THE MAHĀBHĀRATA

FOR THE FIRST TIME CRITICALLY EDITED BY

VISHNU S. SUKTHANKAR†
(Aug. 1925—Jan. 1943)

S. K. BELVALKAR
(since April 1943)

WITH THE CO-OPERATION OF

SHRIMANT BALASAHEB PANT PRATINIDHI†; R. N. DANDEKAR; S. K. DE; F. EDGERTON; A. B. GAJENDRAGADKAR †; P. V. KANE; R. D. KARMARKAR; V. G. PARANJPE; V. K. RAJAVADE†; N. B. UTGIKAR†; P. L. VAIDYA; V. P. VAIDYA†; RAGHU VIRA; H. D. VELANKAR; M. WINTERNITZ†; R. ZIMMERMANN†;
AND OTHER SCHOLARS

AND ILLUSTRATED FROM ANCIENT MODELS BY

SHRIMANT BALASAHEB PANT PRATINIDHI
RAJA OF AUNDH

Under the Patronage of the Raja of Aundh; the British Academy, London; the Union Government of the Republic of India; Governments of the States of Bombay, West Bengal, Madras, Bihar, Uttara Pradesh, Hyderabad and Mysore; the Universities of Bombay, Calcutta, Travancore and Poona; the Governments of Burma and Nepal; Several Commercial Firms and Charitable Trusts; and other Distinguished Donors

POONA

BHANDARKAR ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE

1952

Reviews and Opinions

His Excellency Sir LESLIE WILSON, Late Governor of Bombay: "I heartily congratulate you and all those who have been working with you on this production. The first critical examination of the Mahābhārata is undoubtedly a *national* work, and I sincerely trust that you will receive whole-hearted support in this publication."

The late Professor HERMANN JACOBI: "Your edition furnishes us with *just* what we want. I consider your text as reliable as can be expected under the circumstances.... Your plan of editing the Great Epic is the best that could be devised."

The late Professor HEINRICH LÜDERS: "I was greatly impressed by the arrangements that have been made at the Institute for the collation of the Mahābhārata MSS. The arrangements are such as will ensure great accuracy and perfect clearness in the registration of the various readings.... Your work seems to me to merit the highest possible praise both as regards the constituting of the text, and the clarity and succinctness with which the MSS. evidence has been recorded."

The late Professor E. WASHBURN HOPKINS: "Every library or individual possessed of Sanskrit texts will find this new edition of the great Sanskrit epic indispensable."

Indian Culture, Calcutta: "It is appropriate that it should have fallen to Indian scholarship to produce the first critical edition of the *Mahābhārata*.... Indians, who have assimilated Western scholarship and adapted it to the special conditions of the task, are fully capable of carrying even so formidable an undertaking to its destined close.... In the present edition, one cardinal merit is the richness of the apparatus criticus.... The new edition would be invaluable for this merit alone.... The methods of constituting the text adopted by the editor are unquestionably sound." — The late Professor A. BERRIEDALE KEITH.

Annals of the Bhandarkar Oriental Research Institute: "The Ādi-parvan, in Dr. Sukthankar's Critical Edition of the Mahābhārata, is now complete, and I have no hesitation in saying that this is the most important event in the history of Sanskrit philology since the publication of Max Müller's edition of the Ṛgveda. . . . His collaborators will be greatly helped not only by the example set by the first editor in the edition itself, but also by the scholarly way in which he has treated, in the Prolegomena, the complicated manuscript tradition, and mastered the whole problem of Mahābhārata text criticism."—The late Professor M. WINTERNITZ.

CARL G. LOHMANN, Secretary, Yale University, New Haven: "The University wishes to take this opportunity of tendering its cordial felicitations to your Institute on its remarkably useful career of scholarship. The great critical edition of the Mahābhārata alone, though only one of your worthy undertakings, is enough to establish your permanent reputation in the world of learning."

The Times of India, Bombay: "The publication of this volume is a literary event of the first magnitude; for it marks the successful *accomplishment of the first and most difficult stage of what is probably the greatest undertaking in the field of Oriental Research*.... There is no doubt that, when completed, this first critical edition of the great epic will be an achievement of international importance reflecting no little credit on the Sanskrit scholarship of India. We have no hesitation in appealing to the Indian public and all lovers of learning to extend their generous help to a work of such monumental importance."

Journal Asiatique, Paris: "Quoi qu'il en soit de cette controverse et quelle que doive être la solution du problème posé, il reste que nous possédons désormais, grâce au zèle, à la science, à la conscience de M. Sukthankar, une édition modèle de l'Ādiparvan, que les recherches ultérieures ne pourront ni modifier, ni enrichir sensiblement, une édition telle que des générations d'indianistes l'avaient souhaitée sans oser l'espérer."—The late Professor SYLVAIN LÉVI.

Acta Orientalia: "It would therefore seem to be proper that the first critical edition [of the Mahābhārata] should be made in India, where so much important material is to be found. And the new edition shows that Indian scholars, who have always been our teachers in Indian traditional lore, now have become our equals in critical acumen and methods. The critical edition of the Mahābhārata may be said to inaugurate a new epoch in the history of Indian lore and Indian philology.... The beautiful illustrations are highly interesting as specimens of modern Indian art, and are a very welcome feature of this great national undertaking." —Professor Dr. STEN KONOW (Oslo).

Journal of the American Oriental Society, New Haven (Conn.): "Dr. Sukthankar deserves to be heartily congratulated on the brilliant success of his work. More than that, he deserves the active

यतेत तस्मिन्प्रामाण्यं गन्तुं यशसि चोत्तमे ॥ ८
तपसा वा सुमहता विद्यानां पारणेन वा ।
इज्यया वा प्रदानैर्वा विप्राणां वर्धते यशः ॥ ९
यावदस्य भवत्यस्मिँल्लोके कीर्तिर्यशस्करी ।
तावत्पुण्यकृताल्लँोकाननन्तान्पुरुषोऽश्नुते ॥ १०
अध्यापयेदधीयीत याजयेत यजेत च ।
न वृथा प्रतिगृह्णीयान्न च दद्यात्कथंचन ॥ ११
याज्यतः शिष्यतो वापि कन्यया वा धनं महत् ।
यद्यागच्छेद्यजेद्दद्यान्नैकोऽश्नीयात्कथंचन ॥ १२
गृहमावसतो ह्यस्य नान्यत्तीर्थं प्रतिग्रहात् ।
देवर्षिपितृगुर्वर्थं वृद्धातुरबुभुक्षताम् ॥ १३
अन्तर्हिताभितप्तानां यथाशक्ति बुभूषताम् ।
द्रव्याणामतिशक्त्यापि देयमेषां कृतादपि ॥ १४
अर्हतामनुरूपाणां नादेयं ह्यस्ति किंचन ।

C.12.8569
B.12.235[4].15
K.12.240.15

---

8 [b]) K4.6.7 V1 Bo.6 (marg. as in text).7 Da3 Dn1.n4 Ds D2–4.6.8.9 M5 Ca (Cap as in text) विद्यात् (for विद्या-). B9 G1 तथावसेत्; D5 तदभ्य°; M1.6 तमाव° (for तदाव°). — [c]) K6 Bo.6 (marg.) Dn4 Ds1 गते तु; K7 D4.9 यजेत (for यतेत). Ś1 K1.2.4 B6 (marg. as in text).9 Da3.a4 D5 प्रामाण्ये (for °ण्यं). D7 T1 G1.3.6 यदे(G1 °ते)तदस्मिन्प्रामाण्यं. — [d]) K1 lacuna for गन्तुं यशसि. Ś1 K2.4 धर्मे चैव सदोत्तमे.

9 [a]) Da4 om. वा. T2 सुमहतां. — [b]) B9 D5.7 पारगेन (for °णेन). Ś1 K1.2 च (for वा). Da4 विद्यानां पारमेणमः (sic). — [c]) K6 ईज्यया. — [d]) V1 B6 (marg. as in text) विद्यानां (for विप्राणां).

10 [a]) D4 भवसि; D5 भवेद् (for भवति). — [b]) K6.7 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2–9 T G1.3.6 M1.5–7 transp. लोके and कीर्तिर्. K1 यशंकरी; D5 यशस्विनी (for °स्करी). — [d]) K1 आनंतान्; Da3 अनंतः; M1.6 अनंत्यान्; M7 आनंत्यान् (for अनन्तान्). V1 D6 पुरुषोत्तमे (for °षोऽश्नुते).

11 [a]) Ś1 K1.2 अधीयेत. — [b]) K2 याजयेय; K7 D4.9 याजजीत; Dn4 योजयेत (for याज°). K7 B6.7.9 Dn1.n4 Ds D2.3.5–8 T G1.3.6 M1.5–7 वा (for च). — [c]) Da3.a4 परि- (for प्रति-). K6.7 Ds1 -गृह्णीयान्. — [d]) D5 प्र- (for च). Da3 यद्यत्; Da4 सद्यत् (for दद्यात्).

12 K2.4 om. (hapl.) 12. Ś1 reads 12 on marg. — [a]) Da4 ऽयाज्यतः (for याज्यतः). D7 चापि (for वापि). — [b]) K6 V1 Bo.6–9 Da3 Dn1.n4 Ds D2.3.5.7.8 T G1.3.6 कन्याया (for कन्यया). K7 Da3.a4 D4.7.9 T G1.3.6 M1.5–7 सह; D5 यथा (for महत्). ❀ Cs: याज्यतः यागार्हाद्यजमानात् । (Cv adds: यज्ञदक्षिणारूपेण, शिष्यतः गुरुदक्षिणारूपेण, कन्यया सह वरदक्षिणारूपेण) । ❀ — [c]) K1 यस्यागच्छेद्; K6 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.8 यदा(V1 D6 °था) गच्छेद्; D6 यद्यग° (for यद्याग°). D4 अजेद् (for य°). — [d]) D4 नैका; M1 नैते (for नैको).

13 [a]) D5.7 गृहान् (for गृहम्). Bo आवसते. Da4 D7 T1 G1.3.6 यस्य (for ह्यस्य). — [b]) Da4 G1 M1.6 नान्य- (for नान्यत्). Ś1 K1.2 B3 (marg.) D4 परिग्रहे (D4 °हात्); K7 Da4 प्रतिग्रहान्; D6 °ग्रहे; D7 T G1.3.6 M1.5–7 उदाहृतं (for प्रतिग्रहात्). — [c]) K2 -पित्र्य- (for -पितृ-). Ś1 K1 -गुर्वर्थे- (for °र्थं). D7 T1 G1.3.6 देवर्षिगुरुपित्र(D7 °तृप्त्य-; G1 °पित्र्य-; G3 °पित्रा)र्थं. — [d]) K7 D4.9 -बुभुक्षितान्; B7 M1.6 -बुभू(B7 °भु)षतां; Da3 -बुभुक्षता.

14 M1.6.7 om. (hapl.) 14[ab]. — [a]) Ś1 K1.4.7 D6.9 अंतर्हिताभितृप्तानां; K2.6 Dn4 Ds D2.4.8 °रित- (K2 °न्त्य-; D4 °तृ)प्तानां; V1 B6 (marg.) अंतर्हितां वितृप्तानां; Bo.6.7.8 (marg.).9 Da3.a4 D3.5 अनर्हतां विसृष्टा(Bo D3 वितृप्ता-; B7 विशिष्टा-; D5 च तृप्ता)नां; Dn1 अंतर्हिताधितप्तानां. ❀ Ca: अन्तर्हिता भूतादयः ॥ Cs: अन्तर्हिताभितप्तानां वैरिभिरपहृतद्रव्याणाम् । ❀ — [b]) K7 D4.7.9 T1 बुभुक्षतां (for बुभूषताम्). — [c]) D6.7 (before corr. as in text) देवानाम् (for द्रव्याणाम्). Ś1 K1.2 V1 अभि-; B7.8 Da4 Dn4 D6.7 अपि; D3 अथ (for अति-). K2 [अ]भि-; K7 D4.6.9 च; M1.6.7 हि (for [अ]पि). — [d]) K7 Da3 एषा. V1 कृतावपि; M1.5–7 कृतः (M5.7 °ते) सदा (for कृतादपि). ❀ Cn: कृतात्पक्वान्नादपि । ❀

15 [a]) K2 अर्थताम्; T2 असताम् (for अर्ह°). M1.6.7 अभि(M7 °नु)सृप्तानां (for अनुरूपाणां). — [b]) B6 (marg.) न देयं (for नादेयं). — [d]) Ds1 प्रापनीयं. Da3 सता. D7 T G1.3.6 M1.5–7 काश्यपाय महात्मने. — After 15, D7 T G1.3.6 M1.5–7 Kumbh. ed. ins.:

674* दत्त्वा जगाम ब्रह्मादौ लोकान्दैवैरभिष्टुतान् ।

[Kumbh. ed. प्रह्लादो (for ब्रह्मादौ). M1.6 अभिष्टुतः (for °ष्टुतान्).]

C. 12. 8589
B. 12. 235[4]. 15
K. 12. 240. 15

उच्चैःश्रवसमप्यश्वं प्रापणीयं सतां विदुः ॥ १५
अनुनीय तथा काव्यः सत्यसंधो महाव्रतः ।
स्वैः प्राणैर्ब्राह्मणप्राणान्परित्राय दिवं गतः ॥ १६
रन्तिदेवश्च सांकृत्यो वसिष्ठाय महात्मने ।
अपः प्रदाय शीतोष्णा नाकपृष्ठे महीयते ॥ १७
आत्रेयश्चन्द्रदमयोरर्हतोर्विविधं धनम् ।
दत्त्वा लोकान्ययौ धीमाननन्तान्स महीपतिः ॥ १८
शिबिरौशीनरोऽङ्गानि सुतं च प्रियमौरसम् ।
ब्राह्मणार्थमुपाकृत्य नाकपृष्ठमितो गतः ॥ १९
प्रतर्दनः काशिपतिः प्रदाय नयने स्वके ।
ब्राह्मणायातुलां कीर्तिमिह चामुत्र चाश्नुते ॥ २०
दिव्यं मृष्टशलाकं तु सौवर्णं परमर्द्धिमत् ।
छत्रं देवावृधो दत्त्वा सराष्ट्रोऽभ्यपतद्दिवम् ॥ २१
सांकृतिश्च तथात्रेयः शिष्येभ्यो ब्रह्म निर्गुणम् ।
उपदिश्य महातेजा गतो लोकाननुत्तमान् ॥ २२
अम्बरीषो गवां दत्त्वा ब्राह्मणेभ्यः प्रतापवान् ।
अर्बुदानि दशैकं च सराष्ट्रोऽभ्यपतद्दिवम् ॥ २३
सावित्री कुण्डले दिव्ये शरीरं जनमेजयः ।

---

16 [a]) B6 अर्थनीय; T2 अनुत्रीय (for °नीय). Ś1 K1. 2. 4 यथा काश्यः; K6 यथा काव्यं; K7 V1 B0. 6–9 Da4 Dn1. n4 D2–6. 8. 9 यथाकासं; Da3 Ds यथा काव्यः; M1. 6 महाकाव्यः; Ca. s. v तथा काव्यः (as in text). ❀ Ca. s : काव्यः शुक्रवंशप्रभवः (Cs : शुक्रः) । ❀ — [b]) K7 D4. 6. 9 धृतव्रतः; B8 महाबलः; D5 दृढव्रतः; M5 जितेंद्रियः (for महाव्रतः). — [c]) V1 B0 G1 M1. 6 ब्रह्मणः; Da4 ब्रह्मणाः (for ब्राह्मण-). ❀ Cv : ब्राह्मणप्राणान् स्वोदरगतकचाख्यबृहस्पतिपुत्रप्राणान् । ❀ — [d]) V1 B6–9 Da3. a4 परित्राय्य; B0 D3. 5 °त्राप्य (for °त्राय). D5 परं (for दिवं).

17 With 17, cf. B. 13. 137. 6. — [a]) Ds1 इति देवश्च; Ds2 (marg. as in text) रंतिदेवस्य; G1 रंतिवेदश्च. V1 B0 संकृत्यो. — [b]) K7 V1 B7–9 वशिष्ठाय. — [c]) K2 आपः; B9 तपः (for अपः). — [d]) K2 नाकपृष्ठो; B6 °पृष्ठो (for °पृष्ठे).

18 With 18, cf. B. 13. 137. 3. — [a]) T G1. 3. 6 अत्रये; M5 आत्रेये (for °यश्च). K1 चंद्र*मयोर्; K2 °दयमोर्; K6 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 T2 M5 चें(K6 D8 D5 T2 M5 चं)द्रदमनः (D5. 7 °ने); V1 चंद्रमनो; T1 G1. 3. 6 इंद्रदमनस् (for चन्द्रदमयोर्). K7 D4. 6. 9 आत्रेयायेंद्रदमनो. ❀ Ca : चन्द्रदमनौ विप्रौ । ❀ — [b]) K6. 7 V1 B0. 6–9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 ह्यर्हते; Da3. a4 ह्यर्हतो; D4. 6. 9 M1. 6 अर्हते; T G1. 3. 6 M5 त्वर्हते (for अर्हतोर्). Ś1 K1. 2 विधिबंधनं; Ds3 विधिवद्धनं; Da4 M7 विधिवर्धनं (for विविधं धनम्). — [c]) D7 T G1. 3. 6 दत्त्वा धीमान्ययौ लोकान्.

19 = (var.) B. 13. 137. 4. For the incident, cf. 3. 131. — [a]) Da3. a4 शिबिरैशीनरोंगानि; Ds2 शिबिरौशि°. — [b]) Ś1 K1. 2. 4 पुत्रं; Da4 श्रुतं (for सुतं). — [c]) Da4 ब्रह्मण्यर्थम् (for ब्राह्मणा°). K6 B0. 7–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds - D2. 3. 8 उपाहृत्य; B8 (marg.) समुत्सृज्य; M1 अपाकृत्य (for उपा°). — [d]) V1 B8 उपागतः; D6 इवागतः (for इतो गतः).

20 = (var.) B. 13. 137. 5. — [a]) K2 Da4 प्रातर्दनः. K1. 4 काशिपतिः; K2 काश°. — [b]) K1 प्रादाय. Da4 स्वकं; T2 उभे (for स्वके). — V1 om. 20[c]–22[a]. Ds2 reads 20[cd] on marg. — [d]) K6 वामुत्र; Da4 त्वामुत्र (for चा°). K7 इह चामुत्रमश्नुते (sic).

21 = (var.) B. 13. 137. 7. V1 om. 21 (cf. v. l. 20). — [a]) Ś1 K1. 2. 4 पृष्ट-; K6. 7 B0. 6–9 Dn1. n4 Ds D2–6. 8. 9 अष्ट-; T2 सृष्टं; G1 सृष्टिं (for मृष्ट-). ❀ Ca : मृष्टशलाकं सुवर्णरसलिप्तशतशलाकम् । ❀ — [b]) Ś1 K1 M6 परमृद्धिमत्; K2 परिमर्द्धिमत्; T1 परमर्द्धिवत् (for °मत्). — [c]) D7 G1 चित्रं (for छत्रं). Ś1 देववृधो; K1. 2 देववधो (K2 °दो); D2. 3 देवावृषो; D7 T1 G1 देवप्रियो; G3. 6 देवावृधे; M1. 5–7 °वृथो (for °वृधो). — [d]) Ds1 सराष्ट्रे. D7 व्यगमद्; T1 G1. 3. 6 M1. 5–7 [s]भ्यगमद्; T2 ह्यगमद् (for ऽभ्यपतद्).

22 = (var.) B. 13. 137. 3. V1 om. 22[a] (cf. v. l. 20). — [a]) Ś1 K1. 2. 4 T G1. 3. 6 संकृतिश्च; Da4 Dn4 साकृतिश्च; D7 सकृतिश्च (for सां°). G1 तथाश्रेयः (for °त्रेयः). — [d]) K7 D4. 6. 9 गतो लोकमनुत्तमं; V1 °कादनुक्रमात्.

23 With 23, cf. B. 13. 137. 8. — [a]) Ś1 K1. 2. 4 [s]पि गा (K4 गां) (for गवां). — [c]) K1 अन्युदानि; K2. 4 अर्बुधानि. Da3. a4 तु (for च). — [d]) D7 T1 G1. 3. 6 M1. 5–7 [s]भ्यगमद्; T2 ह्यगमद् (for

ब्राह्मणार्थे परित्यज्य जग्मतुर्लोकमुत्तमम् ॥ २४
सर्वरत्नं वृषादर्भो युवनाश्वः प्रियाः स्त्रियः ।
रम्यमावसथं चैव दत्त्वामुं लोकमास्थितः ॥ २५
निमी राष्ट्रं च वैदेहो जामदग्न्यो वसुंधराम् ।
ब्राह्मणेभ्यो ददौ चापि गयश्चोर्वीं सपत्तनाम् ॥ २६
अवर्षति च पर्जन्ये सर्वभूतानि चासकृत् ।
वसिष्ठो जीवयामास प्रजापतिरिव प्रजाः ॥ २७
करंधमस्य पुत्रस्तु मरुत्तो नृपतिस्तथा ।
कन्यामङ्गिरसे दत्त्वा दिवमाशु जगाम ह ॥ २८
ब्रह्मदत्तश्च पाञ्चाल्यो राजा बुद्धिमतां वरः ।
निधिं शङ्खं द्विजाग्र्येभ्यो दत्त्वा लोकानवाप्तवान् २९
राजा मित्रसहश्चापि वसिष्ठाय महात्मने ।
मदयन्तीं प्रियां दत्त्वा तया सह दिवं गतः ॥ ३०
सहस्रजिच्च राजर्षिः प्राणानिष्टान्महायशाः ।
ब्राह्मणार्थे परित्यज्य गतो लोकाननुत्तमान् ॥ ३१
सर्वकामैश्च संपूर्णं दत्त्वा वेश्म हिरण्मयम् ।
मुद्गलाय गतः स्वर्गं शतद्युम्नो महीपतिः ॥ ३२
नाम्ना च द्युतिमान्नाम शाल्वराजः प्रतापवान् ।

C. 12. 8607
B. 12. 235[4]. 33
K. 12. 240. 33

ऽस्यपतद् . -

24 With 24, cf. B. 13. 137. 9. — a) Da4 सावित्रि; D4.6.9 °त्रः (for °त्री). T2 मंडले (for कुण्डले). — c) Da3.a4 ब्राह्मगाय (for °णार्थे). — d) K7 D4–6.9 गतो (D4.9 °तौ) लोकाननुत्तमान्; B9 Da4 जग्मुर्लोकमनुत्तमं.

25 With 25, cf. B. 13. 137. 10. — a) K7 D4.6.9 सर्वराष्ट्रं (for °रत्नं). K1 वृषादंतो; K6 V1 B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds1 D2.3.5.8 M7 °दर्भिर्; Ds2 T2 °दर्वी; G1 °दर्वो (for °दर्भो). — b) Ś1 K1.4 Ds1 यवना(Ds1 °मा)श्वः; D6 यौव°; G1 युवानश्वो; M7 युवनाश्व- (for °नाश्वः). D7 T1 G1 वर-; T2 G3.6 वराः (for प्रियाः). K2 स्त्रियाः. — c) K1 तस्य (for रम्यम्). Da4 आवसर्थं; Dn4 °शथं; D7 °सथं. — d) K4 B9 Da3.a4 स्वं; K6 B0.7.8 Dn1.n4 D8 D2.3.6.8 स्वर्-; B6 (orig.) [अ]र्थं; B6 (marg.) [अ]ज्ये (for [अ]मुं). D5 दत्त्वा स्वर्लोकसंस्थितः.

26 With 26a, cf. B. 13. 137. 11. — a) K1 निमे. D4 corrupt; M5 वैदर्भो (for वैदेहो). — With 26b, cf. B. 13. 137. 12ab. — b) Da4 ग्रामदस्यो वसुधारां (sic). — c) D7 गयश्च (for ददौ). K6 वापि; K7 D4–6.9 राजा; D6 (marg.) कन्या (for चापि). — d) D7 ददौ (for गयश्च). D7 T2 M7 सपट्टणां (D7 M7 °नां).

27 = (var.) B. 13. 137. 13. — b) K6 B0.6.8 (marg.) Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.5.8 M1.5–7 भूतकृत्; V1 B6 (marg.).7.8 (orig.).9 भूतभृत् (for चासकृत्). K7 सर्वभूतनिवासकृत्; D6 °भूताभिरामकृत्. — c) K7 V1 B6.8.9 वशिष्ठो; D9 प्रसिष्ठो. ❀ Ca: जीवयामास प्रजापतिरिव वृष्टया ॥ Cp: मेघो भूत्वा वृष्टया । ❀

28 = (var.) B. 13. 137. 16. — b) Da4 Dn करंधर्मस्य; D2 करधर्मस्य; D7 कारंडमस्य; T1 G2.6 कारंधम(G6 °र्म)स्य (for करं°). D5 च (for तु). — b) K6 Dn4 D2 कृतात्मा; Dn1 D8 D3.8 रुतात्मा (for मरुत्तो). Dn1.n4 मरुतस् (for नृपतिस्). — c) K1 अग्निरसे; D7 अंगिरसो.

29 With 29, cf. B. 13. 137. 17. — a) Da3 ब्राह्मदत्तश्; D7 ब्रह्मदत्तं. Ś1 K2.4 पंचाल्यो. — c) K6 शिर्धिं; K7 Da4 D0 निधि- (for निधिं). D7 शंखो. Ś1 K1.2.6.7 Da4 Ds1.s2 (before corr.) T2 M1 द्विजाग्रेभ्यो; B9 D4.5 °तिभ्यो (for °ग्र्येभ्यो). — d) D6 अवाप्नुयान् (for अवाप्तवान्).

30 = (var.) B. 13. 137. 18. For the incident, cf. 1. 173; 113. 21–22. — a) K2 चैव (for चापि). — b) K6.7 V1 B6.7.9 वशिष्ठाय. — c) Ś1 K1.2.4 B0.8 Da4 T2 G1 M1.6 Cal. ed. दमयंतीं (for मदयन्तीं). V1 हित्वा; Da4 दृष्ट्वा (for दत्त्वा). — d) V1 वनं (for दिवं).

31 = (var.) B. 13. 137. 20. — a) Ds1 lacuna; D5 तु (for च). — b) Da4 प्राणदिष्टान् (for प्राणानिष्टान्). — c) Da3.a4 ब्राह्मणाय; Dn1 D7 T G1.3.6 M1.5–7 °णार्थं (for °णार्थे). — d) B3 गंता (for गतो). K1 अनुत्तमां; K6 Ds1 °क्रमान् (Ds1 °त्).

32 = (var.) B. 13. 137. 21. D7 G1 om. (hapl.) 32–33. — a) D5 संपन्नं (for संपूर्णं). — c) Dn4 मुद्गुलाय (for मुद्ग°).

33 = (var.) B. 13. 137. 23. Dn4 D7 G1 om. 33 (for D7 G1, cf. v. l. 32). — a) D4 ताम्रा; D5 राजा (for नाम्ना). Da4 नामा (for नाम). — b) Ś1 K1. [illegible] शाल्वराजः (for शाल्व°). Da4

C. 12. 8607
B. 12. 235[4]. 33
K. 12. 240. 33

दत्त्वा राज्यमृचीकाय गतो लोकाननुत्तमान् ॥ ३३
मदिराश्वश्च राजर्षिर्दत्त्वा कन्यां सुमध्यमाम् ।
हिरण्यहस्ताय गतो लोकान्देवैरभिष्टुतान् ॥ ३४
लोमपादश्च राजर्षिः शान्तां दत्त्वा सुतां प्रभुः ।
ऋश्यशृङ्गाय विपुलैः सर्वकामैरयुज्यत ॥ ३५
दत्त्वा शतसहस्रं तु गवां राजा प्रसेनजित् ।
सवत्सानां महातेजा गतो लोकाननुत्तमान् ॥ ३६
एते चान्ये च बहवो दानेन तपसा च ह ।
महात्मानो गताः स्वर्गं शिष्टात्मानो जितेन्द्रियाः ॥ ३७
तेषां प्रतिष्ठिता कीर्तिर्यावत्स्थास्यति मेदिनी ।
दानयज्ञप्रजासर्गैरेते हि दिवमाप्नुवन् ॥ ३८

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि षड्विंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२६ ॥

२२७

व्यास उवाच ।
त्रयीविद्यामवेक्षेत वेदेषूक्तामथाङ्गतः ।
ऋक्सामवर्णाक्षरतो यजुषोऽथर्वणस्तथा ॥ १
वेदवादेषु कुशला ह्यध्यात्मकुशलाश्च ये ।

प्रतापतः (for °वान्). —[d]) K_1 रति· (for गतो). K_6 Ds_1 अनुक्रमात् (for °त्तमान्).

34 =(var.) B. 13. 137. 24. K_7 om. 34. Editions transp. 34 and 35. —[b]) K_2 दत्त्वा कन्या स्वमध्यमान् (sic). —[d]) B_8 transp. लोकान् and देवैर्. B_0 अनुत्तमान्; $D_{4.6.9}$ अभिष्टुतः (for °ष्टुतान्).

35 = (var.) B. 13. 137. 25. Editions transp. 34 and 35. —[a]) K_7 मदिराश्वश्; D_7 T $G_{1.3.6}$ M_5 रोमपादस् (for लोम°). B_8 D_7 T $G_{1.3.6}$ M_7 तु (for च). —[b]) K_2 शतां; K_7 Da_3 शांता (for शान्तां). —[c]) $Ś_1$ $K_{1.2.4.6.7}$ V_1 $B_{0.6-9}$ Da_3 $Dn_{1.n4}$ Ds_2 $D_{2-5.7-9}$ T_1 $G_{3.6}$ ऋष्यशृंगाय. —[d]) K_7 Da_4 अयुज्यतः.

36 = (var.) B. 13. 137. 27. —[a]) T_2 तद्वा (for दत्त्वा). D_7 T_1 $G_{1.3.6}$ ·सहस्रे (for ·सहस्रं). —[b]) D_4 गवा. —[c]) K_2 सवर्त्मानां; D_5 सवत्साख्या; G_6 उत्सवानां.

37 = (var.) B. 13. 137. 28. —[a]) K_1 चान्यं (for चान्ये). —[b]) K_4 सह; K_6 $B_{0.6.7.9}$ $Da_{3.a4}$ $Dn_{1.n4}$ Ds $D_{2.3.8}$ [ए]व च; V_1 B_8 [ए]व ह (for च ह). K_7 $D_{4-6.9}$ राजानो भूरिदक्षिणाः. —[c]) K_1 महात्मनो. Da_4 गतः. —[d]) K_7 $D_{4.6.9}$ जितात्मनो; $G_{3.6}$ निष्टा° (for शिष्टा°).

38 38^{ab} = B. 13. 137. 29^{ab}. —[b]) $Ś_1$ K_1 मीदिनी (for मे°). — 38^{cd} = (var.) B. 13. 137. 30^{cd}. —[c]) K_7 $D_{4-6.9}$ ·क्रियासंगै(D_5 ·सं[illegible]ै)र्; V_1 ·क्रियासर्गैर् (for ·प्रजा°). —[d]) Ds_2 एतैर् (for एते). M_7 च (for हि). Da_4 Ds_2 आप्नुयात् (for °वन्). G_1 एते दिवसमाप्नुवन्; $M_{1.6}$ एते दिवमवाप्नुवन्.

Colophon: G_2 missing; $K_{3.5}$ B_{1-5} $Da_{1.a2}$ $Dn_{2.n3}$ D_1 $G_{4.5}$ M_{2-4} absent. —*Sub-parvan*: $Ś_1$ $K_{1.2.4.6.7}$ V_1 $B_{0.6-9}$ $Da_{3.a4}$ $Dn_{1.n4}$ Ds $D_{2.3.7-9}$ T $G_{1.3.6}$ $M_{1.5-7}$ मोक्षधर्म. —*Adhy. name*: $Ś_1$ $K_{1.2.4}$ शुकप्रश्नः; K_6 V_1 $B_{0.6-9}$ $Da_{3.a4}$ $Dn_{1.n4}$ Ds $D_{2.3.5.8}$ शुकानुप्रश्नः; K_7 दानप्रशंसा; $D_{4.6.9}$ शुकानुप्रश्ने दानप्रशंसा; $M_{5.6}$ शुकानुप्रश्ने ब्राह्मणसत्कृत्यं (M_6 °णकृत्यं); M_7 शुकानुप्रश्ने ब्राह्मणकृत्यकथनं. —*Adhy. no.* (figures, words or both): K_7 70; B_7 56; Dn_1 D_7 T_1 $G_{1.3.6}$ M_5 61; Dn_4 Ds_2 60; Ds_1 62; T_2 75; $M_{1.6.7}$ 59. —*Śloka no.*: Dn_1 38; Dn_4 Ds 37.

227

☞ This adhy. is missing in G_2 (cf. v. l. 13. 222. 19).

1 [a]) $K_{6.7}$ $Dn_{1.n4}$ Ds $D_{2.4.6.8.9}$ T_2 $M_{1.5.7}$ त्र्यर्थी (for त्रयी·). K_7 Ds_1 अवेक्ष्येत्. ❀ C_s: त्रयीविद्यां, अकारादिवर्णत्रयात्मिकां प्रणवविद्याम् । ❀ —[b]) Da_4 देवेषु (for वेदेषु). B_9 यथागतः; Da_3 अथागतः; D_5 सतां मता (for अथाङ्गतः). K_6 Ds D_7 T $G_{1.3.6}$ M_7 C_s वेदेपूक्त(K_6 °शक्त·; G_1 °षूक्त)मतां गतः; Dn_4 °षूक्तार्थतां गतः; $M_{1.5.6}$ °षूक्ता (M_5 °क्तं; M_6 °क्तां) तथागतः. —[c]) ❀ C_a: वर्णात् स्वरतः, अक्षरात् व्यञ्

सत्त्ववन्तो महाभागाः पश्यन्ति प्रभवाप्ययौ ॥ २
एवं धर्मेण वर्तेत क्रियाः शिष्टवदाचरेत् ।
असंरोधेन भूतानां वृत्तिं लिप्सेत वै द्विजः ॥ ३
सद्भ्य आगतविज्ञानः शिष्टः शास्त्रविचक्षणः ।
स्वधर्मेण क्रिया लोके कुर्वाणः सत्यसंगरः ॥ ४
तिष्ठत्येतेषु गृहवान्षट्सु कर्मसु स द्विजः ।
पञ्चभिः सततं यज्ञैः श्रद्दधानो यजेत च ॥ ५
धृतिमानप्रमत्तश्च दान्तो धर्मविदात्मवान् ।
वीतहर्षभयक्रोधो ब्राह्मणो नावसीदति ॥ ६
दानमध्ययनं यज्ञस्तपो ह्रीरार्जवं दमः ।
एतैर्वर्धयते तेजः पाप्मानं चापकर्षति ॥ ७
धूतपाप्मा तु मेधावी लघ्वाहारो जितेन्द्रियः ।
कामक्रोधौ वशे कृत्वा निनीषेद्ब्रह्मणः पदम् ॥ ८
अग्नींश्च ब्राह्मणांश्चार्चेद्देवताः प्रणमेत च ।
वर्जयेद्रुशतीं वाचं हिंसां चाधर्मसंहिताम् ॥ ९
एषा पूर्वतरा वृत्तिर्ब्राह्मणस्य विधीयते ।

C. 12. 8622
B. 12. 236(5). 19
K. 12. 241. 10

नात् । ❀ — ^{d}) D7 T G1.3.6 M5 [ऽ]वर्णत(M5 °क)स (for ऽथर्वणस्). — After 1, K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 ins. :

675* तिष्ठत्येतेषु भगवान्षट्सु कर्मसु संस्थितः ।

[B3 Da3. a4 D5 तिष्ठते तेषु; B9 °ति तेषु (for °त्ये· तेषु). D2. 8 [अ]वस्थितः (for सं°).]

2 ^{a}) D7 T G1. 3. 6 M5 -वेद्येषु (for -वादेषु). — ^{b}) D5 अध्यात्म- ; M7 आध्यात्म- (for ह्य°). Ś1 K1. 4 ते; D5 वै (for ये). — ^{d}) B6 (marg. as in text). 7. 9 Da3. a4 D5 पश्यंतः (for °श्यन्ति). K7 Bo. 9 Da3 Dn4 प्रभवाप्ययौ ; Dn1 °प्ययं (for °प्ययौ).

3 ^{a}) K1 D5 वर्तंते (for वर्तेत). — ^{b}) K6 V1 Bo. 6. 7. 8 (orig.). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 क्रियां (for क्रियाः). D5 आचरन् (for °रेत्). — ^{d}) G1 वृद्धिं (for वृत्तिं). K1. 2 D8 लिप्सैत. K2 द्विजाः.

4 D6 om. (hapl.) 4^{a}–5^{b}. — ^{a}) D7 T G1. 6 सभ्य (for सद्भ्य). — ^{b}) K6 Ds1 T2 शिष्ट- (for शिष्टः). V1 -विचारणः; Ds1 D4 -विचक्षणाः (Ds1 °णः) (for -विचक्षणः). — ^{c}) K6 Ds M5 क्रियां लोके; M7 क्रिया- वांश्च (for क्रिया लोके). — ^{d}) K4 कुर्वाणाः; B6 (marg.). 8 कर्मस्थः; Da3. a4 धर्मस्थः; M1. 6. 7 कुर्वाणां (for °णः). K1 सत्यसंगतः; B8 T2 M1. 5–7 सोप्य- (B8 सत्य)संकरः; D7 T1 G1. 3. 6 सोप्युपायतः (for सत्य- संगरः). K6. 7 V1 Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Dn1. n4 Ds D2–4. 8. 9 कर्मसत्त्वस्थसंचरः (K7 D4. 9 °चरं; Ds °करः); D5. कर्मदुस्तरतत्परः.

5 D6 om. 5^{ab} (cf. v. l. 4). — ^{a}) K4 V1 Bo. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 तिष्ठते तेषु; K6 तिष्ठेत्येतेषु; K7 D4. 9 तिष्ठेदे°; D7 T G1. 3. 6 M1. 5–7 निष्ठि(M7 तिष्ठ)तस्तेषु (for तिष्ठत्येतेषु). — ^{b}) K3 [अ]कर्मसु (for क°). K7 Da4 D4. 7. 8 T G1. 3. 6 वै; B9 D5 च (for स). ❀ C3 : षट्सु कर्मसु, अध्ययना- ध्यापनादिषु । ❀ — ^{c}) K7 समतं (for सततं). — ^{d}) B7 यजेति; D5 यतेति (for यजेत). K7 यः (for च).

6 ^{b}) Da3. a4 शांतो (for दान्तो). K2 धर्मविधात्म- वान्. — ^{c}) K6 Bo. 6. 7. 8 (marg.) Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 7. 8 T1 G1. 3. 6 M7 -मद- ; B9 -दम- ; Da4 -मदः (for -भय-).

7 7^{cd} = (var.) 12. 232. 11^{ab}. Ś1 reads 7^{cd} on marg. — ^{c}) Da4 ववर्धते; D5. 7 T G1. 3. 6 M6. 7 विवर्धते (for वर्धयते). — ^{d}) K1 पाप्मानां. K1 चाप- कर्शति; D7 प्रापकर्धति; G1 च प्रकर्षति (for चाप°).

8 = (var.) 12. 232. 12. — ^{a}) K2 Ds1 धुत- ; V1 B8 धृत- (for धूत-). K4. 6 V1 Bo. 7. 8 Da4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 च (for तु). — ^{b}) K6. 7 G1 लब्धा- हारो (for लघ्वा°). K2 जितेंद्रियाः. — ^{d}) Da4 निषिद्धे; D7 निनिषेद्. K2 ब्रह्मणा. Ds2 परं (for पदम्).

9 = (var.) 12. 232. 8. — ^{a}) K2 अग्नीश्च; Da4 D7 अग्नि. Da3 ब्राह्मणश्च. Da4 चर्चें; D4–6. 8 चैव; G1 चान्ये (for चार्चेद्). — ^{b}) K7 Da4 Ds1 देवता. D7 प्रणमेन (for °मेत). — ^{c}) K6 B6. 8 Dn1. n4 Ds1 D2. 3. 8 T1 G1. 3. 6 उशतीं (Ds1 °तां); K7 Ds2 D4. 7. 9 T2 M1. 5–7 रुशं(K7 °शि)तीं; V1 Bo. 7. 9 Da3. a4 उषतीं; D5 उष्यतीं; D6 असवीं (for रुषतीं). ❀ C3 : उषती, अकल्याणी । ❀ — ^{d}) K1. 4. 7 Dn1 D4. 9 हिंसां (for हिंसां). K1 -संहितं; K6 Ds1 -संज्ञितां; K7 B6 (marg.) D4–6. 9 -संयुतां (for -संहिताम्).

10 ^{a}) K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 पूर्वगता; K7 D9 हार्यंतरा; D4–6 पुरातनी; D7 T1 G1. 3. 6 हि पूर्वं(G3. 6 °र्वि)का (for पूर्वतरा). ❀ C3 : पूर्वतरा अतिमुख्या । ❀ — ^{c}) Da3. a4 ज्ञानागमन- ; Dn4 °गमेन; M1 °गमेण; M7 °गमे च (for °गमेन).

C. 12. 8623
B. 12. 236(5). 11
K. 12. 241. 10

ज्ञानागमेन कर्माणि कुर्वन्कर्मसु सिध्यति ॥ १०
पञ्चेन्द्रियजलां घोरां लोभकूलां सुदुस्तराम् ।
मन्युपङ्कामनाधृष्यां नदीं तरति बुद्धिमान् ॥ ११
काममन्यूद्धतं यस्मान्नित्यमत्यन्तमोहितम् ।
महता विधिदृष्टेन बलेनाप्रतिघातिना ।
स्वभावस्रोतसा वृत्तमुह्यते सततं जगत् ॥ १२
कालोदकेन महता वर्षावर्तेन संततम् ।
मासोर्मिणर्तुवेगेन पक्षोलपतृणेन च ॥ १३
निमेषोन्मेषफेनेन अहोरात्रजवेन च ।
कामग्राहेण घोरेण वेदयज्ञप्लवेन च ॥ १४
धर्मद्वीपेन भूतानां चार्थकामरवेण च ।
ऋतसोपानतीरेण विहिंसातरुवाहिना ॥ १५
युगह्रदौघमध्येन ब्रह्मप्रायभवेन च ।
धात्रा सृष्टानि भूतानि कृष्यन्ते यमसादनम् ॥ १६
एतत्प्रज्ञामयैर्धीरा निस्तरन्ति मनीषिणः ।
प्लवैरप्लववन्तो हि किं करिष्यन्त्यचेतसः ॥ १७

D5 धर्माणि (for क°). — d) D5 कर्माणि (for कर्मसु). Da4 विध्यति (for सि°). D6 कुर्वन्सिद्धिमवाप्स्यति.

11 b) T2 लोभकुल्यां; M1. 6. 7 लोभावर्तां (for लोभकूलां). D6 दुरासदां (for सुदुस्तराम्). D4 लोभकूलो सुदुस्तरो. — c) Ś1 K1. 2. 4 M1. 6 मृत्यु- (for मन्यु-). K2 अनाधृष्टां; K6 °वृष्यां (for °धृष्यां).

12 a) K6 B0. 7 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 काल(Ds1 °म)मभ्युद्यतं; K7 D9 कर्म चात्युद्धतं; B9 कालमन्यूद्धतं; D7 T1 G1. 3. 6 M7 काममन्यूद्यतां (for °द्धतं). K6 V1 B0. 6. 7. 9 Ds D3. 5. 8 M1. 5–7 पश्य; K7 B8 D4. 6. 9 यस्य; Da3. a4 यस्यां; Dn1. n4 D2 G1 पश्येन्; D7 T G3. 6 पश्यन् (for यस्मान्). — b) K6. 7 D4. 9 नित्यमत्यंतमाहितं; Dn1. n4 Ds1 °मोह(Ds1 °हि)नं; D7 T1 G1. 3. 6 °कोविदः. — d) D7 T G1. 3. 6 M1. 5–7 बलिना (for बलेन). — e) Da4 स्वभावे (for °व-). K6. 7 D4. 9 -श्रोतसा. D7 T G1. 3. 6 नित्यम्; M1. 5–7 सर्वम् (for वृत्तम्). ❀ Ca : स्वभावस्रोतसा स्वीयप्राग्भवीयवासनया स्रोतसेव । ❀ — f) K1. 2 D7 T1 G3. 6 ऊह्यते; K6 उह्यसे (for °ते). Dn1 सकलं (for सततं).

13 Da4 reads 13a–14b after 15ab. — b) K1 वर्षावंतेन (for °वर्तेन). D5 वर्षवातेन संहतं. — c) Ś1 K1. 2 D7 T G1. 3. 6 मासोर्मिणा (Ś1 K2 D7 °णं; K1 °णां) तु वेगेन; D5 °र्मिऋतुवेगेन. — d) Ś1 K1. 2. 6. 7 D4. 6. 9 पक्षोडुप-; B6. 9 D5. 7 Cp (Cpp as in text) पक्षावर्त-; Da4 पक्ष्योलप-; Dn1 Ds2 T2 M7 पक्षोपल-; Dn4 यज्ञोत्यय-; G1 पक्षोलव-; M1. 6 क्षपोडुप- (for पक्षोलप-). K6 वा (for च). B8 (marg. as in text) कलाकाष्टामृतेन च. ❀ Ca : उलपं हरितं, तृणं सामान्यम् । ❀

14 For the sequence in Da4, cf. v. l. 13. D6 om. 14ab. K7 D4. 9 read 14ab after 15ab. — a) B0. 7. 9 D5 T2 निमिषोन्मेष- (for निमेषो°). K1. 6 B9 Ds1 D5 -फेणेन; Da4 -केतेन (for -फेनेन). — b) B7 अहोराज- (for °रात्र-). Ś1 K1. 2. 4 B0 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 7. 8 T1 G1. 3. 6 -जलेन; B7 -द्रवेण (for -जवेन). — D6 reads 14c after 15ab. — c) Ds1 -ग्राहेन. K4 घोषेण (for घोरेण). — d) K7 देव- (for वेद-).

15 For the sequence in Da4, cf. v. l. 13. — b) Ś1 K1. 2. 4 कामकर्म-; K6. 7 V1 B6–8 Da3. a4 Ds D4–6. 9 M1. 6. 7 अर्थकाम-; D7 T G1. 3. 6 M5 धन° (for चार्थ°). Ś1 K1. 2. 4 V1 Da3. a4 -जवेन; K6. 7 B0. 6. 7. 9 Dn1. n4 Ds D2–6. 8. 9 M1. 6. 7 Ca -जलेन (for -रवेण). K6 वा (for च). ❀ Ca : जलेन, अतिशीघ्रत्वाद्दुस्तरेण । ❀ — After 15ab, K7 D4. 9 read 14ab; while D6 reads 14c. K1 om. 15c–16b. — c) Dn1 सत- (for ऋत-). K6. 7 V1 B0. 6–9 Dn1. n4 Ds D2–4. 6. 8. 9 T G1. 3. 6 M1. 5–7 -वाङ्मोक्ष- (for -सोपान-). Da3. a4 ऋतवो मोक्षतीरेण; D5. 7 ऋतुषङ्कोर्मिती°. — d) G3. 6 विवित्सा- (for विहिंसा-). K6 D8 -तनु- (for -तरु-). D7 T1 G1 विवत्सातरुवह्निना.

16 K1 om. 16ab (cf. v. l. 15). — a) D7 T G1. 3. 6 M1. 5–7 स्रोतसा युगभूतेन. — b) K2 ब्रह्मपाय-; B6 (marg. as in text). 7. 8 ब्रह्मोपाय-; Da3. a4 ब्रह्मापा(Da4 °प्रा)य-; D5 ब्रह्मप्राणि- (for ब्रह्मप्राय-). K6 वा (for च). ❀ Cn. 8 : ब्रह्मप्रायभवेन ब्रह्मकार्यभूतेन । ❀ — c) K2 Da4 मृष्टानि (for सृ°). — d) K6 धृष्यंते; K7 D9 नीयंते (for कृष्यन्ते). K2 D4 -साधनं; M7 -सादने (for -सादनम्).

17 a) Ś1 K1. 2. 4 एतैः; M1. 6. 7 एनं (for एतत्). Ds1 प्राज्ञमयैर्; M1. 6 प्रज्ञाप्लवैर् (for °मयैर्). K6 धीमन्; Da4 धीरो (for धीरा). — D4 om. (hapl.) 17b–18a. — b) K7 निस्तरंती. — c) K7 D6. 9 अनुप्लवंतो; Da4 अप्लववतो; D7 T G1. 3. 6 °यंतो (for

उपपन्नं हि यत्प्राज्ञो निस्तरेन्नेतरो जनः ।
दूरतो गुणदोषौ हि प्राज्ञः सर्वत्र पश्यति ॥ १८
संशयात्मा स कामात्मा चलचित्तोऽल्पचेतनः ।
अप्राज्ञो न तरत्येव यो ह्यास्ते न स गच्छति ॥ १९
अप्लवो हि महादोषमुह्यमानोऽधिगच्छति ।
कामग्राहगृहीतस्य ज्ञानमप्यस्य न प्लवः ॥ २०
तस्मादुन्मज्जनस्यार्थे प्रयतेत विचक्षणः ।
एतदुन्मज्जनं तस्य यदयं ब्राह्मणो भवेत् ॥ २१
त्र्यवदाते कुले जातस्त्रिसंदेहस्त्रिकर्मकृत् ।
तस्मादुन्मज्जनस्तिष्ठेन्निस्तरेत्प्रज्ञया यथा ॥ २२
संस्कृतस्य हि दान्तस्य नियतस्य कृतात्मनः ।
प्राज्ञस्यानन्तरा सिद्धिरिह लोके परत्र च ॥ २३
वर्तेते तेषु गृहवानक्रुध्यन्ननसूयकः ।
पञ्चभिः सततं यज्ञैर्विघसाशी यजेत च ॥ २४

C. 12. 8637
B. 12. 236[S]. 25
K. 12. 241. 25

°वन्तो). K6 ये (for हि). D5 प्लवैरपि प्लवंतो वै. — d) K1. 4 अचेतसा (K4 °सं); K2 अल्पचेतसः (hypermetric).

18 D4 om. 18a (cf. v. l. 17). — a) D6 उप-पन्नो (for °पन्नं). D5 तत् (for यत्). — b) M1 नैतरो (for ने°). K1 जनाः. K6 निस्तरेतेतरो जनः; Da4 निरस्ते ते नरो जनाः (sic). — c) Da4 -दोषं; D4 M1. 6 -दोषो (for -दोषौ). B3 च (for हि). — d) T2 तत्रैव (for सर्वत्र).

19 a) K2. 4 T G1. 3. 6 M5. 7 संशयात्तु; K6 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 संशयं स (K6 Ds तु) (for °यात्मा). V1 Bo. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 3. 6. 8 M1. 6 तु; B3 D5. 7 च (for स). T2 कालात्मा; M7 कामो वा (for कामात्मा). — b) Da4 बल-; Dn1 चलच्- (for चल-). Ds1 D4 -वित्तो (for -चित्तो). Da3 -चेतना; Da4 Ds1 -चे(Ds1 -वे)तसः; D4. 8 -वेतनः (for -चे°). — c) Ś1 K1 G3 अप्रज्ञो. K1 D4 तरंति. K4. 6 V1 Bo. 6–9 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 M1. 6 एनं; K7 D5. 7 एवं; Da4 एतं (for एव). — d) G1 यो-भ्यासस्तेन गच्छति.

20 V1 Ds2 read 20ab on marg. — a) D5. 7 अप्लवे. K7 D9 महानेष; D4 T2 G1 महान्दोषो (D4 °षं); D5. 7 T1 G3. 6 महादोषो; D6 °नद्यां; M1. 5–7 °दोषैर् (for °दोषम्). — b) Ś1 K2 T2 M1. 6 ऊह्यमानो; K4 Dn1. n4 Ds D2–3 मुह्य° (for उह्य°). K1 [S]धिग-च्छंति; K4 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1 D2. 3. 5–8 T2 Ca निय(Bo D6 Ca °ग)च्छति; K6 Dn4 Ds [S]पि य(Ds ग)च्छति; K7 D4. 9 M1. 5. 6 हि ग(K7 हि य-; M1. 5. 6 न ग)च्छति; M7 न यच्छति (for ऽधिग°). T1 G1. 3. 6 मोहमात्मनि य(G3. 6 ग)च्छति. — c) K6 -ग्राही-; D5. 7 -ग्रह-; D9 -ग्राह्य-; M1. 5–7 -क्रोध- (for -ग्राह-). Da4 -ग्रहीतस्य (for -गृ°). — d) T1 G1. 3. 6 मतिर् (for ज्ञानम्).

21 a) K1 उमंज्जनस्य (sic); K7 उन्मज्जतस्य; D5. 7 उत्सृज्य तस्य. — b) Dn4 G1 प्रयते च (for °तेत). — c) K7 D4. 5. 7. 9 ह्यस्य; D6 यस्य (for तस्य). — d) K4 यदायं (for यदयं). G1. 3. 6 [S]भवत् (for भवेत्). D4–7 ब्राह्मणो यदयं भवेत्.

22 a) K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6. 8 Da3. a4 Dn4 Ds D2–9 G6. अवदाते; G1 ऽयवजाते (for °दाते). Dn1 अवदातेषु संजाते. ❀ Ca : त्रीण्यवदातानि विद्यायोनिकर्म-रूपाणि यस्य ॥ Cp : ब्राह्मणस्तौवमौखैरमले । ❀ — b) T G1 निःसंदेहस्. D5. 7 निःस्नेहस्त्रिककर्मकृत्. ❀ Ca : त्रिसंदेहः क्वाहं, कथं दुःखी, केन बद्धः, इति मुमुक्षोः संदेह-त्रयम् ॥ Cn : त्रिषु अध्यापनयाजनप्रतिग्रहेषु संदेहवान्, तत्रा-प्रवृत्तः । त्रिकर्मकृत् स्वाध्याययजनदानकृत् ॥ Cp : नित्यनैमि-त्तिककाम्येषु संदेहः । ❀ — c) K6. 7 Dn1. n4 Ds D2–4. 6. 9 उन्मज्जने; Bo D5. 7 M1. 5–7 °ज्जितस्; T1 G1. 3. 6 °ज्जनं; T2 °ज्जतस् (for °ज्जनस्). D8 तस्मादुन्मज्जन-स्यार्थे. — d) K2 प्राज्ञया. K7 D6. 9 M1. 6 स्वया; T1 G1. 3. 6 तथा; T2 M7 यया (for यथा). K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7 प्रज्ञया निस्त(Ds1 निःस)रेद्यथा (Da4 °या); D8 प्रयतेत विचक्षणः.

23 a) K4 संस्कृत*; T1 स तु तस्य; G1 संस्कृत्य* (for °तस्य). B3 च (for हि). — b) K2 निवतस्य; V1 निह°; D7 नियमस्य (for °तस्य). K6 V1 Bo. 6–9 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 यतात्मनः (for कृता°). Da4 corrupt. — c) K2 प्रज्ञस्य; D5. 7 प्रज्ञया.

24 Da4 om. 24. — a) Dn1 T2 G1. 3. 6 M1. 5. 6 वर्तेत; M7 वर्तेते (for वर्तेते). G1 ग्रहवान्. D5. 7 एवं वर्तेत गृहवान्. — b) K2. 7 Ds D4. 7. 9 T2 G6 M1. 5. 6 न क्रुध्यन् (for अक्रु°). K6 Ds D4 अनु-; D5. 7 नानु-; T2 नान- (for अन-). — M1 om. (hapl.) 24c–27b. — d) K6 यतेत (for यजेत). D5–7 यः (for च).

25 M1 om. 25 (cf. v. l. 24). — a) Dn4 स्तुतं (for सतं). K6. 7 V1 Bo. 6. 7 Da3. a4 Dn1. n4 Ds

C. 12. 8638
B. 12. 236(5). 25
K. 12. 241. 26

सतां वृत्तेन वर्तेत क्रियाः शिष्टवदाचरेत् ।
असंरोधेन धर्मस्य वृत्तिं लिप्सेदगर्हिताम् ॥ २५
श्रुतिविज्ञानतत्त्वज्ञः शिष्टाचारो विचक्षणः ।
स्वधर्मेण क्रियावांश्च कर्मणा सोऽप्यसंकरः ॥ २६
क्रियावाञ्श्रद्दधानश्च दाता प्राज्ञोऽनसूयकः ।
धर्माधर्मविशेषज्ञः सर्वं तरति दुस्तरम् ॥ २७
धृतिमानप्रमत्तश्च दान्तो धर्मविदात्मवान् ।
वीतहर्षभयक्रोधो ब्राह्मणो नावसीदति ॥ २८
एषा पूर्वतरा वृत्तिर्ब्राह्मणस्य विधीयते ।
ज्ञानवित्त्वेन कर्माणि कुर्वन्सर्वत्र सिध्यति ॥ २९
अधर्मं धर्मकामो हि करोतीहाविचक्षणः ।
धर्मं चाधर्मसंकाशं शोचन्निव करोति सः ॥ ३०
धर्मं करोमीति करोत्यधर्म-
मधर्मकामश्च करोति धर्मम् ।
उभे बालः कर्मणी न प्रजान-
न्स जायते म्रियते चापि देही ॥ ३१

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि सप्तविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२७ ॥

D2.3.5.7.8 धर्मेण (for वृत्तेन). T G1.3.6 M5.7 धर्मेण (for वर्तेत). —[b]) K6 V1 B0.6.7.9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds2 D2.3.5.7.8 क्रियां; K7 Ds1 D6 क्रिया (for क्रियाः). —[c]) K7 D9 असंरोधन॰; T1 G1.3.6 अनुरोधेन (for असं॰). K6.7 B0.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.7.8 T G1.3.6 M5-7 लोकस्य (for धर्मस्य). —[d]) K7 D4.9 नगर्हितां; D8 अगर्हितं. K1 Da4 D5 वृत्तिं लिप्सेत गर्हितां (Da4 ॰तं).

26 M1 om. 26 (cf. v. l. 24). —[a]) K4 श्रुतिं; K6 B0.8 Da3 Dn1.n4 Ds D2.8.8 T1 G1.3.6 M5.6 श्रुत- (for श्रुति-). K2 -तत्त्वज्ञोः; Da3 -तत्त्वज्ञा; Da4 ॰ज्ञ-. —[b]) K7 D4.9 M6.7 शिष्टाचार-; T1 G1.6 शिष्टः शास्त्र-; T2 G3 शिष्टशास्त्र- (for शिष्टाचारो). — B9 om. (hapl.) 26[c]–30[b]. —[c]) T G1.3.6 M5 क्रियालोके (for क्रियावांश्च). —[d]) K7 D4.5.7.9 M7 कर्मणां; T G1.3.6 M5 कुर्वाणः (for कर्मणा). K2 सोपि संकरः; K7 Da4 D4-7.9 नास्य (Da4 प्रोष्य) संकरः.

27 M1 om. 27[ab] (cf. v. l. 24). B9 om. 27 (cf. v. l. 26). —[a]) K6 V1 B0.6.7 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.8.8 हि (for च). —[b]) K7 दांत-; Dn1.n4 D2.4-9 दांतः; G1 तदा (for दाता). —[c]) Da4 -विशेषज्ञा. —[d]) Da3.a4 दुष्कृतं (for दुस्तरम्).

28 B9 om. 28 (cf. v. l. 26). —[a]) M7 प्रीतिमान् (for धृति॰). —[b]) Da3.a4 धर्मभृद् (for ॰विद्). —[c]) K6.7 V1 B0.6-8 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2-6.8.9 M1.6.7 -मद- (for -भय-).

29 B9 om. 29 (cf. v. l. 26). —[a]) K6 V1 B0.6-8 Dn1.n4 Ds D2.3.5.7.8 T1 पुरातनी (for पूर्वतरा). K1 वृत्तिं. —[c]) K2.6 V1 B0 Dn4 D2.3.6.8 ज्ञानवित्त्वे(V1 ॰द्धे)व; K7 D4.5.9 ॰विच्चैव; B6-8 M7 ॰वानेव; Dn1 ॰वत्त्वे च; D7 T G1.3.6 M1.5.6 ॰वृत्त्यैव (for ॰वित्त्वेन). —[d]) T2 सिध्यते. K6 कुर्वन्सिद्धिमवाप्स्यसि. ❀ Ca : उत्पन्नतत्त्वज्ञानेन किं हेयं कर्म। नेत्याह। ❀

30 B9 om. 30[ab] (cf. v. l. 26). —[a]) Da4 अधर्मं (for ॰र्मं). —[b]) Dn1 D7 T G1.3.6 M5 हि; D8 स (for [इ]ह). K6 Dn4 विचक्षणः (for [अ]वि॰). —[c]) K4.6 B7 Da4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.6.8 वाधर्मं; K7 D9 च धर्म- (for चाधर्म-). D7 -संकाशः (for ॰शं). —[d]) K7 D6.9 स वेत्ति च; D5 बुध्यन्निव; G1 मोचं (for शोच॰).

31 [a]) D7 T1 करोति (for ॰मि). —[b]) D5 न धर्म- (for अधर्म-). D7 -कामे. Da4 lacuna; Dn4 तु (for च). K2 D7 [अ]धर्मं (for धर्मम्). —[c]) K4 बालाः; K6 Ds1 D8 वालः; B9 भालः; D7 बलः; M1 बालं (for बालः). K7 D6 कर्मणा; D7 ॰णि (for ॰णी). K2 प्रकुर्वन् (for प्रजानन्). —[d]) K7 Dn4 D4.6.9 M1.5-7 सं-; Da3.a4 प्र- (for स). B0 Ds वापि देही; D7 T1 G1.3 चापदेति (G3 ॰देही); G6 जायते हि (for चापि देही).

Colophon : G2 missing; K3.5 B1-5 Da1.a2 Dn3 D1 G4.5 M2-4 absent. — *Sub-parvan* : Ś1 K1.2.4.6.7 V1 B0.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.7.8 T G1.3.6 M1.5-7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name* : Ś1 K1.2.4.6 Ds1 शुकप्रश्नः; K7 D4.6.9 शुकानुप्रश्ने प्रज्ञालक्षणं[illegible]

२२८

व्यास उवाच ।

अथ चेद्रोचयेदेतद्द्रुह्येत मनसा तथा ।
उन्मज्जंश्च निमज्जंश्च ज्ञानवान्प्लववान्भवेत् ॥ १

प्रज्ञया निर्मितैर्धीरास्तारयन्त्यबुधान्प्लवैः ।
नाबुधास्तारयन्त्यन्यानात्मानं वा कथंचन ॥ २

छिन्नदोषो मुनिर्योगान्युक्तो युञ्जीत द्वादश ।
दश कर्मसुखानर्थानुपायापायनिर्भयः ॥ ३

चक्षुराचारवित्प्राज्ञो मनसा दर्शनेन च ।
यच्छेद्वाङ्मनसी बुद्ध्या य इच्छेज्ज्ञानमुत्तमम् ।
ज्ञानेन यच्छेदात्मानं य इच्छेच्छान्तिमात्मनः ॥ ४

एतेषां चेदनुद्रष्टा पुरुषोऽपि सुदारुणः ।
यदि वा सर्ववेदज्ञो यदि वाप्यनृचोऽजपः ॥ ५

C. 12. 8650
B. 12. 237[6]. 5
K. 12. 242. 6

V1 Bo. 6. 8. 9 Da3 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 5. 8 शुकानुप्रश्नः; B7 शुकानुप्रश्नशासनं; M5 शुकानुप्रश्ने ज्ञानकर्मसमुच्चयोद्देशः; M6. 7 शुकानुप्रश्ने शिष्टाचारकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn1 Ds1 D7 T1 G1. 3. 6 M5 62; Dn4 Ds2 61; D3 M1. 6. 7 60; T2 76. — *Śloka no.*: Dn1. n4 32.

228

☞ This adhy. is missing in G2 (cf. v. l. 12. 222. 19).

1 a) Ś1 K1 Ca द्रोहयेद्; K6 रोचये हि; Bo. 6 (marg.). 8 रोहयेद् (for रोचयेद्). — b) K1 द्रुह्येत; K4 M1 Cp उह्येत; K7 D4. 9 बुध्येत; D5. 7 G6 द्रुह्यते; D6 सुह्येत; T1 G3 ऊह्येते; T2 M6 ऊह्यते; G1 मुह्यते; M1. 5 उह्यते (for द्रुह्येत). T2 सह; G3 तदा (for तथा). K6 V1 Bo. 6 (marg. as in text). 7. 9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 उ(Bo. 6 द्रु-; Dn1 Ds D8 ऊ)ह्येत स्रोतसा यथा; Da3. a4 द्रु(Da4 ऊ)ह्येत स्वयमेव वा. — c) K4 निर्मज्जंश्च (for उन्म°). — d) Da4 दान- (for ज्ञान-). Ś1 K1. 2. 4. 7 Da3. a4 D4. 6. 9 Ca लाभवान्; D5 लोभ° (for प्लव°).

2 a) K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 निश्चि(B8 °ष्ठि)ता (for निर्मितैर्). — c) B8 एतान् (for अन्यान्). — d) Bo. 6. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds2 D3. 6. 7 T1 G1 नात्मानं (for आ°). B6 (marg. as in text) Dn1 M5 कदाचन; Da4 कथं च नः.

3 a) D7 T G1. 3. 6 M5 हीन-; M7 भिन्न- (for छिन्न-). K6 Ds1 -रोषो; B7 M7 -योगो (for -दोषो). D6 मुनेर्. K7 B8 D4. 9 योगं; B7 दोषान्; D7 T1 G1. 3. 6 योगाद् (for °न्). — b) K6 Bo. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 8 T2 मुक्तो (for युक्तो). D7 T1 G1. 3. 6 वा दश (for द्वादश). B8 युंजीत द्वादशीं कलां. ❀ Ca. p: द्वादश योगान् मनोनियमनप्रकारान् (Cp: दशेन्द्रियमनोबुद्धिनियमलक्षणान्) ॥ Cn: द्वादश देशादीन् ॥ Cs: शरीरस्य नवद्वारे आकाशं, त्वक्पाण्योः वायुं, जठराग्नौ चक्षुषि अग्निं, रुधिरादिद्रवे जलं, वाह्यादादिषु (sic) भूमिं, मनसि चन्द्रं, श्रोत्रे दिशः, पादयोः उपेन्द्रं, वाचि अग्निम्, गुदे पितरं, मेण्ढ्रे प्रजापतिं ध्यायेत् — एते द्वादश योगाः। तथा च मनुः (12. 120–121, with v. l. बले हरिम्, which Cs omits in counting) ॥ Cv: द्वादश — यजनादिषट्कर्माणि कामादिषड्वर्गनिग्रहाख्यषट्कर्माणि, स्नानशौचतपःसत्यदयातितिक्षाख्यानि वा षट्कर्माणि । ❀ — K6 om. 3cd. — c) K7 B6–9 Da3 Ds D5 M1 देश- (for दश). V1 B8 -स्वकान्; B6 -स्वयान्; D4. 5 -गुणान्; G3 -सुवान् (for -सुखान्). Dn1. n4 D2. 3. 8 देशकर्मानुरागा(D2. 8 °गान)र्थान्; Cs (also as in text) दश कर्मानुगानर्थान्. — d) B9 Da3. a4 अपायापाय-. K4 -निर्भरः; V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Ds D6. 7 T1 G1. 3. 6 M1. 5–7 Cs -निष्क्रियः; Dn1. n4 -निश्चयैः; D2. 3. 5. 8 T2 -निश्चयः (for -निर्भयः). ❀ Cs: उपायापायनिष्क्रियः, आदानत्यागयोरविशेषः । ❀

4 a) Ś1 K1. 4 चक्षुराचर-; K7 Dn1. n4 Ds D2–5. 8. 9 Cs °राहार- (for °राचार-). K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–6. 8. 9 -संहारैर्; D7 T G1. 3. 6 M1. 5–7 Cv -संग्राहै(T1 °ह्यै-; G1 Cv °है)र् (for -वित्प्राज्ञो). — b) K7 D6. 9 मनसो (for °सा). — With 4cdef, cf. Kaṭha Up. 1. 3. 13. — c) Da4 वाङ्मनसि; D7 T1 G1 वाचं मनो; T2 G3. 6 वाङ्मनसे (for °सी). — Bo om. (hapl.) 4de. — d) M1. 5–7 तां यच्छेज् (for य इ°). — e) K4 इच्छेद् (for य°). ❀ Cn. s. v: आत्मानं बुद्धिम् । ❀ — f) Ś1 K1. 2 G1 (marg. as in text) ज्ञानम् (for शान्तिम्).

5 a) K1 ये तेषां; D5–7 इत्येषां (for एतेषां). Da3

C. 12. 8550
B. 12. 237(6). 6
K. 12. 242. 6

यदि वा धार्मिको यज्वा यदि वा पापकृत्तमः ।
यदि वा पुरुषव्याघ्रो यदि वा क्लैब्यधारिता ॥ ६
तरत्येव महादुर्गं जरामरणसागरम् ।
एवं ह्येतेन योगेन युञ्जानोऽप्येकमन्ततः ।
अपि जिज्ञासमानो हि शब्दब्रह्मातिवर्तते ॥ ७
धर्मोपस्थो ह्रीवरूथ उपायापायकूबरः ।
अपानाक्षः प्राणयुगः प्रज्ञायुर्जीवबन्धनः ॥ ८
चेतनाबन्धुरश्चारुराचारग्रहनेमिवान् ।
दर्शनस्पर्शनवहो घ्राणश्रवणवाहनः ॥ ९
प्रज्ञानाभिः सर्वतन्त्रप्रतोदो ज्ञानसारथिः ।
क्षेत्रज्ञाधिष्ठितो धीरः श्रद्धादमपुरःसरः ॥ १०
त्यागवर्त्मानुगः क्षेम्यः शौचगो ध्यानगोचरः ।

D4 वेद् (for चेद्). K1 अनुद्रष्टा; Da4 °दृष्टा; D5. 7 M1. 5–7 °ष्टाता (for °द्रष्टा). —b) G1 om. from सुदारुणः up to एवं ह्ये (in 7c). M7 [इ]ह (for सु-). —d) K4 अनृतौ (for °चौ). K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 द्विजः; K7 D4. 9 भवेत्; D6 स्थितः (for ऽजपः).

6 G1 om. 6 (cf. v. l. 5). The portion from 6a up to 31f is lost in K7 on missing fol. —a) Da4 जित्वा; D4. 5. 9 विद्वान्; D6 वत्स (for यज्वा). —c) Ds1 पुरुषो (for °ष-). —d) K2 क्लैव-; Bo. 6 (marg. as in text). 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds1 D2. 3. 8 क्लेश- (for क्लैब्य-). K4 Bo. 7. 9 Dn1. n4 D8 -धारितः; K6 -धारकः; B6 (marg. as in text) D2. 3 -वारितः; Da4 -धारिताः; D8 D7 T G3. 6 M1. 5–7 -धार(D8 D7 °रि)णः; D5 -वादिना (for -धारिता).

7 K7 missing (cf. v. l. 6). G1 om. up to एवं ह्ये (cf. v. l. 5). —a) K4. 6 Bo. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 एवं (for एव). Ś1 K1. 2 महद्दुःखं; Dn1 गुहादुर्गं; M5. 7 महादुःखं (for °दुर्गं). —b) D5 -सागरात् (for -सागरम्). —d) K6 V1 Bo. 6. 8. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds2 D3 (before corr.). 4. 6. 9 ह्येकम्; B7 Ds1 D2. 8 (by corr.). 8 Cn ह्येवम्; D7 T G1. 3. 6 M1. 6. 7 [ऽ]प्येवम् (for °कम्). ❀ Cv: एकम्, मनः हरौ युञ्जानः । ❀ —e) K6 B7 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 7. 8 T G1. 3. 6 M1. 5–7 [ऽ]पि (for हि). —f) K6 D4 -ब्रह्मा नि-; Dn4 M1 -ब्रह्मापि; M6 -ब्रह्माभि- (for °ति-).

8 K7 missing (cf. v. l. 6). —a) Ds1 धर्मापस्थो. K1 ह्रीवरूथा; K4 °रूष; Da4 जीवरूप्यम्; D7 ह्रीवरुध; Ca ह्रीनिषेधः (gloss: रथगुप्तिः; Cap as in text) (for ह्रीवरूथ). ❀ Ca: उपस्थो रथमध्यम् ॥ Cn: उपस्थं सारथेरुपवेशनस्थानम् । ❀ —b) M1. 5–7 दानध्यान- (submetric) (for उपायापाय-). Ś1 K1. 2 Ds1 D4 -कूवरः; Da4 -कुरवः; D7 -कूद्बरः (for -कूबरः). ❀ Cn: कूबरौ धूर्दण्डौ । ❀ —c) D2. 8 पान- (for प्राण-). ❀ Ca: अक्षश्चक्रधारकं काष्ठम् । ❀ —d) K1. 6 G8 प्रज्ञायुं; V1 B9 Da3. a4 D7 T1 G6 M7 प्रज्ञायुग् (for °युर्). D6 प्रज्ञारज्जुनिबंधनः. ❀ Ca: प्रज्ञायुक् प्रज्ञा योक्त्रः । ❀

9 K7 missing (cf. v. l. 6). —a) Da4 D5 T2 G1. 3 M5 -बंधनश् (for -बन्धुरश्). K6 Ds1 चातुर् (for चारुर्). ❀ Ca: बन्धुरं सारथिस्थानम् ॥ Cn: बन्धुरः फलकद्वयसंश्लेषः । ❀ —b) D5 om. आचा. Ś1 K1. 2 चारुविग्रह-; Da3 Ca खविनिग्रह-; Da4 खमितिग्रह-; Dn1 स्वाचारग्रह-; D2. 8 M7 चाचारग्रह-; D7 T1 G1 आचारग्राह- (for °ग्रह-). K2 -नेविमान्; K6 B6. 9 Da3 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 8 T2 G1 M1. 5. 6 -नेमिमान्; M7 -मेदिवान् (for -नेमिवान्). ❀ Ca (reading खविनिग्रहः): खनिग्रहा इन्द्रियसंयमा एव नेमिश्चक्रप्रान्तो यस्य । ❀ —c) D4 om. स्पर्शन. K6 -वाहो (for -वहो).

10 K7 missing (cf. v. l. 6). —a) D7 T G1. 3. 6 M5 धर्म- (for सर्व-). Ś1 K1. 2. 4. 6 B7 D2. 3. 5. 6 T1 G1 M1. 5. 6 -तंत्रः; Bo. 6 (marg. as in text). 9 -तंतु-; D8 (marg.) -तत्त्व- (for -तन्त्र-). ❀ Cn: नाभिर्मध्यभागः, रथिन उपवेशनस्थानम् । ❀ —b) Ś1 K1. 2. 4 प्रबोध-; M5 प्रतोद- (for -प्रतोदो). —c) Ś1 K1. 2 V1 वीरः; D7 T G1. 3. 6 M5. 7 धैर्यः (for धीरः). —d) B8 D5 -पुरस्कृतः (for -पुरःसरः).

11 K7 missing (cf. v. l. 6). —a) Dn1 गत्वा; Dn4 त्यागः (for त्याग-). K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 -सूक्ष्मानुगः; V1 D7 T G1. 3. 6 M5 -रश्म्य°; B6. 8 (both marg.) -धर्मा°; D4. 6. 9 -श्रेष्ठा°; M1. 6. 7 -रोषा° (for -वर्त्मा°). Da4 M7 क्षेम्य- (for क्षेम्यः). D5 योगधर्मानुगक्षेमः. —b) Dn4 D4. 9 शोचगो. M5 ध्वानु- (for ध्यान-). D4. 6. 9 -तत्परः; M7 -गोचरं (for -गोचरः). ❀ Cv (reading शौचगाध्वानगोचरः): शौचगाः शौचरता मुनयः, तेषामध्वा गोचरो विषयो यस्य । ❀ —c) Da4 दिव्ययुक्तो; D3 जीवन्मुक्तो; D7 K6 D8 T1 G1. 3. 6 जययुक्तो; T2 M5 जव° (for जीव°). G1 रथे (for रथो). —d) K1 D7 G1 ब्रह्मलोको; °युक्तो (for °लोके). T2 विराजिते.

जीवयुक्तो रथो दिव्यो ब्रह्मलोके विराजते ॥ ११
अथ संत्वरमाणस्य रथमेतं युयुक्षतः ।
अक्षरं गन्तुमनसो विधिं वक्ष्यामि शीघ्रगम् ॥ १२
सप्त यो धारणाः कृत्स्ना वाग्यतः प्रतिपद्यते ।
पृष्ठतः पार्श्वतश्चान्या यावत्यस्ताः प्रधारणाः ॥ १३
क्रमशः पार्थिवं यच्च वायव्यं खं तथा पयः ।
ज्योतिषो यत्तदैश्वर्यमहंकारस्य बुद्धितः ॥ १४
अव्यक्तस्य तथैश्वर्यं क्रमशः प्रतिपद्यते ।
विक्रमाश्चापि यस्यैते तथा युङ्क्ते स योगतः ॥ १५
अथास्य योगयुक्तस्य सिद्धिमात्मनि पश्यतः ।
निर्मथ्यमानः सूक्ष्मत्वाद्रूपाणीमानि दर्शयेत् ॥ १६
शैशिरस्तु यथा धूमः सूक्ष्मः संश्रयते नभः ।
तथा देहाद्विमुक्तस्य पूर्वरूपं भवत्युत ॥ १७
अथ धूमस्य विरमे द्वितीयं रूपदर्शनम् ।
जलरूपमिवाकाशे तत्रैवात्मनि पश्यति ॥ १८
अपां व्यतिक्रमे चापि वह्निरूपं प्रकाशते ।

C. 12. 8664
B. 12. 237(6). 19
K. 12. 242. 19

---

12 K7 missing (cf. v. l. 6). —[a]) Ś1 K1. 2. 4 [अ]स्य; B6 (marg. as in text) च; Da4 D5 स (for सं-). Ś1 K1 त्वरमानस्य. Dn4 अश्वसाध्यरपारस्तु (sic); D7 T1 G1 अथ सत्त्वं समासाद्य. —[b]) K6 Dn4 D8 D3 एव; Bo. 8 Dn1 D2. 8 M1. 6 एवं; D7 T G1. 3. 6 M5 एनं (for एतं). M7 युयंक्षतः. —[d]) D5 बुद्धिं (for विधिं). D7 शीघ्रगां; T2 °गः.

13 K7 missing (cf. v. l. 6). —[a]) Ś1 K1. 2. 4 D6 ये; Dn1 D4 M5–7 या; D2 lacuna; M1 सा (for यो). K2 Dn4 D6 धारणा; Ds1 °णां; T1 °णे; M7 °णं (for °णाः). K6 सूक्ष्मा; Ds1 सूक्ष्मां; D4. 9 ज्ञात्वा; D5 कृत्वा (for कृत्स्ना). —[b]) Ś1 K1. 2 वाग्यताः; K6 वास्वतः; D7 T G1. 3. 6 बाह्यतः (for वाग्यतः). Ś1 K1. 2. 4 -पेदिरे; T1 -पाद्यते (for -पद्यते). — K6 D4 om. (hapl.) 13[c]–15[b]. —[c]) G3. 6 प्राणवांश्च; M1. 6. 7 प्राश्नि(M1 °णि)कांश्च (for पार्श्वतश्च). D7 G1 चान्ये. ❀ Ca: पृष्ठतः पार्श्वतः इति। एताः सप्त प्रधानभूताः, शेषास्तु पृष्ठत इव पार्श्वत इव गौण्यो मनोनियमनमात्रफलाः। ❀ —[d]) Da3. a4 D6. 7 T1 G1 यावंत्यस; Dn1. n4 D2. 8 M5 तावत्यस् (for या°). D5 प्राण-; D8. 9 ताश्च (for ताः प्र-). K4 Dn4 -धारणा. ❀ Ca: मोक्षस्याहत्य साधिकाः सप्तेति भावः। अत एव शेषाः प्रधारणाः। ❀

14 K7 missing (cf. v. l. 6). K6 D4 om. 14 (cf. v. l. 13). —[a]) Ś1 K1. 2. 4 यश्च (for यच्च). —[b]) ❀ Cn: पयः पयसः जलस्य। षष्ठ्यर्थे प्रथमा। ❀ —[c]) V1 तथैश्वर्यम्.

15 K7 missing (cf. v. l. 6). K6 D4 om. 15[ab] (cf. v. l. 13). —[a]) Da4 तव; D7 G1. 3. 6 M1. 5. 7 यथा (for तथा). —[c]) K6 D8 D7 T G1. 3. 6 Cs (gloss: पूर्वोक्तस्य क्रमस्य विपरीतक्रमेण) व्युत्क्रमाच् (for विक्रमाश्च). B6 (marg.) D5 वापि (for चापि). B6. 7. 9 Da3. a4 M1. 5–7 विक्र(M5. 7 व्युत्क्र)माद्वा यथा ह्येते (B7 °था ह्येतत्; M1. 5–7 °थाभ्येति). ❀ Ca: विक्रमाः उद्यमविशेषाः ॥ Cn: अनुभवक्रमाः। ❀ —[d]) K6 Dn1. n4 D8 D8 यथा (for तथा). K1 V1 T2 G1. 3. 6 M1. 5 युक्ते स; K4. 6 Bo. 6. 9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 M6. 7 युक्तेषु; D7 युक्ते स्व-; T1 युक्तः स (for युङ्क्ते स). B7 तथा युक्ते युगो गतः (sic).

16 K7 missing (cf. v. l. 6). —[a]) V1 D7 T1 G1. 3. 6 तथास्य (for अ°). K6 Bo. 6–9 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 त(B8 अ)था योगस्य युक्तस्य. —[c]) Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Dn1. n4 D2–6. 8. 9 M1. 5–7 Cn निर्मु(D6 °रु)च्यमानः (for निर्मथ्य°). K6 सूक्ष्मः सन्; D8 सूक्ष्मं स; D4. 9 शूक्ष्मत्वाद्; T1 G3. 6 सूक्ष्मात्मा (for सूक्ष्मत्वाद्). —[d]) D7 T1 G1. 3. 6 [ए]तानि (for [इ]मानि). K4 शर्मयेत्; K6 Bo. 6. 7. 9 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 पश्यतः; D4. 6. 9 निर्दिशेत्; D5 दर्शयन् (for °येत्).

17 K7 missing (cf. v. l. 6). —[a]) K6 सैशिरस्; Da3. a4 शैशिरं. —[b]) Da4 सूक्ष्म-; D4. 9 शूक्ष्मः. D7 संश्रियते. Ś1 K1. 2. 4 सूक्ष्म(K4 °क्ष्मं)संश्रयणे (K2 °ने) रतः. —[c]) B8 D9 यथा; Cv तस्य (for तथा). K1 चेहाद् (for दे°). M1. 6 विभक्तस्य; M5 वियु° (for विमु°). —[d]) K1. 2 पूर्वं (for पूर्व-). V1 Da4 भवेत्पुनः (for भवत्युत).

18 K7 missing (cf. v. l. 6). —[a]) T2 देहस्य (for धूमस्य). M1. 6 अथ धूमव्युपरमे. —[b]) Ś1 K1. 2 V1 B8 D5 धूम- (for रूप-). —[c]) K4 जालरूपम्; D7 T G1. 3. 6 ज्वाला° (for जल°). —[d]) K4. 6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 6. 8 तथैव (for तत्रैव).

19 K7 missing (cf. v. l. 6). —[a]) D7 T1 G1. 3. 6 परं (for अपां). M1 ह्यतिक्रमे (for व्यति°). K6

C. 12. 8664
B. 12. 237(6). 20
K. 12. 242. 20

तस्मिन्नुपरते चास्य पीतवस्त्रवदिष्यते ।
ऊर्णारूपसवर्णं च तस्य रूपं प्रकाशते ॥ १९
अथ श्वेतां गतिं गत्वा वायव्यं सूक्ष्ममप्यजः ।
अशुक्लं चेतसः सौक्ष्म्यमव्यक्तं ब्रह्मणोऽस्य वै ॥ २०
एतेष्वपि हि जातेषु फलजातानि मे शृणु ।
जातस्य पार्थिवैश्वर्ये सृष्टिरिष्टा विधीयते ॥ २१
प्रजापतिरिवाक्षोभ्यः शरीरात्सृजति प्रजाः ।
अङ्गुल्यङ्गुष्ठमात्रेण हस्तपादेन वा तथा ॥ २२
पृथिवीं कम्पयत्येको गुणो वायोरिति स्मृतः ।
आकाशभूतश्चाकाशे सवर्णत्वात्प्रणश्यति ॥ २३

V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 M6 चास्य; D4 वापि; D5 चैव (for चापि). — ^{b}) K6 Ds2 पूर्व-; Ds1 पूर्वं (for वह्नि-). ❀ Cs : वह्निरूपं पिङ्गलो वर्णः । ❀ — ^{e}) B8 यस्मिन् (for त°). K6 Dn1 [s]जोस्य; Da4 चापि; Ds1 वास्य (for चास्य). — After 19^{abc}, D7 T G1. 3. 6 M5 ins. :

676* वायव्यं सूक्ष्ममप्यथ ।
रूपं प्रकाशते तत्र·

— ^{d}) D7 T1 G1. 3. 6 -वर्णवद् (for -वस्त्र°). K6 Bo. 6–9 Da3 Ds D8 M6 अप्यजः (B6. 9 Da3 °जं); D4. 9 अप्युत; D6 अच्युतः; D7 T G1. 3. 6 M5 अप्यजे (for इष्यते). Da4 तं शस्त्रवदव्यंजनं; Dn1. n4 D2. 3 Cn पीतशस्त्रः (Dn4 D2. 3 °वर्णः) प्रकाशते; M1. 7 पीतवस्त्रप- (M7 °व)दव्यजः (M7 °दः). ❀ Cn : पीतशस्त्रवत् — पीतानि गिलितानि शस्त्रवद्विच्छेदकत्वाद्वृक्षागारपर्वतादीनि शस्त्राणि येन तद्वत् । ❀ — After 19^{d}, D7 T G1. 3. 6 M5 ins. :

677* तस्मिन्नुपरते रूपमाकाशस्य प्रकाशते ।

— T2 om. (hapl.) 19^{ef}. — ^{e}) K1. 4 तू(K4 ऊ)र्णारूपम्; K6 वर्णोरूप-; B6 (marg. as in text). 8. 9 D5 उल्का°; M1. 6 ऊर्णरूप- (M6 °पं) (for ऊर्णारूप-). K1. 4 अवर्णं च; K6 V1 Bo. 6–9 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 4. 8. 9 M1. 7 -सवर्णस्य; Da4 D6 M6 -सुवर्णस्य; D5 -सुवर्णं स; M5 -सवर्णं तत् (for °र्णं च). D3 ऊर्णास-रूपवर्णस्य; D7 T1 G1. 3. 6 ऊ(D7 औ)र्णास(T1 G1 °सु)-वर्णरूपं तत्· D4 om. (hapl.) from च up to सवर्ण (in 23^{d}). — ^{f}) V1 रूपं तस्य (by transp.); Dn4 न स्वरूपं; D5 तथा रूपं·

20 K7 missing (cf. v. l. 6). D4 om. 20 (cf. v. l. 19). — ^{a}) K4 Dn4 अथ स्वेतां (sic); D7 T1 G1. 3. 6 ततश्चैं(G3. 6 °श्वे)तां; T2 ततः श्वेतां (for अथ श्वेतां). B9 ज्ञात्वा (for गत्वा). ❀ Ca : श्वेतामुपाधिशून्यां रूप-मात्रप्रतिनिर्मलामिति वा । ❀ — ^{b}) Ś1 K1. 2. 4 अप्यजं; K6 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 अप्युत (for अप्यजः). D7 T G1. 3. 6 M5 सोहंकारे प्रकाशते· — After 20^{ab}, D7 T G1. 6 M5 ins. :

678* तस्मिन्नुपरते चास्य बुद्धिरूपं प्रकाशते ।
[G1 बुध- (for बुद्धि-).]

— G3 om. 20^{c}–21^{d}. — ^{c}) Ś1 K1. 2 B9 Da3. a4 अशुक्ल-; D9 T G6 M1. 5–7 सुशुक्लं (M1. 6. 7 °क्ल-); G1 सुशक्यं (for अशुक्लं). B6 (marg.). 8 (marg. as in text) तेजसः; D5 चेतसं (for चेतसः). Ś1 K1. 2 M1. 6. 7 सूक्ष्मस्; K6 Bo. 9 Da3. a4 Ds D6 Cnp (gloss : प्रसादकरं) सौख्यम्; D5. 7. 9 T G1. 6 सौम्यम् (for सौक्ष्म्यम्). — ^{d}) K6 V1 Bo Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 अप्युक्तं; T1 G1. 6 अव्यक्तो; T2 °क्ते (for °क्तं). K4 ब्राह्मणोस्य; K6 V1 Bo. 6–9 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 G1. 6 M1. 6. 7 ब्राह्मणस्य; Da4 D7 T1 ब्रह्मणस्य (for °णोऽस्य). M1. 6 हि (for वै). Cpp अव्यक्तं प्रतिपाद्यते·

21 K7 missing (cf. v. l. 6). D4 G3 om. 21 (cf. v. l. 19, 20). — ^{a}) M7 तातेषु (for जा°). — ^{c}) V1 Bo. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6–9 T1 G1. 6 M1. 5 Cp पार्थिवैश्वर्यैः; B8 पटमैश्वर्यं (for पार्थिवै°). — ^{d}) Ś1 K1. 2. 4 यष्टिर् (for सृष्टिर्). B8 एषा; Da3 Dn1 अत्र (for इष्टा).

22 K7 missing (cf. v. l. 6). D4 om. 22 (cf. v. l. 19). — ^{b}) D7 T1 G1. 3. 6 शारीराः (for शरीरात्). K6 ससृजे; V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8. 9 M1. 6. 7 सृजते (for °ति). — After 22^{ab}, D7 T G1. 3. 6 M5 read 24. — ^{c}) D7 T G1. 3. 6 M5 अंगुल्यां (T2 °ळ्यं)गुष्ठमात्रेण· — ^{d}) D7 T1 G1. 3. 6 स हि (for हस्त-). Ś1 K1. 2 पुनः; G6 तया (for तथा).

23 K7 missing (cf. v. l. 6). D4 om. up to सवर्ण (cf. v. l. 19). — ^{a}) T2 पृथिवीं क्षपयंत्येते· — ^{b}) Ś1 K1. 2 गुणा (for गुणो). Ś1 K1 2. 4 D6 इव (for इति). Ś1 K1. 2. 4 स्मृताः; K6 V1 Bo. 8 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 M5 श्रुतिः; B6. 7. 9 Da3. a4 श्रुतः; D5 स्थितः; D9 स्थितिः (for स्मृतः). — ^{c}) K1 -भूताश्च; K6 Ds G1 M1 -भूतं (for -भूतश्च). — ^{d}) K6 Bo. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 M5 प्रकाशते; D7 T G1. 3. 6 M1. 6. 7 न दृश्यते (for प्रणश्यति).

वर्णतो गृह्यते चापि कामात्पिबति चाशयान् ।
न चास्य तेजसा रूपं दृश्यते शाम्यते तथा ॥ २४
अहंकारस्य विजितैः पञ्चैते स्युर्वशानुगाः ।
षण्णामात्मनि बुद्धौ च जितायां प्रभवत्यथ ॥ २५
निर्दोषा प्रतिभा ह्येनं कृत्स्ना समभिवर्तते ।
तथैव व्यक्तमात्मानमव्यक्तं प्रतिपद्यते ॥ २६
यतो निःसरते लोको भवति व्यक्तसंज्ञकः ।
तत्राव्यक्तमयीं व्याख्यां शृणु त्वं विस्तरेण मे ।
तथा व्यक्तमयीं चैव संख्यां पूर्वं निबोध मे ॥ २७
पञ्चविंशतितत्त्वानि तुल्यान्युभयतः समम् ।
योगे सांख्येऽपि च तथा विशेषांस्तत्र मे शृणु ॥ २८
प्रोक्तं तद्व्यक्तमित्येव जायते वर्धते च यत् ।
जीर्यते म्रियते चैव चतुर्भिर्लक्षणैर्युतम् ॥ २९
विपरीतमतो यत्तु तदव्यक्तमुदाहृतम् ।
द्वावात्मानौ च वेदेषु सिद्धान्तेष्वप्युदाहृतौ ॥ ३०
चतुर्लक्षणजं त्वन्यं चतुर्वर्गं प्रचक्षते ।

C. 12. 8677
B. 12. 237(6). 32
K. 12. 242. 33

---

24 K7 missing (cf. v. l. 6). D7 T G1. 3. 6 M5 read 24 after 22^{ab}. — a) K6 Ds1 वर्णता (for °तो). Bo. 6–8 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 8 गुह्यते (for गृ°). V1 Bo. 6. 9 Da3. a4 नापि; B3 D5 वापि; D6 सोपि; D7 T G1. 3. 6 M7 चाप्सु; M1. 5. 6 नाप्सु (for चापि). — b) Ś1 K1. 2 B3 (marg. as in text) Ds D4. 6. 9 कामान्; D7 T G1. 3. 6 M1. 5–7 नापः (for कामात्). Ś1 K1. 2 D7 T G1. 3. 6 M5 Cs (gloss : पिपासया) चाशया; V1 B6. 7. 8 (marg.). 9 Da3. a4 D5 वापयः; Bo. 8 चाश्रयात्; Dn1. n4 D2–4. 8. 9 Ca (gloss : समुद्रादीन्) चाश्रयान्; Ds M1. 6. 7 वा(M6. 7 चा)शयात् (for चाशयान्). — c) D4. 9 वास्य (for चास्य). Da3. a4 तेजसो; Dn1 D3. 8 °सां (for °सा). Ś1 K1. 2. 4 न चास्य तेजो रूपं च. — d) V1 Bo. 6–9 Da3. a4 D4–7. 9 T G1. 3. 6 M1. 5–7 दह्यते (for दृश्यते). Ś1 K1 चाप्यते; K2 चाम्यते (for शाम्यते). V1 च वा; D6 [ऽ]पि वा; M5 [ऽ]थ वा (for तथा).

25 K7 missing (cf. v. l. 6). — a) K4. 6 B6. 8 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 अहंकारेस्य; D4. 6. 9 °रे तु (for °रस्य). K2. 4. 6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–6. 8. 9 विजिते; V1 D7 T G1. 3. 6 M1. 5–7 विजये (for विजितैः). — b) B6. 9 Da3. a4 [ऽ]स्य (for स्युर्). — c) T1 बुद्ध्या. D4–7. 9 T G1. 3. 6 M1. 5–7 तु (for च). — d) Da3 जिताया; D4. 9 जितानां (for °यां). B3 प्रभवंति. K2 अपि; Da4 अपः; D4. 7. 9 T G1. 3. 6 M1. 5–7 उत (for अथ).

26 K7 missing (cf. v. l. 6). — a) K4. 6 Bo. 8 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 निर्दोष-; D5 °षात्; M1. 6 °षः (for °षा). K6 -प्रतिमा; M1. 6 प्रातिभा (for प्र°). D5 T2 ह्येनां; M1. 5–7 ह्येषा (for ह्येनं). — b) ❀ Cs : कृत्स्ना सर्वव्यापिनी । ❀

27 K7 missing (cf. v. l. 6). — a) K4. 6 Da4 Ds2 D3 निःसरतो; Dn1. n4 विसरते (Dn4 °तो); D5 G3. 6 निःसा(D5 °स)रितो (for निःसरते). D7 T1 G1 सतो निःसारितो लोके (G1 °को). — b) M1 द्युक्त- (for व्यक्त-). Ś1 K1. 2. 4 -संज्ञितः (K2 °ताः); D4. 6. 9 (before corr.) T2 -संज्ञिकः (for -संज्ञकः). — After 27^{ab}, M1. 5–7 read 32^{cd} for the first time, repeating it in its proper place. — c) D5 अत्र (for तत्र). K6 B8 Ds1 व्यक्तिमयीं; V1 Bo. 6. 7. 9 Da3 Dn4 Ds2 D5. 6 G3. 6 M1. 5–7 व्यक्तमयीं; D2. 8 [अ]व्यक्तिमयीं (for °क्तमयीं). K6 दिव्यां; Bo. 7. 8 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 विद्यां; B8 (marg.) Da3. a4 संख्यां (for व्याख्यां). — d) G1 तं (for त्वं). K4 ते; V1 B6–9 Da3. a4 D4. 6. 7. 9 T G1. 3. 6 M5. 7 वै (for मे). — e) Dn1 यथा; D5. 6 अथ (for तथा). K4 Bo. 6. 9 Dn4 D2. 3. 8 व्यक्तमयं (for °मयीं). — f) K6 V1 Bo. 6–9 Ds1 D6. 7. 9 T G1. 3. 6 M1. 5–7 संख्या-; Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 5. 8 सांख्ये (for संख्यां). Ds1 ते; D5 वै (for मे).

28 K7 missing (cf. v. l. 6). — a) D3 -तत्त्वेन (for -तत्त्वानि). — c) G3 योग- (for योगे). G1 तदा (for तथा). — d) K4. 6 Bo. 9 Da4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 M1. 6. 7 विशेषं (for °षांस्). B7 विशेषं शृणु तत्र मे.

29 K7 missing (cf. v. l. 6). — a) D4–6. 9 यद् (for तद्). Ś1 K1 इतीव; Da4 Dn4 इत्येवं (for °व). — b) D6 ज्ञायते (for जा°). D6 [ऽ]पि (for च). D4–6. 9 तत् (for यत्). — c) Ś1 K1. 2. 4 हीयते; K6 Ds D3 (by corr.) जायते; Dn4 जीयते (for जीर्यते). K1 प्रियते; Dn4 द्रीयिते (sic) (for म्रियते). D4 ह्येव (for चैव). — d) Da4 G1 युगं (for युतम्).

30 K7 missing (cf. v. l. 6). — a) D6. 7 G1 यस्तु; G3. 6 वस्तु (for यत्तु). — c) K2 देवेषु (for

C. 12. 8677
B. 12. 237[6]. 32
K. 12. 242. 33

व्यक्तमव्यक्तजं चैव तथा बुद्धमथेतरत् ।
सत्त्वं क्षेत्रज्ञ इत्येतद्द्वयमप्यनुदर्शितम् ॥ ३१
द्वावात्मानौ च वेदेषु विषयेषु च रज्यतः ।
विषयात्प्रतिसंहारः सांख्यानां सिद्धिलक्षणम् ॥ ३२
निर्ममश्चानहंकारो निर्द्वंद्वश्छिन्नसंशयः ।
नैव क्रुध्यति न द्वेष्टि नानृता भाषते गिरः ॥ ३३
आक्रुष्टस्ताडितश्चैव मैत्रेण ध्याति नाशुभम् ।
वाग्दण्डकर्ममनसां त्रयाणां च निवर्तकः ॥ ३४
समः सर्वेषु भूतेषु ब्रह्माणमभिवर्तते ।
नैवेच्छति न चानिच्छो यात्रामात्रव्यवस्थितः ॥ ३५
अलोलुपोऽव्यथो दान्तो न कृती न निराकृतिः ।
नास्येन्द्रियमनेकाग्रं नातिक्षिप्तमनोरथः ।
अहिंस्रः सर्वभूतानामीदृक्सांख्यो विमुच्यते ॥ ३६
अथ योगाद्विमुच्यन्ते कारणैर्यैर्निबोध मे ।

वेदेपु). —d) Dn4 उदाहृतं. B9 सिद्धांते चाप्युदाहृतौ.

31 K7 missing (cf. v. l. 6). —a) Ś1 K1. 2 त्वन्यश्; K6 V1 Bo. 6. 7. 9 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 त्वाद्यं; B8 त्वन्ये; Da4 ह्याद्यं; D7 T G3. 6 M1. 5–7 त्वन्यच् (for त्वन्यं). D5 चतुर्लक्षणसंख्यायां. —b) Ś1 K1. 2. 4 चतुर्वेगं; D7 °र्लक्षं (for °र्वर्गं). Ds1 प्रचक्ष्यते; D5 प्रशस्यते (for प्रचक्षते). —c) M1. 6 च व्यक्तजं; M7 चाव्य° (for अव्य°). Da3. a4 चान्ये (for चैव). —d) T2 तदा (for तथा). D7 T G1. 3. 6 M1. 5–7 बुद्धिर् (for बुद्धम्). K1. 4 D4. 6. 9 अथेतरं; K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 अचेतनं (for अथेतरत्). —e) D5 सत्त्व- (for सत्त्वं). B8 D5 एव (for एतद्). —f) Ś1 K1. 2 B8 D4–6. 9 अप्यन्त्र; V1 अन्यत्र (for अप्यनु-). B6 -दर्शनं (for -दर्शितम्). D7 T G1. 3. 6 M1. 5–7 द्वयमव्यक्तदर्शनं (M5 °र्शितं).

32 a) D6 अप्यात्मानौ (hypermetric) (for आत्मानौ). T2 देवेपु (for वेदेपु). —b) K6 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 [अ]नु-; B6 (marg. as in text). 7. 9 तु (for च). D5 विषयेपु दुरत्यतः. — M1. 5–7 read 32cd for the first time after 27ab. —c) K6 विधयात्; K7 विषयः; Da3. a4 D4–6. 9 M1. 5. 6 (last three first time). 7 (both times) विषय-; D7 T G1. 3. 6 M6 (second time) विषयान् (for °यात्). —d) K4 संख्यानां; D5 पंचानां; D6 संख्यानं (for सांख्यानां). Ś1 K1. 2. 4 V1 Bo. 6–9 Dn1. n4 D2. 3. 8 विद्धि (for सिद्धि-). T2 -लक्षणः; M7 (first time) -कारणं (for -लक्षणम्).

33 b) D6 निर्द्वंद्वं (for निर्द्वंद्वश्). —d) K7 D4. 6. 9 नानृतां; M1. 5–7 °तं (for °ता). K7 गिरां; D4. 6. 9 गिरं; M1. 5–7 गिरा (for गिरः).

34 a) K1 आक्रुष्टस्; Ds1 T2 आक्रु°; D5 अक्रुध्यं; D7 G1 अक्रुष्टस् (for आ°). K7 -स्लाडितश् (sic); V1 तानितश्; D7 M1 ताधि(D7 °सि)तश् (for ताडितश्). D1 T G1. 3. 6 M1. 5–7 चापि (for चैव). —b) Da3. a4 मित्रेण (for मै°). D4 om. from ध्याति up to ब्रह्माण (in 35b). Ś1 K1. 2. 4 व्येति; K6 [आ]ध्याति (for ध्याति). K7 नाध्रुवं (for नाशुभम्). D6. 7 T G1. 3. 6 M1. 5–7 मैत्रीं (D6 °त्रो; G6 °त्रं) ध्यायति नाशुभं. —c) K6 Ds1 वाग्दंडः (for वाग्दण्ड-). K6 -मनसा (for °सां). D7 T G1. 3. 6 M5 वाङ्मनःकायदंडानां. —d) M1. 6. 7 वि- (for नि-).

35 D4 om. up to ब्रह्माण (cf. v. l. 34). —a) K4 सम-; Ds1 समाः (for समः). —b) K2. 6 Ds1 ब्राह्मणम् (for ब्रह्मा°). K6. 7 Bo. 7–9 Da3 Ds D4. 6. 7. 9 T G1. 6 M5. 7 अति-; Da4 इति; G3 lacuna (for अभि-). G3 lacuna for वर्तते. —c) K1 इच्छंति. K6 वाविष्टो; D5 वानिच्छो; D6 चानिच्छे; G3. 6 °च्छा (for °च्छो).

36 b) K1 न ह्यती (sic); K6 न कृतीर्; Da4 न कृतिर्; Ds D5. 7 T G1. 3. 6 M1. 5–7 नाकृतिर् (for न कृती). B7. 9 निराकृतः (for °कृतिः). —c) Ds T2 अनैकाग्रं; D7 T1 G1 अनेकाउयं (for °काग्रं). K7 D4–6. 9 नास्येंद्रियमनोव्यग्रं. —d) K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 M1. 6 नाविक्षिप्त- (M1. 6 °प्तो); D5 न विक्षिप्त-; D7 T G1 नातिक्षिप्तो; M7 नावक्षिप्त- (for नाति°). Da3. a4 -मनोरथाः. G3. 6 नाक्षिप्तो नाममनोरथः. — After 36cd, K7 Ds2 D4–6. 9 Kumbh. ed. ins.:

679* सर्वभूतहितो मैत्रः समलोष्टाश्मकाञ्चनः ।
तुल्यप्रियाप्रियो धीरस्तुल्यनिन्दात्मसंस्तुतिः ।
अस्पृहः सर्वकामेभ्यो ब्रह्मचर्ये दृढश्च यः ।

[Lines 1–2 = (var.) 6. 36. 24. —(L. 1) D5 -समो; Kumbh. ed. -सदृङ् (for -हितो). —(L. 2) K7 तुल्या- (for तुल्य-). —(L. 3) K7 Ds2 D5 Kumbh. ed. ब्रह्मचर्य- (for °चर्ये). D5 Kumbh. ed. -दृढव्रतः (for दृढश्च यः).]

—e) K4 Da3 अहिंसः; Da4 °सा; D7 °सुः (for °स्रः). —f) Ś1 K1. 2 एष (for ईदृक्). Da3. a4 संख्या; Dn4 संख्यो; Ds सांख्ये D7 G1 सां(G1 सं)ख्याद्

योगैश्वर्यमतिक्रान्तो योऽतिक्रामति मुच्यते ॥ ३७
इत्येषा भावजा बुद्धिः कथिता ते न संशयः ।
एवं भवति निर्द्वंद्वो ब्रह्माणं चाधिगच्छति ॥ ३८

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि अष्टाविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२८ ॥

२२९

व्यास उवाच ।
अथ ज्ञानप्लवं धीरो गृहीत्वा शान्तिमास्थितः ।
उन्मज्जंश्च निमज्जंश्च ज्ञानमेवाभिसंश्रयेत् ॥ १
शुक उवाच ।
किं तज्ज्ञानमथो विद्या यया निस्तरति द्वयम् ।
प्रवृत्तिलक्षणो धर्मो निवृत्तिरिति चैव हि ॥ २
व्यास उवाच ।
यस्तु पश्येत्स्वभावेन विना भावमचेतनः ।
पुष्यते च पुनः सर्वान्प्रज्ञया मुक्तहेतुकः ॥ ३
येषां चैकान्तभावेन स्वभावः कारणं मतम् ।

C. 12. 8691
B. 12. 23[7]. 4
K. 12. 243. 4

(for सांख्यो). K7 समुच्यते (for विमु°).

37 T1 om. (hapl.) 37. —a) K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 यथा (for अथ). Ds2 योगैर् (for योगाद्). K7 D4. 9 विमुच्येत (for °च्यन्ते). —b) D7 G1 करणैर् (for का°). K1 Da4 निबोधसे (Da4 °नात्) (for °ध मे). K6 Bo. 6–9 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 तत् (for मे). —d) Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 निष्क्रामति (for ऽतिक्रा°). Dn1. n4 स मुच्यते (for मुच्यते).

38 a) K7 Ds D4. 7. 9 T G3. 6 M6. 7 Cs (gloss: सांख्ययोगजा) [उ]भयजा; Da4 भावना; G1 M1. 5 भयजा (for भावजा). Ś1 K1. 2. 4 शुद्धिः; K7 D4. 5. 9 सिद्धिः (for बुद्धिः). D6 इत्येषामात्मजा सिद्धिः. —b) M1. 6 कथितां. — D5 reads 38cd twice. —c) D5 (second time) कर्मणा मनसा युक्तो. —d) K7 D4. 9 ब्राह्मणं (for ब्रह्माणं). B6 (marg.). 8 (marg. as in text) D5 (second time) T2 M1. 6. 7 ब्रह्माणं चातिवर्तते; D7 T1 G1. 3. 6 ब्रह्म (G1 ब्रह्मा·; G3. 6 ब्राह्म) णश्चातिवर्तते.

Colophon: G2 missing; K3. 5 B1–5 Da1. a2 Dn2. n3 D1 G4. 5 M2–4 absent. — *Sub-parvan:* Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–4. 6. 9 T G1. 3. 6 M1. 5–7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name:* Ś1 K1. 2. 4 शुकप्रश्नः; K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 M5 शुकानुप्रश्नः; K7 D4. 6. 9 शुकानुप्रश्ने योगोपदेशः; M1. 6. 7 मोक्षोपायविधिः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K7 5; Dn1 Ds1 D7 T1 G1. 3. 6 M5 63; Dn4 Ds2 62; D3 M1. 6. 7 61; D8 58. — *Śloka no.:* Dn1 39; Dn4 40.

229

☞ This adhy. is missing in G2 (cf. v. l. 12. 222. 19).

1 D5 om. the ref. —a) G1 धीमान् (for धीरो). D5 अथ ज्ञानलवं कर्तुं. —b) K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 आत्मनः (for आस्थितः). D5 गृही शांतिमवस्थितः. —d) D7 T G1. 3. 6 M5 विद्याम् (for ज्ञानम्).

2 Da4 व्यास (for शुक). —a) K7 D4. 6. 9 नु (for तज्). M5 अहो; Cap अथो (as in text). Ś1 K1. 2 V1 Ca (Cap as in text) विद्याद्; Da4 विप्र; Dn1. n4 Ds1 D2. 3. 8 Cs विद्यां (for विद्या). ❋ Ca: ज्ञानं ज्ञानकारणं, ज्ञायतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या । ❋ —b) Ś1 K1. 2 V1 येन; K4 तेन; Bo Dn1. n4 Ds1 D2. 8 G1. 6 यथा (for यया). K2. 4 विस्तरति; K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 3 M1. 6. 7 निस्तरते (for °रति). —c) Ds1 प्रकृति· (for प्रवृत्ति·). —d) K1 निर्वृत्तिर्; G1 निवृत्तिम् (for °त्तिर्). G3 इह; M7 अथ (for इति). K6 V1 Bo. 6–9 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 वा वद; K7 D4. 6. 9 चोच्यते; Da4 वाहवः (sic); M1. 5–7 चैव ह (for चैव हि). — After 2, G1 reads 10.

3 After the ref., D7 T G3. 6 read 10. —a)

C. 12. 8691
B. 12. 238[?]. 4
K. 12. 243. 4

पूत्वा तृणबुसीकां वै ते लभन्ते न किंचन ॥ ४
ये चैनं पक्षमाश्रित्य वर्तयन्त्यल्पचेतसः ।
स्वभावं कारणं ज्ञात्वा न श्रेयः प्राप्नुवन्ति ते ॥ ५
स्वभावो हि विनाशाय मोहकर्ममनोभवः ।
निरुक्तमेतयोरेतत्स्वभावपरभावयोः ॥ ६
कृष्यादीनि हि कर्माणि सस्यसंहरणानि च ।
प्रज्ञावद्भिः प्रक्लृप्तानि यानासनगृहाणि च ॥ ७
आक्रीडानां गृहाणां च गदानामगदस्य च ।
प्रज्ञावन्तः प्रवक्तारो ज्ञानवद्भिरनुष्ठिताः ॥ ८
प्रज्ञा संयोजयत्यर्थैः प्रज्ञा श्रेयोऽधिगच्छति ।
राजानो भुञ्जते राज्यं प्रज्ञया तुल्यलक्षणाः ॥ ९
पारावर्यं तु भूतानां ज्ञानेनैवोपलभ्यते ।

Bo. 8 (marg.) Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 पश्यन् (for पश्येत्). D5 यः पश्येत्स्वस्वभावेन. — b) K7 B6 (marg. as in text) D4–6. 9 T2 G3 अचेतनं (for °नः). B8 (marg. as in text) स विना भावचेतनः; Da4 corrupt. — c) Ś1 K1. 2 B6 पश्यते; K7 V1 D4. 5. 9 T2 G3. 6 M1. 5–7 पुष्णाति; Da4 उच्यते; D6. 7 T1 G1 मुष्णाति (for पुष्यते). K7 न; D7 T G1. 3. 6 M1. 5. 6 स (for च). K7 D4–6. 9 M1. 6 भावं (for सर्वान्). — d) K1 प्रज्ञाया. K6 Bo. 7. 8 Ds युक्त-; K7 B6 (orig.) D4. 9 मुक्ति-; B6 (marg.) युक्ति-; Ca त्यक्त- (for मुक्त-). K6 Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Da3 Dn1. n4 D2. 3. 8 -हेतुकान्; B8 T2 M7 -हे(M7 -है)तुकं; Da4 -हेतुमान् (for -हेतुकः).

4 a) D7 T G1. 3. 6 M1 एषां (for येषां). D4 वा (for च). — b) Bo. 7. 8 (marg.). 9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 स्वभावात्; M7 °वं (for °वः). K6 मनः; V1 B6. 9 Da3. a4 मतः; D7 T G1. 3. 6 महत् (for मतम्). — c) K2. 4 पूत्वा (K4 °र्वा) तृणवसीकां वै; K6. 7 (marg.) Bo. 8 (marg.). 9 Dn4 D3 श्रु(Bo पू)त्वा तृ(B8. 9 Dn4 D3 नृ)णाम्नृषीणां वा; K7 दूर्वातृणांबुसीकान्वै; V1 B7 Da3. a4 Dn1 D2. 5. 8 Ca पूत्वा तृणमिषीकां वा (B7 °काया); B6. 8 क्षुद्वा (B6 [marg.] पूत्वा) तृणमिषीकां वा (B8 °काणां); Ds दूर्वातृणवृषीका वा; D6 श्रुत्वा तृणसृषीणां वै; D7 T G1. 3. 6 Cv दूर्वातृणब्र(T2 °वृ)सीका वै; M1. 5–7 भूत्वा तृणबुसीका वै. ❀ Cv (reading दूर्वातृणब्रूसीका ये): परवञ्चनार्थं दूर्वातृणादिकृतं ब्रूसीकमासनं येषां ते । ❀ — d) K4 च किंचन; D7 T1 G1 कथंचन.

5 a) B6 (marg.). 8 (marg. as in text) चैवं (for चैनं). — b) K4 B7. 8 (marg.) Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 निवर्तंति; B8 D7 T1 G1. 3. 6 वर्तयंते; Da4 corrupt; D5 वर्णयंति (for वर्त°). Dn1. n4 D2. 3. 8 G1 -मेधसः (for -चेतसः). — c) K7 D4. 9 स्वभावे (for °वं). — d) T1 नि- (for न). K7 D4. 9 च (for ते).

6 b) D8 मोहकर्म (for °कर्म-). K7 D4. 6. 9 -समुद्भवः; D7 T G1. 3. 6 -मनोभवं (for °भवः). ❀ Ca: मोहकर्ममनोभवः, मोहेनाज्ञानेन, कर्मणा पुण्यपापलक्षणेन मनसा चाहंकारादिमता जन्यते इति । ❀ — c) Ś1 K1. 2 Da3. a4 G3. 6 एव; D7 T G1 M5 एवं (for एतत्). — d) Dn1. n4 Ds1 D2. 3. 8 M6 -परि-; M7 -वर- (for -पर-).

7 a) K2 कृष्टादीनि (for कृष्या°). K6 Bo. 6–8 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 T1 G1. 3. 6 M1. 6 [इ]ह; B9 Da4 ह (for हि). Dn4 कर्म च (for कर्माणि). — b) K6 यस्य; V1 शस्य- (for सस्य-). K4 -संहारणानि; D7 T1 G1. 3. 6 M1. 6 -संग्रह(G1 °र)णानि; T1 M7 -संधार° (for -संहर°). — c) Ds1 प्राज्ञावद्भिः; G1 प्रजा° (for प्रज्ञा°). K6 Dn4 D4 प्रकृप्तानि; B8 प्रकृष्टानि; B8 (marg.) प्रकुप्तानि; Da4 प्रकृप्ताभिर् (for प्रक्लृप्तानि). — d) B9 पानापन- (for यानासन-). Ś1 K1. 4 D6 -गृहानि; Da4 -ग्रहाणि (for -गृ°).

8 a) K1 अक्रीडानां; K7 आक्रीडाणां; Da4 आक्रीडतां (for °डानां). Ś1 K1. 2 D5 गृहानां; Da4 ग्रहाणां (for गृ°). — b) K6 पदानाम् (for ग°). D7 T1 G1. 3. 6 गतानामागतस्य च. — c) Da4 प्रज्ञावंतं (for °वन्तः). K4. 6. 7 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–6. 8. 9 प्रयोक्तारो (for प्रव°). — d) D3 ज्ञानविद्भिर् (for °वद्भिर्). G3. 6 M7 अनुष्ठितं (M7 °तां).

9 a) D5 प्राज्ञा; D6 प्रज्ञाः. Ś1 K1. 2. 4 संचोदयति; Da3 संयोजयंति; D5 संयोगयति; M7 संयाज° (for संयोज°). Dn4 D4 अर्थैः; D6 अर्थं (for अर्थैः). Da4 प्रज्ञानं योजयंत्यर्थैः. — b) K7 प्रजा; M7 प्राज्ञः (for प्रज्ञा). — c) K2 भुंज्यते; M1 भुंजितो. — d) Da3 -लक्षणः; D7 T1 G1 -लक्षणं.

10 D7 T G3. 6 read 10 after the ref. of stanza 3; G1 after st. 2. — a) K1. 2. 4. 7 V1 Bo. 8 D4. 9 परावर्यं; B3. 7. 9 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 प(Da3 पा)रावरं; Ca. v पारावर्यं (as in text). K2 च (for तु). — b) K7 D4. 6. 9 -मन्यते (for -लभ्यते). K2 प्रज्ञानेनैव लभ्यते. — c) B6 (marg.) चाशु- (for तात). K7 सृष्टानां; B8 (marg. as in text) सृष्टानि; D7 G1. 3. 6

विद्यया तात सृष्टानां विद्यैव परमा गतिः ॥ १०
भूतानां जन्म सर्वेषां विविधानां चतुर्विधम् ।
जराय्वण्डमथोद्भेदं स्वेदं चाप्युपलक्षयेत् ॥ ११
स्थावरेभ्यो विशिष्टानि जङ्गमान्युपलक्षयेत् ।
उपपन्नं हि यच्चेष्टा विशिष्येत *विशेष्ययोः ॥ १२
आहुर्द्विबहुपादानि जङ्गमानि द्वयानि च ।
बहुपाद्भ्यो विशिष्टानि द्विपादानि बहून्यपि ॥ १३

द्विपदानि द्वयान्याहुः पार्थिवानीतराणि च ।
पार्थिवानि विशिष्टानि तानि ह्यन्नानि भुञ्जते ॥ १४
पार्थिवानि द्वयान्याहुर्मध्यमान्युत्तमानि च ।
मध्यमानि विशिष्टानि जातिधर्मोपधारणात् ॥ १५
मध्यमानि द्वयान्याहुर्धर्मज्ञानीतराणि च ।
धर्मज्ञानि विशिष्टानि कार्याकार्योपधारणात् ॥ १६
धर्मज्ञानि द्वयान्याहुर्वेदज्ञानीतराणि च ।

C. 12. 8704
B. 12. 236[7]. 17
K. 12. 243. 17

ष्टानां; T1 ध्रृ° (for सृ°). —d) D7 T1 G1 हि (for [ए]व). K4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–6. 8. 9 विद्यैवेह (K7 D4. 6. 9 °व हि) परा (Da4 °रां) गतिः.

11 a) Ś1 K1. 2. 4 चैव (for जन्म). —b) Da4 चतुर्विधां. —c) K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–6. 8. 9 जरायुजांडजोद्भिज्ज- (K6. 7 B9 D4–6. 9 °द्भेद-); D7 T1 G1. 3. 6 जरा चांडमथोद्भेद-. —d) K4. 6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 -स्वेदजं (K6 °पं) च; K7 D4. 5. 9 -स्वेदजेति; B8 (marg.) -स्वेदजांश्च; D6 -स्वेदजानि; D7 T G1. 3. 6 M1. 5–7 स्वेद इति (for स्वेदं चापि).

12 K2 om. 12^{a}. —a) B9 विसृष्टानि (for विशि°). — K2 reads 12^{b} after द्व (in 13^{b}) and repeats thereafter from उपपन्नं (in 12^{c}) up to द्व (in 13^{b}). —b) K6. 7 V1 B8 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–4. 6. 8. 9 M1. 6. 7 -धारयेत्; Bo. 6 (marg. as in text). 7. 9 D5 -लक्षय (D5 °ये) (for -लक्षयेत्). —c) K7 D4. 6. 9 तु (for हि). Ś1 K1. 2 (first time). 4 M7 यश्चेष्टा; D7 T1 G1. 3. 6 यच्चेष्टे; T2 °ष्टं (for °ष्टा). —d) K2 (first time) विशिशेत (sic); K2 (second time) विशेषित-; Dn1 D2. 8 विशेष्येत; T2 विशिष्टेन (for °ष्येत). Ś1 K1. 2 (both times). 4 B8 (marg.) विशेषयोः; K6 V1 विशिष्ययोः; Bo. 6. 7. 9 Da3. a4 D5. 6 M6 विचेष्टया; B8 (orig.) विचिंतया; Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 M1 विशेष्य या (M1 °ष्यतः); D7 T1 G1. 3. 6 M5 विचेष्टकः (M5 °तः); T2 विशेषतः (for *विशेष्ययोः). K7 D4. 9 M7 विशेष्ये- (M7 °शिष्यै)ताविचेष्टया (M7 °तः).

13 For the repetition in K2, cf. v. l. 12. —a) B6. 7. 9 Da3 D5 चतुर् (for आहुर्). Ś1 K2 (both times) द्विविध-; K4. 6. 7 Bo Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 वै बहु-; B8 (marg.) Da3 हि बहु-; D7. 9 T1 G1. 3. 6 द्विबाहु- (for द्विबहु-). D4. 9 -पादीनि (for -पादानि). M7 आहुर्द्विबहुधादीनि. —b) K6 Da3. a4 तु यानि; B6 M1 च यानि (for द्वयानि). K6. 7 Bo. 6–8 Dn1. n4 Ds D2–9 T G1. 3. 6 M1. 5–7 तु (for च). — K2 om. (hapl.) 13^{c}–14^{b}. —c) Ś1 K1 D5 M7 बहुपद्भ्यो; D7 T G1. 3. 6 द्विपा(G1. 3. 6 °प)दानि (for बहुपाद्भ्यो). —d) Ś1 K1 B9 Da4 D5 द्विपदानि; Da3 lacuna; D4. 9 M1. 6. 7 द्विपादीनि (for °दानि). D7 T G1. 3. 6 M5 जातिधर्माव(M5 °र्मोप)धारणात्.

14 K2 om. 14^{ab} (cf. v. l. 13). —a) K7 D4. 9 M1. 6. 7 द्विपादीनि; Ds1 D2. 6. 7 T G3. 6 M5 द्विपादानि (for द्विपदानि). Ś1 K1 Ds2 बहूनि; Da4 द्वयाणि; T2 च यानि. —b) D5 मध्यमान्युत्तराणि च. — K1. 2 om. (hapl.) 14^{d}–15^{c}; Ś1 reads the same on marg. D4 repeats 14^{d}–15^{a} after 16^{abc}. —d) D5 यानि (for तानि). B6 (marg. as in text) कृत्स्नानि; M1 चाद्यानि (for ह्य°).

15 For the repetition in D4, cf. v. l. 14. K1. 2 om. 15^{abc} (cf. v. l. 14). Ś1 reads 15^{abc} on marg. —a) D9 पार्थिवाणि. —b) K7 D4. 6. 9 अधमानि; D5 उत्तराणि (for °मानि). K4 B8 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 तु (for च). —c) Ś1 V1 D7 T G1. 3. 6 उत्तमानि; D5 मध्यस्थाने (for °मानि). —d) B8 (marg.) जातिधर्माव- (for °धर्मोप-).

16 D6 om. (hapl.) 16. —a) D7 T G1. 3. 6 M5 उत्तमानि (for मध्य°). V1 B7 D3. 7 T1 G3. 6 द्वयानाहुर् (for °न्याहुर्). — D4 repeats 16^{bc} after the repetition of 14^{d}–15^{a}. —b) D9 reads from तराणि up to ज्ञानि (in 16^{c}) on marg. — Ś1 K1. 2. 4 om. (hapl.) 16^{c}–17^{b}. D4 om. (hapl.) 16^{d}–17^{c}. —d) T2 कार्याकार्यव- (for °कार्योप-). G1 -कारणात् (for -धारणात्).

17 Ś1 K1. 2. 4 om. 17^{ab}; D4 om. 17^{abc} (for both, cf. v. l. 16). —b) M7 वेदज्ञान्यपराणि च. — K2 om. (hapl.) 17^{d}–18^{a}; K1 reads the same .

C. 12. 8704
B. 12. 238(7). 17
K. 12. 243. 17

वेदज्ञानि विशिष्टानि वेदो ह्येषु प्रतिष्ठितः ॥ १७
वेदज्ञानि द्वयान्याहुः प्रवक्तॄणीतराणि च ।
प्रवक्तॄणि विशिष्टानि सर्वधर्मोपधारणात् ॥ १८
विज्ञायन्ते हि यैर्वेदाः सर्वधर्मक्रियाफलाः ।
सयज्ञाः सखिला वेदाः प्रवक्तृभ्यो विनिःसृताः ॥ १९
प्रवक्तॄणि द्वयान्याहुरात्मज्ञानीतराणि च ।
आत्मज्ञानि विशिष्टानि जन्माजन्मोपधारणात् ॥ २०
धर्मद्वयं हि यो वेद स सर्वः सर्वधर्मविद् ।
स त्यागी सत्यसंकल्पः स तु क्षान्तः स ईश्वरः ॥ २१
धर्मज्ञानप्रतिष्ठं हि तं देवा ब्राह्मणं विदुः ।
शब्दब्रह्मणि निष्णातं परे च कृतनिश्चयम् ॥ २२
अन्तःस्थं च बहिष्ठं च येऽधियज्ञाधिदैवतम् ।
जानन्ति तान्नमस्यामस्ते देवास्तात ते द्विजाः ॥ २३
तेषु विश्वमिदं भूतं साग्रं च जगदाहितम् ।

---

twice. —d) K7 (orig.) देवो; K7 (marg.) वेदा; T2 G1 वेदे (for वेदो). Ś1 K1 (both times).4 येषु; Da3. a4 D5 ह्येष (for ह्येषु).

18 For the repetition in K1 and om. of 18abc in K2, cf. v. l. 17. —a) B9 वेदज्ञान- (for °ज्ञानि). T2 [इ]तराणि (for द्वयानि). —b) K7 D9 प्रवक्षाणि; B6 °हूणि; D4 °क्रणि (for °क्तॄणि). —c) K7 प्रवक्ष्यीणि; B6 °हूणि; Dn4 प्रचक्षणीर्; Ds1 D9 प्रवक्तॄंनि; D4 प्रवक्रणि (for °क्तॄणि). —d) K2.6 ज्ञा(K6 जा)ति-धर्मोप-; K7 D4.6.9 वेदज्ञानोप-; Da4 सर्वे धर्मोप-; M1.6.7 धर्माधर्मोप- (for सर्व°). G1 -कारणात् (for -धा°).

19 a) K2 ह्र; M1.6 [ऽ]पि (for हि). K7 D4.6.9 तैर् (for यैर्). —b) K6 V1 B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.8 सधर्माः स-; K7 D4.6.9 सयज्ञाः स-; M1.6 सर्वधर्माः; M5 सहधर्म- (for सर्व°). B0 -फलक्रियाः (for -क्रियाफलाः). D7 T G1.3.6 सहधर्मफलक्रियाः. —c) K2 D5.7 सर्वज्ञाः; Da3 lacuna; Dn1.n4 Ds D2.3.8 सधर्माः (for सयज्ञाः). Ś1 K1.4 चाखिला; K2 च खिला; K7 D4–7.9 सफला; Dn1.n4 D2 निखिला; Ds2 इव° (for स°). T2 प्रज्ञायंते हि यैर्वेदाः. —d) Ds1 प्रवेक्तृभ्यो. K1.4 विनिस्मृताः; K2 °गताः; D5 विनिश्रिताः (for विनिःसृताः). K7 D4.7.9 T G1.3.6 M1.5–7 प्रवक्तृष्वभिनिःसृताः (D7 G1 °तान्).

20 a) K7 Dn4 प्रवक्षाणि (for °क्तॄणि). K1 द्वयानाहुर् (for °न्याहुर्). —b) K1 आत्मज्ञानेतराणि च; Da4 °जातीतराणि च. —d) Ś1 K1.2.4 धर्माधर्मोप-; B8 जन्मजन्मोप-; D6 जन्मकर्मोप-; D7 T1 G1.3.6 जन्ममोक्षोप- (for जन्माजन्मोप-). G1 -कारणात् (for -धा°).

21 b) B9 M1.5 धर्मज्ञः; D7 T1 G1.3.6 सर्वज्ञः (for स सर्वः). K6 V1 B0.6–8 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2 M6.7 स धर्मज्ञः स सर्व(B0.7 M6.7 धर्म)वित्; K7 D4–6.9 T2 स सर्वज्ञः स धर्मवित्; Da3 [illegible] सर्वज्ञः स सर्ववित्. —c) K7 D9 संत्यागी; D7 T G1.3.6 M1.5–7 सत्याशीः (for स त्यागी). —d) K6.7 V1 B6.7.8 (marg.).9 Da3.a4 D4–7.9 T G1.3.6 M1.5–7 सत्यक्षांतिर् (V1 B8 °तः); B0.8 (orig.) Dn1.n4 D2.3.8 सत्यः शुचिर् (for स तु क्षान्तः). K6 B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 [अ]थ (for स).

22 a) K6 B6–9 Da3 Dn1.n4 D2.3.8 ब्रह्म-; D5 सर्व- (for धर्म-). Dn4 -विशिष्टं; D7 T1 G1.3.6 -प्रतिष्ठा; T2 -प्रतिष्ठां (for °ष्ठं). —b) Da4 ब्रह्मणं; M1 ब्राह्मणो (for °णं). —c) K2 निष्क्रांतं; Dn4 निस्नातं; M1.6.7 निष्णाताः (for °तं). —d) M1.6 तु (for च). G1 M1.6 -निश्चयाः (G1 °यः).

23 a) G1 अंतस्थश् (for अन्तःस्थं). Ś1 K1.2.6 B0 Da3 Dn1 D9 T1 बहिःस्थं; G1 बहिष्ठश् (for बहिष्ठं). —b) K6.7 B0.6.7.8 (marg.).9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2–9 साधि-; B8 पंच-; T1 ये च (for येऽधि-). M7 -यज्ञाति- (for -यज्ञाधि-). —c) Ś1 K1.2.4 न पश्यामस्; V1 नमस्यंति (for नमस्यामस्). K6 B0.6.7.8 (marg.).9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 ज्ञानान्विता हि पश्यंति; B8 (orig.) जानंति ते नमस्याश्च; D5 ज्ञानान्विताञ्नमस्यामस्. —d) K6 transp. देवाः and ते. K7 D4.9 ते च वै; D6 तात न (for तात ते).

24 a) D5 येषु; M1.6.7 तेषां (for तेषु). —b) K2 साग्रजं; K6 V1 B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 D2.3.5.8 सर्वं (for साग्रं). —c) T G1.3.6 महात्म्य- (T2 G6 °त्म-; G1 °त्मा-) (for माहात्म्य-).

25 a) K4.6 V1 B0.6.7.9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.6.8 आद्यं ते; K7 D4.9 अर्हते; B8 आद्यंतौ; D5 विज्ञेय-; D7 T1 G1.3.6 आद्यंत-; T2 आद्यं तं (for आदिं ते). —b) D7 T1 G1.3.6 धर्म (for कर्म). Da4 चातित्य; Ds1 D7 T1 G3.6 M1.6 चाधी(Ds1 °धि)त्य (for चातीत्य). K7 D4.6.9 सर्वतः (for °ज्ञः). —d) Da4 सर्ववेत्ता; D7 M1.6 सर्वस्येशः; G1 धर्म-

तेषां माहात्म्यभावस्य सदृशं नास्ति किंचन ॥ २४
आदिं ते निधनं चैव कर्म चातीत्य सर्वशः ।
चतुर्विधस्य भूतस्य सर्वस्येशाः स्वयंभुवः ॥ २५

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकोनत्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२९ ॥

२३०

व्यास उवाच ।
एषा पूर्वतरा वृत्तिर्ब्राह्मणस्य विधीयते ।
ज्ञानवानेव कर्माणि कुर्वन्सर्वत्र सिध्यति ॥ १
तत्र चेन्न भवेदेवं संशयः कर्मनिश्चये ।
किं नु कर्म स्वभावोऽयं ज्ञानं कर्मेति वा पुनः ॥ २
तत्र चेह विवित्सा स्याज्ज्ञानं चेत्पुरुषं प्रति ।
उपपत्त्युपलब्धिभ्यां वर्णयिष्यामि तच्छृणु ॥ ३
पौरुषं कारणं केचिदाहुः कर्मसु मानवाः ।
दैवमेके प्रशंसन्ति स्वभावं चापरे जनाः ॥ ४
पौरुषं कर्म दैवं च फलवृत्तिस्वभावतः ।

C. 12. 8717
B. 12. 230(8). 5
K. 12. 244. 5

स्येशाः. D7 G1 स्वयंप्रभुः (for °भुवः). ❀ Cv: स्वयंभुवः, स्वयं स्वतन्त्रः परमात्मा, भूः स्थानमेषां ते तथोक्ताः। ❀

Colophon: G2 missing; K3. 5 B1–5 Da1. a2 Dn2. n3 D1 G4. 5 M2–4 absent. — *Sub-parvan*: Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–4. 6–9 T G1. 3. 6 M1. 5–7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name*: Ś1 K1. 2. 4 शुकप्रश्नः; K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 M1. 6 शुकानुप्रश्नः; K7 D4. 6. 9 शुकानुप्रश्ने ज्ञानप्राधान्यं; M5 शुकानुप्रश्ने ज्ञानप्रशंसा; M7 शुकानुप्रश्ने आत्मज्ञानप्रशंसनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K6 D3 M1. 6. 7 62; K7 D4. 6. 9 6 (sic); Dn1 D7 T1 G1. 3. 6 M5 64; Dn4 Ds2 63; D8 59; T2 78. — *Śloka no.*: Dn1. n4 D8 25.

230

☞ This adhy. is missing in G2 (cf. v. l. 12. 222. 19).

1 Da4 om. the ref. — a) K7 D4. 9 पूर्वकृता (for °तरा). — b) ❀ Ca: ब्राह्मणस्य ब्रह्मज्ञानाय प्रवृत्तस्य। ❀ — c) B8 (marg.) ज्ञानवानिव; D5 °न्येव. — d) T2 सिध्यते.

2 a) K6 Bo न चेत्तत्र (for तत्र चेन्न). Ś1 K1. 2 देव; B8 एतं; D4. 7. 9 T G1 एव (for एवं). — b) B6 (marg. as in text) सर्वे- (for कर्म-). K7 Dn1. n4 D2–6. 8. 9 -सिद्धये (for -निश्चये). — c) K4. 7 B6 (marg.) Da3 Dn1. n4 D2. 5–8 T2 G1 तु (for नु). D7 T G1. 3. 6 M7 वा; M5 वो (for ऽयं). — d) Ś1 K1. 2 M1. 6 ज्ञान-; D7 T G1. 3. 6 M5 दैवं (for ज्ञानं).

3 Ds1 om. 3ab. — a) Ś1 K1. 2. 4 देह- (for चेह). K6 Bo चेज् (for स्याज्). V1 B8 D5 तत्र वे(V1 चे)दविधिरसा स्याज्; B6. 7. 9 त(B7 अ)त्र चेदविहिंसा स्याज्; Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 8 तत्र वेदविधिः स स्याज्; D7 T1 G1. 3. 6 M1. 6. 7 तत्र वेदविवि(M1. 6 °दि)त्सार्थं (M1. 6. 7 °र्थ्यं); T2 किं तत्र वेदवित्साध्यं. — b) Da3. a4 कृत्वा (for ज्ञानं). Ś1 K1. 2. 6 Bo Da3. a4 सत्-; V1 तत्-; D7 T G1. 3. 6 M5 यत्- (for चेत्). D4. 6. 9 पुरुषं.

4 With 4, cf. 12. 224. 50. D8 repeats 4ab after 4. — a) K7 D4. 6. 7. 9 T2 G1. 3. 6 M1. 5–7 पुरुषं (for पौ°). — b) T2 G3 केचित् (for आहुः). K6. 7 V1 D4. 5. 9 कर्म च; T2 G3. 6 कर्मेति (for कर्मसु). — c) G1 देवम् (for दैवम्). K7 D4. 9 एकं; D6. 7 T1 G1 एव (for एके). — d) K7 D4. 9 स्वभाव. K4 Bo. 9 Da4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 7. 8 T1 G1. 6 अपरे; K6. 7 V1 B6–8 Da3 D4. 6. 9 इतरे (for चापरे). D5 स्वभावं भूतचिंतकाः.

5 = (var.) 12. 224. 51. — a) Da4 पुरुषं; M7 पौरुषः. Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 Bo. 6–9 Da3. a4 Ds D2–6. 8. 9 M1. 7 तु (for च). — b) Ś1 K1. 2 Ds1 फलवृत्तिः।

C. 12. 8717
B. 12. 239[8]. 5
K. 12. 244. 5

त्रयमेतत्पृथग्भूतमविवेकं तु केचन ॥ ५
एवमेतन्न चाप्येवमुभे चापि न चाप्युभे ।
कर्मस्था विषमं ब्रूयुः सत्त्वस्थाः समदर्शिनः ॥ ६
त्रेतायां द्वापरे चैव कलिजाश्च ससंशयाः ।
तपस्विनः प्रशान्ताश्च सत्त्वस्थाश्च कृते युगे ॥ ७
अपृथग्दर्शिनः सर्वे ऋक्सामसु यजुःषु च ।
कामद्वेषौ पृथग्दृष्ट्वा तपः कृत उपासते ॥ ८
तपोधर्मेण संयुक्तस्तपोनित्यः सुसंशितः ।
तेन सर्वानवाप्नोति कामान्यान्मनसेच्छति ॥ ९
तपसा तदवाप्नोति यद्भूत्वा सृजते जगत् ।
तद्भूतश्च ततः सर्वो भूतानां भवति प्रभुः ॥ १०
तदुक्तं वेदवादेषु गहनं वेददर्शिभिः ।
वेदान्तेषु पुनर्व्यक्तं क्रमयोगेन लक्ष्यते ॥ ११
आरम्भयज्ञाः क्षत्रस्य हविर्यज्ञा विशः स्मृताः ।

K7 D4.6.9 फलं वृत्ति-; B7.8 Dn1.n4 Ds2 D2.3.8 कालवृत्ति- (Dn4 °त्तिः); D7 T1 G1 फलवृत्ति; T2 G6 फलवंति- (for °वृत्ति-). — ^{c}) B6 द्वयम्; D3 वयम् (for त्रयम्). D4 पृथग्भूते. — ^{d}) V1 D7 T G1.3.6 M5 च (for तु). K6 केन च; G1 M5 किंचन (for केचन). ❀ Cn : अविवेकं समुच्चयम् ॥ Cs : अविवेकं विवेकरहितं मूढभाषितमित्यर्थः । ❀

6 = (var.) 12. 224. 52. — ^{ab}) K7 D3.9 एव; D4.7 T1 G3.6 एवं; T2 एतं (for एतन्). — K1 om. (hapl.) 6^{b}–7^{a}. — ^{b}) K7 D4.9 चैवं; T2 M5 एवं (M5 °व) (for चापि). V1 उभे वापि न चाप्युभौ; D6 उभे चैव न चाशुभे; D7 T1 G1.3.6 M1.6.7 उभावेव (T1 G1.3.6 °वं) न चाप्युभौ (M7 °भे). K6 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.8 एतदेवं च नैवं (Da4 च दैवं; D5 न चैवं) च न चोभे नानुभे (D5 चाप्युभे) तथा (B8 न च). — ^{c}) K7 D4.9 कर्मस्थ-; D5 एकस्था (for कर्मस्था). K4.6.7 Bo.6–9 Dn1.n4 Ds2 D2–6.8.9 M6 Cn विषयं (for °मं). Da3.a4 प्राह (for ब्रूयुः). ❀ Cn : कर्मस्थाः आर्हताः । ❀ — ^{d}) K7 Da4 सत्त्वस्था. Ś1 K2.4 -दर्शनाः (for -दर्शिनः).

7 K1 om. 7^{a} (cf. v. l. 6). K7 om. 7. — ^{b}) K6 कलिजाघ-; Bo °जश्च. Ś1 K1.2.4 कलौ (K1 उभे) चापि न संशयः; D6 T2 कलिजाश्च न संशयः; D7 G1 °जाताश्च संशयाः (G1 °यः). — For 7^{ab}, K6 (also) B6–9 Da3.a4 subst. :

680* त्रेतायुगे विधिस्त्वेष धर्माणां न कृते युगे ।

— Da4 om. (hapl.) 7^{cd}. — ^{c}) K4 प्रशांत्यश्च (for प्रशान्ताश्च). D4–6 हि (for च). ❀ Cn : प्रशान्ताः निःसंशयाः । ❀ — ^{d}) K2 कृते (for युगे).

8 = (var.) 12. 224. 63. — ^{a}) K6 Bo Dn1.n4 Ds2 D2.3.6.8 -दर्शनाः; Ds1 -दर्शनात् (for -दर्शिनः). — K7 reads 8^{b} twice. — ^{b}) K7 (first time) D6 om. सु. K6 V1 Bo.7.8 Ds D3.3.6 G3.6 यजुस्सु (for यजुःषु). D7 T1 G1 अपि (for च). K2 ऋक्सामस्वयजःस्व च; K7 (second time) ऋक्सामयजूंषि च. — ^{c}) B6 कामक्रोधौ (for °द्वेषौ). K7 D4.9 वशे (for पृथग्). K2 सृष्टा; K7 Dn1.n4 D2.4.8.9 कृत्वा; Da4 दृष्टा; Ds1 दृष्ट्या (for दृष्ट्वा). — ^{d}) M1.6 कृतम्.

9 ^{a}) K7 D4.6.9 M7 संयुक्तास्; G3.6 °क्तं (for °क्तस्). — ^{b}) K1 ततो नित्यः; K4 D2.8 तपोनित्यं; Ds °निष्ठः (for °नित्यः). K6 Da3 Ds2 D5 सुशंसितः; V1 सुसंयतः; B8 °स्कृतः; Da4 °सति; D7 T1 G1.3.6 °हितः (D7 T1 °तं) (for सुसंशितः). K7 D4.9 तपोयज्ञसुसंशिनः; D6 °नित्याः सुशंसिताः. — 9^{cd} = (var.) 12. 224. 53^{cd}. — ^{c}) Ś1 K1.2 सर्वम् (for सर्वान्). — ^{d}) Bo काम्यान्यान्; Da4 कामं यान्; D7 T1 G1 यान्कामान् (by transp.).

10 = (var.) 12. 224. 54. — ^{b}) D8 D7 T G1.3.6 M1.5–7 यद्भूतं (for °त्वा). K7 D4.6.9 भूतं सृजति यज्जगत्. — ^{c}) K6 B6 (marg.) Da4 D6 उद्भूतश्. Ds2 तपः (for ततः). K4 Da4 Dn4 सर्वे; Dn1 सर्व (for सर्वो). D7 T1 G1.3.6 सत्यं तपश्च भूतानां; T2 M1.6.7 स तद्भू(M1.6 तु भू)तश्च भूतानां; M5 स तद्भूतं च सर्वेषां. — ^{d}) D7 T G1.3.6 M1.6.7 सर्वेषां (for भूतानां).

11 = (var.) 12. 224. 58. — ^{a}) K7 D4.6.9 यदुक्तं; B9 तमुक्तं (for तदुक्तं). K7 -पादेषु (for -वादेषु). — ^{b}) K7 D4–6.9 तत्त्व- (for वेद-). D8 -वादिभिः (for -दर्शिभिः). ❀ Ca : गहनं, गहनमिव लेशतः दर्शितम् । ❀ — ^{c}) Ś1 K1.2.4 पदांतेषु; D5 वेदांगेषु (for वेदान्तेषु). K6 [अ]पुनर्. Ś1 K1.2 व्यस्तं (for व्यक्तं). — ^{d}) K6 Bo.6.7.8 (marg. as in text).9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds1 D2.3.5.8 Cn कर्म- (for क्रम-). Da3 -योगं न; D5 -योगे च (for -योगेन). K6 B6 (marg. as in text).7 Da3.a4 युज्यते; Dn4 लक्षते; D5.6 T2 G1.3.6 M1.6.7 लभ्यते (for लक्ष्यते).

परिचारयज्ञाः शूद्राश्च जपयज्ञा द्विजातयः ॥ १२
परिनिष्ठितकार्यो हि स्वाध्यायेन द्विजो भवेत् ।
कुर्यादन्यन्न वा कुर्यान्मैत्रो ब्राह्मण उच्यते ॥ १३
त्रेतादौ सकला वेदा यज्ञा वर्णाश्रमास्तथा ।
संरोधादायुषस्त्वेते व्यस्यन्ते द्वापरे युगे ॥ १४
द्वापरे विप्लवं यान्ति वेदाः कलियुगे तथा ।
दृश्यन्ते नापि दृश्यन्ते कलेरन्ते पुनः पुनः ॥ १५
उत्सीदन्ति स्वधर्माश्च तत्राधर्मेण पीडिताः ।
गवां भूमेश्च ये चापामोषधीनां च ये रसाः ॥ १६
अधर्मान्तर्हिता वेदा वेदधर्मास्तथाश्रमाः ।
विक्रियन्ते स्वधर्मस्थाः स्थावराणि चराणि च ॥ १७
यथा सर्वाणि भूतानि वृष्टिर्भौमानि वर्षति ।
सृजते सर्वतोऽङ्गानि तथा वेदा युगे युगे ॥ १८
विसृतं कालनानात्वमनादिनिधनं च यत् ।
कीर्तितं तत्पुरस्तान्मे यतः संयान्ति यान्ति च ॥ १९
धातेदं प्रभवस्थानं भूतानां संयमो यमः ।

C. 12. 8732
B. 12. 229(8). 20
K. 12. 244. 20

---

12 = (var.) 12. 224. 61. — a) D_{n1} D_8 D_3 आलंभ- (for आरम्भ-). Ś$_1$ $K_{1.2}$ -यज्ञः (for -यज्ञाः). K_6 $B_{0.6.8}$ (marg.). 9 $D_{a3.a4}$ $D_{n1.n4}$ D_8 $D_{2.3.8}$ क्षत्राश्च; $B_{7.8}$ T_2 क्षत्राः स्युर्; D_5 क्षत्रा हि; G_1 कंत्रस्य (for क्षत्रस्य). K_4 आरंभक्षत्रयज्ञश्च. ❀ Cs : आलम्भः पश्वालम्भः । यद्वा पाठान्तरे रक्षाहेतुषु युद्धादिषु आरम्भयज्ञाः । ❀ — b) Ś$_1$ $K_{1.2}$ M_7 -यज्ञो (for -यज्ञा). $M_{1.6.7}$ विशां (for विशः). Ś$_1$ $K_{1.2.4}$ स्मृतः (for स्मृताः). — c) Hypermetric. K_2 -यज्ञः (for -यज्ञाः). K_7 $D_{4.6.7.9}$ T $G_{1.3.6}$ $M_{1.6.7}$ तु (for च). — d) D_8 तपोयज्ञा (for जप°).

13 a) B_7 $D_{a3.a4}$ -निश्चित- (for -निष्ठित-). — b) D_{n4} स्वाध्यायो न; M_6 °ये यो (for °येन). B_6 (marg.) द्विजोत्तमः (for द्विजो भवेत्). K_7 $D_{4-6.9}$ स्वाध्यायेनैव ब्राह्मणः. — 13^{cd} = Manu. 2. 87^{cd}. — c) $K_{2.6}$ अन्यं न; D_{a4} D_{n1} अन्यत्र (for °न्न).

14 = (var.) 12. 224. 65. With 14^{ab}, cf. 1. 209. 5^{ab}; 5. App. I (No. 3), line 28. — a) D_6 त्रेतादेः; D_7 T $G_{1.3.6}$ त्रेतायां (for °दौ). K_6 V_1 $B_{0.6-9}$ $D_{a3.a4}$ $D_{n1.n4}$ D_8 $D_{2.3.6.8}$ केवला; D_7 T_1 $G_{1.3.6}$ संहिता; M_5 सखिला (for सकला). — b) K_2 यज्ञ- (for यज्ञा). D_{s1} वर्णेश्रमास्. K_7 $D_{4.6.9}$ वेदधर्मास्तथाश्रमाः; D_5 यज्ञा वर्णास्तथाश्रमः. — c) K_1 सरोधाद्. Ś$_1$ $K_{2.4}$ त्वेद; K_1 त्वेह (for त्वेते). M_1 संरोधास्त्वायुषस्त्वेते. — d) K_7 $D_{4.6.9}$ तथा (for युगे).

15 15^{ab} = (var.) 12. 224. 62^{cd}. — a) D_{a4} विप्लुवं; D_8 विफलं (for विप्लवं). — b) D_7 देवाः (for वेदाः). — 15^{cd} = (var.) 12. 224. 66^{ab}. — c) M_7 दृश्यते. K_6 चापि (for नापि). D_{s1} दृश्यते. — d) D_{a4} कालेरंतः (for कलेरन्ते). B_0 $D_{n1.n4}$ D_8 $D_{2.3.8}$ किल (for the second पुनः).

16 16^{ab} = (var.) 12. 224. 66^{cd}. — a) G_1 स्वकर्माश्च (for स्वध°). — D_6 om. (hapl.) 16^{b}–17^{c}. — b) D_4 नात्र (for तत्र). D_7 G_1 धर्मेण (for [अ]धर्मेण). — c) D_{a4} भूतेषु (for भूमेश्च). K_7 $D_{4.9}$ हीयंते; D_5 पयसाम्; D_7 ये पापा (for ये चापाम्). — d) D_{s1} $M_{1.6.7}$ औषधीनां (for ओ°).

17 With 17, cf. 12. 224. 68. D_6 om. 17^{abc} (cf. v. l. 16). 17^{ab} is partly damaged in B_7. — a) Ś$_1$ $K_{1.2.4}$ अधर्मांतरिता; D_{a4} °तर्हितो; D_4 अधर्मांतर्हितो. — b) D_4 वेदधर्मस्तथाश्रमः. — c) B_6 $D_{n1.n4}$ D_8 D_5 T_1 $G_{1.3.6}$ विक्रीयंते. K_7 $D_{4.9}$ स्वधर्माद्वै; D_7 T $G_{1.3.6}$ $M_{1.5-7}$ °र्माश्च (M_6 °श्च) (for °र्मस्थाः). — d) $M_{1.5.6}$ त्रसानि (for चराणि).

18 With 18, cf. 12. 224. 69. — a) K_6 यथा भूतानि सर्वाणि. — b) B_8 यच्छति (for वर्षति). D_7 T $G_{1.3.6}$ $M_{1.5-7}$ वृष्ट्या तृप्यंति प्रावृषि. — c) Ś$_1$ $K_{1.2}$ सृजंति; D_7 T_1 $G_{1.3.6}$ M_5 सृज्यंते; T_2 M_7 सृजंते (for सृजते). D_7 T $G_{1.3.6}$ वेदतो (for सर्वतो). — d) D_{a4} यथा; D_6 यतो (for तथा). $D_{a3.a4}$ भावा; $D_{4.9}$ वेदाद् (for वेदा). M_7 कृते (for the first युगे). D_{a4} D_5 om. the second युगे.

19 = (var.) 12. 224. 71. — a) $K_{1.4}$ विसृत्वं; K_6 V_1 $B_{0.6-9}$ $D_{a3.a4}$ $D_{n1.n4}$ D_8 $D_{2.3.5.8}$ निश्चितं; K_7 $D_{4.6.9}$ विस्तृतं; D_7 T $G_{1.3.6}$ M_5 विहितं (for विसृतं). — c) $K_{4.6.7}$ $B_{0.7}$ D_{a4} $D_{n1.n4}$ D_8 $D_{2-4.6.8.9}$ यत् (for तत्). B_8 (marg. as in text) $D_{5.7}$ T $G_{1.3.6}$ $M_{1.5-7}$ ते (for मे). — d) M_7 यत्र (for यतः). K_7 D_7 T_1 $G_{3.6}$ संयाति (for संयान्ति). K_7 $D_{4.6.7.9}$ T $G_{1.3.6}$ $M_{1.5-7}$ च प्रजाः (for यान्ति च). K_6 V_1 $B_{0.6-9}$ $D_{a3.a4}$ $D_{n1.n4}$ D_8 $D_{2.3.5.8}$ सूते यच्चात्ति (K_6 यच्चांति; V_1 यद्यांति) च प्रजाः.

C. 12. 8732
B. 12. 239[8]. 20
K. 12. 244. 20

स्वभावेन प्रवर्तन्ते द्वंद्वसृष्टानि भूरिशः ॥ २०
सर्गः कालो धृतिर्वेदाः कर्ता कार्यं क्रियाफलम् ।
एतत्ते कथितं तात यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ २१

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि त्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३० ॥

२३१

भीष्म उवाच ।
इत्युक्तोऽभिप्रशस्यैतत्परमर्षेस्तु शासनम् ।
मोक्षधर्मार्थसंयुक्तमिदं प्रष्टुं प्रचक्रमे ॥ १
शुक उवाच ।
प्रजावाञ्श्रोत्रियो यज्वा वृद्धः प्रज्ञोऽनसूयकः ।
अनागतमनैतिह्यं कथं ब्रह्माधिगच्छति ॥ २
तपसा ब्रह्मचर्येण सर्वत्यागेन मेधया ।
सांख्ये वा यदि वा योगे एतत्पृष्टोऽभिधत्स्व मे ॥ ३
मनसश्चेन्द्रियाणां चाप्यैकाग्र्यं समवाप्यते ।
येनोपायेन पुरुषैस्तच्च व्याख्यातुमर्हसि ॥ ४

---

20 = (var.) 12. 224. 72. — [a]) K_6 V_1 Bo_{6-9} $Da_{3, a4}$ $Dn_{1, n4}$ D_8 $D_{2, 3, 8}$ यच्चेदं; D_7 T_1 $G_{1, 6}$ यावेदं (G_1 °तं); G_3 सा तेदं (for धातेदं). $Da_{3, a4}$ प्रभवं; Dn_1 °वः (for °व-). — [c]) $B_{7, 8}$ (marg.) $Dn_{1, n4}$ D_8 $D_{2, 3, 8}$ स्वभावेनैव वर्तते. — [d]) K_6 Bo_6 (marg. as in text). $_9$ $Da_{3, a4}$ D_5 ब्रह्म- (for द्वंद्व-). $Ś_1$ $K_{1, 2}$ -शस्तानि; K_7 $D_{4-6, 9}$ -युक्तानि (for -सृष्टानि). B_8 (marg.) सर्वशः (for भूरिशः).

21 = (var.) 12. 224. 73. — [a]) K_7 सर्ग-; B_8 (marg.) G_3 स्वर्गः; Da_4 D_8 सर्गाः (for सर्गः). B_8 (marg.) कामो (for कालो). D_6 भृतिर्; D_7 T $G_{1, 3, 6}$ M_5 क्रिया (for धृतिर्). — [b]) K_2 कांता (for कर्ता). K_7 कार्य- (for कार्यं). — [c]) B_6 (marg.), $_8$ (marg. as in text) सर्वं (for तात). — [d]) $M_{1, 6, 7}$ मा (for मां). G_8 -पृच्छति.

Colophon: G_2 missing; $K_{3, 5}$ B_{1-5} $Da_{1, a2}$ $Dn_{2, n3}$ D_1 $G_{4, 5}$ M_{2-4} absent. — *Sub-parvan:* $Ś_1$ $K_{1, 2, 4, 6, 7}$ Bo_{6-9} $Da_{3, a4}$ $Dn_{1, n4}$ D_8 $D_{2-4, 6-9}$ T $G_{1, 3, 6}$ $M_{1, 5-7}$ मोक्षधर्म. — *Adhy. name:* $Ś_1$ $K_{1, 2, 4}$ शुकप्रश्नः; K_6 V_1 Bo_{6-9} $Da_{3, a4}$ $Dn_{1, n4}$ D_8 $D_{2, 3, 5, 8}$ M_5 शुकानुप्रश्नः; K_7 $D_{4, 6, 9}$ शुकानुप्रश्ने धर्मानुख्यापनं; $M_{1, 6}$ क्रियाफलप्रतिपादनः; M_7 क्रियाफलविपाकः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K_6 $M_{1, 6, 7}$ 63; K_7 7; Dn_1 D_7 T_1 $G_{1, 3, 6}$ M_5 65; Dn_4 D_{32} 64; D_8 60; T_2 79. — *Śloka no.:* $Dn_{1, n4}$ D_8 21.

231

☞ This adhy. is missing in G_2 (cf. v. l. 12. 222. 19).

1 Da_4 व्यास (for भीष्म). — [a]) K_7 $D_{4, 6, 9}$ [ऽ]थ; B_9 तु; D_7 T_1 $G_{1, 3, 6}$ हि (for ऽभि-). — [b]) B_9 च (for तु). — [c]) K_6 -चयार्थ- (for -धर्मार्थ-). M_1 -सहितम् (for -संयुक्तम्). — [d]) B_6 इमं; B_7 इति (for इदं). B_6 (marg. as in text), $_{7, 9}$ प्रश्नं; B_8 (marg.) वक्तुं (for प्रष्टुं). D_5 इदं वचनमब्रवीत्.

2 [a]) $K_{4, 6, 7}$ V_1 Bo_{6-9} $Da_{3, a4}$ $Dn_{1, n4}$ D_8 D_{2-9} T_1 G_3 प्रज्ञावान् (for प्रजा°). — [b]) K_6 V_1 Bo_{6-9} $Da_{3, a4}$ $Dn_{1, n4}$ D_8 $D_{2, 3, 5, 6, 8}$ कृत-; T_2 M_5 वृद्ध-; M_7 वृद्धं (for वृद्धः). $K_{1, 2, 4, 7}$ $D_{4, 7, 9}$ T_1 $G_{1, 3, 6}$ $M_{1, 5-7}$ प्राज्ञो (for प्रज्ञो). — [c]) D_5 अनागतमते तिष्ठन्. ❀ Ca: अनागतं, प्रत्यक्षादिप्रमाणानवधृतम्। अनैतिह्यं, इतिहासादावश्रुतम् । ❀

3 [b]) $Ś_1$ $K_{1, 2, 4}$ संग- (for सर्व-). D_7 मे यथा (for मेधया). — [c]) K_7 $D_{4, 6, 9}$ सांख्यो; D_7 T_1 $G_{1, 3, 6}$ सांख्यं (for सांख्ये). $D_{4, 6, 9}$ योगी; D_7 T_1 $G_{1, 3, 6}$ योगं (for योगे). — [d]) $K_{6, 7}$ V_1 Bo_{6-9} $Da_{3, a4}$ $Dn_{1, n4}$ D_8 $D_{2-6, 8, 9}$ वदस्व; D_7 T $G_{1, 3, 6}$ $M_{1, 5-7}$ ब्रवीहि (for ऽभिधत्स्व).

4 [a]) K_7 D_5 वा (for च). — [b]) K_4 एकाग्र्य-; K_6 V_1 Bo_{6-9} $Da_{3, a4}$ $Dn_{1, n4}$ D_8 $D_{2, 3, 5, 8}$ यथैका-

व्यास उवाच ।

नान्यत्र विद्यातपसोर्नान्यत्रेन्द्रियनिग्रहात् ।
नान्यत्र सर्वसंत्यागात्सिद्धिं विन्दति कश्चन ॥ ५
महाभूतानि सर्वाणि पूर्वसृष्टिः स्वयंभुवः ।
भूयिष्ठं प्राणभृद्ग्रामे निविष्टानि शरीरिषु ॥ ६
भूमेर्देहो जलात्सारो ज्योतिषश्चक्षुषी स्मृते ।
प्राणापानाश्रयो वायुः खेष्वाकाशं शरीरिणाम् ॥ ७
क्रान्ते विष्णुर्बले शक्रः कोष्ठेऽग्निर्भुक्तमर्छति ।
कर्णयोः प्रदिशः श्रोत्रे जिह्वायां वाक्सरस्वती ॥ ८
कर्णौ त्वक्चक्षुषी जिह्वा नासिका चैव पञ्चमी ।
दर्शनानीन्द्रियोक्तानि द्वाराण्याहारसिद्धये ॥ ९
शब्दं स्पर्शं तथा रूपं रसं गन्धं च पञ्चमम् ।
इन्द्रियाणिं पृथक्त्वर्थान्मनसो दर्शयन्त्युत ॥ १०
इन्द्रियाणि मनो युङ्क्ते वश्यान्यन्तेव वाजिनः ।
मनश्चापि सदा युङ्क्ते भूतात्मा हृदयाश्रितः ॥ ११
इन्द्रियाणां तथैवेषां सर्वेषामीश्वरं मनः ।

C. 12. 8745
B. 12. 240[39].12
K 12. 249. 12

ऽयम(Da4 °ग्रम- ; D5 °ऽथाद)वाप्यते ; K7 D4. 6. 7. 9 T G1. 3. 6 M1. 5–7 ऐ(K7 D4. 9 [अ]प्यै)काऽयं यदि वा(D4. 9 °दि चा- ; M1. 5. 6 °द्वा)प्यते ; B3 (marg.) यथैकाऽयं समश्नुते. — c) D6 केन (for येन). B3 (marg.) पुरुषस् ; Da4 °षौ (for °षैस्). — d) Ś1 K1. 2 तं च ; K4. 6. 7 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–5. 8. 9 तत्त्वं ; V1 तन्मे (for तच्च). Da4 Dn4 अर्हति.

5 a) ❀ C3 : तपः सात्त्विको निवृत्तिधर्मः । ❀ — b) Ś1 K1 -विग्रहात् (for -नि°). — c) D7 T G1. 3. 6 M1. 6. 7 लोभ- (for सर्व-). Ś1 K1 -संन्यासात् ; K2 -संध्यासात् (for -संत्यागात्). — d) D5 सर्वं (for सिद्धिं). V1 B3 (marg.) D5 मानवः ; Da4 कश्च नः.

6 a) B3 (marg. as in text) महान्येतानि (for महाभू°). — b) K2 B7 पूर्वा सृष्टिः ; K6 पूर्वसृष्टिं ; K7 पूर्वं सृष्टिः ; Bo पृथक्सृष्टिः ; B3 (orig. ; marg. as in text) भूतसृष्टिः ; B3 (also marg.) Dn4 Ds D2. 3 पृथक्सिद्धिः ; D5 सर्वसृष्टिं ; D7 T1 G1. 3. 6 पूर्वसृष्टौ (for °सृष्टिः). — c) D7 T G1. 3. 6 M7 -काये (for -ग्रामे). K3 भूयिष्ठिं प्राणभूद्ग्रामे (sic) ; K7 D4. 6. 9 °ष्ठं भूत(D6 प्राण)संघाते ; D5 °ष्ठं प्राणभिद्ग्राहैर्. — d) K1 निर्विष्टानि ; K2 विनि° ; Bo विवि° (for निवि°).

7 G3 om. 7a–8b. — a) Ds2 D7 T G1. 6 देहा (for देहो). K4. 7 D4. 6. 9 स्वेदो ; K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 स्नेहो ; D5. 7 T G1. 6 M1. 5–7 स्रोतो (for सारो). — b) D7 T1 G6 सृते (for स्मृते). — c) D9 वायुं. V1 Da4 D8 प्राणापानाश्रितो (Da4 °समो) वायुः. — d) Ds1 खं च ; D4. 6. 9 खानि (for खेषु). D7 T G1. 6 M7 आकाशः (for °शं).

8 G3 om. 8ab (cf. v. l. 7). — a) D7 G1 कांते (for क्रान्ते). K2 Da3 विष्णुर्बलैः ; Da4 Dn4 M5 विष्णुबले (Da4 °लेः). — b) K1 कोष्ठे ; K2.4 V1 Ds2 काष्ठे (for कोष्ठे). K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 भोक्तुम् ; B8 (marg.) भुजम् ; D7 T1 G1. 6 भुक्तिम् (for भुक्तम्). K4. 6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5–8 T1 G1. 6 M1 इच्छति (Dn4 °सि) ; B8 (marg.) T2 M5–7 ऋच्छति (for अर्छति). — c) Dn1 M5. 7 च (for प्र-). Ś1 K1. 2. 4 Dn1 Ds D2. 3. 8 श्रोत्रं (for श्रोत्रे). K7 D4. 9 कर्णमूले दिशः श्रोत्रे. — d) K7 D4. 9 च (for वाक्). Ds1 शरीरिणी (for सरस्वती).

9 a) D5 दशैतानि ; D7 T G1. 3. 6 M1. 5. 6 दश तानि (for दर्शनानि). K6 Bo. 6 (marg.). 7. 8 (marg.) Da3 a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 दर्शनीयेंद्रियोक्तानि. — d) K1 आवार- ; D7 T G1. 3. 6 आहार्य- (for आहार-).

10 a) K1. 4. 7 T1 शब्दस्पर्शं ; K6 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text) Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 शब्दः स्पर्शस् ; B9 Da4 शब्दस्पर्शस् ; M1. 5–7 शब्दः स्पर्शं (for शब्दं स्पर्शं). — b) K4. 6 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 M7 रसो गंधश्च पंचमः (K4 °मं). — c) V1 Bo. 6–8 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 इंद्रियार्थान् (V1 °र्थं) (for °याणि). K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 विद्याद् ; K7 D4. 6. 9 चार्थान् ; D7 T G1. 3. 6 M1. 5–7 स्वार्थान् (for त्वर्थान्). — d) K6 V1 B6. 7 Da3 D7 T G1. 3. 6 M1. 5–7 मनसा (for °सो). Bo. 3. 9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 इंद्रियेभ्यस्तु (B9 °श्च) नित्यदा ; Da4 मनसादर्शयस्तुनः.

11 a) K1 Da4 Dn4 युक्ते. — b) B6. 8 वश्मीन् (for वश्यान्). Da3. a4 D7 यंते च (for यन्तेव). — c) K4. 6 Da4 Dn4 सदा युक्ते ; B7 समायुंक्ते. — d) M1 भूतानां (for °त्मा). Ś1 K1. 2 हृदयस्थितः ; K4 °यसंस्थितः (hypermetric) ; D7 T1 G1. 3. 6 °ये स्थितः (for °याश्रितः).

12 a) K4. 6 B9 Da3 Dn1. n4 Ds1 D2. 8 तथैवैषां ;

C. 12. 8746
B. 12. 240[39]. 12
K. 12. 245. 12

नियमे च विसर्गे च भूतात्मा मनसस्तथा ॥ १२

इन्द्रियाणीन्द्रियार्थाश्च स्वभावश्चेतना मनः ।
प्राणापानौ च जीवश्च नित्यं देहेषु देहिनाम् ॥ १३

आश्रयो नास्ति सत्त्वस्य गुणशब्दो न चेतना ।
सत्त्वं हि तेजः सृजति न गुणान्वै कदाचन ॥ १४

एवं सप्तदशं देहे वृतं षोडशभिर्गुणैः ।
मनीषी मनसा विप्रः पश्यत्यात्मानमात्मनि ॥ १५

न ह्ययं चक्षुषा दृश्यो न च सर्वैरपीन्द्रियैः ।
मनसा संप्रदीप्तेन महानात्मा प्रकाशते ॥ १६

अशब्दस्पर्शरूपं तदरसागन्धमव्ययम् ।
अशरीरं शरीरे स्वे निरीक्षेत निरिन्द्रियम् ॥ १७

अव्यक्तं व्यक्तदेहेषु मर्त्येष्वमरमाश्रितम् ।
योऽनुपश्यति स प्रेत्य कल्पते ब्रह्मभूयसे ॥ १८

विद्याभिजनसंपन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि ।
शुनि चैव श्वपाके च पण्डिताः समदर्शिनः ॥ १९

स हि सर्वेषु भूतेषु जङ्गमेषु ध्रुवेषु च ।

K7 V1 D4. 6. 9 M5 य(V1 अ)थैतेषां; D7 T G1. 3. 6 यथा तेषां; M1. 6 तथैतेषां; M7 तथा तेषां (for तथैवेषां). — [b]) B8 (marg. as in text) ईश्वरो. — Ś1 K1. 2. 4 om. (hapl.) 12[c]–13[b]. — [d]) Da3 Dn1. n4 D2. 8 मानसस् (for म°). D5 तदा (for तथा). ❀ Ca: भूतात्मा अहंकारः ॥ Cn: बुद्ध्युपाधिर्जीवः । ❀

13 Ś1 K1. 2. 4 om. 13[ab] (cf. v. l. 12). D4 reads 13 twice. — [c]) D5 om. from जीव up to देहेषु (in 13[d]). K6 जीवस्तु; K7 D4 (both times). 6. 9 देही च; Da3. a4 जीवस्य (for °श्च). — [d]) M7 नित्य- (for नित्यं). M1. 6. 7 भूतानि (for देहेषु).

14 [a]) K6 आश्रमो; T2 G1 (before corr.) आश्रये (for °यो). D4 M1. 5. 6 नाति- (for नास्ति). Ś1 K1. 2. 4 शब्दस्य; T1 देहस्य; G1 तत्त्वस्य (for सत्त्वस्य). ❀ Ca: आश्रयः उपादानकारणम् । सत्त्वस्य आत्मनः ॥ Cn: सत्त्वस्य बुद्धेराश्रयः प्रागुक्तो देहः ॥ Cv: सत्त्वस्य प्राणिसमूहस्य । ❀ — [b]) K4 Da4 गुणशब्दे; B7–9 Dn1. n4 Ds D2. 8 Cs: गुणाः शब्दो (Ds °ब्दे); D8 गुणः शब्दो (for गुणशब्दो). K6 Bo Da3. a4 चेतनः (for °ना). D7 T G1. 3. 6 M1. 5–7 गुणः सत्त्वस्य चेतना. ❀ Ca: गुणत्वेन कार्यत्वादिना शब्द्यत इति गुणशब्दो बुद्ध्यादिर्विषयान्तः । ❀ — [c]) Dn4 सत्त्वे (for सत्त्वं). M7 चेतः (for तेजः). ❀ Ca: सत्त्वमात्मा तेजो बुद्धिं सृजति ॥ Cn: तेजः वासना सत्त्वं सृजति, न तु गुणान् ॥ Cs: तेजः दर्शनस्पर्शनादिसामर्थ्यम् । ❀ — [d]) K4 [अ]गुणान्; Cap गुणाः (for गुणान्). K7 V1 Bo. 6. 8 Dn1. n4 D2–6. 8. 9 कथंचन (for कदा°).

15 [a]) Dn4 सप्तदशे. V1 B6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da3 D7 T G1. 3. 6 देहं; Da4 स्नेहं (for देहे). — [b]) K6 धृतं; K7 Da4 D4. 9 वृत्तं (for वृतं). ❀ Ca: सप्तदशमात्मानं षोडशभिर्विकारैर्भूतैरेकादशेन्द्रियैः ॥ Cn: सप्तदशं चिदात्मानं, षोडशभिः पञ्चेन्द्रियाणि पञ्चेन्द्रियार्थाः स्वभावादयश्च षट् तैः ॥ Cs: षोडशभिः एकादशेन्द्रियपञ्चमहाभूतैः । ❀ — [c]) D5 मनीषा (for षी°). K[illegible] विप्र; D5 व्यग्रः. — [d]) Ś1 K1. 2 Bo D5 Cp (gloss स्वरूपेण) आत्मना (for °नि).

16 [a]) Da3. a4 चक्षुषो; T2 °षां. K1 दृश्येन्; M[illegible] ग्राह्यो (for दृश्यो). — [b]) D3 हि (for च). — [c]) K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–6. 8. 9 मनसा तु प्रदीपेन; D7 T G1. 3. 6 M1. 5–7 °सा दीपभूतेन. — [d]) Da4 महात्मा न (for °नात्मा).

17 With 17, cf. Kaṭha Up. 1. 3. 15; 2. 22. — [a]) Ś1 K1. 2 -रूपस्पर्शं (for -स्पर्शरूपं). D7 च; T G1. 3. 6 M1. 6. 7 तम् (for तद्). — [b]) D7 मनसा गंधमव्ययं. — [c]) B3 (marg.) अशरीरी (for °रीरं). K1. 4. 6 V1 Bo. 7. 8 (marg. as in text) Dn1. n4 Ds D2. 3. 7. 8 T G1. 3. 6 M5 शरीरेषु; K7 D4–6. 9 °रस्थं; B6. [illegible] °रे स्वं (for °रे स्वे). — [d]) K6. 7 Dn1 D8 T1 M1 निरींद्रियं (M1 °यः); M6. 7 निरिंद्रियः.

18 [a]) K6. 7 Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–9 T G1. 3. 6 M1. 5–7 सर्व- (for व्यक्त-). T[illegible] G3. 6 -देवेषु; M5 -भूतेषु (for -देहेषु). — [b]) B8 (marg.) सत्त्वेषु (for मर्त्येषु). K1. 4. 6. 7 Bo. 6. 7. 8 (marg.) Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–6. 8. 9 परम्; K2 अपरम्; D[illegible] T G1. 3. 6 M7 अमृतम् (for अमरम्). D7 T G1. 3. [illegible] आहितं (for आश्रितम्). V1 मर्त्येषु शरणाश्रितं. — [c]) Da4 यो न. Da4 D5 M6 सं- (for स). — [d]) Ś1 K1. [illegible] D5 -भूतये; Da3 -भूयते (for -भूयसे).

19 = (var.) 6. 27. 18. — [a]) K7 D4. 6. 7. 9 T G1. 3. 6 M5 (*inf. lin.* as in text) विद्याविनयसंपन्ने; Ds2 D3. 5 °विजनसंपन्ने. — [d]) ❀ Cv: समदर्शिनः सर्वं नारायणं पश्यतीति समदर्शिनः । ❀ — After 19, K7 reads 22[a] followed by 20[d]–21[d] for the first time, repeating the same in the proper place.

20 For the repetition in K7, cf. v. l. 19. K[illegible]

वसत्येको महानात्मा येन सर्वमिदं ततम् ॥ २०
सर्वभूतेषु चात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि ।
यदा पश्यति भूतात्मा ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ २१
यावानात्मनि वेदात्मा तावानात्मा परात्मनि ।
य एवं सततं वेद सोऽमृतत्वाय कल्पते ॥ २२
सर्वभूतात्मभूतस्य सर्वभूतहितस्य च ।
देवापि मार्गे मुह्यन्ति अपदस्य पदैषिणः ॥ २३
शकुनीनामिवाकाशे जले वारिचरस्य वा ।
यथा गतिर्न दृश्येत तथैव सुमहात्मनः ॥ २४
कालः पचति भूतानि सर्वाण्येवात्मनात्मनि ।
यस्मिंस्तु पच्यते कालस्तं न वेदेह कश्चन ॥ २५
न तदूर्ध्वं न तिर्यक्च नाधो न च तिरः पुनः ।
न मध्ये प्रतिगृह्णीते नैव कश्चित्कुतश्चन ॥ २६
सर्वेऽन्तःस्था इमे लोका बाह्यमेषां न किंचन ।
यः सहस्रं समागच्छेद्यथा बाणो गुणच्युतः ॥ २७
नैवान्तं कारणस्येयाद्यद्यपि स्यान्मनोजवः ।
तस्मात्सूक्ष्मात्सूक्ष्मतरं नास्ति स्थूलतरं ततः ॥ २८
सर्वतःपाणिपादान्तं सर्वतोक्षिशिरोमुखम् ।

C. 12. 8762
B. 12. 240(19). 26
K. 12. 245. 29

---

reads 20 on marg. — a) D7 T1 G1.3.6 च (for हि). D2 om. भूतेषु. — c) D7 T1 G1.3.6 महात्मा तु (for °नात्मा). — d) G1 ततः (for ततम्).

21 With 21, cf. 6. 28. 29. For the repetition in K7, cf. v. l. 19. — a) Dn4 -भूते हि (for -भूतेषु). — Ś1 K1.2.4 om. (hapl.) 21c–22b.

22 Ś1 K1.2.4 om. 22ab (cf. v. l. 21). — a) D7 T G1.3.6 M1.6.7 मे ह्यात्मा (for वेदात्मा). ❀ Cs: वेदात्मा वेदपुरुषः । आत्मा जीवात्मा । परमात्मनीति विवेकः स्यादिति योग्यपदाध्याहारः । यावद्यावद्वेदाभ्यासो भवति तावत्तावदात्मविवेकबुद्धिर्भवतीति भावः । ❀ — c) K6 D4 एव (for एवं). — d) K6 यो (for सो).

23 With 23, cf. B. 12. 262. 32; 269. 22: B. 13. 113. 7. Quoted in Br. Sūtra. Bhāṣya under iv. 2. 14. — a) D3 -भूतात्मा; D4 lacuna. — b) Bom. ed. विभोर् (for सर्व-). D4 वा (for च). — c) Ś1 K1.2 M1.6.7 (*sup. lin.* as in text) च; G1 वि- (for [अ]पि). T2 मुह्यंते. V1 देवा अपि विमुह्यंति. — d) Ś1 K1.2 चापदस्य; K4 शापा°; M1.5.6 ह्यप° (for अप°). ❀ Cs: अपदस्य पदन्यासरहितस्य, पदन्यासलक्षणरहिते ब्रह्मणि वर्तमानस्य, मार्गागम्ये परमात्मनि पदैषिणः पदन्यासं कर्तुमिच्छन्तः ॥ Cv: अपदस्य, पद्यते ज्ञायते अनेनेति पदं प्राकृतदेहः तद्रहितस्य । ❀

24 With 24, cf. 12. 174. 19; B. 12. 323[2]. 19. — a) K6 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.8 श(Dn4 स)कुंतानाम्; K7 D4–6.9 शकुनानाम् (for °नीनाम्). — b) K7 D4–6.9 T G1.3.6 च (for वा). K6 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.8 मत्स्यानामिव चोदके. — c) K7 तथा (for यथा). V1 दृश्यंते (for दृश्येत). — d) D5 [अ]स्य (for सु-). K6 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.8 तथा ज्ञानविदां गतिः.

25 a) ❀ Cn: कालः उक्तरूपो जीवः । ❀ — c) K1.2.4 पश्यते (for पच्यते). — d) Dn4 ते (for तं). K6 Bo.6.7.9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.5.8 transp. न and वेदेह. Da4 कश्च नः.

26 D5 om. (hapl.) 26a–27b. — a) D7 T G1.3.6 M5 नात्र; M1.6.7 न चैव (for न तद्). — b) K6 Bo.6.7.8 (marg.).9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.8 पुनः; B6 (marg.) पुरः (for तिरः). K7 D4.9 तु नः (for पुनः). D6 नाधस्तान्नापि पार्श्वतः; D7 T G1.3.6 M5.7 नाधश्चरति वा पु(M7 यत्पु)नः; M1.6 नाधस्ताच्च कुतश्चन. — After 26ab, M1.6.7 ins.:

681* इन्द्रियैरपि बुद्ध्या वा गृह्यते न कदाचन ।

— c) D4.6.9 परि- (for प्रति-). K2 -गृह्णेत; K7 Da3 D4.6.9 -गृह्णीत (K7 °ता); D7 T G1.3.6 M1.5–7 -गृह्णाति (for -गृह्णीते). — d) K6 B6 Da3.a4 नैवं; D7 T1 G1.3.6 न तु (for नैव). K6 Bo.6–9 Da3 Dn1.n4 D8 D2.3.8 किंचित्; Da4 किं स्वित् (for कश्चित्). Da4 कुतश्च नः.

27 D5 om. 27ab (cf. v. l. 26). — a) D7 सर्वेतर्था. Da4 हीमे (for इमे). — c) K6.7 V1 Bo.6.8 (marg.).9 Dn1.n4 D2.3.5.8 यद्यजस्रं (for यः सहस्रं). — d) Dn1 बाणोद्र्. K2 Da3 T G1.3.6 गुणाच्च्युतः; Da4 गुणोच्युतः (for गुण°).

28 a) D5 [ए]व (for [इ]याद्). — b) B7.8 (marg. as in text) यद्यदि; D7 T1 G1.3.6 यदि च (for यद्यपि). Ds1 मनोजवाः. — c) K2.6.7 D4.6.7.9 T G1.3.6 M1.5–7 तस्मात्सूक्ष्मतरं नास्ति. — d) K2 सूक्ष्माद् (for नास्ति). D7 T1 G1.3.6 स्थूलतमं (for °तरं). K6 यथा; B3.9 Da4 तया; G1 तमः (for ततः).

C. 12. 8762
B. 12. 240[39]. 29
K. 12. 245. 29

सर्वतःश्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति ॥ २९
तदेवाणोरणुतरं तन्महद्भ्यो महत्तरम् ।
तदन्तः सर्वभूतानां ध्रुवं तिष्ठन्न दृश्यते ॥ ३०
अक्षरं च क्षरं चैव द्वैधीभावोऽयमात्मनः ।
क्षरः सर्वेषु भूतेषु दिव्यं ह्यमृतमक्षरम् ॥ ३१
नवद्वारं पुरं गत्वा हंसो हि नियतो वशी ।
ईशः सर्वस्य भूतस्य स्थावरस्य चरस्य च ॥ ३२
हानिभङ्गविकल्पानां नवानां संश्रयेण च ।
शरीराणामजस्याहुर्हंसत्वं पारदर्शिनः ॥ ३३
हंसोक्तं चाक्षरं चैव कूटस्थं यत्तदक्षरम् ।
तद्विद्वानक्षरं प्राप्य जहाति प्राणजन्मनी ॥ ३४

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकत्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३१ ॥

---

29 = (var.) 6. 35. 13. — a) Da4 Dn1 -पादं तं; D7 T G1. 3. 6 M1. 5–7 -पादं तत् (for -पादान्तं). ❀ Cs: सर्वत इति सार्वविभक्तिकस्तसिः सर्वेषां पाणयः पादाश्च यस्य। ❀ — c) D8 लोकं (for लोके).

30 a) K6 अण्वतरं; K7 (also as in text) Ds1 अनुतरं. — b) D7 T G1. 3. 6 महद्भ्यश्च महत्तरं. — c) Da4 तदांतः. — d) T2 ध्रुवस् (for ध्रुवं). Ś1 K1. 2. 4 सर्वं (for तिष्ठन्). G1 दृश्य च (for दृश्यते).

31 a) D5 चाक्षरं (for च क्षरं). D7 T G1. 3. 6 अक्षरश्च क्षरश्चैव. — b) Da4 द्वैधि- (for द्वैधी-). — c) Ś1 K1. 2 M5 क्षरं (for क्षरः). — d) D7 T G1. 3. 6 M5 दिवि (for दिव्यं). K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1 Ds D3. 6. 8 त्वमृतम्; K7 Dn4 D2. 4. 9 तमृतम् (for ह्यमृ°). Ś1 K1. 2. 4 अव्ययं; K7 D4. 6. 9 अक्षयं (for °रम्). D5 दिव्यं त्वक्षरमव्ययं.

32 a) Ds1 om. (hapl.) रं पु. — V1 reads 32^{b}–34^{e} on marg. — b) K7 Ds D4–6. 9 T M5. 6 Cs वि-; D7 G1. 3. 6 M1. 7 [ऽ]पि (for हि). D4 नियता; M7 नयते (for नियतो). ❀ Cs: विनियतो बद्धः। ❀ — c) Da3 om. सर्वं. K7 D4–6. 9 य ईशः सर्वभूतस्य; V1 Bo. 8 (marg.) Dn4 D7 T1 G1. 3. 6 M7 ईश्वरः (B8 ईदृशः) सर्वभूतस्य.

33 V1 reads 33 on marg. — a) K7 D9 ही(D9 हा)नानांग-; Bo. 8 (marg. as in text) D4. 6 हानेनांग-; B7 हानिर्भंग-; T2 एतेनांग- (for हानिभङ्ग-). D7 T1 G1. 3. 6 M1. 5–7 भावे(M1. 5–7 हाने)न ग(M5 ह)त-कालानां; Cs पातेनाजं विकल्पानां. — b) Da4 नराणां (for नवानां). K4. 6 B6–9 Dn1. n4 Ds D3. 5. 7. 8 T G1. 3. 6 M1. 5–7 संचयेन; V1 Bo संश्रयेन (for °येण). — d) Ś1 K1 M6 पर-; Dn4 पाद- (for पार-).

34 V1 reads 34^{abc} on marg. — a) K6 Da3 हंसोक्ते (for °क्तं). Bo. 7–9 Da4 Dn4 D3 M7 च क्षरं; Da3 त्वक्षरं; D7 T G1. 3. 6 M1. 5. 6 Cs यत्क्षरं (for चाक्षरं). — b) D9 कूटकं (for °स्थं). B8 (marg.) कूटस्थत्वात्तदक्षरं. — c) K4 प्राप्तो; B8 (marg.) ब्रह्म (for प्राप्य). — d) Ś1 K1. 2. 4 मृत- (for प्राण-). K6 -कर्मणी; B7 -जन्मनां; Da4 Dn4 Ds1 -जन्मनि (for °नी). D7 T G1. 3. 6 M1. 5–7 जह्यान्मरणजन्मनी (D7 T1 G1 °नि). — After 34, D7 T G1. 3. 6 M1. 5–7 read 12. 232. 2^{cdef} for the first time, repeating the same in the proper place.

Colophon: G2 missing; K3. 5 B1–5 Da1. a2 Dn2. n3 D1 G4. 5 M2–4 absent. — *Sub-parvan*: Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6. 8. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–9 T G1. 3. 6 M1. 5–7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name*: Ś1 K1. 2. 4 शुकप्रश्नः; K6. 7 V1 Bo. 8. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds1 D2–6. 8. 9 M5 शुकानुप्रश्नः; M1. 6 ब्रह्माभिगमनाभ्युपायनं (M6 °पायं); M7 ब्रह्माधिगमाद्युपायकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K6 D8 M1. 6. 7 64; K7 8; Dn1 D7 T1 G1. 3. 6 M5 66; Dn4 Ds2 65; D3 61; T2 80. — *Śloka no.*: Dn1 34; Dn4 D8 33.

२३२

व्यास उवाच ।
पृच्छतस्तव सत्पुत्र यथावदिह तत्त्वतः ।
सांख्यन्यायेन संयुक्तं यदेतत्कीर्तितं मया ॥ १
योगकृत्यं तु ते कृत्स्नं वर्तयिष्यामि तच्छृणु ।
एकत्वं बुद्धिमनसोरिन्द्रियाणां च सर्वशः ।
आत्मनो व्यापिनस्तात ज्ञानमेतदनुत्तमम् ॥ २
तदेतदुपशान्तेन दान्तेनाध्यात्मशीलिना ।
आत्मारामेण बुद्धेन बोद्धव्यं शुचिकर्मणा ॥ ३
योगदोषान्समुच्छिद्य पञ्च यान्कवयो विदुः ।
कामं क्रोधं च लोभं च भयं स्वप्नं च पञ्चमम् ॥ ४
क्रोधं शमेन जयति कामं संकल्पवर्जनात् ।
सत्त्वसंसेवनाद्धीरो निद्रामुच्छेत्तुमर्हति ॥ ५
धृत्या शिश्नोदरं रक्षेत्पाणिपादं च चक्षुषा ।
चक्षुः श्रोत्रे च मनसा मनो वाचं च कर्मणा ॥ ६
अप्रमादाद्भयं जह्याल्लोभं प्राज्ञोपसेवनात् ।
एवमेतान्योगदोषाञ्जयेन्नित्यमतन्द्रितः ॥ ७
अग्नींश्च ब्राह्मणांश्चार्चेद्देवताः प्रणमेत च ।
वर्जयेदुषितां वाचं हिंसायुक्तां मनोनुगाम् ॥ ८

C. 12. 8776
B. 12. 241[40]. 9
K. 12. 246. 9

232

☞ This adhy. is missing in G2 (cf. v. l. 12. 222. 19). — With this adhy., cf. Brahmapurāṇa (Ānandāshram) 235. 36–68.

1 [a]) K1. 2. 4 मत्पुत्र (for सत्पुत्र). — [b]) Ds2 D3. 5. 7 सत्त्वतः; T2 तत्परं (for तत्त्वतः). — [c]) K4 G1 सांख्यं (for सांख्य-). K6 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 8. 8 -ज्ञानेन (for -न्यायेन). Ś1 K1. 2 M5 युक्तं यत्; K7 D4. 6. 9 युक्तं च (for संयुक्तं). — [d]) Ś1 K1. 2 V1 B9 D5 M5 तदेतद् (for यदे°).

2 [a]) Da4 -कृतं (for -कृत्यं). K6 च; D4 नु (for तु). D7 G1. 3. 6 तत्; T1 यत् (for ते). — [b]) K1. 2. 4. 6 D5 वर्णयिष्यामि; M5 कीर्तं° (for वर्तं°). — D7 T G1. 3. 6 M1. 5–7 read 2[cdef] for the first time after 12. 231. 34. — [c]) K6 एकस्त्वं (for °त्वं). K1 -मानसोर् (for -म°). ❀ Cn: एकत्वं बुद्धिमात्रेणावस्थानम्, बुद्धिवृत्तिनिरोध इति यावत् । ❀ — [e]) K2 ध्यायनस्; K6 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 व्यापिनस्; D7 T1 G1. 3 (all second time) व्यधि°; D7 T1 (both first time). 2 (both times) G1. 3 (both first time). 6 (both times) M1 (second time). 5–7 (all both times) [s]व्ययि°; M1 (first time) [s]प्ययिनस् (for ध्यायि°). — [f]) T2 ज्ञानमेव तदुत्तमं.

3 [b]) Dn4 -शालिना (for -शी°). T2 दांतेनाध्यात्मनि स्थितं. ❀ Cs: अध्यात्मशीलिना देहात्मविवेकतत्परेण । ❀ — [c]) D8 D7 T G1. 3. 6 M1. 5–7 बुद्धेन (for बु°). ❀ Cn: बुद्धेन अविचलता तत्त्वज्ञानात् । ❀ — [d]) K7 श्रुति-; D7 T1 G1. 3. 6 शुद्ध- (for शुचि-).

4 [a]) K2 समुच्छ्रित्य; K7 D4. 9 °त्सृज्य; D7 T G1. 3. 6 M7 समुच्छिद्यात् (for °च्छिद्य). — 4[b] is damaged in B7. — [b]) D7 T1 G1 पंचधा (for पञ्च यान्). — [c]) B0 Da4 काम- (for कामं). — [d]) D6 om. (hapl.) from पञ्चमम् up to पादं च (in 6[b]).

5 D6 om. 5 (cf. v. l. 4). — [a]) K7 D4. 9 दमेन (for शमेन). — [c]) K6 सत्य-; Da4 G3 सत्वं (for सत्त्व-). ❀ Cn: सत्त्वसंसेवनात् सत्त्वेन बुद्ध्या संसेवनं परिशीलनमर्थानां तेन । ❀ — After 5, D7 T G1. 3. 6 M5 read 7.

6 D6 om. up to पादं च (cf. v. l. 4). — [a]) V1 रक्ष्येत्. — [b]) Da4 -पादस्य; T2 -पादौ च; M1. 6 -पादश्च (for -पादं च). — [c]) D7 T1 G1. 3. 6 श्रोत्रं (for श्रोत्रे). — [d]) M1. 6 वाचश्च (for वाचं). D5 बुद्धिमान्; D7 T G1. 3. 6 M1. 5–7 विद्यया (for कर्मणा). D4. 6. 8. 9 मनोबुद्धिसमाधिना. ❀ Cn: कर्मणा यज्ञादिना । ❀

7 D7 T G1. 3. 6 M5 read 7 after 5. — [a]) K1 अप्रसादाद् (for अप्रमा°). — [b]) Ś1 K1. 2. 4. 6 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 दंभं; D8 दमं (for लोभं). D7 T1 G1. 3. 6 M1 प्रज्ञोप- (for प्राज्ञोप-).

8 = (var.) 12. 227. 9. — [a]) Ś1 K1. 2 Da4 D5 अग्निं च (for अग्नींश्च). D5. 7 T G1. 3. 6 अर्चेद् (for चा°). — [b]) Da4 M1. 6 प्रणमेन (for °मेत). G3. 6

C. 12. 8776
B. 12. 241[46]. 9
K. 12. 246. 9

ब्रह्म तेजोमयं शुक्रं यस्य सर्वमिदं रसः ।
एकस्य भूतं भूतस्य द्वयं स्थावरजङ्गमम् ॥ ९
ध्यानमध्ययनं दानं सत्यं ह्रीरार्जवं क्षमा ।
शौचमाहारसंशुद्धिरिन्द्रियाणां च निग्रहः ॥ १०
एतैर्विवर्धते तेजः पाप्मानं चापकर्षति ।
सिध्यन्ति चास्य सर्वार्था विज्ञानं च प्रवर्तते ॥ ११
समः सर्वेषु भूतेषु लब्धालब्धेन वर्तयन् ।
धुतपाप्मा तु तेजस्वी लघ्वाहारो जितेन्द्रियः ।
कामक्रोधौ वशे कृत्वा निनीषेद्ब्रह्मणः पदम् ॥ १२
मनसश्चेन्द्रियाणां च कृत्वैकाग्र्यं समाहितः ।
प्राग्रात्रापररात्रेषु धारयेन्मन आत्मना ॥ १३
जन्तोः पञ्चेन्द्रियस्यास्य यदेकं छिद्रमिन्द्रियम् ।
ततोऽस्य स्रवति प्रज्ञा दृतेः पादादिवोदकम् ॥ १४
मनस्तु पूर्वमादद्यात्कुमीनानिव मत्स्यहा ।

वा (for च). — c) K2 रुपितां; K6 V1 Bo. 6. 8 (marg. as in text). 9 Da3. a4 Ds1 D5 Cp (gloss: दाहिकां, परोपतापिनीं) उषतीं; K7 Ds2 D3. 4. 7. 9 T G1. 3. 6 M1. 5–7 रुशतीं; B7 Dn4 उशतां; Dn1 D2. 8 Ca (Cap कृषतीं) Cn (gloss: कामप्रधानां, विटगोष्ठीरित्यर्थः) उशतीं; D6 असतीं (for रुषितां). — d) Da4 D5 हिंसायुक्तं; Ds1 °युक्तो; D4. 9 °युक्ता (for °युक्तां). K6 मनोनुगः; K7 D4. 6. 9 मनस्तुदां; Bo. 8 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 8 Cn (gloss: मनोभङ्गकारिणीं) मनोनुदां; D5 मनस्तथा; G1 मनोयुगमं; M1. 6. 7 अनर्थिकां (for मनोनुगाम्).

9 a) D7 T1 G1. 3. 6 M1. 6. 7 शुक्लं (for शुक्रं). — b) D7 T G1. 3. 6 यस्मिन् (for यस्य). D5 T2 (*sup. lin.*) M1. 7 रसं; D7 T2 (orig.) G3. 6 ततं; G1 ततः (for रसः). — c) V1 B6. 8 (marg.) Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5–8 एतस्य (for एकस्य). K6. 7 D4. 9 नूनं; T1 सर्व-; M1. 5. 6 भूत- (for भूतं). Dn1 D2 भव्यस्य (for भूतस्य). ❀ Ca: भूतं सत्यं न तु विवर्तवादिनामिवासत्यम् । भूतस्य सिद्धस्याकल्पितस्य । ❀ — d) K4. 6 B6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 दृष्टं (for द्वयं).

10 a) Ś1 K1. 2 दानम् (for ध्यानम्). Ś1 K1 ध्यानं; D5 lacuna (for दानं). — b) Da4 सद्भक्तिर् (for सत्यं ह्रीर्). — c) K6 Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 आचार- (for आहार-). Ś1 K1. 2. 4 D8 (marg. as in text). 6 -संसिद्धिर् (for -संशुद्धिर्). — d) K6 संग्रहः; Dn1 वि° (for नि°).

11 11^{ab} = (var.) 12. 227. 7^{cd}. — a) K7 D4. 9 विवर्धयंस् (for °र्धते). D4 om. from तेजः up to वर्तयन् (in 12^{b}). — b) D7 पापानां (for पाप्मानं). D5 चाति- (for चाप-). — K7 M1. 6. 7 om. 11^{cd}. — c) Bo सर्वात्मा (for °र्था). — d) G1 प्रज्ञानं (for वि°). B8 (marg.) प्रवर्धते; D7 T G1. 3. 6 प्रकाशते (for प्रवर्तते). ❀ Ca: विज्ञानं साक्षात्कारलक्षणम् । ❀

12 D4 om. 12^{ab} (cf. v. l. 11). — a) D5 स्थितः (for समः). — b) K6. 7 D6. 9 यथालब्धेन (for लब्धाल°). K2 M1. 7 वर्धय(M1 °ये)त्; K6 Bo Dn4 Ds D7 T G1. 3. 6 M5. 6 वर्तयेत् (for °यन्). — c) V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 T G1. 3. 6 M1. 5–7 धूतपाप्मा; D7 घृत° (for धुत°). Ds1 lacuna; Ds2 T2 च (for तु). — d) G1 M1 लब्धाहारो (for लघ्वा°). D4 यतेंद्रियः (for जितेन्द्रियः). — D7 G1 om. 12^{e}–13^{d}; G3 om. (? hapl.) 12^{e}–14^{b}. Ds1 reads 12^{e}–13^{b} on marg. — e) K1. 2 Da4 D4 कामक्रोधो (K1 °धा) (for °क्रोधौ). — f) ❀ Ca: निनीषेत्, निदिध्यासनेनेच्छेत् ॥ Cn: निनीषेद् वशीकर्तुमिच्छेत् । Cs: निनीषेद् आत्मानमिति शेषः । ❀

13 13^{ab} = (var.) B. 12. 251[50]. 4^{ab}. D7 G1. 3 om. 13 (cf. v. l. 12). Ds1 reads 13^{ab} on marg. — b) K2 Da4 D5 T2 कृत्वैकाग्रं (for °ग्र्यं). K7 समाहितं. — c) K6. 7 V1 Bo. 6–9 Dn1. n4 Ds D2–6. 8. 9 Cp पूर्वरात्रापरार्धे (K7 D4. 9 °त्रे) च; Da3. a4 प्राग्रात्रेपररात्रे च; T पूर्वरात्रेपरात्रे च; G6 M1. 5. 7 पूर्वरात्रेपररात्रे च; M6 पूर्वरात्रेपरारात्रे; Cpp प्राग्रात्रापररात्रे च. Ca cites प्राग्रात्रेर्. — d) Ś1 K1. 2. 4 Bo धारयन् (for °येन्). Ś1 K1. 2. 4 आत्मवान्; K6. 7 V1 Bo. 8 Dn1. n4 Ds D2–6. 8. 9 G6 आत्मनि (G6 °नः) (for °ना).

14 = (var.) 5. 33. 65; (var.) Manu. 2. 99. G3 om. 14^{ab} (cf. v. l. 12). T1 reads 14^{ab} twice. — a) D7 T1 (second time) G1. 6 ततः (for जन्तोः). — b) B6 यद्येकं (for यदेकं). K4 इंद्रियः. ❀ Ca: छिद्रं विषयासङ्गि । ❀ — c) K4 [s]सि (for ऽस्य). K6. 7 D6 श्रवति (K6 °ते); V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 M1. 6. 7 स्रवते (for °ति). — d) D5 गिरेः; D7 T1 G3. 6 द्रुतेः; G1 मृतेः (for दृतेः). K2. 4 पात्राद् (for पादाद्). K6 इवोधकं (sic). ❀ Cn: दृतेः चर्मकोशस्य । ❀

15 a) Ś1 K1. 2. 4 विषयान् (for मनस्तु). K7 D4–6. 9 तत (for तु). D5 सर्वम् (for पूर्वम्). — b)

ततः श्रोत्रं ततश्चक्षुर्जिह्वां घ्राणं च योगवित् ॥ १५
तत एतानि संयम्य मनसि स्थापयेद्यतिः ।
तथैवापोह्य संकल्पान्मनो ह्यात्मनि धारयेत् ॥ १६
पञ्च ज्ञानेन संधाय मनसि स्थापयेद्यतिः ।
यदैतान्यवतिष्ठन्ते मनःषष्ठानि चात्मनि ।
प्रसीदन्ति च संस्थाय तदा ब्रह्म प्रकाशते ॥ १७
विधूम इव दीप्तार्चिरादित्य इव दीप्तिमान् ।
वैद्युतोऽग्निरिवाकाशे पश्यत्यात्मानमात्मना ।
सर्वं च तत्र सर्वत्र व्यापकत्वाच्च दृश्यते ॥ १८
तं पश्यन्ति महात्मानो ब्राह्मणा ये मनीषिणः ।
धृतिमन्तो महाप्राज्ञाः सर्वभूतहिते रताः ॥ १९
एवं परिमितं कालमाचरन्संशितव्रतः ।
आसीनो हि रहस्येको गच्छेदक्षरसात्म्यताम् ॥ २०
प्रमोहो भ्रम आवर्तो घ्राणश्रवणदर्शने ।

C. 12. 8790
B. 12. 241[40].23
K. 12. 246.23

K6 के मीनम्; V1 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 T2 M1. 5–7 Cn. s कुमीनम्; Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 कूर्माणाद्; D7 T1 G1. 3. 6 कुळीरम्; D9 के मीनान् (for कुमीनान्). ❀ Ca: कुमीनान् क्षुद्रमत्स्यान् ॥ Cn: कुमीनम् जालदंशक्षमम् ॥ Cp (reading कूमीलान्): कूमीन् लान्ति गृह्णन्तीति कूमीला मत्स्याः । तान्यथा उपायेनैकाचित्ततया बध्नाति । ❀ — c) T2 अत्र; M7 तत्र (for ततः). D7 T G1. 3. 6 च चक्षुश्च; M1. 5–7 त्वचं चक्षुर् (for ततश्चक्षुर्). — d) Da4 M7 जिह्वा- (for जिह्वां). K1 प्राणं (for घ्राणं).

16 b) K1 नमसि (for मनसि). K6 ध्यापयेद् (for स्थाप°). B7. 9 Da3. a4 यदि; D7 T1 G1. 3. 6 व्रती (for यतिः). ❀ Ca: मनसि स्थापयेत् विषयविमुखानि कुर्यादित्यर्थः । ❀ — After 16^{ab}, K7 reads 17^{cd} for the first time, repeating it in its proper place. K1 G6 om. (hapl.) 16^{c}–17^{b}. — c) B3 (marg. as in text) [आ]योज्य (for [अ]पोह्य). T2 संकल्पं. — d) K6 [ऽ]ध्यात्मनि; Da3. a4 आत्मनि; D5 [ऽ]प्यात्मनि (for ह्यात्मनि). K7 धारये; M6 (*sup. lin.* as in text) सारयेत् (for धार°).

17 K1 G6 M5 om. 17^{ab} (for K1 G6, cf. v. l. 16). — a) D7 T1 G1. 3 तं च; T2 तत्त्व- (for पञ्च). M1. 6. 7 स्थावानि (for ज्ञानेन). K4. 6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 पंचेंद्रियाणि संधाय (B6 m. 8 [marg. as in text] °यै). ❀ Ca (reading पञ्चज्ञानेन): पञ्चविषयनिष्ठेन ज्ञानेन । ❀ — b) Ś1 K2 D7 T G1. 3 मनःसं- (for मनसि). B9 Da3. a4 Cpp यदि; D7 T1 G1. 3 व्रती (for यतिः). — K7 reads 17^{cd} for the first time after 16^{ab}. — c) K7 (both times) D4. 7. 9 T G1. 3. 6 M7 यदेतानि; V1 M1 तदै°; Da3. a4 यदि तानि (for यदैतानि). D4. 5 एव (for अव-). K1 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 M1. 5–7 -तिष्ठंति (for -तिष्ठन्ते). — d) D4 चा (for च). K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 मनःषष्ठान्यथात्मनि. — e) D5 प्रसीदति. K6 B3 Ds2 D3 संस्थाप्य; B6 (marg. as in text). 7. 8 (marg.). 9 °यां (for °य). ❀ Ca: संस्थाय सम्यग्रूपेणात्मप्रवणतया स्थित्वा ॥ Cn: संस्थाय नाशं प्राप्य । प्रसीदन्ति संकल्पजं कालुष्यं त्यजन्ति । ❀ — f) T1 G1. 3. 6 तथा (for तदा).

18 a) B9 दीप्तार्चीर्; Da3. a4 D7 T G1. 3. 6 सप्तार्चिर्. — b) K4 दीप्तमान्; D5. 7 T1 G1. 3. 6 मूर्ति° (for दीप्ति°). — c) Ś1 K1. 2 V1 Bo वैद्युताग्निर् (for °तोऽग्निर्). — d) D7 G1. 3. 6 पश्यंति (for पश्यति). K7 V1 D4–7. 9 T G1. 3. 6 M1. 6. 7 आत्मनि (for °ना). K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3 8 दृश्यतेत्मा तथात्मनि; M5 दृश्येतात्मा तदात्मनि. — e) Dn1 D2. 3. 8 सर्वस् (for सर्वं). K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1 Ds D2–4. 6–9 T G1. 3. 6 M1. 5–7 तत्र स; D5 तत्र च (by transp.). Dn4 सब्रह्मत्रसमवत्र (sic). — f) T2 व्यापकत्वं (for व्यापकत्वाच्च). D5 M1. 6. 7 न (for च).

19 19^{ab} = B. 12. 251[50]. 7^{cd}. — a) D5 ते (for तं). G1 पश्यंती. — b) Dn4 Ds ब्राह्मणाय (for °णा ये). — c) K3 महायज्ञाः; K6 B7. 8 Dn1 D3. 7 °प्रज्ञाः; G3 °प्राज्ञः (for °प्राज्ञाः). — d) M7 सर्वभूते (for °भूत-).

20 b) Da4 यच्चरम् (for आचरन्). B6 संसित-; B7 Dn4 Ds D3–5. 9 शंसित-; M1. 6 संशितः (for °त-). M1. 6 सदा (for -व्रतः). — c) Ca रसस्य (for रहसि). — d) Dn4 रक्षेद्; Ca इच्छेद् (for गच्छेद्). K4. 6 V1 Bo. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 D9 D2. 3. 5. 6. 8 M1 Cn. p (Cpp as in text) -सान्यतां; B6 (marg.). 8 D7 T G1. 3. 6 M5 -सात्मतां (for -सात्म्यताम्). ❀ Cn (reading साम्यतां): समतां लक्षणभेदाभावं, स्वार्थे ष्यञ् । ❀

21 a) B7. 9 आमोहो; Da4 D4 G3. 6 प्रमोदो; T1 G1 प्रमादो (for प्रमोहो). K3 ब्रुम (sic); Da4 ब्रह्म; D6 भ्रंश (for भ्रम). D3 आवर्त- (for °र्तो). ❀ Ca: आवर्तो वातविकारः । उदरमलादीनामावर्तनं शरीर-

C. 12. 8790
B. 12. 241[40].23
K. 12. 246. 23

अद्भुतानि रसस्पर्शे शीतोष्णे मारुताकृतिः ॥ २१
प्रतिभामुपसर्गांश्चाप्युपसंगृह्य योगतः ।
तांस्तत्त्वविदनादृत्य स्वात्मनैव निवर्तयेत् ॥ २२
कुर्यात्परिचयं योगे त्रैकाल्यं नियतो मुनिः ।
गिरिशृङ्गे तथा चैत्ये वृक्षाग्रेषु च योजयेत् ॥ २३
संनियम्येन्द्रियग्रामं गोष्ठे भाण्डमना इव ।
एकाग्रश्चिन्तयेन्नित्यं योगान्नोद्वेजयेन्मनः ॥ २४
येनोपायेन शक्येत संनियन्तुं चलं मनः ।
तं तं युक्तो निषेवेत न चैव विचलेत्ततः ॥ २५
शून्या गिरिगुहाश्चैव देवतायतनानि च ।
शून्यागाराणि चैकाग्रो निवासार्थमुपक्रमेत् ॥ २६
नाभिष्वजेत्परं वाचा कर्मणा मनसापि वा ।
उपेक्षको यताहारो लब्धालब्धे समो भवेत् ॥ २७
यश्चैनमभिनन्देत यश्चैनमपवादयेत् ।
समस्तयोश्चाप्युभयोर्नाभिध्यायेच्छुभाशुभम् ॥ २८
न प्रहृष्येत लाभेषु नालाभेषु च चिन्तयेत् ।

स्यैव भ्रमणमिव वा ॥ Cp : आवर्तो विषयान्तररसास्वादः । ❀ — b) Ś1 K1.2.4 V1 Bo Ds1 M1 घ्राणं; K7 प्राण-; Da4 -घ्राणः (for घ्राण-). D5 -दर्शनैः. — c) Ś1 K1.2 V1 Bo.8 रसस्पर्शौ; D7 T1 G1 रसैः स्पर्शैः; T2 M5 रसे स्पर्शे (for रसस्पर्शे). — d) Da3.a4 शीतोष्ण-; D7 T1 G1 °ष्णो (D7 °ष्णौ) (for °ष्णे). K2 मरुताकृतिः.

22 a) Ś1 K1.7 D4.6.9 प्र(K1 D4.6.9 प्रा)तिभाम्; K2.4 प्रतितान् (for °भाम्). Ś1 K1.2.4 उपसंसर्गाद् (for °सर्गांश्च). D7 T1 G1.3.6 प्रतिहारापस(G1 °व)र्गांश्च. ❀ Ca : प्रतिभा कवित्वोत्कर्षः ॥ Cn : सकलशास्त्रार्थभानम् । ❀ — b) Ś1 K1.2.4 उप- (for [अ]प्युप-). D7 T G1.3.6 M1.5–7 प्रतिसंहृत्य योगतः. — c) K6 Dn4 तास् (for तांस्). K2 अनामृत्य (sic); Ds1 D4.7.9 T1 G1.3.6 °वृत्य (for °दृत्य). — d) K4 Da3.a4 Ds D2.3.8 आत्मन्येव; K6 आत्मने च; V1 Bo.6–9 D4 स्वात्मनेव; D7 T G1.3.6 M5 मनसैव; M1.6.7 सोऽत्मनैव (for स्वा°). D4 [अ]भि- (for नि-). D5 -वर्धयेत् (for -वर्त°).

23 a) D7 आर्यात् (for कु°). K1.2 परिचरं; Da4 °चयो (for °चयं). Ś1 K1.2 योगी (for योगे). — b) K4.6.7 Bo.6–9 Dn1.n4 Ds D2–4.8.9 M5.6 Cn त्रैकाल्ये; Da3.a4 °ल्य-; D5 °लो; D6 °ले; M1 °ल्यो (for °ल्यं). ❀ Cn : त्रैकाल्ये, प्रातः पूर्वरात्रे अपररात्रे च ॥ Cp : त्रैकाल्ये, त्रिकालनिर्वाह्ये । ❀ — d) M1 वृक्षाद्र्येषु.

24 b) K6 कोष्ठं; K7 B6 (marg. as in text).7.8 (marg.).9 Dn1.n4 Ds D2.3.8 Cn (gloss : हृदयपुण्डरीके) Cp (gloss : गृहाभ्यन्तरे ; Cpp as in text) Cs कोष्ठे (for गोष्ठे). D7 T G1.3.6 M5 भांडं मनाग् (for भाण्डमना). K2 गोष्ठे गोपोर्जुनीमिव; M1.6.7 कोष्ठे भांडं (M7 कांडे) यथापि च. ❀ Ca : गोष्ठे गोसमूहस्य मध्ये यथा दुग्धादिपूर्णभाण्डे अनेकेभ्यो गोभ्य एकमना रक्षितुं चिन्तयत्येवमनेकोपसर्गपराहतमात्मतत्त्वमेकाग्रश्चिन्तयेत् । ❀ — c) K2.4.6 Bo.8 Da4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 T1 G1.6 M1.6 एकाग्रं (for °ग्रश्). K6 विनयेत्; G1 च जयेन् (for चिन्तयेन्). — d) K2 उद्वेजयेन्; V1 B8 D4.9 नोद्वेच° (for नोद्वेज°).

25 Ś1 K1.2.4 om. (hapl.) 25ab; V1 reads the same on marg. — b) K6 संनियंतं. D6 चलेन् (for चलं). B8 नियंतुं चंचलं मनः. — c) K4.6 V1 Bo.6.7.9 Da3.a4 Dn1 Ds D2.3.8 तं च; B8 तत्त्व-; Dn4 तत्त्व; D7 T G1.3.6 M1.5–7 तत्तद् (for तं तं). K4 B7 Dn1 Ds D2.3.8 मुक्तो (for युक्तो). — d) K6 निश्चलेत्; T2 विचरेत्; M7 विमलेत् (for विच°).

26 a) M1.6 शून्यागार- (for शून्या गिरि-). D5 -गुहा (for -गुहाश्). — b) Dn1 दैवतायतनानि च. — D5 om. (hapl.) 26cd. — c) Da4 चैकाग्रे; Ds1 D4 वैकाग्रो. M1.6 क्षेत्रारण्यानि चैकाग्रो. — d) G3 निवासाग्रम् (for °सार्थम्). K7 D4.9 उपाक्रमेत् (for उप°).

27 a) K6 नाभियजेत्; Dn1 D8 Cp (gloss : आत्मीयत्वेन न गृह्णीयात्) °स्वजेत्; Dn4 °सज्येत्; D4.9 °ष्यजेत्; M5 °षज्येत् (for °ष्वजेत्). Ś1 K1.4 परां (K4 °रं) वाचं (for परं वाचा). ❀ Ca : नाभिष्वजेत न पीडयेत् । ❀ — b) K7 D4–6.9 T2 M1.5–7 तथा; V1 गिरा; Ds1 D8 [अ]पि च (for [अ]पि वा). D7 T1 G1.3.6 मनसा कर्मणा तथा. — c) K7 D4.6.9 जिताहारो (for यता°). — d) K1 लुब्धालुब्धे; D7 T G1.3.6 M1.5–7 लब्धालब्ध- (for °लब्धे).

28 a) Ś1 K1.4 न (for यश्). Ś1 K1.2 D7 T1 G1.3.6 अभिनिंदेत (for °नन्देत). — b) B7 अति-; Da4 अपि; D7 T1 G1.3.6 अभि-; Ca अव- (for अप-). K7 D9 -वाहयेत् (for -वादयेत्). ❀ Cn : अपवादयेत्

समः सर्वेषु भूतेषु सधर्मा मातरिश्वनः ॥ २९
एवं सर्वात्मनः साधोः सर्वत्र समदर्शिनः ।
षण्मासान्नित्ययुक्तस्य शब्दब्रह्मातिवर्तते ॥ ३०
वेदनार्ताः प्रजा दृष्ट्वा समलोष्टाश्मकाञ्चनः ।
एतस्मिन्निरतो मार्गे विरमेन्न विमोहितः ॥ ३१
अपि वर्णावकृष्टस्तु नारी वा धर्मकाङ्क्षिणी ।
तावप्येतेन मार्गेण गच्छेतां परमां गतिम् ॥ ३२
अजं पुराणमजरं सनातनं
यदिन्द्रियैरुपलभते नरोऽचलः ।
अणोरणीयो महतो महत्तरं
तदात्मना पश्यति युक्त आत्मवान् ॥ ३३
इदं महर्षेर्वचनं महात्मनो
यथावदुक्तं मनसानुदृश्य च ।
अवेक्ष्य चेयात्परमेष्ठिसात्म्यतां
प्रयान्ति यां भूतगतिं मनीषिणः ॥ ३४

C. 12. 8803
B. 12. 241(40) 36
K. 12. 245. 36

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि द्वात्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३२ ॥

निन्देत्, स्वार्थे णिच् । ❀ — [c]) B3 (marg.) मनस्तयोश्च (for समं°). Dn4 चाशु; D5 चापि (for चापि).

29 [a]) M1. 6. 7 प्रद्दध्येत्तु (for °ध्येत). — [b]) K4 lacuna for नालाभेषु. K7 D4. 6. 9 M1. 5–7 वि-; D7 T1 G1. 3. 6 [अ]थ; T2 [अ]व- (for च). Ś1 K1. 2. 4 V1 B3 (marg. as in text) D6 संज्वरेत्; B6 (marg.) चिरं तपेत् (for चिन्तयेत्). — [d]) K2 मातरिश्वना; D6 °रिष्वनः. ❀ Ca : मातरिश्वनो वायोः सधर्मा सदृशः । सर्वं स्पृशन्नपि शुचिः गमनशीलो वा । ❀

30 [a]) Ś1 K1. 2 D5 सर्वात्मना; K6 B0. 9 सुस्थात्मनः; V1 B6–8 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 स्वस्था°; M7 धर्मा° (for सर्वा°). B9 Da4 Dn4 साधो. — [b]) K2 -दर्शितः (for °नः). — [c]) Da4 Dn4 D6 षण्मासा (for °सान्). — [d]) Ś1 K2 V1 -ब्रह्माभि-; K1 -ब्रह्मादि- (for °ति-).

31 [a]) K1 वेदनांताः; D6 °नार्तः; D7 T1 G1. 3. 6 अनंताश्च (for वेदनार्ताः). V1 परान् (for प्रजा). Ds1 दृष्टाः; D6 सृष्ट्वा (for दृष्ट्वा). — [c]) Ś1 K1. 2. 6 V1 B6. 7. 9 Da3 M7 एकस्मिन् (for एत°). V1 B0. 7–9 Da3 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 विरतो; Da4 विस्तरे; D5 अंतरे; G1 अंतरतो (hypermetric) (for निरतो). Ds1 D3 मार्गौ (for मार्गे). — [d]) B0 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 च (for the second वि-). K7 D4. 5. 9 विहरेद(D5 °त)-विमोहितः; D6 बिहारादवमो°.

32 [a]) Ś1 K1. 2 D3 (marg. as in text) धर्माप-; K6 V1 D7. 9 T G1. 3. 6 M7 वर्णाप- (for वर्णाव-). Ś1 -कृष्टस्य; Ca -कृष्टा तु (for -कृष्टस्तु). ❀ Ca : वर्णावकृष्टाः शूद्राः संकीर्णजातयो वा । ❀ — [b]) D6 नाडी (sic) (for नारी). — [d]) Da2 गच्छेते; Da4 °त्य (for तां). D4 (also as in text) पदं (for गतिम्). D7 T G1. 3. 6 M1. 5–7 गच्छेतां परमं पदं.

33 [a]) Dn4 अंतं (for अजं). K7 B8 (marg. as in text) D4. 5. 7. 9 T1 G1. 3. 6 परमं (for अजरं). — [b]) K6 D5 यदींद्रियैर्; D7 T G1. 3. 6 यतेंद्रि° (for यदिन्द्रि°). K1 B8 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 8 उपलभेत; K6 V1 °लभ्यते; B6. 7. 9 Da3. a4 लभ्यति वा; D7 T G1. 3. 6 M1. 5–7 उपलभ्येत (for °लभते). K6 V1 B0 च निश्चलैः; B8 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 T2 G3. 6 M1. 5–7 निश्चलैः; Da4 [आ]त्मनोष्कलः; D5 नरोवलं; D7 T1 G1 निश्चये (for नरोऽचलः). K7 D4. 6. 9 यदिंद्रियैरनुपलभ्यमीश्वरैः. — [c]) Ś1 K1. 2. 4 M1. 6 अणोरणीयान् (for °णीयो). K2 मरुतो (for महतो). Ś1 K1. 2. 4 महत्तरस्. — [d]) K6 B7. 9 Da3 D5. 6 Cp (Cpp as in text) तमात्मना; M7 तमात्मानं (for तदात्मना). K6 B0 Da3. a4 Dn1 D3 D2. 3. 8 मुक्तम्; B8 D7 T1 G1. 3. 6 युक्तम् (for युक्त).

34 [a]) Ś1 K1. 2. 4 Da3. a4 इमं (for इदं). Da3. a4 महर्षिर्. — [b]) M1. 6 यथा यदुक्तं (for यथावदुक्तं). Ś1 K1. 2. 4. 7 विमृश्य (K1. 2 °ष्य); D4. 6. 9 [अ]नुस्मृश्य; G3. 6 M7 [अ]नुपश्य (for °दृश्य). B0. 3 (marg. as in text) ते (for च). Dn4 यथावदुक्तमनुदृश्यते च. ❀ Cn : अनुदृश्य गुरुवचनमनु शब्दतोऽर्थतश्च ज्ञात्वा । ❀ — [c]) K4. 6 V1 B0. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 D3 D2. 3. 5. 8 चेमां; B8 चैनां; B3 (marg.) ते मां; D7 T1 G1. 3. 6 चैतत् (for चेयात्). K2. 4 B0. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 D3 D2. 3. 7. 8 T1 G1 M1. 6. 7 -साम्यतां; K6 -सात्वतां; V1 B8 D6 T2 G3. 6 -सात्मतां (for -सात्म्यतां). — [d]) K4. 6 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 चामूत-; D5 तां भूत-; D4. 6 यां तत्त्व- (for यां भूत-). D2 -गतिर्;

२३३

C. 12. 8833
B. 12. 242[1]. 1
K. 12. 247. 1

शुक उवाच ।
यदिदं वेदवचनं कुरु कर्म त्यजेति च ।
कां दिशं विद्यया यान्ति कां च गच्छन्ति कर्मणा ॥ १
एतद्वै श्रोतुमिच्छामि तद्भवान्प्रब्रवीतु मे ।
एतत्त्वन्योन्यवैरूप्ये वर्तते प्रतिकूलतः ॥ २
भीष्म उवाच ।
इत्युक्तः प्रत्युवाचेदं पराशरसुतः सुतम् ।
कर्मविद्यामयावेतौ व्याख्यास्यामि क्षराक्षरौ ॥ ३
यां दिशं विद्यया यान्ति यां च गच्छन्ति कर्मणा ।
शृणुष्वेकमनाः पुत्र गह्वरं ह्येतदन्तरम् ॥ ४
अस्ति धर्म इति प्रोक्तं नास्तीत्यत्रैव यो वदेत् ।
तस्य पक्षस्य सदृशमिदं मम भवेदथ ॥ ५
द्वाविमावथ पन्थानौ यत्र वेदाः प्रतिष्ठिताः ।
प्रवृत्तिलक्षणो धर्मो निवृत्तौ च सुभाषितः ॥ ६
कर्मणा बध्यते जन्तुर्विद्यया तु प्रमुच्यते ।
तस्मात्कर्म न कुर्वन्ति यतयः पारदर्शिनः ॥ ७

D7 ·मतिर्; T1 ·मतिं; G1 पतिं; M7 ·मतीर् (for ·गतिं). Da3 मनीषिणाः. ❀ Ca (reading चाभूतगतिं): अभूतगतिं तत्त्वगतिम् । ❀

Colophon: G2 missing; K3. 5 B1–4 Da1. a2 Dn2. n3 D1 G4. 5 M2–4 absent. — *Sub-parvan:* Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2–9 T G1. 3. 6 M1. 5–7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name:* Ś1 K1. 2. 4 शुकप्रश्नः; K6. 7 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2–6. 8. 9 M5 शुकानुप्रश्नः; M1. 6 शुकानुप्रश्ने ब्रह्मप्रतिपादनं; M7 ब्रह्मप्रतिपादनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K6 D3 M1. 6. 7 65; Dn1 D8 D7 T1 G1. 3. 6 M5 67; T2 81. — *Śloka no.:* Dn1. n4 35; D8 36.

233

☞ This adhy. is missing in G2 (cf. v. l. 12. 222. 19). — With this adhy., cf. Brahmapurāṇa (Ānandāshram) 236. 1–20.

1 ^{a}) T1 इतीदं; G1 य इदं (for यदिदं). Da4 देव· (for वेद·). — After 1^{ab}, D7 T G1. 3. 6 M5 read 2^{cd}. — ^{c}) D4. 9 गतिं (for दिशं). D7 T G1. 3. 6 याति (for यान्ति). — ^{d}) Da4 कां वा; D7 T1 G1. 3. 6 यां च (for कां च). T2 गच्छति.

2 D7 reads 2–4 on marg. — ^{a}) Da3 वेदितुम् (for वै श्रोतुम्). — ^{b}) K7 D4. 6. 9 भगवा(D6 °व)न् (for तद्भवान्). — D7 T G1. 3. 6 M5 read 2^{cd} after 1^{ab}. — ^{c}) K4. 6 B0. 7. 8 Dn1. n4 D8 D3. 5. 7. 8 चान्योन्य·; K7 V1 D4. 6. 9 T2 G1. 3. 6 M1 अन्योन्य·; B6 T2 M5–7 ह्यन्योन्य·; B9 वान्योन्य· (for त्वन्योन्य·). D5. 7 T G1. 3. 6 ·वैरूप्यं (for °प्ये). — ^{d}) K4 B0. 6–8 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 8 वर्तेते (for वर्तते).

3 B9 om. 3–5. D7 reads 3 on marg. Ś1 K1 T1 G1 om. the ref. — ^{a}) G1 इत्युक्तं. — ^{c}) D चैतौ (for एतौ).

4 B9 om. 4 (cf. v. l. 3). D7 reads 4 on marg. — ^{a}) T G1. 3. 6 याति (for यान्ति). — ^{b}) K7 D4. 6. 9 गच्छंति च (by transp.); T2 G1 च गच्छति. — Before 4^{cd}, D7 T1 G1. 3. 6 ins. व्यासः. — ^{c}) D T G1. 3. 6 शृणु च (for शृणुष्व). K6 विप्र; B0 (marg.) Dn1. n4 D8 D2. 3. 6. 8 वत्स; B8 (orig.) भूत्वा (for पुत्र). K7 D4. 5. 9 शृणु त्वमेकाग्रमना (D °ता). — ^{d}) Ś1 K1. 2. 4 गुह्यमेतदनंतरं; K7 T1 G1. 3. 6 गह्वरं ते तदंतरं; D7 गह्वरं तदनंतरं.

5 B9 om. 5 (cf. v. l. 3). — ^{a}) B8 (marg.) स्ति (for अस्ति). B8 कर्म (for धर्म). K6 B6–8 Da1. a4 D5. 6 ह्युक्तं; K7 D4. 7. 9 T G1. 3. 6 M1. 5–7 ह्युक्त्वा (for प्रोक्तं). — ^{b}) V1 B8 (marg. as in text) तत्रैव; D7 T2 G3. 6 [इ]त्यत्र च (for °त्रैव). Da4 नास्तित्यत्रैव यो वदेत्; T1 नास्तीत्यत्र वचो वदेत्. — ^{d}) D8 इदं (for इदं). K4 T1 यथा; T2 अपि (for अथ).

6 ^{a}) K7 D4. 6. 9 तात; D5 अत्र; M5 अपि (for अथ). — ^{d}) B8 (marg.) सु·; B9 स्व· (for च). K6. 7 B6–9 D4. 5. 9 Cp (gloss: विस्पष्टतया भाषितः) विभाषितः; D6 सुभावतः; D7 T G1. 3. 6 M1. 5–7 व्यवस्थितः (for सुभाषितः). ❀ Ca (reading स्वभावितः): स्वभावितः, स्वयं मयोक्त इत्येके पाठमर्थं च मन्वते, तच्चिन्त्यम् । ❀

7 D7 G1. 3. 6 om. 7^{a}–8^{b}. — ^{a}) Da4 बाध्यते (for ब°). — ^{b}) K6 V1 B7. 9 Da3 D4. 6 तु वि·; K7 B

कर्मणा जायते प्रेत्य मूर्तिमान्षोडशात्मकः ।
विद्यया जायते नित्यमव्ययो ह्यव्ययात्मकः ॥ ८
कर्म त्वेके प्रशंसन्ति स्वल्पबुद्धितरा नराः ।
तेन ते देहजालानि रमयन्त उपासते ॥ ९
ये तु बुद्धिं परां प्राप्ता धर्मनैपुण्यदर्शिनः ।
न ते कर्म प्रशंसन्ति कूपं नद्यां पिबन्निव ॥ १०
कर्मणः फलमाप्नोति सुखदुःखे भवाभवौ ।
विद्यया तदवाप्नोति यत्र गत्वा न शोचति ॥ ११

यत्र गत्वा न म्रियते यत्र गत्वा न जायते ।
न जीर्यते यत्र गत्वा यत्र गत्वा न वर्धते ॥ १२
यत्र तद्ब्रह्म परममव्यक्तमजरं ध्रुवम् ।
अव्याहतमनायासममृतं चावियोगि च ॥ १३
द्वंद्वैर्यत्र न बाध्यन्ते मानसेन च कर्मणा ।
समाः सर्वत्र मैत्राश्च सर्वभूतहिते रताः ॥ १४
विद्यामयोऽन्यः पुरुषस्तात कर्ममयोऽपरः ।
विद्धि चन्द्रमसं दर्शे सूक्ष्मया कलया स्थितम् ॥ १५

C. 12. 8818
B. 12. 242[1]. 15
K. 12. 247. 15

D5.9 T M5 च वि·; Da4 भुवि; D8 M1.6.7 च प्र· (for तु प्र·). — d) Dn4 D5 पर· (for पार·). K2.4 ·दर्शनः; K7 D9 -दृश्वनः (for -दर्शिनः).

8 D7 G1.3.6 om. 8^{ab} (cf. v. l. 7). — c) Da4 विद्याया (for विद्यया). D3 व्यक्तम् (for नित्यम्). — d) K6 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.5.8 अव्यक्तं (for अव्ययो). K6 B6.7.8 (marg.).9 Da3.a4 D5 ह्यक्षरात्मकः (B9 °जं); K7 V1 D4.6.7.9 T G1.3.6 M1.5–7 ह्य(M7 [ऽ]व्य)क्षरात्मकः; Bo.8 (orig.) Dn1.n4 D8 D2.3.8 ह्यव्ययात्मकं (for °त्मकः).

9 a) K4 त्वेकं; D7 T1 G1.3.6 त्वेते (for त्वेके). — b) Ś1 K1.2 चाल्प·; Da3.a4 अल्प· (for स्वल्प-). K6 Bo.6.7.8 (marg.).9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.5.6.8 -बुद्धिरता; B8 (orig.) -बुद्धितमा; D7 T G1.3.6 M5 °तया (for °तरा).

10 a) K4.6 Bo Dn1.n4 D8 D2.3.8.9 स्म (for तु). Da4 D4 बुद्धि· (for बुद्धिं). — b) K7 D4.6.9 धर्मे; Da4 कर्म· (for धर्म·). K7 D4.6.9 निपुण·; V1 Bo.6 (marg. as in text).7.9 Dn4 D3 G1 M7 -नैपुण· (for °ण्य·). V1 -दर्शनाः (for -दर्शिनः). ❀ C8: धर्मनैपुण्यदर्शिनः, धर्मयोः प्रवृत्तिनिवृत्तिरूपयोर्नैपुण्यं संसारप्रदानमोक्षप्रदानशक्तित्वं, तत् पश्यन्तः। ❀ — c) V1 M1 transp. न and ते. D7 T G1.3.6 M5–7 ते कर्म न प्रशंसंति. — d) Ś1 K1.2.4 नद्यां कू(K1 रू)पं (by transp.); K6 कूपे नद्यां; D4.9 T1 G1.3.6 रूपं नद्यां; T2 M1.5–7 कूपं नद्याः. Bo पिबन्नपि; D2.8 पिबंति च; D5.7 °ति ये (for पिबन्निव).

11 D5 om. 11^{a}–12^{b}. — a) Da4 Ds1 D7 T2 कर्मणा (T2 °णां) (for °णः). — b) D4 सुखदुःख· (for °दुःखे). — c) T2 विद्यायास. — d) Da4 om. (hapl.) from न up to गत्वा (in 12^{b}).

12 Da4 om. up to गत्वा; D5 om. 12^{ab} (for both, cf. v. l. 11). — a) Ś1 K1.2.4 म्रियेत (for म्रियते). — b) Da4 वर्धते (for जायते). — c) K4 जीर्यंते. K6 Bo.6.7.9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.8 न पुनर्जाय(K6 Bo.9 °र्जीर्यं)ते यत्र. — d) M7 तत्र (for यत्र). K6 Da4 Dn1.n4 D8 D2.8 वर्तते; Bo वर्तयेत् (for वर्धते).

13 a) D5 तत्र (for यत्र). M1.5.6 तद्याति (M6 °द्यांति) (for यत्र तद्). D7 T G1.3.6 M7 तद्याति (G1 °द्यामि; M7 °द्यांति) परमं ब्रह्म. — b) D7 T G1.3.6 पुराणम् (for अव्यक्तम्). K6.7 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2–6.8.9 अचलं (for अजरं). — c) Ś1 K1.2.4 अनाहतम्; K6 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.5.8 अव्याकृतम्; K7 D6 °हृतम् (for °हतम्). — d) Da3.a4 अनृतं; Dn1 D8 D2.6.8 Cn (Cnp as in text) अव्यक्तं (for अमृतं). Bo च वियोगि; Da4 M1.5.6 चापि योगि; D8 D6 अवियोगि; D4 वावि° (for चावि°). D7 T1 G1.3.6 अमृतत्वं च विंदति.

14 a) D7 G1.3.6 द्वंद्वे (for द्वंद्वैर्). K4.6.7 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 D2–6.8.9 न यत्र (by transp.); B6 (marg.) न नित्यं; D7 G1 यत्र नि·. B7 वध्यंते; D4.7 T2 G1.3.6 M5 बध्यंते (for बा°).

15 a) K2 यः (for ऽन्यः). — b) D8 [ऽ]क्षरः (for ऽपरः). — c) K1 चंद्रसमं (for °मसं). K7 D4.9 स्पर्शे; Da4 दृशे (for दर्शे). — d) Ś1 K1.2.4 वृतं (for स्थितम्). — After 15, D7 T G1.3.6 Kumbh. ed. ins.:

682* विद्यामयं तं पुरुषं नित्यं ज्ञानगुणात्मकम् ।

16 a) K6 V1 Bo.8 यदेतद्; Da4 तदेव; M7 तदैतद् (for तदे°). ❀ Ca: ऋषिणा वेदेन ॥ Cn: बृह·

C. 12. 8819
B. 12. 242[1]. 16
K. 12. 247. 16

तदेतदृषिणा प्रोक्तं विस्तरेणानुमीयते ।
नवजं शशिनं दृष्ट्वा वक्रं तन्तुमिवाम्बरे ॥ १६
एकादशविकारात्मा कलासंभारसंभृतः ।
मूर्तिमानिति तं विद्धि तात कर्मगुणात्मकम् ॥ १७
देवो यः संश्रितस्तस्मिन्नब्बिन्दुरिव पुष्करे ।
क्षेत्रज्ञं तं विजानीयान्नित्यं त्यागजितात्मकम् ॥ १८
तमो रजश्च सत्त्वं च विद्धि जीवगुणानिमान् ।
जीवमात्मगुणं विद्यादात्मानं परमात्मनः ॥ १९
सचेतनं जीवगुणं वदन्ति
स चेष्टते चेष्टयते च सर्वम् ।
ततः परं क्षेत्रविदो वदन्ति
प्रावर्तयद्यो भुवनानि सप्त ॥ २०

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि त्रयस्त्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३३ ॥

दारण्यक(1. 5. 14)दर्शिना याज्ञवल्क्येन । ❀ —^{b}) D7 T1 G1 -नीयते (for -मीयते). —^{c}) K6 न च तं; B7. 8 D7 T G1. 3. 6 M5 नवं च (B7. 8 तु); Da4 नरजं (for नवजं). K2 नवजशिशिनं दृष्ट्वा (sic). —^{d}) K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 T2 M1. 5–7 वक्रतंतुम्; D7 T1 G1. 3. 6 शतक्रतुम् (for वक्रं तन्तुम्).

17 ^{a}) ❀ Ca : भूतानि पञ्च षडिन्द्रियाणि इत्येकादश विकाराः । ❀ —^{b}) Da4 कथा-; D7 G1. 3. 6 M7 काल- (for कला-). K7 -संभाव- (for -संभार-). K1 -संभृताः; K2 -संव्रतः; K7 D5 -संवृतः; Da4 -संस्मृतः; Ds1 -संधृतः (for -संभृतः). —^{c}) K6 V1 इव (for इति): —After 17, D7 T G1. 3. 6 M1. 5–7 Kumbh. ed. Cv ins.:

683* तस्मिन्यः संस्थितो ह्यग्निर्नित्यं स्थाल्यामिवाहितः ।
आत्मानं तं विजानीहि नित्यं त्यागजितात्मकम् ।

[(L. 1) D7 T1 G3. 6 तन्व्यां हि; G1 तस्यां हि (for तस्मिन्यः). G1. 3. 6 ह्यग्निं. G3. 6 [आ]हितं; M1. 6 [अ]र्पितं. — (L. 2) T2 तु (for तं). T2 ज्ञान- (for त्याग-).]

18 ^{a}) K2 वः (for यः). Ś1 K1. 4 संशितस्; V1 B8 (marg. as in text) D4. 5. 9 M7 संस्थितस्; D6 संस्तृतस् (for संश्रितस्). D7 T1 G1. 3. 6 ह्यस्मिन् (for त°). Cp देवोपमः श्रितो ह्यस्मिन्. —^{b}) K6 -बिंदुम् (for -बिन्दुर्). —^{c}) B8 (marg.) क्षेत्रज्ञस्; Da4 क्षेत्रे ज्ञं. Dn4 सं- (for तं). K7 D4. 5. 7. 9 T G1. 3. 6 विजानीहि (for °यान्). —^{d}) G1 M1. 6 नित्य- (for नित्यं). K4. 6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 3. 6. 8 योग-; T2 G3 M1. 5–7 ज्ञान- (for त्याग-). K7 D9 -गुणात्मकं (for -जिता°). D5 नित्यं त्यागायतात्मकं.

19 K7 om. (? hapl.) 19^{ab}. D4 transp. 19^{ab} and 19^{cd}. —^{b}) D7 T1 G1 चैव (for जीव-). K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–9 T G1. 3. 6 M5 -गुणात्मकं (G1 °कः) (for -गुणानिमान्). —^{c}) Da4 आत्मगुणे (for °गुणं). K7 D6 विंद्याद् (for वि°).

20 ^{a}) D7 T G1. 3. 6 M1. 5–7 अचेतनं (for स°). B6. 8 (both marg.) Ca (Cap as in text) -गणं (for -गुणं). ❀ Cn : जीवगुणं जीवगुणेन चैतन्येन युक्तम् ॥ Cv : जीवगुणमचेतनम् स्वनिष्ठचैतन्यस्यापि परमाधीनत्वादचेतनमिव जीवगुणं वदन्ति । ❀ — B9 om. (hapl.) 20^{bc}. —^{b}) Ś1 K1. 2. 4 यश्च; T2 न (for स). K6 Bo. 8 (marg.) Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 जीवयते (for चेष्ट°). —^{c}) D7 T G1. 3. 6 अतः (for ततः). Ś1 K1. 2. 4 क्षेत्रविदं; D4 °विदा (for °विदो). —^{d}) K6 प्रावर्तयन्; V1 Bo. 6 (marg.). 7. 8 (marg.). 9 Dn1. n4 D2. 3. 7. 8 T G1. 3. 6 M1. 7 प्राकल्पयद् (for प्रावर्तयद्).

Colophon : G2 missing; K3. 5 B1–5 Da1. a2 Dn2. n3 D1 G4. 5 M2–4 absent. — *Sub-parvan* : Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–5. 7–9 T G1. 3. 6 M1. 5–7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name* : Ś1 K1. 2. 4 शुकप्रश्नः; K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–6. 8. 9 शुकानुप्रश्नः; M1. 6. 7 शुकानुप्रश्ने विद्याकर्मफलभेदः; M5 शुकानुप्रश्ने क्षराक्षरविवेकः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K6 D3 M1. 6. 7 66; Dn1 D7 T1 G1. 3. 6 M5 68; Dn4 Ds2 67; Ds1 6 (sic); T2 82. — *Śloka no.* : Dn1. n4 D3 20.

२३४

शुक उवाच ।

क्षरात्प्रभृति यः सर्गः सगुणानीन्द्रियाणि च ।
बुद्ध्यैश्वर्याभिसर्गार्थं यद्ध्यानं चात्मनः शुभम् ॥ १
भूय एव तु लोकेऽस्मिन्सद्वृत्तिं वृत्तिहैतुकीम् ।
यया सन्तः प्रवर्तन्ते तदिच्छाम्यनुवर्णितम् ॥ २
वेदे वचनमुक्तं तु कुरु कर्म त्यजेति च ।
कथमेतद्विजानीयां तच्च व्याख्यातुमर्हसि ॥ ३
लोकवृत्तान्ततत्त्वज्ञः पूतोऽहं गुरुशासनात् ।
कृत्वा बुद्धिं वियुक्तात्मा त्यक्ष्याम्यात्मानमव्ययः ॥ ४

व्यास उवाच ।

यैषा वै विहिता वृत्तिः पुरस्ताद्ब्रह्मणा स्वयम् ।
एषा पूर्वतरैः सद्भिराचीर्णा परमर्षिभिः ॥ ५
ब्रह्मचर्येण वै लोकाञ्जयन्ति परमर्षयः ।
आत्मनश्च हृदि श्रेयस्त्वन्विच्छ मनसात्मनि ॥ ६

C. 12. 8829
B. 12. 243[2]. 6
K. 12. 248. 6

234

1 a) G2 पुरा (for क्षरात्). V1 प्रभृतयः (for °ति यः). Ś1 K1. 2 यत्सर्वं (for यः सर्गः). ❀ Cn : क्षरात् प्रधानात् । ❀ — b) K1 Dn4 सगुणान् (for °णानि). — c) K6 Bo. 6. 7 Dn1 D7. 8 G2 M1. 5. 7 बुद्ध्यैश्वर्याति- (D7 G2 M5. 7 °दि-) (for °र्याभि-). K6 Bo. 6–8 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 -सर्गोयं; V1 B9 -सर्गोथ; D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 -संसर्गः (for -सर्गार्थं). Da3. a4 बुद्ध्यैश्वर्यैवि (Da4 °नि) सर्गार्थं. ❀ Ca : बुद्ध्यैश्वर्यमणिमादि । ❀ — d) K6 V1 Bo. 6–9 Dn1. n4 Ds D2–5. 7. 8 T G1–3. 6 M1. 5–7 प्रधानश् (D4 T G1. 3. 6 M6. 7 °नं) (for यद्ध्यानं). D7 T1 G1–3. 6 चात्मना (for °नः). K6 V1 Bo. 6–9 Dn1. n4 Ds D2–8 T G1–3. 6 M1. 5–7 श्रुतं (for शुभम्).

2 a) K7 भूत (for भूय). — b) Da4 सद्वृत्तं (for °त्तिं). K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 Cp काल-; D6 मोक्ष- (for वृत्ति-). Ś1 K1. 2. 4. 7 D9 M5 -हेतुकीं (M5 °कां); B7 Dn4 -हैतुकं (Dn4 °कां) (for -हैतुकीम्). D7 T G1–3. 6 सद्वृत्तिं है (D7 G1 °त्तिं हे-; G2 °त्तिर्है) तुकीं (G2 °की) क्रियां (G2 °या). ❀ Cn : कालहैतुकीं युगानुसारिणीम् । ❀ — c) K2 सर्वोतः (hypermetric) (for सन्तः). — d) K3 तच्च-च्छामि; D7 T G1. 3. 6 M5. 7 तामि° (for तदि°). K4. 7 B6. 8 (marg.) Dn1. n4 Ds D2–6. 8. 9 G1 -वर्तितुं; K6 B7. 8 (orig.). 9 Da3. a4 D7 T G3. 6 M1. 5. 7 -वर्णितुं; V1 Bo -वर्तितं (for -वर्णितम्). G2 तामिहाद्यानुवर्णय.

3 a) K2 वेदैर् (for वेदे). Da3. a4 तत् (for तु). — b) K6 धर्म (for कर्म). — c) D7 विजानीयात् (for °यां). — d) Ds तत्त्वं; D4–6. 8 तन्मे (for तच्च). K6 अर्हति. D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 तद्भवान्वक्तुमर्हति (G2 °सि).

4 a) K4 -कर्ताश्च (for -वृत्तान्त-). K6 B6. 8 Da3. a4 -तत्त्वज्ञ-; Dn4 -तत्त्वज्ञात्; D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 -वृत्तज्ञः (for -तत्त्वज्ञः). — b) Ś1 K1. 2. 4 तव (for गुरु-). — c) K4. 6 V1 B6–9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 T2 G2 M1. 5–7 विमुक्तात्मा; K7 D4. 6. 7. 9 T1 G1. 3. 6 विशु- (D6 °बु) द्धात्मा; Bo स युक्तात्मा (for वियु°). — d) V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds2 (before corr. as in text) D2. 3. 5. 8 द्रक्ष्यामि; D4 त्यक्षामि (for त्यक्ष्यामि). K7 D4. 9 अप्यथ; V1 B8 (orig.) D7 T G1–3. 6 M1. 6. 7 आत्मना; Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 अव्ययं; B6 (marg.) आत्मनि; D6 अव्ययं (for °थः). K6 विमुक्तात्मानमव्ययं.

5 a) K4. 6 Bo. 6. 7. 9 Da4 Dn1. n4 Ds D2–6. 8 यथा; V1 M1 येषां; Da3 D7 T G1. 3. 6 M7 एषा; G2 एका; Ca यैषा (as in text). Ś1 K1. 2 बुद्धिः (for वृत्तिः). — b) Ś1 K3 परस्ताद्; G2 प्रय° (for पुर°). Ś1 K1. 2 D7 G1. 2 ब्रह्मणः (K2 °णाः); K4 ब्राह्मणः (for ब्रह्मणा). — c) M1. 5. 6 सैषा (for एषा). M1. 6 पूर्वतरा; M7 °परैः (for °तरैः). K6 G2 सिद्धिर् (for सद्भिर्).

6 a) Ds2 ब्रह्मचर्यं च (for °चर्येण). — c) K6. 7 V1 Bo. 6 (marg.). 7–9 Dn1. n4 Ds D2–6. 8. 9 ततः; B6 Da3. a4 तथा (for हृदि). K6 Bo. 6–9 Da3 Dn1. n4 D2. 3. 8 श्रेयांसि; Da4 श्रेयाणि; D5 श्रेयान् (for श्रेयस्). — d) K4 त्वन्विच्छन्; K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 3. 5. 7. 8 T G1. 3. 6 M5. 7 अन्विच्छ (Bo °च्छ) न्; K7 D4. 6. 9 ह्यन्विच्छन्; Ds चान्विच्छन्; M1. 6 नन्विच्छन् (for त्वन्विच्छ). G2 आसिन्जन्मनि स्वात्मनः.

C. 12. 8830
B. 12. 243(2). 7
K. 12. 246. 7

वने मूलफलाशी च तप्यन्सुविपुलं तपः ।
पुण्यायतनचारी च भूतानामविहिंसकः ॥ ७
विधूमे सन्नमुसले वानप्रस्थप्रतिश्रये ।
काले प्राप्ते चरन्भैक्षं कल्पते ब्रह्मभूयसे ॥ ८
निःस्तुतिर्निर्नमस्कारः परित्यज्य शुभाशुभे ।
अरण्ये विचरैकाकी येन केनचिदाशितः ॥ ९

शुक उवाच ।

यदिदं वेदवचनं लोकवादे विरुध्यते ।
प्रमाणे चाप्रमाणे च विरुद्धे शास्त्रता कुतः ॥ १०
इत्येतच्छ्रोतुमिच्छामि भगवान्प्रब्रवीतु मे ।
कर्मणामविरोधेन कथमेतत्प्रवर्तते ॥ ११

भीष्म उवाच ।

इत्युक्तः प्रत्युवाचेदं गन्धवत्याः सुतः सुतम् ।
ऋषिस्तत्पूजयन्वाक्यं पुत्रस्यामिततेजसः ॥ १२
गृहस्थो ब्रह्मचारी च वानप्रस्थोऽथ भिक्षुकः ।
यथोक्तकारिणः सर्वे गच्छन्ति परमां गतिम् ॥ १३
एको य आश्रमानेताननुतिष्ठेद्यथाविधि ।
अकामद्वेषसंयुक्तः स परत्र महीयते ॥ १४

---

7 a) G2 तेन (for वने). — b) Ś1 K1 तप्यस्य; K2 तस्य सु-; K4 तप्ये स्व-; K7 D4-6. 9 तद्वा सु-; B8 D7 T G1-3. 6 M7 तप्यस्व (for तप्यन्सु-). B7 M7 -विमलं; D7 T G1-3. 6 परमं (for -विपुलं). — d) D6 अवहिंसकः (for अवि°).

8 With 8, cf. 12. 9. 22; Manu. 6. 56. — a) Ś1 सत्रमुसले; K1. 2. 4 सन्नमुसुले; K6 V1 B6-9 Da3 °मुषले; K7 °मूशले; Da4 °मुखले; D4-6. 9 °मुशले (D6 °लं) (for °मुसले). — b) Ds1 G1 वानप्रस्थः; G2 °प्रस्थैः (for °प्रस्थ-). Ds1 प्रतिश्रयेत्. — c) K7 D4. 5. 7. 9 T G1-3. 6 M1. 6 चरेद् (for चरन्). K4. 7 V1 B6-8 Da4 Ds D2-6. 8. 9 G2 भैक्ष्यं (for भैक्षं). — d) Ś1 K4 G3 M7 (*inf. lin.*) कल्पसे; K1. 2 कल्प मे; Da4 लक्ष्यसे; M7 (orig.) कल्पने (for °ते). Ś1 K1. 2. 4 -भूतये (for -भूयसे).

9 With 9, cf. Māṇḍūkya-Kārikā 2. 37. — a) K2. 4 निःस्तुर्ति (for निःस्तुतिर्). G2 निस्वयं निर्नमस्कारं. — b) K2. 4 परित्यक्त-; M1 °त्यज (for °त्यज्य). Ś1 शुभाशुभः. K1 परित्यक्तशुभाशुभः. — c) K7 D4. 9 अ- (K7 आ)रण्यचरणे(D4. 9 °र ए)काकी. — d) K6 अंशितः; D5 आश्रितः; D6 आसितः (for आशितः).

10 a) Da4 देव- (for वेद-). — b) T2 लोके वादो; G2 लोकवाचा (for °वादे). K1 निरुध्यते. — c) K4 B6 Da3. a4 Dn1 Ds1 D2. 8. 9 वा (for the first च). B6 Da3. a4 वा (for the second च). Dn4 प्रमाणे वा विरुध्येत; D5 अप्रमाणे प्रमाणे वा. — d) K4 विरुत्ते; Dn4 lacuna (for विरुद्धे). K2 विरुद्धे शास्त्रतोर्थतः; B6-8 °द्धे शास्त्रतां गतः (B8 °ते); D7 T G2. 8. 6 °द्धे शास्त्रतः कृतं (T2 कथं).

11 a) B7 Da3 एतत्ते (Da8 °त्तु) (for इत्येतत्). — b) D7 T G1-3. 6 M6 भगवन्; M7 तद्भवान् (for भगवान्). K6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 प्रमाणं तू(K6 V1 B6. 8. 9 Da3. a4 °णमु-; D6 °णे तू)भयं कथं (Da3. a4 कुतः). — d) K6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 मोक्षः (for एतत्). D7 G1 प्रवर्धते (for °र्तते).

12 G3 om. the ref. — b) Da4 D6 गंधवत्या. — c) Da4 हृदि (for ऋषिस्). K7 Ds1. s2 (marg. as in text) पूजयद्; M1. 6. 7 पूज्य सद्- (for पूजयन्). — d) Ds1 पुत्राय (for पुत्रस्य). D8 -तेजसा.

13 Before 13, Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6-9 Da3 Dn1. n4 Ds D2-9 T G3. 6 M1. 5-7 ins. व्यास उवाच. — a) K6. 7 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-6. 8. 9 M5 ब्रह्मचारी गृहस्थश्च (Da4 °स्य). — c) K6 V1 Bo. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 -चारिणः (for -कारिणः). Dn4 सर्वं (for सर्वे). — d) ❀ Ca : परमां, तत्त्वसाक्षात्कारलभ्याम्। एतेन कर्मणो ज्ञानेनाविरोधो दर्शितः। या तु कर्मनिन्दैव सा उक्तविधया काम्यनिषिद्धपरतया द्रष्टव्या । ❀

14 a) D4. 9 [ऽ]यम्; D6 तथा (for य). K4. 6 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 वाप्याश्रमान् (for य आश्र°). G1 एकान् (for एतान्). — b) K4. 6 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 3. 8 योनुतिष्ठेद्; K7 D4. 9 अनुतिष्ठन्; D8 उपतिष्ठेद्; D7 T G1-3. 6 अधि° (for अनु°). D6 यथा विधिः. — d) K6 Bo Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 विधीयते; D7 T1 G1-3. 6 न हीयते (for महीं°).

15 15^{ab} = (var.) 12. 20. 4^{ab}. D5 om. (hapl.) 15. — a) K7 Dn1 Ds2 चतुष्पदा; Ds1 D4. 9 M1. 5-7 °ष्पादी; D7 T1 G1 °ष्पदे (for °ष्पदी). M1. 7 ह

[च]तुष्पदी हि निःश्रेणी ब्रह्मण्येषा प्रतिष्ठिता ।
[ए]तामाश्रित्य निःश्रेणीं ब्रह्मलोके महीयते ॥ १५
आयुषस्तु चतुर्भागं ब्रह्मचार्यनसूयकः ।
[ग]ुरौ वा गुरुपुत्रे वा वसेद्धर्मार्थकोविदः ॥ १६
[क]र्मातिरेकेण गुरोरध्येतव्यं बुभूषता ।
[द]क्षिणो नापवादी स्यादाहूतो गुरुमाश्रयेत् ॥ १७
[ज]घन्यशायी पूर्वं स्यादुत्थायी गुरुवेश्मनि ।
यच्च शिष्येण कर्तव्यं कार्यं दासेन वा पुनः ॥ १८
कृतमित्येव तत्सर्वं कृत्वा तिष्ठेत पार्श्वतः ।
किंकरः सर्वकारी च सर्वकर्मसु कोविदः ॥ १९
शुचिर्दक्षो गुणोपेतो ब्रूयादिषुरिवात्वरः ।
चक्षुषा गुरुमव्यग्रो निरीक्षेत जितेन्द्रियः ॥ २०
नाभुक्तवति चाश्नीयादपीतवति नो पिबेत् ।
न तिष्ठति तथासीत नासुप्ते प्रस्वपेत च ॥ २१

C. 12. ८८४४
B. 12. 243(2). 21
K. 12. 246. 21

(for हि). Ś1 Da3 D4.6 T2 G2 M7 निश्रेणी; D7 निःश्रेणिर्. Dn4 चतुष्पदादिनिःश्रेणी. — b) Da4 D6 प्रतिष्ठिताः. — c) K4.6.7 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2–4.6.8.9 M1.5.6 आरुह्य (for आश्रित्य). K1 Da4 निःश्रेणी; D4.6 T2 G2 निश्रेणीं; D7 निःश्रेणिं.

16 a) Da3.a4 आयुषं (for °षस्). K2 D5 च (for तु). — b) K6 Ds1.s2 (before corr.) D5.6 अनुसूयकः (for अन°). Ś1 K1 Da4 T1 G1.3 M1.6 ब्रह्मचर्य(Da4 T1 M6 °र्या)नसूयकः. — d) B3 (marg.) चरेद् (for वसेद्).

17 K6.7 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2–9 T G1–3.6 M1.5–7 read 17 after 19. — a) Ś1 K1.2.4 धर्मातिरेकेण (K2 °केन; K4 °के च) गुरोर्; K6 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.6.8 कर्मातिशेषेण (B8 °देशेन) गुराव् (V1 B9 °रोर्); D5 कर्माविरोधेन गुरोर्; D7 T G1–3.6 M1.5–7 कर्मशेषेण तु गुरोर्. — c) Ds2 D6 T2 G1 M1.5–7 दक्षिणे (for °णो). K4 V1 Bo.7–9 Da3.a4 Dn1.n4 D2.3.5.6.8 [ऽ]नप(B8 D6 °य)वादी; Ds1 [ऽ]नपसादी; Ds2 T G1 नोपसादी (T °दि-); D7 M1.5–7 नोपवासी; G3.6 नोपवादी (for नाप°). G2 दक्षिणेनोपसादिस्वाद्. — d) Da3.a4 आहुतो; M6 आभूतो. T G1–3.6 M1.5–7 आव्रजेत् (for आश्रयेत्). — After 17, M5 reads 22^{a}–23^{b}.

18 a) Da4 G1 जघन्यशायि. — b) K4.6 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.6.8 T2 G2 M1.5.6 उत्थाय (for °यी). Da4 -वेश्मनी. D5 आहूतो गुरुमाश्रयेत् (= 17^{d}). — c) K1 यश्च; D5 पूर्वं (for यच्च). — d) Da4 दानेन (for दासेन).

19 a) Ś1 K1.4 कृत्यम् (for कृतम्). T1 तं (for तत्). D6 पूर्वं (for सर्वं). D5 कृतकृत्यं च तत्सर्वं. — b) K7 D4.9 तिष्ठेच्च (for °त). — c) Da4 Dn4 सर्वकारि. K4.6 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 स्यात्; D6 lacuna (for च). — After 19, K6.7 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2–9 T G1–3.6 M1.5–7 read 17.

20 G3 om. 20^{a}–21^{b}. Ds1 reads 20^{a}–21^{b} twice. — a) K7 D4 -दीक्षा- (for दक्षो). — b) Ś1 K1.2 भूयाद् (for ब्रू°). K6.7 V1 Bo.6–9 Dn1.n4 Ds D2.3.5.8 G2 M1.5.6 Cp इष्टम्; Da3.a4 D4.7.9 T G1.6 M7 इषुम् (for इषुर्). K6.7 V1 Bo.6.7.9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5–8 T G1.2.6 M1.6.7 Cp इवांतरा (V1 Da4 D6 °राः); B8 इवांतरः; D4.9 इवातुरः; M5 इवांतरं (for इवात्वरः). ❀ Ca : इषुरिवान्तर इति यथा ईश्वरोऽन्तर्गत एवमन्तर्मति भूत्वा ब्रूयात्, न तु बाह्यवचनं वक्तव्यमित्यर्थः ॥ Cp (reading इष्टमिवांतरा; Cpp as in text): अन्तरा निकटे इष्टं प्रियं शनैर्ब्रूयात् । ❀ — Bo om. 20^{c}–21^{b}.

21 For the repetition of 21^{ab} in Ds1, cf. v. l. 20. Bo G3 om. 21^{ab} (cf. v. l. 20). — a) D4–6.9 अभुक्तवति (for नाभु°). B8 Ds2 D5.6.9 नाश्नीयाद् (for चाश्नी°). K1 नानुकुर्वंति चाश्नीयाद्; Da4 वाभुक्तवंती यवाश्नीयाद् (sic). — b) D5 अपीतमपि; D7 T G1–3.6 M1.6 न (G1.2 M1.6 ना-) पीतवति (for अपीत°). D7 चापिबेत्; G2 वा पि° (for नो पि°). — c) Ś1 K1.2 अतिष्ठति; K4.6.7 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2–6.8.9 M7 Cv नातिष्ठति (for न तिष्ठति). Ś1 K1.2.4 च नासीत; K7 D4.5.9 तथा तिष्ठेन्; B7 D6 तथाशीत; Da4 यथासीत; M1.6 तथासीनो (M6 °ने) (for °सीत). ❀ Cv : अतिष्ठति, निद्रातः उत्थानमकुर्वति सति, तथा, यथा निद्राभङ्गो न भवति तथा, आसीत । ❀ — d) Ds2 नास्वपे (for नासुप्ते). K7 D4.9 M1.6 प्रस्वपेच्च च; D5.6 °पीति च; T2 °पेदपि; G2 °पेद्गुरौ (for °पेत च).

22 With 22, cf. Manu. 2. 72. For the sequence in M5, cf. v. l. 17. — b) D6 मृदुः (for मृदु). T2 स्पृशन् (for स्पृशेत्). — c) D7 दक्षिणां (for °णं). Da4 दक्षिणं दक्षिणे चैव. — d) K6 वामं (for सव्यं). K1

C. 12. 8845
B. 12. 243[1]. 22
K. 12. 248. 22

उत्तानाभ्यां च पाणिभ्यां पादावस्य मृदु स्पृशेत् ।
दक्षिणं दक्षिणेनैव सव्यं सव्येन पीडयेत् ॥ २२
अभिवाद्य गुरुं ब्रूयादधीष्व भगवन्निति ।
इदं करिष्ये भगवन्निदं चापि कृतं मया ॥ २३
इति सर्वमनुज्ञाप्य निवेद्य गुरवे धनम् ।
कुर्यात्कृत्वा च तत्सर्वमाख्येयं गुरवे पुनः ॥ २४
यांस्तु गन्धान्रसान्वापि ब्रह्मचारी न सेवते ।
सेवेत तान्समावृत्त इति धर्मेषु निश्चयः ॥ २५
ये केचिद्विस्तरेणोक्ता नियमा ब्रह्मचारिणः ।
तान्सर्वाननुगृह्णीयाद्भवेच्चानपगो गुरोः ॥ २६
स एवं गुरवे प्रीतिमुपहृत्य यथाबलम् ।
आश्रमेष्वाश्रमेष्वेवं शिष्यो वर्तेत कर्मणा ॥ २७
वेदव्रतोपवासेन चतुर्थे चायुषो गते ।
गुरवे दक्षिणां दत्त्वा समावर्तेद्यथाविधि ॥ २८
धर्मलब्धैर्युतो दारैरग्नीनुत्पाद्य धर्मतः ।
द्वितीयमायुषो भागं गृहमेधिव्रती भवेत् ॥ २९

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि चतुस्त्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३४ ॥

सव्येप- (for °न). M1.5–7 पाणिना (for पीडयेत्).

23 For the sequence in M5, cf. v. l. 17. D6 om. 23^{b}–24^{a}. —^{b}) K7 V1 Bo.7.8 D4.9 अधीये; Da4 अधिष्व; Ds1 अधीस्व; D5 M1 °त्य (for °ष्व). Da4 G2 भगवान्. K6 अपि (for इति). —^{d}) K7 D4 वा (for च). D5 transp. कृतं and मया. — After 23, K4.6 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.8 Kumbh. ed. ins.:

684* ब्रह्मंस्तदपि कर्तास्मि यद्भवान्वक्ष्यते पुनः ।

[B8 (marg.) यदपि (for त°). K6 वक्षते; D5 वांछते. K4 यद्भवान्कर्तुमर्हसि (for the post. half).]

24 D6 om. 24^{a} (cf. v. l. 23). K7 D4.9 transp. 24^{ab} and 24^{cd}. —^{a}) D8 repeats from सर्वं up to ख्येयं (in 24^{d}), after इति (in 25^{d}). D5 इदं कर्मम् (for इति सर्वम्). K7 D4.9 अनुप्राप्य (for °ज्ञाप्य). —^{b}) V1 Bo.8 (marg.) Dn1.n4 Ds D2–4.8 (both times) निवेद्य च यथाविधि. —^{c}) V1 ततः (for च तत्). —^{d}) D5 M5.7 ततः (for पुनः).

25 For the repetition in D8, cf. v. l. 24. —^{a}) K7 D4.9 यस्तु (for यांस्तु). D5 प्रियं गंधान्रसं चापि. —^{c}) K6 Da4 D7 G3 सेवते (for सेवेत). V1 समावृत्य (for °वृत्त). —^{d}) D8 om. from धर्मेषु up to चारिणः (in 26^{a}). Ś1 K1.2 सर्वेषु; D7 T1 G1.3.6 धर्मेषु- (for धर्मेषु). T2 निश्चयं.

26 D8 om. 26^{ab} (cf. v. l. 25). —^{c}) K6 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 तान्सर्वानाचरेन्नित्यं. —^{d}) K1.2.4 भवेद्ग (for भवेच्च). K1 चानापगो; Dn4 च नियमो; D8.9 वानपगो; G1 चानु° (for चान°). D5.7 T1 G3.6 भवेद्वानुपमो गुरोः (D5 °रौ; G3.6 °रुः); G2 निवेद्य चांतिके गुरुः; M1.5–7 भवेच्चानुवशो (M5 °शे) गुरौ (M5.7 °रोः). ❀ Ca: अनपगः समीपस्थः ॥ Cp: नित्यानुवर्ती । ❀

27 ^{a}) D5 एवं च (for स एवं). —^{b}) K6.7 B3 D4–6 उप(K6 °पा)कृत्य; Bo.7–9 Da3.a4 Dn4 Ds D1.3.7.8 T G1–3.6 M7 उपाहृ(D7 °हृ)त्य (for उप°). —^{c}) K6 V1 B6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.6.8 आश्रमाद्; K7 D4.5.9 आगत्वा च; Bo अग्राम्येषु; D7 T G1–3.6 M1.5–7 अग्राम्येण (for the first आश्रमेषु). K6.7 V1 Bo.6.7.9 Dn1.n4 Ds D2–4.6.8.9 एव (for एवं).

28 ^{a}) K2 T1 देव- (for वेद-). Ś1 K1.2.4.7 D4.9 -योगे(Ś1 °जे)न; D5 -वासी च (for -वासेन). —^{b}) M1 चतुर्थश्च् (for °र्थे). Da4 Ds1 D7 चायुषे; D3 त्वायुषो (for चा°). —^{c}) T1 G1.3.6 दद्यात् (for दत्त्वा). —^{d}) Bo Da4 समवर्तेद् (for समा°).

29 ≈ (var.) 12. 235. 1. D5.7 om. 29. —^{a}) B9 कर्म- (for धर्म-). Ś1 K1 -लुब्धो (for -लब्धैर्). K1 दाने (for दारैर्). — K4 om. (hapl.) from 29^{b} up to 12. 235. 1^{c}. —^{b}) T1 G3.6 अग्निम् (for अग्नीन्). Ds D6 आहृत्य (for उत्पाद्य). K6 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 D2.3.8 T G1–3.6 M1.5–7 यत्नतः; Ds सुव्रतः (for धर्मतः). — V1 reads from 29^{c} up to 12. 235. 1^{d} on marg. —^{c}) B8 चायुषो (for आ°). K2 Da4 द्वितीयमानुषो भागं. —^{d}) K2 -मेधिव्रतो; V1 B6.7.9 T G1–3.6 M1.5–7 -मेधी व्रती (G1 M1 °तो); B8 -मेधे व्रती; Da4 -मेधी वृतो (for -मेधिव्रती). K7 Bo Dn1.n4 Ds D2–4.8.9 गृहमेधी भवेद्व्रती (K7 D4.9 °दिति); D6 °मेधी गृहे वसेत्

२३५

व्यास उवाच ।
द्वितीयमायुषो भागं गृहमेधी गृहे वसेत् ।
धर्मलब्धैर्युतो दारैरग्नीनुत्पाद्य सुव्रतः ॥ १
गृहस्थवृत्तयश्चैव चतस्रः कविभिः स्मृताः ।
कुसूलधान्यः प्रथमः कुम्भीधान्यस्त्वनन्तरम् ॥ २
अश्वस्तनोऽथ कापोतीमाश्रितो वृत्तिमाहरेत् ।
तेषां परः परो ज्यायान्धर्मतो लोकजित्तमः ॥ ३
षट्कर्मा वर्तयत्येकस्त्रिभिरन्यः प्रवर्तते ।
द्वाभ्यामेकश्चतुर्थस्तु ब्रह्मसत्रे व्यवस्थितः ।
गृहमेधिव्रतान्यत्र महान्तीह प्रचक्षते ॥ ४

C. 12. 8858
B. 12. 244[5]. 5
K. 12. 249. 5

Colophon om. in K4; K3. 5 B1–5 Da1. a2 Dn2. n3 D1 G4. 5 M2–4 absent. V1 reads the colophon on marg. — *Sub-parvan :* Ś1 K1. 2. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–9 T G1–3. 6 M1. 5–7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name :* Ś1 K1. 2 शुकप्रश्नः; K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–6. 8. 9 शुकानुप्रश्नः; M1. 6. 7 ब्रह्मचारिवृत्तं; M5 शुकानुप्रश्ने ब्रह्मचर्याश्रमधर्मोपदेशः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K6 Dn4 Ds2 G2 68; Dn1 Ds1 D7 T1 G1. 3. 6 M5 69; D3 M1. 6. 7 67; T2 83. — *Śloka no.:* Dn1 D8 30; Da3 29.

235

1 = (var.) 12. 234. 29. With 1^{ab}, cf. Manu. 4. 1^{cd}. K4 om. 1^{abc} (cf. v. l. 12. 234. 29). K7 D4. 9 om. 1. V1 reads 1 on marg. G2 वेदव्यासः (for व्यास). D7 G1 transp. 1^{ab} and 1^{cd}. — ^{a}) D8 om. भागं. K1. 2 द्वितीयामायु(K1 °नु)षो भो(K2 भा)गं; M6. 7 °ये त्वा(M7 °येप्या)युषे भागं (M7 °गे). — ^{b}) D5 गृही (for गृहे). D5 भवेत्; T1 G1–3. 6 वसन् (for वसेत्). Ś1 K1. 2 गृहमेधिव्रतं चरेत्; D7 °मेधिव्रती भवेत्. — K1 reads 1^{cd} twice. — ^{c}) Ś1 K1 (both times) G3 -लुब्धैर्य(G3 °र्युं)तो (for -लब्धैर्युतो). — ^{d}) D5. 7 अग्निम्. K6 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 आहृत्य (for उत्पाद्य). Ś1 K1 (both times). 2. 4 चार्चयेत्; Ds1 सुहृतः; D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 यत्नतः (for सुव्रतः).

2 ^{a}) K7 D4. 5. 9 त्वेताश्च; T2 चैताश्च; M5 शास्ता (for चैव). — ^{b}) Ś1 K1 स्मृतः (for स्मृताः). G2 प्रशस्ताश्च विधित्सतां. — With 2^{cd}, cf. Manu. 4. 7^{ab}. — ^{c}) K7 V1 Bo. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds1. s2 (by corr. as in text) D4–6. 8. 9 Cp कुशूल- (for कुसूल-). Ś1 K1. 2. 4 -धान्याः; G2 -धान्यं (for -धान्यः). Ś1 K1. 2. 4 D6 प्रथमाः; G1–3. 6 M7 प्रथमं (for °मः). ❀ Cp : कुशूलः कुठ्लेति प्रसिद्धः । ❀ — ^{d}) K4 कुंभीर्; K6 V1 B7 Dn1. n4 D2. 3. 8 कुंभ-; D6 कुंभां (for कुम्भी-). D3 त्वतः परं; D5 T2 M1 त्वनंतरः (for °रम्). Ś1 K1. 2 कुंभीधान्यास्त्वनंतराः; G2 °न्यमनंतरं. ❀ Cp : कुम्भी क्षुद्रः कलशः । ❀

3 With 3^{ab}, cf. Manu. 4. 7^{cd}. — ^{a}) D6 अश्वतनो; G2 °स्थनो (for °स्तनो). ❀ Cn : कापोतीम् उञ्छवृत्तिम् । ❀ — ^{b}) D7 T G1. 3. 6 M1. 5–7 आस्थितो (for आश्रितो). K6 V1 B6. 7. 9 Da4 Ds D7 T G1–3. 6 Cp आहरन्; K7 D4–6. 9 M1 आचरेत् (for आह°). ❀ Cp : वृत्तिमाहरन्, कालमतिवाहयन् । ❀ — With 3^{cd}, cf. Manu. 4. 8^{cd}. — ^{c}) D7 T G1–3. 6 एषां (for तेषां). K6 परापरो; M6 परं परो (for परः परो). — ^{d}) D7 धर्मको; T1 G1 धार्मिको (for धर्मतो). Dn1. n4 D2. 3. 8 धर्म- (for लोक-). K6 Dn1 D2. 3 -वित्तमः (for -जित्तमः).

4 With 4^{abcd}, cf. Manu. 4. 9. — ^{a}) K7 V1 षट्कर्म. ❀ Cn : षट्, यजनयाजनाध्ययनाध्यापनदानप्रतिग्रहाः ॥ Cp (also) : षट्कर्माणि शिला[? लोञ्छ]याचितकृषिवाणिज्यकुसीदरूपाणि । ❀ — ^{b}) D7 अन्या; T2 अन्यं (for अन्यः). D5 प्रवर्तयेत् (for °र्तते). ❀ Cp : त्रिभिः उत्थानयाचितायाचितैर्वा । ❀ — K7 reads 4^{cdef} on marg. G1 reads 4^{c} twice. — ^{c}) K1 एकाश्च. G1 (first time) त्रिभिरन्यो (for चतुर्थस्तु). Da4 D7 T1 G1 (second time). 2. 3. 6 च (for तु). ❀ Ca, n : द्वाभ्यां यागा(Cn दाना)ध्ययनाभ्याम् । ❀ ❀ Ca : चतुर्थः कापोतीं वृत्तिमाश्रितो गृहस्थः । ❀ — ^{d}) K6. 7 D4. 5. 9 Cpp ब्रह्मसत्ये (K6 °त्त्वे) (for °सत्रे). D4 व्यवस्थिताः. Ś1 K1. 2. 4 गुरु(K2. 4 ब्रह्म)शुश्रूषणे रतः; V1 B8 (marg.) ब्रह्मसत्य(B8 °त्ये)व्रते स्थितः. ❀ Ca : ब्रह्मसत्रं वेदजपः, आत्मचिन्तनमित्यन्ये ॥ Cp : पाठान्तरे ब्रह्म तत्त्वज्ञानं तदेव सत्यं तत्र स्थितः ॥ Cs : ब्रह्मसत्रे अध्यापने ॥ Cv : ब्रह्मसत्रे ब्राह्मणैः क्रियमाणसत्रयागे । ❀ — ^{e}) K6 T1 G1. 6 गृहमेधी; B6 °मेध-; B8 (marg. as in text) °मेधे (for °मेधि-). — ^{f}) Ś1 K1. 2. 4 सुमहांति (for महान्तीह). Bo D6 प्रचक्ष्यते; G2 प्रवर्तयेत्.

C. 12. 8858
B. 12. 244(3). 5
K. 12. 249. 5

नात्मार्थं पाचयेदन्नं न वृथा घातयेत्पशून् ।
प्राणी वा यदि वाप्राणी संस्कारं यजुषार्हति ॥ ५
न दिवा प्रस्वपेज्जातु न पूर्वापररात्रयोः ।
न भुञ्जीतान्तराकाले नानृतावाह्वयेत्स्त्रियम् ॥ ६
नास्यानश्नन्वसेद्विप्रो गृहे कश्चिदपूजितः ।
तथास्यातिथयः पूज्या हव्यकव्यवहाः सदा ॥ ७
वेदविद्याव्रतस्नाताः श्रोत्रिया वेदपारगाः ।
स्वधर्मजीविनो दान्ताः क्रियावन्तस्तपस्विनः ।
तेषां हव्यं च कव्यं चाप्यर्हणार्थं विधीयते ॥ ८
न खरैः संप्रयातस्य स्वधर्माज्ञानकस्य च ।
अपविद्धाग्निहोत्रस्य गुरोर्वालीककारिणः ॥ ९
संविभागोऽत्र भूतानां सर्वेषामेव शिष्यते ।
तथैवापचमानेभ्यः प्रदेयं गृहमेधिना ॥ १०
विघसाशी भवेन्नित्यं नित्यं चामृतभोजनः ।
अमृतं यज्ञशेषं स्याद्भोजनं हविषा समम् ।
भृत्यशेषं तु योऽश्नाति तमाहुर्विघसाशिनम् ॥ ११

5 ^{a}) $K_{2.4}$ नात्मानं; K_6 $Bo._{6.7.9}$ $Da_{3.a4}$ $Dn_{1.n4}$ D_8 $D_{2.3.5.7.8}$ T $G_{1-3.6}$ $M_{6.7}$ ना(G_2 आ)त्मार्थें (for °र्थं). — ^{b}) Ds_1 घातयेन्. K_1 फलं (for पशून्). — ^{c}) ❀ Ca: प्राणी विहितहविर्मध्ये पशुः, अप्राणी पुरोडाशादिः ॥ Cn: प्राणी छागादिः, अप्राणी अश्वत्थादिः ॥ Cv: प्राणी पैतृकाद्यर्थमानीतः प्राणी, अप्राणी नित्यभोजनार्थमानीतं व्रीह्यादिकम् । ❀ — ^{d}) B_7 partly damaged. B_8 (marg.) संघातिर् (for संस्कारं). D_7 T_1 G_1 विदुषा; $M_{1.6}$ यजुषो (for °षा). D_6 संस्कारं यजुहार्षति (sic).

6 ^{a}) Ś$_1$ K_2 प्रसुपेज् (for प्रस्वपेज्). — ^{b}) K_6 V_1 $Bo._{6-9}$ $Da_{3.a4}$ $Dn_{1.n4}$ D_8 $D_{2.3.8}$ -रात्रिषु (for -रात्रयोः). — ^{c}) K_7 $D_{4.6.9}$ भुंज्याद् (for भुञ्जीत). ❀ Ca: अन्तरा सायंप्रातर्भोजनद्वयमध्ये । ❀ — ^{d}) T_1 नानृताम्.

7. With 7^{ab}, cf. Manu. 3. 105^{cd}; 4. 29. — ^{a}) K_6 V_1 $Bo._{6-9}$ $Da_{3.a4}$ $Dn_{1.n4}$ D_s $D_{2.3.8}$ गृहे (for वसेद्). G_2 नानानस्वपन्विप्रो (sic). — ^{b}) K_6 V_1 $Bo._{6-9}$ $Da_{3.a4}$ $Dn_{1.n4}$ D_8 $D_{2.3.8}$ वसेत् (for गृहे). — ^{c}) Ds_2 अथ (for तथा). Ś$_1$ $K_{1.2.4}$ उपास्यास्तिथयः पूज्या; K_7 $D_{4-6.9}$ पूज्या ह्य(D_5 °ज्यास्त्व)तिथयस्त($D_{4.9}$ °स्त्व)स्य. — ^{d}) M_7 -कव्यं (for -कव्य-).

8 With 8^{abef}, cf. Manu. 4. 31. — ^{a}) K_7 -वृतस्नाताः; Dn_4 -व्रतस्नात- (for °स्नाताः). — ^{c}) K_7 V_1 $D_{4-7.9}$ T $G_{1-3.6}$ $M_{1.5-7}$ स्वकर्म-; B_9 Da_4 सधर्म- (for स्व°). — ^{e}) Ś$_1$ K_1 कव्यं (for हव्यं). K_1 हव्यं (for कव्यं). K_6 V_1 B_8 वा (for च). — ^{f}) K_2 [अ]प्यर्हनार्थं; T_2 [अ]भ्यर्हणार्थं; G_2 प्रहर्षार्थं (for [अ]प्यर्हणार्थं).

9 ^{a}) K_1 नावरैः; G_2 ते नरैः (for न खरैः). D_7 T_1 G_1 संप्रया(T_1 °ख्या)तस्य (for °यातस्य). ❀ Cn: नखरैः नखैः, दम्भार्थं नखलोमधरस्य । ❀ — ^{b}) K_1 स्वधर्माज्ञातकस्य; K_4 V_1 $Bo._6$ (marg.) $Da_{3.a4}$ $Dn_{1.n4}$ D_s $D_{2.3.8}$ Ca. Cpp स्वधर्म(K_4 °धर्मा-; V_1 °कर्म)ज्ञापकस्य; K_6 (orig.). $_7$ $D_{4.5.9}$ स्वक(K_6 [*sup. lin.*]; D_9 °ध)र्मोज्झितकस्य; K_6 (before corr.) B_6 (orig.). Cp स्व(Cp अ)कर्मजनितस्य; B_8 D_7 T $G_{1.3.6}$ $M_{1.5-7}$ स्वक(B_8 [marg.] T_2 °ध)र्मख्या(G_1 °ज्या)पकस्य; D_6 स्वकर्मार्जितस्य; G_2 स्वकर्मख्यापितस्य (for स्वधर्माज्ञानकस्य). K_6 $Bo._{6.7.9}$ $Da_{3.a4}$ D_s D_8 T $G_{1-3.6}$ $M_{1.5-7}$ वा (for च). ❀ Ca: स्वधर्मज्ञापकस्य, मयैतावान्धर्मः कृत इति कथकस्य ॥ Cp: अकर्मजनितस्य, अकर्मलब्धवृत्तेः । ❀ — ^{d}) K_6 वाफल-; T_2 G_2 M_7 वालीक (for वालीक-). $D_{5.7}$ -धारिणः (for -कारिणः).

10 With 10, cf. Manu. 4. 32. — ^{b}) T_1 G_1 अव (for एव). K_7 $D_{4.5.7.9}$ शस्यते; Da_4 सिध्यते (for शि°). — ^{c}) K_2 $M_{1.6.7}$ अथ वा (for तथैव). D_s G_3 पाच(G_2 पव)मानेभ्यः; $D_{6.7}$ [अ]पच्यमा°. ❀ Cp. s: अपचमानेभ्यः ब्रह्मचारिसंन्यासिभ्यः (Cp °भिक्षुभ्यः; Cs °परिव्राजकेभ्यः) । ❀ — ^{d}) K_4 -मेधिनः; D_n -मेधिनां.

11 With 11, cf. 3. 2. 58: B. 13. 93. 8. D_5 om. 11. 11^{ab} = (var.) Manu. 3. 285^{ab}. — ^{a}) K_6 विघशासो; Da_4 °साशि (for °साशी). — ^{b}) $K_{6.7}$ $D_{4.5}$ वामृत- (for चा°). Dn_4 $G_{1.3.6}$ -भोजनं (for °नः). — ^{c}) Da_4 अनृतं (for अमृतं). Ś$_1$ M_7 -शेषः स्याद्; T_1 $G_{1.3.6}$ -शेषस्य (for -शेषं स्याद्). — ^{d}) T $G_{1.3.6}$ भोजनं हविषः स्मृतं. — ^{e}) G_2 भुक्त- (for भृत्य-). $D_{4.5}$ त्तु (for तु). M_5 [ऽ]श्नीयात् (for ऽश्नाति). — ^{f}) K_1 विघसासिनं. — After 11, K_6 V_1 $Bo._{6-9}$ $Da_{3.a4}$ $Dn_{1.n4}$ D_s $D_{2.3.5.7.8}$ Editions ins.:

685* विघसं भृत्यशेषं तु यज्ञशेषमथामृतम् ।

[= (var.) Manu. 3. 285^{cd}. D_5 विघसा (for °सं). Da_3 om. (hapl.) षं तु यज्ञशे. B_6 $Da_{3.a4}$ तथा (for अथ).]

स्वदारनिरतो दान्तो ह्यनसूयुर्जितेन्द्रियः ।
ऋत्विक्पुरोहिताचार्यैर्मातुलातिथिसंश्रितैः ॥ १२
वृद्धबालातुरैर्वैद्यैर्ज्ञातिसंबन्धिबान्धवैः ।
मातापितृभ्यां जामीभिर्भ्रात्रा पुत्रेण भार्यया ॥ १३
दुहित्रा दासवर्गेण विवादं न समाचरेत् ।
एतान्विमुच्य संवादान्सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ १४
एतैर्जितैस्तु जयति सर्वाँल्लोकान्न संशयः ।
आचार्यो ब्रह्मलोकेशः प्राजापत्ये पिता प्रभुः ॥ १५

अतिथिस्त्विन्द्रलोकेशो देवलोकस्य चर्त्विजः ।
जामयोऽप्सरसां लोके वैश्वदेवे तु ज्ञातयः ॥ १६
संबन्धिबान्धवा दिक्षु पृथिव्यां मातृमातुलौ ।
वृद्धबालातुरकृशास्त्वाकाशे प्रभविष्णवः ॥ १७
भ्राता ज्येष्ठः समः पित्रा भार्या पुत्रः स्वका तनुः ।
छाया स्वा दासवर्गस्तु दुहिता कृपणं परम् ॥ १८
तस्मादेतैरधिक्षिप्तः सहेन्नित्यमसंज्वरः ।
गृहधर्मरतो विद्वान्धर्मनित्यो जितक्लमः ॥ १९

C. 12. 8674
B. 12. 244[3]. 21
K. 12. 249. 21

---

12 ^{a}) M7 नित्यम् (for दान्तो). —^{b}) K1. 2 Da4 ह्यनसूयु-; D4 ह्यनुसूयूर्; M7 अनसूयुर् (for ह्यन°). K7 D4. 9 यतेंद्रियः; G3 जितेंद्रियं (for जितेन्द्रियः). — 12^{cd} = Manu. 4. 179^{ab}. —^{c}) K7 -पुरुहिताचार्यैर्; G2 -पुरोहिताचार्य- (for °चार्यैर्). —^{d}) D5 -संभृतैः; D7 -संस्तृतैः (for -संश्रितैः). Da4 मातुलातिसमन्वितैः.

13 = Manu. 4. 179^{c}–180^{b}. —^{a}) K2 -बालातुरा. K7 वाद्यैर् (for वैद्यैर्). T G1–3. 6 M1. 5–7 बालवृद्धातुरैर्वैद्यैर्. —^{b}) D5 G1 M1 -संबंध- (for -संबन्धि-). —^{c}) D5. 7 जामात्रा; D6 जानीभिर्; T1 ज्ञातीभिर्; G1 जामि°; G2 जानाभिर्; M7 (*sup. lin.* as in text) जाती° (for जामी°). ❀ Ca (reading यामीभिः): यामी कुलस्त्री ॥ Cn: जामीभिः सगोत्रस्त्रीभिः । ❀ —^{d}) K4 Da4 G2 भ्राता (for भ्रात्रा).

14 = (var.) Manu. 4. 180^{c}–181^{b}. —^{a}) K2 दुहिन्त्र्या; G2 °ता (for °त्रा). T1 वास-; G2 सास- (for दास-). —^{b}) D5. 7 न विवा(D5 °षा)दं तु योजयेत्; T G1–3. 6 M1. 5–7 विवादं ना(T2 °दाम्ना)नुयोजयेत्. ❀ Ca (reading विवादान्): संरम्भपूर्वकवादान् । ❀ —^{c}) Dn1 T G1–3. 6 एतैर् (for एतान्). K4 संवायुन् (for °दान्). ❀ Cn: संवादान् अंशाद्यर्थं कलहान् । ❀ —^{d}) K6 Bo. 6. 7. 9 Da3 Dn1. n4 D2. 3. 6. 8 M7 विमुच्यते (for प्रमु°).

15 = (var.) Manu. 4. 181^{c}–182^{b}. —^{a}) K4. 7 V1 B6 (marg.). 8 Dn1 Ds D2. 3. 6. 8 T2 G1. 3. 6 जितस्; G2 जितं (for जितैस्). —^{d}) K4 D4 प्रजापत्ये; B7 प्राजापत्य- (for °पत्ये). D2. 3 तथा (for पिता).

16 = (var.) Manu. 4. 182^{c}–183^{b}. —^{a}) K1 स्विंद्रि- (for स्विन्द्र-). K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 -लोकस्य (for -लोकेशो). —^{b}) K1 चर्त्विजाः. — In Ś1, the portion from 16^{c} up to 12. 236. 19^{a} is written *sec. m.* —^{c}) D7 यामयो; G1. 3. 6 ज्ञातयो (for जामयो). —^{d}) B6 (marg.) लोक- (for वैश्व-). K1 -देवं तु; D2 -दैवे तु; T1 G1–3. 6 -देवेषु; M1. 6. 7 -देवस्य (for -देवे तु). D7 G2. 6 (*sup. lin.*) जातयः; G3 जामयः (for ज्ञातयः).

17 17^{ab} = (var.) Manu. 4. 183^{cd}. —^{a}) Ś1 समधि-; D6 संबंध- (for संबन्धि-). —^{b}) Ds1 -मातुलैः (for -मातुलौ). G2 पृथिव्यां मातुला मताः. —^{d}) Ś1 K1. 2 G2 आकाशे; D4. 9 स्वाकाशे; M1 स्वाकाश- (for °शे).

18 = (var.) Manu. 4. 184^{c}–185^{b}. —^{a}) Ś1 भ्रात्रा. Ś1 ज्येष्ठा; G2 ज्येष्ठ- (for ज्येष्ठः). B9 पिता; Ds1 पुत्रा; G2 पुत्रो (for पित्रा). —^{b}) G2 भ्रातृ- (for भार्या). K7 T2 G1. 2 M7 पुत्र- (for पुत्रः). M6 तथा (for स्वका). — With 18^{cd}, cf. Śāṅkhāyana Ś. Sūtra 15. 17. 12. —^{c}) K7 छायां (for छाया). K7 वा; Da3. a4 D2. 3 (before corr.). 5. 7 T2 G3. 6 स्व-; G2 स्वं; Ca (gloss: आत्मीयः; Cap as in text) स्वः (for स्वा). K4 -वर्येस्तु; K6 V1 Bo. 7–9 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 M6 -वर्गो(Ds1 °र्गा)श्च; Da4 -वर्गस्य; D5. 7 -वर्गोस्ति (for -वर्गस्तु). T1 छायासमा दासवर्गा; G1 स्वदासवर्गस्तु सदा. —^{d}) K1 कृपणा; Dn4 M1 कृपणां; T1 रोपणं (for कृपणं). Da4 पुरं (for परम्). ❀ Ca: कृपणं कृपापात्रम् । ❀

19 19^{ab} = (var.) Manu. 4. 185^{cd}. —^{a}) G2 तस्मात्तैरधि(*sup. lin.* °भि)तः क्षिप्ता. —^{b}) T1 G1. 3. 6 क्षपज्वरः; M6 अस° (for असं°). —^{c}) K6 D4. 9 -कर्म- (for -धर्म-). K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 -परो; D6 -रयो (for -रतो). D5. 7 धीमान् (for विद्वान्). —^{d}) [illegible] धर्मे (for धर्म-).

C. 12. 8875
B. 12. 244(3). 22
K. 12. 249. 22

न चार्थबद्धः कर्माणि धर्मं वा कंचिदाचरेत् ।
गृहस्थवृत्तयस्तिस्रस्तासां निःश्रेयसं परम् ॥ २०
परस्परं तथैवाहुश्चातुराश्रम्यमेव तत् ।
ये चोक्ता नियमास्तेषां सर्वं कार्यं बुभूषता ॥ २१
कुम्भीधान्यैरुञ्छशिलैः कापोतीं चास्थितैस्तथा ।
यस्मिंश्चैते वसन्त्यर्हास्तद्राष्ट्रमभिवर्धते ॥ २२

दश पूर्वान्दश परान्पुनाति च पितामहान् ।
गृहस्थवृत्तयस्त्वेता वर्तयेद्यो गतव्यथः ॥ २३
स चक्रचरलोकानां सदृशीं प्राप्नुयाद्गतिम् ।
यतेन्द्रियाणामथ वा गतिरेषा विधीयते ॥ २४
स्वर्गलोको गृहस्थानामुदारमनसां हितः ।
स्वर्गो विमानसंयुक्तो वेददृष्टः सुपुष्पितः ॥ २५

K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5–8 ·शीलो; K7 ·नित्ये (for ·नित्यो).

20 a) K1 तदार्थ·; K6 न चानु·; B6 (marg. as in text) न चात्म· (for न चार्थ·). Da4 Dn4 ·वद्ध·; D6 ·वृद्धः; T1 G1–3. 6 ·बंध·; T2 M1. 6 ·बंधः; M5 ·दंधं (for ·बद्धः). D5. 7 आत्मवद्धर्मकर्माणि. — b) K6. 7 B7. 8 Dn1. n4 Ds2 D3–5. 7–9 धर्मवान् (for धर्मं वा). K4. 7 V1 Da3. a4 D2–4. 9 T G1. 3. 6 M1. 6. 7 किंचिद्; Dn1. n4 Ds2 D3 (also). 5 कश्चिद् (for कंचिद्). — c) Ds1 गृहस्थस्य (hypermetric) (for गृहस्थ·). G2 गृहवृत्तिरनिवृत्तिस्. — d) Da4 D4 निश्रेयसं; G2 स्वस्त्ययनं. Ś1 K1. 2. 4 मतं; K7 D4. 6. 9 फलं (for परम्).

21 a) Da3. a4 Dn1 D8 परं परं (for परस्परं). G2 [आ]स्थै (for [आ]हुश्). ❀ Cn : परस्परमित्यपपाठः । परं परं श्रेयः ॥ Cs : परस्परं तथैवाहुः प्रत्येकं निःश्रेयसमाहुः । चातुराश्रम्यमेव तद्वृत्तिचतुष्टयम् । ❀ — b) D6 चातुराश्रमस्; G2 हेतुराश्रम्यम्. K7 D4. 6. 9 तु; G2 ताः (for तत्). G1 चतुराश्रम्य वै तत् (sic). — c) Ś1 सथोक्ता; K1. 2. 4 Dn1. n4 Ds D8 यथोक्ता; G2 यच्चोक्ता (for ये चोक्ता). K1 नियमस्. — d) K1. 4 Dn4 सर्वकार्य·; K7 D4. 9 T2 सर्वे कार्या; Bo. 6. 7. 9 Da4 D6. 7 T1 G1. 3. 6 सर्वकार्यं (for सर्वं कार्यं). K6 बुभुत्सतां; B6. 7. 9 Da4 Ds1 D6 बुभूषतां (for °षता).

22 a) K1 Da4 Dn1 Ds1 D2–4. 8. 9 कुंभ· (for कुम्भी·). Ś1 K2. 4 ·धान्या (for ·धान्यैर्). Dn4 D6 उच्छ· (for उञ्छ·). Ś1 K2. 4 ·शिलाः; K1 G2 M1. 5–7 ·सिलैः; V1 B6–9 Da4 Dn4 Ds D2. 8 ·शीलैः; G1 ·सिसैः (for ·शिलैः). ❀ Cs : उञ्छशी[शि]लैः उञ्छः धान्यशः आदानम्, शी[शि]लः शिलापृष्ठपतितस्यादानम् । ❀ — b) B7 Da3 D3 कापोती (for °तीं). K6. 7 B9 Da3. a4 D5. 7 वास्थितैस्; B8 Ds2 आस्थि°; Dn1 D2 चास्थितास् (D2 °तिस्); D4. 6 °ते (for° तैस्). D5 M1 तदा (for तथा). Ś1 K1. 2. 4 कापोतीवृ(Ś1 °पोतीं वृ)त्तिमाश्रिताः (K1 °स्थितैः). — c) G1 चैव (for चैते). D5. 7 G2 भवंति (for वसन्ति). K2 D2. 5 G3, 6 अर्थास्; Da4 अर्हांस्; G2 आशु. — d) G2 अनु· (for अभि·). G1 M6 ·वर्तते (for ·वर्धते).

23 a) Ś1 K2 T1 दश पूर्वा; K4. 6 B7 Da3. a4 D2. 3. 8 पू(K6 स)र्वान्दश (by transp.); Bo. 6. 9 Dn1. n4 Ds M1. 6 पूर्वापरान्. K7 परा (for परान्). Cv पूर्वापरान्दश परान् (gloss : परान् अन्यूनान्). — b) T1 G1. 3. 6 पुनंति; G1 पुनंती (for पुनाति). G2 स्व· (for च). — c) Ś1 K2. 4 ·वृत्तीर्यस्तु; K1 ·वृत्तीभिस्तु; K6 Bo. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 ·वृत्तीश्चापि (for ·वृत्तयस्तु). M1 एतान् (for एता). B8 गृहस्थवृत्तीस्त्वेताश्च; T G1–3. 6 °वृत्ति चा(G1 °द्धिं चा·; G2 °त्ति यो)प्येतां; M5 °वृत्तिश्चाप्येता; M7 °वृत्तिमेतां वै. — d) Ś1 K1. 2. 4 वर्तयेत; G2 याति यो वै (for वर्तयेद्यो).

24 a) T2 शक्र· (for चक्र·). K1. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5–8 ·धर·; T G1–3. 6 ·चार· (for ·चर·). ❀ Ca : चक्रधराः सदा शकटेन चक्रवता तीर्थयात्राशीला ये चरन्ति ते । गन्धर्वादयो वा ॥ Cn : चक्रधराश्चक्रवर्तिनो मान्धात्रादयः ॥ Cp : चक्रधरो विष्णुः । चक्रधराः सूर्यादयो गणदेवाः ॥ Cs : चक्रधरलोकानां ग्रहनक्षत्रतारकादिलोकानाम् । ❀ — b) K4. 7 V1 Bo. 8 Da3 Dn1. n4 D2–4. 6. 8. 9 T2 M1. 5–7 आप्नुयाद् (for प्रा°). — c) V1 Bo. 6 (marg.). 8 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5–8 T1 G2. 3. 6 जितेंद्रियाणाम् (for यतेन्द्रि°). — d) Dn1 M1. 6 एषां; Ds1 एव (for एषा).

25 D7 om. (hapl.) 25. D4 reads 25 twice. — a) D5 स्वर्गो (for स्वर्ग·). K1 T2 G2. 3. 6 M1. 5. 6 ·लोके; K6 G1 ·लोक· (for ·लोको). — G2 om. (hapl.) 25b–26a. D6 reads 25b–26b on marg. — b) Bo (marg.) ·मनसो; M7 ·मनसा (for ·मनसां). K1 हिताः; K2 हितां; K7 D4–6. 9 स्मृतः; B8 (marg.) गतिं; T G1. 6 M5 इह; G3 इव (for हितः). — c) K1. 6 स्वर्गं (for स्वर्गो). — d) T2 देव· (for वेद·). Ś1 ·दृष्टिशु; K1 ·दृष्टिः सु·; K2 ·दृष्टिः स· (for ·दृष्टः सु·). K7 D4. 9 स्वयंभुवा (K7 °व·); B8 (marg. as in text) Da4 सुपूजितः; M1. 5 (inf. lin.). 6. 7 स(M5. 7 सु)कल्पितः

स्वर्गलोके गृहस्थानां प्रतिष्ठा नियतात्मनाम् ।
ब्रह्मणा विहिता श्रेणिरेषा यस्मात्प्रमुच्यते ।
द्वितीयं क्रमशः प्राप्य स्वर्गलोके महीयते ॥ २६
अतः परं परममुदारमाश्रमं
तृतीयमाहुस्त्यजतां कलेवरम् ।
वनौकसां गृहपतिनामनुत्तमं
शृणुष्वैतत्क्लिष्टशरीरकारिणाम् ॥ २७

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि पञ्चत्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३५ ॥

२३६

भीष्म उवाच ।
प्रोक्ता गृहस्थवृत्तिस्ते विहिता या मनीषिणाम् ।
तदनन्तरमुक्तं यत्तन्निबोध युधिष्ठिर ॥ १
क्रमशस्त्ववधूयैनां तृतीयां वृत्तिमुत्तमाम् ।
संयोगव्रतखिन्नानां वानप्रस्थाश्रमौकसाम् ॥ २
श्रूयतां पार्थ भद्रं ते सर्वलोकाश्रयात्मनाम् ।

C. 12. 8886
B. 12. 245(4).
K. 12. 250. 3

(for सुपुष्पितः). D5 वेदसृष्टः स्वयंभुवा.

26 G2 om. 26a (cf. v. l. 25). D6 reads 26ab on marg. — a) B6 स्वर्गे (for स्वर्ग-). K6 B7 Dn1. n4 Ds D2. 3. 7. 8 M1. 5–7 -लोको; G1 -लोक- (for -लोके). — b) Ds1 नियतात्मना. — c) K2 Da4 ब्राह्मणा (for ब्र°). K7 निहिता (for वि°). K6 B3 (marg.) Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 योनिर्; K7 B7 Da4 T1 G1. 3 M6. 7 श्रेणीर् (for श्रेणिर्). D6 ब्रह्मणा विहिता रेखा. — d) M7 ह्येषा (for एषा). T G1–3. 6 यस्मिन् (for यस्मात्). K6 Bo. 8 (marg. as in text) Dn1. n4 Ds D2. 8 विधीयते; K7 D4. 5. 7. 9 प्रवर्तते; V1 M1. 5. 6 विमुच्यते; B6. 9 प्रपुच्यते (for प्रमुच्यते). D6 corrupt. — Ś1 K2. 4 om. 26ef. — e) D5. 7 द्वितीयो (for °यं). — f) G2 स्वर्गे (for स्वर्ग-).

27 b) G1 त्रितीयम्. M1. 6 त्यजतः (for °तां). T2 G2 M7 कलेबरं. — c) D6 -मतिनाम् (for -पति°). K7 D4. 7. 9 अनंतरं; D5 निरंतरं; T1 अनुत्तमां (for °त्तमं). ❀ Cn: गृहपतिनाम्, ह्रस्वत्वमार्षम् । ❀ — d) T G1–3. 6 M1. 5–7 शृणु त्वम् (for शृणुष्व). K4. 6 B6. 7. 9 Da3 तत्क्लिष्ट-; K7 B3 (marg.) D4. 9 तं क्लिष्ट-; V1 संक्लिष्ट-; Bo. 8 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 संश्लिष्ट-; Da4 *क्लिष्ट-; D5. 7 तच्छिष्ट-; D6 यत्क्लिष्ट-; T G3. 6 M1. 5. 6 अक्लिष्ट-; G1 M7 अश्लिष्ट-; G2 अक्लेश- (for [ए]तत्क्लिष्ट-). K2 Ds2 D5. 7 T2 G2 -कारणं; G1 -कारिणं; M7 -कारिणः (for -कारिणाम्).

Colophon. — *Sub-parvan*: Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 Bo. 6. 7 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–9 T G1–3. 6 M1. 5–7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name*: Ś1 K2. 4 शुकप्रश्नः; K1. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–9 शुकानुप्रश्नः; M1. 5–7 शुकानुप्रश्ने गृहस्थवृत्तं (M5 °धर्मः; M7 °वृत्तिः). — *Adhy. no.* (figures, words or both): K6 Dn4 Ds2 G2 69; Dn1 Ds1 D7 T1 G1. 3. 6 M5 70; D3 M1. 6. 7 68; T2 84. — *Śloka no.*: Dn1 30; Dn4 31; D8 29.

236

☞ Ś1 is written *sec. m.* up to 12. 236. 19a.

1 Da4 व्यास (for भीष्म). — a) Da4 प्रोक्तां. G2 या (for ते). — b) Da4 विहितां; M1 गदिता; M6 (*inf. lin.*) गलिता (for विहिता). K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 T G1–3. 6 M5–7 मनीषिभिः; M1. 5. 6 (last two *inf. lin.*) °षिणा (for °षिणाम्). — c) T1 हि (for यत्). K6 तदनंतरयुक्तं यत्. — After 1, T2 Kumbh. ed. ins.:

286* व्यासेन कथितं पूर्वं पुत्राय सुमहात्मने ।
[T2 सुताय (for पुत्राय).]

2 a) Ś1 K1. 2. 4. 7 D4. 9 अवधूयंते; K6 अवभूयैनां; Bo. 8 (orig.; marg. as in text) Ds D2. 8 °धूयैतां; D5. 7 T G1–3. 6 M1. 5–7 विधीयेत (for अवधूयैनां). — b) K2 D9 उत्तमं; D5 उत्तमा (for °माम्). Ds1 तृतीयां °वृत्तिसत्तमं; D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 तृतीया वृत्तिरु(D7 °सु)त्तमा. — c) Dn4 संयोगे (for °ग-). Ś1 K6. 7 Da4 -वृत-; T2 G1–3. 6 -वृत्ति-; M1 -प्रति- (for -व्रत-). ❀ Ca: संयोगाय सम्यग्योगाय यानि व्रतानि तैः खिन्नानाम् ॥ Cn: संयोगः सहधर्मचारिणीसंयोगस्तत्र यद्व्रतं तेन खिन्नानाम् । ❀ — d) K7 D4 वानप्रस्थाश्रमोकसां; Da4 °प्रस्थवनौकसां.

3 a) G2 om. from श्रूयतां up to लोकाश्र (in 3b).

C. 12. 8886
B. 12. 245(4). 3
K. 12. 250. 3

प्रेक्षापूर्वं प्रवृत्तानां पुण्यदेशनिवासिनाम् ॥ ३

व्यास उवाच ।

गृहस्थस्तु यदा पश्येद्वलीपलितमात्मनः ।
अपत्यस्यैव चापत्यं वनमेव तदाश्रयेत् ॥ ४
तृतीयमायुषो भागं वानप्रस्थाश्रमे वसेत् ।
तानेवाग्नीन्परिचरेद्यजमानो दिवौकसः ॥ ५
नियतो नियताहारः षष्ठभक्तोऽप्रमादवान् ।
तदग्निहोत्रं ता गावो यज्ञाङ्गानि च सर्वशः ॥ ६
अकृष्टं वै व्रीहियवं नीवारं विघसानि च ।
हवींषि संप्रयच्छेत मखेष्वत्रापि पञ्चसु ॥ ७
वानप्रस्थाश्रमेऽप्येताश्चतस्रो वृत्तयः स्मृताः ।
सद्यःप्रक्षालकाः केचित्केचिन्मासिकसंचयाः ॥ ८
वार्षिकं संचयं केचित्केचिद्द्वादशवार्षिकम् ।
कुर्वन्त्यतिथिपूजार्थं यज्ञतन्त्रार्थसिद्धये ॥ ९
अभ्रावकाशा वर्षासु हेमन्ते जलसंश्रयाः ।
ग्रीष्मे च पञ्चतपसः शश्वच्च मितभोजनाः ॥ १०

B$_{0.8}$ D$_{n1.n4}$ D$_{s}$ D$_{2.3.8}$ पुत्र ; T$_{2}$ तत्र (for पार्थ). — ^{b}) Ś$_{1}$ K$_{1.2.4}$ सर्वलोकाश्रमौकसां ; K$_{6}$ V$_{1}$ B$_{0.6}$ (marg.). $_{7-9}$ D$_{a3.a4}$ D$_{n1.n4}$ D$_{2.3.8}$ M$_{6}$ (*inf. lin.* as in text). $_{7}$ Cpp °लोकाश्रमात्मनां (M$_{6}$ Cpp °श्रमात्मकं ; M$_{7}$ °श्रयात्मकं); Cs as in text. — ^{c}) K$_{1}$ D$_{a4}$ प्रेक्ष्यापूर्वं ; K$_{6}$ प्रेक्षापूर्वं- ; M$_{1}$ °पूर्वा (for °पूर्वं). K$_{7}$ प्रवृत्तीनां ; D$_{5.7}$ T G$_{1-3.6}$ M$_{5}$ निवृत्तानां ; M$_{1}$ परां वृत्तां (for प्रवृत्तानां). — ^{d}) D$_{6}$ पुण्यं (for पुण्य-). G$_{2}$ -देह- ; M$_{1.6.7}$ -लोक- (for -देश-).

4 = (var.) Manu. 6. 2. T$_{2}$ om. the ref. G$_{2}$ देवा (for व्यास). — ^{a}) Ś$_{1}$ K$_{1.2}$ च (for तु). K$_{6}$ सदा ; D$_{a4}$ तदा (for यदा). — ^{b}) D$_{a4}$ om. वली. — ^{c}) Ś$_{1}$ T$_{1}$ om. व. K$_{7}$ D$_{4}$ [इ]व ; T$_{2}$ G$_{1.3.6}$ [अ]पि ; G$_{2}$ च (for [ए]व). G$_{2}$ वा (for च). — ^{d}) K$_{1}$ नवम् (for वनम्). Ś$_{1}$ K$_{2}$ समाश्रयेत् (for तदा°).

5 ^{a}) K$_{1}$ तृतीयाम् ; G$_{1}$ त्रितीयम्. D$_{6}$ भागे (for भागं). — ^{b}) Ś$_{1}$ K$_{1.2.4}$ वनवासाश्रमे ; D$_{a4}$ G$_{1}$ M$_{6}$ वानप्रस्थाश्रमो (for °श्रमे). K$_{1}$ (*sup. lin.* as in text) D$_{a4}$ भवेत् (for वसेत्). — ^{c}) K$_{1}$ स्थाने वाग्नीन् (for तानेवा°). ❀ Cs : तानेव, न पुनराधानं कार्यमित्यर्थः । ❀

6 ^{a}) K$_{1}$ नियतो निहताहारः. — ^{b}) T$_{2}$ M$_{7}$ -भुक्तो (for -भक्तो). K$_{6}$ B$_{0.6-9}$ D$_{a3.a4}$ D$_{n1.n4}$ D$_{s}$ D$_{2.3.5.8}$ Cs [ऽ]प्रमत्तवान् ; V$_{1}$ [अं]तरांतरा ; D$_{7}$ [ऽ]प्रतापवान् (for ऽप्रमाद°). G$_{2}$ शदभक्ते देवमानवान् (sic). — ^{c}) D$_{a?.a4}$ तदाग्नि- (for तदग्नि-). G$_{2}$ नाभावो (for ता गावो). — ^{d}) K$_{2}$ om. च.

7 ^{a}) K$_{6.7}$ V$_{1}$ B$_{6.7.9}$ D$_{a3.a4}$ D$_{n1.n4}$ D$_{s}$ D$_{2-6.8.9}$ Cs अफालकृ(D$_{5.6}$ °क)ष्टं ; B$_{0}$ अपच्यकृष्टं ; B$_{9}$ (marg.) अकालदृष्टं ; D$_{7}$ अपालकृत् (for अकृष्टं वै). K$_{7}$ व्रीहिजवं (for °यवं). — ^{b}) D$_{a4}$ निवारं. M$_{1.6.7}$ च विसानि (for विघसानि). D$_{n4}$ नीवारं वियसानिव. — ^{d}) G$_{2}$ मघेषु (for मखेषु). B$_{3}$ D$_{7}$ एतेषु (for अत्रापि). D$_{6}$ मशेषत्रीणिपंचकं (sic).

8 ^{a}) Ś$_{1}$ वानप्रस्थाश्रमम् ; K$_{1.2}$ lacuna (for °श्रमे). Ś$_{1}$ B$_{3}$ (marg.) [ऽ]स्यैताश्च ; K$_{4.7}$ D$_{4.6.9}$ T$_{2}$ M$_{1.6.7}$ ह्येताश्च ; B$_{6}$ (marg. as in text). $_{9}$ पूताश्च ; G$_{2}$ [ऽ]प्येकाश्च (for ऽप्येताश्च). — ^{b}) K$_{7}$ स्मृतः. G$_{2}$ चतस्रो वृत्तसंकृताः. — With 8^{cd}, cf. Manu. 6. 18^{ab}. — ^{c}) T$_{2}$ G$_{2}$ साद्यः- (for सद्यः-). M$_{5}$ -प्रक्षाळिकं ; M$_{7}$ °ळकाः (for °लकाः). — ^{d}) Ś$_{1}$ om. (hapl.) केचि. D$_{3}$ क्वचिन् (for केचिन्). M$_{5}$ -संचयं.

9 ^{a}) K$_{7}$ D$_{4-7.9}$ षण्माससंचयाः केचित् ; M$_{1.7}$ वार्षिकसंचयाः के°. — ^{b}) K$_{2}$ om. from केचिद् up to मित (in 10^d). K$_{1}$ lacuna ; K$_{7}$ B$_{3}$ (marg. as in text) D$_{s2}$ D$_{4.6.9}$ T$_{2}$ G$_{2}$ M$_{5.6}$ -मासिकं ; D$_{5.7}$ T$_{1}$ G$_{1.3.6}$ M$_{1.7}$ -मासिकाः (for -वार्षिकम्). — ^{c}) G$_{2}$ पूर्वं चातिथिः पूजार्थं. — ^{d}) K$_{1}$ -तत्त्वार्थं- (for -तन्त्रार्थं-). K$_{6.7}$ V$_{1}$ B$_{0.6-9}$ D$_{a3.a4}$ D$_{n1.n4}$ D$_{s}$ D$_{2-9}$ T G$_{1-3.6}$ M$_{1.5-7}$ यज्ञ(D$_{n4}$ यक्ष- ; G$_{2}$ प्रजा)तंत्रार्थमेव वा (B$_{3}$ D$_{s}$ D$_{5.7}$ T G$_{1-3.6}$ M$_{5}$ च).

10 With 10, cf. Manu. 6. 23. K$_{2}$ om. up to मित (cf. v. l. 9). — ^{a}) Ś$_{1}$ K$_{1.4}$ अत्या(Ś$_{1}$ °भ्या)वकाशा ; B$_{6}$ (marg. as in text). $_{7.9}$ D$_{a3.a4}$ D$_{2}$ G$_{1.2}$ M$_{1.6.7}$ अभ्रा(B$_{7}$ °त्रा- ; M$_{1.7}$ °भ्या)वकाशं (D$_{2}$ G$_{3}$ °शे ; G$_{1}$ °श-) (for °काशा). D$_{a4}$ सर्वासु (for वर्षासु). ❀ Cs : अभ्रावकाशाः अगृहवर्तिनः । ❀ — ^{b}) D$_{a4}$ मेहंते (metathesis for हेमन्ते). D$_{a4}$ -संचयाः (for -संश्रयाः). — ^{c}) D$_{s1}$ भीष्मे च ; G$_{2}$ ग्रीष्मे तु ; M$_{5}$ ग्रीष्मेषु (for ग्रीष्मे च). Ś$_{1}$ -तपसा ; G$_{2}$ -तपसाः (for °सः). K$_{1}$ ग्रीष्मे च पर्वतमसः. — ^{d}) K$_{1}$ lacuna ; K$_{6.7}$ B$_{7.9}$ D$_{a3}$ D$_{4-7.9}$ चामृत- ; B$_{6}$ G$_{2}$ चामित- (for च मित-). D$_{n4}$ -भोजना ; G$_{3}$ -भोजनः.

भूमौ विपरिवर्तन्ते तिष्ठेद्वा प्रपदैरपि ।
स्थानासनैर्वर्तयन्ति सवनेष्वभिषिञ्चते ॥ ११
दन्तोलूखलिनः केचिदश्मकुट्टास्तथापरे ।
शुक्लपक्षे पिबन्त्येके यवागूं क्वथितां सकृत् ॥ १२
कृष्णपक्षे पिबन्त्येके भुञ्जते च यथाक्रमम् ।
मूलैरेके फलैरेके पुष्पैरेके दृढव्रताः ॥ १३
वर्तयन्ति यथान्यायं वैखानसमतं श्रिताः ।
एताश्चान्याश्च विविधा दीक्षास्तेषां मनीषिणाम् ॥ १४
चतुर्थश्चौपनिषदो धर्मः साधारणः स्मृतः ।
वानप्रस्थो गृहस्थश्च ततोऽन्यः संप्रवर्तते ॥ १५
अस्मिन्नेव युगे तात विप्रैः सर्वार्थदर्शिभिः ।
अगस्त्यः सप्त ऋषयो मधुच्छन्दोऽघमर्षणः ॥ १६
सांकृतिः सुदिवा तण्डिर्यवान्नोऽथ कृतश्रमः ।
अहोवीर्यस्तथा काव्यस्ताण्ड्यो मेधातिथिर्बुधः ॥ १७

C. 12. 8900
B. 12. 245(4). 17
K. 12. 250. 17

---

11 With 11, cf. Manu. 6. 22. — b) ❀ Ca: प्रपदैः, पादाग्रावस्थानैः सूर्याभिमुखं गमनैरवस्थानैर्वा । ❀ — c) K6 Da3. a4 Dn4 Ds1 स्थानाशनैर् (for °सनैर्). ❀ Ca: स्थानाशयेन आसनतयावस्थितिभिः वर्तयन्ति । ❀ ❀ Cp: स्थानैः स्थाणुसदृशैः, आसनैः वीरासनादिभिः । ❀ — d) M6 वसनेषु (for सव°). K6 अनि- (for अभि-). Ś1 -सेचनैः; K1. 2 Da3. a4 D6 -षेचनैः; V1 D5. 7 -षिंचनैः (for -षिञ्चते).

12 With 12^{ab}, cf. Manu. 6. 17^{cd}. — a) K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–9 M1. 5–7 दं (M1. 6 दां) तोलू (D6 °लूः) खलिकाः (K6 °लकाः; K7 Da4 D8 °लिका); G1. 2 दंतोलु (G2 तत्तोलू) खलिनः (for दन्तोलू°). D8 om. केचि. ❀ Cs: दन्तैरेव उलूखलकार्यं येषां ते दन्तोलूखलिनः, सतुषभोजिनः । ❀ — b) Ś1 K1. 2 अश्मकुंठास्; Da3. a4 °कुंदास्; Dn4 °कुट्टीस् (for °कुट्टास्). — With 12^{cd}, cf. Manu. 6. 20^{cd}. D5 reads 12^{cd} twice. — c) K1 शुक्लापक्षे; D5 (second time) कृष्ण°; D7 सुक्त° (for शुक्ल°). K1 पिवंति; Da4 पिबति. — d) K1 यवंगुं; K6 Dn4 यवागू; Da4 यवागु; Dn1 °गुं; G2 बह्लागु (for यवागूं). K1 Da4 Dn1 G2 कथितं; Dn4 कथकां (for क्वथितां). B7 शकृत् (!). B8 (marg. as in text) यवागूं केपि चासकृत्.

13 With 13^{ab}, cf. Manu. 6. 20^{ab}. — a) G2 भवंति (for पिबन्ति). K6 Bo. 6–9 Dn1 D2. 3. 5. 7. 8 अन्ये; Da3. a4 एते; Dn4 इमे (for एके). — b) K6 भुंज्यते. K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 M1. 5–7 वा (for च). K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D2–9 M5 यथागमं; Ds T G1. 3. 6 M1. 6 Cs °गतं; G2 °सुखं; M7 °तथं (for °क्रमम्). —With 13^{cd}, cf. Manu. 6. 21^{ab}. — c) G2 क्रीडैरेकैः (for मूलैरेके). Ś1 एक- (for एके). T2 पलैर् (for फलैर्). — d) K1 पुष्पैरेको; Da4 °रेक-; D6 lacuna (for °रेके). K4 दृढव्रता; Dn4 दृढैर्व्रताः.

14 a) K7 D4. 6. 9 प्रवर्तंते (D4. 6 °ति) (for वर्तयन्ति). Ś1 K2 यथा न्याय्यं (for यथान्यायं). ❀ Ca: यथान्यायम्, यथागमं कृच्छ्रचान्द्रायणादिव्रतबोधकागमानतिक्रमेण । ❀ — b) K7 Da4 D4. 6. 9 वैषा (Da4 °ख्या)-नस-; D7 वैश्वानर- (for वैखानस-). K1. 7 D4. 9 M1. 6 -मार्ति; K2 T G1–3. 6 M5 -मते; K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 -गतिं (K6 °ति-); D6 -मितिं; M7 -विधिं (for -मतं). K2 T G1–3. 6 M5 स्थिताः; D5 स्मृताः (for श्रिताः). — c) Ś1 K1. 2 वै प्रोक्ता (for विविधा). Dn4 एताश्चान्या विधा दीक्षास्. — d) K7 D4–7. 9 महात्मनां; G6 मनीषिगः (for °षिणाम्). Dn4 तेषां चैव मनीषिणां.

15 a) K1 Da4 D6 M1. 6 चोपनि (K1 °रि) षदो; K7 D4. 5. 7. 9 औप° (for चौप°). — b) D5. 7 मतः (for स्मृतः). — c) B6. 8 (marg. as in text) Ds2 वानप्रस्थाद् (B6 °स्था) (for °प्रस्थो). K6 V1 Bo. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds1 D2. 3. 8 G2 वानप्रस्थाद्गृ (Da3. a4 °स्था गृ°; G2 °स्थगृ) हस्थाच्च (Da4 G2 °श्च). — d) Da4 [ऽ]न्ये; Ds1 [ऽ]न्या; D4 [ऽ]न्यं (for ऽन्यः).

16 a) V1 B6 (marg.) D6. 7 T1 तस्मिन् (for अ°). — b) K2 D4 विप्रे. D5. 7 विप्राः सर्वार्थदर्शिनः. — c) D6 आगस्त्यः. B7. 8 (marg.). 9 Da3. a4 सर्व- (for सप्त). Ś1 K1. 2. 4 चार्षेया; B6. 7. 9 वार्ष्णेयो; B8 (marg.) M1. 6. 7 चर्षेयो; Da3. a4 वार्ष्णेया; D4. 9 वार्षेयो; D6 चर्षेयो (for ऋषयो). — d) K1. 4 मधुच्छंदौ; D4. 9 °वृंदो; G2 °च्छंदा (for °च्छन्दो). Ś1 [ऽ]वयर्शिणः; K1. 2. 4 °वर्षिणः; G2 °मर्षणाः (for °मर्षणः).

17 a) D7 G1 सांकृतः (for °तिः). Da4 सुदीना; D7 G2 तुदिवा (for सुदिवा). K4 Da4 तंडी; D5. 7 तंद्री; T G1. 3. 6 तस्थिर्; G3 तस्मिन्; M7 दिव्ये (for तण्डिर्). — b) K1 यथाक्रोथ; K6 Bo Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 यथावासः; K7 D4. 6. 9 यक्रोथ- (D6 °थः); M1 ये चान्येथ; B8 यवाक्रोथ; B7. 9 °क्रोथ; [illegible]

C. 12. 8901
B. 12. 245(4). 18
K. 12. 250. 17

शलो वाकश्च निर्वाकः शून्यपालः कृतश्रमः ।
एवंधर्मसु विद्वांसस्ततः स्वर्गमुपागमन् ॥ १८

तात प्रत्यक्षधर्माणस्तथा यायावरा गणाः ।
ऋषीणामुग्रतपसां धर्मनैपुणदर्शिनाम् ॥ १९

अवाच्यापरिमेयाश्च ब्राह्मणा वनमाश्रिताः ।
वैखानसा वालखिल्याः सिकताश्च तथापरे ॥ २०

कर्मभिस्ते निरानन्दा धर्मनित्या जितेन्द्रियाः ।
गताः प्रत्यक्षधर्माणस्ते सर्वे वनमाश्रिताः ।
अनक्षत्रा अनाधृष्या दृश्यन्ते ज्योतिषां गणाः ॥ २१

जरया च परिद्यूनो व्याधिना च प्रपीडितः ।

°शोथ; Da3 °श्रोथ; Da4 °न्मोथ; D5 यवस्रोताः; D7 यवश्रोताः; T G1–3. 6 M1. 5–7 यवक्रीतः (G3 °ता) (for यवान्नोऽथ). K1 कृतश्रमाः; K4 °क्रमः; Da3. a4 कृतः (Da4 °त-) कृशः. — c) K1 काशस्; K7 D4. 6. 9 तांड्यः; B6. 7. 9 Da3. a4 D5. 7 काम्यस्; Dn4 काव्ये; Ds2 कायस्; G2 कार्यः (for काव्यस्). Ś1 K2 अष्टोवी- (Ś1 °ह्रौं वी)र्यश्च काश्यश्च; K4 °वीर्यस्य काश्यपश्च (hypermetric). — After 17^{abc}, M5 (*inf. lin.*) reads 18^b for the first time, repeating it in its proper place. — d) K1 तंडो; K2 तंडौ; K4 M5 (with dittography for तथा) तंड्यो; K6 त्वाद्यो; K7 D4–7. 9 T1 G1–3. 6 कण्वो (for ताण्ड्यो). D7 ब्रुधाः; T1 G1. 3. 6 कुशः; T2 स्मृतः; G2 M7 कृशः; M1. 6 वसुः (for बुधः).

18 a) Ś1 शिलो; K7 D4. 6. 9 बलो; T2 M1. 5–7 चलो; G2 वहो (for शलो). K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 बलवान्कर्ण(V1 °क्रर्ण-; B8 °कर्म-; B9 °कंद)निर्वाकः (Da4 °र्घातः; Ds1 D2 °र्वापः); B8 (marg.) उपद्रुः कर्णनिर्वातः; D5 बालोर्कः कोश्विनिर्वाकः; D7 बालः काकोश्विनीवाकः; T1 G1. 3. 6 स्मृतपालश्च निर्वाकः. —M5 (*inf. lin.*) reads 18^b for the first time after 17^{abc}. — b) Ś1 K1. 2. 4 V1 शून्य(K4 °न्या)-वाकः; K6 शून्यापालः; K7 Da4 शून्यपाल-; B6. 8 (marg. as in text) °पाणिः; G1 M5 (both times) शूलपालः (for शून्य°). Dn1 कृताश्रमः; D6 कृतक्रमः; T G1–3. 6 M1. 5 (both times). 6. 7 श्रु(G2 प्र)तश्रवाः (for कृतश्रमः). — c) M1. 6 एतद्- (for एवं-). D4. 6. 9 एवंधर्मा(D6 °र्मं)स्तु; T एतद्धर्मं सु-; G1. 2 एतं धर्मं सु-; G3. 6 एतं धर्मंसु; M5 एतद्धर्मः सु-; M7 एते धर्मं सु- (for एवंधर्मसु). K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 एनं ध(B6. 9 एतं ध-; B7. 8 एतद्ध-; Da3 श्रुतं ध-; Ds1 D2 एवं ध)र्मं कृतवंतस्; V1 एतं सुधर्मं विद्वांसस्. — d) K4 स्वतः (for ततः). K7 D4. 6. 9 M1. 5–7 अवाप्नुवन्; Da4 Dn4 Ds1 उपागमत् (for °मन्). D5. 7 ततः स्वर्गं समाप्नुयुः; T G1–3. 6 ततस्ते स्वर्गमाप्नुवन्.

19 a) K6. 7 तावः; G1 ततः (for तात). Ś1 K1. 2 -धर्मेण; D5. 7 T G1–3. 6 -कर्माणस् (for -धर्मा°). — The portion from 19^b up to 12. 240. 16^a is lost in Ś1 on missing fol. — b) K7 Da4 यायावरां; M1. 6 जायावरा (for याया°). G1 गुणाः (for गणाः). ❀ Cn: गृहस्थसमभिक्षुसमवानप्रस्थाश्रमयुगले विद्येते येषां ते यायावराः यायात्वरनामानः प्रत्यहं याच्य यथोपलब्धवर्तिनः। ❀ — c) K6 -तपसो (for °सां). G1 ऋषीणामृद्धितपसां. — d) K3. 4 Da3. a4 Ds D2. 5–7 G1. 2 -नैपुण्य- (for -नैपुण-). Da3. a4 -दर्शिनः; D5. 7 -दक्षिणाः (for -दर्शिनाम्).

20 Ś1 missing (cf. v. l. 19). — a) K6 Bo. 6. 8 Da3. a4 Dn1. n4 Ds1 D2. 3. 5. 7. 8 अन्ये च; V1 B9 अन्येपि; B7 Ds2 अन्ये वा (for अवाच्या[:]). K3 ते (for च). — b) K1 Da3 ब्रह्मणा (for ब्रा°). K1 धर्मम् (for वनम्). K6 B7. 9 D5. 7 आस्थिताः (for आश्रिताः). K2 सर्वे वनमुपाश्रिताः. — K2. 7 om. (hapl.) 20^c–21^d. — c) K6 V1 Bo. 8 Da3. a4 Ds D4. 6. 9 वालिखिल्याः (K6 °ल्लाः) (for वाल°). — d) K6 Bo. 8 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 सैकताश्च; D5. 7 सिकतंश्च (sic); T1 G1. 3. 6 विदिताश्च (for सिक°).

21 Ś1 missing (cf. v. l. 19). K2. 7 om. 21^{abcd} (cf. v. l. 20). — a) K1 कर्मिभिस् (for कर्म°). Da4 तन्; D7 तैर् (for ते). D6 निरानंद- (for °नन्दा). G2 कर्मभिर्जनितानंदा. ❀ Cn: निरानन्दाः कृच्छ्रचान्द्रायणादिपरत्वात्। ❀ — b) D5. 7 जितधर्मौ (for धर्मनित्या). G2 (also as in text) तथा परे (for जितेन्द्रियाः). — c) M1 गणाः (for गताः). K1. 4 -धर्माणास् (for -धर्माणस्). — d) D5. 7 ये पूर्वं (for ते सर्वे). — e) K1 अनक्षत्रस्; Bo. 8 (marg. as in text) D7 स्वनक्षत्रा; B6. 9 अनक्षरा (for अनक्षत्रा). K1. 4. 6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 T G2. 3. 6 M1. 5–7 स्वनाधृष्या; K2 स्वनादृष्टा; G1 स्वनाधृष्या (for अना°). K7 D4. 6. 9 सुनक्षत्रास्तथाधृष्या (K7 °ष्ट्या). ❀ Cn: अनक्षत्राः नक्षत्रताराभ्योऽन्ये अपांतरतमःप्रभृतयः। अनाधृष्या निर्भयाः। ❀ — f) Da4 गुणाः (for गणाः). M1. 6 (*inf. lin.*) दृश्यंते ज्योतिषो गताः.

22 Ś1 missing (cf. v. l. 19). — a) K7 D4. 6. 9 मनसा; B6. 9 T1 G3 जरसा; Da4 रजया; D5. 7 क्षुधया (for जरया). K1. 2. 4 Bo Ds (also). 4–7 T G1. 3. 6 M1.

चतुर्थे चायुषः शेषे वानप्रस्थाश्रमं त्यजेत् ।
सद्यस्कारां निरूप्येष्टिं सर्ववेदसदक्षिणाम् ॥ २२
आत्मयाजी सोऽऽत्मरतिरात्मक्रीडात्मसंश्रयः ।
आत्मन्यग्नीन्समारोप्य त्यक्त्वा सर्वपरिग्रहान् ॥ २३
सद्यस्कांश्च यजेद्यज्ञानिष्टीश्चैवेह सर्वदा ।
सदैव याजिनां यज्ञादात्मनीज्या निवर्तते ॥ २४
त्रींश्चैवाग्नीन्यजेत्सम्यगात्मन्येवात्ममोक्षणात् ।
प्राणेभ्यो यजुषा पञ्च षट् प्राश्नीयादकुत्सयन् ॥ २५
केशलोमनखान्वाप्य वानप्रस्थो मुनिस्ततः ।
आश्रमादाश्रमं सद्यः पूतो गच्छति कर्मभिः ॥ २६

C. 12. 8810
B. 12. 245(4). 2
K. 12. 250. 26

5–7 तु; K7 D9 G2 [अ]पि; V1 [अ]ति· (for च). K1. 4 B6. 8 (marg.). 9 Ds1 D3 (by corr.). 5. 7 T1 परिद्यूना; B8 (orig.) °क्षुण्णा; M1. 6 °न्यूना; M7 °न्यूनो (for °द्यूनो). —[b]) K1. 2. 7 D4–6. 9 वापि; V1 वा प्र·; D7 च सु·; T G1–3. 6 M1. 5. 6 परि·; M7 वा* (for च प्र-). K1. 6 V1 Bo. 6. 8. 9 Ds1 D5. 7 T1 M1. 6 -पीडिताः (for -पीडितः). —[c]) K1. 2. 4 T G2. 3. 6 M5 त्वायुषः; D8 चायुषा (for °षः). Ds1 शेषं (for शेषे). Da4 चतुर्थमायुषः शेषे; G1 चतुर्थेऽवायुषः शेते. —[d]) Ds1 वानप्रस्थाश्रमे. M1 त्यजन् (for त्यजेत्). — With 22^{ef}, cf Manu. 6. 38^{ab}. —[e]) K1 सम्यस्कारां; K6 सत्यक्षरां; B9 Da3 Ds2 D5 सद्यस्करां; Da4 °स्करो; D8 सत्यस्कारां; T G1–3. 6 साद्यस्कां सं·; M1. 5–7 सद्यस्कां सं· (M7 च) (for °स्कारां). K1 G1 निरूपेष्टिं; G2 -निकृष्टेष्टिं (for निरूप्येष्टिं). ❀ Ca: सद्यस्कारामेकाहनिर्वर्त्यामिष्टिं प्राजापत्याख्याम् । ❀ ❀ Cp: निरूप्य त्यक्त्वा । ❀ —[f]) K1. 2. 7 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 D2–7. 9 Cn (described as अपपाठ) Cpp सर्वान्वे· (D5. 7 °र्ववे)दान्सदक्षिणान्; Ds1 सर्ववेदस्वदक्षिणां (sic); Cv सार्ववेदां (gloss: सर्ववेदेषु विहिताम्) सदक्षिणां.

23 Ś1 missing (cf. v. l. 19). —[a]) K1. 2. 4 D4. 6 वात्मरतिर्; K6. 7 V1 B6. 8. 9 Da3. a4 D5. 7. 9 चात्म°; Ds1 सात्म°; T G1–3. 6 वसेत्कर्म (T2 °र्मा); M1 सोमरतिर् (for सोऽऽत्म°). ❀ Cn: आत्मयाजी जीवच्छ्राद्धादिकृत् । ❀ —[b]) K6 B6 (marg. as in text). 9 Da3. a4 आत्मचार्यात्म·; Dn4 Ds2 D3 (before corr.) °क्रीडार्थ-; D5. 7 °क्रीडाभि·; D9 M5. 7 °क्रीडोत्म· (for °क्रीडात्म·). K4 Da4 -संशयः; D6 -संश्रयं (for °यः). K1 आत्मक्रीतोत्मसंश्रयाः; T G1. 3. 6 रति(T2 °तिः)क्रीडात्मसंश्रयः. —With 23^{cd}, cf. Manu. 6. 38^{cd}. —[c]) Dn4 अग्रात्; M1 अग्निं (for अग्नीन्). K1. 4. 7 D4. 6. 9 समाधाय; K2 °दाय (for °रोप्य). —[d]) Dn4 त्यक्ता; D9 त्यक्ताः (for त्यक्त्वा). B8 (marg. as in text) सर्वान् (for सर्व·). D6 -परिग्रहात्.

24 Ś1 missing (cf. v. l. 19). —[a]) Bo सत्यस्कांश्; B7. 9 D8 T G2 साद्य° (for सद्य°). Dn1. n4 त्यजेद् (for य°). K7 याजीनू; D5. 7 यज्ञान् (for यज्ञान्). —[b]) K1. 2 इष्ट्वा; Da4 इष्टिश्; Ds1 D7 T1 G1 इष्टींश्; D6 इष्टांश् (for इष्टीश्). K6 B6 (marg. as in text). 7. 9 Da3. a4 T G1. 8. 6 M1. 5 (*inf. lin.* as in text). 6. 7 सर्वशः (for °दा). G2 इष्टाश्चैव सहस्रशः. —[c]) V1 B9 Dn1 D2. 3. 8 यदैव; G3. 6 M1 सदेव (for सदैव). K1 याजिनं; D6 यज्ञिनां (for याजिनां). K1. 2. 4. 6. 7 B9 Da4 D6. 9 यज्ञान्; D4 M5 यज्ञा; T1 याज; T2 G1–3. 6 M1. 6. 7 यज्ञ (for यज्ञाद्). ❀ Ca: सदैव आत्मन्येवानिशम् । ❀ —[d]) K6 आत्ममीज्या; V1 °यज्ञा; Ds1 D6 °नाज्या; Ds2 °निष्ठा; M1. 6. 7 Cap नात्मनीज्या (for आत्म°). B7 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 प्र·; M7 हि (for नि·). K1. 2. 4 आत्मेज्या विनिवर्तते; D7 आत्मनीत्यादि वर्तते; T G1. 3. 6 M5 तथैवात्मनि वर्तते; G2 तदैवात्मनि दृश्यते (also वर्तते).

25 Ś1 missing (cf. v. l. 19). —[a]) K1. 4 त्रीश्चैवाग्नीन्; D6 त्रींश्च अग्नीन्; G1–3. 6 तां(G2 य)श्चैवाग्नीन् (for त्रींश्चैवा°). K1. 2. 4. 6. 7 V1 B6–9 Da3. a4 D5. 7 T1 G1. 3. 6 त्यजेत्; G2 त्यजेः (for यजेत्). ❀ Cn: आत्मनीज्यायाः स्वरूपमाह—त्रीनिति । 'हृदयं गार्हपत्यो मनोऽन्वाहार्यपचन आस्यमाहवनीयः' इति वैश्वानरविद्योक्तप्रकारेण (Ch. Up. 5. 18. 2) । ❀ —[b]) B8 (marg.) आत्मयज्ञ· (for °न्येव). K7 B8 (marg.) D4. 6. 9 M1. 6. 7 [अ]प्रविमोक्षणात्; B8 (marg.) -विमो°; D5. 7 [अ]भिमो° (for [आ]त्ममो°). —[c]) K1. 4. 6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 3. 8 M1. 6 यजुषः; K7 D4. 6. 9 T2 G1 °षां (for °षा). —[d]) K1. 2 D6 प्रश्नीयाद्; D5. 7 अश्नी°; T G1. 3. 6 M1. 5–7 चाश्नी° (for प्राश्नी°). G2 षष्ठाश्नीयादतत्सयन् (sic).

26 Ś1 missing (cf. v. l. 19). —[a]) K7 Da3 केशान् (for केश·). V1 T G1–3. 6 M1. 5–7 -रोम·; Da3. a4 व्याप्य (for -लोम·). K7 D4. 6. 9 कृत्वा; D6 भूत्वा; M6 वापि (for वाप्य). D7 केशलोमनखी भूत्वा. ❀ Ca: केशलोमनखान् वानप्रस्थाश्रमे धृतान् । ❀ ❀ Cp: वाप्य वापयित्वा । ❀ —[b]) K7 वनप्रस्थो. K6 B8 (marg. as in text) Da4 स्थितः; T1 G2. 3. 6 तदा; G1 तथा (for ततः). K2 वानप्रस्थमुपस्थितः. —[c]) Bo Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 पुण्यं (for

C. 12. 8911
B. 12. 245(4).28
K. 12. 250. 27

अभयं सर्वभूतेभ्यो यो दत्त्वा प्रव्रजेद्द्विजः ।
लोकास्तेजोमयास्तस्य प्रेत्य चानन्त्यमश्नुते ॥ २७

सुशीलवृत्तो व्यपनीतकल्मषो
न चेह नामुत्र च कर्तुमीहते ।
अरोषमोहो गतसंधिविग्रहो
भवेदुदासीनवदात्मविन्नरः ॥ २८

यमेषु चैवात्मगतेषु न व्यथे-
त्स्वशास्त्रसूत्राहुतिमन्त्रविक्रमः ।
भवेद्यथेष्टा गतिरात्मयाजिनो
न संशयो धर्मपरे जितेन्द्रिये ॥ २९

ततः परं श्रेष्ठमतीव सद्गुणै-
रधिष्ठितं त्रीनधिवृत्तमुत्तमम् ।
चतुर्थमुक्तं परमाश्रमं शृणु
प्रकीर्त्यमानं परमं परायणम् ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि षट्त्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३६ ॥

सद्यः). —d) Da4 भवति; G2 यच्छति (for ग°).

27 = (var.) Manu. 6. 39. Ś1 missing (cf. v. l. 19). —b) K1 ये दत्त्वा; K4 V1 B0. 7 Dn1. n4 D2. 3. 8 दत्त्वा यः (by transp.); D8 दत्त्वा स; G3 यो दद्यात्. K1 प्रवणेद्; D5. 7 व्रजते (for प्रव्रजेद्). T1 G1–3. 6 पुनः (for द्विजः). —c) K7 तेजोमयात् (for °मयास्). —d) G6 चानंतम् (for चानन्त्यम्).

28 Ś1 missing (cf. v. l. 19). —a) D4 सुशीतल-; T G1–3. 6 M5 सुनीत- (for सुशील-). K6. 7 D4. 9 G1 M7 [s]प्व्यपनीत-; T2 ह्यप° (for व्यप°). Dn1 -किल्बिषो; G2 -कल्मषं (for °षो). —b) D4 वेह; D7 चैव (for चेह). V1 B9 D6. 7 T1 G1–3. 6 चामुत्र (for ना°). G1 om. च. Da4 कर्ममीहते; D5. 7 कर्म चेहते; T1 G3. 6 कर्म हीहते; T2 G1 M5 कर्म हीयते; M1. 6 स स्म हीयते; M7 सोंतमृच्छति (for कर्तुमीहते). —c) Da3 आरोष-; D6 अशोष- (for अरोष-). G2 -मोहा (for -मोहो). —d) K2 उपासीन- (for उदासीन-). V1 Ds2 -वदात्मवा(Ds2 °व)न्; D5 -वति स्मृतिं; D7 -वती स्मृतिर् (for -वदात्मविन्). D8 मुनिः (for नरः).

29 Ś1 missing (cf. v. l. 19). —a) K4 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 चैवानु- (for चैवात्म-). K1 -रतेषु; G2 -गते च (for -गतेषु). Da4 Dn4 D9 व्यथे; D7 व्यथे; G2 स्वथेत् (for व्यथेत्). —b) K1 सुशास्त्र- (for स्व°). K2 -मात्राहुति-; B7. 8 (marg. as in text) M1 -सुताहुति-; T2 -सूत्राहृति- (for -सूत्राहुति-). K1. 2. 4. 6. 7 V1 D4. 6. 9 Ca -मात्र- (for -मन्त्र-). T1 G1. 3. 6 -विक्रमात् (for -विक्रमः). D5. 7 स्वशांत(D7 °ति)मन्वाहुतिसंत्रविक्रमः; G2 स्वशास्त्रताभूतितमंत्रविक्रमैः. ❀ Ca: स्वशास्त्रं यतिशास्त्रं तदेव, अनुष्ठानाद्यशक्यत्वात् सूत्रं, तत्र या आहुतिपदोपलक्षिता क्रिया तन्मात्रविक्रमः आत्मा यस्येत्यर्थः ॥ Cn: स्वस्य संन्यासविधेः शास्त्रम् तत्रस्थं सूत्रम्—इमं लोकममुं च परित्यज्यात्मानमन्विच्छेदित्येवंरूपम् ॥ Cv: स्वशास्त्रेषु सूत्रेषु या आहुतयः ये मन्त्राः तेषु विक्रमः क्रमरहितः । ❀ —c) D5 सर्वेष्वथेष्टा; D7 भवेष्वधेष्टा (for भवेद्यथेष्टा). Da3. a4 यथेच्छा; D6 यजेष्टा; T1 G1–3. 6 अथैषा (G2 °षि); T2 अथेष्टा (for य°). K1 -याजिने; K6 V1 B8 (marg.). 9 Da3. a4 D5. 7 Cpp -चेतसो; K7 B6 (marg.) D4. 6. 9 -याजिनां; B0. 6 (orig.) -चेतनो; B7 D9 D8 -वेदिनो; Dn1. n4 D2. 8 -वेदिनि (Dn4 °नी) (for -याजिनो). —d) K1 संश्रयो; K2 संचयो; T1 संशये (for °यो). D6 धर्मपरो. D5. 7 जितेंद्रियः. ❀ Cn: यथेष्टा चिरजीविता वा, सद्योमुक्तिर्वा क्रममुक्तिर्वा इच्छया भवतीत्यर्थः । ❀

30 Ś1 missing (cf. v. l. 19). —a) K2. 4 D3 T G1–3. 6 M5 अतः (for ततः). Da4 श्रेयम् (for श्रेष्ठम्). —b) K2 अधीष्ठितं; D4 अनु°. Da4 om. (hapl.) ष्ठितं त्रीनधि-. Ds1 T2 G2 M5. 7 अति-; D5. 7 अभि-; M1. 6 अपि (for अधि-). K4 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 3. 8 M1. 6 -वृत्तिम् (for -वृत्तम्). B0. 6. 8. 9 Da3. a4 Ds1 D2 M1. 6 उत्तमां; T2 G2. 3. 6 M5 आश्रमान् (for उत्तमम्). T1 G1 अधिष्ठितं त्रीनधिवृत्तमत्सरात् (G1 °रान्). ❀ Ca: त्रीनाश्रमानधि, त्रिभ्योऽप्याश्रमेभ्योऽधिकं वृत्तं यतिसमाचारः । ❀ —c) K1 परमाशु मां; G2 °मात्मकं (for °माश्रमं). —d) K2 प्रकीर्तिमानं; D7 G2 °र्यमाणं.

२३७

शुक उवाच ।

वर्तमानस्तथैवात्र वानप्रस्थाश्रमे यथा ।
योक्तव्योऽऽत्मा यथा शक्त्या परं वै काङ्क्षता पदम् ॥ १

व्यास उवाच ।

प्राप्य संस्कारमेताभ्यामाश्रमाभ्यां ततः परम् ।
यत्कार्यं परमार्थार्थं तदिहैकमनाः शृणु ॥ २

कषायं पाचयित्वा तु श्रेणिस्थानेषु च त्रिषु ।
प्रव्रजेच्च परं स्थानं परिव्रज्यामनुत्तमाम् ॥ ३

तद्भवानेवमभ्यस्य वर्ततां श्रूयतां तथा ।
एक एव चरेन्नित्यं सिद्ध्यर्थमसहायवान् ॥ ४

एकश्चरति यः पश्यन्न जहाति न हीयते ।
अनग्निरनिकेतः स्याद्ग्राममन्नार्थमाश्रयेत् ॥ ५

C. 12. 8919
B. 12. 24:[5].
K. 12. 2:1. 5

Colophon: Ś1 missing; K3.5 B1-5 Da1.a2 Dn2.n3 D1 G4.5 M2-4 absent. — *Sub-parvan*: K1.2.4.6.7 Bo.6.7.9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2-9 T G1-3.6 M1.5-7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name*: K2.4 शुकप्रश्नः; K6.7 V1 Bo.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2-6.8.9 शुकानुप्रश्नः; M1.6.7 शुकानुप्रश्ने वानप्रस्थाश्रमवृत्तिकथनं; M5 शुकानुप्रश्ने वानप्रस्थधर्मः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K6 80; Dn1 D7 T1 G1.3.6 M5 71; Dn4 Ds2 G2 70; D3 66; D8 65; T2 85; M1.6.7 69. — *Śloka no.*: Dn1 D8 31; Dn4 26.

237

☞ This adhy. is missing in Ś1 (cf. v. l. 12. 236. 19).

1 a) K1.7 D9 वर्तमानास्; G2 °माने (for °मानस्). D2 om. वात्र. — b) K7 D4.6.7.9 तथा; D5 M1 तदा (for यथा). K2 G3 व(G3 वा)नप्रस्थाश्रमे (G3 °मो) यथा; G2 वानप्रस्थाश्रमेण च. — c) K1.2.4.7 D4.6.9 योज्य आत्मा; B9 Ds1 D7 G2 M1.5.6 योक्तव्यात्मा (for °व्योऽऽत्मा). K6 Bo.6.7.9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 T G1-3.6 M6 Cp.s कथं (for यथा). K1.2.4 -शक्ति; T1 G1-3.6 शक्यः (for शक्त्या). — d) K1.2.4.6 B8.9 दमं चेत् (K6 B3.9 वै); V1 दमे वै; Bo.6 Da3.a4 पदं वै; B7 Dn1.n4 Ds D2.3.8 M5 वैधं वै; M7 वरं वै (for परं वै). K2 कांक्षिता; Ds1 वांछता; Ds2 क्वंक्षतां. K4.6 Bo.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 परं (for पदम्). D5.7 पदं कांक्षंस्ततः परं; D6 परं चैकस्ततः परं.

2 G1 om. 2-3. — a) B6 (marg. as in text). 8 (marg.) Da3.a4 सत्कारम् (for संस्का°). G2 एकाभ्याम् (for एता°). ❀ Cn: संस्कारं, चित्तशुद्धिम् । ❀ — b) K1 om. आश्रमाभ्यां. Bo.8 (marg. as in text) यथाक्रमं (for ततः परम्). — c) K6 V1 Bo.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2-4.8 T1 G2.3.6 यत्कार्यं परमार्थं तु (B6.9 °र्थं तत्; B3 [marg.] °त्मार्थं; T1 °र्थं च; G2.3.6 °र्थं त्वं). — d) G2.3.6 तम् (for तद्).

3 G1 om. 3 (cf. v. l. 2). — a) D3 कापायं. G2 पालयित्वा; M5 (*inf. lin.*) वर° (for पाच°). K4.6 V1 Bo.6.7.9 Da3 Dn1.n4 Ds D2.3 (also).7.8 [आ]शु; K7 D4.6.9 T G2.3.6 M1.6.7 Cv च (for तु). ❀ Cv (reading काषायाम्बरयित्वा): काषायाम्बरवन्तं कृत्वा । ❀ — b) K1.2.6 B7.8 Da3.a4 श्रेणी-; D7 G2 श्रोणि- (for श्रेणि-). D5.7 वर्तिषु; T1 G3.6 [इ]ति त्रिषु; G2 संधिषु (for च त्रिषु). D6 ब्रह्मचर्यादिषु त्रिषु. ❀ Ca: श्रेणिस्थानेषु पङ्क्तिक्रमेण स्थितेषु । ❀ — c) K1.2 प्रव्रजा-(K2 °ज)श्च; K7 Ds2 D4.6.9 प्रव्रजेत (for प्रव्रजेच्च). K6 D5.7 प्रव्रजेदपरं (D6 °रे) स्थानं. ❀ Ca (reading परस्थानं): त्रिभ्योऽधिकफलत्वाद्यत्याश्रमस्य परत्वम् । ❀ — d) K2 परिव्रजाम्; K4 D6.7 °व्रज्यम्; K6 V1 Bo.6-9 Da3.a4 Ds D2.3.8 Cp पारिव्राज्यम्; Dn1 परिव्राज्यम्; Dn4 पारिव्रज्यम् (for परिव्रज्याम्). K6 V1 Bo.6-9 Dn1.n4 Ds D2-8 अनुत्तमं; Da3.a4 अनंतरं (for अनुत्तमाम्). G2 प्रव्रज्यामनुसुव्रमां (sic).

4 a) G2 तद्भावान् (for तद्भ°). K7 D4.9 अभ्यचर्य; B6.8 (both marg.) अन्विष्य (B8 °स्य) (for अभ्यस्य). — b) K6 वर्तता. — 4^{cd} = Manu. 6. 42^{ab}. — c) K6 V1 Bo.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.6.8 T G1.3.6 Cp धर्मं (for नित्यं). G2 एकमेवाचरेद्धर्मं.

5 With 5^{ab}, cf. Manu. 6. 42^{cd}. — a) K1 यत् (for यः). ❀ Cs: पश्यन् परमात्मानं ध्यायन् । ❀ — b) G1 अजहंति (for न जहाति). — 5^{cd} = Manu. 6. 43^{ab}. V1 reads 5^{c}–7^{d} after 11. — c) T1 G1-3.6 निरग्निर् (for अन°). K7 इति केतः (for अनिकेतः). K4.6 V1 Bo.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 च (for स्याद्).

C. 12. 8920
B. 12. 246[5]. 6
K. 12. 251. 6

अश्वस्तनविधानः स्यान्मुनिर्भावसमन्वितः ।
लघ्वाशी नियताहारः सकृदन्ननिषेविता ॥ ६
कपालं वृक्षमूलानि कुचेलमसहायता ।
उपेक्षा सर्वभूतानामेतावद्भिक्षुलक्षणम् ॥ ७
यस्मिन्वाचः प्रविशन्ति कूपे प्रास्ताः शिला इव ।
न वक्तारं पुनर्यान्ति स कैवल्याश्रमे वसेत् ॥ ८
नैव पश्येन्न शृणुयादवाच्यं जातु कस्यचित् ।
ब्राह्मणानां विशेषेण नैव ब्रूयात्कथंचन ॥ ९
यद्ब्राह्मणस्य कुशलं तदेव सततं वदेत् ।
तूष्णीमासीत निन्दायां कुर्वन्भेषजमात्मनः ॥ १०
येन पूर्णमिवाकाशं भवत्येकेन सर्वदा ।
शून्यं येन जनाकीर्णं तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ ११
येन केनचिदाच्छन्नो येन केनचिदाशितः ।
यत्रक्वचनशायी च तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ १२

— d) Da4 आचरेत् (for आश्रयेत्). K1 Dn4 ग्रामसत्वा(Dn4 °मात्रा)र्थमाश्रयेत्.

6 For the sequence in V1, cf. v. l. 5. — a) G2 अवस्थान- (for अश्वस्तन-). K6 Bo. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds1 D2. 3. 8 -विधाता ; D6 -निवासः ; T1 G1–3. 6 M1. 5–7 -निधा(G2 °दा)नः (for -विधानः). ❀ Cs : श्वोभवं विधानमन्नादिसंपादनं यस्य नास्ति सोऽश्वस्तनविधानः । ❀ — b) Da4 G1 मुनिभात्र-. K6 V1 Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6–8 -समाहितः (for -समन्वितः). ❀ Cs : भावसमन्वितः प्रत्यगात्मनि विहितदिनकृत्यः । ❀ — c) Dn1 लब्धाशी ; Dn4 लघ्वाशा (for °शी). — d) K1. 2 B6. 8 D7 T G1–3. 6 अन्नं (for अन्न-). D7 T1 G3. 6 निषेविते ; T2 G1. 2 निवेवते ; M1. 6 -निषेवता (M6 °ताः) (for °विता).

7 = (var.) Manu, 6. 44. For the sequence in V1, cf. v. l. 5. — a) G2 कपाले (for °लं). ❀ Cp : कपालं भिक्षापात्रम् । ❀ — b) K6. 7 B8 Dn1 D3–7. 9 Cn कुचैलम् ; V1 B6 (marg.) कौचेल्यम् ; Dn1 (marg.) विवर्णम् ; Ds1 D3 कुत्रेलम् ; G1 कचेलम् ; M1 कुलेचम् (for कुचेलम्). K7 D9 असहायिता (for °यता). Da4 कु*लसहसायतान्. ❀ Cn : कुचैलम् काषायवस्त्रम् । ❀

8 a) K2 V1 Da4 प्रविश्यंति ; K6 Bo. 6. 7. 9 Da3 Dn1 D2. 3. 8 प्राविशंति ; K7 Ds D4–7. 9 T G1–3. 6 M1. 5–7 प्रणश्यं(G2 °श्य)ति ; Dn4 प्रविशति (for °शन्ति). ❀ Cv : वाचः परकृतनिन्दावाचः । ❀ — b) T2 कुले (for कूपे). K1. 2. 4 प्रासास्ति (K4 °सि) मा ; V1 प्रासद्विपा ; Bo. 6 (marg.). 7–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 त्रस्ता (Ds1 °स्था) द्विपा ; B6 (orig.) भ्रष्टा द्विपा ; B8 (marg.) मग्ना द्विपा ; D5. 7 प्राप्य शिला ; T1 G1–3. 6 M1. 5–7 प्रास्ताः (G2 °स्त-) शिला (for प्रास्ताः शिला). — c) K1 नैव द्वारं ; G2. 3. 6 नवद्वारं (for न वक्तारं). K7 Dn1 G3. 6 पुनर्यान्ति ; G2 [illegible] हंति.

❀ Ca : पुनरुत्तराद्यदानेन कोपाद्यभावाच्च वक्तारं यान्ति । ❀ — d) M1 वैकल्याश्रमे (for कैवल्या°).

9 b) K1. 2 नावाच्यं ; T1 G3. 6 न वाच्यं ; G2 न वाचं (for अवाच्यं). — c) T1 G2. 3. 6 ब्राह्मणानविशेषेण. — d) B8 M1. 6 नैवं (for नैव). K1. 2. 4 B7. 9 कदाचन ; Da4 कथं च नः. G2 नैव ज्यायान्कथंचन.

10 a) D4–7. 9 ब्राह्मणानां (for °णस्य). — b) D5. 7 वचनं (for सततं). T1 वसेत् (for वदेत्). — c) D5 भिक्षायां (for निन्दायां). — d) Da4 पूर्व- (for कुर्वन्). K4. 6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 M5 भैषज्यम् ; B8 (marg.) विजयम् (for भेषजम्). ❀ Cs : भेषजं ब्राह्मणनिन्दाश्रवणप्रतिक्रियां ... श्रोत्रपिधानम् । ❀

11 a) T G1–3. 6 M5 स्वेन (for येन). Da4 पूर्वम् (for पूर्णम्). ❀ Cp : आकाशं शून्यस्थानम् । यद्वा, ब्रह्मभावापन्नेन आकाशमिव व्यापकम् । ❀ — b) D5. 7 वदति ; T2 भवंति. Ds एतेन (for एकेन). K2 Da4 भवेदेकेन सर्वदा. — c) T G1–3. 6 M1. 5–7 यस्य (for येन). K6 जलाकीर्णं (for जना°). Da3. a4 सर्वभूतेष्वभयदस् (= 14c). ❀ Cs : यस्य जनाकीर्णं स्थानं शून्यमिव निर्जनस्थानमिव भवति । ❀ — d) K1 G1 तदेव ; G2 तदेया (sic) (for तं देवा). K1. 4 ब्राह्मणा (for °णं). ❀ Cn : ब्राह्मणं ब्रह्मिष्ठम् । ❀ — After 11, V1 reads 5c–7d.

12 K7 D2. 4. 9 om. (hapl.) 12. K2 reads 12 twice. — a) Da3 om. केन. G2 आच्छिन्नो (for आच्छन्नो). — b) K4 आश्रिता ; K6 Bo. 8 आसितः ; Da4 आशिनः ; D5. 7 आश्रितः ; D6 आस्थितः (for आशितः). T1 G2 M1. 5. 6 यस्य कस्यचिदाशि(M1 °सि)तः. — c) Da4 -शायि ; T1 -वासी. T G1–3. 6 M1. 6 स्यात् (for च). — After 12, D4 reads 14 for the first time, repeating it in its proper plaee.

13 K4 transp. 13 and 14. K7 reads 13 on marg. — a) K1 अहीरिव K2 अम्री° ; Da4 अहो°।

अहेरिव गणाद्भीतः सौहित्यान्नरकादिव ।
कुणपादिव च स्त्रीभ्यस्तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ १३
न क्रुध्येन्न प्रहृष्येच्च मानितोऽमानितश्च यः ।
सर्वभूतेष्वभयदस्तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ १४
नाभिनन्देत मरणं नाभिनन्देत जीवितम् ।
कालमेव प्रतीक्षेत निदेशं भृतको यथा ॥ १५
अनभ्याहतचित्तः स्यादनभ्याहतवाक्तथा ।
निर्मुक्तः सर्वपापेभ्यो निरमित्रस्य किं भयम् ॥ १६
अभयं सर्वभूतेभ्यो भूतानामभयं यतः ।
तस्य देहाद्विमुक्तस्य भयं नास्ति कुतश्चन ॥ १७
यथा नागपदेऽन्यानि पदानि पदगामिनाम् ।
सर्वाण्येवापिधीयन्ते पदजातानि कौञ्जरे ॥ १८
एवं सर्वमहिंसायां धर्मार्थमपिधीयते ।
अमृतः स नित्यं वसति योऽहिंसां प्रतिपद्यते ॥ १९

C. 12. 8933
B. 12. 246(S).
K. 12. 251. 19

G1 यो हरीव (for अहेरिव). K1 गुणाद्; G2 जनाद् (for गणाद्). G1 भीता (for भीतः). ❀ Cs : गणात् लोकसमूहात् । ❀ — b) D5. 7 सुहृदो; M1 सौहित्यं (for °त्यान्). K7 D4. 6. 9 G1 सन्मानान्मरणादिव. ❀ Ca : सौहित्यादत्यन्तभोजनजन्यायास्तृप्तेः । Cn : मिष्टान्नजनिततृप्तेः ॥ Cs : सौहित्यं मैत्री, तस्याः पक्षपातो वा । ❀ — c) B8 (marg. as in text) D5. 7 राक्षसीभ्य इव स्त्रीभ्यस्.

14 K1 D6 om. (hapl.) 14. K4 transp. 13 and 14. D4 reads 14 for the first time after 12. — a) Dn4 क्रुध्येन्; T G1-3. 6 M7 कुप्येन् (for क्रुध्येन्). M5 च (for प्र-). B8 (marg.) भैषजच् (for प्रहृष्येच्). K2. 4 न च कुध्ये(K4 °द्धे)न्न प्रहृष्येन्; K7 D4 (both times). 6. 7. 9 न प्रहृष्येन्न च क्रुध्येन्. — b) Da4 om. (hapl.) तोऽमानि-. — c) K2 भयदस; D4 (both times) T1 G2. 3. 6 अभयदं (for °यदस्).

15 = (var.) Manu. 6. 45. — a) K1. 2. 4 V1 D4. 9 G1-3. 6 नाभिनिंदेत (for °नन्देत). K4 om. (hapl.) from मरणं up to नन्देत (in 15b). — b) G1. 2 नाभिनिंदेत. B7 D6 जीवनं (for जीवितम्). — c) K7 कालमेवं. Bo प्रतीक्ष्येत. — d) K1 निवेशं; K4 T2 निर्देशं; Bo. 6. 8 (marg. as in text) Ds1 T1 G1-3. 6 M5-7 Cap (gloss : भृतिः) Cs (gloss : वृत्तिकालं) निर्वेशं; M1 निर्वेदे; Ca. n (gloss : आज्ञां) निदेशं (as in text). K2 Dn4 भूतको (for भृ°).

16 a) B8 (marg.) Ds अनव्याहत- (for अनभ्या°). ❀ Ca : अनभ्याहतमप्रतिघाति, न विद्यतेऽभ्याहतमस्मादिति व्युत्पत्त्या ॥ Cn : अभ्याहतं दोषाक्रान्तम् । ❀ — b) B8 (marg.) Ds Cs (gloss : अपराभूतं) अनव्याहत- (for अनभ्या°). K4 (also as in text) यथा; K6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 G8 भवेत् (for तथा). — c) B8 विमुक्तः (for निर्मुक्तः). — D5. 7 om. (hapl.) 16d-17a. — d) T1 G3. 6 निरमित्रोकुतोभयः; G2 °मित्रकथोभयः.

17 With 17, cf. Manu. 6. 40. D5. 7 om. 17a (cf. v. l. 16). G2 om. 17ab. — a) K1. 2. 4. 7 D4. 6. 9 यस्य (for सर्व-). — b) Dn1 ततः; D5. 7 -करः (for यतः). V1 न भूतानां भयं यतः. — c) K4. 6 V1 Bo. 6 (marg. as in text). 7. 8 (marg. as in text). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 मोहाद्; G2 देवाद् (for देहाद्). — d) Da4 कुतश्च नः.

18 a) Bo. 6 (marg.) Da3. a4 M7 (*sup. lin.*) Ca (gloss : प्रसिद्धौ) नाम; M7 (orig.) नाक- (for नाग-). Da3. a4 -पदा (for -पदे). — b) B8 -यामिनां (for -गामिनाम्). — c) K1. 2 परी(K2 °रे)यंते; K4 [अ]परी°; K7 [अ]प्यधीयते; Da4 [अ]विधीयंते; D6 विधी°; G1 [अ]पि ली°; G2. 3. 6 M7 [अ]मिधी°; M1. 6 [अ]वही° (for [अ]विधी°). — d) K1. 2 पदे (for पद-). K4 कौंतरे; Da4 कैंजरे; D3 कौंतवे. G2 पदका*नि**रे. ❀ Cn : कौञ्जरे, कुं पृथिवीं शरीररूपां जरयतीति कुञ्जरः समाधिस्थो योगी तस्य स्थाने कौञ्जरे पदे ॥ Cp : कुं भुवं जरयतीति कुञ्जरो गजेन्द्रः । ❀

19 b) B3 (marg. as in text) Da4 Cp (Cpp as in text) धर्मागमम्; Ds धर्माख्यम् (for °र्थम्). Bo अवधीयते; B9 Da4 D6 T1 G1-3. 6 M1. 6 अभि°; D5. 7 अपि दृश्यते (for अपिधीयते). — c) *Hypermetric.* K4 T G1. 3. 6 M5 सृतः; D4. 5. 7 M1. 6. 7 अमृते (for °तः). D4 lacuna; M1 न (for स). K1. 2. 4 D6. 9 T G1. 3. 6 M5 भवति; K7 भवेद् (for वसति). B6. 8 (marg.) Da3. a4 अमृतः (B8 °ते) स वसेच्चिरं; B8 (orig.) °ते वसते नित्यं; G2 नित्यं व्रतस्थो भवति. — d) K1 यो हि मां; Da3. a4 योऽहिंसा (Da4 °सः); D5. 7 हिंसां न (for योऽहिंसां). K6 V1 Bo. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 न प्र- (for प्रति-). D6 यो हिंसायां प्रपद्यते.

20 a) K1. 2 G1 M6 तु स्याद्; K6 सखो; T2 तस्य;

C. 12. 8934
B. 12. 246(5). 20
K. 12. 251. 20

अहिंसकः समः सत्यो धृतिमान्नियतेन्द्रियः ।
शरण्यः सर्वभूतानां गतिमाप्नोत्यनुत्तमाम् ॥ २०
एवं प्रज्ञानतृप्तस्य निर्भयस्य मनीषिणः ।
न मृत्युरतिगो भावः स मृत्युमधिगच्छति ॥ २१
विमुक्तं सर्वसङ्गेभ्यो मुनिमाकाशवत्स्थितम् ।
अस्वमेकचरं शान्तं तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ २२
जीवितं यस्य धर्मार्थं धर्मोऽरत्यर्थमेव च ।
अहोरात्राश्च पुण्यार्थं तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ २३
निराशिषमनारम्भं निर्नमस्कारमस्तुतिम् ।
अक्षीणं क्षीणकर्माणं तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ २४
सर्वाणि भूतानि सुखे रमन्ते
सर्वाणि दुःखस्य भृशं त्रसन्ति ।
तेषां भयोत्पादनजातखेदः
कुर्यान्न कर्माणि हि श्रद्दधानः ॥ २५

M_7 च स्याद् (for सत्यो). T_1 $G_{2.3.6}$ अहिंसकः स्यान्मतिमान्. —^{b}) G_2 मतिमान् (for धृति°). $D_{5.7}$ विजितेंद्रियः; G_3 निर्जितें° (for नियतेन्द्रियः). —^{c}) Da_4 शरण्यं; D_4 °ण्या. —^{d}) K_4 $D_{4.6.9}$ प्राप्नोति (for आ°). $D_{2.9}$ अनुत्तमं.

21 ^{a}) G_2 तस्य (for एवं). V_1 विज्ञान-; $D_{5.7}$ वाज्ञान-; G_2 प्रज्ञानु- (for °न-). K_6 -हृप्तस्य (for -तृप्तस्य). ❀ Cn : प्रज्ञानमात्मानुभवः । ❀ —^{b}) $K_{4.6.7}$ V_1 $B_{0.6–9}$ $Da_{3.a4}$ $Dn_{1.n4}$ D_8 $D_{2–9}$ निराशिषः (for मनीषिणः). —^{c}) Dn_4 M_5 मृत्युम्. T $G_{1–3.6}$ $M_{1.6.7}$ C_s अधिको (for अतिगो). K_6 भावं; D_7 भागः; T $G_{1–3.6}$ भावात् (for भावः). ❀ Ca : न मृत्युरतिगो भावः, न मृत्युलक्षणो भावोऽतिक्रम्य तं वर्तते ॥ Cn : तस्य अतिगो अतिक्रम्य गन्ता न भवति ॥ C_s (reading न मृत्युरधिको भावः): भावादभिप्रायादधिको मृत्युर्न । मनीषी स्वयमेव मृत्युं कामयते, संसारस्यानित्यत्वात् ॥ Cv : न मृत्युमतिगो, मृत्युमति देहे गच्छतीति मृत्युमतिगः, भावो यस्य नेति योजना । ❀ —^{d}) Ds_2 G_2 M_7 मृत्युर्; G_1 मुक्तिम् (for मृत्युम्). $K_{2.4.7}$ V_1 $D_{4.6}$ अव-; $Dn_{1.n4}$ T_2 अभि-; $D_{5.7}$ अति-; G_1 उप- (for अधि-). $D_{5.7}$ -वर्तते (for -गच्छति).

22 ^{a}) K_7 $D_{4.9}$ वियुक्तं; Ds_1 $M_{1.6.7}$ (*sup. lin.* as in text) विमुक्तः (for °क्तं). —^{b}) V_1 M_7 (*sup. lin.* as in text) मुनिर् (for मुनिम्). $M_{1.6.7}$ (*sup. lin.* as in text) स्थितः (for स्थितम्). G_2 मुनिमाशयः स्थितं (submetric). ❀ Cn : आकाशवत्, निर्विषयत्वात् ॥ C_s : केवलं सङ्गरहितम् । ❀ —^{c}) K_4 V_1 B_9 Dn_4 $D_{2.3}$ अश्वम्; $K_{6.7}$ $D_{4–7.9}$ स्वस्थम्; G_1 अलम् (for अस्वम्). $K_{1.2}$ एव परं (for एकचरं). $M_{1.5–7}$ दांतं (for शान्तं). T $G_{3.6}$ आकाशशरणे शां(T$_2$ दां)तं; G_2 अस्तगे शरणं शांते. ❀ Cn : अस्वं निर्द्रव्यम् । अत एव एकचरं ज्ञातृज्ञेयशून्यज्ञानमात्रम् । ❀ —^{d}) D_6 देवानां (for तं देवा).

23 $K_{2.4}$ $D_{5.7}$ om. (hapl.) 23. G_1 M_1 om. (hapl.) 23–24. K_1 transp. 23 and 24. —^{a}) B_7 जीवितुं. ❀ Cn : धर्मार्थं, धर्ममेघाख्य (Yogasūtra 4. 29)-निर्विकल्पकसमाधिजपुण्योत्पत्त्यर्थम् । ❀ —^{b}) K_1 ह्यन्यार्थम्; K_7 $D_{4.6.9}$ T $G_{2.3.6}$ $M_{5.7}$ ज्ञानार्थम्; $B_{7.8}$ (marg. as in text) Dn_1 D_3 (marg. as in text) Cn हर्यं°; $Da_{3.a4}$ Dn_4 ह्रत्य° (for ऽरत्य°). ❀ Cn (reading हर्यर्थं): हरन्ति ते हरयः, तत्समीपवर्तिनः । रत्यर्थमिति पाठे परेषां सुखार्थम् ॥ Cp : रत्यर्थं सुखार्थं, दुःखसंभिन्नसुखार्थमित्यर्थः ॥ Cv : रत्यर्थं विष्णुप्रीत्यर्थम् । ❀ —^{c}) T $G_{2.3.6}$ M_7 अहोरात्रं (for °रात्राश्). ❀ Cn : पुण्यार्थं लोकशिक्षार्थम् । ❀

24 G_1 M_1 om. 24 (cf. v. l. 23). K_1 transp. 23 and 24. —^{a}) $K_{1.2}$ निरारंभं (for अनारम्भं). —^{b}) G_3 आस्तिकं (for अस्तुतिम्). —^{c}) K_6 V_1 $B_{0.6–9}$ $Da_{3.a4}$ $Dn_{1.n4}$ Ds_1 $D_{2.3.8}$ निर्मुक्तं बंधनैः सर्वैस्. ❀ C_s : अक्षीणम्, अदीनमनसम् । ❀

25 ^{a}) K_1 Da_4 सुखे; T $G_{1–3.6}$ सुखं (for सुखे). K_6 $B_{7.9}$ रमंति; Da_3 रज्यंते (for रमन्ते). —K_4 om. (hapl.) 25^{b}–26^{a}. —^{b}) B_9 दुःखेस्य; D_9 दुःखे च; G_1 $M_{1.6.7}$ दुःखानि (for दुःखस्य). B_8 $Dn_{1.n4}$ D_3 $D_{2.3.8}$ त्रसंते; $D_{5.7}$ तरंति (for त्रसन्ति). —^{c}) K_1 भयोत्सादन-; Cp भयोत्पाटन- (for °त्पादन-). D_7 T_1 G_3 -सातखेदं; G_6 Cp -जातवेदः (for °खेदः). —^{d}) Ds_1 कुर्याणि (for कुर्यान्न). K_7 कर्मानि; B_6 (marg. as in text) रूपाणि. Dn_4 D_7 ह; G_1 lacuna (for हि). K_6 $B_{6.7.9}$ Da_3 हि जातवेदः; Ds_2 हि श्रद्दधानाः; G_3 बहिरश्रद्दानः (for हि श्रद्दधानः). Da_4 कुर्यान्नेदं कर्माणि जातखेदः. ❀ Cv : कर्माणि देहयात्राकर्माणि । ❀

26 K_4 om. 26^{a} (cf. v. l. 25). —^{a}) V_1 च (for हि). K_7 D_9 M_1 -दक्षिणा या; T $G_{1.3}$ °णायां (for °णायाः). —^{b}) K_1 सर्वान्यदानानि; T_1 $G_{3.6}$ दानानि सर्वाणि (by transp.); G_2 दानं हि सर्वाणि. $D_{5.7}$ अव-; G_2 अनु- (for अभि-). G_1 om. तिष्ठ. K_7 हि (for [इ:]ह).

दानं हि भूताभयदक्षिणायाः
सर्वाणि दानान्यधितिष्ठतीह ।
तीक्ष्णां तनुं यः प्रथमं जहाति
सोऽनन्तमाप्नोत्यभयं प्रजाभ्यः ॥ २६
उत्तान आस्येन हविर्जुहोति
लोकस्य नाभिर्जगतः प्रतिष्ठा ।
तस्याङ्गमङ्गानि कृताकृतं च
वैश्वानरः सर्वमेव प्रपेदे ॥ २७
प्रादेशमात्रे हृदि निश्रितं य-
त्तस्मिन्प्राणानात्मयाजी जुहोति ।
तस्याग्निहोत्रं हुतमात्मसंस्थं
सर्वेषु लोकेषु सदैवतेषु ॥ २८
दैवं त्रिधातुं त्रिवृतं सुपर्णं
ये विद्युरग्र्यं परमार्थतां च ।
ते सर्वलोकेषु महीयमाना
देवाः समर्थाः सुकृतं व्रजन्ति ॥ २९
वेदांश्च वेद्यं च विधिं च कृत्स्न-
मथो निरुक्तं परमार्थतां च ।

C. 12. 8944
B. 12. 246[3]. 30
K. 12. 251. 30

— c) K2 M1 तीक्ष्णांतरं; Da4 तीक्ष्णं तनुं; G1 तृष्णां तनुं (for तीक्ष्णां तनुं). G2 प्रथमां (for °मं). ❀ Cn: तीक्ष्णां तनुं, हिंसामयं धर्मम् ॥ Cv: तनुमल्पामपि तीक्ष्णां क्रूरवाचम् । ❀ — d) K4 V1 B3 Dn1. n4 D2. 3. 6. 8 G2 M6. 7 सोनंत्यम् (for सोऽनन्तम्). K2 भयं (for [अ]भयं).

27 a) T G3. 6 M1. 5. 6 Cv स दत्तम्; G1 यद्दत्तम्; G2 M7 संदत्तम् (for उत्तान). Bo आस्येति; Ds1 हास्येन; T1 G2. 3. 6 आज्येन (for आस्येन). T2 हरिद् (for हविद्). ❀ Cp: जुहोति, प्राणाय स्वाहा, इत्यादिना। ❀ — b) D7 ताभिर् (for नाभिर्). K7 जगति (for °तः). D2 प्रतिष्ठां; G2 °ष्ठाः; M7 °ष्ठिता (for °ष्ठा). — c) K6 तस्यायमंगानि; K7 D4. 9 तस्यांगसंगानि; D5. 7 °यज्ञानि; G2 तद्यागमंहासि (sic) (for तस्याङ्गमङ्गानि). K1 कृतं कृतं च; D5. 7 हुताहुतानि (for कृताकृतं च). K7 D4. 6. 9 वै (for च). ❀ Cn: कृताकृतम्, वैकल्पिकम्, न तु समुच्चितम् । ❀ — d) Ds1 D3 (before corr. as in text) विश्वानरः (for वैश्वा°). K7 D9 इव; V1 Bo. 8 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 इदं (for एव). K2 प्रपद्ये; D5. 7 प्रवेद (for प्रपेदे).

28 Da3. a4 om. 28ab. — a) K1. 2. 4 V1 B6. 9 निश्चितं; K7 D4. 9 मिश्रितं; Bo. 7. 8 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 Ca निःसृतं; D5 धिष्ठितं; D6 संश्रिते (for निश्रितं). D7 आदेहमात्रं हृदि धिष्ठितं यत्; T G1–3. 6 M1. 5–7 प्रादेशमात्रेण हृदि स्थि(M1. 6 श्रि)तं यत्. ❀ Cs: अङ्गुष्ठतर्जन्योः प्रसृतयोरन्तरं प्रादेशः । ❀ — b) G1 स्थितं (for तस्मिन्). — c) K1. 2 आज्यसंस्थं (for आत्म°). — d) K6 Bo. 6. 7. 9 Da3. a4 Ds G2 M1. 6. 7 सदैवकेषु; Dn1. n4 D2–4. 8 सदेवके(D4 °ते)षु (for सदैवतेषु).

29 a) K2 B9 D4. 7. 9 T1 G2. 3 M1. 6–7 देवं; D5 देहं (for दैवं). K1. 7 D4. 6. 9 Ca वि(D6 त्रि)धात्रं; K2 V1 B7. 9 Da4 D3 (before corr.) विधातुं; Cap Cn Cpp Cs (gloss: सत्त्वादिगुणत्रयात्मकम्) Cv त्रिधातुं (as in text). K1 Dn4 विवृतं; K6 त्रिवृत्तं; B6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da3. a4 G1. 2 Cp (Cpp as in text) त्रिविधं (for त्रिवृतं). K2 स्ववर्णां; K6 Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Da3. a4 Ds D5. 7 T1 G3. 6 Cap (also) सुवर्णं; D3 (marg. as in text) सुदेवं (for सुपर्णं). ❀ Ca (reading विधात्रं): विदधातीति विधात्रं, सर्वधातुभ्यः ष्ट्रणि रूपम्, (Pāṇ. 3. 2. 181; Uṇādi 608) । त्रिधातुमिति पाठे त्रिविधा धातवो वातपित्तश्लेष्माणो धारका यस्य । पक्षे साकारशुद्धत्रिविधध्यानान्येव धातवोऽभिव्यञ्जका यस्य ॥ Cp: त्रिधातुमिति पाठे तेजोवत् त्रिकारणम् । सुवर्णमिति पाठे अन्याभास्यत्वे सति भासमानम् ॥ Cv: सुपर्णं सम्यक्पूर्णं, दैवं नारायणम् । ❀ — b) K1 यो (for ये). K2 विद्युरुग्रं; K4 D6 °रग्रं; V1 B7. 8 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 G1 M1. 6. 7 विद्युरर्थ्यं (Ds1 °दृश्यं; G1 °दृश्यं); Da4 D5. 7 °रग्निं; T1 °रन्यं; G2 °रेकं (for °रग्र्यं). K7 परमार्थता; B7 Dn1. n4 Ds D2. 3 °त्मतां (for °र्थतां). — c) K1 T1 G2. 3. 6 सर्वेषु (for ते सर्व-). Dn4 महोपमाना; G2 महीयमानो (for महीयमाना). — Da3. a4 read 29d twice. — d) K6 V1 Bo. 6–9 Da3 (first time) D2. 3. 8 समर्त्याः; Dn1 समं वै; Dn4 समन्याः; T1 G2 समस्ता (for समर्थाः). K1 स्वकृतं; V1 Ds D5 T G1–3. 6 M1. 5–7 असृतं; Da3. a4 (both second time) सुहुतं; D4. 6. 9 अकृतं; D7 असृतान् (for सुकृतं). K6 B8 M7 वहंति; V1 Bo. 7–9 Da3 (first time) Dn1 D8 Cn (Cnp as in text) वदंति; D3 भवंति; D5. 7 सृजंति; T1 G1. 3. 6 M5 भजंति; T2 G2 भजंते; M1. 6 वहंते (for व्रजन्ति). Da4 (first time) स वा देवपत्न्या सुकृतं वदंति. ❀ Cn: व्रजन्तीति पाठे सुकृतं ब्रह्मानन्दम्—'यद्वै तत्सुकृतं रसो वै सः' इति

C. 12. 8944
B. 12. 246[S]. 30
K. 12. 251. 30

सर्वं शरीरात्मनि यः प्रवेद
तस्मै स्म देवाः स्पृहयन्ति नित्यम् ॥ ३०
भूमावसक्तं दिवि चाप्रमेयं
हिरण्मयं योऽण्डजमण्डमध्ये ।
पतत्रिणं पक्षिणमन्तरिक्षे
यो वेद भोग्यात्मनि दीप्तरश्मिः ॥ ३१
आवर्तमानमजरं विवर्तनं
षण्णेमिकं द्वादशारं सुपर्व ।
यस्येदमास्ये परियाति विश्वं
तत्कालचक्रं निहितं गुहायाम् ॥ ३२
यः संप्रसादं जगतः शरीरं
सर्वान्स लोकानधिगच्छतीह ।
तस्मिन्हुतं तर्पयतीह देवां-
स्ते वै तृप्तास्तर्पयन्त्यास्यमस्य ॥ ३३

श्रुतेः (Tait. Up. 2. 7. 1) । ❀

30 ^{a}) K1 Ds1 Cs (gloss : कर्मप्रकाशकमन्त्रान्) देवांश्च ; B8 (marg.) विद्यांश्च ; D7 T2 G2 वेदाश्च (for वेदांश्च). K4 V1 Da3 Dn1. n4 D3 D2. 8 तु (for the second च). D8 तु (for the third च). — ^{b}) K1. 2. 4 अहो ; K7 Dn4 D4. 6. 9 अर्थों ; D7 T1 G3. 6 मिथो ; G1 अधो ; G2 विधिं (for अथो). B6 (marg. as in text) परमात्मतां (for °र्थतां). ❀ Cn : निरुक्तं शब्दैकगम्यम् ॥ Cs : शब्दवचनपूर्वकमर्थवादवाक्यम् । ❀ — ^{c}) Dn1 सर्वं (for सर्वं). G1 या (for यः). K1. 2. 4 तु वेद ; Da4 प्रवेदस् ; D3 T G1–3. 6 Cs प्रपेदे ; M5 च वेद (for प्रवेद). ❀ Cv : शरीरात्मनि शरीरान्तर्यामिणि नारायणे । ❀ — ^{d}) K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 3. 8 तस्यैव ; K7 D4. 6. 9 तस्मै च ; D3 T G1. 3. 6 M1. 5–7 तस्य स्म ; G2 तस्यास्य (for तस्मै स्म). K2 देव ; Dn4 चैव ; G2 देहे (for देवाः).

31 ^{a}) K1 om. from वसक्तं up to यो (in 31^d). D7 भूमावसक्तिं (for °सक्तं). K6 D4 G2 वा (for च). ❀ Cp ; भूमौ शरीराधोभागे, दिवि ब्रह्मरन्ध्रे असक्तम्, हृदयाकाशगतत्वात् । ❀ — ^{b}) K2 योजजम् ; K6 (marg.). 7 B8 D4. 9 चंचलम् ; B6 (marg. as in text) M6 सोंडजम् ; Da4 षों° ; D5. 7 प्रोहितम् ; T G1–3. 6 M5 चांडजम् ; M1 सोंद्यजम् ; M7 सांडजम् (for योऽण्डजम्). B7 तु मध्ये (for अण्डमध्ये). ❀ Cs : अण्डमध्ये परमाकाशे, अण्डजं हिरण्यगर्भं ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तम् । ❀ — ^{c}) K2. 7 Bo. 8 Da3. a4 D4. 6. 9 प्रदक्षिणं ; G3 पतत्रिणां (for °त्रिणं). K2 पक्षणम् ; G1 पत्रिणम् (for पक्षिणम्). K6. 7 Bo. 6. 9 Ds1 अंतरीक्षे ; G2 चांतरिक्षे (for अन्त°) ❀ Cs : पतत्रिणं इहलोकपरलोकपतनशीलम् । ❀ ❀ Cp : पक्षिणं पक्षाभ्यां शुभाशुभकर्मभ्यां युक्तम् । ❀ — ^{d}) B8 (marg. as in text) D4. 6. 9 भोगात्मनि ; B9 भोग्यमुनि (sic) ; G2 योध्यात्मनि ; M1. 6. 7 योग्या° (for भोग्या°). K6 Bo. 6 (marg. as in text). 7. 8 (marg. as in text). 9 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 8 रश्मिदीप्तः ; K7 D3 D4. 9 T G2. 3. 6 M5 दीप्त(T2 °प्ति)रश्मि ; D6 दीप्तिरश्मिः (for दीप्त°). ❀ Cs : भोग्यात्मनि, दृश्यप्रपञ्चस्यात्मनि, परमात्मनि । ❀ ❀ Cn (reading रश्मिदीप्तः): रश्मिभिरिव प्रसृमरैश्चक्षुःश्रोत्रादिभिर्दीप्तः ॥ Cs : दीप्तरश्मिम् इन्द्रियद्वारा विषयग्राहकम् । ❀

32 ^{a}) K6 आवर्तें मानम्. D5–7 विरजं ; T1 G3. 6 अरजं (for अजरं). B9 D5. 7 निवर्तनं (for विव°). ❀ Ca : विवर्तनं, परिवर्तनधर्मकम् ॥ Cs : एकस्मिन्वत्सरे दृष्टानां दिवसपक्षमासऋतूनां वत्सरान्ते दर्शनमावर्तनम् । परिणामरहितं विवर्तनम् । ❀ — ^{b}) K1. 2 M7 षण्णेमि च ; K4 Dn1. n4 D2. 8 Cn षण्णाभिकं ; K6 षण्णोर्मिकं ; D7 षष्टोर्मिकं ; T G1–3. 6 M1. 6 षण्णेमिनं ; M5 °मिवद् (for °मिकं). K1 Da3 द्वादशार (for °शारं). K6. 7 B9 सुपर्वा ; B6 (marg. as in text) सपर्वं ; Da4 सुपर्णः ; D6 स्म पर्वः ; T1 G1–3. 6 M1. 6. 7 सुपर्वं (for °र्वं). B9 (marg.) षण्णेमिकं द्वादशं पर्वसंधिः. — ^{c}) K4. 6 V1 Bo. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 D3 D2. 3. 5. 7. 8 आ(K6 अ)स्योपरि ; M7 आद्ये परि° (for आस्ये परि°). T1 G2. 3. 6 परिधा(G6 °या)य (for °याति).

33 ^{a}) B8 (marg. as in text) यशः (for यः सं°). K4 संप्रदानं ; K7 D4. 6. 9 °वेद ; B7 °वोदं ; Ds1 D5 सप्रसादं ; T1 सप्रजानां ; T2 M5 संप्रजानाज् ; G1. 3. 6 °जानां ; G2 M1. 6. 7 °जानन् (for °सादं). T1 सृजतः (for जगतः). ❀ Ca : संप्रसादं, सम्यक् प्रसादकं प्रकाशकं शरीरम् ॥ Cn : संप्रसीदत्यस्मिन्निति संप्रसादः सुषुप्तम् । ❀ — ^{b}) T1 सर्वासु ; T2 सर्वान् (for सर्वान्स). — ^{c}) K6 Bo. 7. 9 Da3 D7 Cp यस्मिन् (for त°). K1. 2. 4. 6 V1 Bo. 8 Dn1. n4 Ds1 D2 हि सं° ; B6 (marg.) Da4 हि वत् ; B7 Da3 Ds2 D3. 5 हितं ; D8 हि स ; G1 न तान् (for हुतं). D8 तर्प्यंयति. K6 Ds2 G3 देवास् (for देवांस्). G2 यस्मात्र तत्तर्पयंतीह देवांस्. ❀ Ca : देवान् इन्द्रियाणि । ❀ — ^{d}) T2 चैव ; G2 देवास् (for ते वै). K6 देवास् ; D7 नितृप्तास् (for तृप्तास्). D5. 7 अस्यमास्यं (D5 °स्य) ; G1 आस्यमध्ये (for °मस्य).

तेजोमयो नित्यतनुः पुराणो
लोकाननन्तानभयानुपैति ।
भूतानि यस्मान्न त्रसन्ते कदाचि-
त्स भूतेभ्यो न त्रसते कदाचित् ॥ ३४
अगर्हणीयो न च गर्हतेऽन्या-
न्स वै विप्रः परमात्मानमीक्षेत् ।
विनीतमोहो व्यपनीतकल्मषो
न चेह नामुत्र च योऽर्थमृच्छति ॥ ३५
अरोषमोहः समलोष्टकाञ्चनः
प्रहीणशोको गतसंधिविग्रहः ।
अपेतनिन्दास्तुतिरप्रियाप्रिय-
श्चरन्नुदासीनवदेष भिक्षुकः ॥ ३६

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि सप्तत्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३७ ॥

२३८

व्यास उवाच ।
प्रकृतेस्तु विकारा ये क्षेत्रज्ञस्तैः परिश्रितः ।
ते चैनं न प्रजानन्ति स तु जानाति तानपि ॥ १
तैश्चैष कुरुते कार्यं मनःषष्ठैरिहेन्द्रियैः ।

C. 12. 8952
B. 12. 247(6).2
K. 12. 252. 2

34 [a]) Ds तेजोमयं (for °मयो). K1. 2 नित्यततः; K4 नित्यमतः; K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Ds D2. 3 Cs (gloss: षड्भावशून्यः) °मजः; Dn1. n4 D8 °मयः (for °तनुः). ❀ Cp: तेजोग्रहणे ज्ञानाद्युपलक्षणम् । ❀ — [b]) M6 अनंत्यान्. K1. 2 उत यान्; Dn1 Ds उभयान् (for अ°). — [c]) K6. 7 D4–7. 9 नोद्विजंते; G2 नेत्रसद्दे (sic) (for न त्रसन्ते). — G2 om. (hapl.) 34[d]. — [d]) K4 Da3. a4 सर्वं-; Bo D5. 7 सं- (for स). K1. 2. 6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 भूतानां (for भूतेभ्यो). Ds1 G1 M1 त्रसं(G1 सत्रं)ते (for त्रसते).

35 [a]) K2 अहर्गणीयो; Da3. a4 अगर्हणीया (for °णीयो). T1 G3 गर्हतो. B6 (marg.) [ऽ]न्यन् (for ऽन्यान्). — [b]) T G1. 3. 6 ऋच्छेत्; G2 इच्छेत् (for ईक्षेत्). — [c]) K1. 2 व्यपेत-; Ds1 निवीत- (for विनीत-). Da3. a4 -मोह- (for -मोहो). K7 D4. 5. 7. 9 [ऽ]प्यपनीत-; T1 G1. 3. 6 ह्यपनीत-; G2 ह्यविनीत- (for व्यप°). — [d]) D7 चात्र (for चेह). K4 V1 Dn1 D2 सोऽथम्; K6 Bo. 6–8 Da3. a4 सोर्थम्; Dn4 Ds2 D8 M1. 6. 7 सोंतम्; T2 लोभम्; M5 योंतम् (for योऽर्थम्). K4. 7 V1 Bo. 6 Dn1. n4 D2. 8 अच्छंति; K6 अचंति; B7 अच्यंति; B8 Da3. a4 D5. 7 अर्हति; G2. 3. 6 इच्छति (for ऋच्छति). B9 सोनुकर्षति; Ds1 Cs (gloss: [न] अनुमर्छति, विनाशं गच्छति) सोनुमच्छंति. ❀ Cn: न अत्रं अदनीयं भोग्यं लोकं अर्छति । 'न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति' (Bṛh. Up. 4. 4. 6) इति तस्य गत्यभावश्रुतेः । ❀

36 [a]) K7 Da3. a4 D4–7. 9 T1 G1–3. 6 M1. 5–7 अरोषणो यः (for °षमोहः). — [b]) K1. 2. 4. 6. 7 D6. 7 प्रहीन-; Da3. a4 प्रक्षीण- (for प्रहीण-). K6 V1 Bo. 7–9 Da3. a4 Dn4 Ds1 D2 Cs -कोषो; Dn1 Ds2 D3. 5 -कोशो; D8 -कोषौ (for -शोको). — [c]) Dn4 अप्रियश्च च (for °याप्रियश्). — [d]) K1. 2 T2 चरेद् (for चरन्). D6 एक-; G2. 3. 6 [ए]व (for [ए]ष). Da3 भिक्षुः (for भिक्षुकः).

Colophon: Ś1 missing; K3. 5 B1–5 Da1. a2 Dn2. n3 D1 G4. 5 M2–4 absent. — *Sub-parvan*: K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–4. 6–9 T G1–3. 6 M1. 5–7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name*: K2. 4 शुकप्रश्नः; K6. 7 V1 Bo. 6. 8. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–6. 8. 9 M5 शुकानुप्रश्नः; M1. 6. 7 शुकानुप्रश्ने यतिवृत्तकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K6 81; Dn1 Ds1 D7 T1 G1. 3. 6 M5 72; Dn4 Ds2 G2 71; D3 M1. 6. 7 70; D8 66; T2 86. — *Śloka no.*: Dn1. n4 D8 36.

238

☞ This adhy. is missing in Ś1 (cf. v. l. 12. 236. 19).

1 [a]) K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–9 प्रकृत्यास् (for °तेस्). — [b]) K1 क्षेत्रज्ञोसौ; K2 °ज्ञैस्वैर्; B7. 9 Da3. a4 °ज्ञास्ते (for °ज्ञस्तैः). K1 B7 परिस्नुतः (B7 °ताः); K3. 4 उपद्रुताः; K6 B8 (orig.). 9 Da3. a4

C. 12. 8952
B. 12. 247(6). 2
K. 12. 252. 2

सुदान्तैरिव संयन्ता दृढैः परमवाजिभिः ॥ २
इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यः परमं मनः ।
मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान्परः ॥ ३
महतः परमव्यक्तमव्यक्तात्परतोऽमृतम् ।
अमृतान्न परं किंचित्सा काष्ठा सा परा गतिः ॥ ४
एवं सर्वेषु भूतेषु गूढोऽऽत्मा न प्रकाशते ।
दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या सूक्ष्मया तत्त्वदर्शिभिः ॥ ५
अन्तरात्मनि संलीय मनःषष्ठानि मेधया ।
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थांश्च बहु चिन्त्यमचिन्तयन् ॥ ६
ध्यानोपरमणं कृत्वा विद्यासंपादितं मनः ।
अनीश्वरः प्रशान्तात्मा ततोऽर्छत्यमृतं पदम् ॥ ७
इन्द्रियाणां तु सर्वेषां वश्यात्मा चलितस्मृतिः ।
आत्मनः संप्रदानेन मर्त्यो मृत्युमुपाश्नुते ॥ ८
हित्वा तु सर्वसंकल्पान्सत्त्वे चित्तं निवेशयेत् ।

परिस्मृताः (K6 °तः); K7 °श्रितं; V1 Bo. 6 (marg.). 8 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 अधिष्ठितः (for परिश्रितः). ❀ Ca: परिस्थु[स्रु]तः, संसारनद्यां प्रवाहितः । ❀ —c) K4 Da3 Dn1. n4 D2. 8 न; B8 (orig.) ये; M7 तं (for ते). D8 वैतन् (for चैनं). K4 Dn1 D2. 8 ते (for न). K1. 2 B8 (marg.) ते चैनं प्रतिजानं(K1 °बाधं)ति. ❀ Ca: प्रतिजानन्ति, प्रतिशब्दः प्रातिकूल्ये, [प्रातिकूल्ये]न जानन्ति । अन्तर्गतण्यर्थम् । ते चैनमेते प्राकृता महदहंकारादयः प्रतिकूलं बोधयन्ति, अहितमेव हिततया दर्शयन्ति । ❀ —d) K6 स च; V1 न स; D9 स न (for स तु). K1. 2. 7 B6 Da3. a4 D4. 5. 9 Ca न (B6 प्र-) जाना(Da4 °नं)ति स तानपि (B6 °नृप); D7 T G1. 3. 6 M1. 5–7 स विजाना- (M1. 6 °नं)ति तानिह; G2 सविज्ञानोपि तानिह.

2 a) K6 V1 B9 D5. 7 T G1–3. 6 चैव; Bo. 7. 8 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 चैवं; B6 Da3. a4 चापि; M1. 6 च षट् (for चैप). —b) D8 इव (for इह). —c) B6 स (for सु-). K2 स यंता; K7 Da3 Dn4 D4. 9 सं(D4 स)यत्ता (for °न्ता). G2 सुदर्शनैरिव संयातो (hypermetric). —d) T1 G1. 3. 6 दृढः; G2 वृद्धैः (for दृढैः). Dn4 -वाजिनः (for °भिः).

3 3–5 = (var.) Kaṭha Up. 1. 2. 10–12. 3 = (var.) 6. 25. 42. —a) K2 पुरा; K7 B7 Dn1. n4 Ds2 D2–4. 8. 9 परे; Ds1 परं (for परा). —b) K6. 7 D8 D4. 7. 9 T G1–3. 6 च परं (for परमं). V1 reads मनः मनसस्तु on marg. —c) V1 हि (for तु). —d) Da4 om. बुद्धे. K7 D4–6. 9 यो बुद्धेः परतस्तु सः. ❀ Ca: आत्मा, अहमास्पदत्वादहंकारः । ततो महान् परः इति समुच्चयो द्रष्टव्यः । ❀

4 G3 reads 4a twice. —a) Da4 om. (hapl.) क्तमव्य. —b) G3 M1. 6 परमो (for °तो). D6 [s]मृतीं; Ca (gloss: मरणहीनो नित्य आत्मेत्यर्थः) [s]मृतः (for °तम्). Da4 व्यक्ता परतरी मृते. —c) G6 नामृतात् (for अमृतान्). K1. 2 Dn4 नापरं; G3. 6 परमं (for न परं). G2 कश्चित् (for किंचित्). —d) K7 D4. 9 या; Da4 D3 स (for सा). K7 D4. 9 सा महा-; D5 M1. 6 परमा (for सा परा).

5 b) K1. 2 V1 Bo. 7–9 Da4 D8 D2. 4. 9 M1. 6. 7 गूढात्मा; D7 T1 G2. 3. 6 निगूढो (for गूढोऽऽत्मा). Ds G1 नः (for न). B6 गूढात्मनि प्रकाशते. —c) K1 दृश्यंते; D2 दृश्येते. K4 Da4 Dn1 Ds1 D2. 6. 8 त्वग्रया; T2 त्वग्रिया; G1 त्वग्र्या* (for त्वग्र्यया). —d) K7 D4. 9 शूक्ष्मया; D6 श्लक्ष्णया; D7 T G1–3. 6 M1. 6. 7 महात्मा (for सूक्ष्मया). K4. 6 V1 Bo. 6–8 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 6. 8 सूक्ष्म- (for तत्त्व-). Da4 -दर्शभिः.

6 a) K1 आंतरात्मनि. D7 G3. 6 संधीय; T1 G1 संधाय; G2 संबीय (for संलीय). —b) K6 -षष्ठीनि (for -षष्ठानि). ❀ Ca: मेधया तत्त्वज्ञानस्थैर्येण । ❀ —c) K1 G2 [इं]द्रियार्थं च; K6. 7 V1 Dn1 Ds1 D3. 5. 7 M1. 6 °र्थांश्च; D4 हितार्थं च; D6 [इं]द्रियार्थेभ्यो; D9 हितार्थांश्च (for [इ]न्द्रियार्थांश्च). B6 (marg. as in text) Da3. a4 इंद्रियार्थांश्च सुबहून्. —d) D4 om. (hapl.) चिन्त्यम-. Dn4 D6 T2 G2 M1. 5. 7 अचिंतयत् (for °यन्).

7 a) K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2–4. 6. 8. 9 G3. 6 C8 ध्यानेनोपरमं कृत्वा; D5 °नोपश्र मान्कृत्वा. —b) K1 -संवादितं; G2 -संपादितो; M1 °दिनं (for °दितं). —c) D7 T G1–3. 6 M5–7 अनिश्वरः (D7 °रः) (for अनीश्वरः). V1 Da3. a4 प्रसन्नात्मा; G1 प्रसांतात्मा (for प्रशान्तात्मा). —d) V1 B6 (marg. as in text) Da3. a4 ततो याति; B9 ततो यांति; D5. 7 तत्तदस्य; D7 ताताछंति; T G1. 3. 6 M1. 5–7 तदच्छति (for ततोऽर्छति). K2 मृतं (for अमृतं). V1 T1 G3. 6 परं (for पदम्). G2 तादृशं च परं पदं.

8 a) K1. 2. 4 च (for तु). —b) K2 Da3 Dn4 चलितः; K6 D4. 9 चकित- (for चलित-). K2 -सृति-

सत्त्वे चित्तं समावेश्य ततः कालंजरो भवेत् ॥ ९
चित्तप्रसादेन यतिर्जहाति हि शुभाशुभम् ।
प्रसन्नात्मात्मनि स्थित्वा सुखमानन्त्यमश्नुते ॥ १०
लक्षणं तु प्रसादस्य यथा तृप्तः सुखं स्वपेत् ।
निवाते वा यथा दीपो दीप्यमानो न कम्पते ॥ ११
एवं पूर्वापरे रात्रे युञ्जन्नात्मानमात्मना ।
सत्त्वाहारविशुद्धात्मा पश्यत्यात्मानमात्मनि ॥ १२
रहस्यं सर्ववेदानामनैतिह्यमनागमम् ।
आत्मप्रत्ययिकं शास्त्रमिदं पुत्रानुशासनम् ॥ १३
धर्माख्यानेषु सर्वेषु सत्याख्यानेषु यद्वसु ।
दशेदमृक्सहस्राणि निर्मथ्यामृतमुद्धृतम् ॥ १४
नवनीतं यथा दध्नः काष्ठादग्निर्यथैव च ।
तथैव विदुषां ज्ञानं पुत्रहेतोः समुद्धृतम् ।
स्नातकानामिदं शास्त्रं वाच्यं पुत्रानुशासनम् ॥ १५

C. 12. 8956
B. 12. 247[6]. 16
K. 12. 252. 16

(for -स्मृतिः). — c) K2 B3 (marg. as in text) D5 संप्रसादेन; K7 D4. 9 °मोहेन; V1 °काशेन (for °दानेन). — d) K6 मर्त्या. K1. 2 मृतम् (for मृत्युम्). K1 Da4 G3 क्षपाश्नुते; G2 इहाश्नुते (for उपा°). D5 जहातीह शुभाशुभं.

9 V1 reads 9–10 on marg. — a) K6 B6 विहृत्य; K7 D4–6. 9 विहाय; B7. 9 विहत्य; B3 अपेत्य; Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 G2 M1. 6. 7 आह(Ds2 M7 [*sup. lin.*] °हृ)त्य (for हित्वा तु). K1 Bo च; Da3. a4 हि (for तु). K7 D4. 6. 9 सर्वान् (for सर्व-). B3 -संस्कारान् (for -संकल्पान्). B8 (marg.) अपाहृत्य स संकल्पान्. — B6 om. (hapl.) 9^{b}. — b) K1 सत्त्वं (for सत्त्वे). G2 सत्त्वेच्छतन्यवेशयेत् (sic). — c) K1 Da3 समावैश्य; Da4 संनिवेश्य (for समा°). — d) D5. 7 G3 कालंजयो; T2 कालकरो (for कालंजरो).

10 = (var.) 12. 180. 29. With 10, cf. 3. 203. 35; Kāṭha Up. 1. 3. 12. V1 reads 10 on marg. — a) Da3 पतीर्; D4 यातिर् (for यतिर्). — b) Da3. a4 जुहोति; G2 निर्हंति (for जहाति). K6. 7 V1 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 T2 M1. 5. 6 [इ]ह; G2 च (for हि). — c) D6 प्रसन्नात्मनि स्थित्वा च. — d) K2 आनंतिम्; K4. 6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 7. 8 T1 G1. 3. 6 अत्यंतम्; Ds1 अव्यक्तम्; M1. 6. 7 अव्ययम् (for आनन्त्यम्).

11 = (var.) 3. 203. 36. — a) K6 न क्षणं; Da4 आलक्ष्यं; D6 लक्षणां (for °णं). — b) K2 M1 सुप्तः; K4. 6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 स्वप्ने; M5 स्वस्थः (for तृप्तः). — With 11^{cd}, cf. 6. 28. 19^{ab}. — c) K2 D6 निवातो (D6 °र्वाते) वा; Da3. a4 निवातस्थो (for °ते वा). D4 corrupt. — d) K6 काल्यते (for कम्पते).

12 = (var.) 3. 203. 37 : 12. 180. 28. — a) Da3 पूर्वापरं; D7 T1 G1. 3. 6 °परौ; G2 °पर- (for °परे). K6. 7 D4 रात्रेर्; Bo. 8 (marg.) Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 काले; D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 रात्रौ (for रात्रे). — b) K4 G2 आत्मनः; K6 V1 Bo. 7. 8 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 आत्मनि (for °ना). — c) K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 T G1–3. 6 M1. 5–7 लब्ध्वा(Dn1. n4 G2 °ब्धा). हारो (for सत्त्वाहार-). K7 -विहारात्मा; Ds1 विमुक्तात्मा (for -विशुद्धात्मा). — d) D9 पश्यतु (for °ति). K1. 2 D7 T1 G1. 3. 6 आत्मना (for °नि). K6 G2 पश्यन्नात्मानमात्मनि (G2 °ना).

13 a) D5 M1. 6. 7 (*sup. lin.* as in text) -भूतानाम्; G1 -देवानाम् (for -वेदानाम्). — b) G2 नैरुतिह्यम् (for अनै°). K7 B6. 7. 9 D4. 6. 7. 9 T G1–3. 6 M1. 5–7 अनागतं; V1 Bo Ds1 D3 °गतं; D5 अनागतिं (for अनागमम्). — After 13^{ab}, D5 reads 16^{ab}, for the first time, repeating it in its proper place. — c) K1. 2 D7 -प्रत्यायकं; K7 Ds1 D4. 9 -प्रत्यवि(Ds1 °धि)कं; T G1. 2 M7 -प्रत्यायिकं (for -प्रत्य°). — d) K7 D4. 6. 9 M1. 6. 7 वाच्यं (for इदं). M1. 6. 7 -शासनात् (for -शासनम्). K1. 2 इदमु(K2 °मा)त्रानुशासनं. — After 13, K7 D4. 9 read 16^{ab} for the first time, repeating it in its proper place.

14 a) D5 धर्मास्थानेषु (for °ख्यानेषु). — b) V1 Bo. 7. 8 (marg.). 9 Dn1. n4 D2. 3. 6. 8 सत्याख्याने च; T G1–3. 6 चित्राख्यानेषु (for सत्या°). K2 यत्वस्व (sic); B7 यज्वसु; M7 तद्वसु (for यद्वसु). — c) K1. 2. 4 सर्वशास्त्र-; Da4 corrupt; Ds2 व्यस्येदमृक्; D7 दश चाष्ट-; G1 दशे ददत्; G2 दर्शनानां (for दशेदमृक्-). ❀ Cv (reading दशैतदृक्सहस्राणि): दशा इतः युक्तः दशेतः। ❀ — d) K1. 2 उध्यतं; Da4 उद्धतं. Dn4 G2 निर्मथामृतमुद्ध(G2 °द्धृ)तं.

15 b) K7 Da4 D4. 9 तथैव (for य°). D7 T G1. 3. 6 ह; G2 हि (for च). D6 तथेदं मथितं मया. — D6

C. 12. 8966
B. 12. 247(6). 16
K. 12. 252. 16

तदिदं नाप्रशान्ताय नादान्तायातपस्विने ।
नावेदविदुषे वाच्यं तथा नानुगताय च ॥ १६
नासूयकायानृजवे न चानिर्दिष्टकारिणे ।
न तर्कशास्त्रदग्धाय तथैव पिशुनाय च ॥ १७
श्लाघते श्लाघनीयाय प्रशान्ताय तपस्विने ।
इदं प्रियाय पुत्राय शिष्यायानुगताय च ।
रहस्यधर्मं वक्तव्यं नान्यस्मै तु कथंचन ॥ १८
यद्यप्यस्य महीं दद्याद्रत्नपूर्णामिमां नरः ।
इदमेव ततः श्रेय इति मन्येत तत्त्ववित् ॥ १९
अतो गुह्यतरार्थं तदध्यात्ममतिमानुषम् ।
यत्तन्महर्षिभिर्दृष्टं वेदान्तेषु च गीयते ।
तत्तेऽहं संप्रवक्ष्यामि यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ २०

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि अष्टात्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३८ ॥

---

om. 15cd. — c) K1.2 D5 M7 विदुषा (for °षां). — d) K1 समुध्यतां; K2 Da4 °द्धृतं; K4 °द्धुतं (for °द्धृतम्). — f) K2 इदं; D5 वाक्यं (for वाच्यं).

16 K7 D4.9 read 16ab for the first time after 13; D5 reads the same for the first time after 13ab. — a) D5 (first time) नाप्रशस्ताय (for °शान्ताय). — b) Da3 om. दान्ता. K1.6.7 D4.9 (last three second time) तपस्विने; K2 [अ]तपस्विनी (for [अ]तपस्विने). D4.9 (both first time) नाधर्मज्ञाय वोद्य(D9 चोच्य)ते. — K2.4 om. (hapl.) 16c–18b. — c) K6 G1 -विदुषो (for -विदुषे). — d) K1 Da3.a4 Ds1 G2 नानगताय (for नानु°).

17 K2.4 om. 17 (cf. v. l. 16). — a) Da3 ऋजये (for °वे). K6 नासूयकाननृजवे. — V1 om. 17b. — b) D4 वा (for च). G2 निर्दिष्ट- (for [अ]निर्दिष्ट-). K1 न चैवानृतकारिणे. — c) K1 न हेतुवाचमुग्धाय; D7 न तत्कुशास्त्रदंडाय; G2 न तच्छास्त्रविदग्धाय.

18 K2.4 om. 18ab (cf. v. l. 16). K7 om. 18abef. — a) K6 Bo.6.7.9 Da3 Dn4 Ds D2.6.8 श्लाघिने; Da4 श्लाघतीये (sic); Dn1 श्लाघने; D5 G2 श्लाघ्यते (for श्लाघते). B9 श्लाघिनेयाय. — b) D4 तपस्विनं (for °स्विने). — cd) D5 विप्राय (for प्रियाय). D7 T1 G1–3.6 transp. पुत्राय and शिष्याय. — e) V1 -धर्म्यं (for -धर्मं). K7 D4.6.9 धर्म्यं (D4 °र्म्यें; D6.9 °र्मं) रहस्यं वक्तव्यं; D5 धर्म्यं रहस्यमव्यक्तं; M1.6 रहस्यं धर्म्यं(M6 °र्मं)मव्यक्तं. — f) Da4 तान्यस्मै (for ना°). B8 च; Ds1 तत् (for तु). K1.2.4 G2 कदाचन (for कथं°).

19 a) T2 यदपि (for यद्यपि). — b) D6 अन्न- (for रत्न-). K7 D4.6.9 M7 इमां परः (M7 °रां); D7 इवापरः (for इमां नरः). — c) T1 G1.3.6 तदा (for ततः). — d) K4 G2 तस्कचित्; V1 B8 (marg. as in text) M1.5–7 धर्मवित्; T1 G1 न कचित् (for तत्त्ववित्). D5.7 मन्य(D7 °न्यं)ते सर्वधर्मतः.

20 a) M7 गुह्याद् (for अतो). Ds1 गुह्यभरार्थं (for °तरार्थं). K1 T G1–3.6 यद्; K2.4 वा (for तद्). — c) K1 तं; G1 तु (for तन्). K6 जुष्टं; G2 दिष्टं (for दृष्टं). — d) K1 चीयते; Da4 गीयंते; Dn1 गायते (for गी°). T1 G1 वेदांते च प्रगीयते. — e) Da4 तत्रेदं (for तत्तेऽहं). K1.2 T G1–3.6 M1.6.7 तत्तेहं वर्तयि(K1.2 °र्णयि-; G2 °र्धयि)ष्यामि. — f) K1.2 T G1–3.6 M1.5–7 यदि मां; Dn4 यन्मा त्वं (for यन्मां त्वं). Ds1 -पृच्छति (for °सि). — After 20, K6 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5–8 T G1–3.6 M1.5–7 Kumbh. ed. ins.:

687* यच्च ते मनसि वर्तते परं
यत्र चास्ति तव संशयः क्वचित् ।
श्रूयतामयमहं तवाग्रतः
पुत्र किं हि कथयामि ते पुनः ।

[(L. 1) Ds1 (also as above) मे (for ते). K6 परे (for परं). — (L. 2) D7 यच्च (for यत्र). K6 नात्र; Ds1 G2 नास्ति; D7 वास्ति (for चास्ति). —(L. 3) K6 परमहं; V1 G1 अहमयं (by transp.). K6 वचाग्रतः (for तवा°). — (L. 4) D6 [इ]ह; T G1.2.6 M1.5.6 प्र- (for हि). T G1–3.6 M1.5–7 [ऽ]परं (for पुनः).]

Colophon: Ś1 missing; K3.5 B1–5 Da1.a2 Dn3.n3 D1 G4.5 M2–4 absent. — *Sub-parvan*: K1.2.4.6.7 V1 Bo.6.7.9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2–4.6–9 T G1–3.6 M1.5–7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name*: K1.6 V1 Bo.6.8.9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds1 D2.3.5.8 M5 शुकानुप्रश्नः; K2.4 शुकप्रश्नः; M1.6.7 शुकानुप्रश्ने प्रकृतिविकारकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn1

२३९

शुक उवाच ।
अध्यात्मं विस्तरेणेह पुनरेव वदस्व मे ।
यदध्यात्मं यथा चेदं भगवन्नृषिसत्तम ॥ १
व्यास उवाच ।
अध्यात्मं यदिदं तात पुरुषस्येह विद्यते ।
तत्तेऽहं संप्रवक्ष्यामि तस्य व्याख्यामिमां शृणु ॥ २
भूमिरापस्तथा ज्योतिर्वायुराकाशमेव च ।
महाभूतानि भूतानां सागरस्योर्मयो यथा ॥ ३
प्रसार्येह यथाङ्गानि कूर्मः संहरते पुनः ।
तद्वन्महान्ति भूतानि यवीयःसु विकुर्वते ॥ ४
इति तन्मयमेवेदं सर्वं स्थावरजङ्गमम् ।
सर्गे च प्रलये चैव तस्मान्निर्दिश्यते तथा ॥ ५
महाभूतानि पञ्चैव सर्वभूतेषु भूतकृत् ।
अकरोत्तात वैषम्यं यस्मिन्यदनुपश्यति ॥ ६
शुक उवाच ।
अकरोद्यच्छरीरेषु कथं तदुपलक्षयेत् ।

C. 12. 8980
B. 12. 248[7].7
K. 12. 253. 7

D7 T1 G1. 3. 6 M5 73; Dn4 Ds2 G2 72; D3 M1. 6. 7 71; D8 69; T2 87. — *Śloka no.:* Dn1 D8 23; Dn4 22.

239

☞ This adhy. is missing in Ś1 (cf. v. l. 12. 236. 19). — With adhy. 239-241, cf. 12. 187 and B. 12. 286[5].

1 = B. 12. 286[5]. 1. With 1, cf. 12. 187. 1. — ^{b}) Da4 एवं (for एव). — ^{c}) K3 G1 यदाध्यात्मं (for यद्°). D2 om. from यथा up to तथा (in 3^a). K7 D4. 6. 9 यतश्च (for यथा). K6 B6 Dn1. n4 Ds2 D5. 8 T G1-3. 6 वेद; M6 वेदं (for चेदं). Da4 यच्चाध्यात्मं समा चेदं. — ^{d}) K1 Da4 D7 T G1-3. 6 M1. 5. 6 भगवान् (for °वन्). B7 Da4 T2 M1. 5. 6 -सत्तमः (for -सत्तम).

2 With 2, cf. 12. 187. 2; B. 12. 286[5]. 2. D2 om. 2 (cf. v. l. 1). — ^{a}) Da4 यदि तं (for यदिदं). K7 D4-7. 9 अध्यात्मं नाम यदिदं. — ^{b}) K6 पद्यते; K7 Bo. 6-9 Da3. a4 Ds D3-9 M1. 6 पठ्यते; G2 damaged (for विद्यते). — ^{c}) K6 Bo. 6. 7. 9 Da3. a4 D3 D8 तत्तेहं वर्तयिष्यामि. — ^{d}) K1 Da4 वाख्याम् (for व्याख्याम्). K4 इमे (for इमां). K7 D4. 6. 9 यथावदिह दर्शनं.

3 3^{ab} = 12. 187. 4^{ab}; B. 12. 286[5]. 3^{ab}. D2 om. up to तथा (cf. v. l. 1). — ^{a}) T G1-3. 6 M1. 6. 7 वायुर् (for ज्योतिर्). — ^{b}) Dn1 Ds2 D2. 3. 8 आकाश (for °शम्). T G1-3. 6 M1. 6. 7 आकाशं ज्योतिरेव च. — 3^{cd} = 12. 187. 5^{cd}; (var.) B. 12. 286[5]. 5^{cd}. — ^{c}) D2 lacuna; D7 G2 M5 भूतानि; T1 G1. 3. 6 पंचैव (for भूतानां). — ^{d}) Dn4 यदा (for यथा). ❀ Cn: भूतानां जरायुजादीनां सागरोर्मिन्यायेन प्रतिजीवं भूम्यादयः पृथक् कल्पिताः सन्तीत्यर्थः । ❀

4 With 4, cf. 12. 187. 6; B. 12. 286[5]. 6. — ^{a}) K1 प्रसावेह; M7 प्रसार्यैव (for °र्येह). — ^{b}) Da4 कर्म (for कूर्मः). — ^{c}) Bo om. भूतानि. K3 तद्वंति महाभूतानि; Da4 तद्वन्महंति भूतानां. — ^{d}) V1 यवीयांसो; Da4 यवियःसु; T1 G1. 3. 6 यवीयांसि; G2 ईश्वरो वै (for यवीयःसु). K3 यवीयःस्वपि कुर्वते. ❀ Cn: यवीयःसु स्वल्पेषु शरीराकारेषु महाभूतेषु स्थित्वा विकुर्वते, सृष्टिलयाख्यं विकारं जनयन्ति । ❀

5 T1 reads 5^a-7^b on marg. — ^{a}) D5. 7 अकरोस्त्वयमेवेदं. — ^{c}) K1 Da4 सर्वे; K6 स्वर्गे (for सर्गे). T2 G2 M7 प्रळये. — D6 om. (hapl.) 5^d-6^a. — ^{d}) K6 Bo. 6-9 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 G3. 6 तस्मिन् (for तस्मान्). K1 निर्देश्यते; G2 निवृत्यते (for निर्दिश्यते).

6 = (var.) 12. 187. 7; B. 12. 286[5]. 9. D8 om. 6^a (cf. v. l. 5). T1 reads 6 on marg. — ^{b}) B8 सर्वे (for सर्व-). — ^{c}) D7 तानि; T G1-3. 6 M5 तेषु (for तात). — ^{d}) K7 D4. 6. 7. 9 योस्मिंस्तद्; D5 यास्मिंस्तद्; T1 G1 योप्यन्यद्; T2 G2. 3. 6 M1. 5-7 योस्मिन्यद् (M1 °न्यम्) (for यस्मिन्यद्). B8 नेदं न (for यदनु-).

7 T1 reads 7^{ab} on marg. — ^{a}) K7 D6. 9 T1 G1-3. 6 यः (for यत्). — ^{b}) K7 V1 Da3 D4. 9 M1. 5-7 Cpp Cs -लक्षये; B6 -लक्ष्यते (for -लक्षयेत्). T1 G1-3. 6 सर्वं समुपलक्ष्य(G1 °स्य)ते; T2 कथं समुपल-

इन्द्रियाणि गुणाः केचित्कथं तानुपलक्षयेत् ॥ ७

व्यास उवाच ।

एतत्ते वर्तयिष्यामि यथावदिह दर्शनम् ।
शृणु तत्त्वमिहैकाग्रो यथातत्त्वं यथा च तत् ॥ ८
शब्दः श्रोत्रं तथा खानि त्रयमाकाशसंभवम् ।
प्राणश्चेष्टा तथा स्पर्श एते वायुगुणास्त्रयः ॥ ९
रूपं चक्षुर्विपाकश्च त्रिधा ज्योतिर्विधीयते ।
रसोऽथ रसनं स्नेहो गुणास्त्वेते त्रयोऽम्भसाम् ॥ १०
घ्रेयं घ्राणं शरीरं च भूमेरेते गुणास्त्रयः ।
एतावानिन्द्रियग्रामो व्याख्यातः पाञ्चभौतिकः ॥ ११
वायोः स्पर्शो रसोऽद्भ्यश्च ज्योतिषो रूपमुच्यते ।
आकाशप्रभवः शब्दो गन्धो भूमिगुणः स्मृतः ॥ १२
मनो बुद्धिश्च भावश्च त्रय एतेऽऽत्मयोनिजाः ।
न गुणानतिवर्तन्ते गुणेभ्यः परमा मताः ॥ १३

क्षये. — K2 Da4 om. (hapl.) 7^{cd}; B8 reads the same on marg. — ^{c}) K6. 7 D4–7. 9 M1. 6. 7 इंद्रियाणां (for °याणि). K1 D5–7 M5. 6 के च (for केचित्). — ^{d}) Ds1 D8 तद्; G1 ताम् (for तान्). K7 Dn4 D9 T G1. 3. 6 M1. 5–7 -लक्षये (for -लक्षयेत्).

8 G1 om. 8–9. — ^{a}) K1. 2. 4 एतत्ते दर्शयिष्यामि. — ^{b}) K6 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds1 D2. 3. 5. 8 M5 अनु- (for इह). B0. 8 Dn1. n4 Ds1 D2. 3. 8 -पूर्वशः; Da3. a4 -शासनं; D5. 7 -वर्धनं; G2 दर्शितं (for दर्शनम्). — ^{c}) M7 शृणुष्वेह तदव्यग्रो. — ^{d}) K6 यथावत्त्वं (for °तत्त्वं). K1. 2 यथाक्रमं; B8 तथा च यत्; D5. 7 यथार्थवत् (for यथा च तत्).

9 With 9, cf. 12. 187. 8; B. 12. 286[5]. 10^{ab}, 12^{ab}. G1 om. 9 (cf. v. l. 8). — ^{a}) K7 शब्द-; G2 शब्दं (for शब्दः). K1 श्रोतुं; D4 श्रोत्रे (for श्रोत्रं). K1 ख्यानि; Da4 ख्याति; G2 हानि (for खानि). — ^{b}) Da4 यत्र माकाशं* भवं (sic). — ^{c}) D6. 7 प्राणाश्च; G2 प्राण- (for प्राणश्च). K6 D4. 6. 7. 9 G2 चेष्टाश्च; Ds1 चैषां (for चेष्टा). K1. 2 स्पर्शो; G2 स्पर्शम् (for स्पर्श). — ^{d}) B8 T G2. 3. 6 स्मृताः; D4 त्रयाः (for त्रयः).

10 With 10, cf. 12. 187. 9; B. 12. 286[5]. 11^{ab}, 10^{cd}. V1 reads 10^{a}–11^{b} on marg. — ^{a}) G2 रापं चतुर्विभागं च (sic). — ^{b}) B6 द्विधा; Ds D4. 6. 9 तथा; G2 क्रिया (for त्रिधा). — ^{c}) K1. 2. 4 स्नपनं (for रसनं). K7 स्नेह- (for स्नेहो). — ^{d}) Da4 ततो (for त्रयो). K4 Da4 D6 [अं]भसा; K6 B0 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 M1. 5. 6 °सः (for ऽम्भसाम्).

11 With 11^{ab}, cf. 12. 187. 10^{ab}; B. 12. 286[5]. 11^{cd}. V1 reads 11^{ab} on marg. — ^{a}) K1. 2 transp. घ्रेयं and घ्राणं. D5 च शारीरं (for शरीरं च). — ^{b}) K1. 2. 4 transp. गुणास् and त्रयः. Da4 गुणस्. — After 11^{ab}, T G1–3. 6 M5 Kumbh. ed. ins.:

688* श्रोत्रं त्वक्चक्षुषी जिह्वा नासिका चैव पञ्चमी ।

[G1 च (for त्वक्).]

— ^{c}) K1 Da4 इंद्रियाग्राम्यो (Da4 °सो); K4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 °यग्रामैर्; D5 °ग्रामे (for °यग्रामो). — ^{d}) K1. 2. 6 G1 पंचभौतिकः; Da3 lacuna; M1 पांचभौतिकं.

12 ^{a}) K1. 2. 4 प्राणो (for स्पर्शो). — D4 om. (hapl.) 12^{b}–13^{a}. — ^{b}) K2 ज्योतिरुपविमुच्यते (sic). — D7 om. 12^{c}–13^{a}. — ^{c}) B0 Dn4 आकाशः; G1 °शं (for °श-). Da4 -प्रथमः (for -प्रभवः). M1 आकाशस्य गुणः शब्दो. — ^{d}) Da4 -गणः; Ds1 -गुणाः.

13 D4. 7 om. 13^{a} (cf. v. l. 12). — ^{a}) K4 om. (hapl.) from the first श्च up to बुद्धि (in 14^{c}). D9 बुद्धेश्च. K6 Dn1. n4 D2. 8 T1 G1. 3. 6 Cn (gloss: पूर्ववासना) स्वभावश्च; K7 भवेश्चात्र; Da3 lacuna (for च भावश्च). — ^{b}) K6 V1 B0. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 8 एते स्व-; K7 D4–7. 9 G2 एवात्म- (for एतेऽऽत्म-). K6 -योनघः; B0 Dn4 -योनिताः; D4. 6. 9 -योनयः (for -योनिजाः). K1. 2 त्रय एतेत्मजा निजाः. ❀ Cn: स्वयोनिजाः तत्तत्संस्कारसचिवाच्चित्तादाविर्भूताः । ❀ — ^{c}) Da3 ते गुणान्; M1. 6. 7 निर्गुणान् (for न गुणान्). K1. 7 D6 T2 G6 M1. 6. 7 अनि-; K6 अभि-; B7 अनु-; Da4 इव (for अति-). G2 न गुणा विनिवर्तते. — ^{d}) Da4 D7 G2 परमां (for °मा). K1 सतः; K6 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 3. 5. 7. 8 गताः; Ds T G1. 3. 6 M5 गतिः; G2 गतिं (for मताः). — After 13, K6 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds1 D2. 3. 8 Kumbh. ed. read 17–19.

14 With 14, cf. 12. 187. 11; B. 12. 286[5]. 15. K4 om. up to बुद्धि (cf. v. l. 13). — ^{a})

इन्द्रियाणि नरे पञ्च षष्ठं तु मन उच्यते ।
सप्तमीं बुद्धिमेवाहुः क्षेत्रज्ञं पुनरष्टमम् ॥ १४
चक्षुरालोचनायैव संशयं कुरुते मनः ।
बुद्धिरध्यवसानाय साक्षी क्षेत्रज्ञ उच्यते ॥ १५
रजस्तमश्च सत्त्वं च त्रय एते स्वयोनिजाः ।
समाः सर्वेषु भूतेषु तद्गुणेषूपलक्षयेत् ॥ १६
यथा कूर्म इहाङ्गानि प्रसार्य विनियच्छति ।
एवमेवेन्द्रियग्रामं बुद्धिः सृष्ट्वा नियच्छति ॥ १७
यदूर्ध्वं पादतलयोरवाङ्मूर्ध्नश्च पश्यति ।
एतस्मिन्नेव कृत्ये वै वर्तते बुद्धिरुत्तमा ॥ १८
गुणान्नेनीयते बुद्धिर्बुद्धिरेवेन्द्रियाण्यपि ।
मनःषष्ठानि सर्वाणि बुद्ध्यभावे कुतो गुणाः ॥ १९
तत्र यत्प्रीतिसंयुक्तं किंचिदात्मनि लक्षयेत् ।
प्रशान्तमिव संशुद्धं सत्त्वं तदुपधारयेत् ॥ २०
यत्तु संतापसंयुक्तं काये मनसि वा भवेत् ।
रजः प्रवर्तकं तत्स्यात्सततं हारि देहिनाम् ॥ २१

C. 12. 8994
B. 12. 248[7]. 21
K. 12 253. 21

K1 परे; Da3 D6 [इ]तरे; T G1–3. 6 M7 तथा (for नरे). Da4 शं च (for पञ्च). — ^{b}) D4 उद्यते (for उच्यते). — ^{c}) Da4 सप्तमिं; Dn4 °मा. G3 इति (for एव). K7 D4–7. 9 G2 सप्तमी बुद्धिरित्याहुः. — ^{d}) T G1–3. 6 M1. 6. 7 क्षेत्रज्ञः पुनरष्टमः.

15 = (var.) 12. 187. 12; B. 12. 286[5]. 17. — ^{a}) K6 वक्तुर् (for चक्षुर्). K7 B6 Da4 D3–5. 7. 9 T1 G2. 3 आलोकनाय (for °चनाय). G1 चक्षुषालोचनायैव. — ^{c}) K1. 2. 4. 7 D4. 9 बुद्धिरध्यवसायाय. — ^{d}) Da4 साक्षि- (for साक्षी).

16 ^{b}) D7 T1 G1. 6 M7 एतेस्म-; G2. 3 एवात्म- (for एते स्व-). D5 T2 त्रय एव [T2 °ते] स्वयोनिजाः. ❀ Cp: स्वयोनिः प्रकृतिः, तज्जाः आकाशादिगतसात्त्विकांशेभ्य उत्पन्ना इत्यर्थः । ❀ — ^{c}) K1. 2. 4 Ds1 D5. 7 समः; T2 मनः (for समाः). Da4 समानसर्वों भूतेषु. — ^{d}) T1 G1–3. 6 प्र- (for [उ]प-). K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 तान्गु(D6 तद्गु)णानुपलक्षयेत्.

17 K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds1 D2. 3. 8 Kumbh. ed. read 17–19 after 13. — ^{a}) K1 कूर्मा. K1. 6. 7 V1 Ds1 D4. 6. 9 T2 G1 M1. 6 इव; K2 यथा (for इह). M5. 7 यथैव कूर्मः स्वांगानि. — ^{c}) T1 एतम् (for एवम्). G1 -ग्राम- (for -ग्रामं). — ^{d}) K6 V1 B8. 9 Da3. a4 Dn4 Ds1 D2. 8 सृष्टा; Dn1 सृत्वा; Ds2 (before corr.) सृष्ट्या; D6 स्रष्टा; T1 G1 स्पृष्टा; T2 G3. 6 स्पृष्ट्वा; G2 स्पृष्टं; M6 (*sup. lin.* as in text) दृष्ट्वा (for सृष्ट्वा). D5. 7 [अ]नुय(D7 °ग)च्छति (for निय°).

18 18^{ab} = (var.) 12. 187. 13^{ab}; B. 12. 286[5] 14^{ab}. For the sequence in K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds1 D2. 3. 8 Kumbh. ed., cf. v. l. 17. — ^{a}) K1. 2 य; K4 यथा (for यद्). D5. 7 चोर्ध्वं (for ऊर्ध्वं). D6 यदूर्ध्वं पादतलाद् (submetric). — ^{b}) K2. 4 D6 अर्वाग् (for अवाङ्). K1. 2. 4 Da3. a4 Dn1 M6 ऊर्ध्वं; K6. 7 V1 B6. 7. 8 (marg. as in text). 9 D4. 7–9 चोर्ध्वं; G2 नाभेश् (for मूर्ध्नश्). G2 पश्यसि (for °ति). ❀ Cp: पादतलयोरूर्ध्वं मूर्ध्नश्चार्वागिति शरीरमुच्यते । ❀ — ^{c}) Dn1. n4 Ds1 D2. 3. 7. 8 G3 कृत्ये तु; D5 कृत्येषु; T1 G1. 2. 6 कृत्ये च (for कृत्ये वै). — ^{d}) Da4 वर्तते बुद्धिरात्मनः.

19 = 12. 187. 16; (var.) B. 12. 286[5]. 18^{cdef}. For the sequence in K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds1 D2. 3. 8 Kumbh. ed., cf. v. l. 17. — ^{a}) T1 G1–3. 6 M7 नि(M7 नै)नीयते (for ने°). Cap स्वार्थं (for बुद्धिर्). K1. 2. 4. 7 D4. 5. 9 Ca Cpp गुणांते (D5 °णार्थें) नीयते बुद्धिर्; D7 गुणार्थें वर्तते बुद्धिर्. ❀ Ca: गुणान्ते विषयसमीपे नीयते इन्द्रियादिभिर्जन्यते ॥ Cs: गुणान् सत्त्वादीन्, नेनीयते पुनः पुनः प्रवर्तयति ॥ Cv: गुणान् वैराग्यादिगुणान् । ❀ — ^{b}) K2 M5. 7 बुद्धेर्; K7 lacuna (for बुद्धिर्). G6 च (for अपि). T1 G1. 3 सुदढैवें- (G3 °ढैरिं)द्रियाणि च; G2 स्वबुद्धिश्चेंद्रियाणि च. — ^{c}) D8 (marg. as in text) भूतानि; T1 G1. 3. 6 [इं]द्रियाणि (for सर्वाणि). — ^{d}) K7 transp. कुतो and गुणाः. ❀ Ca: कुतः इति सार्वविभक्तिकः तसिः तस्मै इत्यर्थे । बुद्धिं विना निष्प्रयोजनत्वात् । ❀

20 With 20, cf. 12. 187. 30; B. 12. 286[5]. 29. K6 om. 20. — ^{a}) D7 तत्तद् (for तत्र). G2 सत् (for यत्). — ^{c}) Da4 कांचिद् (for किं°). M7 पश्यति (for लक्षयेत्). — ^{d}) Da4 प्रज्ञांतम् (for प्रशान्तम्). Da4 उप-; G2 अथ (for इव). — ^{d}) B8 (marg. as in text) transp. सत्त्वं and तद्. G2 समुप- (for तदुप-).

21 K7 G2 om. 21–22. Da4 om. 21^{ab}. — ^{b}) K1 काले; K4 कार्यं (for काये). T G1. 3. 6 M7 अप्रीतिकरमात्मनः. — After 21^{ab}, M1. 6 (om. 21^{cd}) read

C. 12. 8995
B. 12. 248[7]. 22
K. 12. 258. 22

यत्तु संमोहसंयुक्तमव्यक्तविषयं भवेत् ।
अप्रतर्क्यमविज्ञेयं तमस्तदुपधार्यताम् ॥ २२
प्रहर्षः प्रीतिरानन्दः साम्यं स्वस्थात्मचित्तता ।
अकस्माद्यदि वा कस्माद्वर्तते सात्त्विको गुणः ॥ २३
अभिमानो मृषावादो लोभो मोहस्तथाक्षमा ।
लिङ्गानि रजसस्तानि वर्तन्ते हेत्वहेतुतः ॥ २४
तथा मोहः प्रमादश्च तन्द्री निद्राप्रबोधिता ।
कथंचिदभिवर्तन्ते विज्ञेयास्तामसा गुणाः ॥ २५

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकोनचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३९ ॥

22[cd] for the first time, repeating it in its proper place. Da4 reads 21[cd] twice. — [c]) D5. 7 G3. 6 तस्मात् (for तत्स्यात्). — [d]) K1 वारि; D4–7. 9 सर्व- (for हारि). T1 सत्त्वसंहारि देहिनां. — For 21[cd], K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 (both times) Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 M7 subst.:

689* प्रवृत्तं रज इत्येवं तत्र चाप्युपलक्षयेत् ।

[K6 संवृद्धं (for प्रवृत्तं). M7 इत्येव. M7 ततस्तदपि चिंतयेत् (for the post. half).]

22 With 22, cf. 12. 187. 32; B. 12. 286[5]. 31. K7 G2 om. 22 (cf. v. l. 21). — [a]) B8 (marg.) यत्तत्; M7 अथ (for यत्तु). D5. 7 यच्च प्रकाशसंयुक्तम्. — [b]) K2 Da3. a4 D5. 7 अव्यक्तं (for °क्त-). M7 कंपे मनसि वा भवेत्. — M1. 6 read 22[cd] for the first time after 21[ab] (om. 21[cd]). — [d]) M1. 6 (both first time) रजस् (for तमस्). K1. 2. 4 Da3. a4 D4. 9 T G1–3. 6 M1 (both times). 5. 6 (both times). 7 -धारयेत्; D8 -धार्यते (for -धार्यताम्).

23 With 23, cf. 12. 187. 33; B. 12. 286[5]. 25[c]–26[b]. — [b]) K1. 2. 4 सौम्यं; V1 शांतिः; B8 Ds D4 Cs स्वास्थ्यं; T1 G1. 3. 6 साह्यं; G2 स्पार्धं (for साम्यं). K6 सुस्थात्म-; Dn1 स्वास्थ्यात्म- (for स्वस्थात्म-). K1 -चित्तदा; K7 D4. 9 -चिंतना; Da3 -चित्तया; Da4 -चिंतया; G1 -चिंतता (for -चित्तता). ❀ Cs: स्वास्थ्यं सर्वत्र सत्तया वर्तमानत्वम् । स्वस्थात्मचित्तता, अक्षुभितान्तःकरणता । ❀ — [d]) K1. 4 V1 वर्तंते (for वर्तते). M7 गुणाः. K6 Bo. 7. 9 Da3. a4 वर्द्(K6 °र्तं)ते सात्त्विकान्गुणान्; K7 Bo. 8 Dn1. n4 Ds D2–9 M1. 6 वर्त(D7 °र्तं)न्ते सात्त्विका गुणाः.

24 With 24, cf. 12. 187. 34; B. 12. 286[5]. 26[c]–27[b]. — [a]) K7 Da3. a4 Ds2 D5–7 T G1–3. 6 M5. 7 अतिमानो; D4. 9 M1. 6 अतिवादो (for अभिमानो). T1 G1. 3. 6 मृषा हंता; G2 मृषावाचो (for °वादो). — [b]) K7 लोभदंभस्; D4–7. 9 लोभस्तंभस्; G3. 6 मोहो लोभस् (by transp.). B9 तथैव च; Da4 ततः क्षमा (for तथाक्षमा). — [c]) K2 तात (for तानि). — [d]) K1. 2 D7 वर्तते. D5 T1 G1 हेत्वहेतुभिः (for °हेतुतः). G1 वर्तंते गुणहेतवः. ❀ Cs: हेत्वहेतुतः दृष्टहेतोरदृष्टहेतोश्च । ❀

25 With 25, cf. 12. 187. 35; B. 12. 286[5]. 28. — [a]) D6 ततो; T1 G1. 3. 6 अथ; M6 यथा (for तथा). K7 D4. 9 मोह- (for मोहः). K6 प्रसादश् (for प्रमादश्). G2 असंमोहः प्रमादश्च. — [b]) K1 तंद्री निद्रा; Da3 D5–7 तंद्रा निद्रा; Dn1. n4 Ds D2. 3 निद्रा तंद्रा; D8 निद्रा तंद्री (by transp.). Da4 [अ]बोधिताः; Ds1 [अ]प्रबोधिताः; Ds2 D2 °धता; D1 [अ]प्रमादिता (for [अ]प्रबोधिता). — [c]) Da3 D9 अति; Da4 इति (for अभि-). D7 -वर्धंते (for -वर्तन्ते). — [d]) K2 तमसा (for ता°).

Colophon: Ś1 missing; K3. 5 B1–5 Da1. a2 Dn2. n3 D1 G4. 5 M2–4 absent. — *Sub-parvan*: K1. 2. 4. 6. 7 Bo. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds1 D2–4. 6–9 T G1–3. 6 M1. 5–7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name*: K1. 4. 6. 7 V1 Bo. 6. 8. 6 Da3. a4 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 5. 6. 8. 9 M5 शुकानुप्रश्नः; K2 शुकप्रश्नः; M1. 6. 7 इंद्रियग्रामकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K6 83; Dn1 D7 T1 G1. 3. 6 M5 74; Dn4 Ds2 G2 73; D8 M1. 6. 7 72; T2 88. — *Śloka no.*: Dn1 25; Dn4 26.

२४०

व्यास उवाच ।
मनः प्रसृजते भावं बुद्धिरध्यवसायिनी ।
हृदयं प्रियाप्रिये वेद त्रिविधा कर्मचोदना ॥ १
इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यः परमं मनः ।
मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा परो मतः ॥ २
बुद्धिरात्मा मनुष्यस्य बुद्धिरेवात्मनोऽऽत्मिका ।
यदा विकुरुते भावं तदा भवति सा मनः ॥ ३
इन्द्रियाणां पृथग्भावाद्बुद्धिर्विक्रियते ह्यणु ।
शृण्वती भवति श्रोत्रं स्पृशती स्पर्श उच्यते ॥ ४
पश्यन्ती भवते दृष्टी रसती रसनं भवेत् ।
जिघ्रती भवति घ्राणं बुद्धिर्विक्रियते पृथक् ॥ ५
इन्द्रियाणीति तान्याहुस्तेष्वदृश्याधितिष्ठति ।

C. 12. 9004
B. 12. 249(8). 6
K. 12. 254. 6

240

1 Ś1 is missing up to 16c (cf. v. l. 12. 236. 19). —a) Bo संसृजते; B9 प्रसूयते; Dn1 विसृजते; D2 प्रसृजेते; G2 प्रस्वजते; Cs प्रसृ° (as in text). ❀ Cn (reading विसृजते): विविधमुत्पादयति। ❀ ❀ Ca: भावं भवितृधर्मं ज्ञानादि। ❀ —b) K1.4 Ds1 M1.6 बुद्धिरव्यवसायिनी (M1.6 °की); Bo Da1 °रध्यवशायिनी (Da1 °सायिनि). —c) Hypermetric. Dn4 एवं; Ds2 D6 चित्तं; D5.7 मनः (for हृदयं). K7 D5-7.9 वेत्ति (for वेद). K1.2.4 प्रियाप्रिये च हृदयं; D4 चित्तं प्रियाप्रियो वेत्ति; G2 हृदयं प्रियाप्रियादेव. —d) D5 त्रिविधाः; G3 °धः (for °धा). G2 धर्म- (for कर्म-). Ds D4 T G1-3.6 M1.5-7 -वेदना; D5 -नोदनाः; D7 -चोदनाः (for °ना).

2 = (var.) Kaṭha Up. 1. 3. 10. Ś1 missing (cf. v. l. 1). —a) K7 D9 M1.6 परे (for परा). D6 ह्यर्थास्. —b) K1.2 T1 G2.3 च परं (for परमं). — D6 reads 2d twice. —d) K7 D4.6 (second time).9 बुद्धिर् (for बुद्धेर्). K7 Da1 D9 मनः; M1.6.7 स्मृतः (for मतः). G2 बुद्धेरात्मा महान्परः.

3 Ś1 missing (cf. v. l. 1). —b) B6 D7 बुद्धेर् (for बुद्धिर्). K1.2.4.6.7 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2-9 [आ]त्मना (for °नो). K7 Dn1.n4 Ds D2-9 [आ]त्मनि; M7 °त्मनः; Ca. p ऽऽत्मिका (as in text). V1 बुद्धिरेवात्मनो निजा; T G1-3.6 °वमनात्मनि. ❀ Ca: आत्मिका आत्मीया, तया शेषाणां व्यापारणात्। ❀ —c) T2 G2 यथा (for यदा). —d) T2 G1.2 तथा (for तदा). K2 transp. भवति and सा. K6 सा पुनः; Da4 सामजः; D8 सन्मनः; G2 मानवः (for सा मनः).

4 Ś1 missing (cf. v. l. 1). —a) K6 -भावान्; D5 -भावा; G2 -भावं (for -भावाद्). —b) K1.2.4 विकुरुते; T1 विक्रीयते (for विक्रि°). K6 Bo.7.8 Dn1.n4 D2.3.8 ह्यतः; V1 B5.9 Da3.a4 D5.7 ह्यनु; D9 यतः; D4.6.9 ह्यणुः; T G1-3.6 M1.5-7 [ऽ]सकृत् (for ह्यणु). —c) D7 शृण्वंती; G2 शृण्वते. B7 Da4 G1 भवती (for °ति). Da4 स्रोत्रे; T1 G1 श्रोत्रे; G6 श्रोत्रः (for श्रोत्रं). —d) K1.2 Da4 Dn4 G1.2 स्पृशति; Dn1 स्पर्शती; D5.7 M1.5.6 स्पृशंती (for स्पृशती).

5 Ś1 missing (cf. v. l. 1). —a) K6.7 V1 Bo.6.7.9 Dn1.n4 Ds D2-4.3.8.9 T2 M1 पश्यती; Da3 पश्यति; Da4 पश्यंति (for पश्यन्ती). K2 B6.7.9 Ds2 T G1-3.6 M1.6.7 भवती; K1 B3 (marg. as in text) D4-7.9 च भवेद्; Da4 भवति (for °ते). Da4 दृष्टिं; T2 G1.2 दृष्टि (for दृष्टी). M5 दृष्टिर्भवति पश्यंती. —b) K1.2 D6 T1 G1-3.6 M1.5.6 रसंती; Da4 रसति; (for रसती). K1 रसतं; K7 B9 Da3.a4 D4.6.9 रसना; Bo रसनां; B6.8 (marg.) रसता (for °नं). D8 रसती रसनोच्यते; D5.7 रसं(D7 °स)ती रस उच्यते. —c) K6 जिघ्रतेर्; Da4 जिघ्रमा; D5.7 T1 G1-3.6 M1.5.6 जिघ्रंती (for जिघ्रती). K6 B6.9 D5 भवते; G2.3 °ती (for °ति). M1.6 घ्राणो (for घ्राणं). —d) D7 बुद्धिं (for बुद्धिर्). T1 विक्रीयते.

6 With 6, cf. 12. 187. 20c-21b; B. 12. 286[5]. 21c-22b. Ś1 missing (cf. v. l. 1). —a) K2.6 V1 Bo.6.7.8 (marg.).9 Da3 Dn1.n4 Ds D2.3.8 T1 G1.3.6 तु (for [इ]ति). K1.2.7 V1 D4.6.9 T G1.2 M7 यानि (for तानि). —b) K1.2.6 Bo दृश्यो; K4 V1 B6-8 Da3.a4 Dn1 D3 D2.3.5.8 अदृश्यो; M7 °श्ये (for °श्या). D7 च (for [अ]धि-). —c) K1 B3 (marg. as in text) D4.6.7.9 M5 तिष्ठंती; K2

C. 12. 9004
B. 12. 249[5]. 6
K. 12. 254. 6

तिष्ठती पुरुषे बुद्धिस्त्रिषु भावेषु वर्तते ॥ ६
कदाचिल्लभते प्रीतिं कदाचिदपि शोचते ।
न सुखेन न दुःखेन कदाचिदिह युज्यते ॥ ७
सेयं भावात्मिका भावांस्त्रीनेतानतिवर्तते ।
सरितां सागरो भर्ता महावेलामिवोर्मिमान् ॥ ८
यदा प्रार्थयते किंचित्तदा भवति सा मनः ।
अधिष्ठानानि वै बुद्ध्या पृथगेतानि संस्मरेत् ।
इन्द्रियाण्येव मेध्यानि विजेतव्यानि कृत्स्नशः ॥ ९
सर्वाण्येवानुपूर्व्येण यद्यन्नानुविधीयते ।
अविभागगता बुद्धिर्भावे मनसि वर्तते ।
प्रवर्तमानं तु रजः सत्त्वमप्यनुवर्तते ॥ १०
ये चैव भावा वर्तन्ते सर्वे एष्वेव ते त्रिषु ।
अन्वर्थाः संप्रवर्तन्ते रथनेमिमरा इव ॥ ११
प्रदीपार्थं नरः कुर्यादिन्द्रियैर्बुद्धिसत्तमैः ।
निश्चरद्भिर्यथायोगमुदासीनैर्यदृच्छया ॥ १२
एवंस्वभावमेवेदमिति विद्वान्न मुह्यति ।

तिष्ठंते; Da4 तिष्ठति; Dn4 तिष्ठंता (for तिष्ठती).

7 = (var.) 12. 187. 21^{c}–22^{b}; B. 12. 286[5]. 22^{c}–23^{b}. Ś1 missing (cf. v. l. 1). — ^{b}) M5 अनु-; M7 अभि- (for अपि). K1.2.4.7 V1 B8 D4–7.9 T1 G2.3.6 M1.5–7 शोचति; G1 रोचति (for शोचते). — ^{c}) K1 नु (for the second न). — ^{d}) K1.2.4.7 D4–7.9 अपि (for इह). K1 वर्तते; B8 (marg. as in text) मुह्यते; D5.7 मुच्यते; G2 सज्जते (for युज्यते).

8 = (var.) 12. 187. 23; B. 12. 286[5]. 23^{c}–24^{b}. Ś1 missing (cf. v. l. 1). — ^{a}) T1 G1–3.6 पूर्वं (for सेयं). D5.7 भावात्मिकान्; G2 °त्मका (for °त्मिका). K2 भावं; K6 भावास्; B8 (marg. as in text) बुद्धिस् (for भावांस्). ❀ Cp: भावात्मिका, उत्पत्तिस्वभावा ॥ Cv: भावात्मिका भगवद्भक्त्यात्मिका। ❀ — ^{b}) B6.9 तान् (for त्रीन्). D4 om. (hapl.) from तान् up to तदा भव (in 9^{b}). K2 V1 B6.8 (marg. as in text) Da3 M5 नाति-; Da4 नाभि-; D8 अभि-; D5.7 T G1–3.6 अनु-; D6 अनि- (for अति-). — ^{c}) T2 नदीनां; G1 सरिता (for °तां). — ^{d}) D6 [ऊ]र्मिवान् (for °मान्). K7 corrupt; T G1–3.6 वेलामिव महोर्मिमान्.

9 Ś1 missing (cf. v. l. 1). D4 om. up to तदा भव (cf. v. l. 8). — ^{a}) M7 यथा (for यदा). — ^{c}) B8 (marg.) साधि- (for अधि-). Da4 अधिष्ठात्मनि (for °नानि). K4 D2 बुद्ध्यां; T G1–3.6 M1.5–7 बुद्धेः (for बुद्ध्या). ❀ Cn: अधिष्ठानानि इन्द्रियगोलकानि। ❀ — ^{e}) K1 [इ]व (for एव). K4 [इ]व स्तव्यानि; Da4 एव मेधानि; D4 T G1–3.6 M1.5–7 एवमेतानि (for एव मेध्यानि). ❀ Cn: मेध्यानि, मेधा रूपादिज्ञानं, तत्र हितानि ॥ Cp: मेधायै प्रज्ञायै हितानि। ❀ — ^{f}) K6 B6.7.9 Da3.a4 D5.7 विचे(D5.7 °ज्ञे)तव्यानि; D4.6 वेदि° (for विजे°). ❀ Ca: विजेतव्यानि, रागानपेक्षवृत्तितया। ❀

10 Ś1 missing (cf. v. l. 1). — ^{a}) K2.4.6.7 B0 Da4 Ds1 [अ]नुपूर्वेण (for °पूर्व्येण). — ^{b}) K4.6 V1 B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 D2.3.6.8 Ca यद्यदानु-; K1 D4.9 यद्यत्रानु-; D8 यदा नानु-; D5.7 यत्तदानु- (for यद्यन्नानु-). — 10^{cdef} = (var.) 12. 187. 24; B. 12. 286[5]. 24^{c}–25^{b}. — ^{c}) B7 अभिभाग-; D6 प्रविभाव-; D7 अधिभाग-; T1 G1–3.6 साविभाग-; G2 साविभाव्य- (for अविभाग-). M7 -गतं (for -गता). Ds2 अविभागतया बुद्धिर्. — ^{d}) K2 भावो (for भावे). D8 T G1.2 M5 तमसि (for मनसि). — K4 B8 Dn1.n4 Ds1 D2.3.8 om. (hapl.) 10^{ef}. — ^{e}) Da4 प्रवर्त्यमानं; G2 °र्तकं न (for °र्तमानं). T1 G1–3.6 M1.5–7 मनः (for रजः). — ^{f}) V1 B0.7–9 Ds2 D4–7.9 अति-; Da3.a4 अभि- (for अनु-).

11 11^{ab} = (var.) 12. 187. 26^{ab}. Ś1 missing (cf. v. l. 1). — ^{a}) T2 ये वै भावाश्च वर्तते. — ^{b}) K1.2.4 सर्वतस्त्वेव ते त्रिषु; Da4 सर्वं एतेषु ते त्रिषु. — ^{c}) Da4 अन्यार्थं; D6 मिलिताः; T1 G1.3.6 अन्वर्थं; T2 M1 °र्थान् (for °र्थाः). G2 ये चैनमनुवर्तते. — ^{d}) K4 रथा; K6.7 रथे; D4 रथो (for रथ-). K2.4 -नेमिपरा; D7 °चरा (for °मरा).

12 Ś1 missing (cf. v. l. 1). — ^{a}) K4 प्रदीपार्थं; B8 °स्नार्थं (for °पार्थं). K6 V1 B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.5.7.8 T1 G1.2.6 मनः (for नरः). ❀ Cs: प्रदीपार्थं, प्रदीपमात्रप्रयोजनं, कुर्यात्। ❀ — ^{b}) K6 B0.6–9 Da3.a4 -संभवैः; D5.7 -सत्तमैः (D7 °रैः) (for -सत्तमैः). — ^{c}) Da4 यदा योगम्; D9 यथायोगे (for यथायोगम्). — ^{d}) K1.2.4 उच्चरद्भिर्; B6 (marg. as in text).9 Da3.a4 उपासीनैर्; Dn4 उदासीन-; T G1–3.6 °सीनो (for °सीनैर्).

अशोचन्नप्रहृष्यंश्च नित्यं विगतमत्सरः ॥ १३
न ह्यात्मा शक्यते द्रष्टुमिन्द्रियैः कामगोचरैः ।
प्रवर्तमानैरनयै दुर्धरैरकृतात्मभिः ॥ १४
तेषां तु मनसा रश्मीन्यदा सम्यङ्नियच्छति ।
तदा प्रकाशते ह्यात्मा घटे दीप इव ज्वलन् ।
सर्वेषामेव भूतानां तमस्यपगते यथा ॥ १५
यथा वारिचरः पक्षी न लिप्यति जले चरन् ।
एवमेव कृतप्रज्ञो न दोषैर्विषयांश्चरन् ।
असज्जमानः सर्वेषु न कथंचन लिप्यते ॥ १६
त्यक्त्वा पूर्वकृतं कर्म रतिर्यस्य सदात्मनि ।
सर्वभूतात्मभूतस्य गुणमार्गेष्वसज्जतः ॥ १७
सत्त्वमात्मा प्रसवति गुणान्वापि कदाचन ।
न गुणा विदुरात्मानं गुणान्वेद स सर्वदा ॥ १८
परिद्रष्टा गुणानां स स्रष्टा चैव यथातथम् ।

C. 12. 9019
B. 12. 249[6]. 21
K. 12. 254. 21

---

13 = (var.) 12. 187. 47; B. 12. 286 [5]. 39. Ś1 missing (cf. v. l. 1). — ^{b}) M7 मुह्यते (for °ति). — ^{c}) K1 अशोच्यन्; G2 नशोचन्. K2 न प्रहृष्टं (for अप्रहृष्यंश्च). K4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 हि (for च).

14 = (var.) 12. 187. 56^{ab}. Ś1 missing (cf. v. l. 1). — ^{a}) K6 Bo. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 3. 8 चात्मा (for ह्यात्मा). — ^{b}) D4. 6. 9 कर्म- (for काम-). — ^{c}) V1 Bo D6 प्रवृत्तमानैर्; D7 प्रवर्धं° (for प्रवर्त°). K1. 4 अनिशं; K2 अचितं; K6 Bo. 6. 7. 9 Dn1. n4 D2. 3. 8 M1 अनवैर्; V1 B8 Da3 D5. 7 T G1-3. 6 M6. 7 अनयैर्; Da4 अयनैर् (for अनये). — ^{d}) K7 D4. 9 T G1. 3. 6 दुर्धर्षैर्; Dn1 D2. 8 दुष्करैः; M7 दुर्धार्यैर् (for दुर्धरैर्). D4 अक्षतात्मभिः (for अकृता°).

15 15^{abcd} = (var.) 12. 187. 44. Ś1 missing (cf. v. l. 1). — ^{a}) D4 नु (for तु). — ^{c}) K4 V1 B7. 8 Dn1. n4 Ds1 D2-9 [s]स्यात्मा; K6 ह्यर्था; K7 Ds2 स्वात्मा (for ह्यात्मा). — ^{d}) K6 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 दीपदीप्ता यथाकृतिः; K7 V1 D4-7. 9 G3. 6 घटे दीपो ज्वलन्निव; T G1. 2 M1. 5-7 दीपो दीप्यन्निवा(G2 °प्यन्नरा-; M7 °प्यानिवा)कृतिः. — ^{f}) K6 T G1-3. 6 M1. 5-7 उपरते; B6. 9 Da3. a4 उपगते (for अपगते). V1 D6 तथा; G2 यदा (for यथा). — After 15, K6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5-8 Cn Kumbh. ed. ins.:

690* प्रकाशं भवते सर्वं तथेदमुपधार्यताम् ।

[Ds2 D2. 8 (by corr. as above). 5 लभते (for भवते). B8 तदेवम् (for तथेदम्). Dn1 -धार्यते (for -धार्यताम्).]

16 16^{abcd} = (var.) 12. 187. 46. Ś1 is missing up to 16^{abc} (cf. v. l. 1). — ^{a}) K1 lacuna; G2 तथा (for यथा). — ^{b}) K1. 2. 7 D4-7. 9 लिप्यते न (for न लिप्यति). K7 तरत्; D4 चरन्; G2 चरः (for चरन्). — After 16^{ab}, K6 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 Kumbh. ed. ins.:

691* विमुक्तात्मा तथा योगी गुणदोषैर्न लिप्यते ।

[B9 वियुक्तात्मा (for विमु°). Bo यथा (for तथा).]

— ^{c}) K2 कृताप्रज्ञो; Da4 कृतः प्रज्ञो. — ^{d}) G2 सदोषैर्विषयैश्चरन्. — ^{e}) K1 असज्जमानाः; Dn4 M7 असक्ष-(M7 °ज्य)मानः (for असज्ज°). Ś1 K1. 2. 4 सर्वत्र; D8 सर्वोपि; M7 संगेषु (for सर्वेषु). — ^{f}) Bo. 7 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 कथंचन न (by transp.); T2 G2 न कदाचन; G6 न कंचन न. V1 reads from लिप्यते up to कदाचन (in 18^b) on marg.

17 With 17, cf. 12. 187. 45. V1 reads 17 on marg. — ^{b}) G1 मितिर् (for रतिर्). B7 यदात्मनि; G2 परा° (for सदा°). — ^{c}) Ds1 T1 G1-3. 6 M7 -भूतः सः; D5. 7 -भूतेषु; T2 -भूतात्मा; M6 -भूतः सन् (for -भूतस्य). — ^{d}) M7 गुणः (for गुण-). K4. 7 Bo. 6. 7 Dn1. n4 D2-4. 6. 8. 9 -वर्गेषु; K6 V1 B9 Da3. a4 D5. 7 M1. 6. 7 -सर्गेषु; B8 -संगेषु (for -मार्गेषु). K1 V1 Bo. 6 (marg.). 9 सज्जतः; D7 [अ]संयुतः; M1. 6. 7 [अ]सज्जतिः (M7 °ति) (for [अ]सज्जतः). D8 T G1-3. 6 M5 गुणस(T1 G1. 3. 6 °णः स)र्गे न सज्जति (D8 G2 °ते).

18 With 18^{ab}, cf. 12. 187 43^{cd}; B. 12. 286[5]. 36^{cd}. V1 reads 18^{ab} on marg. — ^{a}) K2 प्रवसति; K4. 6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 प्रसरति; K7 D4-7. 9 प्रभवति; T G1-3. 6 M7 प्रसृजति (M7 °ते); M1. 6 प्रस्रवति (for प्रस°). — ^{b}) K7 D4. 6. 9 T G1-3. 6 M5 अपि (for वापि). Ś1 K1. 2 कथंचन; K6 Da4 कदा च नः (for कदाचन). — 18^{cd} = (var.) 12. 187. 40^{ab}; B. 12. 286[5]. 35^{ab}. — ^{c}) G2 स (for न). M5 गुणान् (for गुणा). ❀ Cv: गुणाः अप्रधानभूता जीवाः । ❀ — ^{d}) D5. 7 वै वेद; G2 स्वय॰ (for वेद स). K1 सर्वशः (for °दा). Da4 M5. 7 सगुणान्वेद सर्वदा.

C. 12. 9020
B. 12. 249[8].21
K. 12. 254. 21

सत्त्वक्षेत्रज्ञयोरेतदन्तरं विद्धि सूक्ष्मयोः ॥ १९
सृजते तु गुणानेक एको न सृजते गुणान् ।
पृथग्भूतौ प्रकृत्या तौ संप्रयुक्तौ च सर्वदा ॥ २०
यथा मत्स्योऽद्भिरन्यः सन्संप्रयुक्तौ तथैव तौ ।
मशकोदुम्बरौ चापि संप्रयुक्तौ यथा सह ॥ २१
इषीका वा यथा मुञ्जे पृथक्च सह चैव च ।
तथैव सहितावेतावन्योन्यस्मिन्प्रतिष्ठितौ ॥ २२

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि चत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४० ॥

---

19 19^{ab} = (var.) 12. 187. 40^{cd}; B. 12. 286[5]. 35^{cd}. K2. 4 D7 om. (hapl.) 19–20. Ś1 reads 19–20 on marg. — ^{a}) V1 अपि द्रष्टा; B3 (marg. as in text) परिस्रष्टा; G2 °पुष्ट- (for °द्रष्टा). K6. 7 Bo. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 D3 D2–6. 8. 9 च (for स). — ^{b}) Ś1 मह**; K6 B7 Dn1. n4 D3 D2. 3. 5. 8 परिस्र(Dn4 °स्र)ष्टा; K7 V1 B3 T G1–3. 6 स्पृष्टा (K7 सृष्टा; V1 B8 द्रष्टा; T2 स्पृष्ट्वा) चैव; Bo. 6. 9 Da3. a4 परिद्र-(Da3 °प्र)ष्टा (for स्रष्टा चैव). Ś1 यदृच्छया; T G1–3. 6 M5 यथा भवेत्; M1. 6. 7 यथा तथा (for यथातथम्). — 19^{cd} = (var.) 12. 187. 37^{ab}; B. 12. 286[5]. 33^{ab}. — ^{c}) K1 सर्व-; V1 सत्त्वं; B7. 9 Da3. a4 साक्षि-; T G1–3. 6 Cvp क्षेत्र- (for सत्त्व-). T G1–3. 6 एवम् (for एतद्). — ^{d}) T1 G1 अनंतं (for अन्तरं). G2 ह्येव (for विद्धि). K7 D4. 9 शूक्ष्मयोः; G2 गूढयोः (for सूक्ष्मयोः).

20 = (var.) 12. 187. 37^{cd}, 39^{ab}. B. 12. 286[5]. 33^{cd}, 34^{ab}. K2. 4 D7 om. 20 (cf. v. l. 19); Ś1 reads the same on marg. — ^{a}) D5. 6 सृजति. B7 Dn1. n4 Ds2 D8 (before corr.). 5. 6 T2 M1. 6 [s]त्र; Da3. a4 हि; G2 च; M7 त्रि- (for तु). T2 एकम् (for एक). — ^{b}) K1 एके (for एको). G1 om. न. D2 om. from ते गुणान् up to ष्ठितौ (in 22^{d}). K7 D4–6. 9 एकः सृजति नो गुणान्. — ^{c}) K7 -भूतो; G2 भूमौ (for -भूतौ). Ś1 K1 B9 Da3 M5 [प्]तौ; K7 [आ]दौ; D6 [ऽ]भौ (for तौ). Da4 पृथग्भूतैश्च कृत्यैतौ (sic). — ^{d}) D4 संप्रमुक्तौ; D9 °युक्तस्.

21 21^{ab} = (var.) 12. 187. 39^{cd}; B. 12. 286[5]. 34^{cd}. D2 om. 21 (cf. v. l. 20). — ^{a}) Ś1 K1 अन्यस्य; K2 अन्योन्य-; K4. 6. 7 Bo. 6.–9 Da3. a4 Dn1. n4 D3 D3. 5–8 अन्यः स्यात् (for अन्यः सन्). — ^{b}) Ś1 K1. 2. 4 T G1–3. 6 M5 संप्रयुक्तस् (for °युक्तौ). D7 तथैव ते; G1 तथेतरौ. — 21^{cd} = (var.) 12. 187. 38^{ab}. — ^{c}) Ś1 K1. 2 मषकोदुंबरश्च; K7 D4. 6. 9 G2 मश(K7 °स)कोदुंबरे; Bo. 8 मश(Bo °स)कोडुंबरौ; B6. 9 Da3. a4 मशकोदुं(B9 °कोडुं; Da3 °कौदुं)बरं; Dn1 G1 °कौदुंबरौ (for °कोदुम्बरौ). K4. 6 Bo. 7. 8 Dn4 D8 D3. 5 T G1–3. 6 M1. 5–7 वापि; Dn1 वान्यौ (for चापि). — ^{d}) K1. 2 संप्रयुक्तो; Bo संयुक्तौ च (for संप्रयुक्तौ). K7 V1 D7. 9 T G1–3. 6 M5. 7 तथैव हि (K7 V1 M7 तौ; M5 ह); Dn1 तथा सह; M1. 6 तथेह तौ (for यथा सह).

22 D2 om. 22 (cf. v. l. 20). — ^{a}) B3 इषिकां; Da4 इविकां; Dn4 इषाका (for इषीका). K1 T1 G1–3. 6 या; K7 D4. 6. 9 च; M5 यां (for वा). K3 मुंजी; T2 G2 M5 मुंजः; G1. 3 मुंजा (for मुञ्जे). T1 इषीकया यथा मुंजा. — ^{b}) K7 Ds2 (before corr.) D4. 6. 9 पृथक्त्वे (for °क्च). G2 हि सहैव (for सह चैव). K6 Da3. a4 T2 G1. 2 M1. 5–7 ह; T1 G3. 6 हि (for च). — ^{d}) D6 T2 अन्योन्यस्य (for °न्यस्मिन्). G2 परिस्थितौ (for प्रतिष्ठितौ).

Colophon. — *Sub-parvan*: Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D3 D2–9 T G1–3. 6 M1. 5–7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name*: Ś1 K1. 6. 7 V1 Bo. 6. 8. 9 Da3. a4 Dn1. n4 D3 D2–9 शुकानुप्रश्नः; K2. 4 शुकप्रश्नः; M1. 6 शुकानुप्रश्ने क्षेत्रक्षेत्रज्ञकथनं; M5 शुकानुप्रश्ने अध्यात्मज्ञानोपदेशः; M7 क्षेत्रक्षेत्रज्ञविभागकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K6 84; Dn1 D7 T1 G1. 3. 6 M5 75; Dn4 Ds2 74; D8 M1. 6. 7 73; D3 69; T2 89; G2 77. — *Śloka no.*: Dn1. n4 D3 25.

२४१

व्यास उवाच ।
सृजते तु गुणान्सत्त्वं क्षेत्रज्ञस्त्वनुतिष्ठति ।
गुणान्विक्रियतः सर्वानुदासीनवदीश्वरः ॥ १
स्वभावयुक्तं तत्सर्वं यदिमान्सृजते गुणान् ।
ऊर्णनाभिर्यथा सूत्रं सृजते तन्तुवद्गुणान् ॥ २
प्रध्वस्ता न निवर्तन्ते प्रवृत्तिर्नोपलभ्यते ।
एवमेके व्यवस्यन्ति निवृत्तिरिति चापरे ॥ ३
उभयं संप्रधार्यैतदध्यवस्येद्यथामति ।
अनेनैव विधानेन भवेद्गर्भशयो महान् ॥ ४
अनादिनिधनं नित्यमासाद्य विचरेन्नरः ।
अक्रुध्यन्नप्रहृष्यंश्च नित्यं विगतमत्सरः ॥ ५
इत्येवं हृदयग्रन्थिं बुद्धिचिन्तामयं दृढम् ।

C. 12. 9029
B. 12. 250[49]. 6
K. 12. 255. 6

241

1 1^{ab} = (var.) 12. 187. 42^{ab}; B. 12. 286[5]. 37^{ab}. — ^{a}) K2 T2 हि; D4. 9 G2. 3. 6 नु; D5. 7 च; D6 [ऽ]ति-; M1. 5 (*inf. lin.*). 6. 7 त्रि- (for तु). ❀ Cp: सत्त्वं प्रधानम् ॥ Cv: सत्त्वं जीवसमूहम् । ❀ — ^{b}) K1. 2. 4. 6 B0. 8 Dn1. n4 D2. 3. 8 त्वधि-; D6. 7 तत्र (for त्वनु-). M7 क्षेत्रज्ञस्त्वानुपश्यति. — ^{c}) Ś1 K1. 2. 4 विकुरुते; K7 B9 Dn4 विक्री(K7 °क्र)यतः; G2 विक्रियते (for °यतः).

2 = (var.) 12. 187. 48; B. 12. 286[5]. 40. — ^{a}) K1 सुभाव-; Dn4 स्वाभाव-; D4 स्वनाव- (for स्वभाव-). K7 D4. 6. 9 T1 G1. 3. 6 M7 सत्त्वं; D7 सर्वे (for सर्वं). — ^{b}) Ś1 K1. 2 G1 यदीमान् (for यदि°). — D5. 7 om. (hapl.) 2^{cd}. — ^{c}) K1 तूर्णनाभिर् (for ऊर्ण°). Da3. a4 सूत्रे; T G1. 3. 6 सत्त्वं (for सूत्रं). ❀ Cn: अभिन्ननिमित्तोपादानत्वसूचनाय ऊर्णनाभिदृष्टान्तः। ❀ — ^{d}) G2 M7 गुणाः (for गुणान्). K6 V1 B0. 6–9 Da3 Dn1. n4 Ds1 D2. 3. 8 सृजते तद्गुणांस्तथा; Da4 °ते तु गुणास्त्रयः.

3 = (var.) 12. 187. 49^{ab}, 50^{ab}; B. 12. 286[5]. 42. — ^{a}) G1 प्राध्वंस्ते; G2 वयस्ता (for प्रध्वस्ता). Da4 D5. 7 न नु; G2 न तु (for न नि-). Ś1 K4 निवर्तंत; D4 विवर्तंते (for निव°). K2 Dn1 Ds1 प्रध्वस्तानतिवर्तंते (K2 °र्तंत). ❀ Cn: एते गुणास्तत्त्वज्ञानेनादर्शनं गताः सन्तो न निवर्तन्ते, घटादिवन्न नश्यन्ति, किं तु रज्जूरगादिवद्बाध एवात्र प्रध्वंसपदार्थः ॥ Cs: न निवर्तन्ते, न पुनः क्षेत्रज्ञं बध्नन्ति । ❀ — ^{b}) K1 प्रवृत्तिं; T1 G1. 6 M7 निवृत्तिर्; T2 G2. 3 M1. 5. 6 निवृत्तिं (for प्रवृत्तिर्). ❀ Cn: निवृत्तस्य हि घटादेः कपालादिरूपेण प्रवृत्तिर्लभ्यते, अत्र घटो ध्वस्त इति । इह तु तादृक्प्रवृत्त्यदर्शनाच्चिरन्वयनाश एव गुणानामित्यर्थः । ❀ — After 3^{ab}, M5 ins. (= 12. 187. 49^{ab}):

692* प्रत्यक्षेण परोक्षं तदनुमानेन सिध्यति ।

— ^{c}) G2 एकं (for एके). — ^{d}) D5 M1. 6 निवृत्तिम्; T1 न वृत्तिर् (for निवृत्तिर्). D7 इव (for इति). D4 वा (for च).

4 4^{ab} = 12. 187. 50^{cd}. — ^{a}) G1. 6 संप्रथा(G6 °सा)र्य (for °धार्य). — ^{b}) K6 अध्यवस्यद्; B9 व्यवस्येत; Dn4 अध्यवश्येद् (for °वस्येद्). B9 Da3 Dn4 G3 M1. 6. 7 यथामतिः (G3 °तिं); D6–7 °विधि (for °मति). K2 corrupt. — After 4^{ab}, D3 T G1–3. 6 M5 read 6. — ^{c}) D6 अनेन विधिना चैव. — ^{d}) K2 न तद् (for भवेद्). K2. 4 गर्भचयो; K7 Dn1. n4 D3–6. 9 आत्माश्रयो; B8 Ds2 D7 गर्भाश(D7 °श्र)यो; G2 स्वच्छाशयो; M1. 6 गर्त° (for गर्भ°). ❀ Ca: अनेनैवोभयपक्षकस्वीकारलक्षणेन संशयेन प्रवर्तमानस्तत्त्वज्ञानाभावाद्गर्भशयः संसारी बाल इव महान्… ज्ञानहीनो भवति ॥ Cs: गर्भशयः संसारी अनेन प्रकारेण महान्भवेत्, परमात्मैव स्यात् । ❀

5 ^{a}) M1. 6 अनाद्य- (for अनादि-). Ś1 K1. 2. 4 देवम् (for नित्यम्). K6 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 अनादिनिधनो ह्यात्मा. — ^{b}) K6 V1 B0. 6–9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 तं बुद्ध्वा; Da3. a4 तं (Da4 तु) बुद्ध्वा (for आसाद्य). Ś1 K1. 2. 4 प्रचरेन्; K6 B7. 8 (marg.). 9 Da3. a4 Cp विहरेन्; D4 विचरन् (for °रेन्). T1 नरं (for नरः). — After 5^{ab}, G3 ins. a passage given in App. I, (No. 27). G2 om. 5^{cd}. — ^{c}) K2 अक्रुध्यन्; M7 नक्रुध्यन्. Da4 corrupt. — ^{d}) G1 व्यगत- (for विगत-).

6 = (var.) 12. 187. 51; B. 12. 286[5]. 42. D3 T G1–3. 6 M5 read 6 after 4^{ab}. — ^{a}) D3 T G1–3. 6 M5 इतीमं; D4. 9 इत्येव (for °वं). K7 D4 हृदयं (for °य-). — ^{b}) Ś1 K1. 4 D5. 7 विद्धि; Da4 बुद्धिं (for बुद्धि-). Ś1 K1. 3. 4 -चित्तमयं (for -चिन्ता°). ❀ Cn:

C. 12. 9029
B. 12. 250(49).6
K 12. 255.6

अतीत्य सुखमासीत अशोचंश्छिन्नसंशयः ॥ ६
तप्येयुः प्रच्युताः पृथ्व्या यथा पूर्णां नदीं नराः ।
अवगाढा ह्यविद्वांसो विद्धि लोकमिमं तथा ॥ ७
न तु ताम्यति वै विद्वान्स्थले चरति तत्त्ववित् ।
एवं यो विन्दतेऽऽत्मानं केवलं ज्ञानमात्मनः ॥ ८
एवं बुद्ध्वा नरः सर्वां भूतानामागतिं गतिम् ।
समवेक्ष्य शनैः सम्यग्लभते शममुत्तमम् ॥ ९
एतद्वै जन्मसामर्थ्यं ब्राह्मणस्य विशेषतः ।
आत्मज्ञानं शमश्चैव पर्याप्तं तत्परायणम् ॥ १०
एतद्बुद्ध्वा भवेद्बुद्धः किमन्यद्बुद्धलक्षणम् ।
विज्ञायैतद्विमुच्यन्ते कृतकृत्या मनीषिणः ॥ ११
न भवति विदुषां महद्भयं
यदविदुषां सुमहद्भयं भवेत् ।
न हि गतिरधिकास्ति कस्यचि-
द्भवति हि या विदुषः सनातनी ॥ १२
लोकमातुरमसूयते जन-

बुद्धिधर्माश्चिन्तादयस्तत्प्रधानं बुद्धिचिन्तामयम् ॥ Cs: बुद्धि- चिन्तामयं संशयबहुलम् । दृढं तर्केण दुश्छेद्यम् । ❀ — c) Ś1 K1.2.4 V1 विमुच्य (V1 °ह्य); K6 B0.6–9 Da3.a4 Ds D6.8 अनित्यं; Dn1 अतीतः; Dn4 D2 °त-; D3 अनीतः; D7 G2 अधीत्य (for अतीत्य). K7 Ds1 G1 आसीन (for °त). — d) K1.2 ह्यशोचंश्च; K7 Dn4 D9 अशोचश्च; T G1–3.6 नशोचंश्च (for अशो°). G2 भिन्न- (for छिन्न-).

7 With 7, cf. 12. 187. 52; B. 12. 286[5]. 43. T1 G1.3.6 om. 7–8. G2 om. 7–14. — a) K4 तप्येयुः; K7 B6.8 (marg. as in text) Dn1 Ds D2.3 (before corr.).8.9 T2 M1.5–7 Cp.s ताम्येयुः; Da4 ताम्येषु; Dn4 तामेयुः; D5.7 तान्येयुः; Ca तपेयुः (for तप्येयुः). B9 D5 प्रच्युतां. K6 B0.6.8.9 Da3.a4 D2.8 T2 M1.6 पृथ्व्यां; K7 Ds1 पृथ्वी; B8 (marg.) बुद्ध्या; D4.5.7 पृथ्वीं (for पृथ्व्या). D6 तरेयुरच्युता मह्यां. — b) D5.7 यदा (for यथा). D5.7 तूर्णं; D6 M7 पूर्णा (for पूर्णां). K4 Da4 D6 नदी. — c) D5.7 अवि(D7 °ति)गाढा (for अव°). Dn4 अवगाढास्मवि- द्वांसो. ❀ Cn: अविद्वांसस्तरणविद्याहीनाः ॥ Cs: गाधप्रदे- शानभिज्ञाः । ❀ — d) T2 तदा (for तथा).

8 With 8, cf. 12. 187. 53; B. 12. 286[5]. 44. T1 G1–3.6 om. 8 (cf. v. l. 7). — a) Ś1 K1.2.4 तप्यति; K6 ताप्यति; D5–7 ताम्यंति (for ताम्यति). K7 D6–7 विद्वांसः; B8 विद्वान्वै (by transp.); D4.9 M5 विद्वांस्तु. — b) Ś1 K1.2.4 मूले; K6 स्थाने; K7 D4.6.9 तथा (for स्थले). — c) K7 विदिते; Da4 निंदते (for विन्दते). Ś1 K1.2.4 एकं विं(K4 वि)देद्य आत्मानं; D5.7 य एवं विंदतात्मानं. — d) D5.7 M7 केवल- (for °लं). M7 आत्मवान् (for आत्मनः).

9 = (var.) 12. 187. 54. G2 om. 9 (cf. v. l. 7). — a) D2 om. from एवं up to ज्ञानं (in 10c). K4 बुद्धा; Da4 बुधा (for बुद्ध्वा). K7 D4.6.9 M1.6.7 नराः (for नरः). K1 B0 Dn1 Ds D3–5.8 M1.6 सर्वं; K7 D6.9 M7 सर्वे; Dn4 D7 सर्व-; T G1.3.6 M5 सर्वां (for सर्वां). — b) Ds1 D4 आगतां; T1 G1.6 अभयं (for आगतिं). — c) Ś1 K1.2.4 शनैः सर्वं; K6 B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D3.8 च वैषम्यं (for शनैः सम्यग्). — d) B6 भजते; D4.9 लभंते; M1.6 वहते (for लभते). Ś1 K2 Da3.a4 Ca लभते शमनुत्तमं; T G1.3.6 लभते गतिमुत्तमां.

10 G2 om. 10 (cf. v. l. 7). D2 om. up to ज्ञानं (cf. v. l. 9). G1.3.6 om. 10–11. — a) K1 Ds D4–7.9 -साफल्यं; B6 T2 M1.5–7 Cs -सामर्थ्यं (for -सामर्थ्यं). Ś1 K1.2.4 एतदेवात्मसामर्थ्यं; T1 एतद्वै मम सामर्थ्यं. — c) D5.7 आत्मज्ञान- (for °ज्ञानं). K6 V1 B7.8 D5.7 समश्च; T M7 शमं (for शमश्च). K2.4.6 V1 B0.6.9 D5.7 T M1.5–7 चेह (for चैव). — d) D5–7 पर्याप्तं तन्निदर्शनं. ❀ Cs: पर्याप्तं परायणं, पूर्णोपायः परप्राप्ताविल्यर्थः । ❀

11 = (var.) 12. 187. 57. 11ab = B. 12. 286[5]. 32cd. G1–3.6 om. 11 (cf. v. l. 7, 10). — a) K1 B6.7 Dn1 Ds D2.3.6.8 शुद्धः (for बुद्धः). — b) D5.7 T1 बुद्धि- (for बुद्ध-). — c) K1 विज्ञातैतद् (for °यैतद्). Dn4 विमुच्येते.

12 = (var.) 12. 187. 58; B. 12. 286[5]. 45. G2 om. 12 (cf. v. l. 7). — b) T1 यत्तद् (for यद्). V1 om. सु. V1 B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.7.8 T G1.3.6 M1.5–7 परत्र (for भवेत्). — c) D5 काचिद्; D7 काचिदेषा (for कस्यचिद्). — d) K1 यो; Da4 यदि; T1 यां (for या). K6 V1 B6.8.9 Da3 D5.7 T G1.3.6 M1.6.7 विदुषां (for °षः). K7 D4.9 M1.6 सनातना (K7 M6 °नाः); Da4 °तनीं; G1 °सनानि (for °तनी).

स्तत्तदेव च निरीक्ष्य शोचते ।
तत्र पश्य कुशलानशोचतो
ये विदुस्तदुभयं कृताकृतम् ॥ १३
यत्करोत्यनभिसंधिपूर्वकं
तच्च निर्णुदति यत्पुरा कृतम् ।
न प्रियं तदुभयं न चाप्रियं
तस्य तज्जनयतीह कुर्वतः ॥ १४

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४१ ॥

२४२

शुक उवाच ।
यस्माद्धर्मात्परो धर्मो विद्यते नेह कश्चन ।
यो विशिष्टश्च धर्मेभ्यस्तं भवान्प्रब्रवीतु मे ॥ १
व्यास उवाच ।
धर्मं ते संप्रवक्ष्यामि पुराणमृषिसंस्तुतम् ।
विशिष्टं सर्वधर्मेभ्यस्तमिहैकमनाः शृणु ॥ २
इन्द्रियाणि प्रमाथीनि बुद्ध्या संयम्य यत्नतः ।
सर्वतो निष्पतिष्णूनि पिता बालानिवात्मजान् ॥ ३
मनसश्चेन्द्रियाणां च ह्यैकाग्र्यं परमं तपः ।
तज्ज्यायः सर्वधर्मेभ्यः स धर्मः पर उच्यते ॥ ४

C. 12. 9041
B. 12. 251[50]. 4
K. 12. 256. 4

---

13 = (var.) 12. 187. 60. G2 om. 13 (cf. v. l. 7). G1.3.6 om. 13–14. K7 D4.6.9 read 13[ab] twice. — [a]) T1 आकुरम्; M1.5–7 आतरम् (for आतुरम्). K7 D4.6.9 (all second time) लोक आतुरजनान्विराविणस्. ❀ Cn : लोक्यते इति लोको भोग्यं रूपादिः । तमातुरं दोषाक्रान्तं जनः असूयते दोषेण पश्यति भोगवैकल्यात् ॥ Cv (reading लोकमातुरनु-): लोकमातुः प्रकृतेः सकाशात् । ❀ — [b]) K7 D4.6 (all first time) तं त(K7 तत्त)दैव च; D5.7 तत्र चैव वि- (for तत्तदेव च). D6 (second time) शोचतः; T M1.5–7 शोचति (for °ते). K7 D4.9 (all second time) तत्तदेव बहु लप्य शोचतः. — [c]) K2 असूयतो; D2 अशोचता (for °चतो). D5.7 तत्र पश्य कुशलो न शोचते. — [d]) K1 यो (for ये). T1 विदुषस् (for विदुस्). D4 तद्भयं (for तदु°). K6 कृताकृतिं (for कृताकृतम्).

14 = (var.) 12. 187. 59; B. 12. 286[5]. 46. G1–3.6 om. 14 (cf. v. l. 7, 13). — [a]) D8 D5–7 T यः (for यत्). Da4 अनधि-; Ds2 अभिन- (for अनभि-). — [b]) Ś1 K6.7 V1 Bo.6–9 Da3 Dn4 Ds1.2 (marg. as in text) D2.3 (by corr.).4–9 T M1.6 Ca.p निर्नुदति; K1 निच्छुदति; Da4 निर्मु° (for निर्णु°). V1 B1 Ds2 D3 तत् (for यत्). — [c]) D1 T M7 नाप्रियं (for न प्रियं). D5 om. तदुभयं. D4.5.7 न चाप्रियं; T कृतः प्रियं; M1 न च प्रियं.

Colophon. — *Sub-parvan :* Ś1 K1.2.4.6.7 Bo.6.7.9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2–9 T G1.3.6 M1.5–7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name :* Ś1 K1.6.7 V1 Bo.6.8.9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2–9 शुकानुप्रश्नः; K2.4 शुकप्रश्नः; M1.6 ब्राह्मणजन्मसामर्थ्यं; M5 शुकानुप्रश्ने अध्यात्मज्ञानोपदेशः; M7 ब्राह्मणजन्मसामर्थ्यकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K6 85; Dn1 Ds1 D7 T G1.3.6 M5 76; Dn4 Ds2 75; D8 G2 M1.6.7 74; D8 70; T2 90. — *Śloka no.:* Dn1.n4 D8 14.

242

1 [a]) K1 परे (for परो). — [b]) D5.7 हि न (for नेह). — [c]) Ś1 K1.2 को; K4 किं- (for यो). Da3.a4 विशेषश्च (for विशिष्टश्च). B3 (marg. as in text) M1.6.7 स्व- (for च). K6 Bo D8 भूतेभ्यस्; D7 सर्वेभ्यस् (for धर्मे°). — [d]) K2.7 B3 D4.6.7.9 M1.6.7 तद् (for तं).

2 [a]) G2 तेहं (for ते सं-). — [b]) G2 सुराणाम् (for पुराणम्). K1 -सत्तमं; T2 -संस्कृतं; G1 -सत्कृतं (for -संस्तुतम्). K6 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.8 पुराणमृषिभिः कृतं. — [c]) M1.6 -भूतेभ्यस् (for -धर्मे°). — [d]) Dn4 Ds2 तद्; M7 स्वम् (for तम्). Da4 तमिहैकामिहा शृणु (sic).

C. 12. 9042
B. 12. 231(50). 5
K. 12. 256. 5

तानि सर्वाणि संधाय मनःषष्ठानि मेधया ।
आत्मतृप्त इवासीत बहु चिन्त्यमचिन्तयन् ॥ ५
गोचरेभ्यो निवृत्तानि यदा स्थास्यन्ति वेश्मनि ।
तदा त्वमात्मनात्मानं परं द्रक्ष्यसि शाश्वतम् ॥ ६
सर्वात्मानं महात्मानं विधूममिव पावकम् ।
तं पश्यन्ति महात्मानो ब्राह्मणा ये मनीषिणः ॥ ७
यथा पुष्पफलोपेतो बहुशाखो महाद्रुमः ।
आत्मनो नाभिजानीते क्व मे पुष्पं क्व मे फलम् ॥ ८
एवमात्मा न जानीते क्व गमिष्ये कुतो न्वहम् ।
अन्यो ह्यत्रान्तरात्मास्ति यः सर्वमनुपश्यति ॥ ९
ज्ञानदीपेन दीप्तेन पश्यत्यात्मानमात्मना ।
दृष्ट्वा त्वमात्मनात्मानं निरात्मा भव सर्ववित् ॥ १
विमुक्तः सर्वपापेभ्यो मुक्तत्वच इवोरगः ।
परां बुद्धिमवाप्येह विपाप्मा विगतज्वरः ॥ ११
सर्वतःस्रोतसं घोरां नदीं लोकप्रवाहिनीम् ।
पञ्चेन्द्रियग्राहवतीं मनःसंकल्परोधसम् ॥ १२

---

3 ^{b}) D_7 बुद्ध्यां (for बुद्ध्या). T $G_{1-3.6}$ M_5 संयच्छ (for संयम्य). V_1 B_8 (marg. as in text) तत्त्वतः; G_1 यत्ततः (for यत्नतः). — ^{c}) $K_{1.6}$ निष्पतिष्णु(K_6 °स्नू)नि; B_8 (marg.) निष्प्रतिष्ठश्च; T_2 निपतिष्णूनि. — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1.2.4}$ [औ]रसान् (for [आ]त्मजान्).

4 ^{a}) K_6 D_{s1} $D_{3-5.7}$ वा (for च). — ^{b}) K_2 V_1 Bo T_1 $G_{2.3.6}$ ह्येकाग्र्यं; $K_{4.6.7}$ B_{7-9} $D_{n1.n4}$ D_s D_{2-9} [अ]प्यैकाग्र्यं (K_4 °ग्रं); B_6 $D_{a3.a4}$ T_2 ऐकाग्र्यं (for ह्यै°). D_7 रमतं (sic); D_4 परम-; $D_{5.7}$ मनसस् (for परमं). — ^{c}) K_2 तज्जाया; D_{a4} तत्याज (sic); $G_{1.3.6}$ तज्ज्योतिः; G_2 तदेव (for तज्ज्यायः). D_5 -कर्मेभ्यः (for -धर्मेभ्यः). — ^{d}) K_6 सधर्मा; D_{a4} स धर्म-; $M_{1.6}$ संयोगः; M_7 यो धर्मः (for स धर्मः). $D_{5.7}$ परम् (for पर). D_4 उद्यते (for उच्यते). G_2 तपः परममुच्यते.

5 ^{a}) K_4 D_{s1} G_2 संध्याय; K_7 $D_{4.6.9}$ संयम्य (for संधाय). — ^{c}) $M_{1.6.7}$ मधु- (for आत्म-). $D_{5.7}$ इवासीनो; T_2 इहासीत; $G_{2.3}$ उपासीत (for इवा°). K_6 V_1 $B_{6.7.8}$ (marg.). $_9$ D_{a3} अ(B_6 स्व)-तृप्त इव चासीत. — ^{d}) G_3 चिंताम् (for चिन्त्यम्). K_1 M_7 अचिंतयं (M_7 °यत्). G_1 बहु चिंत्य विचिंतयन्.

6 ^{a}) $D_{a3.a4}$ निमित्तानि (for निवृ°). — ^{b}) K_2 यदि (for यदा). D_{a4} स्थाप्स्यंति; D_9 स्थाल्यंति (for स्थास्यन्ति). $Ś_1$ $K_{1.2.4}$ खानि ते; D_{s1} वेप्मनि; T $G_{1-3.6}$ वेश्मसु (for °नि). — ^{c}) K_6 तदायम्; B_9 तदात्मम् (for तदा त्वम्). D_{s2} ज्ञानं (for [आ]त्मानं). — K_3 om. (hapl.) 6^{d}–7^{a}. — ^{d}) K_1 द्रक्ष्यामि; $K_{6.7}$ द्रक्षसि; G_3 पश्यसि (for द्रक्ष्यसि).

7 K_3 om. 7^{a} (cf. v. l. 6). — ^{a}) D_{a3} om. (hapl.) °नं महात्मा. — D_6 om. 7^{b}. — ^{c}) B_8 (marg. as in text) यं; D_{a4} न; D_{n4} ते (for तं). K_7 पश्यति. $Ś_1$ $K_{1.2}$ महात्मानं (for °त्मानो). $M_{1.6}$ पश्यंति महात्मानो. — ^{d}) D_4 ब्रह्मणाय (for ब्राह्मणा ये). (marg.) ते (for ये). $Ś_1$ $K_{1.2.4}$ विपश्चितः (for मनीषिणः).

8 ^{a}) K_4 यदा (for यथा). — ^{b}) K_7 D_9 द्रुमः (for महाद्रुमः). — V_1 reads 8^{cd} twice. — K_6 नात्मनो; B_8 (marg.) आत्मानं (for आत्मनो). $D_{6.7}$ नाति- (for नाभि-). — ^{d}) K_4 om. पुष्पं. द्रुमे पुष्पं द्रुमे फलं.

9 V_1 D_{s1} om. 9^{ab}. — ^{a}) M_6 जानाति (for जानीते). — ^{b}) $K_{4.6}$ क्तो (for कुतो). K_7 Bo D_{n4} D_{s2} $D_{2-4.6.8.9}$ त्वहं; $D_{6.7}$ T_1 ह्यहं (for न्वहम्). — ^{c}) K_2 T_1 G_1 अन्योन्यत्र (for अन्यो ह्यत्र). K_1 [अ]सि (for [अ]स्ति). G_2 अन्यो ह्यत्रांतरात्मानं — ^{d}) B_8 स्वयम् (for सर्वम्). G_2 स्त्रियः समनुपश्यति.

10 ^{a}) $K_{1.2.4}$ दीपेन (for दीप्तेन). K_6 ज्ञानदीप प्रदीपेन. — ^{b}) D_9 पश्यतु; $M_{1.6}$ पश्यंति. K_7 $D_{2.4-9}$ Cn (Cnp as in text) आत्मनि (for °ना). $D_{a3.a4}$ पश्यन्नात्मानमात्मना (D_{a3} °नि). ❀ Cs: आत्मना बुद्ध्या। ❀ — ^{c}) K_6 Bo D_{a4} $D_{5.7}$ तम् (for त्वम्). — ^{d}) D_{a4} om. भव. $D_{4.6.9}$ तत्त्ववित् (for सर्व°). K_6 निरात्मानं च सर्ववित्. ❀ Cv: निरात्मा निर्गताहंकारः। ❀

11 ^{b}) $Ś_1$ $K_{1.2.4}$ G_1 विमुक्तत्वग् (K_1 °त्वश्च; °त्वम्); $D_{a3.a4}$ G_2 M_5 मुक्तस्त्वच (M_5 °चम्); M_7 त्वचं त्यक्त्वा; M_6 मुक्तस्त्यक्त्वा (for मुक्तत्वच). T_2 $M_{6.7}$ यथा (for इव). — ^{c}) D_{a1} परा (for परां). — ^{d}) D_{a4} निपाप्मा (for वि°).

12 ^{a}) K_1 B_9 D_5 -स्रोतसां; $K_{6.7}$ Bo $D_{4.9}$ -श्रोतसं; D_{s1} corrupt; D_7 T $G_{1.2}$ $M_{5.7}$ -प्रभवां (G_1 °वं); $G_{3.6}$ $M_{1.6}$ -प्रवहां (for -स्रोतसं). G_1 घोरं. —

लोभमोहतृणच्छन्नां कामक्रोधसरीसृपाम् ।
सत्यतीर्थानृतक्षोभां क्रोधपङ्कां सरिद्वराम् ॥ १३
अव्यक्तप्रभवां शीघ्रां दुस्तरामकृतात्मभिः ।
प्रतरस्व नदीं बुद्ध्या कामग्राहसमाकुलाम् ॥ १४
संसारसागरगमां योनिपातालदुस्तराम् ।
आत्मजन्मोद्भवां तात जिह्वावर्तां दुरासदाम् ॥ १५
यां तरन्ति कृतप्रज्ञा धृतिमन्तो मनीषिणः ।
तां तीर्णः सर्वतोमुक्तो विपूतात्मात्मविच्छुचिः ॥ १६
उत्तमां बुद्धिमास्थाय ब्रह्मभूयं गमिष्यसि ।
संतीर्णः सर्वसंक्लेशान्प्रसन्नात्मा विकल्मषः ॥ १७
भूमिष्ठानीव भूतानि पर्वतस्थो निशामय ।
अक्रुध्यन्नप्रहृष्यंश्च ननृशंसमतिस्तथा ।
ततो द्रक्ष्यसि भूतानां सर्वेषां प्रभवाप्ययौ ॥ १८
एवं वै सर्वधर्मेभ्यो विशिष्टं मेनिरे बुधाः ।

C. 12. 9056
B. 12. 251 (30). 19
K. 12. 256. 19

Ś1 K1.2.4 D8 T G1–3.6 M5 लोभ- (for लोक-). — [c]) Da4 -ग्राहवंतीम्; G1.2 -ग्रहवतीं. — [d]) Da4 अंतः- (for मनः-). D4 -रोधसां.

13 [a]) K6 -तृणाच्छन्नां; Ds1 -तृणच्छन्नी. — [b]) K2.4 -सरीसृपं (K4 °पौ); Bo -शरीसृपां; Da4 -सरिसृपा. — [c]) K1 -क्षोभं (for -क्षोभां). — [d]) K1 क्रोधपंक-; Da3 कामपंकां; Da4 क्रोधपंका; D7 कोपक्रोध- (for क्रोधपङ्कां). K7 D4–7.9 दुरासदां (for सरिद्वराम्).

14 [a]) Da4 अव्यक्तः (for °क्त-). G2 घोरां (for शीघ्रां). ❀ Ca: अव्यक्तप्रभवां, सांख्यदर्शनानुसारात् प्रकृतिजाताम् । ❀ — K6 V1 B6–9 Da4 transp. 14[b] and 14[d]. — [c]) B8 प्रस्तर त्वं (for प्रतरस्व). D7 बुद्धा. — [d]) K6 D6.7 कामक्रोध-; M1.6.7 कर्मग्राह- (for काम°). K4 D8 -समाकुलं.

15 [a]) Da3.a4 -सागरशया; Dn4 °यमां (for °गमां). — [b]) T G2.3.6 -पाताळ- (for -पाताल-). ❀ Cn: योनिः वासना ॥ Cs: योनिशब्देन गर्भप्रवेशो लक्ष्यते । ❀ — D6 om. 15[cd]. — [c]) V1 Bo Da3.a4 -कर्मोद्भवां (for -जन्मोद्भवां). — [d]) K2 जिह्वां वर्तां; D5 T1 G1.3.6 M7 जिह्वाव(G1 °भ)र्तां; D7 जुह्वावर्वां (for जिह्वा°). Ś1 K1.2.4.7 D4.9 सुदुस्तरां (for दुरासदाम्).

16 [a]) G1 तरंतीं. — [b]) Ś1 K1.2.4 बुद्धिमंतो (for धृति°). — [c]) K6.7 Ds1 D4.9 सर्वतोयुक्तो (for °मुक्तो). — [d]) K6.7 D4.6.9 Cp (gloss: विशेषेण धूतो वशीकृत आत्मा येन) विधूतात्मा; V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.7.8 विधृतात्मा; T G1–3.6 M1.5–7 पूतात्मा हि (for विपूतात्मा). K6 B6.9 [आ]त्मवान्; B8 (marg.) भवेत्; D4 [आ]त्मवत् (for °वित्). K7 [आ]त्मविच्छविः.

17 [a]) K6 B6 Da3.a4 प्रीतिम् (for बुद्धिम्). — [b]) K6 Bo.6.7.9 Da3.a4 Dn1.n4 D2.3.5.7.8 M1.6.7 ब्रह्मभूयान् (for °भूयं). K6 V1 Bo.6.7.9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.7.8 T G1.3.6 M1.6.7 भविष्यसि (Da3.a4 Ds1 °ति); G2 M5 भजि° (for गमि°). B8 (marg. as in text) ब्रह्मभूयाय यास्यसि. — [c]) B9 Ds D5.7 स तीर्णः; D6 सोत्तीर्णः (for संतीर्णः). K6 Bo.6.7.8 (marg.).9 Da3 Dn1.n4 Ds D2.3.8 -संसारात् (for -संक्लेशान्). K4 संतीर्णः सर्वं मे क्लेशान् (sic); Da4 संकीर्णवृतसंसारान्. — [d]) B8 प्रशांतात्मा; Ds2 प्रसंपन्ना; G1 सर्वज्ञात्मा (sic) (for प्रस°).

18 With 18, cf. 3. 198. 93; 12. 17. 19; Yogasūtrabhāṣya on 1. 47; Ahirbudhnyasaṁhitā 15. 71[c]–72[b]; Mahāvagga 1. 5. 7; Dhammapada 28; Milinda (Treckner) 387. — [a]) K6 भुविस्थानि; K7 D4.6.9 M1.6.7 भूमिस्थानि; Ds °ष्ठानां (for °ष्ठानि). Da4 ह; Ds2 च (for [इ]व). — [b]) K2 G1 सर्वेतस्थो; K7 पर्वतस्था (for °तस्थो). Ś1 K1 निशामयेः (K1 °ये); K2.4 °मयः; K6 B6.7.9 Da3.a4 विलोकय; T G1.3.6 M5 निशामयेत् (for °मय). G2 सर्वरत्नानि कामयेत्. — [c]) K2 अक्रुध्येन्; T1 G1.3.6 नक्रुध्यन् (for अक्रु°). K2 न प्रहृष्टं; K6.7 V1 Bo.6 (marg. as in text).7.8 (marg.).9 Da3.a4 D4–6.9 न प्रसीदंश्च (for अप्रहृष्यंश्च). K4 अकृष्टं न प्रहृष्टश्च; D7 अक्रुध्यंश्च प्रसीदं च. — [d]) T G1–3.6 अनृशंस- (for ननृ°). K7 D9 -गतिस् (for -मतिस्). D8 ननृशंसमभिस्तथा. — [ef]) D8 तमो (for ततो). K6.7 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8.9 T G1–3.6 M1.5–7 transp. भूतानां and सर्वेषां. K6 T G1.3.6 M1.5 प्रभवाप्ययं; Bo.7.9 Da3.a4 Ds1 D3 G2 M6.7 °वा(G2 °वो)व्ययं; B8 D4.6 °वाव्ययौ; D5 °वाल्प*; D7 प्रविकल्पकं (for प्रभवाप्ययौ).

19 [a]) K6 B7 M1.5–7 एतं; K7 V1 B9 Da3.a4 Dn1.n4 D4.6.8.9 T G3.6 एनं (for एवं). G2 om. वै. Dn1.n4 D2.3.8 M5 -भूतेभ्यो (for -धर्मेभ्यो). — [b]) D5.7 इतरे (for मेनिरे). Ś1 K1.2.4.7 D4.5.7.8 जनाः (for बुधाः). — [c]) K1 धर्म-; D3 धर्मे (for

C. 12 9057
B. 12 251[50].19
K 12. 256. 19

धर्मं धर्मभृतां श्रेष्ठ मुनयस्तत्त्वदर्शिनः ॥ १९
आत्मनोऽव्ययिनो ज्ञात्वा इदं पुत्रानुशासनम् ।
प्रयताय प्रवक्तव्यं हितायानुगताय च ॥ २०
आत्मज्ञानमिदं गुह्यं सर्वगुह्यतमं महत् ।
अब्रुवं यदहं तात आत्मसाक्षिकमञ्जसा ॥ २१
नैव स्त्री न पुमानेतन्नैव चेदं नपुंसकम् ।
अदुःखमसुखं ब्रह्म भूतभव्यभवात्मकम् ॥ २२
नैतज्ज्ञात्वा पुमान्स्त्री वा पुनर्भवमवाप्नुयात् ।
अभवप्रतिपत्त्यर्थमेतद्वर्त्म विधीयते ॥ २३
यथा मतानि सर्वाणि न चैतानि यथा तथा ।
कथितानि मया पुत्र भवन्ति न भवन्ति च ॥ २४
तत्प्रीतियुक्तेन गुणान्वितेन
पुत्रेण सत्पुत्रगुणान्वितेन ।
पृष्टो हीदं प्रीतिमता हितार्थं
ब्रूयात्सुतस्येह यदुक्तमेतत् ॥ २५

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि द्विचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४२ ॥

धर्मं). Ds1 om. (hapl) धर्मं. K4.6 V1 B0.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.7 T1 G3.6 श्रेष्ठा (for श्रेष्ठ). — d) K6 B6.7.9 Da3.a4 सत्य-; Ds1 सत्त्व- (for तत्त्व-). K6 B7 -वादिनः (for -दर्शिनः).

20 a) K2 [ऽ]व्ययनो; K7 B6.9 D4.9 ध्यायिनो (K7 °नं); V1 B0.7.8 Dn1.n4 Ds D2.3.8 व्यापिनो; G1 व्यधिनो; G2 ज्ञानिनो; M1.6.7 [ऽ]व्ययिनं (for °यिनो). K4 B0.7.8 Dn1.n4 Ds D2.3.8 T G1-3.6 M5 ज्ञानम्; V1 B6.8 (marg.).9 तात (for ज्ञात्वा). K6 Da3.a4 D5.7 आत्मानं ध्यायिनस्तात. — c) Da3 प्रपन्नाय; Da4 प्रसन्नाय (for प्रयताय). T G1.3.6 M1.6.7 प्रदातव्यं (for प्रवक्तव्यं). G2 यतः प्रदाय दातव्यं. — d) K2 [अ]नुचराय (for °गताय).

21 b) M7 -धर्म- (for -गुह्य-). G2 सर्वगुह्यमहं महत्. — c) D6 अध्रुवं; M1.6.7 अब्रवं (for अब्रुवं). G1 यदिदं (for यदहं). K1 om. तात. — d) Da4 corrupt; G1.3.6 -साक्षिणम् (for -साक्षिकम्). G2 अंजहा (for अञ्जसा).

22 22ab = (var.) Śvetāśvatara Up. 5. 10ab. — a) K7 न च (for न). B3 (marg. as in text) चैव; Da4 lacuna; D5.7 एते; T G1.3.6 M6 वापि; G2 एष (for एतन्). Ś1 K1.2 नैव स्त्री पुरुषो नैतन्. — b) Ś1 K1.2 न च; D6 नैतच् (for नैव). Ś1 K1.2 [ए]वेदं; K4 D2.3.8 वेद; K7 Ds2 D6.9 चैतन्; Ds1 D4 वैतन्; D5.7 वेदं; G2 चायं (for चेदं). G2 नपुंसकः. — G3 om. (hapl.) 22cd. — c) Da4 ब्रह्मन्; T G1.2.6 M1.5-7 चैव (for ब्रह्म). — d) T G1.2.6 M1.5.6 ब्रह्मभूतं (M1.6 °त-) (for भूतभव्य-). M7 ब्रह्म तत्प्रभवात्मकं. ❀ Cn: भूतभव्ययोर्भवः उत्पत्तिः का[...] तदात्मकम् । ❀

23 a) Ś1 K1.2.4 नैवं; G1 M5 नैव (for नैतज्). T G2.3.6 श्रुत्वा; G1 छित्त्वा (for ज्ञात्वा). — [b) ...] B0.7 Dn1.n4 Ds D2.3.8 अवाप्नुते (for °प्नुयात्). T[...] पुनर्भविमाप्नुयात्. — c) Ś1 K2.4 D4.6.7.9 अभाव[...]; K7 अभावं; T G1-3.6 M1.5-7 स्वभाव- (for अभव-). ❀ Ca: अभवप्रतिपत्त्यर्थं पुनर्जन्मनिवृत्तये ॥ Cn: अभवः अनुत्पत्तिरात्मा, तस्य प्रतिपत्त्यर्थम् ॥ Cs: अभवो मोक्षः, तत्प्रतिपत्त्यर्थम् । ❀ — d) K4.7 D4.9 ब्रह्म; K6 V1 B0.6-9 Dn1.n4 Da3.a4 Ds D2.3.5-8 T G1.2 M1.5.[...] धर्म; G3.6 धर्म्यं (for वर्त्म).

24 a) Da4 मनानि; D5.7 गतानि (for म°). M5 धर्माणि (for सर्वाणि). G2 यथात्मा तानि सर्वाणि. — b) K4.6 B0.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 D2.3.5.7.8 तथा; K7 D4.9 तव; V1 Ds यथा; T1 तच्च (for न च). K7 V1 D4.6.9 T1 G1.3.6 M1.6.7 तथा तथा (for यथा तथा). — d) V1 transp. भवन्ति and न.

25 Before 25, K6.7 Ds D4-7.9 ins. भीष्म उवाच. — a) D5.7 यत् (for तत्). Ś1 K1.2 -युक्तात्म- (for -युक्तेन). D4.9 पिता महाधिया (for गुणान्वितेन). — b) K7 पिता महाधिया; V1 B0.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.8 दमान्वितेन; D7 T1 G1-3.6 M5 -मनोनुगेन; T2 -मनोगतेन (for -गुणान्वितेन). — c) B6.9 (also as in text) D5.7 दृष्ट्वा; Da4 पृष्टा; Ds1 पृष्टे (for पृष्टो). K4.6 B7 Da3 Dn1.n4 Ds D2.3.6.8 M7 हि सं-; K7 D4.9 M6 हीमं; V1 B0.8 [ऽ]स्मि सं-; B6.9 Da4 D5.7 हितं; M1 मया (for हीदं). K6 Dn1 T G1-3.6

२४३

व्यास उवाच ।
गन्धान्रसान्नानुरुन्ध्यात्सुखं वा
नालंकारांश्चाप्नुयात्तस्य तस्य ।
मानं च कीर्तिं च यशश्च नेच्छे-
त्स वै प्रचारः पश्यतो ब्राह्मणस्य ॥ १
सर्वान्वेदानधीयीत शुश्रूषुर्ब्रह्मचर्यवान् ।
ऋचो यजूंषि सामानि न तेन न स ब्राह्मणः ॥ २
ज्ञातिवत्सर्वभूतानां सर्ववित्सर्ववेदवित् ।
नाकामो म्रियते जातु न तेन न च ब्राह्मणः ॥ ३
इष्टीश्च विविधाः प्राप्य क्रतूंश्चैवाप्तदक्षिणान् ।
नैव प्राप्नोति ब्राह्मण्यमभिध्यानात्कथंचन ॥ ४
यदा चायं न बिभेति यदा चास्मान्न बिभ्यति ।

C. 12. 9068
B. 12. 252[1]. 5
K. 12. 257. 5

$M_{5.7}$ प्रीति(T_{2} G_{1-3} प्रीत)मना ; K_{7} $D_{4.5.7.9}$ प्रीतियुक्तं (for °मना). K_{7} $D_{4-7.9}$ महार्थं ; $D_{n1.n4}$ T $G_{1-3.6}$ M_{5} यथार्थं (for हितार्थं). — [d]) G_{2} भूयात् ; $G_{3.6}$ ब्रूयाः (for ब्रूयात्). K_{1} युक्तम् (for यदुक्तम्).

Colophon : — *Sub-parvan :* $Ś_{1}$ $K_{1.2.4.6.7}$ $Bo._{6.9}$ $D_{a3.a4}$ $D_{n1.n4}$ D_{s} D_{2-9} T $G_{1-3.6}$ $M_{1.5-7}$ मोक्षधर्म. — *Adhy. name :* $Ś_{1}$ $K_{1.6.7}$ V_{1} $Bo._{6.8.9}$ $D_{a3.a4}$ $D_{n1.n4}$ D_{s} D_{2-9} T_{2} $M_{1.5}$ शुकानुप्रश्नः ; $K_{2.4}$ शुकप्रश्नः ; M_{6} शुकानुप्रश्ने क्षय्यधर्मकथनं ; M_{7} शुकानुप्रश्ने धर्मकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both) : K_{6} 86 ; D_{n1} D_{7} T_{1} $G_{1.3.6}$ M_{5} 77 ; D_{n4} 76 ; D_{3} G_{2} $M_{1.6.7}$ 75 ; D_{8} 71 ; T_{2} 90. — *Śloka no. :* D_{n1} D_{8} 26 ; D_{n4} 29.

243

☞ G_{2} om. this adhy.

1 [a]) K_{2} अनुरुंध्यात् ; K_{7} B_{8} (marg.) D_{s} T_{1} $G_{1.3.6}$ ना(B_{8} ऽन)नुरुध्ये(K_{7} D_{s} °ध्या)त् ; T_{2} M_{5} °रुंध्येत् ; $M_{1.6}$ °रुध्यत् (for °रुन्ध्यात्). — [b]) $M_{1.6.7}$ नालंकारं (for °कारांश्च). K_{2} ऽऽप्नुयात् ; K_{7} $D_{4-7.9}$ प्राप्नु° (for चाप्नु°). D_{6} कृत्स्नतश्च (for तस्य तस्य). — [c]) G_{1} om. the first च. B_{8} (marg.) कीर्तिंश्च (for कीर्तिं). D_{s1} om. the second च. D_{s2} D_{6} नैच्छेत्. — [d]) ❀ Cn : प्रचारो व्यवहारः ॥ Cp : आचारः ॥ Cs : अनुष्ठानम् । ❀ ❀ Ca : पश्यतो विदुषः । ❀

2 [a]) $Ś_{1}$ $K_{1.2}$ सर्ववेदानधीयेत ; D_{a4} सर्वदा च न धीयीत. — [b]) K_{1} शुश्रूषुं. — [c]) K_{7} यजुषि. K_{1} मानानि ; K_{2} मासानि (for सामानि). — [d]) K_{2} $B_{6.7.9}$ $D_{n1.n4}$ D_{s} $D_{2.3.5-8}$ यो वेद न स ($D_{5.7}$ स च ; D_{6} न च) वै द्विजः ; K_{6} V_{1} $Bo._{8}$ $D_{a3.a4}$ यो न (V_{1} $D_{a3.a4}$ हि) वेद न वै (V_{1} न स ; $D_{a3.a4}$ स वै) द्विजः ; K_{1} $D_{4.9}$ स तेन ब्राह्मणो भवेत् ; T $G_{1.3.6}$ $M_{1.5-7}$ वेदवेदांगपारगः.

3 D_{s} reads 3 after 5. T $G_{1.3.6}$ M_{5} transp. 3 and 4. — [a]) $K_{6.7}$ ज्ञाति(K_{7} °न)वित् ; $D_{a3.a4}$ D_{s} D_{6} T G_{3} ज्ञाता यः (D_{6} च) ; $D_{2.3}$ G_{6} ज्ञातयः ; D_{4} जनिजः ; D_{9} जानिवित् ; G_{1} ज्ञायतः ; $M_{1.5-7}$ ज्ञातियः (for ज्ञातिवत्). $D_{5.7}$ -भूतानि ; T $G_{1.3.6}$ -भूतात्मा (for -भूतानां). — [b]) $Ś_{1}$ $K_{1.2.4}$ V_{1} -देहवित् ; T $G_{1.3.6}$ -भूतकृत् ; $M_{1.6.7}$ -भूतवित् (for -वेद°). — [c]) K_{6} धर्मकामो (hypermetric) ; K_{7} $D_{4.9}$ T_{2} स(T_{2} न)कामो ; T_{1} $G_{1.3.6}$ नाकाले (for °मो). D_{8} प्रीयते (for म्रि°). T_{1} जंतुर् (for जातु). ❀ Ca : नाकामः नानभिसंहितफलकर्ता म्रियते, मुक्त एव भवतीत्यर्थः । ❀ — D_{6} reads 3[cd] twice. — [d]) T_{1} $G_{1.3.6}$ देवो ; T_{2} दैवो ; M_{5} वेदे (for तेन). $Ś_{1}$ $K_{1.2.4}$ D_{7} न स ; Bo च न (by transp.). K_{6} V_{1} $Bo._{6-9}$ $D_{a3.a4}$ $D_{n1.n4}$ D_{s} $D_{2.3.6}$ (first time).8 वै द्विजः (for ब्राह्मणः). $D_{5.6}$ (second time).7 न तेन ब्राह्मणो भवेत्.

4 T $G_{1.3.6}$ M_{5} transp. 3 and 4. — [a]) D_{s1} D_{6} इष्टींश्च. K_{2} विविराः ; T_{2} °धान्. — [b]) K_{1} क्रहूंश्च ; K_{7} क्रतूश्च. M_{7} चापि (for चैव). K_{2} [आ]त्म- ; G_{1} [आ]त्त- (for [आ]प्त-). — [c]) K_{6} V_{1} $Bo._{6-9}$ $D_{a3.a4}$ $D_{n1.n4}$ D_{s} $D_{2.3.8}$ transp. नैव and प्राप्नोति. G_{3} नैष (for नैव). K_{2} नैव प्राप्तो ब्राह्मणस्य. — [d]) $K_{1.4}$ V_{1} $Bo._{6.7.8}$ (marg.).9 $D_{a3.a4}$ $D_{n1.n4}$ $D_{2.3.5.6.8}$ अविधा(K_{1} °ध्या)नात् ; D_{s} T $G_{1.3.6}$ M_{5} अविज्ञाता (M_{5} °तं) ; D_{7} अभिवादात् ; Cpp अभिधानात् (for °ध्यानात्). ❀ Ca : अभिध्यानात् फलाभिध्यानात् ॥ Cn (reading अविधानात्) : दयानैष्कर्म्ययोरननुसरणात् ॥ Cs (reading अविज्ञाता) : परमात्मज्ञानरहितः । ❀

5 = (var.) 12. 168. 42 ; Śānti. App. I, (No. 4), lines 27–28 ; B. 12. 326. 33 ; Harivaṁśa I. 30. 41. 5[ab] = (var.) 12. 21. 4[ab]. — [a]) T_{2} यया (for यदा). $D_{4.7}$ T_{1} G_{1} वायं (for चायं). D_{a4} D_{s1} $D_{5.7}$

C. 12. 9058
B. 12. 252(1). 5
K. 12. 257. 5

यदा नेच्छति न द्वेष्टि ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ ५
यदा न कुरुते भावं सर्वभूतेषु पापकम् ।
कर्मणा मनसा वाचा ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ ६
कामबन्धनमेवैकं नान्यदस्तीह बन्धनम् ।
कामबन्धनमुक्तो हि ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ ७
कामतो मुच्यमानस्तु धूम्राभ्रादिव चन्द्रमाः ।
विरजाः कालमाकाङ्क्षन्धीरो धैर्येण वर्तते ॥ ८
आपूर्यमाणमचलप्रतिष्ठं
समुद्रमापः प्रविशन्ति यद्वत् ।
स कामकान्तो न तु कामकामः
स वै लोकात्स्वर्गमुपैति देही ॥ ९
वेदस्योपनिषत्सत्यं सत्यस्योपनिषद्दमः ।
दमस्योपनिषद्दानं दानस्योपनिषत्तपः ॥ १०
तपसोपनिषत्त्यागस्त्यागस्योपनिषत्सुखम् ।
सुखस्योपनिषत्स्वर्गः स्वर्गस्योपनिषच्छमः ॥ ११
क्लेदनं शोकमनसोः संतापं तृष्णया सह ।
सत्त्वमिच्छसि संतोषाच्छान्तिलक्षणमुत्तमम् ॥ १२
विशोको निर्ममः शान्तः प्रसन्नात्मात्मवित्तमः ।

G3 बिभ्येति (for बिभेति). Ś1 K1.2.4 न बिभेति यदा चायं. — ^{b}) Da4 चास्यान्न; D7 T1 G1 वास्मान्न; M7 चास्मान्न (for चास्मान्न). K1 (also as in text) विभ्यते (for बिभ्यति). — ^{c}) M7 च (for the second न). — After 5, D8 reads 3.

6 = (var.) 12. 168. 44; B. 12. 326. 34; Śānti. App. I, (No. 4), lines 29–30; Harivaṁśa 1. 30. 40. K1.2.4 D7 om. (hapl.) 6. D8 reads 6 on marg. — ^{b}) T2 M7 पावकं; G1 पापकः (for °कम्). — 6^{cd} = 12. 21. 5^{cd}.

7 B0 om. (hapl.) 7^{ab}. — ^{a}) Ś1 K1.2.7 D4.6.9 कामो; D3 कामं (for काम-). T G1.3.6 M1.5–7 [इ]दं (for [ए]कं). — ^{b}) G1 नाद्यद् (for नान्यद्). — ^{c}) Da3 om. (hapl.) कामबन्धन. B8 कामबंधविमुक्तो हि.

8 ^{a}) M1.6 विप्रमुक्तस् (for मुच्यमानस्). D4.5.7.9 हि (for तु). — ^{b}) K1 D4 धूम्राभ्राद्; K6.7 D9 T1 G1.3.6 M7 धूमा° (for धूम्रा°). K7 Da4 चंद्रमा. — ^{c}) K1 B9 विराजाः (for विरजाः). B0 कामम् (for कालम्). D7 आकांक्षी. ❀ Cs: कालं शरीरपतनकालम्। ❀ — ^{d}) M1 वीर्यो (for धीरो).

9 9^{ab} = 6. 24. 70^{ab}. — ^{a}) K2 आपूर्यमानम्; Dn4 आपूर्यमाणम्. Ds1 अचलं (for अचल-). Da4 -प्रविष्टं (for -प्रतिष्ठं). — ^{b}) Ś1 K1 [ऽ]भि-; M1.6.7 [ऽ]नु- (for प्र-). — K6.7 V1 B8 Dn1.n4 Ds D2–4.6.8.9 Cn ins. after (K6.7 D4.9 subst. for) 9^{ab}: D5.7 ins. after 9^{c}:

693* तद्वत्कामा यं प्रविशन्ति सर्वे
स शान्तिमाप्नोति न कामकामः ।

[= (var.) 6. 24. 70^{cd}. D5.7 om. line 1. V1 B8 om. line 2. —(L. 2) K7 Ds D4–7.9 कामकामी (for °कामः).]

— V1 B8 om. (hapl.) 9^{c}. D3 reads 9^{cd} on marg. — ^{c}) D5.7 अकाम-; M7 स काम्य- (for स काम-). D3.5.7 T G1.3.6 M1.5–7 -कामो (for -कान्तो). K1 lacuna; M7 -कामी (for -कामः). ❀ Cn: कामैः संकल्पमात्रोपनतैः कान्तः मनोहरः । ❀ — D5.7 om. (hapl.) 9^{d}. — ^{d}) Ś1 K1.2 लोकान्; K4 V1 B6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.6.8 कामात् (Da4 Ds °न्); T G1.3.6 M1.5–7 लोकं (for लोकात्). G1 देहि.

10 With 10–11, cf. B. 12. 300[299]. 13. — ^{a}) D5.7 सत्यः; D9 सत्ये (for सत्यं). — ^{d}) K1 तमः; V1 lacuna (for तपः).

11 V1 reads 11 on marg. — ^{a}) Ś1 K1 तपस्युप-; K2.4 D4.5 तपस्योप- (for तपसोप-). Da4 सर्गः (for त्यागस्). — ^{b}) Da4 सर्गस्य (for त्यागस्य). — ^{c}) K6 स्पर्शः; M1.5 स्वर्गं (for स्वर्गः). — ^{d}) K6 स्पर्शस्य (for स्वर्गस्य). B8 (marg.) क्रमः; Da4 समः (for शमः). ❀ Cn: शमः निर्गुणब्रह्मभावः । ❀

12 ^{a}) Ds T G1.3.6 -तमसोः (for -मनसोः). ❀ Cv (reading क्लेदने): क्लेदने, अन्योन्यमिश्रणे निस्तीर्णे सतीति शेषः । ❀ — ^{b}) K6 B6.9 Da3.a4 D5.7 T1 संतोषस्; T2 G1.6 M5 सं(G1 स)तीर्णस्; M1.6.7 संतीर्णं (for संतापं). Ś1 K1.2.4 संतापं मर्षयाम्यहं; K7 D4.6.9 तृट्संतापभयापहं. ❀ Cn: संतापं संताप्य क्लेदनं विक्लित्तीकरणम् । संतापमिति णमुलन्तम् । ❀ — D3 reads 12^{c}–13^{a} on marg. — ^{c}) K6.7 D6 M1.6.7 इच्छंति; Da4 इच्छामि; D5.7.9 इच्छति; T G1.3.6 M5 ऋच्छति (for इच्छसि). ❀ Cn: इच्छति, इच्छेत — पञ्चमलकारोऽयम् । ❀

13 D3 reads 13 on marg. — ^{a}) G1 विशोषो (for विशोको). Da4 M1.6 निर्मलः (for निर्ममः)

षड्भिर्लक्षणवानेतैः समग्रः पुनरेष्यति ॥ १३

षड्भिः सत्त्वगुणोपेतैः प्राज्ञैरधिकमत्रिभिः ।
ये विदुः प्रेत्य चात्मानमिहस्थांस्तांस्तथा विदुः ॥ १४

अकृत्रिममसंहार्यं प्राकृतं निरुपस्कृतम् ।
अध्यात्मं सुकृतप्रज्ञः सुखमव्ययमश्नुते ॥ १५

निष्प्रचारं मनः कृत्वा प्रतिष्ठाप्य च सर्वतः ।
यामयं लभते तुष्टिं सा न शक्यमतोऽन्यथा ॥ १६

येन तृप्यत्यभुञ्जानो येन तुष्यत्यवित्तवान् ।
येनास्नेहो बलं धत्ते यस्तं वेद स वेदवित् ॥ १७

संगोप्य ह्यात्मनो द्वाराण्यपिधाय विचिन्तयन् ।
यो ह्यास्ते ब्राह्मणः शिष्टः स आत्मरतिरुच्यते ॥ १८

समाहितं परे तत्त्वे क्षीणकाममवस्थितम् ।

C. 12. 9083
B. 12. 252[1]. 20
K. 12. 257. 20

— b) K6.7 V1 B6.8 (marg. as in text).9 Da4 Ds1 D4.6.9 T1 G1 प्रशांतात्मा (for प्रसन्नात्मा). K4.6.7 V1 B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.7.8 G3.6 विमत्सरः; T G1 M1.5–7 [आ]त्मविच्छुचिः (for °वित्तमः). — Ś1 K1.2.4 V1 om. (hapl.) 13^{cd}. — c) B8 (marg.) सद्भिर् (for षड्भिर्). ❀ Cn: षड्भिः, संतोषसहितैर्विशोकत्वादिभिः । ❀ — d) Ds T G1.3.6 M5 समग्रं (for °ग्रः). K6 B0.6–9 D2.3.6 इष्यते (D6 °से); Da4 Ds1 इष्यति; Dn1.n4 एष्यते (for °ति). K7 D4.5.7.9 समग्रं (D4 °यं; D5.7 °ग्रः) प्रतरिष्यति.

14 D8 reads 14 on marg. — a) B7.8 (marg. as in text) सद्भिः (for षड्भिः). D4 -गुणोपेतो (for °पेतैः). ❀ Cn: षड्भिः पूर्वोक्तैः सत्यदमदानतपस्त्यागशमाख्यैः। ❀ — b) Ś1 K1 अधिग- (for अधिक-). K4.6 V1 B0.7–9 Dn1.n4 D2.3.6.8 प्राज्ञैरधि(K6 °पि)गतं (K6 °त-) त्रिभिः; B6 Da3.a4 °रधि(Da4 °भि)ष्ठितं त्रिभिः. — c) K7 D4.5.7.9 नैव च (D4 वा); Ds T G1.3.6 M1.5.7 प्रत्यग् (for प्रेत्य च). ❀ Cn: प्रेत्य जीवत्यपि देहे देहाभिमानादुत्थाय। ❀ — d) Ś1 K1 तान्सहाविदुः; K7 D4.5.7.9 T1 G3.6 तान्मृतान्विदुः; Ds T2 G1 M1.5–7 अमृतान्विदुः (M1.6.7 °तं विदुः) (for तांस्तथा विदुः). K6 V1 B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 D2.3.6.8 इहस्थं तं गुणं विदुः.

15 D8 reads 15 on marg. — a) K7 आकृत्रिमम्; M7 अकर्तृकम्. K2 असंचार्यं; D7 °हार्यै (for °हार्यं). ❀ Ca: असंहार्यम्, अविनाशि ॥ Cn: स्वभावसिद्धम् । ❀ — b) D7 भीरूपस्कृतं (for निरुप°). ❀ Ca (reading अनुपस्कृतं): अनुपस्कृतं, विकारैरुपचयादिभिस्त्यक्तम् ॥ Cn: निरुपस्कृतं, गुणाधानमलापकर्षणात्मकसंस्कारहीनम् । ❀ — c) T1 G1 अध्यात्म- (for °त्मं). Ds स्व- (for सु-). K7 -प्रज्ञ; T1 G1.6 -प्रज्ञं (for -प्रज्ञः). K6 V1 B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 D2.3.5.7.8 T2 अध्यात्मं (D5 °त्म्यं) सुकृतं (V1 °तिं) प्राप्तः (V1 D5.7 T2 °ज्ञः).

16 D8 reads 16 on marg. — a) T1 G1.3.6 निष्प्रचारे (for °चारं). — b) K4.6 B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds2 D2.3.5.7.8 T सर्वशः (for °तः). — c) K2.4 M5 यामलं; D6 यामियं (for यामयं). K1.7 तुष्टिः; M1 दृष्टिं (for तुष्टिं). — d) Ś1 शक्यामतो; K2 B8 (orig.) Da3.a4 D5–7 M5.7 शक्या ह्य(D6 त)तो; K6.7 B0.8 (marg.) Dn1.n4 Ds D2.3.8 शक्यात्मनो; B6.9 G1 शक्यमितो; M1 °मनो (for °मतो).

17 D8 reads 17 on marg. — a) D5.7 तुष्यति (for तृप्यति). Da3 G1 अभुंजाना (G1 °ने). K4 Da4 D4 येन तृ(K4 त)प्यत भुंजानो. — b) K4 B0.6.7.8 (marg.).9 Da3 Dn1.n4 Ds D2.3.8 T1 G1.3.6 तृप्यति (for तुष्यति). K1 D5.7 वित्तवान्; V1 B0.8 अवित्तमान्; T1 G1.3.6 अपीतवान् (for अवित्त°). Da4 येन तृप्यन्नवीर्यवान्. — c) K7 D9 यो नि(D9 निः)स्नेहो; B0 यथास्नेहो; Da4 D4.5.7 T2 येन स्नेहो (for येनास्नेहो). K1.7 D4.9 दत्ते (for धत्ते). ❀ Cv: येन परमात्मना, अस्नेहः तैलघृतादिस्नेहरहितोऽपि बलं धत्ते । ❀ — d) D5 om. स वेद.

18 D8 reads 18 on marg. — a) B0.8 Dn1.n4 D2.3.8 Cn संगुह्यानि; Ds Cs स संगृह्य; D5 संगुह्यभि-; D7 संगो ह्यपि; T G1.3.6 M5 असंगो हि; M7 संगोप्येह (for °प्य हि). G1 आत्मने. D7 T1 G1.3.6 द्वारम् (for द्वाराणि). — b) K1 अधिधाय; Da4 अवि°; Dn4 Ds1 अभि° (for अपि°). M7 [अ]विचिंतयन्. — K2.4 om. 18^{c}–19^{b}; Ś1 reads the same on marg. — c) K7 Ds D4.9 T2 M5 ब्र(K7 T2 ब्रा)ह्मणा (for ब्राह्मणः). K7 क्लिष्टः; Ds1 D4.7.9 T2 M1.5.6 श्लिष्टः (for शिष्टः). ❀ Ca: शिष्टस्तदेकनिष्ठः । ❀ — d) M6 सोत्मा (for स आत्म-).

19 K2.4 om. 19^{ab} (cf. v. l. 18). Ś1 reads 19^{ab} on marg. — a) K1 समाहिता; D9 °हितः (for °हितं). Da4 Dn4 परं (for परे). — b) Da4 अवस्थितिं. Ds क्षीणकामो व्यवस्थितः. — c) K7 D4–7.9 अभ्येति (K7 °त्य) (for अन्वेति). — d) D5.7 वायुश्च (for वपुश्च). Ś1 K1.4.7 D4.5.7.9 M1.5.6 चंद्रमसं (for चान्द्र°). D6 तथा (for यथा). Ś1 (sup. lin.)

C. 12. 9083
B. 12. 232[1]. 20
K. 12. 257. 20

सर्वतः सुखमन्वेति वपुश्चान्द्रमसं यथा ॥ १९
सविशेषाणि भूतानि गुणांश्चाभजतो मुनेः ।
सुखेनापोह्यते दुःखं भास्करेण तमो यथा ॥ २०
तमतिक्रान्तकर्माणमतिक्रान्तगुणक्षयम् ।
ब्राह्मणं विषयाश्लिष्टं जरामृत्यू न विन्दतः ॥ २१
स यदा सर्वतो मुक्तः समः पर्यवतिष्ठते ।
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थांश्च शरीरस्थोऽतिवर्तते ॥ २२
कारणं परमं प्राप्य अतिक्रान्तस्य कार्यताम् ।
पुनरावर्तनं नास्ति संप्राप्तस्य परात्परम् ॥ २३

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि त्रिचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४३ ॥

२४४

व्यास उवाच ।
द्वंद्वानि मोक्षजिज्ञासुरर्थधर्मावनुष्ठितः ।
वक्त्रा गुणवता शिष्यः श्राव्यः पूर्वमिदं महत् ॥ १
आकाशं मारुतो ज्योतिरापः पृथ्वी च पञ्चमी ।

यथा चांद्रमसं पुरं.

20 [a]) K_{2} सविशेषेण; $Bo._{8}$ Da_{3} $Dn_{1. n4}$ $D_{2. 3. 8}$ Cn (Cnp as in text) अविशेषाणि (for सवि°). ❀ Cn: विशेषाः स्थूलपृथिव्यादय एकादशेन्द्रियाणि च। अविशेषः पञ्च तन्मात्राणि बुद्धिश्च। लिङ्गमात्रं महत्तत्त्वम्, अलिङ्गं प्रधानम्। तत्र पूर्वपूर्वत्यागेनोत्तरमुत्तरं प्रतिपद्यमानो योगी गुणानपि त्यजति। सविशेषाणीति पाठे भूतशब्देन पञ्चतन्मात्राण्येव स्वकार्यस्थूलभूतसहितानीत्यर्थः। ❀ — [b]) Da_{4} गुणश्च; D_{6} गुणाद्य. $Ś_{1}$ $K_{1. 2. 4}$ D_{6} भजते (D_{6} °तो); K_{6} V_{1} $Bo._{6-9}$ $Da_{3. a4}$ $Dn_{1. n4}$ $D_{2. 8. 8}$ जहतो; K_{7} $D_{4. 9}$ G_{6} [अ]भुंजतो (for [अ]भजतो). $Ś_{1}$ $K_{1. 2. 4. 7}$ B_{8} $D_{5. 7}$ T_{1} $G_{1. 8}$ मुने; B_{6} स्वनेः (for मुनेः). — [c]) K_{2} सुखे-. नोपद्यते दुःखे (sic).

21 [a]) $Ś_{1}$ $K_{1. 2}$ B_{8} -धर्माणम् (for -कर्माणम्). — [b]) Da_{8} om. क्रान्त. K_{7} $D_{4. 6. 9}$ -गुणक्रियं; V_{1} °श्रियं; M_{1} -गुणं चयं (for -गुणक्षयम्). — [c]) $K_{1. 2}$ T_{1} $G_{1. 8. 6}$ ब्राह्मणं विषयावि($K_{1. 2}$ °क्लि)ष्टं. — [d]) K_{1} Da_{4} G_{1} जरामृत्यु; D_{6} जरान्मृत्यू. $G_{1. 6}$ विद्यतः (for विन्दतः). D_{4} जरामृत्युरविंदतः.

22 [a]) K_{1} सर्वदा; Da_{4} सर्वे यः (for स यदा). D_{7} युक्तः (for मुक्तः). — [b]) B_{8} शमः; D_{6} समं; T_{1} $G_{1. 6}$ तमः (for समः). $B_{6. 7. 9}$ Da_{4} T_{1} $G_{1. 8. 6}$ -तिष्ठति; D_{6} -तिष्ठत (for °ते). — [c]) Dn_{1} Ds_{1} D_{4} [इं]द्रियार्थाश्च; $D_{5. 7}$ °र्थेभ्यः (for °र्थांश्च). — [d]) M_{5-7} शरीरस्थान् (for °रस्थो). K_{6} B_{8} (marg. as in text) Da_{4} D_{5-8} G_{8} M_{5-7} निवर्तते (D_{8} M_{5} °र्तयेत्); T_{1} $G_{1. 6}$ [ऽ]नु°; T_{2} न व° (for ऽतिव°).

23 [a]) $D_{4. 6. 9}$ प्रथमं; G_{1} lacuna (for परमं). $M_{1. 6}$ प्राप्यम्. T_{2} कारणं प्राप्य परमम्. — [b]) $Ś_{1}$ $K_{1. 2}$ ह्यतिक्रांतस्य (for अति°). $Da_{3. a4}$ कार्यता; $M_{1. 6}$ कार्यवत् (for °ताम्). ❀ Ca: कार्यताम्, उपाधिवशात् जन्मसंबन्धम् ॥ Cn: कार्यताम्, अव्यक्तताम्। ❀ — [c]) K_{6} आवर्तना (for °नं). — [d]) $K_{6. 7}$ $B_{6. 9}$ $D_{4. 6. 9}$ संप्राप्तः स्यात् (for °सस्य). K_{6} $Bo._{7. 9}$ Da_{3} $Dn_{1. n4}$ Ds_{1} $D_{1. 3. 8}$ परं पदं; B_{6} परमं पदं (hypermetric); M_{7} परां परं (for परात्परम्). Da_{4} प्राप्तः स्यात्परमं पदं.

Colophon: G_{2} missing; $K_{3. 5}$ B_{1-5} $Da_{1. a2}$ $Dn_{2. n3}$ D_{1} $G_{4. 5}$ M_{2-4} absent. — *Sub-parvan:* $Ś_{1}$ $K_{1. 2. 6. 7}$ $Bo._{6. 7. 9}$ $Da_{3. a4}$ $Dn_{1. n4}$ Ds D_{2-9} T $G_{1. 3. 6}$ $M_{1. 5-7}$ मोक्षधर्म. — *Adhy. name:* $Ś_{1}$ $K_{1. 6. 7}$ V_{1} $Bo._{6-9}$ $Da_{3. a4}$ $Dn_{1. n4}$ Ds D_{2-9} M_{5} शुकानुप्रश्नः; $K_{2. 4}$ शुकप्रश्नः; M_{6} शुकानुप्रश्ने सर्वनिवृत्तिप्रशंसनं; M_{7} सर्वनिवृत्तिप्रशंसनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K_{6} Dn_{4} Ds_{2} 77; Dn_{1} D_{7} T_{1} $G_{1. 3. 6}$ M_{1} 78; D_{8} $M_{1. 6. 7}$ 76; T_{2} 92. — *Śloka no.:* $Dn_{1. n4}$ D_{8} 29.

244

1 [a]) K_{2} दुर्मतिर्मोक्ष-; $K_{6. 7}$ $Da_{3. a4}$ Ds $D_{4. 6. 9}$ G_{2} $M_{5. 7}$ $Ca._{8}$ द्वंद्वनिर्मोक्ष-; B_{8} T $G_{1. 3. 6}$ M_{6} द्वंद्वाभि° (for द्वंद्वानि मोक्ष-). K_{4} -विज्ञासुर् (for -जि°). — [b]) Ds -कामान् (for -धर्माव्). Dn_{1} T_{1} $G_{1. 3. 6}$ अधिष्ठितः; G_{2} अतिष्ठतः; M_{1} अनुष्ठितौ (for °ष्ठितः). — [c]) K_{6} Da_{4} G_{1} $M_{1. 6}$ वक्ता (for वक्त्रा). $Ś_{1}$ गुणवतः; K_{6} °वतां

भावाभावौ च कालश्च सर्वभूतेषु पञ्चसु ॥ २
अन्तरात्मकमाकाशं तन्मयं श्रोत्रमिन्द्रियम् ।
तस्य शब्दं गुणं विद्यान्मूर्तिशास्त्रविधानवित् ॥ ३
चरणं मारुतात्मेति प्राणापानौ च तन्मयौ ।
स्पर्शनं चेन्द्रियं विद्यात्तथा स्पर्शं च तन्मयम् ॥ ४
ततः पाकः प्रकाशश्च ज्योतिश्चक्षुश्च तन्मयम् ।
तस्य रूपं गुणं विद्यात्तमोऽन्ववसितात्मकम् ॥ ५
प्रक्लेदः क्षुद्रता स्नेह इत्यापो ह्युपदिश्यते ।
रसनं चेन्द्रियं जिह्वा रसश्चापां गुणो मतः ॥ ६
संघातः पार्थिवो धातुरस्थिदन्तनखानि च ।
श्मश्रु लोम च केशाश्च सिराः स्नायु च चर्म च ॥ ७
इन्द्रियं घ्राणसंज्ञानं नासिकेत्यभिधीयते ।

C. 12. 9093
B. 12. 253(2). 6
K. 12. 258. 8

G2 °स्तदा (for °वता). K2 शिष्टः; D5.7 M7 शिष्याः (for शिष्यः). —^{d}) Da4 श्राव्य- (for श्राव्यः). Ś1 K1 सर्वम् (for पूर्वम्). K1 मतं; T1 G1.3.6 वचः (for महत्).

2 ^{a}) Ś1 K1.2.4 आकाश- (for °शं). Ś1 K2 -मा- (K2 -म)रुतौ; D6 मरुतो (for मा°). M7 वह्निर् (for ज्योतिर्). —^{b}) D2 om. from पः पृथ्वी up to न्मूर्ति (in 3^{d}). K7 D4.6.9 तु; D5.7 [इ]ति (for च). Da3.a4 पंचमं (for °मी). —^{c}) M1.5-7 भावोभावश्च (for भावाभावौ). —^{d}) Da3.a4 पूर्वं (for सर्व-). K7 D4.6.9 सर्वदा (for पञ्चसु). Ś1 K1.2 संप्रयुक्तेषु पंचसु.

3 D2 om. up to न्मूर्ति (cf. v. l. 2). —^{a}) T1 G1.3.6 अंतराकाशमाकाशं. ❀ Cn: अन्तरात्मकम् अवकाशात्मकम् । ❀ —^{b}) Da4 गोत्रम् (for श्रो°). —^{c}) D5 विंद्यान् (for वि°). — D7 om. (hapl.) 3^{d}–5^{c}. —^{d}) Ś1 K1.2 मोक्ष-; Dn4 मूर्तिमान् (hypermetric); D5 मूर्ति; T G3.6 M1.5-7 मुनिः; G2 *नः (for मूर्ति-). ❀ Cn: मूर्तिः शरीरं तस्य शास्त्रं स्वरूपप्रकाशकं विधानं यद्वेदवाक्यं तद्विद्, मूर्तिशास्त्रविधानविद् । ❀

4 D7 om. 4 (cf. v. l. 3). —^{a}) Da3.a4 मरुतात्मा (for मा°). K6 Dn4 चरणं मारुतोन्वेति. —^{b}) K7 प्राणौ पानौ (sic) (for प्राणापानौ). G2 तन्मया (for °यौ). —^{c}) Da4 T1 G3 विद्या; D6 विंद्यात्; G2 विद्यास्; G6 विद्यां (for विद्यात्). Ś1 K1.2 इंद्रियं स्पर्शनं विद्यात्. —^{d}) Da4 शब्दं (for स्पर्शं). G2 तथा स्पर्शं चरन्मयं.

5 D7 om. 5^{abc} (cf. v. l. 3). —^{a}) V1 तेजः; Dn1 Ds D2.3.5 T G1.3.6 M1.5-7 तापः; Dn4 तपः; G2 तापं (for ततः). Da3 पाक- (for पाकः). K1 ततः पाकप्रकाशाश्च; K7 D4.6.9 तेजः पाकः (K7 °कं; D4 °क-) प्रकाशं च (K7 °शं तु); Da4 तापः पाकप्रकाशस्य. —^{b}) Da4 om. चक्षु. K6 Bo.8 (marg. as in text) Dn1.n4 Ds D2.3.8 पंचमं; Da3.a4 तन्मयः (for तन्मयम्). —^{c}) D4 तेस्य; G2 न च; M5 तच्च (for तस्य). Da3.a4 G1.3 M5.6 रूप- (for रूपं). D6 विंद्यात् (for वि°). —^{d}) K7 [ऽ]त्य-; D4 स्व- (for ऽन्व-). K2 तथा स्पर्शं च तन्मयं; K6 V1 Bo.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5-8 M1.7 ताम्रगौरासि(K6 D5-7 M7 °रसि-; M1 °रत्नु)तात्मकं; T G1-3.6 M5.6 तमोनाशकमात्मवान्.

6 ^{a}) D4 प्रक्लेदाः; T1 °दे; M1.6 प्रस्वेदं (M6 °दः) (for प्रक्लेदः). Ds T G1.3.6 M5 द्रवता; G2 भवत (for क्षुद्रता). ❀ Cn: क्षुद्रता, अन्तः प्रविश्य पार्थिवावयवश्लथीकरणेन सूक्ष्मता । ❀ —^{b}) D5.7 इ(D7 नि)त्यपां (for इत्यापो). K6.7 V1 Bo.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2-4.6.8.9 इत्यपामुपदिश्यते; G2 इत्यापो न ह्युदीर्यते. — After 6^{ab}, V1 Bo.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3 5-8 ins.:

694* असृङ्मज्जा च यच्चान्यत्स्निग्धं विद्यात्तदात्मकम् ।

[B8 संधि (for स्निग्धं). D6 विंद्यात् (for वि°). D7 तथात्मकं.]

— G1 om. 6^{cd}. —^{d}) K2 चापं; B9 (marg. as in text) चापो (for चापां).

7 ^{a}) G2 संयातः (for संघातः). —^{b}) D7 अक्षि- (for अस्थि-). —^{c}) Da4 transp. लोम and च. K4.6.7 V1 Bo.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2-4.8.9 T1 G1.3.6 M1.5-7 रोम; D6 रोमं; T2 रोमा (for लोम). M1.6 केशांश्च (for केशाश्च). K2 श्मश्रुलोमनखकेशाः. —^{d}) K6.7 V1 Bo.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2-9 M1.5.6 शिरा; T1 सिर-; T2 G1-3.6 M7 सिरा (for सिराः). K2 Da4 D9 T1 G1 स्नायुश्च. K2 धर्म च; Da4 सर्वशः; G2 कर्म च (for चर्म च).

8 ^{a}) K6 V1 Bo.8.9 (last two marg.) Da3 Dn1.n4 Ds2 D2.5.8 M1.6.7 -संज्ञातं; B8.9 (both orig.) Da4 D7 -संघातं (D7 °तो) (for -संज्ञानं). —^{b}) D4 reads from नासिके up to सर्वे (in 9^{b}) twice. D4 (both times).9 नाशिका. K6 V1 अपि (for असि-). K6 V1 Bo.6-9 Dn1.n4 Ds D2.3.8 -संज्ञिता; K7 D4 (both times).6.9 -संज्ञितं; Da3.a4 -विश्रुता; D5.7 T2 M7 -शब्दिता; T1 G1-3.6 M1.5.6 -शब्दितं (for

C. 12. 9096
B. 12. 253(2). 9
K. 12. 258. 8

गन्धश्चैवेन्द्रियार्थोऽयं विज्ञेयः पृथिवीमयः ॥ ८
उत्तरेषु गुणाः सन्ति सर्वे सर्वेषु चोत्तराः ।
पञ्चानां भूतसंघानां संततिं मुनयो विदुः ॥ ९
मनो नवममेषां तु बुद्धिस्तु दशमी स्मृता ।
एकादशोऽन्तरात्मा च सर्वतः पर उच्यते ॥ १०
व्यवसायात्मिका बुद्धिर्मनोव्याकरणात्मकम् ।
कर्मानुमानाद्विज्ञेयः स जीवः क्षेत्रसंज्ञकः ॥ ११
एभिः कालाष्टमैर्भावैर्यः सर्वैः सर्वमन्वितम् ।
पश्यत्यकलुषं प्राज्ञः स मोहं नानुवर्तते ॥ १२

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि चतुश्चत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४४ ॥

-धीयते). — c) D6 गंधाश्. T2 M5 यो (for ऽयं). T1 G1-3. 6 गंधैश्च चेंद्रियार्थौ (G1. 2 °र्थै).यो. — d) Da1 विज्ञेयः पृथिवीमिव ; M7 °यं पृथिवीमयं.

9 For the repetition in D4, cf. v. l. 8. — a) G2 उत्तरेण (for °षु). K6 गुणान् (for गुणाः). — b) K1 सर्व- (for सर्वे). D5. 7 सर्वेषु च ; T G1-3. 6 M7 पूर्वेषु न (for सर्वेषु च). K6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3 सर्वस(K6 °त)र्वेषु चोत्तराः ; D8 पूर्वे पूर्वे * नंतराः ; M1. 5. 6 संति (M5 पूर्वे) पूर्वेषु नोत्तराः. — c) K4 -संख्यानां ; K7 -संघातानां (hypermetric) ; Ds1 -संज्ञानां (for -संघानां). B8 पंचानामपि भूतानां. — d) Ś1 K1. 2 संति ते ; K7 संनतिं ; Da4 D5 संततिर् ; D4. 6. 9 सततं ; T2 संततीं ; G1 संततं ; M1. 6 संततीर् (for संततिं). Da4 सुमनो ; D5 सुधियो ; D7 तु धियो (for मुनयो).

10 a) K7 D4-7. 9 एतेषां (for एषां तु). K2 मनेननममेयां तु (sic) ; T G1-3. 6 M1. 6. 7 मनस्तु नवमं चै- (M1. 6 °मस्ते)षां. — b) K7 स्मृताः ; D5 मता. — c) K6 Bo. 7. 9 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 M5. 6 त्वनंतात्मा ; K7 V1 B6. 8 Da4 D4-7. 9 T G1. 3. 6 M1. 7 त्वंतरात्मा ; G2 त्वं परात्मा (for ऽन्तरात्मा च). — d) K7 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-9 T G2. 3. 6 M1. 5-7 स सर्वैः (K7 D4. 6. 9 T G2. 3. 6 M7 °र्वं-) ; G1 न सर्वं- (for सर्वतः). D5. 7 परम्.

11 a) Da4 बुद्धीर्. — b) K7 मनोव्याकरणात्मकः ; V1 T1 G1. 3. 6 मनो व्याहरणात्मकं. ❀ Cs : अव्याकरणात्मकमिति । अव्याकरणं संशयः ॥ Cv (reading व्याकरणात्मकं) : व्याकरणात्मकं विकारात्मकम् । ❀ — c) G[illegible] विज्ञेयं (for °यः). G2 कर्मानुगात्मा विज्ञेयो. — d) D[illegible] साक्षी च ; G2 जीवस्तत् (for स जीवः). D6 क्षेत्रि- (for क्षेत्र-). K7 D4-7. 9 T G1-3. 6 M1. 5-7 -संज्ञितः (G[illegible] °तं) (for -संज्ञकः).

12 a) K6 V1 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da[3.] a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5-8 कालात्म(Ds1 D6 °ष्ट)कैर् (for °ष्टमैर्). Ś1 K1. 2 भागैर् (for भावैर्). — b) Ś1 K[illegible] सर्वं (for सर्वैः). Ś1 K1. 2 B8 सत्त्वम् (for सर्वम्). V1 Ds2 D5. 7 T1 G1 सर्वैः सर्व(V1 °त्त्व)समन्वितं ; D[illegible] यः सर्वैः सुसम°. — c) K4 अकलुषा ; K6 V1 D[illegible] M1. 6 अकल्मषं ; K7 D4. 9 T G1-3. 6 M7 °ल्मषः (D[illegible] °ष-) ; M5 °लुषो (for °लुषं). K6 सत्त्वं ; K7 D[illegible] प्रज्ञः ; V1 Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Da3. a4 Dn1. n4 D[illegible] D2. 3. 8 कर्म ; T G1-3. 6 M1. 5-7 बुद्ध्या (for प्राज्ञः). — d) K1. 4 शमोहं ; K2 मनोहं ; B8 संमोहं (for स मोहं).

Colophon om. in G2 ; K3. 5 B1-5 Da1. a2 Dn[illegible] n3 D1 G4. 5 M2-4 absent. — *Sub-parvan* : Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 Bo. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-9 T G1. 3. [6] M1. 5-7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name* : Ś1 K1. 6. 7 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-9 M5 शुकानुप्रश्नः ; K2. 4 शुकप्रश्नः ; M6. 7 शुकानुप्रश्नेंतरात्मकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both) : Dn1 Ds1 D7 T1 G1. 3. 6 M5 79 ; Dn4 Ds2 78 ; D8 M1. 6. 7 77 ; D[illegible] 73 ; T2 93. — *Śloka no.* : Dn1. n4 Ds 12.

२४५

व्यास उवाच ।
शरीराद्विप्रमुक्तं हि सूक्ष्मभूतं शरीरिणम् ।
कर्मभिः परिपश्यन्ति शास्त्रोक्तैः शास्त्रचेतसः ॥ १
यथा मरीच्यः सहिताश्चरन्ति
गच्छन्ति तिष्ठन्ति च दृश्यमानाः ।
देहैर्विमुक्ता विचरन्ति लोकां-
स्तथैव सत्त्वान्यतिमानुषाणि ॥ २
प्रतिरूपं यथैवाप्सु तापः सूर्यस्य लक्ष्यते ।
सत्त्ववांस्तु तथा सत्त्वं प्रतिरूपं प्रपश्यति ॥ ३
तानि सूक्ष्माणि सत्त्वस्था विमुक्तानि शरीरतः ।
स्वेन तत्त्वेन तत्त्वज्ञाः पश्यन्ति नियतेन्द्रियाः ॥ ४
स्वपतां जाग्रतां चैव सर्वेषामात्मचिन्तितम् ।
प्रधानद्वैधयुक्तानां जहतां कर्मजं रजः ॥ ५
यथाहनि तथा रात्रौ यथा रात्रौ तथाहनि ।
वशे तिष्ठति सत्त्वात्मा सततं योगयोगिनाम् ॥ ६
तेषां नित्यं सदानित्यो भूतात्मा सततं गुणैः ।

C. 12. 9107
B. 12. 254(3). 7
K. 12. 259. 7

245

1 Ds2 om. the ref. — a) K2. 4. 7 V1 Dn4 D2–4. 6. 8. 9 विप्रयुक्तं; Da4 °मुक्तिं (for °मुक्तं). — b) K2 सूक्ष्मे; K7 D4. 9 शूक्ष्म- (for सूक्ष्म-). — c) G1 -दृश्यंति (for -पश्यन्ति). — d) Da3. a4 सर्व-; Ds1 श्रांत-; Ds2 T G2. 3. 6 शांत-; G1 शांति- (for शास्त्र-). K6 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 3. 8 -वेदिनः (for -चेतसः).

2 a) G2 तथा (for यथा). K2. 4 मरीच्याः; Da4 मरिच्यः. Ś1 K1. 2. 4 सवितुश् (for सहिताश्). — b) K6 सर्वेंत्र; Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 सर्वत्र (for गच्छन्ति). G2 गच्छंति (for तिष्ठन्ति). K1 D7 दृश्यमानः. K7 D4. 9 सर्वत्र गच्छंति च पश्यमानाः. — c) K7 D9 दोषैर् (for देहैर्). T2 M1. 5–7 वियुक्ता (for विमुक्ता). Ś1 K2. 7 Dn1 D3. 4. 8. 9 विमु(K7 D4. 9 °यु)-क्तानि चरंति. K6 Da4 लोकास्. — d) T1 G1. 3. 6 तत्त्वानि (for सत्त्वानि). K6 अतिमानसानि (for °मानुषाणि).

3 a) G2 इति (for प्रति-). Ds1 M1. 6 -सूर्यं (for -रूपं). K2 यथा वाप्सु; K4. 6 D7. 9 तथैवाप्सु; G2 यदे°. — b) B8 (marg.) ताम्रः; Da4 पापः; Ds T G1–3. 6 M7 तावत्; M1. 5. 6 तावान् (for तापः). Ds कार्त्स्न्येन (for सूर्यस्य). K2 लभ्यते; V1 लक्षणं; M1 लक्ष्यसे (for °ते). — c) Ś1 K1. 2 सत्त्वमंतस्; K4. 6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 सत्त्ववत्सु; Cap सत्त्ववंतस् (for °वांस्तु). K7 D4. 6. 9 तत्; D5. 7 हि (for तु). K6 T2 G2 यथा; K7 तयोः (for तथा). T2 Cap सत्त्व- (for सत्त्वं). ❀ Cv : सत्त्ववान् ज्ञानसत्त्ववान् । सत्त्वं जीवराशिम् । ❀ — d) Bo. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 7. 8 स (for प्र-).

4 a) B8 (marg.) Da4 नाति- (for तानि). K1 Ds1 सूक्ष्मानि; K7 D4. 9 शूक्ष्माणि; G2 सर्वाणि (for सूक्ष्माणि). K6 सर्वाणि; K6 (also) Bo. 7 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 सत्त्वानि; B8 (marg. as in text) तत्त्वानि (for सत्त्वस्था). ❀ Ca : सत्त्वस्थाः आत्मनिष्ठाः । ❀ — b) Da4 D5 शरीरिणः (for °रतः). Da3 विमुक्ता न शरीरिणः. — c) T G2. 3. 6 तेन; G1 नैतत् (for स्वेन). D6 सत्त्वेन (for त°). K1 तत्त्वज्ञः; G2 सज्ज्ञानं. K4 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 स्वेन सत्त्वेन सत्त्वज्ञाः (Ds °स्थाः). — d) D4 पश्यति. K4 Ds1 नियतेंद्रियः.

5 a) T1 चापि; Bom. ed. चैष (for चैव). — b) K2. 4. 7 D4. 6. 9 T G1–3. 6 -चिंतनं; D3 D8 -चिंतितः (for -चिन्तितम्). — c) V1 B6. 8 (marg.). 9 प्राधान्यं (V1 B9 °न्य-); T2 प्रधानं (for °न-). M7 -द्वैत- (for -द्वैध-). K7 B9 D4. 6. 9 Cv -मुक्तानां (for -युक्तानां). K4 Bo. 7 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 T1 G3. 6 प्रधाना(B7 °न्या)-द्वैधमु(Bo Ds1 °यु)क्तानां; D5. 7 प्रधानाश्चैव युक्तानां; G2 °नेन वियुक्तानां. — d) K3 D7 महतां; Ds1 जहती; D4. 6 जयतां; T1 G1. 3 दहने; T2 G2. 6 दहते (for जहतां). K1 जहतां कर्मणं रतः (sic).

6 a) Ds1 यथाहानि (for °हनि). — b) G1 तथा (for यथा). D5 om. था रात्रौ. — c) Ś1 K1. 2. 4 D4 M5 तत्त्वात्मा; T G1–3. 6 तत्रात्मा (for सत्त्वात्मा). ❀ Cn : सत्त्वात्मा लिङ्गदेहः । ❀ — d) ❀ Cs : योगयोगिनां ध्याननिष्ठानाम् । ❀

7 a) G2 ते नित्येव (for तेषां नित्यं). Ś1 K1. 2 स चानित्यो; Da4 यदा नित्यो; T2 सतां नित्यो (for सदानित्यो). — c) K1. 2. 4 स्वार्चितः; Da4 स्वनितः; D7

C. 12. 9107
B. 12. 254(3). 7
K. 12. 259. 7

सप्तभिस्त्वन्वितः सूक्ष्मैश्चरिष्णुरजरामरः ॥ ७
मनोबुद्धिपराभूतः स्वदेहपरदेहवित् ।
स्वप्नेष्वपि भवत्येष विज्ञाता सुखदुःखयोः ॥ ८
तत्रापि लभते दुःखं तत्रापि लभते सुखम् ।
क्रोधलोभौ तु तत्रापि कृत्वा व्यसनमर्छति ॥ ९
प्रीणितश्चापि भवति महतोऽर्थानवाप्य च ।
करोति पुण्यं तत्रापि जाग्रन्निव च पश्यति ॥ १०
तमेवमतितेजोंशं भूतात्मानं हृदि स्थितम् ।
तमोरजोभ्यामाविष्टा नानुपश्यन्ति मूर्तिषु ॥ ११
शास्त्रयोगपरा भूत्वा स्वमात्मानं परीप्सवः ।
अनुच्छ्वासान्यमूर्तीनि यानि वज्रोपमान्यपि ॥ १२
पृथग्भूतेषु सृष्टेषु चतुर्ष्वाश्रमकर्मसु ।

तत्त्वतः; G2 त्वन्वितैः (for त्वन्वितः). Dn4 सूक्ष्मश्च; D9 शूक्ष्मैश्च. ❀ Ca: सप्तभिः पञ्चभूतमनोबुद्धिभिः । ❀ —^{d}) G2 क्षमराजरः; M5 अजरोमरः. ❀ Cs: चरिष्णुः नानाविधयोनिषु संचरणशीलः । ❀

8 ^{a}) K7 V1 B0 मनोबुद्धिः (for °बुद्धि-). G1 -परा-भूत- (for °भूतः). —^{b}) D8 स्वदेहे (for °ह-). D6 -देहवत् (for °वित्). ❀ Ca: स्वदेहपरदेहवित्, न तत्त्व-व्यतिरिक्तात्मदर्शी । ❀ —^{c}) Ś1 K1. 2 स्वप्ने च; K7 D4. 6. 9 स्वप्नेपि; B8 (marg.) स्वप्ने तु (for स्वप्नेषु). Ś1 K1 B8 (marg.) Da3. a4 D4. 6. 9 [अ]भि-; K2 वि- (for [अ]-पि). D7 एषा; G1 एषु; M1 एव (for एष). —^{d}) K2 विज्ञातः; K7 Da4 D9 विज्ञाना; G2 °न- (for °ता).

9 ^{b}) B8 (marg. as in text) सुखं तत्रापि विंदति. —^{c}) B8 D7 च (for तु). D4 क्रोधलाभो नु तत्रापि; T G1-3. 6 M1. 5-7 कामं (T1 M1. 5-7 °म-) क्रोधं (M1. 6 °धौ) च त°. —K1 repeats 9^{d} after 10^{abc}. —^{d}) K1 (first time) दमनम् (for व्यसनम्). D5. 7 अर्हति; T G1. 3. 6 M1. 5-7 ऋच्छति; G2 इच्छति (for अर्छति).

10 ^{a}) B8 (marg. as in text) सुप्रीतश्च; Da4 प्रीतितश्च; Dn1 प्रीणतश्च; D8 (before corr.) T2 G2 प्रणीतश्च (for प्रीणितश्च). V1 B8 (marg.) तत्रापि (for भवति). —^{b}) K6 V1 B0. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds1 (before corr. as in text). s2 D2. 3. 5. 8 T2 G2 M1. 5-7 हि; K7 D4. 6. 9 तु (for च). —After 10^{abc}, K1 repeats 9^{d}. —^{d}) Ś1 K1. 2. 4 V1 जाग्रदेव; B7 Dn1. n4 D3. 5 जीवन्निव (for जाग्र°). D7 जागर्ति च स पश्यति. —After 10, K6 V1 B0. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5-8 Cn. s ins.:

695* महोष्मान्तर्गतश्चापि गर्भत्वं समुपेयिवान् ।
दश मासान्वसन्कुक्षौ नैषोऽन्नमिव जीर्यते ।

[(L. 1) Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 Cn (gloss: अहेति प्रसिद्धयर्थमव्ययम्) Cs अहो (Da4 यथो) ष्मांतर्गतश्चापि; D6 महोष्मांतर्गते चापि (for the prior half). B8 (marg. as above) गर्भस्थानमुपेयिवान् (for the post. half).]

11 ^{a}) K6 B0. 6. 7. 9 Da3 Dn1. n4 D2. 8 एवन्; D3 एनम् (for एवम्). Ś1 K4 -तेजिष्ठं; V1 B8 (orig.) -तेजस्कं; D5. 7 M1. 5-7 -तेजांसं (for -तेजोंशं). K1 तमेवमभिते (K2 °तो) ज्येष्ठं; T G1. 3. 6 तमोघ्नमतितेजांसं (T2 °सि); G2 स तमोघ्नमतितेजांसं (hypermetric). —^{b}) T G1-3. 6 भूतानां हृदये स्थितं. —T G1-3. 6 M5 repeat 11^{cd} after 12^{ab}. —^{c}) K1 D5. 7. 9 G2 (first time) आविष्टं; T G1. 3. 6 (all first time) आविष्टो; T G1-3. 6 M5 (all second time) निर्मुक्तास (for आविष्टा). —^{d}) T G1-3. 6 M5 (all second time) तं प्र- (for नानु-). K2 D5. 7 -पश्यति. T G1-3. 6 (all first time) नान्यं पश्य (G2 °श्यं) ति मूर्तिषु.

12 ^{a}) Ś1 M7 शास्त्रयोगं; K1. 6. 7 V1 B0. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-9 Ca. s योगशास्त्र- (for शास्त्रयोग-). K7 T1 G3. 6 -परो (for -परा). —^{b}) K4. 6 V1 B0. 6-8 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 तमात्मानं; B9 Da3. a4 D5. 7 भूता° (for स्वमा°). Da4 परिप्सवः; T G1. 3. 6 अभी° (for परी°). G2 स्वात्मानमनभीप्सवः. —After 12^{ab}, T G1-3. 6 M5 repeat 11^{cd}. —^{c}) K6 निरुच्छ्वासानि; M7 अनिच्छ्वासीनि (for अनुच्छ्वासानि). K4. 6. 7 V1 B0. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5-8 T1 G3. 6 Cp अमूर्तानि (for °र्तीनि). —^{d}) G2 पङ्कजोपमानि (for वज्रो°). ❀ Cn: वज्रोपमानि ब्राह्मप्रलयेऽप्यविनाशीनि कारणशरीराणि ॥ Cs: वज्रोपमान्यपि हिंसात्मकतया क्रूराण्यपि । अनुच्छ्वासो विच्छेदः तद्रहितानि सततं कर्तव्यानीत्यर्थः । अत एव अमूर्तानि, फलरागवैकल्यात्पुनः शरीरमकुर्वन्ति । ❀

13 ^{a}) B7. 9 (marg. as in text) -गतेषु (for -भूतेषु). Ś1 K1. 2. 7 V1 Da4 D4. 6. 9 दृष्टेषु; G2 हृ° (for सृ°). —^{b}) K6 V1 B0. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 5-7 चतुर्थाश्रमकर्मसु; T1 G1-3. 6 चतुराश्रम°. —^{c}) Da4 D6 M1. 6 [ए]तं; T G1. 3. 6 M5. 7 [ए]षां; G2 [ए]ष (for [ए]तत्). —^{d}) Da4 शांडिल्ये (for शाण्डिल्यः). Ś1 K1. 2. 6 B7. 8 D3. 7 समम् (for शमम्).

समाधौ योगमेवैतच्छाण्डिल्यः शममब्रवीत् ॥ १३
विदित्वा सप्त सूक्ष्माणि षडङ्गं च महेश्वरम् ।
प्रधानविनियोगस्थः परं ब्रह्माधिगच्छति ॥ १४

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि पञ्चचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४५ ॥

२४६

व्यास उवाच ।
हृदि कामद्रुमश्चित्रो मोहसंचयसंभवः ।
क्रोधमानमहास्कन्धो विवित्सापरिमोचनः ॥ १
तस्य चाज्ञानमाधारः प्रमादः परिषेचनम् ।
सोऽभ्यसूयापलाशो हि पुरादुष्कृतसारवान् ॥ २
संमोहचिन्ताविटपः शोकशाखो भयंकरः ।
मोहनीभिः पिपासाभिर्लताभिः परिवेष्टितः ॥ ३
उपासते महावृक्षं सुलुब्धास्तं फलेप्सवः ।

S. 12. 9119
B. 12. 235(4)-4
K. 12. 260. 4

Ś1 शाब्रवीत्. G2 शांडिल्योत्तममब्रवित्.

14 a) K7 D4. 9 शूक्ष्माणि; Da4 सूक्ष्मादि-. ❀ Ca: सप्त पञ्चभूतमनोबुद्ध्याख्यानि । ❀ — c) T2 प्रदान- (for प्रधान-). Ś1 K1. 2 Da4 D4. 6. 7. 9 -विधियोगस्थः; K6 -विनियोगं यः; K7 -विधियोगस्तु; Dn1. n4 -विनियोगस्थं; D8 T1 G1-3. 6 M5 (sup. lin.) °ज्ञः (for -विनियोगस्थः). ❀ Cn: (reading 'विनियोगज्ञः'): प्रधानं त्रिगुणात्मकमज्ञानं तस्य विनियोगो विपरिणाम इदं जगदिति जानन् ॥ Cv: प्रधानस्यान्तःकरणस्य विनियोगः, तस्मिन् स्थः स्थिरो योगी । ❀ — d) D4 पर- (for परं). K6. 7 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-5. 7-9 M1. 5-7 Cn. p [अ]नुपश्यति (for [अ]धिगच्छति). ❀ Cn: अनु, गुरुवेदवाक्यमनुध्यानेन, पश्यति साक्षात्करोति । ❀

Colophon. — *Sub-parvan:* Ś1 K1. 2. 6. 7 V1 Bo. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-9 T G1-3. 6 M1. 5-7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name:* Ś1 K1. 4. 6. 7 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D3-9 शुकानुप्रश्नः; K2 शुकप्रश्नः; M5. 6 शुकानुप्रश्ने ब्रह्मदर्शनोपायकथनं; M7 ब्रह्मदर्शनोपायकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn1 D7 T1 G1. 3. 6 M5 80; Dn4 Ds3 79; D3 M1. 6. 7 78; T2 94; G2 76. — *Śloka no.:* Dn1. n4 D8 15.

246

1 a) Dn1 G1 -द्रुहश्; T2 -द्रुतश् (for -द्रुमश्). — b) Da4 -संशय-; G1 -संभव- (for -संचय-). D5 मोहं चयसमुद्भवः. — c) G1 -नाम- (for -मान-). K2 -महास्कंदो; K7 -महास्कंधौ; B9 -महान्स्कंधो. — d) K6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-8 M7 Cn. p (gloss: कर्तुमिच्छा) विधित्सा-; K7 D9 विलिप्सा-; T1 G1. 3 विवत्सा-; Ca (gloss: लिप्सा) विवित्सा- (as in text). K1 -मोचनाः; K6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 M1. 6. 7 -षेचनः; K7 D4. 9 -चारितः; B8 (marg.) -षेचकः; D5. 7 -षेचनं; T G1-3. 6 M5 -वेपणः (for -मोचनः). ❀ Cn. s: परिषेचनम् आलवालः । ❀

2 a) Da4 चाज्ञातम्; M6 चात्मानम् (for चाज्ञा°). Bo आचारः; G3 आधारं (for °रः). D4 तस्य वावानमाध्यरः (sic). — b) K1. 6 प्रसादः; Da4 प्रमाद-; T1 G1-3. 6 प्रधानं (for प्रमादः). D3 -षेचनः; D7 -षेवना. — c) K7 सा° (for सो°). M6 [ऽ]भि (for हि). G1 सोमसूर्योपलाशोभि-; M1 सोम्यसूयाफलाशो हि. ❀ Cs: पलाशः रश्मीनिव परगुणानभ्यसूयति तिरस्करोति तेनाभ्यसूयापलाशवानित्युक्तम् । ❀ — d) K6 -वासराः (for -सारवान्). ❀ Cs: सारो बलम् । द्रुमो यथा सारेण हननं सहते तथायमपि पूर्वदुष्कृतेनेति तस्य सारता । ❀

3 b) K4 शोकशाखि-; K7 (orig.) °शाखो; K7 (marg.) °पाशो; D8 T1 G1-3. 6 °शाखा- (for °शाखो). K4. 6. 7 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-4. 6. 8. 9 M7 भयांकुरः (for भयंकरः). — c) Ś1 K1. 2 V1 G1. 2 मोहिनीभिः; Da4 T2 मोहनाभिः (for °नीभिः). — d) K2 लूताभिः; B7 लुताभिर्; D5 तता°; G2 स्वकाभिः (for लताभिः). K6. 7 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-9 M1. 5-7 अनु- (for परि-).

C. 12. 9119
B. 12. 255(4). 4
K. 12. 260. 4

आयासैः संयतः पाशैः फलानि परिवेष्टयन् ॥ ४
यस्तान्पाशान्वशे कृत्वा तं वृक्षमपकर्षति ।
गतः स दुःखयोरन्तं यतमानस्तयोर्द्वयोः ॥ ५
संरोहत्यकृतप्रज्ञः संतापेन हि पादपम् ।
स तमेव ततो हन्ति विषं ग्रस्तमिवातुरम् ॥ ६
तस्यानुशयमूलस्य मूलमुद्ध्रियते बलात् ।
त्यागाप्रमादाकृतिना साम्येन परमासिना ॥ ७
एवं यो वेद कामस्य केवलं परिकर्षणम् ।
वधं वै कामशास्त्रस्य स दुःखान्यतिवर्तते ॥ ८
शरीरं पुरमित्याहुः स्वामिनी बुद्धिरिष्यते ।

---

4 a) D8 उपासंते. K1 महावृक्षः; D6 °वृक्ष-. — b) K2, 4 D6 सुलब्धास (for सुलु°). Dn1. n4 D8 G2 M1. 5–7 तत्-; Ds1 स; T1 G3. 6 ते (for तं). — c) K2 आयमैः; K4. 6 V1 Bo. 6–8 Da4 Dn1. n4 D2. 3. 5. 6. 9 T1 G3. 6 M1. 5. 6 आयसैः; B9 आयसि; Ds T2 G1 M7 आयतैः; G2 आयत्ये (for आयासैः). K4 B6 Dn1. n4 D2. 7. 8 T1 G3. 6 संयुताः; K6 V1 Bo. 7–9 Da3. a4 Ds D3. 5. 6 M5 संयताः (for °तः). D9 प्रासैः (for पाशैः). — d) K4. 6 Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 Cp फलदं; K7 D4. 7. 9 फलवान्; V1 B8 (orig.) Da3. a4 Cpp फलदाः (for फलानि). K4 -वेष्टयत्; K6 V1 Bo. 6–9 Da3 Dn4 Ds D2. 3. 5. 8 -वेष्ट्य तं; Da4 -वेद्य तां; Dn1 -वेष्ट्य ते; D7 -वेष्टवान्; D9 -वेष्टिताः; T G1. 3. 6 M5 -भक्षयन् (T2 °येत्) (for -वेष्टयन्). M1. 6. 7 फलदाभिः फलान्वितैः.

5 b) B0 lacuna; Da4 उपकर्षति; G2 परि° (for अप°). — c) Da4 गतं; G1. 2 ततः (for गतः). Ś1 (*inf. lin.*) K1. 2. 4 G1. 2. 6 M7 सु- (for स). — d) K4. 6. 7 V1 Bo. 6. 9 Da3. a4 Dn1. n4 D2–9 त्यज (Bo त्याज-; B9 Da4 त्यज्य) मानस्; Ds1 त्यक्त° (for यत°). T G1. 3. 6 M1. 5–7 जरामरणयोर्द्वयोः (M1. 5. 6 °नैरः); G2 एकमासतयोर्द्वयोः.

6 a) D4 स रोहति (for संरोहति). Da4 G1 [अ]कृतः (for °त-). K4 -प्रज्ञाः; Da4 -प्रज्ञ (for -प्रज्ञः). — b) K6.7 Bo. 6 (marg. as in text). 7. 9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 Cap सदा येन; Cp स्वभावेन; Cpp (gloss: स्वपरिणामेन) स्वदायेन (for संतापेन). V1 [अ]प- (for हि). D7 पादपः. T G1. 3. 6 ससत्त्वो (G3 °त्त्वा) हंति पादपं; G2 स समो हंति पा°; M1. 6 सत्त्वेन हतपादपः; M5. 7 सत्त्वमोहनपादपः (M7 °पं). ❀ Ca: संतापेन संतापहेतुना रागादिना । सदा येनेत्यपपाठः । ❀ — c) K1 D6 om. स. K2 सव्यम् (for स तम्). V1 D5 M1. 6 हतो; Ds2 तमो; D4. 6. 9 हतं; D7 हितो; T1 G1. 3. 6 M5. 7 [आ]हतो (for ततो). G2 स तमो वाहतं हंति. — d) K6.7 Bo. 6–9 Dn4 Ds D2. 5–9 विषग्रंथिर्; Da3. a4 Dn1 D3 विषग्रंथिम्; G2 M1. 5. 6 विषग्रस्तम् (for विषं ग्रस्तम्). K4 इवांतरं.

7 a) K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–9 T G1–3. 6 M1. 5–7 अनुगत- (for °शय-). — b) D7 फलम्; D9 lacuna (for मूलम्). K2 उद्धूयते; D7 उद्रि°; G1 उच्छ्रि°; M1 उद्धी° (for उद्ध्रि°). G1 फलानि ध्रियते बलात्. — c) K4 Bo. 6–9 Dn1. n4 Ds1 D2. 3. 5. 7. 8 योग (D5. 7 पर) प्रसादात्कृतिना; K6 Da4 G2 त्यागात्प्रसा (Da4 G2 °मा) दात्कृ°; K7 Ds2 D4. 9 त्यागप्र (K7 त्यागः प्र) सादाकृतिना; B6 (marg.) Da3 G1 त्याग (Da3 °गा) प्रमादात्कृ (G1 °दाकृ) तिना; D6 त्यागाच्छमादाकृतिना. ❀ Ca: त्यागः प्रमादश्च आकृतिः शरीरं यस्य । योगप्रसादाकृतिना इति पाठो लेखकप्रमादात् । ❀ — d) Ś1 K2. 4 Da3. a4 D7 सौम्येन; K1 सोम्येन; K7 D4. 6. 9 शमेन; T1 G1. 3. 6 सत्येन (for साम्येन). B7 परमाशिना; Ds2 °मात्मना; G1 °मात्मसु (for °मासिना).

8 b) K7 D4. 9 समग्रं (for केवलं). K7 B3 D4. 6. 9 T G1–3. 6 M1. 5–7 -सर्पणं (for -कर्षणम्). K6 Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5–8 केवलस्य निवर्तनं. — c) K4 Bo. 6 (marg.). 8 (marg. as in text) Da3 Dn1 Ds D2. 3. 8 Cn (gloss: बन्धकत्वम्) बंधं वै; K6 Dn4 बलं वै; Da4 संबधैः; T G1–3. 6 M5 (orig.). 6. 7 एतच्च (G2 °च्चु) (for वधं वै). Ś1 K1. 2. 4 V1 Bo Ca शास्त्रकामस्य; T G1–3. 6 M5 (orig.). 6. 7 शस्त्रं कामस्य (for कामशास्त्रस्य). K7 D4. 6. 9 विवेदिता त्तु (D6 तु) कामस्य; D5. 7 विद्धि हिंसा तु कामस्य; M1. 5 (*inf. lin.*) एव श (M5 वधश) स्त्रं च कामस्य. ❀ Cn: वधमिति पाठे त्यागम् । ❀ — d) M6 सु- (for स). Da3. a4 अभि- (for अति-). K7 D4–7. 9 स दुःखात्प्रवि (D5. 7 °ति) मुच्यते; Ds1 *दुःखास्यतिवर्तते.

9 a) D9 शरीर- (for °रं). G1 om. from पुर up to पौरा (in 12c). K1. 2. 4 G2 परम् (for पुरम्). — b) Ds1 M1 उच्यते (for इष्यते). — c) K6 B6. 8 (orig.). 9 Da3. a4 तत्तु; Bo. 7. 8 (marg.) Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 Cn तत्त्व-; G2 तस्य (for तत्र). B8 (marg. as in text) Cpp बुद्धिः; G2 बुद्धि- (for बुद्धेः). D5. 7 समीपस्थं (for शरीरस्थं). ❀ Cn: तत्त्वबुद्धेः निश्चयात्मि-

तत्र बुद्धेः शरीरस्थं मनो नामार्थचिन्तकम् ॥ ९
इन्द्रियाणि जनाः पौरास्तदर्थं तु परा कृतिः ।
तत्र द्वौ दारुणौ दोषौ तमो नाम रजस्तथा ॥ १०
यदर्थमुपजीवन्ति पौराः सहपुरेश्वराः ।
अद्वारेण तमेवार्थं द्वौ दोषावुपजीवतः ॥ ११
तत्र बुद्धिर्हि दुर्धर्षा मनः साधर्म्यमुच्यते ।
पौराश्चापि मनस्त्रस्तास्तेषामपि चला स्थितिः ॥ १२
यदर्थं बुद्धिरध्यास्ते न सोऽर्थः परिषीदति ।
यदर्थं पृथगध्यास्ते मनस्तत्परिषीदति ॥ १३
पृथग्भूतं यदा बुद्ध्या मनो भवति केवलम् ।
तत्रैनं विवृतं शून्यं रजः पर्यवतिष्ठते ॥ १४
तन्मनः कुरुते सख्यं रजसा सह संगतम् ।
तं चादाय जनं पौरं रजसे संप्रयच्छति ॥ १५

C. 12. 9130
B. 12. 253[4]. 14
K. 12. 260. 15

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि षट्चत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४६ ॥

काया बुद्धेः स्वामिन्याः । ❀ —^{d}) K6 B6 (marg.) मानार्थ-; K7 D4.6.9 नानार्थ-; D5 वामार्थ- (for नामार्थ-).

10 G1 om. 10 (cf. v. l. 9). —^{a}) Dn4 D3 इंद्रियार्थं (D3 °र्थे-) (for °याणि). K6 B0.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.6 मनः-; K7 Ds1 (also) D4.9 जनः (for जनाः). K1.7 D4.6.7.9 पौरस् (for पौरास्). ❀ Cn (reading मनःपौराः): मनसा अमात्येन प्रवर्त्या इति मनःपौरा इत्युच्यन्ते । ❀ —^{b}) Ds1 तदर्थे; M1.6.7 तदर्थास् (for °र्थं). K6 B9 M1.7 पुरा; D6 पुरात् (for परा). K7 D4.9 तदर्थाः (D9 °र्थां) पुरस्कृतिः; D5.7 °र्थं तु पुरस्कृताः; D8 T G2.3.6 M5 °र्थास्तु पुरोहिताः. ❀ Ca (reading पुराकृतिः): तदर्थमिन्द्रियार्थं पुरस्य शरीरस्य आ समन्ततोभावेन कृतिः करणं ॥ Cn: परा कृतिः महती क्रिया प्रवृत्तिः। ❀ —^{c}) K1 द्वारणो; K7 दारुणो (for °णौ). —^{d}) Da4 जरस्; G2 तमस् (for रजस्).

11 G1 om. 11 (cf. v. l. 9). —^{a}) K7 D4.7 ये (K7 यं) चार्थम्; B0.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 D2.3.5.6.8 तदर्थम्; D9 यं वार्थम्; T G2.3.6 M1.5-7 Ca (gloss: पुरुषार्थं, मोक्षं) यमर्थम् (T1 °र्थां) (for यदर्थम्). —^{b}) K1.2 पौरः; G2 परः (for पौराः). K6 V1 B0.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.6.8 M1.7 सह पु (D3 प)-रेश्वरैः; K7 D5.7 सहपुरःसरौ; D4 °पुरश्वरौ; D9 °पुरश्वरौ (for °पुरेश्वराः). ❀ Ca.n: पुरेश्वरैः मनोबुद्ध्यहंकारैः। ❀ —^{c}) B7 एवान्वं; D4 °र्थे. ❀ Ca: अद्वारेण चोरवत्। ❀ —^{d}) T G2.3.6 तौ (for द्वौ). K1 D5.7 दोषान्; T2 दोषा (for दोषाव्). K2 D7 -जीवितः (for -जीवतः).

12 G1 om. up to पौरा (cf. v. l. 9). G2 om. 12^{a}–13^{b}. —^{b}) K1.2.4 D6 साधर्मं; K7 °र्मम्; V1 B6 (marg. as in text).7.8 (marg. as in text).9 Da4 D7 Cpp (Cp as in text) सामर्थ्यम्; B0. Dn1.n4 Ds D2.3.5.8 सामान्यम् (for साधर्म्यम्). D8 अश्नुते (for उच्यते). ❀ Ca (reading मनःसाधर्म्यम्): मनसोऽपि साधर्म्यं बुद्धिसादृश्यं रजस्तमोनभिभवनीयत्वमुच्यते ॥ Cn (reading मनःसामान्यम्): दुर्धर्षापि दोषकलुषितेन मनसा सह समानत्वं भजते । ❀ —^{c}) K1 (also as in text) तत्र; K4 तास्त्रास्; B6-9 -स्तंभास्; Ds T G1.3.6 -तृसास् (for -त्रस्तास्). —^{d}) K1 B9 Da4 Ca अवि-; K6 अधि- (for अपि). Ds दृढा; G1 स्थितः (for स्थितिः).

13 G2 om. 13^{ab} (cf. v. l. 12). —^{a}) K7 समर्थं; Ds D4.6.9 T1 G1.3.6 M1.5-7 यमर्थं (for यदर्थं). B8 (marg.) पृथग् (for बुद्धिर्). —^{b}) K4.6 B0.6.7.8 (marg.) Da3.a4 Dn1.n4 Ds1 D2.3.8 सोनर्थः; B9 मनस्तद् (for न सोऽर्थः). K6.7 B0 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2-9 M1.5-7 परिसीदति (for °षीदति). T G1.3.6 सोर्थः परिविषीदति. — After 13^{ab}, T G1.3.6 M1.5-7 ins.:

696* पौरमन्त्रवियुक्तायाः सोऽर्थः संसीदति क्रमात् ।

[M1 पौरमंत्रि- (for °मन्त्र-). T2 पौरमंत्रिवियुक्तोयं (for the prior half).]

— Ś1 K1.2.4.7 B8.9 Da3.a4 D4-7.9 om. (hapl.) 13^{cd}. —^{c}) T G1.3.6 M5.7 यमर्थम् (for यदर्थम्). V1 D3 बुद्धिर् (for पृथग्). —^{d}) V1 न सोर्थः (for मनस्तत्). K6 B0 Dn1.n4 Ds D2.8 M1.5-7 परिसीदति (for °षीदति).

14 ^{a}) K6.7 B0.6.9 D5.7 T1 G1.3.6 यथा; B7 Da3 Dn1.n4 Ds D2.3.8 मनो (for यदा). —^{c}) G1 अत्र (for तत्र). Ś1 K1.2 V1 [पृ]क्तं; K7 B8 (marg. as in text) D4.9 [वृ]व; D5-7 [वृ]वं; M5 [वृ]तद् (for [वृ]तं). K4.6 V1 B0.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 D2.3.8 Ca

२४७

C. 12. 9131
B. 12. 256(3). 1
K. 12. 261. 1

भीष्म उवाच ।
भूतानां गुणसंख्यानं भूयः पुत्र निशामय ।
द्वैपायनमुखाद्भ्रष्टं श्लाघया परयानघ ॥ १
दीप्तानलनिभः प्राह भगवान्धूम्रवर्चसे ।
ततोऽहमपि वक्ष्यामि भूयः पुत्र निदर्शनम् ॥ २
भूमेः स्थैर्यं पृथुत्वं च काठिन्यं प्रसवात्मता ।
गन्धो गुरुत्वं शक्तिश्च संघातः स्थापना धृतिः ॥ ३
अपां शैत्यं रसः क्लेदो द्रवत्वं स्नेहसौम्यता ।

Cpp विधृतं; Ds T G1–3. 6 विकृतं (for विवृतं). ❀ Cn: एनम् आत्मानम् । विधृतं प्रतिबिम्बरूपेण स्थापितम् । ❀ —d) K7 B7 Ds2 D4. 6. 9 -तिष्ठति (for -तिष्ठते).

15 a) K4 उन्मनः (for तन्मनः). K2 साध्यं; K7 सत्यं (for सख्यं). — b) B8 संगमं (for संगतम्). — c) K1 ते; T2 तचू (for तं). K4 वा (for च). K6 Ds1 जनः (for जनं). Bo Ds D3 पौरो; G2 भारं (for पौरं). — d) Ś1 K1 स (for सं-). K6 -प्रयच्छसि (for °च्छति). T2 रजसैनं प्रयच्छति.

Colophon. — *Sub-parvan:* Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 Bo. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–4. 6–9 T G1–3. 6 M1. 5–7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name:* Ś1 K1. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1 Ds D2–5. 7–9 शुकानुप्रश्नः; K2. 4 शुकप्रश्नः; M5–7 शुकानुप्रश्ने काम(M5 °म्य)त्यागोपायकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn1 D7 T1 G1. 3. 6 M5 81; Dn4 Ds2 80; D3 76; T2 95; G2 77; M1. 6. 7 79. — *Śloka no.:* Dn1. n4 14; D8 17.

247

1 Ś1 K1. 2. 4 व्यास (for भीष्म). — a) K4 V1 Bo. 6 (marg. as in text). 7–9 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 3. 8 परि- (for गुण-). K1 G1. 2 -संख्यानां; K2 -संख्यातं; K7 D9 -संस्थानं (for -संख्यानं). — b) Ś1 K1. 2. 4 चात्र (for पुत्र). K4 निशामयः. — c) T1 G1. 3. 6 -मुखोत्सृष्टं; G2 -मुखात्सृष्टं (for °द्भ्रष्टं). K6 द्रष्टुं (for भ्रष्टं). — d) Ś1 K1. 2. 4 नृप; Da4 [अ]नघः; G3. 6 तव (for [अ]नघ). D5. 7 श्लक्ष्णां मधुरयानघ. ❀ C8: श्लाघया श्रद्धया । ❀

2 a) K4 दीप्तोनल-; K6 दीर्घानिल- (for दीप्तानल-). B8 (marg.) -समः (for -निभः). — b) K4 D5. 7 T1 G1–3. 6 धर्म-; K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3 Dn1. n4 Ds D2–4. 6. 8. 9 M7 Cn. p धूम-; M1. 6 भूरि- (for धूम्र-). T1 G1. 3. 6 -वत्सलः; T2 G2 -वर्चसः (for °से). ❀ Ca: धूम्रवर्चसे, आत्मज्ञानाभावादनतिनिर्मलतेजसे शुकाय । ❀ — c) Ś1 K1 इति (for अपि). — d) Ś1 K1. 2. 4 तत्र (for पुत्र). D4. 5. 7 निशामय (for निदर्शनम्).

3 Before 3, M5 ins. व्यासः. — a) G2 भूयस्त्वैर्त्यं (for भूमेः स्थैर्यं). K4 प्रभुत्वं; K6. 7 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 T G1–3. 6 M1. 5–7 Cn गुरुत्वं (for पृथुत्वं). — b) K7 काठिन्य- (for °न्यं). V1 Bo. 6. 8. 9 Ds D2. 5. 7 प्रसरात्मता; B7 Dn1. n4 D3. 8 Cn °वार्थता; Da4 °वात्मना (for °वात्मता). ❀ Ca: प्रसवात्मता तृणादिजनकता ॥ Cn (reading प्रसवार्थता): प्रसवो धान्याद्युत्पत्तिस्तदर्थता । ❀ — c) D4 पुरुत्वं; T1 G1. 3. 6 भावश्च; T2 M1. 5–7 भारश्च (for गुरुत्वं). B8 (marg.) सक्तश् (for शक्तिश्). G2 गंधाभावं च शक्तिश्च. ❀ Ca: (reading सक्तिश्): सङ्घातिपण्डीभावः ॥ Cn: शक्तिः गन्धग्रहणसामर्थ्यम् । ❀ — d) Ś1 K1. 2 Da3. a4 D6 Ca (gloss: अनलदाहादिविलयः) संहारः (Da4 °र-); K6. 7 T2 G1 M1. 5–7 संघात-; D3 संतापः; G2 संभूत- (for संघातः). Ś1 K1. 2. 4. 7 D4. 9 कृतिः; K6 स्मृतिः; M7 स्रुतिः (for धृतिः). ❀ Cn: स्थापना मनुष्याद्याश्रयत्वम् । धृतिशब्देनात्र भूतान्तरप्रवेशस्थानत्वमुच्यते । ❀

4 a) Ś1 K1. 2. 4. 7 V1 B8 (marg.) D4. 9 अद्भ्यः (for अपां). K6 B8 सत्यं; B7 सैत्यं; Ds1 G2 शैत्य- (for शैत्यं). K1 रसाः; G2 M7 रसं (for रसः). — b) K1 -सोम्यते; T G1–3. 6 -सौम्यते (for -सौम्यता). — c) K4 Da4 Ds1 D2 विस्यं(Da4 °स्पं)दनी; K6. 7 Bo. 7. 9 Da3 Ds2 D4–7. 9 विस्यं(K6 °स्पं)दिनी; V1 Bo. 6 (marg.). 8 D3 निस्यंदिनी; Dn1 D3 विस्यंदनं; Da4 विस्यंदिनं; T G1–3. 6 M1. 5. 6 विष्यंदनं; M7 विष्यंद्रिनं (for विष्यन्दिनी). Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 चापि; M1. 5. 6 Cv (gloss: भूयस्त्वं) भूमा (for चैव). — d) K4 Bo. 6–9 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 Cp भौमानां श्रव- (K4 Cp स्रव-; Bo. 8 [marg.] D6. 8 श्रय-; B7 Dn1 Ds1 D2. 3 श्रप)णं तथा; K6 भौमानाश्रयणं तथा; K7 D4. 9 Ca भौ(D4 भू)मान्यास्र(K7 °श्र)वणानि च; V1 भूमान्याश्र*णानि च; Da4 भूतानां श्रवणं तथा; D5. 7 भौमानां T G1. 3. 6 M7 भूमास्रा(M7 °मा आ)स्रवणं

जिह्वा विष्यन्दिनी चैव भौमाप्यास्रवणं तथा ॥ ४
अग्नेर्दुर्धषता तेजस्तापः पाकः प्रकाशनम् ।
शौचं रागो लघुस्तैक्ष्ण्यं दशमं चोर्ध्वभागिता ॥ ५
वायोरनियमः स्पर्शो वादस्थानं स्वतन्त्रता ।
बलं शैघ्र्यं च मोहश्च चेष्टा कर्मकृता भवः ॥ ६
आकाशस्य गुणः शब्दो व्यापित्वं छिद्रतापि च ।
अनाश्रयमनालम्बमव्यक्तमविकारिता ॥ ७
अप्रतीघातता चैव भूतत्वं विकृतानि च ।
गुणाः पञ्चाशतं प्रोक्ताः पञ्चभूतात्मभाविताः ॥ ८
चलोपपत्तिर्व्यक्तिश्च विसर्गः कल्पना क्षमा ।

C. 12. 9139
B. 12. 256[3]. 9
K. 12. 261. 9

तथा; G3 भूमा चास्रवणं तथा; M1. 6 देहेत्वा(M6 °हस्वा)-स्रापणं तथा; M5 देहे चास्रवणं तथा; Cs सौम्यतास्यन्दनं तथा (gloss: सौम्यता शान्तिः, विस्यन्दनं लालादिकम्).

5 G2 om. 5–6. — a) Da4 दुर्धर्षतां; D5. 7 उर्ध्वगता. K6. 7 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–9 ज्योतिस्; T G1. 3. 6 दीप्तिस् (for तेजस्). — b) K6 शोकः; M1. 6 पाक- (for पाकः). D6 प्रकाशनः. ❀ Cs: प्रकाशनं चक्षुरिन्द्रियम् । ❀ — c) K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 शोको; D7 M1 शौच- (for शौचं). B3 (marg. as in text). 9 M1 रोगो (for रागो). Ś1 K1. 2. 4 सौक्ष्म्यं; K6. 7 तैक्ष्णं; B3 स्थैर्यं; D6. 9 तैक्ष्यं (for तैक्ष्ण्यं). — d) K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 सततं; K7 D9 प्रशमश्च; B8 (marg.) प्रशमाश्च; D4. 6 दशमी; D7 सततं; T1 G1. 3. 6 दशमश्च (for °मं). K2 चोवु-; Da3. a4 चोर्द्ध-; D4 वर्द्धि- (for चोर्ध्व-). V1 Dn4 Ds -भाविता; Bo Dn1 D3. 5. 7 -भासिता; D2. 8 (marg.) -भाषिता (for -भागिता).

6 G2 om. 6 (cf. v. l. 5). — a) K6. 7 B6. 7 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 Cn. p अनियम-; B9 °यतः; T1 G1. 3. 6 तिर्यग्गतिः; T2 M1. 5–7 अनियत- (T2 M7 °ति-) (for °यमः). T2 स्पर्शा; M1 स्वर्गो (for स्पर्शो). ❀ Ca: अनियमः अनुष्णाशीत इत्यर्थः । ❀ — b) K2 वादस्थान-; B6. 9 D6 वादः स्थानं; Ds नादः (Ds2 °द-) स्थानं; D5. 7 वाद्दस्थानं; T1 G1. 3. 6 पांसुस्थानं; M1. 6 वातस्थानं (for वाद°). D6 च तंत्रता; G6 स्वतंत्रिता. ❀ Cn: वादस्थानं वागिन्द्रियगोलकानि । ❀ — c) Da4 बालं; Dn4 वक्षं; D4 बले; G1. 6 चलं (for बलं). K1 D4 शैर्घ्यं; K2. 4 G1 शैघ्रं; K6 B6–9 शौर्यं; Da4 स्थैर्यं (for शैघ्र्यं). G1 om. च मोहश्च. K6. 7 B6–9 Da4 Ds D3 (by corr.). 4. 6. 9 T1 मोक्षश्च; Bo Da3 Dn1. n4 D2. 3 (before corr.). 7. 8 T2 G6 M1. 5–7 मोक्षं (for मोहश्च). Da3 om. च. G3 चलं शैघ्र्यविमोक्षं च. ❀ Cn (reading मोक्षं): मोक्षो मूत्रादेः । ❀ — d) K7 D4–7. 9 T2 M1. 5–7 कर्मात्मता; T1 G3. 6 कर्माश्रया; G1 कर्म तथा (for कर्मकृता). D5. 7 भ्रमः; T G1. 3. 6 M5 तथा; M1. 6 ततः; M7 मता (for भवः).
5–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 कर्म चे(B8 धर्मचे-; D8 कर्म दु)ष्टात्मता भवः (V1 °ता नव; Ds °ना भवः). ❀ Cn: भवो जन्ममरणे । ❀

7 a) Ds2 गुणं (for गुणः). — b) K6 व्यापित्वं; G2 व्याप्तिश्च (for व्यापित्वं). B6 (marg.) G2 तथा (for [अ]पि च). T1 G1. 3. 6 व्यापिताच्छिद्रि(C1 °च्छादि)तापि च. — c) M7 अनाश्रमम् (for °श्रयम्). Ś1 K1 अनालम्यम्; Dn4 अनीलं च (for अनालम्बम्). ❀ Cs: अनालम्बनत्वं यथा शरीरे भूतान्तरं भूतान्तरस्यालम्बनं, न तथाकाशः । ❀ — d) Ds (marg. as in text) अविभाविता; M1 °कारता. ❀ Cn: अविकारिता द्रव्यान्तरानारम्भकत्वम् ॥ Cs: एकस्वरूपता । ❀

8 a) B9 अजाती- (for अप्रती-). Bo. 8 Da3 Dn1. n4 Ds1 D2. 3. 5. 7. 8 T2 -घाविता; T1 G1–3. 6 -काश(G1 °शि)ता (for -घातता). — b) K1 भूतत्व-; T1 श्रोतृत्वं; T2 G2 M5. 7 श्रुतत्वं; G1 श्रोत्रत्वं; G3. 6 श्रोत्रत्व- (for भूतत्वं). Ds T G1–3. 6 M5. 7 Cs (gloss: आस्यादिद्वाराणि) विवराणि; D4–7. 9 वैकृतानि (for विकृ°). ❀ Ca (reading भूतत्वविकृतानि च): भूतद्वारकृतः उत्पातः ॥ Cn: भूतत्वं श्रोत्रेन्द्रियोपादानत्वात् । विकृतानि देहान्तर्गतछिद्राणि । ❀ — c) V1 G3 पंचादश; Da4 M6 पंचशतं; T1 G6 पंचाशतः (for °शतं). Ś1 K1. 2. 4. 7 D4–7. 9 गुणाः पंचाशदेवो(K7 D4–7. 9 °दिर्यु)क्ताः. ❀ Cn. p: पञ्चाशतमित्यार्षम् । ❀ — d) V1 B8 (marg. as in text) D5–7 M1 -भाविनः (for °ताः). T G1–3. 6 M7 पंचभूतविभाविताः (G2 °काः; M7 °नः). ❀ Cn: पञ्चभूतात्मभाविताः, पञ्चानां भूतानामात्मा, प्रातिस्विकं स्वरूपं, तत्र लक्षिताः । ❀

9 a) K1. 4 Da4 G2 M7 चलोपपत्ति-; K6 Bo. 6 (marg. as in text). 7–9 Da3 Dn4 D2. 3. 5–8 बलोपपत्तिर्; Dn1 Cn (gloss: ऊहापोहकौशलम्) धैर्यो (for चलो°). Da3 युक्तिश्च; Da4 युक्तश्च; Cn (gloss: स्मरणम्) व्यक्तिश्च (as in text). ❀ Ca: चला चलनम्, उपपत्तिः युक्तिः, व्यक्तिः ज्ञानकारणत्वम् ॥ Cp: चलशब्दश्चलत्वे, उपपत्तिर्युक्तिः निश्चययोग्यता, व्यक्तिः पदार्थदर्शनम् । ❀ — b) K6. 7 विसर्ग-; Da4 D6 विसर्ग- (for °र्गः). B7 क्षमः;

C. 12. 9139
B. 12. 286(5). 9
K. 12. 261. 9

सदसच्चाशुता चैव मनसो नव वै गुणाः ॥ ९
इष्टानिष्टविकल्पश्च व्यवसायः समाधिता ।
संशयः प्रतिपत्तिश्च बुद्धौ पञ्चेह ये गुणाः ॥ १०

युधिष्ठिर उवाच ।

कथं पञ्चगुणा बुद्धिः कथं पञ्चेन्द्रिया गुणाः ।
एतन्मे सर्वमाचक्ष्व सूक्ष्मज्ञानं पितामह ॥ ११

भीष्म उवाच ।

आहुः षष्टिं भूतगुणान्वै
भूतविशिष्टा नित्यविषक्ताः ।
भूतविषक्ताश्चाक्षरसृष्टाः
पुत्र न नित्यं तदिह वदन्ति ॥ १२
तत्पुत्र चिन्ताकलितं यदुक्त-

Da4 क्षमाः; M7 समा (for क्षमा). ❀ Ca, p: विसर्गः न्यासः (Cp: त्यागः) अनपेक्षितस्य, कल्पना नामजात्यादि, क्षमा क्रोधादिशमनम् (Cp: -सहनम्) ॥ Cn: विसर्गः विपरीतः सर्गो भ्रान्तिः, कल्पना मनोरथवृत्तिः । ❀ — ^{c}) K1, 2 M1 सदसश्च; G2 यदा सच् (for सदसच्). K1, 2, 4, 6, 7 B6 D3, 5, 7 चाशुमा; B8 (marg. as in text) चाणुता; Da4 चाशुताश्च; D8 चाशुमश्च; D6 चातता. Ś1 K1, 2, 4 भावा (for चैव). T1 G1–3, 6 सदसत्त (G1 °त्ता)तुता चैव; M5, 7 °त्ताशुता चैव. ❀ Ca: सत् प्रकाशकत्वात् भासनं, असदप्रकाशकत्वादभासनम् ॥ Cn: सत् वैराग्यादि, असत् रागद्वेषादि, आशुता अस्थिरत्वम् । ❀ — ^{d}) D6 च (for वै).

10 Before 10, Ś1 K1, 2, 4 V1 ins. युधिष्ठिर उवाच. B9 om. (hapl.) 10^{a}–11^{b}. — ^{a}) K2 इष्टानिष्टा-; G1 °नीष्ट- (for °निष्ट-). K4 -विकल्पाश्च; B6 (marg.) Dn1, n4 D8 D2, 3, 8 Cn (gloss: नाशः, निद्रारूपा वृत्तिः) -विपत्तिश्च (for -विकल्पश्च). — ^{b}) K1 व्यवसायाः; K7 V1 Da4 °साय-; G2 °सायी- (for °सायः). K7 D4 समाधिना; Da4 M1, 7 °धिताः; Dn4 समन्विता (for समाधिता). — Before 10^{cd}, M1, 6, 7 ins. युधिष्ठिरः. — ^{c}) K1 संश्रयं; D6 G1–3, 6 M7 संशय-; T2 °यं (for °यः). — ^{d}) K4 वधौ; D6 T1 G3, 6 बुद्धेः; G2 युद्धे (for बुद्धौ). K7 D4, 6, 9 वै (for ये). K6 V1 B0, 6–8 Da3, a4 Dn1, n4 D8 D2, 3, 5, 7, 8 बुद्धेः पंच गुणान्विदुः (V1 °श्च ये); G1 बुद्धेः पंचभये गुणा (sic).

11 B9 om. 11^{ab} (cf. v. l. 10). K7 D4, 9 T1 G1–3, 6 om. 11. Ś1 K1, 2, 4 T2 om. (hapl.) 11^{ab}. — For 11^{ab}, M1, 5–7 subst.:

697* एतेभ्य एते निर्वृत्ताः स्वगुणाचारमनोपि वा ।

[M7 स्युर् (for स्व-).]

— ^{c}) B8 (marg.) एतन्ममाचक्ष्व परं; T2 °त्ते सर्वमाक्याते. — ^{d}) Da4 पितामहः; T2 मयानघ. D6 सूक्ष्मं ज्ञांतिपितामहः (sic).

12 K7 D4, 9 T G1–3, 6 om. the ref. — ^{a}) K7 D4, 9 चतुः- (for आहुः). D4, 9 -षष्टि-; G1 सृष्टिं (for षष्टिं). K6 B0, 6 (marg. as in text), 7, 8 (marg. as in text), 9 Da3, a4 Dn1, n4 D8 D2, 3, 5 Cn, p बुद्धि-; Cs भूत- (as in text). D4 -गुणा; G1 -गुणा (for -गुणान्). G1 lacuna; G2 च (for वै). ❀ Ca: भूतानां पञ्चाशत्, मनसो नव, बुद्धेरेकोऽध्यवसाय एवेति षष्टिरेव गुणाः ॥ Cn (reading बुद्धिगुणान्वै): भूतान्यपि बुद्धेरेव गुणाः, पूर्वे च पञ्चपञ्चाशदिति षष्टिं बुद्धिगुणानाहुः । ❀ — ^{b}) Da4 -विशिक्ता; M1, 6, 7 -विषक्ता (for -विशिष्टा). Ś1 K1 -विषिक्ताः; K2 lacuna (for -विषक्ताः). K7 D4, 6, 7, 9 नित्य(D7 °त्यं)विषक्ता भूतविशि(D7 °सृ)ष्टाः; D8 T G1, 3, 6 M5 भूतविषक्ता (G1 °वि*त्ताः) प्रकृतिविसृष्टाः; G2 °विषक्ताः प्रीतिविशिष्टाः. ❀ Cs: नित्यविषक्ताः यावद्द्रव्यभाविनः । ❀ — ^{c}) K2 lacuna; B9 भूति-; D6 भूतिर्; T G1–3, 6 M nित्य-; M1, 6 सूक्त-; M7 सूक्ष्म- (for भूत-). K -विभक्ताश्च; K7 Da4 D4, 5, 7, 9 -विभूताश्च; V1 B0, 6–9 Da3 Dn1, n4 D8 D2, 3, 6, 8 Cn -विभूती(D8 D6 °ति)श्च; T1 G1, 3, 6 -विमुक्ताश्च (for -विषक्ताश्च). K6, 7 B9 D4–7, 9 Cp (gloss: ब्रह्मसंस्थाः तस्य कारणत्वात्) चाक्षरसंस्थाः; T2 चाक्षविसृष्टाः; G1 M6 चाक्षरवि(M6 °नि)सृष्टाः (M8 °ष्टः); M1 चाक्षरसृष्टिः (for °सृष्टाः). ❀ Ca: भूतविषक्ताः सदा संबद्धाः । चकारान्मनोबुद्ध्योरपि एते सर्वे अक्षरेण ईश्वरेण सृष्टाः ॥ Cn (reading भूतविभूतीर्): भूतानि पञ्च तद्विभूतयश्च मनोबुद्धिभ्यां सह उक्ता एकषष्टिरित्येकसप्ततिं पदार्थान् अक्षरेण ब्रह्मणा प्रशासित्रा सृष्टान्वदन्ति । ❀ — ^{d}) D4 पुनर्नित्यं; T G1–3, 6 M5 सर्वमनित्यं (for पुत्र न नित्यं). Ś1 K1, 2 तदपि; D7 G3 तदिदं (for तदिह). K7 D4, 9 भवंति; Da4 वदितं; D2 वहंति (for वदन्ति). ❀ Cs: न नित्यम्, तेषां प्रलये मोक्षे च विलयात् । ❀

13 ^{a}) K6 G1 यत् (for तत्). G2, 3 om. चिन्ता-. K6 B0, 6, 7, 8 (marg. as in text), 9 Da3, a4 Dn1, n4 D8 D2, 3, 6, 8 Ca (v. l.) Cn -कलिलं; T G1, 3, 6 M -लयनं; G2 -पालनं; M1, 6 -कलयं (for -कलितं). B6, 7 Da3, a4 Dn1, n4 D8 D2, 3, 8 M6 तदुक्तम् (for यदु°). ❀ Cn: चिन्ताकलिलम् विचारतो दुष्टम् ॥ Cp: चिन्ता-

मनागतं वै तव संप्रतीह ।
भूतार्थतत्त्वं तदवाप्य सर्वं
भूतप्रभावाद्भव शान्तबुद्धिः ॥ १३

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि सप्तचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४७ ॥

२४८

युधिष्ठिर उवाच ।
य इमे पृथिवीपालाः शेरते पृथिवीतले ।
पृतनामध्य एते हि गतसत्त्वा महाबलाः ॥ १
एकैकशो भीमबला नागायुतबलास्तथा ।
एते हि निहताः संख्ये तुल्यतेजोबलैर्नरैः ॥ २
नैषां पश्यामि हन्तारं प्राणिनां संयुगे पुरा ।
विक्रमेणोपसंपन्नास्तेजोबलसमन्विताः ॥ ३
अथ चेमे महाप्राज्ञ शेरते हि गतासवः ।

C. 12. 9147
B. 12. 237(s). 4
K. 12. 262. 4

कलितं चिन्तनीयम् । ❀ — [b]) K_{2} अनागा; D_{9} आनागतं; T $G_{1-3.6}$ M_{5} मनोगतं (for अनागतं). B_{3} (marg. as in text) ते तव; B_{9} स वै तव; T $G_{1.3.6}$ $M_{1.5-7}$ तेन च (for वै तव). K_{7} $D_{4.6.9}$ सांप्रतं च (for संप्रतीह). ❀ Cn: अनागतम्, अनागमं वेदविरुद्धम् अन्यैर्वादिभिरुक्तम् ॥ Cv: अनागतम्, केनाप्यज्ञातम् । ❀ — [c]) $Ś_{1}$ K_{1} भूतार्थतस्त्वेव; B_{6} Ca °तस्त्वं; $D_{5.7}$ Ca (v. l.) °स्मव(Ca °त)त्त्वं; T_{1} $G_{2.3.6}$ °र्थसत्त्वं (for °तत्त्वं). G_{2} तदावाप्य (for तद°). T_{1} G_{1} सत्त्वं (for सर्वं). K_{2} भूतार्थतस्त्वेव तव व्यापि सर्वं; K_{7} °तत्त्वज्ञमवाप्य सर्वं; V_{1} B_{8} (marg. as in text) $D_{4.9}$ °तस्तत्त्वमवाप्य सर्वं. — [d]) T $G_{1.3.6}$ -प्रवाहाद्; G_{2} -प्रवाहं (for -प्रभावाद्). G_{2} तव (for भव). K_{1} D_{6} शांति- (for शान्त-). ❀ Cn: भूतप्रभावात् ब्राह्मैश्वर्यात् । ❀

Colophon. — *Sub-parvan*: $Ś_{1}$ $K_{1.2.4.6.7}$ V_{1} $Bo._{6.7.9}$ $Da_{3.a4}$ $Dn_{1.n4}$ Ds D_{2-9} T $G_{1-3.6}$ $M_{1.5-7}$ मोक्षधर्म. — *Adhy. name*: $Ś_{1}$ $K_{1.2.4.6.7}$ V_{1} $Bo._{6.7}$ Da_{4} Dn_{1} Ds $D_{2-5.7.9}$ T_{1} $G_{3.6}$ $M_{1.5.6}$ शुकानुप्रश्नः ($Ś_{1}$ $K_{4.6}$ B_{7} Da_{4} Dn_{1} °श्नाः) समाप्तः ($Ś_{1}$ $K_{4.6}$ B_{7} Da_{4} Dn_{1} °प्ताः); $B_{8.9}$ Da_{3} D_{8} शुकानुप्रश्नः; D_{6} शुकानुगमनं समाप्तं; T_{2} व्यासशुकसंवादः समाप्तः; G_{2} M_{7} शुकानुप्रश्नं समाप्तं; $M_{5.7}$ (also) शुकानुप्रश्ने भूतगुणसंख्यानं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K_{6} D_{3} $M_{1.6.7}$ 80; Dn_{1} Ds_{1} D_{7} T_{1} $G_{1.3.6}$ M_{5} 82; Dn_{4} Ds_{2} 81; D_{8} 76; T_{2} 96; G_{2} 78. — *Śloka no.*: Dn_{1} D_{8} 13; Dn_{4} 12.

248

☞ Adhy. 248–250 from Śāntiparvan seem to have been repeated (*mutatis mutandis*) in the Droṇaparvan (B. 7. 52–54) in all versions except the ŚK. They are given as an Appendix passage in the Critical Edition of the Droṇaparvan.

1 [a]) D_{3} भूतानां (for पृतना-). D_{4} -मध्यपते; T $G_{1-3.6}$ M_{5} -मध्यगास्ते (for -मध्य एते). $D_{5.7}$ पृतनामध्यपतिता. — [d]) Da_{4} गता; G_{2} कृत- (for गत-). $K_{6.7}$ V_{1} $Bo._{6-9}$ $Da_{3.a4}$ $Dn_{1.n4}$ Ds D_{2-9} $M_{1.5-7}$ -संज्ञा (for -सत्त्वा). Ds_{1} महाहवाः (for °बलाः).

2 [a]) G_{1} भूमिपाला (for भीमबला). — [b]) D_{4} -बलस् (for -बलास्). — [c]) K_{7} $D_{4.9}$ M_{7} वि- (for हि). Da_{4} विगताः; Ds_{1} निहिताः; G_{2} नियताः (for निहताः). T_{1} $M_{1.5.7}$ संखे; $G_{1.2}$ M_{6} संघे (for संख्ये).

3 [a]) K_{2} तेषां (for नैषां). K_{1} T_{1} $G_{1.3.6}$ हर्तारं; T_{2} G_{2} भर्तारं (for हन्तारं). — [b]) B_{8} (marg.) भूतानां; T G_{1} प्राणानां (for प्राणिनां). K_{6} V_{1} $Bo._{6-9}$ $Da_{3.a4}$ $Dn_{1.n4}$ Ds $D_{2.8.8}$ परं (for पुरा). — [c]) K_{2} विक्रमेन; K_{7} $D_{4.6.9}$ पौरुषेण (for विक्रमेण). T $G_{1-3.6}$ [ए]व संपन्नास्; $M_{1.6}$ [उ]पपन्नास्ते (for °संपन्नास्). — [d]) G_{1} -मदान्विताः (for -समन्विताः).

4 [a]) K_{7} च मे; T_{2} चैमे (for चेमे). $K_{2.6.7}$ $Bo._{6-9}$ $Da_{3.a4}$ $Dn_{1.n4}$ Ds D_{2-9} T $G_{1.3.6}$ M_{5} महाप्रा- (K_{6} B_{9} $Da_{3.a4}$ °प्र)ज्ञाः; B_{3} (marg.) °प्रज्ञ (for °प्राज्ञ). — [b]) $Ś_{1}$ $K_{1.2.6}$ B_{9} $D_{5.7}$ $M_{1.7}$ इ; K_{7} च; B_{8} [ऽ]त्र (for हि). Da_{4} शेरते गृहतासवः (sic). — [d]) $Ś_{1}$ $K_{1.2.4}$ भवति; Dn_{4} $D_{5.7}$ T वर्तते (for वर्तति). K_{2} B_{7} $M_{1.6.7}$ [ए]ष; $D_{5.7}$ हि; T_{1} $G_{1.3.6}$ M_{5} [ए]व; T_{2} च (for [ए]षु). K_{1} गताससु (sic); $K_{4.7}$ Da_{3} $D_{4.6.9}$ $M_{1.6.7}$ गताध्वसु; K_{6} °युधुः; B_{9} lacuna; Ds_{1} °स्मसु

C. 12. 9147
B. 12. 257(6). 4
K. 12. 262. 4

मृता इति च शब्दोऽयं वर्तत्येषु गतासुषु ॥ ४
इमे मृता नृपतयः प्रायशो भीमविक्रमाः ।
तत्र मे संशयो जातः कुतः संज्ञा मृता इति ॥ ५
कस्य मृत्युः कुतो मृत्युः केन मृत्युरिह प्रजाः ।
हरत्यमरसंकाश तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ६

भीष्म उवाच ।

पुरा कृतयुगे तात राजासीदविकम्पकः ।
स शत्रुवशमापन्नः संग्रामे क्षीणवाहनः ॥ ७
तस्य पुत्रो हरिर्नाम नारायणसमो बले ।
स शत्रुभिर्हतः संख्ये सबलः सपदानुगः ॥ ८
स राजा शत्रुवशगः पुत्रशोकसमन्वितः ।
यदृच्छयाशान्तिपरो ददर्श भुवि नारदम् ॥ ९
स तस्मै सर्वमाचष्ट यथा वृत्तं जनेश्वरः ।
शत्रुभिर्ग्रहणं संख्ये पुत्रस्य मरणं तथा ॥ १०
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा नारदोऽथ तपोधनः ।
आख्यानमिदमाचष्ट पुत्रशोकापहं तदा ॥ ११
राजञ्शृणु समाख्यानमद्येदं बहुविस्तरम् ।
यथा वृत्तं श्रुतं चैव मयापि वसुधाधिप ॥ १२
प्रजाः सृष्ट्वा महातेजाः प्रजासर्गे पितामहः ।
अतीव वृद्धा बहुला नामृष्यत पुनः प्रजाः ॥ १३

(for °सुषु). Da4 corrupt.

5 a) M5 हता (for मृता). — b) K7 प्रयासा; Da4 D4. 9 प्रायसो. — c) K2 संशवो (for °यो). — d) M1. 6 संज्ञो (for संज्ञा). D6 मृताय ते (for मृता इति).

6 Ds2 reads 6 on marg. — a) B8 कश्च; T G1–3. 6 M7 कः स (for कस्य). — b) Ś1 K1. 2. 4 V1 इति; T G1. 3. 6 M5 इमाः (for इह). K1. 2. 4 प्रभो (for प्रजाः). — c) T1 G1–3. 6 अमृत- (for अमर-). K1. 2 Ds1 -संकाशं; T G1–3. 6 M7 -संकाशस् (for °श). — d) K7 D4. 9 ततो (for तन्मे). Da4 पितामहः.

7 a) D4. 9 युगे कृते (for कृतयुगे). — b) Dn1 ह्यासीद् (for [आ]सीद्). K1 अविकंपकाः; K4 °कल्पकः; K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 M1. 6 Ca अनुकंपकः (Bo. 6 [marg.]. 8. 9 Da4 Dn1 Ds D5. 7 °नः); K7 D4. 6. 9 अविकंपनः (for °कम्पकः). T G1–3. 6 M5. 7 राजा ह्या(T2 आ)सीदकंपनः. — c) Ds1 आपन्नाः.

8 a) K4 हरेर् (for हरिर्). — b) K1 बलं. Da4 नारायणसतो रणे. — c) Ds1 om. स. G1. 2 M1. 6 संघे; M5. 7 संखे (for संख्ये). V1 D4. 5. 7 स शत्रुनिहतः संख्ये. — d) Ś1 K1. 2. 4 सबलः सहवाहनः.

9 b) T2 पुत्रः (for पुत्र-). K1 -समन्विताः; K7 D4. 6. 9 -समाहतः; D7 -वशानुगः (for -समन्वितः). — c) ❀ Cs: अशान्तिपर इति पदम्। ❀ — d) T1 G1. 3. 6 ददृशे (for ददर्श). D5 मुनि- (for भुवि).

10 a) K6 Bo. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 तस्मै स (by transp.); G2 स तस्मिन्. G1 आदि M1. 7 आचष्टे (for °ष्ट). — b) G2. 3. 6 जनेश्वर. — Da4 हरणं (for ग्रहणं). G2 M1. 6 संघे; M5. 7 सं (for संख्ये).

11 a) T1 G1. 3. 6 ततस्; G2 स तु (for तस्य). — b) K7 D4. 9 [ऽ]स्य; M5 स (for ऽथ). Dn4 धनः; D5 महातपाः; G2 तपोधनाः. — c) M1. 6 एत (for इदम्). T1 G1–3. 6 M1. 6. 7 आचष्टे (for °ष्ट). — d) T1 G1. 3. 6 -शोकहरं (T1 °तं); T2 -लोकापं G2 -शोकनतस् (for -शोकापहं). K7 D4. 9 T G1–3 तथा (for तदा).

12 Before 12, Ś1 K1. 2. 4. 6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5–8 ins. नारद उवाच. — a) K1 V1 transp. राजन् and शृणु. Ś1 K1 B9 ममाख्यानम् V1 T G1–3. 6 M1. 5–7 महाख्यानं (for समा°). — b) Ś1 K1. 2. 4 अद्येह; K6 अद्यैवं; B9 T G1–3. 6 ममेदं D5. 7 अथेदं (for अद्येदं). — d) Ś1 K1. 2. 4 च; K B8 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 [इ]दं; Da4 हि (for [अ]पि) G1 मया चैव सुराधिप.

13 a) K7 प्रजा. K6 B6. 7. 9 Da3. a4 दृष्ट्वा; K सृष्टा (for सृष्ट्वा). K7 महातेजा. — b) K7 G1 प्रजा सर्गे; G2 पूर्वसर्गे (for प्रजा°). K1 D9 पितामह — c) Da3. a4 अतिप्र- (for अतीव). Ds2 वृद्धि°; Ds वृद्ध्या (for वृद्धा). Ś1 K1. 2 बहला; T G3. 6 बहुला (for °ला). G2 अभिवृद्धाश्च बहुला. — d) K1 मृष्यत; D5. 7 नामृष्यंत. T2 M5 ततः (for पुनः). B9 पुनः (for प्रजाः). T1 G1. 3. 6 न मृतास्ते ततः पुनः; G1 नाभून्मृत्युस्ततः प्रजाः.

न ह्यन्तरमभूत्किंचित्क्वचिज्जन्तुभिरच्युत ।
निरुच्छ्वासमिवोन्नद्धं त्रैलोक्यमभवन्नृप ॥ १४

तस्य चिन्ता समुत्पन्ना संहारं प्रति भूपते ।
चिन्तयन्नाध्यगच्छच्च संहारे हेतुकारणम् ॥ १५

तस्य रोषान्महाराज खेभ्योऽग्निरुदतिष्ठत ।
तेन सर्वा दिशो राजन्ददाह स पितामहः ॥ १६

ततो दिवं भुवं खं च जगच्च सचराचरम् ।
ददाह पावको राजन्भगवत्कोपसंभवः ॥ १७

तत्रादह्यन्त भूतानि जङ्गमानि ध्रुवाणि च ।
महता कोपवेगेन कुपिते प्रपितामहे ॥ १८

ततो हरिजटः स्थाणुर्वेदाध्वरपतिः शिवः ।
जगाद शरणं देवो ब्रह्माणं परवीरहा ॥ १९

तस्मिन्नभिगते स्थाणौ प्रजानां हितकाम्यया ।
अब्रवीद्वरदो देवो ज्वलन्निव तदा शिवम् ॥ २०

करवाण्यद्य कं कामं वरार्होऽसि मतो मम ।
कर्ता ह्यस्मि प्रियं शंभो तव यद्धृदि वर्तते ॥ २१

C. 12. 9164
B. 12. 257(6). 21
K. 12. 262. 21

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि अष्टचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४८ ॥

---

14 a) G2 न ह्यंतरमगमन्द्भूमिः (hypermetric). — b) Dn1 किंचिज् (for क्वचिज्). K7 Da3 D5.7.9 T2 M1.5.6 अप्युत (Da3 °तः); V1 B7 Ds1 D3 अच्युतः. Da4 क्वचिज्जंतुरभिच्युतः; G2 पूर्वा प्राणिभिरच्युत. — c) B7.8 (marg.) इवोत्पन्नं; G2 °न्मन्नं (sic) (for °न्नद्धं). — d) Ds1 त्रैलोकाम् (for °क्यम्). B7 तदा (for नृप).

15 a) G1.3.6 कस्य (for तस्य). Da4 समुत्पन्नाः; D8 °न्नद्धा. — b) K7 D4.6.9 मानद (for भूपते). Ś1 K1.2.4 संहारायापि भूपते (K4 °भिभूतये). — c) K1.2 G1 नाध्यगच्छन्; D6 नाधिगच्छत्; M1.6 नाभ्य° (for नाध्य°). K7 D4.6.9 T G1–3.6 M6 स (for च). D5.7 चिंतयन्नाभ्युपागच्छत्. — d) K7 D4–7.9 हंत (for हेतु-).

16 a) G2 रोषं (for रोषान्). Da3.a4 महातेजो; D8 °राजन् (for °राज). — b) Ś1 K1.2.4 उदितस्ततः; Da4 उदतिष्ठतः (for °तिष्ठत). B8 (marg. as in text) मुखेभ्योभिरजायत. — c) Da8 दश; G1 सर्वान् (for सर्वा). — d) K1 M7 पितामह.

17 a) B6.9 तदा (for ततो). — b) M5 जगत्स ह चराचरं. — c) K7 D4–7.9 अदहत् (for ददाह). — d) K1.2.4.7 B0 Dn1 D8.4.9 भगवान्; K6 Da4 Ds1.s2 (before corr.) D2.6.8 M1.6.7 °वन् (for °वत्-). T1 G1.3.6 -क्रोध- (for -कोप-).

18 a) K1 [अ]दहंति; Da3.a4 [अ]दह्यत; G1 [अ]दैह्यंत (for [अ]द°). — b) K1 ध्रुवानि. — c) K4.6.7 V1 B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2–9 M1.6 क्रोध- (for कोप-). K1.2 -वेगेण. — d) T1 G1 कुपितेन पितामह.

19 a) Da4 मनो (for ततो). K7 D4.9 हरिज्जटः; Da4 °जरा; Dn1 Ds D2 Cn (Cnp as in text) [ऽ]ध्वरजटः; D7 T G1.3.6 M7 हरो जटी; G2 हराजभि (sic); M1.5.6 हरिर्जटी (for हरिजटः). ❀ Cn: अध्वरः 'ध्वृ हिंसायां' अहिंसैव जटा इव शिरसि धार्यत्वेन मान्या यस्य सोऽध्वरजटो दयालुः ॥ C8: अध्वरा ज्योतिष्टोमादयः सप्त, त एव जटा मूर्धस्थाः केशा यस्य। अनेन यज्ञरूपत्वमुक्तं भवति। ❀ — b) M1.6.7 देवो (for वेद-). K2 [अ]धन- (for [अ]ध्वर-). D5 -परिः; D7 -परः (for -पतिः). Ś1 K1 वेधा धनपतिः शिवः; T G1–3.6 M5 श्मशाननिलयः शिवः. — c) M1.6.7 देवं (for देवो). — K1 om. (hapl.) 19d–20c. — d) K6 ब्राह्मणं (for ब्रह्मांणं). T G1–3.6 M1.5–7 ब्रह्माणं परमेष्ठिनं.

20 K1 om. 20abc (cf. v. l. 19). — a) K2 अभ्यागते; K6 अनिगते; Ds1 अति°; Ds2 अधि°; G2 अंतर्हिते (for अभिगते). K6 स्थासौ; K7 स्थाणोः; D6 स्थाणुं (for स्थाणौ). — c) K6 V1 B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 G2 M1.6.7 परमो; B8 (marg.) परमं (for वरदो). K7 D4.6.9 देवं (for देवो). — d) D7 हुताशनं; G1 सदाशिवं (for तदा शिवम्).

21 a) Ds1 M1.5.6 किं (for कं). M5 कार्यं (for कामं). M7 करवाणि कृतं कामं. — b) K4 Da4 G1 M7 वरार्होसि (G1 °स्ति) (for °र्होऽसि). K2 गतो; B8 मतिर्; T1 G3.6 ततो (for मतो). — c) Da3.a4 B8 [अ]स्मि च (for ह्यस्मि).

२४९

C. 12. 9165
B. 12. 258(?). 1
K. 12. 263. 1

स्थाणुरुवाच ।
प्रजासर्गनिमित्तं मे कार्यवत्तामिमां प्रभो ।
विद्धि सृष्टास्त्वया हीमा मा कुप्यासां पितामह ॥ १
तव तेजोग्निना देव प्रजा दह्यन्ति सर्वशः ।
ता दृष्ट्वा मम कारुण्यं मा कुप्यासां जगत्प्रभो ॥ २
प्रजापतिरुवाच ।
न कुप्ये न च मे कामो न भवेरन्प्रजा इति ।
लाघवार्थं धरण्यास्तु ततः संहार इष्यते ॥ ३
इयं हि मां सदा देवी भारार्ता समचोदयत् ।
संहारार्थं महादेव भारेणाप्सु निमज्जति ॥ ४
यदाहं नाधिगच्छामि बुद्ध्या बहु विचारयन् ।
संहारमासां वृद्धानां ततो मां क्रोध आविशत् ॥ ५
स्थाणुरुवाच ।
संहारान्तं प्रसीदस्व मा क्रुधस्त्रिदशेश्वर ।

Colophon. — *Sub-parvan:* Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2–9 T G1. 2. 6 M1. 5 मोक्षधर्म. — *Adhy. name;* Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds1 D2–6. 8. 9 मृत्युप्रजापतिसंवादः; G6 अकंपननारदसंवादे मृत्यूत्पत्तिकथनं; M5 मृत्युप्रजापतिसंवादे ब्रह्मकोपः; M6 मृत्युप्रजापतिसंवादे प्रजापतिकोपः; M7 मृत्युप्रजापतिक्रोपः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K6 M1. 6. 7 81; Dn1 T1 G1. 3. 6 M5 83; Dn4 Ds2 82; T2 97; G2 79. — *Śloka no.:* Dn1. n4 D8 21.

249

1 ᵃ) K1 प्रजासर्गा; Da4 °सर्गे (for °सर्ग-). T G1–3 -निमित्तां; G6 -निमित्तान् (for °त्तं). G2 हि (for मे). — ᵇ) K4 कार्यवर्त्ताम्; Da4 °मित्राम् (for °वत्ताम्). G2 इह (for इमां). K1 प्रभोः; B8 (marg.) विभो. ❀ Cn. p: कार्यवत्ताम् अर्थिवा(Cp °त्व)म् । ❀ — G1 om. (hapl.) 1ᶜ–2ᵈ. — ᶜ) G3 विधिं; M7 विधि- (for विद्धि). B8 (marg. as in text) D6 सृष्टं (for सृष्टास्). G2 त्रयो (for त्वया). B8 (marg. as in text) D6 M7 हीमां; M1. 6 भीमां (for हीमा). — ᵈ) K7 D4. 9 कुप्यासां; D7 कुप्यसि; T G2. 3. 6 कुप्यस्त्वं (for कुप्यासां). M5 (*inf. lin.*; orig. as in text) ततः स ह (for पितामह).

2 G1 om. 2 (cf. v. l. 1). D8 reads 2 on marg. — ᵃ) M1. 5. 6 भवत्- (for तव). — ᵇ) D6 दह्यंतः; G2 दह्यति; M1. 6 दहति (for दह्यन्ति). Ś1 K1. 2. 4 दह्यंते (K2 °तं) सर्वतः प्रजाः. — ᶜ) K7 D4–6. 9 G2. 3. 6 तद्; Ds1 M1. 6 तां; D7 T2 तं; T1 M7 तान् (for ता). Ś1 K1. 2 T1 कारुण्यान् (for °ण्यं). — ᵈ) D7 कुप्यसि; T1 कुप्यस्व; G2 कुप्यस्तु; G3. 6 कुप्यस्त्वं (for कुप्यासां). K1 M7 जगत्प्रभोः; V1 B8 (marg.) प्रजापते; Da4 D8 जगत्पते (for °त्प्रभो). T2 मामभ्यासं जगत्प्रभो.

3 Ś1 K1. 2. 4 M5 ब्रह्मा (for प्रजापतिर्). — ᵃ) T1 G1–3. 6 [s]हं न (for न च). B8 कामो मे (by transp.); G1 lacuna; M1. 6 मे कामान्. — ᵇ) K6. 7 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2–9 G2 भवेयुः (for भवेरन्). K2 प्रजापतिः (for प्रजा इति). — ᶜ) Ds1 लाघवार्थे.

4 ᵃ) K2 om. हि. G1 हीमां; G2 हि मा. M5 धरा (for सदा). — ᵇ) K1. 2 भारांता (for भारार्ता). K1 समयोदयत्; Da4 Ds1 °चोदयन्; D5 °नोदयत्. — ᵈ) K6 भावेन (for भारेण). K4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Dn1. n4 D8 D2–9 T1 G3. 6 M5 निमजती (for °ज्जति).

5 ᵃ) D4. 6. 9 G2 ययहं; T1 G1. 3. 6 यदहं; T2 तदहं (for यदाहं). G3 च (for न). — ᵇ) G2 बुद्ध्या बहुमिवाचरन्. — ᶜ) K1. 2 आसं; G1 एषां (for आसां). — ᵈ) D6 तात (for ततो). K2 T G1. 6 M1. 5–7 मा (for मां). D5. 7 रोष; G1 क्रोधम्. M6 आविशं (for °शत्).

6 K7 D4. 6. 9 देवदेव (for स्थाणुर्). — ᵃ) K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2–9 M1. 6. 7 संहारार्थं (for °रान्तं). T G1–3. 6 M5 संहारस्त्वं (G2 °र्थं) निवर्तस्व. — ᵇ) Da4 Ds2 M1. 6 क्रुद्धो; D2 क्रोधो; D7 T G1. 3. 6 कुध्यस् (for क्रुधस्). K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 8 M1. 5–7 विबुधेश्वर (Da4 °रः) (for त्रिदशे°). — ᶜ) Da4 D6 G2 प्रजा; G1 प्रजां (for प्रजाः). K1 स्थावरे; T G1. 3. 6 स्थावरांश्च; G2 स्थावरा (for °रं). — D7 om. (hapl.) 6ᵈ–7ᶜ. — ᵈ) T G1–3. 6 जंगमांश्च (for जङ्गमं). K2. 4. 6. 7 Bo. 7 D4. 9

मा प्रजाः स्थावरं चैव जङ्गमं च विनीनशः ॥ ६

पल्वलानि च सर्वाणि सर्वं चैव तृणोलपम् ।
स्थावरं जङ्गमं चैव भूतग्रामं चतुर्विधम् ॥ ७

तदेतद्भस्मसाद्भूतं जगत्सर्वमुपप्लुतम् ।
प्रसीद भगवन्साधो वर एष वृतो मया ॥ ८

नष्टा न पुनरेष्यन्ति प्रजा ह्येताः कथंचन ।
तस्मान्निवर्त्यतामेतत्तेजः स्वेनैव तेजसा ॥ ९

उपायमन्यं संपश्य प्रजानां हितकाम्यया ।
यथेमे जन्तवः सर्वे निवर्तेरन्परंतप ॥ १०

अभावमभिगच्छेयुरुत्सन्नप्रजनाः प्रजाः ।
अधिदैवनियुक्तोऽसि त्वया लोकेष्विहेश्वर ॥ ११

त्वद्भवं हि जगन्नाथ जगत्स्थावरजङ्गमम् ।
प्रसाद्य त्वां महादेव याचाम्यावृत्तिजाः प्रजाः ॥ १२

नारद उवाच ।

श्रुत्वा तु वचनं देवः स्थाणोर्नियतवाङ्मनाः ।
तेजस्तत्स्वं निजग्राह पुनरेवान्तरात्मना ॥ १३

C. 12. 8177
B. 12. 258(7). 13
K. 12. 263. 13

T G1.6 व्यनीनशः; V1 Bo.3.9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.5.8 G3 व्यनीनशत् (Dn1 G3 °न्) (for विनीनशः).

7 D7 om. 7^{abc} (cf. v. l. 6). — ^{a}) K2 पल्वलाणि. — ^{b}) D8 चैतत् (for चैव). K1 [उ]त्पलोलपं; K4 तृणोपमं; K7 D4.5.9 °लुपं; V1 Dn1 D6 T2 G1.2 °पलं; Da4 Dn4 तृणो(Dn4 °णा)लयं (for °लपम्). ❀ Cn: उलपमपि तृणविशेषः। ❀ — ^{c}) M5 चेदं (for चैव). — ^{d}) D5 भूतं चैव (for भूतग्रामं). ❀ C8: ग्रामशब्दस्य नपुंसकत्वमार्षम्। ❀

8 ^{a}) D6 ततस्तद्; M5 अकाले (for तदेतद्). M1.6 भस्मसंभूतं (for °साद्भूतं). — ^{c}) K6.7 Da4 Ds2 D3.7 भगवान् (for °वन्). K7 D9 साधुर्; D4.6 T1 G1-3.6 साधु (for साधो). — ^{d}) G3 वृत एष वरो मया.

9 ^{a}) K2 एषंति. — ^{b}) K7 प्रज्ञा (for प्रजा). Ś1 K1.2.4 हीमाः (for ह्येताः). — ^{c}) K4.6 Bo.3 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.8 T1 G1.3.6 निवर्तताम्; G2 निवृत्य° (for निवर्त्य°). — ^{d}) Da4 तेन (for तेजः).

10 V1 reads 10-12 on marg. — ^{b}) K4.6.7 Bo.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.8 भूतानां (for प्रजानां). — ^{c}) K4.7 Bo.3 (marg. as in text) Dn1.n4 D8 D2-9 यथामी (for यथेमे). — ^{d}) K1 निर्वृत्तेरन्; D5.7 न दह्यंते (for निवर्तेरन्). Da4 D6 पितामह (for परंतप). K6 Bo.6-9 Dn1.n4 D8 D2.3 न दह्येर(B6.8 both marg. as in text)न्पि(Dn4 °त पि)तामह; Da3 Ca विवर्तेरन्पितामह. ❀ Ca: विवर्तेरन्, जन्ममरणप्रबन्धेन पुनः पुनरावर्तेरन्। दह्येरन् इति पाठश्चिन्त्यः॥ C8 (reading निवर्तेरन्): युगपत्संहारान्निवर्तेरन् इत्यर्थः। ❀

11 V1 reads 11 on marg. — ^{a}) K7 D4.9 अभावे; B3 प्रभावं (for अभावम्). K2 अधि-; K6 Bo.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.8 हि न; K7 D4.6.9 T G1-3 M5 नाधि-; V1 D5.7 G6 नाभि-; M1.5 (inf. lin.) न च; M6.7 न हि (for अभि-). — ^{b}) K4 Dn1.n4 Ds2 D2.3 उच्छिन्न-; K6.7 V1 Bo.6-9 Da3.a4 Ds1 D3.4 उच्छन्न-; D5-7 M1 उत्पन्न-; G1 उत्सन्नः (for °न्न-). K1 प्रजा; B3 (marg.) नराः (for प्रजाः). — After 11^{ab}, M5 ins.:

698* पर्यायेणाभ्युपायेन नेया मृत्युवशं ततः।

M5 cont.: T G1.3.6 ins. after 11^{ab}:

699* पुत्रत्वेनानुसंकल्प्य त्वयाहं तपसाप्यज।

[M5 तपसा प्रजाः (for °साप्यज).]

— D6 G2 om. (hapl.) 11^{c}-12^{d}. — ^{c}) K1.6 Da3 Dn1.n4 D8 D2.3.8 Cn (gloss: अहंकाराधिष्ठातृत्वे) C8 (gloss: अधिपतित्वे) अधिदैवे; K2 °देव-; K7 V1 B6 Da4 D4.9 T2 G1.3.6 M5.7 Cp °दैवं; B9 °दैवैर् (for °दैव-). — ^{d}) M1.6.7 लोकेषु हि (for °ष्विह). K7 D4.9 [ई]श्वरः (for °र). K6 V1 Bo.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds2 D2.3.5.7.8 त्वया लोकेश्वरेश्वर (V1 °श हीश्वरः; Da4 °श्वरेश्वरः; Dn4 °श्वरेति च); Ds1 त्वया लोके सु**र; T G1.3.6 M5 लोकानां हितकारणात्.

12 D6 G2 om. 12 (cf. v. l. 11). V1 reads 12 on marg. — ^{b}) K6 Bo.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D3.8 एतत् (for जगत्). — ^{c}) Ś1 K1 G1 M6.7 त्वा (for त्वां). T G3.6 अहं देव; M1.5 अहो (M5 °तो) देव (for महादेव). ❀ Ca: महादेवेति रुद्रेण ब्रह्मसंबोधनम्। ❀ — ^{d}) G1 वाचामि (for याचामि). V1 आवर्तिताः (for आवृत्तिजाः). K1.6 Da3.a4 Dn4 याश्चान्या(K1.6 °स्त्वा)वृत्तिजाः प्रजाः. ❀ Cn: आवृत्तिजाः, आवृत्त्या जाताः। मृत्वा मृत्वा पुनर्जायन्तामित्यर्थः। ❀

13 K7 D4.6.9 T G1-3.6 M1.5.6 om. the ref. M7 तद् (for तु). D9 [illegible] (for [illegible]).

C. 12. 9178
B. 12. 256(7). 14
K. 12. 263. 14

ततोऽग्निमुपसंगृह्य भगवाँल्लोकपूजितः ।
प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च कल्पयामास वै प्रभुः ॥ १४
उपसंहरतस्तस्य तमग्निं रोषजं तदा ।
प्रादुर्बभूव विश्वेभ्यः खेभ्यो नारी महात्मनः ॥ १५
कृष्णा रक्ताम्बरधरा रक्तनेत्रतलान्तरा ।
दिव्यकुण्डलसंपन्ना दिव्याभरणभूषिता ॥ १६
सा विनिःसृत्य वै खेभ्यो दक्षिणामाश्रिता दिशम् ।
ददृशातेऽथ तौ कन्यां देवौ विश्वेश्वरावुभौ ॥ १७
तामाहूय तदा देवो लोकानामादिरीश्वरः ।
मृत्यो इति महीपाल जहि चेमाः प्रजा इति ॥ १८
त्वं हि संहारबुद्ध्या मे चिन्तिता रुषितेन च ।
तस्मात्संहर सर्वास्त्वं प्रजाः सजडपण्डिताः ॥ १९
अविशेषेण चैव त्वं प्रजाः संहर भामिनि ।
मम त्वं हि नियोगेन श्रेयः परमवाप्स्यसि ॥ २०

T2 M7 देव; G2 देवं (for देवः). — b) G1 स्थाणुर् (for स्थाणोर्). K2 B8 (marg.) नियम-; K7 निहत- (for नियत-). Da4 G2 -वाङ्मनः. — c) K6 lacuna; B0. 6–9 Da3 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 सं- (for स्वं). D5. 7 तेजः स्कन्नं निजग्राह. — d) Ś1 K1. 2. 4 अंते (for एव). K6 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 T G1–3. 6 M5 [अं]तरात्मनि; M1. 6. 7 [आ]त्मनात्मनि (for [अ]न्तरात्मना).

14 a) D7 [ऽ]ग्निस्तूप- (for ऽग्निमुप-). T G1–3. 6 M1. 5. 6 -संहृत्य (for -संगृह्य). — b) B6 (marg.) T G1–3. 6 -भावनः (for -पूजितः). — c) K6 अवृत्तिं (for प्र°). ❀ Cn: प्रवृत्तिं जन्म, निवृत्तिं मरणम् । अनेन नात्यन्तं प्रजानामुच्छेदो नाप्यत्यन्तं भूमेर्भार इति दर्शितम् । ❀ — d) D5. 7 कल्पयामास वै पुनः.

15 b) K1. 6 Da3 अग्नि-; Da4 असि- (for अग्निं). G1 भेषजं (for रो°). V1 B9 (marg. as in text) T2 M1. 5–7 तथा (for तदा). — c) T G1–3. 6 M7 विश्वेशात् (for °भ्यः). ❀ Ca: विश्वेभ्यः खेभ्यः सर्वेभ्यो मुखनासिकादिभ्यः । ❀ — d) ❀ Cs: खेभ्यो नारीत्यनेन कुतो मृत्युरस्योत्तरम् । ❀

16 a) K2 V1 B0. 6. 7. 9 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 5. 7. 8 T1 G1. 3. 6 M1. 6 कृष्ण- (for कृष्णा). M7 रक्तांबल- (for रक्ताम्बर-). K6 कृष्णवर्णांबरधरा. — b) K6 B0. 6. 7. 8 (marg.). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds1 D2. 3. 8 कृष्ण- (for रक्त-). Dn1 D7 -लतांतरा; Dn4 -तरांतरा; G1 -तला तदा (for -तलान्तरा). — c) G2 दीर्घ- (for दिव्य-). K6 -कुंतल- (for -कुण्डल-). — d) T1 G1. 3. 6 सर्वाभरण- (for दिव्या°).

17 a) Ś1 K1. 2. 4 विनिर्गत्य; T2 G1 विनिसृ(G1 °जिं)त्य; M1. 6. 7 विनिःपत्य (for विनिःसृत्य). B8 (also as in text) T G1–3. 6 M1. 5–7 खेभ्योस्य; Da4 दैतेभ्यो; D5. 7 विश्वेभ्यो (for वै खेभ्यो). D6 विनिसृत्य सा खेभ्यो (submetric). — b) K7 D4. 9 आगता; Ds1 आश्रितां; T G1–3. 6 M1. 6. 7 आश्रयद् (for आश्रिता). — c) K6. 7 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–9 M1. 5–7 च तां; T1 G3. 6 तथा; T2 [ऽ]थ तां; G1 तदा (for ऽथ तौ). G2 तादृशा ते तथादन्या (sic). — d) Da4 दैत्यौ; G1 देवो (for देवौ). G1 देवौ विश्वेश्वरौ तदा.

18 a) K6. 7 आह्वय; D7 T1 G1. 3. 6 आहाय; T2 M1. 5–7 आह्वयत्; G2 आदाय (for आहूय). D5 सर्वां (for देवो). — b) B9 देवानाम् (for लोका°). K7 D4. 6. 7. 9 लोकानामीश्वरेश्वरः; D5 लोकानापारीश्वरेश्वरः (sic); M1. 6 लोकानामीश्वरः प्रभुः. — c) Ś1 K1. 2 व्याजहार; B8 Da4 D6 G6 मृत्योरिति. G1 महीपालं. — d) D6 तर्हि (for जहि). G2 चेमां (for चेमाः). D7 प्रजापतिः (for प्रजा इति).

19 a) Da4 संसार- (for संहार-). T G1–3. 6 संहारबुद्ध्या (G2 °रसाध्या) मे (G2 द्वे) कन्ये. — b) D5 वै (for च). G2 चिंतिते रुचितेन च. — c) K2 Ds1 संहार (for संहर). M1. 6 सर्वांस् (for सर्वास्). — d) Da4 सर्वज-; D5. 7 मूर्खाश्च; T G1–3. 6 M1. 5–7 सजळ- (T2 °ल-) (for सजड-).

20 b) K1. 2 Da4 D4 प्रजा (for प्रजाः). Ds1 संहार- K6 B0. 6. 7. 8 (marg.). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 कामिनि; V1 B8 (orig.) भाविनि (for भामिनि). K7 D6. 9 त्वर चा(D6. 9 त्वरत्वा)शु शुभानने. — d) K6 प्रेयः (for श्रेयः).

21 a) Ś1 G1 M1 उक्त्वा (for उक्ता). — b) T1 G1–3. 6 कनक- (for कमल-). D5. 7 -लोचना (D7 °नी) (for -मालिनी). — d) Ś1 K1. 2 सास्रुपातम्; D9 अश्रु°; T G1–3. 6 M7 सास्त्र° (for साश्रु°). K6 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 च; M5 ह (for हि).

22 a) Ś1 K1 एव; B8 (marg.) प्रति-; T G1–3. 6 साथ (for चैव). — b) Ś1 K1 अस्रूणि; K2 अस्रुनि- K2 V1 B0. 6–9 Ds2 D3–7. 9 T G1–3. 6 M5 जनेश्वर; M1

एवमुक्त्वा तु सा देवी मृत्युः कमलमालिनी ।
प्रदध्यौ दुःखिता बाला साश्रुपातमतीव हि ॥ २१
पाणिभ्यां चैव जग्राह तान्यश्रूणि जनेश्वरः ।
मानवानां हितार्थाय ययाचे पुनरेव च ॥ २२

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकोनपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४९ ॥

२५०

नारद उवाच ।
विनीय दुःखमबला सा त्वतीवायतेक्षणा ।
उवाच प्राञ्जलिर्भूत्वा लतेवावर्जिता तदा ॥ १
त्वया सृष्टा कथं नारी मादृशी वदतां वर ।
रौद्रकर्माभिजायेत सर्वप्राणिभयंकरी ॥ २
बिभेम्यहमधर्मस्य धर्म्यमादिश कर्म मे ।
त्वं मां भीतामवेक्षस्व शिवेनेश्वर चक्षुषा ॥ ३
बालान्वृद्धान्वयःस्थांश्च न हरेयमनागसः ।
प्राणिनः प्राणिनामीश नमस्तेऽभिप्रसीद मे ॥ ४
प्रियान्पुत्रान्वयस्यांश्च भ्रातॄन्मातॄः पितॄनपि ।
अपध्यास्यन्ति यद्देव मृतांस्तेषां बिभेम्यहम् ॥ ५
कृपणाश्रुपरिक्लेदो दहेन्मां शाश्वतीः समाः ।

C. 12. 9192
B. 12. 258(a). 6
K. 12. 264. 6

6. 7 महेश्वरः (for जनेश्वरः). ❀ Cn: मृत्योरश्रुपाते युगपत्सर्वभूतक्षयो मा भूदिति भावः। ❀ —d) K7 B3 D4–7. 9 हि; V1 Bo. 6. 7 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 M1. 6. 7 ह; T G1–3. 6 M5 सा (for च).

Colophon. — *Sub-parvan:* Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn4 Ds D2–5. 7–9 T G1–3. 6 M1. 5–7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name:* Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–9 M5 मृत्युप्रजापतिसंवादः; M6 कोपप्रशमनं; M7 प्रजापतिकोपप्रशमनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K6 D3 M1. 6. 7 82; Dn1 D7 T1 G1. 3. 6 M5 84; Dn4 Ds2 83; D8 76; T2 98; G2 80. — *Śloka no.:* Dn1. n4 22; D3 21.

250

1 K6. 7 B6. 7. 8 (marg. as in text) Da3. a4 D4–7. 9 T G1–3. 6 M1. 5–7 भीष्म (for नारद). —a) K6 विनिय; G2 द्वितीय- (for विनीय). ❀ Cn: विनीय प्रमार्ज्य। ❀ —b) K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 सात्मनैव; K7 D4. 6. 9 सांत्विता च (for सा त्वतीव). —d) Da4 जलेव; Dn1 तमेव (for लतेव). T2 G2 तथा (for तदा). ❀ Ca: आवर्जिता प्रणता ॥ Cn: ऋजुभूता ॥ Cp: भूमौ पतिता । ❀

2 Before 2, G3 ins. कन्या. — Da4 om. 2ab.

—c) V1 T2 M7 रौद्रं (for रौद्र-). Da3 रौद्रकर्माणि जातैव; D5. 7 रौद्रं कर्म करिष्यामि. —d) Ś1 K1. 2. 4 V1 B6 (marg. as in text). 7 T2 G2 -भयंकरं; M7 -भयंकरः (for °करी).

3 a) K1 Da4 बिभेसि (for °मि). —b) K6 V1 Bo Dn1. n4 Ds1 D4–7 T1 G1 धर्मम् (for धर्म्यम्). G1 आविश (for आदिश). —c) K7 अवेक्ष्यस्व. —d) K6 Bo Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 T2 [ई]क्षस्व (for [ई]श्वर). Ś1 K1. 2. 4 शिवेन स्वेन कर्मणा.

4 a) M7 बालावृद्धान्. Da3. a4 Dn1 (marg.) वयस्थांश्च (for वयःस्थांश्च). —b) K1. 2 अनागमः; D3 °गतः (for °गसः). —d) K7 मनस्ते (for नमस्ते). K4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3 Dn1. n4 Ds D2–9 T G1–3. 6 ऽस्तु; M7 हि (for ऽभि-). Da4 नमस्तु सुप्रसाद मे.

5 a) Da4 विप्रान् (for प्रियान्). D5. 7 वयस्यांश्च (for °स्यांश्च). —b) V1 D8 M1. 6 भ्रातॄन्मातॄन्; Da4 भ्रातॄन्मातृ-; T1 G1. 3. 6 भ्रातृमातृ- (for भ्रातॄन्मातॄः). —c) B7 अपि-; B3 अभि-; D5 अथ (for अपि). —c) B7 अपि-; Ś1 K1. 2 T2 T G1. 3. 6 अनु-; G2 अन- (for अप-). K1. 7 B6 -ध्यायंति; B8 -घास्यंति (for -ध्यास्यन्ति). K4 V1 Bo. 7. 8 Da3 Dn1. n4 Ds (marg.) यद्येव; K6 B6. 9 Da4 D5. 7 यद्येषां; T D2–4. 8. 9 यद्येवं; G1–3. 6 M1. 5–7 ये (G1 ते) देव (for यद्देव). ❀ Cn. p:

C.12.9192
B.12.259(8).6
K.12.264.6

तेभ्योऽहं बलवद्भीता शरणं त्वामुपागता ॥ ६

यमस्य भवने देव यात्यन्ते पापकर्मिणः ।
प्रसादये त्वा वरद प्रसादं कुरु मे प्रभो ॥ ७

एतमिच्छाम्यहं कामं त्वत्तो लोकपितामह ।
इच्छेयं त्वत्प्रसादाच्च तपस्तप्तुं सुरेश्वर ॥ ८

पितामह उवाच ।

मृत्यो संकल्पिता मे त्वं प्रजासंहारहेतुना ।
गच्छ संहर सर्वास्त्वं प्रजा मा च विचारय ॥ ९

एतदेवमवश्यं हि भविता नैतदन्यथा ।
क्रियतामनवद्याङ्गि यथोक्तं मद्वचोऽनघे ॥ १०

नारद उवाच ।

एवमुक्ता महाबाहो मृत्युः परपुरंजय ।
न व्याजहार तस्थौ च प्रह्वा भगवदुन्मुखी ॥ ११

पुनः पुनरथोक्ता सा गतसत्त्वेव भामिनी ।
तूष्णीमासीत्ततो देवो देवानामीश्वरेश्वरः ॥ १२

प्रससाद किल ब्रह्मा स्वयमेवात्मनात्मवान् ।
स्मयमानश्च लोकेशो लोकान्सर्वानवैक्षत ॥ १३

निवृत्तरोषे तस्मिंस्तु भगवत्यपराजिते ।

क्षपध्यास्यन्ति शप्स्यन्ते । ❀ —^{d}) K4.6 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.5–8 M1.5.6 मृतास्; K7 D4.9 स्मृत्वा (for मृतांस्). T G1–3.6 M1.5–7 तेभ्यो (for तेषां). K2 बिभीमि; M7 विभेमि.

6 ^{a}) K1 om. from कृपणा up to सुपा (in 6^{d}). Ś1 K2 D4 कृपणास्तु- (D4 °श्रु-); K6 D9 कृपणां(K6 °णा)स्तु (for °णाश्रु-). Ds2 G2 -परिक्लेशो; D5 -परिच्छेदो (for °क्लेदो). —^{b}) Ś1 K1.2 T2 G2 M1.5–7 मा (for मां). K7 Da4 शाश्वती. —^{c}) Da4 हि (for ऽहं).

7 ^{a}) T2 M7 भवनं (for °ने). D4 देवी (for देव). —^{b}) Ś1 K2 यांत्येते; K4.6 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds1 D2.3.5.8 M7 पात्यंते; K7 D4.9 पीड्यंते; D6 यास्येते; D7 पच्यंते; T1 G1.6 M7 (*inf. lin.*) यांस्यंते; G2 यांत्यन्ये; G3 योज्यंते (for यास्यन्ते). Ś1 K2 भाव-; K1 भावि-; D8 पुण्य- (for पाप-). Bo -धर्मिणः; B6 D7.9 -कर्मणः; G3.6 -कर्मणि; M1.6 -कारिणः (for -कर्मिणः). —^{c}) T2 G1.2 M5 निवेदये (for प्रसा°). K4.6.7 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2–9 त्वां (for त्वा). —^{d}) K2 Da4 प्रभोः; K7 D6.9 T G1–3.6 M7 विभो (for प्रभो).

8 ^{a}) K4.6 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.5.7.8 T G1–3.6 एतद्; K7 D4.6.9 एवम् (for एतम्). T1 G1–3.6 कर्म (for कामं). — G2 om. 8^{cd}. —^{c}) B8 (marg.) इच्छेहं. K1.2 -प्रसादाश्च; Bo.7.8 (marg.) Da3 Dn1.n4 D8 D2.3.5.7.8 °दार्थं (for °दाच्च). —^{d}) K6 Bo.6.7.9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.8 महेश्वर (Da4 °रः) (for सुरे°).

9 Dn1 प्रजापतिर्; G2 M5 ब्रह्मा (for पितामह). —^{a}) M1.5.6 मृत्युः (for मृत्यो). K1 मे त्वां; Da4 D6 मेवं; D5 [अ]सि त्वं (for मे त्वं). —^{b}) Da3.a4 -संहर- (for -संहार-). M1.6 -बुद्धिना (for -हेतुना). — For 9^{ab}, D7 T G1–3.6 M7 subst.:

700* त्वं हि संहारबुद्ध्या मे चिन्तिता रुषितेन च ।

—^{c}) T G1–3.6 M7 तस्मात् (for गच्छ). K2 संहर (for संहर). Da4 T1 सर्वांस्. —^{d}) K7 D4.6.9 स्तः; Bo lacuna; B8 वै; D5.7 मा (for च). T2 विचारय (for °रय).

10 ^{a}) D5.7 एवमेवम्; T G1–3.6 एवमेतद् (transp.). Da4 T अपश्यं (for अवश्यं). B3 अवश्यमेतदेवं हि. —^{b}) Da4 भविता ते तदान्यथा. —^{c}) Da4 G1 अनवद्यांगी. —^{d}) B9 यथेदं (for यथोक्तं). T G1–3.6 मम च (for मद्वचो). Da4 [ऽ]नघ; D5 [ऽ]नघे (for ऽनघे).

11 MSS. om. the ref. —^{a}) Ś1 K1.2.4 उक्तैः; M7 उक्त्वा (for उक्ता). —^{b}) K2 -पुरंजव; K4 Da4 °जयः; T1 G1.3.6 °जया (for °जय). —^{c}) G1 तस्थस्व (sic) (for तस्थौ च). —^{d}) G2 तथा (for प्रह्वा). K6 V1 B3.9 Ds1 प्रह्वाभवदुदङ्मुखी; K7 D4.6.9 Cp (Cpp as in text) प्रह्वाभवदधोमुखी; D5.7 प्रह्वाभवदवाङ्मुखी.

12 ^{a}) B3 (marg. as in text) [ए]वोक्ता (for [उ]क्ता सा). M1.6.7 ततः पुनस्तदेवोक्ता. —^{b}) K6 -सत्त्वे च (for -सत्त्वेव). K6 V1 Bo.6–9 Da3 Dn1.n4 D2.3 भाविनी (for भामिनी). —^{c}) M7 आस (for आसीत्). M1 तदा (for ततो). —^{d}) T G1–3.6 M7 लोकानाम् (for देवा°). D8 देवानामादिरीश्वरः; M5 (*inf. lin.* as in text) °मीश्वरः प्रभुः.

13 ^{a}) Ds1 आससाद (for प्रस°). V1 B3 प्रसादमकरोद्ब्रह्मा. —^{b}) Dn1.n4 D8 D2.3.8 [आ]त्मनि (for °वान्). T1 G1.3.6 स्वमेवात्मानमात्मवान्. —^{d}) K4.7

सा कन्यापजगामास्य समीपादिति नः श्रुतम् ॥ १४
अपसृत्याप्रतिश्रुत्य प्रजासंहरणं तदा ।
त्वरमाणेव राजेन्द्र मृत्युर्धेनुकमभ्ययात् ॥ १५
सा तत्र परमं देवी तपोऽचरत दुश्चरम् ।
समा ह्येकपदे तस्थौ दश पद्मानि पञ्च च ॥ १६
तां तथा कुर्वतीं तत्र तपः परमदुश्चरम् ।
पुनरेव महातेजा ब्रह्मा वचनमब्रवीत् ॥ १७
कुरुष्व मे वचो मृत्यो तदनादृत्य सत्वरा ।
तथैवैकपदे तात पुनरन्यानि सप्त सा ॥ १८
तस्थौ पद्मानि षट्चैव पञ्च द्वे चैव मानद ।
भूयः पद्मायुतं तात मृगैः सह चचार सा ॥ १९
पुनर्गत्वा ततो राजन्मौनमातिष्ठदुत्तमम् ।
अप्सु वर्षसहस्राणि सप्त चैकं च पार्थिव ॥ २०
ततो जगाम सा कन्या कौशिकीं भरतर्षभ ।
तत्र वायुजलाहारा चचार नियमं पुनः ॥ २१
ततो ययौ महाभागा गङ्गां मेरुं च केवलम् ।
तस्थौ दार्विव निश्चेष्टा भूतानां हितकाम्यया ॥ २२
ततो हिमवतो मूर्ध्नि यत्र देवाः समीजिरे ।

C. 12. 9209
B. 12. 258[9]. 23
K. 12. 264. 23

अवेक्ष्यत; Da4 अवैक्षतः; Dn4 D4. 6 G2 M1 अवे- (D6 °पे)क्षत (for अवै°).

14 [a]) M7 निवृत्ति- (for निवृत्त-). — [c]) K6 Bo. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 [अ]थ; K7 M1. 6 [उ]प-; T G1–3. 6 [अ]पि; M5 च (for [अ]प-). — [d]) B6. 9 Da3. a4 D5. 7 सकाशाद्; M1. 6. 7 (*inf. lin.*) समीपम् (for °पाद्). T G1–3. 6 M1. 6. 7 श्रुतिः (for श्रुतम्).

15 [a]) Ś1 (*sup. lin.* as in text.) उपसृत्य (for अप°). G2 [अ]प्रतिसृत्य. — [b]) Ds D2 -संहरणात् (for °रणं). Ś1 K1. 2. 4 ततः; K7 D4–7. 9 प्रभो (K7 D9 °भोः); Bo. 8 T G1. 3. 6 तथा (for तदा). K6 B9 Da3. a4 प्रजापहरणं तदा. — [c]) Da4 च; G2 [ऽ]पि (for [इ]व). — [d]) Ś1 K1. 2 धेनुवद्; K4 धेनवम्; K7 हेतुकम्; M6 धेनुगम् (for °कम्). K2. 4 अत्यगात्; K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 T G2. 3. 6 अभ्यगात्; G1 अप्यगात् (for अभ्ययात्). ❀ Ca. s : धेनुकं धेनुकाश्रमम् ॥ Cn. p : धेनुकं गोतीर्थं मायान्तर्वर्ति । ❀

16 [b]) G2 तपश्चरत. — [c]) K7 D4. 6. 9 ह्येकपदा; G2 °पदौ (for °पदे). — [d]) V1 B8 (both marg. as in text) चाष्टौ च (for पद्मानि). ❀ Ca : पद्मं त्रयोदशाङ्क एवैकस्मादशगुणवृद्ध्या । पञ्चदशोऽङ्कः पद्म इत्यपरे । ❀

17 G2 M1. 5–7 om. 17[a]–18[b]. — [a]) K1 तं (for तां). K1. 7 Da4 कुर्वंती. K2 तात (for तत्र).

18 G2 M1. 5–7 om. 18[ab] (cf. v. l. 17). — [b]) G6 तदानादृत्य. Ś1 K1. 2. 4 तद्वचः; K7 D4. 9 सत्वतः (K7 °ता); D5. 7 तत्परा (for सत्वरा). — [c]) G2 तदा (for तथा). K7 D4. 6. 9 [ए]कपदा (for °पदे). K2 तथैव मपदी तात; D5. 7 तथैवैकपदेनिच्छत् (sic).
— [d]) K1. 2. 4 Ds1 D6. 7 सप्तमा; V1 Dn4 सप्तधा (for सप्त सा).

19 [a]) V1 B8 (marg.) सप्तैव (for षट्चैव). D2 तथौपयानि षट्चैव. — [b]) K1 षट्च (for पञ्च). D4. 9 वैव (for चैव). K7 Da4 मानदः. — [c]) K1 पद्मयुतं; K2 पद्माधूतं. G2 जातं (for तात). — [d]) T1 G1. 3 (before corr. as in text). 6 ह (for सा). — After 19, K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5–8 ins. :

701* द्वे चायुते नरश्रेष्ठ वाय्वाहारा महामते ।

[Da4 D7 वा (for च). D5. 7 महाराज (for नरश्रेष्ठ). K6 वाय्वहारा; B8 (marg. as above) D7 वाय्वाधारा; Ds2 °हारं (for °हारा). D7 महीपते (for महामते).]

20 [a]) K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 एव; T2 गता (for गत्वा). D5. 7 महाराज; T G1. 3. 6 M5 ततो नंदं (T2 °दे); G2 ततोनंत्वं (for ततो राजन्). — [b]) K4 उत्तरं (for उत्तमम्). — [d]) Da4 पार्थिवः; D6 °वं; M5 सावसत्.

21 [b]) K1 कौशिकी; D7 G1. 3 °कं; G6 °किं (for °कीं). K4. 6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 कौशिकीं (Da4 °कि) नृपसत्तम (Da4 °मः). ❀ Cn : कौशिकीं गण्डकीं नदीम् । ❀ — [c]) Da4 तत्र वा जलजाहारम्. — [d]) V1 B8 (marg. as in text) G3. 6 नियुतं; T1 G1. 2 नियतं (for °मं).

22 [a]) K7 transp. ततो and ययौ. Da4 D6 G1 महाभाग (D6 °गां) (for °भागा). — [b]) D7 एकां (for मेरुं). K7 Ds D4. 9 केवला. — [c]) K6 दर्विर-; G2 सर्वत्र (for दार्विव). — [d]) K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 T G1–3. 6 M1. 5–7 प्रजानां (for भूतानां).

C. 12. 9210
B. 12. 259(8). 24
K. 12. 264. 24

तत्राङ्गुष्ठेन राजेन्द्र निखर्वमपरं ततः ।
तस्थौ पितामहं चैव तोषयामास यत्नतः ॥ २३
ततस्तामब्रवीत्तत्र लोकानां प्रभवाप्ययः ।
किमिदं वर्तते पुत्रि क्रियतां तद्वचो मम ॥ २४
ततोऽब्रवीत्पुनर्मृत्युर्भगवन्तं पितामहम् ।
न हरेयं प्रजा देव पुनस्त्वाहं प्रसादये ॥ २५
तामधर्मभयत्रस्तां पुनरेव च याचतीम् ।
तदाब्रवीद्देवदेवो निगृह्येदं वचस्ततः ॥ २६
अधर्मो नास्ति ते मृत्यो संयच्छेमाः प्रजाः शुभे ।
मया ह्युक्तं मृषा भद्रे भविता नेह किंचन ॥ २७
धर्मः सनातनश्च त्वामिहैवानुप्रवेक्ष्यते ।
अहं च विबुधाश्चैव त्वद्धिते निरताः सदा ॥ २८
इममन्यं च ते कामं ददामि मनसेप्सितम् ।
न त्वा दोषेण यास्यन्ति व्याधिसंपीडिताः प्रजाः ॥ २९
पुरुषेषु च रूपेण पुरुषस्त्वं भविष्यसि ।
स्त्रीषु स्त्रीरूपिणी चैव तृतीयेषु नपुंसकम् ॥ ३०
सैवमुक्ता महाराज कृताञ्जलिरुवाच ह ।
पुनरेव महात्मानं नेति देवेशमव्ययम् ॥ ३१

---

23 K1 om. (hapl.) 23^{a}–24^{b}. — ^{b}) Dn4 समाजिरे; D5. 7 M1. 6 समीयिरे; D6 ससीजिरे; G2 समीहिरे (for °जिरे). — ^{d}) Da4 निवर्षम् (for निखर्वम्). K2 आपरं; T1 G1. 3. 6 अचरत्; T2 G2 परमं (for अपरं). K7 D4–7. 9 पुनः; B8 T G1–3. 6 M1. 5–7 तपः (for ततः). ❀ Ca : निखर्वं द्वादशोङ्कः । ❀ — ^{f}) K7 D4. 9 G1 यत्ततः; D7 संततः (for यत्नतः).

24 K1 om. 24^{ab} (cf. v. l. 23). — ^{a}) K6 B6. 9 Da3. a4 D5. 7 राजन् (for तत्र). — ^{b}) K6 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn4 Ds D3. 7 Ca (v. l.) लोकानां प्रभवाव्ययः (Ds3 D3. 7 °वोऽव्ययः); K7 D4. 6. 9 लोकसंप्रभवाप्ययः (K7 °य); T G1–3. 6 M1. 5–7 लोकानां प्रपितामहः (M5 प्रभुरव्ययः). — V1 reads 24^{cd} on marg. — ^{c}) B8 क्रियते; D5. 7 वर्तसे (for °ते). Da4 पुत्री; G2 पुत्र; M7 पुत्रं (for पुत्रि). Ś1 K1. 2 किमेवं वर्तसे पुत्रि (K1 °त्र). — ^{d}) K6 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 T G1–3. 6 M1. 5–7 क्रियतां मम तद्वचः.

25 ^{c}) Ś1 K1. 2 नाहरेयं (for न ह°). — ^{d}) K6 B0. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 M1 चाहं (for त्वाहं). Ś1 K1. 2. 4 प्रसीद मे; T1 प्रसादय (for °दये).

26 ^{a}) K4. 6 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 M1. 5–7 -भयाद्भीतां; G1 -भयत्रस्ताः (for °त्रस्तां). — ^{b}) K4 V1 B0. 6–9 Da3 Dn1. n4 Ds D3. 8 T2 M1. 5–7 प्रयाचतीं; K6 प्रधावतीं; Da4 प्रयावती; D2 प्रजावतीं; D5. 7 T1 G1–3. 6 प्रजापतिः (for च याचतीम्). — ^{c}) Da4 D4 ततो (for तदा). K2 देवदेवं (for °देवो). — ^{d}) Ś1 K1. 2 M7 निगृह्येवं; G1 निगृह्यैनं; M6 न गृह्येदं. K6 V1 B6–9 Da3. a4 D5. 7 तदा (for ततः). M1 न ह्येदं वचनं तव.

27 ^{a}) M1. 6. 7 वै (for ते). — ^{b}) Da3 संयच्छे[…] G1 M5 सा (M5 नि-) यच्छेमाः; G2 संयच्छेमां (f[…] °च्छेमाः). K2 Da4 प्रजा; D4 प्रजां. D8 इति (f[…] शुभे). — D8 om. 27^{c}–29^{d}. — ^{c}) Ś1 K1. 2 T G1–[…] [अ]प्युक्तं; B0 युक्तं (for ह्युक्तं). — ^{d}) G2 न हि (f[…] नेह).

28 D8 om. 28 (cf. v. l. 27). — ^{a}) D5 धर्मं[…] शाश्वतश्च त्वाम्. — ^{b}) K1 इवैह (for इहैव). Ś1 K[…] 2. 4 [अ]यं; D5. 6 [आ]शु (for [अ]नु-). K6 V1 B[…] 6–9 Da3. a4 Dn1 Ds D2. 3. 5. 7. 8 T G1–3. 6 M1.[…] -प्रवेक्ष्य(Dn1 °क्ष)ति; Dn4 °क्षते (for °क्ष्यते). —[…] K7 D9 चेमे (for चैव).

29 D8 om. 29 (cf. v. l. 27). — ^{a}) Ś1 K1.[…] V1 M5 अहम्; B6. 9 D5. 7 G2 M7 इदम्; D[…] स्वयम् (for इमम्). K4 अन्ये; M7 अन्यच् (f[…] अन्यं). — ^{b}) V1 B0. 8 Dn1. n4 D2. 8 M7 ददाति (f[…] °मि). G2 मनसीप्सितं. — ^{c}) K4. 6. 7 V1 B0.[…] Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–7. 9 G2 त्वां (for त्वा). Ś[…] K1 ध्यास्यंति; K2 दास्यंति (for यास्यन्ति). —[…] D5. 7 व्याधिना (for व्याधिसं-). K7 Da4 -संपीडिता[…] G1 -सापीडिताः. K6 शुभे (for प्रजाः). ❀ Ca (read-ing व्याधिनिष्पीडिताः): व्याधिनिष्पीडिता इति वदन् व्या[…]धेरेव दूषणं दास्यन्ति न तवेति ब्रह्मा स्वाभिप्रायमाविश्चकार। ❀

30 ^{a}) K6 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3[…] स्व-; B8 (marg.) तु (for च). — ^{b}) K2 Da4 G[…] पुरुषत्वं (for °षस्त्वं). K4 G2 भविष्यति. — ^{c}) D[…] स्त्रिषु; G1 त्रिषु. — ^{d}) K6 B7. 9 Da3. a4 T G1–3. 6 M1. 5–7 तृतीये च; V1 °येन (for °येषु). M1. 6 नपुंसके.

31 ^{a}) Ś1 D6 सैवमुक्त्वा (D6 °क्तो); D7 सैव मुक्ता (for सैवमुक्ता). — ^{b}) K1 कृतांजलिम्; M1. 6.[…]

तामब्रवीत्तदा देवो मृत्यो संहर मानवान् ।
अधर्मस्ते न भविता तथा ध्यास्याम्यहं शुभे ॥ ३२

यानश्रुबिन्दून्पतितानपश्यं
ये पाणिभ्यां धारितास्ते पुरस्तात् ।
ते व्याधयो मानवान्घोररूपाः
प्राप्ते काले पीडयिष्यन्ति मृत्यो ॥ ३३

सर्वेषां त्वं प्राणिनामन्तकाले
कामक्रोधौ सहितौ योजयेथाः ।
एवं धर्मस्त्वामुपैष्यत्यमेयो
न चाधर्मं लप्स्यसे तुल्यवृत्तिः ॥ ३४

एवं धर्मं पालयिष्यस्यथोक्तं
न चात्मानं मज्जयिष्यस्यधर्मे ।
तस्मात्कामं रोचयाभ्यागतं त्वं
संयोज्याथो संहरस्वेह जन्तून् ॥ ३५

सा वै तदा मृत्युसंज्ञापदेशा-
च्छापाद्भीता बाढमित्यब्रवीत्तम् ।
अथो प्राणान्प्राणिनामन्तकाले
कामक्रोधौ प्राप्य निर्मोह्य हन्ति ॥ ३६

C. 12. 9223
B. 12. 259(a). 37
K. 12. 264. 38

कृत्वांजलिम्. — c) T2 पुनरेवेदमात्मानं.

32 a) G3 तस् (for ताम्). Ś1 K1.2 M5 ततो (for तदा). — b) G1 मृत्योः (for मृत्यो). K2 संसार; Da4 संहार (for संहर). — c) K2 अधमस् (for °र्मस्). — d) Ś1 K1 Ds2 दास्यामि; V1 B9 D5.7 M7 धास्यामि (for ध्या°). K2 तथा दद्यामहं शुभे. — After 32, T G1–3.6 M5 ins.:

702* त्वं हि यत्ता च युक्ता च पूर्वोत्पन्ना च भामिनी ।
अनुशिष्टा च निर्दोषा तस्मात्त्वं कुरु मे मतम् ।

[(L. 1) T1 om. हि. T2 G3.6 M5 शक्ता; G2 तज्ज्ञा (for यत्ता). — (L. 2) M5 निर्दोषात् (for °षा).]

33 a) Ś1 K1.2.4.6 अस्तु- (for अश्रु-). Da4 M7 -बिंदुन् (for -बिन्दून्). K6 पतिताम्. Ś1 K1.2.4 अपश्यः (for °श्यं). — b) Ś1 K1.2.4 पाणिभ्यां ये (by transp.); G2 यत्पाणिभ्यां. K2 दारितास्; K6 धावि°; Da4 भावि° (for धारि°). — c) K1.2 व्यादयो (for व्याधयो). D7 M7 घोररूपान् (for °रूपाः). — d) T1 G1.6 प्राप्ताः; G3 प्राप्तां (for प्राप्ते). K4.6 B0.6 (marg. as in text).7.9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 Cn.p (gloss: मारयिष्यन्ति) कालयिष्यंति (for पीड°). D8 मृत्योः.

34 a) D6 lacuna; M5 त्वां (for त्वं). Da4 अंतकालः; T1 G1–3.6 अंत्यकाले (for अन्त°). — b) K6 काल- (for काम-). K1.2 G1 M1.6.7 संहितौ (for स°). K1.2 योजयेषाः (for °येथाः). — c) K1 उपैस्यति; K7 Da4 Dn1 Ds D4.6.9 T1 G3.6 M7 उपेष्यति (for उपै°). T G1–3.6 अमोघो (for अमेयो). — d) D5.7.9 वा (for च). D6 धर्मं (for [अ]धर्मं). B9 Da4 लप्स्यते (for °से). Ś1 K1 तुल्यवृत्तिः; V1 धर्मवृत्तिः; T2 धर्मतुल्यं; G2 तुल्यवृत्तिं; M1 °वृत्तः (for °वृत्तिः).

35 a) K6 B6.7.8 (marg. as in text).9 Da3.a4 एतद्-; M1.6 एतैर्; M5.7 एतं (for एवं). Ś1 K1.4 पालयिष्यन्; K7 D4.9 °यंतीम्; B9 Da4 G2 पालयिष्य- (G2 °ष्यं)ति; D6 पालयता (for °यिष्यसि). Ś1 K1.4.7 Da4 D4.6.9 यथोक्तं; K6 B0.6.8 (marg. as in text) Da3 Dn1.n4 Ds D2.3.5.8 M1.6 अथो त्वं; B9 अमेयो; G2 अमोघं (for अथोक्तं). — b) D4 वा (for च). Ds मज्जयिष्यति (for °ष्यसि). — c) M1.6.7 धर्मं (for कामं). K7 D4–7.9 रोषम्; Ds1 रोचये (for रोचय). Ś1 K1.2 स्वागतं; K6 [अ]द्यागतं; T1 G1.3.6 [अ]भ्यागता (for °गतं). Ds1 M5 त्वां; M1.6 त्वा (for त्वं). ❀ Ca: काममस्मदभिमतम् । अभ्यागतः यः प्रजासंहारः तम् ॥ Cp: अभ्यागतं अबाध्यत्वेन प्राप्तम् । ❀ — d) Ś1 K1.2.4.7 D4–7.9 संत्यज्या (K2 °ज्य)थो; K6 संसोढाथो; T G1–3.6 M1.6 सत्यं साधो; M5 सा त्वं सर्वान्; M7 सा त्वं साधो (for संयोज्याथो). The portion from स्वेह up to निषेवितान् (in 12. 255. 41d) is lost in Ś1 on missing fol. Da4 Ds1 संहरत्वेह; D6 °स्वेव; D7 °स्नेह; G2 °त्वेव (for °स्वेह).

36 Ś1 missing (cf. v. l. 35). — a) M5 तद् (for सा). M5 तथा; M7 ततो (for तदा). K1.2.7 D4–7.9 -संज्ञोपदेशात् (K7 D4.9 °न्); T G1–3.6 M7 -संज्ञा कृत्वा सा (M7 तु); M5 -संज्ञानुशिष्टा (for -संज्ञापदेशात्). — b) K4.6 V1 B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3 transp. शापात् and भीता. K1 वाचम् (for बाढम्). K1.2.4 तु (for तम्). — c) K7 D4.6.7.9 अथ; T G1–3.6 M7 तेषां (for अथो). K1.4 प्राणा (for प्राणान्). Da4 om. (hapl.) from

C. 12. 9224
B. 12. 239(8). 38
K. 12. 264. 39

मृत्योर्ये ते व्याधयश्चाश्रुपाता
मनुष्याणां रुज्यते यैः शरीरम् ।
सर्वेषां वै प्राणिनां प्राणनान्ते
तस्माच्छोकं मा कृथा बुध्य बुद्ध्या ॥ ३७
सर्वे देवाः प्राणिनां प्राणनान्ते
गत्वा वृत्ताः संनिवृत्तास्तथैव ।
एवं सर्वे मानवाः प्राणनान्ते
गत्वावृत्ता देववद्राजसिंह ॥ ३८
वायुर्भीमो भीमनादो महौजाः
सर्वेषां च प्राणिनां प्राणभूतः ।
नानावृत्तिर्देहिनां देहभेदे
तस्माद्वायुर्देवदेवो विशिष्टः ॥ ३९
सर्वे देवा मर्त्यसंज्ञाविशिष्टाः
सर्वे मर्त्या देवसंज्ञाविशिष्टाः ।
तस्मात्पुत्रं मा शुचो राजसिंह
पुत्रः स्वर्गं प्राप्य ते मोदते ह ॥ ४०
एवं मृत्युर्देवसृष्टा प्रजानां
प्राप्ते काले संहरन्ती यथावत् ।
तस्याश्चैव व्याधयस्तेऽश्रुपाताः
प्राप्ते काले संहरन्तीह जन्तून् ॥ ४१

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि पञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५० ॥

मन्तकाले up to प्राणिनां (in 37^{c}). $K_{6.7}$ $B_{6.8}$ (marg.)$_{.9}$ $D_{4.6.9}$ $M_{1.6.7}$ Cp प्राणनांते; T_1 $G_{1-3.6}$ अंत्यकाले (for अन्त°). M_5 अथो प्राणान्प्राणनांते. — ^{d}) K_2 प्रापि (for प्राप्य). $D_{5.7}$ निर्मोहयंती; T $G_{1-3.6}$ M_7 नित्यं निहंति (for निर्मोह्य हन्ति).

37 $Ś_1$ missing (cf. v. l. 35). Da_4 om. up to प्राणिनां (cf. v. l. 36). — ^{a}) $K_{6.7}$ V_1 $B_{0.9}$ Dn_1 $D_{4-7.9}$ T $G_{1.3.6}$ मृत्यो; B_8 (marg. as in text) $M_{1.5.6}$ मृत्युर् (for मृत्योर्). K_2 G_2 हे ते; $K_{6.7}$ V_1 $B_{0.6.7.8}$ (marg.)$_{.9}$ $D_{4-7.9}$ T $G_{1.3.6}$ ह्येते; B_8 ह्येष; $M_{1.5-7}$ ह्येषा (for ये ते). $K_{1.2}$ चास्रुपाता; D_8 चाश्रुपातान्. — ^{b}) D_7 मानुष्याणां. $K_{1.2.4.7}$ B_7 Da_3 $D_{4.6.7.9}$ T $G_{1-3.6}$ $M_{1.6}$ युज्यते; K_6 B_9 मुह्यते (for रुज्यते). K_1 शरीरैः. — ^{c}) $K_{6.7}$ B_9 om. वै. $D_{5.7}$ ते भवंति; G_2 प्राणिनांते (for प्राणनान्ते). — V_1 B_9 om. (hapl.) 37^{d}–38^{a}. — ^{d}) K_2 सा (for मा). G_2 लुब्ध- (for बुध्य).

38 $Ś_1$ missing (cf. v. l. 35). V_1 B_9 om. 38^{a} (cf. v. l. 37). — ^{a}) K_7 $D_{4.6.9}$ देवाः सर्वे (by transp.); G_1 सर्वे वेदाः; Bom. ed. सर्वे जीवाः. $D_{6.7}$ प्राणनांतं (for °नान्ते). ❀ Cn : देवाः इन्द्रियाणि ॥ C_8 : देवाः आजानदेवाः कर्मदेवाश्च । ❀ — $K_{1.2.4}$ om. (hapl.) 38^{bc}. — ^{b}) M_7 हित्वा (for गत्वा). K_7 $D_{4.6.9}$ जाताः; G_1 वृत्ता; $M_{1.6}$ वृद्धाः; M_7 वृद्धान् (for वृत्ताः). D_5 reads from स्तथैव up to वृत्ता (in 38^{d}) twice. — G_6 om. 38^{cd}. — ^{c}) K_6 $D_{4.6.8}$ मानुषाः (for मानवाः). D_3 प्राणिनांते; D_7 प्राणनातं. — ^{d}) T_2 [आ]वृत्तौ (for °वृत्ता). K_1 जीववद्; T_1 G_{1-3} देवता (for देववद्). D_7 राजसिंहः; G_2 °सिंहाः; M_7 °सिंहं (for °सिंह).

39 $Ś_1$ missing (cf. v. l. 35). — ^{a}) $K_{1.4}$ Dn_1 D_4 M_7 वायु- (for वायुर्). ❀ Cn : वायुः पञ्चवृत्तिः प्राणः । ❀ — ^{b}) $B_{0.6.7}$ Da_3 $Dn_{1.n4}$ D_8 $D_{2.3.8}$ स सर्वेषां (for सर्वेषां च). $K_{1.2.4}$ B_3 वै; K_6 B_9 Da_4 lacuna; G_2 नः (for च). — ^{c}) K_1 नानावृत्तिः; $K_{2.6}$ T_2 °वृत्ति-; $Da_{3.a4}$ मनोवृत्तिर्; $D_{5.7}$ नानावृत्ते; G_1 °वृष्टिर्; M_5 अनावृत्तिर् (for नाना°). — ^{d}) B_3 निविष्टः; Da_4 वसिष्टः; Ds_1 विशिष्टाः.

40 $Ś_1$ missing (cf. v. l 35). D_6 om. (hapl.) 40^{a}. — ^{b}) Da_4 देवा मर्त्य- (for मर्त्या देव-). — ^{c}) Dn_1 पुत्रे (for पुत्रं). Da_4 D_7 राजसिंहः (D_7 °हं); Ds_1 पुत्रं सिंहः. — ^{d}) $K_{1.2}$ सर्वं; K_4 सोहं; Da_3 Dn_4 $D_{2.6.8}$ M_1 सर्गं (for स्वर्गं). D_6 वै (for ते). $K_{1.2.4}$ मोदतीह; D_6 मोहते ह; D_7 मोहदेहः (for मोदते ह). B_0 तु; T $G_{1-3.6}$ हि (for ह).

41 $Ś_1$ missing (cf. v. l. 35). — ^{a}) K_1 D_4 एव (for एवं). $K_{1.2.4}$ G_1 देवसृष्टाः (K_4 °ष्टः); Dn_1 °स्रष्टा; G_2 प्राप्य सृष्टा (for देवसृष्टा). — $K_{1.2}$ om. (hapl.) 41^{bc}. — ^{b}) K_6 प्राप्तं (for प्राप्ते). K_6 $D_{4.6.9}$ $M_{1.5}$ संहरित्री; T_2 सहरित्रीर् (for संहरन्ती).

२५१

युधिष्ठिर उवाच ।

इमे वै मानवाः सर्वे धर्मं प्रति विशङ्किताः ।
कोऽयं धर्मः कुतो धर्मस्तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १

धर्मो न्वयमिहार्थः किममुत्रार्थोऽपि वा भवेत् ।
उभयार्थोऽपि वा धर्मस्तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ २

भीष्म उवाच ।

सदाचारः स्मृतिर्वेदास्त्रिविधं धर्मलक्षणम् ।
चतुर्थमर्थमित्याहुः कवयो धर्मलक्षणम् ॥ ३

अपि ह्युक्तानि कर्माणि व्यवसन्त्युत्तरावरे ।
लोकयात्रार्थमेवेह धर्मस्य नियमः कृतः ।
उभयत्र सुखोदर्क इह चैव परत्र च ॥ ४

अलब्ध्वा निपुणं धर्मं पापः पापे प्रसज्जति ।
न च पापकृतः पापान्मुच्यन्ते केचिदापदि ॥ ५

C. 12. 9234
B 12. 250(39). 6
K. 12. 265. 6

अपापवादी भवति यदा भवति धर्मवित् ।

— c) D5.7 चैवं (for चैव). D3 (marg. as in text) ये; D5.7 T G1–3.6 M7 च (for ते). K6 [ऽ]स्तुपातः (for ऽश्रुपाताः). — D7 om. 41d. — d) K1 सहरि-त्रीह (sic); K2 D5 संहरत्ये(D5 °ते)ह (for °न्तीह).

Colophon. Ś1 missing: K3.5 B1–5 Da1.a2 Dn2.n3 D1 G4.5 M2–4 absent. — *Sub-parvan:* K1.2.4.6.7 Bo.6–9 Da3 a4 Dn1.n4 Ds D2–9 T G1–3.6 M1.5–7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name:* K1.2.4.6 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn4 Ds D2.3.8 G1 M1.5–7 मृत्युप्रजापतिसंवादः; K7 मृत्यूत्पत्तिः समाप्तः; Dn1 D4–7.9 T1 G2 मृत्युप्रजापतिसंवादः समाप्तः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K6 B7 83; Dn1 D7 T1 G1.3.6 M5 85; Dn4 Ds2 84; D3 79; T2 99; G2 81. — *Śloka no.:* Dn1 42; Dn4 45; D8 32.

251

☞ This adhy. is missing in Ś1 (cf. v. l. 12. 250. 35).

1 a) Da4 इति वै; G1 य इमे (for इमे वै). G2 मानुषे (for मानवाः). K1.2.4 तात; K7 सर्वा; G2 लोके (for सर्वे). — d) Da4 D6 पितामहः.

2 K4 Ds1 D8 om. (hapl.) 2; K7 reads the same on marg. — a) Da3 धर्मा-; D5 धर्मे (for धर्मो). K1 Bo [ऽ]थ यम्; K6 चायम्; K7 Da3.a4 D4.5.7.9 ह्ययम्; Dn1.n4 D2.3 T G1.3.6 M1.5–7 स्वयम्; G2 इह (for न्वयम्). Da4 इवार्थः; G1 इहार्थे. — b) K1.2 स मुत्रार्थो; K7 तु मु°; Da4 अमुत्रार्था (for °त्रार्थो). V1 यो; D5.7 हि; G1 सा (for वा). G2 corrupt. — c) B7 Da3 Dn1.n4 Ds2 D2.3.5–7 G2 हि (for ऽपि).

3 K2 भीम (for भीष्म). — a) K2 T1 G1.3.6 सदाचाराः; Da4 Ds1 °चार- (for °चारः). K2 Ds1 वेदस्-. — b) D4 -लक्षणे (for °णम्). K4 त्रिविधं लक्षणं परं. — K1.2.4 B6 G2 om. (hapl.) 3cd. — c) V1 D7 T G1.3.6 M1.5.7 अपि (for इति). ❀ Cs: अर्थमर्थशास्त्रं दण्डनीत्याख्यम् । ❀ — d) V1 B8 -दर्शिनः (for -लक्षणम्).

4 a) Da4 अपि युक्तानि; Ds D7 T G1–3.6 Cs अविध्यु(G2 °ह्यु)क्तानि; D5 अपीत्यु° (for अपि ह्यु°). K6 B8 (orig.) सर्वाणि; Bo.9 Da4 Ds1 Ca Cal. ed. धर्माणि; B6.7.8 (marg.) Da3 Dn1.n4 Ds2 D2.3.5.7.8 धर्म्याणि (for कर्माणि). ❀ Cs (reading अविध्युक्तानि): विधिर्वेदः, तदन्यो बुद्धागमोऽविधिः, तेनोक्तानि चैत्यवन्दनादीनि । ❀ — b) K7 V1 B8 D4.6.9 उत्तराधरे; Ds1 उपरेवरे; Ds2 उखरेवरे; D5 उत्तरावले; D7 T G1–3.6 M1.5–7 उत्त(G1 °क्त)मूपरे; Ca उत्तरावरे (as in text). K2 व्यवंत्युत न नापरे; K6 B6.7.9 Da3.a4 व्यवसन्यु(B7 Da4 °न्मु)क्तमाचरेत्. — c) G2 एवाह (for एवेह). — d) K1.2 D5.7 धर्मः स; K4.7 D4.6.9 M1.6.7 धर्मसं- (for धर्मस्य). Da4 च समः; G2 नियतः (for °मः). B8 (marg. as in text) स्मृतः (for कृतः). — e) G2 उभयस्य (for °यत्र). K6 B6.9 शुभोदर्कं; Da3.a4 श्रुतो°; Ds1 सुखोदर्कं (for °दर्कं). — f) K6.7 D5–7 लोके (for चैव).

5 a) K1 Ds1 अलब्धा; Dn4 D8 अलुब्ध्वा (D8 °ब्ध्वा) (for अलब्ध्वा). K1.2 निपुणो; B8 नियमं; M7 D5.7 विपुलं (for निपुणं). — b) K4 D8 पापं; K1.4.6.7 V1 B6.7.8 (orig.).9 पापैः (for पापे). Da3.a4 D4–7.9 प्रसज्ज(Da4 D7 °ज्य)ते; Bo.8 (marg.)

C. 12. 9235
B. 12. 260(59).7
K. 12. 265. 6

धर्मस्य निष्ठा स्वाचारस्तमेवाश्रित्य भोत्स्यसे ॥ ६
यदाधर्मसमाविष्टो धनं गृह्णाति तस्करः ।
रमते निर्हरन्स्तेनः परवित्तमराजके ॥ ७
यदास्य तद्धरन्त्यन्ये तदा राजानमिच्छति ।
तदा तेषां स्पृहयते ये वै तुष्टाः स्वकैर्धनैः ॥ ८
अभीतः शुचिरभ्येति राजद्वारमशङ्कितः ।
न हि दुश्चरितं किंचिदन्तरात्मनि पश्यति ॥ ९

सत्यस्य वचनं साधु न सत्याद्विद्यते परम् ।
सत्येन विधृतं सर्वं सर्वं सत्ये प्रतिष्ठितम् ॥ १०
अपि पापकृतो रौद्राः सत्यं कृत्वा पृथक्पृथक् ।
अद्रोहमविसंवादं प्रवर्तन्ते तदाश्रयाः ।
ते चेन्मिथोऽधृतिं कुर्युर्विनश्येयुरसंशयम् ॥ ११
न हर्तव्यं परधनमिति धर्मः सनातनः ।
मन्यन्ते बलवन्तस्तं दुर्बलैः संप्रवर्तितम् ।

प्रयुज्यते; Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 न युज्यते; M7 प्रसज्यति (for प्रसज्जति). T1 G1. 3. 6 पापः (G1 °पं) पापेषु सज्जति. — ^{d}) V1 मुच्यते; Dn1 ह्युच्यंते; G2 मुह्यंते (for मुच्यन्ते). Da4 G1 किंचिद् (for के°).

6 ^{b}) Dn4 lacuna for यदा भवति. K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1 Ds D2. 3. 5. 7. 8 G2 यथा; K7 सदा (for यदा). Da3 D8 धर्मकृत्; G1 कर्मवित्; Cn धर्मकृत् (for धर्मवित्). — ^{c}) K6. 7 V1 Bo. 6–9 Dn1. n4 D2. 3. 5 8 M6 स्वाचारस्; Da3 a4 स्वाचारस्; M1 सा° (for स्वा°). T1 G1–3. 6 धर्मनिष्ठः सदाचारस् (G2 °वासस्). ❀ Cs: निष्ठा निर्णयः। ❀ — K2 om. 6^{d}–7^{d}. — ^{d}) K1. 4 स्वम् (for तम्). K1. 4 बोत्स्यसे; K6. 7 D4. 5. 8. 9 भोक्ष्यसे; B9 भोत्स्यति; Da4 °ते; Ds1 नोत्सहे; D6. 7 मोक्ष्यसे; T G1. 3. 6 M1. 5–7 चावसेत्; Ca (gloss: ज्ञास्यसि) भोत्स्यसे (as in text). G2 तमेवाश्रय्यथावसेत्. — After 6, T G1–3. 6 M5 read 10^{a}–13^{b}.

7 K2 om. 7 (cf. v. l. 6). T G1–3. 6 M1. 5–7 read 7^{ab} after 8^{ab}. — ^{a}) K1 Dn1. n4 Ds2 D3 यथा (for यदा). D5. 7 [अ]धर्मः (for °र्म-). B8 (marg. as in text) -समादिष्टो; M7 °विष्टं (for °विष्टो). G2 यथा-धर्मत्वमाविष्टो. — ^{b}) T2 G2 M5–7 रौद्रं; G1 रौद्रौ; M1 रौद्रो (for धनं). K6 गृह्णाति; M6 गृह्णंत. G2. 6 M1. 5–7 तस्करं (for °रः). — V1 reads 7^{c}–8^{b} on marg. — ^{c}) K1 विहरन्; Da4 D5. 7 निर्हरस्; T2 M5 [ऽ]-पहरन्; G2 च रहस्; M1. 7 हि हरन्; M6 [ऽ]भिभरन् (for निर्हरन्). K1 Bo D5. 7 T2 G2 तेन; M5 पापः (for स्तेनः). K6 न च पापकृतस्तेनः; V1 रमते निरभि-स्नेहः; T1 G1. 3. 6 रमते परहस्तेन. — ^{d}) K1 परिषक्तम्; K6 परिवित्तम्; Da4 परातिन्नम् (sic) (for °वित्तम्).

8 V1 reads 8^{ab} on marg. — ^{a}) B8 यदा च; G2 यथास्या (for यदास्य). K2 तदहंति (for तद्धरन्ति). Da4 D8 एते; D5. 7 अन्यस्; Ca (gloss: बलवत्तराः चोराः) अन्ये (as in text). — ^{b}) T2 G2 तथा (for तदा). T1 G1 3. 6 ऋच्छति (for इच्छति). — After 8^{ab}, T G1–3. 6 M1. 5–7 read 7^{ab}. — ^{c}) G2 तथा; M1 यदा (for तदा). K7 D4. 6. 7. 9 स्पृहयति (for °यते). — ^{d}) D7 ते (for ये). K7 (*sup. lin.* as in text) रुष्टाः; Da4 दुष्टाः (for तुष्टाः).

9 ^{a}) Da4 Ds1 T1 G6 M6. 7 अभितः (for अभीतः). K2 अभीत्य; Da4 अपेति (for अभ्येति). D5. 7 अभी- (D7 °भि)तः शुभमस्येति. — ^{c}) T2 तस्य (for न हि).

10 10^{ab} = (var.) 3. 203. 42^{ab}: = 8. 49. 27^{ab}: 12. 110. 4^{ab}. T G1–3. 6 M5 read 10^{a}–13^{b} after 6. — ^{a}) K7 च धनं (for वचनं). — ^{c}) Da4 सत्येव (for सत्येन). B8 विहितं (for विधृतं). G2 साधु (for सर्वं). — ^{d}) D4 सर्वसत्ये; D5 lacuna; D7 सत्यसर्वं (for सर्वं सत्ये).

11 For the sequence in T G1–3. 6 M5, cf. v. l. 10. — ^{a}) V1 अति- (for अपि). Da4 पापः कृता; Ds1 पापकृतौ; D6 °कृता; G2 चारकृता; Ca पापकृताः (for पापकृतो). K4 रात्राः (sic) (for रौद्राः). — ^{b}) K7 D4. 6. 9 ज्ञात्वा (for कृत्वा). K1. 2. 7 B8 (marg.) D4. 6. 9 T2 G1 M1. 5–7 मिथः कृतं; V1 T1 G3. 6 मिथः पृथक्; G2 मितः कृतः (for पृथक्पृथक्). Da3. a4 सत्येन समयं तदा. — ^{c}) V1 इव; B7 Dn1 T G1. 2. 6 M7 अपि (for अवि-). — ^{d}) D4. 6. 9 M1. 6 तदाश्रयात् (for °श्रयाः). — ^{e}) B9 केचिन्; D5. 7 ते च; T1 G1. 3. 6 तेपि (for ते चेन्). K6 B9 Ds1 T2 M1. 5–7 मिथ्या धृतिं (K6 °तिः); K7 D4. 9 मिथ्याकृतं; T1 G1–3. 6 मिथ्या-विधिं (for मिथोऽधृतिं). ❀ Cn: अधृतिं समयत्यागम्। ❀ — ^{f}) K2 असंशिवं; B8 न संशयः; Da4 नसंशयं.

12 For the sequence in T G1–3. 6 M5, cf. v. l. 10. — ^{a}) K2 हंतव्यं; M6 भर्तव्यं (for ह°). — ^{b}) K7 D4. 6. 9 एष (for इति). T G1–3. 6 M5 इति धर्म-विदो विदुः. — ^{c}) K7 सत्यं ते; Da4 D2 मन्यते (for

यदा नियतिदौर्बल्यमथैषामेव रोचते ॥ १२
न ह्यत्यन्तं बलयुता भवन्ति सुखिनोऽपि वा ।
तस्मादनार्जवे बुद्धिर्न कार्या ते कथंचन ॥ १३
असाधुभ्योऽस्य न भयं न चोरेभ्यो न राजतः ।
न किंचित्कस्यचित्कुर्वन्निर्भयः शुचिरावसेत् ॥ १४
सर्वतः शङ्कते स्तेनो मृगो ग्राममिवेयिवान् ।
बहुधाचरितं पापमन्यत्रैवानुपश्यति ॥ १५
मुदितः शुचिरभ्येति सर्वतो निर्भयः सदा ।
न हि दुश्चरितं किंचिदात्मनोऽन्येषु पश्यति ॥ १६
दातव्यमित्ययं धर्म उक्तो भूतहिते रतैः ।
तं मन्यन्ते धनयुताः कृपणैः संप्रवर्तितम् ॥ १७
यदा नियतिकार्पण्यमथैषामेव रोचते ।
न ह्यत्यन्तं धनवन्तो भवन्ति सुखिनोऽपि वा ॥ १८
यदन्यैर्विहितं नेच्छेदात्मनः कर्म पूरुषः ।
न तत्परेषु कुर्वीत जानन्नप्रियमात्मनः ॥ १९
योऽन्यस्य स्यादुपपतिः स कं किं वक्तुमर्हति ।

C. 12. 9249
B. 12. 260(59).2
K. 12. 265. 21

मन्यन्ते). G2 बलवंतं. Ds1 D7 T G1. 3. 6 M5-7 तद्; G3 सद्; M1 तु (for तं). —d) K2 दुर्लभैः; G3 दुर्बलः (for °लैः). —e) T2 G2 यथा (for यदा). D6 (marg.) कालेन; T1 G1. 3. 6 [अ]नीयंत; T2 G2 M6 नियंत- (G2 M6 °ति-); M1 नियंतु-; M7 नीयंति- (for नियति-). ❀ Ca: नियतिदौर्बल्यम् भाग्यहान्युपस्थानम्। ❀ —f) V1 न तेषाम् (for अथैषाम्). D5. 6 अपि; D7 अति- (for एव). K2 रोषते (for रोचते).

13 For the sequence in T G1-3. 6 M5, cf. v. l. 10. —a) K1. 2. 4 D3 बलवतो; K6 °मतो; Dn1. n4 °वंतो; Ds1 D2. 6-8 °वता; G2 लघुं याता (for बलयुता). —c) T G1. 3. 6 M1. 5-7 अर्थार्जने (for अनार्जवे). G2 तस्मादर्थादन्नबुद्धिं (sic). —d) K2 कार्यं ते; G3 कार्येत. K6 Bo. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 कदाचन (for कथंचन).

14 a) B8 (marg. as in text) न साधुभ्यो (for असा°). B8 तु न; Da4 च न; G1 न हि (for ऽस्य न). —b) K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-9 चौरेभ्यो (for चो°). —c) K4. 6. 7 V1 Bo. 6-8 Da3. a4 Dn1. n4 D2-9 आकिंचित्; Ds न कश्चित् (for न किंचित्). T1 G3. 6 कस्य च; G1 कस्य वा (for कस्यचित्). Da3. a4 सर्वं; T1 G3. 6 [अ]कुर्वन् (for कुर्वन्). —d) K1. 2. 4 निर्भयः शुचिमा(K2 °रा)विशेत्.

15 a) G2 शंकत; M1. 5-7 शंकित- (for शङ्कते). —b) G1 मृगे (for मृगो). Dn4 Ds D3 उपेयिवान् (for इवेयि°). B8 मृगो ज्ञानमिवेजिवान्. —c) G2 वापि (for पापम्). Ds T2 M6. 7 बहुला(T2 °ळा)-चरितं पापम्. ❀ Cs (reading बहुला°): बहुलाचरितं बाहुल्येन कृतम्। ❀ —d) K2. 4 अन्यश्चैव; K7 D4. 6. 9 मनस्ये(D4 °न्यस्ये-; D6 °न्यसे)व; V1 आत्मन्येव; D5. 7 इह चैव; T G1-3. 6 M1. 5-7 अन्यस्यै(G2 °स्ये)व (for °त्रैव). T1 G1. 3. 6 [अ]धिगच्छति (for [अ]नु-पश्यति).

16 K1. 2. 4 om. (hapl.) 16. —a) Ds1 अप्येति (for अभ्येति). —b) T1 G1. 3. 6 तदा; G3 तथा (for सदा). —c) T2 दुश्चरितः. —d) M7 ह्येष (for ऽन्येषु). Dn4 आत्मकेन्येषु पश्यति.

17 a) K1 यं धर्मम्; M1. 6 यद्धर्मम् (for [अ]यं धर्म). —b) G2 इति (for उक्तो). D4-7. 9 धर्म- (for भूत-). Ds2 G2 रतः (for रतैः). —c) Da4 M7 तन् (for तं). G1 मान्यंते; G2 मन्यते. Da4 धनयुतं; T1 G1. 3 6 धने लुब्धाः; G3 धनयुतः (for °युताः). —d) K6 B6. 7 9 Da3. a4 G3 -कीर्तितं; B3 -कीर्तिताः; M7 -वर्तितः (for -वर्तितम्).

18 a) K6 मियति- (sic); T G1. 3. 6 [अ]नीयंत; G2 नियद-; M1. 5-7 नीयंति- (for नियति-). —b) K6 अथैवाम्; T1 G1-3. 6 तदे(G2 °दै)षाम् (for अथै°). —c) K6. 7 ह्यंत्यं (K6 °तं) तं. K1. 2 B6 (marg.). 8 (marg as in text) D4. 6. 9 धनयुता; Bo. 6 Ds D5. 7 धनवतो; Da4 °वंति (for °वन्तो). T G1. 3. 6 M1. 5-7 धनवंतो न चा(T1 G1. 3. 6 °तोपि ना)त्यंतं; G2 न च्यवंते यथाद्यंतं. —d) Da4 om. भवन्ति.

19 a) D6 यदान्यैर् (for यद°). Dn4 वितवं; D6 नियतं (for विहितं). Ds D8 नैतद् (for नेच्छेद्). —b) Ds D8 आत्मना (for °नः). Da4 पुरुषः; D4. 9 पूरुषं; D6 M1. 6 पौरुषं (for पूरुषः). M7 आत्मनः पापकर्मकं. —c) K6 कुर्वंति (for कुर्वीत). D5 न तत्परे प्रकुर्वीत; G3 corrupt. —d) Da4 न जानन्प्रियम्; D8 जानतः प्रि° (for जानन्नप्रि°).

20 a) K1. 2. 4 योप्यन्यः (for योऽन्यस्य). Da4 M1. 5. 6 उपपत्तिः (for °पतिः). T1 G2. 3. 6 योन्यस्य स्वादु-वद्वाक्ति; T2 °स्य स्यात्साधुपतिः; G3 यो ह्यन्यस्यामुपा-वृत्तिः; M7 योस्य स्वादुपपात्तिस्तु; Cv यो न स्यादुपरतः

C. 12. 9250
B. 12. 260[59]. 21
K. 12. 265. 21

यदन्यस्तस्य तत्कुर्यान्न मृष्येदिति मे मतिः ॥ २०
जीवितुं यः स्वयं चेच्छेत्कथं सोऽन्यं प्रघातयेत् ।
यद्यदात्मन इच्छेत तत्परस्यापि चिन्तयेत् ॥ २१
अतिरिक्तैः संविभजेद्भोगैरन्यानकिंचनान् ।
एतस्मात्कारणाद्धात्रा कुसीदं संप्रवर्तितम् ॥ २२
यस्मिंस्तु देवाः समये संतिष्ठेरंस्तथा भवेत् ।
अथ चेल्लाभसमये स्थितिर्धर्मेऽपि शोभना ॥ २३
सर्वं प्रियाभ्युपगतं धर्ममाहुर्मनीषिणः ।
पश्यैतं लक्षणोद्देशं धर्माधर्मे युधिष्ठिर ॥ २४
लोकसंग्रहसंयुक्तं विधात्रा विहितं पुरा ।
सूक्ष्मधर्मार्थनियतं सतां चरितमुत्तमम् ॥ २५
धर्मलक्षणमाख्यातमेतत्ते कुरुसत्तम ।
तस्मादनार्जवे बुद्धिर्न कार्या ते कथंचन ॥ २६

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५१ ॥

(gloss : उपरमवान् शान्त इत्यर्थः). — b) K1.4 B6.7.9 D4.9 कं स (by transp.); K2 Da3.a4 किं स; K7 M1.5–7 कः स; D5.7 कोसौ. D6 कंचित् (for कं किं). K1 D4 अर्हसि (for °ति). V1 B8 (marg. as in text) किं कर्तुं (B8 वक्तु)मिहार्हति (submetric); T G1–3.6 कस्तं हिंसितु(G2 विहित)मिच्छति. — c) K2 अभ्यन्यस्; K7 D4.9 जघन्यस्; Da3.a4 D5 यदान्यस्; G2 यदस्य (for °न्यस्). K6 V1 B0.6–9 Dn1.n4 D8 D2.3.8 यद(B8 °दा)न्यस्य ततः कुर्यान्. — d) K1.2 B8 (marg.) मृषेद्; K6 B6–9 D5.7 हृष्येद्; D3 D6 मृश्येद् (for मृष्येद्).

21 a) K1.6.7 V1 B6.7.9 Da4 D4.6.9 T1 G1.3.6 जीवितं (for °तुं). D3 चेत् (for यः). K1.6.7 B6.9 D4–7.9 हीच्छेत्; K2 Da4 हृच्छेत्; M6 चेर्थे (sic) (for चेच्छेत्). G2 जीवितं ह्यस्य यं चैच्छेत्. — b) K2 अन्यं; G1.2 सैन्यं (for सोऽन्यं). K6 V1 D5 प्रपातयेत् (for प्रघात°). — c) G1 यम्; G2 तद् (for the second यद्). K6.7 V1 B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 D3 D2–9 T1 G3.6 यद्यदात्मनि चेच्छे(K7 B8 [orig.] D4–7.9 वांछे-; Da3.a4 यच्छे)त.

22 a) Ds1 T G1–3.6 अतिरिक्तः (G2 °क्तं) (for °रिक्तैः). B9 Da3.a4 सुवि(Da4 तु वि)भजेद्; D7 संविभजते; G2 °विभ्यद् (for °भजेद्). — b) Da3.a4 D5 भागैर्; G2 बोधैर् (for भोगैर्). K1 आकिंचनात्; Da4 अचिंतयन् (for अकिंचनान्). M1.6 भोगैरन्यैर्न किंचन. — c) K1 एकस्माद् (for एत°). D8 धारणाद् (for कार°). D7 राज्ञा (for धात्रा). ❀ Cs : एतस्मात्कारणात् संविभागकरणहेतोः । ❀ — d) K6.7 B0 D4.9 कुशीदं; B6.9 कुषोदं; T2 कुत्सितं; M5 कुसीदः (for °दं). K7 षि-; B8 (marg.) D4–7.9 वै (for सं-). T1 G1 M1.6 संप्रकीर्तितं (for °वर्तितम्). ❀ Cn : कुसीदं वृद्ध्यर्थं धनप्रयोगः। स दीनपोषणार्थमेव कार्यो न धन-मात्रवृद्ध्यर्थम् ॥ Cp : कुसीदं वृत्तिधनम् । केवललोभेन कुसीदं न प्रावर्त्यमित्यर्थः । ❀

23 a) K1.2.7 D4–7.9 हि (for तु). ❀ Ca (reading देवसमये) : देवोक्तधर्मफलकल्पे । ❀ — b) B7 D5.7 M5 तदा; M7 सदा (for तथा). D5.7 वसेत्; M1 [आ]रभेत् (for भवेत्). T G1–3.6 संपद्येरन्समा(T1 °रंस्तमा)रभेत्. — c) V1 B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 D3 D2.3.8 वा (for चेल्). K7 D4–7.9 T G1.3.6 M1.5.6 लोभ- (for लाभ-). G2 अधरे लोकसमये. — d) K1.2 D6.7 स्थिति- (for स्थितिर्). V1 धर्मो; Da4 सर्वे; Ds1 धैर्ये (for धर्मे). B8 (marg.) M1.5–7 [ऽ]ति (for ऽपि). Dn4 [ऽ]पि शोभनी; T1 G1.3.6 ह्यशोभना (G1 °नं); T2 [ऽ]प्यशोभना; G2 स शोभिता (for ऽपि शोभना).

24 a) B0 D4.6.9 सर्व- (for सर्वं). K1.2 सर्वं प्रयात्युपगतं. ❀ Cs : प्रियाभ्युपगतं परस्य प्रियत्वेनाभ्युपगतम् । ❀ — b) B7.9 धर्म्यम्; T G1–3.6 M7 पुण्यम् (for धर्मम्). — c) K1 M1.6.7 पश्यैतल्; K2 पश्येत; K7 यश्चेमं; B8 (marg. as in text) D4.9 पश्येमं; B9 T2 पश्ये तं; D3 पश्यैनं; D6 पश्येत्सं-; D7 T1 G1.3.6 पश्येदं (for पश्यैतं). G2 पश्येत लक्षणात्तैस्ते. — d) K1.2.4 धर्माधर्मं (for °धर्मे). Da4 युधिष्ठिरं.

25 a) B8 (marg.) Ds1 M1.5–7 लोकसंग्रहणं युक्तं. — b) K1.2.7 B8 (marg.) D4.6 T G1–3.6 M1.5–7 विधातृ- (for विधात्रा). — B0 om. 25cd. — c) K7 D4.9 शूक्ष्म- (for सूक्ष्म-). T G1.3.6 M1.5–7 -तत्त्वार्थ- (for -धर्मार्थ-). — d) T G1–3.6 M1.5–7 सदा (for सतां). K1.2.4.7 D4–7.9 चा(K7 च)रित्रम् (for चरितम्).

26 b) T G1–3.6 M1.5–7 इदं (for एतत्). — c) K6 अन्यार्जवे; G2 अनादरे (for °र्जवे). — d) K6 V1

२५२

युधिष्ठिर उवाच ।
सूक्ष्मं साधु समादिष्टं भवता धर्मलक्षणम् ।
प्रतिभा त्वस्ति मे काचित्तां ब्रूयामनुमानतः ॥ १
भूयांसो हृदये ये मे प्रश्नास्ते व्याहृतास्त्वया ।
इममन्यं प्रवक्ष्यामि न राजन्विग्रहादिव ॥ २
इमानि हि प्रापयन्ति सृजन्त्युत्तारयन्ति च ।
न धर्मः परिपाठेन शक्यो भारत वेदितुम् ॥ ३
अन्यो धर्मः समस्थस्य विषमस्थस्य चापरः ।
आपदस्तु कथं शक्याः परिपाठेन वेदितुम् ॥ ४
सदाचारो मतो धर्मः सन्तस्त्वाचारलक्षणाः ।

C. 12. 9251
B. 12. 261[40].5
K. 12 256. 5

Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 ते कार्या (by transp.); D7 कार्यं ते; M1. 6 कुर्यात्ते. M1. 5–7 कदाचन (for कथंचन).

Colophon om. in Ds1; Ś1 missing: K3. 5 B1–5 Da1. a2 Dn2. n3 D1 G4. 5 M2–4 absent. — *Subparvan:* K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds2 D2–9 T G1. 3. 6 M1. 5–7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name:* K1. 2. 4 धर्मलक्षणं समाप्तं; K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1 D2–9 G6 M5. 6 धर्मलक्षणं (M6 °णः); M7 धर्मलक्षणोद्देशः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K6 B7 M1. 6. 7 84; Dn1 D7 T1 G1. 3. 6 M5 86; Dn4 Ds2 85; D3 80; T2 100; G2 82. — *Śloka no.:* Dn1. n4 D8 27.

252

☞ This adhy. is missing in Ś1 (cf. v. l. 12. 250. 35).

1 B8 (marg. as in text) भीष्म (for युधिष्ठिर). — a) K2. 4. 7 Da3 D4. 6. 9 सूक्तं; K6 साक्ष्यं; Da4 युक्तं (for सूक्ष्मं). K1. 2. 4 समाविष्टं; K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 समुद्दिष्टं (for समादिष्टं). — b) K6 V1 Bo. 6–9 Da3 a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 नियतं (for भवता). K1. 2. 4 धर्ममुत्तमम्; B7 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 ब्रह्मलक्षणं; B9 धर्मरक्षणं (for धर्मलक्षणम्). — c) K6 प्रतिमा (for °भा). D4 न्वस्ति; T1 G1. 3. 6 ह्यस्ति; T2 त्वस्य; G2 स्वस्ति (for त्वस्ति). — d) B8 (marg. as in text) त्वां; T G1–3. 6 M5 प्र- (for तां). B9 Da4 D4 ब्रूयाद् (for ब्रूयाम्). K1. 4 अनुमानितः; K2 °मागतः; D7 °मानवान् (for °मानतः).

2 a) K1 भूयांसौ. G2 भूयांसो व्याहृता ये ते. — b) K6 तया (for त्वया). G2 प्रश्नास्ताभ्यां हृतास्त्वया. — c) K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 G3 इदं (for इमम्). K1. 2. 4. 7 D4–9 सर्वं; K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 त्वन्यत् (for अन्यं). — d) K4 विग्रहाम्; K6. 7 B6. 7. 8 (marg.) Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 Cp निग्रहाद् (for विग्र°). D4. 9 lacuna for दिव. G2 न तान्विग्राहती इव. ❀ Cn (reading निग्रहात्): कुतर्काग्रहेण। ❀

3 a) K1. 4. 7 B8 Da?. a4 D4. 9 Ca (also प्रार्थयंते) Cpp प्रार्थयंति; K6 प्रापद्यंति; Dn1. n4 D2. 3. 6. 8 G2 Cn (gloss: जीवयन्ति) प्राणयंति; Cp (gloss: बोधयन्ति) प्राप° (as in text). K2 इमानि प्रार्थयंते न; D5. 7 इमानि ह प्रापयत्ते; T1 G1. 3. 6 इमे हि पालयंतीह; T2 M1. 5–7 इमानि प्रापयंतीह. ❀ Cs: इमानि, पूर्वाध्याये सदाचारः स्मृतिर्वेदो दण्डनीतिरिति यान्युक्तानि। ❀ — b) D6 मृजंति; G2 सृजत (for सृजन्ति). B6 (marg. as in text) उद्धारयंति; Cn (gloss: देहाकाराक्ययावयन्ति) Cs (gloss: कुतर्कपङ्कादुद्धारयन्ति) उत्तार° (as in text). K1. 2 नराश्चांतरयंति च; K4. 7 Da3. a4 D4. 9 सृजंत्यं(K4 सृजन्त)तरयंति च; D5. 7 सृजयंत्युत्तपयंति च (sic). ❀ Ca: सृजन्ति, विध्यर्थेन कर्मसु मज्जयन्ति। ❀ — G2 om. 3cd. — c) K6 न च (hypermetric) (for न). V1 B7. 9 Da1 धर्मं; Da3 धर्मे; Dn1 धर्म- (for धर्मः). — d) K1. 2. 4 B9 Da3. a4 शक्यं (for शक्यो). D5. 7 भवति (for भारत). K1 वेदितं.

4 a) D4 T2 G1. 2 धर्म- (for धर्मः). K2. 4. 7 D4. 9 समर्थस्य; Ds1 G2 °स्तस्य (for °स्थस्य). K1 अन्योन्यसमर्थस्य (hypermetric). — b) K6 वापरः; G1. 2 धर्माः समर्थस्य (hypermetric). — b) K6 वापरः; G1. 2 चापरं (for °रः). K7 D4. 6. 9 धर्म आपदि चा(D4 वा)परः. — c) T1 G1. 3. 6 अतस्ते (for आपदस्). K1 शक्यः; Da4 शक्या. — d) G2 प्रतिपातेन (for परिपाठेन).

5 a) K1 धर्माः. — b) D4. 9 चाचार-; T1 स्वाचार-; G1 साचार- (for स्वाचार-). G2 -लक्षणां. — d) K1. 2 M1. 6. 7 D2 तु; T1 G1. 3. 6 [ऽ]पि (for हि). K4. 6 Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Da3. a4 Dn1. n4 लक्षणं; Ds D2. 3. 5. 7. 8 T2 Cv (gloss: लक्षितुमशक्यः) अलक्षणः

C. 12. 9261
B. 12. 261(60). 5
K. 12. 256. 5

साध्यासाध्यं कथं शक्यं सदाचारो ह्यलक्षणम् ॥ ५
दृश्यते धर्मरूपेण अधर्मं प्राकृतश्चरन् ।
धर्मं चाधर्मरूपेण कश्चिदप्राकृतश्चरन् ॥ ६
पुनरस्य प्रमाणं हि निर्दिष्टं शास्त्रकोविदैः ।
वेदवादाश्चानुयुगं ह्रसन्तीति ह नः श्रुतम् ॥ ७
अन्ये कृतयुगे धर्मास्त्रेतायां द्वापरेऽपरे ।
अन्ये कलियुगे धर्मा यथाशक्तिकृता इव ॥ ८

आम्नायवचनं सत्यमित्ययं लोकसंग्रहः ।
आम्नायेभ्यः परं वेदाः प्रसूता विश्वतोमुखाः ॥ ९
ते चेत्सर्वे प्रमाणं वै प्रमाणं तन्न विद्यते ।
प्रमाणे चाप्रमाणे च विरुद्धे शास्त्रता कुतः ॥ १०
धर्मस्य ह्रियमाणस्य बलवद्भिर्दुरात्मभिः ।
या या विक्रियते संस्था ततः सापि प्रणश्यति ॥ ११
विद्म चैवं न वा विद्म शक्यं वा वेदितुं न वा ।

(for °क्षणम्). B3 (orig.) G2 सदाचारोप(G2 °क्त)-लक्षणं. ❀ Ca: अन्योन्याश्रयकवलितत्वान्न सदाचारोऽपि लक्षणम् । ❀

6 a) K1. 2 D2 G2 दृश्यंते (for दृश्यते). Bom. ed. दृश्यते हि धर्मरूपेण (hypermetric). — K7 om. (hapl.) 6^{bc}; V1 reads the same twice. — b) K1. 2. 4 चाधर्मं; K6 Da3. a4 स्वधर्मं; B3 (marg.) M1 अधर्मः; D5–7 विधर्मं; T G1–3. 6 ह्यधर्मं (for अ°). — Ds2 D4 om. (hapl.) 6^{cd}. B9 reads 6^{cd} twice. — c) Ds1 lacuna; D5. 7 वाधर्म- (for चाधर्म-). M1. 6 धर्म्यं चाधर्म्यरूपेण. — d) T1 G1. 3. 6 क्वचिद् (for कश्चिद्). K1 अप्राकृताश्च; G2 अप्रकृतश्च.

7 c) G1 वेदवेदाश्च (for °वादाश्च). D5. 7 वेदवाद-स्त्वनुयुगं. — d) K1 ग्रसंति; K7 D9 न संति; T1 G1. 3. 6 स्रवंति; G2 भवंति (for ह्रसन्ति). K1. 2. 4. 6. 7 V1 Da4 D4. 6. 9 T1 G1–3. 6 हि; D5 lacuna; D7 [इ]ति; T2 च (for ह). K6. 7 T2 न (for नः). T2 श्रुतिः (for श्रुतम्). ❀ Cp: ह्रसन्ति, आयुरादिवत् । तेन वेदमूलत्वं श्रुतीनां प्रतिभामूलत्वं वेति संशयग्रस्तत्वादप्रमाणमेव । ❀

8 = (var.) Manu. 1. 85. — a) D4 धर्मस्. — b) Ds1 D2. 8 युगे (for ऽपरे). — c) D6 काले (for कलि-). — d) V1 B6. 8 (marg. as in text). 9 Da3. a4 M6. 7 इति; B7 [अ]हेति (for इव).

9 a) D5. 7 आम्नानु-; D6 आस्थाय; G2 आसेयं (for आम्नाय-). K1 अख्रायावचनं सत्यम्. — b) Ds2 लोकसंग्रहं. ❀ Cn: लोकसंग्रहः । लोकरञ्जनमात्रम् । ❀ — Ds2 reads 9^{cd} on marg. — c) K6 V1 Bo. 6–9 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 T G1–3. 6 M1. 5–7 पुनर् (for परं). — d) B7. 8 (marg. as in text). 9 Da3 Ds1 प्रसूता; D6. 7 प्रश्रुता (for प्रसृता). K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 T G1–3. 6 M1. 5–7 सर्वतो-; D7 विश्रुता (for विश्वतो-). ❀ Ca. p: विश्वतोमुखाः सर्वदर्शनानुयायिनः । Ca: यद्वा, अनेकशाखत्वेन प्रायो बहुलोच्छिन्नप्रकीर्णशाखाः । ❀

10 a) D5. 7 तदेतत् (hypermetric); G2 ते च (for ते चेत्). K7 D4. 9 M1. 6 सर्वं; Bo. 8 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6–8 Cv सर्वं- (for सर्वे). D2 lacuna for प्रमाणं वै. K7 D4–7. 9 हि (for वै). — b) K1. 2. 4 Da4 यत्र; V1 Bo. 6–9 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 M1. 6. 7 ह्यत्र; D5. 7 त्वत्र; T2 M5 तत्र; G2 भूप (for तन्न). B7. 9 Da3. a4 Dn4 भिद्यते. T1 G1. 3. 6 नाप्रमाणं तु विद्यते. — c) D3 [ऽ]पि; D6 वा (for the second च). K4 प्रमाणं चाप्रमाणं च; Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Dn1. n4 D3 D2. 6. 8 Cpp प्रमाणेष्वप्र(B6. 7. 9 °णेपि प्र-; D6 Cpp °णे चाप्र)माणेन; T G1–3. 6 M1. 5–7 °णं चेत्प्र(M1. 6. 7 च प्र)माणेन. — d) K6 निरुद्धे; T2 G1. 3 M1. 6. 7 विरुध्येत् (for °द्धे). K2 शाश्वतः (for °ता).

11 a) K6 V1 Bo. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 8 Cp क्रियमाणस्य; K7 T2 G1 हृ(T2 G1 ह्री)यमाण(G1 °ण)स्य. G2 धर्मश्चाद्रियमाणस्य. — c) K1. 2 G1 यथा; D7 T G1. 3. 6 M5 यदा; M1. 6 यया (for या या). T1 विक्रीयते; G1 [अ]वक्रियते; G2 विश्रमते; Cp [आ]विष्क्रियते; Cpp विक्रियते (as in text). M5 संस्थस्. D6 पापा विह्रियते संस्था. — d) G1. 3. 6 तदा; G2 तथा (for ततः). G1. 3. 6 M6. 7 वि- (for [अ]पि). V1 B8 (marg.) प्रभिद्यते; D9 प्रणस्यति. T1 तदा सा प्रविणश्यति.

12 a) K1 M5 चैतं; K2 V1 Da4 M7 Cp चैनं (for चैवं). V1 चाविद्म; D6 M5 वा विद्मः. D5. 7 विद्मश्चैतं न वा विद्मः; T G1–3. 6 विद्मो वै(T1 नै)नं न वा विद्म (T2 G2 °द्म). — b) B8 (marg. as in text) स्याद् (for वा). K1 B9 वेदितं (for °तुं). G2 तव (for न वा). — c) D5. 7 क्ष(D7 क्षु)रधारायां (for °राया). K2 अजीयांकुरधारायां. — d) Da4 गरियान्. K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 M1. 6. 7 अपि पर्वताद् (by transp.); D5. 7 पर्वता इव.

अणीयान्क्षुरधाराया गरीयान्पर्वतादपि ॥ १२
गन्धर्वनगराकारः प्रथमं संप्रदृश्यते ।
अन्वीक्ष्यमाणः कविभिः पुनर्गच्छत्यदर्शनम् ॥ १३
निपानानीव गोभ्याशे क्षेत्रे कुल्येव भारत ।
स्मृतोऽपि शाश्वतो धर्मो विप्रहीणो न दृश्यते ॥ १४
कामादन्ये क्षयादन्ये कारणैरपरैस्तथा ।
असन्तो हि वृथाचारं भजन्ते बहवोऽपरे ॥ १५

धर्मो भवति स क्षिप्रं विलीनस्त्वेव साधुषु ।
अन्ये तानाहुरुन्मत्तानपि चावहसन्त्युत ॥ १६
महाजना ह्युपावृत्ता राजधर्मं समाश्रिताः ।
न हि सर्वहितः कश्चिदाचारः संप्रदृश्यते ॥ १७
तेनैवान्यः प्रभवति सोऽपरं बाधते पुनः ।
दृश्यते चैव स पुनस्तुल्यरूपो यदृच्छया ॥ १८
येनैवान्यः प्रभवति सोऽपरानपि बाधते ।

C. 12. 9275
B. 12. 251[50]. 19
K. 12. 266. 19

13 [a]) M7 -नगराकारं (for °कारः). —[b]) K1 प्रथमं स प्रदृश्यते; G2 पादमासां प्रदृश्यते. —[c]) Da4 M1. 6 अन्विष्य(Da4 °क्ष्य)माणः; D4-6 G2 अन्वीक्ष° (for अन्वीक्ष्य°). —[d]) K1 गच्छंति; D6 G2 गच्छतु (for गच्छति). G2 दर्शनं (for अदर्शनम्).

14 [a]) Da4 नियाग्रानि; D6 नित्रापानि; T1 विपानानि; G1 निता°; G2 निवातानि (for निपानानि). T2 च (for [इ]व). K1 गोत्रा ये; K2. 7 D4. 9 Ca गोन्याये; K4. 6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 3. 6. 8 गोभ्योपि; D5 गौध्यीये; G2 कोशार्दि; M6 (*inf. lin.*) शौंडिये (for गोभ्याशे). ❀ Ca: यथा निपानेषु, जलाधारेषु प्रथमं दृष्टं जलं गोन्यायेन, गवां निश्चयेन आद्ये आगमने सति पीतं सन्नोपलभ्यते ॥ Cs: गवादीनामुपभोगार्थं कूपादेरुद्धृतोदकं यत्र ध्रियते तन्निपानम् । ❀ —[b]) D5 lacuna; D7 क्षेत्र- (for क्षेत्रे). K2 कुलेव; K4. 6 B3 (marg.). 7. 8 Da3. a4 Dn1. n4 D3. 6. 8 T2 M1. 5-7 कुल्ये च (for कुल्येव). Da4 भारतः. G2 क्षेत्रज्ञस्यैव भारत. ❀ Ca: कुल्या कृत्रिमा नदी प्रणालिकया क्षेत्रे प्रविष्टा शुष्यमाणत्वान्न दृश्यते । ❀ —[c]) Bo. 8 Dn1. n4 Ds1 D2. 3. 8 स्मृतिर्; D6 स्मृतेर् (for स्मृतो). K6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds1 D2. 3. 6. 8 M1. 5-7 हि (for ऽपि). B8 (marg.) सच्यूति- (sic) (for स्मृतोऽपि). K7 D4. 9 शास्वतो (for शाश्वतो). —[d]) K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6. 7. 9 Da3. a4 D8 D2. 4-7. 9 विप्रहीनो (for °हीणो). Da3. a4 [ऽ]पि (for न).

15 [a]) K4 कामम् (for कामाद्). Da4 om. the first दन्ये. D5. 7 क्षु(D7 क्ष)मादन्ये (for क्षया°). V1 B8 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 कामादन्येच्छया चा(V1 °याद)-न्ये; T G1. 3. 6 कामादपेक्षया चान्ये. ❀ Cn (reading अन्येच्छया): भृतकाध्यापनादिः । ❀ —[b]) G1 कारणाद् (for °णैर्). K1 2. 4 अपरे (for °रैस्). —[c]) K6 Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Da3 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 7. 8 T G1-3. 6 M1. 5-7 [ऽ]पि (for हि). D5. 7 वृथाचा(D5 °का)रान्; T G1-3. 6 °चारा (for °चारं). ❀ Cn: वृथा, श्रद्धाराहित्यात् । ❀ —[d]) G3 भजंति. K4 सजंतो बहतो जनाः (sic).

16 [a]) G2 धर्मे (for धर्मो). Da4 संक्षिप्रं; D7 संक्षिप्तं; T1 G1. 3. 6 M5. 7 न क्षिप्रं; T2 G2 M6 नः क्षिप्रं (for स क्षिप्रं). —[b]) K4 विलेपस्; K6 V1 Bo. 6-9 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 7. 8 Cp (gloss: जडा एते इति) प्रलापस्; K7 Da3 a4 D4. 9 M1 6 7 विलोपश्; B6 (marg.) D6 विलापश् (for विलीनस्). K7 D4. 6. 9 चैव; M1. 6 7 तेषु (for स्त्वेव). T G1-3. 6 विलोमस्तेष्वसा(G2 °षु सा)धुषु (G3 °वत्). —[c]) K6 V1 Bo. 6-9 M1. 6. 7 अप्येतान्; Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 अथैतान् (for अन्ये तान्). Bo Da4 D3 उत्पन्नान्; G2 उन्मत्ता (for उन्मत्तान्). —[d]) K6 चापि; K7 V1 Da4 वाव-; B3 M5. 6 वाचा; T G1-3. 6 M1. 7 वाचं (for चाव-). D5 7 अपि वागहसंत्युत.

17 [a]) K1. 2 वृथावृत्ता; K6 [अ]भ्युपावृत्ता; K7 D4 9 ह्यपावृत्तं; Da3 Dn4 Ds1 ह्यपावृत्ता; Ds2 D5. 6 [अ]नुपावृत्ता (D6 °त्त-); D7 [अ]प्युपा° (for ह्युपा°). T G1-3. 6 M1. 5-7 महाजनादु(M1. 6. 7 °ह्यु)पावृत्ता. ❀ Cn: महाजनाः, द्रोणाचार्यादयः । ❀ —[b]) K6 B6-9 Da3. a4 D2 G2 राजधर्म- (D2 °र्मं); G1 °धर्मः; M1. 6. 7 °धर्माः (for °धर्मं). G2 -समादृताः (for समाश्रिताः). ❀ Ca. p: राजधर्मं, अर्थशास्त्रोक्तं, अर्थैकप्रकरणत्वात् (Cp: अर्थेषु तात्पर्यात्) ॥ Cs: राजधर्मं श्रेष्ठं धर्मं, प्राकृतजनानुमवाद्धर्माश्रित्वम् । ❀ —[c]) T G1. 3. 6 च (for हि). Bo धर्म-; D2 सर्वं (for सर्व-). T G1-3. 6 -गतः (for -हितः). —[d]) K4. 6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 D6 कैश्चिद्. D2. 3. 5. 7. 8 G1 -वर्तते (for -दृश्यते).

18 [a]) V1 B3 (marg. as in text) D5 7 M7 येन (for तेन). G1. 2 [अ]न्यं (for [अ]न्यः). K6 B3 Da3. a4 Cp (gloss: समृद्धो भवति) संभवति; Cpp प्र° (as in text). —[b]) K7 D4. 6. 9 यो परं (for सोऽपरं). K1 मनः (for पुनः). —[c]) K1 [illegible] —[d]) D8 स्थूल-

C. 12. 9275
B. 12. 261[60]. 19
K. 12. 266. 19

आचाराणामनैकाग्र्यं सर्वेषामेव लक्षयेत् ॥ १९
चिराभिपन्नः कविभिः पूर्वं धर्म उदाहृतः ।
तेनाचारेण पूर्वेण संस्था भवति शाश्वती ॥ २०

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि द्विपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५२ ॥

२५३

भीष्म उवाच ।
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
तुलाधारस्य वाक्यानि धर्मे जाजलिना सह ॥ १
वने वनचरः कश्चिज्जाजलिर्नाम वै द्विजः ।
सागरोद्देशमागम्य तपस्तेपे महातपाः ॥ २
नियतो नियताहारश्चीराजिनजटाधरः ।
मलपङ्कधरो धीमान्बहून्वर्षगणान्मुनिः ॥ ३
स कदाचिन्महातेजा जलवासो महीपते ।
चचार लोकान्विप्रर्षिः प्रेक्षमाणो मनोजवः ॥ ४
स चिन्तयामास मुनिर्जलमध्ये कदाचन ।
विप्रेक्ष्य सागरान्तां वै महीं सवनकाननाम् ॥ ५
न मया सदृशोऽस्तीह लोके स्थावरजङ्गमे ।

रूपो (for तुल्य°).

19 a) D5, 7 [अ]स्य (for [अ]न्यः). B7 Ds2 D3 स (for प्र-). — b) K4 बाध्यते. — c) Da4 आचारानाम्. K1, 2 अनैकांत्यं ; D4 G1, 2 अनेकाग्र्यं (G2 °ग्रं). — d) K4, 6 V1 B0, 6, 7, 8 (marg.). 9 Da3, a4 Dn1, n4 Ds D2, 3, 5, 7, 8 उप- (for एव). K1 लक्ष्यते ; K2 T G1–3, 6 M5 लक्षये (for लक्षयेत्).

20 Before 20, T G2, 3, 6 ins. भीष्मः. — a) Ds1 D4 T1 G1, 3, 6 वी(Ds1 D4 वि)राभिपन्नः ; G2 चिरापि° (for चिराभि°). T2 कतिभिः (for कविभिः). ❀ Ca : चिराभिपन्नः, अविगीतानादिप्रवृत्तः ॥ Cs : दीर्घकालानुष्ठितः । ❀ — b) K7 D4, 6, 9 स वै ; D5, 7 G2 पूर्व- ; M1 पूर्वे (for पूर्वं). B9 जन्म (for धर्म). — c) K7 D4, 9 शूक्ष्मेण (for पूर्वेण). — d) K2 शाश्वतीः.

Colophon om. in K1, 2 ; Ś1 missing : K3, 5 B1–5 Da1, a2 Dn2, n3 D1 G4, 5 M2–4 absent. — *Sub-parvan* : K6, 7 V1 B0, 6–9 Da3, a4 Dn1, n4 Ds D2–9 T G1–3, 6 M1, 5–7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name* : K4 Dn1 D5, 7 युधिष्ठिरप्रश्नः ; B6, 7, 9 Da3, a4 तुलाधारजाजलिसंवादः ; M6 आचाराणामनैकाग्र्यं ; M7 आचारानेकाग्रं. — *Adhy. no.* (figures, words or both) : K6 Ds M1, 6, 7 85 ; K7 D4, 6, 9 84 ; Dn1 D7 T1 G1, 3, 6 M5 87 ; Dn4 Ds2 86 ; D8 81 ; T2 101 ; G2 83. — *Śloka no.* : Dn1, n4 Ds 20.

253

☞ This adhy. is missing in Ś1 (cf. v. l. 12. 250. 35).

1 a) G3 om. from प्युदा up to पुरात (in 1b). — c) K1 तुल्याधारस्य ; D3 तुलाधरस्य. K7 D4, 5, 7, 9 M1, 5 (*inf. lin.*). 6 संवादं (for वाक्यानि). — d) K1 ज्वाज्वलिना ; G1 जांज°.

2 a) K7 D4–7, 9 तु (D4, 9 नु ; D5, 7 च) विचरन् ; G1 वने चरन् (for वनचरः). — b) G1 जांजलिर्. — d) K1, 2 महातपः ; K7 D4–7, 9 °यशाः (for °तपाः).

3 a) Da4 नीयतो नियताधारश् (sic). — d) V1 B6, 9 Da4 बहु- (for बहून्). K7 (marg. as in text) -गणान्वितः (for °न्मुनिः).

4 b) K1 जालावासो ; K7 B6 (marg.) Da4 D5, 7, 9 जलवासान् ; B8 Da3 D4, 6 G2 °वासा (G2 °स-) (for °वासो). — c) G2 चकार (for चचार). — d) K4, 6, 7 B0, 7 Da4 Ds D4, 5, 9 G1 प्रेक्ष्यमाणो (K7 °नो) (for प्रेक्ष°). K1 मनोजवाः ; T G1–3, 6 M1, 5–7 महाजवः (G1 °पः) (for मनो°).

5 a) G2 न (for स). K2 तदा (for मुनिर्). — b) K4 Dn1, n4 Ds D2, 3, 8 Cn जलवासे (for °मध्ये). Da4 कदा च नः. — c) Da4 विप्रेक्ष ; G2 प्रवेद्य (for विप्रेक्ष्य). K1, 7 G2 सागरांता. ❀ Cn : जलवासे मही

अप्सु वैहायसं गच्छेन्मया योऽन्यः सहेति वै ॥ ६
स दृश्यमानो रक्षोभिर्जलमध्येऽवदत्ततः ।
अब्रुवंश्च पिशाचास्तं नैवं त्वं वक्तुमर्हसि ॥ ७
तुलाधारो वणिग्धर्मा वाराणस्यां महायशाः ।
सोऽप्येवं नार्हते वक्तुं यथा त्वं द्विजसत्तम ॥ ८
इत्युक्तो जाजलिर्भूतैः प्रत्युवाच महातपाः ।
पश्येयं तमहं प्राज्ञं तुलाधारं यशस्विनम् ॥ ९
इति ब्रुवाणं तमृषिं रक्षांस्युद्धृत्य सागरात् ।
अब्रुवन्गच्छ पन्थानमास्थायेमं द्विजोत्तम ॥ १०
इत्युक्तो जाजलिर्भूतैर्जगाम विमनास्तदा ।
वाराणस्यां तुलाधारं समासाद्याब्रवीद्वचः ॥ ११

युधिष्ठिर उवाच ।

किं कृतं सुकृतं कर्म तात जाजलिना पुरा ।
येन सिद्धिं परां प्राप्तस्तन्नो व्याख्यातुमर्हसि ॥ १२

भीष्म उवाच ।

अतीव तपसा युक्तो घोरेण स बभूव ह ।

C. 12. 9289
B. 12. 262[1]. 13
K. 12. 267. 13

विप्रेक्ष्य, तपोबलाद्दूरदर्शनादिसिद्धिं प्राप्य । ❀ — d) K1. 2. 4. 7 Dn4 D4. 6. 9 सनग-; B3 (marg.) सगिरि- (for सवन-). B3 (marg. as in text) -पत्तनां; Ds1 -काननं; G1 -पर्वतां (for -काननाम्).

6 a) G2 मनया (for न मया). — b) G2 M1. 5. 6 सस्थाणु- (for स्थावर-). — c) Dn4 अक्षु; D5 अस्तु; D7 अस्ति (for अप्सु). Da3. a4 वैयायसं; T1 G1. 3. 6 वैहायसान् (for °यसं). T G1–3. 6 M5 गच्छन् (for गच्छेन्). ❀ Ca: वैहायसं नक्षत्रादि ॥ Cn: आकाशगतं ग्रहनक्षत्रादि । गच्छेदवगच्छेत् ॥ Cs: वैहायसं, आकाशवत्रावसादित्यम् ॥ Cv: अप्सु वैहायसं, पवनोद्बन्धनेन जलोपरिसंचारम् । ❀ — d) K2. 4 मया योन्यं; Ds1 मया योज्यः; M5 महायोग्यः (for मया योऽन्यः). K7 D9 सहैति (for सहेति). K1 मयान्योन्यस्सहेति वै (sic.); T G1–3. 6 महायोग्यस्मि ही(T2 है)ति वै. — After 6, Da3. a4 read 42ab for the first time, repeating it in its proper place.

7 a) K2. 4. 7 Dn1. n4 Ds2 D3–6. 8. 9 G2 अ(G2 न)दृश्यमानो; D2 स दृश्यमाणो (for °मानो). — b) V1 Bo. 8 (marg. as in text) Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 वदंस्तथा (V1 °तः); D5. 7 भवत्युत; T G1–3. 6 M1. 5–7 च भारत (for ऽवदत्ततः). K6 B7. 9 Da4 तथा; B6. 8 (marg.) Da3 तदा (for ततः). — After 7ab, T G1–3. 6 M5 read 41cd for the first time, repeating it in its proper place. — c) K2 B7 अब्रुवंश्; K6 अस्तुवंश्. T1 G1. 3. 6 तं; G2 तु (for च). K2 पिशाचस्. K2 Ds1 तां; D9 च; T1 G1–3. 6 तु (for तं). — d) K1 Bo Da4 Ds M1. 5–7 नैव (for नैवं). T1 G1–3. 6 नैवं वक्तुमिहार्हसि.

8 = (var.) 43. — a) K2 तुलाधरो; B9 °धारेण (hypermetric) (for °धारो). K2. 7 वनिग्- (for वणिग्-). K7 T1 G2. 3. 6 -धर्मो (for -धर्मा). — b) K2 Bo. 6. 8 Ds2 D3. 5. 7 T1 G2. 3. 6 M1. 5. 6 वारणस्यां (for वारा°). — c) Da4 पुतं (for एवं). G1 नार्हसे. — d) V1 तथा (for यथा). G3 वा (for त्वं). Da4 यथा त्वं द्विजसत्तमः.

9 Before 9, K7 D4. 9 ins. भीष्म उवाच. K1. 2. 4 G2 om. (hapl.) 9–10. — a) Ds1 इत्युक्ता. — c) G1 तु (for तम्). B1 D5–7 T G1. 3. 6 M1. 5–7 महा- (for अहं).

10 K1. 2. 4 G2 om. 10 (cf. v. l. 9). — b) K7 B3 D4. 9 T G1. 3. 6 M1. 5–7 उत्थाय (for उद्धृत्य). — d) D6 आस्थायेमां; T1 G1. 3. 6 आस्था चेत्ते; T2 आस्थायेति; M6 °यैमं (for °येमं). K7 द्विजोत्तमं; Da4 °त्तमः.

11 a) K4 जाज्वालिर्. — b) T1 G1. 3. 6 तथा (for तदा). — c) K2 M1. 5. 6 वारणस्यां. Da4 तुलाधारे; M1 तुराधारं (for तुला°). — d) B3 (marg. as in text) समागत्य (for °साद्य). K1 वचाः; K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 इदं (for वचः). M1. 6 दिदृक्षुः पांडुनंदन.

12 ab) D8 विकृतं (for किं कृतं). K6 V1 Bo. 6–9 K7 Da3 Dn1. n4 Ds2 D2–4. 6. 8. 9 T2 M1. 5. 6 दुष्करं; K7 Da4 Ds1 दुष्कृतं (for सुकृतं). K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 तात कर्म (by transp.); D6 कर्मजातं; M1. 6 कर्म कृतं. K4 जाज्वालिना. K2 परा; Dn4 तदा (for पुरा). — c) K6 M6 पुरा; D6 परा (for परां). T2 G3. 6 येन सिद्धिः पु(T2 प)रा प्राप्ता. — d) K6 अर्हति. K1 (*sup. lin. sec. m.* as in text) तन्मे ब्रूहि पितामह.

13 a) Da4 तेजसा (for तपसा). — b) Da4 सं-; T1 G1–3. 6 च (for स). — c) K2 नभ्युप-; K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 6. 8 तथोप-; K7 D5

C. 12. 9263
B. 12. 26 2. 13
K. 12. 257. 13

नद्युपस्पर्शनरतः सायं प्रातर्महातपाः ॥ १३
अग्नीन्परिचरन्सम्यक्स्वाध्यायपरमो द्विजः ।
वानप्रस्थविधानज्ञो जाजलिर्ज्वलितः श्रिया ॥ १४
सत्ये तपसि तिष्ठन्स न च धर्ममवैक्षत ।
वर्षास्वाकाशशायी स हेमन्ते जलसंश्रयः ॥ १५
वातातपसहो ग्रीष्मे न च धर्ममविन्दत ।
दुःखशय्याश्च विविधा भूमौ च परिवर्तनम् ॥ १६
ततः कदाचित्स मुनिर्वर्षास्वाकाशमास्थितः ।
अन्तरिक्षाज्जलं मूर्ध्ना प्रत्यगृह्णान्मुहुर्मुहुः ॥ १७
अथ तस्य जटाः क्लिन्ना बभूवुर्ग्रथिताः प्रभो ।
अरण्यगमनान्नित्यं मलिनो मलसंयुताः ॥ १८
स कदाचिन्निराहारो वायुभक्षो महातपाः ।
तस्थौ काष्ठवदव्यग्रो न चचाल च कर्हिचित् ॥ १९
तस्य स्म स्थाणुभूतस्य निर्विचेष्टस्य भारत ।
कुलिङ्गशकुनौ राजन्नीडं शिरसि चक्रतुः ॥ २०
स तौ दयावान्विप्रर्षिरुपप्रैक्षत दंपती ।

लघूप-; V1 D7 नह्युप-; D3 तस्योप-; G2 इत्युप- (for नद्युप-). Ds2 -तरः; T G1-3. 6 M1. 5-7 -परः (for -रतः). K4 न नद्यस्पर्शनरतः; D4 corrupt. — d) K2 महातपः.

14 a) G1. 2 M5 अग्निं (for अग्नीन्). — b) G2 मुनिः (for द्विजः). — c) K7 D4. 9 -विहारज्ञो; D5 -विधानेन (for °नज्ञो). — d) K1 जाललिर्; K4 जाज्वलिर्. K2. 7 G1 M1. 5 ज्वलित-; G2. 3 ज्वलन- (for ज्वलितः). G1 -क्रिया; G2. 3 -प्रियः (for श्रिया).

15 a) G1 तत्त्वे; M1. 6 वन्ये (for सत्ये). K1. 4. 7 M1. 6 [अ]तिष्ठत् (for तिष्ठन्). K6 V1 B0. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 M5. 7 वने तपस्यतिष्ठत्स. — b) K4 स च; D5. 7 न वै (for न च). K7 D4. 6. 9 चाहारम्; T G1. 3. 6 M1. 5. 7 चाधर्मम् (for च धर्मम्). D5 T1 M5 अवेक्षत; G1. 3. 6 अपे° (for अवै°). G2 न वा वर्षमवेक्षत. ❀ Cn : न च धर्ममवैक्षत, धर्मवानस्मीति मानं न प्रापेत्यर्थः ॥ Cs : कामक्रोधादियुक्ते मनसि न धर्मो बभूवेत्यर्थः । ❀ — c) K6 वर्षासु (for °सु). K1 -यायी (for -शायी). — d) D6 -संश्रया (for °यः).

16 a) B6 (marg.) पंचताप- (for वातातप-). G2 वातातपसहोनीहो. — b) D5. 7 वा (for च). K2 चर्मम्; Ds1 T G1-3. 6 M1. 5. 6 [अ]धर्मम् (for धर्मम्). Da4 अविंदतः. ❀ Ca : धर्मानाचरन्नपि अशाश्वतं धर्मं विवेद [न शाश्वतम्] । Cs (reading [अ]धर्मम्) : वाक्कायाभ्यां न किंचित्पापं कृतवान् । ❀ — c) K2 B0 Ds दुःखशय्या; T G1-3. 6 दुःख(G1 °खं)शय्यां (for °शय्याश्च). D2 om. from च up to वर्तनम् (in 16d). T2 G1-3. 6 विविधां (for °धा). — d) Ds1 M5 वि- (for च). K6 B0. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds1 D3. 5. 7. 8 -वर्तते (for -वर्तनम्).

17 a) K6. 7 V1 B0. 6. 7. 9 अंतरीक्षाज्. K1. 2. 7 D4-7. 9 मूर्ध्नि (for मूर्ध्ना). — d) K6. 7 प्रत्यगृह्णाद्; D5. 7 प्रपतंतं (for प्रत्यगृह्णान्). B3 (marg. as in text) मुनिर् (for मुहुर्).

18 a) D2 om. अथ तस्य जटाः. K6. 7 B1 D3 D5 M1. 6 जटा. — b) K7 D4. 9 व्यथिता (for ग्रथिताः). K1. 2. 4. 7 D4-7. 9 विभो; V1 इव; Da4 M1 प्रभो (for प्रभो). — For 18ab, T G1-3. 6 subst.:

703* क्लिन्ना बभूवुर्ग्रथिता आप्लुतस्य जटाः प्रभो ।

— c) K1. 2 -वासिनो; T1 G1-3. 6 -गमनो (for -गमनान्). — d) K7 जाजलो; B6-9 Da4 D5. 7 M1. 6 मलिना; D4. 6. 9 जटिलो (for मलिनो). K7 Dn1. n4 D5 D3. 4. 6. 9 T G1-3. 6 -संयुतः; M1 -संवृताः (for -संयुताः).

19 b) K2 महातपः. — d) D4 स (for च).

20 a) K6 तस्य स्व-; B9 तत्र स्म; Ds2 तस्य च; D3 (marg. as in text) स्थितस्य (for तस्य स्म). K1 [अ]स्थाणु- (for स्थाणु-). — c) K2 तुलिंग-; K4 D4. 9 भुलिंग-; K6 D2. 3. 8 G2 Cs कालिंग-; K7 D6 भूलिंग-; T2 कुळिंग-; Cp Csp कुलिङ्ग- (as in text). K1 -शकुनो; K7 D4. 6. 9 T2 -शकुनी; G2 °ना (for °नौ). — d) Da4 निडं; T2 इदं; M1. 6. 7 नीळं. K2 नीडं चिरस्य चक्रतुः. ❀ Ca : कलिङ्गशकुनौ धूम्यारपक्षिणौ । कुलिङ्गशकुनाविति पाठे कपोतपक्षिणौ ॥ Cs : कुलिङ्गश्चटकः । ❀

21 a) D5. 7 ततो; G2 न तौ (for स तौ). Da4 यथावान् (for दयावान्). K6 V1 B0. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 M1. 5-7 ब्रह्मर्षिर्; T G1-3. 6 स मुनिर् (for विप्रर्षिर्). — b) K7 B6. 9 G2 उपप्रेक्षत; V1 उदैक्षत (submetric); B8 (marg. as in text) M1. 6 उदप्रै(B8 °पे)क्षत; Cs (gloss : उपैक्षत) उपप्रैक्षत (as in text). — c) Da4 ताडकं; M1. 5-7 निलयं (for नीडकं).

कुर्वाणं नीडकं तत्र जटासु तृणतन्तुभिः ॥ २१
यदा स न चलत्येव स्थाणुभूतो महातपाः ।
ततस्तौ परिविश्वस्तौ सुखं तत्रोषतुस्तदा ॥ २२
अतीतास्वथ वर्षासु शरत्काल उपस्थिते ।
प्राजापत्येन विधिना विश्वासात्काममोहितौ ॥ २३
तत्रापातयतां राजञ्शिरस्यण्डानि खेचरौ ।
तान्यबुध्यत तेजस्वी स विप्रः संशितव्रतः ॥ २४
बुद्ध्वा च स महातेजा न चचालैव जाजलिः ।
धर्मे धृतमना नित्यं नाधर्मं स त्वरोचयत् ॥ २५

अहन्यहनि चागम्य ततस्तौ तस्य मूर्धनि ।
आश्वासितौ वै वसतः संप्रहृष्टौ तदा विभो ॥ २६
अण्डेभ्यस्त्वथ पुष्टेभ्यः प्रजायन्त शकुन्तकाः ।
व्यवर्धन्त च तत्रैव न चाकम्पत जाजलिः ॥ २७
स रक्षमाणस्त्वण्डानि कुलिङ्गानां यतव्रतः ।
तथैव तस्थौ धर्मात्मा निर्विचेष्टः समाहितः ॥ २८
ततस्तु कालसमये बभूवुस्तेऽथ पक्षिणः ।
बुबुधे तांश्च स मुनिर्जातपक्षाञ्शकुन्तकान् ॥ २९
ततः कदाचित्तांस्तत्र पश्यन्पक्षीन्यतव्रतः ।

C. 12. 9306
B. 2. 262[1].30
K. 12. 267. 30

22 a) Da4 सदा (for यदा). K6 V1 Bo. 6–9 Da3 Dn1. n4 D2. 5. 8 M1. 6. 7 न स (by transp.). Bo. 8 (marg. as in text) एष (for एव). — b) K1 स्थाणुभूतौ. K1 B7 महातपः. — c) T2 M1 ततस्थौ (for °स्तौ). Bo Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 सुख- (for परि-). K6 -विश्रस्तौ; D6 -विस्वस्तौ; G2 -वर्तस्थौ (for -विश्वस्तौ).

23 a) K6 G1 अतीतासु; Da4 अतितासु. B3 च (for [अ]थ). — b) T1 G1–3. 6 उपस्थितः (for °स्थिते). — c) G2 प्रजापत्येन. — d) K2 विश्वात्मात्; D6 °स्ये (for °सात्). D6 क्षाम- (for काम-).

24 a) M5 तस्य (for तत्र). D7 T G1–3. 6 M5 [उ]त्पादयतां; M1. 6 पातयतां (for [अ]पात°). — b) K2 चिरषंडानि खेचरौ; V1 शिरश्चां°. — c) G2 न तस्य विप्रियं चक्रे. — d) K1. 4 संश्रित-; Ds1 D4. 6. 9 शंसित- (for संशित-).

25 a) K1. 2. 4 Da4 D6 T2 G2 बुख्वा; D2 बुद्धिं; M1 बध्वा (for बुध्वा). K1. 2. 4 Dn4 T2 G1. 2 M5 सु- (for स). — b) Da3 Dn1. n4 D8 (before corr.) च; T G1–3. 6 स (for [ए]व). K4 जाज्वलिः. — K1 reads 25^c–27^d twice. — c) K4. 6 Bo. 6 (marg. as in text). 7. 8 (marg. as in text). 9 Da4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 कृतमना; G3 धृतिमता (for धृतमना). K1 (both times). 2 धृतधर्ममना नित्यं. — d) G1 न धर्मे. K1 (both times). 2 व्यरोचयत्; K7 D4. 6. 9 [ऽ]न्व°; T1 G2. 3. 6 ह्य°; T2 M1. 5–7 [ऽ]भ्यरोचयत् (M1 °पयेत्) (for त्वरो°).

26 For the repetition in K1, cf. v. l. 25. — a) K1 (both times) D6 चागस्य (sic); K6 चाप्यंते; Dn1. n4 Ds2 D8 चागत्य (for °म्य). — b) T1 G1–3. 6 अस्य (for तस्य). — c) Da4 आश्वासंतौ; T2 विश्वासितौ (for आश्वा°). K4. 6. 7 Bo. 8 Dn1. n4 Ds D2. 8 निवसतः (Ds °तां); D3 निवसितौ; D1 वै सततं; D9 परौ नित्यं; T G1–3. 6 च सततं (for वै वसतः). D5 वा; M1. 5–7 च (for वै). — d) Da4 स; D6 तं (for सं-). K1 (both times) Da4 तदा विभौ; D6 स चाभिभो.

27 For the repetition in K1, cf. v. l. 25. — a) K7 त्वाथ (for त्वथ). K1 (both times). 2. 4 पुष्पद्भ्यः (for पुष्टेभ्यः). G2 अंडेभ्यस्तावदुष्टेभ्यः. — b) K2. 4. 6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–4. 6. 8. 9 T2 M7 प्राजायंत; D5. 7 प्रापतंत; G3 प्रीणयंत (for प्रजा°). — G1 om. (hapl.) 27^c–29^d. — c) K7 न्यवर्धंत (for व्यवर्धन्त). — d) K6 चाकल्पत (for °म्पत). K4 जाज्वलिः.

28 G1 om. 28 (cf. v. l. 27). — a) T2 G2 M1. 6. 7 सं- (for स). K1. 2. 7 रक्षमानस्; B3 Da4 Ds D5. 7. 9 रक्ष्यमाणस् (for रक्ष°). — b) K1. 4. 7 D4. 6. 9 भु(K7 भू)लिंगानां; K2 तुलिंगानां; K6 D2. 3. 8 G2 कलिंगानां; Ds कुलिंगानि; T2 कुलिंगानां (for कुलिङ्गानां). K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 धृतव्रतः (for यत°). — G2 repeats 28^{cd} after 30^{ab}. — c) G2 (second time) तदैव.

29 G1 om. 29 (cf. v. l. 27). — a) M1. 6. 7 काले (for काल-). — b) K6 Da3. a4 T G2. 3. 6 स्वय; K1. 6. 7 Dn1. n4 K7 D4. 6. 9 ते तु (for तेऽथ). — c) K1. 6. 7 Dn1. n4 Ds D2–4. 6. 8. 9 M5 तु (for च). — d) K6 D8 कलिंगा(D8 °का)न्; V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds

C. 12. 9305
B. 12. 253(1). 30
K. 12. 267. 30

बभूव परमप्रीतस्तदा मतिमतां वरः ॥ ३०
तथा तानभिसंवृद्धान्दृष्ट्वा चाप्नुवतां मुदम् ।
शकुनौ निर्भयौ तत्र ऊषतुश्चात्मजैः सह ॥ ३१
जातपक्षांश्च सोऽपश्यदुड्डीनान्पुनरागतान् ।
सायं सायं द्विजान्विप्रो न चाकम्पत जाजलिः ॥ ३२
कदाचित्पुनरभ्येत्य पुनर्गच्छन्ति संततम् ।
त्यक्ता मातृपितृभ्यां ते न चाकम्पत जाजलिः ॥ ३३

अथ ते दिवसं चारीं गत्वा सायं पुनर्नृप ।
उपावर्तन्त तत्रैव निवासार्थं शकुन्तकाः ॥ ३४
कदाचिद्दिवसान्पञ्च समुत्पत्य विहंगमाः ।
षष्ठेऽहनि समाजग्मुर्न चाकम्पत जाजलिः ॥ ३५
क्रमेण च पुनः सर्वे दिवसानि बहून्यपि ।
नोपावर्तन्त शकुना जातप्राणाः स ते यदा ॥ ३६
कदाचिन्मासमात्रेण समुत्पत्य विहंगमाः ।

D2. 8 कु(B6 [marg]क)लिंगका(Da4 °ता)न्; D5 सकुंत° (for शकुन्त°).

30 K1 om. 30. — a) Da3. a4 Ca. p पक्षैर्विं(Da4 कुंक्षैर्वा)पंचतस्तांस्तु. ❀ Ca: पक्षैर्विपञ्चतः पक्षसंघोद्गमाद्दुड्डीयमानान् ॥ Cp: पक्षैरुद्गतैरितस्ततो गतानित्यर्थः । ❀ — b) K2. 7 B8 (marg.) D4–7. 9 पक्षैर्; Da4 पक्षिन्; M1. 6 विप्रो (for पश्यन्). K2 विवर्धनः; D6 यतस्ततः (for यतव्रतः). — After 30ab, G2 repeats 28cd. — c) D6 -प्रीतिस् (for -प्रीतस्). — d) M5 तथा (for तदा). K2 D6 वर (for वरः).

31 K1 reads 31 twice. — a) B8 तदा; T G1–3. 6 M1. 6. 7 ततस् (for तथा). K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 अपि; D4 T2 M1. 5–7 अति-; T1 G1–3. 6 इह (for अभि-). K4 -संवृक्षान् (for °द्धान्). — b) K1 (first time) सृष्ट्वा; D4 lacuna (for दृष्ट्वा). K1 (both times). 2. 4 प्रासवतो; V1 B8. 9 Da3. a4 चाप्नुवतो; D5. 7 प्रापयतां; T G1. 3. 6 M1. 6 चैवाप्नुवन्; G2 M7 चैवाप्नवान्; M5 प्राप परां; M5 (*sup. lin.*) चैवाप्नुतां (for चाप्नुवतां). K2 मदं (for मुदम्). — c) K7 D4. 6. 9 T G2. 3. 6 M1. 6. 7 शकुनी; G1 °निर् (for °नौ). K7 D4. 6. 9 निर्भयं; G1 निर्ययौ (for निर्भयौ). — d) K1 (second time) तूषतुश्च; K2 ह्यु° (for ऊ°). T2 G1. 2 चांडजैः (for चात्मजैः). K1 (first time) तदा मतिमतां वरः (=30d).

32 a) T2 खात- (for जात-). T1 G1–3. 6 च तान्; M5 तथो (for च सो). T1 G1–3. 6 पश्यन् (for ऽपश्यद्). — b) K1 उडीनान्; K2 उत्थितान्; K4 उदीनान्; K7 उर्दी°; D4. 9 उद्दीनान्; T2 G2 M1. 5–7 वि(G2 नि)ली°; M5 (*sup. lin.*) विनीडान् (for उड्डीनान्). B8 (marg.) पुरतो गतान् (for पुनरा°). — c) T G1. 3. 6 M1. 5–7 साये साये (for सायं सायं). — d) K4 जाज्वलिः. K2 न सोकंपत जाजलिः. — After 32, M1. 5. 7 read 36 for the first time, repeating it in its proper place.

33 K1. 2 D7 om. (hapl.) 33. K4 om. (hapl.) 33–37; G1 om. (hapl.) 33–35. V1 reads 33–35 on marg. — a) K7 D4. 6. 9 आयांति; B8 (marg. as in text) आगत्य (for अभ्येत्य). — b) Ds1 G2 गच्छति (for गच्छन्ति). V1 सत्वरं; G2 संगतिं; M1. 6 संगताः (for संततम्). — c) T2 M1. 6 त्यक्त्वा (for त्यक्ता). K1 V1 Bo. 6–8 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–6. 8. 9 माता- (for मातृ-). Da3. a4 तु; M1 तौ (for ते). — d) D1 वाकंपत; T1 च कंपत.

34 K4 G1 om. 34 (cf. v. l. 33). V1 reads 34 on marg. — a) K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds1 D2. 3. 8 तथा (for अथ). T G3. 6 दिवसे; M5 °सौ (for °सं). K7 Dn1 D2–4. 6. 8. 9 M6 चापि; Ds1 चारी; D5. 7 वापि; T1 G2. 3. 6 M7 चारं; T2 चार्य; M1 चारिर्; M5 वारं (for चारीं). K1 अथ ते दिविसंचारी; Ds1 तथा दिवससंचारी. — b) V1 Bo. 6. 8 (marg.). 9 Da3. a4 T G3. 6 M1. 5–7 साये (for सायं). D6 नृपः. — d) K6 सकुंतकाः.

35 K4 G1 om. 35 (cf. v. l. 33); V1 reads the same on marg. — b) D8 गत्वा सायं (for समुत्पत्य). — c) T2 G2 M5 पुनर्जग्मुर् (for समाजग्मुर्). — d) G2 तं न (for न च).

36 K4 om. 36 (cf. v. l. 33). M1. 5. 7 read 36 for the first time after 32. — a) K1 क्रमेन. — b) K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 दिवसान्सुबहूनथ (V1 °पि). — c) K2 Ds1 T1 नोपतर्वत (sic). — d) Ds1 यातप्रायाः स्म; D7 T G1–3. 6 M5 (both times) जातपक्षाश्च (M5 [both times] °स्तु) (for °प्राणाः स). K6 D7 T1 G1. 3. 6 तदा (for यदा).

37 K4 om. 37 (cf. v. l. 33). — a) G2 जात- (for मास-). T1 G1. 3. 6 कदाचिज्जातपक्षास्ते. — b) K6 समुत्पाद्य (for °त्पत्य). — c) B6 (marg.) [अ]ति-

नैवागच्छंस्ततो राजन्प्रातिष्ठत स जाजलिः ॥ ३७
ततस्तेषु प्रलीनेषु जाजलिर्जातविस्मयः ।
सिद्धोऽस्मीति मतिं चक्रे ततस्तं मान आविशत् ॥ ३८
स तथा निर्गतान्दृष्ट्वा शकुन्तान्नियतव्रतः ।
संभावितात्मा संभाव्य भृशं प्रीतस्तदाभवत् ॥ ३९
स नद्यां समुपस्पृश्य तर्पयित्वा हुताशनम् ।
उदयन्तमथादित्यमभ्यगच्छन्महातपाः ॥ ४०
संभाव्य चटकान्मूर्ध्नि जाजलिर्जपतां वरः ।
आस्फोटयत्तदाकाशे धर्मः प्राप्तो मयेति वै ॥ ४१
अथान्तरिक्षे वागासीत्तां स शुश्राव जाजलिः ।
धर्मेण न समस्त्वं वै तुलाधारस्य जाजले ॥ ४२

वाराणस्यां महाप्राज्ञस्तुलाधारः प्रतिष्ठितः ।
सोऽप्येवं नार्हते वक्तुं यथा त्वं भाषसे द्विज ॥ ४३
सोऽमर्षवशमापन्नस्तुलाधारदिदृक्षया ।
पृथिवीमचरद्राजन्यत्रसायंगृहो मुनिः ॥ ४४
कालेन महतागच्छत्स तु वाराणसीं पुरीम् ।
विक्रीणन्तं च पण्यानि तुलाधारं ददर्श सः ॥ ४५
सोऽपि दृष्ट्वैव तं विप्रमायान्तं भाण्डजीवनः ।
समुत्थाय सुसंहृष्टः स्वागतेनाभ्यपूजयत् ॥ ४६

तुलाधार उवाच ।

आयानेवासि विदितो मम ब्रह्मन्न संशयः ।
ब्रवीमि यत्तु वचनं तच्छृणुष्व द्विजोत्तम ॥ ४७

C. 12. 9323
B. 12. 262[1]. 47
K. 12. 267. 47

छंस् (for [आ]गच्छंस्). $K_{1.2.7}$ $D_{4.6.9}$ तदा (for ततो). —^{d}) $K_{1.7}$ $G_{1.3}$ प्रतिष्ठत (for प्राति°).

38 ^{a}) $K_{1.2}$ प्रनींडेषु; K_{4} प्रलीडेषु; K_{6} प्रहीणेषु; V_{1} B_{8} (marg.) Dn_{4} $D_{4.6.9}$ M_{5} प्रडीनेषु; M_{1} प्रयातेषु (for प्रलीनेषु). —^{b}) G_{2} जाजली. K_{4} -विस्मितः; K_{7} $B_{6.8}$ D_{5-7} T_{1} $G_{3.6}$ -विश्मयः (for -विस्मयः). —^{d}) D_{s1} तस्मात्न (for तं मान).

39 ^{a}) $K_{1.2.4}$ सर्वथा; T_{1} $G_{2.3.6}$ स तु तान्; T_{2} स तदा; G_{1} सानुगान् (for स तथा). D_{4} अनिर्गतान् (sic) (for निर्ग°). K_{1} सृष्ट्वा (for दृष्ट्वा). —^{b}) V_{1} शकुनान् (for °न्तान्). K_{1} -व्रताः. —^{c}) $K_{1.2}$ संभाव्ये (for °व्य). K_{7} $D_{4.9}$ साभिमानी कृतमना. ❀ Cn: संभाव्य, वर्धयित्वा ॥ Cs: जीवन्त्येते इति दृष्ट्वा । ❀ —^{d}) K_{7} $D_{4.9}$ गाढं (for भृशं). K_{6} V_{1} $Bo._{6-9}$ $Da_{3.a4}$ $Dn_{1.n4}$ D_{s} $D_{2.3.8}$ प्रीत(V_{1} °ति)मना; D_{5} प्रीत्य तदा (for प्रीतस्तदा). K_{2} Bo भवेत् (for [अ]भवत्).

40 ^{a}) G_{1} स नद्या स उपस्पृश्य. —^{c}) Da_{4} उदरं च (for उदयन्तम्). —^{d}) K_{6} V_{1} $Bo._{6-9}$ $Da_{3.a4}$ $Dn_{1.n4}$ D_{s} $D_{2.3.8}$ उपा(K_{6} Da_{4} °प)तिष्ठन् (for अभ्यगच्छन्).

41 ^{a}) K_{1} D_{8} चटकां; Da_{4} चटांकान्; M_{6} च जटान् (for चटकान्). —^{b}) K_{4} जाज्वलिर्. Da_{4} जयतां (for जपतां). — T $G_{1-3.6}$ M_{5} read 41^{cd} for the first time after 7^{ab}. —^{c}) $Dn_{1.n4}$ $D_{2.3.8}$ G_{1} (second time) तथा (for तदा). —^{d}) K_{6} धर्म (for धर्मः). D_{2} प्राप्ते. T $G_{1-3.6}$ (all second time) च (for वै).

42 $Da_{3.a4}$ read 42^{ab} for the first time after 6. —^{a}) Da_{4} (first time) तथा (for अथ). $K_{6.7}$ V_{1} $Bo._{6-9}$ Da_{4} (both times) D_{s1} अंतरीक्षे. —^{b}) K_{6} $Bo._{6.7.8}$ (marg.).$_{9}$ $Da_{3.a4}$ (both both times) $Dn_{1.n4}$ D_{s2} $D_{2.3.8}$ च (for स). Da_{4} (both times) सुश्राव. K_{4} जाज्वलिः. $D_{5.7}$ तां शुश्राव स जाजलिः. —^{c}) T_{2} तं (for त्वं). —^{d}) K_{4} जाज्वले; D_{8} जाजलेः.

43 = (var.) 8. —^{a}) K_{2} $Bo._{8}$ $D_{3.5.7}$ T $G_{3.6}$ वारणस्यां. B_{9} महाप्रज्ञस; G_{2} °भागस्; $M_{1.7}$ °प्राज्ञ (for °प्राज्ञस्). —^{b}) Da_{3} प्रतिष्ठतः. —^{d}) Da_{4} द्विजः. B_{8} यथा त्वं द्विज भाषसे.

44 ^{a}) K_{1} Da_{4} आपन्नास्; G_{1} °न्ने (for °न्नस्). —^{c}) K_{6} अभवद्; Da_{4} अचलद् (for अचरद्). G_{2} पृथिवीचंद्रमा राजन्.

45 ^{a}) $K_{6.7}$ Da_{4} T_{1} $G_{1.3.6}$ गच्छन् (for [अ]गच्छत्). —^{b}) K_{1} $M_{1.5}$ वारणसीं; K_{7} वारानसीं. —^{c}) K_{1} पुण्यानि; $K_{2.4}$ पन्यानि (for पण्यानि). K_{7} $D_{4.6.9}$ विक्रीणानं तु पण्यानि; Da_{4} निक्रिणं स च पुण्यानि; G_{2} विशीर्णतं च पुण्येन (sic). —^{d}) $D_{5.7}$ ह (for सः).

46 ^{a}) B_{7} विप्रैव (for दृष्ट्वैव). —^{b}) D_{8} आसीनं (for आयान्तं). $B_{7.8}$ $G_{1.2}$ -जीविनः (for -जीवनः). ❀ Ca: भाण्डैः नानाविधैः पण्यैः जीवनं जीविका यस्य । भाण्डशालिक इत्यर्थः ॥ Cn: भाण्डं मूलधनं, तेन जीवनं यस्य । [illegible] मूलवणिग्धने' इति विश्वः (also

C. 12. 9324
B. 12. 262(1).48
K. 12. 267. 48

सागरानूपमाश्रित्य तपस्तप्तं त्वया महत् ।
न च धर्मस्य संज्ञां त्वं पुरा वेत्थ कथंचन ॥ ४८
ततः सिद्धस्य तपसा तव विप्र शकुन्तकाः ।
क्षिप्रं शिरस्यजायन्त ते च संभावितास्त्वया ॥ ४९
जातपक्षा यदा ते च गताश्चारीमितस्ततः ।
मन्यमानस्ततो धर्मं चटकप्रभवं द्विज ।
खे वाचं त्वमथाश्रौषीर्मां प्रति द्विजसत्तम ॥ ५०
अमर्षवशमापन्नस्ततः प्राप्तो भवानिह ।
करवाणि प्रियं किं ते तद्ब्रूहि द्विजसत्तम ॥ ५१

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि त्रिपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५३ ॥

---

quoted in Cp) ॥ Cs: भाण्डानि चन्दनकुङ्कुमादीनि, तेषां विक्रयेण जीवनं यस्य । ❀ — ^{c}) B8 (marg. as in text) स्वयं; D4 स सं- (for सुसं-). — ^{d}) K2 [अ]भि- (for [अ]भ्य-). K7 Da3. a4 D6 -पूजयन् (for °यत्).

47 T1 G1–3. 6 om. the ref. — ^{a}) K1. 2 D4. 9 T2 M1. 5–7 आ(K2 अ)यत्नेव; K4 Da4 आयात्ते(Da4 °ते)न; K6. 7 आयात्नेव; D7 T1 G1–3. 6 आगतेन (for आयानेव). K6 [अ]पि; Dn4 [आ]स (for [अ]सि). — ^{b}) K1 सम- (for मम). K3 मम ब्रह्मणसंशयः (sic). — ^{c}) G2 अब्रवीद् (for ब्रवीमि). — ^{d}) Da4 द्विजोत्तमः.

48 ^{a}) Da4 सागरात्परमाश्रित्य; D7 °रांतरमाश्रित्य; G1 °रानुपमाश्रित्य. ❀ Cn: सागरानूपं, सागरसमीपस्थं सजलप्रदेशम् । ❀ — ^{b}) K3 तु या; G1 मया (for त्वया). G2 मुहुः (for महत्). — ^{c}) K1. 2 तु (for च). K1 Da4 संज्ञात्वं; B8 (marg. as in text) संस्थां त्वं; D7 T1 G1–3. 6 संस्थानं (for संज्ञां त्वं). — ^{d}) Da4 कथं च नः. T1 G1. 3. 6 त्वं पुरा वेत्थ किंचन.

49 ^{a}) G2 तपः- (for ततः). K1. 2. 4 ततश्च तसतपसस्. — ^{b}) Ds1 न च (for तव). — ^{c}) K4 अजायंते. — ^{d}) K1. 2. 4 संतापितास् (for संभावि°). Da4 चेतसं भावितास्त्वया.

50 ^{a}) T1 G1–3. 6 तथा; T2 M1. 6. 7 तदा (for यदा). — ^{b}) K1. 4 गतश्च. K7 D4. 9 चारम् (for चारीम्). D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 गताश्च च(G2 om. च)-रितुं ततः. — ^{c}) K1. 2. 4 B8 (marg.) तु तं; Da4 तपो- (for ततो). G2 मन्यमानस्तमेवातो. — ^{d}) D4 चदक-; G1 चकट-; G2 धर्मं च (for चटक-). B9 D4 G2 -प्रभव- (for °वं). K1. 2 द्विजः. Da4 corrupt. ❀ Cs: चटकप्रभवं, चटकोत्पत्तिहेतुभूतनिश्चलावस्थानप्रभवम् । ❀ — ^{e}) K1. 2. 4 Ds1 D5 वाचो (for वाचं). K1. 2. 4 त्वम् (by transp.); Da4 M1. 6 तमथ; D7 T1 G1. 3 त्वं तदा. K1. 2 अश्रौषीन्. V1 Bo खे च वाचं त्वम् श्रौषीर्; Dn1 खे वाचमथमश्रौ°; G3 खे वाचं त्वमथा श्रौष्य (sic). — ^{f}) Da4 -सत्तमः.

51 K3 om. (hapl.) 51; V1 reads it on marg. — ^{a}) K4 अमर्श- (for अमर्ष-). — ^{b}) G2 ततः (for ततः). K1. 6 इति (for इह). — ^{c}) G2 करवाणि प्रियोऽहं ते. — ^{d}) K1 तद्ब्रूहि त्वं (hypermetric) (for तद्ब्रूहि). K4. 6 Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Da3. a4 D5. 7 T2 M5. 7 त्वं द्विजोत्तम (for द्विजसत्तम). B8 (orig.) M1. 6 तन्मे ब्रूहि द्विजोत्तम; T1 G1. 3. 6 तन्मब्रूहि द्विजोत्तम; G2 तद ब्रूहि द्विजोत्तम.

Colophon. Ś1 missing: K3. 5 B1–5 Da1. a3 Dn1. n3 D1 G4. 5 M2–4 absent. — *Sub-parvan*: K1. 2. 4. 6. 7 B6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–5. 7. 8 T G1–3. 6 M1. 5–7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name*: K1. 2. 4 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 M5. 7 तुलाधारजाज(K1 °ज्व)लिसंवादः; K6 जाजलितुलाधारसंवादः; K7 D4. 6. 9 तुलाधारजाजलिसंवादे विस्मयः; G6 तुलाधारजाजलिः; M6 तुलाधारजाजलिसंवादे तुलाधारसमागमः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K6 D8 M1. 6. 7 86; K7 85; Da3 Dn1 Ds1 D7 T1 G1. 3. 6 M5 88; Dn4 Ds2 87; D8 82; T2 102; G2 84. — *Śloka no.*: Dn1 D8 52; Dn4 50.

२५४

भीष्म उवाच ।

इत्युक्तः स तदा तेन तुलाधारेण धीमता ।
प्रोवाच वचनं धीमाञ्जाजलिर्जपतां वरः ॥ १

विक्रीणानः सर्वरसान्सर्वगन्धांश्च वाणिज ।
वनस्पतीनोषधीश्च तेषां मूलफलानि च ॥ २

अध्यगा नैष्ठिकीं बुद्धिं कुतस्त्वामिदमागतम् ।
एतदाचक्ष्व मे सर्वं निखिलेन महामते ॥ ३

एवमुक्तस्तुलाधारो ब्राह्मणेन यशस्विना ।
उवाच धर्मसूक्ष्माणि वैश्यो धर्मार्थतत्त्ववित् ।
जाजलिं कष्टतपसं ज्ञानतृप्तस्तदा नृप ॥ ४

वेदाहं जाजले धर्मं सरहस्यं सनातनम् ।
सर्वभूतहितं मैत्रं पुराणं यं जना विदुः ॥ ५

अद्रोहेणैव भूतानामल्पद्रोहेण वा पुनः ।
या वृत्तिः स परो धर्मस्तेन जीवामि जाजले ॥ ६

परिच्छिन्नैः काष्ठतृणैर्मयेदं शरणं कृतम् ।
अलक्तं पद्मकं तुङ्गं गन्धांश्चोच्चावचांस्तथा ॥ ७

C.12.9345
B.12.261[2].7
K.12.268.7

254

☞ This adhy. is missing in Ś1 (cf. v. l. 12. 250. 35).

1 B9 om. 1–3. G3 om. the ref. — a) Da4 सदांते च (for तदा तेन). — b) K1.2.4 वै द्विजः; K7 D4–7.9 जाजलिः (for धीमता). — c) G1.3.6 उवाच (for प्रो°). — d) K4 जाज्वलिर्; K7 D4.6.9 महर्षिर् (for जाजलिर्). K1.2.4 B8 (marg. as in text) वदतां; Da3.a4 Dn4 D6 जयतां (for जपतां). D5 वर.

2 Before 2, K1.2.4.6 V1 B0.6–8 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5–8 T G1.2.6 M1.5–7 ins. जाज(K4 °ज्व)-लिरुवाच. B9 om. 2 (cf. v. l. 1). — a) K2 विक्रीणातान्; Da3.a4 Dn1.n4 D5.7.8 G2 M7 विक्रीण(Da4 °णा-; G2 -°णी)तः; M1.6 °णंतं (for °णानः). M1 बहु- (for सर्व-). — b) K7 Da4 D9 G2 M5 वाणिजः; D4 °जाः (for °ज). — c) D5 वनस्पतीर् (for °स्पतीन्). K6 Ds D7 T1 G1.2.6 M1.6 ओषधींश्च; D6 औषधीश्च (for ओ°). K4 वनस्पती चोषधीश्च (sic). — d) Da3 मूलं (for मूल-).

3 B9 om. 3 (cf. v. l. 1). — a) K7 D9 M1.5–7 अध्यगान्. K6 नैष्ठिकं; K7 Da4 D7 G2 °की- (for °कीं). D7 G2 -बुद्धिः (for बुद्धिं). B8 (marg. as in text) D4.5 T2 अध्यगान्नैष्ठिकी बुद्धिः. — b) K1 त्वम् (for त्वाम्). B8 आगता (for °तम्). T G1.3.6 M1.5–7 कुतस्त्वामियमागता (M6 °तः); G2 कुतस्त्वामिजाकृता (sic). — c) K1 आचक्ष्वसे (for °क्ष्व मे). G3 मनसा (for मे सर्वं).

4 Before 4, K1.2.4.6.7 V1 B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2–9 T G1.3.6 M1.6.7 ins. भीष्म उवाच. — a) Da4 उक्तास्. — b) B8 तपस्विना (for यश°). — c) K6 Da4 -सूक्ष्मानि; K7 D4.9 -शूक्ष्माणि (for -सू°). — Bom. Kumbh. ed. om. 4ef. — e) K7 D4.9 M1.6.7 काष्ठ-; T G1–3 क्लिष्ट-; Cp कष्ट- (as in text). — f) K4.7 B6–8 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2–5.7–9 G6 ज्ञानतृप्तं; K6 °दृष्टं; B0 °दृप्तं (for °तृप्तस्). Da4 तदा नृपः; D5.7 तदानघ; M1.5.6 महामतिः; M7 तथा नृप (for तदा नृप).

5 Before 5, MSS. ins. तुलाधार उवाच. — a) K4 जाज्वले (for जाजले). — c) V1 B0 मित्रं; Cs (gloss: मित्रस्य कर्म) मैत्रं (as in text). T1 G1–3.6 सर्वभूतेषु मैत्रत्वं. — d) T1 G1 सज्जना; M6 यज्जना (for यं जना). K1.2.4 transp. जना and विदुः.

6 With 6, cf. 3. 281. 34: 12. 156. 21; Manu. 4. 2. — a) K2 अद्रोहेन. — c) K7 D4.9 सा परो; Ds2 सफलो (for स परो). — d) K4 जाज्वले (for जाजले).

7 a) K6 Da3 Dn1.n4 D3 M5.6 पर- (for परि-). K1.2.4 तृणकाष्ठैः परिच्छिन्नैर्. — b) T1 G1–3.6 मम (for मया). — c) K1.2 अलका; K7 D4.6.9 वा-लकं; B6 (marg.) Da3.a4 Ca.p अलकं; Ds1 अत्रक्तं; T1 G1.3.6 M1.5–7 अलातं; G2 समितं (for अलक्तं). G1 M7 पद्मगं (for °कं). K2 तुंग-; Da4 तुश्च (sic); G2 तुभ्यं (for तुङ्गं). ❀ Cp: अलकं लाक्षा, पद्मकं पद्मकाष्ठं, तुङ्गं रसविशेषम् ॥ Cs: अलक्तं उत्सुकं, पद्मकं गजमदं, तुङ्गं चन्दनभेदम् । ❀ — d) K6.7 B6–9 Da3.a4 D4.7.9 T G1.3.6 M1.5–7 अपि; D5.7 इह (for तथा). G2

C. 12. 9347
B. 12. 262(2). 8
K. 12. 258. 8

रसांश्च तांस्तान्विप्रर्षे मद्यवर्जानहं बहून् ।
क्रीत्वा वै प्रतिविक्रीणे परहस्तादमायया ॥ ८
सर्वेषां यः सुहृन्नित्यं सर्वेषां च हिते रतः ।
कर्मणा मनसा वाचा स धर्मं वेद जाजले ॥ ९
नाहं परेषां कर्माणि प्रशंसामि शपामि वा ।
आकाशस्येव विप्रर्षे पश्यँल्लोकस्य चित्रताम् ॥ १०

नानुरुध्ये विरुध्ये वा न द्वेष्मि न च कामये ।
समोऽस्मि सर्वभूतेषु पश्य मे जाजले व्रतम् ॥ ११
इष्टानिष्टविमुक्तस्य प्रीतिरागबहिष्कृतः ।
तुला मे सर्वभूतेषु समा तिष्ठति जाजले ॥ १२
इति मां त्वं विजानीहि सर्वलोकस्य जाजले ।
समं मतिमतां श्रेष्ठ समलोष्टाश्मकाञ्चनम् ॥ १३

सदश्लोच्चावचानि च.

8 a) K1.2.4 च सर्वान्; V1 B8 तांस्तांश्च (by transp.); T2 च तानि. M1.6 सुबहून् (for विप्रर्षे). G3 राजंश्च तांस्तां विप्रर्षे. — b) K2 मध्यवर्णान्; K4 सत्यवर्जान्; K6 V1 B6.7 Dn1 Ds2 D2.3.8 M5–7 मद्य-वर्ज्यान्; K7 B8.9 Da3.a4 D4–7 T1 G1.3.6 °वर्जम्; D9 lacuna; G2 corrupt (for °वर्जान्). K6 V1 B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.9 बहूनहं (by transp.); M1.6 अहं सदा. — c) B6.8.9 Da4 D5.7 क्रीत्वाहं; D6 क्रोधा वै; T G1.3.6 क्रीत्वा तु; M5 क्रीत्वा च (for क्रीत्वा वै). K2 क्रीत्वा वै प्रेतिविक्रेण (sic); G2 पीत्वापि प्रतिविक्रीणन्; M7 क्रीत्वा चैव प्रतिक्रीणे. — d) K4 परहस्ताम्; G1 °हस्तम् (for °हस्ताद्).

9 a) Cp पूर्वेषां (for सर्वेषां). K2 वः; G1.2 यत् (for यः). K1.2 स्वहृन् (for सुहृन्). — c) D9 damaged. — d) Dn4 lacuna; G2 न (for स). Ds [स्व]धर्मं (for धर्मं). K4 जाज्वले.

10 B9 om. (hapl.) 10. V1 B0.8 Dn1.n4 Ds D2.3.8 transp. 10 and 11. — a) K2 partly damaged. K6 हृद्यानि; V1 B0.6–8 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 कृत्यानि (for कर्माणि). — b) K6 B6.7 Da3.a4 D5.7 क्षिपामि वा (Da4 D5.7 च); V1 B0.8 Dn1.n4 Ds D2.3.8 न गर्हये; G3 वदामि न (for शपामि वा). K7 D6.9 च (for वा). — After 10^{ab}, M5 reads 11^{ab}. T2 reads 10^{cd} twice. — c) D5.7 T1 G1–3.6 [ए]व (for [इ]व). K4.6.7 V1 B0.6–8 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 विप्रेंद्र; T1.2 (second time) G1–3.6 M5 लोकस्य; M1.6 पक्षस्य (for विप्रर्षे). T2 (first time) M7 आमकस्यै(M7 आम्रकस्ये)व पक्षस्य. — d) D9 damaged. B6 Da3.a4 Ds1 D5 M1.6 पश्य (for पश्यँल्). D6 चित्रता. T1.2 (second time) G1–3.6 M5 जाजले पश्य चित्रतां; T2 (first time) आकाशस्यैव जाजले; M7 लोके पश्यामि चित्रतां. ❀ Ca: चित्रता गन्धर्वनगरालोकनादौ ॥ Cp: लोकस्य स्वप्रकाशस्यात्मनः । ❀

11 V1 B0.8 Dn1.n4 Ds D2.3.8 transp. 10 and 11. M5 reads 11^{ab} after 10^{ab}. — a) K4 तानुरुध्ये; B8 (marg. as in text) नानुरुंधे; B9 कानुरुध्ये; T1 नाप° (for नानु°). K2 D8 नानुरुद्धे विरुद्धे वा; K1 D4.9 °रुंधे विरुद्धं वै; G2 नास्मि मध्ये विरुद्धे च. — B1 reads 11^{c}–19^{b} twice. — c) K4 B8 (marg.) Dn1.n4 D2.3 [ऽ]हं; B0 Ds1 (also as in text) D8 G1 हि (for ऽस्मि). Da4 समः सर्वेषु भूतेषु. — d) K1 जाज्वले. — After 11, K1 reads 13^{c} for the first time, repeating it in its proper place.

12 For the repetition in B7, cf. v. l. 11. K1 V1 B0.6 Da3 Dn1.n4 Ds D2.3.8 om. 12^{ab}. K1.2.6.7 B7 (both times).8.9 Da4 D4–7.9 T G1–3.6 M1.5–7 transp. 12^{ab} and 12^{cd}. — a) G3 तुष्टानिष्ट- (for इष्टा°). K1 -बहिःस्थस्य; K2 -बहिःस्थं च; B9 T G1–3.6 M1.5–7 -वियुक्तश्च (B9 T2 M1.6.7 °स्य); D5.7 -विमुक्तश्च (for °स्य). K6 B7 (both times) इष्टानिष्टानियुक्तस्य. — b) K2 प्रीतियुक्त-; B8 (also as in text) रागद्वेष- (for प्रीतिराग-). K1.6 B7 (both times).9 -बहिष्कृता; K2 -बहिष्कृतं (for °तः). T G1–3.6 M5 प्रियद्वेषविवर्जितः (T2 °नः); M1.6.7 प्रियद्वेष(M7 °ष्य)-बहिष्कृताः (M7 °ता). — D4 reads 12^{cd} twice. 12^{cd} is damaged in D9. — d) B0 Ds1 समं; G1 समस्; M5 समां (for समा). Da4 भूतेषु (for तिष्ठति). K4 जाज्वले.

13 For the repetition in B7, cf. v. l. 11. — a) D9 M7 मा (for मां). — b) M5 -भूतस्य (for -लोकस्य). K4 जाज्वले. — K1 reads 13^{c} for the first time after 11. — c) K1 (both times).2 मतं; D9 lacuna; T G2.3.6 समो; G1 समे (for समं). K3 lacuna; G1 श्रेष्ठः. — d) G1 समो (for सम-). Da4 D5.6 T G1–3.6 M5 -कांचनः (for °नम्).

14 For the repetition in B7, cf. v. l. 11. — a) Da4 यथाथ (for यथान्ध-). K1 यथांधबहिरोमंत्ता (sic); G1 °बधिरे मत्ता; G2 °धो बधिरो मत्त. — b) B7 (both times) Da4 Ds1 -परमा; G1 -परमः (for °माः). G3

यथान्धबधिरोन्मत्ता उच्छ्वासपरमाः सदा ।
देवैरपिहितद्वाराः सोपमा पश्यतो मम ॥ १४
यथा वृद्धातुरकृशा निःस्पृहा विषयान्प्रति ।
तथार्थकामभोगेषु ममापि विगता स्पृहा ॥ १५
यदा चायं न बिभेति यदा चास्मान्न बिभ्यति ।
यदा नेच्छति न द्वेष्टि तदा सिध्यति वै द्विजः ॥ १६
यदा न कुरुते भावं सर्वभूतेषु पापकम् ।
कर्मणा मनसा वाचा ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ १७

न भूतो न भविष्यश्च न च धर्मोऽस्ति कश्चन ।
योऽभयः सर्वभूतानां स प्राप्नोत्यभयं पदम् ॥ १८
यस्मादुद्विजते लोकः सर्वो मृत्युमुखादिव ।
वाक्क्रूराद्दण्डपारुष्यात्स प्राप्नोति महद्भयम् ॥ १९
यथावद्वर्तमानानां वृद्धानां पुत्रपौत्रिणाम् ।
अनुवर्तामहे वृत्तमहिंस्राणां महात्मनाम् ॥ २०
प्रनष्टः शाश्वतो धर्मः सदाचारेण मोहितः ।
तेन वैद्यस्तपस्वी वा बलवान्वा विमोह्यते ॥ २१

C. 12. 9260
B. 12. 263(2). 20
K. 12. 268. 21

ह्वासं परमः सदा; M7 उच्छ्वासपरमास्पदा. ❀ Cs: उच्छ्वासपरमाः प्राणधारणमात्रपराः । ❀ — 14^{cd} is damaged in D9. — ^{c}) M1 दैवैर्. K1 -द्वारः; Da4 Dn1 D4 -द्वारा (for -द्वाराः). T G1. 3. 6 M5 दैवेव वि(T2 M5 °न पि)हित(G3. 6 °ता)द्वाराः; M7 देवैस्त्वविहितद्वाराः. — ^{d}) K6 सोपमाः; K7 B6 सोमपा (for सोपमा).

15 For the repetition in B7, cf. v. l. 11. — ^{a}) K2 -कृषा; M7 -कृशान् (for -कृशा). — ^{b}) T1 G1–3. 6 विषयं (for °यान्). — D4 om. (hapl.) 15^{c}–16^{b}. — ^{c}) K6 D5. 7 यथार्थ- (for त°). B8 तथार्थभोगकामेषु (marg. °पि); T G1–3. 6 M1. 5–7 तथा कामा(G2 °ला)र्थभोगेषु. — ^{d}) Da3. a4 समापि (for ममापि). B0 Da4 विगत-; B7 (both times) °तां; Ds1 D3 विषय- (for विगता). G2 स्पृहः (for स्पृहा).

16 16–17 (var.) Śānti. App. I, (No. 4, lines 27–30). For the repetition in B7, cf. v. l. 11. D4 om. 16^{ab} (cf. v. l. 15). — ^{a}) D5. 7 T1 G3. 6 बिभ्येति (for बिभेति). K1. 2 न बिभेति (K2 °भ्येत्य) यदा चायं. — ^{b}) B7 (both times) चास्मार्थं (for °न्न). — ^{d}) T1 G1. 3. 6 तथा (for तदा). K7 D4–7 T G1–3. 6 M5–7 द्विज (for द्विजः). K4. 6 V1 B0. 6. 7 (both times). 8. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 ब्रह्म संपद्यते तदा.

17 = (var.) Nārada Parivrājaka Up. 3. 22. With 17, cf. Bhāgavata P. 9. 19. 15. For the repetition in B7, cf. v. l. 11. — ^{a}) D9 lacuna for यदा न कु. K1 न कुतं (for कुरुते). — ^{b}) T2 पावकं (for पापकम्).

18 For the repetition in B7, cf. v. l. 11. — ^{a}) D5 भूयो; Cp भूते(?) (for भूतो). K6 V1 B0. 6. 7 (both times). 8. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 M1. 6. 7 भविष्योस्ति; B8 (marg.) °ष्यंति; D5. 7 °ष्यं च; T G1. 3. 6 M5 °ष्योत्र; Cp °ष्येस्ति (for °ष्यश्च). K7 D4. 9 स (for च). D5. 7 [अ]धर्मो (for धर्मो). Da4 न; G2 [ऽ]स्तु (for ऽस्ति). — ^{c}) K1 भवः; Da4 corrupt; T1 G1. 3. 6 [ऽ]भवत्; M1. 5–7 यतः (for ऽभयः). — ^{d}) D7 T G1. 3. 6 M1. 6. 7 संप्राप्नोति (T1 G1. 3. 6 °प्नोसि) (for स प्राप्नोति). Ds1 परं (for पदम्). K2 न संप्राप्त्यभयास्पदं (sic); K4 स प्राप्नोत्यभयास्पदं; G2 स प्राप्नोत्याभयव्रतं.

19 19^{ab} = (var.) 25^{ab}, 30^{ab}. With 19^{ab}, cf. 3. 29. 21^{cd}. For the repetition in B7, cf. v. l. 11. — ^{a}) K1 corrupt; K6 B9 M1. 6 तस्माद् (for य°). K2 उद्विज्यते; T2 उज्ज्वलिते. — ^{b}) G2 M7 सर्वे (for सर्वो). K7 D4. 9 -भयाद् (for -मुखाद्). — After 19^{ab}, B7 reads 25^{cd}, for the first time, repeating it in its proper place. D4 repeats 19^{c}–25^{b} after उद्विजते (in 26^{a}). — ^{c}) D5 वाक्शूराद्. K1 -पुरुष्यात्; K4 -पारुस्यात्; K6 V1 B6. 8. 9 Da3 Dn1 Ds1 D2. 3. 8 -परुषात्; B0. 7 Da4 Dn4 -पुरुषात्; M7 -परुष्यात् (for -पारु°). D7 T1 G1. 3. 6 क्रूरवाक्यो दंडपरः; T2 G2 क्रूरो वाग्दंडपरुषः. — ^{d}) D7 T1 G1. 3. 6 सं- (for स).

20 For the repetition in D4, cf. v. l. 19. — ^{a}) G2 च (for -वद्). B9 वर्तबालानां (for °मानानां). — ^{b}) K1 वृद्धाणां. — ^{c}) K2 G1 अनुवर्त्तामहे; Da4 K6 वृत्तिम् Ds D5. 7 M7 °वृत्तामहे (for °वर्तामहे). K6 वृत्तिम् (for वृत्तम्). — ^{d}) D5. 7 आहिंसानां.

21 For the repetition in D4, cf. v. l. 19. — ^{a}) K1. 4. 6 B3 Ds1 T2 G1. 2 प्रणष्टः (for प्रनष्टः). ❀ Cp: शाश्वतः, अपारमार्थिकः, अन्धपरंपरयानुष्ठीयमानः । ❀ — ^{b}) K1 मो- K1. 2 समाचारेण; D5. 7 स्वना° (for सदा°). K1 मोहिताः. ❀ Cp: सदाचारेण इत्युपहासे । असतामाचारेणेत्यर्थः ॥ Cs: सदाचारेण, अद्यतनसदाचारेण । ❀ — ^{c}) K7 D4 (both times). 8. 9 येन (for तेन). K1 वैद्यास-

C. 12. 9360
B. 12. 263[2].21
K. 12. 268. 22

आचाराज्ञाजले प्राज्ञः क्षिप्रं धर्ममवाप्नुयात् ।
एवं यः साधुभिर्दान्तश्चरेदद्रोहचेतसा ॥ २२
नद्यां यथा चेह काष्ठमुह्यमानं यदृच्छया ।
यदृच्छयैव काष्ठेन संधिं गच्छेत केनचित् ॥ २३
तत्रापराणि दारूणि संसृज्यन्ते ततस्ततः ।
तृणकाष्ठकरीषाणि कदाचिन्नसमीक्षया ।
एवमेवायमाचारः प्रादुर्भूतो यतस्ततः ॥ २४

यस्मान्नोद्विजते भूतं जातु किंचित्कथंचन ।
अभयं सर्वभूतेभ्यः स प्राप्नोति सदा मुने ॥ २५
यस्मादुद्विजते विद्वन्सर्वलोको वृकादिव ।
क्रोशतस्तीरमासाद्य यथा सर्वे जलेचराः ॥ २६
सहायवान्द्रव्यवान्यः सुभगोऽन्योऽपरस्तथा ।
ततस्तानेव कवयः शास्त्रेषु प्रवदन्त्युत ।
कीर्त्यर्थमल्पहृल्लेखाः पटवः कृत्स्ननिर्णयाः ॥ २७

D_5 च (for वा). ❀ Ca. n. p : वैद्यः, विद्यावान् । ❀ — ^{d}) D_8 T $G_{1-3.6}$ ज्ञानवान्; $D_{5.7}$ शील° (for बल°). K_4 विमोक्ष्यते; K_6 V_1 $B_{0.6.7.9}$ $D_{a3.a4}$ $D_{n1.n4}$ D_8 $D_{2.3.8}$ G_2 विमुह्य($D_{a3.a4}$ °च्य)ते; K_7 D_4 (both times). 6. 9 [अ]पि मोह्यते; $D_{5.7}$ विमुह्यति; T_1 $G_{1.3.6}$ [अ]पि मुह्यते (for विमो°). B_8 (marg.) बलवान्विप्रमुच्यते.

22 For the repetition in D_4, cf. v. l. 19. T $G_{1-3.6}$ transp. 22^{ab} and 22^{cd}. — ^{a}) D_{a4} $G_{3.6}$ आचाराज्ञ् (for °राज्). K_4 जाज्वले; D_7 जायते. K_7 D_{a4} D_{s2} D_9 T_1 G_1 प्राज्ञ; $M_{1.6.7}$ प्राप्तः (for प्राज्ञः). — ^{c}) $D_{5.7}$ सः (for यः). $M_{1.6}$ साधुकृद् (for °भिर्). M_7 युक्तश्च् (for दान्तश्च्). T_1 $G_{1-3.6}$ एवं यः साधु दांतश्च. ❀ Cp : साधुभिः कर्मभिः । ❀ — ^{d}) D_9 अद्रोहं (for °ह-).

23 With 23, cf. 12. 28. 36 ; 168. 15 ; Rām. 2. 105. 26 ; Hitopadeśa IV. 73. For the repetition in D_4, cf. v. l. 19. — ^{a}) K_1 D_7 नद्या. K_4 यथा दद्दे; K_6 V_1 $B_{0.6-9}$ $D_{a3.a4}$ $D_{n1.n4}$ D_8 $D_{2.3.5.7.8}$ चेह यथा (by transp.); D_4 (both times). 9 यथा वेह; $M_{1.6}$ इव यथा; M_7 यथेह वै. T_1 G_{1-3} नद्या वेगाद्यथा काष्ठम्. — ^{b}) M_6 ऊह्यमानं. — ^{c}) K_1 D_4 (both times) $G_{1.2}$ यदृच्छयेव. — ^{d}) T_2 सिद्धिं; G_2 न सं- (for संधिं).

24 For the repetition in D_4, cf. v. l. 19. — ^{a}) D_6 तथा; G_1 अत्र (for तत्र). $K_{1.2.4}$ काष्ठानि (for दारूणि). — ^{b}) K_2 संसृजंते; K_6 B_8 संगृह्यंते; K_7 संमृज्यंते (for संसृ°). K_6 $B_{0.6-9}$ $D_{a3.a4}$ $D_{n1.n4}$ D_8 $D_{2.3.8}$ परस्परं; D_7 T $G_{1.3.6}$ यतस्ततः (for तत°). — ^{c}) K_1 तृणकष्टाः; G_1 °काष्ठे (for °काष्ठ-). K_1 D_{a4} -करिषाणि. — ^{d}) D_{a4} न ससिक्षया; G_3 न विमोक्षया. ❀ Cs : कदाचित्, कृतयुगात्यये । ❀ — After 24^{cd}, K_6 reads 27^{ab}, while G_1 reads 27^{cdef}. M_5 om. 24^{ef}. K_6 B_{6-9} $D_{a3.a4}$ $D_{n1.n4}$ $D_{2.3.5.7.8}$ $M_{1.6.7}$ read 24^{ef} after 26 ; while K_7 D_8 D_4 (both times). 6. 9 repeat the same after 26. B_0 G_1 read 24^{ef} after 25. — ^{f}) V_1 ततस्ततः. — After 24, T $G_{2.3.6}$ read 27.

25 = (var.) 30. For the repetition in D_4, cf. v. l. 19. B_8 om. (hapl.) 25. K_7 om. 25^{ab}. $K_{1.2.4}$ V_1 read 25^{ab} after 26. — ^{a}) K_6 तस्मान् (for य°). — B_7 reads 25^{cd} for the first time after 19^{ab}. T_2 G_2 repeat 25^{cd} after 27. — ^{c}) V_1 B_0 सोऽभयं; B_7 (first time) स° ; G_2 (second time) न भयं (for अभयं). — ^{d}) K_7 $D_{4-7.9}$ प्राप्नोति स (by transp.); V_1 B_0 $T_{1.2}$ (second time) $G_{1.3}$ (second time) $M_{1.5-7}$ संप्राप्नोति; B_7 (first time) समाप्नोति. $K_{1.4.7}$ V_1 $B_{0.7}$ (first time) $D_{4-7.9}$ महामुने; D_8 $D_{2.8}$ तदा मुने; $T_{1.2}$ (both times) $G_{1.3}$ (both times). 3. 6 $M_{1.5-7}$ महामते (for सदा मुने). — After 25, B_0 G_1 read 24^{ef}.

26 B_0 G_1 om. 26. — ^{a}) D_{a4} तस्माद् (for य°). K_7 $D_{4.6.9}$ नोद्विजते (for उद्वि°). After उद्विजते, D_4 repeats 19^c–25^b. K_2 भूतं; $K_{4.6}$ T_1 $G_{2.3.6}$ विद्वान्; K_7 $D_{4-7.9}$ चैव; V_1 (also as in text) लोका (for विद्वन्). — ^{b}) V_1 सर्वे (for सर्व-). — ^{c}) K_2 क्रोषतस्; $D_{4.9}$ $G_{3.6}$ क्रोशंतस्. — ^{d}) T_2 जलाचराः. — $K_{1.2.4}$ V_1 read 25^{ab} after 26. K_6 B_{6-9} $D_{a3.a4}$ $D_{n1.n4}$ $D_{2.3.5.7.8}$ $M_{1.6.7}$ read 24^{ef} after 26, while K_7 D_8 D_4 (both times). 6. 9 repeat the same after 26.

27 M_5 om. 27^a–28^b. V_1 om. 27^{ab}. K_6 reads 27^{ab} after 24^{cd}. T $G_{2.3.6}$ read 27 after 24. — ^{a}) D_8 D_2 च (for यः). — ^{b}) K_1 स्वभगो (for सु°). K_6 B_{6-9} D_{a3} $D_{n1.n4}$ D_8 $D_{2.3.8}$ [ऽ]थ; B_0 D_{a4} वा (for ऽन्यो). $D_{5.7}$ सुभाग्योन्यो परंतपः. ❀ Cn : परः परलोकहेतुः । ❀ — G_1 reads 27^{cdef} after 24^{cd}. — ^{c}) $K_{1.2}$ अतस् (for ततस्). D_{s1} तास्; $D_{5.7}$ तम् (for तान्). — ^{d}) D_6 शास्त्रेपि; T_2 °ण (for °षु). D_{a4} प्रभवंत्युत (for प्रवदन्त्युत). ❀ Cp :

तपोभिर्यज्ञदानैश्च वाक्यैः प्रज्ञाश्रितैस्तथा ।
प्राप्नोत्यभयदानस्य यद्यत्फलमिहाश्नुते ॥ २८
लोके यः सर्वभूतेभ्यो ददात्यभयदक्षिणाम् ।
स सर्वयज्ञैरीजानः प्राप्नोत्यभयदक्षिणाम् ।
न भूतानामहिंसाया ज्यायान्धर्मोऽस्ति कश्चन ॥ २९
यस्मान्नोद्विजते भूतं जातु किंचित्कथंचन ।
सोऽभयं सर्वभूतेभ्यः संप्राप्नोति महामुने ॥ ३०
यस्मादुद्विजते लोकः सर्पाद्वेश्मगतादिव ।
न स धर्ममवाप्नोति इह लोके परत्र च ॥ ३१
सर्वभूतात्मभूतस्य सम्यग्भूतानि पश्यतः ।
देवापि मार्गे मुह्यन्ति अपदस्य पदैषिणः ॥ ३२
दानं भूताभयस्याहुः सर्वदानेभ्य उत्तमम् ।
ब्रवीमि ते सत्यमिदं श्रद्दधस्व च जाजले ॥ ३३
स एव सुभगो भूत्वा पुनर्भवति दुर्भगः ।

C. 12. 9374
B. 12. 263(2).34
K 12. 268. 33

तानेव अन्धपरंपरया प्रवदन्ति, प्रकृष्टान् वदन्ति । ❀ — ^{e}) B7 अन्य- (for अल्प-). K1 -लेखः. T1 G1. 3. 6 कृत्यर्थमर्थं हृल्लेखा (G1 °खाः); T2 कीर्त्यर्थमदहृल्लेखाः; G2 कृत्यर्थामर्थदुल्लेखाः (sic); M1. 6. 7 कीर्त्यर्थमभ्य(M1 °द्य)-सुल्लेखाः. ❀ Ca. p : अल्पहृल्लेखाः क्षीणप्रायान्तःकरण(Cp : °प्रायमनो)मलाः, तत्त्वदर्शिनः ॥ Cn : अल्पं बाह्यसुखं हृदि लेखेन प्रतिष्ठितं येषां ते, बहिर्मुखाः ॥ Cp : कीर्त्यर्थं, न तु परार्थम् ॥ Cs : हृदयगतालेखाः तत्र पटवः, कामितार्थप्राप्तिसमर्थाः । ❀ — ^{f}) K1. 2. 4. 7 D2. 4. 6. 9 [S]कृष्ण- (for कृत्स्न-). T1 G1. 3. 6 -निर्णयं (for °याः). ❀ Ca : कृत्स्ननिर्णयाः निर्मलज्ञानाः ॥ Cn : कृत्स्नं ब्रह्म, तन्मूलकः निर्णयो येषाम् ॥ Cp : कृत्स्ननिर्णयाः भूमप्राप्तिनिश्चयाः ॥ Cs : कृत्स्ननिर्णयाः कालत्रयाभिज्ञाः । ❀ — After 27, T2 G2 repeat 25^{cd}.

28 ^{a}) G2 तपो हि (for तपोभिर्). T G1-3. 6 M5 वा (for च). — ^{b}) K1 G2 वाच्यं (for वाक्यैः). B9 प्रज्ञास्थितैस् (for °श्रितैस्). ❀ Cp : प्रज्ञाश्रितैः प्रतीकोपासनाश्रितैः । ❀ — K4 om. 28^{cd}. — ^{c}) D4. 9 T G1-3. 6 M5. 7 (*sup. lin.*) नाप्नोति (for प्रा°). — ^{d}) K1. 2 यत्तत्; K7 D6. 9 यथा; D5. 7 यदा (for यद्यत्). K1. 2. 7 D4-7. 9 T G1-3. 6 उपाश्नुते (for इहा°).

29 ^{a}) Dn1 लोको (for लोके). K7 D4. 9 च (for यः). — ^{b}) G1 ददामि (for °ति). K7 -दाक्षिणं. — K2. 7 D4. 7. 9 G1 om. (hapl.) 29^{cd}. — ^{c}) K1. 4 B0. 8 (marg.) T G2. 3. 6 M1. 5-7 सत्य- (for सर्व-). K1 ईजानाः; K6 ईजमानः. — ^{d}) K1 भय- (for अभय-). — ^{f}) T2 जायान्; G1 अन्यो (for ज्यायान्). K4 Da4 Dn4 कश्च नः; B9 किंचन. — After 29, M1. 6 read 30^{cd} for the first time, repeating it in its proper place.

30 = (var.) 25. K6 om. 30. B9 om. 30^{ab}. — ^{a}) K7 D4. 6. 9 M1. 6. 7 भीतो; T G1-3. 6 M5 दीनो (for भूतं). — D6 om. 30^{b}–31^{c}. — ^{b}) K7 D4. 9 T G1-3. 6 M1. 5-7 कश्चित् (for किंचित्). Da4 कथं च नः; Ds2 कदाचन. — M1. 6 read 30^{cd} for the first time after 29. — ^{c}) Da4 योभयं; D4. 5. 7. 9 G1 अभयं (for सोऽभयं). — ^{d}) K2 समाप्नोति; K7 D4. 7. 9 स प्राप्नोति; D5 प्राप्नोति स (for संप्राप्नोति). G2 महामते (for °मुने).

31 31^{ab} = (var.) 12. 123. 16^{cd}. D6 om. 31^{abc} (cf. v. l. 30). — ^{a}) K1. 2 यस्माच्चोद्विजते लोकः. — ^{b}) K1 (*sup. lin.* as in text) वेश्म-. — ^{c}) G2 M5 न च धर्मम्; M7 अथाधर्मम् (for न स धर्मम्).

32 = (var.) 12. 231. 23; 261. 21 : B. 13. 113. 7. Quoted in Śaṁkara's Br. Sū. Bhāṣya under iv. 2. 14. — ^{b}) B6 Da3 Dn4 T2 सर्व- (for सम्यग्). ❀ Cp : सम्यक्, ब्रह्माभिपन्नतया ॥ Cs : सम्यक्, साम्येन । ❀ — ^{c}) D6 देवो (for देवा). K1. 2 हि; G1 वि- (for [अ]पि). T2 अस्य (for मार्गे). K1 युज्यंति; Da4 मुह्यंते (for मुह्यन्ति). — ^{d}) K1. 2 चापदस्य; K7 B8 (marg. as in text) D9 M1. 6 ह्य° (for अ°). ❀ Cp : अपदस्य, अविद्यदस्य, अनाश्रयस्य, आत्मप्रतिष्ठस्य ॥ Cs : अपदस्य, अविद्यमाननामरूपस्य परमात्मनः, पदैषिणः स्थानमिच्छन्तः ॥ Cv : अपदस्य स्थानरहितस्य विरक्तस्य, पदैषिणः मार्गमिच्छन्तः । ❀

33 ^{a}) G2 नावां (for दानं). B8. 9 दानं भूताभयं प्राहुः. — ^{b}) B6 (marg. as in text). 7. 9 Da4 सत्यं (for सर्व-). B9 Da4 दानस्य (for -दानेभ्य). — ^{c}) K1 ब्रवीसि (for °मि). B6 (marg.) M1. 6 सर्वम् (for सत्यम्). K2 ब्रवीमि ते सत्यमोद (sic); G2 °मि ते न त्वमिदं. — ^{d}) K1. 2. 4 तच्छ्रद्द(K4 °द्दा)स्व च; K7 तच्छ्रद्दस्वैव; D4. 6. 9 तद्बुध्यस्वैव; T1 G1-3. 6 श्रद्धत्स्व यत; T2 M1. 5. 6 श्रद्धत्स्वाय च; M7 श्रद्दधस्वाय (for °स्व च). K4 जाज्वले; G2 जालये.

34 ^{a}) T1 M7 व्यावृत्तिं; G1 व्यापत्तिः (for °त्तिं). K6 क्षप्त्वा (sic) (for वृद्धिं). — ^{d}) K1 D4-7. 9 T1 जुगु-

C. 12. 9374
B. 12. 263(2). 34
K. 12. 268. 35

व्यापत्तिं कर्मणां दृष्ट्वा जुगुप्सन्ति जनाः सदा ॥ ३४
अकारणो हि नेहास्ति धर्मः सूक्ष्मोऽपि जाजले ।
भूतभव्यार्थमेवेह धर्मप्रवचनं कृतम् ॥ ३५
सूक्ष्मत्वान्न स विज्ञातुं शक्यते बहुनिह्नवः ।
उपलभ्यान्तरा चान्यानाचारानवबुध्यते ॥ ३६
ये च छिन्दन्ति वृषणान्ये च भिन्दन्ति नस्तकान् ।
वहन्ति महतो भारान्बध्नन्ति दमयन्ति च ॥ ३७
हत्वा सत्त्वानि खादन्ति तान्कथं न विगर्हसे।
मानुषा मानुषानेव दासभोगेन भुञ्जते ॥ ३८
वधबन्धविरोधेन कारयन्ति दिवानिशम्।
आत्मना चापि जानासि यद्दुःखं वधताडने॥ ३९
पञ्चेन्द्रियेषु भूतेषु सर्वं वसति दैवतम्।
आदित्यश्चन्द्रमा वायुर्ब्रह्मा प्राणः क्रतुर्यमः॥ ४०
तानि जीवानि विक्रीय का मृतेषु विचारणा।

प्संते (T1 °त) (for °प्सन्ति).

35 ^{a}) K1.2.4 सकर्मणां; G2 अकारणा (for °रणो). K6 V1 B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.6.8 M1 नैव; D4 तेन (for नेह). ❀ C8 : अकारणः फलरहितः। ❀ — ^{b}) K7 D4.9 शूक्ष्मो (for सूक्ष्मो). K7 V1 Da3 Dn1.n4 D8 D2.3.6.8 T1 G1–3.6 हि (for ऽपि). K4 जाज्वले. — ^{c}) D4 om. from भूत up to उपल (in 36^c). M1.6 -वृद्ध्यर्थम् (for -भव्यार्थम्). T2 भूतमप्यर्थमेवेह (*sup. lin.* as in text). ❀ Ca : भूतं कारणं, प्राक्सिद्धत्वात्। भव्यमुत्पाद्यं कार्यम्। तदर्थं, यज्ञादेर्धर्मकारणत्वप्रदर्शनार्थमेव ॥ Cn : भूतं ब्रह्म, भव्यं स्वर्गादि। उभयार्थमेव ॥ Cp : भूतार्थं ब्रह्मज्ञानार्थम्, भव्यार्थं स्वर्गाद्यर्थम् ॥ C8 : भूतानां भव्यं शोभनं, तदर्थम्। ❀ — ^{d}) K2 धर्मः (for धर्म-).

36 D4 om. up to उपल (cf. v. l. 35). — ^{a}) K7 D9 शूक्ष्मत्वान्. M1.5.6 च (for स). G2 सूक्ष्मं च सम्यग्विज्ञातं. — ^{b}) Da4 न शक्ये; T1 G1.3.6 शक्यस्ते; G2 °स्तु (for शक्यते). T1 G1.3.6 -निर्णयः; G2 -निर्णयं (for -निह्नवः). ❀ Ca : बहुनिह्नवः, शब्दवैषम्यादर्थवैषम्याच्च दुर्ज्ञेयार्थः ॥ C8 : बहुभिर्धर्मान्तरार्थवादैः तिरस्कृतः। ❀ — ^{c}) T G1.3.6 M7 [अं]तरे (for [अ]न्तरा). K1.2 चान्यो; D6 चान्यम्; M7 स्वन्यान् (for चा°). — ^{d}) D6 आचारं (for आचारान्). K6 V1 D5.7 T G2.3.6 M7 Ca नाव-; K7 D6 न च (for अव-). K2 -बध्यते (for -बुध्यते). ❀ Cp : आचारानवबुध्यते, मूलकारणानुसंधानं न बुध्यते । ❀

37 With 37, cf. 12. 15. 51. — ^{a}) K1 ये के (for ये च). K2 D4 छिंदति. T1 G1.3.6 वृक्षाणां (for वृषणान्). G2 ये च विंदत्यृषिगणान्. — ^{b}) K1.2.4 B9 D5 G2.3.6 M1.5–7 छिंदंति; D4 छिंदति; T2 चिन्वति (for भिन्दन्ति). K1.2.4 M1.5–7 न(M1.6 ने)स्तुकान्; K6.7 B9 Da4 D2.4.5.7–9 मस्तकान्; D8 नस्तकं; T1 G1–3.6 संस्थितान्; T2 नस्तुतान् (for न°कान्). — ^{c}) K1.2.4 V1 T G1–3.6 M7 कृषंति (for वहन्ति). G2.6 (before corr.) राजन् (for महा°). K7 D4–7.9 कर्षयंति महाभारान्. ❀ Cp : वहन्ति, … यन्ति । ❀ — ^{d}) G2 बध्यंति (for बध्नन्ति).

38 ^{a}) D6 षादंति. K1 हत्वा खादंति सत्त्वानि. — … G1 च (for न). — ^{c}) K2 मानुष्या; M1.6.7 … (for मानुषा). K2 मानुष्यान्; K7 °षाद्. — … K6 V1 B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.… -भावेन; D6 (also) -भागं न (for -भोगेन). भुंजंते.

39 ^{a}) V1 B7 Dn1.n4 Ds2 D8 T G1–3.6 M… -निरोधेन; D6 -नियोगेन (for -विरोधेन). K1 … वधबंधनयोगेन. — ^{b}) B6 धारयंति; D5.7 कर्षंतीव (for कारयन्ति). ❀ Cp : कारयन्ति, कर्माणीति शेषः। ❀ — … K6 V1 B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.5.7.… G1.3.6 आत्मनश्; G2 आत्मानं (for आत्मना). K… 4.7 D4.6.9 चाभि- (for चापि). K1.6 V1 B0.6–9 … जानामि; K4 Da4 Dn1.n4 D8 D2.3.8 M5 … K7 D4.6.9 -जानंति; G2 तानासी (sic) (for जानासि). — ^{d}) K7 या (for यद्). D6 दुःखे (for दुःखं). K… B0.6–9 Da3.a4 Dn4 D8 D2.3.8 -बंधने; Dn1 … (for -ताडने). G2 यद्दुःखं हि वितायते.

40 ^{a}) Ds1 देवेंद्रियेषु (for पञ्चे°). — ^{b}) … वदति; T G1.2.6 M5 भवति (for वसति). Da4 … — ^{d}) D8 ब्रह्म. K2.6 V1 B0.8 प्राणाः (for प्राणः). ❀ Cp : आदित्यश्चक्षुषि, चन्द्रमा मनसि, वायुस्त्वचि, … आत्मा, वायुः प्राणः, क्रतुः प्राणाहुतिसाध्यो यज्ञः, … क्रोधो मनोधर्मः ॥ C8 : आदित्यो दक्षिणभागे चरति, … वामभागे। तथा योगयाज्ञवल्क्यः—इडायां चरते चन्द्रः … लायां तु भास्करः, इति । वायुर्व्यानादिः, ब्रह्मा … प्राणः प्राणवायुः। क्रतुरपानवायुः, अपानः क्रतुरिति … यमः … ❀

क्व तैले क्व घृते ब्रह्मन्मधुन्यप्स्वौषधेषु वा ॥ ४१
अदंशमशके देशे सुखं संवर्धितान्पशून् ।
तांश्च मातुः प्रियाञ्ज्ञानन्नाक्रम्य बहुधा नराः ।
बहुदंशकुशान्देशान्नयन्ति बहुकर्दमान् ॥ ४२
वाहसंपीडिता धुर्याः सीदन्त्यविधिनापरे ।
न मन्ये भ्रूणहत्यापि विशिष्टा तेन कर्मणा ॥ ४३

कृषिं साध्विति मन्यन्ते सा च वृत्तिः सुदारुणा ।
भूमिं भूमिशयांश्चैव हन्ति काष्ठमयोमुखम् ।
तथैवानडुहो युक्तान्समवेक्षस्व जाजले ॥ ४४
अघ्न्या इति गवां नाम क एनान्हन्तुमर्हति ।
महच्चकाराकुशलं पृषध्रो गालभन्निव ॥ ४५
ऋषयो यतयो ह्येतन्नहुषे प्रत्यवेदयन् ।

C. 12. 9388
B. 12. 263(2).46
K. 12. 268. 49

---

41 ^{a}) K7 यानि; T G1.3.6 तान्हि; G2 तान्वा (for तानि). V1 B0.6 M6.7 जीवामि; B3.8 (both marg.) Da3.a4 जैवानि; T G1–3.6 जीवंति (for जीवानि). Da4 विक्रिय; D5.7 जीवंति; G3 जीर्यंते (for विक्रीय). M5 तानि विक्रीय जीवंति. ❀ Ca: जीवानि, जीवसमूहान्। जैवानीति पाठो युक्तः। समूहार्थेऽण्। ❀ — ^{b}) K1.2 Da4 D5.7 नृतेषु (sic); K6 च तेषु (for मृतेषु). G3 विचारणं. — After 41^{ab}, K7 Dn1.n4 D8 D4.6.9 ins.:

704* अजोऽग्निर्वरुणो मेषः सूर्योऽश्वः पृथिवी विराट्।
धेनुर्वत्सश्च सोमो वै विक्रीयैतन्न सिध्यति।
[(L. 2) D9 वसुश्च (for वत्सश्च).]

— ^{c}) K7 T2 तैल (for तैले). D7 नृते (for घृते). G3 काले वै कल्पते ब्रह्मन्. — ^{d}) K7 मधूनि. K7 Dn1.n4 D2.4.9 अपि (for अप्सु). K1.2.4 B8 औषधीषु; K7 D4.9 °धेपि; T G1–3.6 M1.5.6 ओषधीषु (for औषधेषु). K1.2.4 Ds1 D5–7 G2 च (for वा).

42 ^{a}) K2 अदंष-; K4 अदश-; D1 आदेश- (for अदंश-). K1.4 -मषके; Da4 -मकरे (for -मशके). — ^{b}) K4.6.7 B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 D2.3.8 T2 M1.5 सुख- (for सुखं). T G1–3.6 M5 (*inf. lin.* as in text).6.7 बहून् (for पशून्). — ^{c}) D5–7 चात्मनः (for च मातुः). K2 प्रियं (for प्रियान्). K1.2.4 ज्ञात्वा; K6 V1 B3 Da3.a4 जातान्; D5.7 अज्ञान्; D6 अन्यान्; T1 G1.3.6 धुर्यान्; G2 जातु; M1.6.7 ज्ञातान् (for जानन्). — ^{d}) K1.2.4 प्राक्रम्य (for आ°). K1 D5.7 नरः. — ^{e}) K4 -देशकुशान्; K6 -दंशाकुशान्; K7 D4.6.9 -दंशमशान्; B7.9 Dn1.n4 D3 D2.3.5.7.8 °दंशा(B0 D5.7 °श)कुलान्; T G1–3.6 M1.5–7 -दंशकु-(M7 °यु)तान् (for °कुशान्).

43 G3 om. 43–44. — ^{a}) K6 बहु-; B8 D5.7 M7 Cp (Cpp as in text) बाहु- (for वाह-). K6.7 धूर्याः; Da4 सूर्याः. Dn1 निवासं पीडिता धुर्याः. ❀ Cs: वाहसंपीडिताः वाहनसंपीडिताः। ❀ — ^{b}) ❀ Ca: अवि-धिना, विधिमतिक्रम्य, तुरुष्कबहुले देशे। ❀ — ^{c}) K6 Da3.a4 तान् (for न). K1.2.4.6 Da3.a4 -हत्याया (for °पि). — ^{d}) K6 Da3 विशिष्टांस्; Da4 °ष्टास् (for °ष्टा). K1.2.4 विशिष्टानेव कर्मिणः (K4 °र्मणा).

44 44^{abcd} = Manu. 10. 84. G2 om. 44 (cf. v. l. 43). T1 om. 44^{ab}. — ^{a}) D4.6 मन्यंति. M1.5–7 कृषिः साध्वी(M7 °ध्वि)ति मन्यंते. — ^{b}) D6 वृत्ति (for वृत्तिः). — ^{c}) D6 M1.6 भूमिशयाश्च; T1 G1.3.6 प्रमाथयंश्च. V1 चापि (for चैव). ❀ Cn: भूमिशयान् सर्पादीन्। ❀ — ^{d}) Dn4 अयोमुखे; D8 °मयं (for °मुखम्). T G1.3.6 M1.5–7 हंति काष्ठैरयोमुखैः. ❀ Cn: काष्ठमयोमुखं, लाङ्गलम्। ❀ — ^{e}) K1.2 B6 (marg.) D3.5.7 T1 G1.3.6 अनुडुहो; B6 अर्थंडुहो; B7 [अ]-नड्वाहो (for °डुहो). — ^{f}) K7 Da4 D6 समवेक्ष्यस्व; V1 समीक्षस्व (submetric). K4 जाज्वले. T G1.3.6 क्षुत्तृष्णाश्रमकर्शितान्.

45 ^{a}) K1 अध्या; K2 अड्या; K6 अंघा; V1 D7.9 G2.3.6 M1.5.7 अर्घ्या; B6 Da4 अघ्ना; T1 G1 अर्घ्याः; T2 आर्या; M6 अन्या (for अघ्न्या). K6 भवान्; T1 भवं (for गवां). — ^{b}) K6.7 V1 B6.8 Da3.a4 Ds1 D6 T G1.3.6 M1.5–7 एतान्; B0 एनं; B7.9 Dn1.n4 Ds2 D2.3.5.7.8 G2 एता (for एनान्). — ^{c}) K1.4 T2 महश्च (for महच्च). Da4 T1 G2 कुशलं (for [अ]कु°). Ds1 महवाकाशकुशलं (sic); Ds2 °चाचारकुशलं. — For the incident, cf. 12. 260. 6ff. — ^{d}) K1 पृथाघ्नो; K2 पृथक्षो; K4.6 Dn4 वृषघ्नो; K7 B6 Dn1 D8 D2–4.6.8.9 वृषं गां; Da3 पृषघ्नो; Da4 पृषघ्नो; D5 वृषघ्नो; T2 पृथघ्नो; M1.6.7 वृषघ्नो; M5 पृथघ्नो; Ca पृषघ्नो (as in text). K1.2.4 V1 B8.9 D5 M7 गां लभन्निव; K6 गां चालभन्निव (hyper-metric); K7 D4.6.9 चालभन्नृप; B8 Dn1.n4 D3.8.8 वालभेतु यः; D8 बालभेतु (Ds2 °व) यः; T2 गां महन्निव; M1.6 गाश्चलन्निव; M5 गां लभंति ह (for गालभन्निव). D7 T1 G1.3.6 वृथा (D7 °धा) यो गां निहंति ह; G2 वृषारोगान्महानिह. ❀ Ca: पृषध्रः

C. 12. 9389
B. 12. 253(2). 46
K. 12. 268. 49

गां मातरं चाप्यवधीर्वृषभं च प्रजापतिम् ।
अकार्यं नहुषाकार्षीर्लप्स्यामस्त्वत्कृते भयम् ॥ ४६
शतं चैकं च रोगाणां सर्वभूतेष्वपातयन् ।
ऋषयस्ते महाभागाः प्रजास्वेव हि जाजले ।
भ्रूणहं नहुषं त्वाहुर्न ते होष्यामहे हविः ॥ ४७
इत्युक्त्वा ते महात्मानः सर्वे तत्त्वार्थदर्शिनः ।
ऋषयो यतयः शान्तास्तरसा प्रत्यवेदयन् ॥ ४८
ईदृशानशिवान्घोरानाचारानिह जाजले ।
केवलाचरितत्वात्तु निपुणान्नावबुध्यसे ॥ ४९
कारणाद्धर्ममन्विच्छेन्न लोकचरितं चरेत् ।
यो हन्याद्यश्च मां स्तौति तत्रापि शृणु जाजले ॥ ५०
समौ तावपि मे स्यातां न हि मे स्तः प्रियाप्रिये ।

इक्ष्वाकुपुत्रः होमधेनुं हत्वा शूद्रतामागमदिति इतिहासः ॥ Cn : पृषध्रो गां लभन्निव इति पाठे, गां पृषध्रो बाणः लभन् स्पृशन्निव, व्याघ्रभ्रान्त्या निसृष्टो बाणो गवि पतितो, न तु गवि विसृष्टः इत्यर्थः । ❀

46 ^{a}) G_2 एष ते (for ऋषयो). D_4 ह्यतयो (for य°). T_1 $G_{1.3.6}$ $M_{5.7}$ ह्येते; T_2 G_2 ये ते; M_1 ह्येवं; M_6 ह्येव (for ह्येतन्). — ^{b}) K_1 नह्युषे; K_6 T_1 $G_{1.3.6}$ नहुषं; D_4 नघुषे; D_6 नयुषे (for नहुषे). K_2 प्रत्यवेभवन्; V_1 M_6 °वेदयत्; G_1 °वेगवान्. G_2 न हि प्रेक्ष्यत्यवेदयन्. — ^{c}) G_1 गा (for गां). K_1 अप्यवधीर्; K_2 चापि वधीर्; K_6 च न्यवधीर्; $D_{5.7}$ त्वमवधीर् (for चाप्य°). G_2 मा भ्रातरं चाप्यतिथिं. — ^{d}) K_4 प्रजाधर्विं; D_8 °पतिः. ❀ Cs : प्रजापतिम्, पितृसदृशम् । ❀ — ^{e}) K_2 अकार्षं (for °र्यं). K_1 नहुषो; $D_{4.6}$ नघुष; G_2 नाहुष. — ^{f}) K_7 $D_{4.9}$ शप्स्यामस्; D_{a4} लप्स्यते; G_2 लक्ष्याम्यस् (for लप्स्यामस्). $K_{1.2.7}$ $D_{4.6.9}$ तत्कृते; G_2 मत्कृते (for त्वत्कृते). $K_{1.2.6.7}$ $D_{2.4.6.9}$ वयं; K_4 V_1 $B_{0.6-9}$ $D_{a3.a4}$ $D_{n1.n4}$ D_s $D_{3.5.8}$ व्यथां (for भयम्).

47 ^{a}) G_2 गतं (for शतं). K_6 रोगानां. — ^{b}) K_1 V_1 B_0 T_1 $G_{3.6}$ पातयन्; K_7 $D_{4.5.7.9}$ अपातयं; D_{a4} D_s G_2 $M_{1.6}$ °तयत्. — D_8 om. (hapl.) 47^c–48^b. — ^{d}) K_6 अजास्त्वेव; D_7 प्रजास्ते वै (for °स्वेव). K_4 जाज्वलि. B_8 प्रजास्वेवेति जाजले; T $G_{1.3.6}$ M_5 प्रशस्तास्तेन जा°; G_2 प्रजास्ते तेन जा°. — T_1 G_2 om. (hapl.) 47^e–49^b. — ^{e}) K_1 त्रूणहं (sic); K_2 भ्रूणहं (sic); B_0 D_{s1} भ्रूणहा; D_7 T_2 $G_{1.3.6}$ M_6 (*inf. lin.* as in text) भ्रूणघ्नं (for भ्रूणहं). $D_{4.6}$ नघुषं (for नहुषं). K_7 D_{n1} $D_{3.4.6.9}$ $M_{1.6}$ प्राहुर्; D_7 $G_{1.3.6}$ चाहुर् (for त्वाहुर्). K_6 B_{6-9} $D_{a3.a4}$ D_5 भ्रूणहा नहुष त्वं ($B_{6.7}$ $D_{a3.a4}$ °षस्त्वं) हि; $M_{5.7}$ भ्रूणहं नहुषेत्याहुर्. — ^{f}) K_1 हेष्यामाहे (sic); K_2 होषामहे; K_6 $D_{5.7}$ T_2 $G_{1.3.6}$ Cs (Csp as in text) भोक्ष्या° (for होष्या°). T_2 $G_{3.6}$ $M_{1.5-7}$ वयं (for हविः).

48 D_8 om. 48^{ab}; T_1 G_2 om. 48 (for both, cf. v. l. 47). — ^{a}) K_4 $D_{5.7}$ इत्युक्तास् (for °क्त्वा). $K_{1.2.4}$ महाभागाः (for °त्मानः). — ^{b}) K_2 D_3 ... $G_{1.3.6}$ सर्व- (for सर्वे). K_2 -दर्शनः. — ^{c}) ... तपयः (for यतयः). $K_{1.2.4}$ दांतास् (for शान्तास्). — ^{d}) K_6 V_1 $B_{0.6.7.9}$ $D_{a3.a4}$ $D_{n1.n4}$ D_s $D_{1.4.7.8}$ तपसा; T_2 प्रशस्ताः; M_5 सहसा (for तरसा). T_2 $G_{3.6}$ M_5 प्रत्यषे(T_2 °बो)धयन् (for °वेदयन्). ❀ Cp : प्रत्यवेदयन्, प्रतिकूलतया ज्ञापितवन्तः । ❀

49 T_1 G_2 om. 49^{ab} (cf. v. l. 47). — ^{a}) ... D_{a4} इदृशा(K_7 °शी)न्. K_6 घोषान्; K_7 वारान् (for घोरान्). — ^{b}) K_4 जाज्वले. K_2 आचाराणि ह जा°; D_7 $G_{1.3.6}$ आचरंतीह जा°. — ^{c}) $D_{5.7}$ T_1 G_{1-3} ... केवलाचरितं त्वं तु (D_7 °तत्त्वं तु; G_1 °तं त्वां तु; ... °तं कर्म); D_6 °लांतरितत्वात्तु; T_2 केवला वीरतत्वात्तु; ❀ Cp : केवलाचरितत्वात्, श्रुत्याद्यप्रतिपादितत्वात् ॥ ... आचरितत्वमेवात्र हेतुर्नान्य इत्यर्थः । ❀ — ^{d}) K_4 V_1 $B_{0.6-9}$ $D_{a3.a4}$ $D_{n1.n4}$ D_{s2} $D_{2.3.5-8}$ निपुणो; K_6 ... निपुनो; K_7 $D_{4.9}$ G_2 निपुणं (K_7 °नं); T_1 G_1 ... $M_{5.7}$ Cs नैपुणान्; T_2 $M_{1.6}$ नैपुण्यान्; G_3 नैपुण्... (for निपुणान्). D_s G_1 नावबुध्यते; $D_{5.7}$ न वि... ध्यसे; G_2 नाम बु° (for नावबु°).

50 ^{a}) T_2 G_2 कारणं (for °णाद्). T $G_{1-3.6}$ M_1 ... अन्विच्छन् (for °च्छेन्). ❀ Ca : कारणात् श्रुतेः ॥ ... श्रुत्यादेः । ❀ — ^{b}) $K_{1.2.6}$ D_5 लोकाचरितं; K_7 लोके ... चरिते; D_{a4} लोके चरितं; T $G_{1-3.6}$ $M_{1.5-7}$ लोकं ... (T_2 °कं वी-; G_1 °कान्वि-; $M_{1.5.6}$ °कवि)रतं (for लोकचरितं). — ^{c}) G_1 ये (for यो). G_2 हन्यां (for हन्याद्). — ^{d}) K_4 जाज्वले.

51 ^{a}) G_1 मेधस्यान् (for मे स्यातां). — ^{b}) K_4 ... $B_{0.6.7.9}$ $D_{a3.a4}$ $D_{n1.n4}$ D_s $D_{2.3.5.8}$ [s]स्ति; K_6 ... B_6 (marg.) G_1 स्त (for स्तः). $B_{0.7}$ D_{a4} $D_{n1.n4}$ $D_{2-4.6.8}$ प्रियाप्रियं (for °प्रिये). — ^{c}) $D_{4.6.7.9}$ एतद् ... T $G_{1.3.6}$ $M_{1.6}$ एवम् (for एतद्). $K_{1.2.6.7}$ ... कर्म; G_2 कर्मं (for धर्मं). — ^{d}) K_7 प्रसंशंति;

एतदीदृशकं धर्मं प्रशंसन्ति मनीषिणः ॥ ५१
उपपत्त्या हि संपन्नो यतिभिश्चैव सेव्यते ।
सततं धर्मशीलैश्च नैपुण्येनोपलक्षितः ॥ ५२

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि चतुःपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५४ ॥

२५५

जाजलिरुवाच ।
यथा प्रवर्तितो धर्मस्तुलां धारयता त्वया ।
स्वर्गद्वारं च वृत्तिं च भूतानामवरोत्स्यते ॥ १
कृष्या ह्यन्नं प्रभवति ततस्त्वमपि जीवसि ।
पशुभिश्चौषधीभिश्च मर्त्या जीवन्ति वाणिज ॥ २
यतो यज्ञः प्रभवति नास्तिक्यमपि जल्पसि ।
न हि वर्तेदयं लोको वार्तामुत्सृज्य केवलम् ॥ ३
तुलाधार उवाच ।
वक्ष्यामि जाजले वृत्तिं नासि ब्राह्मण नास्तिकः ।
न च यज्ञं विनिन्दामि यज्ञवित्तु सुदुर्लभः ॥ ४

C. 12. 9399
B. 12. 264(3). 4
K. 12. 269. 4

शंसंती च.

52 [a]) Da4 उपपन्ना (for °पत्त्या). Da3. a4 T G3. 6 [अ]भि-; M1. 6 [अ]पि (for हि). D6 संपत्तौ (for °न्नो). — [b]) T1 G1–3. 6 चेह (for चैव). T1 G3. 6 सेवते. — [c]) K1 -शीलश्च. — [d]) K6 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 T G1. 3. 6 M1. 5. 6 Cp नि(B6. 9 Da3. a4 Cp नै)पुणेन; G2 M7 निपुणा (M7 °णो) न (for नैपुण्येन). B3 T1 G1–3. 6 [उ]पलक्ष्यते; Da3. a4 °लक्षिता.

Colophon. Ś1 missing: K3. 5 B1–5 Da1. a2 Dn2. n3 D1 G4. 5 M2–4 absent. — *Sub-parvan*: K1. 2. 4. 6. 7 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–5. 7. 8 T G1. 3. 6 M1. 5–7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name*: K1. 2. 4. 6 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–4. 8 तुलाधारजाजलिसंवादः; K7 D5–7. 9 तुलाधारजाजलिसंवादे वृत्तिविगर्हा; V1 जाजलिसंवादः; M5 जाजल्युपाख्याने हिंसारहितधर्मप्रश्नं; M6 तुलाधारजाजलिसंवादे धर्मकथनं; M7 तुलाधारजाजलिसंवादे सत्कथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K6 B7 M1. 6. 7 87; K7 86; Dn1 Ds1 D7 T1 G1. 3. 6 M5 89; Dn4 Ds2 88; D8 83; T2 103; G2 85. — *Śloka no.*: Dn1. n4 56; D8 54.

255

☞ This adhy. is missing in Ś1 (cf. v. l. 12. 250. 35).

1 B9 om. the ref. K4 जाज्वलिर्. B9 lacuna for 1[a]. — [a]) K4. 6 V1 B0. 6–8 Da3. a4 Dn1 Ds D2. 5. 7. 8 क्षयं (for यथा). G2 प्रवर्तते (for °र्तितो). — [b]) K4. 7 D6 T M1. 6. 7 तुला (for तुलां). D4 धारयिता; T2 धारयथा; M1 °यतस् (for °यता). G1 तुलाधरधृतास्त्वया (sic). ❀ Cs: तुलां धारयता, सर्वभूतेषु समत्वं कुर्वता। ❀ — [c]) B6 सुकुमारं (for स्वर्गद्वारं). K1 वृत्तं; T1 G1 M7 वृत्तिश् (for वृत्तिं). Dn1 न (for च). T2 स्वर्गद्वारप्रवृत्तिश्च. — [d]) G1 वृतानां (for भूतानाम्). D6 एव; G1 सम-; G3 अप-; M1. 5. 7 उप- (for अव-). K1 -रोप्स्यसे; K2 V1 B6. 7. 9 Da3. a4 D4. 5. 7. 9 G3 -रोत्स्यसे; T2 -रोप्स्यते; G2 -रस्यते; M1. 5–7 -रोध्यते (for -रोत्स्यते).

2 [a]) K4 कृषा; Da4 कृष्णा (for कृष्या). T2 M1. 6. 7 च (for प्र-). T1 G1–3. 6 कृषि(G2 °ष्टे)भ्योन्नं च (G1 °भ्योन्नश्च) भवति. — [b]) V1 अभि-; Da4 T1 G2 G1–3. 6 उप-; M7 वि- (submetric) (for अपि). G2 -जीवति. — [c]) K1. 7 T2 G1 M1. 6 चोषधीभिश्. — [d]) V1 T2 G1 वाणिजः.

3 [a]) K6. 7 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 5–8 G3. 6 ततो (for यतो). D6 धर्मः (for यज्ञः). T1 G1. 3. 6 च (for प्र-). — [b]) G2 तस्मात्त्वम् (for नास्तिक्यम्). K7 V1 B6–9 Da3. a4 D4. 9 M1. 5–7 अभि-; T G1–3. 6 इह (for अपि). V1 -जल्पसे. ❀ Cn: नास्तिक्यम्, हिंसात्मकत्वेन यज्ञनिन्दा। ❀ — [d]) K6. 7 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1 Ds D2–5. 8 T1 M1. 5–7 केवलां; D7 °लीं (for °लम्). ❀ Cs: वार्तां, कृषिगोरक्षवाणिज्यादिरूपाम्। ❀

4 [a]) K4 जाज्वले. T2 M1. 6. 7 वृत्तं; G2 तुभ्यं

C. 12. 9400
B. 2. 264[3].5
Ku. 12. 269. 5

नमो ब्राह्मणयज्ञाय ये च यज्ञविदो जनाः ।
स्वयज्ञं ब्राह्मणा हित्वा क्षात्रं यज्ञमिहास्थिताः ॥ ५
लुब्धैर्वित्तपरैर्ब्रह्मन्नास्तिकैः संप्रवर्तितम् ।
वेदवादानविज्ञाय सत्याभासमिवानृतम् ॥ ६
इदं देयमिदं देयमिति नान्तं चिकीर्षति ।
अतः स्तैन्यं प्रभवति विकर्माणि च जाजले ।
तदेव सुकृतं हव्यं येन तुष्यन्ति देवताः ॥ ७
नमस्कारेण हविषा स्वाध्यायैरौषधैस्तथा ।
पूजा स्याद्देवतानां हि यथा शास्त्रनिदर्शनम् ॥ ८
इष्टापूर्ताद्साधूनां विषमा जायते प्रजा ।

(for वृत्तिं). —b) K7 नास्मिन्; Da4 T2 G1.2 M1 नास्ति (for नास्मि). K1 B9 नास्तिकाः; G1 °कं (for °कः). —c) K4.6 Bo.6–9 Da8 Dn1.n4 Ds D2.3 8 transp. च and यज्ञं. Da4 न यज्ञं न च विंदामि; G2 न च वृत्तिं च निर्विंदामि (hypermetric). —d) D5.7 यज्ञवृत्तिः सुदुर्लभा. ❀ Cn: यज्ञवित्, 'यज्ञो वै विष्णुः' इति श्रुतेर्यो यज्ञभोक्तारं परमात्मानं वेद स दुर्लभः । ❀

5 a) T2 न मे (for नमो). ❀ Ca: ब्रह्मणोऽयं ब्राह्मणो यज्ञः, आत्मज्ञानसाध्यः ॥ Cn: ब्राह्मणानां ब्रह्मविदां यज्ञः, ब्रह्माग्नौ जीवहविषस्त्यागः ॥ Cp: ब्रह्मण इदं ब्राह्मणं, तत्त्वज्ञानं, तदेव यज्ञः ॥ Cs: ब्राह्मणानां मैत्राणां, 'मैत्रो ब्राह्मण उच्यत' इति स्मृतेः (Manu. 2. 87, 11. 35) । ❀ —b) K1 यज्ञाविदो. —c) K2 M1.6.7 स्वं यज्ञं; Bo सुयज्ञं; D6.7 स्वयं हि (for स्वयज्ञं). T1 G1.3.6 ब्राह्मणो (for °णा). —d) K2 V1 D5.7 क्षात्र-; Bo.6 Dn1.n4 Ds D2.3.8 T G1–3.6 M1.5–7 क्षत्र- (for क्षात्रं). D6 इहा-स्थितः; T G1–3.6 M1.5 (*inf. lin.*).6.7 अनुष्ठितः; M5 (orig.) समास्थिताः (for इहा°). K1 क्षात्रं यज्ञं हि मा स्थितः (sic). ❀ Ca: क्षात्रं, हिंसाप्रधानत्वात् । ❀

6 K4 om. 6ab. —a) D7 लुब्धैर् (for लुब्धैर्). M6 वृत्त- (for वित्त-). —b) K6 च; D5.7 तु (for सं-). Ds1 संप्रवर्तितः; G1.2 °कीर्तितं. —c) V1 Bo वेद वेदान् (for वेदवादान्). K1 वेदो देवान्परिज्ञाय; K2 विधीन्वेदान्परि°; K4 वेदो वेदान्परि°; K7 वेदवादापरि°; Ds वेदवादं न वि°; D4.9 वेदा देवा परि°; T2 वेद-मासमिव ज्ञानं; G1 वेदवेदा सविज्ञानं (sic); G2 वेदा-वेदपरिज्ञानं; M1.5.7 वेदादेवाव(M7 °प)विज्ञानं; M6 वेदवादावविज्ञानं. ❀ Cn: वेदवादान् अर्थवादान् । तेषां स्तुतिमात्रे तात्पर्यमित्यविज्ञाय । ❀ —d) D4 संस्या-भासम्; M6 सत्याभावम् (for °भासम्). K1.2.4 अना-वृतं; M7 इवाहृतं (for °नृतम्). ❀ Cs: हिंसायुक्तो यज्ञो वेदविहितोऽपि कृतयुगे पुरुषैर्नानुष्ठितः । त्रेतायुगेषु पुन-र्लुब्धैः प्रवर्तित इत्यभिप्रायः । ❀

7 a) D2 om (hapl.) मिदं देय. —b) G1 इदं (for इति). V1 T G1.2 M1.5–7 नान्यच्: Ds चायं (for नान्तं). K7 B6 (marg.) D4.9 T1 G2 M7 चिकीर्ष(M7 °र्ष्ये)ते; T2 G1 च कीर्त्य(G1 °र्ष्ये)ते (for चिकीर्षति). K6 Bo.6 (orig.).7.8 (orig.; marg. as in text).9 Da3.a4 Dn1.n4 D2.3.5.7.8 G3.6 इति चाद्यं (K6 चाद्यं; D7 वाचं) प्रशस्यते (D2 °ति). —After 7ab, K7 Dn4 Ds D4.6.9 Cs ins.:

705* देवैः प्रवर्तितं ह्येतं विद्धि धर्मं च जाजले ।
अपरा ह्यनवस्थैषा नास्माकं बुद्धिरीदृशी ।
[(L. 1) D4 दैवैः (for देवैः).]

—c) V1 ततः (for अतः). K1.2.4 स्तेयं; G2 तेन्यं (for स्तैन्यं). K6 om. प्र. T1 भवति हि (for प्रभ-वति). ❀ Cn: स्तैन्यं, लुब्धस्य यजमानस्य, सामर्थ्ये सति यथोक्तदक्षिणामददतः । ❀ —d) K4 जाज्वले; Da1 जायते; D6 जाजलेः. M1.5–7 कर्मणा च हि (M1 °णामिह) जाजले. —e) K6 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 D1 D2.3.5.8 T1 G3.6 Cp यदेव; D4.9 तदेवं; D7 यदेवं (for तदेव). B8 (marg. as in text) सुहुतं (for सुकृतं). G2 भव्यं (for हव्यं). —f) K4.6 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.7.8 तेन (for येन). G3.6 दुष्यंति (for तुष्यन्ति).

8 a) ❀ Cs: हविषा गोघृतादिना । ❀ —b) K1 औषधैस्; K2 ओषधैस्; K6 चौष° (for औष°). K7 D4.6.9 M1.5.6 स्वाध्यायेनाग्निगौषधैः; G1 M7 °वैतौषधिस्तथा. ❀ Cp: औषधैः ओषधिभवैर्निर्जीवैरित्यर्थः । ❀ —c) K1 पूज्या (for पूजा). B9 Da3.a4 D5.7 दैवतानां (for दे°). —d) B8 (marg. as in text) -निबंधनं; D6 -निदर्शनात् (for °र्शनम्). G1 यथा शास्त्र हि दर्शितं.

9 K1.2 read 9ab twice. —a) K1 (second time).2 (both times).4 V1 B6 (marg. as in text).7.8 (marg. as in text).9 Da3.a4 Ds1 D5.7 T G1–3.6 M1.5 (*inf. lin.* as in text).6.7 इष्टापूर्ताच्च (T G1–3.6 M1.5–7 °दु) साधू(M6 °धात्)नां; K1 (first time) इष्टाः पूर्ताश्च मा° ❀ Cv: असाधूनां, केवलं स्वर्गकाम्यया कीर्तिकाम्यया वा प्रवृत्तिकर्मनिरतानाम् । ❀ —b) K6 विषंगा; K7 V1 विषमाज्; Bo.6–9 Da8 Dn1.n4 D2.3.8 विगुणा; B9 (marg.) विशयाज्; Da4 विषया; Ds सगुणा; T G1–3.6 M1.5–7 विदुषां (for विषमा). K4.7 Da4 Ds1 D4 T2 G1 M1.5–7 प्रजाः. —c) M1.5–7 लुब्धाः (for

लुब्धेभ्यो जायते लुब्धः समेभ्यो जायते समः ॥ ९
यजमानो यथात्मानमृत्विजश्च तथा प्रजाः ।
यज्ञात्प्रजा प्रभवति नभसोऽम्भ इवामलम् ॥ १०
अग्नौ प्रास्ताहुतिर्ब्रह्मन्नादित्यमुपतिष्ठति ।
आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः ॥ ११
तस्मात्स्वनुष्ठितात्पूर्वे सर्वान्कामांश्च लेभिरे ।
अकृष्टपच्या पृथिवी आशीर्भिर्वीरुधोऽभवन् ।
न ते यज्ञेष्वात्मसु वा फलं पश्यन्ति किंचन ॥ १२
शङ्कमानाः फलं यज्ञे ये यजेरन्कथंचन ।
जायन्तेऽसाधवो धूर्ता लुब्धा वित्तप्रयोजनाः ॥ १३
स स पापकृतां लोकान्गच्छेदशुभकर्मणा ।
प्रमाणमप्रमाणेन यः कुर्यादशुभं नरः ।
पापात्मा सोऽकृतप्रज्ञः सदैवेह द्विजोत्तम ॥ १४
कर्तव्यमितिकर्तव्यं वेत्ति यो ब्राह्मणोभयम् ।

C. 12. 9411
B. 12. 264(3). 16
K. 12. 269. 16

लुब्धः). — [d]) M1. 5–7 समाः (for समः).

10 [a]) K6 V1 Dn1 n4 D2. 3 M5 यजमानास्; T1 G1. 3. 6 M1. 6. 7 °मानं; T2 याजमानां (for यजमानो). K1 V1 यथात्मा वै; K2 °त्मैव; K6 Bo. 3 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D3. 5. 7. 8 M1. 5–7 Cv तथा(Da4 °दा)- त्मानम्; T G1. 3. 6 यथा चाहुर्; G2 यथापोहम् (for यथात्मानम्). — [b]) K1 ऋत्विजाश्च्; M7 °जं. K6 Bo. 6–9 D4 (also as in text) G2 M1. 6 यथा (for तथा). K1 D4 प्रजा. — [c]) K1. 2 V1 सर्वं (for प्रजा). Bo यज्ञा यस्मिन्प्रभवति; Da4 यज्ञात्मजा प्र°; G1 यज्ञाः प्रजार्थां भवति; G2 यज्ञः प्राज्ञात्प्रभवति; M1. 6. 7 यज्ञात्प्रजाः संभवंति. ❀ Cp: यथा आत्मानं प्रति यजमानो यज्ञोपाधिरेव, यथा ऋत्विजश्च क्रतुयजनोपाधिकास्तथा प्रजननोपाधिका प्रजा यज्ञात्प्रभवति । ❀ — [d]) Da4 नभसोस्त; M5. 6 °सोंभा (for °सोऽम्भ). K2. 4 V1 इवामलात्; T G1–3. 6 M1. 5–7 यथामलं (for इवामलम्).

11 = (var.) Manu. 3. 76. — [a]) D4. 6. 9 आग्नि (for अग्नौ). K1. 2. 7 D4. 6. 9 T2 M1 (before corr.). 5 सम्यग् (for ब्रह्मन्). — [b]) K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 T G1–3. 6 M7 ·गच्छति; M1. 5 ·तिष्ठते (for ·तिष्ठति). — [d]) G1 वृष्टेनान्नं (for वृष्टेरन्नं).

12 [a]) T G1–3. 6 M1. 5–7 यज्ञात् (for तस्मात्). K1. 2. 4 Bo. 6. 7. 8 (marg.) Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 Cn (gloss: यज्ञमात्रनिष्ठाः, न तु कामपराः) सुनिष्ठिताः (B8 [orig.] Da3 °तात्); K6 V1 B9 Da4 D5 स्वनुष्ठिताः (for °ष्ठितात्). K2 सर्वान्; D6 पूर्वं; T1 सर्वे (for पूर्वे). ❀ Ca: पूर्वे वसिष्ठादयः कृतयुगभवा ब्राह्मणाः । ❀ — [b]) K7 कामाश्च्. K2 कामान्पूर्वं च लेभिरे. — [c]) K1. 2 अकृष्टपश्या; G2 अकृष्टापच्या. ❀ Cn: अकृष्टपच्या, यथा च कर्षणाभावाच्च गवां, भुवो, भूमिशयानां वा हिंसा भवति । ❀ — [d]) K2 आशीर्भिर्; G1 आशाभिर् (for आशीर्भिर्). K3 वीरधो; K4 Da4 Ds1 विरुधो (K4 °धे) (for वीरुधो). K4 G2 भवेत्; K7 Da4 [s]भवत्. ❀ Cn: आशीर्भिः, जगतः शुभानुध्यानेन । ❀ — [e]) G1 om. न. B8 अतो (for न ते). V1 च; T G1. 3. 6 यत् (for वा). K3. 7 B6 न ते यज्ञे स्वात्मसु वा; G2 एते यजेष्वात्मासु यत् (sic).

13 [a]) K1 शंकमानः; T2 G1–3. 6 शंसमानाः (G2 °नां). — [b]) Da3. a4 प्रजेरन् (for यजे°). K7 D4. 9 कदाचन (for कथं°). K1. 2. 4 योजयेरन्कथंचन (K4 °थं च नः); D5. 7 यजंते ये कथंचन. — [c]) Ds1 जानंते (for जायन्ते). B8 [s]वृत्ता (for धूर्ता). K1. 2. 4 V1 B8 (marg. as in text) Cs जानंतः (K1 °ताः) साध्व- था(K2 °धुया-; V1 °ध्वथो)साधु; K7 D4. 6. 9 ये जा- (D4 ज्ञा)नंतोध्वरं कुर्युर्; T G1. 3. 6 जानंतश्च य(T2 °तः स त)था साधु; G2 ज्ञानार्हस्त्वद्विजो लुब्धो; M1. 5–7 जानंतः सर्वथासाधु (M1. 6 °धुर्). — [f]) K1. 4 D7 G1 लब्धा; Da4 लुब्ध्वा (for लुब्धा).

14 [a]) K1. 2. 4 समाः; K7 D4. 6. 9 तस्मात्; D5. 7 T1 G2. 3. 6 M6. 7 ते स्म; T2 ते तु; G1 ये स्म; M1. 5 ते च (for स स्म). K3 पापकृत्तं; K7 B8 (marg. as in text) Ds1 D4. 6. 9 T2 M1. 6. 7 °कृताल्ँ; G2 °क्षयाल्ँ (for °कृतां). D4 om. लोका. — [b]) K1 गच्छेयुः पाप-कर्मणां. K7 D4–7. 9 T G1–3. 6 M1. 5–7 °कर्मिणः; G1 कारिणः (D5 G2 °कर्मणः; T G3. 6 M5 °कर्मिणां). — [e]) K7 Dn4 D3. 4. 6. 9 °कर्मणा; M1. 6 °कर्मिणां). ❀ Ca: अप्रमाणेन, प्रमाणे नप्र(Dn4 D3 °णमप्र)माणं च. ❀ Ca: अप्रमाणेन, अनुगतेन विपर्ययज्ञानेन, प्रमाणं वेदादिकं अन्यथा व्याख्याय अशुभमिति मन्वानः ॥ Cn: प्रमाणं वेदः, अप्रमाणेन कुतर्केण । ❀ — [d]) K2 नराः. — Da3. a4 om. 14[cd]. — [e]) T G1–3. 6 स पापात्मा (by transp.). — [f]) K2 G1 द्विजोत्तमः.

15 [a]) K1 G2 M7 इत्यकर्तव्यं (for इतिकर्तव्यं). — [b]) Bo. 7. 3 Da3 Dn1. n4 K1. 2 यो वेत्ति (by transp.); D8 D2. 3. 5. 8 M1. 5. 6 वेत्ति वै. K1. 2. 4 ब्राह्मणो द्वयं;

C. 12. 9412
B. 12. 264(3). 16
K. 12. 269. 16

ब्रह्मैव वर्तते लोके नैति कर्तव्यतां पुनः ॥ १५
विगुणं च पुनः कर्म ज्याय इत्यनुशुश्रुम ।
सर्वभूतोपघातश्च फलभावे च संयमः ॥ १६
सत्ययज्ञा दमयज्ञा अलुब्धाश्चात्मतृप्तयः ।
उत्पन्नत्यागिनः सर्वे जना आसन्नमत्सराः ॥ १७

क्षेत्रक्षेत्रज्ञतत्त्वज्ञाः स्वयज्ञपरिनिष्ठिताः ।
ब्राह्मं वेदमधीयन्तस्तोषयन्त्यमरानपि ॥ १८
अखिलं दैवतं सर्वं ब्रह्म ब्राह्मणसंश्रितम् ।
तृप्यन्ति तृप्यतो देवास्तृप्तास्तृप्तस्य जाजले ॥ १९
यथा सर्वरसैस्तृप्तो नाभिनन्दति किंचन ।

K6 °णं भयं; G1 °णोदयं; G2 °णा वयं; Cn °णो भयं (कर्माकरणे इति शेषः) (for °णोभयम्). — c) K2 D4. 9 ब्रह्मेव; D7 T G1–3. 6 M5 ब्राह्मे स (G1. 3. 6 सं-) (for ब्रह्मैव). — d) K1. 2 G2 नेति-; K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds1 D2. 3. 5. 7. 8 T1 G1 M6 नैव (for नैति). K1. 2 V1 B8 D5. 7 G3. 6 कर्तव्यता (for °व्यतां). ❀ Cn (reading नैव कर्तव्यतां): कर्तुमर्हतामात्मनि, वर्णाध्यासपूर्वकं कर्तृत्वं नैव वेत्ति । ❀

16 a) D5 विगुणा; D7 °णे; M1. 6 Cp (also as in text) द्विगुणं; Ca निर्गुणं (for विगुणं). D5. 7 स (for च). — b) B8 (marg. as in text) पाप; G1 जाय (for ज्याय). K4. 7 Da3 Ds1 D4–7. 9 T G1 3. 6 M1. 6. 7 -शुश्रुमः (for °म). — c) K1 -घाताश्च; Ds1 T G1–3. 6 M5 -कारश्च (for -घातश्च). K7 D4. 6. 9 सर्वभूता(D4 °त)विघातश्च. — d) K1. 2. 7 B6 D4 6. 9 G2 Cpp फलाभावे; K6 B7. 9 Cp लाभालाभे; B8 (marg. as in text; orig.) भावाभावे; Cn (gloss: उपघातफलस्य इदं कर्म मे अनेनोपघातेन नष्टमिति बुद्धिसत्त्वे) फलभावे (as in text). K1. 2 संशयः; K4 संचयः; B7 संयमे (for °मः). Da4 फलाभावेन संयमः.

17 a) K1 सत्ययज्ञ-; G3. 6 °यज्ञाज् (for °यज्ञा). K7 दमो यज्ञा; D5. 7 स्वलुब्धाश्च; T G1–3. 6 M1. 5–7 जप(G3. 6 °पा)यज्ञा (for दम°). — b) K2. 4 अलुब्धश्. K7 Bo D4. 6. 9 T G2. 3. 6 M6. 7 Cs -वृत्तयः (for -तृप्तयः). B6. 7 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 अर्थलुब्धार्थतृप्त(Ds °त्मवृत्त)यः; D5. 7 सर्वे चैवात्मवृत्तयः; G1 अलुब्धात्मप्रवृत्तयः. ❀ Cp: अलुब्धाः स्वर्गनिःस्पृहाः ॥ Cs (reading आत्मवृत्तयः): परमात्मन्येव तत्स्वभावतया वर्तनशीलाः । ❀ — c) M5 पूर्वे (for सर्वे). ❀ Cn: उत्पन्नत्यागिनः, श्वस्तनसंग्रहमकुर्वन्तः । अमत्सराः, इति पदच्छेदः ॥ Cp: उत्पन्नत्यागिनः, परोपस्थापितविषयवितृष्णाः । ❀ — d) Da4 [ऽ]जराः (for जना). Da3. a4 स्वासन्नमत्सराः; D5. 7 स्वासन्न° (for आसन्न°). ❀ Cp: अमत्सराः, परोत्कर्षप्रीतिमन्तः । ❀

18 a) K2 क्षेत्रे; D7 क्षिप्र- (for क्षेत्र-). K2 -तत्त्वज्ञः. M5 क्षेत्रज्ञाः क्षेत्रतत्त्वज्ञाः. — b) Da3. a4 सुयज्ञाः; T G2. 3, 6 M1. 5–7 स्वयज्ञे; G1 यज्ञे स्व- (for स्वयज्ञ-). ❀ Ca: स्वयज्ञे आत्मयज्ञे निरताः ॥ Cn: स्वयज्ञो, योगः ॥ Cp: 'मयि सर्वमहं सर्वं मद्भिन्नं नास्ति किंचन' इति ज्ञानवन्तः । ❀ — c) K1 ब्राह्म-; D5. 7 ब्रह्म (for ब्राह्मं). K2 देवम् (for वेदम्). K1. 2 Dn4 अधीयानास्; T1 °यन्ये; G1. 3. 6 °यंते (for °यन्तस्). ❀ Cp: ब्राह्मं वेदम्, आरण्यकादि ॥ Cs: ब्राह्मं वेदं, प्रणवम् । ❀ — d) G2 दोषयंति (for तो°). K1. 6 V1 Bo. 6 (marg. as in text). 7. 9 Da3 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 5. 7. 8 T2 G1. 2 अपरान् (for अम°). B8 (marg. as in text) तोषयंतः परानपि.

19 a) K1. 2 आसुरं (for अखिलं). M7 देवतं. B3 स्वर्गं (for सर्वं). K4 असुरं दैवते सर्वे. — b) K4 ब्रह्मा; D7 T G1–3. 6 M5. 7 ब्रह्मन् (for ब्रह्म). K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5–8 T G1–3. 6 M5. 7 Cn (gloss: ब्रह्मविदि) ब्रह्मणि (for ब्राह्मण-). K7 Dn1 D4. 6. 7. 9 -संस्थितं; V1 -संवृतं; B6 (marg. as in text). 9 Da3. a4 Cp (gloss: गतं) -संसृतं; G1 -संश्रुतं (for -संश्रितम्). — c) K6 V1 Bo. 6–9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 Cp तुष्यंति; T2 तृष्यंति; Ca तृप्यन्ति (as in text). V1 B7. 8 (marg.) तुष्यतो; B8 (orig.) तर्पिता (for तृप्यतो). Da3. a4 देवांस् (for देवास्). — d) Ds1 तृप्तांस्; D5. 7 तृप्यास्; G2 तृप्तस्. B6. 8 (marg. as in text). 9 Da3. a4 D5. 7 तृप्यंति (for तृप्तस्य). K1 जायते; Da4 जाजते (for °ले). K4. 6 Dn4 D2, 6. 8 तृप्तातृप्तस्य जाजले (K4 °ज्वले; D6 °यते). ❀ Cn: तृप्तस्य, सप्तम्यर्थे षष्ठी — ब्रह्मविदि तृप्ते सति । ❀

20 a) D6 सर्वैं (for सर्व-). G1 -सुरैस् (for -रसैस्). T1 G2 तृप्ता; G1. 3. 6 तृप्तान् (for तृप्तो). — b) Da3. a4 नाति-; G1. 3. 6 अभि- (for नाभि-). K2 Dn4 T1 G2. 3. 6 -नंदंति; K6 D8 -निंदति; Da3. a4 -विंदंति; G1 -निंदंति (for -नन्दति). — c) G2 यथा (for तथा). — d) K4 Bo. 6–8 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 T2 G2 M6. 7 नित्य-; K7 नित्ये (for नित्यं). K2 Da3 Ds1 D6 तृप्ति- (for तृप्तिः). K6. 7 Da4 D6 M1. 6 सुखोदयाः; G1 सुखोयदाः (sic). ❀ Cp: सुखोदया, सुखानामिन्द्रियजन्यानामुदयो यस्याः — एतस्यैवानन्दस्य मात्रामन्यानि भूतानि जीवन्ति (Bṛ. Up. 4. 3. 32) इति श्रुतेः ॥ Cs: सुखोदया, परमानन्दजननी । ❀

तथा प्रज्ञानतृप्तस्य नित्यं तृप्तिः सुखोदया ॥ २०
धर्मारामा धर्मसुखाः कृत्स्नव्यवसितास्तथा ।
अस्ति नस्तत्त्वतो भूय इति प्रज्ञागवेषिणः ॥ २१
ज्ञानविज्ञानिनः केचित्परं पारं तितीर्षवः ।
अतीव तत्सदा पुण्यं पुण्याभिजनसंहितम् ॥ २२
यत्र गत्वा न शोचन्ति न च्यवन्ति व्यथन्ति च ।
ते तु तद्ब्रह्मणः स्थानं प्राप्नुवन्तीह सात्त्विकाः ॥ २३
नैव ते स्वर्गमिच्छन्ति न यजन्ति यशोधनैः ।
सतां वर्त्मानुवर्तन्ते यथाबलमहिंसया ॥ २४
वनस्पतीनोषधीश्च फलमूलं च ते विदुः ।
न चैतानृत्विजो लुब्धा याजयन्ति धनार्थिनः ॥ २५
स्वमेव चार्थं कुर्वाणा यज्ञं चक्रुः पुनर्द्विजाः ।

C. 12. 9422
B. 12. 264(3). 27
K. 12. 269. 27

21 [a]) K1 G2 धर्मरामा (G2 °जो); Bo. 8 (marg.) Dn1. n4 D2. 3. 8 Cn (gloss: धर्मैकाश्रयाः) धर्माधारा; Ds T G1. 3. 6 M5 धर्मारा(G1 °ध)मो (for °रामा). Ds धर्मसुखः; T G1. 2 M5 °परः; M7 °परं (for °सुखाः). — [b]) K2 D7 कृच्छ्र-; Ds T2 M6. 7 कृत्स्नं; D5 कृच्छ्रं (for कृत्स्न-). Ds T G1–3. 6 M5 -व्यवसितस्; D9 °सिनस्; M7 °सितं (for °सितास्). ❀ Cn: कृत्स्नं कार्याकार्यं व्यवसितं निश्चितं यैः ईदृशाः वयं स्मः ॥ Cp: कृत्स्नव्यवसिताः, सर्वतःसंप्लुतोदकस्थानीयभागवतधर्मप्राप्तिनिश्चयाः ॥ Cs: कृत्स्नं परिपूर्णं सुखं प्राप्तुं व्यवसिताः । ❀ — [c]) D6 आस्थिता; G1 असतस् (for अस्ति नस्). D4. 9 अस्ति नास्ति त्वतो भूय; G2 अस्ति नास्तीत्यतो भूय (sic). — [d]) K1 इति प्रज्ञावावेषिणः (sic); K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 T G1–3. 6 M1. 5–7 इति प्राज्ञस्त्व(Da4 प्राज्ञास्त्व-; G1 प्रज्ञा त्व)वेक्षते (Da4 °वेक्ष्यते; D5 °वैक्षत; G2 °पेक्षते); K7 D4. 6. 9 इति प्राज्ञोन्ववैक्षत (K7 °तः). ❀ Cp: इदं समामनन्ति, भूमा त्वेव विजिज्ञासितव्यः (Chh. Up. 7. 23) इति । ❀

22 [a]) G3 -विज्ञानिनं (for °निनः). ❀ Ca: ज्ञानमेव विज्ञानं शिल्पं येषां ते, ज्ञानविज्ञानैकरसिकाः । Cn: ज्ञानं शास्त्रजं, विज्ञानमनुभवस्तद्वन्तः ॥ Cp: ज्ञानं परोक्षं, विज्ञानमपरोक्षम् ॥ Cs: ज्ञानं परमात्मविषयं, विज्ञानं तदभ्यसनान्वितम् । ❀ — [b]) K7 D2. 8 पर- (for परं). Da3. a4 om. पारं. T1 G3. 6 निनीषवः; G2 तितीर्षते (for °र्षवः). ❀ Cs: परं पारं, मूलप्रकृतिम् । ❀ — [c]) K6 Bo Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 पुण्यदं; K7 V1 B6–9 Da3. a4 D4–7. 9 G3. 6 तत्पदं; T2 M1. 5–7 तत्सदः (for °दा). D4 om. पुण्यं. K1 अतीवत्सदः पुण्यं; K4 अतीवत्सां तदा पुण्यं; G2 अपेतमत्सरः पुण्यः. — [d]) K7 om. जन. Ds -शोभिनः; T G1–3. 6 M5 -शोभितं (for -संहितम्).

23 [a]) K4 अत्र; D7 तत्र (for यत्र). — [b]) B8 (marg. as in text) T2 G2 M1. 5–7 न च्यवंते; Da3. a4 व्यवस्यंति; G1 न व्ययंते (for न च्यवन्ति). D7 G1 व्ययंति (for व्यथन्ति). K2 न; K6 V1 Bo. 6. 7. 9 Dn1 Ds D2. 8 वा (for च). — [c]) B8 (marg. as in text) ते तत्र; G2 ते तुल्ो (for ते तु तद्). T2 G1 ब्राह्मण (for ब्रह्मणः). — [d]) G1 स (for [इ]ह). ❀ Cp: इह, न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति, इहैव समवलीयन्ते (Bṛ. Up. 4. 4. 6) इति श्रुतेः । ❀

24 [b]) V1 जनयंति; T1 न जयंति; G1 न नयंति (for न यजन्ति). Ds1 D5. 7 T2 G2 M5. 7 Cs यशोधनाः (G2 °ना); T1 G1. 3. 6 तपोधनाः (T1 °न) (for यशोधनैः). ❀ Cn (reading यशो धनैः): यशो ब्रह्म, धनैर्धनसाध्यैः कर्मभिः । ❀ — [c]) D6 सत्य- (for सतां). V1 वर्त्मनि; B8 (marg. as in text) धर्मेनु-; B9 D6 धर्मानु- (for वर्त्मानु-). K6 Bo. 6. 8 (marg.). 9 Da4 D3. 5 -वर्तंतो (for -वर्तन्ते). ❀ Ca: सतां सदेकरूपाणां जन्ममरणप्रबन्धहीनानां यतीनां । ❀ — [d]) Ca (gloss: ज्ञानानुसारेण) यथावर्णम् (for °बलम्). K2 यथाबलविहिंसया; K4. 6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1 n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 यजंते त्व(K4 D2. 8 °ते चा-; K6 B6. 7 Da4 °ति त्व)विहिंसया.

25 [a]) K1. 6 Da3. a4 G1 ओषधींश्च; Ds D3. 4. 6. 9 औषधी(Ds1 °धीं)श्च (for ओ°). — [b]) K4. 6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 फलं (for फल-). T G1–3. 6 -मूलानि (for -मूलं च). K2 तते; K6 वने (for च ते). ❀ Cn: विदुः हविष्ट्वेन ॥ Cp: ते छागादि न जानन्ति । ❀ — [c]) K2 Bo. 6–9 Da3 D3 M6. 7 चैनान् (for चैतान्). G2 न चैवान्यद्विज्ञानंति. — [d]) Da3. a4 योजयंति; G2 अर्जं° (for याज°). K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 T2 फलार्थिनः; G2 धनादिना (for °र्थिनः).

26 [a]) Dn1 वार्थं (for चार्थं). K7 विकुर्वाणा (hypermetric) (for कु°). V1 स्वयमेवार्थं विकुर्वाणा (hypermetric); Ds T G1–3. 6 M1. 5–7 Cs स्वमेवार्थं विकु°. ❀ Cn: स्वमात्मानमेव अर्थं यज्ञोपकरणसामग्रीं संकल्पसमकालोत्थितां कुर्वाणाः मानसिकं यज्ञं चक्रुः ॥ Cs: स्वमेवार्थं स्वभोक्तव्यमेव विषयं विकुर्वाणाः, जतुपुरोडाशादिरूपेण भावयन्तः । ❀ — [b]) K1. 2. 4 Bo. 9 पुनर्द्विज (K4 Bo °जः); D8 पुरा द्विजाः; M1. 5–7 पुरर्त्विजः (for पुनर्द्विजाः);

C. 12. 9423
B. 12. 2?4(3). 27
K. 12. 269. 27

परिनिष्ठितकर्माणः प्रजानुग्रहकाम्यया ॥ २६

प्रापयेयुः प्रजाः स्वर्गं स्वधर्मचरणेन वै ।

इति मे वर्तते बुद्धिः समा सर्वत्र जाजले ॥ २७

प्रयुञ्जते यानि यज्ञे सदा प्राज्ञा द्विजर्षभ ।

तेन ते देवयानेन पथा यान्ति महामुने ॥ २८

आवृत्तिस्तत्र चैकस्य नास्त्यावृत्तिर्मनीषिणाम् ।

उभौ तौ देवयानेन गच्छतो जाजले पथा ॥ २९

स्वयं चैषामनडुहो युज्यन्ति च वहन्ति च ।

स्वयमुस्राश्च दुह्यन्ते मनःसंकल्पसिद्धिभिः ॥ ३०

स्वयं यूपानुपादाय यजन्ते स्वाप्तदक्षिणैः ।

यस्तथाभावितात्मा स्यात्स गामालब्धुमर्हति ॥ ३१

ओषधीभिस्तथा ब्रह्मन्यजेरंस्ते नतादृशाः ।

जाः). T G1. 3. 6 यज्ञांश्चक्रुरनृत्विजः; G2 यज्ञांश्चक्रुः पुनक्षिंजः (sic). —^{c}) Da3. a4 Ca परिनिश्चितकुर्वाणाः (Da4 Ca °कर्माणः); G1 °निष्ठविकर्माणः. —^{d}) K7 D4. 6. 9 परानुग्रह-; G2 प्रज्ञा° (for प्रजा°). K6 V1 B6. 9 Da3. a4 -कांक्षया; T1 G1-3. 6 M6. 7 -कांक्षिणः; T2 -कर्मणा; M1. 6 -कारिणः (for -काम्यया). — After 26, K6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5-8 ins.:

706* तस्मात्तानृत्विजो लुब्धा याजयन्त्यशुभान्नरान् ।

[V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Ds2 D8 लुब्धान् (for लुब्धा). Da3. a4 याजयंति शु(Da4 °त्यशु)भात्वरान् (sic); D5. 7 °यंत्यशुभाः शुभान्; D6 °यत्यशुभाद्विजान् (for the post. half).]

27 ^{a}) G1 प्रजायेयुः (for प्राप°). K1 G1 प्रजा (for प्रजाः). Dn1. n4 Ds2 D3. 8 स्वर्गे (for स्वर्गं). —^{b}) G3. 6 स- (for स्व-). K4. 7 B7. 8 Dn1. n4 Ds D2-9 T2 स्वधर्मा(K4 Ds1 °र्मे)चरणेन वै; G1 °मंचरेण वै (sub-metric). —^{c}) M7 वै (for मे). K2 इति वर्तंत ते बुद्धिः. —^{d}) K6 Ds1 M1 समाः (for समा). K4 जाज्वले; D6 G2 जायते (for जाजले).

28 ^{a}) G2 प्रयुज्यंते. T1 G1. 3. 6 येन (for यानि). K1. 2. 4 सदा; M1. 6 यज्ञैः (for यज्ञे). K6 B8 (marg.) युंजते यानि यज्ञेषु; Bo. 6 (marg.). 8 (orig.) यानि यज्ञेषु हो(Bo °ध्वहो)ष्यंति; B6 (orig.). 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 यानि यज्ञेष्विहेज्यंति (Da3. a4 °ते). ❀ Cp: यानि यज्ञेषु, यज्ञो वै विष्णुरिति विष्ण्वर्थम् । ❀ —^{b}) K1. 2. 4 महाप्राज्ञा (K2 °ज्ञ); K6 सदा प्राज्ञो; K7 B8 (marg. as in text) D4. 5. 7. 9 सदा ब्रह्मन् (B8 °ह्म); B9 G3. 6 सदा प्रज्ञा; D6 सदा ब्राह्मं; T1 G1 सदा (G1 °मा) प्राप्ता; G2 सर्वप्रज्ञा; M1. 6 सदा प्रज्ञान्; M7 यथाप्रज्ञं (for सदा प्राज्ञा). K6. 7 Bo. 8 Da3 Dn1. n4 D8 D2-9 द्विजर्षभाः (for °र्षभ). ❀ Cn: प्राज्ञाः कर्मठा उपासका वा । ❀ —^{c}) D7 तेनैव तेन पापेन. —^{d}) G2 सदा; M6 यथा (for पथा). T2 मुने सदा (for महामुने).

29 ^{a}) V1 Ds D2. 6. 8 तस्य (for तत्र). K2 D1 वैकस्य; T G1-3. 6 चैते(T2 °के)षां; M1. 6 वैकेषां; M5 केषांचिद्; M7 वैतेषां (for चैकस्य). —^{b}) T1 G1. 3. 6 नास्ति वृत्तिर् (for नास्त्यावृत्तिर्). K4. 7 V1 Bo. 8 Dn1. n4 D2-9 G2 Cn मनीषिणः (for °षिणाम्). ❀ Cn: मनीषिणः मनोरोधशीलस्योपासकस्य । ❀ —^{cd}) K2 गच्छते; D5. 7 गच्छेतां; M7 गच्छेते (for गच्छतो). K4 जाज्वले. K4. 6. 7 V1 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5-8 T1 G1-3. 6 यथा; B3 तथा (for पथा). ❀ Cn: देवैः धूमाद्यादिभिरातिवाहिकैः सह यान्त्यस्मिन्निति देवयानः, तेन दिव्येन मार्गेण । ❀ — After 29, K1 reads 31^{ab} for the first time, repeating it in its proper place.

30 ^{a}) K1 D7 T G1-3. 6 M1. 6. 7 अनड्वाहो (G1 °स्वाहो; M1. 6 °ड्वाहौ); K2 अनुड्वाहो; B8 D6 अनुडुहो (for अन°). —^{b}) K1. 2 युज्यंते; K6 युंज्यति; D6 युजंति; T G3. 6 M5 युंजंति (for युज्यन्ति). G1 जयंति (for वहन्ति). G1 यं जयंति वहंति च. —^{c}) K1. 2 उस्रः स्म; K7 उस्रास्च-; V1 Bo. 6. 8 (marg. as in text). 9 D4. 9 M1. 6. 7 उस्राः स्म; D2. 8 (before corr.) उग्राश्च; D6 उष्णाश्च; G2 उद्राश्च (for उस्राश्च). K7 M6 दुह्यते; V1 Bo दुह्यंति; B8 (marg.) युज्यंति; Ds2 दह्यंते; T G1-3. 6 M1. 5-7 दुहते (for दुह्यन्ते). D5. 7 स्वयमेव च मुह्यंते. —^{d}) T1 G1-3. 6 मनः संकल्प सिध्यति.

31 K1 reads 31^{ab} for the first time after 29. —^{a}) D6 स्वयं यूपाम्; G2 स्वयंभुवो (for स्वयं यूपान्). —^{b}) D4 यजंत; M1 यजते. Bo आप्त-; D5. 7 स्वाप्त-; G1 M7 स्वास्त- (for स्वाप्त-). T G1. 3. 6 M1. 5-7 -दक्षिणाः (for °णैः). G2 यजस्वावाप्तदक्षिणाः. —^{c}) T1 G1 -भवितात्मा; Cs [अ]भावितात्मा (for -भावि°). ❀ Cn: भावितात्मा योगाभ्यासशोधितचित्तः ॥ Cs: अभावितात्मेति पदम् । ❀ —^{d}) B6 (marg. as in text). 9 Da3. a4 स ताम्; D5. 7 स तान् (for स गाम्). K1. 2 आलुब्धुम् (K2 °ब्दम्); K6 आरब्धम्; B6 (marg. as in text). 9 Da3 M1. 6. 7 आरब्धुम् (for आल°). T1 G1-3. 6 स कामाईंलब्धुमर्हति.

बुद्धित्यागं पुरस्कृत्य तादृशं प्रब्रवीमि ते ॥ ३२
निराशिषमनारम्भं निर्नमस्कारमस्तुतिम् ।
अक्षीणं क्षीणकर्माणं तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ ३३
नाश्रावयन्न च यजन्न ददद्ब्राह्मणेषु च ।
ग्राम्यां वृत्तिं लिप्समानः कां गतिं याति जाजले ।
इदं तु दैवतं कृत्वा यथा यज्ञमवाप्नुयात् ॥ ३४

जाजलिरुवाच ।
न वै मुनीनां शृणुमः स्म तत्त्वं
पृच्छामि त्वा वाणिज कष्टमेतत् ।
पूर्वे पूर्वे चास्य नावेक्षमाणा
नातः परं तमृषयः स्थापयन्ति ॥ ३५
असिन्नेवात्मतीर्थे न पशवः प्राप्नुयुः सुखम् ।

C. 12. 9434
B. 12. 264[3]. 37
K. 12. 269. 37

---

32 ^{a}) K2 D5. 7 औषधीभिस्; D8 तूष°; T1 ओषधीषु. T1 G2 तदा (for तथा). — ^{b}) Bo न यादृशाः; D9 च तादृशाः (for नतादृशाः). — ^{c}) K4 6 V1 Bo. 6–9 Da3 a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 Ca इति त्यागं; T1 G1–3. 6 M1. 5. 6 श्रद्धयार्द्दं (M1. 5. 6 °या गां); T2 श्राद्धयागं; M7 श्रद्धायागं (for बुद्धित्यागं). — ^{d}) K1. 2 त(K2 उ)द्दत्तं तद्; K7 D4 तच्च तत्त्वं; V1 B3 (marg.) तादृशं तद्; D5. 7 यादृशं यद्; D7 तददत्त्वं; D9 तव तत्त्वं; T3 M7 तद्दत्तं प्र-; G1 तादृशः प्र- (for °शं प्र-).

33 With 33, cf. 12. 234. 9; 237. 24; 261. 2. — ^{a}) V1 B8. 9 निरामिषम्; Cs (gloss: फलाभिसंधिरहितम्) °शिषम् (as in text). Ds1 अनालंभं (for °रम्भं). — ^{b}) B8 निर्नमस्कारसं(marg. as in text)स्तुतिं. ❀ Cs: परमात्मव्यतिरिक्तां कांचिद्देवतां नमस्कारेण स्तुत्या वाप्ययजन्तम् । ❀ — ^{c}) D3 अतीक्ष्णं तीक्ष्णकर्माणं. ❀ Cs: अक्षीणं, पशुहिंसाया इव क्षीणफलमभावयन्तम् । क्षीणकर्माणं, क्षीणसंसारम् । ❀

34 ^{a}) K1. 2. 4 B8 नाप्यग्रयजन्; K7 D4. 9 न चा(K7 वा)यजन्; V1 Da3. a4 नापजयन्; Bo नापवदन्; B8 अप्ययजन्; B9 नापि यजन्; Dn4 न च वदन्; D7 न च जपन्; G1 न यज्ञदेंद् (sic); M1. 5–7 न तु यज(M6 °च्छ)न् (for न च यजन्). D6 नाश्रावयेन्न चायजेन्; G2 नाश्रूयन्न च यज्ञैश्च. ❀ Cp: नाश्रावयन्, नाध्यापितवान् । ❀ — ^{b}) K1. 6. 7 V1 Bo. 6. 8. 9 Da3. a4 D5. 7. 9 वाददद् (K1 B8 [marg.] D5. 7 °न्); K2 नाजपन्; Dn1 न ददन्; D6 नाददुर्; T2 G3. 6 M7 न नदन्; G1 दिवेषु; G2 न दानं (for न ददद्). K2 ब्रह्मणपु (for °णे°). M1. 6 गां; M5 गाः; M7 [इ]ह (for च). — ^{c}) K4 Da3 ग्रास्यं; Dn1. n4 Ds2 D3. 8 Cn काम्यां; D5. 6 याम्यां; T2 ग्रास्य-; G2 कामां (for ग्राम्यां). K1. 2. 4. 7 D4. 6. 9 M7 लिप्समानाः (M7 °नं); K6 लिप्स्यमानः; V1 लप्स्यमानाः (for लिप्समानः). ❀ Cp: ग्राम्यां, आहारमैथुनादिरूपाम् । ❀ — ^{d}) K2 किं (for कां). K1. 2. 4. 7 B3 D4. 6. 9 यांति (for याति). K4 जाज्वले. — K1. 2. 4 read and K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1 n4 Ds D2–4. 6. 8. 9 M5 repeat 34^{ef} after 38^{ab}. — ^{e}) T G1. 2 M1. 5 (first time). 6. 7 इष्टं (for इदं). — ^{f}) G2 यदा; M5 (second time) पशु- (for यथा). Bo (second time) यज्ञान्. K6 B6. 7. 9 (all second time) समाप्नुवन्; V1 (second time) समाप्नुयात् (for अवा°). ❀ Cn: यज्ञं परमात्मानम् । यज्ञो वै विष्णुरिति श्रुतेः । ❀ — After 34, T G1–3. 6 M1. 5–7 read 38^{cd}.

35 D7 M5 Cv Kumbh. ed. repeat and T G1–3. 6 read 35^{a}–36^{b}, followed by the repetition of 38^{ab}, after 12. 256. 16^{ab}; M7 repeats 35, followed by the repetition of 38^{ab}, after 12. 256. 16^{cd}. — ^{a}) D7 (second time) T1 G1. 3. 6 चेन् (for वै). K2 Da4 D4 T2 G2 M7 (second time) शृणुम; B8 (marg.) शृणोमि; D9 शृणु नः (for शृणुमः). D4. 7 (first time) स्वतत्त्वं; D7 (second time) T1 G1. 3. 6 च तत्त्वं; M1 सतत्त्वं; M5 (first time) ससत्यं; M5 (second time) स्म सत्यं; M6 समस्त्वं (for स्म तत्त्वं). ❀ Ca (reading अशृणवं): शृणुम इति पाठे आत्मनि गौरवाधानात् । ❀ — ^{b}) K4. 6. 7 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 7 (second time). 8 T G1–3. 6 M5. 7 (last two second time) ते; D4–6. 7 (first time). 9 त्वां (for त्वा). D7 (second time) T G1–3. 6 M5 (both times). 7 (second time) तत्त्वम् (for कष्टम्). — ^{c}) Da4 पूर्वं- (for the first पूर्वे). K1. 2 नास्य; B3 (marg. as in text) D4 वास्य (for चास्य). K1. 2. 4 नोत्प्रेक्षमाणा; K7 B6 (marg.). 8 (marg.) Da3. a4 D4–6. 7 (first time). 9 नोपेक्ष(B8 Bo. 8 (orig.) Ds1 D8 D4. 9 °क्ष्य)माणा (K7 °ना); D7 (second time) T1 G1. 3. 6 नावेक्ष्य° (for नावेक्ष°). D7 G1 °क्ष्य)माणा; T2 G2 M5 (both पूर्वे हि पूर्वेष्यनवेक्ष(M5 [both times] °क्ष्य)माणा; times) पूर्वे पूर्वेष्यनवेक्ष(M7 (second time) पूर्वे पूर्वे चाप्यनवेक्षमाणौ. — ^{d}) G2 नास्मत् (for नातः). D5. 7 (first time) पूर्वे (for परं). K1. 2. 7 V1 D5. 6. 7 (first time). 9 ते मृषा; B8 (marg.). 8 (marg. as in text) न मृषा; D4 ऋषयः; D7 (second time) T G1–3. 6 ते ऋषयः; M1. 5 (first

C. 12. 9434
B. 12. 264[3]. 37
K. 12. 269. 37

अथ स्वकर्मणा केन वाणिज प्राप्नुयात्सुखम् ।
शंस मे तन्महाप्राज्ञ भृशं वै श्रद्दधामि ते ॥ ३६

तुलाधार उवाच ।

उत यज्ञा उतायज्ञा मखं नार्हन्ति ते क्वचित् ।
आज्येन पयसा दध्ना पूर्णाहुत्या विशेषतः ।
वालैः शृङ्गेण पादेन संभवत्येव गौर्मखम् ॥ ३७
पत्नीं चानेन विधिना प्रकरोति नियोजयन् ।
पुरोडाशो हि सर्वेषां पशूनां मेध्य उच्यते ॥ ३८

---

time). 6. 7 (both times) तद्दृष(M_7 [first time] °ष्ट)यः; M_5 (second time) तेष्वृषयः (for तमृषयः).

36 For the repetition in D_7 M_5 C_v Kumbh. ed. and the sequence in T $G_{1-3.6}$, cf. v. l. 35. $M_{1.6}$ om. 36^{ab}. M_7 reads 36^{ab} after the repetition of 35. — ^{a}) K_6 Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Da_4 Dn_1. n_4 Ds $D_{2.3.5.7}$ (both times). 8 T $G_{1-3.6}$ M_5 (both times). 7 यस्मिन् (for अ°). $K_{1.2}$ एवानुतीर्थे च; K_7 $D_{4.6.9}$ एव सुतीर्थे ते (D_6 °र्थे न); V_1 T_2 G_2 M_5 (both times) एव तु तीर्थे न; $B_{6.8.9}$ Da_{3}. a_4 $D_{5.7}$ (first time) ए- ($B_{6.8.9}$ दे)वानुतीर्थे न (Da_4 °र्थे च); D_7 (second time) T_1 $G_{1.3.6}$ एव तु तत्त्वेन; M_7 एवात्मतीर्थे वै (for °तीर्थे न). ❀ Cn (reading यस्मिन्): यस्मिन् इति विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययं यद्यर्थे । आत्मतीर्थे — आत्मैव तीर्थं यज्ञभूमिः । ❀ — ^{b}) K_4 Bo. 7. 8 (marg.) Dn_1. n_4 Ds $D_{2.3.7}$ (first time). 8 मखं (for सुखम्). V_1 प्राप्नुयः पशव सुख (sic). ❀ Cn: पशवः पशुप्रायाः मन्दमतयो, मखं मानसिकं क्रतुं न प्राप्नुयुः । तत्प्राप्तेः बहुपुण्यसाध्यत्वात् । ❀ — Before 36^{cd}, T_1 $G_{1-3.6}$ ins. जाजलिरुवाच. V_1 reads 36^{cd} on marg. — ^{c}) $K_{4.6}$ Bo. 6–9 Da_3. a_4 Dn_1. n_4 Ds $D_{2.3.8}$ T_1 $G_{1.3.6}$ M_7 अथ स्म; T_2 अधर्म-; G_3 lacuna (for अथ स्व-). K_7 B_8 (marg. as in text) $D_{4-7.9}$ M_5 तेन (for केन). — ^{d}) $K_{1.2.6.7}$ $B_{7.9}$ D_4 G_2 वा(K_1 G_2 व)णिजः; T_1 $G_{3.6}$ वाणिज; G_1 वाणिजं; $M_{1.5.6}$ पशवः; M_7 जंतवः (for वाणिज). $K_{2.7}$ $D_{4-7.9}$ $M_{1.5-7}$ प्राप्नुयुः (for °यात्). B_8 मखं (for सुखम्). ❀ Cn: प्राप्नुयात् प्राप्नुयुः । वचनव्यत्यय आर्षः । ❀ — ^{e}) K_2 यंस; K_7 संश (for शंस). V_1 स्वं (for तन्). B_8 (marg. as in text) महाभाग; B_9 Da_4 °प्रज्ञ. T $G_{1-3.6}$ $M_{1.5-7}$ महाप्राज्ञ वदस्वैतद्. — ^{f}) K_1 श्रद्दामि; $G_{1.2}$ श्रद्यामि (for °धामि).

37 = (var.) 12. 260. 27^{abcd}. — ^{a}) K_1 उत यज्ञं न वा यज्ञं; K_2 Da_3. a_4 $D_{1.6.7.9}$ Cap उभ(K_2 तत)-यज्ञानुपायज्ञा; K_7 उभयतुपाये यज्ञा (sic); D_5 उत यज्ञानुपायज्ञा; T $G_{3.6}$ $M_{5.7}$ उभयस्यानुपायज्ञो; G_1 उभयं स्यादुपायज्ञो; G_2 उभावस्यानुपायज्ञो; $M_{1.6}$ उता-(M_1 °पा)यज्ञोनुपायज्ञो; Cpp (gloss: उभयं द्वयं आत्मनोऽकर्तृत्वं कर्मणामाविद्यत्वं) उभयज्ञा उतायज्ञा; Csp (gloss: यज्ञो भवेन्न भवेदिति संदिहानः) उत यज्ञो न यज्ञो वा. ❀ Ca: उत पक्षव्यावृत्तौ । यज्ञस्य उपायं हितं ये न जानन्ति । अत्र उभयज्ञा इति तकारस्थाने भ्रमात् भकारं कृत्वा केचित्पठन्ति, व्याचक्षते च, उभयं कर्म ब्रह्म चेति । तत्प्रकृताननुगुणमशास्त्रं चेति हेयम् । ❀ — ^{b}) K_1 सुखं; K_2 $D_{5.7}$ Cp (Cpp सृषा) C_v (C_{vp} as in text) सुखं; Bo मखा; D_9 मखे; Ca अर्थं (for मखं). K_1 नार्हति. T $G_{1-3.6}$ $M_{1.5-7}$ नैव यज्ञमथार्हति. — ^{d}) K_4 मूढा हत्या (sic); $D_{5.7}$ पूर्णाहुत्य (for °हुत्या). T $G_{3.6}$ $M_{1.6.7}$ शकृतामिक्ष(T_2 $M_{6.7}$ °मीक्ष)या त्वचा;. G_1 कृशतामीक्षया त्वचा; G_2 शकृतामिषयाद्धि च; C_v Kumbh. ed. सत्कृत्यामिक्षया त्वचा. — ^{e}) $K_{1.2.4}$ शृंगेन. Bo पाशेण; B_8 (marg.) पादैश्च (for पादेन). K_6 V_1 B_{6-9} Da_3. a_4 D_7 T $G_{1-3.6}$ M_7 बालैः (G_2 पादैः) पादैश्च (K_6 B_{6-9} Da_3. a_4 D_7 °देन) शृंगेण. — ^{f}) K_4 V_1 Bo. 6 (marg. as in text). 7. 9 Da_3. a_4 Dn_1. n_4 $D_{2-4.8.9}$ T_2 $M_{1.6.7}$ संभर- (T_2 °रं)ति; K_7 संरंभ्येति (for संभवति). K_6 Ds_1 गोर्मखं; K_7 V_1 Ds_2 $D_{5.7}$ G_2 गोसुखं; B_6 (marg. as in text). 7. 9 Da_3. a_4 Dn_4 D_9 T_1 $G_{1.3.6}$ $M_{1.5-7}$ गौर्मुखं; T_2 गोर्मुखं (for गौर्मखम्). ❀ Ca: न हि पशवो यज्ञे [न] उपकुर्वन्तीति ब्रूमः, किं तु न मांसद्वारेति भावः । वालैः यज्ञोपवीतादि, शृङ्गेण कृष्णविषाणाभेन कण्डूयनं, पादेन सोमक्रयण्याः 'पदे जुहोति', 'सप्तमं पदं गृह्णाति' इति, यज्ञमुपकरोति ॥ Cn: वालैः गोपुच्छे पितृतर्पणादिना, शृङ्गेण गोशृङ्गेणाभिषेकादिना, पादेन पादरजसा ॥ Cv: मरणानन्तरं त्वचा वालैः पादैः शृङ्गैश्च यद्धनं संभवति । ❀

38 For the repetition in D_7 T $G_{1-3.6}$ $M_{5.7}$, cf. v. l. 35. — ^{a}) K_6 वान्नेन (for चानेन). K_7 $D_{4-6.7}$ T_1 (last two both times). 2 G_1 (both first time). 2. 3. 6 (all both times) $M_{1.6.7}$ (both times) पत्नीव्रतेन विधिना; T_2 G_1 M_5 (all second time) पतिव्रतेन वि°; M_5 (first time) पत्नीं व्रतेन वि°. — ^{b}) K_1 प्रकारोति; K_2 Dn_4 प्राकरोति; G_2 (second time) प्रकरोषि (for °रोति). K_6 नियोजनं; K_7 Dn_4 $D_{4-6.7}$ T_1 (last two both times) G_2 (first time). 3. 6 (both both times) नि(D_6 त्रि)योजयेत् (for नियोजयन्). G_1 (first time) उपकारो वियोजयत्. ❀ Ca: पत्न्यपि यज्ञे सहायं...हविरवेक्षणादिना, न तु मांसद्वारा ॥ Cn: पत्नीं च मानसीमेव करोति । श्रद्धामिति शेषः । ❀

सर्वा नद्यः सरस्वत्यः सर्वे पुण्याः शिलोच्चयाः ।
जाजले तीर्थमात्मैव मा स्म देशातिथिर्भव ॥ ३९
एतानीदृशकान्धर्मानाचरन्निह जाजले ।
कारणैर्धर्ममन्विच्छन्न लोकानाप्नुते शुभान् ॥ ४०

भीष्म उवाच ।
एतानीदृशकान्धर्मांस्तुलाधारः प्रशंसति ।
उपपत्त्या हि संपन्नान्नित्यं सद्भिर्निषेवितान् ॥ ४१

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि पञ्चपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५५ ॥

२५६

तुलाधार उवाच ।
सद्भिर्वा यदि वासद्भिरयं पन्थाः समाश्रितः ।
प्रत्यक्षं क्रियतां साधु ततो ज्ञास्यसि तद्यथा ॥ १
एते शकुन्ता बहवः समन्ताद्विचरन्ति हि ।

C. 12. 9443
B. 12. 26 [4]. 2
K. 12. 270. 2

— After 38^{ab}, K1.2 read and K6.7 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2–4.6 8.9 M5 repeat 34^{ef}. T G1–3.6 M1.5–7 read 38^{cd} after 34. — c) Some MSS. पुराडोशो. — d) ❀ Ca : एवं गौरपि घृतादिभिः, न च पशुना, [इति] पुरोडाशसामर्थ्यादवगन्तव्यम् । तस्मादेकेनाज्यादिना यज्ञसिद्धावलं बहुगवेषणयेति । ❀

39 a) K1.2.4 नद्याः. K2.4 G1 M7 सरस्वत्याः. — b) K2 पुण्यः (for पुण्याः). K1.4 शिलोश्च(K4 °श्र)याः; Da4 °स्वयाः (for °च्चयाः). — c) K4 जाज्वले. ❀ Cv : आत्मा, परमात्मा । ❀ — d) Da4 मात्म-; D5.7 मा मा (for मा स्म). K1.2.4 तीर्थातिथिर्; G2 देशाविधिर् (for °तिथिर्). T G1–3.6 भवेत् (for भव).

40 B9 om. 40^{ab}. — a) D5.7 एतादृशानि धर्माणि; G1 एतानि दृशिकर्माणि; G2 एतादृशांश्च धर्मांस्तु. — K4 om. (hapl.) 40^{b}–41^{a}. — b) K1.2 D4.7 Cpp आचरंति हि; K7 D5.6.9 T1 G1–3.6 M1.5–7 °रंतीह; T2 °रंति ह (for °रन्निह). — c) ❀ Ca : कारणैः स्वर्गपुत्रधनकामनादिभिः अन्तवत्फलैः ॥ Cs : फलरागैः ॥ Cv : पुत्रपश्वादिप्रापकैः । ❀ — d) K6 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.7.8 स (for न). K6 आप्नुते; D6.7 आप्नुयात्; T2 G1 M1.5–7 प्राप्नुते; G2 प्राप्नुयात् (for आप्नुते).

41 K4 om. 41^{a} (cf. v. l. 40). D6 om. 41. — a) D7 एतानीदृशधर्मांस्तु; G1 एतानिदृशिकान्धर्मांस् (sic). — b) K6 B6.7.9 D7 प्रशंसते. — c) D6 उपपंत्या (for °पत्त्या). K6 [अ]पि; V1 B6.7.9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2–4.7.8 T1 G1–3.6 M5 [अ]भि- (for हि). K1.2.4 M1.6 संपन्नो; G1 °न्नं (for °न्नान्). — d) K1.2.4 M1.6 निषेवितः.

Colophon. Ś1 missing : K3.5 B1–3 Da1.a2 Dn2.n3 D1 G4.5 M2–4 absent. — *Sub-parvan :* K1.4.6 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2–5.7.8 T G1–3.6 M1 5–7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name :* Ś1 K1.2.4.6 V1 Bo.6.8.9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2–4.7.8 M5.6 तुलाधारजाज(K4 °ज्व)लिसंवादः; K7 D6 तुलाधारजाजलिसंवादे संन्यासयोगः; D9 तुलाधारजाजलिसंवादे सत्यात्मयोगः; M7 तुलाधारजाजलिसंवादे बुद्धिसाम्यप्रशंसनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both) : K6 B7 M1.6.7 88; Dn1 D7 T1 G1.3.6 M5 90; Dn4 Ds2 89; K7 87; Dn1 D3 D8 84; T2 104; G2 86. — *Śloka no. :* Dn1 D3 46; Dn4 45.

256

1 Ś1 resumes after the lacuna, but is partly damaged for the first few lines. — b) V1 Bo.6.7 वयं (for अयं). K1.2.4.7 D4.6.9 G3 समाहितः; V1 Bo.8.9 Da3.a4 °श्रिताः; T2 G3.6 M5 °स्थितः; G1 °श्रुतः (for °श्रितः). B8 (marg.) Dn1.n4 Ds D2.3.8 M1.6.7 पंथानमिममास्थितं (M1.6.7 °श्रिताः). — c) K7 D4.9 प्रत्यक्षः D5.7 प्रत्यक्षी-; D8 °क्षां (for °क्षं). — d) K7 D4.9 अतो (for ततो). Dn4 क्रियया साधुर्. K6 B8.9 G2 ज्ञास्यति; D5 ज्ञास्यामि (for ज्ञास्यसि). B7 यद्यदा; D3 Da3.a4 T G1.3.6 M1.5–7 यद्यथा; तच्छृणु (for तद्यथा).

2 Ś1 partly damaged. — a) D5 इते (for एते). — b) K6 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 D2.3.8 M1.6.7 ह (for हि). — c) M1.5–7 उत्तमांगात् (M7 °न्) (for °माङ्गे). K1 सन्भूताः. — d) D4 सेनाङ्गः; D6.9 सर्वाङ्ग

C. 12. 9443
B. 12. 265[4]. 2
K. 12. 270. 2

तवोत्तमाङ्गे संभूताः श्येनाश्चान्याश्च जातयः ॥ २
आहूयैनान्महाब्रह्मन्विशमानांस्ततस्ततः ।
पश्येमान्हस्तपादेषु श्लिष्टान्देहे च सर्वशः ॥ ३
संभावयन्ति पितरं त्वया संभाविताः खगाः ।
असंशयं पिता च त्वं पुत्रानाह्वय जाजले ॥ ४

भीष्म उवाच ।

ततो जाजलिना तेन समाहूताः पतत्रिणः ।
वाचमुच्चारयन्दिव्यां धर्मस्य वचनात्किल ॥ ५
अहिंसादिकृतं कर्म इह चैव परत्र च ।
स्पर्धा निहन्ति वै ब्रह्मन्सा हता हन्ति तं नरम् ॥ ६
श्रद्धावृद्धं वाङ्मनसी न यज्ञस्त्रातुमर्हति ।
अत्र गाथा ब्रह्मगीताः कीर्तयन्ति पुराविदः ॥ ७
शुचेरश्रद्दधानस्य श्रद्दधानस्य चाशुचेः ।
देवाश्चित्तममन्यन्त सदृशं यज्ञकर्मणि ॥ ८

(for श्येनाश्च). D5.7 चान्ये (for चान्याश्च).

3 Ś1 partly damaged. — a) K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1 Ds2 D2. 3. 5. 7. 8 आहूय; Ds1 आहूत्य (for आह्वय). Ś1 K1. 2. 4. 7 Da4 Dn1 Ds D5. 7 T2 [ए]तान्; K6 G1 M7 [ए]नां; G2 [इ]मान् (for [ए]नान्). K7 महान् (for महा-). T G1–3. 6 M1. 5–7 -प्राज्ञ (for -ब्रह्मन्). — b) Dn4 विषमानांस्; G1 विश्व° (sic) (for विशमानांस्). ❀ Cp: विशमानान्, निविश्यमानान् । ❀ — c) K1. 2 पश्येम; K7 V1 B8 D4. 6. 9 पश्यै(V1 D4 °श्ये)-तान्; B8 (marg.) यश्चैमान्; M7 पश्यैनान् (for पश्येमान्). K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 Cp. 8 -पादैश्च; T G1–3. 6 M1. 5–7 -पादेन (for -पादेषु). D5.7 पश्येमा दुष्टपादैश्च. ❀ Cs: हस्तपादैः, पक्षिणां हि पक्षा एव हस्तपादाः । ❀ — d) K6 B9 T1 G1. 3. 6 शिष्टान्; K7 क्लिष्टान्; D4 श्रिष्टान्; D5. 7 दृष्ट्वा; G2 शीर्ष्णा (for श्लिष्टान्). K6. 7 V1 B8 Da3 Dn1. n4 Ds D2–4. 6. 8. 9 देहेषु; T G1–3. 6 M1. 5–7 देहेन (for देहे च). V1 नित्यशः; Da4 Ds1 G2 सर्वतः (for °शः). ❀ Cp: हस्तैः पादैश्च देहे सर्वशः श्लिष्टान् आकुञ्चितान् । त्वद्दर्शनसंकुचितहस्तपादत्वं गुरुत्वमवगमयति । ❀

4 Ś1 partly damaged. — a) T2 पितरस् (for °रं). — b) K1 सद्भाविताः (for संभा°). — c) B7 स्मिता (for पिता). K4. 6 Bo. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 8 वै; K7 D3. 4. 6. 9 [इ]व; V1 त्वं (for च). V1 च; M5 [अ]सि (for त्वं). — d) K4. 6. 7 V1 Bo. 7–9 Dn1 Ds2 D2. 3. 5. 7–9 Cp (Cpp as in text) आहूय; Da3 आह्वाय (for आह्वय). K4 जाज्वले; Da4 जायले; D6 जाजलेः.

5 Ś1 partly damaged. — a) K4 जाज्वालिना. K7 V1 B8 (marg.) D4. 9 ते तु; T G1–3. 6 M1. 5–7 तत्र (for तेन). — D5. 7 om. 5^{cd}. — c) D9 प्रत्याहरन् (for उच्चारयन्). K6. 7 V1 Bo. 6. 7. 8 (marg.; orig. as in text). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–4. 8. 9 Cp वाचमुच्चारयंति स्म; G1 °रणं दिव्यं. — d) ❀ Cs: धर्मस्य, तुलाधारस्यानुष्ठितस्याहिंसालक्षणस्य धर्मस्य साधनात् ॥ Cv: धर्मस्य वचनात्, धर्मशास्त्रात् । ❀

6 Ś1 partly damaged. — a) K7 D4. 6. 9 धर्मम् (for कर्म). T2 अहिंसादीनि सर्वाणि. — b) K1 Dn4 T2 M7 इहैव च; K4 इव चैव; K7 D4–7. 9 इह लोके (for इह चैव). G2 शुद्धा वै सात्त्विकी क्रिया. ❀ Cn: इह परत्र च, प्रत्यक्षफलमिति शेषः । ❀ — c) K4. 6 V1 Bo. 6–9 Da4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 Cv श्रद्धां; Da3 Cpp (gloss: अहमेवैतत्करोमीत्यहंकारः) श्रद्धा; T1 G1. 3. 6 हिंसा; M5 स्पर्धां (for स्पर्धा). D7 T G1. 3. 6 M1. 6. 7 वै धर्मं; M5 धर्मं वै (for वै ब्रह्मन्). K7 D4. 6. 9 श्रद्धा वै वर्धते धर्मं; G2 कृतं सर्वं सद्भावे (submetric). ❀ Cn: हिंसा श्रद्धां निहन्ति इत्यध्याहृत्य योज्यम् ॥ Cp (reading श्रद्धां): श्रद्धां हन्ति, सत्त्वशुद्धिं जनयित्वा कर्मण्यनधिकारतामावहति । ❀ — G2 om. 6^{d}. — d) K1 सा हतौ; K2 सा हंता; D7 T G3. 6 M1. 5–7 स हतो (D7 °ता); G1 स ततो (for सा हता). M5 (*sup. lin.*) वै (for तं). Cv साहंकारस्य वा पुनः. ❀ Cp (reading न हरन्ति): तमश्रद्दधानं न हरन्ति, न पीडयन्ति, श्रद्धारहितकर्मणो निष्फलत्वात् । ❀ — K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 read 20^{a}–22^{b} after 6; D9 reads 20^{a}–22^{b} for the first time after 6, repeating it in its proper place. T G1. 3. 6 M1. 5–7 read st. 20 for the first time after 6, repeating it in its proper place, followed by 21^{a}–22^{b}.

7 7^{ab} is partly damaged in Ś1. — a) Ś1 K1. 2. 4 श्रद्धावृत्तं; B8 °वृते; D4. 5. 7. 9 °हीनं; D6 M6 °श्रद्धं; G2 श्रद्धापिदं (for श्रद्धावृद्धं). K1. 2 Ca वाङ्मनसे; D7 °नसं; T G1–3. 6 °नसि (for °नसी). — b) K2 यज्ञास्; G2 यज्ञैस्; Bom. ed. कर्म (for यज्ञस्). K4 अर्हसि. — c) K7 D4. 9 तथात्र (hypermetric); G2 अथ (for अत्र). Ds1 M6 ब्रह्मगीता. — d) Da4 पुराविदं; Ds1 G1 °विदाः; G3 पुरा विदुः. ❀ Cs: ब्रह्मगीताः, वेदप्रोक्ताः । ❀

श्रोत्रियस्य कदर्यस्य वदान्यस्य च वार्धुषेः ।
मीमांसित्वोभयं देवाः सममन्नमकल्पयन् ॥ ९
प्रजापतिस्तानुवाच विषमं कृतमित्युत ।
श्रद्धापूतं वदान्यस्य हतमश्रद्धयेतरत् ।
भोज्यमन्नं वदान्यस्य कदर्यस्य न वार्धुषेः ॥ १०
अश्रद्दधान एवैको देवानां नार्हते हविः ।
तस्यैवान्नं न भोक्तव्यमिति धर्मविदो विदुः ॥ ११
अश्रद्धा परमं पापं श्रद्धा पापप्रमोचनी ।
जहाति पापं श्रद्धावान्सर्पो जीर्णामिव त्वचम् ॥ १२
ज्यायसी यापवित्राणां निवृत्तिः श्रद्धया सह ।
निवृत्तशीलदोषो यः श्रद्धावान्पूत एव सः ॥ १३
किं तस्य तपसा कार्यं किं वृत्तेन किमात्मना ।
श्रद्धामयोऽयं पुरुषो यो यच्छ्रद्धः स एव सः ॥ १४
इति धर्मः समाख्यातः सद्भिर्धर्मार्थदर्शिभिः ।
वयं जिज्ञासमानास्त्वा संप्राप्ता धर्मदर्शनात् ॥ १५
स्पर्धां जहि महाप्राज्ञ ततः प्राप्स्यसि यत्परम् ।

C. 12. 9450
B. 12. 265(4). 19
K. 12. 270. 16

---

8 [b]) K7 lacuna for श्रद्दधानस्य. K2. 7 वाशुचे; K6 V1 Da4 D4 T1 G1. 3. 6 वाशुचेः; B7 चाशुभेः. — [c]) K1 पित्तम्; K6 D5. 7 चित्रम्; K7 B6. 8 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8. 9 M7 Cp (Cpp as in text) वित्तम्; B8 (marg.) चान्नम्; D4. 6 T G1–3. 6 वृत्तम् (for चित्तम्). D3 अमन्यंते; G2 अनन्यस्य (for अमन्यन्त). — [d]) D5. 7 -कर्मणः (for °णि).

9 = Manu. 4. 224. — [b]) Ś1 K1. 2 वदन्यस्य. K1 वावुषेः; K2 वावुषेः; K4 वाचषै; B7 D4 वार्धुषैः. — [c]) K1 मेमांसित्वं भयं देवाः (sic). — [d]) K7 D4. 9 G2 अन्यम्; D5. 7 अंतम् (for अन्नम्). K6 D5. 7 अकंपयन्; K7 Da4 M7 अकल्पयत्. D6 सममत्र व्यकल्पयेत्.

10 With 10, cf. Manu. 4. 225. — [a]) D6 ताम् (for तान्). — [b]) K6 विषयं (for विषमं). Da3. a4 क्र च (for कृतम्). — [c]) K1 श्रद्धापूर्व (for °पूतं). K1. 2. 4 वदन्यस्य; B6 (marg. as in text) वदानस्य. — D4. 6 om. (hapl.) 10[de]. — [d]) D5. 7 हतमश्रद्धयेतरं. — K7 D9 om. 10[ef]. — [e]) G1. 3 भोज्यमानं (for °मन्नं). Ś1 K1. 2 वदन्यस्य. — [f]) K1 कचर्यस्य न; D5. 7 T G1–3. 6 M5 न कदर्यस्य (by transp.). K4. 6 B7–9 Da4 M1. 6 Cv च (for न). K1. 4 वावुषेः; K2 वावुषेः; Dn4 च द्विषः; D4 वार्धुषः (for वार्धुषेः).

11 [a]) K1. 2 Ds1 अश्रद्धधान. K2 वै एको (for एवैको). — [c]) Ś1 K1. 2 नास्यैवान्नं; T1 G1–3. 3 तस्य चान्नं (for तस्यैवान्नं). K2 हि भोक्तव्यम्; Ds1 D9 अभो° (for न भो°).

12 [a]) T2 M1. 5–7 परमः (for °मं). T2 G1–3 M1. 5–7 पाप्मा (for पापं). — [b]) Ś1 K1. 2. 4 -विशोधि(K4 °ध)नी; V1 D5. 7 G3. 6 -प्रमोचिनी; D2 °चनि. — [d]) Ds1 जीर्णम् (for जीर्णाम्).

13 [a]) K2 Ds1 वा; B3 D7 T G1–3. 6 M5 सा (for या). K6 या परिणांमान्; M1. 6. 7 चापवित्राणां (for यापवि°). — [b]) K1. 2 T2 निर्वृत्तिः; G1 निवृत्त- (for निवृत्तिः). T G1–3. 6 M7 हि सा (for सह). ❀ Cv: श्रद्धया सहिता या निवृत्तिः, निवृत्तिमार्गः, सा पवित्राणां मध्ये ज्यायसी । ❀ — [c]) K1 निवृत्तं; K2 निर्वृत्त-; D4 M7 निवृत्ति- (for निवृत्त-). V1 reads from यः up to पुरुषो यो (in 14[c]) on marg. D6. 7 निवृत्तिश्रितदोषो यः; T G1 निवृत्तदोषशी(G1 °षः शी)लो यः; G2 अनिर्वृत्तिर्दोषशीलः. ❀ Cv: शीलदोषः, स्वभावदोषः, आशारूपो दोषः । ❀ — [d]) K4 पूर्वं; B8 (marg.) मुक्त (for पूत).

14 D6 transp. 14 and 15. V1 reads up to पुरुषो यो on marg. — [b]) M1. 6 किमात्मनः (for °त्मना). ❀ Cs: आत्मना, आत्मज्ञानेन । ❀ — 14[cd] = 6. 39. 3[cd]. — [d]) Ś1 K1. 6. 7 T2 यः (for यत्). Da3. a4 च (for सः).

15 D6 transp. 14 and 15. — [a]) D5. 7 इति सद्भिः समाख्यातं. — [b]) D4. 6 -वेदिभिः. — After 15[ab], M1. 5–7 read 22[cd]. Before 15[cd], B6 ins. तुलाधार उवाच. — [c]) Ś1 K1. 2 T G1–3. 6 एवं (for वयं). T1 G1. 3. 6 जिज्ञासमानस्. K4. 6. 7 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 तु; T G1. 3. 6 त्वं; D4–7. 9 M5. 7 त्वां; G2 तं (for त्वा). ❀ Cp: वयं इति पाक्षिवाक्यम् । ❀ — [d]) T1 G1–3. 6 संप्राप्तो (for °प्ता). M1. 6 धर्मेणोक्ता इहागताः. ❀ Cn: धर्मदर्शनाख्यान्मुनेः । ❀ M7 -शासनात् (for -दर्शनात्).

16 [a]) K6 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 Cp श्रद्धां कुरु; Cvp स्पर्धां जहि (as in text). K2 महाप्राज्ञा; B9 Da4 D9 °प्रज्ञ (for °प्राज्ञ). — [b]) D7 यतः (for ततः). K6 प्राप्स्यति. V1 G2 तत् (for यत्). — D1 M5 Cv Kumbh. ed. repeat, while T G1–3. 6

C. 12. 9460
B 12. 261 [4]. 19
K. 12. 270. 16

श्रद्धावाञ्श्रद्दधानश्च धर्मांश्चैवेह वाणिजः ।
स्ववर्त्मनि स्थितश्चैव गरीयानेष जाजले ॥ १६
एवं बहुमतार्थं च तुलाधारेण भाषितम् ।
सम्यक्चैवमुपालब्धो धर्मश्चोक्तः सनातनः ॥ १७
तस्य विख्यातवीर्यस्य श्रुत्वा वाक्यानि स द्विजः ।
तुलाधारस्य कौन्तेय शान्तिमेवान्वपद्यत ॥ १८
ततोऽचिरेण कालेन तुलाधारः स एव च ।
दिवं गत्वा महाप्राज्ञौ विहरेतां यथासुखम् ।
स्वं स्वं स्थानमुपागम्य स्वकर्मफलनिर्जितम् ॥ १९
समानां श्रद्दधानानां संयतानां सुचेतसाम् ।

---

read, 12. 255. 35–36^{b}, followed by the repetition of 12. 255. 38^{ab} after 16^{ab}. M1. 6 om. 16^{cd}. M7 repeats 16^{cd} after the repetition of 12. 255. 35–36^{b} and 38^{ab} after 16^{cd}. — ^{c}) Da4 D8 श्रद्दधानस्य (for °नश्च). — ^{d}) K2 वाणिज. M7 (second time) धर्मश्च. K4. 7 D4. 6 G2 M5 धर्मश्चै (M5 °र्मं चै) वेह वाणिज; K6 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 धर्मं-श्चैव हि (D5. 7 °वेह) जाजले (V1 वाणिजः; D8 जायले); T G1. 3. 6 यास्यहं याहि वाणिज (G1 °जं); M7 (first time) धर्म्यश्चैव विवर्धते. — B9 Dn4 om. (hapl.) 16^{ef}; Ds2 reads it on marg. — ^{e}) Ś1 K1. 2. 4 स्व-धर्मेव-; B6 सुवर्त्मनि (for स्व°). Da3. a4 स्थिताद्य (for स्थितश्च). K7 D4–7. 9 चैव (for चैव). — ^{f}) K1. 2 T G1–3. 6 M1. 6 Ca वरीयान् (for ग°). K6 इव; V1 B8. 7. 9 Da3. a4 Dn1 Ds D2. 3. 7. 8 M5 एव (for एष). K4 जाज्वले; D6 जाजलेः; T G1–3. 6 M5 भूतले (for जाजले). M7 गरीयानिति मे मतिः. ❀ Ca : वरीयान् वरतरः । ❀ — After 16, K7 V1 B0 Dn1. n4 Ds D2–4. 6. 8. 9 T G1–3. 6 M1. 6. 7 read 19.

17 Before 17, K6 Da3. a4 M5 ins. भीष्मः. K6 B0. 7–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 repeat 17^{ab} after 18. — ^{a}) Ś1 K1 महार्थं; K2 समर्थं; K4. 6 (first time). 7 B0 (first time). 6. 7–9 (last three first time) Da4 (both times) Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 (all first time) -विधार्थं; D7 (second time) -मतार्थे (for -मतार्थं). D5. 7 तु (for च). — V1 om. 17^{c}–18^{d}. — ^{c}) K6. 7 Ds1 D4. 9 वेदम्; B0. 7. 8 Da3 Dn1. n4 D2. 3. 5–8 M1. 6. 7 चेदम्; B6. 9 Da4 त्विदम्; T1 G1. 3. 6 चैनम्; G2 क्षेमम् (for चैवम्). K6 B9 Da4 D5. 7 उपालब्धं; B8 उवाचेदं.

18 V1 om. 18 (cf. v. l. 17). — ^{a}) K7 D4. 9 M1. 6 स्याख्यात-; T G1–3. 6 M5. 7 प्रख्यात- (for वि-ख्यात-). K6 B9 Da3. a4 D5. 7 -शब्दस्य (for -वीर्यस्य). — ^{b}) Da3. a4 D5. 7 श्रद्धा- (for श्रुत्वा). K2. 4 वीर्याणि; D5. 7 -वाक्येन (for वाक्यानि). T G1–3. 6 M1. 5–7 जाजलिः (for स द्विजः). — ^{d}) K2 B6 D7 [अ]नु- (for [अ]न्व-). — After 18, K6 B0. 7–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 repeat 17^{ab}.

19 Before 19, V1 B0. 6–9 Dn1 n4 D3 D2. 3. 4. 7. 8 T G1–3. 6 M1. 5–7 ins. भीष्म उवाच. B9 om. 19^{abcd}. K7 V1 B0 Dn1. n4 Ds D2–4. 6. 8. 9 T G1–3. 6 M1. 6. 7 read 19 after 16. — ^{b}) Ś1 K1. 4 चैव हि; K2 V1 एव हि; K6 एव वा; D7 एव तु. — ^{c}) K7 D5. 7. 9 M1. 6. 7 महाप्राज्ञो; D8 °प्राज्ञैर्; D4 °प्रज्ञौ; T2 °प्राज्ञ; G3 °प्राज्ञा (for °प्राज्ञौ). — ^{d}) Ś1 K1. 2 T1 G1 3. 6 M5 व्या (M5 व्य) हरेतां; B3 (marg. as in text) विचरेतां; D5. 7 विजहार; M1. 6 विहरेत (for °रेतां). — ^{e}) K7 D4. 9 उपागत्य (for °गम्य). — ^{f}) K6 यत्कर्म- (for स्वकर्म-). Da3. a4 G1 -निर्मितं (for -निर्जितम्). K4 B0 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 स्वकर्मपरि (B0 °नि) जितं.

20 K4 om. 20^{a}–22^{b}. K6 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 read 20^{a}–22^{b} after 6; D9 reads 20^{a}–22^{b} for the first time after 6; while T G1. 3. 6 M1. 5–7 read 20 for the first time, after 6, followed by 21^{a}–22^{b}. — ^{a}) D7 समानाः; G3 °नं (for °नां). — ^{b}) V1 B0. 6–9 Da3. a4 D5 D5. 7 T1 G3. 6 M1. 5–7 (last seven first time) Cp. s संमतानां; T2 (first time) संमितानां; Cn (gloss: दान्तानां) संयतानां (as in text). K6 स्वचेतसां; Dn1 Ds1 सु (Ds1 स्व) चेतसा. Ś1 K1. 2. 7 D4. 6 (second time). 9 तन्मता (D4 तन्मती-; D8. 9 सन्मती) नां यथा बलं; T G1 (all second time). 2. 3. 6 M1. 5–7 (last six second time) युक्तानां च यथाबलं. — ^{c}) K1 Da4 कुर्वतां. Ś1 K1. 2. 7 D4. 6 (second time). 9 यज्ञम् (for यज्ञ). K6 V1 B0. 8 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6 (first time) इत्येवं (for °व). ❀ Cv : यज्ञ इत्येव कुर्वतां, न तु कीर्त्यर्थं कुर्वतामित्यर्थः । ❀ — ^{d}) G1 (second time) M5 (first time) नायज्ञो; M1. 6 (both first time) न यज्ञे (for न यज्ञो). K7 यातु (for जातु). Ś1 K1. 2 नेच्छति; D1 T1 (first time). 2 (second time) G1 (first time). 3. 6 (last two first time) चेष्यते; M1 (first time) हेष्यते; M6 (second time) जे° (for ने°). V1 यज्ञो जातु नेष्यते. ❀ Cs : नयज्ञो यज्ञाभावः । नकारानुबन्ध

कुर्वतां यज्ञ इत्येव न यज्ञो जातु नेष्यते ॥ २०
श्रद्धा वै सात्त्विकी देवी सूर्यस्य दुहिता नृप ।
सावित्री प्रसवित्री च जीवविश्वासिनी तथा ॥ २१
वाग्वृद्धं त्रायते श्रद्धा मनोवृद्धं च भारत ।
यथौपम्योपदेशेन किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ २२

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि षट्पञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५६ ॥

२५७

भीष्म उवाच ।
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
प्रजानामनुकम्पार्थं गीतं राज्ञा विचख्नुना ॥ १
छिन्नस्थूणं वृषं दृष्ट्वा विरावं च गवां भृशम् ।

C. 12. 9463
B. 12.256(5).2
K. 12.271.4

रहितसमस्तत्वाद्यज्ञ इत्यत्र लोपाभावः ॥ Cv : यज्ञः नेष्यत इति न, किं तु इष्यत एव । ❀

21 For the sequence in K6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5-8 T G1. 3. 6 M1. 5-7, cf. v. l. 20. K4 om. 21 (cf. v. l. 20). — a) B7. 8 D8 वैवस्वती (for वै सात्त्विकी). K6 Bo. 6. 9 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 3. 5. 6 (first time). 7. 8 श्रद्धा (D2. 8 श्रुत्वा) वैवस्वती सेयं (D5. 7 चेयं); G2 सात्त्विकी क्रिया देवी (submetric). ❀ Cn (reading वैवस्वती): विवस्वान् प्रकाशरूपश्चिदात्मा तत्संबन्धिनी, ब्रह्मविषयिणीति यावत् । ❀ — b) B3 दयिता (for दुहिता). K6 Bo. 6 (marg. as in text). 7. 9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6 (first time). 7. 8 द्विज; T G1-3. 6 M5 (*sup. lin.*). 7 नृपु (for नृप). ❀ Cn : सूर्यस्य, सूर्यवत्प्रकाशधर्मिणः सत्त्वस्य दुहितेव दुहिता, सात्त्विकीत्यर्थः । ❀ — c) T1 G1-3. 6 सवित्री; M5 पवित्री (for सा°). Cpp गङ्गादिरूपा सावित्री. ❀ Ca : सावित्री, सूर्यस्य ब्रह्मतेजोमयस्य दुहिता, तदनुग्रहप्रभवत्वात् । प्रसवित्री, तत्त्वोपाधिवशात् स्वर्गादिजनिका ॥ Cn (reading सा+अवित्री): पालयित्री । प्रसवित्री, विशुद्धजन्मप्रदा । ❀ — d) K7 D4. 6 (second time). 9 -विश्वासनी (for °सिनी). K6 V1 Bo. 6-8 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6 (first time). 8 M1. 5-7 बहि(M1. 5-7 हवि)र्वाङ्मनसी (D5 °सां) ततः; B9 बहिर्मा मनसा ततः; T G1. 3. 6 हविर्धानमयी ततः (T2 °यीति च; G1 °धी ततः); G2 हविर्वा शमसे ततः.

22 For the sequence in K6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5-8 T G1. 3. 6 M1. 5-7, cf. v. l. 20. K4 om. 22ab (cf. v. l. 20). — a) ❀ Cn : वाग्वृद्धं, वाचा स्वरवर्णविपर्यासेन यद्वृद्धं, छिन्नं नष्टं मन्त्राद्युच्चारणे ॥ Cp : वागितीन्द्रियोपलक्षकम्, मन इति बुद्ध्याद्युपलक्षकम् ॥ Cv : वाग्वृद्धं, विद्यावृद्धम् । ❀ — b) Ś1 K1. 2 तथैव च; D5. 7 च भावतः; T G1-3. 6 M5. 7 च जाजले (for च भारत). ❀ Cn : मनोवृद्धं, मनसा व्यग्रेण यन्नष्टं देवताध्यानादि । ❀ — T G1-3. 6 om. 22cd; M1. 5-7 read it after 15ab. — c) K6 तथा (for यथा). B8 (marg. as in text) यथातथ्योपदेशेन; Ds1 यथौ यस्योप°; D3. 4 यथौपम्यौप°; D5. 7 °पम्येन देशेन. ❀ Ca : यथौपम्योपदेशेन, इयं यथोपदिश्यते तथैषा साधयति । ❀ — d) Bo Ds1 D9 इच्छति.

Colophon. — *Sub-parvan :* Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-4. 7-9 T G1-3. 6 M1. 5-7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name :* Ś1 K1. 2. 4. 6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 3. 8 G1-3. 6 M1. 5. 6 तुलाधारजाज(K4 °ज्व)लिसंवादः समाप्तः (K2. 6 V1 Bo. 7-9 Da3. a4 Dn4 om. समाप्तः); K7 D4-7. 9 तुलाधारजाजलिसंवादे श्रद्धाप्रशंसा; M6 (also). 7 श्रद्धाप्रशंसा. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K6 M1. 6. 7 89; K7 Dn4 Ds2 88; B7 86; Dn1 D7 T1 G1. 3. 6 M5 91; Da4 90; D8 85; T2 105; G2 87. — *Śloka no.:* Da4 25; Dn1. n4 D8 24.

257

1 Before 1, T1 G3. 6 read 12-13 and D7 G1 read 13 for the first time, repeating the same in proper place. K4. 7 Da3 Dn1. n4 D7. 8 T1 G1. 3. 6 om. the ref. — a) Ś1 K1. 2 [पू]व (for [अ]पि). — c) T G8 om. from द्युदा up to पुरा (in 1b). — d) Da4 गीतां; M8 गीता G1-3. 6 प्रजानामुपकारार्थं. — d) K4 D9 विद (for गीतं). G1 प्राज्ञा (for राज्ञा). K6 B3 Dn4 D2. 3 (marg). 8 T G1-3. 6 M1. शुना

C. 12. 9468
B. 12. 266(S). 2
K. 12. 271. 4

गोग्रहे यज्ञवाटस्य प्रेक्षमाणः स पार्थिवः ॥ २
स्वस्ति गोभ्योऽस्तु लोकेषु ततो निर्वचनं कृतम् ।
हिंसायां हि प्रवृत्तायामाशीरेषानुकल्पिता ॥ ३
अव्यवस्थितमर्यादैर्विमूढैर्नास्तिकैर्नरैः ।
संशयात्मभिरव्यक्तैर्हिंसा समनुकीर्तिता ॥ ४
सर्वकर्मस्वहिंसा हि धर्मात्मा मनुरब्रवीत् ।
कामरागाद्विहिंसन्ति बहिर्वेद्यां पशून्नराः ॥ ५
तस्मात्प्रमाणतः कार्यो धर्मः सूक्ष्मो विजानता ।
अहिंसैव हि सर्वेभ्यो धर्मेभ्यो ज्यायसी मता ॥ ६
उपोष्य संशितो भूत्वा हित्वा वेदकृताः श्रुतीः ।

5–7 विचख्नुना; K7 V1 Bo Ds1 विचक्षुणा; B6 विच-ख्नु(marg. °क्षु)ना; Da3 चरम्नुना; Da4 विचरम्नुना; Ds2 विवक्षुणा; D3 विचन्कुना; D4. 6 विवक्नुना; D5 विच*ना; D7 विचक्षिणा (for °ख्नुना).

2 [a]) K1 छिन्नस्तूणं; K2 °स्थूनं; K7 °स्थूणां; Ds1 भिन्नस्थूणं; D4. 9 छिन्नस्थूण-; D5. 7 T1 G1. 3. 6 भि(D5. 7 छि)न्नं स्थूलं; T2 G2 भिन्नं स्थूल-; M1. 5–7 छिनस्थूर-; Cpp छिन्नज्ञानं (for °स्थूणं). K1 वृषे; K2 विषं; D6 वृकं (for वृषं). ❀ Ca : स्थूणा कण्ठ-देशः, तत्र छिन्नम्, स्थूणीकृतकण्ठमित्यर्थः । अथ वा स्थूणायां यूपसमीपे छिन्नमित्यर्थः ॥ Cn : छिन्ना, विशस्ता स्थूणा, प्रतिमा शरीरं यस्य ॥ Cp : छिन्ना स्थूणा यूपो यस्मै सः ॥ Cs : मखकार्यार्थं शिलादिना ताडितम् ॥ Cv : छिन्नस्थूणं छिन्नशृङ्गम् । ❀ — [b]) K4 विरावे; K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 5. 7. 8 T1 विलापं (for विरावं). D6 गवा. Ds1 वृषं (for भृशम्). — [c]) K2 M1 गोगृहे; T G1. 3. 6 जगर्हे; G2 जग्रहे (for गोग्रहे). K2 यस्य (for यज्ञ-). K1 -वाक्यस्य; K7 Ds2 D4. 6. 9 T G1. 3. 6 -वाटस्थः; Ds1 -वाटस्थे; D5. 7 M1. 5–7 -वाटे च (for -वाटस्य). ❀ Ca : गोग्रहे पशुनिग्रहे । ❀ — [d]) K7 B7. 8 Da4 D4–7. 9 प्रेक्ष्यमाणः (K7 °नः); Ds1 प्रेष्य° (for प्रेक्ष°). G2 प्रेक्षमाणस्य पार्थिवः.

3 3[ab] is damaged in Ś1. — [a]) K6 B6. 8. 9 Da3. a4 [s]थ; V1 B7 D3 G1 [s]स्ति; G2 च (for ऽस्तु). D5 लोकेभ्यः (for °षु). — [b]) B3 om. कृतम्. ❀ Ca.n : निर्वचनं, निश्चितं वचनम् । ❀ — [c]) Ś1 K1. 2 च; Da3. a4 T G1. 3. 6 तु (for हि). K2 प्रवृत्तां वा; T1 G3. 6 प्रवृत्ते (G3 °त्तौ) च; G1 प्रवर्ते च (for प्रवृत्तायाम्). G2 हिंसया तु प्रवर्ते च. — [d]) K7 D4. 9 आसीद् (for आशीर्). K1. 2 T2 [अ]नुकंपि(T2 °प)ता; K4. 6 Bo. 6 (marg.; orig. as in text). 7. 8 (marg.) Da3. a4 Dn1 Ds D2. 3. 8 तु कल्पिता; K7 D4. 6. 9 [अ]नु(D6 सु)-वर्णिता; V1 B3 प्रकल्पिता; B9 तु कंपिता (for [अ]नु-कल्पिता). D5. 7 पशूनां यज्ञकर्मणि; T1 G1–3. 6 आशिषो (G2 °षे) मान्वकंपत.

4 4[ab] is damaged in Ś1. — [a]) B3 (marg.) अव्य-क्तस्थित-; D5–7 अनव° (for अव्यव°). — [b]) B7 नास्ति किं (for °स्तिकैर्). — [c]) B3 (marg.) उद्युक्तैर्; D4. 6 T G1 M1. 6 अव्यग्रैर् (for अव्यक्तैर्). G2 संशयाद्विव्यक्तैर्. ❀ Cn : अव्यक्तैर्यज्ञादिद्वारैव ख्यातिमिच्छद्भिः ॥ Cs : अप्रसिद्धैः । ❀ — [d]) K7 Bo. 8 (marg.) Dn1. n4 Ds D2–4. 6. 8. 9 M1. 6. 7 -वर्णिता; B3 (orig.; marg. as in text) -कल्पिता; D5. 7 M5 -वर्तिता; T G1–3. 6 -दर्शिता (G2 °ताः) (for -कीर्तिता).

5 Ś1 is partly damaged. — [a]) B3 (marg. as in text) D6 -कर्मणि (for °सु). K1. 2 अहिंसा (K2 °सां) च; K7 V1 Da3 D4. 9 T1 G6 M7 अहिंसां हि; D1 हिंसा हि; D5. 7 हिंसायां (for अहिंसा हि). Dn1 G1 सर्वकर्मस्त्व(G2 °र्मं त्व)हिंसा (G2 °सां) हि. — [b]) B3 (marg. as in text) धर्मज्ञो; G1. 2 धर्मार्थी (G2 °र्थां) (for °त्मा). — [c]) K4. 7 Bo. 6 7. 8 (marg. as in text) Dn1. n4 Ds D2–9 T G1–3. 6 M5 कामकाराद् (for °रागाद्). K6 विहंसंति. — [d]) D5 बहून् (for बहिर्-) Ś1 K2. 4 -वेदिं; K1 वेद; V1 B3 (marg. as in text) D7 T G1–3. 6 वेद्याः; Dn1 -वैद्यां; D4. 9 -वेद्यान्; D5 वैद्याः (for -वेद्यां). D4 पशून्नरान्; G2 पशुस्वरान्.

6 Ś1 is partly damaged. — [b]) K7 T1 G1. 2 M1 धर्म- (for धर्मः). K7 D4. 9 शूक्ष्मो; G2 -सूक्ष्मं; M1 -सूक्ष्माद् (for सूक्ष्मो). — [c]) K6. 7 V1 B6. 8. 9 Da3. a4 D4–7. 9 T G1–3. 6 M1. 5–7 transp. एव and हि. B3 G2 धर्मेभ्यः (for सर्वेभ्यो). Bo. 7. 8 (marg.) Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 अहिंसा सर्वभूतेभ्यो. — [d]) B3 G2 सर्वेभ्यो (for धर्मेभ्यो). M6 तथा (for मता).

7 Ś1 is partly damaged. — [a]) M1 उपोषी (for °ष्य). K1 संशिरो; K2 B7 संश्रितो; K7 संयतो; B6 Ds D3. 4. 9 शंसितो; Da4 [अ]संशितो (for सं°). ❀ Cn : उपोष्य, उप समीपे ग्रामस्य वासं कृत्वा । संशितः, तीक्ष्णव्रतः । ❀ — [b]) K7 D4. 6. 9 M5 -कृता; D8 -कृतां (for -कृताः). Ds M5 शुचिः; D5 शुचीः; Cn (gloss : फलश्रुतीः) श्रुतीः (as in text). D7 T G1–3. 6 दैव(T2 वेद-; G2 देव)कृतान्शुचिः; M1. 6. 7 देव(M7 वेद)कृता(M7 °तां) श्रुतिः. — [c]) T1 G6 M1

आचार इत्यनाचाराः कृपणाः फलहेतवः ॥ ७
यदि यज्ञांश्च वृक्षांश्च यूपांश्चोद्दिश्य मानवाः ।
वृथा मांसानि खादन्ति नैष धर्मः प्रशस्यते ॥ ८
मांसं मधु सुरा मत्स्या आसवं कृसरौदनम् ।
धूर्तैः प्रवर्तितं ह्येतन्नैतद्वेदेषु कल्पितम् ॥ ९
कामान्मोहाच्च लोभाच्च लौल्यमेतत्प्रवर्तितम् ।
विष्णुमेवाभिजानन्ति सर्वयज्ञेषु ब्राह्मणाः ।
पायसैः सुमनोभिश्च तस्यापि यजनं स्मृतम् ॥ १०
यज्ञियाश्चैव ये वृक्षा वेदेषु परिकल्पिताः ।
यच्चापि किंचित्कर्तव्यमन्यच्चोक्षैः सुसंस्कृतम् ।
महासत्त्वैः शुद्धभावैः सर्वं देवार्हमेव तत् ॥ ११

युधिष्ठिर उवाच ।

शरीरमापदश्चापि विवदन्त्यविहिंसतः ।
कथं यात्रा शरीरस्य निरारम्भस्य सेत्स्यति ॥ १२

C. 12. 9179
B. 12. 266(5). 12
K. 12. 271. 1. 14

आचारा. K2.4.6.7 V1 Bo.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2-9 T2 G1 M1.5.6 अनाचारः; M7 °रं. — d) ❀ Cs: कृपणाः प्रार्थनाबहुत्वात् कृपणाः । ❀

8 Ś1 is partly damaged. — a) D7 T G1.3.6 छिंदंति (for यज्ञांश्च). K1 वृक्ष्यांश्च; B6.8 वेदांश्च. — b) ❀ Cv: उद्दिश्य, वाङ्मात्रेणोक्त्वा । ❀ — c) K4 Da3 Dn4 Ds2 D2.3.8 मांसं न (for मांसानि). — d) K1 धर्माः. K7 प्रसश्यते; G1 प्रपश्यते.

9 Ś1 is partly damaged. — a) K6 V1 Bo.8.9 Da4 M1.5 सुरा (B8 °रां) मत्स्या मधु मां(M5 °धुमां)सम्; K7 B7 Da3 Dn1.n4 Ds D2-4.6.8.9 M7 सुरां (K7 Ds1 D4.6.9 °रा) मत्स्यान्मधु मांसम्; B6 T G1-3.6 सुरा मत्स्यो मधुमां(B6 G3.6 °धु मां)सम्; D5.7 मधु मत्स्याः सुरा मांसम्; M1.6 सुरा मत्स्याः मधु मांसाः. ❀ Cs: सुरा पैष्टी, आसवो गौडी । ❀ — b) K7 Bo D4.6.9 T G1-3.6 M5 आसवः; M1.6 सक्तवः (for आसवं). K1 कृसरौचनं; K2 °रोधनं; K7 V1 Bo.7 Da3.a4 D2.4.8.9 कृशरौ(K7 D4.6.9 °रो)दनं; B3.9 Ds2 कृषरौ°; Ds1 कृषरो°; T2 G1.2 M1.5-7 कृसरो° (for कृसरौ°). ❀ Cn: कृसरौदनम्, तिलमिश्रौदनम् ॥ Cv: सूपतिलमुद्गादिमिश्रोदनम् । ❀ — c) K2 धूर्तैः प्रवृत्तितमतन् (sic); T1 G1-3.6 धूर्तैः प्रवर्तिता ह्येते. — d) Ds2 D5.7 न तद् (for नैतद्).

10 Ś1 is partly damaged. Bo reads 10ab twice. — a) K6 Bo (first time).6.7.9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 मानान् (for कामान्). K2.4.7 B6.8 D4-7.9 transp. मोहाच् and लोभाच्. — b) K6.7 Bo (second time).6.8 (marg. as in text).9 Da4 D4-7.9 T G2.3.6 M1.5-7 Ca (v. l., gloss: स्वर्गादिलोकप्रापकं) लौ(Bo T1 G3.6 लो)क्यम्; Ds1 लौपम्; G1 लोकम् (for लौल्यम्). K7 B8 D4-7.9 प्रकीर्तितं; Bo (first time) Da3 Dn1.n4 Ds D2.3.8 प्रकल्पितं (for प्रवर्तितम्). — e) T G1-3.6 M1.5-7 यजंतीह (for [अ]भिजानन्ति). — f) Ś1 K1.2 [अ]भि-; T2 G1.2 M1.5.7 एव; M6 [ए]वं (for [अ]पि). T G1-3.6 M1.6 कृतं (for स्मृतम्).

11 Ś1 is partly damaged. — a) V1 T G1 M5.7 याज्ञियाश्च; D7 G3.6 M1.6 याज्ञी°; G2 याज° (for यज्ञि°). K1 वृद्धा (for वृक्षा). — b) V1 देवेषु परिरक्षिताः. — c) K1 यश्चापि; D5.7 जहत्रापि. — d) Ś1 K1.2 अन्यश्च; B8 (marg. as in text) अन्यैश्च; Ds अन्नं; G2 अनु- (for अन्यच्). Ś1 K1.2 चाक्षैः; K6.7 B8 (the last two marg. as in text).8 (marg.).9 D7 चोक्तैः; Da4 चेक्षैः; Ds1 चोक्ष्यैः; Ds2 M5.7 Ca.s चौक्षैः; G2 ·वृक्षैः (for चोक्षैः). D5.7 सुसंस्कृतैः (for °स्कृतम्). ❀ Ca: चौक्षैः शुद्धैः, हिंसाशून्यैः ॥ Cv (splitting into च उक्षैः): उक्षैः प्रोक्षणैः । ❀ — e) V1 K4 Bo.7 Da4 Dn1.n4 D2.3.8 महत् (for महा-). D5.7 T1 महा- (for शुद्ध-). — f) K7 G2 सत्त्व-; B3 (marg. as in text) सर्वं-; D4 सर्वैं (for सर्वं). G1 देहार्हम् (for देवा°). G2 वेदार्हम्; Da3 lacuna;

12 T1 G3.6 read 12-13 for the first time before 1. Ds1 om. the ref. G3.6 (both second time) भीष्म (for युधिष्ठिर). — a) B8 T1 (first time).2 G1.2.3.6 (last two both times) M1.7 चैव (for चापि). — b) Ś1 K1.2.6 Da3.a4 Ca वित्त(Ś1 Ca °तु)दंति; D5.7 विरदंति (for विवदन्ति). K2 विहिंसतः; K7 D4 अविहिंसिनः; D6 °हंसतः; D3 °हिंसनाः; G2 °हिंसितः; G3 (both times).6 (second time) °हिंसकाः; M1.6 °हिंसकः; M7 °हिंसिकः (for °हिंसतः). ❀ Cs: शरीरमापदो नाशयितुमुत्सहन्ते । ताश्च नाशयितुं शरीरं यतते । अतो विवादो भवति । ❀ — d) K6 निराहारस्य; T1 (first time) G1.3.6 (last two first time) M5 निरालंभस्य (for °रम्भस्य). K4.6 V1 Da3 Dn1.n4 Ds D2.3.5.7.8 T2 G2.3.6 (last two second time) M7 सेत्स्यते (for °ति).

C. 12. 9480
B. 12. 266(5). 13
K. 12. 271. 2. 15

भीष्म उवाच ।
यथा शरीरं न ग्लायेन्नेयान्मृत्युवशं यथा ।
तथा कर्मसु वर्तेत समर्थो धर्ममाचरेत् ॥ १३

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि सप्तपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५७ ॥

२५८

युधिष्ठिर उवाच ।
कथं कार्यं परीक्षेत शीघ्रं वाथ चिरेण वा ।
सर्वथा कार्यदुर्गेऽस्मिन्भवान्नः परमो गुरुः ॥ १
भीष्म उवाच ।
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
चिरकारेस्तु यत्पूर्वं वृत्तमाङ्गिरसे कुले ॥ २
चिरकारिक भद्रं ते भद्रं ते चिरकारिक ।
चिरकारी हि मेधावी नापराध्यति कर्मसु ॥ ३
चिरकारी महाप्राज्ञो गौतमस्याभवत्सुतः ।
चिरं हि सर्वकार्याणि समेक्षावान्प्रपद्यते ॥ ४
चिरं संचिन्तयन्नर्थांश्चिरं जाग्रच्चिरं स्वपन् ।
चिरकार्याभिसंपत्तेश्चिरकारी तथोच्यते ॥ ५

---

13 For the repetition in T1 G3.6, cf. v. l. 12. D7 G1 read 13 for the first time before st. 1. G3.6 (both second time) om. the ref. — [a]) K1.6 लम्रायेन्; D7 T1 G1.3.6 (all second time) न ग्लायेन्; G1 (first time) न म्रीयेन्; G2 न श्रेयो (for न ग्लायेन्). — [b]) D7 T1 G1.3.6 (all second time) नैव मृत्युवशं भवेत्. — [c]) Ś1 K1.2 धर्मः प्र-; G1 (first time) कामसु (for कर्मसु).

Colophon om. in T2 G2: K3.5 B1–5 Da1.a2 Dn2.n3 D1 G4.5 M2–4 absent. — *Sub-parvan:* Ś1 K1.2.4.6.7 V1 B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 D3 D2–9 T1 G1.3.6 M1.5–7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name:* Ś1 K1.2.4 विचख्नु(K1 विदख्नु-; K2 निवर्जु-; K4 विविक्षु)गीताः समाप्ताः; K6.7 B6 Da4 Ds2 D5 विचक्षु(D5 °क्ष)गीताः; V1 B0.3 Dn1 D2.8 विचख्युगीता; B7.9 विचक्नुगीता; Da3 D3 विचक्नुगीता; D4.6.9 विचक्नुगीता; G6 हिंसानिंदनं; M5.6 विचख्युगीतं; M7 विचाख्युगीतिः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K6 M1.6.7 90; K7 89; B7 60; Dn1 D7 T1 G1.3.6 M5 92; Dn4 Ds2 91; D3 86. — *Śloka no.:* Da4 Dn1.n4 D3 14.

258

☞ With this adhy., cf. Skānda Purāṇa, Māheśvara khaṇḍa, adhy. 266, the variants from which are included in Appendix II, (No. 2).

1 [a]) T2 कार्यः; M1.6 कार्ये (for कार्यं). — [b]) K7 D4.6.9 T1 G3 शी(K7 D9 शै)घ्रेण (for शीघ्रं वा). V1 च (for वा). D3 शीघ्रं वाप्यचिरेण वा. — [c]) D7 सर्वधा (for °था).

2 B7 om. the ref. — [a]) G3 om. from प्युदा up to पुरा (in 2[b]). — [c]) B7 Dn4 चिरकालेस्तु; D5.7 °कालेन; D6 °कारस्य (for °कारेस्तु). K6.7 पूर्व- (for पूर्वं). — [d]) C3 वृत्तस्य (for वृत्तम्). D7 T G1–3.6 M1.5–7 क्षं(T2 G2 M1.5–7 क्षां)गिरसां.

3 $3^{ab} = 51^{ab}$. T1 om. (hapl.) 3^{ab}. — [a]) K1 D4.9 चिरकारक; G1 चिचकारीह (sic). — [b]) K7 D4.9 चिरकारक; G1 °कारिकाः. B3 (marg. as in text) चिरकारिककारिका. — [c]) K4 चिरकारो (for °कारी). K6 [इ]ति; K7 ह (for हि). K2 महाप्राज्ञो (for हि मेधावी). — [d]) K1 नापराध्यंति; Da3 °राध्यतु; M1 °राध्यसि (for °राध्यति). K6 धर्मसु (for कर्मसु).

4 D7 om. (hapl.) 4^{ab}. — [a]) K2 हि मेधावी; G2 महाप्राज्ञा (for °प्राज्ञो). — [b]) K7 B7 गोतमस्य; G2 शुकमस्य. M7 भवेत् (for [अ]भवत्). — [d]) K1 समीक्षायान्; K6 V1 B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 D3 D3.8 विमृष्या(Da4 Dn1 Ds2 D3.8 °इया)र्थान् (for समेक्षावान्). K4.7 D4–7.9 M6 विमृश्य प्र(K4 °मर्शन्प्र-; D5.7 °मशात्प्र)तिपद्यते; T G1.3.6 M5.7 विमर्शात्प्रत्यपद्यत (T1 G3 °ते); G2 विमृशन्प्रत्यपद्यत; M1 विमार्गान्प्रतिपद्यते.

5 D5 om. (hapl.) 5^{a}–6^{b}. — [a]) M5 स (for सं-). D6 सर्थं. K4.6 V1 B0.6.9 Da3.a4 Dn1.n4 D3 D3

अलसग्रहणं प्राप्तो दुर्मेधावी तथोच्यते ।
बुद्धिलाघवयुक्तेन जनेनादीर्घदर्शिना ॥ ६
व्यभिचारे तु कस्मिंश्चिद्व्यतिक्रम्यापरान्सुतान् ।
पित्रोक्तः कुपितेनाथ जहीमां जननीमिति ॥ ७
स तथेति चिरेणोक्त्वा स्वभावाच्चिरकारिकः ।
विमृश्य चिरकारित्वाच्चिन्तयामास वै चिरम् ॥ ८
पितुराज्ञां कथं कुर्यां न हन्यां मातरं कथम् ।
कथं धर्मच्छले नास्मिन्निमज्जेयमसाधुवत् ॥ ९
पितुराज्ञा परो धर्मः स्वधर्मो मातृरक्षणम् ।
अस्वतन्त्रं च पुत्रत्वं किं तु मां नात्र पीडयेत् ॥ १०
स्त्रियं हत्वा मातरं च को हि जातु सुखी भवेत् ।
पितरं चाप्यवज्ञाय कः प्रतिष्ठामवाप्नुयात् ॥ ११
अनवज्ञा पितुर्युक्ता धारणं मातृरक्षणम् ।
युक्तक्षमावुभावेतौ नातिवर्तेत मां कथम् ॥ १२

C. 12. 9493
B. 12. 267(6). 13
K. 12. 272. 13

M1. 5. 7 चिरं संचि(K4 Da3. a4 Dn1. n4 D3. 8 M1. 6 स चिं)तयत्यर्थान् (K6 Da4 °र्थाञ्; G2 °त्यत्तं); D8 °च्चय-त्यर्थाञ्; D7 T1 G1. 3. 8 °जनयत्यर्थं. — b) K7 चिरा (for चिरं). K1. 2 जाग्रश्चिरं; Dn1 Ds1. s2 (before corr.) D5. 7 T G1. 2. 3 जाग्रंश्चिरं; G2 जाग्राश्चिरं; M1. 6 जाग्रं चिरं (for जाग्रच्चिरं). ❀ Cs : चिरं जाग्रत्, चिरेण निरूपकः । चिरेणार्थेष्व्यश्च निवर्तकः । ❀ — c) K4 Bo. 8. 9 Da3 Dn4 D5 D2. 3. 7. 8 T G1-3. 6 च्चिरं (for चिर-). K4 V1 -संपत्तिञ्; K6 Bo. 6-9 Da3. a4 D5 D3. 7 T G1-3. 6 M1. 8 -पत्तिश्च; Dn1. n4 D2. 8 -पत्ति च; M5 -पत्तेश्च; M7 -पत्त्या च (for -संपत्तेञ्). — d) K6 चिरं कार्यार्थं उच्यते; B5. 7. 9 चिरकार्यश्च (B6 °र्यंत) उच्यते; Da3. a4 °कार्यं तदुच्यते.

6 D5 om. 6ab (cf v. l. 5). — a) K4 D8 अलं स-; Bo 8 (orig.). 9 (marg.) D2. 8 अलं सं-; B8 (marg.) Dn4 Ds1 G1 M1 अलसं; G2 अथ सं- (for अलस-). K4 प्राप्ते; V1 प्राज्ञो; Ds1 प्राप्तौ (for प्राप्तो). ❀ Cn : गृह्यते उपादीयते लोकेऽनेनेति ग्रहणं नामधेयम् । ❀ — b) M1. 6 यथा (for तथा). K7 B5. 6 Dn1. n4 Ds1 D3-4. 9 दुर्मेधावीत्यथोच्यते; D7 T G1-3. 6 M5. 7 °धा इति सो(T2 M5. 7 चो-; G2 शो)च्यते. — c) Da3 a4 वृद्धि- (for बुद्धि-). — d) K2 जवेन (for जनेन).

7 a) Ś1 K1 वृथिताता (sic); K2 व्यथितेन; D1 व्यभिचारे; D6 व्यतिचारे (for व्यभि°). D4 नु (for तु). — b) K4 व्यतिक्राम्य (for °क्रम्य). D5. 7 G1 M1. 6 परान् (for [अ]परान्). — c) D7 पित्रोस्ति (sic); T1 G1 पित्राति- (for पित्रोक्तः). G2 पित्रोक्तमखिलेनाथ- — d) K4 Da4 जहि मां (for जहीमां). Da3 अतः; Dn4 इव (for इति). — After 7, D5. 7 editions ins. :

707*
इत्युक्त्वा स तदा विप्रो गौतमस्तपतां वरः ।
अविमृश्य महाभागो वनमेव जगाम ह ।

[(L. 1) Editions जपतां (for तपतां). — (L. 2) Editions सः (for ह).]

8 a) D4 तथैति. D5. 7 M1. 6 [उ]क्तः (for [उ]क्त्वा). — b) K1. 2 स्वभावा(K2 °व)ञ् (for °वाच्). K7 D4. 9 चिरकारकः (D4 °काः); M7 °कारिकाः. — c) Ś1 K1. 6 V1 Bo. 5. 7. 9 Da4 Ds1 विमृश्य; K4 विसृष्ट (sic) (for विमृश्य).

9 a) Ś1 K1. 2. 4 T1 G1. 3. 6 अहं; V1 तथा (for कथं). — b) K7 T G1. 3. 6 नि- (for न). — D8 om. 9c-10b. — c) Da4 धर्मबले (for °च्छले). K2 ह्यस्मिन् (for ना°). — d) Ds1 न (for नि-). M7 असाधुवान्.

10 D8 om. 10ab (cf. v. l. 9). — ab) Da3 om. (hapl.) धर्मः स्व-. K2 -रक्षिणं; G1 -लक्षणं (for -रक्षणम्). — M7 repeats 10c-12b after 13. — d) K1. 2. 4. 7 Da3. a4 Dn1. n4 Ds1 D2. 8. 9 T2 G1 तु (for नु). K6 Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Dn1. n4 D5 D2. 8. मां नानु-; Da3. a4 मां नाव-; D7 T G1-3. 5. 6. 8 मां नानु-; M1. 5. 6. 7 (first time) नामात्र (for मां नात्र). मामत्र;

11 For the repetition in M7, cf. v. l. 10. K4 om. 11. — b) Ś1 K1. 2 G2 तु; G1 न; M7 (second time) [ऽ]पि (for हि). — c) B3 (marg. as in text) D4. 9 वा (for च). T2 चाभि- (for चापि). — d) M7 (second time) कं (for कः).

12 For the repetition in M7, cf. v. l. 10. — a) K6 मुक्ता (for युक्ता). — b) K7 D4. 6. 9 कारणं; T G1-3. 6 M5 स्वधर्मौ (for धारणं). K1 -रक्षनं; M3 -लक्षणं (for -रक्षणम्). — c) K6 B3 Dn4 युक्तक्षेमाव्; D1 युक्तिक्षमाव् (for युक्त°). K7 D9 अनुष्ठेयौ गुणा-वेतौ; D5. 7 युक्तं क्षमं द्वयं (D7 द्वयं क्षमं) ह्येतन्; T2 G1 2 युक्तक्षमाप्र(T2 °स्व)भावौ (G2 °वे-) तौ. — d) Ś1 K1. 2. 4 चा(K4 ना)तिवर्तेय वा कथं; K6 D4. 9 नातिवर्तेत मा (D4. 9 वै) कथं; D5. 7 नाभिवर्तेतमां कथं; T G1-3. 6 M5 नानुवर्त्यौ कथं मया. ❀ Cn : कथमहमेतौ नातिवर्तेतमाम् अतिशयेन नातिवर्ते (Pāṇini 5. 4. 11) । ❀

176

C. 12. 9494
B. 12. 297(c). 14
K. 12. 272. 14

पिता ह्यात्मानमाधत्ते जायायां जज्ञियामिति ।
शीलचारित्रगोत्रस्य धारणार्थं कुलस्य च ॥ १३
सोऽहमात्मा स्वयं पित्रा पुत्रत्वे प्रकृतः पुनः ।
विज्ञानं मे कथं न स्याद्बुबुधे चात्मसंभवम् ॥ १४
जातकर्मणि यत्प्राह पिता यच्चोपकर्मणि ।
पर्याप्तः स दृढीकारः पितुर्गौरवनिश्चये ॥ १५
गुरुरग्र्यः परो धर्मः पोषणाध्ययनान्वितः ।
पिता यदाह धर्मः स वेदेष्वपि सुनिश्चितः ॥ १६
प्रीतिमात्रं पितुः पुत्रः सर्वं पुत्रस्य वै पिता ।
शरीरादीनि देयानि पिता त्वेकः प्रयच्छति ॥ १७
तस्मात्पितुर्वचः कार्यं न विचार्यं कथंचन ।
पातकान्यपि पूयन्ते पितुर्वचनकारिणः ॥ १८
भोगे भाग्ये प्रसवने सर्वलोकनिदर्शने ।
भर्त्रा चैव समायोगे सीमन्तोन्नयने तथा ॥ १९

---

13 ^{a}) $K_{1.6}$ B_9 Da_4 आदत्ते (for आधत्ते). — ^{b}) K_1 जज्ञुशाम्; K_2 जजयाम्; $K_{6.7}$ $B_{0.6-8}$ $Dn_{1.n4}$ D_S D_{2-9} जज्ञिवान्; V_1 यज्ञवान्; B_3 (marg.) Ca (gloss: उत्पत्तिमताम्) जज्ञुषाम्; $Da_{3.a4}$ जज्ञुषाम्; $M_{1.6-7}$ जायताम् (for जज्ञियाम् as in $Ś_1$ K_4 only). T $G_{1-3.6}$ माता भस्त्रा ह्य(G_2 °स्त्री स)निंदिता. — ^{c}) G_2 चिर- (for शील-). D_4 -चरित्र- (for -चारित्र-). G_2 -योत्रस्य (for -गो°). — After 13, M_7 repeats 10^{c}–12^{b}.

14 ^{a}) $K_{4.6}$ V_1 $B_{0.6-9}$ $Da_{3.a4}$ $Dn_{1.n4}$ D_S $D_{2.3.5-8}$ T_1 $G_{3.6}$ M_5 सोहं मात्रा; G_2 सो महात्मा (for सोऽहमात्मा). $Da_{3.a4}$ पित्र्य- (for पित्रा). — ^{b}) D_S G_2 पुत्रत्वेन कृतः; T_1 $G_{1.3.6}$ °त्वे च कृतः; $M_{1.7}$ (*sup. lin.* as in text) °त्वे प्रकृते (for °त्वे प्रकृतः). M_7 (*sup. lin.* as in text) पुरा (for पुनः). — ^{c}) V_1 $G_{1-3.6}$ एतत्किं (for मे कथं). K_2 नु (for न). ❀ Cv (reading विज्ञानं मे यथा): विज्ञानं विरुद्धं ज्ञानम् । ❀ — ^{d}) K_1 बोबुधे; V_1 $B_{0.6}$ (marg.) $Da_{3.a4}$ D_3 Ca (gloss: अतिशयेन बुध्ये) बोबुध्ये; $Dn_{1.n4}$ $D_{2.3}$ बौबुध्ये; $M_{1.6}$ स्वबुद्धे; Kumbh. ed. द्वौ बुद्ध्ये (for बुबुधे). $M_{1.6}$ -संभवः (for -संभवम्). K_7 $D_{4-6.9}$ बुध्ये चैवात्मसंभवं.

15 ^{a}) $M_{1.6}$ -कर्माणि (for -कर्मणि). K_7 त्यत् (for यत्). D_4 प्रोद् (for प्राह). — ^{b}) $K_{1.2}$ D_6 यश् (for यच्). ❀ Ca: उपकर्मणि, जातकर्मणः कर्मान्तरकर्मणि । ❀ — ^{c}) G_1 पर्याप्ता (for °प्तः). $K_{6.7}$ Da_4 सुदृढीकारः; Dn_4 D_6 स दृढाकारः; G_2 M_1 सदृशीकारः (G_2 °लः) (for स दृढी°). — ^{d}) K_4 $D_{4.6.9}$ -लिप्सया (for -निश्चये).

16 ^{a}) T $G_{1-3.6}$ $M_{1.5.6}$ गुरोर् (for गुरुर्). G_1 अग्र्य-; G_2 उग्र-; M_6 अग्र्यं (for अग्र्यः). — ^{b}) $K_{4.6.7}$ V_1 $B_{0.7.8}$ $Dn_{1.n4}$ D_S $D_{2-6.8.9}$ M_1 पोषणाध्याय(D_4 M_1 °य)नान्वि(K_7 B_8 [marg. as in text] $D_{4.6.9}$ M_1 °द्धि)तः; $B_{6.9}$ $Da_{3.a4}$ D_7 T $G_{3.3.6}$ M_{5-7} °णाध्यय(T $G_{3.6}$ M_{5-7} °णाध्याय-; G_2 °णोध्याय)नान्वितं (M_6 °द्धितं; M_7 °द्धितः). — ^{c}) M_5 यमाह (for यदाह). V_1 B_0 $M_{1.6}$ धर्मस्य; $D_{5.7}$ धर्मं वै (for धर्मः स). — ^{d}) D_S वेदश्चापि (for वेदेष्वपि). K_6 B_9 $Da_{3.a4}$ सुनिष्ठितः; K_7 B_0 $D_{4.6.7.9}$ विनिश्चितं (B_0 D_7 °तः); B_7 स्वनुष्ठितः; D_5 हि निश्चितः; G_1 सुनिश्चयः (for °श्चितः).

17 ^{a}) Ds_1 -मात्र- (for -मात्रं). — ^{b}) K_1 सर्वं (for सर्वं). — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ सर्वाणि (for देयानि).

18 ^{b}) K_2 चिकार्यं (for विचार्यं). $K_{6.7}$ $B_{0.6.8.9}$ $Da_{3.a4}$ $Dn_{1.n4}$ D_S $D_{2.3.8}$ T $G_{1-3.6}$ M_{1-7} कदाचन (for कथंचन). — ^{c}) D_2 पातकामपि; G_1 पताकान्यपि; G_2 पतंगा° (for पातका°). Da_4 युज्यंते; Ds_1 पूर्यंते; T_1 $G_{1.3.6}$ दूयंते (for पूयन्ते). — ^{d}) $K_{4.6}$ V_1 $B_{0.6.7.8}$ (marg.)$_{.9}$ $Da_{3.a4}$ $Dn_{1.n4}$ D_S $D_{2.3.8}$ T $G_{1-3.6}$ $M_{1.5-7}$ शासन- (for वचन-). V_1 -कारकाः; D_7 -कारणात्; $M_{1.6.7}$ -कारिणि (for °णः). — After 18, M_5 reads 21^{cd}.

19 M_5 om. 19. — ^{a}) $K_{4.6}$ भोग्ये (K_6 °ज्ये) भाग्ये; K_7 $Dn_{1.n4}$ Ds_1 $D_{4.8.9}$ भोग्ये भोज्ये; V_1 $B_{0.8}$ D_3 भोज्ये भोग्ये; $B_{6.7.9}$ $Da_{3.a4}$ Ds_2 भोज्य भोग-; D_5 भागे भोग्ये; D_6 भाग्यभोज्ये; D_7 T_1 G_1 भाग्यभोग-; T_2 G_2 भो(G_2 भा)ग्यभोगे; $G_{3.6}$ भाग्य भोग्य-; $M_{1.6.7}$ भाग्याभोग्ये (for भोगे भाग्ये as in $Ś_1$ $K_{1.2}$). K_4 G_2 प्रवसने; $K_{6.7}$ V_1 $B_{0.8}$ $Da_{3.a4}$ $Dn_{1.n4}$ D_S $D_{3-6.8.9}$ प्रवचने; $M_{1.6.7}$ प्रसवगे (for °वने). D_2 भोग्ये प्रवचने चैव. — G_1 om. (hapl.) 19^{b}–20^{c}. — ^{b}) K_1 सर्वलोकानिदर्शने; D_2 °लोकनिदर्शनं. — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ B_7 कर्त्रा; K_7 V_1 $D_{4.6.7.9}$ T भर्ता; G_3 हत्वा (for भर्त्रा). $M_{1.6}$ समायोगो (for °योगे). — ^{d}) K_1 [s]पि च; Dn_4 $D_{2.3.8}$ तदा (for तथा). — After 19, T $G_{2.3.6}$ read 21^{ab}.

पिता स्वर्गः पिता धर्मः पिता परमकं तपः ।
पितरि प्रीतिमापन्ने सर्वाः प्रीयन्ति देवताः ॥ २०
आशिषस्ता भजन्त्येनं पुरुषं प्राह याः पिता ।
निष्कृतिः सर्वपापानां पिता यदभिनन्दति ॥ २१
मुच्यते बन्धनात्पुष्पं फलं वृन्तात्प्रमुच्यते ।
क्लिश्यन्नपि सुतस्नेहैः पिता स्नेहं न मुञ्चति ॥ २२
एतद्विचिन्तितं तावत्पुत्रस्य पितृगौरवम् ।
पिता ह्यल्पतरं स्थानं चिन्तयिष्यामि मातरम् ॥ २३
यो ह्ययं मयि संघातो मर्त्यत्वे पाञ्चभौतिकः ।
अस्य मे जननी हेतुः पावकस्य यथारणिः ।
माता देहारणिः पुंसां सर्वस्यार्तस्य निर्वृतिः ॥ २४
न च शोचति नाप्येनं स्थाविर्यमपकर्षति ।

C.12.9507
B.12.267[6].27
K.12.272.27

---

20 G1 om. 20^abc (cf. v. l. 19). — a) K6 चैव; M7 स्वर्गं (for स्वर्गः). K4 Bo.7 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 T1 G2.3.6 पिता धर्मः पिता स्वर्गः (Da4 om. स्वर्गः; G2 स्वर्गं). — Bo om. (hapl.) 20^b–22^c. — b) K6 B6.7.8 (marg. as in text).9 Da4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.7.8 हि परमं; Da3 हि वचनं (for परमकं). — d) K7 Da4 प्रियंति; T2 G1 प्रीणंति. K6 B7.8 (marg.) M5 प्रीयंते सर्वदेवताः.

21 Bo om. 21 (cf. v. l. 20). G1 M5 om. 21^ab. T G2.3.6 read 21^ab after 19. — a) Da4 आशिषं. D5–7 तु (for ता). K1 भवंति (for भजन्ति). G2 आशिषोस्तं भजत्यन्नं. — b) Ds1 D3 परुषं (for पु°). Ś1 K1 V1 G3.6 M1.6 यः; K6 B6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5–8 यत्; G2 मा (for याः). — M5 reads 21^cd after 18. — c) Da4 निष्कृति-; Ds G1.3.6 निकृतिः; D7 निष्कृतिं; M1.6 निष्कृतः (for निष्कृतिः). M1.6 -पाप्मानां (for -पापानां). — d) K6 V1 B6–8 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 चाभि-; B9 चापि (for अभि-).

22 Bo om. 22^abc (cf. v. l. 20). — b) G1 फल- (for फलं). K1.2 वृत्ताद्; K6 कृंतात्; B9 वृंदात्; Da4 Dn1.n4 D8 वृक्षात्; G1.2 वृत्ताच् (for वृन्तात्). Ś1 K1.2.7 D6.9 T G1–3.6 M5–7 च; D4.5.7 वि- (for प्र-). Ds -मुंचति (for -मुच्यते). — c) K7 Ds1 क्ल- (Ds1 क्लि-)श्यन्नपि; D9 क्लेश्य°; M1.6.7 क्लिश्यंतोपि (for क्लिश्यन्नपि). K4 B8 (marg.) Dn1.n4 D2.8 सुतं; B8 (orig.) पिता; Ds1 सुतः; T G1.2.6 M5.7 पितुः (for सुत-). K6 T G1.3.6 M1.5.6 स्नेहः; D7 M7 स्नेहात्; G2 स्नेहं (for -स्नेहैः). — d) B8 पुत्रं; T1 पितृ-; T2 G1–3.6 M1.5–7 पुत्र- (for पिता). K4.6 V1 Bo Dn1.n4 Ds D2.3.8 पुत्रं; B6 (marg. as in text).7.9 पुत्रान्; B8 स्नेहान्; Da3.a4 पुत्रा; D9 lacuna; M1.6.7 -स्नेहो (for स्नेहं). K2.7 G2 मुच्यति (for मुञ्चति).

23 a) M1.6.7 हि (for वि-). Ś1 K1.2.4 तात; V1 राजन् (for तावत्). — b) D5.7 -गौरवात् (for -गौरवम्). — c) D5.7 T G1–3.6 M1.5–7 पितुर् (for पिता). K2 ह्यल्पतर-; K4.7 Dn1.n4 D2–4.6.8.9 नाल्पतरं; V1 B8 (marg. as in text).9 D5.7 ह्यनुत्तरं (V1 D7 °मं); Ds2 ह्यल्पांतरं; T1 G1–3.6 M7 अल्पांतरं (G3 °र-); T2 अल्पंतर-; M1.5.6 अल्पतरं; C8 (gloss: पितृकल्पाम्) अल्पांतरी- (for ह्यल्पतरं). B9 स्थाणुं (for स्थानं).

24 a) Da4 संघातौ. G2 यो ह्यधर्मविसंघातो. — b) K2 पंच-; G1 गां च (for पाञ्च-). Da4 D6 -भौतिकं (for °कः). — c) D5.7 M1 तस्य (for अस्य). K1 जनने; M6 जीवनी (for जननी). — d) D6 पापकस्य (for पाव°). K1 यथारिणः; M6 °रणीः. — e) M6 देहारणीः. Ds2 D4.6.9 पुंसः (for पुंसां). — f) K1.4 [अं]तस्य; K2 G1 [आ]त्तस्य; K6 [आ]वृत्ति-; B8 (marg. as in text) [अ]र्थस्य (for [आ]र्तस्य). K1.4 निवृतिः. — After 24, K4.7 Dn1.n4 Ds D3–7.9 editions ins.:

708* मातृलाभे सनाथत्वमनाथत्वं विपर्यये ।

[D6 मातृत्वात्तु (for °लाभे).]

25 a) M1 स (for न). K4 V1 Bo.6–9 Da4 D4.6.9 T G1–3.6 M5.7 स; M1 न (for च). Ds1 शोचामि; M7 शोचंति. K6 नान्येनं; K7 Ds1 D5.7 M7 नाप्येवं; D4.9 चाप्येवं; T G1–3.6 नाप्येष (G3 °व) (for °नं). D5.7 न M6 स शोचति समाप्येवं. — b) K1.2 स्थावर्यम्; T G1–3.6 M1.5–7 स्ववीर्यम् (for स्थाविर्यम्). B7.8 (marg. as in text) M1 प्रिया-; वीर्यम्; B9 अपि (for अप-). — c) M6 खिया (for श्रिया). D8 B3 (marg. as in text) M5 योगेपि (for हीनोऽपि). K6 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 T3 M1.5–7 हि; M1.6 वि- (for ऽपि). G3 गेहम् (for गेहे). V1 श्रिया हीनो वियोगेन. — d) Ś1 K1.2.4 स्वंवेति; G2 धर्मं ह (for अन्वेति). Da3 तन्वेति; B9 अन्त्रेति; a4 प्रतिपाद्यते. ❀ Cp: प्रतिपद्यते, गृहं गच्छति । ❀ — After 25, D5.7 ins.:

C. 12. 9507
B. 12. 267[6]. 27
K. 12. 272. 27

श्रिया हीनोऽपि यो गेहे अम्बेति प्रतिपद्यते ॥ २५
पुत्रपौत्रसमाकीर्णो जननीं यः समाश्रितः ।
अपि वर्षशतस्यान्ते स द्विहायनवच्चरेत् ॥ २६
समर्थं वासमर्थं वा कृशं वाप्यकृशं तथा ।
रक्षत्येव सुतं माता नान्यः पोष्टा विधानतः ॥ २७
तदा स वृद्धो भवति यदा भवति दुःखितः ।
तदा शून्यं जगत्तस्य यदा मात्रा वियुज्यते ॥ २८
नास्ति मातृसमा छाया नास्ति मातृसमा गतिः ।
नास्ति मातृसमं त्राणं नास्ति मातृसमा प्रपा ॥ २९
कुक्षिसंधारणाद्धात्री जननाज्जननी स्मृता ।
अङ्गानां वर्धनादम्बा वीरसूत्वेन वीरसूः ॥ ३०
शिशोः शुश्रूषणाच्छुश्रूर्माता देहमनन्तरम् ।
चेतनावान्नरो हन्याद्यस्य नासुषिरं शिरः ॥ ३१
दंपत्योः प्राणसंश्लेषे योऽभिसंधिः कृतः किल ।

709* प्राप्नुयादेव हर्षं स चिन्तात्मा मानुषः स्वयम् ।

[D_5 चिंत्या* (for चिन्तात्मा).]

26 ^{a}) K_7 V_1 $D_{4-7.9}$ T $G_{1-3.3}$ $M_{1.5-7}$ ·समापन्नो ($M_{1.6}$ °न्नां) (for °कीर्णो). K_6 $B_{0.6-9}$ $Da_{3.a4}$ $Dn_{1.n4}$ D_8 $D_{2.3.8}$ पुत्रपौत्रोपपन्नोपि (B_8 D_8 °न्नो हि). — ^{b}) $K_{1.4.6}$ G_1 जननी (for °नीं). G_1 समाश्रियः (for °श्रितः). — ^{c}) $K_{2.4}$ T_2 ·सहस्रांते (for ·शतस्यान्ते). — ^{d}) $K_{1.2.6}$ द्विहायनव(K_6 °र)श्च (for °वच्). K_1 चयेत्; Dn_1 भवेत् (for चरेत्). $B_{6.9}$ द्विहायनः स वर्तते; B_7 स द्विहायनमाचरेत्; $D_{5.7}$ पुत्रत्वेनाभिवर्तते; T $G_{1-3.6}$ $M_{1.5-7}$ हायनत्वे स वर्तते.

27 ^{a}) B_8 (marg.) च (for the first वा). K_7 B_8 (marg.) $D_{4.9}$ च (for वा). — ^{b}) K_7 D_6 च (for वा). K_1 कृतं वाप्यकृतं तथा; V_1 B_6 (marg). $_{7-9}$ $Da_{3.a4}$ कृशं (B_6 [orig.]. $_9$ स्थूलं) वाकृशमेव च ($B_{6.7}$ $Da_{3.a4}$ वा). — ^{c}) Ds_1 $D_{5.7}$ एवं (for एव). — ^{d}) K_3 पौष्टा (for पोष्टा). T $G_{1-3.6}$ $M_{1.5-7}$ तथाविधः (G_3 °दः) (for विधानतः).

28 ^{a}) G_2 ततः (for तदा). K_6 $M_{1.6.7}$ (*sup. lin.* as in text) समृद्धो; T_1 (also as in text) प्रवृद्धो (for स वृद्धो). — ^{c}) B_8 (marg.) D_7 यदा (for तदा). $Ś_1$ $K_{1.2.4}$ तदा तस्य जगच्छून्यं. — ^{d}) Da_4 माता. V_1 [अ]पि (for वि·). B_7 विमुच्यते (for वियुज्यते).

29 K_1 reads 29 twice. — ^{a}) K_1 (first time) कुक्षि (for नास्ति). D_9 मात्रा (for मातृ·). T_1 $G_{1.3.6}$ ·सम·; G_2 ·समः (for ·समा). G_2 प्रेया (for छाया). ❀ Cp: छाया आह्लादहेतुः । ❀ — ^{b}) D_9 G_1 मात्रा; G_2 पितृ· (for मातृ·). ❀ Cp: गतिः आश्रयः । ❀ — ^{c}) Bo ·समा तुल्या (for ·समं त्राणं). — ^{d}) K_7 ·सम·; $D_{5.7}$ ·समः; D_8 ·समं (for ·समा). $^*K_{4.6.7}$ V_1 $B_{0.6-9}$ $Da_{3.a3}$ $Dn_{1.n4}$ D_8 $D_{2.3.6.8.9}$ प्रिया; $D_{5.7}$ प्रियः; G_1 प्रभा; G_2 हिता (for प्रपा).

30 ^{a}) D_7 T $G_{1-3.6}$ $M_{1.5-7}$ कुक्षौ (for कुक्षि·). G_1 संसरणाद् (for ·संधा°). — ^{b}) $D_{4.6.9}$ तथा (for स्मृता). — ^{d}) K_4 Da_4 वीरसू ते(Da_4 °सूक्ते)न; $M_{1.6.7}$ °सूत्वेव (for °सूत्वेन). ❀ C_3: वीरो गर्भः । ❀

31 ^{a}) $Ś_1$ K_1 शश्रूर्; K_6 स्वश्रूर्; V_1 $B_{0.6-9}$ $D_{3.7}$ T $G_{2.3.6}$ $M_{1.5-7}$ Cp श्वश्रूर्; D_5 स्वश्रूर् (for शुश्रूर्). — ^{b}) K_3 गंता; T $G_{1-3.6}$ M_5 मातृ· (for माता). — ^{c}) $Ś_1$ (orig. as in text; by corr.) C_3 तु नो; K_1 ततो; T $G_{1.3.6}$ M_5 स को; G_2 स ते (for नरो). — ^{d}) G_2 तस्या; $M_{1.7}$ यस्या (for यस्य). $K_{1.4}$ नासुशिरं; K_2 नासुचिरं; K_6 $B_{0.3}$ Ds_1 $D_{2.3}$ नाशुशिरं; K_7 V_1 $B_{6.7.9}$ $Da_{3.a4}$ Ds_2 $D_{4.6.9}$ नाशुषिरं; Dn_4 D_8 नाशु स्थिरं; D_5 नासुस्पिरं; G_2 तु सुषिरं (for नासु°). K_6 शिवः; Dn_4 D_8 मनः (for शिरः). ❀ Ca: नासुषिरं, अपि तु ससुषिरं, चक्षुरादिवत् दर्शनश्रवणादिकारीत्यर्थः ॥ Cn: यस्य शिरः, सुषिरं मेदोमज्जादिना रिक्तं शुष्कालाबुवत् पथि पतितम् । तद्विपरीतमसुषिरं स्यात् ॥ Cp: नासुषिरं श्रोतृच्छिद्रयुक्तम् ॥ C_9: नासुषिरं, कर्णनासादिसुषिरहीनमसुषिरम्, तथा यस्य शिरो न भवति, यः शृणोति, पश्यति, जिघ्रति, भक्षयति ॥ Cv: यस्य शिरः असुषिरं न, किं तु सुषिरमेव, यस्य शिरः सहस्रधा भिद्यते स एव मातरं हन्यादिति भावः । ❀

32 ^{a}) G_2 दंपत्यौ (for °त्योः). B_6 (marg. as in text). $_{7.8}$ (marg. as in text). $_9$ D_8 $D_{5.7}$ T $G_{3.6}$ $M_{1.5-7}$ पाणि·; $G_{1.2}$ प्राणि· (for प्राण·). $Ś_1$ $K_{1.4.7}$ Bo $D_{3.9}$ ·संक्लेशे (K_4 °शो); T_1 G_1 ·संश्लेषो; G_2 °शे (for °षे). — ^{b}) G_3 $M_{1.6}$ हि (for ऽभि·). G_2 ·संधी· (for ·संधिः). K_6 T_1 $G_{3.6}$ कृता (for कृतः). — ^{c}) K_4 ते; D_8 T_2 G_1 तन् (for तं). K_4 B_8 (marg. as in text) Da_3 $Dn_{1.n4}$ $D_{3.8.9}$ G_3 च; D_4 lacuna (for वा). D_4 lacuna; D_9 G_3 [अ]पिता (for पिता). K_6 V_1 $B_{0.6.7.8}$ (marg.),

तं माता वा पिता वेद भूतार्थो मातरि स्थितः ॥ ३२

माता जानाति यद्गोत्रं माता जानाति यस्य सः ।
मातुर्भरणमात्रेण प्रीतिः स्नेहः पितुः प्रजाः ॥ ३३

पाणिबन्धं स्वयं कृत्वा सहधर्ममुपेत्य च ।
यदि याप्यन्ति पुरुषाः स्त्रियो नार्हन्ति याप्यताम् ३४

भरणाद्धि स्त्रियो भर्ता पात्याच्चैव स्त्रियाः पतिः ।
गुणस्यास्य निवृत्तौ तु न भर्ता न पतिः पतिः ॥ ३५

एवं स्त्री नापराध्नोति नर एवापराध्यति ।
व्युच्चरंश्च महादोषं नर एवापराध्यति ॥ ३६

स्त्रिया हि परमो भर्ता दैवतं परमं स्मृतम् ।
तस्यात्मना तु सदृशमात्मानं परमं ददौ ।
सर्वकार्यापराध्यत्वान्नापराध्यन्ति चाङ्गनाः ॥ ३७

C. 12. 9520
B. 12. 257[8]. 40
K. 12. 272. 40

Da4 Ds2 M1. 5–7 वेति; K7 Ds1 D4. 6. 9 T G1. 3. 6 वेत्ति; Bo (also). 3 (orig.) D7 चा(Bo वा)पि; Da3 Dn1. n4 D2. 3. 5. 8 G2 चेति (for वेद). — ^{d}) K1 भूताक्तो; Da3. a4 °रमा; D5. 7 भूतांते (for भूतार्थो). G1 स्थितिः (for स्थितः). G2 भूतार्था मातरस्थिताः.

33 ^{a}) G2 गात्रं (for गोत्रं). — ^{b}) K1 यश्च; B3 तस्य (for यस्य). K2 V1 B7. 8 (marg.). 9 Da3. a4 D5. 7 यः; K6 च (for सः). — ^{c}) T1 G1–3. 6 मरण- (for म°). — ^{d}) Ś1 K1. 2 Da4 D4 G1 प्रीति- (for प्रीतिः). K4 प्रजा.

34 ^{b}) D8 स च (for सह-). — ^{c}) B9 यदा (for यदि). Ś1 K1 याव्यंति; K2 वाप्यंति; K6 B6. 7. 9 Da3 D7. 8 M6. 7 याध्यंति; K7 D4. 9 वाज्यंति; V1 Bo. 8 Dn1. n4 D8 D3. 5 T2 M1 यास्यंति; Da4 वाच्यति; D2 वाच्यंति; Ca (gloss: याप्यं निन्दामाचरन्ति) याप्यन्ति (as in text). — ^{d}) Ś1 K1. 2. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da4 D4–7. 9 [ऽ]पि; G2 वा (for न). M5 [अ]-स्यंति (for [अ]र्हन्ति). Ś1 K1 याव्यतां; K2 वाप्यतां; K4 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 3 M1. 6. 7 याच्यतां; K6 पात्यतां; K7 D4. 9 याज्यतां; B6 (marg.) याचनां; D8 वध्यतां; D5. 7 [अ]याच्यतां (for याप्यताम्).

35 ^{a}) Ś1 K1. 2. 4 भरणाच्च (K1. 2 °श्च) (for °णाद्धि). K6. 7 V1 Bo. 8. 9 Da4 D4. 6. 9 T G1–3. 6 स्त्रिया (for स्त्रियो). — ^{b}) K1 पत्यौश्चैव; K2. 4 पत्याश्चै(K4 °श्चै)-व; K7 V1 B8 (orig.) T G1–3. 6 M1. 5–7 पाल(M1 °ल)नाच्च (M7 °द्धि); Bo. 6. 8 (marg.). 9 Da3 D3. 4 पात्या चैव; Ds1 D9 पत्या चै(D9 °त्यश्चै)व; D5. 7 पात्याच्चैव (for पात्या°). K2 Dn4 D2 स्त्रियः पतिः; B7 D8 D3 स्त्रिया पतिः; D5. 7 प्रियः पतिः; T G1–3. 6 M1. 5. 6 पतिस्तथा; M7 पतिः स्त्रियाः (by transp.). ❀ Cn: पत्युर्भावः कर्म वा पात्यं, पालयितृत्वं, तस्मात् । ❀ — ^{c}) K6. 7 V1 B6. 8 (marg. as in text). 9 D4. 6. 8 च (for तु). — ^{d}) K6. 7 V1 B6–9 Da3. a4 D4–7. 9 T G1–3. 6 M1. 5–7 पतिस्तथा; Bo Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 पुनः पतिः (for पतिः पतिः).

36 K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2–9 T2 G1–3. 6 M1. 5–7 repeat 36^{ab} after 37^{cd}. — ^{a}) M1. 6. 7 (all first time) नापराध्नाति. K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3 a4 Dn1. n4 D8 D2–4. 6. 8. 9 T G1–3. 6 M1. 5–7 (all second time) नापराधोस्ति नारीणां; D5. 7 (both second time) न चापरोस्ति नारीणां. — ^{b}) D5. 7 (both second time) न च; G2 (first time) पर (for नर). G2 (second time) नारीणां व्यापराध्यति (sic). —Da3. a4 om. (hapl.) 36^{cd}. T1 om. 36^{c}–37^{d}. — ^{c}) K1 न्युश्चरश्च; K2 corrupt; K4 व्युच्चरेश्च; D9 व्यचरंश्च; G2 व्युच्चारंश्च (for व्युच्च°). K4 महादेशो; K7 D4. 9 सदा योषा (D9 °षां) (for महादोषं). — ^{d}) G2 नरा एवाभिराच्यति (sic). ❀ Cn: व्युच्चरन् आचरन्, महादोषं पारदार्यम् । यदि प्रार्थयितैव न स्यात्तर्हि नायं दोषः प्रसज्जेत । अतः प्रथमप्रवृत्ते पुंस्येवायं दोष इत्यर्थः । ❀

37 T1 om. 37^{abcd} (cf. v. l. 36). — ^{a}) Ś1 K1. 2. 4 G1. 3 स्त्रियो (for स्त्रिया). — ^{b}) Ś1 K1. 2. 4 transp. दैवतं and परमं. K6 V1 B8. 9 Da3. a4 M5. 7 च परं (for परमं). — ^{c}) B8 (marg. as in text) [अ]र्थलाभ-; M1. 6. 7 [आ]त्मनात्म- (M7 °ना स) (for °ना तु). K2 तस्यात्मना सदृशत्वम्. — ^{d}) M5 अपरं (for परमं). T2 आददत्; G1 ददेत्; G2 दधौ (for ददौ). — After 37^{cd}, K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2–9 T2 G1–3. 6 M1. 5–7 repeat 36^{ab}. — ^{e}) Ś1 K1. 2. 4 सर्वा (K4 °र्वे) एवापराध्यत्वात्; T G1–3. 6 M5 सर्वकार्यपराधीना; M1. 6. 7 °कार्योप(M7 [sup. lin.] °र्यानु)रोधत्वात्. — ^{f}) B6. 9 Da4 नापराध्यति. K7 B6. 7. 9 D5. 7 चांगना; Da4 D4 वांगना. ❀ Ca: आत्मानं देहं, तस्य आत्मानुरूपं यत्समर्पणम् । स्वशरीरप्रभृति तदधीनं कुर्वाणाः अङ्गनाः नापराध्यन्तीत्यन्वयः । ❀

38 ^{a}) K4 V1 Bo. 8 Da3 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 7. 8. T G2. 8. 6 M1. 5 Cv Kumbh. ed. यश्चनोक्तो(D7 °क्ते)य; K6 B8. 7. 9 Da4 M7 यश्चनोक्तोथ; G1 यश्चनोक्तो न (for °नोक्तो हि). B8 (marg. as in text) निर्दोषः; T G1–3. 6 M5 निर्वैरः (for निर्देशः). K7 D4. 6. 9 यश्च

C. 12. 9521
B. 12. 297[6].41
K. 12. 278. 41

यश्चनोक्तो हि निर्देशः स्त्रिया मैथुनतृप्तये ।
तस्य स्मारयतो व्यक्तमधर्मो नात्र संशयः ॥ ३८
यावन्नारीं मातरं च गौरवे चाधिके स्थिताम् ।
अवध्यां तु विजानीयुः पशवोऽप्यविचक्षणाः ॥ ३९
देवतानां समावायमेकस्थं पितरं विदुः ।
मर्त्यानां देवतानां च स्नेहादभ्येति मातरम् ॥ ४०
एवं विमृशतस्तस्य चिरकारितया बहु ।
दीर्घः कालो व्यतिक्रान्तस्ततस्तस्यागमत्पिता ॥ ४१
मेधातिथिर्महाप्राज्ञो गौतमस्तपसि स्थितः ।
विमृश्य तेन कालेन पत्न्याः संस्थाव्यतिक्रमम् ॥ ४२
सोऽब्रवीद्दुःखसंतप्तो भृशमश्रूणि वर्तयन् ।
श्रुतधैर्यप्रसादेन पश्चात्तापमुपागतः ॥ ४३
आश्रमं मम संप्राप्तस्त्रिलोकेशः पुरंदरः ।
अतिथिव्रतमास्थाय ब्राह्मणं रूपमास्थितः ॥ ४४

भोगार्थनिर्देशः. ❀ Cn: यश्चनेति, चनशब्दोऽप्यर्थे । ❀ —[b]) K_6 क्रिया; $M_{1.6}$ स्त्रियो; M_7 स्त्रियां (for स्त्रिया). B_6 (marg. as in text) T_1 $G_{1.6}$ मिथुन- (for मै°). Ds_1 T $G_{1-3.6}$ $M_{1.5-7}$ Cv -वृत्तये; Kumbh. ed. -वृद्धये (for -तृप्तये). ❀ Ca: मैथुनतृप्तये नोक्तो निर्देशः, प्रत्युत याथाकाम्यमेवासां विहितम् । तेन कामप्रवणत्वमपि नास्य दोषः । ❀ —[c]) Ś1 $K_{1.2.6}$ तस्या (for तस्य). K_7 $D_{4.9}$ चास्मरतो; D_3 T_2 G_2 मार(G_2 °न)यतो (for स्मार°). —[d]) K_1 स धर्मो (for अधर्मो). K_6 $Bo._{6-9}$ $Da_{3.a4}$ $Dn_{1.n4}$ D_3 $D_{2-4.8}$ नास्ति; M_5 [ऽ]सि न (for नात्र).

39 [a]) K_6 या च; Da_3 $Dn_{1.n4}$ Ds_2 $D_{2.3.8}$ एवं (for यावन्). $K_{1.2.4}$ Da_4 D_6 G_2 M_1 नारी (for नारीं). $D_{6.7}$ वा (for च). ❀ Cn: यावन्नारीं, कृत्स्नां नारीम् । ❀ —[b]) K_7 वाधिके; Da_4 ना°. K_4 स्थितः; D_5 स्थितं. K_2 गौरवी चाधिकी स्थिता. —[c]) Ś1 $K_{1.2}$ प्रति-; K_7 $D_{4.9}$ भुवि (for तु वि-). —[d]) G_1 [अ]वि-लक्षणाः.

40 [a]) K_2 दैवतानां. Ś1 K_7 T $G_{1-3.6}$ M_5 समावापम्; K_6 °चायम्; Bo D_8 $D_{2.8}$ (marg.) °धाय; D_8 $M_{1.6.7}$ °वासम्; $D_{6.7}$ °धानम्; Ca (gloss: संघातं) °वायम् (as in text). —[b]) G_2 सा न सा (for एकस्थं). —[c]) K_2 दैवतानां. K_6 वा (for च). —[d]) G_2 M_5 अत्येति; Cv (gloss: अधिकमेति) अध्येति (for अभ्येति). K_6 स्नेहान्नात्येति मातरं; K_7 $D_{4.6.9}$ पूगो नात्येति मा°.

41 [a]) Ś1 $K_{1.2.6}$ $Bo._{6.8.9}$ D_3 विमृषतस; K_4 $D_{5.7}$ °श्यतस; G_1 विमर्शितस; G_2 विमर्शंतस (for विमृशतस). —[b]) K_7 चिरकारितयां; G_2 °कारी**. $K_{2.7}$ बहुः; K_6 सह (for बहु). —[c]) K_7 V_1 $Bo._{8.9}$ Da_4 $D_{4.5.7.9}$ T $G_{2.3-6}$ $M_{5.7}$ दीर्घ- (for दीर्घः). G_1 [ऽ]प्यतिक्रांतस; $M_{1.6.7}$ व्यतिक्रामत (for °क्रान्तस). —[d]) K_6 V_1 $Bo._{6-9}$ $Da_{3.a4}$ $Dn_{1.n4}$ D_3 $D_{2.3.8}$ ततोस्याभ्यागमत्पिता; K_7 $D_{4.9}$ ततोथा(K_7 °व्या)स्यागम°; D_6 ततोप्यभ्यागमत्पथि; T $G_{1-3.6}$ $M_{5.7}$ तथास्योप($G_?$ $M_{6.7}$ °पा)गमत्पिता; $M_{1.6}$ ततोप्यस्या(M_3 °तोस्याभ्या-)गम°.

42 [a]) Dn_1 D_4 मेध्यातिथिर्. B_8 -प्रज्ञो (for -प्राज्ञो). —[b]) $K_{1.2}$ गोतमस्. B_7 स्मृतः (for स्थितः). D_5 गौतमश्च तपःस्थितिः. ❀ Cp: मेधातिथिर्नामा, गौतमो गोत्रतः । ❀ — G_2 om. (hapl.) 42[c]–44[d]. T_1 reads 42[c]–43[b] twice. —[c]) Ś1 $K_{1.2.4.6.7}$ $Bo._{6.7.9}$ $Da_{?}$ a_4 Dn_4 $Ds_{1.s2}$ (before corr.) $D_{2.8}$ विमृष्य (K_1 °दे°) T_1 (both times) $G_{1.3.6}$ सं(G_1 स)मृश्य (for वि°). K_1 काल्येन. —[d]) K_1 Da_4 पत्न्यः; K_7 $D_{4-7.9}$ पत्न्या; $M_{1.7}$ (*inf. lin.*) पत्या (for पत्न्याः). T_1 (both times) $G_{3.6}$ तस्या; T_2 G_1 तस्य (for संस्था-). $D_?$ संस्थाव्यतिक्रमः (for °क्रमम्). ❀ Cn: संस्थाव्यतिक्रमं मरणानौचित्यम् ॥ Cv: संस्था, मरणं तस्य व्यतिक्रमः अभावः । ❀

43 For the repetition in T_1, cf. v. l. 42. $G_?$ om. 43 (cf. v. l. 42). —[a]) K_6 V_1 $Bo._{6-9}$ $Da_{3.}$ a_4 $Dn_{1.n4}$ D_3 $D_{2.3.5.7.8}$ भृश- (for दुःख-). $K_?$ $D_{4.9}$ -संप्राप्तो; M_5 -संत्रस्तो (for -संतप्तो). —[b]) $K_?$ V_1 $Bo._{6-9}$ $Da_{3.a4}$ $Dn_{1.n4}$ D_3 $D_{2.3.5.7.8}$ दुःखेनाश्रूणि (for भृशम°). B_8 $D_{5.7}$ T_2 M_1 अवर्तयन् (T_2 °यत्); D_6 वर्तयत् (for °यन्). M_7 भृशमश्रू ह्य(*sup. lin.* °श्रू हि)वर्तयन्. —[c]) $D_{5.7}$ सुत-; T_1 $G_{1.3.6}$ धृत- (for श्रुत-). T_1 -धैर्यः (for -धैर्य-). K_6 V_1 $Bo._{6-9}$ $Da_{3.a4}$ $D_{5.7}$ -प्रभावेन; T_1 $G_{1.3.6}$ -प्रसादश्च (for °देन). —[d]) B_7 उपागताः. ❀ Cv: पश्चात्तापमुपागतः इत्यत्र पश्चात्तापं, तापस्य पश्चाद्भागं, तापाभावमित्यर्थः । ❀

44 G_2 om. 44 (cf. v. l. 42). —[a]) Ś1 $K_{1.?}$ M_7 (*sup. lin.* as in text) समनु-; V_1 मे हि सं-; B_3 (marg. as in text) परमं; D_7 T_1 $G_{1.3.6}$ प्रति सं- (for मम सं-). D_4 -प्राप्ता; $M_{1.7}$ (*sup. lin.* as in text) -माप्य (for -प्राप्तस्). —[c]) B_8 (marg. as in

समया सान्त्वितो वाग्भिः स्वागतेनाभिपूजितः ।
अर्घ्यं पाद्यं च न्यायेन तयाभिप्रतिपादितः ॥ ४५
परवत्यस्मि चाप्युक्तः प्रणयिष्ये नयेन च ।
अत्र चाकुशले जाते स्त्रियो नास्ति व्यतिक्रमः ॥ ४६
एवं न स्त्री न चैवाहं नाध्वगस्त्रिदशेश्वरः ।
अपराध्यति धर्मस्य प्रमादस्त्वपराध्यति ॥ ४७

ईर्ष्याजं व्यसनं प्राहुस्तेन चैवोर्ध्वरेतसः ।
ईर्ष्यया त्वहमाक्षिप्तो मग्नो दुष्कृतसागरे ॥ ४८
हत्वा साध्वीं च नारीं च व्यसनित्वाच्च शासिताम् ।
भर्तव्यत्वेन भार्यां च को नु मां तारयिष्यति ॥ ४९
अन्तरेण मयाज्ञप्तश्चिरकारी ह्युदारधीः ।
यद्यद्य चिरकारी स्यात्स मां त्रायेत पातकात् ॥ ५० C. 12. 9533 B. 12. 257[6]. 53 K. 12. 272. 53

---

text) अतिथिर् (for °थि-). T1 -वृत्तम् (for -व्रतम्). —d) K2 T G1.6 M5 ब्रह्मणो; M1.6.7 Cp (gloss: ब्राह्मणस्येदं) ब्राह्मण्यं (for °णं). K7 परम् (for रूपम्).

45 Da4 reads 45ab twice. —a) Ś1 K1.2 स तया (for समया). V1 Bo.3 शांत्विते. Da4 (both times) वाग्निः (for वाग्भिः). G2 स तदा सहितैर्वाक्यैः. —b) T1 G1.3.6 समयेन (for स्वागतेन). K1 -पूजिताः. —c) K7 Da4 Ds1 D4.6 अर्घं (for अर्घ्यं). K2 om. च. K6 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.7.8 य(B7 Dn1 त)थान्यायं; K7 D4.6.9 च गां चैव (for च न्यायेन). —d) K4 M5 मयाभि-; K6 Bo.6.7.9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.7.8 Cs मया च; K7 D4.6.9 न्यायेन; V1 B3 M1.6 मया सं- (M1.6 स); T G1–3.6 M7 मया हि (for तयाभि- as in Ś1 K1.2). B3 (marg. as in text) D5.7 T G1–3.6 M1.6.7 प्रतिपादितं (for -प्रतिपादितः).

46 a) K4.6.7 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2–9 T G1–3.6 M1.5–7 Cp.s परवानस्मि (for °वत्यस्मि). K6 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.8 T G1–3.6 M1.5–7 चेति; D4 वापि; D7 वेति (for चापि). K7 D4.6.9 T2 उक्तं (for उक्तः). —b) K4.7 V1 Bo.6–8 Da3 Dn1.n4 Ds D2–4.6.8.9 T2 G2 M1.5.6 Cs.v प्र(V1 B6.7 Da3 प्री)णयि(G2 °शि)ष्यति तेन च (K7 D6.9 तेनघ; B3 तेन स); K6 प्रीणयिष्यति च तेन च (hypermetric); B9 Da4 M7 प्र(B9 प्री)णयिष्येति तेन च; D5.7 प्रीणयिष्ये प्रिया(D5 °ष्येतिथी)निति; T1 G1.3.6 अनुशिष्टोस्मि तेन च. ❀ Cv (reading प्रणयिष्येति तेन च): तेन अकृतोपचारेण प्रणयिष्यतीति मत्वा परवानस्मीति मयोक्तः । ❀ —c) B7 Da3 तत्र (for अत्र). Da3.a4 D4–7 T2 M7 वा (for च). K4 कुशले (for [अ]कु°). G2 अग्रजा कुशलो के स्त्री (sic). —d) K6.7 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1 Ds D2.3.5.7.8 T2 M1.5–7 स्त्रिया; G2 यस्य (for स्त्रियो). D7 नाति- (for नास्ति).

47 a) D5 transp. न and स्त्री. —b) K6 नाध्वगास्; K7 D4.9 नामरस्; D5 न*गस्; D7 नास्त्वागस् (for नाध्वगस्). K1 M1.6.7 त्रिदशे(M7 °दिवे)श्वराः (M1.6 °र; M7 °रः). ❀ Cp: त्रिदशेश्वरः, दशधर्मगतत्वात् । ❀ —c) K1.7 D4.6.9 T1 G1–3.6 M7 (sup. lin.) अपराध्यंति (for °ध्यति). D5.7 धर्मेण (for धर्मस्य). —d) K1.4 प्रसादस् (for प्रमा°).

48 a) K7 इर्ष्याजं; D6 ईर्षाजं. M1.6 ईर्ष्यं जन्म व्यसुं प्राहुस्. —b) Ś1 खल्वोर्ध्व-; K1.2 खल्वौर्ध्व-; K7 D4.6.9 खल्वूर्ध्व-; M7 वोह्यूर्ध्व- (for चैवोर्ध्व-). K2 -चेतसः (for -रेतसः). —c) K1 G1 ईर्ष्याया; K6.7 इर्ष्यया. K2 अक्षिप्तो; Cp (gloss: पातितो) आक्षिप्तो (as in text). —d) K1 मग्नं; T1 G1.6 M1 मनो (for मग्नो). B7 दुष्कृति- (for °त-).

49 a) K2 हंतुं; Da3.a4 इष्टां (for हत्वा). Ś1 V1 G1 transp. साध्वीं and नारीं. K1.4 हत्वा नारी च साध्वी च. —b) K1.2 व्यसनित्वाश्; D6 व्यसनत्वाद्; K1.2 Da3.a4 M1.7 वसुं नीत्वा (for व्यसनित्वाच्). K1.2 Da3.a4 D7 T2 G2.3.6 च (G2 om. च) शासितं (Da3.a4 D7 T2 G2.3.6 °ता); K4.6 Bo.6–9 Dn1.n4 D8 D2.3.5.8 Cp (gloss: दोषैराच्छादितां; Cpp as in text) च वासितां (K7 °तं); T1 (K6 °नां); K7 D4.6.9 वशे स्थितां; M1.6.7 च नाशिता (M7 °तां); M5 च च शासितुं; K7 M1 भर्तशंसतं (sic) (for च शासिताम्). —c) T G2.3.6 M5 हंतव्यत्वेन व्यत्वे च; Da3.a4 °व्यात्वेन; D6 नार्यां च (for भार्यां (for भर्तव्य°). K4 च भार्या; M1.6.7 धा(M7 sup. च). —d) K6 भावयिष्यति; M1.6.7 धा(M7 sup. lin. as text)रयिष्यति (for तार°). G2 को न मंता नयिष्यति.

50 D5 om. 50–52. —a) K7 D9 सोंतरेण; D4.7 सत्वरेण (for अन्त°). D4 त्वया (for मया). M1.6.7 G1 M1.7 प्राप्तश् (for Ś1 K1.2 T1 G3.6 [आ]क्षिप्तश्; ❀ Cn: अन्तरेण, प्रमादेन ॥ Cp: अव-[आ]ज्ञप्तश्). T G1–3.6 M1.6.7 धिना । ❀ —b) D3 lacuna; K6 Bo.6.7.9 चिरकारि(G1.2 °री)र् (for °कारी). M5 [इ]ति (for हि). —D7 Dn1.n4 Ds D2.3.7.8 —c) Ś1 K1.2 यद्यपि; K6 यद्यति-; K7 om. 50cd.

Ć. 12. 9534
B. 12. 267(6).54
K. 12. 272. 54

चिरकारिक भद्रं ते भद्रं ते चिरकारिक ।
यद्यद्य चिरकारी त्वं ततोऽसि चिरकारिकः ॥ ५१
त्राहि मां मातरं चैव तपो यच्चार्जितं मया ।
आत्मानं पातकेभ्यश्च भवाद्य चिरकारिकः ॥ ५२
सहजं चिरकारित्वं चिरप्राज्ञतया तव ।
सफलं तत्तवाद्यास्तु भवाद्य चिरकारिकः ॥ ५३
चिरमाशंसितो मात्रा चिरं गर्भेण धारितः ।
सफलं चिरकारित्वं कुरु त्वं चिरकारिक ॥ ५४
चिरायते च संतापाच्चिरं स्वपिति वारितः ।
आवयोश्चिरसंतापादवेक्ष्य चिरकारिक ॥ ५५
एवं स दुःखितो राजन्महर्षिर्गौतमस्तदा ।
चिरकारिं ददर्शाथ पुत्रं स्थितमथान्तिके ॥ ५६
चिरकारी तु पितरं दृष्ट्वा परमदुःखितः ।
शस्त्रं त्यक्त्वा ततो मूर्ध्ना प्रसादायोपचक्रमे ॥ ५७

D3.6.9 यद्द्य; T G1.2.6 अद्य यच्च (G1 यं) (for यद्यद्य). Ś1 K1.2.6 [अ]चिरकारी (for चिर°). — d) Bo G2 समं; M7 स मा (for स मां). K6 ज्ञायेत (for त्रा°). D9 lacuna; G1 वा पुनः; M1.6.7 पापकात् (for पात°).

51 51ab = 3ab. D5 om. 51 (cf. v. l. 50). — a) Da4 चिरकारीक. — b) K4 om. भद्रं ते. K1.7 Da3.a4 D6 T2 G1 चिरकारिकः (D6 T2 G1 °का). — K7 D7 om. (hapl.) 51c–52d. — c) Ś1 K1.2 यद्यपि; K6 यद्यति-; D4.6.9 T1 G3.6 यदद्य; M6 यद्यस्ति (for °द्य). Ś1 K1.6 [अ]चिरकारी; D9 lacuna (for चिरकारी). G2 स्यात् (for त्वं). T2 G1 M1.7 यद्यद्य (T2 G1 यदद्य) चिरकारित्वं. — d) K4 V1 D6 T3 M1.7 चिरकारिक (M7 °का).

52 K7 D5.7 om. 52 (cf. v. l. 50, 51). K4 om. (hapl.) 52–53. V1 reads 52a–55b on marg. — a) Ś1 K1.2 पाहि (for त्राहि). — b) Da1 वतो; D9 lacuna (for तपो). K1 यश्च (for यच्च). B7.9 Da4 महत्; D6 तथा; M1.6 त्वया (for मया). K2 तपो यश्च मयार्जितं. — c) M1.6 आत्मानं पातकाच्च त्वं. — d) K1 तवाद्य; Da3.a4 भवति; T G1–3.6 M5 ततोद्य (for भवाद्य). Ś1 K1.2 V1 Da2 D3 T G1.2 चिरकारिक (K1 °रक; G2 °रितः); Da3.a4 [अ]चिरकारिकः.

53 K4 D3 om. 53 (for K4, cf. v. l. 52). V1 reads 53 on marg. — a) Da4 सहज-; M1 °जश् (for °जं). — b) K6 अभिप्रज्ञतया; K7 V1 D4–7.9 चिरप्रज्ञ°; Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.8 G3.6 अतिप्रज्ञ°; T M5–7 अतिप्राज्ञ°; G1 अप्रतिज्ञ°; G2 मुनिप्रज्ञा°; M1 महिप्राज्ञ° (for चिरप्राज्ञ°). K7 D4.6.9 तथा (for तव). — After 53ab, M7 ins.:

710* आवयोश्चित्तसंतापः स ह्यसत्फलतस्तथा ।

— c) D6 सकलं (for सफलं). K6 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.5.7.8 तथा ते; T1 G1.3.6 तद्द्य; T2 M1.5–7 तथाद्य; G2 भवद्य (for तवाद्य). — d) D2 D5–7 M1.6 चिरकारिक.

54 V1 reads 54 on marg. — a) Ś1 K1.2.... V1 D7 T1 G2.3.6 Cp (gloss: प्रार्थितः) आशासितो; Bo.7 Da3 D3.5 आसंसि(D3.5 °शि)तो; D9 आशंसिता (for °सितो). Ś1 K1.2.4.7 D4.6.9 Ca Cp धात्र्या (for मात्रा). — b) Da4 चिर- (for चिरं). ... गर्भे सा; M1.6 गर्हेण (for गर्भेण). — d) M7 भव (for कुरु). K6.7 D4 M7 चिरकारिकः.

55 V1 reads 55ab on marg. — a) M7 चिरायितं; Ś1 K1.2.7 V1 M1.6.7 न; T G1–3.6 M5 तु (for च). K1.2 संतापा(K2 °प)श्च; K6 संपाताच्च; T G1.3.6 सत्यात्मा; G2 संज्ञात्मा; M1.5–7 सन्नात्मा (M5.6 °त्मान्) (for संतापाच्च). — b) K7 V1 Bo.6 (marg.) ... Dn1.n4 D8 D2–4.6.8.9 M1.6 धारितः; T3 तारितः (for वा°). Ś1 K1.2.4 चिरं स्वपितवानितः; G2 वरस्वैर्निवारितः. — c) T G1–3.6 M7 आवयोश्चित्तसंतापम् (T1 °पान्). — d) D6 M7 अवेक्ष; M5 अवेक्षेद् (for अवेक्ष्य). K6.7 D4 T2 G1.2 चिरकारिकः (T2 °कं; G1 °का).

56 a) K7 B7 D4.9 G1 सु- (for स). G1 राजा (for राजन्). — b) Da4 om. from महर्षि up to ततो (in 57c). Ś1 K1.2.4 ततः; K6 B9 Da3 D5.7 T G1 M1.6 तथा (for तदा). — c) K7 V1 D4.5.7.9 M1.6.7 चिरकारिकं (D5.7 °णं) (hypermetric); B... (marg.) °कारिर्; G1 °कारीं; G2 °कारी (for °कारिं). — d) T G1–3.6 M1.5–7 transp. पुत्रं and स्थितम्. K... D4.9 उपांतिके; D6 इवांतिके; T1 G1–3.6 तथांतिके; M1.6 अथांबिके (for अथान्तिके).

57 Da4 om. up to ततो (cf. v. l. 56). — a) K2 G2 चिरकारे (for °कारी). Ś1 K1.2.4 परमं (for पितरं). — ...) D5.7 सं भृश- (for परम-). — c) K...

गौतमस्तु सुतं दृष्ट्वा शिरसा पतितं भुवि ।
पत्नीं चैव निराकारां परामभ्यगमन्मुदम् ॥ ५८
न हि सा तेन संभेदं पत्नी नीता महात्मना ।
विजने चाश्रमस्थेन पुत्रश्चापि समाहितः ॥ ५९
हन्यात्त्वनपवादेन शस्त्रपाणौ सुते स्थिते ।
विनीतं प्रश्रयित्वा च व्यवस्येदात्मकर्मसु ॥ ६०
बुद्धिश्चासीत्सुतं दृष्ट्वा पितुश्चरणयोर्नतम् ।
शस्त्रग्रहणचापल्यं संवृणोति भयादिति ॥ ६१
ततः पित्रा चिरं स्तुत्वा चिरं चाघ्राय मूर्धनि ।
चिरं दोर्भ्यां परिष्वज्य चिरं जीवेत्युदाहृतः ॥ ६२
एवं स गौतमः पुत्रं प्रीतिहर्षसमन्वितः ।
अभिनन्द्य महाप्राज्ञ इदं वचनमब्रवीत् ॥ ६३
चिरकारिक भद्रं ते चिरकारी चिरं भव ।
चिरायमाणे त्वयि च चिरमस्मि सुदुःखितः ॥ ६४

C. 12 9547
B. 12.267(6).67
K. 12. 272. 67

D4.6.9 स्थितो; T1 G3.6 तदा; G1 तथा (for ततो). —[d]) T2 स (for [उ]प-).

58 [a]) K6 V1 Bo.8.9 Da4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 M1.6.7 (*sup. lin.* as in text) तं (for तु). K6 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 T G1–3.6 M1.5–7 ततो (for सुतं). —[b]) T2 सिरसा (for शि°). —[c]) Ds1 D4 पत्नी (for पत्नीं). Ds1 निराकारी; G2 चिराकारां; G3.6 [अ]निरा°; M5 निराकारं; Cp निराकारां (as in text). Ś1 K1.2 निर्विकारां च पत्नीं स्वां; D5.7 पत्नीं च निर्विकारां स्वां. ❀ Cn: निराकारां, लज्जया पाषाणभूताम् ॥ Cp: निराकारं [°रां], समग्राङ्गां, अव्यग्रां, क्रोधभयाद्यावेशशून्याम् ॥ Cv: निराकारां, नितरामाकारा यस्यास्ताम् । ❀ —[d]) Da3 G3.6 परम् (for पराम्). K4 B7–9 Da3.a4 Dn1.n4 D2.8 M1.5–7 अभ्या(M7 °भ्या)गमन् (for अभ्य°). M7 (*sup. lin.*) मुनिं (for मुदम्). K2 परां मुदमुपागमत्; G2 सुखमभ्यगमद्धुवं.

59 [a]) Da4 हिंसा; G2 हि सौ (for हि सा). K2 संभीदं (for संभेदं). B9 न हि ते मानसंभेदं. ❀ Ca.p: संभेदं, स्वाभिप्रायप्रकटनेन मनोदौःस्थ्यम् ॥ Cp: दौर्मनस्यतां ॥ C3: तेन पुरंदरेण भवतः पत्नी संभेदं संगमं न नीता । ❀ —[b]) Ś1 K1 नेता (for नीता). G2 पदयानीतमहात्मना (hypermetric). —[c]) K6 Bo.8 (marg.) Dn1 Ds D3 वा (for च). B7.8 (marg. as in text).9 [आ]श्रमस्ते(B8 °मे ते)न; T G1–3.6 M5 °स्थाने (for °स्थेन). —[d]) D5.7 तेन (for चापि).

60 [a]) K7 D4.6.9 इति न सा वेद (for त्वनपवादेन). K6 B8 Dn1.n4 Ds D2.3.8 हन्या इति समा(B8 [marg.] मदा)देशः; V1 B6.7.9 Da3.a4 D5.7 हन्या इ(V1 °न्यामि)ति न वाग्वेगः; T G1.3.6 M1.5–7 °मिति न वाचेति (T2 वा वेति; G1 वा नेति; M1.6 पापेति); G2 हन्यते सेति वाचेति. —[b]) Ś1 K1.2.4.7 D4.6.9 स्थिते (K7 °तौ) सुते (by transp.); T1 च सुस्थिते; G1 चिरं स्थिते. —[c]) K6.7 B6–9 Da4 D4–6 T G1–3.6 M1.5.6 विनीत° V1 Bo Da3 Dn1.n4 Ds D2.3.8 Kumbh. ed. °ते; M7 °तः (for °तं). K6 -प्रसरत्वाच्च; K7 D4.9 -प्रश्रयत्वाच्च; Bo Dn1.n4 Ds D2.3.8 Kumbh. ed. प्रसवत्यर्थैं; B6–9 Da4 T G1–3.6 M1.5.6 -प्रसवत्वाच्च; D5.7 -प्रसभत्वाच्च (for प्रश्रयित्वा च). —[d]) K2 विव्रस्येदात्म°; K4 विवसेदात्म°; K6 B8.9 Da4 D5.7 विनाशे चा(K6 वा)त्म°; V1 Bo.7.8 Da3 Dn1.n4 Ds D2.3.8 T1 G3.6 M1 Cv विवा(B7 Dn4 °ना)से चात्म°; D6 विनाभावात्स्व°; T2 G1.2 M5–7 निवासे चात्म° (for व्यवस्येदात्म-). ❀ Cv: आत्मकर्मसु विवासे विशेषेण वासे कुर्वति, बहुकालं विचार्य तिष्ठतीत्यर्थः । ❀

61 [a]) B3 तु (for च). Ś1 K2 तु तं; K1 तदं (sic) (for सुतं). —[b]) K4 नितं (for नतम्). —[c]) G1 —[d]) D7 T2 G1–3.6 भया-शापल्यं (for -चापल्यं). —[d]) दिभिः (for °दिति). ❀ Cv: संवृणोति, अङ्गीकरोति । ❀

62 [a]) T1 G2.5.6 तत्र (for ततः). B3 (marg. as in text) सुतं (for चिरं). D6 श्रुत्वा; G2 स्थित्वा; M5 स्थित्वा (for स्तुत्वा). G1 तत्र पित्वा चिरस्थित्वा — [b]) G2 पिता (for चिरं). Ś1 K1.2 शा ाय (sic). —[c]) Ds1 चिर (for चा°). G1 चिराघ्राय च मूर्धनि. —[d]) K2 जीवीति; G1 देवेति (for जीवेति). G3 उदास्मृतं (for °हृतः).

63 D5 om. 63. K7 om. (hapl.) 63[ab]. —[a]) B7 transp. एवं and स. K1.6 M7 गोतमः. —[b]) K4.6 D2.3.7.8 -गुणैर्युतः; Ds V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 D4.6.9 T G1.3.6 M1.5–7 -मुदा युतः (M1.6 -गुणान्वितः; G2 प्रीतिहर्षमुपागतं. —[c]) D2.3 °तं) (for -समन्वितः). D3 (also as in text) भयादिति; D3 महामहाप्रज्ञः (for °प्राज्ञ). प्राज्ञं

64 Da3.a4 om. (hapl.) 64[ab]. —[b]) Ś1 K1 चिरकारे; K2 °कारि; T2 °चारिन् (for °कारी). V1 स्थिरी° (for

177

C. 12. 9548
B. 12. 257[6]. 68
K. 12. 272. 68

गाथाश्चाप्यब्रवीद्विद्वान्गौतमो मुनिसत्तमः ।
चिरकारिषु धीरेषु गुणोद्देशसमाश्रयात् ॥ ६५
चिरेण मित्रं बध्नीयाच्चिरेण च कृतं त्यजेत् ।
चिरेण हि कृतं मित्रं चिरं धारणमर्हति ॥ ६६
रागे दर्पे च माने च द्रोहे पापे च कर्मणि ।
अप्रिये चैव कर्तव्ये चिरकारी प्रशस्यते ॥ ६७
बन्धूनां सुहृदां चैव भृत्यानां स्त्रीजनस्य च ।
अव्यक्तेष्वपराधेषु चिरकारी प्रशस्यते ॥ ६८
एवं स गौतमस्तस्य प्रीतः पुत्रस्य भारत ।
कर्मणा तेन कौरव्य चिरकारितया तया ॥ ६९
एवं सर्वेषु कार्येषु विमृश्य पुरुषस्ततः ।
चिरेण निश्चयं कृत्वा चिरं न परितप्यते ॥ ७०
चिरं धारयते रोषं चिरं कर्म नियच्छति ।
पश्चात्तापकरं कर्म न किंचिदुपपद्यते ॥ ७१
चिरं वृद्धानुपासीत चिरमन्वास्य पूजयेत् ।
चिरं धर्मान्निषेवेत कुर्याच्चान्वेषणं चिरम् ॥ ७२

चिरं). B8 (marg.) D3 (marg. as in text) भद्रं ते चिरकारिक. — c) K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D3 D2. 3. 8 T2 G1 M1. 5. 6 चिराय यदि ते सौम्य; K7 D4. 6. 9 M7 चिरायितेन ते सौम्य; V1 °यमानेस्वपि च; D5. 7 °य यत्कृतं सौम्य (D7 कर्म); T1 G2. 3. 6 °ययति ते सौम्य (G2 °ति तेनाद्य). — d) K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D3. 5–7 M6 अस्मि न- (Bo च); K7 D4. 9 अस्म्यसु-; Ds1 D2. 8 अस्ति न-; Ds2 M1. 7 अस्मिन्न-; G1 M5 अस्मिन्सु-; G2 अस्मै सु- (for अस्मि सु-).

65 a) T2 गाथां; G2 यदा (for गाथाश्). D6 [अ]स्यापि; T G1–3. 6 M5 चात्र; M1. 6. 7 चैव (for चापि). K2. 4 आब्रवीद्. — b) K7 D4 मुनिसत्तम (D4 °माः); D8 °रुत्तमः. — 65cd is damaged in G2. — c) Ś1 K1. 2 चिरकार (K2 °रि)क-; K7 Da4 Dn4 G1 °कारीषु (for °कारिषु). B9 वीरेषु; D2 lacuna; D4 श्रीयेत; G1 धीतेषु (for धीरेषु). — d) K7 V1 Da3. a4 Ds1 D4–7. 9 गुणोद्देशः (Da3. a4 °शे) (for °द्देश-). K4. 6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D3 D2. 3. 8 T2 G1 M5. 7 -समाश्रयाः; K7 D4. 6. 9 समाश्रयेत्; V1 D7 समाश्रितः; D5 T1 G3. 6 -समाश्रयः (for °श्रयात्).

66 a) D8 [अ]मित्रं (for मित्रं). K1. 2 बध्नीयाश्; K7 D4. 6. 9 संधीयाच् (K7 °यान्); G3 बुध्नी° (for बध्नी°). — b) M1. 6 तु (for च). Ś1 K1. 2 परि- (for कृतं). — c) K7 D4–7. 9 विहि (K7 °दि)तं; T G1–3. 6 च कृतं (for हि कृतं). D5. 7 चित्रं (for मित्रं). — d) D5. 7 वारणम् (for धा°). G1 चिरकारणमर्हति.

67 a) D9 lacuna; G1 राग- (for रागे). T1 G1–3. 6 गर्वे (for दर्पे). M1. 6 मोहे (for माने). — b) G2 पापी; M7 चापे (for पापे). G1 कर्मणः; G3 lacuna. — c) G2 damaged. K2 चापि (for चैव). — d) Ś1 K1 चिरकाले; K2 °काले; K4 °कारं (for °कारी).

68 Ś1 K1. 2. 4 D2. 4. 8 om. (hapl.) 68. — a) T2 सुहृदं. — b) T2 मान्यानां (for भृत्यानां). K6 स्व- (for स्त्री-). Ds2 वा (for च). — c) K6 अराध्येषु; B7 °राधेसु. ❀ Cp: अव्यक्तेषु, प्रमाणान्तरापरिशुद्धेषु । ❀

69 a) K4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D3 D2–9 तत्र (for तस्य). — b) D5. 7 प्राप्तः (for प्रीतः). — c) G2 damaged. Ś1 K1. 2. 4 राजेंद्र; B3 T G1. 3. 6 M1. 5–7 कौंतेय (for कौरव्य). — d) B7 Da4 M1 चिरकारीतया (for °कारितया). K2. 4. 7 Da3. a4 Dn1. n4 Ds1 D2. 4. 6. 8. 9 तथा (for तया).

70 a) Ś1 K1. 2. 4 भूतेषु (for कार्येषु). — b) Ś1 K1. 2. 4. 7 V1 Bo. 6–9 Dn4 Ds1 D2. 8 विमृष्य (K1 °ष) (for °श्य). K6 तदा; K7 D4–7. 9 स्वयं; B6 (marg. as in text) तथा (for ततः). — c) G2 चिरकारेण (hypermetric) (for चिरेण). M1. 6 गत्वा (for कृत्वा). — d) D6 चिरेण (for चिरं न). K7 D4–7. 9 T G1–3. 6 चिरेण (T2 G1 °रं च) प्रतिपद्यते.

71 a) K1 G1 चिर- (for चिरं). Da3. a4 धा (Da4 का)रयता; T2 G2. 3. 6 M5 धा (G3 का)रयतो; G1 कारयते (for धार°). — b) G2 चिर- (for चिरं). D3 T G1. 3. 6 M5 नियच्छतः; G2 निय** (for °च्छति). — c) G2 damaged. Ś1 K1. 2 -कृतं (for -करं). — d) M1. 6 उपलभ्यते (for °पद्यते).

72 a) D5. 7 विद्याम् (for वृद्धान्). K6 B5. 7. 9 वृद्धानुपासीत चिरं. — b) T1 G2. 3. 6 M1. 5–7 मान्यांश्च; T2 आर्यांश्च; G1 अन्यांश्च (for अन्वास्य). — c) Bo कर्मान्; B9 Da3 Dn1. n4 D3 D2. 3. 8 T G1–3. 6 M1. 5–7 धर्मं (for धर्मान्). — d) K1. 2 कुर्यांश् (for कुर्याच्). Ś1 K1. 2 चान्वेक्षणं; K7 D4. 6 °षणे (for °षणं).

चिरमन्वास्य विदुषश्चिरं शिष्टान्निषेव्य च ।
चिरं विनीय चात्मानं चिरं यात्यनवज्ञताम् ॥ ७३
ब्रुवतश्च परस्यापि वाक्यं धर्मोपसंहितम् ।
चिरं पृच्छेच्चिरं ब्रूयाच्चिरं न परिभूयते ॥ ७४
उपास्य बहुलास्तस्मिन्नाश्रमे सुमहातपाः ।
समाः स्वर्गं गतो विप्रः पुत्रेण सहितस्तदा ॥ ७५

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि अष्टपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५८ ॥

२५९

युधिष्ठिर उवाच ।

कथं राजा प्रजा रक्षेन्न च किंचित्प्रतापयेत् ।
पृच्छामि त्वां सतां श्रेष्ठ तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १

भीष्म उवाच ।

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
द्युमत्सेनस्य संवादं राज्ञा सत्यवता सह ॥ २

C. 12. 9560
B. 12. 266[7]. 2
K. 12. 273. 2

---

73 a) K7 Da4 D4. 9 विदुषं; V1 D6 T G1–3. 6 M1. 5–7 विद्वांसं; B8 विदुषां (for °षश्). — b) Ś1 K1. 2. 4 इष्टान्; D7 शिष्टं (for शिष्टान्). K7 D4. 9 निषेव(D4 °ध)येत्; D5. 7 °वतु (for °व्य च). — c) G2 damaged. K7 चिर- (for चिरं). K6 विलीय; G1 निनीय (for वि°). — d) D7 M5 यांति; G1 यामि (for याति). B9 अनवद्यतां; Da4 °ज्ञातां; Ds1 °ज्ञतं (for °ज्ञताम्).

74 74ab. is damaged in G2. — a) Ś1 K1. 2. 4 स्वात्मनश्; D6 कुर्वंतश् (for ब्रुव°). Ds2 परश्चापि (for °स्यापि). — b) B9 वाक्य- (for वाक्यं). B6 (marg. as in text) D5. 7 धर्मार्थ- (for धर्मोप-). B3 (marg. as in text) -शोभितं; Ds2 -सेवितं; T2 -संमितं (for -संहितम्). — c) T2 वाक्यं (for चिरं). K6 Bo. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 पृ(Da4 द)ष्टोपि (K6 °सि) च; V1 पृष्टेच्च न; D5. 7 पृष्टश्च वि-; T G1–3. 6 M1. 5. 6 पृष्टो हि यो (G1 च) (for पृच्छेच्चिरं). K7 D4. 6. 9 च ब्रूयाच्च (for चिरं ब्रूयाच्). M7 चिरं पृष्टो हि ब्रूयाच्च. — d) K4. 6 Bo. 6 (marg. as in text). 7. 8 (marg.). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 -तप्यते (for -भूयते).

75 a) G2 चिरास्य; Cpp (gloss: उषित्वा) उपोष्य; Cp (gloss: क्षिप्त्वा) उपास्य (as in text). G1 यस्मिन् (for त°). — b) Ś1 K1. 4. 6. 7 B5–9 Da3 Ds D5–7 M1. 6. 7 आश्रमेषु; K2 °मे च; V1 T G1. 3. 6 M5 °मे स (for °मे सु-). Ś1 K1. 2. 4 म(K2 स)हर्षयः (for महातपाः). G2 आश्रमे बहुलं तपः. — c) Ś1 K1. 2. 4 ययुः; T2 स हि; G1 M7 समां; G2 सर्वं (for समाः). D7 स्वर्गं- (for स्वर्गं). Ś1 K1. 2 ततो विप्र; D7 -गतो विप्र (for गतो विप्रः). — d) K2 सहतास् (sic) (for सहितस्).

Colophon. — *Sub-parvan:* Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–9 T G1. 3. 6 M1. 5–7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name:* Ś1 K1. 2. 4. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–9 G1. 2. 6 M6. 7 चिरकारि-कोपाख्यानं; M5 चिरकार्युपाख्यानं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K6 B7 M1. 6. 7 91; Dn1 Ds1 D7 T1 G1. 3. 6 M5 93; Dn4 Ds2 92; D8 87; T2 106; G2 88. — *Śloka no.:* Da4 76; Dn1. n4 77; Ds1 39; D8 75.

259

☞ The portion from st. 1 up to end of 12. 285 is lost in G6 on missing folios.

1 a) D4 प्रजां; G3 lacuna (for प्रजा). K7 D4. 5. 7. 8. 9 M1. 5–7 रक्षन् (for रक्षेन्). — b) K6 वा; D2. 3. 4 हि (for च). K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1 Ds D2. 3. 4 प्रपात°; Dn4 (before corr.). 5. 7 G3 प्रघातयेत्; D8 प्रधार° (for प्रताप°). Ś1 K1. 2 न किं(K1 कं)-चित्परितापयन्; K4 न किंचित्परिपालयन्. — c) K7 Da4 प्रच्छामि. Ś1 K1. 2 G1 M7 त्वा (for त्वां). — d) G2 damaged.

2 G2 is partly damaged. Da3 om. 2cd. — c) Da4 द्युमशेनस्य. — d) K7 Ds1 D6. 9 M5. 7 राज्ञः; D4 राजा (for राज्ञा). G1 राज्ञः सत्त्ववतः सह.

C. 12. 9561
B. 12. 268(7). 3
K. 12. 273. 3

अव्याहृतं व्याजहार सत्यवानिति नः श्रुतम् ।
वधाय नीयमानेषु पितुरेवानुशासनात् ॥ ३
अधर्मतां याति धर्मो यात्यधर्मश्च धर्मताम् ।
वधो नाम भवेद्धर्मो नैतद्भवितुमर्हति ॥ ४
द्युमत्सेन उवाच ।
अथ चेदवधो धर्मो धर्मः को जातुचिद्भवेत् ।
दस्यवश्चेन्न हन्येरन्सत्यवन्संकरो भवेत् ॥ ५
ममेदमिति नास्यैतत्प्रवर्तेत कलौ युगे ।
लोकयात्रा न चैव स्यादथ चेद्वेत्थ शंस नः ॥ ६
सत्यवानुवाच ।
सर्व एव त्रयो वर्णाः कार्या ब्राह्मणबन्धनाः ।
धर्मपाशनिबद्धानामल्पो व्यपचरिष्यति ॥ ७
यो यस्तेषामपचरेत्तमाचक्षीत वै द्विजः ।
अयं मे न शृणोतीति तस्मिन्राजा प्रधारयेत् ॥ ८
तत्त्वाभेदेन यच्छास्त्रं तत्कार्यं नान्यथा वधः ।
असमीक्ष्यैव कर्माणि नीतिशास्त्रं यथाविधि ॥ ९

---

3 a) Ś1 K1.2 B7 अव्याकृतं; D7 °हृतं; M1.6.7 °हृत्य (for °हृतं). ❀ Ca: अव्याहृतं, पितरं प्रति शिक्षारूपं वचनं पुत्रेण व्याहर्तुमयोग्यमपि ॥ Cn: अव्याहृतं, दण्डानामप्यदण्डत्वं, प्राक्केनचिदनुक्तम् ॥ Cs: केनाप्ययनुक्तपूर्वम् । ❀ — b) K7 D9 विश्रुतं; T1 G1-3 नः श्रुतिः (T1 °तः). — After 3^{ab}, T2 reads 9^{a}–10^{b}, repeating 9^{ab} in its proper place. — c) K6 [अ]न्वीयमानेषु; K7 V1 B0.6-9 Da3.a1 Dn1.n4 D3 D2-9 M1.6 [उ]न्नी- (K7 °न्नि)यमानेषु (D5 °नस्य); T G1-3 M5.7 नीयमानस्य (G1 °ने तु); Ca °मानेषु (as in text). — d) D5.7 [अ]स्य (for [अ]नु-). K4 -शासनं.

4 Before 4, T G1 M1.6.7 ins. सत्यवान्. G2 partly damaged. — a) Da3.a4 अधर्मितां. — b) K6 यात्यधर्मेष्वधर्मतां; Da4 धर्मो यात्यपि ध°; M1.6 यात्यधर्मं च ध°. — c) M7 यदि (for नाम). K7 [अ]भवद्. T1 धर्मे (for धर्मो).

5 a) M1 चेदवधे. Ś1 K1.2 अथ तमभ्य(Ś1 K1 lacuna for तमभ्य)धावतः; T1 G3 कथंचिरववधो धर्मो; G2 कथं च तद्विधो धर्मो. — b) K1 (before corr.) धर्माः; Ds1 D9 [ऽ]धर्मः (for धर्मः). Ś1 K1.2.4.7 V1 D4.9 जातु (K1 त-) यो; B8 जातु किं; Da1 जातुचिद् (for °चिद्). ❀ Ca: को जातुचिद्भवेत्, न कोऽपीत्यर्थः । ❀ — K2 om. (hapl.) 5^{cd}. — c) K6 हृष्येरन्; D5.7 हन्यंते (for हन्येरन्). — d) G2 damaged. K6.7 D3.5.7 M1.6 सत्यवत्; D6 T1 G3.6 °वान् (for °वन्). V1 सत्यधर्मः कथं भवेत्.

6 G2 partly damaged. — a) Ś1 K1.2.4 नश्येत; K7 नाश्यैतत्; T G3 M1.5-7 चाप्येतत्; G1 नाप्ये° (for नास्यै°). — b) B6.8.9 D5.7 प्रावर्तत; B1 Da3.a4 प्रावर्तेत; T G2.3 M1.5-7 प्रवर्तति. — c) D4 (before corr.) लोके (for लोक-). D9 नश् (for न). M1 [अ]स्याद् (for स्याद्). — d) K2 अथ चेद्कुशंसनः; K6 अथ चेद्वेत्स्यसंशयः; G1 अथ चेद्वेत्थ शासनं.

7 a) K1 सर्वस्; D6 सत्य; D7 सत्यम् (for सर्व). Da3 Dn1.n4 Ds2 D3.8 एते (for एव). K1 चयो वर्णाः; K4 त्रयो बालाः; D4 त्रयो वर्णः; G2 अत्र वर्णाः. — b) K4 कार्यो; M1 कार्याद्. K4 ब्रह्मणबंधनाः; K1 बंधनिबं° B9 Da3.a4 Dn4 ब्रह्मनिबं°; D5.7 ब्राह्मणबंधुना. ❀ Ca. n: ब्राह्मणबन्धनाः ब्राह्मणाधीनाः । ❀ — c) K6 सर्व-; G1.2 कर्म- (for धर्म-). D6 -विबद्धानाम्; G1 -निर्बंधानान् (for -निबद्धानाम्). — d) K1 corrupt. G2 damaged. Ś1 अल्पां; B8 (marg.) अन्यो; M1.3 कश्चिद्; M5 नाल्पो (for अल्पो). K6.7 V1 B5-9 Da3.a4 D4.6.9 [ऽ]प्यपचरिष्यति; D5.7 व्यभिच° (for व्यपच°). B0 Dn1.n4 D2.3.8 अन्योप्येवं चरिष्यति; T1 G3 नाल्पो व्यतिच°; T2 G1 नाल्पोप्यतिच(G1 °क)रि°; M7 एको नापचरिष्यति (also °सि). ❀ Cs: अल्पो, क्षुद्रो व्यपचरिष्यति, अपचारं करिष्यति । ❀

8 a) G2 partly damaged. K6 यत; M7 यं (for यस्). B8 (marg.) T2 अतिचरेत्; G2 *पि च ते; M1.6 अभिचरेत् (for अप°). — b) K2 D3 M1 आचक्षेत; G1 °क्षीत्तु (for °क्षीत). T2 (also as in text) ब्राह्मणः (for वै द्विजः). G2 मा च कांक्षीत वै द्विज. — c) T1 G1.3 अधर्मेण; T2 अधर्मो न (for अयं मे न). — d) Ś1 K1.2 प्रधावयेत; K6.7 D4-7.9 [उ]पधारयेत्; Ca (gloss: दण्डं धारयेत्) Cp (gloss: प्रकृष्टं शासनं प्रणमेत्) Cs (gloss: अपचारमवधारयेत्) प्रधारयेत् (as in text).

9 T2 reads 9^{a}–10^{b} after 3^{ab}, repeating 9^{ab} here. — a) K6 तद्वा भेदेन; K7 Da3.a4 Dn4 D5.6.7 तत्त्व- (K7 °त्त्वे; Da3.a4 °त्त्वं)भे°; D3 T1 G2.3 M5 Cnp Cs सत्त्वभे°; T2 (first time) सत्त्वभे°; T2 (second time) M1.6.7 त(M7 [sup. lin.] स)त्त्वभावेन (for तत्त्वाभेदेन). M1 यच्छास्त्रं. ❀ Cn: तत्त्वात्मकत्वात् तत्त्वं शरीरं

दस्यून्हिनस्ति वै राजा भूयसो वाप्यनागसः ।
भार्या माता पिता पुत्रो हन्यते पुरुषे हते ।
परेणापकृते राजा तस्मात्सम्यक्प्रधारयेत् ॥ १०
असाधुश्चैव पुरुषो लभते शीलमेकदा ।
साधोश्चापि ह्यसाधुभ्यो जायतेऽशोभना प्रजा ॥ ११
न मूलघातः कर्तव्यो नैष धर्मः सनातनः ।
अपि खल्ववधेनैव प्रायश्चित्तं विधीयते ॥ १२
उद्वेजनेन बन्धेन विरूपकरणेन च ।
वधदण्डेन ते क्लेश्या न पुरोऽहितसंपदा ॥ १३
यदा पुरोहितं वा ते पर्येयुः शरणैषिणः ।
करिष्यामः पुनर्ब्रह्मन्न पापमिति वादिनः ॥ १४
तदा विसर्गमर्हाः स्युरितीदं नृपशासनम् ।
बिभ्रद्दण्डाजिनं मुण्डो ब्राह्मणोऽर्हति वासनम् ॥ १५
गरीयांसो गरीयांसमपराधे पुनः पुनः ।

C. 12. 9574
B. 12) 268(7). 16
K. 12. 273. 16

(सत्त्वेति पाठे जन्तुः), तस्य अभेदेन, अविनाशेन यत्प्रवृत्तं शास्त्रम् ॥ C3 (reading सत्त्वभेदेन): उन्मार्गप्रवृत्तबुद्धिनिवृत्त्यर्थम् । ❀ ❀ Ca s: शास्त्रं, शासनं दण्डः । ❀ —b) K2 बुधः; Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5-8 विधं (B6 °धि); G2 अचेत् (for वधः). —c) G3 damaged. Bo. 7. 8 (marg.). 9 सुसमीक्ष्य. K7 G1 [ह्]व; D6 न (for [ए]व). ❀ Ca: कर्माणि, अपराधहेतुभूतानि, असमीक्ष्य, अविचार्य । ❀ —d) K1 नीतिशास्त्रं यथा विधिः; K6 Bo. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da3. a4 M6 °शास्त्रविधिं तथा.

10 For the sequence in T2, cf. v. l. 3. —a) Ś1 K1. 2. 4 Bo. 7. 8 (marg.) Dn1. n4 D3 D2–4. 6. 8. 9 निहंति (for हिनस्ति). —b) D4. 9 भूयशश्; D5. 7 भूयसा; M1. 6. 7 भूयांसश्; Ca (gloss: बाहुल्येन) भूयसो (as in text). K1 T2 नाप्यनागसः; K7 D6. 9 M1. 6 चाप्य°; B7 वा अनागसः; D4 चाप्यनागसाः. —d) K4. 7 Da3 Dn4 D4–9 M1. 5–7 हन्यंते; T1 G3 दह्यते. K4 Dn1. n4 Ds2 D3. 8 पुरुषेण ते (for °षे हते). —e) Ś1 K1 [अ]पकृते; K7 V1 Da4 Dn1. n4 Ds2 D2. 8. 9 °कृतो; D5. 7 [अ]पि कृतं (for [अ]पकृते). —f) Ś1 K1. 2. 4 सर्वं (for सम्यक्). Ś1 K1. 2 प्रधावयेत्; V1 प्रताप°; D5. 7 प्रकाश° (for प्रधार°).

11 a) G2 damaged. Ś1 K1 नसाधुश्च (for असा°). —b) K2 लभेत; T वहते (for लभते). G2 एकधा. —c) D9 स्वसाधुभ्यः. K6 V1 B6. 7. 9 T2 G2. 3 M5–7 असाधुश्चैव (G3 M7 °भ्यश्च; M5. 6 °श्चापि) साधुभ्यः; B8 (marg. as in text) असाधोश्चैव सा°; B8 (also marg) Da4 M1 साधो(M1 °धु)श्चैवाप्यसा°; D5. 7 साधुभ्यश्चाप्यसा°; D6 असाधुभ्यश्चापि सा° (hypermetric); T1 साधुश्चैव ह्यसा°; G1 असाधुभ्योपि पुरुषो. —d) K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–9 T1 G1–3 M1. 5–7 Cs शोभना (G2 °नो) जायते (for जायतेऽशोभना). K7 Da4 Ds1 D4. 9 G2 M1. 6 प्रजाः. T2 शासनाज्जायते प्रजाः. ❀ Cp: साधुभ्यः सकाशादसाध्वी प्रजा शोभना जायते । ❀

12 a) K7 D9 स- (for न). G2 मूलभूतः (for °घातः). —b) D8. 8 नैव (for नैष). —c) K4 Da3. a4 Dn1 Ds1 D3. 8 M1. 5. 6 स्वल्पवधेन (for खल्व°). D9 [ए]ष (for [ए]व). G2 न हि खल्ववदधैव (sic).

13 b) Da4 विरूपकारणेन च. —c) Ś1 K1. 2 वधबंधेन; G1. 2 पददंडेन (for वध°). D4. 9 न; G2 वै (for ते). Da3 D6 क्लेशा; Dn1. n4 D2. 8 T2 क्लिश्या. —d) K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D2–9 G2. 3 Cpp न (K7 D4. 9 G2 स-) पुरोहितसंसदि (K7 °पदि; Bo. 6. 7. 9 Cpp °पदः). ❀ Cp: पुरोहितसंपदः पुरोहिताधिकारादपि । पाठान्तरे संसदि सभायाम् ॥ Cs: पुरोऽहितसंपदा अहितसंपदा, अपराधातिशयेन हेतुना पुरः प्रथमं न वधदण्डेन क्लेश्या इत्यर्थः । ❀

14 a) G1 दया; G2 यथा (for यदा). —b) Ś1 K6 T1 G1–3 पर्ययुः; पर्यैयुः; K1 पर्येव्रः; K2 पर्येयुः; M1. 6. 7 °ष्यामि. Dn4 धर्मैयुः. —c) K7 करिष्याम; —d) Da4 वादितः.

15 a) G2 partly damaged. T2 तथा (for तदा). —b) K4 विमर्शमर्हाः; T G1. 3 M1. 5–7 विसर्जनार्हाः. K6. 7 Bo. 6–8 Dn1. n4 Ds T2 इदानीं (for इतीदं). D2–9 T2 M1. 5–7 Cap Cp (Cpp as in text) Cs धातृशासनं (B3 °लक्षणं) (for नृपशा°). T1 G1. 3 इति शासनं; G2 नीतिदंडोत्र शासनः. ❀ Cp: दंडानु(G3 °त्र)शासनं; धातृशासनं ब्रह्मशास्त्रम् । राज्ञामदण्ड्यो नास्तीत्याह—नादण्ड्यो नाम राज्ञोऽस्ति यः स्वधर्मे न तिष्ठति—मनुः (8. 335cd) । ❀ —c) Ś1 K1. 2 दंडा(K2 °ड)जिने (for °जिनं). K1 मंडो; T2 G3 मुंडी; G1 मुंडं; M1. 5. 6 दंड्यो (for मुण्डो). —d) K4. 6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 T1 G1–3 Cn शासनं; D6 चासनं; T2 वा धनं (for वासनम्).

16 a) Ś1 K1 M1. 6 गरीयांतं; K2 °यस-; K7 °यसी; G2 °यान्यो (for °यांसो). D4. 9 °यसि; D6 °यसा;

B. 12. 9375
C. 12. 266(7). 16
K. 12. 273. 16

तथा विसर्गमर्हन्ति न यथा प्रथमे तथा ॥ १६

द्युमत्सेन उवाच ।

यत्र यत्रैव शक्येरन्संयन्तुं समये प्रजाः ।
स तावत्प्रोच्यते धर्मो यावन्न प्रतिलङ्घ्यते ॥ १७
अहन्यमानेषु पुनः सर्वमेव पराभवेत् ।
पूर्वे पूर्वतरे चैव सुशास्या अभवञ्जनाः ॥ १८
मृदवः सत्यभूयिष्ठा अल्पद्रोहाल्पमन्यवः ।
पुरा धिग्दण्ड एवासीद्वाग्दण्डस्तदनन्तरम् ॥ १९
आसीदादानदण्डोऽपि वधदण्डोऽद्य वर्तते ।
वधेनापि न शक्यन्ते नियन्तुमपरे जनाः ॥ २०
नैव दस्युर्मनुष्याणां न देवानामिति श्रुतिः ।
न गन्धर्वपितॄणां च कः कस्येह न कश्चन ॥ २१
पद्मं श्मशानादादत्ते पिशाचाच्चापि दैवतम् ।
तेषु यः समयं कुर्यादज्ञेषु हतबुद्धिषु ॥ २२

V1 D5–7 गरीयासो; G1. 2 °यांसो; C3 (gloss : मोघरहितं) °यांसम् (as in text). ❀ Ca : गरीयांसः पूज्याः, विद्याभिजनतपःसंबन्धेनोत्कृष्टाः ॥ C3 : विद्याशीलादिभिर्गरीयांसो ब्राह्मणाः । ❀ — b) V1 D6 ह्यपराधे; D5. 7 [s]प्यप°; G1. 2 अपराधाः (G2 °धात्). — c) K4 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D3 D2–9 तदा (for तथा). K3 अर्हति. G3 तदा द्वितीयसर्गास्यु (sic). — d) G2 damaged. D5. 7 तथा (for यथा). D5. 7 यथा; T1 G1. 3 नराः (for तथा). ❀ C3 : प्रथमे पुरुषां यथा विसर्गमर्हन्ति, न तथा गरीयांस इत्यर्थः । ❀

17 G2 partly damaged. Dn4 युधिष्ठिर (for द्युमत्सेन). — a) K6 V1 B3 (marg. as in text). 9 Da4 D3 तत्रैव. K7 D4. 9 शिध्येरन्; V1 सज्जे°; T G1–3 शक्यंते (for शक्येरन्). — b) K1 संयंतं; K2 संवंतु; B3 (marg.) संपन्नं; Da4 सयतुं; D5 संयतं. Ś1 K1. 2 नियमे; D3 समरे; D5. 7 श(D7 स)मयेत् (for समये). D6 व्रजाः (for प्रजाः). — c) K4 B0. 3 (marg.) Dn1. n4 D3 D3. 8 M5. 6 C3 तावान् (for तावत्). K6 V1 B6–9 Da3. a4 उच्यते; Ds1 मो°; G2 रो°; M1. 6 प° (for प्रो°). — d) K6 B6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da4 T2 Cp व्यतिलंघ्यते (B7 °ति); T1 G1–3 ह्यति° (for प्रति°). ❀ C3 : धिग्दण्डेन समये नियन्तुं न शक्येरंश्चेदर्थदण्डो धर्मः । तत्रापि न शक्येरंश्चेद्वधदण्डो धर्मः इत्यर्थः । ❀

18 a) G2 हन्यमानेषु न पुनः. — b) D4 om. (hapl.) from भवेत् up to पुरा (in 19a). — c) K6. 7 D9 पूर्वेंतरे; G1 पूर्वपदे. K6 ये वै (for चैव). — d) Ś1 K1. 6 चाशा(K1 °श)स्या; K2 वाशास्या; Da3. a4 प्र°; D5 स्व°; D7 M1. 6 आ°; T1 G3 ह्या°; T2 ह्य°; M5. 7 ध्व° (for सु°). K4. 6. 7 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D3 D2. 3. 5–9 M1. 7 ह्यभवन् (Dn4 °ञ्) (for अभ°). K7 Ds1 D3 (marg. sec. m.). 6 प्रजाः (for जनाः). G1 corrupt.

19 D4 om. up to पुरा (cf. v. l. 18). — a) partly damaged. K4 सृदेवः; T1 G1. 3 जंतवः; ऋजवः (for मृदवः). K7 D6. 9 M1. 5–7 सत्त्व(सत्य). — b) G1 अल्पद्रोहोल्प (for °द्रोहाल ... — cd) K4 दिग्; G2 [अ]नु (for धिग्). K1 ... (hapl.) एवासीद्वाग्दण्ड. G2 एवास्ति (for °सीद्) ... दंडतस् (for वाग्दण्डस्). G1 समनंतरं. ❀ C3 : वाग्दण्ड ... दुरात्मन्नित्यादिपरुषभाषणरूपः । ❀

20 a) K2 lacuna for दान. D4 आसीद्वादं ... — b) K1 वधदंड्यो; K2 वयदंडो (sic). K2 [s]प्यव ... B3 (marg.) [s]पि व°; D5. 7 ऽयव°; G1 [s] ... दृश्यते. — c) G2 पथेन (for वधेन). — d) Ś1 K1 ... ये परे; K7 इतरे (for अपरे). K2 om. जनाः.

21 D3 T G1–3 M5 transp. 21 and 22. — a) ... न वेदानाम्; G1 नैवेदानीम् (for न देवानाम्). — ... K7 D4. 6. 9 तु (for च). K4. 6 न च गंधर्वपितॄणां ... V1 गंधर्वाणां पितॄणां च. — d) K2 यस्येह. K1 (as in text) च (for न). T G1–3 M5 कथं च न (... न कश्चन). Ś1 K1. 4 न कः कस्येह कश्चन; M1. 6. 7 ... यक्षोरगर(M1 °रा)क्षसां. ❀ Cn : दस्युवधे तन्नायादीनां वधो नास्तीत्यर्थः । ❀

22 M1. 6 om. 22ab. D3 T G1–3 M5 transp. 21 and 22. — a) K7 D4 पद्म; Ds1 D6 यमं; D ... पुनं; G1. 3 पात्रं; M1 (sup. lin. as in text) Cv पद्मं ... Ca. n (gloss : शवालंकारं) पद्मं (as in text). Ś1 K1 ... पिशाचाद्; K6 श्मसानाद्; D9 स्मशा° (for श्मशा°) ... Ś1 K1 M7 आदिस्ये; V1 B3 (marg.) Csp आदित्ये ... D3 आद्यंते (for आदत्ते). ❀ Cp : आदत्ते इति काक्वा ... Cv : पद्मं श्मशानादादत्ते इत्यत्र, हतश्चोरः पिशाचो भूत्वा ... दैवतं, देवतासंबन्धि । पद्मं, मरणदिनादारभ्य दशमेऽहनि ... दक्षिणपार्श्वे यमाय, उत्तरपार्श्वे रुद्राय, मध्ये प्रेतराजायेति ... पद्मं पिण्डाधारं श्मशानाद्दादत्ते, अपहरति । इदं चोपलक्षणम् ... तत्रागताः प्रजाश्च आविश्य बाधते । ❀ — e) Ś1 K4 ...

सत्यवानुवाच ।

तान्न शक्नोषि चेत्साधून्परित्रातुमहिंसया ।
कस्यचिद्भूतभव्यस्य लाभेनान्तं तथा कुरु ॥ २३

द्युमत्सेन उवाच ।

राजानो लोकयात्रार्थं तप्यन्ते परमं तपः ।
अपत्रपन्ति तादृग्भ्यस्तथावृत्ता भवन्ति च ॥ २४
वित्रासमानाः सुकृतो न कामाद्घ्नन्ति दुष्कृतीन् ।
सुकृतेनैव राजानो भूयिष्ठं शासते प्रजाः ॥ २५
श्रेयसः श्रेयसीमेवं वृत्तिं लोकोऽनुवर्तते ।
सदैव हि गुरोर्वृत्तमनुवर्तन्ति मानवाः ॥ २६

C. 12. 9585
B. 12. 268(?). 26
K. 12. 273. 25

D1-6. 9 M7 पिशाचाश्च; D5 °चांश्च; D7 Cv °चश्च; T G1-3 M5 °चं (for °चाच्). K2 Da3 आधि-; K4. 7 D1-3. 9 चाधि-; B9 चैव (for चापि). G2 देवनं (for दैवतम्). Ś1 (*sup. lin.*) K1. 6 B3 (marg.) Da4 Cpp पिशाचाद्य(Da4 °द्य)धिदैवतं; Cp पिशाचा देवयोनयः. ❀ Cp: जीर्णदेवायतनस्था देवप्रतिमाः पिशाचैराक्रम्यन्त इत्यागमः । ❀ —[cd]) Ś1 (*sup. lin.*) K1 Dn1. n4 D3. 6. 7 कः (for यः). K1 समये. K4. 6 B0. 6-9 Da2. a4 D5 D2. 8 T G1-3 M1. 5. 6 कश्चित्कुर्वीत (T2 °र्वते) (for कुर्याद्धतेषु). M1 गत- (for हत-). ❀ Ca: यथा श्मशानाजातं पद्मं न देवाराधनेषु अधिकुरुते कश्चित्तथा तदाश्रयगर्हिता नोपादीयते यथा आदित्यप्रतिमा । यत्र पिशाचादि अधिदैवतं जीर्णदेवकुले च प्रतिमा च किल पूज्यमाना च पिशाचाः अधिभुञ्जते इत्याशयः । एवमाश्रयगर्हितेषु भावेषु कः समयं व्यवहारं कुर्यात् ॥ Cn: पिशाचात् पिशाचोपहतात्, आदत्ते चैलादिकमिति शेषः । दैवतं समयं देवताशपथादिरूपम् ॥ Cs: तेषु समयं शास्त्रमर्यादां यः कुर्वीत स कुणपनिर्माल्यं गृह्णाति, पिशाचान्देवत्वेन गृह्णाति । ❀

23 K6. 7 B6-9 Da3. a4 D4. 6. 9 om. the ref. —[a]) T1 G1-3 तात (for तान्न). Ś1 K1. 4 न शक्नोमि; K2 अशक्योमि (sic); Da4 अशक्नोषि (for न श°). T G1-3 M1. 5-7 साधु. K7 D4. 9 सत्यवं(K7 °वां)स्तान्न शक्नोमि; D5. 7 तान्शक्नोमि न चेत्साधून्. —[b]) Ś1 K1 परित्रातुम् (for °त्रातुम्). —[c]) Ś1 भूतभाव्यस्य; K1. 2. 6. 7 D4-6. 9 °भावस्य; G2 °संघस्य; Ca (gloss: चक्षुरादेः) °भव्यस्य (as in text). —[d]) G2 partly damaged. K1 लाभेनान्यं; D3 (marg. as in text) लाभः स्यात्तत्; T1 G1. 3 लाभेनाथ; T2 M1. 5-7 लोभेनांतं. D5 कुतः (for कुरु). K7 D4. 5. 7. 9 लाभस्यांतस्तथा भवेत्. ❀ Ca: अन्तं दण्डम् । ❀ ❀ Cp: कस्यचिद्भूतभव्यस्य, पृथिव्याद्यन्यतरकार्यस्य चक्षुर्घ्राणपादहस्तादेरेकैकस्यान्तं कुरु, दस्योर्लाभेन । यद्वा दस्योर्लाभे सति नान्तं कुरु, किं तु एकाङ्गवधेनान्येषामङ्गानां रक्षणं कुरु ॥ Cs: भूतानां भव्यस्य क्षेमस्य कस्यचिल्लाभेन लाभहेतोः ॥ Cv: भूतभव्यस्य जगतः लाभेन तद्रक्षणार्थमित्यर्थः । ❀

24 Before 24, Ś1 K1. 4 Ca. p give the ref. (as in text). —[a]) Ds1 राजानं. ❀ Ca: लोकयात्रा, लोकस्य स्वधर्मे स्थापना ॥ Cp: जनतास्वधर्मोपदर्शनार्थम् ॥ Cs: दण्डमन्तरेण लोकरक्षार्थम् । ❀ —[b]) Ś1 K1. 2 तपंते. K1 तपाः. —[c]) K4. 6 B0. 8 Da4 Dn1 Ds1 D2. 3. 8 तेपत्रपंति (for अप°). K2 अतादृग्भ्यस्. —[d]) Ś1 (*sup. lin.*) K1. 2. 4 B8 (marg.) तथाभूता; B7 Da3 तथा वृत्त्या; Ds1 तदावृत्ता. Da3. a4 ह (for च). ❀ Ca: चोराः अपत्रपन्ति, यथावृत्तो राजा तथाप्रवृत्ताश्चरन्ति ॥ Cn: राजानस्तादृग्भ्यः स्तेनेभ्योऽपत्रपन्ति, तथावृत्ताः, प्रजानां निर्दोषत्वं कामयमानाः पितर इव तपस्विनो भवन्ति ॥ Cs: तथावृत्ताः स्वयमदण्डार्हवृत्ता भवन्ति । ❀

25 [a]) Ś1 K1. 4 D6 Ca वित्रासमानः (D6 °मानान्; Ca [gloss: अस्माकमपि एवं दण्डोऽपराधे सति भवतीति चिन्तयन्] °माणः); K2 त्रासमानो हि; V1 Ds2 D5. 7 वित्रास्यमानः (Ds2 °नान्); T G1-3 M1. 5-7 वित्रायमाणाः (T1 G3 °नाः). Ś1 K1. 2. 4 V1 सुकृती (K1 °ते); D4 °ता; T1 G1. 3 °तैर्; Ca (gloss: शोभनकर्मप्रवृत्ताः) °तो (as in text). —[b]) G2 damaged. T G1. 3 M7 कामान्. K6. 7 B6. 9 Da3. a4 D4. 5. 7-9 T1 G1. 3 Ca (gloss: हन्तिर्गत्यर्थः छान्दसत्वात्) हंति (for घ्नन्ति). D5 D3. 8 दुष्कृतान्; D4. 6. 9 T G1. 3 M1. 5. 6 °ष्कृतः (M1. 6 °र्ति); D5. 7 °ष्कृतां (D6 °ती). Ś1 K1. 2. 4 निकामा- घ्नंति दुष्कृतं. —[c]) Cp स्वकृतेन (for सु°). K6 V1 B7. 9 Da3. a4 हि; B6. 8 (marg. as in text) [अ]पि; D4 [इ]व (for [ए]व). Ś1 K1. 2. 4. 6 V1 B7. 8 (marg.). 9 Da4 D5 D3 राजापि; B3. 8 राजा हि; M1. 6 राजाभिर्. —[d]) D4 भूयिष्ठे. B3. 7. 8 (marg.) 9 Da3. a4 T G1-3 M5-7 शासति; B8 पालयेत्; D5. 7 शाश्वते (for शासते).

26 [a]) V1 B8 (marg.) श्रेयसीं; Ds2 C8 श्रेयः स्व- D4 श्रेयः (submetric); T G1. 3 श्रेयःसु (for श्रेयसः). K6 B0. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 6. 8 T G1-3 K6 V1 B0. M1. 5-7 श्रेयसो (M7 °से) (for °सीम्). K7 D4. 5. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 T2 M1 [ऽ]प्येनं; G2 ह्येव (for एवं). ❀ Ca: श्रेयसः अपि श्रेयसीं, अत्युत्कृष्टाम् । ❀ —[b]) B3. 7. 8 (marg.). 9 Dn1. n4 D8 D2. 3. 6. 8 M1. 5-7 वृत्तं (for

C. 12. 9586
B. 12. 258(7). 27
K. 12. 273. 27

आत्मानमसमाधाय समाधित्सति यः परान् ।
विषयेष्विन्द्रियवशं मानवाः प्रहसन्ति तम् ॥ २७
यो राज्ञो दम्भमोहेन किंचित्कुर्यादसांप्रतम् ।
सर्वोपायैर्नियम्यः स तथा पापान्निवर्तते ॥ २८
आत्मैवादौ नियन्तव्यो दुष्कृतं संनियच्छता ।
दण्डयेच्च महादण्डैरपि बन्धूननन्तरान् ॥ २९
यत्र वै पापकृत्क्लेश्यो न महद्दुःखमर्छति ।
वर्धन्ते तत्र पापानि धर्मो ह्रसति च ध्रुवम् ।
इति कारुण्यशीलस्तु विद्वान्वै ब्राह्मणोऽन्वशात् ॥ ३०
इति चैवानुशिष्टोऽस्मि पूर्वैस्तात पितामहैः ।
आश्वासयद्भिः सुभृशमनुक्रोशात्तथैव च ॥ ३१
एतत्प्रथमकल्पेन राजा कृतयुगेऽभजत् ।
पादोनेनापि धर्मेण गच्छेत्त्रेतायुगे तथा ।
द्वापरे तु द्विपादेन पादेन त्वपरे युगे ॥ ३२

वृत्तिं). G2 प्रतिकूलोनुवर्तते. —c) K1 स चैव; D4 T1 G1 सदेव (for सदैव). T1 G1. 2 [इ]ति (for हि). Ś1 K1. 2 गुणैर् (for गुरोर्). T1 G1–3 M5 वृत्तिम्. —d) T1 G1. 3 अन्ववर्तत (for अनुवर्तन्ति).

27 Before 27, T G1. 3 ins. द्युमत्सेनः. G2 damaged. —a) K2 असमादाय; T1 G1. 3 च (G3 चा-) समाधाय (for अस°). —b) Da3. a4 M8 समाधित्संति. K4 T1 G1 पुमान्; K7 D4–7. 9 G3 परं (for परान्). —d) B8 (marg.) Ca (gloss: अभिभवन्ति) प्रसहंति; T3 पातयंति.

28 Before 28, Ś1 K1. 2. 4 V1 ins. द्युमत्सेनः. T G1–3 M7 transp. 28 and 29. —a) Ds1 यद् (for यो). D4. 9 राज्ञा; D5. 7 राजा; D6 [ऽ]शक्तो (for राज्ञो). K6 B6. 8 (marg. as in text). 9 Da4 दंभयोगेन; T1 G1–3 M1. 5. 6 डंभमोहेन (for दम्भ°). —b) G1 कार्याद् (for कु°). Ś1 K1. 2 कुर्यात्किंचिदसांप्रतं. ❀ Cs: असांप्रतं, प्रजाहिंसनम् । ❀ —c) K1. 2 स्म; B8 (marg.) स्याद् (for स). —d) K7 D8 D4. 6. 9 यथा (for तथा).

29 T G1–3 M7 transp. 28 and 29. —a) K1 निवर्तव्यो; K7 नियंतान्या (for नियन्तव्यो). —b) Ś1 K1. 2 Da4 दुष्कृतः; M1 °तिं; M7 °तीन्. K7 संयनिच्छाता (sic); Da3 Ds2 D2 संनियच्छति (D2 °तां). —c) Ś1 K1. 2 दंडयेश्च; K7 °ये (for °येच्च्). T2 G1. 2 M5 तथा; M1 महान् (for महा-). G3 -दंडो (for -दण्डैर्). —d) B7 अनंतराः; G2 च नेतरान्. ❀ Cn: अनन्तरान्, पुत्रसोदर्यादीन् । ❀

30 Before 30, M7 ins. द्युमत्सेनः. —a) K2 यत्रैव; T G1–3 यो राज्ञः (for यत्र वै). B8 (marg. as in text) पापकः (for °कृन्). K6 V1 B0. 6–9 D13 Ds1 D5–7 क्लीबो; Da3 Dn1. n4 D2. 3. 8 नीचो; T G1–3 क्लेशं; M1. 5–7 क्लेशान् (for क्लेश्यो). —b) T2 महा- (for महद्). K2. 4 B8 (marg. as in text) Da4 D5. 7 अर्हति; B7 अर्चति; Da3 T1 G1. 3 इच्छति; D5 [illegible] T2 G2 M1. 5–7 ऋच्छति (for अर्छति). —c) K1 वर्धे [illegible] Da4 वर्धते; T G1–3 वर्त (T2 °र्तं)ते. T G1. 3 वा [illegible] (for पापानि). —d) Ds1 D5 हसति; T1 G1. 3 [illegible] (for ह्र°). T1 G1. 3 तं; T2 वै; M1 तद्; M[illegible] तु (for च). — Before 30ef, M1. 6 ins. द्युमत्सेन[illegible] —e) T G1–3 M1. 5–7 वै (for तु). Ds1 इति कारु[illegible] शाल्स्तु. —f) T1 G1–3 यो विद्वान् (for विद्वान्वै). M1. 6. 7 मा (for वै). K2 ब्रह्मणो. K7 ब्राह्मणाद्भवशा[illegible] (hypermetric); T G1–3 °णानुगः (for °णोऽन्वशात्). K4 M5 [ऽ]नुगात् (M5 °गः); Ds1 [ऽ]वशाद; D[illegible] M6 [ऽ]न्वगात्.

31 a) Da4 -तिष्टो (for -शिष्टो). —b) Dn4 पिता[illegible] महः. —c) V1 damaged; G2 आश्वासयन्द्वि (for °यद्भिः). D8 सुकृत (Ds1 °श)म्; T2 सततम्; G[illegible] सुहृदम् (for °भृशम्). —d) D5. 7 अनुक्रोशं. G3 [illegible] (for च).

32 a) K7 D4–7. 6 पूर्वेण (for प्रथम-). ❀ Cp: एतत्, राज्यम् । ❀ ❀ Cn: प्रथमकल्पेन, मुख्येनाहिंसामयेन दण्डेन ॥ Cs: सर्वभूतहिंसावर्जनधर्मेण । ❀ —[illegible]) K[illegible] Ds1 D4 राज्ञा (for राजा). D4 कृत्यं (for कृत-). V1 D6. 9 [ऽ]भवत्; K6 B8 यजेत्; K7 Cpp भवेद्; B0. 6. 7. 8 (marg.). 9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 7. 8 T[illegible] G2 M1. 5–7 जयेत्; D4 युगे; T1 G1. 3 [ऽ]जयत्; लभेत् (for ऽभजत्). —c) Ś1 K1. 2. 4 पा(K4 प[illegible])देनैकेन धर्मेण; G2 पादेनापि न ध°. —d) K7 D4. 9 ग[illegible] (for गच्छेत्). Ds1 त्रेतायुगं. D6 [ऽ]नघ (for तथा). —e) B8 (marg. as in text) द्वापरे तु तदर्धेन; M[illegible] 6. 7 °रे तदुपार्धेन. —f) K2 D7 T1 G1. 3 तु परे; B8 Da3. a4 D8 D4–6. 9 M7 त्ववरे; V1 B0. 3 (marg.) [illegible] Dn1. n4 D2. 3. 8 T2 त्वधरे (for त्वपरे).

33 a) ❀ Cs: प्रासे, प्रवृद्धे । ❀ —b) G2 damaged. Ś1 K1. 4 B0 D7 T1 G1. 3 राज्ञा; K2 Da3. a4 M1.[illegible]

तथा कलियुगे प्राप्ते राज्ञां दुश्चरितेन ह ।
भवेत्कालविशेषेण कला धर्मस्य षोडशी ॥ ३३
अथ प्रथमकल्पेन सत्यवन्संकरो भवेत् ।
आयुः शक्तिं च कालं च निर्दिश्य तप आदिशेत् ॥ ३४
सत्याय हि यथा नेह जह्याद्धर्मफलं महत् ।
भूतानामनुकम्पार्थं मनुः स्वायंभुवोऽब्रवीत् ॥ ३५

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकोनषष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५९ ॥

२६०

युधिष्ठिर उवाच ।
अविरोधेन भूतानां त्यागः षाड्गुण्यकारकः ।
यः स्यादुभयभाग्धर्मस्तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १
गार्हस्थ्यस्य च धर्मस्य त्यागधर्मस्य चोभयोः ।
अदूरसंप्रस्थितयोः किं स्विच्छ्रेयः पितामह ॥ २
भीष्म उवाच ।
उभौ धर्मौ महाभागावुभौ परमदुश्चरौ ।
उभौ महाफलौ तात सद्भिराचरितावुभौ ॥ ३

C 12. 9598
B 12. 260(8).3
K. 12. 274. 3

राजा; Dn1. n4 Ds D2. 8. 6. 8 T2 M7 राज्ञो. B6–9 Da3. a4 D5. 7 च (for ह). — c) B7. 9 Da3. a4 तावत् (for भवेत्). K7 D3. 6. 9 कालावशेषेण (for कालवि°). — d) Dn1 काला; G1. 2 काल- (for कला). Dn4 धर्मेण. K3 शोडषी; Ds1 G2 शोडशी.

34 a) T1 अतः (for अथ). T1 G1. 3 प्रथमकल्पे तु (for °कल्पेन). — b) K6. 7 Da4 D2, 3, 5. 6. 8 G1. 2 M1. 5–7 सत्यवत्; T1 G3 M7 (sup. lin.) °वान् (for सत्यवन्). — d) G2 partly damaged. Ś1 (sup. lin. as in text) K3 तत; K1 तप्त (for तप). K3 T G1–3 M1. 6 आविशेत्; B9 D4 (by corr.) आदिशत्. ❀ Cs: निर्दिश्य, निश्चित्य। ❀

35 a) B3 (marg. as in text) सत्येन. Ds1 M6. 7 तेन (for नेह). D7 T G1–3 सत्यायनं (T1 °य हि) तथा तेन (D7 नेह). — b) K3 Da3. a4 जह्या; T1 G1. 3 तस्माद् (for जह्याद्). B9 धर्मफले; G2 °बलं (for °फलं). ❀ Cn: धर्मफलं महत्, ज्ञानम्। स्वर्गादेः क्षुद्रत्वात्। ❀ — c) K6 °कल्पार्थं (for °कम्पार्थं). — d) K1 मनः. D9 यतिः स्वायंभवोऽब्रवीत्.

Colophon. G6 missing: K3. 5 B1–5 Da1. a2 Dn2. n3 D1 G4. 5 M2–4 absent. — Sub-parvan: Ś1 K1. 2, 4, 6, 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–9 T G1–3 M1. 5–7 मोक्षधर्म. — Adhy. name: Ś1 K1. 2. 4 सत्यवतोः संवादः; K6 B6. 7. 9 Da3. a4 D6 सत्यवद्द्युमत्सेनसंवादः; K7 D4. 5. 7. 9 द्युमत्सेनसंवादः; V1 B8 D8 M1. 5–7 द्युमत्सेनसत्यवत्संवादः; Bo Dn1. n4 Ds D2. 3 द्युमत्सेनसत्यवद्वाक्यं. — Adhy. no. (figures, words or both): K6 B7 M1. 6. 7 92; Dn1 D7 T1 G1. 3 M5 94; Dn4 Ds2 93; Ds1 84; D8 88; T2 107; G2 damaged. — Śloka no.: Da4 Dn1 37; Dn4 35; Ds1 27; Ds 36.

260

☞ This adhy. is missing in G6 (cf. v. l. 12. 259. 1).

1 a) D8 अविशेषेण भूतानां. — b) K4. 6 Bo. 6–9 K1. 7 Da3 Dn1. n4 Ds1 D2. 3. 8 योगः (for त्यागः). T G1–3 -कारितः G1 षड्गुण्य- (K7 °ण-) (for षाड्गुण्य-). ❀ Ca: षाड्गुण्यकारकः, षण्णां ज्ञानैश्वर्यबलवीर्यतेजःशक्तीनां गुणानामीश्वरे नियतानां जीवेऽपि कारक इति निश्चित्य ज्ञातं मया। अधुना तु य उभयभाक् ज्ञानकर्मसमुच्चयान्वयी स्याच्चं मे ब्रूहि। ❀ — c) G1 स्याम् (for स्याद्). Ds उभयथा (for °भाग्). — d) Ś1 K1 Dn1 G2 तं (for तन्).

2 K3. 4 D5. 7 G3 om. (hapl.) 2. — a) K1 गार्हस्त्यस्य; K7 Bo. 6 Da4 Ds1 D2 T1 G3 गार्हस्थस्य (for °स्थ्यस्य). D9 lacuna; T1 G1. 3 स्व- (for च). — b) K7 D4. 6. 9 न्यास-; Bo. 7. 8 Dn1. n4 Ds D2. 8. 8 योग- (for त्याग-). — V1 reads 2c–4b on marg. — c) K7 D4. 9 अदूरस्थं. Ds T G1. 3 Cp (Cpp as in text) Cs सु(Ds1 सू)दूरसंप्रस्थितयोः. ❀ Cs: अत्यन्तभिन्नप्रस्थानयोः। ❀ — d) K7 Dn4 D4. 9 किंचिद्; Ds कच्चिद् (for किं स्वित्).

3 V1 reads 3 on marg. K3 Da4 om. the ref.

C. 12. 9599
B. 12. 269(8).4
K. 12. 274. 4

अत्र ते वर्तयिष्यामि प्रामाण्यमुभयोस्तयोः ।
शृणुष्वैकमनाः पार्थ छिन्नधर्मार्थसंशयम् ॥ ४

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
कपिलस्य गोश्च संवादं तन्निबोध युधिष्ठिर ॥ ५

आम्नायमनुपश्यन्हि पुराणं शाश्वतं ध्रुवम् ।
नहुषः पूर्वमालेभे त्वष्टुर्गामिति नः श्रुतम् ॥ ६

तां नियुक्तामदीनात्मा सत्त्वस्थः समये रतः ।
ज्ञानवान्नियताहारो ददर्श कपिलस्तदा ॥ ७

स बुद्धिमुत्तमां प्राप्तो नैष्ठिकीमकुतोभयाम् ।
स्यरामि शिथिलं सत्यं वेदा इत्यब्रवीत्सकृत् ॥ ८

तां गामृषिः स्यूमरश्मिः प्रविश्य यतिमब्रवीत् ।
हंहो वेदा यदि मता धर्माः केनापरे मताः ॥ ९

G3 om. (hapl.) 3ab. — a) Da4 T G1. 8 महाभाग (for °भागाव्). — b) T G3 M1. 6. 7 ·दुर्धरौ (for ·दुश्चरौ). — c) T1 G1. 8 महत्- (for महा-). K4 Bo Da3 Dn1. n4 D8 D2. 8. 8 T G1-8 तौ तु (for तात). B9 उभौ महाफलोपेतौ.

4 V1 reads 4ab on marg. — a) G1-8 पुत्र (for अत्र). K4 om. ते. Ś1 K1. 2. 4 वर्णयिष्यामि (for वर्त°). — b) K1 प्रमाण्यम्; T1 G1. 8 माहात्म्यम्. V1 अपि; Bo तथा (for तयोः). — c) T G1. 8 M1. 5-7 राजन्; G2 lacuna (for पार्थ). — d) T2 शृणु (for छिन्न-). B8 (marg. as in text) D5 ·संशयः; T1 ·संश्रयं (for ·संशयम्).

5 T1 om. 5a-6b. — c) Hypermetric (Cn: अक्षराधिक्यमार्षम्). Ś1 K1. 2. 6. 7 Bo. 8 om. च. D4. 9 कपिलगोश्च संवादं; D5. 7 कपिलर्षेश्च सं°; G1. 8 कपिलस्य च गोभ्यश्च; G2 °स्य यतेश्चैव. — d) G1-3 संवादं तं निबोधय.

6 T1 om. 6ab (cf. v. l. 5). — a) G1. 8 आत्मार्थम्; G2 आत्मानम् (for आम्नायम्). Da3. a4 D5. 7 ·पश्यंति; G2 ·पश्यामि (for ·पश्यन्हि). K8 om. हि. ❀ Ca: आम्नायं श्रोत्रियागमने मधुपर्कार्थं पशोर्मारणप्रशंसकम् । ❀ — 6bc is damaged in G2. — b) Ds1 प्रामाण्यं; T2 प्रमाणं (for पुराणं). — c) D4 नघुषः. D4. 9 M6. 7 आरेभे (for आलेभे). — d) T G1. 8 M1. 5-7 यष्टुं (for त्वष्टुर्). D7 माम् (for गाम्). K7 D4 म (for नः). Da3 त्वष्टुगार्हमिति श्रुतं; G2 इष्टां गतिमिति श्रुतिः. ❀ Cp: त्वष्टुः, त्वष्टारं देवमुद्दिश्येत्यर्थः । ❀

7 a) K1. 4 ता; D4. 9 तान्; T1 G1. 8 गां; G2 तं (for तां). G2 नियुक्तम्. ❀ Cn: नियुक्तां, हन्तुं पुरस्कृताम् ॥ Cs: नियुक्तां यूपे बद्धाम् । ❀ — b) D5. 7 सत्पथः (for सत्त्वस्थः). K7 V1 Bo. 6-9 Da3 Dn1. n4 D8 D2-4. 6. 8 T2 M5. 7 संयमे (for समये). G2 नरः (for रतः). — c) Da4 निहताहारो (for नियता°). — d) K6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 8. 6. 1 T2 तथा (for तदा).

8 a) Da4 Cp सं· (for स). Ś1 K1. 2. 4 अतुलां (for उत्तमां). ❀ Cp: संबुद्धिं सम्यग्बोधम् । ❀ — b) K1 D4 नेष्ठिकीम्; G1 नैष्ठिकम्. K1 Ds1 ·भयं; K7 D4. 1 ·भयः (for ·भयाम्). ❀ Cp: नैष्ठिकीं प्रामाणिकत्वेन स्वमूलत्वात् ॥ Cs: नैष्ठिकीं, मोक्षविषयाम् । ❀ — c) K1 D4. 9 Cp स नाम (for स्यरामि). K6 शैत्यं (for सत्यं). K7 Da3. a4 D7 सता(Da3 °ती)मशिथिलं सत्यं; V1 Bo. 6-9 Dn1. n4 D8 D2. 8. 5. 6. 8 T G1. 8 M1. 5-7 Cs सता(B9 सत्या-; Dn1. n4 D2. 8. 6. 8 सती-; D8 T G1. 8 M1. 5-7 Cs [gloss: औपनिषदीं] परा)मशिथिलां सत्यां; G2 परमां शिथिलां सत्यां. ❀ Ca: अशिथिलां, शिथिलवचनं तु दयापरम् ॥ Cp: (reading स नाम शिथिलं): शिथिलं, शनैः । सत्यं वचनम् । वेदा एवमेव प्रतिपादयन्तीत्यभिप्रायेण सत्यपदप्रयोगः ॥ Cs: अशिथिलां, तर्कैश्चालयितुमशक्याम् । सत्यां, नित्यफलाम् ॥ Cv (reading स्वरेण शिथिलोऽसत्या): उच्चैर्वक्तुं भीत्या अल्पस्वरो भूत्वा, गोमेधस्यापि विधानात्, वेदा असत्या इति सकृदब्रवीत् । ❀ — d) Ś1 K1. 2. 7 D4. 5. 7. 9 T1 G1. 8 M1. 6 वेद (for वेदा). ❀ Cn (reading वेदा३): वेदा३ इति गर्हायां प्लुतिः ॥ ❀

9 a) K7 D4. 9 G1. 8 स्यूतरश्मिः; Some MSS. स्यूमरश्मिः; D8 संस्मृशन्स; G2 सूर्यरश्मिः (for स्यूम°). — b) T1 G2 सवितृ (for यतिम्). — c) K6 T2 अहो; B3 (marg.) हं भो; D5. 7 भो न; T1 G3 डंहो; Cs (gloss: अयथार्थत्वेन) दंभो; Cv (gloss: पापहेतुत्वात्) अंहः (for हंहो). D5. 7 आभि· (for यदि). G1. 2 डंभो वेदा यते धर्मो. ❀ Ca: तर्हि के नाम संसारमोचका ग्रन्थाः । न केऽपीत्याक्षेपार्थः ॥ Cn (reading वेदा३): अत्रापि गर्हार्थायाः प्लुतेरनुवादः । ❀ — d) K7 धर्मः. G1. 3 धर्मः केन परो मतः. Cp: वेदा यदि मताः अवमताः इत्यर्थः । तदा केन प्रकारेण प्रमाणेन अपरे भवदभिमता शमदमादयोऽपि धर्मा मताः । तत्रापि वेदानामेव प्रामाण्यस्वीकारादित्यर्थः ॥ Cs: अपरे त्वदीयाः सांख्यादयः के धर्मा दम्भत्वेन मताः । सर्वाणि शास्त्राणि दम्भत्वेन मतानीत्यर्थः । ❀

तपस्विनो धृतिमतः श्रुतिविज्ञानचक्षुषः ।
सर्वमार्षं हि मन्यन्ते व्याहृतं विदितात्मनः ॥ १०
तस्यैवं गततृष्णस्य विज्वरस्य निराशिषः ।
का विवक्षास्ति वेदेषु निरारम्भस्य सर्वशः ॥ ११
कपिल उवाच ।
नाहं वेदान्विनिन्दामि न विवक्षामि कर्हिचित् ।
पृथगाश्रमिणां कर्माण्येकार्थानीति नः श्रुतम् ॥ १२
गच्छत्येव परित्यागी वानप्रस्थश्च गच्छति ।
गृहस्थो ब्रह्मचारी च उभौ तावपि गच्छतः ॥ १३
देवयाना हि पन्थानश्चत्वारः शाश्वता मताः ।
तेषां ज्यायःकनीयस्त्वं फलेषूक्तं बलाबलम् ॥ १४
एवं विदित्वा सर्वार्थानारभेदिति वैदिकम् ।
नारभेदिति चान्यत्र नैष्ठिकी श्रूयते श्रुतिः ॥ १५
अनारम्भे ह्यदोषः स्यादारम्भेऽदोष उत्तमः ।
एवं स्थितस्य शास्त्रस्य दुर्विज्ञेयं बलाबलम् ॥ १६
यद्यत्र किंचित्प्रत्यक्षमहिंसायाः परं मतम् ।

C. 12. 9612
B. 12. 260(a). 17
K. 12. 274. 17

---

10 ᵃ) Ś1 K1.2.4 धृतियुताः; B3 Dn1 D2.8.9 °मंतः (for °मतः). — ᵇ) K7 D5.9 T1 G1.3 M1.6.7 श्रुत- (for श्रुति-). K7 D9 -विज्ञात- (for °ज्ञान-). — ᶜ) Dn1 पूर्वम्; M1.6.7 सत्यम् (for सर्वम्). Ś1 K1.2.4 च; M1 तु (for हि). — ᵈ) K2.4 व्याकृतं; Dn1 D4 व्याहृते; G1 व्याघृतं; G2 व्यावृतं (for व्याहृतं). Ś1 K1.2.4.7 D4.5.7.9 विदितात्मनां (K1 °त्मवान्); G2 °तं मनः (for °तात्मनः). ❀ Cn: विदितात्मनः, नित्यज्ञानवतः परमेश्वरस्य । ❀

11 ᵃ) Ś1 K1.2.4 Ds1 D3 M1.6 -धृतस्य (for -तृष्णस्य). — ᵇ) K1 विष्वरस्य; K2 विज्ञु°; D2 विदु° (for विज्व°). B3 (marg.) गताशिषः (for निरा°). — ᶜ) K4 G2 का विवक्ष्या; G1 अविवक्षा. M1.6 देवेषु; M6 Cv देहेषु (for वेदेषु). — ᵈ) K6 V1 Bo.6-9 Da3 Dn1.n4 D8 D2.8.5-8 सर्वतः; T2 योगिनः (for सर्वशः). ❀ Ca: निरारम्भस्य मुमुक्षोः वेदेषु कर्मप्राशस्त्यदर्शकेषु का विवक्षा अस्तीत्यर्थः ॥ ❀ Cn: तस्य ईश्वरस्य न वैषम्यविवक्षया वेदवचनं संभवति ॥ Cp: तृष्णावन्तो हि कामज्वरसंतप्ताः पापिष्ठा विषयलोलुपतया वेदान्विनिन्दन्ति, स्वाभिप्रायेणार्थं कल्पयन्ति । भवांस्तु न तथेत्यर्थः ॥ Cv: निरारम्भस्य, यज्ञाद्यारम्भरहितस्य तव देहेषु का विवक्षास्ति । अत एवेदं विनिन्दसीति भावः । ❀

12 ᵃ) T1 G1-3 वेदं न (for वेदान्वि-). — ᵇ) M6 के (for न). K7 V1 B6-9 Da4 Dn1 D8 D2-5.8 Cn (gloss: विषमान्वक्ष्यामि) विवक्ष्यामि; T1 G1-3 M1.5-7 Cp.8 विवक्षा(G2 °क्ष्या)स्ति (for °क्षामि). ❀ Cp: विवक्षा वेदस्य तात्पर्यार्थः । ❀ — ᶜ) K6 Bo.6.8.9 Ds1 D2 आश्रमिणः (for °णां). Da4 धर्माणि; G1.2 कर्म (for कर्माणि). — ᵈ) G1 कार्मार्थानि (sic); G3 नैका°. ❀ Cv: एकार्थानि, एकस्वर्गाद्यफलानि । ❀

13 ᵃ) K7 D3.9 एवं (for एव). Ds1 परित्यागो (for °त्यागी). ❀ Cp: गच्छति, संसाराग्निर्गच्छति ॥ Cv: गच्छति, परलोकम् । ❀ ❀ Ca: परित्यागी, भिक्षुकः । ❀ — ᵇ) Ds1 वानप्रस्थस्य (for °स्थश्च). — ᵈ) Ds2 अधि-; T1 M1.6 अभि- (for अपि). M6 तावुभावपि गच्छतः.

14 ᵃ) K3 देवयानाय; K7 D4.8 °यानादि-; G3 °यानानि (for °याना हि). — ᵇ) Ds1 स्वाचारः (for चत्वारः). Ds1 शाश्वतो. Ś1 K4 शुभाः; K1 शुभां; Ds1 मतः (for मताः). — D5 om. 14ᶜ-15ᵈ; D7 reads the same on marg. — ᶜ) K6 V1 Bo.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 D2.3.6.8 M6 एषां; B3 (marg.) एते; D8 D7 T G1-3 M8 नैषां (for तेषां). — ᵈ) Ś1 K1 बलेषु (for फलेषु). ❀ Cp: फलेषु, अवान्तरप्रयोजनेषु सत्त्वशुद्ध्यादिषु बलाबलत्वं, ज्यायःकनीयस्त्वं नाम । ❀ — After 14, D8 reads 17, for the first time, repeating it in its proper place.

15 D5.8 om. 15 (for D5, cf. v. l. 14). D7 reads 15 on marg. — ᵃ) Da4 सर्वास्मान्; D7 G1 °स्मा (for -°र्थान्). — ᵇ) K6 Bo.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.6 T1 M6 आर(M6 °ल)भेतेति; K7 D4.9 आरंभे(K7 °से)दिति; T2 G2.3 आलभे° (for आरभे°). K7 D6 D7 G1 सर्वार्थानारभेद्विति. ❀ Ca: वैदिकं; T3 वै मतं. आरभेत, आश्रमविहितं, फलाभिसंधिं विना कर्मेत्यर्थः । ❀ — ᶜ) K6 Bo.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.6 T1 G1.3 M6 नार(G3 M5 °ल)भेतेति; T2 G3 नालभेदि(G2 °भेवे)ति; M7 नालंभेनेति (for नारभेदिति). D6 D1 वैदिकं नारभेतेति. वान्यत्र; G3 तान्यत्र (for चा°). — ᵈ) B6.7.8 सततं; B6 (marg.) नैष्ठिकात् (for °की). ❀ Cn: नैष्ठिकीत्यनेनैतस्याः सिद्धान्तत्वं दर्शितम् ॥ Cs: नैष्ठिकी, मोक्षविषया । ❀

16 ᵃ) B3 (marg.) M1.6 अनारंभो; T3 °छंभे (for °रम्भे). B3 M1.5-7 हि दोषः (for ह्यदोषः). G3 — ᵇ) Da3.a4 आरंभो; T2 आलंभे (for आरम्भे). — ᶜ) G3 उत्तमं. ❀ Ca: दोषः, अनिर्मोक्षरूपः । ❀

C. 12. 9512
B. 12. 2:9(e). 17
K. 12. 274. 17

ऋते त्वागमशास्त्रेभ्यो ब्रूहि तद्यदि पश्यसि ॥ १७

स्यूमरश्मिरुवाच ।

स्वर्गकामो यजेतेति सततं श्रूयते श्रुतिः ।
फलं प्रकल्प्य पूर्वं हि ततो यज्ञः प्रतायते ॥ १८
अजश्चाश्वश्च मेषश्च गौश्च पक्षिगणाश्च ये ।
ग्राम्यारण्या ओषधयः प्राणस्यान्नमिति श्रुतिः ॥ १९
तथैवान्नं ह्यहरहः सायं प्रातर्निरुप्यते ।
पशवश्चाथ धान्यं च यज्ञस्याङ्गमिति श्रुतिः ॥ २०
एतानि सह यज्ञेन प्रजापतिरकल्पयत् ।
तेन प्रजापतिर्देवान्यज्ञेनायजत प्रभुः ॥ २१
ते स्मान्योन्यंचराः सर्वे प्राणिनः सप्त सप्त च ।
यज्ञेषूपाकृतं विश्वं प्राहुरुत्तमसंज्ञितम् ॥ २२

एत्रमस्थितशास्त्रस्य.

17 D8 reads 17 for the first time after 14. — a) B6 (marg.). 8 (marg. as in text). 9 यद्यच्च; Ds1 D5. 7 T G1-3 M5 यदत्र (for यद्यत्र). — b) T1 G1. 3 हिंसायाः परमं मतं. — c) T2 भूते (for ऋते). G2 स्वमथ (for स्वागम-). D8 (second time) एषां ज्यायःकनीयस्त्वं. — d) D8 (second time) फले (for ब्रूहि). K1 तस्य हि; Dn1 D8 D2. 3. 6. 8 (both times) यद्यदि (for त°). K2 पश्यति.

18 T1 G1-3 om. the ref. K4 स्युमरश्मिः; K7 D4. 9 स्यूत°; D5 स्थूम°; D6 स्युम°; D7 स्थूण° (for स्यूम°). — a) B7 -कालो (for -कामो). K2 यजेतीति; K6 प्रजेतेति (for यजे°). — c) K1 D9 प्रकल्प-; K6 B6. 7. 9 प्रत्यक्ष- (for प्रकल्प्य). K7 [अ]पूर्वं (for पूर्वं). D5. 7 फलं कल्पयते पूर्वं; T1 G1-3 सफलं कल्प(G2 °ल्प्य)पूर्वं हि. — d) K4. 7 B7. 9 D6 प्रतीयते; K6 B8 (marg.) D8 D4 T1 G1. 3 प्रजा° (for प्रता°).

19 a) D7 T1 G1 अजाश्च (for अजश्च). K2 T1 चाश्वाश्च; D2 G2 च श्वश्च; M5 छागश्च (for चाश्वश्च). K7 om. the second च. D5 अजश्चाश्वमेषश्च (sic). — b) K6 गोश्च; D5 पशोः (for गौश्च). G3 -गुणाश्च (for -गणाश्च). M1. 6. 7 गोश्च पक्षिण एव च. — c) K4. 6 B8 (marg.) ग्रामारण्या; D2 lacuna; M1. 6 ग्राम्यारण्याद् (for °रण्या). K6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 6. 8 चौषधयः; K7 D4. 9 M1. 7 औष° (for ओष°). — d) K7 इतः (for इति). D5 प्राणार्थमिति नः श्रुतिः; D7 प्रायश्चार्थमिति श्रुतिः.

20 D6 om. (hapl.) 20. — a) B8 (marg. as in text) यथा (for तथा). G2 [अ]न्या (for [अ]न्नं). Ś1 K1. 2. 4 अहरहः; B8 (marg. as in text) स्वह°; D8 ह्यहरहं (for °रहः). — b) K6. 7 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 D2-5. 7-9 T1 G1-3 M1. 6 निरूप्यते; D8 निहूयते (for निरुप्यते). — c) D5. 7 चापि (for चाथ). Ds1 M1. 6 धान्यश्च; T G1. 3 M5 धान्यानि (for धान्यं च). — d) B6 (orig.). 9 [अं]शम्; B6 (marg.) [अ]ङ्गम्; D2. 5. 7 [अ]र्थम् (for [अ]ङ्गम्).

21 a) D5. 7 -यज्ञानि (for यज्ञेन). — b) K4 D11 अकल्पयेत्; D9 °यन् (for °यत्). — c) D5. 7 ततः (for तेन). Ds2 वेदान् (for देवान्). — d) K4. 7 M1. 6 [अ]यजतः; G2 M7 यजत (M7 °तः) (for [अ]यजत).

22 a) K6 V1 Bo. 6-9 Da3 D9 D2. 5. 7. 8 तस्मा- (V1 तेस्या-; D5. 7 अस्या)न्योन्यच(B7 D9 °व)राः सर्वे; K7 D4 तस्माद्येन्ये वराः सर्वे; Da4 D8 (marg.) तदन्योन्यचराः सर्वे; Dn1 ते ह्यन्योन्यवराः सर्वे; Dn4 तस्माद्योरयतये पर्वैः; D3. 6 तस्माद्योग्यतराः सर्वे; D4 तस्माद्योन्यवराः सर्वे; T1 G1. 3 तेन्योन्यं च प्रजाः सर्वे; T2 तस्मान्योन्यपराः सर्वे; G2 तेन्यान्यां च पराः सर्वे: M1. 6 तस्मात्स्मोन्नवराः सर्वे; M5 तेस्मान्योन्यवराः सर्वे; M7 तस्मादज्ञपराः सर्वे. ❀ Ca (reading अन्योन्यचराः): परस्परं भक्षजाः ॥ Cs: अन्योन्यवराः, अन्योन्यस्माद्विशिष्टाः । ❀ — b) T1 G1. 3 तत्र (for the first सप्त). Ś1 (*sup. lin.*) K4. 6 Bo. 8 (marg.) Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 सप्तधा (K4 °तः); D6 सप्त वा (for सप्त च). — After 22ab, T1 G1. 3 Kumbh. ed. ins.:

711* गौरजो मनुजो मेषः अश्वाश्वतरगर्दभाः ।
एते ग्राम्याः समाख्याताः पशवः सप्त साधुभिः ।
सिंहा व्याघ्रा वराहाश्च महिषा वारणास्तथा ।
महिषी वानराश्चैव सप्तारण्यास्तथा स्मृताः ।

[(L. 1) Kumbh. ed. श्वा वा (for मेषः). G1 उष्ट्राश्वतर- (for अश्वा°). — (L. 3) G3 सिंहव्याघ्र- (for सिंहा व्याघ्रा). — (L. 4) Kumbh. ed. हरिणः शललाश्चैव (for the prior half).]

— c) B9 T2 [उ]पाहुतं (for °कृतं). ❀ Ca: उपाकृतम्, अभिमन्त्रितम् ॥ Cs: उपाकृतं, विनियुक्तम्, उपयुक्तमिति यावत् । ❀ — d) D7 प्राहुरूपसमन्वितं; G2 पशुरुत्तमसंश्रितं.

23 a) Ś1 एतश्च; K1 एतैश्च; K2. 4 B6. 7. 9 ततश्च (for [illegible]); D7 -ज्ञात-; D4 M7 (*sup. lin.*) -ज्ञातं

एतदेवाभ्यनुज्ञातं पूर्वैः पूर्वतरैस्तथा ।
को जातु न विचिन्वीत विद्वान्स्वां शक्तिमात्मनः २३

पशवश्च मनुष्याश्च द्रुमाश्चौषधिभिः सह ।
स्वर्गमेवाभिकाङ्क्षन्ते न च स्वर्गस्त्वृते मखम् ॥ २४

ओषध्यः पशवो वृक्षा वीरुदाज्यं पयो दधि ।
हविर्भूमिर्दिशः श्रद्धा कालश्चैतानि द्वादश ॥ २५

ऋचो यजूंषि सामानि यजमानश्च षोडशः ।
अग्निर्ज्ञेयो गृहपतिः स सप्तदश उच्यते ।
अङ्गान्येतानि यज्ञस्य यज्ञो मूलमिति श्रुतिः ॥ २६

आज्येन पयसा दध्ना शकृतामिक्षया त्वचा ।
वालैः शृङ्गेण पादेन संभवत्येव गौर्मखम् ।
एवं प्रत्येकशः सर्वं यद्यदस्य विधीयते ॥ २७

यज्ञं वहन्ति संभूय सहर्त्विग्भिः सदक्षिणैः ।
संहृत्यैतानि सर्वाणि यज्ञं निर्वर्तयन्त्युत ॥ २८

यज्ञार्थानि हि सृष्टानि यथा वै श्रूयते श्रुतिः ।
एवं पूर्वे पूर्वतराः प्रवृत्ताश्चैव मानवाः ॥ २९

C. 12. 9623
B. 12. 269(a). 30
K. 12. 274. 33

(for ॰ज्ञातं). — b) V1 सदा; B7 यथा; D5. 7 तदा (for तथा). — c) V1 के (for को). G1 पिचिह्नीत (sic). ❀ Ca: विचिन्वीत, कर्तव्यतया निश्चिन्वीत । ❀ — d) K1. 3. 4 विद्वान्वा; Da4 विद्वान्स्वं; D8 विदित्वा; G1 विद्वान्स्वान् (for ॰न्स्वां). K7 D3. 9 आत्मना (for ॰नः). D5. 7 विद्वान्स्वां (D5 ॰न्स्व-) शक्तिमाक्षरः; G2 ॰न्स्वाशिषमात्मनः. ❀ Ca: शक्तिं, द्रव्यादिसंपत्तिम् ॥ Cs: स्वां शक्तिं, मयेदं कर्तुं शक्यमिति यावत् । ❀

24 b) K6 ह्यौषधिभिः; K7 G2 M1. 6 चोष॰ (for चौष॰). — c) G2 हि (for [अ]भि-). K7 V1 D3. 5. 7. 9 -कांक्षंति; Ds1 -कांक्षते (for -काङ्क्षन्ते). — d) B6. 7 Dn4 D8 स्वर्गम्; D8 स्वर्गाः (for स्वर्गस्). K6. 7 B3 D3. 9 T1 G1. 3 M1. 7 [ऽ]स्त्यृते; B0 Ds2 D6 स्मृते; B6. 7. 9 Dn4 D3. 5. 7 ऋते; Da3 D8 [ऽ]सृते; Da4 corrupt; Dn1 Ds1 D2 ततो; T2 [ऽ]च ते; G2 [ऽ]स्तु ते; M5. 6 [ऽ]स्त्वृते (for स्त्वृते). K2 मुखं; K6 B0 6-8 Da3. a4 Dn1 D8 D2. 3 5-8 T G1-3 M1. 5. 6 मखात् (D7 T2 ॰घात्; M6 [inf. lin.] ॰खे); Dn4 सुख; M7 मखान् (for मखम्). V1 न च स्वर्गो मखादृते.

25 a) Some MSS. औषध्यः. — b) K4 वीरदाज्यं; Da4 विरुदाज्यं; D3. 6 वीरुदा (D6 ॰धा घं; D8 वीतु॰ दाज्यं; T G3 वीरुदाज्य-; M1. 6 ॰धाज्यं (for ॰दाज्यं). K1 Da4 दधिः. — c) Ś1 K1. 2. 4 बर्हिर् (for हविर्). K1 भूमिं (for भूमिर्). G1 दिशा. G1 मूर्धा; G2 शाका (for श्रद्धा). — d) Da4 द्वादशः.

26 a) K2 यजूषि; Ds1 यजूंसि. K1 समानानि (sic); M7 सत्यानि (for सामानि). K4 ऋचं यजूंषि सामानि. — b) D2 om. from यजमान up to मिति (in 26f). Ds1 यजमानाश्च. V1 B0. 6 8. 9 Da3 Dn1. n4 D8 D3-8 षोडश. T G1-3 M1. 5-7 ऋत्विजश्चापि षोडश. — e) Dn1 D8 अग्निश्चैषो; D5. 7 यज्ञस्थानं; T1 G1 आग्ने॰ चेयो; G2 अग्निश्च यो (for अग्निर्ज्ञेयो). D6 गार्हपतिः; G1 ग्रह॰ (for गृह॰). — d) B9 सं-; T1 G1 lacuna; M7 सु- (for स). — f) K2 T1 यज्ञे; B7 Da2 D3 G2 यज्ञ-; D5. 7 G3 सोमो (for यज्ञो).

27 27abcd = (var.) 12. 255. 37. K6 om. (hapl.) 27a-29b. — b) K2 V1 D6 सकृता (for शकृता). Ś1 K1. 3. 4 [अ]सितया; K7 D3. 9 यकृता; B3 मेदसा; Da4 [आ]मिक्षता; T1 M5 [आ]मीक्षया; M6 [आ]मिषया (for ॰क्षया). Ds1 *या (for त्वचा). — c) K1 B8. 9 Ds2 बालैः; G2 हवैः; M7 पालैः (for वालैः). K2 Da4 शृंगेन; T2 G1. 2 M7 शृंगैश्च (for शृङ्गेण). B8 पादैश्च (for पादेन). — d) B3 (marg.) Da3. a4 Dn4 D8 D2-4. 9 M1. 6-7 संभरति; Dn1 संरभति; D5 lacuna; T2 संभरंति; G2 संगरति; Cp (gloss: संभा॰ वयति, उत्पादयति) संभवति (as in text). Ś1 K1 Bo. 6 (marg.). गो-; Da3 गौ-; T2 गोर् (for गौर्). 7. 9 Da3 D6. 7 T G1-3 M1. 5-7 मुखं (for मखम्). Ś1 K1. 2 स्वर्गं; V1 — e) G2 प्रत्येकतः (for ॰कशः). — f) Ś1 Bo 6. 9 Da3. a4 Dn3 D4 सर्वे (for सर्वं). B3 (marg. as in text) Da4 K1. 2. 7 D3. 9 यद्यज्ञस्य; यद्यद्यस्य; G2 यद्यदन्यद् (for यद्यदस्य).

28 K6 om. 28 (cf. v. l. 27). — a) K7 D3. 9 वदंति; T G1-3 M7 वहति (for वहन्ति). — b) K1. 2 corrupt (for सहर्त्विग्भिः). — c) K1. 7 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n3 D8 D2. 3 6 संहृत्य (for संहृत्य). D5. 7 संभूय (for सर्वाणि). — d) D2 G3 निर्वर्तयति; G2 निवृत्तयंति (for निर्वर्त॰).

29 K6 om 29ab (cf. v. l. 27). — a) Ś1 K1. 3. 4 यथार्थानि (for यज्ञा॰). V1 D5. 7 G2 ह; B6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da4 T G1 3 M1. 6. 7 [इ]ह (for हि). G2 दृष्टानि (for सृ॰). — b) K2. 4 यथैव;

C. 12. 9625
B. 12. 269(b). 31
K. 12. 271. 34

न हिनस्ति ह्यारभते नाभिद्रुह्यति किंचन ।
यज्ञो यष्टव्य इत्येव यो यजत्यफलेप्सया ॥ ३०
यज्ञाङ्गान्यपि चैतानि यथोक्तानि नसंशयः ।
विधिना विधियुक्तानि तारयन्ति परस्परम् ॥ ३१
आम्नायमार्षं पश्यामि यस्मिन्वेदाः प्रतिष्ठिताः ।
तं विद्वांसोऽनुपश्यन्ति ब्राह्मणस्यानुदर्शनात् ॥ ३२
ब्राह्मणप्रभवो यज्ञो ब्राह्मणार्पण एव च ।
अनु यज्ञं जगत्सर्वं यज्ञश्चानु जगत्सदा ॥ ३३
ओमिति ब्रह्मणो योनिर्नमः स्वाहा स्वधा वषट् ।
यस्यैतानि प्रयुज्यन्ते यथाशक्ति कृतान्यपि ॥ ३४
न तस्य त्रिषु लोकेषु परलोकभयं विदुः ।
इति वेदा वदन्तीह सिद्धाश्च परमर्षयः ॥ ३५
ऋचो यजूंषि सामानि स्तोभाश्च विधिचोदिताः ।
यस्मिन्नेतानि सर्वाणि बहिरेव स वै द्विजः ॥ ३६

K7 D4.5.7.9 यथैषा; V1 Bo Da3 Dn1.n4 D2.[illegible]6.8 यथार्था; B6–9 Da4 T1 G1.3 यथा हि; D8 M5.7 यथार्षी (Ds1 °र्षीः); T2 G2 यथर्षे (T2 °र्षि); M1.6 यथार्षे (M6 °र्षेः) (for यथा वै). Ś1 K1.2.4 हविः (for श्रुतिः). — c) K6 V1 B6.7.9 Da3.a4 D5.7 T1 G1–3 M5 सर्वे (for पूर्वे). M8 पूततराः (for पूर्व°). K7 Bo.8 (marg.) Dn1 D8 D2.3.6.8 एवं पूर्वतराः सर्वे (D2 °र्वे). — d) K1 प्रवृत्तश्च. K6 B6–9 Da3.a4 [अ]पि हि; T G1–3 M1.6.7 चापि (for चैव).

30 a) K6 हि नास्ति. K7 Ds1 D4.9 माऽलभते; V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds2 D2.3.5.6.8 M1.6.7 (also as in text) नार°; D7 T G1.3 M5 ह्याल° (for ह्यार°). G2 न हिंसेत्या*लभेतै. ❀ Ca: न हिनस्तीति । न तु हिंसा तत्र क्रोधफलम् । ❀ — b) T G1.3 M1.6 नापि (for नाभि-). K7 -द्रुह्यंति; D5.7 -द्रुह्येत (for -द्रुह्यति). Ś1 K1.2.4 Ds1 कंचन; D5 T1 G1.3 कश्चन (for किंचन). G2 नास्यविदूयेत किंचन (sic). — c) K6 V1 B3.7.9 D5.7 T G1.3 M1.5–7 यज्ञैर् (for यज्ञो). K6 V1 B9 Da3.a4 T G1.3 M5.7 Cp यष्टव्यम् (for °व्य). B8 Da3.a4 एवं (for एव). B8 (marg.) यज्ञेयष्टव्यमित्येव; G2 यज्ञैरिष्टांगमित्येव. — d) K6 Dn1 T2 G2 योजयति (for यो यजति). K6.7 Da4 Ds1 D4.9 अफलेच्छया (for °प्सया).

31 a) T2 G2 येतानि (sic) (for चैतानि). — b) K6.7 Bo.6.7.8 (marg. as in text).9 Da3 Dn1.n4 D2.3.6 यज्ञोक्तानि; D8 मयो° (for यथो°). K6 Bo.6.7.9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.6.8 अनुपू(Bo °स)र्वशः; K7 D4.5.7.9 M1.5–7 अत्र सर्वशः; V1 B8 (marg.) अत्र सं(B8 अनुसं)घशः; B8 (orig.) T G1–3 अपि सर्वशः (for नसंशयः). — c) M7 विनियुक्तानि (for विधि°). Ś1 K1.2.4 V1 कर्मणा विधियुक्तेन; G1 विधिना विधिना युक्तस्. — d) K4 वरयंति; K6 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.5–8 धार° (for तार°).

32 a) G2 आम्नानम् (for °यम्). D5.7 नाम्नायमार्षं पश्यामि; M7 आम्नायमार्गं प°. — c) K6 B6–9 D[illegible] D5.7 ते; Ds1 T G1–3 M1.5–7 तद् (for तं). [illegible] B6.7.8 (marg. as in text) Da3.a4 D5.7 T G1–3 M[illegible] 5–7 न मुह्यंति (for ऽनुपश्यन्ति). — d) ❀ Ca: ब्राह्मणस्य विधिविधायकवेदभागस्य अनुदर्शनादुपदेशात् । ब्राह्मणजातीयस्य गुरोरिति वा ॥ ❀

33 a) G1 ब्राह्मणः (for °ण-). Ś1 K1.2.4 धर्मो (for यज्ञो). D5.7 ब्राह्मणप्रभवा यज्ञा. — b) B[illegible] Da3.a4 D5.7 ब्राह्मणार्पणमेव च (B7 ह); T2 °णा ब्रह्म एव च; Cp °णार्पण एव च (as in text). — c) D[illegible] अन्न- (for अनु). Da3 ज्ञानं (for यज्ञं). T1 स्वर्गं (for सर्वं). ❀ Ca: अनु यज्ञं, यज्ञनिमित्तम् ॥ Cp: यज्ञं लक्ष्यीकृत्य ॥ Cs: यज्ञाधीनम् । ❀ — d) K7 D[illegible] यज्ञस्य; D5.7 यज्ञांश्च (for यज्ञश्च). B3 (marg. as in text) [अ]नुजगत्तया (for °नु जगत्सदा). K2 यज्ञश्च जगद्स्सदा (sic). ❀ Ca: अनु जगत्, जगन्निमित्तः ॥ ❀

34 a) K1 B9 G3 ब्राह्मणो (for ब्र°). G2 ओमिति ब्राह्मणा नित्यं. ❀ Cs: योनिः आविर्भावस्थानम् । ❀ — b) K4 नुमः; Da4 मनः (for नमः). Ś1 K1 वौषट् (for वषट्). — c) K6.7 D4.9 प्रसज्यंते; D5.7 प्रयुंजीत; D6 प्रयुंज्यंते; M1.6 प्रयुंजंते (for प्रयुज्यन्ते). — d) D5.7 यथैतानि (for यथाशक्ति). D7 कृतानपि (for °न्यपि).

35 b) K7 D4.9 T2 G1–3 परलोके (for °लोक-). K[illegible] M1.6.7 ब्राह्मण्यं विप्रणश्यति. — c) K6 वहंति; [illegible] वदति. Da4 ह (for [इ]ह). — d) K1.2 T G1.[illegible] M1.5–7 वृद्धाश्च; Ds1 सिद्धश्च; G2 हृष्टाश्च (for सिद्धाश्च).

36 b) K6 G1 स्तोमाश्च; Ds1 स्तोत्राश्च; G2 यज्ञाश्च (for स्तोभाश्च). K7 D5.9 विधि(K7 °दि)नोदिताः (for °चोदिताः). ❀ Ca: स्तोभाः गीत्याधारभूतान्यक्षराणि ॥ Cn: सामपूरकाक्षराणि, हाऽऽयि, हाऽऽवु, इत्यादीनि । ❀ — [illegible]) T G1.3 M1.5–7 वाह्यानि; G2 हन्यानि (for

अग्न्याधेये यद्भवति यच्च सोमे सुते द्विज ।
यच्चेतरैर्महायज्ञैर्वेद तद्भगवान्स्वतः ॥ ३७
तस्माद्ब्रह्मन्यजेतैव याजयेच्चाविचारयन् ।
यजतः स्वर्गविधिना प्रेत्य स्वर्गफलं महत् ॥ ३८
नायं लोकोऽस्त्ययज्ञानां परश्चेति विनिश्चयः ।
वेदवादविदश्चैव प्रमाणमुभयं तदा ॥ ३९

C. 12. 9638
B. 12. 269(a).40
K. 12. 274. 43

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि षष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६० ॥

सर्वाणि). — d) K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D5 D2. 3. 6. 8 भवंतीह (Da4 °ति ह) (for भवतीह). K6. 7 द्विज. D5. 7 भवंति स ह वै द्विज.

37 a) K6 अग्न्याद्ययै (sic); Da4 Dn1 अग्न्याधे- (Da4 °ध)ये; G2 अज्ञाधेये (for अग्न्या°). D2 भवंति. — b) Ś1 K1. 2. 4 यश्; K7 Bo. 3 तच् (for यच्). Ś1 K1. 2 सोम- (for सोमे). D5. 7 सुत; M1. 6 सुधे (for सुते). K1 V1 Dn4 D6 द्विजः; Dn1 Ds1 D2. 8 द्विजं (for द्विज). T1 G1–3 यच्च (G2 यं च) सोमे स्थितं जगत्. — c) Ś1 K1. 2. 4 यश् (for यच्). K4 D4 चेतरे; Da4 G3 चैतरैर्; G2 च वेदैर् (for चेतरैर्). ❀ Cs: महायज्ञैः, अश्वमेधादिभिः पञ्चमहायज्ञैः । ❀ — d) K7 वेदस्; T G1–3 वेदैस् (for वेद). K6 Bo. 6 (marg.). 8. 9 Da3. a4 Dn1. n4 D5 D2. 3. 8 पुनः; K7 D4. 9 ततः; B6. 7 प्रभुः; D6 युत; T1 तदा; T2 G1–3 M5 तथा; M1. 6. 7 अपि (for स्वतः). D5. 7 वेदवांश्च ततस्ततः.

38 a) B9 D5. 7 T2 Ca ब्रह्म (for ब्रह्मन्). K6. 7 Bo. 8–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2–9 M1. 5–7 यजेच्च; T2 यजेत (for य°). G2 [ए]वं (for [ए]व). K1. 4 तस्माद्ब्रह्मण्यजे(K4 °ने)तैव. — b) T2 योजयेच् (for याज°). K6 Bo. 6. 8 (marg.). 9 Da3. a4 विधारयन्; V1 [अ]पि धारयन्; B7 [अ]विधा°; Dn4 D7 विचा° (for [अ]वि°). D2 याजये वापि चारयन्. ❀ Ca (reading ब्रह्म): ब्रह्मैव यजेत, ब्रह्मार्पणविधया यजेत । यजमानत्वरत्विजोऽपि ब्रह्मार्पणन्यायेन याजनं कुर्युः । ❀ — c) K6 Bo. 6. 7. 9 Da3. a4 यजते; B3 D8 यजेत (for यजतः). K6 B6. 8 (marg. as in text). 9 Da3. a4 यज्ञ- प्रेत्य-; V1 Bo Dn4 D2–5. 7. 9 T G1–3 M1. 5–7 यज्ञ- (for स्वर्ग-). — d) B3 (marg. as in text) यथा (for प्रेत्य).

39 a) =(var.) 6. 26. 31a. G1 यज्ञानां (for [अ]य°). — b) D7 परंश्च; G1 परस्य (for परश्च). K2 परश्चेत्यविनिश्चयः; G2 परं लोकाश्च निश्चयः. — c) Ds1 -विभिश्च G1–3 M5. 7 वेदा वेद- (for वेदवाद-). D9 M1. 6 चैवं (for चैव). — d) T1 (for -विदश्च). K6. 7 B3. 9 Da3. a4 D7 G1–3 M6 उभये (for °यं). T2 G2 M1. 5–7 तथा (for तदा). ❀ Ca: उभयं, कर्मकरणं कर्मत्यागश्च । ❀

Colophon. G3 missing: K3. 5 B1–3 Da1. a3 Dn3. n3 D1 G4. 5 M2–4 absent. — *Sub-parvan*: Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D5 D2–9 T G1–3 M1. 5–7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name*: Ś1 K1. 2 V1 Bo. 8 D5 D6. 8 गोकापिली(Ś1 K1. 2 °ले)यं; K6 B6. 7. 9 Da3. a4 D2. 9 गोकपिलीयं; K7 D4. 5. 9 गो(K7 om. गो)कापिलीयप्रशंसा; D7 गोकापिलीयसंवादे यागप्रशंसा; G2 कपिलगायत्रीसंवादायोश्रैष्ठ्यं (sic); M5 गोकपिकीये यज्ञप्रशंसा; M6 कपिलगोसंवादे श्रैष्ठ्यकथनं; M7 कपिलगोसंवादे यागश्रैष्ठ्यकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K6 B7 M1. 6. 7 93; Dn1 Ds1 D7 T1 G1. 3 Ms 95; Dn4 Ds2 94; D8 89; T2 108; G2 90. Ms 95; Dn4 Ds2 94; D8 89; T2 108; G2 90. — *Śloka no.*: Da4 D8 40; Dn4 41; Ds1 28.

२६१

C. 12. 9636
B. 12. 270(69). 1
K. 12. 275. 1

कपिल उवाच ।

एतावदनुपश्यन्तो यतयो यान्ति मार्गगाः ।
नैषां सर्वेषु लोकेषु कश्चिदस्ति व्यतिक्रमः ॥ १
निर्द्वंद्वा निर्नमस्कारा निराशीर्बन्धना बुधाः ।
विमुक्ताः सर्वपापेभ्यश्चरन्ति शुचयोऽमलाः ॥ २
अपवर्गेऽथ संत्यागे बुद्धौ च कृतनिश्चयाः ।
ब्रह्मिष्ठा ब्रह्मभूताश्च ब्रह्मण्येव कृतालयाः ॥ ३
विशोका नष्टरजसस्तेषां लोकाः सनातनाः ।
तेषां गतिं परां प्राप्य गार्हस्थ्ये किं प्रयोजनम् ॥ ४

स्यूमरश्मिरुवाच ।

यद्येषा परमा निष्ठा यद्येषा परमा गतिः ।
गृहस्थानव्यपाश्रित्य नाश्रमोऽन्यः प्रवर्तते ॥ ५
यथा मातरमाश्रित्य सर्वे जीवन्ति जन्तवः ।
एवं गृहस्थमाश्रित्य वर्तन्त इतरेऽऽश्रमाः ॥ ६
गृहस्थ एव यजते गृहस्थस्तप्यते तपः ।
गार्हस्थ्यमस्य धर्मस्य मूलं यत्किंचिदेजते ॥ ७

261

☞ This adhy. is missing in G6 (cf. v. l. 12. 259. 1).

1 ^{a}) Ds1 D2. 8 T1 G1 Cn. -पश्यंति; Cp. s -पश्यन्तो (as in text). — ^{b}) Ds1 यति- (for यान्ति). T1 मार्गकाः; G1 मार्गिताः (for मार्गगाः). ❀ Cn: मार्गगाः, मार्गे सविशेषावस्थायां स्थिताः ॥ Cp: मार्गगाः सत्पथगामिनः ॥ ❀ — ^{c}) K4 D4. 9 तेषां; G2 नेह; M6 नैतां (for नैषां). Ś1 K1. 2. 4. 7 D5. 5. 7. 9 भूतेषु (for लोकेषु). — ^{d}) ❀ Cn: व्यतिक्रमः, मिथ्यासंकल्पः ॥ Cp: विगानम् । ❀

2 With 2, cf. 12. 234. 9; 237. 24. — ^{a}) B9 निर्द्वंद्वो. K4 निनमस्कारा; D5. 7 निर्मन° (for निर्नम°). ❀ Cn: निर्नमस्काराः न कंचिन्नमस्कुर्वन्ति ॥ Cs: फलेच्छया देवतानमस्कारादिरहिताः । Cv: स्वात्मानं प्रति परैः क्रियमाणनमस्कारावाररहिताः । ❀ — ^{b}) K1 निराशीं; K2. 7 G1 °शी- (for °शीर्-). K1 धर्मना; K7 -वचना; Da3 -बंधुना (for -बन्धना). G3 युधाः; M7 शुभाः (for बुधाः). — ^{d}) Dn4 [ऽ]मताः (for °लाः).

3 K2. 4 om. 3^a–4^b. — ^{a}) Ś1 K1 अपवर्गेण; B9 °वर्गेत; Da4 D3. 4. 9 M1. 5–7 °वर्गे च; Dn1 G2 °वर्गेषु; D5 °वर्गेथ (for °वर्गेऽथ). K6 V1 B6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da3. a4 D5. 7 Cp संन्यासे; Dn1 [अ]सत्यागे; G3 संत्यागो (for °गे). ❀ Cs: संत्यागे, अपवर्गविरोधिनां कर्मफलानां त्यागे । ❀ — ^{b}) Ś1 K1. 6 B6 (marg.). 7 Da4 -निश्रमाः (for -निश्चयाः). — ^{c}) Da4 ब्रह्मष्ठा. D5. 7 ये (for च). — ^{d}) D2 कृतालयः. ❀ Cp: ब्रह्मण्येव कृतालयाः, न तु गार्हस्थ्यचिन्तापराः । ❀

4 K2. 4 om. 4^{ab} (cf. v. l. 3). — ^{a}) Da4 विशोक- (for °का). Da4 -रजसास्. — ^{b}) T1 तेषां लोकः सनातनः. — ^{c}) T2 परं (for परां). Da4 om. प्राप्य. — ^{d}) V1 गार्हस्थं; B0 °स्थे; Da4 D5. 7 °स्थ (for °स्थ्ये).

5 G1 om. the ref. K6 D8 स्युमरश्मिर्; K1 D5. 7 स्यूत°; D6 स्थूत°; D7 स्थूण°; T1 G2. 8 यतिर् (for स्यूमरश्मिर्). — ^{a}) T G1–3 एषां (for एषा). B9 om. परमा. K7 Dn1. n4 D2–5. 7–9 काष्ठा (for निष्ठा). — ^{b}) D5 T G1. 3 एषां (for एषा). — D5. 7 om. 5^{cd}. — ^{c}) Ś1 K2 एव चाश्रित्य; T2 क्षमपाश्रित; G1. 3 अनुपा°; G2 न ह्युपा°; M1. 5–7 च व्यपा° (for अव्यपा°). — Ś1 K2. 4 M1. 6. 7 om. (hapl.) 5^d–6^c. — ^{d}) K1 नाश्रमे.

6 With 6, cf. Manu. 3. 77; Vāsiṣṭha Dharmaśāstra 8. 16. Ś1 K2. 4 M1. 6. 7 om. 6^a (cf. v. l. 5). — ^{b}) V1 जीवंते सर्वजंतवः. — With 6^{cd}, cf. Manu. 3. 77^{cd}; 6. 90^{cd}. — ^{c}) D5 एषां; G3 तथा (for एवं). K6 V1 B0. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 3. 5–8 T G1–3 M1. 6. 7 गार्हस्थ्यम् (B9 Da4 D2 T2 °स्थम्) (for गृहस्थम्). — ^{d}) K4 वर्तते; K7 Ds1 D4. 9 वर्तते (for वर्तन्त). Ś1 K1. 2. 4. 6 B9 Dn1 D8 T G1–3 M1. 5–7 इतराश्रमाः.

7 K1 om. 7^{ab}. — ^{a}) G1 गृहस्था (for °स्थ). — ^{b}) V1 D5. 7 तपते (for तप्यते). — ^{c}) K1 गृहस्थस्य; K7 Ds1 गार्हस्थम्; Da4 corrupt; D5. 7 ग्रहस्थस्य (for गार्हस्थ्यम्). D5. 7 तस्य; T1 G1. 3 उक्तं (for अस्य). T G1. 3 M1. 5–7 सर्वस्य (for धर्मस्य). — ^{d}) K1 Ś1 K1. 2. 7 Dn1 Cn. p. s किंचन (for किंचिद्).

प्रजनाद्ध्यभिनिर्वृत्ताः सर्वे प्राणभृतो मुने ।
प्रजनं चाप्युतान्यत्र न कथंचन विद्यते ॥ ८
यास्ताः स्युर्बर्हिरोषध्यो बह्वरण्यास्तथा द्विज ।
ओषधिभ्यो बहिर्यस्मात्प्राणी कश्चिन्न विद्यते ।
कस्यैषा वाग्भवेत्सत्या मोक्षो नास्ति गृहादिति ॥ ९

अश्रद्दधानैरप्राज्ञैः सूक्ष्मदर्शनवर्जितैः ।
निराशैरलसैः श्रान्तैस्तप्यमानैः स्वकर्मभिः ।
श्रमस्योपरमो दृष्टः प्रव्रज्या नाम पण्डितैः ॥ १०
त्रैलोक्यस्यैव हेतुर्हि मर्यादा शाश्वती ध्रुवा ।
ब्राह्मणो नाम भगवाञ्जन्मप्रभृति पूज्यते ॥ ११

C. 12. 9647
B. 12. 270(69).12
K. 12. 275. 12

D4. 9 एंगति; V1 B8 Ca (gloss: चलति, व्यवहरति) एजति; B6 (marg.) एधति; D5. 7 एक्षति; T G1-3 M5 एव हि; M1. 6. 7 ईहति; Cn Cap Cs एजते (as in text). ❀ Cn: एजते, यत्किंचित्सुखार्थी चेष्टते । ❀

8 ^{a}) K4 पूजनादि-; K6 V1 B6-9 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 7. 8 T G2. 3 प्रजनादि-; Da4 प्रजानादि- (for प्रजनाद्धि). K3 Bo अति-; M7 अधि- (for अभि-). G2 -निर्वृत्तं (for °त्ताः). K7 D4-6. 9 M6 प्रजनादभिनिर्वृत्ताः; G1 प्रजानामभि°. — ^{b}) K7 B6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da4 D5. 9 सर्वं-; Ds1 सर्वं (for सर्वे). Ś1 K1. 2. 4 Bo Dn1. n4 Ds D2. 3. 6-8 जनाः; G2 मुनेः (for मुने). — ^{c}) K6 यजनश्च; Bo T2 G1. 3 प्रजनश्च (for °नं). D7 चाप्युत्त; T1 M1. 7 चाप्यतो; G1. 3 चान्यतो; G2 चापि वो; M5. 6 चाप्युतो (for चाप्युत). — ^{d}) D5. 7 तत् (for न). T1 कंचन न; G2 कथं चापि (for कथंचन).

9 K7 om. 9. — ^{a}) K1 यास्ताः; V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 यास्तु; D7 T G1-3 M5 यथा (for यास्ताः). K4. 6 Da3. a4 Dn1 D2. 6. 8 G1. 3 M7 Cn बर्हिर्; Ds1 बहुर् (for बर्हिर्). Ds औषध्यो. ❀ Cn (reading बर्हिरोषध्यः): बर्हींषि तृणानि, ओषध्यो धान्यानि, बहिरन्या ओषध्योऽद्रिजाः सोमपूतिकाद्याः । तासां मूलं वृष्ट्यादिर्गार्हस्थ्यमेव । तथा ह्याह—अग्नौ प्रास्ताहुतिः (Manu. 3. 76) ॥ Cp: बर्हिरोषध्यः, यज्ञाद्वर्हिर्भूता अयज्ञीयाः ॥ Cs: ओषधिशब्देनात्र अन्नं विवक्ष्यते । ❀ — ^{b}) K6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-4. 6. 9 बहिरन्यास्; T G1. 2 M1. 5-7 बहिरन्यस् (for बह्वरण्यास्). Bo Da3 G1. 2 M5. 7 द्विजः; B8 (marg.) Dn1 Ds2 D2. 3. 7 [अ]द्रिजाः; Dn4 Ds1 D6. 8 द्विजाः; T1 G3 [अ]द्रिजः (for द्विज). D5 हिरण्यायास्तथा द्विजः (sic). — ^{c}) T2 M7 ओषधीभ्यो. T1 G1-3 ओषधीभ्योप्यबर्हिष्मान् (G1 °हिष्मान्; G2 °र्हिष्यन्). ❀ Cn: ओषधिभ्यः प्राणादिति समानाधिकरणे पञ्चमी । ❀ — ^{d}) K6 D3 प्राणान्; Dn1 D3 D2. 3 Cn प्राणात्; D2. 6 प्राणा (for प्राणी). D5 T1 G1. 3 M5 कश्चन (for कश्चिन्न). K6 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6-8 दृश्यते (for विद्यते). — ^{e}) G1. 3 तस्य (for कस्य). Da3 वासवेत्; Ds1 वास्तवेत् (for वाग्भ°). K7 सत्यो; G1 सत्यान् (for सत्या). D5 कस्यैषा चाप्युतान्यत्र. — ^{f}) B6. 8 (marg. as in text). 9 Da4 [स]स्ति नगृहादिति; Da3 ते नगृहादिति.

10 ^{a}) K7 D4 अश्रद्दधानैर्; T1 G3 नश्रद्दधानैर्. K1. 4. 7 T G1. 3 अप्रज्ञैः; G2 अप्रथमैः (hypermetric) (for अप्राज्ञैः). — ^{b}) K4 सूक्ष्मादर्शन-; D4. 9 सूक्ष्म° (for सूक्ष्म°). Ds2 -दर्शितैः (for -वर्जितैः). ❀ Cs: यज्ञीया हिंसा न हिंसेति ज्ञानं सूक्ष्मदर्शनम्, तद्वर्जितैः । ❀ — ^{c}) K6 Das. a4 Dn1. n4 D2. 7. 8 Cn (gloss: अप्रतिष्ठैः) निरासैर् (for °शैर्). D2 असलैः (for अलसैः). Ś1 K1. 2. 4 चैव (for श्रान्तैस्). K7 D4. 9 T1 G3 अलसैर्निर्धनैः सैर्निरसैरल्पै(D9 °न्यै-; T1 G3 °ज्ञै)स्; D5 अलसैर्निर्धनैः रज्ञैस; T2 M1. 6. 7 अलसैर्निराशैरप्राज्ञैस् (T2 °रल्पज्ञैस्; M7 °रप्रज्ञैस्); G1 अलसैर्निरसैर्यज्ञैर्. — ^{d}) G2 तप्यमाने (for °मानैः). — ^{e}) K1 शरस्य; K3. 4 V1 Bo. 6. 8 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6-8 G2 M1. 6. 7 (*sup. lin.* as in text) शमस्य; B7 समस्य; D4. 9 शमः स (for श्रमस्य). G1 [उ]परतो; G2 °रमैर् (for °रमो). G1 सृष्टः (for दृष्टः). ❀ Ca: श्रमस्य, जन्ममरणप्रबन्धजन्यस्य ॥ Cp: परगृहे भोजनसिद्धेरुपार्जनादिश्रमो नास्तीति । ❀ — ^{f}) K3 प्रवृज्या; G1. 2 प्रवृत्त्या (for प्रव्रज्या). K4 पूर्वज्यान्यास- पंडितैः (sic); K6 V1 Bo. 6-9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6-8 Cap प्रव्रज्या(K6 °वर्ज्या)यामपंडितैः; D5 G3 °यां (G3 °ना) च पंडितैः. ❀ Ca: श्रद्धाना वेदवचसि कृताश्वासाः पुनर्गृहस्थस्यापि मोक्षं सुखविषयेच्छन्तीत्यर्थः । नामपण्डितैरिति सोपहासम् । ❀

11 The portion from 11^a up to 57^f is lost in Ś1 on missing fol. — ^{a}) K1. 4 V1 M1. 5-7 [ए]व; K3 Da4 [इ]व; K7 D4. 9 [ए]वम् (for [ए]व). K3 हेतुर्वि-; K7 D4. 9 एवं हि; D8 हेतुमिद् (for हेतुर्हि). — ^{b}) K4 ध्रुवं; K7 Da4 ध्रुवाः; G1 ध्रुवः (for ध्रुवा). — ^{c}) K1. 2. 4 ब्रह्मणो (K4 °णा); D4 ब्राह्मणो (for °णो). Dn1 D8 T2 M1. 5-7 भगवन्; G1 बलवान् (for भग°).

12 Ś1 missing (cf. v. l. 11). — ^{a}) G2 स्त्री- (for प्राग्). K2 Dn1 D5 T G1-3 M1. 5-7 गर्भाधान- (for प्राग्). T G1. 3 -मंत्राद्; M1. 6 -मंत्रैर् (for मन्त्रा). °धानात्). T1 G1. 3 द्विजातयः — ^{b}) D5 वर्तते (for प्रवर्तन्ते).

C. 12. 9648
B. 12. 270(69). 13
K. 12. 275. 13

प्रागगर्भाधानान्मन्त्रा हि प्रवर्तन्ते द्विजातिषु ।
अविश्रम्भेषु वर्तन्ते विश्रम्भेष्वप्यसंशयम् ॥ १२
दाहः पुनः संश्रयणे संस्थिते पात्रभोजनम् ।
दानं गवां पशूनां वा पिण्डानां चाप्सु मज्जनम् ॥ १३
अर्चिष्मन्तो बर्हिषदः क्रव्यादाः पितरः स्मृताः ।
मृतस्याप्यनुमन्यन्ते मन्त्रा मन्त्राश्च कारणम् ॥ १४
एवं क्रोशत्सु वेदेषु कुतो मोक्षोऽस्ति कस्यचित् ।
ऋणवन्तो यदा मर्त्याः पितृदेवद्विजातिषु ॥ १५
श्रिया विहीनैरलसैः पण्डितैरपलापितम् ।
वेदवादापरिज्ञानं सत्याभासमिवानृतम् ॥ १६

(for °तिषु). — G2 om. (hapl.) 12ᶜ–15ᵈ. — ᶜ) K1 B7 Dn1 अविस्त्रंभेषु; K2 B8. 9 °स्त्रब्धेषु; K6 M1. 6. 7 °स्त्रंस्तेषु; K7 D4. 9 °श्रस्तेषु; Ds D3. 6 T G1. 3 M5 Ca. p (gloss [both]: जीवत्सु) °श्वस्तेषु; D5 °श्रद्धेषु (for °श्रम्भेषु). B9 D4 om. from वर्तं up to विश्रम्भे (in 12ᵈ). Dn4 वर्तंत. ❀ Ca. s (reading अविश्वस्तेषु): [Ca: अविश्वस्तेषु, जीवत्सु। Cs: कर्मविश्वासहीनेषु संन्यासिष्वपि, वर्तन्ते प्रवर्तन्ते मन्त्राः] ॥ Cn: अविश्रम्भेषु, मानान्तरागम्येषु स्वर्गादिषु। ❀ — ᵈ) K1. 2 B6 विस्त्रब्धेषु; K4 विश्रब्धेषु; K6 विस्त्रस्ते च; K7 D9 विश्रस्तेषु; V1 B0. 7 Dn1 विस्त्रंभेषु; Dn4 D3. 6 T2 G1. 3 M5 Ca. p (gloss [both]: मृतेषु) विश्वस्तेषु; Ds1 विश्रंतेषु; D5 विश्रम्येषु; M1. 6. 7 विस्त्रस्तेषु (for विश्रम्भेषु). Ds D3. 8 [अ]संशयः; T G3 संश्रिताः; G1 संश्रताः (for [अ]संशयम्). ❀ Cn: विश्रम्भेषु ऐहिकेषु वृष्ट्यादिषु साध्येषु। ❀

13 Ś1 missing (cf. v. l. 11). G2 om. 13 (cf. v. l. 12). — ᵃ) K1 दाहाः; Dn1 Ds2 D3 (before corr.). 6 दाहे; T G1. 3 दानं; Cn. p (gloss: अन्त्येष्टिरूपः). s दाहः (as in text). K1. 4 संश्रयेण; K7 °यणं; Ds T G1. 3 Cs (gloss: अस्थिसंचयनं) संग्रहणं; D4. 9 संश्रवणं; D5. 7 °वणे; M1. 5–7 संचयनं; Cn. p संश्रयणे (as in text). ❀ Ca: दाहो मन्त्रवान् अन्त्येष्टिविधया प्रथमः संस्कारः। ततः संश्रयणे सपिण्डने पितृभावः संस्कारसाध्यः। ❀ — ᵇ) K1. 2. 4. 7 D4. 9 T2 संश्रिताः; K6 V1 B0. 6–9 Da3. a4 D5. 7 संश्रितः; Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 Cn संश्रिते; T1 G3 संश्रिता; G1 संश्रता (for संस्थिते). K1 पत्रि-; K4 पत्र-; M1. 6 वात्र; M5 चात्र (for पात्र-). Dn1. n4 D2. 3. 6. 8 M6 Cn -भोजने; T2 -भोजनाः (for -भोजनम्). ❀ Cn: देहे पुनः संश्रिते सति पात्रं जलं, भोजनं च, ते उभे तर्पणनित्यश्राद्धादिरूपेण देये ॥ Ca. p: प्रतिवर्षं मृताहनि पात्रभूतानां (Ca °भूतस्य) ब्राह्मणानां (Ca °णस्य) भोजनम्। ❀ — K7 om. 13ᶜᵈ. — ᶜ) Dn1. n4 Ds2 D3. 6. 8 दाने (for दानं). B6. 8 (marg. as in text). 9 Da4 D4. 9 M1. 5–7 च; T G1. 3 हि (for वा). K1. 2. 4 दानं शु(K2 °नं श्व-; K4 °हं शु)नां गवां चैव; D5. 7 Ca दानं गवां शुनां चैव. ❀ Ca: गवामित्युत्तमसंप्रदानलक्षणं, शुनामिति नीचसंप्रदानोपलक्षणम् ॥ Cn: गवां वैतरण्यादीनां, पशूनां वा गोवृषादीनामुत्सर्गः ॥ Cp: दानं गवां, गोभ्यः पिण्डादीनां दानमित्यर्थः। पशूनां छागादिभ्यः। अप्सु वा मज्जनम्। तदुक्तम्—पिण्डास्तु गोजविप्रेभ्यो दद्यादग्नौ जलेऽपि वा। ❀ — ᵈ) K2 Dn1. n4 अप्सु; K6 Ds1 D2. 4 वाप्सु; D5. 7 च सु- (for चाप्सु). K1 निमज्जनं (hypermetric); Dn1. n4 Ds2 D3. 6 मज्जने; G1 भोजनं (for मज्जनम्).

14 Ś1 missing (cf. v. l. 11). G2 om. 14 (cf. v. l. 12). — ᵃ) K1 अर्चिश्मं(sup. lin. as in text) तो; Da4 °ष्मांतो; Ds1 °ष्मतो; G1 °ष्मदो (for °ष्मन्तो). — ᵇ) K1. 2. 4 D7. 9 क्रव्यादः; K6 काव्यदाः; D2 कव्यादाः (for क्र°). K6 B0. 6. 7. 8 (marg.) Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5–8 तथा (for स्मृताः). — ᶜ) T1 G1 भूतस्य (for मृतस्य). K1. 2. 4 उपपद्यंते; K6. 7 D4. 5. 7. 9 अनुवर्तंते (for °मन्यन्ते). — ᵈ) K1. 2. 4 V1 विधि- (for मन्त्रा). Dn1 Ds M5 -मंत्रश्च; T1 मंत्रस्य (for -मन्त्राश्च). ❀ Cs (reading मन्त्रामन्त्रश्च): मन्त्रैरामन्त्रः आमन्त्रणं मांसभक्षणार्थं पितॄणाम् ॥ Cv (reading मन्त्रामन्त्राश्च): मन्त्राः मन्त्रसहितकर्माणि, अमन्त्राः मन्त्रं विना तूष्णीं क्रियमाणकर्माणि, उपवीतस्य सव्यापसव्यकरणादीनि। ❀ ❀ Ca: कारणं, धर्माचरणयोः। ❀

15 Ś1 missing (cf. v. l. 11). G2 om. 15 (cf. v. l. 12). — ᵃ) D7 क्रोशस्तु; G1 क्रोशात् (for क्रोशत्सु). G1 om. सु. D4. 9 G3 M6 देवेषु; D5. 7 सर्वेषु (for वेदेषु). — ᵇ) Ds1 तु (for ऽस्ति). — ᶜ) K1. 2. 4 B0 ऋणमंतो (for °वन्तो). T2 यथा (for यदा). K1. 2. 4 विप्राः; Da4 D6 मर्त्यः (for मर्त्याः).

16 With 16, cf. 12. 10. 20. Ś1 missing (cf. v. l. 11). — ᵃ) G1–3 क्रिया- (for श्रिया). K1. 2. 4 चपलैः (for अलसैः). ❀ Cp: श्रिया विहीनैरलसैरिति विशेषणाभ्यां कर्मासामर्थ्यं सूचितम्। ❀ — ᵇ) M5 पिण्डितैर् (for पण्डितैर्). K4 D4. 9 अपलायितं (D4. 9 °तैः); K6. 7 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5–8 संप्रवर्तितं (K7 °तंनं); M7 अल्पलापितान् (for अपलापितम्). T1 G1. 3 पितरो ह्यपलापि(G1 °वि)ताः; T2 पितरो ह्यपलापितान्; G2 पितरो न पलायिताः. ❀ Cp: पण्डितैरिति विशेषणाद्यौक्तित्वं सूचितम् ॥ Cv (reading पण्डि-

न वै पापैर्ह्रियते कृष्यते वा
यो ब्राह्मणो यजते वेदशास्त्रैः ।
ऊर्ध्वं यज्ञः पशुभिः सार्धमेति
संतर्पितस्तर्पयते च कामैः ॥ १७

न वेदानां परिभवान्न शाठ्येन न मायया ।
महत्प्राप्नोति पुरुषो ब्रह्म ब्रह्मणि विन्दति ॥ १८

कपिल उवाच ।

दर्शं च पौर्णमासं च अग्निहोत्रं च धीमताम् ।
चातुर्मास्यानि चैवासंस्तेषु यज्ञः सनातनः ॥ १९

अनारम्भाः सुधृतयः शुचयो ब्रह्मसंश्रिताः ।
ब्रह्मणैव स ते देवांस्तर्पयन्त्यमृतैषिणः ॥ २०

सर्वभूतात्मभूतस्य सर्वभूतानि पश्यतः ।

C. 12. 9657
B. 12. 270(69). 22
K. 12. 273. 22

वैश्वपलायितम्) : चपलायितं चञ्चलीकृतम् । ❀ —[c]) K1 वेदवादापतिज्ञातं; K2 °परिज्ञातं; V1 Cp (gloss : अप्रामाणिकत्वं सूचितम्) °वादपरिज्ञानं; D4. 9 M1. 5–7 वेदादेवापविज्ञानं (D4. 9 °तं); T1 G1–3 वेदा (G1 °द·) वेदापवि(G2. 3 °रि)ज्ञानं; T2 वेदा देवाश्च विज्ञानं. —[d]) D4 lacuna; D5. 7 G3 सत्यभास(D7 °ष)म् (for सत्या°).

17 Ś1 missing (cf. v. l. 11). —[a]) G2 पात्रै (for पापैर्). K6 कृष्यते; D3 T2 M1. 6 ह्रीयते; D5. 7 Cp (gloss : वशीक्रियते) क्रियते; T1 G1–3 श्रूयते (for ह्रियते). K1. 2. 4 लिप्यते; K6 ह्रियते; K7 D4. 9 दूयते; V1 रिष्यते; T G2. 3 Cs गृह्यते; G1 ग्रहते; Cp (gloss : धर्ममार्गादाकृष्यते) कृष्यते (as in text). —[b]) K6 यद्; Ds1 lacuna (for यो). B3 वा यजते; M1. 6. 7 नी(M1 नि)यते (for यजते). K2 देव- (for वेद-). ❀ Ca : वेदशास्त्रैः, वेदैरेव शास्त्रैः । अथ वा वेदैः ऋगादिभिः, शास्त्रैः स्मृतिप्रधानेतिहासमीमांसान्यायादिभिः ॥ Cs : वेदशास्त्रैः, वेदचोदनाभिः । ❀ —[c]) K1 तूर्ध्वं; D6 ऊर्ध्व- (for ऊर्ध्वं). K1 Da3. a4 D5. 7 M7 यज्ञात्; K4 यज्ञाः; Dn1. n4 D2. 3. 6. 8 यज्ञैः; T G1–3 M5 यजन्; M1. 6 यज्ञं (for यज्ञः). D5 lacuna; D7 सार्धमेभिः (for °मेति). —[d]) K7 D4. 9 स तं पुनस्; V1 न तं पुनस् (for संतर्पितस्). K7 D4. 5. 7. 9 तर्पयतीह (for °ते च). B9 च कामं; M1. 6. 7 न कामं (M7 °मान्) (for च कामैः). K1. 2. 4 न तं पुरस्त(K4 °स्ता)र्कयते च कामः; T G1–3 M5 ततः पुनस्तात्क्रि(T2 M5 °स्तर्क)यते न कामं.

18 Ś1 missing (cf. v. l. 11). —[a]) V1 B6. 8 (marg. as in text). 9 Da3. a4 Cp देवानां (for वेदानां). K2 M7 परिभावान् (for °भवान्). ❀ Cn : परिभवात्, अनादरात् ॥ Cp : वञ्चनात् ॥ Cs : निन्दनात् । ❀ —[b]) K1 B9 सा(K1 शा)ध्येन; Ds1 D4. 9 शान्येम (for शाठ्येन). G2 माययन् (for मायया). K2 न शाठेन म* यया; D5. 7 शाठ्येन न च मायया. —[d]) B0 Da3 Dn1. n4 D6 ब्रह्मणि (Dn4 °णे) ब्रह्म (by transp.); D8 D2. 3. 8 M5 Cv ब्राह्मणो ब्रह्म. M1. 6 ब्राह्मण् (for ब्रह्म). K2 ब्रह्मण; K4 °नि (for °णि). K4 वर्धते (for विन्दति). ❀ Cp. s : ब्रह्मणि वेदे साक्षात्प्रतिपादितम् (Cs : प्रकाशितम्) ब्रह्म, परमात्मानम् (Cs : कैवल्यम्) । ❀

19 Ś1 missing (cf. v. l. 11). T1 G2 om. the ref. —[a]) K1. 2 दार्शं; K4. 7 Da4 D2. 4. 5. 7. 9 T G1–3 M5 दर्शश् (for दर्शं). B6 D5. 7 T G1–3 M5 पौ(T2 G2 M5 पू)र्णमासश्; Ds1 पूर्णमासं; M1. 6. 7 पौर्णमास्यं (for °मासं). —[b]) K2 त्वग्निहोत्रं; D2 अग्निहोत्रे; M5 [अ]प्यग्निहोत्रं (for अग्नि°). B0 Da3 Dn1. n4 D2. 3. 6. 8 धीमतः; T G1–3 °ता (for °ताम्). —[c]) K2 चातुर्मासानि. G2 चैवाहं (for °संस्). —[d]) K1. 2. 4 येषु; K7 D4. 9 M7 (sup. lin.) एष (for तेषु). K4 यज्ञ·; K6 B0. 6–9 Dn1 D2. 3. 5–8 धर्मः; Da3 ब्रह्म·; Da4 Dn4 धर्म·; T1 G1 यज्ञे (for यज्ञः).

20 Ś1 missing (cf. v. l. 11). —[a]) K4 अनारंभे; Da4 आ*रंभा. K2 सुध्यतयः; K4 सुवृत्तयः (for सुधृतयः). ❀ Cp : सुधृतयः, शोभना धृतिः बहिर्विक्षेपराहित्यं येषाम् । ❀ —[b]) K6 V1 B5. 7. 9 Da3. a4 ·संस्थिताः; B0. 8 (marg.) Dn1. n4 D3 D2. 3. 5–8 M1. 6 ·संज्ञिताः; G1 ·संश्रताः (for ·संश्रिताः). B3 शुचयो ब्रह्मणि स्थिताः. —[c]) K7 ब्राह्मणा. K1. 2 स (for स). Ds2 तान् (for ते). Dn1 Ds1 D4 देवास् (for देवांस्). T G1–3 M5 ब्रा(T1 G3 ब्र)ह्मणा एव तान्देवांस्. —[d]) D5. 7 तर्पयति. K1. 2. 4 Cp (Cpp as in text) अमृतैरपि; K7 D4. 9 T G1–3 M5 Ca °रिव; D3 मनीषिणः (for [अ]मृतै°). ❀ Cp : अमृतैषिणः, अविनश्वरफलार्थिनः । ❀

21 = (var.) 12. 231. 23; 254. 32 : B. 13. 113. 7. Quoted in Śaṁkara's Br. Sū. Bhāṣya under iv. 2. 14. Ś1 missing (cf. v. l. 11). D5 om. (hapl.) 21. —[b]) T2 G2 M5 सर्वं; M1. 6. 7 सम्यग् (for सर्व-). T G1–3 M5 ज्ञानेन (for ·भूतानि). D4 पश्यति (for °तः). —[c]) K1. 2. 4 हि (for [अ]पि). ❀ Ca : इवार्थे अपिशब्दः । ❀ —[d]) K1. 2 चापदस्य; T1 G1–3 M5 ह्यपदस्य (for अ°). ❀ Cp : अपदस्य त्यक्तमिथ्यावलम्बस्य, पदैषिणः परमुपाद्यपदस्य [पुंसः] ॥ Cv : अपदस्य लौकिक

C. 12. 9657
B. 12. 270(69). 22
K. 12. 275. 22

देवापि मार्गे मुह्यन्ति अपदस्य पदैषिणः ॥ २१

चतुर्द्वारं पुरुषं चतुर्मुखं
चतुर्धा चैनमुपयाति निन्दा ।
बाहुभ्यां वाच उदरादुपस्था-
त्तेषां द्वारं द्वारपालो बुभूषेत् ॥ २२

नाक्षैर्दीव्येन्नाददीतान्यवित्तं
न वायोनीयस्य शृतं प्रगृह्णेत् ।
क्रुद्धो न चैव प्रहरेत धीमां-
स्तथास्य तत्पाणिपादं सुगुप्तम् ॥ २३

नाक्रोशमर्छेन्न मृषा वदेच्च
न पैशुनं जनवादं च कुर्यात् ।
सत्यव्रतो मितभाषोऽप्रमत्त-
स्तथास्य वाग्द्वारमथो सुगुप्तम् ॥ २४

नानाशनः स्यान्न महाशनः स्या-

स्थानाशारहितस्य, पदैषिणः मुक्तिपदैषिणः । ❀

22 Ś1 missing (cf. v. l. 11). — [a]) G2 om. चतु. K1. 2. 4 हि पुरं; K6 पुरुषं च; G2 परं* (for पुरुषं). K4 तु चतुर्मुखं (for चतुर्मुखं). ❀ Ca. p: चतुर्द्वारं, चत्वारि बाहुवदनोदरोपस्था (Cp: °पस्थरूपाणि द्वाराणि) द्वारमिवानर्थस्य । ❀ — [b]) D5. 7 चतुर्थाश्च (for °र्धा). T G1 M5 चतुर्मुखे(G1 °खो)नैनम्; G2. 3 °मुखेनैवम्; M1. 6. 7 °मूर्धैवैनम् (for °र्धा चैनम्). K1 एतम्; K2. 4 एनम्; K7 D4. 9 एवैनम् (for चैनम्). K1 Da4 D5. 7. 9 M1 उपयांति (for °याति). K6 B6. 7–9 बाधा; B0. 8. 9 (last two marg.) Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 वाचा; D5. 7 G3 नित्यं; D6 चैव; M1. 6 निष्ठां; M7 निष्ठा (for निन्दा). Kumbh. ed. चतुर्मुखो नैनमुपैति निंदा. ❀ Cn: चतुर्धा विराट्सूत्रान्तर्यामिशुद्धरूपेण । ❀ — [c]) K1 वच; K6 Ds2 D6 वाचम्; D5 चानु; T1 G1. 2 M1. 5. 6 चैवम्; T2 G3 चैनम् (for वाच). K4. 6 Ds1 उदाराद् (for उद°). D5. 7 उपास्यते (for उपस्थात्). M7 वाशव्या तुभ्यामुपरामुदस्था (sic). ❀ Cs: उदरादुपस्थादिति तृतीयार्थे पञ्चमी । ❀ — [d]) K6 तेषां द्वारैर्; T1 वाचैवैतद्; T2 M5 वाचा चैव; G1–3 वाचैव; M1. 6 तेषां च द्वारं (for तेषां द्वारं). K4 द्वारपाले (for °पालो). D5. 7 तेषां द्वारं द्वारपालैः सुगुप्तं. ❀ Cp: बुभूषेत संवृणुयात् । ❀

23 Ś1 missing (cf. v. l. 11). — [a]) K4 माक्षं; K6 नाक्षौ (for नाक्षैर्). K2 देवीन्; K4 दैव्या; K6 देव्येन्; K7 G1 दिव्यैर्; B7 दीव्येर्; B9 M7 दीव्यैर्; Ds1 दिव्येन् (for दीव्येन्). K1. 2 नाददेत; G2 °धीत (for °दीत). G2 om. from न्यवित्तं up to भाषो (in 24[c]). K6 [अ]ज्यवित्तं; D3 [अ]न्यवृत्तं; D5. 7 [अ]थ वित्तं; G1 [अ]न्यवित्ता (for °वित्तं). — [b]) K1. 2. 6. 7 V1 B6. 8. 9 Da4 Ds2 D8. 9 च (for वा). K2 [अ]प्यग्नीयस्य; Da3. a4 [अ]योनियस्य; Cv °निजस्य (for °नीयस्य). K1. 2 B6. 8. 9 स्रुवं; K6 V1 Da4 Ds1 Cs श्रुवं; K7 B0. 7 Ds2 D2–4. 6. 9 श्रुतं; ... सुता (for शृतं). K1. 2. 4 V1 प्रगृह्येत्; B0 °ह्णीयात्; Dn1 Ds2 D2. 3 Cn प्रगृह्णात्; Dn4 D8 °ह्णन्; Ds1 °ह्णान् (for °ह्णेत्). D5. 7 न (D5 om.) गृह्णीयाद्धीनयोनेः श्रुतं च; T G1. 3 M1 ना(T1 G3 न-; G1 [अ]न्य)योनिजस्येह ध्रु(T2 M1 स्रु)वं प्रगृह्णेत्; M1. 6 नायोनिजस्यैव स्रुवं प्रगृह्णेत्; M1 न योनिहीनस्येह ध्रुवं प्रगृह्णेत्. ❀ Cn: शृतं, हविः प्रगृह्णात्, प्रतिगृह्णीयात् । पञ्चमलकारोऽयम् ॥ Cs (reading श्रुवं): हीनजन्मानं न याजयेदित्यर्थः । ❀ — [c]) B9 [s]पि (for न). K1. 2 चेह; K6 B6 D5. 7 T G1. 3 M1. 5. 6 [ए]व; K7 D9 चैवं; B9 नैव (for चैव). K6 प्रहरेद् (for °रेत). K6 V1 B6–9 Da4 D5. 7 T G1. 3 M1. 5–7 विद्वांस् (for धीमांस्). — [d]) B0 तस्यास्य (for तथास्य). K1 Da4 D9 [अ]स्य स्यात्; B6 चास्य; B9 D5. 7 ह्यस्य; D4 [अ]स्य सत्; T1 G1. 3 तस्य (for [अ]स्य तत्). D4 पाणिपदे; T G1. 3 पाणि(G1 °ण्य)द्वारं (for °पादं). K4 सुतप्तं (for सुगुप्तम्). K6 तथा ह्यस्य स्यात्पाणिपादं प्रगुप्तं. ❀ Cp: पाणिपादमित्युक्तेः पादगुप्तिरपि कुत्सितदेशगमननिवृत्त्या विवक्षिता । ❀

24 Ś1 missing (cf. v. l. 11). G2 om. up to भाषो (cf. v. l. 23). K7 om. (hapl.) 24. — [a]) K6 B3. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da3. a4 ना(K6 न)क्रोधम्; T2 lacuna (for नाक्रोशम्). K4 D3. 5. 9 आच्छें(D3 °छें)न्; B6 (marg.) T1 G1. 3 M1. 5–7 इच्छेन्; B9 अर्हेन्; Dn1. n4 D8 D2 T2 ऋच्छेन्; D8 ऋर्छेन् (for अर्छेन्). B0. 8 (marg.) Dn1 Ds2 D3. 5–7 वृथा (for मृषा). ❀ Cp (reading न क्रोधमर्छेत्): क्रोधपूर्वं न वदेदित्यर्थः । ❀ — [b]) D8 पेशुनं; M6 पैशुन्यं (for पैशुनं). K1. 2. 4 परवादं; Da3. a4 नानु° (for जन°). T1 G1. 3 M1. 6. 7 न (for च). ❀ Cp: जनवादं जनैः सह ग्राम्यकथाम् । ❀ — [c]) T1 G1 तस्यै (for सत्य°). T1 -वृत्तम्; G3 -व्रतम् (for -व्रतो). T G1. 3 [अ]मितभाषी; M1. 6 मितभाषे (for °भाषो). G2 [s]प्रमत्तास् — [d]) M1 तथास्यो (for °स्य). D5. 7 तथास्य वाग्जातमथो सुगुप्तं.

दलोलुपः साधुभिरागतः स्यात् ।
यात्रार्थमाहारमिहाददीत
तथास्य स्याज्जाठरी द्वारगुप्तिः ॥ २५
न वीरपत्नीं विहरेत नारीं
न चापि नारीमनृतावाह्वयीत ।
भार्याव्रतं ह्यात्मनि धारयीत
तथास्योपस्थद्वारगुप्तिर्भवेत ॥ २६
द्वाराणि यस्य सर्वाणि सुगुप्तानि मनीषिणः ।
उपस्थमुदरं बाहू वाक्चतुर्थी स वै द्विजः ॥ २७
मोघान्यगुप्तद्वारस्य सर्वाण्येव भवन्त्युत ।
किं तस्य तपसा कार्यं किं यज्ञेन किमात्मना ॥ २८
अनुत्तरीयवसनमनुपस्तीर्णशायिनम् ।
बाहूपधानं शाम्यन्तं तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ २९
द्वंद्वारामेषु सर्वेषु य एको रमते मुनिः ।
परेषामननुध्यायंस्तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ ३०
येन सर्वमिदं बुद्धं प्रकृतिर्विकृतिश्च या ।

C. 12. 9667
B. 12. 270(69).32
K. 12. 275. 32

---

25 Ś$_1$ missing (cf. v. l. 11). — ^{a}) K$_4$ नामा-मनः; T$_2$ नानाशनाः (for °शनः). — ^{b}) K$_{1.2}$ नलोलुपः (for अलो°). K$_{1.2.4.7}$ D$_{4.9}$ साधुरिहागतः; V$_1$ °भिः संगतः; T G$_{1.3}$ M$_{1.5-7}$ °रनागसः; Cp साधु निरागसः (for साधुभिरागतः). G$_2$ अलोलुपः सादरनागसः स्यात्. — D$_4$ reads 25^c–26^b twice. — ^{c}) K$_6$ V$_1$ B$_{5.8}$ Da$_4$ D$_{5.7}$ अथाददीत; B$_9$ उपा°; D$_6$ इहाददान (for °ददीत). — ^{d}) M$_7$ तदा (for तथा). D$_{5.7}$ ततस्तस्या (for तथास्य स्याज्). K$_{1.2.4.7}$ D$_9$ M$_{1.6}$ सा; T$_1$ G$_{1-3}$ तज्; M$_7$ स्यां (for स्याज्). Ds$_1$ जागरी; D$_4$ (both times) जावरी; T G$_{1-3}$ M$_{5-7}$ जठर-; M$_1$ जठरे (for जाठरी). K$_1$ द्वारातप्तिः; G$_2$ -द्वारगुप्तं (for द्वारगुप्तिः).

26 Ś$_1$ missing (cf. v. l. 11). For the repetition in D$_4$, cf. v. l. 25. — ^{a}) Da$_4$ -पत्नी (for -पत्नीं). ❀ Cn: हे वीर, युधिष्ठिर(!) । पत्नीं यज्ञसंबन्धवर्तीं नारीं न विहरेत, न विभजेत, तदुपरि स्त्र्यन्तरकरणेन धर्मार्थकामेषु तां विभागवतीं न कुर्यात् ॥ Cp: वीरपत्नीमन्यपूर्वां न विवहेत्, न परिगृह्णीयात् । ❀ — ^{b}) T G$_{1.3}$ M$_5$ चैव (M$_5$ चापि) भार्याम् (for चापि नारीम्). K$_1$ D$_6$ अनृता; K$_2$ °तं; K$_6$ °ते; Da$_1$ D$_8$ अमृताव्; D$_4$ (both times).$_7$ अनृताम् (for अनृताव्). K$_{1.4}$ च (K$_4$ चा-) ह्वयेत; K$_6$ B$_{8.9}$ Da$_{3.4}$ D$_6$ चाह्वयीत; K$_7$ D$_4$ (both times).$_9$ T G$_{1.3}$ M$_5$ आह्वयेत (K$_7$ °ति); B$_7$ चाभूयीत (for आह्व°). G$_2$ तद्वेद भार्यामनृतावाह्वयेत. — ^{c}) K$_{1.2}$ D$_5$ व्रतस्य; T$_1$ -व्रत्तं हि; G$_2$ -वृत्तं हि (for -व्रतं हि). K$_6$ V$_1$ B$_{8.9}$ Da$_4$ चात्मनि; D$_8$ ह्यात्मना (for °नि). K$_{1.2.7}$ B$_6$ (marg. as in text).$_7$ Da$_1$ D$_{4.9}$ T G$_{1-3}$ M$_5$ धारयेत (B$_6$ °त्); D$_{5.7}$ °रयेत्तथा (D$_7$ om. तथा) (for °यीत). ❀ Cn: भार्याव्रतं, परस्त्रीवर्जनम् । ❀ — ^{d}) Da$_4$ [अ]स्योपस्था-; T$_1$ G$_3$ तस्योपस्थ- (for [अ]स्यो°). G$_2$ -द्वाम- (for -द्वार-). K$_7$ D$_{4.9}$ भवेत्; Da$_3$ D$_6$ भवेत् (for भवेत). D$_{5.7}$ यथास्योपस्थ(D$_7$ यथा तस्योपस्थ)द्वारगुप्तिं समेति.

27 = (var.) B. 12. 300[299]. 28. Ś$_1$ missing (cf. v. l. 11). — ^{a}) M$_5$ चत्वारि (for द्वाराणि). D$_{5.7}$ चास्य (for यस्य). K$_{1.2.4}$ गुप्तानि; M$_5$ द्वाराणि (for सर्वाणि). — ^{b}) K$_{1.2.4}$ सर्वानि (K$_2$ °णि) हि (for सुगुप्तानि). — Da$_{3,a4}$ om. 27^{cd}. — ^{c}) K$_{1.2}$ पादं; T$_2$ G$_{1.2}$ M$_5$ पाणिद्; M$_{1.6.7}$ पाणी (for बाहू). — ^{d}) K$_6$ V$_1$ B$_{0.6-9}$ च स; Dn$_1$ n$_4$ D$_8$ D$_{2.6.8}$ भवेद्; T$_2$ G$_2$ च वै (for स वै). K$_{4.7}$ B$_8$ Dn$_1$ n$_4$ Ds$_2$ D$_{2-6.8.9}$ T$_2$ द्विज (for द्विजः). ❀ Cp: स वै द्विजः, कर्माण्यकृत्वापि । गुप्त्यभावे कर्मणां कृतानामपि वैयर्थ्यम् । ❀

28 Ś$_1$ missing (cf. v. l. 11). — ^{a}) K$_7$ यो यान्यस्य याति; D$_{4.9}$ यो यानि; D$_9$ (marg. sec. m.) यान्यस्य. — ^{b}) K$_2$ (for मोघानि). D$_{5.7}$ मोहादगुप्तद्वारस्य. — ^{c}) D$_6$ तपसः (for °सा). — ^{d}) सर्वानि (for °णि). K$_6$ B$_{8.7.9}$ दारेण; Da$_4$ द्वारेण (for यज्ञेन). K$_2$ अज्ञेन; K$_{1.2.4}$ आयुषा (for आत्मना).

29 Ś$_1$ missing (cf. v. l. 11). — ^{b}) K$_{1.2.4}$ G$_1$ अनुपस्तीर्य- (for °स्तीर्ण-). K$_2$ -शायितं; D$_5$ -साधनं (for -शायिनम्). — ^{c}) K$_1$ D$_7$ बहूपधानं; K$_2$ बाहु-पदानं (for °पधानं). K$_7$ साम्यंतं (for शाम्यन्तं). T$_1$ G$_{1-3}$ बाहूपशायिनं शांतं. — ^{d}) K$_2$ ब्रह्मणं (for ब्रा°). — After 29, K$_6$ reads 32.

30 Ś$_1$ missing (cf. v. l. 11). K$_{3.4}$ om. (hapl.) 30. — ^{a}) K$_1$ द्वारारामेषु; G$_2$ द्वंद्व° (for द्वंद्वा°). ❀ Ca: द्वंद्वारामेषु, सुखदुःखादौ बद्धरतिषु संसारिषु मध्ये ॥ Cs: सहायरतेषु । ❀ — ^{b}) Cp: शीतोष्णादौ बद्धरतिषु ॥ K$_1$ वसते D$_{5.7}$ य एवं; G$_2$ यल्लोको (for य एको). V$_1$ B$_{8-9}$ Da$_{3,a4}$ बुधः (for मुनिः). (for रमते). B$_8$ अनुप°; M$_{1.6}$ अनव- — ^{c}) K$_7$ D$_{4.9}$ अनभि°; K$_7$ D$_9$ -ध्यायस (for -ध्यायंस). (for अनन°).

C. 12. 9667
B. 12. 270(69). 32
K. 12. 275. 32

गतिज्ञः सर्वभूतानां तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ ३१

अभयं सर्वभूतेभ्यः सर्वेषामभयं यतः ।
सर्वभूतात्मभूतो यस्तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ ३२

नान्तरेणानुजानन्ति वेदानां यत्क्रियाफलम् ।
अनुज्ञाय च तत्सर्वमन्यद्रोचयतेऽफलम् ॥ ३३

फलवन्ति च कर्माणि व्युष्टिमन्ति ध्रुवाणि च ।
विगुणानि च पश्यन्ति तथानैकान्तिकानि च ॥ ३४

गुणाश्चात्र सुदुर्ज्ञेया ज्ञाताश्चापि सुदुष्कराः ।
अनुष्ठिताश्चान्तवन्त इति त्वमनुपश्यसि ॥ ३५

स्यूमरश्मिरुवाच ।

यथा च वेदप्रामाण्यं त्यागश्च सफलो यथा ।
तौ पन्थानावुभौ व्यक्तौ भगवंस्तद्ब्रवीहि मे ॥ ३६

---

31 Ś1 missing (cf. v. l. 11). K1 om. (hapl.) 31–32. D7 transp. 31 and 32. — ^{a}) G1 एन (for येन). K2 G1 बद्धं; B9 सर्वं; Da4 युद्धं; D5. 7 विश्वं (for बुद्धं). — ^{b}) K7 प्रकृति-; Da4 प्रवृत्ति-; D7 प्रकृतिं (for °तिर्). Ds1 याः; D5. 7 यः (for या). ❀ Cp: प्रकृतिर्ब्रह्ममात्रम्, विकृतिर्मायाहेतुकं द्वैतजातम् । ❀ — ^{c}) K2 गतिज्ञं; K6 मतिज्ञः; M5 गतिश्च (for °ज्ञः).

32 Ś1 missing (cf. v. l. 11). K1 om. 32 (cf. v. l. 31). K2, 4 om. (hapl.) 32. K6 reads 32 after 29. D7 transp. 31 and 32. With 32^{ab}, cf. 12. 21. 4^{ab}; 168. 42^{ab}; B. 12. 326. 33^{ab}; 12 App. I (No. 4), line 27; Harivaṁśa 1. 30. 41^{ab}. — ^{a}) B0 Ds2 D3 अभयः (for °यं). B8 (marg.) यस्य (for सर्व-). K7 D4. 5. 7. 9 M7 अभयं यस्य सर्वेभ्यः. — ^{b}) Da3. a4 कुतः (for यतः). — ^{c}) K7 यं (for यस्).

33 Ś1 missing (cf. v. l. 11). Before 33, V1 B0. 6–9 Da4 D6 Cp ins. कपिल उवाच. — ^{a}) D5 मांतरे न. T G1. 3 M5. 7 -जानाति (for -जानन्ति). — ^{b}) K2, 4 G2, 3 देवानां (for वेदानां). K6 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5–8 Cp. s दान(V1 वेद)-यज्ञ- (for वेदानां यत्). T G1–3 M1. 5–7 यः; B8 (marg.) तु (for यत्). M7 Cp. s क्रियाः (for क्रिया-). ❀ Ca: वेदानामिति वेदानित्यर्थे, छान्दसत्वात् । कर्मणो वेदान्विना क्रियाफलमपि न जानन्तीति अवश्यं वेदः सर्वैः प्रमाणतया अभ्युपगम्यः । ❀ — K7 om. (hapl.) 33^{cd}; V1 reads the same on marg. — ^{c}) Dn1. n4 Ds D2–4. 6. 8. 9 अविज्ञाय (for अनु°). V1 अननुज्ञाय तत्सर्वम्. — ^{d}) Dn1 दोहयते (for रोचयते). ❀ Ca: मुमुक्षुः पुनः तत्सर्वमभ्यनुज्ञायापि अफलमेवाखिलं कर्म रोचते, ब्रह्मार्पणधिया ॥ Cp: यद्यपि पूर्वकाण्डे फलमन्तरेण दानयज्ञक्रियाः नानुजानन्ति तथापि तत् फलरागिणं प्रत्यनुज्ञाय उत्तरकाण्डे फलमन्तरेण तेषामेव दानादीनां अन्यत्फलं विविदिषाख्यं रोचयते । ❀ — After 33, K1, 2, 4, 6, 7 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–9 T G1. 3 Ca. p. v editions read for the first time 12. 262. 16^{c}–18^{b} (K7 D4. 9 16^{c}–17^{d}), repeating the same in proper place.

34 Ś1 missing (cf. v. l. 11). — ^{b}) K7 D4. 5. 7. 9 पुष्टिमं(D7 °वं)ति (for व्युष्टि°). T2 G1 M5–7 Ca [अ]ध्रुवाणि; Cp (gloss: बहुकालव्यवस्थापिफलहेतुत्वात्) ध्रुवाणि (as in text). Da4 व्युच्छितं निष्कवाणि च (sic). ❀ Ca: व्युष्टिमन्ति, ब्रह्मलोकादिप्राप्त्या ॥ Cn: व्युष्टिः पारमैश्वर्यं, तद्वन्ति ॥ Cp: व्युष्टिमन्ति वैदिकत्वाद्बुद्धिजनकानि ॥ Cs: व्युष्टिमन्ति, परिणामवन्ति ॥ Cv: व्युष्टिः विभागः, तद्वान्ति । ❀ — ^{c}) K1 निगुणानि; K7 D4. 5. 7. 9 निर्गु°; Ds1 विगृ°; G2 विपु° (for विगु°). ❀ Cp: विगुणानि, हिंसाबहुलतया दोषवन्ति ॥ Cs: विगुणानि, अन्यूनानतिरिक्ततया कर्तुमशक्यानि । ❀ — ^{d}) B3 न (for च). K1. 2. 4 D8 D4. 9 T G1 M1. 5. 6 तथाने(D8 D9 T1 G1 °नै)कानि केचन (K2. 4 T1 G1 केन च); G2 तथा सत्राणि केचन; G3 तथा नैकानि केनचित्. — After 34, K7 D4. 9 read 12. 262. 18^{ab}, for the first time, repeating it in its proper place.

35 Ś1 missing (cf. v. l. 11). — ^{a}) K6 चात्र (for. चात्र). T G1–3 M1. 6. 7 तु; M5 हि (for सु-). K1 सुदज्ञेया (sic); K7 सदुर्ज्ञेयो. ❀ Ca: गुणाः, यजमानस्य ऋत्विजां च मनःशुद्ध्यादयः । ❀ — ^{b}) K6 B0. 6–9 Da3. a4 ज्ञातारोत्र; V1 °रोपि; Dn1. n4 D8 D2. 8. 9 °श्चात्र; D5. 7 M1. 6. 7 °रश्च; G2 ज्ञाता*पि (for ज्ञाताश्चापि). K1 सुदुष्करः; D5. 7 सुदुष्करं; M7 °ष्कंभाः. D6 ज्ञातारश्चात्र दुष्कराः. — ^{d}) B6 (marg. as in text) 7. 8 (marg. as in text) Da3. a4 T G1–3 M1. 5–7 अपि (for अनु-). K6 Da4 -पश्यति (for °सि).

36 Ś1 missing (cf. v. l. 11). K7 D4. 9 om. (hapl.) 36–37. G1. 2 om. the ref. K6 B9 स्युमरश्मिर्; D5 स्थूम°; D7 स्थूण°; M7 स्यूमरमी (for °रश्मिर्). — ^{a}) K6 तथा (for यथा). Da4 -प्रामाण्यंस्. K1. 2 यथा प्रमाणं (K1 om. णं) वेदाश्च; T1 G1–3 यथा च देव(T1 वेद)ब्राह्मण्यम्. — ^{b}) Da4 त्यागस्य; D5 त्यागस्य; D7 न्यायश्च (for त्यागश्च). K1. 2 T1 M1. 5–7 सकलो; K4 सफले (for °लो). T1 G1–3

कपिल उवाच ।

प्रत्यक्षमिह पश्यन्तिं भवन्तः सत्पथे स्थिताः ।
प्रत्यक्षं तु किमत्रास्ति यद्भवन्त उपासते ॥ ३७

स्यूमरश्मिरुवाच ।

स्यूमरश्मिरहं ब्रह्मञ्जिज्ञासार्थमिहागतः ।
श्रेयस्कामः प्रत्यवोचमार्जवान्न विवक्षया ।
इमं च संशयं घोरं भगवान्प्रब्रवीतु मे ॥ ३८

प्रत्यक्षमिह पश्यन्तो भवन्तः सत्पथे स्थिताः ।
किमत्र प्रत्यक्षतमं भवन्तो यदुपासते ।
अन्यत्र तर्कशास्त्रेभ्य आगमाच्च यथागमम् ॥ ३९

आगमो वेदवादस्तु तर्कशास्त्राणि चागमः ।
यथागममुपासीत आगमस्तत्र सिध्यति ।
सिद्धिः प्रत्यक्षरूपा च दृश्यत्यागमनिश्चयात् ॥ ४०

C. 12. 9580
S. 12. 270(69). 45
K 12. 278. 45

नौर्नावीव निबद्धा हि स्रोतसा सनिबन्धना ।

त्यागश्च कलौ यथा. —c) K6 B6.9 Da4 D3 (by corr. as in text) व्यक्तं; M1.6.7 तावद् (for व्यक्तौ). —d) K1 भगवांस्; G1 उभयं. M1 तां (for तद्). D8 ब्रवीमि; T G1–3 वदस्व (for ब्रवीहि). D8 ते (for मे).

37 Ś1 missing (cf. v. l. 11). K7 D4.9 om. 37 (cf. v. l. 36). T G1 om. the ref. —a) B6.7.8 (marg. as in text).9 Da4 अपि; Ds1 T G1.3 M1.5–7 इव; G2 एव (for इह). K1.2.4 पश्यामि; D5.7 T G1–3 M1.5–7 पश्यंतो (for °ति). —b) K1.2.4 शाश्वते (K2 °ती) (for भवन्तः). K2 सत्परः; B6.7.9 Cp (gloss: कर्ममार्गे) स्वपथे; Da3.a4 सुप्र(Da4 °प)थे; M1.6 सत्पथि; M7 सत्वति (for सत्पथे). K1.2 स्थितः. ❀ C8: सत्पथे स्थिताः, त्यागपथमसत्पथं पश्यन्त इव कर्मपथे स्थिता इत्यर्थः। ❀ — After 37ab, M1.6.7 read 39cd for the first time, repeating it in its proper place. G1.3 M5 om. (hapl.) 37c–39b. M1.6.7 om. (hapl.) 37cd. —c) V1 प्रत्यक्षं च; T1 °क्षकं (for °क्षं तु). B6.9 Da3.a4 अत्रास्ते; D6 अत्रापि (for °स्ति). G2 प्रत्यगेकं यदत्रास्ति. —d) Ds1 यदा (for यद्). G2 वदंत (for भवन्त).

38 Ś1 missing (cf. v. l. 11). G1.3 M5 om. 38 (cf. v. l. 37). T G2 M1 om. the ref. K6 B9 Ds1 D8 स्युमरश्मिर्; K7 D9 स्यूत°; D5 स्थूम°; D7 स्थूण° (for स्यूम°). V1 reads 38a–39b on marg. —a) K1.6 B9 Ds1 स्यु(K1 सू)मरश्मिर्; K7 D9 स्यूत°; Da3 स्यूमरश्मिम्; D5 स्थूमरश्मिर्; D7 स्थूण° (for स्यूम°). T M7 विद्वन्; G2 विद्वान् (for ब्रह्मन्). —b) G2 [आ]त्मनः (for [आ]गतः). ❀ Cn. 8: इहागतः, गवि प्रविष्टः। ❀ —c) Da4 श्रेयस्कामे; D5.7 °स्कामं; G2 श्रीयस्कामः. G2 M6 प्रत्यवोचन् (for °वोचम्). —d) Da4 विवक्षुयात्; Ds1 °क्षतो (for °क्षया). B6.8 M7 आर्जवात्तु(B6 [marg. as in text])-विवक्षया; G2 मा जही न विवत्सया. ❀ Cn: विवक्षया, स्वपक्षनिर्वाहेच्छया। वहतेरिदं रूपम्। न प्रातिभट्येनेत्यर्थः ॥ C8: न विवक्षया, विवादेच्छया। ❀ —e) G2 मलं (for इमं). K1.2.4 तु; D5 स (for च). K7 D4.9 सशिवं; G2 संश्रयं (for संशयं). —f) Da4 प्रभृवितु (sic) (for प्रब्रवीतु).

39 Ś1 missing (cf. v. l. 11). G1.3 M5 om. 39ab (cf. v. l. 37). V1 reads 39abcd on marg. —a) Ds1 T G2 M1.6 इव (for इह). —b) K7 D4.9 M1.6.7 सत्पथि (for °थे). — M1.6.7 read 39cd for the first time after 37ab. —c) K7 प्रत्यक्षकृतं; Ds1 °क्षं**; D6 M5 °क्षमतं (D6 °तमे) (for °क्षतमं). —d) K7 भवतो यद्; B0.8 (marg.) D6 भगवान्यद्; T G1–3 M1 (both times).5.6.7 (last two both times) भगवंत (G2.3 °तम्) (for भवन्तो यद्). K1.2 [s]न्यद्; K4 [s]न्ये; Ds1 D2 यम् (for यद्). K6 B6–9 Da3.a4 D5.7 दृश्यत्यागमनिश्चयात् (B6 °नुत्तमात्; V1 Da3.a4 °निश्चयः). —e) K1.2.7 D4.9 तत्त्व-; D5.7 Cp T1 G1.3 धर्म-; B6 (marg. as in text) (Cpp as in text) तंत्र-; G2 कर्म- (for तर्क-). —f) G1 B0 Dn1.n4 D8 D2.3.6.8 आगमार्थं; D5.7 °मश्च; T G2.3 यथा °माश्च (for °माच्च). D5.7 यथागतः; T G2.3 यथा मम; G1 यथाक्रमं (for °गमम्).

40 Ś1 missing (cf. v. l. 11). —a) K2 देव- (for वेद-). K1.2.4 -शास्त्रं; K6 Da3 Dn4 Ds2 D3.8 M1 -वादास्; D7 -मार्गस् (for -वादस्). —b) K2 देव-; K4 वेद-; K6 B6 (marg. as in text).9 Da3.a4 Cp (Cpp as in text) तंत्र- (for तर्क-). G1.3 -सुत्राणि; G2 -सूक्ष्माणि (for -शास्त्राणि). M7 चागमाः. —c) B0.6.7.8 (marg.).9 Da4 Dn1.n4 Ds2 D2.3.5–8 यथाश्रमम् (for °गमम्). M7 उपासीनाः (for °सीत). —d) G1 विध्यति B6.7.9 Da3.a4 D5.7 तात (for तत्र). (for सि°). M7 सिध्यंति ब्रह्माणि श्रिताः. ❀ Cp: सिध्यति फलभाग्भवति। ❀ —e) K7 सिद्ध-; G1.3 बुद्धि- (for सिद्धिः). Da4 प्रत्यक्षरूपां. —f) K1.2.4.7 D4.9 दृश्येत; G1 सूदयति (for दृश्यति).

C. 12. 9681
B. 12. 270(69). 45
K. 12. 275. 45

ह्रियमाणा कथं विप्र कुबुद्धींस्तारयिष्यति ।
एतद्ब्रवीतु भगवानुपपन्नोऽस्म्यधीहि भोः ॥ ४१
नैव त्यागी न संतुष्टो नाशोको न निरामयः ।
न निर्विवित्सो नावृत्तो नापवृत्तोऽस्ति कश्चन ॥ ४२
भवन्तोऽपि च हृष्यन्ति शोचन्ति च यथा वयम् ।
इन्द्रियार्थाश्च भवतां समानाः सर्वजन्तुषु ॥ ४३
एवं चतुर्णां वर्णानामाश्रमाणां प्रवृत्तिषु ।
एकमालम्बमानानां निर्णये किं निरामयम् ॥ ४४
कपिल उवाच ।
यद्यदाचरते शास्त्रमथ सर्वप्रवृत्तिषु ।
यस्य यत्र ह्यनुष्ठानं तत्र तत्र निरामयम् ॥ ४५
सर्वं पावयते ज्ञानं यो ज्ञानं ह्यनुवर्तते ।

---

41 Ś1 missing (cf. v. l. 11). — a) T2 M7 गौर् (for नौर्). K7 V1 B8 (marg. as in text) D4. 9 M6. 7 नाप्येव; D5. 7 नावेव; G1 नाविव (for नावीव). K2 निरुद्धा हि; Da4 निबद्धानि; G2 विबाध्यानि (for निबद्धा हि). Cpp अंधस्येवांधलग्नस्थम्. — b) K6. 7 V1 Bo Da4 D4. 9 श्रोतसा (for स्रो°). K7 D4. 9 T G2. 3 M5 सं-; G1 तं; M1 वि- (for स-). T2 -निबंधता (for °बन्धना). K1. 2. 4 D5. 7 स्रोतसामनिबंधने (D5. 7 °ना); C3 (gloss : अज्ञे पुरुषे संबद्धा) स्रोतसासन्निबंधना. — c) K1. 7 ह्रियमाना; V1 Bo. 7 क्रियमाणा; Dn4 D3. 6 T1 G1 ह्रीय°; D5. 7 क्लिश्यमाना (for ह्रियमाणा). V1 विद्वन् (for विप्र). — d) K6 कुबुद्धीस्; K7 D9 दुर्बुद्धींस्; V1 Bo. 6–9 D2. 3. 5–8 कुबुद्धिस्; Da4 Ds2 T G1–3 M1. 6. 7 °द्धिं (for °द्धींस्). — T G1–3 M6 Kumbh. ed. read 41ef after 44. — e) D6 बृहद् (for एतद्). V1 B6–9 Da4 ब्रवीहि (for °तु). K2 V1 B6–9 M7 भगवन् (for °वान्). — f) K6 B6–9 उपसन्नो; K7 D9 उपासको (for उपपन्नो). M1. 6 हि (for ऽस्मि). K1. 2. 4. 7 D4. 9 [अ]धीष्व भोः (K1. 4 भो); V1 वै विभो; Da3 Dn1. n4 D8 D2. 6 T2 M1. 6 अधीहि भो (for °हि भोः). D5. 7 उपपन्नाय ब्रूहि मे; G2 °पन्नोस्मदीह्यभोः (sic).

42 Ś1 missing (cf. v. l. 11). Before 42, V1 Bo. 6. 7. 9 Da3 (marg.). a4 Cpp ins. कपिल उवाच. ❀ Cp: अत्र कपिल उवाचेति क्वचिद्दृश्यते पाठः । स च प्रमादलिखितो ज्ञेयः । ❀ — a) T2 त्यागे (for त्यागी). — b) K2 Bo. 7 Ds2 D3 T1 G2. 3 नशोको; K6 विशोको; K7 D4. 9 नामोहो; D5. 7 न मोही (for नाशोको). K6 वा (for न). K6 B7. 9 D5. 7 निराश्रयः; B6 lacuna (for °मयः). — c) K1. 2 D8 नानिर्विचित्सो; K4 V1 Bo. 7. 8 Dn1. n4 D2. 3. 6. 8 T1 नानिर्विधि(K4 T1 °व)-त्सो; B6 lacuna; B9 Da3. a4 T2 Cn न निर्विधि-(T2 °व)त्सो; Ca नानिर्जिघृक्षो (for न निर्विवित्सो). K1. 2. 4 नावृत्तो; K6 नातिवृत्तो (hypermetric) (for नावृत्तो). K7 D4. 9 नावि(K7 om. वि)वित्सो नातिवृत्तो; G2 न निर्विशो नावृत्तो. ❀ Cn: ना पुरुषः, निर्विधित्सः चिकीर्षाशून्यः, आवृत्तः सङ्गविमुखः ॥ C3: विविलब्धुमिच्छा, तद्रहितः न । नावृत्तो, रागादिभ्योऽभिवृत्तः ॥ — d) K1. 2. 4 नाप्युत्पन्नो; K6 Bo. 6–8 Dn1 Ds1 D... Ca (gloss : न योगप्रवृत्तिमान्) नोप(D5 °पा)वृत्तो; ... निर्विहिंसो; Ds1 G1 नाप्रवृत्तो; D8 lacuna (for ...वृत्तो). D7 T1 G1. 3 [ऽ]स्मि (for ऽस्ति).

43 Ś1 missing (cf. v. l. 11). — a) K6 B... हि; K7 lacuna (for च). M1 मृष्यंति (for हृष्यन्ति). Da3. a4 भगवंतोपि हृष्यंति. — b) K1 शोदयंति (for शोचन्ति च). — c) K1 तु; K2 हि (for च).

44 Ś1 missing (cf. v. l. 11). V1 reads 44ab on marg. — b) K1. 2. 4 T G1. 3 च वृत्तिषु; D... जंतुषु; G2 च वर्तिषु (for प्रवृत्तिषु). — c) D... आलंब्य- (for आलम्ब-). — After 44, T G1–3 M... Kumbh. ed. read 41ef.

45 Ś1 missing (cf. v. l. 11). B7 om. the re... — a) K1 आचरणे; K7 D4. 9 समाचरेत्; Ds1 D... 5. 7 आचरिते (for °रते). K4 Da3. a4 शास्त्रे (for शास्त्रम्). ❀ Cp : आचरते, प्रतिपादयति । ❀ — ... K1. 2 B6. 7 D4. 9 अर्थं-; K4 Dn1 D8 T G1. 3 M5 C... (gloss : अर्थादनपेतं) अर्थ्यं; Dn4 G1 M1. 6 अर्थं (for अथ). K1. 2 D4. 9 -शास्त्र-; D5. 7 सर्वं (for सर्व-). K7 आश्रमाणां प्रवृत्तिषु. — c) B3 (marg.) यत्र (for यस्य). K1. 2. 7 V1 D4. 9 तस्य तस्य; B3 Ds2 M1. 6 यत्र (Ds2 °त्र) यस्य; Dn1 G2 यस्य ह्यत्र; M7 यस्य यद्... (for यस्य यत्र). K1 M7 अनुष्ठानं; K7 यद्तु° (hypermetric); M1. 6 चानु° (for ह्यनु°). — d) T1 G1... M5 तस्य तत्तु; T2 G2 तस्य तत्र (for तत्र तत्र). ... निरामयः.

46 Ś1 missing (cf. v. l. 11). — a) K7 D4. 9 M... 6. 7 पावयति; B6 (marg.) Cpp (Cp as in text [gloss: अविद्यामलनिराकरणेन पूतं करोति]) पारयते; Da3. a4 ... D5. 7 Ca प्लावयति; T2 M5 प्रापयति (for पावयते). K... V1 Bo. 6–9 Dn1. n4 D8 D2. 3. 6. 8 Cp. s ज्ञानं प्ला(K... पा- ; Cs प्ल)वयते सर्वं. ❀ Ca : प्लावयति । यथा ...

ज्ञानादपेत्य या वृत्तिः सा विनाशयति प्रजाः ॥ ४६
भवन्तो ज्ञानिनो नित्यं सर्वतश्च निरागमाः ।
ऐकात्म्यं नाम कश्चिद्धि कदाचिदभिपद्यते ॥ ४७
शास्त्रं ह्यबुद्ध्वा तत्त्वेन केचिद्वादबला जनाः ।
कामद्वेषाभिभूतत्वादहंकारवशं गताः ॥ ४८
याथातथ्यमविज्ञाय शास्त्राणां शास्त्रदस्यवः ।
ब्रह्मस्तेना निरारम्भा अपक्कमतयोऽशिवाः ॥ ४९
वैगुण्यमेव पश्यन्ति न गुणाननुयुञ्जते ।
तेषां तमःशरीराणां तम एव परायणम् ॥ ५०
यो यथाप्रकृतिर्जन्तुः प्रकृतेः स्याद्वशानुगः ।
तस्य द्वेषश्च कामश्च क्रोधो दम्भोऽनृतं मदः ।
नित्यमेवाभिवर्तन्ते गुणाः प्रकृतिसंभवाः ॥ ५१
एतद्बुद्ध्वानुपश्यन्तः संत्यजेयुः शुभाशुभम् ।
परां गतिमभीप्सन्तो यतयः संयमे रताः ॥ ५२

C. 12. 9693
B. 12. 270(69).56
K. 12. 278. 56

दिकं जलेन प्लावितं जलाकारं भूत्वा द्रवीभावे कठिनतात्यागेन विलीयते, मृदिति न ज्ञायते, तद्वत् ॥ Cn : प्लावयते, संसारं नाशयति ॥ Cp : संसारसागरादुत्तारयति । ❀ —b) D5 om. यो ज्ञानं. K1.2 Dn1 D8 अनु·; D5.7 परि· (for अनु·). D4 ·वर्तते; D7 -वर्तिते. K4 अनुज्ञानं प्रवर्तते. —c) K7 V1 B6 (marg.) D4.9 T G1–3 अपेता (for °त्य). Da3.a4 बुद्धिः (for वृत्तिः). —d) Da4 स वि·; T1 सापि (for सा वि-).

47 Ś1 missing (cf. v. l. 11). B9 om. 47a–50b. —a) Da3.a4 T G1–3 भवंति (for भवन्तो). K6 V1 Bo.6–8 Da3.a4 Dn1.a4 D8 D2.3.6.8 Cp व्यक्तं (for नित्यं). —b) K1 सर्वताश्च. K6 B8 Dn1.n4 D8 D2.4.6–8 T G1–3 M5.7 निरामयाः (for °गमाः). ❀ Ca : निरागमाः, अगृहीतागमतत्त्वार्थाः ॥ Cp : वैदिकज्ञानशून्याः । ❀ —c) K1.4.6.7 Ds1 D4.5.7.8 T1 एकात्म्यं (K1 °त्म्यो; K6 °त्मं) (for ऐ°). D7 कं विद्धि (for कश्चिद्धि). —d) K6 V1 Bo.6–8 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.6.8 Cpp उप- (for अभि-).

48 Ś1 missing (cf. v. l. 11). B9 om. 48 (cf. v. l. 47). —a) T1 G1–3 शास्त्राणि (for शास्त्रं हि). K3 हि बुद्धा; Dn4 स्वबुद्धा (for ह्य°). —b) K2 वादमला; K7 D4.9 °परा; V1 Bo.6–8 D8 D3.5–7 T G1.3 M6 °बलाजू; Ca (gloss : शुष्कतर्कैकपराः) °बला (as in text). —c) K1.2.4 -दोषाभि-; T1 -द्वेषोप-; G1 -द्वेवश्च (for -द्वेषाभि-). G2 कामवेगोद्भूतत्वाद् (submetric). —d) B8 ·वशंगमाः; Ds1 -वशं गतः.

49 Ś1 missing (cf. v. l. 11). B9 om. 49 (cf. v. l. 47). —a) K1.2.4 G2 यथातत्त्वम्; K6.7 Da3 T G3 M8 यथातथ्यम्; B6–8 Ds2 D3.5.7 यातातथ्यम्; Dn4 यथा तथा (for याथातथ्यम्). —b) Ds1 -दस्यवः; G2 -दस्युवत्. ❀ Cs : शास्त्रदस्यवः, शास्त्रार्थापहारकाः । ❀ —c) K1 ब्रह्मसेना; K6 Bo.6.7.8 (marg. as in text) D4.7 T1 ब्राह्मणास्ते (for ब्रह्मस्तेना). B8 (marg.) निरा-नंदा; G1.3 [अ]तिसंरंभा (for निरारम्भा). ❀ Cn : निरारम्भाः, शमाद्यारम्भशून्याः ॥ Cs : श्रवणादिहीनाः । ❀ —d) K1.2.4 अपेत- (for अपक्क-). G1 -मनयो; M1.6.7 -मनसो (for -मतयो). K6 V1 Bo.6.7.8 (marg. as in text) Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.5–8 Cpp दंभमोह-वशानुगाः.

50 Ś1 missing (cf. v. l. 11). B9 om. 50ab (cf. v. l. 47). —a) K6 Bo.6–8 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.5–8 Cn.p.8 नैर्गुण्यम् (for वैगुण्यम्). D8 अनु- (for एव). K7 D9 पश्यंत्यो (D9 °तो) (for °ति). —b) Bo. B8 उप-; M6 अनि- (for अनु-). K7 -युंज्यते; Bo.7.8 -भुंजते; Da4 -भंजते; Dn1 G3 -युज्यते (for -युञ्जते). —c) K6 Bo.8 T1 G1.2 अंतः- (for तमः-). K3 -प्रवि-ष्टानां (for -शरीराणां). —d) T1 अंत (for तम).

51 Ś1 missing (cf. v. l. 11). G3 om. 51ab. —a) K1.2.4 यथा च (for यो यथा-). M1.6 लभते (for -प्रकृतिर्). —b) T1 G3 प्रकृत्याः; T2 G1 M1.5–7 °त्या (for °तेः). K4 Bo वशानुगाः; T1 वशं गतः. —c) K6 प्रद्वेष-; D5 द्वेषस्य; T1 G1–3 क्रोधश्च (for द्वेषश्च). —d) K6 B8 G1 क्रोधदं(G1 °डं)भो; T1 लोभो डंभो; G2 क्रोधारंभो; G3 क्रोधो डंभो (for क्रोधो दम्भो). K1 [ऽ]वृतं; M1.5.6 [ऽ]नृतो (for °तं). K1 तथा; K2.4 यथा; K7 V1 D4.9 तमः; B8 M1.6 दमः (for मदः). —e) T2 G1.3 [अ]नु- (for [अ]भि-). K6 B9 Dn4 D2.3 -वर्धते (for -वर्तन्ते).

52 Ś1 missing (cf. v. l. 11). —a) Bo.6–9 Da3 Da4 Dn1.n4 D8 D2.3.6.8 एवं (for एतद्). Da3 Dn1. Bo.n4 D2.3 ध्यात्वा; T2 G1 M6 बुद्धा (for बुद्ध्वा). K6 -पश्यंत; D5.6.8.9 तु; G1 न (for [अ]नु-). — Bo om. 52c–54d. —c) -पश्यंत्यः; T2 -पश्यंति. —d) K6.7 B6–9 Da3.a4 D5.7 सतां (for परां). Dn4 D8 D2.4.6–9 समये; G2 संभ्रमे (for संयमे). — After 52, M5 ins. : D5 यतयः समये रताः.

स्यूमरश्मिरुवाच ।
सर्वमेतन्मया ब्रह्मञ्शास्त्रतः परिकीर्तितम् ।
न ह्यविज्ञाय शास्त्रार्थं प्रवर्तन्ते प्रवृत्तयः ॥ ५३
यः कश्चिन्न्याय्य आचारः सर्वं शास्त्रमिति श्रुतिः ।
यदन्याय्यमशास्त्रं तदित्येषा श्रूयते श्रुतिः ॥ ५४
न प्रवृत्तिर्ऋते शास्त्रात्काचिदस्तीति निश्चयः ।
यदन्यद्वेदवादेभ्यस्तदशास्त्रमिति श्रुतिः ॥ ५५
शास्त्रादपेतं पश्यन्ति बहवो व्यक्तमानिनः ।
शास्त्रदोषान्न पश्यन्ति इह चामुत्र चापरे ।
अविज्ञानहतप्रज्ञा हीनप्रज्ञास्तमोवृताः ॥ ५६
शक्यं त्वेकेन मुक्तेन कृतकृत्येन सर्वशः ।
पिण्डमात्रं व्यपाश्रित्य चरितुं सर्वतोदिशम् ।

712* यतः स्वरूपतश्चान्यो जातितः श्रुतितोऽर्थतः ।
कथमस्मिन्स इत्येव संबन्धः स्यादसंहितः ।

53 Ś1 missing (cf. v. l. 11). Bo om. 53 (cf. v. l. 52). K6 B9 Ds1 D6. 8 स्युमरश्मिर्; K7 D9 स्यूत°; D5 स्थम°; D7 स्थूण°; G1 ब्रूम° (for स्यूमरश्मिर्). — ^{a}) T1 एव (for एतन्). K2 महा-; T G1-3 M5 त्वया; M1. 6 मम (for मया). D8 राजन् (for ब्रह्मन्). — ^{b}) K1. 2 संप्र- (for परि-). D7 -कीर्तितः; M7 -कल्पितं (for -कीर्तितम्). — ^{c}) K2 विज्ञाय (for [ह्य]वि-). — ^{d}) Da1 G1 प्रवर्तयः (for प्रवृत्तयः).

54 Ś1 missing (cf. v. l. 11). Bo om. 54 (cf. v. l. 52). — ^{a}) K1. 2. 6 Dn1 Ds2 D4 T2 G1. 2 M1. 6. 7 न्याय; K7 त्याज्य (for न्याय्य). K6 आधारः (for आचारः). — ^{b}) K1. 2 सर्वे; Ds1 सर्वः; Ds2 D3. 5. 6 G2 सर्वं-; T2 स वै (for सर्वं). G2 स्थितिः (for श्रुतिः). — ^{c}) K7 D4. 9 यद्यन्या(K7 °न्या)य्यम्; Dn1 D8. 6 G1 M1. 6 यदन्यायम्; G2 यथान्यायम् (for यदन्याय्यम्). K2 यदन्याय्महाशास्त्रम्. — ^{d}) K2 एषा; G1 एषां. K1. 2. 4 शाश्वती; K6 V1 B6-9 Da3. a4 D5. 7 वैदिकी (for श्रूयते).

55 Ś1 missing (cf. v. l. 11). K1. 2. 4 om. (hapl.) 55. — ^{a}) M6 अप्रवृत्तिर्. — ^{b}) K6 काश्चिद् (for काचिद्). B6 D5. 7 ह (for [इ]ति). — ^{c}) T2 वेष- (for वेद-). — ^{d}) B6 तद्वच्छास्त्रम्; B9 तत्तच्छा°; Da3. a4 तत्र शास्त्रम्; D5. 7 T G1. 3 M1. 5-7 तदुच्छास्त्रम्; G2 कुतः शास्त्रम् (for तदशास्त्रम्). B8 (marg.) तच्छास्त्रमिति नः श्रुतिः.

56 Ś1 missing (cf. v. l. 11). Before 56, D8 ins. कपिल उवाच. — ^{a}) K1. 2. 4 V1 D4. 9 अपेत्य; T2 अपेता (for °तं). G2 अश्यंति (for पश्यन्ति). — B7 om. (hapl.) 56^{bc}. — ^{b}) B8 (marg. as in text) मुक्त-; T1 G1. 3 M1. 5-7 [ऽ]त्यर्थ-; T2 G2 व्यर्थ- (for व्यक्त-). D6 -गामिनः (for -मानिनः). D5. 7 बहवोत्यक्तमादितः.

❀ Ca: व्यक्तमानिनः, व्यक्त एवायं वेदार्थ इति भ्रान्ताः। Cn: व्यक्तं प्रत्यक्षसिद्धं, तदेव मन्यन्ते । ❀ — B[illegible] om. 56^{e}–58^{b}. Da3 Dn1. n4 transp. 56^{cd} and 56^{ef}. — ^{c}) G1 शास्त्रे (for शास्त्र-). K2 Ds1 -दोषा; G1 [illegible] M5. 7 -दोषं (for -दोषान्). K1 पश्यंत; D5. 7 पश्यन्ति (for पश्यन्ति). — ^{d}) K4 D4. 5. 7. 8 वा (for the first च). D4. 5. 7 वा (for the second च). Bo. 8 (marg.) Dn1. n4 D8 D2. 3. 6 शोचंति च यथा वयं. — After 56^{cd}, Bo. 8 Da3 Dn1. n4 D8 D2. 3. 6 Cn Kumbh. ed. ins.:

713* इन्द्रियार्थाश्च भवतां समानाः सर्वजन्तुषु ।
एवं चतुर्णां वर्णानामाश्रमाणां प्रवृत्तिषु ।
एवमालम्बमानानां निर्णये सर्वतोदिशम् ।

[Bo om. line 2; Da3 om. lines 2-3.]

—Bo. 8 D8 D2. 3. 6 Kumbh. ed. cont. after the above, while G2 ins. after 56^{cd}, 714*. B7 D3 om. 56^{ef}. — ^{e}) D5. 7 अविज्ञात- (for °ज्ञान-). — ^{f}) D[illegible] हीने (for हीन-). K1. 2. 4. 7 B6. 9 Da4 D4. 5. 7. 9 M[illegible] -ज्ञानास् (for -प्रज्ञास्).

57 Ś1 missing (cf. v. l. 11). T2 om. 57 (cf. v. l. 56). — ^{a}) K7 D5. 7. 9 M7 शक्यते केन (for शक्यं त्वे°). K6 सुक्तेन; V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n[illegible] D8 D2. 3. 6-8 युक्तेन (for मु°). ❀ Ca: एकेन द्वैतादर्शिना आत्मैकनिष्ठेन योगारूढेन । ❀ — ^{b}) K2. 4 कृतकृतेन (for °कृत्येन). — ^{c}) K7 D6. 9 समाश्रित्य; T1 G1 उपा[illegible] G2 उपासित्वा; G3 अपाश्रिस्य (for व्यपा°). — K1. [illegible] Bo om. (hapl.) 57de. — ^{d}) B7 वित्तं (sic); Da[illegible] चरितं; G2 चरंतः (for चरितुं). M7 सर्वतो दिशं. B8 (marg.) Dn1. n4 D8 D2. 6. 8 चरितुं विजितात्मना. — K6. 7 V1 B6. 7. 9 D3-5. 7. 9 T1 G2 (also). 3 M1. [illegible] Kumbh. ed. (also) ins. after 57^{cd}: Bo. 8 D8 D[illegible] (also). 6 Kumbh. ed. after 713*: G2 after 56^{cd}:

714* [illegible]न्त्यं वदमानेन शक्तेन विजितात्मना ।
[K6. 7 तेनाधि-; D5 तेनाति-; D7 T1 G1. 3 Kumbh.

वेदवादं व्यपाश्रित्य मोक्षोऽस्तीति प्रभाषितुम् ॥ ५७
इदं तु दुष्करं कर्म कुटुम्बमभिसंश्रितम् ।
दानमध्ययनं यज्ञः प्रजासंतानमार्जवम् ॥ ५८
यद्येतदेवं कृत्वापि न विमोक्षोऽस्ति कस्यचित् ।
धिक्कर्तारं च कार्यं च श्रमश्चायं निरर्थकः ॥ ५९
नास्तिक्यमन्यथा च स्याद्वेदानां पृष्ठतःक्रिया ।
एतस्यानन्त्यमिच्छामि भगवञ्श्रोतुमञ्जसा ॥ ६०
तथ्यं वदस्व मे ब्रह्मन्नुपसन्नोऽस्म्यधीहि भोः ।
यथा ते विदितो मोक्षस्तथेच्छाम्युपशिक्षितुम् ॥ ६१

C.12.9706
B.12.270(69).68
K.12.275.68

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकषष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६१ ॥

---

ed. (second time) नात्यंतं; G2 (second time) M6 नानंत्यं (for आनन्त्यं). Bo वदमाने च; Kumbh. ed. (second time) वंदमानेन (for वदमानेन). D3 (second time). 4. 9 तेनाविवदमानेन (for the prior half). K7 सक्तेन (for शक्तेन). K6 अशक्तेन यथात्मना; Bo इह चामुत्र चापरे; B6. 8. 9 Da4 Dn1. n4 D8 D2. 3 (first time). 5–8 G2 (first time) श(B6 स)क्तेनावर्जितात्मना; B1 शक्तेन विदितात्मना; D4. 9 न सक्तेन जितात्मना; T1 G1. 3 M6 स(T1 अस)क्तेनाविदितात्मना; G2 (second time) सत्तेनाविदितात्मना (for the post. half).]

—e) K6. 7 D4. 9 वेदवाक्यं (for °वादं). T1 G1–3 M1. 5–7 समाश्रित्य (for व्यपा°). —f) K1. 6 V1 B7 D8 G1 M7 प्रभाषितं; K2 °शितुं; Da3. a4 °वितं (for °षितुम्). — After 57, K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5–7 Kumbh. ed. ins.:

715* अपेतन्यायशास्त्रेण सर्वलोकविगर्हिणा ।

[Da4 अपेत्य (for °त-). D6 -शस्त्रेण (for -शास्त्रेण). V1 Bo Ds2 -विगर्हणा (for °र्हिणा).]

58 Ś1 resumes from 58. T2 om. 58ab (cf. v. l. 56). —a) K2 दुष्कृतं; Da4 पुष्करं (for दु°). —b) K1. 2 कुटुंभम्; Da4 कुटंबम्; G3 कुडुं°. K2 -संश्रितं; G1 -संश्रुतं. —c) T1 अध्यापनं (for अध्ययनं). G1 M7 यज्ञं (for यज्ञः). —d) K6. 7 B9 D5. 7 प्रजाः (for प्रजा-). T2 -संतान (for °नम्).

59 Before 59, D8 T1 G1. 3 ins. स्यू(D8 स्यु)-मरश्मिः. K1 om. 59. —a) D8 यथा (for यदि). K7 D4. 6. 9 एव (for एवं). Ś1 K2. 4 वै; G2 [अ]स्ति (for [अ]पि). —b) M7 हि (for न). K7 D4. 9 कश्चन (K7 °नः) (for कस्यचित्). —c) G2 कामं (for कार्यं). ❀ Ca: धिक्कर्तारं, एतत्कर्तारं धिक् । ❀ —d) T2 G1. 2 श्रमं (for श्रमश्च). T1 G1–3 चात्र; T2 छाया (for चायं). G2 निरर्थकं.

60 a) G2 नात्यक्यम् (sic) (for नास्ति°). Ś1 K2. 4. 7 D4. 7. 9 G8 चास्य; K1 वास्य; B6 Da3. a4 चेत्स्याद् (for च स्याद्). —b) Ś1 K2. 4 देवानां (for वेदानां). B3 (marg.) अन्यया (for पृष्ठतः). Ś1 K1 V1 Da3. a4 Dn1. n4 Ds1 D3 G1 M7 -क्रियाः. -कृताः; ❀ Ca: पृष्ठतःक्रिया, वेदानामप्रामाण्यमापद्येत । ❀ —Ś1 reads 60c–61d on marg. —c) ❀ Ca: आनन्त्य, शाश्वतफलप्रदत्वम् । ❀ —d) K7 भगवान्.

61 Ś1 reads 61 on marg. 61ab partly damaged in Ś1. —a) Ś1 K1. 2. 4 सत्यं; K6 Bo. 3 Dn1. n4 D8 D2. 3. 6. 8 G2. 3 तत्त्वं; G1 तथ्या (for तथ्यं). K1 वचस्व (for वदस्व). —b) Ś1 K1. 2 Da3. a4 Ds2 D3–5. 7. 9 T G1. 3 M7 उपपन्नो; K7 उप*न्नो (for °सन्नो). K7 [ऽ]सि (for ऽस्मि). K1 अधीष्व; K3 अधीपु; K6 अधो हि; G2 अधीश (for °हि). K7 Dn1 Ds2 D4 T2 G3 M1 भो (for भोः). —c) K2 विद्यतो; V1 विहितो; Da4 विदिते (for °तो). —d) G1 अप- (for उप-). D5. 7 तथेदमुपशिक्षितुं.

Colophon. G6 missing: K3. 5 B1–3 Da1. a2 Dn2. n3 D1 G4. 5 M2–4 absent. — *Sub-parvan:* Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds1 D2–9 T G1. 2 M1. 5–7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name:* K1 B6. 7. 9 Da3. a4 D2. 3. 8 M1 गोकपिलीयं; K2. 4. 6 V1 Bo. 3 Dn1 D8 D5. 6 गोकापिली(K2. 4 °ले)यं; K7 D4. 9 गोकपिलीये त्यागप्रशंसा; D7 त्यागप्रशंसा; M6 गोकपिलसंवादः; M7 कपिलसंवादे मोक्षप्रशंसनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K6 B7 Dn4 M1. 6. 7 94; Dn1 D7 91. — *Śloka no.:* Da4 66; Dn1 68; Dn4 67; T1 G1. 3 M5 96; Ds2 95; D8 90; T2 109; G2 D8 69.

२६२

C. 12. 9707
B. 12. 271(70). 1
K. 12. 276. 1

कपिल उवाच ।

वेदाः प्रमाणं लोकानां न वेदाः पृष्ठतःकृताः ।
द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये शब्दब्रह्म परं च यत् ।
शब्दब्रह्मणि निष्णातः परं ब्रह्माधिगच्छति ॥ १
शरीरमेतत्कुरुते यद्वेदे कुरुते तनुम् ।
कृतशुद्धशरीरो हि पात्रं भवति ब्राह्मणः ॥ २
आनन्त्यमनुयुङ्क्ते यः कर्मणा तद्ब्रवीमि ते ।
निरागममनैतिह्यं प्रत्यक्षं लोकसाक्षिकम् ॥ ३
धर्म इत्येव ये यज्ञान्वितन्वन्ति निराशिषः ।
उत्पन्नत्यागिनोऽलुब्धाः कृपासूयाविवर्जिताः ।
धनानामेष वै पन्थास्तीर्थेषु प्रतिपादनम् ॥ ४
अनाश्रिताः पापकृत्याः कदाचित्कर्मयोनितः ।
मनःसंकल्पसंसिद्धा विशुद्धज्ञाननिश्चयाः ॥ ५
अक्रुध्यन्तोऽनसूयन्तो निरहंकारमत्सराः ।

262

☞ This adhy. is missing in G6 (cf. v. l. 12. 259. 1).

1 ^a) D4.9 प्रमाणा. Dn4 प्रामाणं हि तु लोकानां (sic). — ^b) K1 वेदः. B8 (marg. as in text) Da3.a4 -क्रियाः (for -कृताः). — 1^cdef = Maitrā. Up. 6. 22; quoted in the Vākyapadīya under 1. 22. — ^c) G1 चेद् (for द्वे). K1 (by corr.) ब्रह्मणो; Da4 Dn4 G1 ब्रह्मणि (Da4 °णा). — ^d) K2.7 तत् (for यत्). — ^e) Da4 शब्दो (for शब्द-). K2 निष्क्रांतः (for °ष्णातः). M7 शब्दब्रह्मविनिष्णातः. ❀ Ca: शब्द-ब्रह्म, वेदः । ❀ — ^f) D4 om. (hapl.) from ह्माधि-गच्छति up to ब्राह्म (in 2^d).

2 D4 om. up to ब्राह्म (cf. v. l. 1). — ^b) Dn4 पदद्वे; T1 G2 यद्वै तत्; G3 यद्वेदात् (for यद्वेदे). T1 M1.6.7 मतिं (for तनुम्). D7 G1 यद्वै ते कुरुतेति तं. ❀ Ca: वेदे कुरुते तनुं, वेदार्थं शरीरं उपनयनद्वारा ब्राह्मणशब्दवाच्यं कुरुते ॥ Cn: गर्भाधानविधिना उत्पाद-यति ॥ Cp: उपनयनेन वेदाध्ययनयोग्यं शरीरं कुरुते ॥ Cs: यदुपनयनसंस्कारं कुरुते तद्द्वितीयं जन्म । ❀ — ^c) V1 B8 (marg. as in text) वेद-; Da3.a4 T2 M7 कृतः. Ś1 K1 Ds2 -शुद्धि-; K2 -बुद्धि- (for -शुद्ध-). T1 G2 [ऽ]पि (for हि). — ^d) K6 Bo.6.8.9 Da3.a4 Ds2 D6–7 वेदे (for पात्रं).

3 ^a) K6 Bo.6–9 Dn1.n4 D2.3.6.8 अत्र युङ्क्ते(K6 B9 °ङ्क्ते)दं; V1 अनुयुक्तोयं; B8 (marg.) Da3.a4 °युक्तं यत्; T1 G1.3 M5 °चिन्त्यैवं (G1 °व); T2 °चिंत्येदं; G2 °चिंत्यं च; M1.6 °चिंतेयं; M7 °चिंत्याद्दं (for °युङ्क्ते यः). K7 D4.9 यत् (for यः). ❀ Cs: आनन्त्यं, मुक्तिफलत्वम् । ❀ — ^b) B7 Dn1.n4 Ds D1 3.6.8 T2 M5.7 कर्मणां; T1 G1–3 °णस्. K7 D4.1 सद्; Ds2 प्र- (for तद्). Ds1 D2 ब्रवीतु मे (for °मि ते). ❀ Cn: कर्मणां फलमानन्त्यं मोक्षोपयोगि चित्त-शुद्धिरूपम् । ❀ — ^c) Dn1 D6 अनागमम् (for निरा°). K4 अनंतिक्षुं; D5 अनैतिथ्यं (for °तिह्यं). ❀ Cp: इति हेति स्मृतिहेतुत्वादैतिह्यमनुमानं, तत्र भवतीत्यनैतिह्यम् ॥ Cv: निरागमं, प्रवृत्तिकर्मप्रतिपादकागमे श्रद्धां विना । ❀

4 ^a) K7 [ऽ]वज्ञान्; T1 G1.3 यज्ञं (for यज्ञान्). — ^b) Da3 नराशिषः. — ^c) K2 [ऽ]लुब्धः. ❀ Cp: उत्पन्नत्यागिनः, उपस्थितफलत्यागिनः । ❀ — ^d) T1 क्रियासूया-; G1.2 कोपा°; M6 कृता° (for कृपा°). — ^e) K7 T2 धन्यानाम्; T1 G2 दाना° (for धना°). T1 G2 पात्रं (for पन्थास्). — ^f) D8 प्रतिपादिते. ❀ Ca: तीर्थेषु, उपरागादिषु ॥ Cn: सत्पात्रेषु । ❀

5 ^a) K2 अनाश्रित्याः; K7 D9 न लिप्यंते; D4 अनासृताः; G1 °श्रुताः (for °श्रिताः). K6 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5–8 पाप(K6 °क)कर्म; K7 D4 °कृत्यात्; T1 G1 M5 °कृत्यां; T2 G2 °कृत्यं; M7 °कृताः (for °कृत्याः). — ^b) K4.7 Bo.8 Dn1.n4 D3 D2.3.6–8 Cp कर्मयोगिनः; K6 अपि योनितः; B6.8 Da3.a4 कर्ममानिनः; D5 कार्ययोगिनः; D9 कर्मयोगतः; T1 G1–3 ब्रह्मयोनितः; T2 कर्मयोगितः (for कर्मयोनितः). — ^c) D4.9 -संशुद्धा; D7 -संशुद्धिर्. — ^d) K2.7 V1 Dn4 D4.9 T G1–3 M7 विशुद्धा (for °द्ध-). T2 -निश्चये.

6 ^a) Ds2 नक्रुध्यतो. B3 [ऽ]नु- (for ऽन-). — G1 om. 6^cd. K6 B6–9 Da3.a4 D5–7 repeat 6^cd after 7. — ^c) T1 (also as in text) सुशुद्धाश्च; G1 सुशुक्लाश्च (for त्रि°). K6 (first time) V1 B6.7.8 (marg. as in text) Da3.a4 (all first time) ज्ञाननिष्ठात्मतृप्ताश्च;

ज्ञाननिष्ठास्त्रिशुक्लाश्च सर्वभूतहिते रताः ॥ ६
आसन्गृहस्था भूयिष्ठमव्युत्क्रान्ताः स्वकर्मसु ।
राजानश्च तथा युक्ता ब्राह्मणाश्च यथाविधि ॥ ७
समा ह्यार्जवसंपन्नाः संतुष्टा ज्ञाननिश्चयाः ।
प्रत्यक्षधर्माः शुचयः श्रद्दधानाः परावरे ॥ ८
पुरस्ताद्भावितात्मानो यथावच्चरितव्रताः ।
चरन्ति धर्मं कृच्छ्रेऽपि दुर्गे चैवाधिसंहताः ॥ ९
संहत्य धर्मं चरतां पुरासीत्सुखमेव तत् ।
तेषां नासीद्विधातव्यं प्रायश्चित्तं कदाचन ॥ १०
सत्यं हि धर्ममास्थाय दुराधर्षतमा मताः ।
न मात्रामनुरुध्यन्ते न धर्मच्छलमन्ततः ॥ ११
य एव प्रथमः कल्पस्तमेवाभ्याचरन्सह ।
अस्यां स्थितौ स्थितानां हि प्रायश्चित्तं न विद्यते ।
दुर्बलात्मन उत्पन्नं प्रायश्चित्तमिति श्रुतिः ॥ १२

C. 12. 9720
B. 12. 271[70].14
K. 12. 276. 14

K6 B6-9 Da3. a4 D5-7 (all second time) त्रिशुक्ला ज्ञाननिष्ठास्ते (B8 °श्च). ❀ Cn: त्रिशुक्लाः, जन्म कर्म विद्या चेति त्रीणि शुक्लानि येषाम् ॥ Cs: योनिविद्याकर्मभिः शुद्धाः ॥ Cv (reading त्रियुक्ताः): त्रिभिर्वेदैर्युक्ताः । ❀

7 a) D6 गृहस्थ-. G1 भूयिष्ठां. — b) D9 अव्यु-क्रांताः; T1 G1-3 ह्युपक्रांताः; T2 M7 अभ्युत्क्रांताः (for अव्यु°). ❀ Cn. p: अव्युत्क्रान्ताः आदरवन्तः । ❀ — c) Ś1 K2 इंजानाश्च; K6 B6. 9 Da3. a4 ब्राह्मणाश्च (for राजानश्च). K6 V1 B6-9 Da3. a4 तपोयुक्ता. — d) K3 ब्रह्मणाश्च; K6 B6. 9 Da3. a4 राजानश्च. K4. 6 B1 Da3. a4 D4 य(B7 त)था विधिः; T1 तथाविधि. — After 7, K6 B6-9 Da3. a4 D5-7 repeat 6cd.

8 a) K6 सममार्जव-; T2 शमाद्या° (for समा ह्या°). — b) G2 विशुद्धा (for संतुष्टा). T2 ज्ञाननिश्चये. — K2. 4 om. 8c-9d. — c) K6 -धर्मे (for -धर्माः). ❀ Cs: प्रत्यक्षधर्माः, प्रत्यक्षीकृतधर्मफलाः । ❀ — d) K1 श्रद्धानाः. Ś1 K1 B8 (marg. as in text) M7 परापरे; D8 °वराः; T1 G1-3 तपोधनः. ❀ Cs (reading परावरान्): उच्चावचान्धर्मान् । ❀

9 K2. 4 om. 9 (cf. v. l. 8). — a) G2 भविता-त्मानो. ❀ Cp: पुरस्तात्, जन्मान्तरे ॥ Cs: भाविता-त्मानः, परमात्मध्यानपराः । ❀ — b) B7 -प्रजाः (for -व्रताः). — c) Da3 चरित- (for चरन्ति). Da4 धर्मे. Ś1 K1 कृच्छ्रेण; D4 कृच्छ्रोपि; G2 कृच्छ्रेषु. — d) D4 दुर्गो (for दुर्गे). D4. 9 वै(D4 वे)व; T1 G1. 3 चापि; G3 M1. 5-7 वापि (for चैव). K6. 7 V1 D4. 7. 9 Ca (gloss: कृताभिसंधयः) Cp [अ]भिसंहिताः; Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D8. 6. 8 [अ]पि संहताः (for [अ]-धिसं°). ❀ Cs (reading सुसंहिताः): सध्री[? सध्री]-भूय स्थिताः । ❀

10 G3 om. 10-11. — a) Ś1 K1. 7 D4. 9 संहित्य; K4 संहित्य (sic); D2 महत्य. Bo धर्माच्च (for धर्मं). Ś1 K1. 4 चरतः (for चरतां). K2 सांहित्य धर्मं चरताः (sic); V1 संहत्य चरतां धर्मं. — b) Da4 सुखम् (for सुखम्). — V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 6 Cp Cal. Bom. ed. repeat 10cd after 12ab; while D7 repeats 10cd after 12ef. — c) Dn4 Ds1 (both second time) T1 G1 नासीद्; G2 आसन् (for नासीद्). Dn1 (second time) विधातव्ये. — d) K4. 6 V1 (both times) Bo. 6. 7 Da3 (all first time). a4 (both times) Dn1. n4 D8 D2. 3 (all first time). 5. 6 (first time). 7 (both times). 8 T2 G3 M1. 6. 7 Cal. Bom. ed. (both first time) कथंचन (for कदा°).

11 G3 om. 11 (cf. v. l. 10). D5 om. 11c-12b. — a) G1 M6 संहत्य (for सत्यं हि). D6 सर्वम् (for धर्मम्). K2 आश्रित्य (for आस्थाय). T2 ते हि धर्मसमास्थाय. — b) K2 गताः; D7 नराः; M7 मतां (for मताः). — c) M7 अनुकुर्ध्यते. ❀ Ca. p: मात्राम् इन्द्रियम् ॥ Cn: मीयन्ते विषया अनयेति मात्रा बुद्धिः । तां नानुरुध्यन्ते, अपि तु शास्त्रमेव ॥ Cs: मात्राम्, विषयपरां परान् । Cv: मात्राम्, रूपरसादिकम् ॥ ❀ — d) K7 Da4 Da3 D4. 7. 9 T1 G1. 2 न धर्मच्छ(T1 °र्मांच)लं ततः. ❀ Cs: अन्ततः कारणकालेऽपि । ❀

12 D5 om. 12ab (cf. v. l. 11). — a) T2 एषः; G2 मे च; M1. 6 एवं. K2 प्रथमा; Da3 प्रथमं. — b) Ś1 K2. 4 [अ]त्राचरेद; K1 D4. 9 [अ]न्वाचरन् (K1 रेत्); Da3 [अ]द्याचरन्; Da4 [आ]चरन् (submetric); D7 T G1-3 M1. 3-7 [अ]त्राचरन् (for [अ]भ्याचरन्). D7 T G1. 3 M5 महान्; G2 महत् K7 D4. 9 सदा; (for सह). — After 12ab, D7 reads 12ef followed by repetition of 10cd; while, V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 6 Cp Cal. Bom. ed. repeat 10cd. — c) K6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3, 5-8 तस्मिन्स्थितौ (for अस्यां स्थितौ). G2 अन्यान्स्थितासितानां हि (sic). — ef) Ś1 K1. 2. 4. 7 D4. 9 T G1-3 M5 यदा च (T G1-3 M5 तु) दुर्बलात्मानः प्रायश्चित्तं तदा (G1 तथा) भवेत्.

C. 12. 9721
B. 12. 271 (70) 15
K. 12. 276. 15

यत एवंविधा विप्राः पुराणा यज्ञवाहनाः ।
त्रैविद्यवृद्धाः शुचयो वृत्तवन्तो यशस्विनः ।
यजन्तोऽहरहर्यज्ञैर्निराशीर्बन्धना बुधाः ॥ १३
तेषां यज्ञाश्च वेदाश्च कर्माणि च यथागमम् ।
आगमाश्च यथाकालं संकल्पाश्च यथाव्रतम् ॥ १४
अपेतकामक्रोधानां प्रकृत्या संशितात्मनाम् ।
ऋजूनां शमनित्यानां स्थितानां स्वेषु कर्मसु ।
सर्वमानन्त्यमेवासीदिति नः शाश्वती श्रुतिः ॥ १५
तेषामदीनसत्त्वानां दुश्चराचारकर्मणाम् ।
स्वकर्मभिः संवृतानां तपो घोरत्वमागतम् ॥ १६
तं सदाचारमाश्चर्यं पुराणं शाश्वतं ध्रुवम् ।
अशक्नुवद्भिश्चरितुं किंचिद्धर्मेषु सूचितम् ॥ १७

---

13 a) K2 अत; K7 D4. 9 एत (for यत). G1 M7 प्राहुः (for विप्राः). K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5–8 एवं बहुविधा विप्राः; T G2. 3 M1. 5. 6 एत एवंविधाः (M1. 6 °धः) प्राहुः. — b) Bo. 6 पुराणे; T G1–3 M1 ब्राह्मणा; Cp (gloss : पूर्वयुगभाविनः) पुराणा (as in text). ❀ Ca. p : यज्ञवाहनाः, यज्ञनिर्वाहकाः ॥ Cs : तस्मिन्बहुषयज्ञे समासीनाः । ❀ — d) Bo वृत्तमंतो; M1. 6. 7 व्रतवंतो. — e) K7 Ds D4. 9 T G1. 3 यजंते; D5 यतंतो. K4 यज्ञो. — f) K2 G1. 2 M1. 6. 7 निराशी-. D5 बंधनाद्. K4 वधाः; D6 च्युताः (for बुधाः).

14 a) Da3. a4 येषां. K1. 2 यज्ञश्; G1. 3 M1 यज्ञांश् (for यज्ञाश्). G1. 3 वेदांश्च. — b) Bo स्वकर्माणि; Da3. a4 D4 कर्मणि च; Ds धर्माणि च. K7 यथागसं; G2 °गतं; M1. 6 °गमः. — c) K7 आगसाश्; T2 G1. 2 M5 °मश्च् (for °माश्). Dn1 T G1–3 M1. 5–7 Kumbh. ed. यथाकामं (M1 °मः); Bom. ed. यथाकाले (for °कालं). — d) K4 D6 T G1. 2 संकल्पश्च; V1 कल्पाश्च हि; B6 (marg.) सकर्माश्च; G1 संकल्पय (for °ल्पाश्च). K6 V1 Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5–8 यथाक्रमं; B3 M7 °गमं (for °व्रतम्).

15 a) Da4 अपेतं; M1. 7 व्यपेतं-. T2 -कामः. — After 15^{a}, K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5–8 editions read 16^{b} for the first time followed by 16^{c}, second time, repeating the same in the proper place. — b) K7 अकृत्या. Ś1 K2 संश्रितात्मनां; K4. 6 B6 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–4. 6. 8. 9 शंसि(Da3 °शि)ता°; D5 शंशिता°; G1 संशितात्मनः. — M1. 6. 7 om. 15^{c}–16^{b}. — c) K2 यजूनां; Da3. a4 धातूनां; Dn1 lacuna; D7 ऋतूनां; G2 साधूनां (for ऋजूनां). Ś1 (*sup. lin.* as in text) K1. 2. 4 कृतविद्यानां; K7 V1 Bo. 9 Da3. a4 D5. 6 Cp (gloss : साम्येनैव व्यवहाररतानां) समनि(K7 °नी)त्यानां; B3 (marg.) समवृत्तानां (for शमनित्यानां). — d) K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 स्वेषु कर्मसु वर्ततां. — e) K4 इव (for एव). Da3. a4 सर्वमातंस्यायवासीद् (sic). ❀ Ca : आनन्त्यम्, अनन्ताय हितमानन्त्यम् ॥ Cp : आनन्त्यम् अनन्तफलम् ॥ ❀ — f) K2 इत्यतः (for इति नः).

16 M1. 6. 7 om. 16^{ab} (cf. v. l. 15). — a) Ś1 K1. 2 अधीन-; K7 D4. 9 अहीन- (for अदीन-). Dn1 -सत्वाते. — K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5–8 editions read 16^{b} for the first time after 15^{a}. — b) Ds (both second time) ईश्वराचारकर्मणां; D1 दुश्चराचारकारिणां. — K1. 2. 4. 7 D4. 9 T G1. 3 Ca. p. v read 16^{c}–18^{b} (K7 D4. 9 read 16^{c}–17^{d}) for the first time after 12. 261. 33; while K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5–8 editions read 16^{c} for the first time after 12. 261. 33, for the second time after 12. 262. 15^{a}, reading 16^{d}–18^{b} for the first time after 12. 261. 33. — c) K4 (second time) सु- (for स्व-). K1. 2 (both first time) Dn4 D7 (both second time) T G3 (all first time) M1. 6. 7 संशितानां; K1. 4 (both first time) V1 (first and third time) Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5–8 G1 Ca. p. v. (all first time) संश्रितानां; K6 V1 B7–9 Da3. a4 (all second time) शासितानां; K6 (third time) संस्कृतानां; K7 D4. 9 (all first time) नाम तेषां (K7 [also] फलं); Bo. 6 Dn1 Ds D2. 3. 8 (all second time) editions (both times) शंसितानां; Bo. 6. 8 (marg.) Dn1. n4 D3. 3. 6. 8 (all third time) संभृ°; D5 (second time) संश्रि° (for संवृ°). Ds1. s2 (before corr.) (both third time) स्वकर्मिणां तपो घोरं. — d) Cp. as in text. K1. 4 (both second time) तमो (for तपो). K2 Da4 (both second time) घोरं (Da4 °रे) त्वम् (for घोरत्वम्). V1 (first time) B3 (marg. as in text) (second time) T G1. 3 (all first time) आगमत् (for आगतम्). D5. 7 (both first time) तपो घोरं समागतं. ❀ Cp : तत्कर्मस्थितं तपः संसारजनकत्वेन घोरत्वमागतम् । ❀

17 For the repetition in K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–9 T G1. 3 Ca. p. v editions, cf. v. l. 16. — a) D5. 7 (both second time) सद (for तं). D4 (second time) सदाचारम्; M1 समा

निरापद्धर्म आचारस्त्वप्रमादोऽपराभवः ।
सर्ववर्णेषु यत्त्वेषु नासीत्कश्चिद्व्यतिक्रमः ॥ १८
धर्ममेकं चतुष्पादमाश्रितास्ते नरर्षभाः ।
तं सन्तो विधिवत्प्राप्य गच्छन्ति परमां गतिम् ॥ १९
गृहेभ्य एव निष्क्रम्य वनमन्ये समाश्रिताः ।
गृहमेवाभिसंश्रित्य ततोऽन्ये ब्रह्मचारिणः ॥ २०
धर्ममेतं चतुष्पादमाश्रमं ब्राह्मणा विदुः ।
आनन्त्यं ब्रह्मणः स्थानं ब्राह्मणा नाम निश्चयः ॥ २१
अत एवंविधा विप्राः पुराणा धर्मचारिणः ।
त एते दिवि दृश्यन्ते ज्योतिर्भूता द्विजातयः ॥ २२ C. 12. 9730 B. 12. 271(70).24 K. 12. 275. 26

चारम्. Ś1 K1. 2 (last two both times). 4 (first time) आचारं; K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5–8 Ca p. v editions (all first time) आश्रित्य; V1 (first time) आचार्यं (for आश्रयं). — b) K6 Bs. 8. 9 Da3. a4 (all first time) पुराणे (for °णं). D6 (second time) शाश्वती. V1 (second time) समं (for ध्रुवम्). ❀ Cp: तं प्रसिद्धं सदाचारं त्रिराचमनस्नानादिरूपम् । पुराणं शाश्वतं ध्रुवं ब्रह्मैव कूटस्थमाश्रयेदिति भावः । ❀ — c) K6 V1 Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5–8 Ca. p. v. editions (all first time) अशक्नुवंतश्च; B8 (marg. as in text) (second time) अशक्तवद्भिश्च; Da3. a4 (both first time) अशक्यवंतश्च; T2 अशक्नुवत्यश्च (for °वद्भिश्च). K1 (first time) रचित्वं; B6 (marg.) 7. 8 T1 G1 (all first time). 2 चरितं (for °तुं). — d) G3 किं च; M1 कश्चिद्; M7 कंचिद्; Cv किंस्विद् (for किंचिद्). Ś1 K1. 3. 4 (last three second time) T2 (both times) धर्मेण (for °षु). Ś1 K1. 2 (last two first time). 4 (both times). 6 V1 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5–8 T1 G1. 3 Ca. p. v editions (all first time) सूत्रितं; K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 (all second time) सूक्ष्मतां; D5. 7 (both second time) तत्त्वतां (for सुचितम्).

18 For the repetition in K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–9 T G1. 3 Ca. p. v editions, cf. v. l. 16. K7 D4. 9 read 18ab for the first time after 12. 261. 34. — a) T G1. 3 (all first time) निरापद्धर्मसाचारम् (G1 °रो); Cv (gloss: चिच्छिदाख्यापद्धर्मरहितः) अनापद्धर्म आचारः. ❀ Cp: अयमेव धर्मो निरापत्, अन्यस्तु सकामो धर्म आपत् । ❀ — b) K2 (both times). 6 (second time) त्वप्रसादो; K4 (both times). 7 (second time) V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D3 (all first time) D2. 8 (both both times). 5–7 (all first time). 8. 9 (both second time) Ca. p. v editions (all first time) ह्यप्रमादो; K6 (first time) ह्ययमादो (sic); K7 D9 (both first time) सोऽप्रमादो; Dn1. n4 Ds D4. 6 (all second time) T (both both times) G1 (second time). 2. 3 (both times) M1. 5–7 अप्रमादो; D4 (first time) सप्रमादा; G1 (first time) प्रमादो (for त्वप्रमादो). ❀ C3: अपराभवः धर्मान्तरेणापरिभूतः । ❀ — c) Da3. a4 सर्वे (for सर्व-). K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5–8 जा(D6 ज्ञा)तेषु; T1 G3 यत्नेषु (for यत्तेषु).

19 ab) G1. 2 ये (for ते). T G1–3 M1. 5–7 नराः प्रभो (for नरर्षभाः). K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5 (also as in text). 6. 7. 8 (also as in text) Cp Cal. Bom. ed. व्यस्त(K6 वृत्त)मेकं च(Ds1 D2 °कञ्च)- तुर्धा हि ब्राह्मणा आश्रमं वि(Ds1 °मान्वि)दुः (cf. 21ab). K1 ग्रंत- (for सन्तो). — c) K2. 4 ते (for तं).

20 a) T2 एवं. — b) K6 वलमन्ये; D5. 7 वनमध्ये; G2 °मेते (for °मन्ये). — c) Ś1 K2. 4. 6 D7 [अ]भिसंस्(Ś1 sup. lin. °संह्र)त्य; G2 [अ]मवञ्चित्यं· [अ]मवञ्चित्य; — d) K6 धर्मचारिणः; ❀ Cp: स्थिता इति शेषः । ❀ M7 ब्रह्मचारिणं (for °चारिणः).

21 Dn1 Ds D2. 3. 8 Cal. Bom. ed. om. (hapl.) 21a–22b. — a) K1 धर्ममेति; K2 धर्म संतश्च; K4 धर्ममतं; K7 B6 D4. 5. 7. 9 Cp °मेवं; V1 D6 °मेतच्च; Bo °मेकं; B8 °मेकश्च (for °मेतं). Bo. 6–9 Da3. a4 D8 चतुर्धा तु; Cp °ष्पादम् (as in text). T G1. 8 M1. 5–7 Kumbh. ed. व्यस्तमे(M1. 6 °स्त ए)कं चतुर्धा तु. — b) K1 आश्रमां; K2 °मान्; G1 ह्याश्रमं. K2. 4 Da4 Cp (gloss: वेदेन; Cpp as in text) ब्रह्मणा; B8. 9 ब्राह्मणं. Kumbh. ed. ब्राह्मणा आश्रमं (by transp.). D4 om. (hapl.) from णा विदुः up to धर्म (in 22b). G3 ह्याश्रयं ब्रह्मणः पदं. — c) K2. 7 आनंत्य- (K2 °त-). K2. 7 Da3 D9 -ब्राह्मणः; B7 ब्रह्मणे. T G1–3 M1. 5–7 Kumbh. ed. सर्वे (T1 °वं-) सर्वत्र तिष्ठंतो. — d) Cp as in text. Ś1 K1. 2. 4 V1 B8 D5. 7 ब्राह्मणो. Ś1 निश्रयाः. K7 D9 ब्राह्मणानां स निश्चयः; D3 ब्रह्म नाम निराश्रयः; T G1–3 M1. 5–7 Kumbh. ed. गच्छंति परमां गतिं.

22 Dn1 Ds D2. 3. 8 Cal. Bom. ed. om. 22ab. — a) D4 om. up to धर्म (in 22b) (cf. v. l. 21). — a) K6. 7 Bo. 7 Da4 Dn4 D8. 9 G2 M1. 5–7 Kumbh. ed. एत; D5. 7 येन; T1 G1. 3 यत; T2 एतम् (for अत). D8. 7 चैव (for एवं). T G1–3 M1. 5–7 Kumbh. ed.

C. 12. 9731
B. 12. 271(70). 25
K. 12 276. 26

नक्षत्राणीव धिष्ण्येषु बहवस्तारकागणाः ।
आनन्त्यमुपसंप्राप्ताः संतोषादिति वैदिकम् ॥ २३
यद्यागच्छन्ति संसारं पुनर्योनिषु तादृशाः ।
न लिप्यन्ते पापकृत्यैः कदाचित्कर्मयोनितः ॥ २४
एवं युक्तो ब्राह्मणः स्यादन्यो ब्राह्मणको भवेत् ।
कर्मैव पुरुषस्याह शुभं वा यदि वाशुभम् ॥ २५
एवं पक्वकषायाणामानन्त्येन श्रुतेन च ।
सर्वमानन्त्यमेवासीदेवं नः शाश्वती श्रुतिः ॥ २६
तेषामपेततृष्णानां निर्णिक्तानां शुभात्मनाम् ।
चतुर्थ औपनिषदो धर्मः साधारणः स्मृतः ॥ २७
स सिद्धैः साध्यते नित्यं ब्राह्मणैर्नियतात्मभिः ।
संतोषमूलस्त्यागात्मा ज्ञानाधिष्ठानमुच्यते ॥ २८
अपवर्गगतिर्नित्यो यतिधर्मः सनातनः ।
साधारणः केवलो वा यथाबलमुपास्यते ॥ २९

प्राहुः (for विप्राः). Cp येन चैवंविधा विप्राः. — b) Da4 पुराणे; Cp (gloss : पूर्वकालीनाः) पुराणा (as in text). K6.7 Bo.7-9 Da3.a4 D4.6.9 T G1-3 M1.5-7 Kumbh. ed. ब्रह्मचारिणः; B6 ब्रह्मचारिणं (for धर्मचारिणः). ❀ Cp : ब्रह्मचारिणः, मांसमैथुनत्यागपराः । ❀ — c) K6.7 D4.9 एते तु (for त एते). D3 (before corr.) भुवि (for दिवि). K2 दृशंतो. ❀ Cs : एते, नारदप्रमुखाः । ❀ — d) K7 D4.9 द्विजोत्तमाः; D5.7 द्वि जातयः (for द्विजा°).

23 a) B8 (marg. as in text) D5.7 नक्षत्राणां. B8 हि; D5-7 च (for [इ]व). Da3 विधिष्ण्येषु; Da4 [इ]व धिष्णेषु. ❀ Cp : धिष्ण्येषु, विमानेषु । ❀ — b) Dn1 तारकागणः; G2.3 M7 °गुणाः. — c) D7 इति (for उप-). Da3.a4 आनंत्यं च पदं (Da4 °द-) प्राप्ताः. — d) K2 [अ]वैदिकं. T1 G1-3 वसंतो दिवि देववत्.

24 a) K2 T1 G1 यदा; B8 (marg. as in text) ये; D5-7 यथा; G2.3 तद्वा (for यदि). G2 तरंति (for [आ]गच्छन्ति). Da3 संसारे. — b) Da3.a4 तादृशाः; D5.7 तादृशं. — c) M7 नि- (for न). K7 Dn3 लिप्यते; G3 लुप्यंते (for लि°). K1 पापकृत्ये; K6.7 B6.9 Da3 M1.5-7 °कृत्याः; Da4 °कृता; D4.9 °कृत्यात्; D5.7 °तस्तु; T1 G1-3 °कृद्भिः (for °कृत्यैः). — d) B8 (marg. as in text) कर्हिचित् (for कदा°). K7 D4.9 पापयोगिनः; Da3.a4 कर्मयोगतः; D5.7 °योगिनः (for °योनितः). — After 24, K6.7 V1 Bo.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2-9 editions ins. :

716* एकमेव ब्रह्मचारी शुश्रूषुर्घोरनिश्चयः ।

[B9 एतद् (for एव). K7 D4.9 गुरु- (for घोर-).]

25 K2 om. (hapl.) 25. — a) D5.7 एवमुक्तो; G2 एवंविधो (for एवं युक्तो). K1 ब्रह्मणः. — b) T1 G1-3 नब्राह्मणो (for ब्राह्मणको). D5.7 परः (for भवेत्). ❀ Cp : ब्राह्मणको ब्राह्मणाधमः । निन्दायां कः प्रत्ययः । ❀ — c) Bo.6.7.9 Dn1 D8 D2.3.8 कर्मैवं; T1 G1 कर्मैव. T G1-3 [आ]हुः; M1.6.7 [इ]ह (for [आ]ह). — d) D5.7 शुभं वाशुभमेव वा.

26 a) K1.2.4 सर्व- (for पक्व-). Some MSS. कषायानाम्; K7 -कषायेण. — b) Da3 आनंतेन; M1 संयमेन (for आनन्त्येन). Ś1 K1.2.4 व्रतेन; K7 D4.9 ध्रुवेण (for श्रुतेन). K6 Da3.a4 D8 D4 वा (for च). — c) Dn4 सर्वे (for सर्वम्). K6 V1 Bo.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.6.8 आसीद्वै (D6 °द्वा); D4 corrupt (for एवासीद्). — d) B8 एषा; T G1-3 M1.5.6 इति; M7 इयं (for एवं). M1.6 श्रूयते (for शाश्वती).

27 a) D9 (before corr.) आपेत-; G1 अप्येत-. — b) K1 निर्निधानां; K2.4 Da4 निर्नक्तानां; K6 D4 T2 G1 निर्नि°; D5.7 निर्मु° (for निर्णि°). K7 शुभात्मानां. — c) K6 V1 Bo.6-9 D2.3.6.8 Cp चतुर्थोपनिषद्धर्मः; G2 °र्थैकोपनिषदो. ❀ Cp : चतुर्थः चतुर्थाश्रमसाध्यः । ❀ — d) K4 साधारणाः. K1 (before corr.) K4 स्मृताः; D5 मतः; D7 श्रुतः (for स्मृतः). V1 Bo.6-9 Da4 Dn1.n4 D8 D2.3.6.8 साधारण इति स्मृतिः (V1 स्मृतः; B6.8 Ds1 D8 श्रुतिः); Da3 साधारणनिषद्धीतः (sic).

28 a) K4 स सिद्धौ; K6 B6 Da3.a4 Cp (gloss : मोक्षः) संसिद्धिः; K7 B7.8 D8 D3.7.9 M1.5.6 संसिध्यैः; V1 यस्मिन्सं-; Bo.9 Dn1.n4 D2.4.6.8 T G1-3 M7 editions संसिद्धैः; D5 समिध्यौ (for स सिद्धैः). T G1-3 M1.5-7 Kumbh. ed. सेव्यते (for साध्यते). — c) K4.6 संतोषमूल-; D5 °मूलं (for °लस्). — d) K6 D6 ज्ञानधिष्ठानम्; K7 D4.9 T2 G2 M5.7 Kumbh. ed. ज्ञानाधिष्ठान; G1 °नुष्ठानम्.

29 a) K4.6 V1 Bo.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds2 D2.3.5-8 G3 M1.6.7 editions -मतिर्; Ds1 T1 G1.2 M1 -मतेर्; T2 -मतो (for -गतिर्). — b) Ds1 यतिधर्मः; D4 °धर्मे; G2 यति धर्मः. — c) Da3.a4 Ds1 D2

गच्छतो गच्छतः क्षेमं दुर्बलोऽत्रावसीदति ।
ब्रह्मणः पदमन्विच्छन्संसारान्मुच्यते शुचिः ॥ ३०

स्यूमरश्मिरुवाच ।

ये भुञ्जते ये ददते यजन्तेऽधीयते च ये ।
मात्राभिर्धर्मलब्धाभिर्ये वा त्यागं समाश्रिताः ॥ ३१
एतेषां प्रेत्यभावे तु कतमः स्वर्गजित्तमः ।
एतदाचक्ष्व मे ब्रह्मन्यथा तथ्येन पृच्छतः ॥ ३२

कपिल उवाच ।

परिग्रहाः शुभाः सर्वे गुणतोऽभ्युदयाश्च ये ।
न तु त्यागसुखं प्राप्ता एतत्त्वमपि पश्यसि ॥ ३३

स्यूमरश्मिरुवाच ।

भवन्तो ज्ञाननिष्ठा वै गृहस्थाः कर्मनिश्चयाः ।
आश्रमाणां च सर्वेषां निष्ठायामैक्यमुच्यते ॥ ३४
एकत्वे च पृथक्त्वे च विशेषो नान्य उच्यते ।
तद्यथावद्यथान्यायं भगवान्प्रब्रवीतु मे ॥ ३५

कपिल उवाच ।

शरीरपक्तिः कर्माणि ज्ञानं तु परमा गतिः ।
पक्वे कषाये वमनै रसज्ञाने न तिष्ठति ॥ ३६

C. 12. 9745
B. 12. 271(70). 38
K. 12. 276. 39

साधारणं. — d) B6 Da3 Dn1 उपासते; M5 °स्यसे (for °स्यते).

30 a) Kumbh. ed. गच्छते. T1 G2 M5.7 भवति; T2 G1.3 Kumbh. ed. बलिनः; M1.6 भवतः (for गच्छतः). K6 B9 Da3.a4 गच्छता गच्छता क्षेमं; B0.6.8 (marg.) Dn1.n4 D2.3.6.8 °तां गच्छतां क्षेमं. — b) K4 दुर्बलं न; Da3.a4 °लो न; D4 °लान्न (for °लोऽत्र). — c) K7 Da3 G1.2 M1.7 ब्राह्मणः (for ब्र°). G1 पादम्. D6 अन्विच्छत्.

31 K7 D9 स्यू(D9 स्यु)तरश्मिर्; D4 शूम°; D5 स्थूम°; D7 स्थूत° (for स्यूम°). — a) K1.2 भुंजा-(K2 °जं)ते; D4 भुजते. — b) Ś1 K1.2.4.6 D4 क्षमंते (D4 °त); Da3 यजंतो; Dn1.n4 यजते (for यजन्ते). K6 भीयते; G2 दीयते (for ऽधीयते). — c) Da4 सत्त्वाभिर्; D3 यात्रा°; D5 पात्रा° (for मात्रा°). Ś1 K4.6 B7.8 धर्मलुब्धाभिर्; Dn1.n4 Ds2 D2.3 उपल° (for धर्मल°). — d) K7 च (for वा). D6.9 G1 चात्यागं (G1 °गः) (for वा त्यागं). Da3 समाश्रितः (for °ताः).

32 a) B8 (marg. as in text) Dn4 D5.7 प्रेत्य-भावेषु. — b) D5.7 G3 कतमाः; G1 कतमे. Ś1 K1 सर्वजित्तमः; Da3 स्वर्गं उत्तमः; D6.7 स्वर्गवित्तमाः; T1 G1.3 °जित्तमाः; G2 सर्गकिंतमाः. ❀ Cp: तत्त्वज्ञानपरि-पाक एवात्र स्वर्गः, स्वर्गः सत्त्वगुणोदयः इति भगवद्वचनात्। ❀ — c) K1 आचक्ष्वसे. D6.7 सर्वं (for ब्रह्मन्). — d) K6 V1 B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.6.8 यथा तत्त्वेन; D4.5.7.9 T1 G3 M1 Kumbh. ed. याथातथ्येन. V1 B7–9 Da3.a4 D5.7 T2 M5.7 पृच्छते.

33 a) K4 परिगृहाः; D5.7 °ग्राह्याः. ❀ Cs: परि-ग्रहाः कर्माणि। ❀ — b) G1–3 M1.5–7 ते (for ये). Ś1 गृणते अभ्युपागताः; K1.2.4 गृणतोभ्यु(K1 °तेत्यु)-दयाय ये (K1 ते); K6 V1 B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.6.8 गुणतामभ्युपागताः. ❀ Cs: सत्त्वादिगुणे-भ्योऽभ्युदयः फलं येषां ते गुणतोऽभ्युदयाः। ❀ — c) K7 त्यागः सुखं; G2 त्यागशुभं. G1.2 प्राप्त. — d) T1 G1.3 एवं; G2 एव (for एतत्). K7 D4.9 अनु-; G2 अभि- (for अपि). Dn1 Ds1 पश्यति.

34 K6 B9 स्युमरश्मिर्; K7 D9 स्यूत°; D4 शूत°; D7 स्थूण° (for स्यूम°). — a) K4 भवतो. G2 ज्ञान-निष्ठायै. — b) D8 G3 ज्ञान-; T2 G2 धर्म- (for कर्म-). — c) K7 D9 M1.6 तु; D4 M7 गृहस्था ज्ञानकर्मणां. — d) G2 या निष्ठा मोक्ष उच्यते. नु (for च).

35 a) K6 B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds2 D2–9 एक-त्वेन (D4.9 °त्वे च) पृथक्त्वेन (Ds2 °क्त्वे च; D3 °क्तेन). — b) K4 V1 B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5–8 नात्र दृश्यते; K6 नात्र गम्यते; M1.6 ना(M3 वा)न्य उच्यतां. — c) K6.7 G2 यद् (for तद्). V1 यथै-तद्; M1 यथा तद् (for यथावद्). Ś1 K1.7 D4.9 T1 यथा न्याय्यं. G1 यथा यद्यथा नायं. — d) M1.6 भगवन्. K2 प्रभवीतु.

36 Quoted in Śaṁkara's Vedāntasūtrabhāṣya under 3.4.26. — a) K1 Ca शरीरपक्ति-; K2.4 °पंथिः; K6.7 B9 Da3.a4 Dn4 Ds D4.6.7.9 °पंक्तिः (D9 °क्तिं); D5 °पत्तिः; T G1.3 Cs (gloss: रागद्वेषादिविपाकसाधनं) कषायप(T2 °पं)क्तिः (for शरीरपक्तिः). ❀ Ca: शरीर-पक्तिकर्माणीति, शरीराधिष्ठानस्य चित्तस्य वातश्लेष्मादीनां धातु-संज्ञानां नाडीनिरोधकानां पक्तिः पाकः निर्दोषता, तदर्थानि कर्माणि। ❀ — c) Ś1 K1.2.4 पक्वैः कषायैर्. K1.4 D4.9 कर्माणि; T G1–3 M1.5–7 Cs (gloss: वसनैर्;

C.12.9746
B.12.271(70).39
K.12.273.40

आनृशंस्यं क्षमा शान्तिरहिंसा सत्यमार्जवम् ।
अद्रोहो नाभिमानश्च ह्रीस्तितिक्षा शमस्तथा ॥ ३७
पन्थानो ब्रह्मणस्त्वेते एतैः प्राप्नोति यत्परम् ।
तद्विद्वाननुबुध्येत मनसा कर्मनिश्चयम् ॥ ३८
यां विप्राः सर्वतः शान्ता विशुद्धा ज्ञाननिश्चयाः ।
गतिं गच्छन्ति संतुष्टास्तामाहुः परमां गतिम् ॥ ३९

वेदांश्च वेदितव्यं च विदित्वा च यथास्थिति ।
एवं वेदविदित्याहुरतोऽन्यो वातरेचकः ॥ ४०
सर्वे विदुर्वेदविदो वेदे सर्वं प्रतिष्ठितम् ।
वेदे हि निष्ठा सर्वस्य यद्यदस्ति च नास्ति च ॥ ४१
एषैव निष्ठा सर्वस्य यद्यदस्ति च नास्ति च ।
एतदन्तं च मध्यं च सच्चासच्च विजानतः ॥ ४२

विशिष्टज्ञानं) विज्ञानं (for चमनै). K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5–8 कषाये कर्मभिः पक्वे (Ds1 °क्वै). — d) Ś1 (*sup. lin.* as in text) K1. 2. 4 न स (K1 सं·) ज्ञानेन ; Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 रसज्ञाने च ; T G1–3 M1. 5–7 यथा ज्ञानेन (for रसज्ञाने न). V1 ज्ञाने च परिनिष्ठिते. ❀ C4 : रसज्ञाने न तिष्ठति, रागाधीनज्ञाने न तिष्ठति, मध्यस्थो भवतीत्यर्थः ॥ Cn : रसः प्रीतिर्ब्रह्मानन्दः । Cs : यथा रसज्ञाने, रसो वै सः, इति शुद्धकैवल्ये तिष्ठति । ❀

37 a) V1 Da3 आनृशंसं (Da3 °स्यां); Da4 D6 अनृशंस्यं. — b) Ds1 D2 क्षां(D2 क्षं)तिर् (for सत्यम्). — c) Ś1 K2 [ऽ]नभिमानश्च ; K7 नाति° (for नाभि°). — d) D5. 7 समस् ; T G1–3 M1. 5–7 ना(G1 घ)तिस् (for शमस्). ❀ Cs : ह्रीः, अकार्यान्मनसो निवृत्तिः । ❀

38 a) D4 पथानां ; G2 राजानो (for पन्थानो). K2 G1. 2 ब्राह्मण(G2 °णा)स्त्वेते ; K7 D3. 4. 9 T1 ब्राह्मणस्यैते ; D5. 7 ब्राह्मणा ह्येते. — b) D8 ह्येतैः ; G2 युक्तः ; M7 एते. Da3. a4 G2 (also as in text) यत्पदं ; Dn4 सत्वरं (for यत्परम्). — c) G1 विद्वन्. K7 D4. 9 तद्विद्वांसोनुमन्यंते ; D5. 7 तद्विज्ञानं न बुध्येत. — d) ❀ Cs : कर्मनिश्चयम्, कर्मणामन्तःकरणशुद्धिद्वारेण ज्ञानहेतुत्वनिश्चयम् । ❀

39 a) D6 G2 M1. 6 ये ; G1. 3 यं (for यां). Ś1 K1. 2. 4 सिद्धाः (for विप्राः). — b) Ś1 K1 विशुद्धा ; T G1–3 विशुद्ध-. — c) K2 इच्छंति ; G1 तिष्ठंति (for गच्छन्ति). D5. 7 सत्त्वस्थास् (for संतुष्टास्). — d) G1 तम् (for ताम्). Da3 परमा गतिः.

40 a) K6 Dn1 Ds1 G2 वेदाश्च. Da3. a4 वेदितव्ये ; M1. 6 वेदवेद्यं (M1 °द्यां) (for वेदितव्यं). — b) M1. 6. 7 वेदित्वा (for वि°). K4 B6 Dn1 D3. 8 T1 G1. 3 यथास्थितिं ; K6 B7. 8 Da3. a4 Dn4 Ds D2 T2 M5 तथास्थितिं (B8 °तिः); K7 V1 B9 D4. 5. 7. 9 G2 M7 यथास्थितं (V1 °तिः); Bo M1. 6 तथा स्थितं (for यथास्थिति). — G2 om. 40cd. — c) Ś1 K1. 2 B3. 9 Da3. a4 D5. 7 एवं वेदविद(K1 Da3 °दि)स्त्वाहुर् ; K4. 7 D4. 6. 9 एवं (D6 पृच्छा [sic]) वेदविदः (K7 °दिः ; D4. 9 °धिं) प्राहुर्. — d) Ś1 (before corr.) K1. 2 B4. 6 (marg.) अतोन्ये ; D4 M6 अतान्यो (M6 °न्या); D5 अनन्यो ; T2 कुतोन्ये (for अतोऽन्यो). Ś1 (by corr. as in text) K1. 2. 4 वातरेतकः ; K7 Dn1. n4 D5 D3. 4. 9 °रेचकः ; B6. 8 (marg.) °रेटकाः ; Da3. a4 Cnp वेद(Da4 °द)कः ; D5. 7 चेतरे गुणाः ; D6 चात्मवेदकः ; D8 M5. 6 वेदवादकः ; T G1. 3 वेदवादकाः ; M1 वेदपाठकः ; M7 वेदघातकः (for वातरेटकः). ❀ Ca : वातरेटकाः वातवशात्प्रलापिनः ॥ Cn : वातरेचकः, भस्त्रापरनामा चर्मकोशः । वातवेटक इति गौडाः पठन्ति, व्याचक्षते च वातवशात् वेटकः भाषकः । वेट् परिभाषणे इति धातुः । Cpp : अतोन्ये वातवेटकाः इति बहुवचनान्तमपि क्वचिद्दृश्यते ॥ Cs : वातरेचकः, वेदपाठकः । ❀

41 a) K6 D5–7 सर्वे ; K7 Dn4 सर्वं ; T1 G1. 3 एवं (for सर्वे). Da3 विविदुं वेदविदोस्ते (sic). — b) V1 सर्वं वेदे (by transp.); Ds1 वेदे सर्वं. — D4 M1. 6 om. (hapl.) 41c–43b. — c) D6 T1 G2 M7 वेदो ; Dn1 ह (for हि). G2 सर्वत्र (for °स्य). — d) D6 यमुदस्ति (for यद्य°). D5 T G1. 3 न चास्ति (for च नास्ति). ❀ Cs : अस्तीति वर्तमानस्य निर्देशो, नास्तीति भूतभविष्यतोः । ❀

42 D4 M1. 6 om. 42 (cf. v. l. 41). K4 B9 D5. 7 T G1–3 M5. 7 om. (hapl.) 42ab. V1 reads from 42a up to end of adhy. on marg. — a) K6 Da3. a4 B6 हि (for [ए]व). K6. 7 Bo. 6–8 Da3. a4 Dn1 D3 D2. 6. 8. 9 सर्वत्र (for °स्य). — b) K6. 7 Bo. 1. 4 (marg.) Da3. a4 Dn1. n4 D2. 3. 6. 8 यत्तद् ; D9 एतद् (for यद्यद्). Bo न चास्ति ; Dn4 lacuna (for च नास्ति). — c) G2 नव्यं (for मध्यं). — d) D5. 7 सत्यासत्यं ; G3 यथा सर्वं ; M5 यदसच्च (for सच्चासच्च). Da4 विधानतः ; G1 विजानता.

समस्तत्याग इत्येव शम इत्येव निष्ठितः ।
संतोष इत्यत्र शुभमपवर्गे प्रतिष्ठितम् ॥ ४३
ऋतं सत्यं विदितं वेदितव्यं
सर्वस्यात्मा जङ्गमं स्थावरं च ।
सर्वं सुखं यच्छिवमुत्तमं च
ब्रह्माव्यक्तं प्रभवश्चाव्ययश्च ॥ ४४
तेजः क्षमा शान्तिरनामयं शुभं
तथाविधं व्योम सनातनं ध्रुवम् ।
एतैः शब्दैर्गम्यते बुद्धिनेत्रै-
स्तस्मै नमो ब्रह्मणे ब्राह्मणाय ॥ ४५

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि द्विषष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६२ ॥

२६३

युधिष्ठिर उवाच ।
धर्ममर्थं च कामं च वेदाः शंसन्ति भारत ।
कस्य लाभो विशिष्टोऽत्र तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १

भीष्म उवाच ।
अत्र ते वर्तयिष्यामि इतिहासं पुरातनम् ।
कुण्डधारेण यत्प्रीत्या भक्तायोपकृतं पुरा ॥ २

C. 12. 9736
B. 12. 272(1). 2
K. 12. 277. 2

---

43 D4 M1.6 om. 43^{ab} (cf. v. l. 41). V1 reads 43 on marg. — a) Ś1 K1 शमस्तु ; K6 Bo. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6–8 T1 G1. 3 M5. 7 समास्तं ; K7 V1 B8 D9 T2 समाप्त- (for समस्त-). Da3 इत्येवं. B8 (marg) संप्राप्तं योग इत्येव. — b) Ś1 K1. 2. 4. 7 B9 D5. 7 सम ; Da4 शाम (for शम). K1. 6. 7 B6. 8 (marg.) Da3. a4 G1 निष्ठितं (K1 °ताः); K4 निष्ठुतः ; D5. 7 धिष्ठितं ; T1 M5 निश्चयं ; T2 G2. 3 M7 निश्चितं (for निष्ठितः). Bo. 7–9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 सर्वं(Bo Dn4 Ds1 °वं)वेदेषु निष्ठितं ; D9 स महांस्थवनिष्ठितं. — c) K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 M5 अनुगतम् ; K7 D5. 7. 9 एव शुभम् ; T G1–3 M7 संतगत(M7 °ति)म् (for अत्र शुभम्). — d) K1 corrupt ; K7 अपवर्ग- ; G2 °वर्गं. V1 प्रतिष्ठितः.

44 V1 reads 44 on marg. — a) Da4 च सत्यं ; M1.6 सर्वं ; M7 सत्य- (for सत्यं). G1 वेदितव्यं ; G2 lacuna (for विदितं). ❀ C9: ऋतशब्दः परोक्षवस्तुवचनः। ❀ — b) K3 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 T G1–3 M1. 5–7 स्थावरं (Da3 M7 °र-) जंगमं (by transp.). — c) T2 सत्त्वं (for सर्वं). D9 सुखे ; G1. 2 दुःखं (for सुखं). G2 इदम् (for शिवम्). B7. 8 (marg.) Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 उत्तरं ; T G1. 2 M5 चोत्तरं ; G3 M1. 6. 7 चोत्तमं (for उ°). — d) V1 ब्रह्मा प्राह ; B8 (marg. as in text) ब्रह्माव्ययं ; Dn1 °व्यक्त- : T1 G1. 2 °प्युक्तं (for °व्यक्तं). Ś1 K1. 2. 4 V1 प्रथमश्च ; Dn1 Ds M6. 7 प्रभवं (for °वश्च). K6 B8 (marg. as in text) D4. 9 T1 G1 Cp [अ]प्ययश्च (K6 °यं); Dn1. n4 Ds D8 M1. 5–7 [अ]व्ययं.

45 V1 reads 45 on marg. — a) Ś1 K1 lacuna for रनामयं शुभं. T G1–3 अनामयश्च (for °यं). K2. 4. 6 D4. 9 गुह्य ; T G1–3 M1. 5–7 च (for शुभं). — b) G2 तथाशमं ; M7 तथादिवं. D6 शुभं (for ध्रुवम्). — c) K4. 7 V1 Bo. 8. 9 Dn1. n4 Ds सर्वैर् ; G2 शुभैर् (for शब्दैर्). K7 Da3. a4 D4. 9 बुद्धिनेत्रे ; D5. 7 °तंत्रे. — d) G2 om. ब्रह्मणे. Ds1 ब्राह्मणाय च.

Colophon. V1 on marg.; G6 missing: K3. 5 B1–5 Da1. a2 Dn2. n3 D1 G4. 5 M2–4 absent. — *Sub-parvan :* Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–9 T G1–3 M1. 5–7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name :* Ś1 K1. 4. 6 Ds गोका(K1 °क्का)पिलीयं ; K2 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 D2–4. 8 गोकपिलीयं ; K7 D5. 7. 9 M5 गोकपिलीये (D5. 7 °य-) ज्ञानप्रशंसा ; Dn1 Ds2 कापिलीयं ; Dn4 गौकापिलीयं संवादं ; M1. 6. 7 कपिलगोसंवादः. — *Adhy. no.* (figures, words or both) : K6 Dn4 M1. 6. 7 95 ; Ds1 96 ; D7 T1 G1 M5 97 ; Da3 D8 91 ; T2 110 ; G2 92. — *Śloka no.* : Dn1 48 ; Dn4 D8 47.

263

☞ This adhy. is missing in G6 (cf. v. l. 12. 259. 1).

1 b) K4 वेदः. K7 V1 Bo संशंति (for शंसन्ति). Ś1 — c) Da3. a4 कस्यां ; T1 G2. 3 कश्च (for कस्य).

C. 12. 9757
B. 12. 272[1]. 3
K. 12. 277. 3

अधनो ब्राह्मणः कश्चित्कामाद्धर्ममवैक्षत ।
यज्ञार्थं स ततोऽर्थार्थी तपोऽतप्यत दारुणम् ॥ ३
स निश्चयमथो कृत्वा पूजयामास देवताः ।
भक्त्या न चैवाध्यगच्छद्धनं संपूज्य देवताः ॥ ४
ततश्चिन्तां पुनः प्राप्तः कतमद्दैवतं नु तत् ।
यन्मे द्रुतं प्रसीदेत मानुषैरजडीकृतम् ॥ ५
अथ सौम्येन वपुषा देवानुचरमन्तिके ।
प्रत्यपश्यज्जलधरं कुण्डधारमवस्थितम् ॥ ६
दृष्ट्वैव तं महात्मानं तस्य भक्तिरजायत ।
अयं मे धास्यति श्रेयो वपुरेतद्धि तादृशम् ॥ ७
संनिकृष्टश्च देवस्य न चान्यैर्मानुषैर्वृतः ।
एष मे दास्यति धनं प्रभूतं शीघ्रमेव च ॥ ८
ततो धूपैश्च गन्धैश्च माल्यैरुच्चावचैरपि ।
बलिभिर्विविधैश्चापि पूजयामास तं द्विजः ॥ ९

$K_{1.2.4}$ क(K_1 त)स्य लोभो विनष्टोत्र. — K_7 reads 1^d twice.

2 ^{a}) $Ś_1$ $K_{1.2.4.6}$ अत्र ते वर्णयिष्यामि; K_7 $D_{4.9}$ T_2 G_1 M_5 अत्र ते वर्तयिष्येहम्; V_1 अत्राप्युदाहरंतीमम्. — ^{b}) $Ś_1$ $K_{1.2.4}$ चेतिहासं (for इति°). — ^{c}) M_1 यं (for यत्). — ^{d}) $Da_{3.a4}$ D_3 भक्त्यायोप·; $G_{1.2}$ भक्त्या चोप· (for भक्तायोप·). K_6 B_3 Da_4 $D_{5.7}$ G_3 ·हृतं (for ·कृतं).

3 ^{a}) $Da_{3.a4}$ प्रधानो (for अधनो). Da_3 ब्रह्मणः. — ^{b}) D_8 T G_{1-3} धनम् (for धर्मम्). K_7 D_4 M_7 अवेक्ष(K_7 °क्ष्य)त; D_6 अवैक्ष्यत. ❀ Cn: कामाद्धर्ममवैक्षत, फलकामनया धर्मं करिष्यामीति चिन्तितवान् । ❀ — ^{c}) D_5 यथार्थं (for यज्ञार्थं). $M_{1.5-7}$ तदा (for ततो). T $G_{2.3}$ न(G_3 स)यज्ञार्थमतोर्थी तु (T_2 °तोर्थी स; G_2 °तोप्यर्थी); G_1 यज्ञार्थमर्थतोर्थी तु. — ^{d}) B_9 तप्य; T_1 ततो (for तपो). G_2 तयोरत्यक्तदारुणं.

4 ^{a}) T G_{1-3} ज्ञात्वा (for कृत्वा). — ^{b}) K_7 D_2 देवता. — ^{c}) K_4 [अ]प्यगच्छद्; K_6 V_1 B_0 $D_{5.7}$ T_2 $M_{1.5-7}$ [अ]भ्य°; D_4 [अ]ध्यगच्छन् (for °गच्छद्). Da_4 भक्त्या सुमनसा चैव; T_1 G_{1-3} भक्त्या नैवाध्यगच्छत्तद् (G_1 °च्छं तद्; G_2 °च्छत्स). — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1.2.4}$ धर्मं; $D_{5.7}$ अथ (for धनं). Da_4 देवता.

5 ^{a}) K_6 V_1 $B_{0.6-9}$ $Da_{3.a4}$ $Dn_{1.n4}$ D_8 $D_{2.3.5-8}$ अनु· (for पुनः). Ds_1 ·प्राप्ताः; M_7 प्राप्य (for प्राप्तः). — ^{b}) K_7 V_1 B_9 Dn_4 $D_{4.5.7.9}$ T $G_{2.3}$ $M_{1.5-7}$ कतमं (for °मद्). D_4 G_2 देवतं (for दैवतं). K_2 तनु; K_4 न तत्; $K_{6.7}$ V_1 $Da_{3.a4}$ $Dn_{1.n4}$ D_8 $D_{2.3.8.9}$ T $G_{2.3}$ तु तत्; $B_{0.8}$ $D_{5.7}$ महत्; B_7 तु सः (for नु तत्). G_1 कतमं दैव तत्कृतं. — ^{c}) K_6 V_1 तन् (for यन्). Da_4 द्रुते; G_2 श्रुतं (for द्रुतं). — ^{d}) K_1 मानुष्यैर्; T_1 G_{1-3} मनुष्यैर् (for मानुषैर्). K_1 Da_4 अजनी·; T_1 G_3 अजलैः; T_2 अंजलिः; G_1 $M_{1.5-7}$ अजळी·; G_2 अजसः (for अजडी·). T_2 कृतः (for ·कृतम्).. ❀ Cp: मानुषैरनवरतप्रार्थनया न जडीकृतं वरदानेन मान्द्यं न प्रापितम् ॥ Cs: जडीकृतं, मुहुर्मुहुरभ्यर्थमानैः कृतवैमनस्यम् । ❀

6 ^{a}) K_6 $B_{6.9}$ $Da_{3.a4}$ स च; $B_{0.7.8}$ $Dn_{1.n4}$ D_8 $D_{2.3.6.8}$ सोथ (for अथ). $Ś_1$ K_1 सोम्येन; G_2 सौमेन. $K_{6.7}$ V_1 $B_{0.6-9}$ $Da_{3.a4}$ Dn_1 D_8 $D_{2.3.6.8}$ T_2 मनसा; Dn_4 सा देवा; $M_{1.6}$ रूपेण (for वपुषा). — ^{b}) $Ś_1$ $K_{1.2.4}$ दे(K_2 दै)वानुपचरंति के; G_1 °ननुचरंति के; G_2 °नुपनमंति के. — ^{cd}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ कुंडाधारम्. Da_3 अवस्थिताः. D_8 कुंडधारवशे स्थितः (Ds_2 °तं). ❀ Cn: जलधरं मेघशरीरम् । कुण्डधारं, कुण्डानि जलाधारपात्राणि काषायवस्त्राणि वा धारयन्तम् । ❀

7 ^{a}) K_4 त्वं (for तं). B_0 $Dn_{1.n4}$ D_8 $D_{2.3.6.8}$ महाबाहुं (for °त्मानं). — ^{b}) T_1 G_{1-3} बुद्धिर् (for भक्तिर्). — ^{c}) D_4 अथायं (for अयं मे). $Ś_1$ $K_{1.3}$ B_8 D_7 T G_{1-3} M_5 दास्यति (B_8 T_2 °ते); D_3 ध्यास्यति (for धा°).

8 ^{a}) M_7 स (for सं·). $K_{1.6}$ B_7 $Da_{3.a4}$ $D_{5.7.8}$ Cp संनिकृष्टस्य; B_6 °ष्टोस्य; D_8 °ष्टस्तु; T_1 $G_{1.3}$ °ष्टं हि; G_2 °ष्टं च (for °ष्टश्च). K_7 $D_{4.9}$ (before corr.) देवश्च; T G_{1-3} M_5 देवानां; Cp (gloss: कुबेरस्य) देवस्य (as in text). — ^{b}) D_4 वाश्चैर् (for चान्यैर्). T_1 G_3 भृतं; G_1 वृतं; G_2 स्मृतः (for वृतः). — ^{c}) G_2 एतं (for एष). B_6 D_5 धास्यति (for दा°). — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1.2.4}$ क्षिप्रम्; G_3 घृतम् (for शीघ्रम्). $D_{4.9}$ वा (for च). Da_1 शीघ्रमेव तथैव च.

9 ^{a}) B_8 D_9 transp. धूपैश् and गन्धैश्. K_3 धूमैश् (for धूपैश्). D_4 reads, after जलध (in 10^b), the portion from च माल्यै up to धर (in 10^b) twice. — ^{b}) G_1 माल्ये (for माल्यैर्). — ^{c}) $M_{1.6.7}$ चैव (for चापि). K_6 V_1 $B_{0.6-9}$ $Da_{3.a4}$ $Dn_{1.n4}$ D_8 $D_{2.3.6.8}$ बलिभिर्विविधाभिश्च. — ^{d}) D_2 द्विज; D_4 द्विजाः

ततः स्वल्पेन कालेन तुष्टो जलधरस्तदा ।
तथोपकारे नियतामिमां वाचमुवाच ह ॥ १०
ब्रह्मघ्ने च सुरापे च चोरे भग्नव्रते तथा ।
निष्कृतिर्विहिता सद्भिः कृतघ्ने नास्ति निष्कृतिः ॥ ११
आशायास्तनयोऽधर्मः क्रोधोऽसूयासुतः स्मृतः ।
पुत्रो लोभो निकृत्यास्तु कृतघ्नो नार्हति प्रजाम् ॥ १२
ततः स ब्राह्मणः स्वप्ने कुण्डधारस्य तेजसा ।
अपश्यत्सर्वभूतानि कुशेषु शयितस्तदा ॥ १३
शमेन तपसा चैव भक्त्या च निरुपस्कृतः ।
शुद्धात्मा ब्राह्मणो रात्रौ निदर्शनमपश्यत ॥ १४
मणिभद्रं स तत्रस्थं देवतानां महाद्युतिम् ।
अपश्यत महात्मानं व्यादिशन्तं युधिष्ठिर ॥ १५
तत्र देवाः प्रयच्छन्ति राज्यानि च धनानि च ।
शुभैः कर्मभिरारब्धाः प्रच्छिदन्त्यशुभेषु च ॥ १६
पश्यतामथ यक्षाणां कुण्डधारो महाद्युतिः ।
निष्पत्य पतितो भूमौ देवानां भरतर्षभ ॥ १७
ततस्तु देववचनान्मणिभद्रो महायशाः ।
उवाच पतितं भूमौ कुण्डधार किमिष्यते ॥ १८

C. 12. 9772
B. 12. 272[1]. 12
K. 12. 277. 18

10 For the repetition in D_4, cf. v. l. 9. — ^{a}) V_1 अतस् (for ततः). $K_{4.6}$ V_1 $Bo_{.6-9}$ $Da_{3.}$ a_4 $Dn_{1.}$ n_4 D_S $D_{2.3.5-8}$ T_1 $G_{1.3}$ $M_{1.6.7}$ स्वल्पेन; G_2 स्वकल्पेन (hypermetric) (for स्वल्पेन). — ^{b}) Ś$_1$ K_1 V_1 B_7 T_2 तथा (for तदा). — ^{c}) $K_{6.7}$ V_1 $Bo_{.6-9}$ $Da_{3.}$ a_4 $Dn_{1.}$ n_4 D_S D_{2-9} T_1 G_3 Ca. n [उ]($Da_{3.}$ a_4 [न])पकार- (for °कारे). Da_3 -निकारम्; D_4 -वियताम्; T_1 -निरताम्; G_1 नितराम्; M_7 नीयताम् (for नि°). — ^{d}) $M_{1.5-7}$ गाथाम् (for वाचम्).

11 = 12. 166. 24; 12. 449*, lines 32–33; = (var.) 5. 105. 10; Rām. 4. 34. 12; Pañcatantra 3. 157. — ^{a}) K_1 ब्रह्मघ्ने. — ^{b}) Ś$_1$ $K_{1.2.4.6.7}$ V_1 $Bo_{.6-9}$ $Da_{3.}$ a_4 $Dn_{1.}$ n_4 Ds_1 $D_{2.3.5.6.8.9}$ G_1 चौरे (for चोरे). K_2 भग्नव्रतेस् (for °व्रते). D_S शठे (for तथा). — ^{c}) T_1 निकृतिर्.

12 ^{a}) Ds_1 तनया; M_6 सेनयो (for त°). K_6 [ऽ]धर्म-. — ^{b}) G_2 तथा (for स्मृतः). — ^{c}) K_6 V_1 $Bo_{.6-9}$ $Da_{3.}$ a_4 $Dn_{1.}$ n_4 D_S $D_{2.3.6.8}$ लोभः पुत्रो (by transp.); K_7 $D_{4.9}$ पुत्रो लाभो. Dn_1 निकृत्यायाः; D_4 °त्यासु; G_1 निष्कृताश्च; G_3 निकृत्याश्च (for °त्यास्तु). — ^{d}) D_4 मार्हति (for ना°). V_1 B_8 T_2 G_1 $M_{1.7}$ प्रजाः; Dn_1 प्रजा (for प्रजाम्).

13 ^{a}) K_2 ब्रह्मणः; G_1 ब्राह्मण-. — ^{b}) Ś$_1$ K_2 कुंडाधारस्य; K_6 दंड°. D_6 तेजसी (for °सा). — ^{c}) D_4 अपश्यन्. D_8 -भूतादिं (for °नि). — ^{d}) Da_4 कुलेषु (for कुशेषु). Dn_4 Ds_1 शपितस्; G_2 शादितस् (for शयितस्). K_6 Da_3 तथा (for तदा).

14 ^{a}) $Da_{3.}$ a_4 स तेन (for शमेन). — ^{b}) Da_4 भक्ता (for भक्त्या). K_1 Da_8 निरुपस्कृताः; K_4 °स्थितः. G_2 भक्त्या चारु परिष्मतः (sic). ꕥ C_S: निरुपस्कृतः भश नादिरहितः । ꕥ — ^{c}) K_4 ब्राह्मगं; Ds_2 D_5 ब्रह्मणो; G_2 ब्राह्मणौ (for °णो).

15 ^{a}) K_4 मणिं भद्रं; $Bo_{.6.9}$ $Da_{3.}$ a_4 Ds_1 $D_{4.8.9}$ T_1 G_{1-3} $M_{1.5-7}$ माणिभद्रं (for मणि°). G_2 तत्रस्तं (for °स्थं). — ^{b}) $D_{6.7}$ -द्युतिः; D_9 -द्युतं (for -द्युतिम्). — ^{c}) Ś$_1$ $K_{1.2}$ अपश्यत्तं; D_3 °श्यंत (for °श्यत). — ^{d}) K_2 व्याधिशंतं; D_6 व्यादिश्यंतं; D_7 गां दिशंतं; G_2 व्यादिशंत (for °शन्तं). $Da_{3.}$ a_4 Dn_4 D_2 युधिष्ठिरं; D_9 °ष्ठिरः. ꕥ Cn: व्यादिशन्तं, देवेभ्यः फलयाचकान्निवेदयन्तम् । ꕥ

16 ^{a}) G_2 तव (for तत्र). — ^{b}) K_7 $D_{4.9}$ रत्नानि (for राज्यानि). $D_{3.5.7}$ त्रिविधानि (for च धनानि). — ^{c}) K_1 आरब्धः; K_2 $Da_{3.}$ a_4 आरब्धैः; Dn_4 येराब्धाः (sic); $D_{5.7}$ आवद्धाः; T G_{1-3} आराद्धाः (for आरब्धाः). — ^{d}) K_4 V_1 $Bo_{.6-9}$ Da_4 $Dn_{1.}$ n_4 D_S $D_{2.3.8}$ T_2 $G_{1.3}$ प्रच्छिदंति; $K_{6.7}$ $D_{4.9}$ T_1 $M_{1.5-7}$ प्रयच्छंति; $D_{5.7}$ D_6 प्रच्छिदाति; G_2 प्रच्छंदंति (for प्रच्छिदान्ति). $D_{5.7}$ अशुभानि (for °भेषु).

17 G_3 om. (hapl.) 17^{b}–18^{c}. — ^{b}) Ś$_1$ K_2 कुंडाधारो. B_9 $Da_{3.}$ a_4 G_2 महामतिः (for महाद्युतिः). — ^{c}) K_7 $Dn_{1.}$ n_4 $D_{4.5.7.9}$ निपत्य; D_S निष्पतत् (for निष्पत्य).

18 G_3 om. 18^{abc} (cf. v. l. 17). — ^{a}) Bom. ed. M_5 -यजनान् (for -वचनान्). तदेव (for तु देव-). G_2 अतस्ततस्तु देवानां. — ^{b}) V_1 तत्र देवस्य वचनान्; K_7 $Bo_{.6-9}$ $Da_{3.}$ a_4 Ds_1 $D_{2.4.8.9}$ T G_1 $M_{1.5-7}$ माणिभद्रो (for मणि°). K_6 V_1 $Bo_{.6-9}$ $Da_{3.}$ a_4 $Dn_{1.}$ n_4 D_S $D_{2.3.6-8}$ महामनाः; D_5 °त्मनः (for °यशाः). — ^{d}) Ś$_1$ K_2 कुंडाधार (K_6 °रं). — ^{c}) $M_{1.5-7}$ वचनं (for पतितं). $K_{4.7}$ V_1 $D_{4.9}$ कुंडधारं (for कुण्डधार).

C. 12. 9773
B. 12. 27[?]. 20
K. 12. 277. 19

कुण्डधार उवाच ।
यदि प्रसन्ना देवा मे भक्तोऽयं ब्राह्मणो मम ।
अस्यानुग्रहमिच्छामि कृतं किंचित्सुखोदयम् ॥ १९
भीष्म उवाच ।
ततस्तं मणिभद्रस्तु पुनर्वचनमब्रवीत् ।
देवानामेव वचनात्कुण्डधारं महाद्युतिम् ॥ २०
उत्तिष्ठोत्तिष्ठ भद्रं ते कृतकार्यः सुखी भव ।
यावद्धनं प्रार्थयते ब्राह्मणोऽयं सखा तव ।
देवानां शासनात्तावदसंख्येयं ददाम्यहम् ॥ २१
विचार्य कुण्डधारस्तु मानुष्यं चलमध्रुवम् ।
तपसे मतिमाधत्त ब्राह्मणस्य यशस्विनः ॥ २२
कुण्डधार उवाच ।
नाहं धनानि याचामि ब्राह्मणाय धनप्रद ।
अन्यमेवाहमिच्छामि भक्तायानुग्रहं कृतम् ॥ २३
पृथिवीं रत्नपूर्णां वा महद्वा धनसंचयम् ।
भक्ताय नाहमिच्छामि भवेदेष तु धार्मिकः ॥ २४
धर्मेऽस्य रमतां बुद्धिर्धर्मं चैवोपजीवतु ।
धर्मप्रधानो भवतु ममैषोऽनुग्रहो मतः ॥ २५
मणिभद्र उवाच ।
यदा धर्मफलं राज्यं सुखानि विविधानि च ।

धार). K1 किमिष्यत; K2 करिष्यते; K7 D4.9 किमद्य ते; B6 T G1–3 M1.5–7 कि(M1 क)मिच्छसि; Dn1 D6 किमिष्यसे (D6 °ति); D3 कमिष्यते (for कि°).

19 K2 कुंडाधार. — a) K4 ये (for मे). — b) K2 ब्रह्मणो (for ब्रा°). — c) K1 अन्यानुग्रहम्. D2.4 om. (hapl.) मिच्छा. — d) D4 corrupt.

20 MSS. om. the ref. — a) G1 स; M1.5–7 तु (for तं). K7 Bo.6–9 Da4 Dn4 D4.8.9 T1 G1–3 M1.5–7 माणिभद्रस (for मणि°). M1.5.6 तं (for तु). — c) D4 दिहानाम् (for देवा°). K7 वचनं (for °नात्). — d) K2 कुंडाधारं; K6 दंड°; G1.2 कुंडधार (for °धारं). Da3.a4 महाद्युति (Da3 °तिः); G1–3 °मते (for °द्युतिम्).

21 Before 21, K6 V1 Dn1.n4 Ds D3.5–7 ins. मणिभद्र उवाच; Bo.6–9 Da3.a4 D2.8 माणि°. — b) K1 ·कार्याः; K6 V1 Bo.6–9 Da4 Dn1.n4 Ds D2.3.6.8 ·कृत्यः; Da3 ·कल्प· (for ·कार्यः). K1 सुखो (for सुखी). — K6 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.6.8 G1 editions ins. after 21[ab]: D5.7 M1.5–7 after 21[cd]:

717* धनार्थी यदि विप्रोऽयं धनमस्मै प्रदीयताम् ।
[Da3 Ds1 धनार्था (for °र्थी). Da3 विप्रायं; M1.5.6 विद्वान्स; M7 विद्वांसः (for विप्रोऽयं). Ds1 तस्मै (for अस्मै).]

— c) D6 प्रार्थये ते. — d) T1 यः (for ऽयं). D6 सुखी भव (for सखा तव). — e) Ś1 K1.2 वचनात् (for शास°). T G1–3 तस्माद् (for तावद्).

22 a) G2 om. from विचार्य up to ब्राह्मण (in 22[d]). K2 कुंडाधारस्. M1.5–7 तं (for तु). — b) K2 मानुषं. B3 धनम् (for चलम्). D7 मानुष्यं च बलं ध्रुवं; T °ष्यफलमध्रुवं; G1 °ष्यमफलं ध्रुवं. — c) Ś1 K1.2.4 T2 आदत्त; B3 आधत्ते; G1 आयंत (for आधत्त). — d) K6 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.6.8 युधिष्ठिर; D7 तपस्विनः (for यश°).

23 K1 कुंडधर; K2 कुंडाधार. — a) K6 यांचामि; D5.7 दास्यामि (for याचा°). — b) T1 G2.3 ब्राह्मणस्य (for °णाय). K7 Da3 D4.9 धनप्रदाः (Da3 °दा); B[?] (marg. as in text) वरप्रद; D7 धनं सदा; T G1.[?] M1.5.6 धन(G1 °नः)प्रदः; G3 धनप्रियः (for °प्रद). — c) K1 अहम्; B6–9 M1.5–7 अन्यद् (for अन्यम्). Ś1 K1.2 [अ]न्यम् (for [अ]हम्). — Ds1 G1 om. (hapl.) 23[d]–24[c]. — d) D5.7 भक्तानुग्रहणं कृतं.

24 Ds1 G1 om. 24[abc] (cf. v. l. 23). — a) K[?] पृथिवी; Da3.a4 पृथिव्यां. K4.7 D4.5.7.9 T1 G3 M1.5–7 ·संपूर्णां; Da3.a4 ·पूर्णायां (for ·पूर्णां वा). — b) D5 अहं (for महद्). K6 V1 Bo.6.7.8 (marg.).9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds2 D2.3.6.8 रत्न· (for धन·). M1.5.[?] ·संपदं; M7 ·संपदः (for ·संचयम्). — c) G2 भक्ताय नाभिजानामि. — d) K1 भंस; T2 एव (for एष). K[?] D4.9 सु· (for तु). K1 धार्मिकाः; B3 D4 धार्मिक.

25 a) K2 G2 धर्मस्य; D5.7 धर्मे च (for धर्मेऽस्य). G2 om. from तां up to भव (in 25[c]). D4.[?] रमता (for °तां). K6 धर्मस्य बुद्धि रमतां. — d) D5.[?] [ए]व (for [ए]ष). K1 तमः; G2 lacuna; M1.5.[?] कृतः (for मतः).

26 K7 B6.7.9 Da3.a4 Ds1 D4.8.9 T1 G1–3 M1.5–7 माणिभद्र. — a) K4.6 Bo.8 Dn1.n4 D3 D3.[?]

फलान्येवायमश्नातु कायक्लेशविवर्जितः ॥ २६

भीष्म उवाच ।

ततस्तदेव बहुशः कुण्डधारो महायशाः ।
अभ्यासमकरोद्धर्मे ततस्तुष्टास्य देवताः ॥ २७

मणिभद्र उवाच ।

प्रीतास्ते देवताः सर्वा द्विजस्यास्य तथैव च ।
भविष्यत्येष धर्मात्मा धर्मे चाधास्यते मतिः ॥ २८

भीष्म उवाच ।

ततः प्रीतो जलधरः कृतकार्यो युधिष्ठिर ।
ईप्सितं मनसो लब्ध्वा वरमन्यैः सुदुर्लभम् ॥ २९

ततोऽपश्यत चीराणि सूक्ष्माणि द्विजसत्तमः ।
पार्श्वतोऽभ्यागतो न्यस्तान्यथ निर्वेदमागतः ॥ ३०

ब्राह्मण उवाच ।

अयं न सुकृतं वेत्ति को न्वन्यो वेत्स्यते कृतम् ।
गच्छामि वनमेवाहं वरं धर्मेण जीवितुम् ॥ ३१

भीष्म उवाच ।

निर्वेदाद्देवतानां च प्रसादात्स द्विजोत्तमः ।
वनं प्रविश्य सुमहत्तप आरब्धवांस्तदा ॥ ३२

देवतातिथिशेषेण फलमूलाशनो द्विजः ।
धर्मे चापि महाराज रतिरस्याभ्यजायत ॥ ३३

C. 12. 9788
B. 12. 272[1]. 34
K. 12. 277. 34

6.3 सदा; K7 D4.9 T1 G2.3 यथा (for यदा). — b) Da3 om. त्रिविधानि. — c) G1 फलान्नेव (for °न्येव). M7 तु (for [अ]यम्). G2 क्षायातु (for मश्नातु). — d) K1 काल- (for काय-).

27 M5 om. (hapl.) 27–28. — a) K2 Dn4 तु देव; K6 ते देव; T G1.3 तमेव; G2 तमेवं (for तदेव). D6 बहुषः. — b) K3 कुंडाधारो. Da3 महायशा; Da4 महा यदा. — c) D5 धर्मस्. — d) Da4 D5.7 तुष्टाश्च; D6 T G2.3 °स्तु (for °स्य). Ś1 K1.2.4 तुष्टास्तस्याथ (K4 °स्य च) देवताः.

28 M5 om. 28 (cf. v.l. 27). K7 Bo.6.7.9 Da3.a4 Ds1 D4.8.9 T G1–3 M1.6.7 माणिभद्र (for मणि°). — a) Ds D5.7 T2 प्रीतास्ता; G2 प्रियस्तु. — c) K3 भविष्यंति; Ds1 °ष्येति; T1 G1–3 °ष्यते (for °ष्यति). Ś1 K1 T1 G1–3 च; K2 T2 lacuna; K4 स; Da3 D7 M1 [ए]व; Dn4 [ए]क- (for [ए]ष). — d) D4.6 वा (for च). K1 Ds1 चाध(Ds1 °धी)स्यते; T G1–3 M1.6.7 चास्य स्थिता (M1.6.7 °रा) (for चाधास्यते). Ś1 K1.2.6.7 V1 Bo.6–8 D4–7.9 मतिं (for मतिः).

29 Some MSS. om. the ref. — b) G2 युतकार्यो (for कृत°). Da3.a4 D9 युधिष्ठिरः. — After 29ab, B3 ins.:

718* ब्राह्मणः स च संतप्तो राज्यलोभादरिंदम ।

— c) K7 D9 इप्सितं; Da3 ईप्सीतं; Da4 ईप्सितो. G1.3 मनसा (for °सो). — d) G2 परम् (for वरम्).

30 b) K7 D4.9 शूक्ष्माणि (for सू°). K4 B7 -सत्तम; Ds2 -सत्तमाः; D5 -सत्तमं. — G1 om. (hapl.) 30c–32b. — c) K2 [ऽ]भ्यागत-; K6 Bo.8.9 Ds1 D8 °सतो; K7 Dn1.n4 Ds1 D2.3.8 M7 °शतो; B6 (marg.) °सता (for °गतो). B9 [अ]भ्यस्तानि (for न्यस्तानि). K1.4 B6.7 Da3.a4 D4.9 पार्श्वतोभ्यागतान्यस्तानि; D5.7 पार्श्वतोभ्यागतान्पश्यन् (D7 °तान्यस्य); T G2.3 न्यस्तानि पार्श्वतो दृष्ट्वा. — d) D6.7 सोथ; T2 G2.3 ततो (for अथ). T1 G3 तत्रैमां मतिमागतः; G2 तत्रैव ** मागतः.

31 Ś1 K1.2 om the ref. Dn4 G1 om. 31 (for G1, cf. v.l. 30). — a) K7 D4.6 नः; D5.7 च K6 (for न). T1 G2 मत्कृतं (for सुकृतं). — b) V1 B3 Da3.a4 Ds2 D3 कस्त्वन्यो; D5.7 कोन्योन्यो; M1.5–7 कोन्यो वै कोन्योर्थे; T1 G3 का (G3 को) न्वद्य; T1 (for को न्वन्यो). Da3 वेत्सते; Ds1 D9 वेस्यते; G3 [क्षा]त्रेत्स्यते (for वे°). D5.7 सुखं (for कृतम्). — d) K6 B6.9 Da3.a4 धर्मेन. — e) T2 धनम् (for वनम्). Da3.a4 चरन्; T1 G3 परं (for वरं). K1.2 V1 Bo.7.8 Ds D3.6 T2 G2 M1.5–7 जीवितं; Da3 जीवति (for जीवितुम्).

32 Ś1 K1.2.4 Dn4 T G1–3 M7 om. the ref. G1 om. 32ab (cf. v.l. 30). — a) K4 Da3.a4 Dn4 Ds1 निर्वेदा (for °दाद्). — b) K2.6 प्रमादात् (for प्रसा°). Da4 द्विजोत्तम. K7 D4.9 T1 G2.3 K6 च (for स). — d) B9 D5.7 T2 G3 तथा (for प्रसादाद्विजसत्तमः. तदा).

33 a) K1.7 D4.9 दे(D9 दै)वतानि विशेषेण; K3 देवतातिथिचेशेण (sic). — b) Da4 D4 -मूलाशतो (for °शनो). D9 द्विज. — K6 om. (hapl.) 33c–34b.

C. 12. 9789
B. 12. 272[1]. 35
K. 12. 277. 35

त्यक्त्वा मूलफलं सर्वं पर्णाहारोऽभवद्द्विजः ।
पर्णं त्यक्त्वा जलाहारस्तदासीद्द्विजसत्तमः ॥ ३४
वायुभक्षस्ततः पश्चाद्बहून्वर्षगणानभूत् ।
न चास्य क्षीयते प्राणस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ३५
धर्मे च श्रद्दधानस्य तपस्युग्रे च वर्ततः ।
कालेन महता तस्य दिव्या दृष्टिरजायत ॥ ३६
तस्य बुद्धिः प्रादुरासीद्यदि दद्यां महद्धनम् ।
तुष्टः कस्मैचिदेवाहं न मिथ्या वाग्भवेन्मम ॥ ३७
ततः प्रहृष्टवदनो भूय आरब्धवांस्तपः ।
भूयश्चाचिन्तयत्सिद्धो यत्परं सोऽभ्यपद्यत ॥ ३८
यदि दद्यामहं राज्यं तुष्टो वै यस्य कस्यचित् ।
स भवेदचिराद्राजा न मिथ्या वाग्भवेन्मम ॥ ३९
तस्य साक्षात्कुण्डधारो दर्शयामास भारत ।
ब्राह्मणस्य तपोयोगात्सौहृदेनाभिचोदितः ॥ ४०

— c) V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5–8 चास्य; D4 वापि (for चापि). B7 महात्मानो; G1 °राजन्. — d) K2 [अ]भिजायत; T G2. 3 M1. 5–7 [उ]पजायते (for [अ]भ्यजायत). K7 D4. 9 रतिस्तस्य व्यजायत; V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5–8 दृढा बुद्धिर(D5. 7 °द्धिर्थ)जायत.

34 K6 om. 34ab (cf. v. l. 33). — a) Ds मूलं (for मूल-). — b) T1 G1. 2 द्विजोत्तमः; G3 द्विजो- भवत् (by transp.). — c) K1 पर्णें; K2 पूर्णं; B8 पर्णान् (for पर्णं). D6 जलाहारं; G1 °धारस्; M1. 5. 6 फलाहारस् (for जला°). — d) M1. 5. 6 तथा (for तदा). K7 D4. 9 T G1–3 M1. 5–7 स द्वि(G1 तद्द्वि)- जोत्तमः (for द्विजसत्तमः). D5 -सत्तम. K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 पुनरासीद्द्विजस्तदा (D8 °था).

35 a) B8 (marg.) [ऽ]भवत्; T1 G1. 3 तु तत् (for ततः). — b) B8 (marg.) अथ (for अभूत्). T G1–3 अभूद्वर्षगणान्बहून्. — c) D9 वास्य (for चास्य). Ś1 K1. 2 [अ]क्षीयत (for क्षीयते). D3 (marg. as in text) पर्णस् (for प्राणस्). — d) K1 Dn4 अद्भुतम्. T2 भवेत् (for [अ]भवत्).

36 a) Ds धर्मं (for धर्मे). T G1–3 M1. 5–7 श्रद्- धानस्य धर्मे च. — b) Ds तपस्यति (for तपस्युग्रे). K6 प्र- (for च). D4. 9 वर्तिनः; D6 वर्तते (for °तः). K7 तपस्युग्रेण वर्तिनः. — d) T1 G2 दिव्य- (for दिव्या). Da3 अजायते.

37 a) K7 D4. 9 प्रादुरभूद् (for °रासीद्). — After 37a, G1 ins. :

719* राज्यं वा मम संतुष्टो नष्टोऽहं स्यां न संशयः ।

— G1 om. 37b. — b) K6 दद्याद् (for दद्यां). K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–9 T1 G3 M7 अहं (for महद्). G2 यदिद्याजं महाप्रतं (sic); M1. 6 यदि दद्याम्यहं धनं. — c) K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 कस्यचिद्; G2. 3 कस्मै च; M1. 7 कस्मिंश्चिद् (for कस्मैचिद्). K6. 7 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–9 एवेह; T1 G1–3 देवाय (for एवाहं). — d) K6 Bo. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 मिथ्या वाङ्न (by transp.); T G1. 3 M7 न मिथ्या तद्; G2 सम्मृद्धा तद्.

38 K6 B6–8 Da3. a4 repeat 38ab after 39. — a) K6 (both times). 7 प्रकृष्ट-; Dn4 प्रदुष्ट- (for प्रहृष्ट-). K1 -वचनो (for -वदनो). — b) K7 D4. 9 पुनर् (for भूय). G2 चारब्धवांस् (for आ°). — c) T1 G1. 3 चिंतयेत् (for [अ]चिन्तयत्). K7 D4. 5. 7. 9 विप्रो; G2 सिद्ध्या (for सिद्धो). — d) K2 यत्परः. K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 सोभिमन्यते; K7 D4. 9 सोऽभ्यमन्यत; D5. 7 सौम्य मन्यतः; T G1–3 M1. 5–7 सोभिपद्यते (for सोऽभ्यपद्यत).

39 a) K6 दद्याद् (for दद्याम्). G2 यदि दद्या महाराजन्; M1. 6 °द्याम्यहं राज्यं. — b) G3 कष्टा (for तुष्टो). D8 [ऽ]हं (for वै). — c) M1. 6 राजन् (for राजा). T स हि वेद चिराद्राजा; G2. 3 स ह देव चिरा- द्राजा. — d) B9 transp. न and मिथ्या वाग्. B1 (marg.) वचनं (for वाग्भवेन्). — After 39, K6 B6–8 Da3. a4 repeat 38ab.

40 a) D4. 9 M1. 5–7 तं स (for तस्य). G1 कुंड- धरो. — G1 om. (hapl.) 40b–42a. — c) K1 ब्राह्म- णस्य. D6 ततो (for तपो-). Ds1 -घोरात् (for -योगाद्). — d) Ś1 K1 सौहृद्येन; D5. 7 सौहार्देन. B9 T G1. 3 M1. 6. 7 [अ]पि (for [अ]भि-). D5 -नोदितः; D7 -रोदितः (for -चोदितः).

41 G1 om. 41 (cf. v. l. 40). — a) Ś1 K1. 2 च (for स). — b) Dn4 पूतां (for पूजां). K1 यथा- विधि. — c) G3 कुंडधारश्च. — d) D5. 7 विस्मृतवा

समागम्य स तेनाथ पूजां चक्रे यथाविधि ।
ब्राह्मणः कुण्डधारस्य विस्मितश्चाभवन्नृप ॥ ४१
ततोऽब्रवीत्कुण्डधारो दिव्यं ते चक्षुरुत्तमम् ।
पश्य राज्ञां गतिं विप्र लोकांश्चावेक्ष चक्षुषा ॥ ४२
ततो राज्ञां सहस्राणि मग्नानि निरये तदा ।
दूरादपश्यद्विप्रः स दिव्ययुक्तेन चक्षुषा ॥ ४३

कुण्डधार उवाच ।

मां पूजयित्वा भावेन यदि त्वं दुःखमाप्नुयाः ।
कृतं मया भवेत्किं ते कश्च तेऽनुग्रहो भवेत् ॥ ४४
पश्य पश्य च भूयस्त्वं कामानिच्छेत्कथं नरः ।
स्वर्गद्वारं हि संरुद्धं मानुषेषु विशेषतः ॥ ४५

भीष्म उवाच ।

ततोऽपश्यत्स कामं च क्रोधं लोभं भयं मदम् ।
निद्रां तन्द्रीं तथालस्यमावृत्य पुरुषान्स्थितान् ॥ ४६

कुण्डधार उवाच ।

एतैर्लोकाः सुसंरुद्धा देवानां मानुषाद्भयम् ।
तथैव देववचनाद्विघ्नं कुर्वन्ति सर्वशः ॥ ४७
न देवैरननुज्ञातः कश्चिद्भवति धार्मिकः ।
एष शक्तोऽसि तपसा राज्यं दातुं धनानि च ॥ ४८

भीष्म उवाच ।

ततः पपात शिरसा ब्राह्मणस्तोयधारिणे ।
उवाच चैनं धर्मात्मा महान्मेऽनुग्रहः कृतः ॥ ४९

C. 12. 9804
B. 12. 272(1). 50
K. 12. 277. 50

(for विस्मि°). K_7 $D_{4.9}$ त्वभवन्; T_2 चाभवत्. $D_{5.7}$ नृपः; T_2 तदा.

42 G_1 om. 42[a] (cf. v. l. 40). Da_4 repeats 42[cd] after 43. — [c]) Da_4 (second time) lacuna for पश्य राज्ञां ग. G_1 राज्यं (for राज्ञां). K_4 om. (hapl.) from गतिं up to राज्ञां (in 43[a]). D_7 रतिं (for गतिं). — [d]) K_9 $Bo._{6.7.9}$ $Da_{3.a4}$ (both times) $Dn_{1.n4}$ D_8 $D_{2.3.6.8}$ चैत्र तु; K_7 V_1 B_3 $D_{5.7}$ T_1 G_{1-3} $M_{1.5-7}$ चात्वेक्ष्य (for °क्ष).

43 Before 43, $Ś_1$ K_1 ins. भीष्मः. K_4 om. up to राज्ञां (cf. v. l. 42). — [a]) M_7 तदा (for ततो). $K_{6.7}$ V_1 $Bo._6$ (marg. as in text) $_{7.9}$ $Da_{3.a4}$ $Dn_{1.n4}$ D_8 $D_{2.3.6.8}$ राज·; D_4 रा * (for राज्ञां). — [b]) G_3 निमग्नानि (hypermetric) (for मग्नानि). K_6 विषये; D_5 निरयं (for निरये). $K_{6.7}$ तथा (for तदा). — [c]) T_1 $G_{1.3}$ आराद्; G_2 आदाद् (for दूराद्). $Ś_1$ $K_{1.2}$ विप्रर्षिर् (K_1 °र्षिं); Da_3 T_2 विप्रस्य; M_1 °स्तु (for विप्रः स). — After 43, Da_4 repeats 42[cd].

44 $K_{2.4}$ om. (hapl.) 44–46. $Ś_1$ reads 44–46 on marg. K_1 B_7 om. the ref. — [a]) $Da_{3.a4}$ यां (for मां). — [b]) B_3 transp. त्वं and दुःखं. K_1 त्वा; D_4 त्वां (for त्वं). K_1 Da_4 T_2 G_2 $M_{6.7}$ आप्नुयात्; M_1 °युः (for °याः). — [c]) G_1 कृतत्रयी (for कृतं मया). — [d]) K_6 Da_4 कश्चित् (for कश्च).

45 $K_{2.4}$ om. 45 (cf. v. l. 44). $Ś_1$ reads 45 on marg. — [b]) $Da_{3.a4}$ नराः (for नरः). K_7 $D_{4.9}$ T_1 G_{1-3} कामानिच्छन्क (T_1 $G_{1.3}$ °न्वेच्छेः क; G_2 °नृच्छेत्क) थंचन. — [c]) Da_4 संक्रुद्धं (for संरुद्धं). — [d]) D_8 मनुष्येषु; T G_{1-3} मनुष्याणां; $M_{1.5-7}$ मानुषाणां (for °षेषु).

46 $K_{2.4}$ om. 46 (cf. v. l. 44). $Ś_1$ reads 46 on marg. $Ś_1$ K_1 T_1 G_{1-3} $M_{1.5-7}$ om. the ref. — [a]) V_1 [ऽ]पश्यत; D_4 °श्यन्स. G_2 स (for च). — [b]) $M_{6.7}$ मुदं (for मदम्). — [c]) B_9 D_5 $M_{1.5-7}$ निद्रा (for निद्रां). K_6 तंद्री; K_7 V_1 Bo $D_{7.9}$ तंद्रां; B_7 तंत्रीं; D_5 तंद्रा (for तन्द्रीं). B_3 (marg. as in text) तदा; $Da_{3.a4}$ lacuna; $M_{1.5.6}$ अथ (for तथा). $Ś_1$ K_1 K_7 $D_{4.9}$ [आ]लब्धम् (for °स्यम्). — [d]) $Ś_1$ K_1 D_7 आविश्य; D_7 ह्यावृत्य (for आ°). D_5 पुरुषस्; D_7 °षं; M_6 °षाः (for °षान्). K_1 स्थितं; $D_{5.7}$ तथा; G_1 स्थितां (for स्थितान्).

47 K_2 कुंडाधार (for कुण्ड°). — [a]) $M_{1.5.6}$ लोकांस् (for लोकाः). T G_{1-3} $M_{1.5-7}$ तु (for सु·). K_7 $D_{4.5.7.9}$ °नद्धा (for °रुद्धा). $Ś_1$ $K_{1.4}$ D_3 सुसंरब्धा; — [b]) G_1 वेदानां (for देवानां). K_1 मधुषाद्; G_2 मानुषं (for °षाद्). — [c]) $Ś_1$ $K_{1.2}$ ते चैव; K_7 B_6 (orig.) $D_{4.5.7.9}$ M_5 तथैते (for तथैव). G_1 दैव· (for देव·). — [d]) T_1 $G_{1.3}$ विप्राः सर्पांवि सर्वशः·

48 [a]) $D_{4.6}$ -ज्ञाता (for -ज्ञातः). $D_{5.7}$ एतद्देवैर-नुज्ञातः; D_3 न च देवैस्तनु°. — [b]) K_1 धार्मिकाः. — [c]) K_6 D_5 शक्नोषि; Da_3 G_1 शक्नोति·; D_7 T_1 $G_{2.3}$ शक्नोति; T_2 शक्तोसि; M_1 शक्तो हि (for शक्तोऽसि). — [d]) $K_{6.7}$ $Bo._{6.7.9}$ $Da_{3.a4}$ $Dn_{1.n4}$

C. 12. 9805
B. 12. 272[1]. 51
K. 12. 277. 51

कामलोभानुबन्धेन पुरा ते यदसूयितम् ।
मया स्नेहमविज्ञाय तत्र मे क्षन्तुमर्हसि ॥ ५०
क्षान्तमेव मयेत्युक्त्वा कुण्डधारो द्विजर्षभम् ।
संपरिष्वज्य बाहुभ्यां तत्रैवान्तरधीयत ॥ ५१
ततः सर्वानिमाँल्लोकान्ब्राह्मणोऽनुचचार ह ।
कुण्डधारप्रसादेन तपसा योजितः पुरा ॥ ५२
विहायसा च गमनं तथा संकल्पितार्थता ।
धर्माच्छक्त्या तथा योगाद्या चैव परमा गतिः ॥ ५३
देवता ब्राह्मणाः सन्तो यक्षा मानुषचारणाः ।
धार्मिकान्पूजयन्तीह न धनाढ्यान्न कामिनः ॥ ५४
सुप्रसन्ना हि ते देवा यत्ते धर्मे रता मतिः ।
धने सुखकला काचिद्धर्मे तु परमं सुखम् ॥ ५५

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि त्रिषष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६३ ॥

Ds D2-9 M1. 5-7 transp. राज्यं and दातुं.

49 Ś1 K1. 2 G1. 3 M1. 5-7 om. the ref. — a) B7 om. पपात. T1 सहसा (for शिरसा). K7 D4. 5. 7. 9 पपात शिरसा तत्र (D5. 7 भूमौ). — b) D6 ब्राह्मणास्. Ś1 K1. 2. 4 कुंड- (for तोयं-). Ś1 K1. 2. 4. 7 D4. 9 -धारिणः; D5. 7 -धारिणं (for °णे). — c) M1. 5-7 वाचं (for चैनं). — d) K1 महासुं ते ग्रहः कृतः (sic).

50 a) T G1. 3 -भोगानु-; G2 -भोगेनु- (for -लोभानु-). G1 -गंधेन (for -बन्धेन). — b) K7 D4. 9 असूचितं; G1 असूसुचं (for असूयितम्). D5. 7 G3 पुरा ते य(D5 तद्य-; D7 तु य)दि सूचितं; G2 पूरं ये दससूयिनं (sic). — c) Dn4 corrupt. Ds महा- (for मया). Da3. a4 अति- (for अवि-). — d) Dn4 तद्व; D5. 7 तत्त्वं (for तत्र). K6 अर्हति.

51 a) Ś1 K1 उक्तं (for उक्त्वा). — b) K1 दंड-धारो. — c) T G1-3 M7 परिष्वज्य च बाहुभ्यां.

52 a) Da3. a4 सर्वास्. K6 ततो; K7 V1 Bo. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-9 तदा (for इमाल्ँ). K2 ततः सर्वाणि मां लोकान्. — b) K7 D4. 9 सं-; D5. 7 स (for ऽनु-). — The portion from 52c up to 12. 282. 26ab is lost in Ś1 on missing fol. — c) K2 कुंडाधार-. — d) K6 V1 Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 तपसा सिद्धि(D6 °सामधि)-मागतः.

53 Ś1 missing (cf. v. l. 52). — a) K2 विहायसाय गमनं. — b) K1 D5 ततः; K2 तदा; K4 यथा- (for तथा). K1. 2. 4 D5. 6 M1. 6. 7 संकल्पितार्थिता (K4 °र्थिताः; M1. 7 [inf. lin.] °स्थिता); B6 °तात्मता; Ds2 °तार्थतां; T1 G1-3 °तार्थतः (for °तार्थता). — c) K1 धर्माः; K4 धर्म-; Ds1 धर्मान्; D4 धर्मः (for धर्मात्). K1. 2. 4. 7 D4. 9 T2 M1. 5-7 शक्यं; Da3. a4 शक्या; T1 G1. 3 शक्यस् (for शक्त्या). K2 तपोयोगाद्; T G1-3 तथा योगो. — d) Ds1 सा (for या). T1 G1. 3 योगाच्चैव परा गतिः; G2 योगादेव परा गतिः.

54 Ś1 missing (cf. v. l. 52). — a) K1 G1 ब्राह्मणः; G3 मानुषः. Da3. a4 संता (for सन्तो). — b) K1. 2. 4 V1 B6. 7. 9 Da3. a4 Ds2 D5. 7 T1 M7 यक्ष- (for यक्षा). Da3 -मानुष्य- (for मानुष-). K1. 7 D4. 9 -चारिणः (K1 °णाः) (for -चारणाः). — c) D2 om. from धार्मिका up to परमं (in 55d). D5. 7 T G1-3 धार्मिकं (for °कान्). — d) D7 T G1. 3 M1. 5-7 धनाढ्यं (for °ढ्यान्). K7 नु (for न). D7 M1. 5. 6 कामिनं; T1 कामुकं; T2 G1 कामिकं; G2. 3 कार्मुकं (for कामिनः). D6 न धनायांतकामिनः.

55 Ś1 missing (cf. v. l. 52). D2 om. up to परमं (cf. v. l. 54). — a) K7 om. ते. G1 देव (for देवा). — b) B9 या तु; T G1-3 M7 यतो (for यत्ते). K1. 2 D5. 7 धर्म- (for धर्मे). — c) D6 धर्मे (for धने). T1 G1-3 कापि (for काचिद्). — d) Da3 च (for तु).

Colophon. Ś1 G6 missing: K3. 5 B1-5 Da1. a2 Dn2. n3 D1 G4. 5 M2-4 absent. — *Sub-parvan:* K1. 2. 4. 6. 7 V1 B6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-9 T G1-3 M1. 5-7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name:* K1. 2. 4 Ds2 कुंडाधारोपाख्यानं समाप्तं; K6. 7 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds1 D2-9 M5-7 कुंडाधारोपाख्यानं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K6 B7 M1. 6. 7 96; Dn1 Ds1 D7 T1 G1. 3 M5 98; Dn4 Ds2 97; D3 92; T2 111; G2 93. — *Śloka no.:* Da4 57; Dn1 Ds 56; Dn4 55.

२६४

युधिष्ठिर उवाच ।
बहूनां यज्ञतपसामेकार्थानां पितामह ।
धर्मार्थं न सुखार्थार्थं कथं यज्ञः समाहितः ॥ १
भीष्म उवाच ।
अत्र ते वर्तयिष्यामि नारदेनानुकीर्तितम् ।
उञ्छवृत्तेः पुरावृत्तं यज्ञार्थे ब्राह्मणस्य ह ॥ २
राष्ट्रे धर्मोत्तरे श्रेष्ठे विदर्भेष्वभवद्द्विजः ।
उञ्छवृत्तिरृषिः कश्चिद्यज्ञे यज्ञं समादधे ॥ ३
श्यामाकमशनं तत्र सूर्यपत्नी सुवर्चला ।
तिक्तं च विरसं शाकं तपसा स्वादुतां गतम् ॥ ४
उपगम्य वने पृथ्वीं सर्वभूताविहिंसया ।
अपि मूलफलैरिज्यो यज्ञः स्वर्ग्यः परंतप ॥ ५

C. 12. 9815
B. 12. 273(2). 5
K. 12. 278. 5

264

☞ This adhy. is missing in Ś1 G6 (cf. v. l. 12. 263. 52; 259. 1).

1 ^{b}) K7 D9 परंतप (for पितामह). — ^{c}) B9 अधर्मार्थं; Da3. a4 Ca (gloss: विष्णोः प्रीत्यर्थं) Cp (Cpp as in text) यज्ञार्थं न; M7 धर्मार्था न (for °र्थं न). K1. 2. 4 सुखार्थाय; D5. 7 °र्थं च; Cp सुखात्मार्थं (for °र्थार्थं). B0 धर्मार्थता भवेदत्र; Dn4 धर्मार्थार्थं न सुखार्थं. ❀ Cp: यज्ञार्थं, विष्णौ समर्पणार्थम् । यद्वा यज्ञार्थे, विधिपालनद्वारा सत्त्वशुद्ध्यर्थम् । ❀ — ^{d}) ❀ Cs: कथं समाहितः, किंप्रकारया मनोवृत्त्यानुष्ठितः । ❀

2 G2 om. the ref. — ^{a}) K1. 2. 4 D8 दर्श(D8 °र्ष)-यिष्यामि; V1 कीर्त°; B8 (marg.) D5. 7 कथ° (for वर्त°). — ^{b}) B0 प्रभाषितं; T2 [अ]न्वकीर्तितं (sic); Cp [अ]नुवर्तितं (for [अ]नुकी°). K1 नारदे वानुकीर्तितं. — After 2^{ab}, K1 reads (hapl.) 3^{cd} for the first time, repeating it in its proper place. — ^{c}) K1 D2. 4 उञ्छ- (for उञ्छ-). — ^{d}) G2 om. from यज्ञार्थे up to उञ्छवृत्तिर् (in 3^{c}). K1. 2 Ds2 D6. 7 यज्ञार्थं; Ds1 कामार्थं (for यज्ञार्थे). K4. 6 V1 B0. 6. 7. 8 (marg.). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5–8 M7 च; K7 D9 T1 G1. 3 हि (for ह).

3 Before 3, MSS. ins. नारद उवाच. G2 om. up to वृत्तिर् (cf. v. l. 2). — ^{b}) K1 भवद् (for [अ]भवद्). B0 द्विज. Dn4 विदर्भेष्वभवेद्द्विजः (sic). — K1 reads 3^{cd} for the first time after 2^{ab}. — ^{c}) K1 (both times) उञ्छ- (for उञ्छ-). K1 (both times). 2 द्विजः (for ऋषिः). T1 G1–3 तस्मिन् (for कश्चिद्). — ^{d}) K4. 6. 7 Dn1. n4 D8 D2–5. 8. 9 यज्ञं यष्टुं (Ds1 °ष्टुं); D6 यज्ञं यज्ञे (by transp.); D7 यज्ञ प्रष्टुं; T G1–3 स च यज्ञं; M7 यश्च यज्ञं. K1 (first time; also as in text) समाधमे (for °दधे). M1. 5. 6 यो यज्ञे यज्ञमादधे. Cp as in text. ❀ Ca: यज्ञे, विष्णौ ॥ Cp: यज्ञे, विष्णौ । यद्वा यज्ञनिमित्तम् । ❀ ❀ Cn: समादधे, समाहितोऽवहितोऽभवत् । ❀

4 ^{a}) M1. 5. 6 यत्र; M7 यस्य (for तत्र). K6 D1. 9 T2 G1. 2 श्यामाकश(D9 °कशं-; G2 °काश)मनं तत्र. Ca. p as in text (gloss: Ca: श्यामाकं, शाकप्रायम् । Cp: यद्वा, कदन्नम्). — After 4^{a}, B6–8 D8 read for the first time 7^{d}–8^{a}, repeating the same in the proper place; while D5. 7 for the first time read 7^{d} followed by 8^{c}, also repeating it in its proper place. — ^{b}) G2 सूत-; Ca सूर्यं (for सूर्य-). K6. 7 V1 B0 Da4 Dn1 D2–4. 8 Cn -पर्णी; Ca पत्री (for -पत्नी). ❀ Cp. s सूर्यपत्नी सुवर्चलेति शाकविशेषौ । Cp: मायूरी सूर्यपत्नी च विरसा मधुरा तथेति मधुमाधवी । ❀ — ^{c}) K3 रिक्तं (for तिक्तं). K3 मधुमाधवी । ❀ — ^{c}) K3 रिक्तं (for तिक्तं). Da4 शाका; G3 कोशं; M7 शाकस विरसं (for विरसं). Da4 शाका; G3 कोशं; M7 शाकस (for शाकं). — ^{d}) Cp तपसा स्वादुमागतं.

5 ^{a}) K1. 2 उपविश्य; G2 उपागम्य; M1. 5. 6 उपास्य स (for उपगम्य). V1 मुनिः (for वने). B6. 8 सिद्धिं; D8 D5. 7 T1 G1 पृथ्वी; Dn1. n4 Ds D2. 3. 6 सिद्धिं; D8 D5. 7 T1 G1 पृथ्वी; K6. 7 D1. 9 वाचास्य शुद्धिं; G2 वृद्धिं (for पृथ्वीं). ❀ Cp: पृथ्वीमुपगम्य, भारतवर्षे लब्धजन्मेप्रयुस्तुष्टिः. ❀ — ^{b}) K1. 4 G1 सर्वभूतविहिंसया; K7 D1. 9 त्स्यर्थः । ❀ — ^{c}) G1 भूत (for मूल-). D4 -कालैर् °तान्यहिंसया. — ^{c}) K4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 6. 8 इष्टो; K1 (for -फलैर्). T G1. 3 इज्या; M1. 5. 6 इज्ये; M7 इंज्ये D1. 9 इज्यैर्; T G1. 3 इज्या; M1. 5. 6 इज्ये; M7 इंज्ये (for इज्यो). — ^{d}) K7 Da3 स्वर्गः; Da4 D5–7 M1 (for स्वर्ग्यः). K6. 7 B0 D1. 9 M1 परंतपः. T स्वर्ग्य (for स्वर्ग्यः). K6. 7 B0 D1. 9 M1 परंतपः. T G1–3 यज्ञः स्वर्गपरो (G1 °र्गं परो; G2 °र्गफलो) मतः.

C. 12. 9816
B. 12. 273[2]. 6
K. 12. 278. 6

तस्य भार्या व्रतकृशा शुचिः पुष्करचारिणी ।
यज्ञपत्नीत्वमानीता सत्येनानुविधीयते ।
सा तु शापपरित्रस्ता न स्वभावानुवर्तिनी ॥ ६
मयूरजीर्णपर्णानां वस्त्रं तस्याश्च पर्णिनाम् ।
अकामायाः कृतं तत्र यज्ञे होत्रानुमार्गतः ॥ ७
शुक्रस्य पुनराजातिरपध्यानादधर्मवित् ।
तस्मिन्वने समीपस्थो मृगोऽभूत्सहचारिकः ।
वचोभिरब्रवीत्सत्यं त्वया दुष्कृतकं कृतम् ॥ ८
यदि मन्त्राङ्गहीनोऽयं यज्ञो भवति वैकृतः ।
मां भोः प्रक्षिप होत्रे त्वं गच्छ स्वर्गमतन्द्रितः ॥ ९

---

6 [a]) Ds1 -कृषा (for -कृशा). — [b]) K2 शुचि- (for शुचिः). K1. 2. 4 दुष्कर- (for पुष्कर-). K6 -कारिणी; Bo. 8 (marg.) Da4 Dn1. n4 Ds1 D2. 8. 8 -धारिणी; T G1-8 M1. 5-7 -मालिनी (for -चारिणी). ❀ Ca: पुष्करचारिणी, पुष्करवान्निर्लेपत्वेन चरणच्युतिः ॥ Cp: पुष्करचारिणी, संज्ञा । यद्वा पुष्करतीर्थचरणशीला । ❀ — [c]) G2 M1. 5. 7 यज्ञे (for यज्ञ-). K4 D8 -पत्नीं त्वम्; D6 -पत्नित्वम् (for -पत्नीत्वम्). T2 आधीता (for आनीता). K7 Dn1. n4 Ds D2-4. 9 यज्ञपत्नी समानीता. — [d]) K6 Bo Ds T2 G2 M1. 6. 6 Ca p. s (gloss: यज्ञं) सत्यं न; K7 D3. 9 नित्यं न; B6-9 Da3. a4 T1 G1 सत्यान्न; M7 सा तं न (for सत्येन). K6 [अ]न्यं (for [अ]नु-). D5. 7 सत्यात्मानुविधायिनी. ❀ Cn: सत्ये, सत्यसंज्ञे भर्तरि । नानुविधीयते, अहिंसायज्ञमश्रेयस्त्वेन मन्यमाना अनुविधानं आनुकूल्यं न करोति ॥ Cp: तद्धर्मे तस्या रुचिर्नास्तीत्यर्थः । ❀ — [e]) K2 D9 मा (sic) (for सा). Da3. a4 D5 Ca नु (for तु). B9 -अष्टा (for -त्रस्ता). — [f]) K6. 7 V1 Bo. 6-8 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-9 Ca. p. s तत् (for न). D5 -वर्तना (for -वर्तिनी). B9 तत्सुतावानु° (sic).

7 For the repetition in B6-8 D5-7, cf. v. l. 4. — [a]) D8 T1 G1-8 मायूर-; T2 M1 Cs मा(M1 म)यूरं (for मयूर-). — [b]) T1 G1. 8 तु (for च). K6 Bo. 6-8 Dn1. n4 Ds D2. 8. 5-8 T1 G1. 8 वर्णितं; D9 पर्णितां; T2 M1. 5-7 वर्णिनां; Ca (gloss: वृक्षाणां) पर्णिनां (as in text). G2 वसुतेस्युतेस्युश्च पर्णतां (corrupt). ❀ Cn: मयूरांपच्छैः संनिवेशविशेषेण गुम्फितैस्तस्या वस्त्रं वर्णितम् ॥ Cp: मयूरात्परिणामेन गलितपक्षाणां, पर्णिनां वृक्षादीनां च ॥ Cs: मायू°, मयूरवृत्तं कृत्रिममित्यर्थः । यथा मयूरस्य पृथक्पत्राणि परस्परं संभूयीभूय तिष्ठन्ति तद्वत्तस्याः पर्णं वस्त्रमित्यर्थः । ❀ — [c]) Bo. 6. 7. 8 (marg.) Dn1. n4 Ds D2. 8. 5-8 T1 G8 Cp अकामया (for °मायाः). K6 V1 Bo. 6-8 Dn1. n4 Ds D2. 8. 5. 8 कृतस् (for कृतं). G2 कृतस्तेयं (for कृतं तत्र). — [d]) K4 Bo. 6 (both times). 7 (second time). 8 (both times). 9 Dn1. n4 Ds D2. 8. 5-7 (last three both times). 8 T G1. 8 M1. 5-7 यज्ञो; K7 V1 D4. 9 यज्ञ- (for यज्ञे). Bo. 8 (second time). 9 (marg. as in text) Dn1 Ds (before corr. as in text). 1 (second time). 8 होत्रनु-; B6-8 D5. 7 (all first time) होत्रं तु (B7. 8 नु); D2. 6 (first time) होत्रस्तु (for होत्रानु-). K7 D2. 4. 9 C9 -शासनं; B7 D5 (both second time) -सागतः; Dn1. n4 Ds D3. 6 (second time). 8 -शासनात् (for -मार्गतः). ❀ Ca. p: होत्रानुमार्गतः, होत्रस्यानुष्ठानानुसारतः (Cp: अकामया कृतं तत्र यज्ञे । होत्रानुमार्गतः इति पाठस्त्वनार्षः) । ❀

8 For the repetition in B6-8 D5-7, cf. v. l. 4. — [ab]) K7 D2. 4. 9 M1. 5. 6 शक्रस्य (for शुक्रस्य). K1 पुरुर् (for पुनर्). K4. 7 D2. 4. 8. 9 Cn (Cnp as in text) आज्ञाभिः; B7 (second time) D5. 7 आजाति (B7 °तिर्); M1 आजातिर्; Ca (gloss: वंशजा) Cp आजातिर् (as in text). D8 शुक्रस्य न पुरा जातिः; Cp शुक्रस्य प्रवरा जातिः (for 8[a]). K1. 2. 4 D5. 7 परध्यानाद्; B9 (second time) T1 G1. 8 M1. 5. 6 अ(M1 न)प°; Ca. p. s अप° (as in text). K2 अधर्मवत्. K7 D2. 4 (before corr.). 4. 8. 9 पर्णा(K7 °र्ण)दो नाम धर्मवित्; Dn1. n4 Ds शुक्रस्य चा(Ds1 वा)पध्यानात्तु (Ds1 °त्तु) पुनराजाति(Dn1 °ज्ञाभि)धर्मवित्; G2 शुक्रस्य पुनरादिद्धेदध्यानाद्य धर्मवित् (sic). ❀ Cp: क्वचिदपराधेऽपध्यानादधर्मवित् ॥ Cs: पुनराजातिः, पुनरावृत्य जननयुक्तो धर्मोऽभवत् । ❀ — [c]) B6-8 D5-7 (all first time) समीपस्थः; G1 स B9 कालेन (for समीपस्थो). — [d]) K6 सहचारिणः; Bo Dn1. n4 D2. 8. 6. 8 Ca °वासिकः; Ds T °चारकः; G1 सचराचरः (for सहचारिकः). — [e]) K1. 2. 4 मनोभिर् (for वचो°). B9 सत्त्वं; Ds2 सत्ये (for सत्यं). ❀ Ca: वचोभिरिति बहुवचनं, वारं वारमनेन बहुधोक्तं निश्चयायेति सूचनाय ॥ Cs: वचोभिः मानुष्यवाग्भिः । ❀ — [f]) G1 मया (for त्वया). T2 दुष्कारकं; M3 वै दुष्कृतं (for दुष्कृतकं). K6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 8. 5-8 Ca. p त्वयेदं दुष्कृतं (K6 D8 °ष्करं) कृतं.

9 [a]) K6 यादि; M1. 6 इति; M7 विधि- (for यदि). — [b]) D8 D2 वै द्विज (for वैकृतः). — V1 reads 9[e]-10[d] on marg. — [e]) Ds1 D6 G2 भो (for

ततस्तु यज्ञे सावित्री साक्षात्तं संन्यमन्त्रयत् ।
निमन्त्रयन्ती प्रत्युक्ता न हन्यां सहवासिनम् ॥ १०
एवमुक्ता निवृत्ता सा प्रविष्टा यज्ञपावकम् ।
किं नु दुश्चरितं यज्ञे दिदृक्षुः सा रसातलम् ॥ ११
सा तु बद्धाञ्जलिं सत्यमयाचद्धरिणं पुनः ।
सत्येन संपरिष्वज्य संदिष्टो गम्यतामिति ॥ १२

ततः स हरिणो गत्वा पदान्यष्टौ न्यवर्तत ।
साधु हिंसय मां सत्य हतो यास्यामि सद्गतिम् ॥ १३
पश्य ह्यप्सरसो दिव्या मया दत्तेन चक्षुषा ।
विमानानि विचित्राणि गन्धर्वाणां महात्मनाम् ॥ १४
ततः सुरुचिरं दृष्ट्वा स्पृहालग्नेन चक्षुषा ।
मृगमालोक्य हिंसायां स्वर्गवासं समर्थयत् ॥ १५

C. 12. 9826
B. 12. 273(2). 16
K. 12. 278. 16

ग्नौ:). K6. 7 V1 B6-9 Ds D2-5. 7. 9 Cp प्रक्षिप्य. Dn4 यज्ञो; Cn (gloss : हूयतेऽस्मिन्निति व्युत्पत्त्या अग्नौ) Cp Cs (gloss : होमे) होत्रे (as in text). — ^{d}) K6. 7 V1 B0. 6. 7. 9 Da4 Dn1. n4 Ds D2-9 Cp अनिंदि(K7 °द)तः; Da1 corrupt; T1 अतंद्रितं. G2 गच्छ स्वर्गंहतंचितः (sic).

10 V1 reads 10 on marg. — ^{a}) D7 तमस् (sic) (for ततस्). Da3. a4 च यज्ञे; Ds यज्ञेथ; G2 तु यज्ञः (for तु यज्ञे). D2 lacuna; D4 सवित्री; Ca (gloss : सवितृदेवता) Cp (gloss : वेदमाता) सावित्री (as in text). — ^{b}) B7 तस्मात् (for साक्षात्). B8 (marg. as in text) सत्यं; T G1-3 तं च (for तं सं·). K6 Da3. a4 साक्षात्तं सत्य(Da3 °त्यं)मंत्रय(K6 °ये)त्. ❀ Cp : संन्यमन्त्रयत्, एवं कुर्वित्यनुमतिं दत्तवती ॥ Cs : यज्ञे तेनैव मृगेण यजने संन्यमन्त्रयत् । ❀ — ^{c}) T1 प्रत्युक्तां; M1 प्रत्युक्त्वा. — ^{d}) K1. 6 Da3. a4 Ds1 G1 सहवासिनां; T1 °वासिनीं (for °वासिनम्). G2 न हन्यां हनवाहनं (sic).

11 ^{a}) K7 B8 (marg. as in text) D7 M1. 7 उक्त्वा (for उक्ता). T G1. 3 प्राक्; M1. 5-7 वाक् (for सा). — ^{b}) K7 प्रतिष्ठा; T G1-3 M1. 5. 6 प्रवृत्ता (for प्रविष्टा). Ds1 T G1. 3 M1. 5. 6 -पावकात्; G2 -पात्रका (sic); M7 -पावकः (for -पावकम्). — ^{c}) Da3 Ds1 D9 T2 M1. 5-7 किं तु; Da4 वितुं (sic); T1 G2. 3 किं च; G1 किंचिद्; Cp किं स्विद् (for किं नु). ❀ Cn : 'किं नु' इति समीपवर्तिमूढजनोत्प्रेक्षानिर्देशः । रसातलं दिदृक्षुः सा यज्ञपावकं प्रविष्टेति संबन्धः । ❀ — ^{d}) D5. 7 T1 G1. 3 स (for सा). K1 रसातनं (sic) (for °तलम्).

12 ^{a}) K7 B0. 6-9 Dn1. n4 Ds D2-9 T G1-3 स; Ca. p सा (as in text). D4 नु (for तु). G2 तनु (for सा तु). B8 (marg. as in text) Dn1 T G1-3 M1 Cv बद्धांजलिः. K1. 4. 7 D4. 9 सम्यग्; K2 corrupt; K6 सद्य (sic); Ds2 (by corr. as in text) प्राह; M1. 5. 7 सत्वस् (for सत्यम्). ❀ Cn : सत्यं सत्यसंज्ञम् । ❀ — ^{b}) K2 *याचद्; D5. 7 मया च; D6 सयावद् (sic) (for अयाचद्). K6. 7 B0. 7. 9 Dn1. n4 Ds D2-9 हरिणः; T2 हरणीं; Cp हरिणं (as in text). Da3 कृपां; Da4 कृशं (for पुनः). K4 अयाचद्धर्मचारिणं. — ^{c}) Dn1 स तेन (for सत्येन). K4. 7 D2-4. 6. 9 स; M7 सा (for सं·). D5 -परिपृष्टः (for °ष्वज्य). G1 सत्येन परिषष्वज्य. ❀ Cn : परिष्वज्य, स्पृष्ट्वा । एतेन आलम्भादिपर्यग्निकरणान्तं लक्ष्यते । पर्यग्निकृतानारण्यानुत्सृजन्तीति शास्त्रदृष्ट्या । ❀ — ^{d}) T1 G1. 3 संतुष्टो; T2 संविष्टो; G2 स शिष्टा (for संदिष्टो). K1 असितास् (sic); K2 दास्यताम्; K4 धास्यताम्; K7 त्वास्य°; D4. 9 [ऽ]न्वास्य°; T1 सोच्यथाम्; T2 [ऽ]थोच्यताम्; G1 सोच्यथाम्; G2 शोच्यताम्; G3 [ऽ]थोच्य°; M1. 5-7 युज्य° (for गम्य°).

13 ^{b}) K1 पदानष्टौ (for °न्यष्टौ). Da3 D9 (by corr. as in text) न्यवर्तते; Dn4 न वर्तत. ❀ Cs : पदान्यष्टाविति । यः शपथं त्वं कुरु इति प्राड्विवाकैरुक्तः शपथमहं करिष्ये इत्युक्त्वा पदान्यष्टौ गच्छति, स कृतशपथ एव भवतीति भावः । ❀ — ^{c}) Ds1 साधुर् (for साधु). T2 हिंसाथ (for हिंसय). T G1-3 M1. 5-7 मा (for मां). K1. 2. 4 V1 Da1 D3. 5 T2 M7 सत्यं; K6 सद्य (sic); T1 G1. 3 [आ]साद्य; G2 नित्यं (for सत्य). — ^{d}) K1. 4 V1 B3 Da4 D3. 5. 7 ततो; K2 lacuna; B8 K6 B6 (marg. as in text). 8 T1 G3 M1. 5-7 हुतो; B9 T2 G1. 2 हुते (for हतो). K1 यास्यासि; K2 यास्याम (for यास्यामि). K4 मद्गतिं; Dn4 मद्गतिः; G3 सद्गतिः.

14 ^{a}) B0 यथा (for पश्य). K2 हिप्सरसो (sic); T G1-3 Ds1 ह्यप्सरसौ; D5. 7 M5 चाप्सरसो (for ह्यप्स°). G2 पश्येमास्)प्सरा (G2 °रो) पश्येमा अ(G1 पश्येममा·; — G1 om. (hapl.) 14^{c}–15^{b}; Ds2 reads it दिव्या. V1 repeats 14^{cd} after 15^{ab} on marg. (*sec. m.*).

15 G1 om. 15^{ab} (cf. v. l. 14). Ds2 reads 15^{ab} on marg. — ^{a}) K6 B0. 7. 9 D5. 7 M7 स रुचिरं; K7 V1 B3 G3 स रुचिरां; D4. 9 T2 स (D4 सु·) रुचिरा; Ds1 D3 स Da. a1 Dn1. n4 Ds2 D2. 8. 6 स सुचिरं; G2 M1. 5. 6 स रुचिरान्; Cp तु चिरं; T1 सु*चिरां;

C. 12. 9827
B. 12. 273(2). 17
K. 12. 278. 17

स तु धर्मो मृगो भूत्वा बहुवर्षोषितो वने ।
तस्य निष्कृतिमाधत्त न ह्यसौ यज्ञसंविधिः ॥ १६
तस्य तेन तु भावेन मृगहिंसात्मनस्तदा ।
तपो महत्समुच्छिन्नं तस्माद्धिंसा न यज्ञिया ॥ १७

ततस्तं भगवान्धर्मो यज्ञं याजयत स्वयम् ।
समाधानं च भार्याया लेभे स तपसा परम् ॥ १८
अहिंसा सकलो धर्मो हिंसा यज्ञेऽसमाहिता ।
सत्यं तेऽहं प्रवक्ष्यामि यो धर्मः सत्यवादिनाम् ॥ १९

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि चतुःषष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६४ ॥

सुरुचिरं (as in text). — ^{b}) K7 D4. 9 -लुप्ते(K7 °प्ते)-न; G2 -लब्धेन (for -लग्नेन). — After 15^{ab}, V1 repeats 14^{cd}. — ^{c}) K1. 4 उल्लोक्य; K2 उल्लोक्य; B3 (marg.) उद्दोप्य; Da3. a4 Cp (gloss : छित्वा, लुप्लृ छेदने इति धातोः) उल्लोप्य (for आलोक्य). K6 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D3. 5–7 G2 M7 Cp हिंसायाः. — ^{d}) K1 स्वर्गवासे. K6 B0. 6–9 Cp सम (B9 °मा)र्पयत्; K7 D4. 9 समर्थयन्; V1 °न्वयत्; Da3. a4 °र्थयेत्; D5 °र्प्ययत्; G3 °र्चयत् (for °र्थयत्).

16 ^{a}) D4 नु (for तु). — ^{b}) K2. 4 T2 -वर्षोषिते (for °षितो). G3 बहुवर्षेण तेन च. — ^{c}) G2 निष्क्रितम्; Cp (gloss : समाप्तिं) निष्कृतिम् (as in text). K2. 6 Ds2 आदत्त; K7 B9 Da4 D4. 9 आधत्ते; T1 आसक्त; G2 आयंता (for आधत्त). ❀ Cv : निष्कृतिं, तस्य अविधिना कृतस्य यज्ञस्य पुण्यह्रासाख्यपरिहारम् । ❀ — ^{d}) D8 तु (for हि). M7 -साविधि (sic) (for -संविधिः). G2 ह्यसौ यज्ञवसंविधिः (sic). ❀ Cp : यज्ञसंविधिः, यज्ञपूर्णताहेतुः ॥ Cs : यज्ञसंबन्धिप्रायश्चित्तम् । ❀

17 ^{a}) K6 हि; K7 B3 Dn1. n4 D2–4. 6. 8. 9 [अ]नु- (for तु). — ^{b}) G1 -सिंहात्मनस् (for -हिंसा°). K7 D4. 9 T1 G1–3 तथा (for तदा). — ^{c}) B7 M7 ततो (for तपो). D7 G1–3 -व(G2 -च)न्नं (for महत्). — ^{d}) K2 विज्ञिया (sic); K7 यज्ञियाः; D2. 7 T1 G1. 8 याज्ञिया; M1. 5–7 याज्ञिका (for यज्ञिया). G1 तस्माद्धिंसा मदाजया (sic). ❀ Cv (reading हिंसानयज्ञिया): अयज्ञिया न भवतीति अनयज्ञिया । यज्ञियैव हिंसा प्रशस्तेत्यर्थः । ❀

18 D7 om. (hapl.) 18^b–19^a. — ^{b}) K1 यज्ञो; K2. 4 यज्ञे (for यज्ञं). K7 Cp याजयते; D6 °यतः; T2 °यतं (for °यत). M1. 5. 6 स्वकं (for स्वयम्). Ds1 D4. 9 यज्ञेनायाजयस्स्वयं. ❀ Cn : याजयत । अडभावः आर्षः । ❀ — ^{cd}) B9 Cnp समाधाने. Dn4 तु (for च). K1. 2. 7 V1 D4. 9 G3 भार्यायां. D4 लेभे (for लेभे). Ds1 सा (for स). Dn1 T2 G3 तपसां; G1. 2 तपतां (for तपसा). T1 G1–3 M1 वरः; वरं; M1. 6 परः (for परम्). ❀ Cp : समाधाने इति पाठे, यज्ञसमाधाने सति । भार्याया इति तृतीयार्थे षष्ठी भार्यया सह तपसाहिंसात्मकेन स ब्राह्मणः परं परमात्मानं शुद्धितत्वज्ञानद्वारा लेभे । ❀

19 D7 om. 19^a (cf. v. l. 18). — ^{a}) K1. 2. 4 D -सफलो; K7 D4. 5. 9 T G1–3. 6 M1. 5–7 -परमो (for सकलो). — ^{b}) K6 यज्ञा; K7 धर्मः; D4. 9 धर्मे; यज्ञः; M1. 5. 6 यज्ञ- (for यज्ञे). K7 Das D4. 9 M समाहितः; T1 G1. 2 समाहिताः (for ऽसमाहिता). Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 हिंसाधर्मस्तथाहितः. ❀ Cp (reading समाहिता): समाहिता अर्पिता, लोलुपानां काम मोक्षप्रतिबन्धाय च कपटेनारोपितेत्यर्थः । ❀ — ^{c}) K B6. 7. 8 (marg.) धर्मं (for सत्यं). D4 तेदं; (before corr.) ते वः; D9 (by corr.) तेत्र; (for तेऽहं). — ^{d}) K4 Da4 Ds1 D2. 8 Cn नो; सो (for यो). ❀ Cn : यो धर्म इति पाठे, किं यः सत्यवादिनां धर्मः । य इति विधेयापेक्षं पुंस्त्वम् । ❀

Colophon. Ś1 G6 missing : K3. 5 B1–5 Da Dn3. n3 D1 G4. 5 M2–4 absent. — *Sub-parvan* : 2. 4. 6. 7 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–9 T G M1. 5–7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name* : K1. 2. 4 D निंदा; K6 V1 B0. 7–9 Da3. a4 Dn1 Ds D2. 5. 6. 7 यज्ञनिंदा; K7 D4. 9 हिंसाविगर्हा; B6 यज्ञनिंदा D5 हिंसाविगर्हणः; M5 अधर्मयज्ञनिंदा. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K6 96; Dn1 D G1. 8 M6 99; Dn4 M1. 6. 7 97; Ds2 (marg.) T2 112; G2 94. — *Śloka no.* : Da4 Dn1. n4 D

२६५

युधिष्ठिर उवाच ।

कथं भवति पापात्मा कथं धर्मं करोति वा ।
केन निर्वेदमादत्ते मोक्षं वा केन गच्छति ॥ १

भीष्म उवाच ।

विदिताः सर्वधर्मास्ते स्थित्यर्थमनुपृच्छसि ।
शृणु मोक्षं सनिर्वेदं पापं धर्मं च मूलतः ॥ २
विज्ञानार्थं हि पञ्चानामिच्छा पूर्वं प्रवर्तते ।
प्राप्य ताञ्जायते कामो द्वेषो वा भरतर्षभ ॥ ३
ततस्तदर्थं यतते कर्म चारभते पुनः ।
इष्टानां रूपगन्धानामभ्यासं च चिकीर्षति ॥ ४
ततो रागः प्रभवति द्वेषश्च तदनन्तरम् ।
ततो लोभः प्रभवति मोहश्च तदनन्तरम् ॥ ५
लोभमोहाभिभूतस्य रागद्वेषान्वितस्य च ।
न धर्मे जायते बुद्धिर्व्याजाद्धर्मं करोति च ॥ ६
व्याजेन चरतो धर्ममर्थव्याजोऽपि रोचते ।
व्याजेन सिध्यमानेषु धनेषु कुरुनन्दन ॥ ७
तत्रैव कुरुते बुद्धिं ततः पापं चिकीर्षति ।
सुहृद्भिर्वार्यमाणोऽपि पण्डितैश्चापि भारत ॥ ८

C. 12. 9838
B. 12. 274[3]. 8
K. 12. 279. 8

265

☞ This adhy. is missing in Ś$_1$ G$_6$ (cf. v. l. 12. 263. 52; 259. 1).

1 Ds$_2$ reads 1 with the ref. on marg. — a) K$_{1.2}$ G$_1$ (before corr.) धर्मात्मा (for पापात्मा). — b) D$_8$ पापं (for धर्मं). K$_{6.7}$ Ds$_2$ D$_{5.7}$ च (for वा). B$_8$ (marg. as in text) कथं भवति धार्मिकः. — c) B$_8$ (marg.) कथं (for केन). B$_{0.8.9}$ Dn$_4$ Ds D$_{2.3.6.8}$ आयत्ते; D$_{5.7}$ आप्नोति (for आदत्ते).

2 Ds$_2$ reads the ref. on marg. — a) D$_7$ विदिताः. K$_1$ सर्वे धर्मास्; V$_1$ सर्वकर्मास्; D$_7$ G$_2$ सत्यधर्मास्. — b) G$_3$ स्तुत्यर्थम् (for स्थि°). K$_6$ V$_1$ B$_{0.6.9}$ Da$_{3.}$a$_4$ Dn$_{1.}$n$_4$ D$_{2.3.6}$ त्वं तु (D$_2$ न) पृच्छसि; K$_7$ B$_8$ D$_4$ त्वनुपृच्छसि; B$_7$ (marg.) D$_9$ त्वं (D$_9$ तु) तु पृच्छति; G$_1$ अनुपृच्छति (for अनुपृच्छसि). B$_7$ स्थित्यर्थं त्वं तुमहसि (sic). — c) K$_1$ (before corr.) च धर्मं च; K$_{1.2}$ च धर्मज्ञ (for सनिर्वेदं). — d) K$_{1.2}$ सर्वं; K$_7$ D$_{4.9}$ पाप-; G$_1$ पापान् (for पापं). D$_5$ मूलताः.

3 St. 3–13 = (var.) 3. 201. 2–11. — a) K$_{1.2.4}$ B$_8$ Dn$_{1.}$n$_4$ D$_{2.4.6.9}$ G$_2$ C$_{a.p}$ विज्ञायार्थं; C$_{s.v}$ विज्ञानार्थं (as in text). K$_{1.2}$ B$_8$ च; K$_7$ G$_2$ lacuna; Dn$_1$ तु (for हि). ❀ Cp (reading विज्ञाय अर्थं): विज्ञाय, विशिष्टत्वेन, इष्टसाधनत्वेनानिष्टसाधनत्वेन वा, ज्ञात्वा । ❀ — c) D$_8$ Cn [ए]कं (for वान्). K$_{1.2.4}$ D$_{6.7}$ वर्धते; K$_7$ V$_1$ B$_8$ (marg.) D$_{4.9}$ T G$_{1-3}$ M$_7$ वर्तते (for जायते). — d) T$_1$ G$_{1.2}$ M$_1$ दोषो (for द्वेषो).

4 a) K$_{6.7}$ V$_1$ B$_{6.8-9}$ Da$_{3.}$a$_4$ Dn$_{1.}$n$_4$ D$_8$ D$_{2-9}$ तदर्थं. B$_8$ (marg. as in text) D$_5$ यजते; D$_7$ त्यजते (for यतते). — b) G$_3$ वा लभते (for चारभते). K$_{6.7}$ B$_{0.6.7.8}$ (marg. as in text).$_9$ Da$_{3.}$a$_4$ Dn$_{1.}$n$_4$ D$_8$ D$_{2.3.5-8}$ Cp महत् (for पुनः). — c) T G$_{1.3}$ M$_7$ शब्दानां; M$_1$ इच्छानां (for इष्टानां). — d) T$_1$ G$_1$ मानसं (for अभ्यासं). D$_{2.4}$ विकि(D$_2$ °क)र्षति (for चिकी°).

5 K$_7$ repeats 5^{ab} after 8^{ab}. — a) D$_{5.7}$ प्रभ· वते. — b) B$_8$ (marg.) मोहश्च; G$_3$ दोषाश्च (for द्वेषश्च). — K$_7$ B$_9$ Da$_{3.}$a$_4$ D$_{7.9}$ T$_1$ G$_2$ om. (hapl.) 5^{cd}. Ds$_2$ reads 5^{cd} on marg.

6 c) B$_8$ धर्मे न (by transp.); G$_3$ न धर्मो. — d) K$_2$ Da$_{3.}$a$_4$ Dn$_4$ व्याजाधर्मं; K$_7$ व्याजकर्मं; D$_{4.9}$ व्याजधर्मं. K$_2$ वै; M$_{1.6}$ वा (for च).

7 a) K$_7$ Da$_{3.}$a$_4$ Dn$_{1.}$n$_4$ D$_{2.5-7}$ M$_{1.5.6}$ चरते; M$_7$ चरितो. — b) K$_7$ V$_1$ Da$_{3.}$a$_4$ अर्थव्याजेन (K$_7$ °जेपि); Dn$_{1.}$n$_4$ D$_{2.3.5-8}$ अर्थं व्याजेन; Ds$_2$ M$_1$ अर्थं (Ds$_2$ [by corr.] °र्थो) व्याजोपि. K$_1$ रेचते; D$_8$ सेवते; T$_2$ रोच्यते. K$_4$ अर्थव्याजिपरीचते (sic). — c) K$_2$ सेव्यमानेषु; Da$_{3.}$a$_4$ G$_1$ सिद्ध°; Ds$_1$ सिध्यमाने तु; D$_7$ विध्यमानेषु. — d) Da$_3$ lacuna; T G$_{1-3}$ धर्मेषु (for धनेषु). G$_1$ कुलनंदन; G$_2$ (also as in text) भरतर्षभ.

8 Ds$_2$ reads 8–13 (sec. m.). — b) B$_8$ (marg. as in text) करोति च; D$_4$ चिकीर्षति (for चि°). — c) K$_{2.7}$ Ds$_1$ — After 8^{ab}, K$_1$ repeats 5^{ab}.

C. 12. 9839
B. 12. 274(3). 9
K. 12. 279. 9

उत्तरं न्यायसंबद्धं ब्रवीति विधियोजितम् ।
अधर्मस्त्रिविधस्तस्य वर्धते रागमोहजः ॥ ९
पापं चिन्तयते चैव प्रब्रवीति करोति च ।
तस्याधर्मप्रवृत्तस्य दोषान्पश्यन्ति साधवः ॥ १०
एकशीलाश्च मित्रत्वं भजन्ते पापकर्मिणः ।
स नेह सुखमाप्नोति कुत एव परत्र वै ॥ ११
एवं भवति पापात्मा धर्मात्मानं तु मे शृणु ।
यथा कुशलधर्मा स कुशलं प्रतिपद्यते ॥ १२
य एतान्प्रज्ञया दोषान्पूर्वमेवानुपश्यति ।
कुशलः सुखदुःखानां साधूंश्चाप्युपसेवते ॥ १३
तस्य साधुसमाचारादभ्यासाच्चैव वर्धते ।
प्रज्ञा धर्मे च रमते धर्मं चैवोपजीवति ॥ १४
सोऽथ धर्मादवाप्तेषु धनेषु कुरुते मनः ।
तस्यैव सिञ्चते मूलं गुणान्पश्यति यत्र वै ॥ १५
धर्मात्मा भवति ह्येवं मित्रं च लभते शुभम् ।
स मित्रधनलाभात्तु प्रेत्य चेह च नन्दति ॥ १६
शब्दे स्पर्शे तथा रूपे रसे गन्धे च भारत ।
प्रभुत्वं लभते जन्तुर्धर्मस्यैतत्फलं विदुः ॥ १७

वीर्यमानो. — d) Ds2 पंडितश्चापि; B2 °श्चैव.

9 a) Da4 उत्तमं; D4. 5. 7. 9 M7 उत्तर-. K4. 7 Da3 D4. 5. 7. 8 T2 G1 M1. 5–7 न्यायसंबंधं (D5. 7 °धे); D6 व्याजसंबद्धं; G2 चापि संबंधं. ❀ Cp: न्यायसंबद्धं, न्यायाभासम् ॥ Cv: उत्तरन्यायसंबद्धं, कुतर्काख्यन्यायसंबद्धम् । ❀ — b) B8 -याजितं; Da3. a4 -योजितः; Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 M1. 5. 6 Cv -चोदितं (M1. 6 Cv [gloss: विपरीतया चोदितः, इदं न कुर्वित्युक्तः] °तः). K1. 2. 4. 7 D4. 9 प्रब्रवीति वि(K7 D4 नि)योजितं; T1 G1–3 प्रब्रवीति प्रचोदितः; M7 ब्रवीति श्रुतिगोचरः. ❀ Cp: विधियोजितं, दुर्दैवेनोपस्थापितम् । ❀ — c) ❀ Cn: त्रिविधः, कायिको वाचिको मानसश्च । ❀ — d) Da4 वर्धत; M7 वर्तते. K4 रोगमोहजः; K6 राजमोहितः; B8 D5. 7 रागमोहतः.

10 a) V1 पापान्. Ds1 चैवं; T G1–3 M7 कर्म. — b) B8 ब्रवीति न; Dn1 प्रब्रवीमि; M1. 5–7 ब्रवीति च; Cp (gloss: अन्यस्मै उपदिशति) प्रब्रवीति (as in text). — c) G1 धर्म- (for [अ]धर्म-). — d) Da3 दोषाः; G1 दोषं; M1. 6. 7 गुणा (for दोषान्). K1. 2 Da3 M1. 6. 7 नश्यं(Da3 °स्यं)ति (for प°).

11 b) Ds1 भजते. K1. 2. 4 B9 D9 G1. 2 पापकर्मणः. — d) K1. 2. 4 Da4 च (for वै).

12 a) K7 धर्मात्मा (for पापात्मा). — b) K7 पापात्मानं (for धर्मा°). T2 च (for तु). — c) K1. 2 यदा (for यथा). K6 V1 B6. 7. 9 Da3. a4 D5. 7 -धर्मात्मा; T G1–3 M1. 5–7 -धर्मा सन् (for -धर्मा स). B8 यथा स कुशलो धर्मात्. — After 12, B6. 6. 7 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5–8 editions ins.:

720* कुशलेनैव धर्मेण गतिमिष्टां प्रपद्यते ।

[Da4 इष्टं.]

13 b) G1 अनुशासति (for °पश्यति). D3 प्रज्ञया व्यवस्यति; M1 सर्वान्निवानुपश्यसि. — c) D5. 7 G1 कुशलं K7 D4. 5. 7. 9 M5 सुखदुःखेषु; T G1–3 M1. 6. 7 तु सुखार्थिय. — d) Dn1. n4 अथ; D2 अप- (for उप-).

14 a) Da4 सर्वं; Dn4 साधू-. M1. 6 -समाचारात् — b) K1. 2 अभ्याशास्; Da4 आभासाच्. K2 प्रवर्ध. G1–3 M7 [ए]व वर्तते. — d) T1 G1–3 om. च. समुपजीवति (for चैवोप°).

15 a) K7 D4. 9 धर्मलाभाद् (for सोऽथ धर्माद्) Da3 अवाप्तासे; Da4 °सेव. — b) B6. 6. 7 T G M1. 5–7 कुरुनंदन (for कुरुते मनः). — D7 om. 15cd–16ab. — c) Ds1 तस्यैवं. K1. 2. 6. 7 D4. 9 M7 [आ]सिंचते G1 om. मूलं. — d) Ds1 पश्यत; T1 G2. 3 पश्यति K1. 2. 4. 7 B8 D4. 9 T G1–3 M7 च (for वै).

16 D7 om. 16ab (cf. v. l. 15). — a) D5 [इ]त्येव; T1 G1. 3 ह्येषः G2 ह्येषु. — b) K6 शुभं (for शुभम्). — c) K7 D7 -लाभेषु; D4. 9 -लाभं (for -लाभात्तु). G2 स मित्रजनलाभं तु. — d) D4 नंदति (sic).

17 G2 om. 17–20. K4. 7 B6. 6–9 Dn1. n4 D2. 6. 8. 9 T G1. 3 repeat 17ab after 19ab. — ab) K (both times) D5 शब्द- (for शब्दे). K1. 2. 4 (both times). 7 (second time) च रूपे च (for तथा रूपे) K6 B6. 6. 7. 9 (last four first time) Da3. a4 Dn1 (last two first time) Ds D2. 3. 6. 8 (last four first time) transp. तथा and रसे. V1 transp. तथा and रसे गन्धे. T1 G1. 3 (all first time) transp. and गन्धे. K4 (both times) रस- (for रसे). B6. 6–9 Dn1. n4 D2. 3. 6. 3 (all second time) Cn भावयते मनः. ❀ Cn: भावयते, चिन्तावशं करोति ।

स धर्मस्य फलं लब्ध्वा न तृप्यति युधिष्ठिर ।
अतृप्यमाणो निर्वेदमादत्ते ज्ञानचक्षुषा ॥ १८
प्रज्ञाचक्षुर्यदा कामे दोषमेवानुपश्यति ।
विरज्यते तदा कामान्न च धर्मं विमुञ्चति ॥ १९
सर्वत्यागे च यतते दृष्ट्वा लोकं क्षयात्मकम् ।
ततो मोक्षाय यतते नानुपायादुपायतः ॥ २०
शनैर्निर्वेदमादत्ते पापं कर्म जहाति च ।
धर्मात्मा चैव भवति मोक्षं च लभते परम् ॥ २१
एतत्ते कथितं तात यन्मां त्वं परिपृच्छसि ।
पापं धर्मं तथा मोक्षं निर्वेदं चैव भारत ॥ २२
तस्माद्धर्मे प्रवर्तेथाः सर्वावस्थं युधिष्ठिर ।
धर्मे स्थितानां कौन्तेय सिद्धिर्भवति शाश्वती ॥ २३

C. 12. 9654
B. 12. 274(3).24
K. 12. 279. 24

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि पञ्चषष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६५ ॥

— ^{c}) ❀ Cn: प्रभुत्वं, संकल्पसिद्धत्वम् । ❀ Da3. a4 [ऽ]ज्ञं तु (for जन्तुर्).

18 G2 om. 18 (cf. v. l. 17). — ^{a}) K4 V1 B0. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 6. 8 तु धर्मं (for धर्मस्य). — ^{b}) Dn1. n4 D2. 3 (*sup. lin.* as in text). 6. 8 हृष्यति (for तृप्यति). — After 18^{ab}, T G1. 3 ins. (cf. 23^{cd}):

721* धर्मे स्थितानां कौन्तेय सर्वभोगक्रियासु च ।

— ^{c}) MSS. अतृप्यमानो; Da3. a4 अदृश्यमानो. — ^{d}) B0 आधत्ते.

19 G2 om. 19 (cf. v. l. 16). — ^{a}) K6 Da3. a4 D8 कामो for कामे). — ^{b}) V1 B9 Dn1. n4 D8 D2. 3. 6. 8 रसे गंधे न (D6 च) रज्यते. — After 19^{ab}, K4. 7 B0. 6–9 Dn1. n4 D2–4. 6. 8 T1 G1. 3 Cn repeat 17^{ab}. — ^{c}) K7 V1 B6 D4. 5. 7. 9 M1. 5–7 विरज्यति; B0. 8. 9 Da4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 6. 8 विमुच्यते; B7 विवह्यते. V1 D8 यदा; D7 यथा; T2 M7 तथा (for तदा). T G1 तथा (G1 °दा) कामो; G3 दोषकामो; M1. 6 तदा कामं. — ^{d}) D5. 7 धर्मं च (by transp.). D7 विमुच्यति.

20 G2 om. 20 (cf. v. l. 16). — ^{a}) K4 सर्वं; B0 Dn1 D8 D2. 3. 6. 8 धर्म-; Dn4 धर्मे (for सर्व-). V1 D6 न (for च). B8 (marg. as in text) यजते. — B9 om. (hapl.) 20^{bc}. — ^{c}) K7 तत्र (for ततो). K1. 2 मोक्षे च (for मोक्षाय). B3 T G1. 3 M1. 5–7 ततो मोक्षे प्रयतते; Dn4 ततो मोक्षापि ययते (sic). — ^{d}) K7 तानुपायाद्; B8 (marg. as in text) तानुपायान्. M1 अपायतः (for उपा°). ❀ Cn: न अनुपायात्, उपायाननुष्ठानात्, किं तु उपायत एव । ❀

21 ^{b}) K1. 2. 4 Dn1 T1 G1–3 पापकर्म (T1 °र्मं).

22 ^{a}) K7 D4. 5. 7. 9 राजन् (for तात). — ^{b}) Da3 तन्मां; M1. 6. 7 यन्मा. — ^{c}) D5. 7 धर्मात् (for धर्मं). K6 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 6. 8 पापं धर्मस्तथा (Da3. a4 °पो) मोक्षो. — ^{d}) K4 निर्वेदे; K6 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 6. 8 निर्वेदश्.

23 ^{a}) V1 धर्माद् (for तस्माद्). D4. 9 वर्मे; D5 धर्मात् (for धर्मे). K7 प्रवृत्तेथाः. — ^{b}) T G1–3 सर्वावस्थो. D4 युधिष्ठिरं. — ^{d}) D2 शाश्वतीः.

Colophon. Ś1 G6 missing: K3. 5 B1–5 Da1. a2 Dn2. n3 D1 G4. 5 M2–4 absent. — *Sub-parvan*: K1. 2. 4. 6. 7 V1 (marg.) B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2–9 T G1–3 M1. 5–7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name*: K7 चातुप्रश्निकः; Dn1. n4 D3. 6 चतुःप्राश्नि (D6 °श्नि) कः; Ds1 D2. 8 चतुःप्रासिकः; D4. 5 चातुःप्राश्निकः; M5. 6 मोक्षनिर्वेदधर्म (M5 om. धर्म) कथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K6 Dn4 M1. 6. 7 98; B7 97; Ds2 99; T2 113; Dn1 Ds1 D7 T1 G1. 3 M5 100; G2 94. — *Śloka no.*: Da4 23; Dn1. n4 D3 24; Ds1 12.

२६६

C. 12. 9855
B. 12. 273(4). 1
K. 12. 280. 1

युधिष्ठिर उवाच ।

मोक्षः पितामहेनोक्त उपायान्नानुपायतः ।
तमुपायं यथान्यायं श्रोतुमिच्छामि भारत ॥ १

भीष्म उवाच ।

त्वय्येवैतन्महाप्राज्ञ युक्तं निपुणदर्शनम् ।
यदुपायेन सर्वार्थान्नित्यं मृगयसेऽनघ ॥ २
करणे घटस्य या बुद्धिर्घटोत्पत्तौ न सानघ ।
एवं धर्माभ्युपायेषु नान्यद्धर्मेषु कारणम् ॥ ३
पूर्वे समुद्रे यः पन्था न स गच्छति पश्चिमम् ।
एकः पन्था हि मोक्षस्य तन्मे विस्तरतः शृणु ॥ ४
क्षमया क्रोधमुच्छिन्द्यात्कामं संकल्पवर्जनात् ।
सत्त्वसंसेवनाद्धीरो निद्रामुच्छेत्तुमर्हति ॥ ५
अप्रमादाद्भयं रक्षेच्छ्वासं क्षेत्रज्ञशीलनात् ।
इच्छां द्वेषं च कामं च धैर्येण विनिवर्तयेत् ॥ ६
भ्रमं प्रमोहमावर्तमभ्यासाद्विनिवर्तयेत् ।
निद्रां च प्रतिभां चैव ज्ञानाभ्यासेन तत्त्ववित् ॥ ७

266

☞ This adhy. is missing in Ś1 G6 (cf. v. l. 12. 263. 52; 259. 1).

1 ᵃ) Dn4 उक्तम्; Ds1 उक्ता. — ᶜ) K2 न्यारयं (for -न्यायं). G2 तमुवाच तथा न्यारयं. — ᵈ) K6. 7 B7 Da3. a4 D4. 5. 7. 9 तत्त्वतः (for भारत).

2 G1 om. the ref. — ᵃ) K1. 2. 4 T1 G1-3 तवैव; Da3 Dn4 D2. 6. 8 त्वय्येव; D5. 7 त्वया च (for त्वय्येव). K7 महाभाग; B0. 6. 8. 9 D2. 8 °प्रज्ञ; Da4 °प्राज्ञो (for °प्राज्ञ). — ᵇ) K6 मुक्तं (for युक्तं). K2 निर्वाण-; K7 B9 Ds1 निपुन- (for °ण-). Dn4 -दर्शने (for °नम्). — ᶜ) K6 B0. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5-8 येनोपायेन (for यदुपायेन). B0. 7 Dn1 Ds D2. 3. 5. 7. 8 सर्वार्थं (for °र्थान्). — ᵈ) K7 [अ]नित्यं (for नित्यं). D7 मृगयते (for °से). B7 कथं (for ऽनघ).

3 K2. 4 om. (hapl.) 3ᵃᵇ. — ᵃ) Hypermetric. B7. 9 हरणे (for क°). Dn4 om. या. K7 D4. 5. 7. 9 T1 G1. 3 घटस्य क(D5. 7 ह-; T1 G3 का)रणे बुद्धिर्; G2 क्षीणे घटस्य वा बुद्धिर्. — ᵇ) K7 D4. 9 पटोत्पत्तौ; T G1-3 M1. 5-7 घ(G1 वि-; M7 प)टोत्पत्त्यां (for °त्पत्तौ). T1 G1-3 तु (for न). K7 मानघ; V1 B0 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 सा मता; T1 G1. 3 मानसी; T2 M7 सा भवेत्; G2 तामसः (for सानघ). — ᶜ) B7 एतद् (for एवं). K6 B3 Da3. a4 Ca एवं धर्माद्यु(B3 °भ्यु)पायेन (K6 Da4 Ca °षु); K7 Ds1 D4. 9 M1. 5. 6 एवं धर्मोभ्यु(M1. 5. 6 °प्यु)पायेन (Ds1 M1. 5. 6 °षु); M7 एवं धर्मो ह्युपायेन. — ᵈ) K1. 2 Da3. a4 Dn4 D2. 6. 7 T1 G3 नान्य-; K4 नाना-; Ds1 नान्यो (for नान्यद्). T1 G1. 3 -धर्माद्धि; T2 धर्मो हि; G2 धर्मोऽस्ति (for धर्मेषु). ❀ Cn : धर्मेषु, मोक्षधर्मेषु । ❀

4 ᵃ) G2 पूर्वं (for पूर्वे). D4 या (for यः). — ᵇ) D2 transp. न and स. — ᶜ) Da3 D7 G1 एक- (for एकः). K2 पंक्ता; D5 पथा (for पन्था). — ᵈ) K1. 3 निगदतः (for विस्तरतः).

5 ᵃ) K1. 2. 4 उच्छिद्य (K2 °त्य); Dn1 D6 उच्छिद्यात् (for °न्द्यात्). — ᵇ) K2 कर्म; G1 M1 काम- (for कामं). — After 5ᵃᵇ, K7 D9 read 6ᶜᵈ. — ᶜ) K7 सत्त्वं (for सत्त्व-). B0 -संसेचनाद् (for °वनाद्). D9 वीरो (for धीरो). G2 सत्त्वं संसवनाद्विद्धि- — ᵈ) K4 उच्छेदुम्; Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 च च्छेत्तुम्; G2 क्षाच्छेत्तुम् (for उ°). Dn4 अर्हसि.

6 ᵃ) T2 रक्ष (for रक्षेत्). K1. 2. 4 अहिंसया भयं (K1 °क्षं) रक्षेत्. ❀ Cn : भयं लोकापवादजां लज्जाम् । ❀ — ᵇ) D5. 7 क्षेत्रं; Ca (gloss : प्राणक्रियां) श्वासं (as in text). G2 क्षेमाज्ञ- (for क्षेत्रज्ञ-). K1 2. 4 Ca -सेवनात्; M1 -दर्श° (for -शील°). ❀ Ca : क्षेत्रज्ञसेवनात्, आत्मन्येव मनोनिवेशनात् मनःसहचरस्य वायोरपि निवृत्तिः सुकरा । तेन वायुनिरोधादपि मनसा आत्मनि निवेशनम् । ❀ — G1 om. (hapl.) 6ᶜ-8ᵇ. K7 D9 read 6ᶜᵈ after 5ᵃᵇ. — ᶜ) K2 Da3 Dn4 T2 G2 M1 इच्छा (for इच्छां). — ᵈ) K1. 2 D4. 9 धर्मेण; Da3 धैर्येन. K1 [ए]व; Dn4 च (for वि-).

7 G1 om. 7 (cf. v. l. 6). Ds1 D2. 5. 8 G3 om. (hapl.) 7ᵃᵇ. — ᵃ) B8 त्रासं; D4 भ्रमे; T1 G3 सर्वं; T2 श्रमं (for भ्रमं). K4. 6 B0. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D3. 6. 7 संमोहम् (for प्र°). ❀ Cp:

उपद्रवांस्तथा रोगान्हितजीर्णमिताशनात् ।
लोभं मोहं च संतोषाद्विषयांस्तत्त्वदर्शनात् ॥ ८
अनुक्रोशादधर्मं च जयेद्धर्ममुपेक्षया ।
आयत्या च जयेदाशामर्थं सङ्गविवर्जनात् ॥ ९
अनित्यत्वेन च स्नेहं क्षुधं योगेन पण्डितः ।
कारुण्येनात्मनो मानं तृष्णां च परितोषतः ॥ १०
उत्थानेन जयेत्तन्द्रीं वितर्कं निश्चयाज्जयेत् ।
मौनेन बहुभाष्यं च शौर्येण च भयं जयेत् ॥ ११
यच्छेद्वाङ्मनसी बुद्ध्या तां यच्छेज्ज्ञानचक्षुषा ।
ज्ञानमात्मा महान्यच्छेत्तं यच्छेच्छान्तिरात्मनः ॥ १२
तदेतदुपशान्तेन बोद्धव्यं शुचिकर्मणा ।
योगदोषान्समुच्छिद्य पञ्च यान्कवयो विदुः ॥ १३
कामं क्रोधं च लोभं च भयं स्वप्नं च पञ्चमम् ।
परित्यज्य निषेवेत तथेमान्योगसाधनान् ॥ १४

C. 12. 9868
B. 12. 273(4). 14
K. 12. 280. 14

लावर्त, आ समन्ताद्वर्तत इति व्युत्पत्त्या अनेककोटिस्पर्शिनं संशयम् ।·❀ —b) V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn4 Ds2 D3. 7 T1 G3 हि (for वि-). D6 ·वर्जयेत् (for -वर्त°). —c) D4. 9 T2 वा (for च). K7 T1 G3 M7 [अ]-प्रतिभां; D7 प्रतिमां (for °भां). ❀ Ca: प्रतिभा कवित्वहेतुः आत्मज्ञानप्रतीपः ॥ Cn: प्रतिभां, अन्यानुसंधानम् ॥ Cs: प्रतिभा, समाधिवेलायां बाह्यस्मृतिः । ❀

8 G1 om. 8ab (cf. v. l. 6). —a) K1 युक्ताहारात्; K2. 4 ज्ञानाभ्यासात्; K7 D4. 9 उपद्रवं; B7 °द्रवास्. D5. 7 घोरान्; G2 लोकान् (for रोगान्). —b) M7 हितं (for हित-). K1. 2 हितं जीर्णादिवाशनात्; D8 हितजीर्णामिता°. —c) G2 lacuna; M6 लोभ- (for लोभं). Da3 स (for च). G2 संतोषं. —d) T1 G1. 2 विनयांस् (for विष°).

9 a) K1 च धर्मं; B8 (marg.) न धर्मं (for अधर्मं). —b) Da3. a4 जायेद्; D7 जपेद् (for जयेद्). K1. 2. 4 Bo. 8 (marg.) D5. 7 T1 अपेक्षया; Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 Cn (gloss: परिपालनेन) अवे° (for उपे°). ❀ Ca: उपेक्षया, फलानभिसंधानेन । ❀ —c) D9 आयत्यां (for °त्या). D7 वर्धयेद् (for च जयेद्). ❀ Ca: आयत्या, उत्तरकालभाविफलेन दोषवत्तया ॥ Cv: आयत्या, आसमन्तात्, अयत्या, अप्रयत्नेन । ❀ —d) K7 Da3. a4 M1. 6 अर्थं· (for अर्थं). K1 ·विवर्तनात्; M7 -विसर्जं° (for ·विवर्जं°). B9 अनर्थं संगवर्जनात्; D7 अर्थं संगं च वर्जयेत्; G2 अर्थं संभववर्जनात्.

10 a) Da3 अनितत्वेन. —b) K4 क्षुधा; K6. 7 V1 Bo. 6–8 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5–8 M6 क्षुधां (for क्षुधं). T2 पंडितं. ❀ Cn: योगेन, वायुनिग्रहेण ॥ Cs: योगेन, आत्मदर्शनेन। ❀ —c) T2 ज्ञानं (for मानं). —d) K7 Da3. a4 तृष्णा. K1 M1. 6. 7 परितोषितः.

11 a) Da4 उद्धानेन; D4. 9 उच्छा° (for उत्था°). K3 यजेत्; Ds1 जयत् (for जयेत्). K7 तंद्रां; तंद्रां (for तन्द्रीं). —b) T2 वितर्कान्. K7 D4. 9 निर्णयाज्; Da4 निश्रयो (for निश्चयाज्). M6 त्यजेत् (for जयेत्). T1 G1. 3 विवक्षां मूलतो जयेत्; G2 तं विवक्षा हिता जयेत्. — Da4 om. (hapl.) 11cd; B8 reads it on marg. —c) K2 बहुभाषं; T1 G1. 3 °भाषं (for °भाष्यं). —d) K7 D4. 9 धैर्येण (for शौर्येण). K1 (also as in text) भवेत्; K4. 6 V1 Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6–8 T2 G3 त्यजेत् (for जयेत्).

12 With 12, cf. Kaṭha Up. 1. 2. 13. —a) K4 इच्छेद्; B8 D5. 7 जयेद्; G1 यजेद्; G2 गच्छेद् (for यच्छेद्). K6 -मनसं. —b) K4 ता; G2 त्वां (for तां). D5. 7 जयेज् (for यच्छेज्). Ds1 यां यच्छे- (for तां). ❀ Cs: ज्ञान· ज्ञानचक्षुषां; M7 मनो ज्ञानेन चक्षुषा. ❀ Cs: ज्ञान· चक्षुषा, प्रत्यगात्मरूपेण । ❀ —c) G2 आत्मन् (for आत्मा). ❀ Ca: महान् अशेषविशेषालोचकः । ❀ —d) M1. D7 तां जयेत् (for तं यच्छेत्). T1 G1–3 ज्ञानम्; M1. 5. 6 शांत (for शान्तिर्). M1. 6 आत्मनि (for °नः). — For 12cd, Dn1. n4 Ds T2 यच्छेच्छांत्या तमात्मनः. — For 12cd, Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 Cn. s subst.: while D7 ins. after 12cd:

722* ज्ञानमात्मावबोधेन यच्छेदात्मानमात्मना ।

13 a) T1 G1–3 एवम्; T2 पुनम् (for एतद्). —b) G2 शुद्ध°; M6 तु वि· (for शुचि·). D2. 4 -कर्मणी (D4 °णः); D9 °णां. —c) Da4 G1 -दोषात् (for ·दोषान्). K2 समुच्छित्य; T G1–3 M5–7 समुच्छि- (T1 G2 °च्छि)यात्; M1 °च्छिद्य (for °च्छिद्य). —d) T1 G1 पंचधा; G2 पंचतां (for पञ्च यान्).

14 a) B8 (marg.) भयं लोभं (for च लोभं च). M1. 5–7 मोहं (for स्वप्नं). —b) K1 भये; B8 (marg.) तथा (for भयं). —c) G2 परित्यज्य (for °त्यज्य). —d) Bo Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 यतवाग्; G2 तदेमान्; M8 यथे° (for तथे°). Da4 D5. 7 -आसनात् (for -साधनान्). K1. 3 तदिदं योगसाधनं.

C. 12, 9881
B. 12, 276(5). 8
K. 12, 281. 8

ध्यानमध्ययनं दानं सत्यं ह्रीरार्जवं क्षमा ।
शौचमाहारतः शुद्धिरिन्द्रियाणां च संयमः ॥ १५
एतैर्विवर्धते तेजः पाप्मानमपहन्ति च ।
सिध्यन्ति चास्य संकल्पा विज्ञानं च प्रवर्तते ॥ १६
धूतपापः स तेजस्वी लघ्वाहारो जितेन्द्रियः ।
कामक्रोधौ वशे कृत्वा निनीषेद्ब्रह्मणः पदम् ॥ १७
अमूढत्वमसङ्गित्वं कामक्रोधविवर्जनम् ।
अदैन्यमनुदीर्णत्वमनुद्वेगो व्यवस्थितिः ॥ १८
एष मार्गो हि मोक्षस्य प्रसन्नो विमलः शुचिः ।
तथा वाक्कायमनसां नियमः कामतोऽन्यथा ॥ १९

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि षट्षष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६६ ॥

२६७

भीष्म उवाच ।
अत्रैवोदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
नारदस्य च संवादं देवलस्यासितस्य च ॥ १
आसीनं देवलं वृद्धं बुद्ध्वा बुद्धिमतां वरः ।

15 [a]) K1 मौनम्; K2.4 मानम्; K7 D4.9 दानम् (for ध्यानम्). K7 D9 ध्यानं; D4 ध्याने (for दानं). — [b]) K1 सत्ये (for सत्यं). — [c]) K2 आहरतः; K6 B0.7.9 Da4 आचा(Da4 °च)रतः; D5.7 च मनसः; T1 G3 आचारसं-; T2 G1.2 M1.5–7 आहारसं- (for °रतः). K2 सिद्धिर्; G2 -शुद्धिम् (for -शुद्धिर्). — [d]) K7 D4.9 संयमं; Da4 संयशः.

16 [a]) K1.2.4 जंतुः (for तेजः). — [b]) K4.7 B0.7 Dn1.n4 D8 D2–9 उपहंति (for अप°). — [c]) K7 सिद्ध-; D4.5.7.9 तस्य; G2 चान्य- (for चास्य). — [d]) T1 प्रवर्तयेत्.

17 [a]) K1.4 D5.7 M1.5–7 धू(K1.4 धु)तपाप्मा स; K2.6 धुतपापः स; K7 D4.6 धुतपाप्मा सु-. — [c]) K2 om. कृत्वा. — [d]) K1 निनिवेद्; D6 निषीदेद्; D7 निलीयाद्; G2 निवीषेद् (for निनी°). K1 G3 ब्रह्मणः (for ब्र°). ❀ Cn: निनीषेत्, नेतुमिच्छेत्, आत्मानम् । कुत्र, ब्रह्मणः पदम् । ❀

18 [a]) K6 अगूढत्वम् (for अमू°). B7 अनंदत्वं; B9 अशंकित्वं; Da3.a4 Dn4 असंग(Dn4 °गी)त्वं (for °सङ्गित्वं). — [b]) K6 B7.8 T1 G1 -विवर्जितं; D7 G2 -विवर्जितः (for °र्जनम्). — [c]) G2 अनैश्यम् (for अदैन्यम्). B9 अन- (for अनु-). B8 (marg. as in text) अपैशुन्यमदीनत्वम्. — [d]) T1 G1 अनुद्योगो (for °द्वेगो). K1.2 V1 B9 D5.7 व्यवस्थितः (for °स्थितिः).

19 [a]) T G1.3 वि- (for हि). — [c]) Dn4 Ds1 -मनसा (Ds1 °सी) (for °सां). T1 G1–3 तथा विज्ञेयो (T1 °धो यो; G2 °धाय) मनसा. — [d]) K6.7 V1 B0.6–1 Da3.a4 D4.6.9 नियमाः (for °मः). Da3 कामतवो; Da4 कामयतो; T1 G1–3 M1.5–7 कापथो (for कामतो). K1.2 यथा (for ऽन्यथा). ❀ Cn: कामतोऽन्यथा, कामवैपरीत्येन, निष्कामः नियमः, योगः कर्तव्यः । ❀

Colophon. Ś1 G6 missing: K3.5 B1–5 Da1.a1 Dn2.n3 D1 G4.5 M2–4 absent. — *Sub-parvan:* K1.2.4.6.7 V1 B0.6.8.9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2–9 T G1–3 M1.5–7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name:* K1 M7 चतुष्प्रातिकः; K2.4 V1 B0.8 M5.6 चतुष्प्राप्तिकः; K6 B0.7.9 Da3.a4 चतुष्प्राश्निकः; K7 Dn1.n4 D8 D4.9 योगा(Dn4 गोपा)चारानुवर्णनं; D2.3.8 योगाचारानुवर्णनं चतुष्प्राप्ति(D8 °ति)कः; D5 योगाचारवर्णनः. — *Adhy. no.:* (figures, words or both): K6 B7 Dn4 M1.6.7 99; Dn1 Ds1 D7 T1 G1.3 M5 101; Ds2 100; T2 114; G2 95. — *Śloka no.:* Da4 Dn1 D8 19; Dn4 20.

267

☞ This adhy. is missing in Ś1 G6 (cf. v. l. 12. 263. 52; 259. 1).

1 [a]) K7 [उ]दाहरति. — [c]) Da4 संवादे. — [d]) D5.7 देवलस्य च भारत.

2 [a]) T G1–3 असितं. K1.2 D4.9 बुद्धं; K6 B0.9 Da3.a4 D5.7 दृष्ट्वा; T G1–3 बुद्ध्वा; M1.5–7 बुध्वा (for बुद्धं). — [b]) K1.2.7 D4.9 बुद्धो; V1 Dn4 lacuna; D8 बुद्ध्या; M1.5–7 Cp (gloss: बोधयुक्तं)

नारदः परिपप्रच्छ भूतानां प्रभवाप्ययम् ॥ २
कुतः सृष्टमिदं विश्वं ब्रह्मन्स्थावरजङ्गमम् ।
प्रलये च कमभ्येति तद्भवान्प्रब्रवीतु मे ॥ ३
असित उवाच ।
येभ्यः सृजति भूतानि कालो भावप्रचोदितः ।
महाभूतानि पञ्चेति तान्याहुर्भूतचिन्तकाः ॥ ४
तेभ्यः सृजति भूतानि काल आत्मप्रचोदितः ।
एतेभ्यो यः परं ब्रूयादसद्ब्रूयादसंशयम् ॥ ५
विद्धि नारद पञ्चैताञ्शाश्वतानचलान्ध्रुवान् ।
महतस्तेजसो राशीन्कालषष्ठान्स्वभावतः ॥ ६
आपश्चैवान्तरिक्षं च पृथिवी वायुपावकौ ।
असिद्धिः परमेतेभ्यो भूतेभ्यो मुक्तसंशयम् ॥ ७
नोपपत्त्या न वा युक्त्या त्वसद्ब्रूयादसंशयम् ।
वेत्थ तानभिनिर्वृत्तान्षडेते यस्य राशयः ॥ ८

C. 12. 9879
B. 12. 275(4). 15
K. 12. 280. 15

बुद्धं (for बुद्ध्या). D4.5.7.9 मतिमतां (for बुद्धि°). K5 Bo.6.7.9 Da3.a4 Dn1.n4 D3 D2.4.6.8.9 वर. —[c]) Da3 नारद; G1 नारदं. K7 Dn4 परिपप्रच्छ; Da3 प्रतिपप्रच्छ. —[d]) K1.2 T2 प्रभवाप्ययौ; B7 D3 D6 Cap Cpp ([last two] gloss: अा, समन्ततो ययं लयस्थानम्) प्र(D6 च)भवाव्ययं.

3 = (var.) 12. 175. 1; 12. 502*. Before 3, K1.6 Bo.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 D3 D2.3.5-8 T G1-3 ins. नारद उवाच. —[a]) Da3 कुता (for कुतः). K2 सृष्टम्; B3 सृष्टिम्. T2 सर्वं (for विश्वं). ❀ Cn: कुतः इत्यवान्तरकारणप्रश्नः । ❀ —[b]) Da3.a4 M7 ब्रह्म°; T G1-3 जगत् (for ब्रह्मन्). —[c]) T G1-3 किमभ्येति (for कमभ्येति). ❀ Cn: कमभ्येतीति पार्यन्तिकोपादानकारणप्रश्नः । ❀ —[d]) Da4 यद्भवान्; T G1-3 भग° (for तद्भ°).

4 T G1-3 M1.6-7 देवल (for असित). —[a]) K4 एभिः; T1 G1 अद्भ्यः (for येभ्यः). K2 सृजसि. —D8 om. (hapl.) 4[b]–5[a]; V1 reads the same on marg. —[b]) K4 Dn1 D3 (before corr.) काले. B1 भावः; G2 न्याय- (for भाव-). D4.9 °प्रणोदितः. K3.7 V1 D2 काल आत्मप्रचोदितः (= 5[b]); G1.2 का(G1 क)लोद्भाय प्र°. ❀ Cn: कालश्चतुर्युगात्मा । अधर्मे रतः, अधर्मं तिरयन्नुः, धर्मारम्भी, धर्मे रत इति चतुर्विधः कलिद्वापरत्रेताकृतयुगसंज्ञः । ❀ ❀ Cp: भावप्रचोदितः, भावेन परमात्मना प्रचोदितः । ❀ — D2 om. (hapl.) 4[c]–5[b]. —[c]) Da3 T2 पंचैते. —[d]) K7 भूतपंचमाः (for °चिन्तकाः).

5 D3 om. 5[a]; D2 om. 5[ab] (cf. v. l. 4). V1 reads 5[a] on marg. —[a]) K1.2 Da4 G2 येभ्यः; K4 एभिः; T1 G1 एभ्यः. —[b]) B3 (marg. as in text) सार्थं; Dn4 T1 G1-3 आत्मा; M1.5-7 आत्म-. —M1.6 om. 5[cd]. M5 reads 5[cd] after 7[ab]. —[c]) K2 एते येभ्यः; K7 D4.5.7.9 भूतेभ्यो यः. G1-3 M5 Cv यत् (for यः). Dn4 पादम्; M5 ब्रूयस् (sic) (for ब्रूयाद्). K6 B6.7.9 तेभ्यो यः परमं ब्रूयाद्. ❀ Ca: परं, प्रकृत्यादि ॥ Cn: चेतनमीशं, अचेतनं प्रधानं वा ॥ Cv: परमन्यदज्ञानकारणं ये ब्रूयुः ते असत्यं ब्रूयुः । ❀ —[d]) Dn4 corrupt. D2 M7 om. (hapl.) दसद्ब्रूया. D5 अस्य (for असद्). D7 संशयी. M5 तेसद्ब्रूयुरसंशयं.

6 [a]) G2 वेद्मि; M1.5-7 तद्धि (for विद्धि). D31 पंचैतान् (for °तान्). —[b]) G2 शाश्वतानां च बांधवान्. ❀ Cp: शाश्वतान्, नित्यान्, कार्यप्रवाहरूपेण । ❀ —[c]) K6 रूपान्; K7 D4.9 T2 G1-3 M1.5-7 रश्मीन् (for राशीन्). ❀ Cn: महतः, महत्तत्त्वाख्यस्य बुद्धिसूक्ष्मस्य । तेजसः, सत्त्वप्राधान्येन प्रकाशमयस्य । ❀ —[d]) G2 कालपृष्ठान्.

7 [a]) K6 V1 Bo.3-9 [अं]तरीक्षं; K7 D8 °री(D3 °रि)क्षम्. —[b]) K7 (before corr.) वायुरेव च; Da3.a4 ह्युपपावकौ; T2 G1.3 पावकानलौ. —After 7[ab], M5 reads 5[cd]. —[d]) B6-9 असिद्धेः; D5.7 संसिद्धिः; D6 नासीच्च; T1 असिद्धिं; T2 असद्धिः; Cnp अा सिद्धेः (for असिद्धिः). V1 Dn1.n4 D3 D2.8.3 G2 Cn (Cnp as in text) ना(G2 आ)सीद्धि परमं तेभ्यो. —[d]) K6 नात्र संशयः; T2 G2 मुक्तिसंशयं; Cp मुक्तसंशयः.

8 D2 om. 8. K1.2.4 om. (hapl.) 8[ab]. V1 reads 8[ab] on marg. —[a]) D3 D7 T G1-3 M1.5-7 सोप- (for नोप-). D7 T1 G1.3 तु (for वा). K7 D7 T G1-3 M5-7 युक्त्यासद् (T2 G2 °न्न्); V1 D5 युक्त्या-वा (by transp.); D4.9 M1 युक्त्या स. —[b]) D8 त्वसद्वाद; D7 T G1-3 ब्रूयादसद् (for D4.9 M1.6-7 असद्ब्रूयाद्; त्वसद्ब्रूयाद्). — Da4 om. 8[cd]. —[c]) K4 वेत्थैतान्; K6 विद्धयैतान्; K7 D4.9 विद्धयेतान्; G1 वेत्तुं तान्; G2 वेत्तानाम् (for वेत्थ तान्). K7 D4.9 अभिनिर्वृत्तं; Cv D5.7 यस्यैतानथ निर्वृत्ताः. —[d]) T2 षडेते. [illegible]

C. 12. 9882
B. 12. 276(5). 9
K. 12. 281. 9

पञ्चैव तानि कालश्च भावाभावौ च केवलौ ।
अष्टौ भूतानि भूतानां शाश्वतानि भवाप्ययौ ॥ ९

अभावाद्भावितेष्वेव तेभ्यश्च प्रभवन्त्यपि ।
विनष्टोऽपि च तान्येव जन्तुर्भवति पञ्चधा ॥ १०

तस्य भूमिमयो देहः श्रोत्रमाकाशसंभवम् ।
सूर्यश्चक्षुरसुर्वायुरद्भ्यस्तु खलु शोणितम् ॥ ११

चक्षुषी नासिकाकर्णौ त्वग्जिह्वेति च पञ्चमी ।
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थानां ज्ञानानि कवयो विदुः ॥ १२

दर्शनं श्रवणं घ्राणं स्पर्शनं रसनं तथा ।
उपपत्त्या गुणान्विद्धि पञ्च पञ्चसु पञ्चधा ॥ १३

रूपं गन्धो रसः स्पर्शः शब्दश्चैवाथ तद्गुणाः ।
इन्द्रियैरुपलभ्यन्ते पञ्चधा पञ्च पञ्चभिः ॥ १४

रूपं गन्धं रसं स्पर्शं शब्दं चैतांस्तु तद्गुणान् ।
इन्द्रियाणि न बुध्यन्ते क्षेत्रज्ञस्तैस्तु बुध्यते ॥ १५

चित्तमिन्द्रियसंघातात्परं तस्मात्परं मनः ।
मनसस्तु परा बुद्धिः क्षेत्रज्ञो बुद्धितः परः ॥ १६

K1. 2 T G1–3 M1. 7 तस्य (for यस्य). Dn1 धातवः; D5. 7 हेतवः; T G1–3 M1. 7 रश्मयः (for राशयः).

9 a) K1. 2. 4. 7 D4. 5. 7. 9 T2 चै(K4 वै)तानि; B6. 8. 9 Da3 Cp [ए]वैतानि; Da4 [ए]वं तानि; T1 G1–3 भूतानि; M1. 5–7 [ए]तानि हि (for [ए]व तानि). K1 (before corr.) कालाश्च; Da3. a4 कालं च; Dn4 कालस्य; G2 °श्चेद् (for °श्च). — b) K1. 2. 4 V1 केवलं; Da3. a4 कारणौ. ❀ Cn: भावो, भावनं, पूर्वसंस्कारः। अभावोऽज्ञानम् ॥ Cv: भवत्येभ्यो जगदिति भावः, सुकृतदुष्कृतात्मकं कर्म। अभावः प्रागभावः। ❀ — d) K1. 2. 4. 7 D4. 9 भवाप्यये; V1 B6–8 D5. 7 °स्यये; B0. 9 Dn1 D8 D2. 3. 8 °स्ययौ; Da3. a4 भवंत्यये; M5. 6 भवाव्ययौ. D6 शाश्वताश्चाभिवाप्यये.

10 a) K1. 4 Da3. a4 स्वभावाद्; V1 B6–9 D0 अभाव· (for °वाद्). T1 G1–3 भावितेष्वेषु; M5 °तं चैव (for °तेष्वेव). Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 7. 8 अभावं यां(D5 °वाद्यां)ति तेष्वेव (D3 भूतानि); T2 अथायुरच्छावितेष्वेषु (sic). ❀ Cv: अभावः नाशः, तेन भाविता उत्पत्तिः, अभावभाविता। ❀ — b) Dn4 भूतेभ्यः; D9 (marg.) त्रयश्च (for तेभ्यश्च). K1. 2. 4 V1 B7. 9 G1. 2 प्रभवति. — c) Da3 विनष्टे; G1 विनिष्टो. Da4 Bom. Kumbh. ed. [ऽ]प्यनु (for ऽपि च). T2 तान्येवं (for °व). G2 ·अपि शिष्टो विचेतान्ये. — d) ❀ Ca: पञ्चधेति वचनं प्रत्यक्षदृष्टत्वार्थम्। ❀

11 a) K2 भूमिश्रयो. G3 देहं. — V1 reads 11b–13d on marg. — b) K2 Ds1 श्रोतुम् (for श्रोत्रम्). — c) Dn4 corrupt. K1 T2 सूर्याश्; K4 V1 B3 Dn1 Ds1. s2 (before corr.) D2. 3. 6–8 T1 G3 सूर्याच् (for सूर्यश्). B6 अभूद् (for असुर्). K1. 4. 6 V1 B0. 6–9 Da4 Dn1 D8 D2. 3. 6–8 T G1–3 वायोर् (for वायुर्). — d) D7 अव्यक्तः; T1 G1. 3 अद्भिस्तु (for अद्भ्यस्तु). T1 G1–3 लघु (for खलु).

12 V1 reads 12 on marg. — a) B1 चक्षुं[...] Dn4 °षा. V1 D6 नासिके; Da3 G1 नाशि(G1 °सि)[...] (for नासिका·). K1. 2. 4 ·श्रोत्रे (for ·कर्णौ). — b) [...] V1 B6. 7 Da3. a4 D4. 9 पंचमं. D5. 7 त्वचं जिह्वेति पं[...] — D7 om. (? hapl.) 12c–13d. — d) K1 ज्ञाति[...] G3 भूतानि (for ज्ञानानि). ❀ Cv: ज्ञानानि, ज्ञा[...]येभ्यस्तानीति व्युत्पत्त्या ज्ञानकरणानि। ❀

13 D7 om. 13 (cf. v. l. 12). V1 reads 13 o[n] marg. — a) Da4 दर्शन·. K1. 7 G2 प्राणं (for घ्रा[णं]). — b) D2 तदा (for तथा). — c) Da4 corrupt. G[...] उपपत्य (for °त्त्या). — d) B9 पंचमं (for पञ्चधा).

14 a) T1 G1–3 M7 चैव (for स्पर्शः). — b) G[...] शब्दं; M7 स्पर्शश् (for शब्दश्). K1. 4 [इ]ह; D[...] [अ]स्तु (for [अ]थ). Da3. a4 D2 T1 सद्गुणाः. — [...] D2. 3 पंच वा (for पञ्चधा). Da3 om. (hapl.) पञ्[...]

15 D5. 7 om. (hapl.) 15ab. — a) G2 गंधा[...] (for गन्धं रसं). T1 रस· (for रसं). G1. 3 रूपगं[...] (G3 °धं)रसस्पर्शः. — b) Da4 M7 शब्दश्. K6 V[1] B0. 6–8 Dn1. n4 D8 D2. 3. 6. 8 M1. 5–7 [ए]वाथ; Da[3.] a4 [ए]तास्तु. K7 Da3 तद्गुणाः. T1 G1. 3 शब्दांश्चैतांश्च तद्गु[...]णान्; G2 corrupt. — c) ❀ Cv: न बुध्यन्ते, स्वस्व[...] न बोधयन्ति। ❀ — d) Da3 क्षेत्रज्ञैस; Ds1 क्षेत्र[...] B3 तांस्तु; G2 तु वि· (for तैस्तु). K7 D6. 9 बुध्यति[...]

16 D4 om. 16. — a) G1. 2 वित्तम्. G3 ·संभूता[...] (for ·संघा°). — b) T1 परस्. Da3 om. (hapl.) तस्मात्परं. T G1–3 M7 मनः परं (G2 °रः) (by transp.) — d) Ds1 D2. 3. 6. 8 T2 G1. 2 परं.

17 a) Ds1 D6 चिंतयते (for चेत°). Da4 D9 जंतु[...] ❀ Ca: चेतयते, विषयदर्शनमात्रं चेतना। ❀ —[...] K1. 2 इंद्रियान्विषयैः पृथक्. — d) K6 असद् (fo[r] [...]मय). — K7 D6 om. (hapl.) 17cd. — e) D[...]

एवं चेतयते जन्तुरिन्द्रियैर्विषयान्पृथक् ।
विचार्य मनसा पश्चादथ बुद्ध्या व्यवस्यति ।
इन्द्रियैरुपलब्धार्थान्सर्वान्यस्त्वध्यवस्यति ॥ १७

चित्तमिन्द्रियसंघातं मनो बुद्धिं तथाष्टमीम् ।
अष्टौ ज्ञानेन्द्रियाण्याहुरेतान्यध्यात्मचिन्तकाः ॥ १८

पाणिपादं च पायुश्च मेहनं पञ्चमं मुखम् ।
इति संशब्द्यमानानि शृणु कर्मेन्द्रियाण्यपि ॥ १९

जल्पनाभ्यवहारार्थं मुखमिन्द्रियमुच्यते ।
गमनेन्द्रियं तथा पादौ कर्मणः करणे करौ ॥ २०

पायूपस्थौ विसर्गार्थमिन्द्रिये तुल्यकर्मणी ।
विसर्गे च पुरीषस्य विसर्गे चाभिकामिके ॥ २१

बलं षष्ठं षडेतानि वाचा सम्यग्यथागमम् ।
ज्ञानचेष्टेन्द्रियगुणाः सर्वे संशब्दिता मया ॥ २२

इन्द्रियाणां स्वकर्मभ्यः श्रमादुपरमो यदा ।
भवतीन्द्रियसंन्यासादथ स्वपिति वै नरः ॥ २३

इन्द्रियाणां व्युपरमे मनोऽनुपरतं यदि ।
सेवते विषयानेव तद्विद्यात्स्वप्नदर्शनम् ॥ २४

सात्त्विकाश्चैव ये भावास्तथा राजसतामसाः ।

C. 12. 9898
B. 12. 276(S).25
K. 12. 281. 25

G1-3 उपसृष्टार्थान्; M1. 5-7 °लभ्यार्थान्. —f) K1. 2. 4 दत्वा यस्; D4. 5. 7. 8 M1. 5 मत्वा यस्; T G1. 3 M6 मत्वा यं; M7 बुद्ध्या यं (for सर्वान्यस्). V1 मत्वा यस्तु व्यवस्यति; B0 सत्यवांस्तु व्य°; Dn1. n4 D8 D2. 3 बुद्धिमांस्तु व्य°; G2 मत्वा यत्वव्यवस्थितः.

18 a) D4 वित्तम्. K2 इंद्रियं. K2 °lacuna; D5. 7 ·संस्थानं (for ·संघातं). —b) K7 V1 B0. 9 Dn1. n4 D4. 5. 7. 9 T1 G1. 3 बुद्धिस्. K1. 4. 7 B0 Dn1. n4 [अ]ष्टमं; D8 D4-7. 9 T G1. 3 [अ]ष्टमीः. —d) K6 अंतानि (for एतानि). K1 आध्यास्य; K6 आध्यात्म·.

19 a) D4. 9 T G1. 2 M7 पाणिं (for पाणि·). K6 पायूश्च; K7 D9 T G1-3 M7 पायुं; Dn4 पादुश्च (for पायुश्च). —b) K1 Da3. a4 Dn4 सुखं (for मुखम्). —c) K1. 2. 4 एवं (for इति). K1 शंशस्यमानानि; K1. 4. 7 D8 संशद्ब°; K6 संचित्य°; Da3. a4 D2. 6 सशब्द°; T2 संकल्प्य°; G2 संशस्य° (for संशब्दय°). —d) T G1-3 पंच (for शृणु). Ds1 reads कर्मेन्द्रियाण्यपि twice. G2 च (for [अ]पि).

20 a) K2 जल्पनाभ्यवहार्थं च; K4 D6 T2 G1. 3 °नाभ्य(T2 °काद्व्य-; G3 °नाद्व्य)वहारार्थं; Da3. a4 °ना(Da4 °ता)भ्यवहारोयं; G2 ज्वलनाभ्यवहारार्थं. —b) Da3. a4 सुखम् (for मुखम्). D4 om. from च्यते up to न्द्रिये तु (in 21b). —c) Hypermetric. G1 मनेंद्रियं; G2 गमनेंद्रिये. T2 यथा; G2 तदा (for तथा). —d) Da4 कर्मणा; T1 G1. 3 कर्मणां.

21 D4 om. up to न्द्रिये तु (in 21b) (cf. v. l. 20). —a) V1 Dn4 D2. 3. 6. 8 पायूपस्थ·; B0 Dn1 °पस्थं; T2 M1. 5-7 पायूपस्थे. B8 (orig.) विसर्गार्थे; B8 (marg.) M1. 5-7 °गार्थे (for °गार्थम्). — K4 (before corr.) Dn1. n4 Ds2 D2. 8 G3 M1 तुल्यकर्मणि; Ds1 °कर्मणां. —c) D4. 9 विसर्गं च; D5. 7 °र्गो वै (for °र्गे च). —d) K7 विसर्गश्च; B8 विषये. B0 D4 वा (for च). K6 V1 Dn1. n4 D2. 3. 5. 6. 8 [अ]पि (for [अ]भि·). K6 D6 कामुके (for ·कामिके).

22 a) K1 बले; D5. 7 मनः (for बलं). K1 षष्टे. D5 षडैतानि. T G1-3 मनःषष्ठान्यथैता(G3 °तीका)नि; M1. 5-7 बलषष्ठान्यथैतानि. ❀ Cn: बलं पञ्चवृत्तिः प्राणः। एतेन, सामान्यकरणवृत्तिः प्राणाद्या वायवः पञ्च (सां. का. 29) इति सांख्यानां संमतः प्राणस्येन्द्रियानतिरेकपक्षः परास्तः। ❀ —b) Dn1 यथा मम; T1 G1 य(G1 अ)थागतं; M7 ऽयथागमं (for यथा°). —c) B8 Da3 Ds2 D2. 5-7 M7 ज्ञानं (for ज्ञान·). K2 G2 ज्ञानं (G2 इति) चाष्टेंद्रि·; V1 B0 D6 ज्ञाने चापींद्रि°. —d) K1. 2. 4 यगुणाः; B0 D2. 3 (before corr.). 6 T G1. 2 सर्वेषां शब्दितां मया (Da3 मायाः).

23 a) K2. 6 Dn4 स्वकर्मेभ्यः. —b) K7 यथा (for यदा). —c) D6 भवंतींद्रिय·; G2 भवासिंद्रिय· (for भवतीन्द्रिय·). V1 B0 Dn4 D6 ·संयोगाद्; Dn1 D8 D2. 3. 8 ·संत्यागाद् (for ·संन्यासाद्). —d) D4 om. V1 (hapl.) from स्व up to तद्विद्यात् (in 24d). V1 मनः (for नरः).

24 D4 om. up to तद्विद्यात् (in 24d) (cf. v. l. 23). —a) T G1-3 उपरमे (for व्युप°). —b) K6 V1 B0. 6-9 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5-8 M6. 7 Cn (gloss: अव्युपरतमिति च्छेदः) [ऽ]व्युपरतं (B9 D5 °मं); M1. 5 [ऽ]प्युपरतं (M5 °मं) (for ऽनुपरतं). G2 मने रूपरमं यदि (sic). —c) K1 सर्वे ते (for सेवते). Da3. a4 विषये (Da3 °या·) नैव; G2 °यादेव. B0 D8 D2. 3. 6 एवं (for एव). —d) K4 B0 Dn1 D8 D2. 3. 6. 8 तं विद्यात्; Dn4 न दिष्यात् (sic); G2 विदध्यात्; वि(D6 वि)द्यात्;

C. 12. 9899
C. 12. 276(5). 25
K. 12. 281. 25

कर्मयुक्तान्प्रशंसन्ति सात्त्विकानितरांस्तथा ॥ २५
आनन्दः कर्मणां सिद्धिः प्रतिपत्तिः परा गतिः ।
सात्त्विकस्य निमित्तानि भावान्संश्रयते स्मृतिः ॥ २६
जन्तुष्वेकतमेष्वेवं भावा ये विधिमास्थिताः ।
भावयोरीप्सितं नित्यं प्रत्यक्षगमनं द्वयोः ॥ २७
इन्द्रियाणि च भावाश्च गुणाः सप्तदश स्मृताः ।
तेषामष्टादशो देही यः शरीरे स शाश्वतः ॥ २८
अथ वा सशरीरास्ते गुणाः सर्वे शरीरिणाम् ।
संश्रितास्तद्वियोगे हि सशरीरा न सन्ति ते ॥ २९
अथ वा संनिपातोऽयं शरीरं पाञ्चभौतिकम् ।
एकश्च दश चाष्टौ च गुणाः सह शरीरिणाम् ।
ऊष्मणा सह विंशो वा संघातः पाञ्चभौतिकः ॥ ३०
महान्संधारयत्येतच्छरीरं वायुना सह ।
तस्यास्य भावयुक्तस्य निमित्तं देहभेदने ॥ ३१

(for तद्विद्यात्). D8 स्वल्पदर्शनं.

25 D4.9 repeat 25 after 27. — a) G2 lacuna for ये भावास्. D4.9 (both second time) इंद्रियाणि च भावाश्च. — b) K1 -तामसः; K4 -तापसाः. Dn1. n4 Ds1 D2.3.6.8 तथा तामसराजसाः. — c) K7 D4.9 (last two both times) T G1-3 कर्मयुक्ताः. K7 प्रसंशंति. — d) G3 सात्त्विकीन्. D9 (marg. *sec. m.* [first time]) इतरे. K6 B6-9 Da3. a4 T G1.2 M1. 5-7 सात्त्विकाने(B9 Da4 M1.5.6 °काने)तरां(G1.2 M7 °रा)स्तथा; D4.9 (both second time) सात्त्विका निर्मलास्तथा.

26 a) K1 कर्मणा. — b) Ds1 M7 पराद्गतिः (for परा गतिः). — c) M1.5-7 सात्त्विकान्यनिमित्तानि. — d) D5-7 M1.6 भावात्; G2 गावः (for भावान्). K2 संश्रियत्ते (sic); B7.9 Da3 संश्रयति. K7 श्रुतिः; Dn1 मतिः; D5.7 यदि (for स्मृतिः). V1 भावान्याश्रयते स्मृतिः; Dn4 भावानां संश्रये स्मृतिः.

27 a) K7 D4.9 एकतमेप्येवं; V1 D6 °मेप्येव; T G1-3 °मेप्येकं. ❀ Cv: एकतमेषु, अत्यन्तभिन्नेषु जन्तुषु । ❀ — b) Da3 a4 भवा; Ds2 भावाद्. K7 D9 D4.6.9 विधिमाश्रिताः; V1 विधिना स्थिताः. T1 M7 भावं यो हि (M7 यद्धि) समास्थितं; T2 G1-3 भावं यो हि (T2 योभि-) समास्थिताः (T2 G2 °तः; G1 [before corr.] °तान्). — c) M1.5-7 भावयेद् (for °योर्). Da3 a4 इप्सितं. ❀ Cn: भावयोरिति द्वित्वं जात्यभिप्रायम्, जाग्रद्भावजातीयस्य स्वाप्नभावजातीयस्य च । ❀ — d) K7 V1 B6.7.9 Da4 Dn1. n4 Ds D2-5.8.9 T1 G1-3 प्रत्यक्षं. K2 तथा; V1 B0.8 (marg.) Dn1. n4 Ds D2.3.6.9 तयोः (for द्वयोः). ❀ Cv: द्वयोः ऐहिकपारत्रिकयोः । ❀ — After 27, D4.9 repeat 25.

28 a) Ds1 इंद्रियाणां. Dn4 [इ]व; D4 lacuna (for च). Da3. a4 lacuna for च भावा. D5.7 भावाश्च; Cv (gloss: भावना, ज्ञानम्) भावश्च. — K1 om. (hapl.) 28b-29a. — b) K7 सप्तदशः. ❀ Cv: इन्द्रियाण्येकादश, भावाः प्रयत्नचेतनाबुद्धयः, गुणाः सत्त्वरजस्तमांसीति सप्तदश ॥ Cn: पूर्वोक्तानि चतुर्दशेन्द्रियाणि, त्रयः सात्त्विकादयो भावाः, एते सप्तदश गुणा भोक्तुरष्टादशस्यानन्दे भोग्याः । ❀ — c) K7 अष्टादशा; M5.6 अष्टदशो; Dn4 देहि. — d) K7 स देहेस्य; Dn4 शरीरेषु; D[...] °रेण (for °रे स). G2 यच्छरीरे स च श्रितः.

29 K2.4 om. 29a (cf. v. l. 28). — a) G1 [...] (for स-). — b) G2 सर्वैः. B6.9 शरीरिणं; D[...] °रिणः. — K7 repeats 29cd after 30cd. — c) G[...] संश्रितां. K1 (both times) D4.5.7.9 तद्वियोगेन; D[...] तद्धि योगो हि; T1 तद्वियोगेपि (for °गे हि). — d) T[...] स नांतिके; G2 न यांति ते (for न सन्ति ते).

30 a) Da3. a4 स तथा (for अथ वा). D6 च (for वा). T2 om. from संनिपातो up to यथैवोद् (in 33c). K1.2.4.6.7 V1 D1.9 संनिवासोयं; Ds T1 G1-3 संविभागे(G2 °वे)न; M1.5-7 स(M7 सं)विभागोयं (for संनिपातोऽयं). — b) K1 Dn4 D4.9 शरीरे. K1 पंचभौतिकं; K7 Dn4 D4.9 पांचभौतिकः (Dn4 °के); G1 °भूतिकं. — c) K1.2.4 G2 M7 एकस्य; Cv एवं च. Ds2 वा (for च). — d) G3 सर्वे (for सह). Dn1 D4.9 G1 2 शरीरिणा; D2.3.8 °रिणः. — After 30cd, K7 repeats 29cd. — e) Da3. a4 Dn4 उष्मणाः; Cv (gloss: देहेन) वर्ष्मणा. K1.2 Ds2 D8 विंशोवाः; Dn4 वंशो वा; D4.9 विशो नः; T1 G1-3 विंशेव. — f) K1.2.4 संघाताः; T1 G1.3 °तं; G2 संभूतं. T1 K1 (before corr.). 2.4 पंच (K4 पांच-) भौतिकाः; G1-3 पांचभौतिकं.

31 T2 om. 31 (cf. v. l. 30). — a) K1.2 संधारयति; K7 D4.9 तु धार° (for संधार°). K6 [ए]तं; K7 D4.9 [ए]व (for [ए]तत्). T1 G1.3 महांतं धारयेतत् (G2 [...] यत ते). — c) K6 B8 Da3. a4 Dn1 [...]

यथैवोत्पद्यते किंचित्पञ्चत्वं गच्छते तथा ।
पुण्यपापविनाशान्ते पुण्यपापसमीरितम् ।
देहं विशति कालेन ततोऽयं कर्मसंभवम् ॥ ३२
हित्वा हित्वा ह्ययं प्रैति देहाद्देहं कृताश्रयः ।
कालसंचोदितः क्षेत्री विशीर्णाद्वा गृहाद्गृहम् ॥ ३३
तत्र नैवानुतप्यन्ते प्राज्ञा निश्चितनिश्चयाः ।
कृपणास्त्वनुतप्यन्ते जनाः संबन्धिमानिनः ॥ ३४
न ह्ययं कस्यचित्कश्चिन्नास्य कश्चन विद्यते ।
भवत्येको ह्ययं नित्यं शरीरे सुखदुःखभाक् ॥ ३५
नैव संजायते जन्तुर्न च जातु विपद्यते ।
याति देहमयं भुक्त्वा कदाचित्परमां गतिम् ॥ ३६
पुण्यपापमयं देहं क्षपयन्कर्मसंचयात् ।
क्षीणदेहः पुनर्देही ब्रह्मत्वमुपगच्छति ॥ ३७
पुण्यपापक्षयार्थं च सांख्यं ज्ञानं विधीयते ।
तत्क्षये ह्यस्य पश्यन्ति ब्रह्मभावे परां गतिम् ॥ ३८

C. 12. 9913
B. 12. 276[5]. 38
K. 12. 281. 38

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि सप्तषष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६७ ॥

D2.3.6.8 तस्य प्रभावयुक्तस्य; K7 D4.5.7.9 तस्य प्रभावो नामैतद्; V1 Bo.6.7.9 तस्याप्यभावयुक्तस्य. — d) Da3.a4 D5.7 देहभेदेन पालने (D5.7 °नं).

32 T2 om. यथैवोत् (cf. v. l. 30). — a) K6 तथैव; T G1-3 यदै(T2 °दे)व (for यथैव). K1 (*sup. lin. sec. m.*) उत्पश्यते; Ds2 उत्पाद्यते. K1.2.4 D2 जंतुः; V1 लोके (for किंचित्). K7 D4.9 सोर्थवान्पात्यते कश्चित्. — b) Ds1 यदा; T1 G1-3 तदा (for तथा). — c) V1 om. पुण्यपापवि. K7 D4.9 पुण्यपापानि नश्यंति; Da3.a4 °पापविनाशास्ते; G2 °पापादिनाशांते. — d) K1.2.4 -समीहितं; Dn1.n4 D8 °रितः; T1 G1.3 -समन्वितः; G2 M1.5-7 -समाहितः (for -समीरितम्). K7 D4.9 यदा भोगेन देहिनः. — e) Ds1 विनाशति (hypermetric); D5.6 G3 विशांति; G2 विरति. — f) K6 तत्; K7 D4.9 यत् (for ऽयं). M1.5-7 कर्मसंभवः.

33 a) D4 om. one हित्वा. K2 भृशं प्रेत्य; Da3.a4 ह्यसंप्रैति; T1 ह्ययं प्रेत्य; G1 ह्ययं प्रैति. D4 om. from प्रैति up to तप्यन्ते (in 34a). — b) G1-3 देह- (for देहं). K7 D5.7.9 क्रियाश्रयः; Da4 M7 कृताशयः (for °श्रयः). ❀ Cn: कृताश्रयः अविद्याकामकर्मभिर्निष्पादितदेहान्तरः । ❀ — c) K2.4 काले (for काल-). D7 T1 G1 -संचोदितं. K2 G2 क्षेत्रं. — d) B7 विशीर्णाद्. K6 चागृहाद् (for वा गृ°). M7 गृणं (for गृहम्). G2 विशीर्याव्याकृतं गृहं. ❀ Ca: विशीर्णाद्वा, वाशब्द उपमायाम् । ❀

34 D4 om. 34a (cf. v. l. 33). — a) T1 कृते; T2 G1-3 M1.5-7 तं तु (for तत्र). D3 [कृ]ते न (for नैव). — K2.4 om. (hapl.) 34bc. — b) K1 (*sup. lin. sec. m.*).7 D9 M1 प्रज्ञा-; Da4 प्राज्ञां-. T1 G1.2 -निश्चयात्. — c) K7 G1 कृपणस्. K6 B8.9 Da3.a4 त्वनुतप्यंति; K7 °तृप्यंते; D3 संप्रतप्यंते. — d) T1 G1-3 मनः (for जनाः). K4.7 (marg. *sec. m.*) V1 B6-9 Da3.a4 M7 संबंधमानिनः (Da3.a4 °तः); B8 (marg.) Dn1.n4 Ds D2.3.6.8 °दर्शिनः.

35 a) K7 ह्येवं; D6 चायं (for ह्ययं). M1.5-7 किंचिन् (for कश्चिन्). — b) G1 कश्चिन्न (for कश्चन). — d) K4 D3.8 शरीर-; — e) Bo नित्यः (for नित्यं). Bo Dn1.n4 Ds D6 शरीरं. V1 B6-9 सुखदुःखभुक्; D2.3.6.8 °कृत् (for °भाक्).

36 a) B9 नैवं; M1.5-7 न वै. — b) K1.2 न स (for नैव; K6 B8.3.9 Da3.a4 D5.7 T1 G1-3 न स (for नैव; K6 B8.3.9 Da3.a4 D5.7 T1 G1-3 न स (for नैव); K4 Da4 न च). — c) G1 यानि (for याति). K4 Da4 न च). — c) G1 यानि (for याति). Dn4 G1 मुक्त्वा; T मुक्ता; Da3 (before corr.) Dn4 G1 मुक्त्वा; T भुक्ता; Da3 (before corr.) G2.3 हित्वा (for भुक्त्वा). — d) Da4 गतिः.

37 b) K1.6 क्षमयन्; K7 D4.9 क्षिप°; V1 पक्ष° (by metathesis); D6 T G1-3 क्षपयेद्. K1.2.4 पाप- (for कर्म-). K1 -संचयेद्; K7 Bo.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2-4.6-9 T G1-3 -संक्षयात्; D5.7 -संचयं. — e) G1 क्षीणदेहं. — d) Da3.a4 ब्रह्मण्यम् (for °त्वम्). ❀ Cv: ब्रह्मत्वं, बृहद्बृंहद्बृद्धावितिधातोः स्वयोरयसुखरूपसुखेन पूर्णत्वम् । ❀

38 a) D7 -क्षयार्थं. K6 V1 Bo.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.6.8 हि (for च). — b) K1 संख्यां; K2 Dn1.n4 Ds2 D2.3.5-7 T1 G3 सांख्यां; K6 Bo.6.7.9 Dn1.n4 Ds2 D2.3.5-7 T1 G3 सांख्यां; D4 साक्षं (for सांख्यं). Da3.a4 हिंसा-; D4 साक्षं (for सांख्यं). Ca सांख्य-; T G1-3 M1.5-7 हृदि (for [illegible]). — e) D4 न (for [illegible]).

२६८

C. 12. 9914
B. 12. 277(6).1
K. 12. 282.1

युधिष्ठिर उवाच ।
भ्रातरः पितरः पुत्रा ज्ञातयः सुहृदस्तथा ।
अर्थहेतोर्हताः क्रूरैरस्माभिः पापबुद्धिभिः ॥ १
येयमर्थोद्भवा तृष्णा कथमेतां पितामह ।
निवर्तयेम पापं हि तृष्णया कारिता वयम् ॥ २
भीष्म उवाच ।
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
गीतं विदेहराजेन माण्डव्यायानुपृच्छते ॥ ३
सुसुखं बत जीवामि यस्य मे नास्ति किंचन ।
मिथिलायां प्रदीप्तायां न मे दह्यति किंचन ॥ ४
अर्थाः खलु समृद्धा हि बाढं दुःखं विजानताम् ।
असमृद्धास्त्वपि सदा मोहयन्त्यविचक्षणान् ॥ ५
यच्च कामसुखं लोके यच्च दिव्यं महत्सुखम् ।
तृष्णाक्षयसुखस्यैते नार्हतः षोडशीं कलाम् ॥ ६

ह्मस्य). — [d]) K1. 2 D8 D5. 7 Cv ब्राह्मे (for ब्रह्म-). K7 D4. 9 ब्रह्मभावात्मिकां गतिं. ❀ Cv: ब्राह्मे भावे, ब्रह्मसंबन्धिविज्ञाने सति । ❀

Colophon. Ś1 G6 missing: K3. 5 B1–5 Da1. a2 Dn3. n3 D1 G4. 5 M2–4 absent. — *Sub-parvan*: K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2–9 T G1–3 M1. 5–7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name*: K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2–6. 8 M5. 6 नारदासितसंवादः; D7 G2 नारददेवलसंवादः; M7 नारदासितसंवादे लोकसृष्टिकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K6 B7 Dn4 M1. 6. 7 100; Dn1 D7 T1 G1. 3 M5 102; Ds2 (marg.) 101; D8 99; T2 105; G2 96. — *Śloka no.*: Dn1 38; Dn4 Ds1 39; D8 40.

268

☞ This adhy. is missing in Ś1 G6 (cf. v. l. 12. 263. 52; 259. 1).

1 [a]) K6 Bo. 6–8 Da3 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 पौत्रा (for पुत्रा). M7 ज्ञातयः सुहृदः पुत्रा. — [b]) K7 सुहृदास्. K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 6. 8 सुताः (for तथा). M7 भ्रातरः पितरस्तथा. — [c]) G2 (also as in text) मूढैर् (for क्रूरैर्). — [d]) K6 V1 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 6. 8 M1. 5. 6 -कर्मभिः (for -बुद्धिभिः).

2 [a]) K1. 2. 4 B8 सेयम्; D6 योयम् (for येयम्). G2 एवमर्थैभवत्तृष्णा. — [b]) Da1 एतं; T G1. 3 M1. 5–7 एतां; G2 एवां (for एतां). — [c]) Dn1. n4 D8 D2. 3 M7 निवर्तयेयं; D5. 7 निवर्तेयं च; D6 °र्तेतेम (for °र्तयेम). K1 पापे हि; K2 या मोहे; K6 Bo. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5–8 पापानि (for पापं हि) — [d]) K1. 2 तृष्णाया.

3 = (var.) 12. 171. 55. — [a]) V1 अत्रेव (for अत्रापि). G3 om. from प्युदा up to पुरा (in 3[b]). — [c]) K2 -राजेंद्र (for -राजेन). — [d]) K2 मंडव्याय; K7 माड°; D7 मांडव्येन. D6 [अ]न्व- (for [अ]नु-). K7 -पृच्छति.

4 = (var.) 12. 17. 18; 171. 56. Cf. 12. 313. 50; Jātaka 539, Gāthā 125; Dhammapada 200. Uttarādhyayana Sūtra 9. 14. — [a]) K6 ससुखं; Dn4 T G1. 3 स° (for सु°). K1. 2 वत; D7 तत (for बत). G2 सुखं भवति जीवामि. — [b]) Dn4 यस्य; D7 यश्च (for यस्य). K4 किंच नः. — K3. 4 Bo om. (hapl.) 4[cd]. V1 reads 4[cd] on marg. — [d]) K1 G1 दह्यंति; T1 G3 [s]दह्यत. G1 कंचन. K7 D6 दह्यते मे न किंचन; D4 ह्यमेनं वदते किन (sic).

5 [a]) V1 दुःख- (for खलु). Da3 समृद्धादि; Dn1 °द्धो हि; D4. 5. 7. 9 विवृद्धा हि. — [b]) K1. 2 T3 G2. 3 गाढं; K4 गाहं; D5 वादे; D7 गाढ-; G2 सदा (for बाढं). — [c]) K1. 2. 4 तेपि (for स्त्वपि). — [d]) K1 Da3. a4 D5. 7 G1 अविचक्षणात्. G2 मोहयंत विचक्षणं.

6 = 12. 168. 36; 171. 51; Vāyu P. II. 31. 100. Quoted in Śaṁkara's Bhāṣya on Bṛ. Up. 4. 3. 33; in Yogasūtrabhāṣya on 2. 42. — [a]) K4 यस्य (for यच्च). K1. 2. 4. 7 B3 (marg. as in text) D4. 9 ग्राम्य-; G1 कर्म-; G3 कामं (for काम-). — [b]) B3 महा- (for महत्). — [c]) G2 -त्याग- (for -क्षय-). T2 G2 M1. 5–7 [ए]तत् (for [ए]ते). — [d]) K1. 2 V1 नार्हेतः (K1 °ताः) (for नार्हतः). K2 षोडशी°; T G1–3 M1. 5–7 कलां (T2 °लां) नार्ह(V1 T1 G1. 3 °र्हं)ति षोडशीं.

यथैव शृङ्गं गोः काले वर्धमानस्य वर्धते ।
तथैव तृष्णा वित्तेन वर्धमानेन वर्धते ॥ ७
किंचिदेव ममत्वेन यदा भवति कल्पितम् ।
तदेव परितापाय नाशे संपद्यते पुनः ॥ ८
न कामाननुरुध्येत दुःखं कामेषु वै रतिः ।
प्राप्यार्थमुपयुञ्जीत धर्मे कामं विवर्जयेत् ॥ ९
विद्वान्सर्वेषु भूतेषु व्याघ्रमांसोपमो भवेत् ।
कृतकृत्यो विशुद्धात्मा सर्वं त्यजति वै सह ॥ १०
उभे सत्यानृते त्यक्त्वा शोकानन्दौ प्रियाप्रिये ।
भयाभये च संत्यज्य संप्रशान्तो निरामयः ॥ ११
या दुस्त्यजा दुर्मतिभिर्या न जीर्यति जीर्यतः ।
योऽसौ प्राणान्तिको रोगस्तां तृष्णां त्यजतः सुखम् १२
चारित्रमात्मनः पश्यंश्चन्द्रशुद्धमनामयम् ।
धर्मात्मा लभते कीर्तिं प्रेत्य चेह यथासुखम् ॥ १३
राज्ञस्तद्वचनं श्रुत्वा प्रीतिमानभवद्द्विजः ।
पूजयित्वा च तद्वाक्यं माण्डव्यो मोक्षमाश्रितः ॥ १४ C. 12. 9927 B. 12. 277(8). K. 12. 282. 14

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि अष्टषष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६८ ॥

---

7 With 7, cf. B. 13. 93. 45. — a) D_6 यच्चैव (for यथैव). Da_3 Dn_4 शृंग (for शृङ्गं). $M_{1.5.6}$ यथा शृंगं रुरोः काले. — b) $D_{5.7}$ (before corr.) T_1 वर्तते (for वर्धते). — $K_{2.4}$ $Bo_{6.9}$ om. (hapl.) 7cd. — c) $Da_{3.a4}$ वि(Da_3 वृ)त्तस्य; $Dn_{1.n4}$ चित्तस्य (for वित्तेन). — d) K_6 वर्धमानस्य वर्धते.

8 = (var.) 12. 168. 41. — a) G_2 कश्चिद् (for किंचिद्). T_1 $G_{1.2}$ एवं (for एव). K_1 $Da_{3.a4}$ समत्वेन (for म°). — b) Ds_2 T_2 G_2 यथा (for यदा). K_1 कल्पितां. — c) K_1 $M_{1.6}$ तदैव; T_2 तथैव (for तदेव).

9 a) B_8 अकामान् (for न का°). G_2 अनुकृत्यैतद् (for °रुध्येत). — b) $K_{1.2}$ B_8 दुःखा (for दुःखं). K_6 कामेन; Da_4 कालेषु (for कामेषु). D_6 वैरितः (for वै रतिः). — c) K_7 $D_{4.5.7.9}$ [अ]र्थान् (for [अ]र्थम्). $K_{1.2}$ अनु- (for उप-). K_2 -युंजेत; B_8 (marg. as in text).9 $D_{5.7}$ -भुंजीत (for -युञ्जीत). — d) $Da_{3.a4}$ Ds_1 D_2 T_1 $G_{1.3}$ M_7 धर्मं; T_2 धर्म्यं (for धर्मे). K_4 कामाद्. B_8 (marg. as in text) निवर्तयेत्; Da_4 $Dn_{1.n4}$ Ds_1 D_8 विसर्ज° (Dn_4 °र्गं°); M_6 विवर्ध° (for विवर्जं°). D_4 धर्मेषु च विवर्जयेत्.

10 K_2 $D_{5.7}$ om. 10ab. — b) $Dn_{1.n4}$ $D_{2.3.8}$ आत्मना सोपमो भवेत्. ❀ Ca: व्याघ्रमांसोपमः, यथा व्याघ्रस्य मांसे प्राप्ते उपयोगो मांसानुध्यानवर्जनम्, एवं योग्यपदार्थेषु यत्नप्राप्तेषु उपभोगं कुर्यात्, न तेषु सततं सतृष्णः स्यात् ॥ Cp: व्याघ्रस्वीकृतं मांसमन्यः कोऽपि मम भोगसाधनं भविष्यतीति नाभिमन्यते, तद्वद्विद्वत्सु यथा कोऽपि नाभिमन्यते तथा निष्कामो भवेदित्यर्थः ॥ Cs: व्याघ्रमांसोपमः, व्याघ्रमांसं शीतलमित्यर्थः । ❀ — d) K_1 नैःस्पृहः; K_6 V $Bo_{6.8}$ (marg.).9 $Da_{3.a4}$ $Dn_{1.n4}$ D_8 $D_{2.3.6.8}$ चैव ह (K_6 हि); K_7 D_4 वै पुनः; B_3 (orig.) पापकं; $D_{5.7}$ वै मुनिः; D_9 वै नरः; T G_{1-3} $M_{1.3-7}$ वै स्वयं (for वै सह).

11 = (var.) 12. 168. 43. — a) D_7 त्युक्त्वा (for त्यक्त्वा). — b) Ds_1 प्रियाप्रियौ. — c) K_1 भयाश्च ये; Bo Da_3 $Dn_{1.n4}$ D_8 $D_{2.3.8}$ भयाभयं; D_6 तथा भयं; T_1 G_{1-3} भावाभावौ (for भयाभये). D_7 वसत्यस्य (for च संत्यज्य). — d) K_7 Ds_2 $D_{2.4.6.8}$ स प्रशां(K_7 °सां)तो; $D_{5.7}$ संप्रसन्नो; T G_{1-3} M_7 भव शांतो ($G_{1.3}$ °तौ) (for संप्रशान्तो).

12 = Ādi, 840*, lines 5–6: 3. 2. 35: 12. 168. 45: B. 13. 7. 21; Harivaṁśa I. 30. 42. =(var.) Vāyu P. II. 31. 91. Bhāgavata P. 9. 19. 16; — b) K_1 जीर्यति. Da_3 जीर्यत (for °तः). D_3 जीर्यतो या न जीर्यति. — c) $K_{1.2}$ या (for यो). K_3 रोगास्; K_2 रागस्; Ds_1 भोगस् (for रोगस्).

13 K_7 Ds_1 D_2 om. (hapl.) 13. — a) D_9 T_2 चरित्रम् (for चा°). — b) T अनाढ्यं (for °मयम्). G_2 चंद्रः शुभमनाव्ययं. — c) $D_{6.7}$ कीर्तिः (for कीर्तिं). V_1 B_8 T_2 $G_{2.3}$ $M_{1.3}$ transp. च and इह. — d) V_1 B_8 T_2 $G_{2.3}$ $M_{1.3}$ transp. च and इह. $D_{4.5.7.9}$ T G_{1-3} M_7 (*inf. lin.* as in text) तथा सुखं (for यथासुखम्).

14 Before 14, T_2 ins. भीष्मः. — a) K_2 राजंस्तु (for राज्ञस्). — c) $K_{1.2.6.7}$ B_3 (marg.) $D_{6.8}$ T G_{1-3} M_7 तु (for च). — d) K_1 मंडव्यो. $D_{5.7}$ T G_{1-3} $M_{1.3-7}$ [illegible] (for आश्रितः).

२६९

C. 12. 9967
B. 12. 279(8).1
K. 12. 284. 1

युधिष्ठिर उवाच ।

किंशीलः किंसमाचारः किंविद्यः किंपरायणः ।
प्राप्नोति ब्रह्मणः स्थानं यत्परं प्रकृतेर्ध्रुवम् ॥ १

भीष्म उवाच ।

मोक्षधर्मेषु निरतो लघ्वाहारो जितेन्द्रियः ।
प्राप्नोति परमं स्थानं यत्परं प्रकृतेर्ध्रुवम् ॥ २

स्वगृहादभिनिःसृत्य लाभालाभे समो मुनिः ।
समुपोढेषु कामेषु निरपेक्षः परिव्रजेत् ॥ ३

न चक्षुषा न मनसा न वाचा दूषयेदपि ।
न प्रत्यक्षं परोक्षं वा दूषणं व्याहरेत्क्वचित् ॥ ४

न हिंस्यात्सर्वभूतानि मैत्रायणगतिश्चरेत् ।
नेदं जीवितमासाद्य वैरं कुर्वीत केनचित् ॥ ५

अतिवादांस्तितिक्षेत नाभिमन्येत्कथंचन ।
क्रोध्यमानः प्रियं ब्रूयादाक्रुष्टः कुशलं वदेत् ॥ ६

Colophon. Ś1 G6 missing: K3. 5 B1–5 Da1. a2 Dn2. n3 D1 G4. 5 M2–4 absent. — *Sub-parvan*: K1. 2. 4. 6. 7 V1 B6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–9 T G1–3 M1. 5–7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name*: K1. 2. 4. 6. 7 V1 B0. 6. 8. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–9 M5–7 मांडव्यजनकसंवादः (K1. 4 °दः समाप्तः). — *Adhy. no.*: (figures, words or both): K6 B7 Dn4 M1. 6. 7 101; Dn1 Ds1 D7 T1 G2. 3 M5 103; Ds2 102; T2 116; G3 97. — *Śloka no.*: Da4 Dn1. n4 D8 14.

☞ B. 12. 278 [77], which is om. in the Crit. Ed., is a repetition (with minor changes) of 12. 169. It is om. in this place by K1. 2. 4. 7 Dn1. n4 Ds1 D2. 4. 6. 8. 9 T G1. 3 Cp. s. v; Ś1 G6 missing: K3. 5 B1–5 Da1. a2 Dn2. n3 D1 G4. 5 M2–4 absent. The 18 MSS. which repeat this adhy. as B. 12. 278 [77] (viz, K6 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Ds2 D3. 5. 7 G2 M1. 5–7) have their variants included under the Crit. App. of 12. 169.

269

☞ This adhy. is missing in Ś1 G6 (cf. v. l. 12. 263. 52; 259. 1).

1 = (var.) 12. 222. 1. — b) D4 किंपरायणं. — c) K6 D4. 6 ब्राह्मणः (for ब्र°). — d) K1. 6 Da3. a4 G1 प्रकृते (for °तेर्). D7 परं (for ध्रुवम्).

2 = (var.) 12. 222. 2. K7 T2 G1 om. the ref. K1. 2. 4. 7 om. (hapl.) 2. — a) V1 B8 (marg.) D4. 5. 7. 9 कुशलो (for निरतो). — b) K6 Dn1 D8 लब्धाहारो (for लघ्वा°). — c) K6 V1 B8 Da3. a4 D4. 5. 7. 9 T G1–3 M1. 5–7 ब्र(K6 D4 ब्रा)ह्मणः (for परमं). — After 2, T G1–3 ins.:

*723 अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
हारीतेन पुरा गीतं तन्निबोध युधिष्ठिर ।

3 = (var.) Manu. 6. 41. — a) B0 D7 स(स्व-). D5 अपि (for अभि-). K1. 4 -निस्सृत्य; T2 G2 -निसृत्य (for -निःसृत्य). — b) B7 Dn1 D... लाभे लाभे; T2 G2. 3 M1. 5. 7 लाभालाभ- (for 'लाभे); G1 मुनिं. — c) K1. 5 कार्येषु; K7 lacuna; ... (marg. as in text) कालेषु (for कामेषु). D... G1–3 समो दुः(G2 °मदुः)खेषु कामेषु; T2 संमुखेषु का°; M7 समूर्खेषु च का°. ❀ Cn. s: समुपोढेषु, ... स्थितेषु (Cs: संमुखेषु) । ❀ — d) K7 निरपेक्ष्यः.

4 b) M7 वाचा वा (for न वाचा). K1. 2. 4 अथ; K7 D4. 7. 9 T G1–3 M1. 5–7 परं (for अपि). — c) K7 प्रत्यक्षः. — d) K7 ह्याहरेत् (for व्या°).

5 = (var.) 3. 203. 45: B. 12. 330 [29]. 1... Ds2 reads 5 on marg. With 5ab, cf. 12. 154. 27cd; 182. 12ab. — D7 om. 5ab. — b) B0 मित्रायण- (for मैत्रा°). V1 B0. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D5. 8 M... 5–7 Cn -गत(M7 °ता)श्च; D5 T1 G1. 3 -गतं (for -गतिश्च). G2 मैत्राय गुणतश्चरेत्. ❀ Cn: मैत्रायणगतः । मित्रः सूर्यस्तस्येदं मैत्रं, तदयनं गमनं, तच्च मैत्रायणं, तत्र गतः सूर्यवत्प्रत्यहं विभिन्नमार्गः, अनिकेतः, ग्रामैकरात्रविधिना चरेदित्यर्थः ॥ Cp: मैत्रायणगतः, मैत्रीमापन्नः । Cs: आनुकूल्यमागतः । ❀ With 5ab, cf. Manu. 6. 47cd; Bhāgavata P. 12. 6. 34cd. — c) G2 असत्य मिदमासाद्य. — d) K1 कस्यचित् (for केन°).

6 With 6ab, cf. Manu. 6. 47ab; Bhāgavata P. 12. 6. 34ab. With 6cd, cf. Manu. 6. 48ab. — a) K1. 2. 4 अपवादांस्; D5 अविवादांस् (for अति°). Dn1 D7 M1 तितीक्षेत. — b) T2 G1–3 M7 नाति- (for

प्रदक्षिणं प्रसव्यं च ग्राममध्ये न चाचरेत् ।
भैक्षचर्यामनापन्नो न गच्छेत्पूर्वकेतितः ॥ ७
अवकीर्णः सुगुप्तश्च न वाचा ह्यप्रियं वदेत् ।
मृदुः स्यादप्रतिक्रूरो विस्रब्धः स्यादरोषणः ॥ ८
विधूमे न्यस्तमुसले व्यङ्गारे भुक्तवज्जने ।
अतीते पात्रसंचारे भिक्षां लिप्सेत वै मुनिः ॥ ९
अनुयात्रिकमर्थस्य मात्रालाभेष्वनादृतः ।
अलाभे न विहन्येत लाभश्चैनं न हर्षयेत् ॥ १०
लाभं साधारणं नेच्छेन्न भुञ्जीताभिपूजितः ।
अभिपूजितलाभं हि जुगुप्सेतैव तादृशः ॥ ११

C. 12. 9977
B. 12. 279(8). 11
K. 12. 284. 12

नाभि-). K6. 7 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-9 नाभि(K6 B3. 9 D5. 7 °व-; Ds1 °धि)मन्येत कं(K7 V1 Da8 किं)चन. — c) K1. 3. 4 क्रुध्यमानः; Da3 क्रोध°; G2 M1. 5-7 क्रोध्यमानं (for °मानः). — d) Da3 आक्रुष्टं; Ds D7 T2 आकृष्टः; D5 आक्रुध्यः (for °ष्टः).

7 a) K4 V1 Bo. 6-9 Da4 Dn1. n4 Ds D2. 3 5-8 च सव्यं (Dn1 °स्व्यं) (for प्रसव्यं). ❀ Ca : प्रदक्षिणं ब्रह्मणो विशेषः, प्रसव्यमनुकूलं चेष्टाविशेषः ॥ Cp : प्रदक्षिणं प्रसव्यं च, ग्राममध्येन न, स्त्रीदर्शनभिया । ❀ — b) K3 ग्राममदे; Ca याममध्ये (for ग्राममध्ये). K4. 7 D4. 9 G2 न वा; K6 V1 Bo. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 च न (by transp.); T1 G1. 3 सदा; T2 तथा. K1 [आ]चलेत्; K3 [आ]दरेत्; M7 [आ]प° (for [आ]च°). — K1 om. 7c–8b. — c) K2 V1 Da4 D6. 9 भैक्ष्यचर्याम्; K7 भैक्षा°; D7 G1. 3 भैक्षचर्यम् (for °चर्याम्). K3 अवापन्नो (for अना°). — d) K2 -कीर्तितं; K4 D7 T G1. 3 -केतनं; G2 M7 -केतनः (for -केतितः). ❀ Cn : पूर्वकेतितः प्राङ्निमन्त्रितः ॥ Cp : निमन्त्रणपूर्वकमेकभिक्षाग्रहणमापत्काल एवानुमतमित्यर्थः । ❀

8 K1 om. 8ab (cf. v. l. 7). — a) K2. 4 न विकीर्णः; M7 अवि° (for अव°). B9 सुगुप्तं; D6 सगुप्तश्; M7 सुगुप्तिश्च. ❀ Cn : अवकीर्णः मूढैः पांसुभिश्छन्नः, धिक्कृतः इत्यर्थः ॥ Cs : पांसुपटलादिभिश्छन्नः । सुगुप्तः गर्भगृहादिषु निरुद्धः । ❀ — b) K7 (also as in text) वा; B6-8 Da3. a4 D5. 7 T G1-3 M1. 5-7 [अ]पि (for हि). K7 D4. 9 T1 G1-3 M7 चरेत् (for वदेत्). — c) K1 Ca अप्रतिकूलो; B9 °तिकरो; D6 °विक्रूरे; T G1-3 M1. 5-7 °तीकारो (for °तिक्रूरो). ❀ Ca. p : द्वेषिणं प्रति प्रतिक्रियार्थं क्रौर्यमनाश्रितः अप्रतिकूलः (Cp °क्रूरः) । ❀ — d) K1 विस्रब्धाः; K7 V1 Bo. 8 Dn1. n4 D4. 6. 9 विश्रब्धः (K7 °ब्धः); D5 विश्रंभः; D7 G3 विस्रंभः; G1 विसृब्यः; G2 विस्रप्य; Cs (gloss : निर्भयः) विस्रब्धः (as in text). K7 Bo. 8 (marg.) Dn1. n4 Ds D2-4. 6. 8. 9 अकत्थनः (for अरोषणः).

9 = (var.) 12. 9. 22; 234. 8; B. 13. 141. 113. Śaṁkha-saṁhitā 7. 2. Cf. Manu. 6. 56. — a) K1. 3 -मुसुले; K6 V1 D4. 6. 8. 9 -मुशले; K7 -मूशले; Bo. 6-9 Ds1 -मुषले (for -मुसले). Ds विधूमे न्यस्तवद्दीप-. — b) Da3. a4 [ऽ]लंगारे; G2 [ऽ]प्यगोरे (for व्यङ्गारे). K6 भक्तवज्जने; K7 भुक्तव्यज्जने; D4. 7 T1 G1 M7 °वर्जने; T2 G3 °वर्जिते (for °वज्जने). — c) K6 Bo. 6-9 Da3. a4 Ds D6. 7 T G1-3 M1. 5-7 Ca अतीत- (for °ते). ❀ Ca : पात्रसंचारः, उच्छिष्टपात्राणां प्रक्षेपः । ❀ — d) K7 D6 भिक्षा (for भिक्षां). M1. 5-7 द्विजः (for मुनिः). B8 (marg.) भिक्षां नित्यं यतिश्चरेत्.

10 = (var.) Manu. 6. 57. — a) K1 Ca प्राणया- (Ca °पा)त्रिकम्; B6. 9 आत्मया°; M1. 5-7 Cs (gloss : अनुगता शरीरयात्रा यत्र वदनुयात्रिकं यथा तथा स्यात्) आनुयात्रि(M7 °त्र)कम् (for अनु°). B7. 9 Da3. a4 अन्नस्य; D7 T G1-3 M1. 5-7 अर्थी स्यान् (for अर्थस्य). K6 अनुयात्रिकयात्रार्थं; V1 Bo. 8 Dn1. n4 Ds D3. 5. 6. 8 प्राण(Ds D5 आनु)या(Ca °पा)त्रिकमात्रः (V1 °त्रं) स्यान्. ❀ Ca (reading प्राणपात्रिकम्) : प्राणपात्रिकः, आत्मगतं प्राणधारणमात्रफलं यथा भवति । ❀ — b) B9 लाभालाभे* (for मात्रालाभेषु). K1 अनादृताः; K3 Bo. 7. 8 नादृतः; Ds1 D6 अनादृतः (for °दृतः). D8 मात्रालाभे धनादृतः. ❀ Cn : मात्रा, आहारपूर्तिः तत्राप्यनादृतः ॥ Cs : मात्रालाभेषु, परिकरालाभेषु । ❀ — c) K3. 4 [ए]व (for वि-). G1 विहस्येत (for °न्येत). — d) Ds लाभाच् (for लाभश्). Dn1 चैवं; D5-7 चैव (for चैनं). B9 लाभस्वैनं न हर्षयेत्. — After 10, D8 reads 12cd for the first time, repeating it in its proper place.

11 = (var.) Manu. 6. 58. G1 om. (hapl.) 11-12. D8 om. 11ab. — a) ❀ Cp : साधारणं, सर्वलोकसामान्यं नेच्छेत्किं तु लोकोत्तरं मोक्षलाभमिच्छेत् । ❀ — b) K3 D5. 7 [अ]ति- (for K3 Dn1 भुंजेत; K6 युंजीत. K3 D5. 7 [अ]ति- (for [अ]भि-). D6 -पूजिताः. — c) K1 M6 -लाभा; K3 D5. 7 -लाभान्; T G2. 3 -लाभे (for -लाभं). K7 D4. 9 तु; D5. 7 च (for हि). — d) B7 D4 M1 [इ]व (for [ए]व). K7 B8 D4. 9 M1 तादृशं; D5. 7 तादृशान् (for °शः).

12 G1 om. 12 (cf. v. l. 11). — a) K6 चात्म-;

C. 12. 9978
B. 12. 279(8).12
K. 12. 264. 13

न चान्नदोषान्निन्देत न गुणानभिपूजयेत् ।
शय्यासने विविक्ते च नित्यमेवाभिपूजयेत् ॥ १२
शून्यागारं वृक्षमूलमरण्यमथ वा गुहाम् ।
अज्ञातचर्यां गत्वान्यां ततोऽन्यत्रैव संविशेत् ॥ १३
अनुरोधविरोधाभ्यां समः स्यादचलो ध्रुवः ।
सुकृतं दुष्कृतं चोभे नानुरुध्येत कर्मणि ॥ १४
वाचो वेगं मनसः क्रोधवेगं
विवित्सावेगमुदरोपस्थवेगम् ।
एतान्वेगान्विनयेद्वै तपस्वी
निन्दा चास्य हृदयं नोपहन्यात् ॥ १५

D2. 3. 6 चानु-; D5 T3 G2 चान्य- (for चान्न-). K1 G2 निर्देत; K6 D6 विंदेत; K7 D4. 9 निगदेन् (for निन्देत). — T1 G2 om. (hapl.) 12[cd]; D8 reads it for the first time after 10. — [c]) D5. 7 प्राप्यासने (for शय्या°). B9 विविक्तेषु; Da3 विवक्ते च. — [d]) B8 (marg.) एवानु- (for °भि-). K7 D4. 9 -संश्रयेत्; V1 -पूजिते; B7 -प्रश्रयेत् (for -पूज°). D8 (first time) निर्जिताभिपूजितः (submetric).

13 V1 reads 13 on marg. — [a]) G2 अन्यागारं (for शून्या°). — [b]) K7 D4 गृहं; Ds1 गुहीं; D4 गुहं; T G1. 2 M7 गुहाः (for गुहाम्). — [c]) B7 प्राज्ञात- (for अज्ञात-). G1 -चर्यं; G2 -चर्या (for -चर्यां). K1. 4 त्यक्त्वा (for गत्वा). K1. 2. 4. 7 B8 D4. 5. 7. 9 तु; Da3. a4 यां; T1 G1. 3 [अ]न्यत्; G2 [अ]न्या (for [अ]न्यां). — [d]) D5. 7 नात्र (for ऽन्यत्र). G2 संशयेत् (for संविशेत्).

14 [a]) T1 G1-3 अनिरोध- (for अनु°). M1. 5. 6 -निरोधाभ्यां (for -वि°). ❀ Cn: अनुरोधो योगस्य, विरोधः सङ्गस्य, ताभ्यां समः ॥ Cp: येन अनुरुध्यते, येन वा विरुध्यते, उभयोरेव, तुल्यः स्यात् । ❀ — [b]) M1. 5. 6 समं (for समः). Da3 T1 M7 ध्रुवं (for ध्रुवः). — [c]) D4 वोभे; D7 चैव (for चोभे). — [d]) K2. 6 नानुरुंध्येत; D5 नाविरुद्धेन; D7 नानुरुध्येन. V1 Dn1 D4. 7. 9 T3 M5. 7 कर्मणी; Bo. 7-9 Dn1 Ds D2. 3. 6. 8 कर्मणा (for °णि). — After 14, K6. 7 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-9 T G1-3 M7 Ca. n. p editions ins.:

724* नित्यतृप्तः सुसंतुष्टः प्रसन्नवदनेन्द्रियः ।
ध्यानजप्यपरो मौनी वैराग्यं समुपाश्रितः ।
अस्वन्तं भौतिकं सर्गं पश्यन्भूतात्मिकां गतिम् ।
निःस्पृहः समदर्शी च पक्वापक्वेन वर्तयन् ।
आत्मारामः प्रशान्तात्मा लब्धाहारो निरामयः । [5]

[(L. 1) Bo नित्यगुप्तः; G2. 3 नित्य(G3 °त्यं)तुष्टः (for °तृप्तः). Ds1 सुखं तुष्टः; D5. 7 G3 सुसंतृप्तः; T2 ससंतुष्टः; G1 सुसंतुष्टं. — (L. 2) K6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds1 D2. 3. 6. 8 Cn. p (gloss: द्वितीयासत्त्वनिश्चयात्) editions विमीर् (for ध्यान-). Ds1 -जपो; D4 -जाप्य-; G1. 2 -जल्प- (for -जप्य-). B7. 9 समुपस्थि(B9 °श्रि)तः; M1 पाश्रितं. — (L. 3) K7 अश्वंतं; V1 Bo Da3. a4 Dn1. n4 Ds D3. 8 Cn editions अभ्यस्तं; B9 D5. 8 अश्वं; D7 T G1-3 M7 अव्यक्तं; Cp अस्वन्तं (as above). K1 V1 Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 पश्यन्; B8 (orig.) सम्यग्; D5. 7 T2 G1. 2 M1 सर्गं (for सर्गं). K6 V1 Bo. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1 Ds D2. 3. 6. 8 Cn. p भूतानामागतिं गतिं; B8 पश्यन्भूतगतागतिं; Dn4 भूतानां गतिं च वै (submetric); D5. 7 T G1-3 M7 पश्यन्भूता(G1. 2 M7 °द्भूता-; G3 °न्भूत)गतिं गतिं (for the post. half). — (L. 4) T G1-3 M7 विस्मितः (for निःस्पृहः). K7 D4. 9 सर्व- (for सम-). K7 पक्वापक्वेन; Cap Cpp पक्षापक्षेण. Da4 D4. 5. 9 T G1-3 वर्तये(Da4 D5 °न्)त् (for °दन्). ❀ Ca. p: पक्षापक्षेण वर्तयन्निति देववोधपाठः । व्याचक्षते च, पक्षो मित्रम्, अपक्षोऽमित्रस्तयोः समः । ❀ — (L. 5) K6 V1 Bo. 7-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 editions आत्मना यः (B8 च) (for आत्मारामः). V1 B8 (marg. as above) Ds प्रसन्नात्मा (for प्रशान्तात्मा). Dn1 D5 लब्धाहारो (for लब्धा°). K6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 जितेंद्रियः (for निरामयः).]

15 [a]) K6 Ds वचोवेगं; K7 वाचो वेगं; G1 वाचोद्योग- (for वाचो वेगं). K7 मनसः; T2 °सा; G3 मानस- (for मनसः). — [b]) K6 V1 Bo. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 हिंसावेगम्; B8 (orig.) M1 जिह्वा°; B8 (marg.) विधित्सा°; G2 विवत्सा°; विचिकित्सा° (for विवित्सा°). — [c]) K1. 2. 4 विषये भ्यस; K6 Dn4 Ds1 D2. 3. 7. 8 विसहेद्वै; V1 Bo. 6. 8 (marg. as in text). 9 Da3. a4 Dn1 Ds2 D5. 6 विषहेद्वै; B7 धारयद्वै (for विनयेद्वै). — [d]) K6 Ds1 निंदां चास्य; Ds2 D5. 7 निंदावेगं; G2 निंदान्यस्य; M1. 5. 6 निंदा चास्य (for निन्दा चास्य). V1 Bo हृदयान्; Ds1 D5. 7 हृदये (for °यं). M1 योप- (for नोप-).

16 [a]) B9 इव; D6 एवं (for एव). K1 विहृते — [c]) M7 एतं (for एतत्). — [d]) Da3. a4 M7 परि- व्राजकम्; Ds1 पारिव्राजक; Ds2 पारिव्राज्यक. G1 repeats from अभे up to दान्तः (in 17[a]) after अभ (in 18[d]). D4 आश्रमं; T G1-3 M1. 5-7 आश्रयेत्.

मध्यस्थ एव तिष्ठेत प्रशंसानिन्दयोः समः ।
एतत्पवित्रं परमं परिव्राजक आश्रमे ॥ १६
महात्मा सुव्रतो दान्तः सर्वत्रैवानपाश्रितः ।
अपूर्वचारकः सौम्यो अनिकेतः समाहितः ॥ १७
वानप्रस्थगृहस्थाभ्यां न संसृज्येत कर्हिचित् ।
अज्ञातलिप्सां लिप्सेत न चैनं हर्ष आविशेत् ॥ १८
विजानतां मोक्ष एष श्रमः स्यादविजानताम् ।
मोक्षयानमिदं कृत्स्नं विदुषां हारितोऽब्रवीत् ॥ १९
अभयं सर्वभूतेभ्यो दत्त्वा यः प्रव्रजेद्गृहात् ।
लोकास्तेजोमयास्तस्य तथानन्त्याय कल्पते ॥ २०

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकोनसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६९ ॥

२७०

युधिष्ठिर उवाच ।
धन्या धन्या इति जनाः सर्वेऽस्मान्प्रवदन्त्युत ।
न दुःखिततरः कश्चित्पुमानस्माभिरस्ति ह ॥ १
लोकसंभावितैर्दुःखं यत्प्राप्तं कुरुसत्तम ।

C. 12. 9990
B. 12. 283(79).2
K. 12. 285. 2

---

17 For the repetition in G1, cf. v. l. 16. — a) K7 महांता (for महात्मा). K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 6. 8 सर्वत्तो (for सुव्रतो). — b) K3 [अ]नुपाश्रतः; B7. 8 T1 G1 M7 [अ]नुपाश्रितः. — c) K1. 2 T2 G1 न(T2 G1 अ)पूर्वाचारकः; B8 M1. 6 अपूर्वचारिकः. K1 D4 सोम्यस्; Da3 शौम्यस्; G2 साम्ये (for सौम्यो). ❀ Cn: अपूर्वचारकः, पूर्वाश्रमीयेषु देशास्थादिषु चरतीति, तदन्यः ॥ ❀ — d) K1. 2. 6 V1 B6. 8. 9 Da3. a4 त्वनिकेतः; K7 D4. 5. 7. 9 T G1. 3 M1. 5–7 ह्य° (for अ°). Da3. a4 समागमः (for °हितः).

18 For the repetition in G1, cf. v. l. 16. — b) K1. 2 संयुज्येत; K6 B8 Da3. a4 संपू°; D4. 6 G2 संसृजेत (for °ज्येत). K6 Da3. a4 केनचित् (for कर्हि°). — c) Da3 अजात- (for अज्ञात-). K4 Da4 lacuna; B8 -चर्यां; G1 -लिप्सो; Bom. ed. -लिप्सं (for -लिप्सां). G2 अज्ञातविश्व लिप्सेत. ❀ Cp: अज्ञातस्यात्मतत्त्वस्य ज्ञानेन लिप्साम् । ❀ — d) K1. 2 वैरं; K4 वैरंः; Dn4 वैलं (for चैनं). K1. 2. 6 Da4 हर्षम् (for हर्ष). Ds1 D2 आविशत्.

19 a) Ds1 नजानतां; G2 विजानता. K1. 2 D7 T एव; Ds1 एषां; D4 -पथः; M1. 5–7 -यानं (for एष). — b) D5 -श्रमं स्यादभिजानतां. — c) G2 मोक्षं वानं (sic) (for मोक्षयानम्). K1. 2 नरः; T G1–3 नृणां (for इदं). G1 कृत्स्नां. — d) V1 om. विदुषां. Ds1 हरितो.

20 = (var.) 12. 236. 27. With 20, cf. Manu. 6. 39. 20[ab] = (var.) 12. 185. 4[ab]. — a) Bo. 6. 8 (marg. as in text) -सत्त्वेभ्यो (for -भूतेभ्यो). — b) Dn1 गृहान्; D6 G1 गृहेत् (for गृहात्). — c) K3 तेजोजयास् (for °मयास्). G2 स प्र- (for तस्य). T1 G1. 3 लोक(G1 °ह)स्तेजोमयस्तस्य. — d) K2 स च (for तथा). Da3 [अ]नंताय.

Colophon. Ś1 G6 missing: K3. 5 B1–5 Da1. a2 Dn2. n3 D1 G4. 5 M2–4 absent. — *Sub-parvan:* K1. 2. 4. 6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn4 D8 D2. 3. 5. 7. 8 T G1–3 M1. 5–7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name:* K1. 2. 4. 3. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2–6. 8. 9 M6–7 हारी- (K4 V1 Bo Dn4 D5 °रि)तगीता (K1. 2. 4 °ताः). — *Adhy. no.* (figures, words or both): K6 2; B7 Dn4 M1. 6. 7 103; Dn1 Ds2 D7 T1 G1. 3 104; T2 117; G2 99; M5 105. — *Śloka no.:* Da4 D3 23; Dn1. n4 22.

270

☞ This adhy. is missing in Ś1 G6 (cf. v. l. 12. 263. 52; 259. 1).

1 G2 भीष्म (for युधिष्ठिर). — a) D8 धन्या इति जना लोके. — c) D5. 7 न च दुःखी नरः कश्चित्. — d) K1 M7 अस्ति हि; K7 अस्त्विह. D5 पुमानस्तीह कश्चन.

2 a) Cp देवसंभावितैर् (for लोक°). B8 -संभाविते;

C. 12. 9991
B. 12. 280(79).2
K. 12. 282. 2

प्राप्य जातिं मनुष्येषु देवैरपि पितामह ॥ २
कदा वयं करिष्यामः संन्यासं दुःखसंज्ञकम् ।
दुःखमेतच्छरीराणां धारणं कुरुसत्तम ॥ ३
विमुक्ताः सप्तदशभिर्हेतुभूतैश्च पञ्चभिः ।
इन्द्रियार्थैर्गुणैश्चैव अष्टाभिः प्रपितामह ॥ ४
न गच्छन्ति पुनर्भावं मुनयः संशितव्रताः ।
कदा वयं भविष्यामो राज्यं हित्वा परंतप ॥ ५

भीष्म उवाच ।
नास्त्यनन्तं महाराज सर्वं संख्यानगोचरम् ।
पुनर्भावोऽपि संख्यातो नास्ति किंचिदिहाचलम् ॥ ६
न चापि गम्यते राजन्नैष दोषः प्रसङ्गतः ।
उद्योगादेव धर्मज्ञ कालेनैव गमिष्यथ ॥ ७
ईशोऽयं सततं देही नृपते पुण्यपापयोः ।
तत एव समुत्थेन तमसा रुध्यतेऽपि च ॥ ८

T1 G1.2 °वितं (for °वितैर्). K1 दुःखैर् (for दुःखं). — b) Da4 -सत्तमः; Dn4 -सत्तमं. — K6 om. (hapl.) 2^{c}–3^{d}. V1 reads 2^{c}–3^{d} on marg. — c) K1 नाति-; K2 मापि (for प्राप्य). K1.2 जातु; V1 जन्म (for जातिं). — d) K1.2 कदाचन; D6 सुदुर्लभां; G1 पितामहः.

3 K6 om. 3 (cf. v. l. 2). G2 om. (hapl.) 3–4. V1 reads 3 on marg. — a) K2 व्ययं (for वयं). G1 कन्या वयं प्रहीष्यामः (sic). — b) K2 संव्यासं; Da3. a4 संज्ञासं (sic) (for संन्यासं). K1.2 -नाशनं; K7 Ds2 (before corr.) D4.9 -संज्ञिकं; D5 -संगरं; D7 T G1.3 -भेषजं; M7 -संज्ञकः (for °कम्). ❀ Ca: संन्यासं दुःखसंज्ञकम्, दुःखसंन्यासं, दुःखत्यागमित्यर्थः । यद्वा दुःखसाध्यत्वेन प्रज्ञानमित्यर्थः ॥ Cp: दुःखसंज्ञकं, अन्तर्भूतणिजर्थोऽयं प्रयोगः । पकारलोपो वा, दुःखसंज्ञपकम् । संपूर्वस्य ज्ञाधातोः छेदनेऽपि प्रयोगदृष्टेः, यथा पशुं संज्ञपयतीति, दुःखच्छेदकं वा । ❀ — c) D5.7 एव (for एतत्). — d) D8 धारणां.

4 G2 om. 4 (cf. v. l. 3). — a) K1.7 Ds1 D8 G1 M1.5.6 विमुक्तः; Da3 वियुक्तः (for विमुक्ताः). — c) K7 D4.9 एव (for चैव). — d) K1 ह्यष्टाभिः; K2.4 ह्रष्टाभिः; V1 अष्टभिश्च. K6 B6.8.9 Da3. a4 तु; V1 Bo.7 Dn1. n4 Ds D2.3.6.8 T G1.3 च (for प्र-).

5 a) K1.2.4 वसंति ये (K2 om. ये); B8 गच्छंति न (by transp.); B9 संगच्छंति; D4.9 विशंति ये. T G1–3 M1.5–7 व्रजन्ति येपुनर्भावं. — b) K1.2 B7 संश्रित-; B8 D3.4.9 शंसित-; Ds1 संसित- (for संशित-). — c) K6.7 V1 Bo 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2.3.6.8 G2 गमिष्यामो; T1 G1.3 करि° (for भवि°). D5.7 कथं तपः करिष्यामो. — d) K7 D4.9 राष्ट्रं; Ds G1–3 Cs रागं; T1 रोगं (for राज्यं). D5.7 त्यक्त्वा; G1 गत्वा (for हित्वा). ❀ Cs: संशितव्रताः इति कायनियमः, मुनयः इति वाङ्नियमः, रागं हित्वेति मनोनियमः । ❀

6 a) G2 न्यायानंतं; M6 नास्त्यंतरं; M7 नास्त्यनंतं (for नास्त्यनन्तं). — b) K2 B7 Dn4 Ds T2 G3 M1 सर्व-; M7 सर्वा- (for सर्वं). K6 V1 Bo.8 D4 संख्यात- (for °न-). Da4 Dn4 Ds D2.6.8 -गोचरः (for °रम्). Da3 सर्वसंख्यामगोचर. — c) K6 B7 Da3 पुनर्भावोस्ति; V1 °वेन; B6.8 (marg.).9 °वोति- (for °वोऽपि). K6 संख्यानां; V1 विख्यातं; Bo.6.7.8 (marg.).9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2.3.6.8 विख्यातो (for सं°). — d) B7 इहागतं; Dn4 °वयं; G1 °चलः.

7 a) G1.2 वापि; M7 चाधि- (for चापि). K3 V1 Bo.6.7.8 (marg.).9 Da3. a4 Dn1. n4 D2.3 मन्यते; Ds D3.6 मन्यते (for गम्यते). — b) K1.2.4.7 D4.9 G2 M7 एष (for नैष). Ds1 D4.9 T2 G1.2 M1.5–7 दोष (for षः). — c) K4 Bo.7.8 Dn1. n4 Ds D2.3.8 T1 G1.3 M7 धर्मज्ञाः; D5.7 सर्वत्र; T2 धर्मज्ञः (for °ज्ञ). ❀ Cp: धर्मज्ञेति संबोधनादुद्योगहेतुरपि धर्म एवेति सूचितम् । ❀ — d) K1 [ए]वं; K7 D4.9 [ए]तं; D5.7 [ए]नं; D6 [इ]व (for [ए]व). Da3. a4 गमिष्यथः; T2 °ष्यसि (for °ष्यथ).

8 a) K1.2.4 एषोहं; K6 V1 Bo.6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D2.3.7 (marg. as in text).8 Cp नेशोयं; T G2.3 ईदृशो; G2 तादृशो (for ईशोऽयं). K4 स तदो; T G1–3 यतते (for सततं). ❀ Cs: ईशः स्वतन्त्रः कर्ता स्वाभिमानी । ❀ — b) K7 D4.9 भूपते; T G1–3 सततं (for नृपते). — c) K2 T2 एवं; K7 D4.5.7.9 G3 [ऽ]ज्ञान- (for एव). K1 समुक्तेन; K4 समर्थेन (for समुत्थेन). — d) K6 V1 Bo.7–9 Da3 D5.7 तपसा (for तमसा). K4 विध्यते; K7 D4.9 रुंध्यते; T1 V1 Bo.6.8 (marg.).9 Da3. a4 सिध्यते (for रु°). G1–3 तमसा रुद्ध एव च.

9 a) K4 om. अन. K4 -मये; D6 T2 -चयो; G3 M1.5–7 -चयं; G2 -जयो; G8 -मयं (for -मयो).

यथाञ्जनमयो वायुः पुनर्मानःशिलं रजः ।
अनुप्रविश्य तद्वर्णो दृश्यते रञ्जयन्दिशः ॥ ९
तथा कर्मफलैर्देही रञ्जितस्तमसावृतः ।
विवर्णो वर्णमाश्रित्य देहेषु परिवर्तते ॥ १०
ज्ञानेन हि यदा जन्तुरज्ञानप्रभवं तमः ।
व्यपोहति तदा ब्रह्म प्रकाशेत सनातनम् ॥ ११
अयत्नसाध्यं मुनयो वदन्ति
ये चापि मुक्तास्त उपासितव्याः ।
त्वया च लोकेन च सामरेण
तस्मान्न शाम्यन्ति महर्षिसंघाः ॥ १२
अस्मिन्नर्थे पुरा गीतं शृणुष्वैकमना नृप ।
यथा दैत्येन वृत्रेण भ्रष्टैश्वर्येण चेष्टितम् ॥ १३
निर्जितेनासहायेन हृतराज्येन भारत ।
अशोचता शत्रुमध्ये बुद्धिमास्थाय केवलाम् ॥ १४
भ्रष्टैश्वर्यं पुरा वृत्रमुशना वाक्यमब्रवीत् ।
कच्चित्पराजितस्याद्य न व्यथा तेऽस्ति दानव ॥ १५
वृत्र उवाच ।
सत्येन तपसा चैव विदित्वा संक्षयं ह्यहम् ।

C. 12. 10005
B. 12. 280 (79). 16
K. 12. 283. 16

K6 वाहुः (for वायुः). G2 यथा वनजयो वायुः. ❀ Ca: अञ्जनं कज्जलं, तन्मयः ॥ Cp: स्वतो नीरूपोऽपि वायुस्तमस उपमानम् । ❀ —b) K2.6.7 Ds1 मानशिलं; D5.7 मानाविलं; D9 G2 Ca मनःशिलं; G1 मेनःशिलं (for मानःशिलं). D2 गजः; G2 व्रजः (for रजः). ❀ Ca: मनःशिलं रजस्तु रजसः । ❀ —c) K3 तद्गुणो; Da3 वद्वर्णे; D5.7 तद्वाणैर्; G2 तद्वर्णा (for °र्णो). —d) V1 दिश्यते (for दृ°). K2 रंजयुर् (for रञ्जयन्). G2 दृश्येरञ्जनयन्दिशः.

10 a) Dn4 यथा; G2 कथं (for तथा). G1 -पथैर्; G2 -फलं (for -फलैर्). K2 lacuna; D9 देहा. —b) M1.5.6 तपसा (for तमसा). K4 [आ]वृत्तः. K2 रंजितस्तामसः कृतः. —c) ❀ Cs: विवर्णः, स्वभावेन चिन्तारहितः । वर्णं, तमोरजोवर्णम् । ❀ —d) D5.7 -वर्धते (for -वर्तते).

11 a) G2 अनेन (for ज्ञानेन). K6 Bo.6.9 Da3 Dn1.n4 Ds1 D2.6.8 सदा; D5.7 तदा; G2 यथा (for यदा). —b) D2 -प्रभवस्. K1 तपः (for तमः). —c) K2 व्यपोहत्य (for °हति). G2 तथा (for तदा). G2 M7 ब्रह्मन्. —d) K4.6.7 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2–9 प्रकाशति (for °शेत). G2 प्रकाशेन सनातनः.

12 a) K7 D4.9 सुयत्न- (for अयत्न-). ❀ Cn: अयत्नसाध्यं; कर्मप्राप्यं न, अनित्यत्वापत्तेः ॥ Cs: ब्रह्मप्राप्तेर्ज्ञानमेव साधनं, न कर्मेत्याह — अयत्नसाध्यम् । ❀ —b) K6 V1 Bo.6.7.8 (marg. as in text) Da3.a4 Ds1 Cs (gloss: रागद्वेषरहिता ज्ञानिनः) युक्तास् (for मु°). Ds1 G2; T1 G1–3 तद् (for त). K2 उपासितव्यः; K4 उपाश्रितव्याः (sic); D5.7 उपासितायाः. —c) Da3 त्वचापि; G2 त्वयापि (for त्वया च). Da3 लोको न (for लोकेन). K1 च सापरेण; G2 सहामरेण (for च सामरेण). ❀ Cp: सामरेणेत्युक्त्वा मुक्तानां सर्वोत्कर्षकथनम् । ❀ —d) K1 न शास्यंति; K7 D4.9 नमस्यामि (for न शाम्यन्ति). K7 D4.5.7.9 -संघान् (D7 °त्) (for -संघाः).

13 a) G2 गीतः (for गीतं). —b) M1.5.6 शृणु ष्वेक-. D4 -मता (for -मना). K1.2.4 मम; K7 D4.9 स्थितः (for नृप). —c) K2 Bo यदा (for यथा). K2 om. वृत्रेण. T G1–3 यथा वृत्रेण दैत्येन. —d) G2 सृष्टैश्वर्येण.

14 a) D5 G2 सहायेन; M7 [अ]पहा° (for [अ]सहा°). —b) Ds1 D7 हत-; D6 गत- (for हृत-). —c) B3 (marg.) नशोचता (for अशो°). D6 पुत्र- (for शत्रु-). —d) K1.4 Da3.a4 Dn4 Ds2 G2 अशोचंत मुनिमध्ये. D6.8 T2 केवलं.

15 a) K1 भ्रष्टैश्वर्या; D7 भ्रष्टैश्वर्ये; G2 सृष्टैश्वर्यं (for भ्रष्टै°). G3 पुत्रम् (for वृत्रम्). —b) G2 व्यशना (for उ°). —c) K1.2.4.6 V1 B7 T2 G3 कश्चित्; Da3.a4 कचित्; Dn1.n4 Ds D2.3.6.8 काचित् (for कच्चित्). K2 ते; T1 G2 [अ]स्य (for [अ]द्य). —d) K1.2 Ds1 D3 (by corr.).8 [ऽ]ति- (for ऽस्ति). मानद (for दानव).

16 a) K1.2.4.6 V1 B5.8.9 Da3.a4 Ca (gloss: विशिष्टोत्पादेन देहस्य) सर्गेण; K7 D4.9 धर्मेण; D5.7 परेण; M5.6 स्वर्गेण (for सत्येन). D4 वा (for च). —b) K1 संक्ष्ययं; K2 साक्षयं; K6 Bo.6.7.9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.7.8 G2 संशयं (for संक्षयं). D9 क्षयं (for ह्यहम्). K4 D4.9 विदित्वा संक्षयोदयं. —c) K2 शुश्रुवामि (for हृ°). K4 शोचसि (for शोचामि).

C. 12. 10005
B. 12. 260[79]. 16
K. 12. 265. 16

न शोचामि न हृष्यामि भूतानामागतिं गतिम् ॥ १६
कालसंचोदिता जीवा मज्जन्ति नरकेऽवशाः ।
परिदृष्टानि सर्वाणि दिव्यान्याहुर्मनीषिणः ॥ १७
क्षपयित्वा तु तं कालं गणितं कालचोदिताः ।
सावशेषेण कालेन संभवन्ति पुनः पुनः ॥ १८
तिर्यग्योनिसहस्राणि गत्वा नरकमेव च ।
निर्गच्छन्त्यवशा जीवाः कालबन्धनबन्धनाः ॥ १९
एवं संसरमाणानि जीवान्यहमदृष्टवान् ।
यथा कर्म तथा लाभ इति शास्त्रनिदर्शनम् ॥ २०
तिर्यग्गच्छन्ति नरकं मानुष्यं दैवमेव च ।
सुखदुःखे प्रियद्वेष्ये चरित्वा पूर्वमेव च ॥ २१
कृतान्तविधिसंयुक्तं सर्वलोकः प्रपद्यते ।
गतं गच्छन्ति चाध्वानं सर्वभूतानि सर्वदा ॥ २२

भीष्म उवाच ।

कालसंख्यानसंख्यातं सृष्टिस्थितिपरायणम् ।
तं भाषमाणं भगवानुशना प्रत्यभाषत ।

K7 V1 D4.5.7.9 न हृष्यामि न शोचामि (by transp.). —^{d}) K2 आगति-; Dn1 D4 अगतिं.

17 ^{b}) D5.7 गच्छंति; M1.5.6 मज्जंते (for °ज्जन्ति). K7 [ऽ]शठाः; Da3 [ऽ]वशा. —^{c}) K2 T G1 -भ्रष्टानि; K4.6 V1 B0.6.7.9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds2 D2.3.5–8 G3 -तुष्टानि (for -दृष्टानि). T G2.3 भूतानि (for सर्वाणि). —^{d}) Dn4 दिव्याणि.

18 ^{a}) B6 (marg. as in text).8 (marg.) क्षययित्वा; D4.9 क्षिप°; T1 G1 क्षेप° (for क्षप°). T2 कृतं (for तु तं). V1 कालं तं (by transp.). —^{b}) K1 -चोचिताः; D5 -नोदितैः; D7 -चोदितैः. —^{c}) Da3.a4 सविशेषेण; D5.7 अवि°; G2 हत° (for सात्र°). —^{d}) K1.2 सत्त्वापत्तिः; D4 संभवति; T G1–3 M1.5–7 संधावंति (for संभ°).

19 ^{b}) K7 D4.9 नीत्वा (for गत्वा). Dn4 नरक (for °कम्). — K1.2.4 om. (hapl.) 19^{c}–21^{b}. —^{d}) B6 (marg.).7.8 (marg. as in text) Da3.a4 Dn1.n4 Ds2 D2.3.6.8 Cn काम- (for काल-). K6 B6.7 Da3.a4 T G1–3 -बंधनिबंधनाः (for -बन्धनबन्धनाः).

20 K1.2.4 om. 20 (cf. v. l. 19). —^{a}) K6 V1 B6 (marg. as in text) D5.7 संरंभमाना(V1 B6 °णा)-नि; K7 Ds1 संसरमानानि; B0 संरम्भमाणानि; G1.3 संसार° (for संसर°). —^{b}) K7 D4.9 भूतानि (for जीवानि). K6 B6.8 (both marg.) जीवानीहास्मि दृष्टवान्; T G1–3 M1.5–7 अ(M1.5.6 चा)हं भूतानि दृ(G2 पृ)ष्टवान्. ❀ Cn : जीवानि, जीववन्ति भूतानि। अदृष्टवान्, न दृष्टमदृष्टं, व्यवहितमतीतमनागतादि च। तत् वाति गच्छति प्राप्नोतीति जानातीत्यदृष्टवान्, अतीन्द्रियज्ञानी ॥ Cp : जीवानीति षण्ढत्वं छान्दसम् । ❀ —^{c}) G1 यस्य (for यथा). T1 G2 धर्मस्; G1 [अ]धर्मस् (for कर्म). T2 यथा (for तथा). T3 [illegible] —^{d}) D8 शास्त्रेषु (for शास्त्रनि-).

21 K1.2.4 om. 21^{ab} (cf. v. l. 19). —^{a}) T1 G1.3 तिर्यग्गतिं तु गच्छंति. —^{b}) T1 मनुष्यं. D5 देवम्; D7 देहम् (for दैवम्). D4.7.9 वा (for च). — G2 om. (hapl.) 21^{cd}. —^{c}) D5.7 -दुःख- (for -दुःखे). K7 V1 Da3 D3–5.9 G3 M1 प्रिये; M5.6 प्रियं (for प्रिय-). K1 -द्वेष्यं; K4 -स्वेष्ये; K6 Dn1.n4 Ds D2.6.8 -द्वेषे; Da3.a4 द्वेष्यो (for -द्वेष्ये). —^{d}) K6 V1 B0.7.9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.6.8 ह; B6 हि (for च).

22 ^{a}) K1.2 -बुद्धि- (for -विधि-). K7 V1 B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5–8 T G1–3 -संयुक्तः (for °क्तं). —^{b}) V1 B9 Dn1 Ds D2.3.6.8 T1 G1 सर्वो (for सर्व-). K1.2.4 -लोकाः. T1 G2.3 प्रवर्तते (for प्रपद्यते). —^{c}) D6 गच्छ (for गतं). Da4 M1 गच्छति. K1.6 D9 चाधानं; D4 G1 वाध्वानं. —^{d}) K6 D4.9 सर्वशः (for °दा).

23 ^{a}) D6 om. ख्यान. T1 -संख्येन (for -संख्यान-). K6 -संख्यानं; Ds T G1–3 M1.5–7 -संख्येयं (Ds2 °तं); D6 -संज्ञान- (for -संख्यातं). —^{c}) B7.9 सं-; G1 तद् (for तं). D4.7 उशनाः (for भगवान्). —^{d}) K1 उद्नाः; K2 उषनाः; K4 उशनः; Da3.a4 Ds1 D1–3 G1–3 उशनाः; Dn4 उषना (for उशना). K3 -भाषतः D5.7 प्रत्यभाषत भारत. —^{e}) K1.2.4 B0 D9 धीमान्; K7 V1 B7.8 (marg. as in text).9 Dn1.n4 Ds D3–6.8 Cs धीमन्; D5.7 एतांस्; T G1–3 इमान् (for भीमान्). K1 पुष्ट-; D5.7 त्वाष्ट्र-; T1 G1.3 धृष्ट-; T2 हृष्ट- (for दुष्ट-). K2 T1 G1 -प्रलापास्; K6 -प्रलापांस् (for -प्रलापांस्). —^{f}) D4.9 ततः (for तात). K1.2.4 न (for प्र-). G1 -भाषते (for °से).

24 ^{a}) T1 G2.3 एव (for एतद्). D5.7 भवतो।

भीमान्दुष्टप्रलापांस्त्वं तात कस्मात्प्रभाषसे ॥ २३

वृत्र उवाच ।

प्रत्यक्षमेतद्भवतस्तथान्येषां मनीषिणाम् ।
मया यज्ञयलुब्धेन पुरा तप्तं महत्तपः ॥ २४
गन्धानादाय भूतानां रसांश्च विविधानपि ।
अवर्धं त्रीन्समाक्रम्य लोकान्वै स्वेन तेजसा ॥ २५
ज्वालामालापरिक्षिप्तो वैहायसचरस्तथा ।
अजेयः सर्वभूतानामासं नित्यमपेतभीः ॥ २६
ऐश्वर्यं तपसा प्राप्तं भ्रष्टं तच्च स्वकर्मभिः ।
धृतिमास्थाय भगवन्न शोचामि ततस्त्वहम् ॥ २७
युयुत्सता महेन्द्रेण पुरा सार्धं महात्मना ।
ततो मे भगवान्दृष्टो हरिर्नारायणः प्रभुः ॥ २८
वैकुण्ठः पुरुषो विष्णुः शुक्लोऽनन्तः सनातनः ।
मुञ्जकेशो हरिश्मश्रुः सर्वभूतपितामहः ॥ २९
नूनं तु तस्य तपसः सावशेषं ममास्ति वै ।
यदहं प्रष्टुमिच्छामि भवन्तं कर्मणः फलम् ॥ ३०

C. 12. 10020
B. 12. 280(79). 30
K. 12. 285. 30

D6 भगवंस् (for भवतस्). — ^b) D5 om. from मनीषिणाम् up to अस्मिन् (in 12. 271. 8^c). K1 मनीषिनां. — ^c) D7 तु (for यज्). G2 जन- (for जय-). K2 मखा यज्जवलब्धेन (sic); B7 मया जज्ञयैलुब्धेन (sic); D8 महातपोपलब्धेन. — ^d) G2 महातपाः (for महत्तपः).

25 D5 om. 25 (cf. v. l. 24). — ^a) K6 आघाय (for आदाय). — ^b) M1. 5. 6 अहं (for अपि). V1 M7 रसांश्च विविधानि च. — ^c) K7 D4. 9 अधोर्ध्वं (K7 °र्द्धं); B6 (orig.) अवर्षं; B6 (marg.) अरसंस्; B9 अवर्द्धं; Da3. a4 Ds1 अवर्धंत्; T2 अवर्धंस्; G3 अवध्यंस् (for अवर्धं). K6 तान्; Da4 lacuna (for त्रीन्). T1 G1 अवध्य(G1 °व्यक्त)स्त्रीनि वाक्रम्य; G2 अवर्धंति समाक्रम्य. ❀ Cn: अवर्धं हिंसितवान् । ❀ — ^d) K7 D4. 7. 9 T1 G1 स्वेनैव (for वै स्वेन).

26 D5 om. 26 (cf. v. l. 24). — ^a) B8 (marg. as in text) हंस-; Dn4 ज्वाल- (for ज्वाला-). — ^b) G1 वैहायत- (for °यस-). K1. 2. 4 -गमस्; T G1-8 M7 -गतिस् (for -चरस्). K6 Da3. a4 तदा; M7 चरन् (for तथा). D7 वैहायसमवस्थया. — ^c) K2 अजेवः; Ds1 °याः. — ^d) G2 असंगित्वम् (for आसं नित्यम्). V1 अपीतभीः; Da4 अपेतधीः.

27 D5 om. 27 (cf. v. l. 24). — ^a) K4 ऐश्वर्य- (for °र्यं). M1. 5. 6 तपसः (for °सा). G2 प्राप्य (for प्राप्तं). — ^b) K1. 4 भ्रष्टतश्च; D7 भ्रष्टं चैव; G2 हर्ष्यंतश्च; G3 भ्रष्टं तं च (for भ्रष्टं तच्च). D7 स्वकर्मणा (for °र्मभिः). — ^c) K1 Da4 G1 भगवान्. — ^d) T2 तपस्; M1. 5-7 गतस् (for ततस्). G2 न वोमि सततं त्वहं (sic).

28 D5 om. 28 (cf. v. l. 24). — ^a) K4. 6 Bo. 6 1. 3 (marg.). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 6. 8 युयुत्सुना; Ds1 G2 युयुत्सतो (for °त्सता). D4 माहेंद्रेण. — ^b) Bom. ed. पुंसा (for पुरा). K7 D4. 9 साकं (for सार्धं). K1 महात्मनः. — ^c) T1 G1 हि (for मे). K3 भगवन्. K1 (*sup. lin.*) सृष्टो; K2 पृष्टो (for दृष्टो). — ^d) B8 (marg. as in text) विभुः (for प्रभुः). ❀ Cp: नारायणः नरसमूहस्य जीववर्गस्य प्रेरयिता । ❀

29 D5 om. 29 (cf. v. l. 24). — ^a) Da4 G1 M7 वैकुंठ- (for वैकुण्ठः). K6 V1 Bo. 6 (marg. as in text). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 7. 8 (marg. as in text). 9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 [ऽ]नंतः; D7 त्राणः (for विष्णुः). ❀ Cs: विकुण्ठोऽवगुण्ठनं, द्यावाभूम्योरेकीकरणं, तं करोतीति वैकुण्ठः । तथा च नामनिर्वचनाध्याये वक्ष्यति — संश्लेषिता मया भूमिरद्भिर्व्योम च वायुना । वायुना चैव तेजश्च वैकुण्ठत्वं ततो मम ॥ इति । ❀ — ^b) K4 Da3 शुक्ले; K6 D3 T2 G2 C3 शुक्रो; V1 Bo. 6-9 D2. 3. 6. 8 M1. 5. 6 शक्रो; D7 कृष्णो; Cap शुक्ला (for शुक्लो). K6 V1 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Dn1. n4 D3 D2. 3. 6. 8 विष्णुः (for ऽनन्तः). — ^c) D6 K7 D4. 9 अनंतः स (K7 om. स) सनातनः. — ^d) K6 कुंजकेशो; D7 T2 मुंजि°; G1 मुंच° (for मुञ्ज°). K6 हरिःश्मश्रुः; D4 हरित्स्मश्रुः; D6 हरश्मश्रुः. ❀ Ca. n: मुञ्जवत्सुदीर्घाः (Cn: पीताः) केशा अस्येति । ❀ — ^d) K7 Da3 -पितामह-

30 D5 om. 30 (cf. v. l. 24). — ^a) K6 तत्; — ^b) K1. 2 V1 च (for तु). G1 नूनं तु तपसा नैव. K4. 6. 7 Bo. 6. 7. 8 D4. 9 सावशेषो; K6 सत्त्वशेषस्. (marg.). 9 Das. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 6. 9 इह (for मम). T2 विशेषं मम नास्ति वै. — ^c) Dn1 तद् (for यद्). K2 प्रेष्टुम्; B3 (marg. as in text) D6 द्रष्टुम् (for प्र°). — ^d) K1. 2. 4 भवतः; K6 V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 6. 8 भगवन्; M1. 5 भवतः (for भवन्तं)

C. 12. 10021
B. 12. 280(79). 31
K. 12. 265. 31

ऐश्वर्यं वै महद्ब्रह्मन्कस्मिन्वर्णे प्रतिष्ठितम् ।
निवर्तते चापि पुनः कथमैश्वर्यमुत्तमम् ॥ ३१
कस्माद्भूतानि जीवन्ति प्रवर्तन्तेऽथ वा पुनः ।
किं वा फलं परं प्राप्य जीवस्तिष्ठति शाश्वतः ॥ ३२
केन वा कर्मणा शक्यमथ ज्ञानेन केन वा ।
ब्रह्मर्षे तत्फलं प्राप्तुं तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ ३३
इतीदमुक्तः स मुनिस्तदानीं
प्रत्याह यत्तच्छृणु राजसिंह ।
मयोच्यमानं पुरुषर्षभ त्व-
मनन्यचित्तः सह सोदरीयैः ॥ ३४

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि सप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७० ॥

२७१

उशनोवाच ।
नमस्तस्मै भगवते देवाय प्रभविष्णवे ।
यस्य पृथ्वीतलं तात साकाशं बाहुगोचरम् ॥ १
मूर्धा यस्य त्वनन्तं च स्थानं दानवसत्तम ।

---

31 D5 om. 31 (cf. v. l. 24). — a) K6 हि; K7 D4. 7. 9 सु-; D8 च (for वै). Dn1. n4 D2. 8 ब्रह्म (for ब्रह्मन्). — b) K3 कस्मिन्बले; K6 ब्रह्मैकस्मिन्; V1 B0. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 6. 8 वर्णे कस्मिन् (by transp.). Ds1 वर्णः (for वर्णे). Ds1 प्रतिष्ठितः. — c) D7 निवर्तंते; G2 निवर्तिते. K6 B8. 9 Da3. a4 Dn4 वापि; M7 [ऽ]पि च (for चापि). — V1 reads 31d–32b on marg.

32 D5 om. 32 (cf. v. l. 24). V1 reads 32ab on marg. — a) T2 G2 तस्माद् (for क°). B8 (marg.) जीवानि (for जीवन्ति). M1. 5-7 कस्माद्वर्तंति भूतानि. — b) K4 Da4 Dn1 यथा; K6. 7 B0. 6-9 Da3 Dn4 D8 D2-4. 6-9 G2 M7 तथा; T1 G1. 3 पुनः (for ऽथ वा). — c) G1 सा (for वा). Ds2 T G1-3 transp. फलं and प(G2 पु)रं. M1. 5. 6 प्राप्य लोके (for परं प्राप्य). B8 (marg.) किं वा फलं प्राप्य जीवास्. — d) G2 जीवं. K3 शाश्वतं. B8 (marg.) जीवास्तिष्ठंति शाश्वताः; B8 (also marg.) तिष्ठंतीह च शाश्वतं.

33 D5 om. 33 (cf. v. l. 24). — a) Da3. a4 कर्मणे. — b) G2 कथं (for अथ). K6 कर्मणा (for केन वा). — c) M7 परं (for फलं). K1. 4 D7 T G1-3 M7 प्राप्तं (for प्राप्तुं). K6 V1 B0. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 तदवाप्तुं (B6 °प्राप्तुं; B9 °वाप्तं) फलं विप्र. — d) D6 तस्मै (for तन्मे).

34 D5 om. 34 (cf. v. l. 24). — a) T G1-3 तदाह (for °नीं). — b) G1 तत् (for यत्). Ds2 राजसिंहः; D7 °सिंहं. — c) K4 मयेध्यमानं (for मयोच्य°). G2 पुरुषस्य तत्त्वम् (for °र्षभ त्वम्). — d) D7 ह्यनन्यचित्तैः.

Colophon om. in D5. Ś1 G6 missing: K2. 8 B1-5 Da1. a2 Dn2. n3 D1 G4. 5 M2-4 absent. — *Sub-parvan:* K1. 2. 4. 6. 7 V1 B6. 8. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-4. 6-9 T G1-3 M1. 5-7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name:* K1. 2. 4. 6. 7 V1 B0. 6. 8. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D3-4. 6-9 G2 M7 वृत्रगीता (K1. 2. 4 °ताः); M1. 5. 6 वृत्रगीतिः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K4 5; B7 103; Dn1 Ds2 D7 T1 G1. 3 105; Dn4 M1. 6. 7 104; T2 118; G2 100. — *Śloka no.:* Da4 D8 35; Dn1. n4 34.

271

☞ This adhy. is missing in Ś1 G6 (cf. v. l. 12. 263. 52; 259. 1). D5 om. up to अस्मिन् (in 8c) (cf. v. l. 12. 270. 24).

1 K1. 2 T1 G3 M5. 6 उशनाः; Ds1 D4 उशना उवाच; G1 उशनः. — b) B8 (marg. as in text) विष्णवे (for देवाय). — c) Da3 पृथिवीतलं; D6 पृथ्वीतले (for °तलं). Da3 जात; D8 T2 पादाद्; T1 G1-3 पादम् (for तात). ❀ Cp (reading पृथ्वी तलं): तलं, पादतलमित्यर्थः । ❀ — d) K7 D9 आकाशं; D8 T G1-3 आशा वै (T1 G1. 3 यद्) (for साकाशं). G1 M7 बहु- (for बाहु-). B7 Dn1 D7 -गोचर;

तस्याहं ते प्रवक्ष्यामि विष्णोर्माहात्म्यमुत्तमम् ॥ २

भीष्म उवाच ।

तयोः संवदतोरेवमाजगाम महामुनिः ।
सनत्कुमारो धर्मात्मा संशयच्छेदनाय वै ॥ ३
स पूजितोऽसुरेन्द्रेण मुनिनोशनसा तथा ।
निषसादासने राजन्महार्हे मुनिपुंगवः ॥ ४
तमासीनं महाप्राज्ञमुशना वाक्यमब्रवीत् ।
ब्रूह्यस्मै दानवेन्द्राय विष्णोर्माहात्म्यमुत्तमम् ॥ ५
सनत्कुमारस्तु ततः श्रुत्वा प्राह वचोऽर्थवत् ।
विष्णोर्माहात्म्यसंयुक्तं दानवेन्द्राय धीमते ॥ ६
शृणु सर्वमिदं दैत्य विष्णोर्माहात्म्यमुत्तमम् ।
विष्णौ जगत्स्थितं सर्वमिति विद्धि परंतप ॥ ७
सृजत्येष महाबाहो भूतग्रामं चराचरम् ।
एष चाक्षिपते काले काले विसृजते पुनः ।
अस्मिन्गच्छन्ति विलयमस्माच्च प्रभवन्त्युत ॥ ८
नैष दानवता शक्यस्तपसा नैव चेज्यया ।
संप्राप्तुमिन्द्रियाणां तु संयमेनैव शक्यते ॥ ९
बाह्ये चाभ्यन्तरे चैव कर्मणा मनसि स्थितः ।

C. 12. 10034
B. 12. 281(80).10
K. 12. 286. 10

Dn4 -गोचरे; T G1. 3 -गोचराः; G2 -गोचरैः (for °रम्). D4 आकाशं बहुविस्तरं. ❀ Cp: साकाशं, आकाशेन शून्यप्रदेशेन सह वर्तमानं मध्यमोत्तरं भवनम्। ❀

2 D5 om. 2 (cf. v. l. 1). — a) K1. 2 मूर्ध्नि; Dn1 मूर्ध्ना; G1 आशा (for मूर्धा). K4. 6 B7 D2. 8 त्वनंतश्च; K7 D4. 9 °तं तु; B8 (marg.) D8 T G1–3 C5 °तस्य (for त्वनन्तं च). ❀ Cn: अनन्तं स्थानं मोक्षः॥ Cp: अनन्तं स्थानं, ब्रह्मलोकस्वर्गस्थानम्॥ Cs: अनन्तस्य, आकाशस्य स्थानं, सीमा। ❀ — b) Da4 D4 G1 स्थान- (for स्थानं). T1 G1. 3 -नंदन (for -सत्तम). — c) K1 तस्य हे (for तस्याहं). G2 वै (for ते). Dn4 प्रवक्षामि. — d) K6 माहात्मम्; Da3 महात्म्यम्.

3 D5 om. 3 (cf. v. l. 1). MSS. om. the ref. — a) K1 संवादतोर् (for संव°). — b) M7 महीपते (for महामुनिः). — c) ❀ Cp: सनत्कुमारः, निवृत्तिधर्मप्रवर्तयिता। शुक्रस्य आधिकारिकत्वेन बहिर्मुखत्वात् तादृशं संशयच्छेदनसामर्थ्यं नास्तीति सूचितम्। ❀

4 D5 om. 4 (cf. v. l. 1). — a) K1. 2. 4. 6. 7 V1 B0 Da3. a4 Dn4 सं-; D6 सु- (for स). — b) K6 [उ]सनसा. B7 Da3. a4 T1 तदा (for तथा). — c) K2 सुने (for [आ]सने). — d) K2 महार्थे (for °र्हे). K4 -पुंगव; Da3. a4 -पुंगवाः; G2 (also as in text) -पूजितः.

5 D5 om. 5 (cf. v. l. 1). K7 om. 5ab. — a) Da3. a4 उपासीनं (for तमा°). V1 B7 Da3 Dn4 Ds1 D2. 6. 8 -भ्रज्ञम् (for -प्राज्ञम्). — Before 5cd, T G1–3 ins. उशनाः (T °ना). — c) D7 असौ (for अस्मै). — d) Da3 महात्म्यम्.

6 D5 om. 6 (cf. v. l. 1). K1. 2 om. (hapl.) 6c–7b. — a) G1–3 वचः (for ततः). — b) T G1–3 चाह (for प्राह). K4 वचा; K6 G1 ततो (for वचो). — K4 om. 6c–7b.

7 D5 om. 7 (cf. v. l. 1). K1. 2. 4 om. 7ab (cf. v. l. 6). Before 7, B8 G8 ins. सनत्कुमार उवाच. — a) G2 श्रुत्वा (for शृणु). G2 दैत्यो. — b) Da3. a4 विष्णुर्. K6 माहात्मम्; Da3 महात्म्यम्. — c) K1. 2. 7 G2 विष्णोर् (for विष्णौ). G2 महत् (for जगत्). Da4 सर्वं; T1 lacuna. ❀ Cp: स्थितं, सृष्टेः पूर्वम्। ❀ — d) K4 बुद्धि (sic) (for विद्धि). — After 7, T G1–3 read 8ef.

8 D5 om. up to अस्मिन् (cf. v. l. 1). — a) Dn4 भूतग्राम- Da3 सृज्यति; Da4 सजति. — b) Dn4 भूतग्राम- ... K7 D4. 6. 9 (for °ग्रामं). — c) K1 संक्षिपते; Da3 वाक्षि°; D7 च क्षीयते. — d) B3 वै सृजते; — T G1–3 read 8ef after 7. — e) Bo. 8 विसृज्यते. B8 निल- (marg.) D6 T1 G1–3 तस्मिन् (for अ°). Da3 विज° (for विल°). — f) T G1–3 तस्माच्च यम्; T1 G1. 3 हि; T2 [अ]पि; G2 च (for अस्माच्च). (for [उ]त).

9 a) B7 नैषा; M1. 5–7 नैव (for नैष). K4. 6. 7 T1 G1. 3 Bo. 6–9 Dn1. n4 D8 D2. 3. 6. 8 C5 ज्ञानवता; Ca °वता (as in text). Da3. a4 शक्यं (for दानकृता; Da4 शक्यस्). — b) Da4 Ds2 T2 चैव (for नैव). — c) K1. 4 B9 D7 संप्राप्तम्; चैज्यया; M7 नेज्यया. — c) K1. 4 B9 D7 संप्राप्तम्; K6 V1 च (for Ds1 D2. 3. 6. 8 °प्यम् (for °तुम्). G2 समयेन (for संयमेन). तु). — d) K2 तपसा न; K6 Bo. 7. 9 Da3. a4 D2. 3. 6 M1. 5–7 [ए]ष (for [ए]व).

10 a) K1. 2. 4 बाह्यांतरे; D6 वाभ्यं° (for चाभ्य°). — b) K1. 2 D8 कर्मणो; K4 Ds1 D8 चैवं; D4 वैव. K3, 7 Ds1 Dn1. n4 D8 D2. 3 कर्मणोर (for कर्मणा).

C. 12. 10035
B. 12. 281(80). 10
K. 12. 286. 10

निर्मलीकुरुते बुद्ध्या सोऽमुत्रानन्त्यमश्नुते ॥ १०
यथा हिरण्यकर्ता वै रूप्यमग्नौ विशोधयेत् ।
बहुशोऽतिप्रयत्नेन महतात्मकृतेन ह ॥ ११
तद्वज्जातिशतैर्जीवः शुध्यतेऽल्पेन कर्मणा ।
यत्नेन महता चैवाप्येकजातौ विशुध्यते ॥ १२
लीलयाल्पं यथा गात्रात्प्रमृज्यादात्मनो रजः ।
बहु यत्नेन महता दोषनिर्हरणं तथा ॥ १३
यथा चाल्पेन माल्येन वासितं तिलसर्षपम् ।
न मुञ्चति स्वकं गन्धं तद्वत्सूक्ष्मस्य दर्शनम् ॥ १४
तदेव बहुभिर्माल्यैर्वास्यमानं पुनः पुनः ।
विमुञ्चति स्वकं गन्धं माल्यगन्धेऽवतिष्ठति ॥ १५
एवं जातिशतैर्युक्तो गुणैरेव प्रसङ्गिषु ।
बुद्ध्या निवर्तते दोषो यत्नेनाभ्यासजेन वै ॥ १६
कर्मणा स्वेन रक्तानि विरक्तानि च दानव ।
यथा कर्मविशेषांश्च प्राप्नुवन्ति तथा शृणु ॥ १७
यथा च संप्रवर्तन्ते यस्मिंस्तिष्ठन्ति वा विभो ।

D4.7.9 स्थितं; D5 T2 स्थिरं; M1.5–7 स्थिरः (for स्थितः). — c) D8 (before corr.) G2 निर्मलां (for °ली-). — d) Da3.a4 [अ]त्यंतम्; Ca.s (gloss : मोक्षम्, अपवर्गम्) आनन्त्यम् (as in text).

11 a) ❀ Cn: हिरण्यकर्ता, स्वर्णकारः । ❀ — b) Dn4 रूपम्; D5.7 तप्तम् (for रूप्यम्). — c) G1 बहुशेति-; M1.5.6 महताशु. D4.9 [ऽ]भि- (for ऽति-). — d) B7.8 (marg.).9 Da4 महता सु-; M1.5.6 बहुशोल्प-; M7 महताल्प- (for °त्म-). K6 B6–8 Da4 T G1–3 M1.5–7 च; K7 D4.9 वै; D5.7 वा (for ह).

12 a) D5 तद्वच्छांति-; D7 तद्वांछाति-; G2 तद्विजा* (for तद्वज्जाति-). K7 Da4 -शनैर् (for -शतैर्). — b) K1.2 V1 शुध्यति (for °ते). K6.7 B6 D3.6 [ऽ]न्येन; Dn1.n4 D2 [ऽ]नेन; D8 [ऽ]नेक-; T2 G2 स्वेन (for ऽल्पेन). Dn4 कर्मसु (for °णा). — d) K1 एतज्जातौ; K7 एका°; G2 त्वेक° (for एक°). K4.7 Ds1 D4.9 विशुध्यति; Ds2 (before corr.) G2 विशुद्ध्ये; D5.7 विशिष्यते (for विशुध्यते). K6 अप्येकजातेन शुध्यता; Ca एकजातेन (gloss : जन्मना) शुध्यते.

13 a) K7 लालयाल्पं; Ds1 लीलया त्वं (for °याल्पं). G1.3 यदा (for यथा). D5.7 गात्रं (for गात्रात्). — b) K1 प्रसृज्याद्; G1 प्रव° (for प्रमृ°). — c) D7 मनसा (for महता). T G2.3 बहु (G2 [also] इह) चा(G3 जा)तिप्रयत्नेन; G1 पिब जातिप्रयत्नेन; M7 बहुशोतिप्रयत्नेन. — d) K2 -निर्हारणं.

14 a) K6 तथा (for यथा). K7 D4.8 वाल्पेन; B7 चान्येन (for चाल्पेन). K1 मालेन; D5.7 गंधेन (for माल्येन). — b) G1 वालितं (for वासितं). K1 वासितं सितमर्षपं. — c) K6 मुंचते. K1.2 स्वजं (for स्वकं). — K1 om. (hapl.) 14d–15c. — d) K2.4.7 B3 (marg.) D4.5.7.9 T G1–3 तथा (for तद्वत्). K… (also as in text) सूक्ष्मं च; D4.9 शुक्ष्मस्य (for सू°). B6 लक्षणं (for दर्शनम्).

15 K1 om. 15abc (cf. v. l. 14). — a) B1 तदे… K2 तदेव बहुनिर्माल्यैर्. — c) K2.4 T1 G1–3 M1… विमुच्य तं (K4 °च्यत) (for विमुञ्चति). K1.4 स्वं (for स्वकं). — d) K2.4 माल्ये; K7 Da3 D… माल्यं (for माल्य-). K2 गंधो (for -गन्धे). K… B6.8–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds2 D2.3 (before corr. … in text).5.7.8 च; D6 न (for ऽव-). K7 D4… G1–3 M1.5–7 -तिष्ठते (for °ति).

16 a) K7 एव. K7 D5.7 याति शनै(K7 °…) (for जातिशतैर्). K1.2.4 गुप्तो; G2 युक्ते (for युक्तो). — b) M1.5.6.7 (sup. lin. as in text) गुणेष्वेव (for गुणैरेव). K2 M7 (sup. lin.) प्रसंगिभिः; T1 G1… प्रशंसति (for प्रसङ्गिषु). ❀ Cv: प्रसङ्गिषु, प्रकृष्टभगव… त्सङ्गवत्सु । गुणैः स्नेहादिगुणैः । ❀ — c) D8 om. from दोषो up to वर्तन्ते (in 18a). D4.5.7 दोषा (for दोषो). — d) G1 यज्ञेन (for यत्नेन). K6 B6… Da4 च; V1 lacuna; Da3 Dn1.n4 Ds D2.3.6… (for वै). K2 corrupt.

17 D8 om. 17 (cf. v. l. 16). K2.7 om. 17… — a) K4 Da3 Dn1.n4 Ds D2.3 स्वनु- (for स्वेन). — … Da3.a4 lacuna; D5.7 वै रक्तानि (for विर°). D… स्वेन वै (for दानव). ❀ Ca: विरक्तानीति सामान्यो… जीवपरो नपुंसकनिर्देशः, भूतानीत्यध्याहारो वा । ❀ — … D5.7 चर्म- (for कर्म-). K1 D5 -विशेषाश्च; K7 D… °षांस्तु; T G1–3 °षाश्च (for °षांश्च). M1.5.6 यथा कर्मगुणैर्जीवाः. — d) M1.5.6 संभवंति (for प्राप्नु°). M5 यथा (for तथा).

18 D8 om. 18a (cf. v. l. 16). D5.6 om. (hapl.)

ततोऽनुपूर्व्या व्याख्यास्ये तदिहैकमनाः शृणु ॥ १८
अनादिनिधनः श्रीमान्हरिर्नारायणः प्रभुः ।
स वै सृजति भूतानि स्थावराणि चराणि च ॥ १९
एष सर्वेषु भूतेषु क्षरश्चाक्षर एव च ।
एकादशविकारात्मा जगत्पिबति रश्मिभिः ॥ २०
पादौ तस्य महीं विद्धि मूर्धानं दिवमेव च ।
बाहवस्तु दिशो दैत्य श्रोत्रमाकाशमेव च ॥ २१
तस्य तेजोमयः सूर्यो मनश्चन्द्रमसि स्थितम् ।
बुद्धिर्ज्ञानगता नित्यं रसस्त्वप्सु प्रवर्तते ॥ २२
भ्रुवोरनन्तरास्तस्य ग्रहा दानवसत्तम ।
नक्षत्रचक्रं नेत्राभ्यां पादयोर्भूश्च दानव ॥ २३
रजस्तमश्च सत्त्वं च विद्धि नारायणात्मकम् ।
सोऽऽश्रमाणां मुखं तात कर्मणस्तत्फलं विदुः ॥ २४
अकर्मणः फलं चैव स एव परमव्ययः ।

C. 12. 10049
B. 12. 281(80). 25
K. 12. 285. 25

18. — [a]) K6. 7 Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Da8 Dn1. n4 D8 D2-4 यथावत्; T1 G1. 2 तथा च (for यथा च). D7 मे (for सं-). — [b]) D7 G2 तस्मिंस् (for य°). K4 B8. 9 Dn1. n4 D5 D2. 3. 8 T1 G2. 3 तिष्ठति (for तिष्ठन्ति). K1. 4 चाभिभोः (K4 °भो); K2 D8 चाविभो; K7 D1. 9 तानि भो; T1 G1-3 वानिशं; T2 M1. 5-7 चानिशं (for वा विभो). — D8 reads 18[c]–19[d] twice. — [c]) K1. 2. 4 T2 तथा; D7 यत्ते; T1 G1-3 तदा (for तत्ते). K7 Da8 Ds1. s2 (before corr.) -पूर्वा; T G1-3 -पूर्व्याद् (for -पूर्व्या). K1 व्याख्यासे; G1 °सै. — [d]) K4 [ए]कमनः.

19 For the repetition in D8, cf. v. l. 18. — [a]) Dn4 अनादिः (for °दि-). K7 -निधनं (for °नः). — [b]) M7 (*sup. lin.*) मुनिर् (for हरिर्). — D4 reads 19[c]–20[d] twice. — [c]) Dn1 D2 देवः (for स वै). — [d]) T G1-3 चराणि स्थावराणि च.

20 For the repetition in D4, cf. v. l. 19. — [a]) Dn1 स वै; D6 एषु; M1. 5. 6 एवं (for एष). — [b]) K1 क्षराद्य. ❀ Cs: क्षरांशः प्रकृतिः, अक्षरांशः परमात्मा । ❀ — [c]) K6 एकदेश- (for एकादश-). K1. 2. 4. 7 D4 (both times). 9 -विशु- (K1 om. शु) द्वात्मा (for -विकारात्मा). — [d]) ❀ Cp: रश्मिभिः, इन्द्रियवृत्तिभिः । ❀

21 [a]) D2 ददौ; G1 पदौ (for पादौ). M1. 5. 6 यस्य (for तस्य). — [b]) K6 Bo. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 6. 8 M7 इत्युत; V1 अप्युत (for एव च). — V1 reads 21[c]–23[b] on marg. — [c]) K1. 2. 4 बाहुवस्; V1 B8 बाहवश्च. B7 दैत्यः.

22 V1 reads 22 on marg. — [a]) G1. 3 तेजोमयं; G2 वैयोमयः. D5. 7 तस्य देवस्य कृत्स्नश्च. — [b]) T2 स्थितः. — [c]) K1. 2 G1 बुद्धि- (for बुद्धिर्). V1 ज्ञानगः; D8 G2 °वता; T1 G1. 3 °वता (for °गता). V1 श्रीमान् (for नित्यं). — [d]) D5. 7 रजस; G2 रसं (for रसस्). K1. 2 चाप्सु; G2 ह्यप्सु (for त्वप्सु). Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 6. 8 प्रतिष्ठितः (Ds1 °तं) (for प्रवर्तते). K6 वसंस्त्वं सुप्रतिष्ठितः (sic).

23 V1 reads 23[ab] on marg. — [a]) Ds1 D7. 9 भुवोर् (for भ्रुवोर्). K1 V1 अंतरतस्; K2 अंतर्गतस्; K4 Da3. a4 अनंतरस्; B8 (marg.) निरंतरास्; T G1-3 एवांतरं (T1 °रे; G1. 3 °रा); M1. 5. 6 अंतरगास्; M7 अंतगतास् (for अनन्तरास्). B8 स्वस्य (for तस्य). — [b]) Da4 ग्रह- (for ग्रहा). K1. 2. 4 V1 ग्रहाद्या (K4 °द्या-) वसवस्तथा. — [c]) K1 -चक्रे; K2 -चंद्रं; G2 -चक्र- (for -चक्रं). T G1-3 M1 नेत्रं च; M5-7 नेत्रास्यम् (for नेत्राभ्यां). — [d]) Da3 दानवः. K6 पाणयोर्भूश्च दानव (sic); T G1-3 आस्यमग्निश्च (G1 °ग्नि च) दानव; M1 आस्यं चाग्नि च दा°; M5-7 अग्निर्दानव च) दानव; M1 आस्यं चाग्निं च दा°; M5-7 अग्निर्दानवसत्तम. — After 23, T G1-3 Kumbh. ed. ins.:

725* तं विश्वभूतं विश्वादिं परमं विद्धि चेश्वरम् ।
[G2 विश्वरूपं (for °भूतं).]

On the other hand, M1. 5-7 ins. after 23:

726* पादयोर्भूः सपाताळा ह्युतसूर्यस्यैव मण्डलम् ।

24 [a]) T G1-3 M7 सत्त्वं रजस्तमश्चैव. — [b]) K1. 2 B8 (marg.) D4. 5. 7. 9 T G1-3 M7 सर्वं; K6. 7 सर्व- (for विद्धि). ❀ Cv: नारायणात्मकं, नारायणेन व्याप्तम् । ❀ — [c]) K1. 2. 4. 6 Ds1 Cs आ (K6 Ds1 Cs सा) श्रमाणां (for सोऽऽश्र°). K1 B9 Ca सुखं; K6. 7 Bo. 7. 8 (marg.) Da3 Dn1. n4 Ds2 D2-9 फलं; B6 Da4 बलं (for मुखं). ❀ Cs: मुखम्, उत्पत्तिस्थानम् । ❀ — [d]) Da4 M7 कर्मणां; D5. 7 °णां (for °णस्). T G2. 3 तं (for तत्).

25 [a]) T1 G2. 3 अकर्मिणः. K1. 2. 4 मोक्षः; B8 (marg. as in text) तात (for चैव). ❀ Cp: अकर्मणः, ज्ञानस्य । ❀ — [b]) T1 एष (for एव). K1. 2. 9 V1 B8 T1 परमोऽव्ययः; ... T G1-3

C. 12. 10030
B. 12. 281(80). 25
K. 12. 286. 25

छन्दांसि तस्य रोमाणि अक्षरं च सरस्वती ॥ २५
बह्वाश्रयो बहुमुखो धर्मो हृदि समाश्रितः ।
स ब्रह्मपरमो धर्मस्तपश्च सदसच्च सः ॥ २६
श्रुतिशास्त्रग्रहोपेतः षोडशर्त्विक्क्रतुश्च सः ।
पितामहश्च विष्णुश्च सोऽश्विनौ स पुरंदरः ॥ २७
मित्रश्च वरुणश्चैव यमोऽथ धनदस्तथा ।
ते पृथग्दर्शनात्तस्य संविदन्ति तथैकताम् ।
एकस्य विद्धि देवस्य सर्वं जगदिदं वशे ॥ २८

नानाभूतस्य दैत्येन्द्र तस्यैकत्वं वदत्ययम् ।
जन्तुः पश्यति ज्ञानेन ततः सत्त्वं प्रकाशते ॥ २९
संहारविक्षेपसहस्रकोटी-
स्तिष्ठन्ति जीवाः प्रचरन्ति चान्ये ।
प्रजाविसर्गस्य च पारिमाण्यं
वापीसहस्राणि बहूनि दैत्य ॥ ३०
वाप्यः पुनर्योजनविस्तृतास्ताः
क्रोशं च गम्भीरतयावगाढाः ।

पुरुषोऽव्ययः (G2 °यं); M7 परमव्ययं. K4 सर्वं एव परोऽव्ययः. — c) K1, 2, 4 यथास्ति (for छन्दांसि). K1, 2, 4 चास्य ; V1 Bo. 6, 7, 9 Da3, a4 Dn1, n4 Ds D2, 3, 6, 8 G1-3 यस्य (for तस्य). B9 पर्णानि (for रोमाणि). K6 तथा छंदांसि रोमाणि. — d) K1, 2, 4, 6, 7 V1 Bo, 6-9 Da3, a4 Dn1, n4 Ds D2-9 ह्यक्षरं ; T2 अक्षरश् (for °रं). ❀ Ca, n, p : अक्षरं प्रणवो (Ca, p वेदो वा) । ❀

26 a) K1, 7 D5 बहुसुखो (for °मुखो). — b) Dn4 धर्मा. K6 बहु (for हृदि). K1, 2, 4 Da3, a4 D5 T2 M7 समास्थितः ; K7 B8 (marg.) D4, 7, 9 सदास्थितः (for समाश्रितः). — c) K1, 2, 4 V1 तद् ; K7 D4, 9 सद् (for स). K6 धर्मं (for धर्मस्). B8 (marg. as in text) एतद्ब्रह्मपरो धर्मस्. — d) K1, 2, 4 तत्तपः ; K7 D4, 9 सत्तपः ; V1 B7, 9 Da3, a4 तपः स ; D5, 7 T G1, 3 M1, 5-7 स तपः (for तपश्च). K1, 2, 4, 7 D9 तत् ; B8 यत् ; D8 यः (for सः). B8 (marg.) तपः स सदसत्तु सः ; G2 स तपस्वी तपश्च सः.

27 a) B8 (marg. as in text) स्तुतिशास्त्र- ; Ds1 श्रुतिस्तोत्र- ; Ds2 Cs (gloss : स्तोत्रं साम प्रगीतमन्त्रकं, शस्त्रं, अप्रगीतमन्त्रकम्) शस्त्रस्तोत्र- ; T G1-3 M1, 5-7 स्तोत्रशस्त्र- (G3 °छद- ; M7 °स्त्रं) (for श्रुतिशास्त्र-). K6 -ग्रहोपेत- ; Bo °पेयः ; Da4 Dn4 -गृहोपेतः (for -ग्रहो°). — b) Da3 चतुश् ; T2 -क्रमश् (for -क्रतुश्). — c) D3 (marg. as in text) सोमश् ; D8 T G1-3 रुद्रश् (for विष्णुश्). — d) K1 अश्विनौ ; K2 ह्य° ; M7 सोऽश्विना. K1, 2 B7 Da3, a4 G2 च (for स).

28 a) K6 V1 Bo, 6-9 Da3, a4 Dn1, n4 Ds D2, 3, 6, 8 [ऽ]थ ; K7 B8 (marg.) D4, 5, 7, 9 T G1, 2 M5-7 स (for च). — b) K2 च ; D5, 7 [ऽ]पि (for ऽथ). G1 तदा (for तथा). — c) D5, 7 G3 ये (G3 ते) पृथग्दर्शनात्तस्य. — d) K1 Bo. 3 स विदंति ; K2, 4, 6 B9 Da4 T2 G1, 2 M1, 5-7 स (G2 त) [illegible]ति ; K7 D4

संविशंति ; Cp संवदंति (for संविदन्ति). K1, 2, 4 V1 G2 तदे(V1 °दै)कतां ; B9 तथैकतः ; D5, 7 M1 त(D य)थैव तां. — e) M5 एतस्य (for एकस्य). — f) K1 सर्व- (for सर्वं). K2 वश्ये ; M1, 6 वशेत् (for वशे). B8 (marg.) सर्वं स्थावरजंगमं.

29 a) Da3 -भूतेस्य (for -भूतस्य). B9 दैत्यस्य (for दैत्येन्द्र). — b) K1, 7 D6 त(K1 य)दव्ययं ; K2 D वदंत्ययं ; Da3, a4 वदस्व यं ; D5, 7 तदाव्ययं ; T G1-3 M1, 5-7 वदंति हि (M1, 5-7 °त्यपि) (for वदत्ययम्). — c) B8 (marg.) यं तु ; D7 यत्तु (for जन्तुः). K V1 B6, 7, 8 (marg. as in text) Da3, a4 वै ज्ञानात् ; Bo, 9 Dn1, n4 Ds D2, 3, 6, 8 विज्ञानात् (for ज्ञानेन). — d) K6 V1 Bo. 6, 7, 8 (orig.), 9 Da3, a4 Dn1, n4 Ds D2, 3, 6, 8 Cpp ब्रह्म ; K7 D9 M1, 5-7 सर्वं (for सत्त्वं).

30 a) K6 -कोटी ; Da3, a4 Ds -कोटिस ; G1 -कोट्यास् (for -कोटीस्). ❀ Cn : संहारविक्षेपशब्दाभ्यां जगल्लयोदयकालः कल्पसंज्ञक उच्यते ॥ Cs : संहारो मरणम्, विक्षेपो जन्म ॥ Cv : संहारे सति विक्षेपः स्वोदरनिक्षेपः । ❀ — b) K6 G2 चैव ; G1 देवाः (for जीवाः). K6 B6, 7, 9 Da3, a4 प्रवदंति (for प्रचरन्ति). V1 कान्ये ; Da4 चान्यं ; D4 वान्ये (for चान्ये). ❀ Cv : प्रचरन्ति, प्रकृष्टकर्माण्याचरन्ति । ❀ — c) T G1-3 -निसर्गस्य (for -विसर्गस्य). G2 om. च. K1, 2 पारिमाणं (K2 °णो) ; G2 परिमाण्यस्. ❀ Cn, p : पारिमाण्यं, स्वार्थे तद्धितः (Pāṇini 5. 1. 124) । ❀ — d) Da3, a4 वापि- ; G1 तथा (for वापी-). M1, 5-7 शतान्यशीतिं (M7 °ति) (for बहूनि दैत्य). Dn4 दैत्यः.

31 a) K4 वाप्या ; D4 वाप्याः. K6 योनज- (for योजन-). K1, 2, 4 -संभृतास् ; Da3 Dn4 -विसृतास् (for -विस्तृतास्). T1 G1-3 च (for ताः). K1 (also) वाप्यः पुनर्योजनतः समृद्धाः. — After 31a, K1 reads 31b. — b) K4 क्लेशं ; B6 (marg. as in text),

आयामतः पञ्चशताश्च सर्वाः
प्रत्येकशो योजनतः प्रवृद्धाः ॥ ३१
वाप्या जलं क्षिप्यति वालकोट्या
त्वह्ना सकृच्चाप्यथ न द्वितीयम् ।
तासां क्षये विद्धि कृतं विसर्गं
संहारमेकं च तथा प्रजानाम् ॥ ३२
षड्जीववर्णाः परमं प्रमाणं
कृष्णो धूम्रो नीलमथास्य मध्यम् ।
रक्तं पुनः सह्यतरं सुखं तु
हारिद्रवर्णं सुसुखं च शुक्लम् ॥ ३३
परं तु शुक्लं विमलं विशोकं
गतक्लमं सिध्यति दानवेन्द्र ।
गत्वा तु योनिप्रभवानि दैत्य
सहस्रशः सिद्धिमुपैति जीवः ॥ ३४
गतिं च यां दर्शनमाह देवो
गत्वा शुभं दर्शनमेव चाह ।
गतिः पुनर्वर्णकृता प्रजानां
वर्णस्तथा कालकृतोऽसुरेन्द्र ॥ ३५

C. 12. 10060
B. 12. 281(80).35
K. 12. 285. 35

(marg.).8 Das. a4 क्रोशाच्च् (for क्रोशं). G1 गांभीर- तया. D7 च गाढाः; G1 [अ]विगाढाः. — c) T G1.2 पंचशतैश्च (for °शताश्च). K7 सर्वा; D3 (marg. as in text) सर्वे. ❀ Cn: पञ्चशताः इति लिङ्गव्यत्यय आर्षः। ❀ — d) Ds1 प्रत्येकतो. K1 योजनता; G2 वा जगतः. K1.2.7 D4.9 समृद्धाः; D5.7 प्रवृद्ध्या (for °द्धाः). T1 G1.8 प्रत्येकशो योजनविस्तृताश्च (G3 °स्ताः).

32 K1 reads 32a after 31a. — a) K7 D4.9 वाप्यं; Dn4 M1.5–7 वाप्यां; D5.7 वाप्यो (for वाप्या). K1.2 क्षिप्यते; K7 B3 D4.5.7.9 M1.5–7 क्षीयति; T2 क्षिप्यतु (for °ति). K6 T1 G1.3 वा(G1 बा)लकोट्यस; D4 वालकोट्या; G2 बालको हि; Ca (gloss: वालाग्रेण) वालकोट्या (as in text). ❀ Cv: वालकोट्या, शिंशुमार- देवस्य वालाग्रेण जलं क्षिप्यते। शिंशुमारवालकोट्या ज्योतिश्च- क्रस्य पौनःपुन्येनावर्तने सति स्वविहितायुषोऽवसाने ततोऽन्यत्रापि गच्छति । यथा वापीजलस्थशिंशुमारेण तज्जलं कस्मिंश्चित्काले उच्चलद्वालकोट्या अन्यत्र क्षिप्यते तद्वत्। ❀ — b) K1 द्वह्ना; K7 D9 [अ]प्यह्ना; Da3 त्वह्ना; Ds2 स्वह्ना; T1 G3 महा; G1 स हा; G2 स हा (for त्वह्ना). K1.2 सकृच्च; K6 यकृच् (for सकृच्). K2 om. न. D4–7 वाप्यथ न; T1 चाप्यविनि-; G1 चाप्यथिनं; G2 चास्य दिन- (for चाप्यथ न). D5.7 G8 द्वितीया (G3 °यां). — G2 repeats 32c after 33abc. — c) K1.6 ता संक्षये; Da4 आसां क्षये; Dn4 तासां क्षयं. K6 बुद्धि-; B6.9 Da4 वृद्धि- (for विद्धि). K4 कृतविसर्गे; B0.7.8 Dn1.n4 D8 D2.3.5–8 T1 G1.2 (both times).8 परं विसर्गं; T2 तमेव सर्गं; M1.5–7 विसर्गमेकं (for कृतं विसर्गं). — d) D5.7 संचारम् (for संहारम्). K1.2.4 T G2.8 एवं (for एकं).

33 a) D5.7 तद् (for षड्). K7 -वर्णा: (for -वर्णाः). K1 B6 (marg. as in text) प्रयाणं; D7 प्रधानं (for प्रमाणं). G2 षड्जीर्णवर्णावरसप्रिमाणं (sic). ❀ Cv: षड्जीववर्णाः ईषत्तामस-अतितामस-ईषद्राजस-अतिराजस- ईषत्सात्त्विक-अतिसात्त्विकभेदेन । ❀ — b) Ds1 धूम्रो (for धूम्रो). B6 अयातु; D5.7 अप्यस्य; M1.5–7 अथापि (for °स्य). T1 G1–3 कृष्णं नीलं धूम्रमसह्य(G2 °थाप्य-; G3 °थास्य)वर्णं; T2 कृष्णं नीलं धूम्रमथान्य- मध्यं. — c) G2 कस्तं (for रक्तं). K1.2 पुरः (for पुनः). B3 (marg.) षष्ठतरं; Da3.a4 सव्य° (for सह्य°). K1 मुखं; T1 G1.3 परं (for सुखं). K1. 2.4.7 D4.5.7.9 च (for तु). — After 33abc, G2 repeats 32c. — d) K1 -कर्णः; Ds1 -वर्णे; T2 -वर्णा (for -वर्णं). K6 B3 स्वसुखं; B7 प्रसुखं; B9 D5.7 सुसुखं; G1 ससुखं (for सु°). B3 T G1.3 M1.5–7 तु (for च).

34 a) K4 परे (for परं). K4 तु सुक्लं; K7 D4.8 विफलं; पराणां; B3 च शुक्लाद् (for तु शुक्लं). D3 परं (for विमलं). — b) D5 M7 गतक्रमं (for °क्लमं). Da4 सिध्यंति; G2 विध्यति. K4 दानवेंद्रं; Da4 °विंद्र. — c) K2 lacuna for गत्वा तु योनि. D4.8 D2 lacuna (for विमलं). D5 योगि- (for योनि-). V1 नु; T2 कु- (for तु). D7 T G1–3 B0.7–9 Dn1.n4 Ds2 D2.8 -प्रभवाणि दैत्य; D7 T G1–3 °वानती(G2 °दी)त्य (for °वानि दैत्य). — d) M1 जीवं (for जीवः).

35 a) Ds1 G2 गतिश्च (for गतिं). K1.2.4 चायं; K1.2.4 V1 D5 एव; K7 G2 च या (for च यां). K2 D4.9 एष; D8 D7 T G1–3 आप (for आह). K2 वेद; K4 देव; K7 D4.5.7.9 T G1–3 जीवो (for देवो). — b) K6 पुनर् (for शुभं). K6 वापि; B0.6.7.8 (marg. as in text).9 Das.a4 Dn1.n4 D8 D2.5.6.8 D7 T G1.8 चाप; G2 चापं (for चाह). ❀ Cv: वापि;

C. 12. 10061
B. 12. 281(80). 36
K. 12. 286. 36

शतं सहस्राणि चतुर्दशेह
परा गतिर्जीवगुणस्य दैत्य ।
आरोहणं तत्कृतमेव विद्धि
स्थानं तथा निःसरणं च तेषाम् ॥ ३६

कृष्णस्य वर्णस्य गतिर्निकृष्टा
स मज्जते नरके पच्यमानः ।
स्थानं तथा दुर्गतिभिस्तु तस्य
प्रजाविसर्गान्सुबहून्वदन्ति ॥ ३७

शतं सहस्राणि ततश्चरित्वा
प्राप्नोति वर्णं हरितं तु पश्चात् ।
स चैव तस्मिन्निवसत्यनीशो
युगक्षये तमसा संवृतात्मा ॥ ३८

स वै यदा सत्त्वगुणेन युक्त-
स्तमो व्यपोहन्घटते स्वबुद्ध्या ।
स लोहितं वर्णमुपैति नीलो
मनुष्यलोके परिवर्तते च ॥ ३९

स तत्र संहारविसर्गमेव
स्वकर्मजैर्बन्धनैः क्लिश्यमानः ।

शुभं दर्शनम्, वैष्णवसिद्धान्तम् । ❀ — c) K4 G2 M7 गतिं पुनर्; V1 पुनर्गतिर् (by transp.). D5. 7 धर्म-; G1 सर्व- (for वर्ण-). K4 -कृत्वा; G1 M1. 6 -कृताः; G2 -कृतः (for -कृता). — d) D5. 7 वर्णास्. K4 [s] सुरेंद्रा; Da3. a4 Ds1 °रेंद्रः.

36 D4 om. (hapl.) 36–37. — a) K1. 2. 4 चतुर्दशाथ; G2 °र्दशास्य (for °र्दशेह). — b) K6 Da3 Ds1 गति- (for गतिर्). K1. 2. 4. 7 V1 B8 D9 T G1–3 -गणस्य (for -गुणस्य). — c) G1 अहोरणं (for आरोहणं). K1 तत्रमसैव (sic); K3. 4 तस्य ममैव; K6 B6–9 Da4 D5–7 तत्क्रममेव; K7 D9 तच्च (D9 °व) ममैव (for तत्कृतमेव). K2 बुद्धिं; T1 G1 सिद्धि (for विद्धि). ❀ Cs: आरोहणं, पूर्वस्माद्धारिद्रवर्णात् शुक्लवर्णप्राप्तिः । ❀ — d) D8 स्थितिस् (for स्थानं). D8 om. (hapl.) from निःसरणं up to स्थानं (in 37c). K2 निस्सरणं (for निःस°). ❀ Cp: येन क्रमेणारोहणं स्थानं च, तत्क्रममेव तेषां निःसरणम् । ❀ — After 36, D5. 7 T1 G1–3 Kumbh. ed. read 44ab (D5. 7 Kumbh. ed. repeating it in its proper place). — After the first occurrence of 44ab, Kumbh. ed. ins.:

727* अतिप्रसक्तो निरयाच्च दैत्य
ततस्ततः संपरिवर्तते च ।

37 D4 om. 37; D8 om. up to स्थानं (for both, cf. v. l. 36). — a) K1 कर्णस्य (for वर्णस्य). Da3 [अ]गतिर्; G2 गतिं (for गतिर्). K1 न कृष्णा; K4 न कृष्टा (for निकृष्टा). — b) K4. 6 B7 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6 सज्जते; D5 मज्यते; G2 माजिते (for मज्जते). K1. 2 पइयमानः; D2 पच° (for पच्य°). — c) K1. 2 B0 D9 M1. 5–7 यथा (for तथा). M1 om. from तिभि up to वर्णं (in 39c). K7 D9 दुर्गतिभि(D9 °क)स् (for दुर्गति°). G2 स्थानं तथा धूम्रगतिर्गतिस्तु. — d) K7 D9 T G1–3 M7 -निसर्गान्; D5. 7 -विसर्गं (for °र्गान्). D8 स- (for सु-). K1 corrupt. K2 प्रवदंति सुबहून् (for सुबहून्वदन्ति).

38 M1 om. 38 (cf. v. l. 37). — a) D8 reads from शतं up to क्षये (in 38d) twice. M5. 6 तथा (for ततश्). D5 त्वरित्वा (for च°). — b) V1 B8 च; D8 (both times) lacuna (for तु). — c) K1. 2. 4 सदैव; Da4 स त्वैव; G2 न चैव (for स चैव). K2. 4 अनीचो; Da3 °सो (for °शो). — d) T G1–3 M6. 7 युगक्षयं (for °क्षये). K6 B0 (marg. as in text). 7. 9 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 तपसा; V1 lacuna (for तमसा). — After 38, T G1–3 read 41cd.

39 M1 om. up to वर्णं (cf. v. l. 37). — a) K6 B7 Da4 सदा; B0 (marg. as in text) तदा; T2 यथा; G2 यावन् (for यदा). T G1–3 धूम्र- (for सत्त्व-). G1 -गणेन (for -गुणेन). — b) G2 ततो (for तमो). K4 V1 B0 D5. 7 व्यपोहं (for °हन्). T2 ह; M5. 6 च (for स्व-). K1 तमो व्यपोहं घटते सुबुद्धा; K7 D4. 9 तमो व्यपोहेत अतंद्रितो वै. — T G1–3 transp. 39cd and 40ab. — c) K7 लोहित- (for °तं). K7 D4. 9 उपै(K7 °पे)त्य (for उपैति). K6 B0. 6–8 (orig.). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 नीलान्; T G1–3 M1. 5–7 जीवो (for नीलो). — d) G2 पथि (for परि-). D4. 5 -वर्ततेव (for °ते च).

40 T G1–3 transp. 39cd and 40ab. — a) K1. 2. 4 संघात- (for संहार-). K7 D4. 9 -विकल्पम् (for -विसर्गम्). K6 V1 B0. 6–8 एवं; B9 Dn1. n4 Ds1 D2. 3. 6. 8 T G1–3 M1. 5–7 एकं (for एव). — b) K1 स्वकर्मणैर्; K4 B6 Da3 Dn1. n4 Ds D2–4. 6. 8. 9 स्वधर्म-

ततः स हारिद्रमुपैति वर्णं
संहारविक्षेपशते व्यतीते ॥ ४०
हारिद्रवर्णस्तु प्रजाविसर्गा-
न्सहस्रशस्तिष्ठति संचरन्वै ।
अविप्रमुक्तो निरये च दैत्य
ततः सहस्राणि दशापराणि ॥ ४१
गतीः सहस्राणि च पञ्च तस्य
चत्वारि संवर्तकृतानि चैव ।
विमुक्तमेनं निरयाच्च विद्धि
सर्वेषु चान्येषु च संभवेषु ॥ ४२
स देवलोके विहरत्यभीक्ष्णं
ततश्च्युतो मानुषतामुपैति ।
संहारविक्षेपशतानि चाष्टौ
मर्त्येषु तिष्ठन्नमृतत्वमेति ॥ ४३
सोऽस्मादथ भ्रश्यति कालयोगा-
त्कृष्णे तले तिष्ठति सर्वकष्टे ।
यथा त्वयं सिध्यति जीवलोक-
स्तत्तेऽभिधास्याम्यसुरप्रवीर ॥ ४४

C. 12. 10069
B. 12. 281 (280). 44
K. 12. 286. 45

जैर्; D5.7 स क° (for स्वक°). Dn4 क्लिश्यमानं; D4 °मानाः. — c) Da3.a4 स तत्र (for ततः स). B7 D8 संहारम्; G2 हानिद्राम् (sic) (for हारिद्रम्). — d) K6 -निक्षेप-; D5.7 -प्रक्षेप- (for -विक्षेप-). K1.2.4 -गती (K4 °तीर्); T1 G1-3 -गतैर् (for -शते). K1 व्यप्रीत्य; K2.4 व्यतीत्य (for °ते). ❀ Cn: व्यतीते, व्यतिगच्छति, कर्मव्यतिहारे तङ् (Pāṇini 1. 3. 14) । गतिकान्त्यर्थस्य "वी"धातोः अन्तःप्रश्लिष्टस्य "ई"धातोर्व्यतिपूर्वस्येदं रूपम् (cf. Kaumudī on Pāṇini 6. 4. 66.) । ❀

41 a) D6 हरिद्र-; G2 हानिद्र- (sic) (for हारिद्र-). B8 (marg. as in text) -वर्णं; T G1-3 M1.5-7 -वर्णे (for -वर्णस्). Da3.a4 D4.9 सु- (for तु). B0 तदा; D5.7 तथा (for प्रजा-). K1.2.4 -विसर्गे; K6 B9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.6.8 -विसर्गात्; V1 B8 (marg. as in text) -विसर्गां; D5.7 M1.5-7 -विसर्गं (for °र्गान्). — T G1-3 read 41cd after 38. — c) K1.6.7 B0.7.9 Da3.a4 D4.9 T G1-3 अविप्रयुक्तो (for °मुक्तो). K1.2.7 B0 D4.5.7.9 निरयेन (K1.7 [orig.] °येण); T G1-3 नरकेण; M1.5-7 निरयाच्च (for °ये च). D5.6 दैत्यस् (for दैत्य). — d) K1.2.4 B8 D5.7 T2 M7 दशावराणि; Da3 दश पराणि.

42 a) K4 गती-; K7 D9 जाती-; B8 (marg.) गताः; Ds2 गीताः; D4 जातीः; D5.7 ततः; T G1-3 M1.6.7 गतिः (for गतीः). M5 चरं च (for च पञ्च). — b) Ds2 चैवं (for चैव). ❀ Cn: संवर्तकृतानि, कल्पे कल्पे कृतानि ॥ Cs: संवर्तकृतानि । संवर्तः प्रलयः, कृतं सृष्टिः । जननमरणानीत्यर्थः ॥ Cv: संवर्तकृतानि, महाप्रलयकृतानि । ❀ — c) K6 निर्मुक्तम् (for विमु°). K6 B6 (marg. as in text).8 (marg.) एवं; M7 एतत् (for एनं). G2 निरयश्च (for °याच्च). ❀ Cp: निरयात्, पापात् । ❀ — d) Da4 om. चान्ये. K7 om. च.

43 a) Ds1 G1.2 दैवलोके (for देव°). K1.2.4.7 B8 (marg. as in text) D4.9 T2 G1-3 विचरति; B9 विहरसि; T1 M7 विचरंति (for विहरति). B8 (orig.) अभीतस्; B8 (marg.) अतीक्ष्णं; B9 G2 अभीक्ष्णां (for °क्ष्णं). — b) K1.2.4 ततो (for च्युतो). — K2.4 om. (hapl.) 43cd. — c) G1 -ततानि (for -शतानि). D4 वाष्टौ (for चाष्टौ). — d) B0.9 Dn1.n4 D8 D2.3.6.8 तिष्ठत्यमृतत्वम् (for तिष्ठन्न°). K7 अमृतत्वे; T G1-3 अमलत्वम् (for अमृत°).

44 D5.7 T1 G1-3 Kumbh. ed. read 44ab (D5.7 Kumbh. ed. repeating it here) after 36. — a) T1 G1-3 यो (for सो). K6.7 अप-; T2 अपि (for अथ). K2 भ्रंशति; K6 D4 -भ्रस्यति (for भ्रश्यति). D5.7 (both first time) योस्मादशं भ्राम्यति कालयोगात्; G2 corrupt. — G2 om. 44b. — b) K1.2 V1 कृष्णांतरे; K6 कृष्णे जने; K7 D4.9 कृष्णे बले; Ds1 कृष्णं तले; D5.7 (both first time) T G1.3 M1.5-7 कृष्णो वर्णे (for कृष्णे तले). K1.2.4.7 D2 सर्वकाष्टे; B9 Dn1.n4 Ds1 D8 °कृष्टे; Da3.a4 °कल्पे; D5.7 (both first time) °कंठे (for °कष्टे). °कृच्छ्रे; D5.7 (both second time) — c) K6 तथा (for यथा). T2 त्वया (for त्वयं). K1 D4 भिध्यति; B6 (marg. as in text) D5 D8 विध्यति (for सि°). K2 (also M1.5.6 तिष्ठति; G2 विध्यति (for सि°). K2 (also B6.7 Da3.a4 D5.7 M1.5-7 as in text) काललोके; D8 °लोकं; Cpp देवलोके (for जीवलोकस्). Cp जीवलोके; — d) D5 T G1.3 ततो (for तत्ते). K1 [s]तिधास्यसि; K2 [s]भिदास्यामि; K4 °धास्य मे; Dn4 °वास्यामि. Dn4 -प्रवीरः. D8 स तेभिधास्याम सुरप्रवीर. T1 G1-3 Cv दैत्यानि (for

45 a) D8 देवानि;

C. 12. 10070
B. 12. 281 (80). 45
K. 12. 286. 46

दैवानि स व्यूहशतानि सप्त
रक्तो हरिद्रोऽथ तथैव शुक्लः ।
संश्रित्य संधावति शुक्लमेत-
मष्टापरानर्च्यतमान्स लोकान् ॥ ४५
अष्टौ च षष्टिं च शतानि यानि
मनोविरुद्धानि महाद्युतीनाम् ।
शुक्लस्य वर्णस्य परा गतिर्या
त्रीण्येव रुद्धानि महानुभाव ॥ ४६
संहारविक्षेपमनिष्टमेकं
चत्वारि चान्यानि वसत्यनीशः ।
षष्ठस्य वर्णस्य परा गतिर्या
सिद्धा विशिष्टस्य गतक्लमस्य ॥ ४७
सप्तोत्तरं तेषु वसत्यनीशः
संहारविक्षेपशतं सशेषम् ।
तस्मादुपावृत्य मनुष्यलोके
ततो महान्मानुषतामुपैति ॥ ४८
तस्मादुपावृत्य ततः क्रमेण
सोऽग्रे स्म संतिष्ठति भूतसर्गम् ।

दैवानि). K7 संव्यूह- (for स व्यूह-). — b) D5. 7 हरिद्रश्च; G2 °द्रेति (for °द्रोऽथ). K7 कृष्णं; B3 (marg.) D4. 5. 7. 9 कृष्णः (for शुक्लः). — D9 reads 45c twice. — c) K1. 4 संभूत्य; K3 संभूति-; K7 D9 (both times) संहृत्य; B6 संस्मृत्य; B7 D5. 7 T G1-3 संसृज्य; Da3. a4 संभूत्य; M1. 5-7 Cpp (gloss: प्राप्य) संसृत्य; Cp संश्रित्य (as in text). D8 T G1-3 शुक्ल (for शुक्लम्). K7 D8 D4. 9 (both times) T G1-3 M7 एव; V1 B0 D5. 7 एतद् (for एतम्). — d) K1 D5. 7 G3 अष्टौ प(D5 व)रान्; K2 अष्टा-पदान्; K4 B9 Da3 Dn1. n4 D2. 8 M1. 5-7 Cv (gloss: अष्टभ्यः अवरान्, सप्तर्षिलोकान्) अष्टावरान्; K7 Ds2 D4. 9 त(Ds2 य)थापरान्; T1 यष्टावरान्; T2 G2 यष्ट्वा(G2 °ष्टा)मरान्; G1 यष्ट्वावरान् (for अष्टापरान्). K7 D4 अर्च्यं(K7 °च्य)तमास्म- (D4 °न्स); B9 D5-7 T2 M1. 5-7 अर्च्यतमा(M7 °रा)न्स; T1 G1-3 अस्य स(G3 त)-मान्स (for अर्च्यत°). K1 सु- (for स).

46 a) K7 om. the first च. K1 शष्टौ; K6 B3 (marg. as in text) Da3. a4 G2 M1. 5. 6 षष्टिश्च; T2 षष्टिंश्च (for षष्टिं). K2. 4 याति; Da1 चैव; D3 (also as in text) तानि; D5. 7 T2 G3 M1. 6. 7 यांति (for यानि). — b) K1. 2 V1 D5. 7 T G1-3 -निरुद्धानि; D2 -विशुद्धानि; Cv (gloss: मरणकाले मनसा ध्यातान्) मनोनुरुद्धान् (for -विरुद्धानि). B3 (marg. as in text) -मतीनां; T G3 -द्युतीनि (for °नाम्). ❀ Cp: मनोविरुद्धानि, मनसः क्षोभकानि। ❀ — After 46ab, T2 reads 47cd. T2 G1 om. 46cd. — c) G3 कृष्णस्य (for वर्णस्य). Ds1 D3 (before corr.) तथा (for परा). D2 गतिं (for गतिर्). — K1. 2. 4. 7 D6 om. (hapl.) 46d-47c. — d) V1 B6 (marg. as in text). 7 Das. a1 M6 त्रीण्याव-; B3 (marg. as in text) त्रीण्यत्र; D4. 5. 7. 9 त्रीण्या(D7 °ण्यां)वि-; T1 G2. 3 M7 तृष्णावि-(G2 °नि-); M1. 5 त्रीण्यापि (for त्रीण्येव). B1. 1 Dn4 Ds1 D7 M1. 5. 6 महानुभावः; T1 G2. 3 °द्युतीनां (for °नुभाव). ❀ Cv (reading तृष्णाविरुद्धा): तृष्णया अविरुद्धा, आकाङ्क्षितसकलफलदात्री। ❀

47 K1. 2. 4. 7. D6 om. 47abc (cf. v. l. 46). D1 om. (hapl.) 47a-48a. T G1-3 read 47ab after 48. — a) V1 B3 Da3. a1 T G3 -विक्षेपनिविष्टम्; G1 °मति-ष्टिम् (for °मनिष्टम्). Da1 एके (for एकं). — V1 reads 47b on marg. — b) K6 om. चान्यानि. Ds1 D2 वसंति. ❀ Cn: अनीशः, योगैश्वर्योपस्थापितादिव्यान्भोगांस्त्यक्तुमसमर्थः। ❀ — D5. 7 om. 47c-48d. T1 reads 47cd after 46ab. — d) K1 सिद्धानि शिष्टस्य; K1 B6. 8 (both marg.) Da3. a1 सिद्धा (Da3. a1 °द्धो) व सिद्धस्य; K7 B6 (orig.). 7. 9 सिद्धावशि(B7 °सि)ष्टस्य; B0. 9 Dn1 Ds1 D2. 6. 8 सिद्धावसिद्धस्य; T G2. 3 सिद्धा विशिष्टस्य; Cv सिद्धा विशुद्धस्य (for सिद्धा विशिष्टस्य). Da3. a1 -क्रमस्य (for -क्लमस्य). ❀ Cn: सिद्धाव सिद्धस्य, शुद्धब्रह्मसाक्षात्कारेण जीवन्मुक्ततामप्राप्तस्य। ❀

48 D4 om. 48a; D5. 7. om. 48 (for both, cf. v. l. 47). — a) K1 सप्तो तु; K3 ततोंतरं; K1 ततोत्तरे (for सप्तोत्तरं). K6 V1 B0. 6-9 Da3. a1 Dn1. n4 Ds1 D2. 3. 6. 8 तत्र (for तेषु). K1 वसंति; K1 D9 चरति. K4 अनीक्षः; T1 G2 अनीशं. ❀ Cv: सप्तोत्तरं, सप्तपाताललोकेभ्य उत्तरम्। ❀ — b) K4 विशेषं; D8 स्वशेषं; T G1. 2 M7 सशेषः. — c) K1 उपावृत्य; D6 °कृत्य; T1 G1. 3 अपावृत्य (for उपा°). K7 om. from मनुष्य up to मुपैति (in 48d). V1 B0. 7. 9 Da1 D8 D2. 3. 6. 8 G2 -लोके (for -लोकं). — d) B0 T1 महा (for महान्). — After 48, T G1-3 read 47cd.

स सप्तकृत्वश्च परैति लोका-
न्संहारविक्षेपकृतप्रवासः ॥ ४९

सप्तैव संहारमुपप्लवानि
संभाव्य संतिष्ठति सिद्धलोके ।
ततोऽव्ययं स्थानमनन्तमेति
देवस्य विष्णोरथ ब्रह्मणश्च ।
शेषस्य चैवाथ नरस्य चैव
देवस्य विष्णोः परमस्य चैव ॥ ५०

संहारकाले परिदग्धकाया
ब्रह्माणमायान्ति सदा प्रजा हि ।
चेष्टात्मनो देवगणाश्च सर्वे
ये ब्रह्मलोकादमराः स्म तेऽपि ॥ ५१

प्रजाविसर्गं तु सशेषकालं
स्थानानि स्वान्येव सरन्ति जीवाः ।
निःशेषाणां तत्पदं यान्ति चान्ते
सर्वापदा ये सदृशा मनुष्याः ॥ ५२

ये तु च्युताः सिद्धलोकात्क्रमेण
तेषां गतिं यान्ति तथानुपूर्व्या ।

C. 12. 10078
B. 12. 281(80). 33
K. 12. 286. 34

---

49 Da3. a4 om. 49^{ab}. — a) D6 उपाकृत्य; T G1. 3 अपावृत्य (for उपा°). — b) K6 संप्रेणसं- (sic); K7 D4. 9 सोग्रैः समं; V1 Bo. 7. 9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 सोग्रेण सं-; T G3 स्वर्गं स्म सं-; G1 स्वर्गं समं; G2 सोग्रेषु सं- (for सोऽग्रे स्म सं-). B6 भूतसंगं; D5. 7 M7 °सर्गं; T1 G2 °वर्गं; M1. 5. 6 °सर्गः (for °सर्गम्). — c) K2 Da3 -कृत्वाश्च (for -कृत्वश्च). D3. 4 च परेति; T1 G1-3 समुपैति; M7 च उपैति (for च परैति). — d) K6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5-8 -प्रभावः; D4 -प्रवासाः (for °सः).

50 a) K2 संहार (for °रम्). T2 उपप्लवांश्च (for °प्लवानि). K4 सप्तैव संहारतपप्लवानि. ❀ Cn: संहारम् इति णमुलन्तम् । सप्त भूरादिसत्यलोकान्ताँल्लोकान्, मनोबुद्धिसहितानि ज्ञानेन्द्रियाणि वा संहृत्यैव, बोधेन बाधित्वा ॥ Cs: उपप्लवानि, मरणानि । संहारं यावत्कल्पं । ❀ — b) D5. 7 संभाव्य यस् (for संभाव्य सं-). K6. 7 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-8 M1. 5. 6 जीव- (for सिद्ध-). K7 D4 -लोकः (for -लोके). ❀ Cs: संभाव्य, अनुभूय । ❀ — c) Dn4 [ऽ]व्यय- (for °यं). G2 एव (for एति). — d) K2 देवश्च; B9 दैवस्य (for दे°). D5 ब्राह्मणश्च (for ब्र°). — e) D5. 7 चैकस्य; T G1-3 M1. 5-7 देवस्य (for चैवाथ). ❀ Ca: शेषस्य, संकर्षणाख्यस्य । ❀ — f) Ds1 चैवं (for चैव).

51 a) Da3. a4 M6 -कायो; T1 G1. 3 -देहा (for काया). ❀ Ca: परिदग्धकाया, क्षीणभौतिकलिङ्गैकदेहाः । ❀ — b) D4 आयाति. T1 G1 3 तदा; G2 तथा (for सदा). — c) K2 चाष्टात्मनो; G1 द्वेष्टात्मनो; M1 चेष्टात्मानो (for °त्मनो). — d) Ds2 यं (for ये). T G1-3 M1. 5-7 -लोके (for -लोकाद्). K1. 2. 4 B1. 9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 अपराः स्म (K1 स); T G1. 3 M1. 5-7 ह्यमराः स्म (M1. 5. 6 °राश्च); G2 [ऽ]प्यमराः स्म (for अमराः स्म). D7 ते ते (for तेऽपि).

52 a) K7 V1 D4. 5. 7. 9 M7 -निसर्गं; Da3. a4 D8 Cv -विसर्गे; T G1-3 -निसर्गे (for -विसर्गं). K6 D5. 7 च; D4. 9 नु (for तु). K1. 2. 4 सदेश-; K6 V1 D5. 7. 9 सदैव-; K7 lacuna; D4 सदेव- (for सशेष-). K4 -काले; D3 T G1-3 M7 C3. v -कालाः (for -कालं). ❀ Cp: प्रजाविसर्गं प्राप्य सशेषकालं, सशेषाः, कर्मशेषर[स]हिताः । विभक्तिलोपः छान्दसः ॥ Cv: सशेषकालाः, संसारानुभावककालशेषसहिताः । ❀ — b) K6 तान्येव; B3 स्वान्येव; D4 वान्येव K7 D9 चान्येव (D9 °न्ये च); K2 D8 (marg. as in text) चरंति; V1 (for स्वा°). D4 सरति; D5. 7 Bo. 6 Ds T1 G1-3 M1. 5. 6 वसंति; Da3. a4 जीवः. — K6 om. रमंति (for सरन्ति). Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 Cs निःशेषतस्; 52^{c}–61^{d}. — c) Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 Cs निःशेषतस्; G2 निश्रेष्टा वै (for निःशे- T G1. 3 M1. 5-7 निःशेषा वै; Ds1 (also as in षाणां). V1 B6 (marg.) चान्ये; text) चात्मे; G2 ते वै (for चान्ते). — d) K1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 D2-9 Cp सर्वे देवा ये; V1 सर्वाश्च चार्यं; D8 T G1-3 M1. 5-7 Cs (gloss: श्वेतद्वीपवासिभिः) सर्वावदातैः (for सर्वापदा ये). B7 सदृशा न; Da3. a4 D4 सदशा (for सदृशा). K1 मनुष्यः.

53 K6 om. 53 (cf. v. l. 52). — a) K1 ये तु द्युताः; D4. 9 येनुच्युताः; D8 T2 Cs ये न च्युताः; T1 G1. 3 ये च च्युताः; G2 यच्छंस्युतान् D5 येवच्युताः; (sic) (for ये तु च्युताः). K1. 2. 4 Bo. 7 Da4 सिद्ध(Bo °द्धि)लोकाः; V1 T3 G1. 2 सिद्ध(G1 °द्धि)लोकान्; D8 (marg. as in text) स्वर्गलोकात्; M1 खिग्ध° (for सिद्ध°). — b) V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. T1 G3 यया; M7 तदा (for तथा). K4 D6

C. 12. 10079
B. 12. 28. [80]. 53
K. 12. 286. 54

जीवाः परे तद्बलवेषरूपा
विधिं स्वकं यान्ति विपर्ययेण ॥ ५३
स यावदेवास्ति सशेषभुक्ते
प्रजाश्च देव्यौ च तथैव शुक्रे ।
तावत्तदा तेषु विशुद्धभावः
संयम्य पञ्चेन्द्रियरूपमेतत् ॥ ५४
शुद्धां गतिं तां परमां परैति
शुद्धेन नित्यं मनसा विचिन्वन् ।
ततोऽव्ययं स्थानमुपैति ब्रह्म
दुष्प्रापमभ्येति स शाश्वतं वै ।
इत्येतदाख्यातमहीनसत्त्व
नारायणस्येह बलं मया ते ॥ ५५
वृत्र उवाच ।
एवं गते मे न विषादोऽस्ति कश्चि-
त्सम्यक्च पश्यामि वचस्तवैतत् ।
श्रुत्वा च ते वाचमदीनसत्त्व
विकल्मषोऽस्म्यद्य तथा विपाप्मा ॥ ५६
प्रवृत्तमेतद्भगवन्महर्षे

-पूर्व्याः; Da4 -पूर्वा; D7 T1 G1. 3 -पूर्व्यात् (for -पूर्व्या). — ᶜ) K7 Ds1 T2 जीवापरे; Da3 जीवाप्परे; Da4 जीवाप्यतरे; Dn1 जीवः परे; G2 जीवांबरे (for जीवाः परे). K1. 4 -बलवेश-; V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 Cp -बलतुल्य-; G2 -फलवेष-; M1. 5. 6 -बलमेष- (for °वेष-). — ᵈ) K4 T2 विधिं स्वयं; B0. 9 Dn1. n4 D2. 3. 6. 8 स्वं स्वं (B0 D6 यं यं) विधिं; Ds स्वकं विधिं (by transp.); G2 विधिं स्वका. K4 कांति- (for यान्ति). K4 विपर्ययेन.

54 K6 om. 54 (cf. v. l. 52). — ᵃ) G2 एवास्त; M1. 5–7 एवास्य (for °स्ति). K2 सुशेष-; B6 (marg.) D4–7. 9 T G1–3 विशेष- (for स°). K2 M1. 5–7 -भक्ते; K7 Ds1 D2. 6 -भुंक्ते; D5. 7 -भक्तेः; T G1–3 -भावः; Cv -भुक्तिः (for -भुक्ते). K1 मयावदेवास्तिमशेषभक्ते (sic); Da3. a4 मयावदेव्यस्ति विशेष उक्ते. ❀ Cs: सः, सिद्धलोकप्रच्युतिराहित्याख्यविशेषभावो, वैशिष्ट्यप्राप्तिर्यावदस्ति । ❀ — ᵇ) K2 T1 G3 M6 देव्याश्च; V1 Ds Cs दिव्ये च; B6 संभाव्य; B6 (also) देवौ च; D3. 5. 7 दैव्यौ च; T2 दिव्याश्च; G1 दैव्याश्च; G2 देव्यै च (for देव्यौ च). T1 G1–3 च (for [ए]व). D7 सूक्ते (for शुक्रे). — ᶜ) K2. 4 तथा तेषु; K7 B6 D4. 9 तदा (B6 °था) स्वे सु-; V1 B0. 7–9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 तदंगे (B3 °ते) षु; T1 G1–3 तु नान्येषु; T2 M1. 5–7 तरत्येष (for तदा तेषु). G2 -भावं (for -भावः). — ᵈ) K1. 2. 4. 7 D4. 5. 7. 9 एव (for एतत्).

55 K6 om. 55 (cf. v. l. 52). — ᵃ) D5. 7 मतिं (for गतिं). K7 D4. 9 transp. तां and परमां. K1 ता; D7 मां (for तां). Ds T2 M7 प्रयांति; D5. 7 उपैति; T1 G1. 3 प्रयाति; G2 प्रयंति (for परैति). — ᵇ) K2 शुद्धेव (for °न). G2 सत्त्वं (for नित्यं). D6 विचिन्नं (for °न्वन्). — ᶜ) K1. 2 T2 M7 उपेत्य; M1. 5. 6 उपैत्य (for °ति). K1. 2 Da4 D5. 7 ब्रह्मन् (for ब्रह्म). ❀ Cp: ततः, ज्ञानसमनन्तरमेव । ❀ — ᵈ) K4 M1. 5. 6 दुष्प्राप्यम् (for °पम्). K2 अभ्येत्य; Da4 अन्येति; T1 G1. 3 अन्येन; T2 अप्येति; G2 अत्येति (for अभ्येति). — ᵉ) G1. 2 M1. 5–7 आख्यानम् (for °तम्). B6 (marg. as in text). 7 Da3 D5. 7 T G1–3 M1. 5–7 अदीन- (for अहीन-). K1. 7 V1 D4. 5. 7. 9 T1 G1–3 -सत्त्वं (for -सत्त्व). — ᶠ) D4. 9 फलं (for बलं).

56 K6 om. 56 (cf. v. l. 52). G1 om. the ref. — After the ref., D5. 7 ins.:

728* एवं स देवो भगवानुवाच
सनत्कुमारो मधुराभिभाषी ।

— ᵃ) B7 om. न. G1 om. ऽस्ति. — ᵇ) D5. 7 T2 M7 प्र- (for च). Da3. a4 वरस् (for वचस्). B0. 6. 9 Dn1 Ds D2–4. 6. 8 तथैतत्; B7 D4 (also) तथैव; Dn4 तथैते; D5. 7 तदैव तत्; T1 G1. 3 M7 तवेदं; T2 G2 तदेवं (G2 °व) (for तवैतत्). — ᶜ) K4 B0. 9 Dn1. n4 D2. 3. 6. 8 तु (for च). K1. 2. 7 D4. 9 T G1. 3 M7 वाक्यम्; Dn4 वाधम् (for वाचम्). K2 अहीन- (for अदीन-). K1 -सत्त्वा; D5. 7 T1 G1. 2 -सत्त्वं (for -सत्त्व). — ᵈ) K2 विकल्पदोषोस्म्यद्य; K4 विकल्मखोः सद्य (sic); K7 D4. 9 विनष्टदोषोयं (K7 °षोद्य); Ds विकल्मषौस्म्यद्य (for °षोऽस्म्यद्य).

57 K6 om. 57 (cf. v. l. 52). — ᵃ) K7 प्रवर्तद्; G3 वृत्तं तम् (for प्रवृत्तम्). Ds1 M1 भगवान्; D5. 7 गमनं (for भगवन्). T1 G1. 2 महर्षेद् (for °र्षे). — ᵇ) D5. 7 महामतेश्च; G1 महद्द्युतेश्च (for महाद्युतेश्च). K1. 2. 4 शुक्रम्; B6 (marg.) चित्रम्; D5. 7 चक्षुर् (for चक्रम्).

महाद्युतेश्चक्रमनन्तवीर्यम् ।
विष्णोरनन्तस्य सनातनं त-
त्स्थानं सर्गा यत्र सर्वे प्रवृत्ताः ।
स वै महात्मा पुरुषोत्तमो वै
तस्मिञ्जगत्सर्वमिदं प्रतिष्ठितम् ॥ ५७

भीष्म उवाच ।

एवमुक्त्वा स कौन्तेय वृत्रः प्राणानवासृजत् ।
योजयित्वा तथात्मानं परं स्थानमवाप्तवान् ॥ ५८

युधिष्ठिर उवाच ।

अयं स भगवान्देवः पितामह जनार्दनः ।
सनत्कुमारो वृत्राय यत्तदाख्यातवान्पुरा ॥ ५९

भीष्म उवाच ।

मूलस्थायी स भगवान्स्वेनानन्तेन तेजसा ।
तत्स्थः सृजति तान्भावान्नानारूपान्महातपाः ॥ ६०
तुरीयार्धेन तस्येमं विद्धि केशवमच्युतम् ।
तुरीयार्धेन लोकांस्त्रीन्भावयत्येष बुद्धिमान् ॥ ६१
अर्वाक्स्थितस्तु यः स्थायी कल्पान्ते परिवर्तते ।
स शेते भगवानप्सु योऽसावतिबलः प्रभुः ।
तान्विधाता प्रसन्नात्मा लोकांश्चरति शाश्वतान् ॥ ६२
सर्वाण्यशून्यानि करोत्यनन्तः

C. 12. 10091
B. 12. 281(80). 64
K. 12. 285. 64

B8 (marg.) अतुल्य- (for अनन्त-). D7 -वीर्यै. — c) K1. 2. 7 B8 D4. 9 अचिंत्य(K1. 7 °त)स्य (for अनन्तस्य). B8 सनातनस्य (for °नं तत्). T1 G1–3 यत् (for तत्). — d) K1 सर्वें; K2 सर्गों; B0 Da3 Dn4 D5–7 निसर्गा (Da3 °र्गाद्); B8 विसर्गा; Da4 सर्गाद्; Ds2 ही- सर्गा; M1. 7 सर्गं (for सर्गा). K1 सर्गाः; K2 सर्गः (for सर्वे). — e) K7 D4. 9 [ऽ]च्युतो; T1 G1–3 [ऽ]सौ (for वै). — f) D5. 7 तस्मै (for तस्मिन्). K1 B8. 9 Ds2 प्रतिष्ठं (for °ष्ठितम्).

58 K6 om. 58 (cf. v. l. 52). — a) M1 उक्तः (for उक्त्वा). T G1–3 तु (for स). — b) K1 वृत्राः; K7 वृत्र-; T2 G1 वृत्रं (G1 °तं) (for वृत्रः). M1. 5. 6 अपासृजत् (for अवा°). — c) D8 (marg. as in text) [आ]त्मना (for तथा). — d) K2 पर- (for परं). D5. 7 अवाप्नुयात् (for अवाप्तवान्). — After 58, B6 ins. an addl. colophon [*sub-parvan* : मोक्षधर्म].

59 K6 om. 59 (cf. v. l. 52). K7 reads 59 on marg. K1 om. the ref. — a) Ds1 देवं; M1 देव (for देवः). — d) D4. 9 T2 यं तम्; D6 यं तद् (for यत्तद्). T1 G1–3 यदुवाच पुरा तव.

60 K6 om. 60 (cf. v. l. 52). — a) B0 Dn1. n4 D8 D2. 3. 6. 8 महादेवो (for स भगवान्). K7 D4. 9 च (for स). ❀ Ca : मूलस्थायी, सर्वप्रधानभूतः ईश्वरः ॥ Cp : मूलस्थायी व्यूहरूपः । ❀ — b) K2 Da3. a4 स्वेना- मंतेन (sic); K4 स्वेमानंतेन; B0 Dn1. n4 D8 D2. 3. 6. 8 भगवान्स्वेन; B8 D7 M7 स्वेनानंत्येन; D5 °नन्त्येन (for °नन्तेन). — c) K1. 2 तत्स्थाः; D8 (before corr. as in text) ततः; T1 तस्थौ; G1. 3 तत्स्थुः (for तत्स्थः). V1 सर्वान् (for भावान्). — d) K2 नानार्थपान्; D5. 7 नानुरूपान् (for नाना°). K7 D1 महातपान्; V1 B0. 6. 9 Da3 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5–8 T2 G1. 3 M1. 5–7 °मनाः; B7 °बलाः; Da1 °प्रजाः; T1 G2 °त्मनः (for °तपाः).

61 K6 om. 61 (cf. v. l. 52). — a) Ds Cs. v तुरीयांशेन; T1 G1 तुर्यार्थेन तु; T2 मदीयार्धेन; G2 तुरीयांशेन; M1 तुरीसार्धेन (for तुरीया°). K7 D4. 9 तुष्टे चार्थेन; M1 तुरीसार्धेन; D5. 7 केशेन; T1 G1–3 तस्ये(G3 °स्यै)मे (for तस्यैव; ... तस्येमं). ❀ Ca. n : तुरीयार्धेन, अष्टमभागेन (Cn : अष्ट- मांशेन) ॥ Cp : अर्धपदमंशपरम् । तुरीयांशेन ॥ Cs : तुरी- यांशेन, विश्वतैजसप्राज्ञाख्यमवस्थात्रयमपेक्ष्य तुरीयब्रह्मरूपेण । यद्वा अनिरुद्धांशेनेत्यर्थः । ❀ — After 61ab, T G1–3 M1. 5–7 Kumbh. ed. ins. :

729* तुरीयार्धेन ब्रह्माणं तस्य विद्धि महात्मनः ।

[G1. 3 M1. 5. 6 तुर्यार्धेन तु; Kumbh. ed. तुरीयांशेन (for °यार्धेन). T1 G1 M1. 5. 6 महात्मनाः (T1 °ना) (for °त्मनः).]

— c) K1. 2. 7 D4. 9 स तु(K7 तू)र्यार्धेन; G1 तुर्यार्धेन च (for तुरीयार्धेन). — d) T G1–3 जयत्येष; M7 जन- यतिं (for भाव°). K1. 2. 4 Da4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 [ए]व; T G1–3 हि (for [ए]ष).

62 a) K1 V1 B0. 6. 8 (marg.). 9 Da3. a4 Ds1 D2. 3. 5–7 T G1–3 Cp अवाक्स्थि(B8 [orig.] °वस्थि)तस्; K7 D4. 9 अपामंतस्; M1. 5–7 अपां तेषां (for अर्वाक्स्थि- तस्). K2. 4 G2 सत (for यः). K6 शायी; B6 कायी

C. 12. 10091
B. 12. 281(80).64
K. 12. 286. 64

सनत्कुमारः संचरते च लोकान् ।
स चानिरुद्धः सृजते महात्मा
तत्स्थं जगत्सर्वमिदं विचित्रम् ॥ ६३

युधिष्ठिर उवाच ।

वृत्रेण परमार्थज्ञ दृष्टा मन्येऽऽत्मनो गतिः ।
शुभा तस्मात्स सुखितो न शोचति पितामह ॥ ६४

शुक्लः शुक्लाभिजातीयः साध्यो नावर्ततेऽनघ ।
तिर्यग्गतेश्च निर्मुक्तो निरयाच्च पितामह ॥ ६५

हारिद्रवर्णे रक्ते वा वर्तमानस्तु पार्थिव ।
तिर्यगेवानुपश्येत कर्मभिस्तामसैर्वृतः ॥ ६६

वयं तु भृशमापन्ना रक्ताः कष्टमुखेऽसुखे ।
कां गतिं प्रतिपत्स्यामो नीलां कृष्णाधमामथ ॥ ६७

भीष्म उवाच ।

शुद्धाभिजनसंपन्नाः पाण्डवाः संशितव्रताः ।
विहृत्य देवलोकेषु पुनर्मानुष्यमेष्यथ ॥ ६८

प्रजाविसर्गं च सुखेन काले

(for स्थायी). —b) K4 कल्पते; D7 कलांते (for कल्पान्ते). —c) K6 अशेते (for स शेते). K1 बलवान् (for भग°). K1.6 B6.8 (marg.).9 Da3.a4 वत्स (for अप्सु). K2 अचेते बालवद्वत्स. —d) D5.7 अतिबलं; M7 °बल- (for °बलः). —e) K7 D4.9 T1 G1-3 तद्; D5.7 तं (for तान्). D5.7 प्रसन्नोन्यो (for °न्नात्मा). K6 तान्विधाय स सन्नात्मा. —f) K1.2.4 Dn4 लोकाश्च. K1.4 शाश्वतां.

63 a) T G1-3 M1.5-7 शून्यानि (for [अ]शू°). M1 करोतु (for °ति). D5.7 असत्तः (for अनन्तः). ❀ Cp: अशून्यानि, पुत्रपौत्रादिद्वारा पूर्णानि । ❀ —b) K6 V1 B0.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5-8 सनातनः (for सनत्कुमारः). K2 Da3.a4 G2 स चरते; T2 संचरंस्ये. K1.2.4 D5.7 स; D4 वा (for च). —c) K2 B9 Da3.a4 D5.7 चानिरुद्धं (for °रुद्धः). Dn4 सृजति. —d) D5 T1 G1.3 तस्थौ; D7 तस्मै (for तत्स्थं). K1.2.7 Da4 पवित्रं; D5.7 च चित्रं (for विचित्रम्).

64 D5 वृत्र (for युधिष्ठिर). —a) G3 वृत्रे च (for वृत्रेण). K6 B8 परमात्मज्ञ; K7 G2 °र्थज्ञः; D5.7 °र्थज्ञं; G3 °र्थज्ञे; M1.5-7 °र्थं च (for °र्थज्ञ). —b) K4 G3 दृष्ट्वा; G2 कृत्वा (for दृष्टा). K1.2.4.7 D4.6.9 T1 G2.3 M1.5-7 मनो- (for ऽऽत्मनो). T1 G3 -गतिं; G2 -गतं (for गतिः). D5.7 दृष्ट्वा तत्र मनोगतिं. —c) V1 M5.6 शुद्धा (V1 °द्धात्); B0.8 Dn4 Ds1 D3.5.7 शुभात्; M7 शुभौ (for शुभा). B8 (marg. as in text) समुत्थितो; Dn4 D3-5.7 स सुखिनो (D3 °ता). T G1-3 सुखादस्मादसुखि(G1 °हि)तो. —d) M5.6 लोके न (hypermetric) (for न).

65 K1 om. (hapl.) 65. —a) Ds1 T2 G1.2 M7 शुक्ल- (for शुक्लः). K4 -पाती यः; G1 -जातीय- (for °यः). K2 शुक्लशुक्लतपातपातीयः (corrupt); D5.7 शुक्लाशुक्लौ विजानीयात्. —b) K6 संख्या; K1 G... संख्यां; B9 Da3.a4 Dn4 Ds2 D3 साध्या; D3 सांख्य... T2 सद्यो (for साध्यो). K7 [ऽ]नव; T1 G1.3 [ऽ]... नघः. D5.7 ताभ्यामावर्तते जगत्. —c) D7 तिर्यग्... (for °तेश्च). T2 निर्युक्तो.

66 a) K2 B6 T1 G1 हरिद्र- (for हा°). K... -वर्णौ (for -वर्णे). K1.2 रक्तो; K6 वर्णे (for रक्ते). —b) K1 वर्तमानास्. B8 यः पुमान्; D4.9 पार्थिव... —c) K1.2.4 अनुपर्येति; D5.7 °वर्तेते (for °पश्येत). —d) K6 तापसैर् (for तामसैर्). B8 (marg. as in text) युतः; D5.7 [वृ]ताः; G2 स्मृतः.

67 a) G1 भवम् (for भृशम्). Dn4 अत्यन्ता(...आपन्ना). ❀ Cp: आपन्नाः, आपद्ग्रस्ताः । ❀ —b) K6 T... Da3.a4 रक्त- (for रक्ताः). K1.4 काष्टंसुखे; B... B0.6.7.9 Dn1.n4 Ds D2.3.6.8 M1 Cp दुःखसु(B... D3 Cp °सु)खे; K7 D4.9 कष्टे सुखा; D5.7 ... सुखा; T G2.3 क(T2 का)ष्टाः सुखे; G1 कष्टा सुखे; M5-7 काष्ठसुखे (for कष्टमुखे). M5 न वै (for ऽसुखे). —c) Da3 D4 om. प्रति. —d) D4.9 नीलाः; K1... समां (for नीलां). K1.2.4 कृष्णामथाधमां; D4.9 कृष्णां तथाधमां; D7 T G1-3 कृष्णां समामथ (for कृष्णाधमामथ). D5 नीलां कृष्णाधमा यथा. ❀ Cp (reading कृष्णामथाधमाम्): कृष्णया सहितामधमां कृष्ण... धमाम् । ❀

68 a) T1 G1-3 शुक्लाभिजन- (for शुद्धा°). K1.2 संश्रित-; Da3.a4 ससिते (sic); D3 D7... शांसित- (for संशित-). —c) Ds1 किं हृत्य (for विहृत्य). —d) B0.6.7 Da4 Dn1.n4 Ds D2.3 T2 मानुषम् (... °ष्यम्). K1.2.7 D4.5.7-9 आप्स्यथ (for एष्यथ).

69 a) Ds1 प्रजाविसर्गौ; D5.7 °विसर्गाच्च; T1 ... °विसर्गं; T2 G2.3 M1.5-7 °निसर्गं (for °विसर्गं).

प्रत्येत्य देवेषु सुखानि भुक्त्वा ।
सुखेन संयास्यथ सिद्धसंख्यां
मा वो भयं भूद्विमलाः स्थ सर्वे ॥ ६९

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७१ ॥

२७२

युधिष्ठिर उवाच ।
अहो धर्मिष्ठता तात वृत्रस्यामिततेजसः ।
यस्य विज्ञानमतुलं विष्णोर्भक्तिश्च तादृशी ॥ १
दुर्विज्ञेयमिदं तात विष्णोरमिततेजसः ।
कथं वा राजशार्दूल पदं तज्ज्ञातवानसौ ॥ २
भवता कथितं ह्येतच्छ्रद्दधे चाहमच्युत ।
भूयस्तु मे समुत्पन्ना बुद्धिरव्यक्तदर्शनात् ॥ ३
कथं विनिहतो वृत्रः शक्रेण भरतर्षभ ।

C. 12. 10101
B. 12. 282[1]. 4
K. 12. 287. 4

तु (for च). $K_{2.4}$ मुखेन (for सु°). Ds_1 T G_{1-3} $M_{1.5-7}$ लोके (for काले). — ^{b}) K_2 D_6 प्रेत्ययेत्य देवेषु; T G_{1-3} $M_{1.5-7}$ प्रेत्या(G_2 °त्य)न्यदेहे(T_2 °शे)षु (for प्रत्येत्य देवेषु). G_2 सुखेन (for सुखानि). K_4 $Da_{3.a4}$ Ds_1 भुक्ता; K_6 $D_{2.6}$ भुंक्त्वा; G_2 गत्वा (for भुक्त्वा). — ^{c}) K_6 Bo Ds $D_{3.6}$ सिद्धसौख्या; K_7 Dn_4 $D_{4.9}$ °संख्या; $Da_{3.a4}$ G_2 °संघा; $D_{5.7}$ °संघान्; T_1 G_1 सिद्ध(T_1 °द्धि)संख्यं (for °संख्यां). — ^{d}) G_8 न (for मा). K_2 यो; K_7 D_9 वा (for वो). B_8 (marg.) भूर् (for भूद्). $K_{1.2.4}$ विमलार्थसर्गं (sic) (for °लाः स्थ सर्वे). T $G_{1.8}$ $M_{1.5-7}$ मा वो भयं भवतु ($M_{1.5-7}$ °ति) न वोस्ति पापं (G_1 वोस्तु पापं; G_8 वोस्ति पापः); G_2 मा वो भयं वास्तु न वास्तु पापं.

Colophon. $Ś_1$ G_6 missing: $K_{8.5}$ B_{1-5} $Da_{1.a2}$ $Dn_{2.n3}$ D_1 $G_{4.5}$ M_{2-4} absent. — *Sub-parvan:* $K_{1.2.4.6.7}$ V_1 $Bo_{.6-9}$ $Da_{3.a4}$ $Dn_{1.n4}$ Ds D_{2-9} T G_{1-3} $M_{1.5-7}$ मोक्षधर्म. — *Adhy. name:* $K_{1.2.4.6}$ $Bo_{.7.8}$ $Da_{3.a4}$ $Dn_{1.n4}$ Ds $D_{2.3.6.8}$ वृत्रगीताः समाप्ताः; K_7 $D_{4.5.7.9}$ वृत्रगीतासु कर्मविपाकः; V_1 $B_{6.9}$ G_2 वृत्रगीता; M_{5-7} वृत्रगीतायां नारायणबलकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K_6 5; B_7 104; Dn_1 Ds_2 D_7 T_1 $G_{1.8}$ M_5 106; Dn_4 $M_{1.6.7}$ 105; D_8 G_3 100; T_2 119. — *Śloka no.:* Da_4 72; Dn_1 D_8 71; Dn_4 69.

272

☞ This adhy. is missing in $Ś_1$ G_3 (cf. v. l. 12. 263. 52; 259. 1).

1 ^{a}) K_3 G_1 धर्मिष्ठिता. B_8 (marg.) T $G_{1.8}$ तस्य (for तात). — ^{c}) Dn_1 D_5 यज्ञ- (for यस्य). $M_{1.5-7}$ अखिलं (for अतुलं). — ^{d}) $K_{1.6}$ $Bo_{.6-8}$ Dn_4 Ds $D_{3.8.6.7}$ T_2 G_2 $M_{1.5.6}$ विष्णौ (for विष्णोर्). K_6 V_1 B_8 Da_3 शाश्वती; $D_{5.7}$ यादृशी; G_3 तादृशो (for °शी). Da_4 विष्णौ संभक्तिशाश्वती.

2 ^{a}) $K_{6.7}$ $Bo_{.6-9}$ $Da_{3.a4}$ $Dn_{1.n4}$ Ds $D_{2.3.6.8}$ पदं (for इदं). $M_{1.6.7}$ तस्य (for तात). — ^{b}) K_1 V_1 अस्य(*sup. lin.* as in text)त- (for अमित-). — ^{c}) $K_{1.2}$ तद्; Da_4 च; reads 2^c–5^b on marg. — ^{c}) $K_{1.2}$ तद्; D_8 तु (for वा). — ^{d}) T_1 $G_{1.8}$ वद (for पदं). $K_{4.6}$ V_1 $Dn_{1.n4}$ Ds $D_{2.3.8}$ $K_{1.2}$ T_1 $G_{1.8}$ वि-; Da_4 lacuna; D_5 M_1 तं; D_7 वा (for तज्). तु; K_1 ज्ञान- (for ज्ञात-). M_7 स्वसौ (for असौ).

3 V_1 reads 3 on marg. — ^{a}) G_1 भवतां. $K_{1.2}$ $K_{4.6}$ एतत् (for ह्येतत्). — ^{b}) $D_{5.7}$ न (for च). T_2 अच्युत $Bo_{.6}$ Dn_1 Ds $D_{2.3.5-8}$ अच्युतं; D_4 °तः; (for अच्युत). — ^{c}) B_8 T $G_{1.8}$ च (for तु). — ^{d}) M_8 °नाः K_7 -दर्शन; $D_{4.9}$ T G_{1-3} $M_{1.5.7}$ -दर्शना; (for °नात्).

4 V_1 reads 4 on marg. — ^{a}) K_7 $D_{5.9}$ कथं-चिन्; G_3 M_8 कथं हि (for कथं वि-). — ^{b}) K_6 V_1 $Bo_{.6.7.8}$ (marg. as in text).8 $Da_{3.a4}$ $Dn_{1.n4}$ Ds $D_{2.3.6-8}$ G_3 $M_{1.5-7}$ पुरुषर्षभ (Da_3 °भः) (for भरत°).

C. 12. 10101
B. 12. 282[1]. 4
K. 12. 287. 4

धर्मिष्ठो विष्णुभक्तश्च तत्त्वज्ञश्च पदान्वये ॥ ४
एतन्मे संशयं ब्रूहि पृच्छतो भरतर्षभ ।
वृत्रस्तु राजशार्दूल यथा शक्रेण निर्जितः ॥ ५
यथा चैवाभवद्युद्धं तच्चाचक्ष्व पितामह ।
विस्तरेण महाबाहो परं कौतूहलं हि मे ॥ ६

भीष्म उवाच ।

रथेनेन्द्रः प्रयातो वै सार्धं सुरगणैः पुरा ।
ददर्शाथाग्रतो वृत्रं विष्ठितं पर्वतोपमम् ॥ ७
योजनानां शतान्यूर्ध्वं पञ्चोच्छ्रितमरिंदम ।
शतानि विस्तरेणाथ त्रीण्येवाभ्यधिकानि तु ॥ ८
तत्प्रेक्ष्य तादृशं रूपं त्रैलोक्येनापि दुर्जयम् ।
वृत्रस्य देवाः संत्रस्ता न शान्तिमुपलेभिरे ॥ ९
शक्रस्य तु तदा राजन्नूरुस्तम्भो व्यजायत ।
भयाद्वृत्रस्य सहसा दृष्ट्वा तद्रूपमुत्तमम् ॥ १०
ततो नादः समभवद्वादित्राणां च निस्वनः ।
देवासुराणां सर्वेषां तस्मिन्युद्ध उपस्थिते ॥ ११
अथ वृत्रस्य कौरव्य दृष्ट्वा शक्रमुपस्थितम् ।
न संभ्रमो न भीः काचिदास्था वा समजायत ॥ १२
ततः समभवद्युद्धं त्रैलोक्यस्य भयंकरम् ।
शक्रस्य च सुरेन्द्रस्य वृत्रस्य च महात्मनः ॥ १३

—c) D2.8 धार्मिको; T G1–3 धर्मज्ञो (for धर्मिष्ठो). B9 -भक्तिश् (for -भक्तश्). T1 G1.3 स (for च). —d) K1 D6 यदन्वये; K7 D4.9 परा°; Da4 यदा°; D7 T1 G1.3 तद° (for पदा°).

5 V1 reads 5ab on marg. —a) K1 G2 एतं (for एतन्). —b) K1 पृथतो; B7.8 Dn1.n4 Ds2 D2.3.5–8 M7 पृच्छते; B9 प्रच्छन्ने (for पृच्छतो). D2 पुरुषर्षभ (for भरत°). —c) K1.2.4 V1 T G1.3 M7 स; M1.6 च (for तु). —d) K1 चक्रेण (for श°).

6 b) K1.2 V1 Ds1 D3 (marg.).5.7 T2 तदाचक्ष्व; K7 B9 D4.9 T1 G1 M7 तथा°; G3 ममा° (for तच्चा°). —c) K1.2 महाराज (for °बाहो). —d) D5.7 मम (for हि मे).

7 Ds1 om. the ref. —b) K4.6 V1 B0.6.7.8 (marg.).9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.8 देव- (for सुर-). D5 सह (for पुरा). —c) K1.2 च (for [अ]-थ). Da3.a4 [आ]गतो (for [अ]ग्रतो). —d) K4.7 Dn1.n4 Ds D2–6.8.9 धिष्ठितं; G2 विष्ठितः (for °तं). Dn4 Ds1 D2.3 (marg.).6.8 पर्वतोत्तमं; M7 °पमः.

8 a) K1.2 शतान्येव; M6 Cs (Csp as in text) °दूर्ध्वं (for °न्यूर्ध्वं). —b) T2 अरिंदमं. —d) K1.2 तानि (for त्रीणि). K6 B6.9 Da3.a4 T G1.3 M1.5–7 च; G2 [ए]क- (for [ए]व). K6 V1 B0.6.7.9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.6.8 G2 वै; B3 च; T2 तं (for तु).

9 a) K1.2.4 उत्प्रेक्ष्य; Da3 Dn4 तत्प्रेक्ष; M7 तं प्रेक्ष्य. —b) K2 G3 त्रै(G3 त्रि)लोकेन; K6 °क्येण. K7 [अ]भि- (for [अ]पि). D4 दुर्जयां. —c) G[illegible] संतुष्टा; M1.5–7 तं कायं (for संत्रस्ता).

10 a) T1 G1.3 शतक्रतोस् (for शक्रस्य तु). K[illegible]2.4 तदा स्वेदो (K1 °दे); B3 (marg. as in text) महाराज (for तदा राजन्). —b) Da3 उरुस्तंभो; D[illegible] ऊरुस्कंदं; G1 मरुस्तंभो (for ऊरु°). K6 व्यराजत; [illegible] G3 [ऽ]प्यजायत; G1 प्रजा° (for व्यजा°). K1.2.[illegible] महान्कंपोऽभ्यजायत. —c) D7 T G1.3 तु (D7 [illegible]) तदा (for सहसा). — D8 repeats 10d–11b after 12a.

11 For the repetition in D8, cf. v. l. 10. —[illegible]) D4 (also as in text) मदः (for नादः). —b) D[illegible] तु (for च). K1.2.6.7 Da3 Dn1.n4 D2.4.6.8 (both times) T2 M1.5.6 निःस्वनः (D8 [second time] M[illegible] °नं); T1 G3 निसृतः; G1 निःसृतः (for निस्वनः). —d) K6 V1 B6.7.8 (marg. as in text).9 Da3.a[illegible] T1 G1.3 M7 युद्धे तस्मिन् (by transp.); D5.7 [illegible] युद्धम्. D5.7 उपस्थितं.

12 For the repetition in D8, cf. v. l. 10. D[illegible] om. 12ab. —a) D6 अत्र (for अथ). T2 वृत्रस्तु (for °स्य). K1.2.4 कौंतेय (for कौरव्य). — D3 om. 12cd. —b) K2 चक्रम् (for शक्रम्). K4 B0.6.7.9 Da3.a[illegible] Dn1.n4 Ds D2.3.6.7 T1 G1.3 अवस्थितं (for उप°). —c) M1.5–7 ह्रीः (for भीः). —d) D6 आस्था! (for आस्था). ❀ Ca : आस्था, दृढः प्रत्ययः जेतुमशक्[illegible]यमिति । ❀

13 b) K6 B6.7.8 (marg. as in text).9 Da4 भया[illegible]वहं (for भयंकरम्). —c) G1 [अ]सुरेंद्रस्य (for सुरे°).

असिभिः पट्टिशैः शूलैः शक्तितोमरमुद्गरैः ।
शिलाभिर्विविधाभिश्च कार्मुकैश्च महास्वनैः ॥ १४

अस्त्रैश्च विविधैर्दिव्यैः पावकोल्काभिरेव च ।
देवासुरैस्ततः सैन्यैः सर्वमासीत्समाकुलम् ॥ १५

पितामहपुरोगाश्च सर्वे देवगणास्तथा ।
ऋषयश्च महाभागास्तद्युद्धं द्रष्टुमागमन् ॥ १६

विमानाग्र्यैर्महाराज सिद्धाश्च भरतर्षभ ।
गन्धर्वाश्च विमानाग्र्यैरप्सरोभिः समागमन् ॥ १७

ततोऽन्तरिक्षमावृत्य वृत्रो धर्मभृतां वरः ।
अश्मवर्षेण देवेन्द्रं पर्वतात्समवाकिरत् ॥ १८

ततो देवगणाः क्रुद्धाः सर्वतः शस्त्रवृष्टिभिः ।
अश्मवर्षमपोहन्त वृत्रप्रेरितमाहवे ॥ १९

वृत्रश्च कुरुशार्दूल महामायो महाबलः ।
मोहयामास देवेन्द्रं मायायुद्धेन सर्वतः ॥ २०

तस्य वृत्रार्दितस्याथ मोह आसीच्छतक्रतोः ।
रथंतरेण तं तत्र वसिष्ठः समबोधयत् ॥ २१

वसिष्ठ उवाच ।

देवश्रेष्ठोऽसि देवेन्द्र सुरारिविनिबर्हण ।
त्रैलोक्यबलसंयुक्तः कस्माच्छक्र विषीदसि ॥ २२

एष ब्रह्मा च विष्णुश्च शिवश्चैव जगत्प्रभुः ।

C. 12. 10120
B. 12. 282(1). 23
K. 12. 287. 23

14 ^{a}) $K_{1.2}$ पट्टिसैः; T G_{1-3} M_{7} पट्टपैः; $M_{1.5.6}$ पट्टशैः (for पट्टिशैः). K_{1} शून्यैः (for शूलैः). — ^{b}) Dn_{2} -मुद्गलैः (for -मुद्गरैः). — ^{c}) G_{1} शिवाभिर् (for शिला°).

15 D_{2} om. 15^{a}–16^{b}. — ^{a}) K_{6} V_{1} $B_{0.6-9}$ $Da_{3.4}$ $Dn_{1.n4}$ Ds $D_{3.5.6-8}$ T_{1} $G_{1.3}$ शस्त्रैश्च् (for अस्त्रैश्च्). — ^{b}) K_{2} पायवोल्काभिरेव च (sic). — ^{c}) $M_{1.5-7}$ तथा (for ततः). T_{1} $G_{1.3}$ सर्वैः (for सैन्यैः). — ^{d}) D_{4} om. (hapl.) from समा up to गमन् (in 16^{d}).

16 D_{2} om. 16^{ab}; D_{4} om. 16 (for both, cf. v. l. 15). — ^{a}) K_{6} पितामहं पुरस्कृत्य. — ^{b}) K_{6} Ds_{2} सर्वे- (for सर्वे). K_{4} $G_{1.3}$ तदा (for तथा). — ^{d}) K_{6} तं; $D_{5.7}$ ते (for तद्). Da_{3} युद्धम् (for द्रष्टुम्). $K_{1.2.4}$ आगताः (K_{4} °तः); $Da_{3.a4}$ °मत्; G_{1} °तान् (for °मन्). B_{3} (marg. as in text) तथा द्रष्टुमथागताः.

17 K_{7} D_{9} T_{1} G_{1} om. (hapl.) 17. — ^{a}) V_{1} B_{0} Da_{4} T_{2} G_{2} $M_{1.5.6}$ विमानाग्रैर्. — ^{c}) V_{1} $B_{0.6-9}$ Da_{4} Dn_{4} Ds_{2} $D_{2.3.5-7}$ T_{2} $G_{2.3}$ $M_{1.5.6}$ विमानाग्रैर् (for °ग्र्यैर्). — ^{d}) $K_{1.2.4.6}$ $B_{7.8}$ (marg.).$_{9}$ $Da_{3.a4}$ सहागमन् (for समा°).

18 ^{a}) K_{7} ततोंतरीक्षे; V_{1} $B_{0.6-9}$ °रीक्षम्; Da_{3} Da_{1} °रिक्ष्यम् (for °रिक्षम्). — ^{b}) V_{1} $D_{5.6}$ वर (for वरः). — ^{c}) K_{7} $D_{4.9}$ महता; V_{1} देवेंद्रः (for देवेन्द्रं). — ^{d}) K_{6} V_{1} B_{6-9} $Da_{3.a4}$ $D_{5.7}$ T G_{1-3} $M_{1.5-7}$ सर्वतः; K_{7} $D_{4.9}$ देवेंद्रं (for पर्वतात्). Da_{4} $D_{4.8}$ M_{7} समवाकिरन् (for °किरत्). B_{0} $Dn_{1.n4}$ Ds $D_{2.3.6.8}$ समाकिरदतिद्रुतं.

19 ^{a}) Ds_{1} रुद्धाः (for क्रुद्धाः). — ^{b}) K_{2} शास्त्र°; K_{4} $B_{7.8}$ $Dn_{1.n4}$ Ds $D_{3.8}$ शर-; K_{7} D_{9} शक्ति- (for शस्त्र-). — D_{7} om. 19^{c}–20^{d}. — ^{c}) K_{6} अश्मवर्षेण मोहंत; Da_{4} °वर्षभयोहंत (sic).

20 D_{7} om. 20 (cf. v. l. 19). — ^{a}) K_{4} D_{5} वृत्रस्य; K_{6} V_{1} $B_{0.6-9}$ $Da_{3.a4}$ $Dn_{1.n4}$ Ds $D_{2.3.6.8}$ T G_{1-3} M_{7} °स्तु (for °श्च). — ^{b}) D_{4} महामाया; $M_{5.6}$ °कायो. D_{8} महाबळः. — ^{d}) $D_{3.4.9}$ -शुद्धेन; G_{1} lacuna (for -युद्धेन). $K_{4.6}$ $B_{0.6.7.8}$ (marg.).$_{9}$ $Da_{3.a4}$ $Dn_{1.n4}$ Ds $D_{2.3.5.6.8}$ T $G_{1.3}$ M_{7} सर्वशः (for °तः).

21 $K_{1.2.4}$ om. 21^{ab}. — ^{a}) B_{8} तत्र (for तस्य). — ^{b}) V_{1} $D_{5.7}$ मोहम् (for मोह). — ^{c}) V_{1} B_{9} $D_{5.7}$ T_{2} $G_{1.3}$ रथांतरेण; D_{8} $M_{1.5.6}$ (*inf. lin.*) अथांतरेण; D_{7} T $G_{1.3}$ C_{a} (gloss: साम्ना) रथंतरेण (as in text). — ^{d}) K_{7} B_{5-9} D_{8} वशिष्ठः संत्रस्तं (for तं तत्र).

22 $K_{1.2.4}$ $G_{1.3}$ om. the ref. $K_{6.7}$ $B_{3.9}$ वशिष्ठ- — ^{a}) K_{4} -श्रेष्ठौ; B_{9} -सृष्टो (for -श्रेष्ठो). V_{1} देवेश (for देवेन्द्र). — ^{b}) B_{0} $Dn_{1.n4}$ Ds $D_{2.3.6.8}$ दैत्या° (for °रिवि-). $K_{1.2.4}$ V_{1} सुर°; T_{1} $G_{1.3}$ सुराराति- (for °रिवि-). B_{3} $Da_{3.a4}$ $D_{5.7.9}$ T_{1} $G_{2.3}$ M_{7} -निबर्हणः (for °र्हण). — ^{c}) K_{6} -संयुक्त; Da_{3} -संयुक्तं; Dn_{1} -संपन्नः (for -संयुक्तः). — ^{d}) Da_{3} तस्माद् (for क°). K_{4} विवीदसि; B_{0} विसी°; B_{3} (marg. as in text) [अ]वसीदसि.

23 ^{a}) T_{1} $G_{1.3}$ एवं (for एष). K_{4} ब्रह्मश्च (sic). — ^{b}) K_{6} V_{1} $B_{0.6-9}$ $Da_{3.a4}$ $Dn_{1.n4}$ Ds $D_{2.3.6.8}$ जगत्पतिः (for °त्प्रभुः). — ^{c}) G_{2} देव (for देवः). — ^{d}) Da_{3} lacuna for सर्वे च. — After 23, T G_{1-3}

C. 12. 10120
B. 12. 282(1). 26
K. 12. 287. 23

सोमश्च भगवान्देवः सर्वे च परमर्षयः ॥ २३
मा कार्षीः कश्मलं शक्र कश्चिदेवेतरो यथा ।
आर्या युद्धे मतिं कृत्वा जहि शत्रुं सुरेश्वर ॥ २४
एष लोकगुरुस्त्र्यक्षः सर्वलोकनमस्कृतः ।
निरीक्षते त्वां भगवांस्त्यज मोहं सुरेश्वर ॥ २५
एते ब्रह्मर्षयश्चैव बृहस्पतिपुरोगमाः ।
स्तवेन शक्र दिव्येन स्तुवन्ति त्वां जयाय वै ॥ २६
भीष्म उवाच ।
एवं संबोध्यमानस्य वसिष्ठेन महात्मना ।
अतीव वासवस्यासीद्बलमुत्तमतेजसः ॥ २७
ततो बुद्धिमुपागम्य भगवान्पाकशासनः ।
योगेन महता युक्तस्तां मायां व्यपकर्षत ॥ २८
ततोऽङ्गिरःसुतः श्रीमांस्ते चैव परमर्षयः ।
दृष्ट्वा वृत्रस्य विक्रान्तमुपगम्य महेश्वरम् ।
ऊचुर्वृत्रविनाशार्थं लोकानां हितकाम्यया ॥ २९
ततो भगवतस्तेजो ज्वरो भूत्वा जगत्पतेः ।
समाविशन्महारौद्रं वृत्रं दैत्यवरं तदा ॥ ३०
विष्णुश्च भगवान्देवः सर्वलोकाभिपूजितः ।
ऐन्द्रं समाविशद्वज्रं लोकसंरक्षणे रतः ॥ ३१
ततो बृहस्पतिर्धीमानुपागम्य शतक्रतुम् ।
वसिष्ठश्च महातेजाः सर्वे च परमर्षयः ॥ ३२
ते समासाद्य वरदं वासवं लोकपूजितम् ।

M1. 5–7 Kumbh. ed. ins. :

730* समुद्विग्नं समीक्ष्य त्वां स्वस्तीत्यूचुर्जयाय ते ।

[G2 समुद्दिग्नं (for °द्विग्नं). M1. 5–7 त्वा (for त्वां).]

24 a) D5. 7 देव; G2 शक्रः. — b) K7 एकतरो; Ds1 एवोतरो; T2 देवे° (for एवे°). — c) Ds1 बुद्धिं; M7 बुद्धो (for युद्धे). B8 मनः (for मतिं). — d) G2 ऋषि- (for जहि). K2 शक्रं; K6 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 6. 8 G2 M1. 5–7 शत्रून् (for शत्रुं). K4 सुरेश्वरः; K6 V1 B0. 6. 7. 8 (marg. as in text) Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 6. 8 G2 सुराधिप. T G1. 3 जहि शक्रासुरेश्वरं.

25 K1. 2. 4 D5 om. (hapl.) 25. — a) Da3. a4 Ds1 D7 निरीक्ष्यते. Da3. a4 T2 M5. 6 त्वा; D4 वा (for त्वां). M1. 5. 6 भगवंस्. — d) V1 विशां पते; Da4 सुरेश्वरः; Dn1. n4 D8 D2. 3. 6. 8 सुराधिप (for सुरेश्वर).

26 a) K2 सर्वे (for चैव). — c) K1 स्तवने; B9 G3 स्तव्येन. K1 दिवेन (sic). — d) G1. 3 जयंति (for स्तुवन्ति). K1. 2. 4 D9 G2 M7 त्वा (for त्वां).

27 G2 M1. 5. 6 om. the ref. — a) T G1. 3 M7 एवं संबोध्यमानस्तु (M7 [*inf. lin.*] as in text). — b) K6. 7 V1 B9 Da3 D6 वशिष्ठेन.

28 a) T G1. 3 युद्धम् (for बुद्धिम्). K1 ततो बुद्धिपुरागम्य (sic). — d) K6 व्यपकर्षीत; K7 D4. 9 संव्यकर्षत; T2 अप° (for व्यप°). K1. 2. 4 मायाम- (K2 °मु)पचकर्ष तां.

29 K1 om. 29^{abcd}. — a) K6 Da3. a4 D6 T1 G1 M1. 5. 6 ततोंगिर- (K6 D6 °रा-); B6. 8 (both marg.) बृहस्पतिः (B8 °ति-) (for ततोऽङ्गिरः-). — b) V1 B सर्वे (for ते चैव). K6 V1 B0. 6. 7. 8 (marg.). 9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 6. 8 सुमहर्षयः (for परम°). — c) D5. 7 T1 G1. 3 वृत्तांतम्; T2 विश्रांतम् (for विक्रान्तम्). — d) K4. 6. 7 B0. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3–8 T1 उपागम्य (for उप°). — e) K2. 4 -विनाशार्थे (for °र्थं). — f) T G1–3 M1. 5–7 त्रैलोक्य- (for लोकानां).

30 a) V1 B6 (marg.) ततस्तु भगवान्स्थाणुः; G1 ततः स भगवान्देवो; M1. 6. 7 ततस्तु भगवत्तेजो. — D1 om. 30^{bc}. — b) K2. 4. 7 V1 Da3. a4 D4. 7. 9 G1–3 जगत्पते; G2 °त्प्रभुः. — c) K7 D4. 9 तमाविशत्; Da3. a4 समाविश्य (for °विशन्). K6 V1 B0. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 6–8 M1. 5–7 तदा (M1. 5–7 °तो) रौद्रो; B8 महारौद्रो; T G3 ततो रौद्रं; G1 तदा रौद्रं; G2 तदा रुद्रो (for महारौद्रं). — d) K1. 2 Da4 Bom. ed. वृत्र- (for वृत्रं). D8 T2 G1. 3 दैत्यपतिं; लोकपतिं (for दैत्यवरं).

31 a) G2 चैव (for देवः).

32 a) G2 श्रीमान् (for धी°). — b) V1 B3 G1 उपगम्य (for उपा°). — c) K7 V1 B6. 9 Da3 T1 वशिष्ठश्च; D2 वसिष्ठस्य.

33 a) T2 समागम्य (for °साद्य). — c) M1. 5–7

कुरुष्वेकाग्रमनसो जहि वृत्रमिति प्रभो ॥ ३३

महेश्वर उवाच ।

एष वृत्रो महाञ्शक्र बलेन महता वृतः ।
विश्वात्मा सर्वगश्चैव बहुमायश्च विश्रुतः ॥ ३४
तदेनमसुरश्रेष्ठं त्रैलोक्येनापि दुर्जयम् ।
जहि त्वं योगमास्थाय मावमंस्थाः सुरेश्वर ॥ ३५
अनेन हि तपस्तप्तं बलार्थममराधिप ।
षष्टिं वर्षसहस्राणि ब्रह्मा चास्मै वरं ददौ ॥ ३६
महत्त्वं योगिनां चैव महामायत्वमेव च ।
महाबलत्वं च तथा तेजश्चाग्र्यं सुरेश्वर ॥ ३७
एतद्वै मामकं तेजः समाविशति वासव ।
वृत्रमेनं त्वमप्येवं जहि वज्रेण दानवम् ॥ ३८

शक्र उवाच ।

भगवंस्त्वत्प्रसादेन दितिजं सुदुरासदम् ।
वज्रेण निहनिष्यामि पश्यतस्ते सुरर्षभ ॥ ३९

भीष्म उवाच ।

आविश्यमाने दैत्ये तु ज्वरेणाथ महासुरे ।
देवतानामृषीणां च हर्षान्नादो महानभूत् ॥ ४०
ततो दुन्दुभयश्चैव शङ्खाश्च सुमहास्वनाः ।
मुरजा डिण्डिमाश्चैव प्रावाद्यन्त सहस्रशः ॥ ४१
असुराणां तु सर्वेषां स्मृतिलोपोऽभवन्महान् ।
प्रज्ञानाशश्च बलवान्क्षणेन समपद्यत ॥ ४२

C. 12. 10140
B. 12. 282(1).4
K. 12. 287. 42

°अव्यग्र- (for एकाग्र-). D4 -मनसा. — d) B9 इदं (for इति).

34 G2 om. the ref. B7 शिव (for महेश्वर). — a) Dn4 एवं (for एष). — b) K1 वर्णेन (for बलेन). K7 D4. 5. 7. 9 T2 G2 [अ]न्वितः (for वृतः). — d) K1 Da3. a4 -मायाश्च; T1 G3 -मायासु; G1 -माया स (for -मायश्च). B8 वीर्यवान्; Da3 विश्रुताः.

35 a) T G1-3 M1. 5-7 तम् (for तद्). B8 एवम् (for एनम्). — b) K2 त्रैलोकेन. Da4 अभि- (for अपि). — K1 om. 35c–36b. — c) V1 तं (for त्वं). — d) B9 Da4 D4 सुरेश्वरः.

36 K1 om. 36ab (cf. v. l. 35). D7 om. (hapl.) 36–37. — a) D5 महत् (for तपस्). — b) B8 (marg. as in text) वरार्थं च सुराधिप. — c) K1. 4 B0 D2 षष्टि-; D4. 5 T G1-3 षष्टिर् (for षष्टिं). M7 -सहस्राणां (for °णि). — d) B0 G2 ब्रह्म. D4 om. from चास्मै up to सुरेश्वर (in 37d). G2 चास्य (for चास्मै). K1 वरो.

37 D4. 7 om. 37 (cf. v. l. 36). — a) D2 om. from योगिनां up to प्येवं (in 38c). T G2. 3 M7 योगिनां (for °नां). — b) D5. 6 -मायित्वम्; G1. 3 -मायात्वम् (for -मायत्वम्). — c) D5 महाबलं चैव तथा. — d) Da4 तेजसाऽग्र्यं; G1 °श्चार्यं.

38 D2 om. 38abc (cf. v. l. 37). — a) K6 Da3. a4 त्वं; V1 B0. 6-8 Dn1. n4 D8 D3. 6. 8 त्वां; D5. 7 त्वा (for वै). — b) K1. 2 त्वामाविशति; B8 समाविशतु. K7 D4. 9 दानवं (for वासव). — c) K4 Dn1. n4 Ds1 D4. 8. 9 व्यग्रम् (for वृत्रम्). K6 V1 B7 Da3. a4 M5-7 एवं; G2 एव (for एनं). B8 (marg. as in text) त्वमश्चैव; Dn1. n4 D3. 8 G2 °प्येनं; T1 G3 M1. 5-7 त्ववध्यं तु (T1 G3 हि); T2 त्वमध्यं हि; G1 अवध्यं हि (for त्वमप्येवं). — d) K6 V1 B0. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 6. 8 T G1-3 transp. जहि and वज्रेण. K1 चानवं; K4. 7 D4. 9 वासव; D5. 7 माचिरं (for दानवम्).

39 T G1. 3 इंद्र (for शक्र). — a) D4 om. from न up to माने (in 40a). K7 भगवंस्त्वंत्र * दाने. — b) D5. 7 च (for सु-). — c) V1 हि (for नि-). — d) K1. 2. 4. 7 D5. 7. 9 सुरेश्वर; M1 सुरर्षभं (for °र्षभ).

40 D4 om. up to माने (cf. v. l. 39). — a) K3 V1 आविश्यमान-; G1 आदिश्यमाने (for आविश्य°). K1 आविध्यमाने दैन्ये G2 M1. 5-7 दैत्येंद्रे (G2 °द्र). K1. 2 वज्रेण; G3 वरेण (for ज्वरेण). तु. — b) K1. 2 वज्रेण;

41 D6 om. (hapl.) 41bc. — b) K7 G1 शंखांश्च; M7 च स- Da3. a4 शंखस्र. K6 B3. 9 Da3. a4 T2 चैव; B9 (for च सु-). B0 -स्वनः. — c) K1. 2 मुरजा; मुरजो; T1 G1. 3 मुरवा (for °जा). K1. 2 दिंडिमाश्च; B7 Da3 Dn1. n4 T2 डिंडिमाश्च; D4. 9 डिंडिमाश्च. — d) M7 प्रवाद्यंत (for प्रावा°). K7 D4. 9 प्रावाद्यंस्तत्र सर्वशः; D5. 7 °द्यंत च सर्वशः; G2 प्रापद्यंश्च सहस्रशः.

42 a) V1 B3 D5. 7 T G1-3 च (for तु). — b) K6 V1 B0. 6. 7. 8 (marg. T G1 [illegible]) स्मृति- (for स्मृति-).

C. 12. 10141
B. 12. 282(1).43
K. 12. 287. 43

तमाविष्टमथो ज्ञात्वा ऋषयो देवतास्तथा ।
स्तुवन्तः शक्रमीशानं तथा प्राचोदयन्नपि ॥ ४३

रथस्थस्य हि शक्रस्य युद्धकाले महात्मनः ।
ऋषिभिः स्तूयमानस्य रूपमासीत्सुदुर्दृशम् ॥ ४४

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि द्विसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७२ ॥

२७३

भीष्म उवाच ।
वृत्रस्य तु महाराज ज्वराविष्टस्य सर्वशः ।
अभवन्यानि लिङ्गानि शरीरे तानि मे शृणु ॥ १
ज्वलितास्योऽभवद्घोरो वैवर्ण्यं चागमत्परम् ।
गात्रकम्पश्च सुमहाञ्श्वासश्चाप्यभवन्महान् ।
रोमहर्षश्च तीव्रोऽभून्निःश्वासश्च महान्नृप ॥ २
शिवा चाशिवसंकाशा तस्य वक्त्रात्सुदारुणा ।
निष्पपात महाघोरा स्मृतिः सा तस्य भारत ।

as in text). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 T G1. 3 M1. 5–7 महानभूत् (for ऽभवन्महान्). — c) K4. 6. 7 V1 B0. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–9 माया-; G2 प्रजा- (for प्रज्ञा-). — d) G2 समपद्यते.

43 a) K6 B0 Da4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 तथावि- (D6 °दि)ष्टम्; Da3 समा°; T1 ततो दिष्टम्; T2 G1. 3 M1. 5–7 तमोविष्टम् (for तमा°). K2 ततो; K6 अथ (for अथो). — b) T2 G1 M7 मुनयो (for ऋषयो). M7 देवतां. V1 D5 तदा (for तथा). — c) K1. 2. 4 अस्तुवं (K4 °वन्) (for स्तुवन्तः). K6 आत्मानं; B8 आसीनं (for ईशानं). D6. 7 स्तुवंतः सुखमासीनं. — d) K1 प्रादोदयन्; K2 प्राचोदयान्; D4. 9 प्रावोदयन्; D5 प्रानो°.

44 a) G1 रथस्तस्य. Da3 रथमास्थस्य शक्रस्य. — c) Da3. a4 corrupt. — d) T2 G1 3 M1 वपुर् (for रूपम्). K6 B8 (marg. as in text) M5 सुदुर्लभं; K7 D4. 9 सुदर्शनं; Da1 D3. 5. 7 सुदुर्दशं (for °र्दृशम्).

Colophon. Ś1 G6 missing: K3. 5 B1–5 Da1. a2 Dn2. n3 D1 G4. 5 M2–4 absent. — *Sub-parvan:* K1. 2. 4. 6 V1 B6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–8 T G1–3 M1. 5–7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name:* K1. 2. 4. 6 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5–8 वृत्रवधः; K7 D4. 9 वृत्रवधे ज्वरोत्पत्तिः; M5. 6 वृत्रसंमोहनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K6 6; B7 M1. 5–7 106; Dn1 Ds2 D7 T1 G2. 3 107; T2 120; G3 122. — *Śloka no.:* Da4 D3 45; Dn1. n4 44.

273

☞ This adhy. is missing in G6 (cf. v. l. 12. 259. 1).

1 Ś1 is missing up to 26ab (cf. v. l. 12. 263. 52). K2. 6 om. the ref. — a) D4 नु; D5. 7 च (for तु). D7 T G1. 3 तदा राजन् (for महाराज). — b) K1 Da4 D2 सर्वतः (for °शः). K3 ज्ञानावृष्टस्य सर्वतः. — c) Da4 अभवद्.

2 Ś1 missing (cf. v. l. 1). — a) K1. 3 Da3 ज्वलित (Da3 °क्त)स्यो; Da4 ज्वलिंत्यस्यो; G3 M1. 5–7 जृंभितश्च (G2 °तं च) (for ज्वलितास्यो). K4 Da3. a4 घोरे; G2 M1. 5. 6 घोरं (for घोरो). — b) G1 वैवर्णं; G2 वैगुण्यं; M5 वैवर्ण्यंश्च (for °र्ण्यं). Da3. a4 Ds1 वागमत्; G2 M1. 5. 6 चाभवत् (for चागमत्). — d) D7 निश्वासश्च; G2 उच्छ्वासश्च (for श्वासश्च). K1. 2. 4. 7 Da3 D4. 9 M7 चास्य; B6 D5 चैव; Ds1 D6 चाय (for चापि). B8 (marg. as in text) T1 G1. 3 अग- मन् (for अभवन्). K1. 2. 4. 7 D4. 5. 7. 9 तदा; B8 (marg.) सदा (for महान्). — f) Some MSS. निश्वासश्च. M1. 5–7 नरोत्तम (for महान्नृप). T1 श्वासश्चाप्यगमन्नृप.

3 Ś1 missing (cf. v. l. 1). — a) T2 M5 शिवाश्च; Ca (gloss: शृगाली) शिवा (as in text). D4. 9 चाशिवं (for चाशिव-). Dn4 Ds2 -संकाशात्; T2 M5

उल्काश्च ज्वलितास्तस्य दीप्ताः पार्श्वे प्रपेदिरे ॥ ३
गृध्रकङ्कवडाश्चैव वाचोऽमुञ्चन्सुदारुणाः ।
वृत्रस्योपरि संहृष्टाश्चक्रवत्परिबभ्रमुः ॥ ४
ततस्तं रथमास्थाय देवाप्यायितमाहवे ।
वज्रोद्यतकरः शक्रस्तं दैत्यं प्रत्यवैक्षत ॥ ५
अमानुषमथो नादं स मुमोच महासुरः ।
व्यजृम्भत च राजेन्द्र तीव्रज्वरसमन्वितः ।
अथास्य जृम्भतः शक्रस्ततो वज्रमवासृजत् ॥ ६
स वज्रः सुमहातेजाः कालाग्निसदृशोपमः ।
क्षिप्रमेव महाकायं वृत्रं दैत्यमपातयत् ॥ ७
ततो नादः समभवत्पुनरेव समन्ततः ।
वृत्रं विनिहतं दृष्ट्वा देवानां भरतर्षभ ॥ ८
वृत्रं तु हत्वा भगवान्दानवारिर्महायशाः ।
वज्रेण विष्णुयुक्तेन दिवमेव समाविशत् ॥ ९

C. 12. 10153
B. 12. 28?(2). 11
K. 12. 288. 11

-संकाशास् (for °शा). Da3. a4 शिवा च शिवमाकाशा. —^{b}) D5 तस्या (for तस्य). Da3 M5 वक्रा (for वक्त्रात्). K2 सुभ्रारुणा; Dn4 सदारुणा; D4 T2 सुदारुणाः; D5. 7 G2. 3 सुदारुणात् (for °णा). —^{c}) K7 D4. 9 निपपात (for निष्प°). —^{d}) K1 सृतिः (for स्मृतिः). D5. 7 तस्य च; T G1. 3 नष्टास्य (for सा तस्य). —^{f}) K1 दीप्तः. K1. 2 D3. 5. 7 पार्श्वं; B7 पार्श्वः (for पार्श्वे).

4 Ś1 missing (cf. v. l. 1). —^{a}) D5. 7 गृध्राः कंका (for गृध्रकङ्क-). K2. 4 D5. 7 -वटाश्च; D9 -षडाश्च; T G1-3 M1. 5-7 -वळाश्च (for -वडाश्च). K1 गृध्रवंकटाश्चैव; K6 कंका गृध्रा बलाश्चैव; V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 गृध्राः कंका बलाकाश्च (B6-9 Da3. a4 बलाश्चैव). —^{b}) K2 वचो (for वाचो). K7 M1. 7 [ऽ]मुंचत. Da3 सुदारुणः. —^{c}) Da4 वृत्रश्च (for °स्य). K4. 6 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 G1 संसृष्टाश्च; K7 D4. 9 संतुष्टाश्च; M7 संवृष्टाश्च (for संहृष्टाश्च).

5 Ś1 missing (cf. v. l. 1). —^{a}) K1 अतस् (for ततस्). B6 (marg.) D5. 7 G1-3 तु (for तं). G2 रंगम् (for रथम्). T1 त्वरितम् (for तं रथम्). —^{b}) K1. 2 देवाप्याय(K2 देवोप्याव)तम्; Bo. 6 (marg as in text). 8 Dn4 D2. 3. 6. 8 M5-7 देवाप्यायि(M6 °यी)त (for °यितम्). —^{d}) K4. 6 V1 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 समवै(D8 °सुदै)क्षत; K7 G1 प्रत्यवैक्ष्य(G1 °क्षि)त; G2 अभिवीक्ष्यत (for प्रत्यवैक्षत).

6 Ś1 missing (cf. v. l. 1). —^{a}) D8 महा-; D7 च यन् (for अथो). G1 दानं (for नादं). D5 अमानुषं च यन्नादं. —^{b}) K2. 6 B8 Da3 a4 मुमोच स (Da3. a4 सु-) (by transp.). B9 महास्वनः; Da3 °सुर. — D5 reads 6^{c}–7^{d} twice. —^{c}) K4. 6. 7 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-4. 5 (both times). 6-9 व्यजृंभच्चै(Dn4 °भाचै)व (for °जृम्भत च). T1 G1 व्य(G1 वि)जृंभत महाराज. —^{d}) B3 (marg) -समावृतः (for -समन्वितः). —^{e}) K6. 7 B7. 8 (marg.). 9 Da3. a4 D4. 5 (both times) 7 तथास्य (for अथा°). Da3 चक्रस्; T1 G1. 3 तस्य (for शक्रस्). —^{f}) T1 G1. 3 शक्रो; G2 M5 तथा (for ततो). K1 om. (hapl.) from मवासृजत् up to दैत्य (in 7^{d}).

7 Ś1 missing (cf. v. l. 1). For the repetition in D5, cf. v. l. 6. K1 om. up to दैत्य (cf. v. l. 6). D6 transp. 7^{ab} and 7^{cd}. —^{a}) T1 G1. 3 स (for सु-). K7 Da3 -तेजा (for -तेजाः). —^{b}) K1 कालाग्निसदृशोपमाः; T G1. 3 कालांतकयमोपमः; G2 कालाग्निसमविग्रहः. — D5 repeats 7^{c} after 7. —^{c}) D3 महाभाग; D5 (third time) महासुरो (for °कायं). —^{d}) K2 D4. 5 (both times). 7. 9 M7 दैत्यं वृत्रम् (by transp.); K6 V1 B9 Dn4 वृत्रदैत्यम्; K7 दिव्यं वृत्रम्; G2 दैत्यवृत्रम्. K2 अपादयत्.

8 Ś1 missing (cf. v. l. 1). K7 D4. 7. 9 transp. 8^{ab} and 8^{cd}. Da3. a4 om. 8^{c}–9^{a}. D5 om. (hapl.) 8^{cd}. —^{c}) K7 च; T1 G1 हि (for वि-). — After 8, K7 reads 12^{e} for the first time, repeating it in its proper place.

9 Ś1 missing (cf. v. l. 1). Da3. a4 om. 9^{a} (cf. v. l. 8). —^{a}) K6. 7 B6. 7 T1 G2 M1. 5. 6 हत्वा तु (K6 च) (by transp); G1 निहत्वा. K1 भगवन्; B6-9 Dn4 Ds D3 मघवान्; Bo Dn1 D2. 6. 8 मघवा; —^{b}) K1 मानवारिं; Da4 दानG2 बल° (for भग°). —^{c}) B3 (marg.) -सुक्तेन (for वारि- (for °वारिर्). —^{d}) K7 Ds1 D5 विशम्; Da4 Ds2 G1 -युक्तेन). D4. 9 विशन् (for दिवम्). — After M1. 5-7 विसम्; 9, B6 ins. an addl. colophon [*Adhy. name* : वृत्रवध].

10 Ś1 missing (cf. v. l. 1). —^{b}) K1. 4 M7 अभिनिस्सृता (for °निःसृता). Da3 शरीरादभिनिःसृता.

C. 12. 10153
B. 12. 283(2). 11
K. 12. 288. 11

अथ वृत्रस्य कौरव्य शरीरादभिनिःसृता ।
ब्रह्महत्या महाघोरा रौद्रा लोकभयावहा ॥ १०
करालदशना भीमा विकृता कृष्णपिङ्गला ।
प्रकीर्णमूर्धजा चैव घोरनेत्रा च भारत ॥ ११
कपालमालिनी चैव कृशा च भरतर्षभ ।
रुधिरार्द्रा च धर्मज्ञ चीरवस्त्रनिवासिनी ॥ १२
सामिनिष्क्रम्य राजेन्द्र तादृग्रूपा भयावहा ।
वज्रिणं मृगयामास तदा भरतसत्तम ॥ १३

कस्यचित्त्वथ कालस्य वृत्रहा कुरुनन्दन ।
स्वर्गायाभिमुखः प्रायाल्लोकानां हितकाम्यया ॥ १४
बिसान्निःसरमाणं तु दृष्ट्वा शक्रं महौजसम् ।
कण्ठे जग्राह देवेन्द्रं सुलग्ना चाभवत्तदा ॥ १५
स हि तस्मिन्समुत्पन्ने ब्रह्महत्याकृते भये ।
नलिन्यां बिसमध्यस्थो बभूवाब्दगणान्बहून् ॥ १६
अनुसृत्य तु यत्नात्स तया वै ब्रह्महत्यया ।
तदा गृहीतः कौरव्य निश्चेष्टः समपद्यत ॥ १७

— c) K4. 6 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 G2 M5-7 ब्रह्मवध्या (for °हत्या). K1 G2 महाघोर- (for °घोरा). — d) B6 (marg.). 8 (marg. as in text) D4 रौद्री. K7 B7 -भयावहाः ; T1 G3 -भयंकरा (for -भयावहा). G1 रौद्रा घोरभयंकरा.

11 Ś1 missing (cf. v. l. 1). K6 om. (hapl.) 11a–13b. K7 repeats 11 after 13ab. — a) T G2. 3 M7 कराळ- (for °ल-). K1. 2 B6 (marg.). 8 G2 M1. 5. 6 -वदना ; K7 (both times) B6 (orig.) 9 D5. 7 T G1. 3 -दर्शना (for -दशना). Da3 घोरा (for भीमा). — b) K1 -पिंगलाः ; T G2. 3 -पिंगळा. — c) M6 विकीर्ण- (for प्र°). M1. 5-7 चापि (for चैव).

12 Ś1 missing (cf. v. l. 1). K6 om. 12 (cf. v. l. 11). — a) Da1 -पालिनी ; G2 -मालिका (for -मालिनी). — b) Bo. 8 (marg.) Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 कृशेव ; B6 (marg.). 7 कृष्णा च (for कृशा च). — K7 reads 12c for the first time after 8. — c) T1 G1. 3 रुधिराक्ता (for °रार्द्रा). — d) V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5-8 चीर(Da3. a4 चिर- ; Dn4 Da1 वीर)वल्कलवासिनी (B6 °धारिणी) ; T G1. 3 M1. 5-7 चीरवस्त्रा वि(T1 °स्त्रवि)भीषणा.

13 Ś1 missing (cf. v. l. 1). K6 om. 13ab (cf. v. l. 11). — a) T G1. 3 तु वि(T2 निः)स्रस्य ; G2 M1. 5-7 सा हि निष्क्रम्य (for सामिनिष्क्रम्य). — b) D7 तादृग्भूता (for °ग्रूपा). — After 13ab, K7 repeats 11. — c) B7 वज्रेण (for वज्रिणं). — d) T2 तथा ; M5 सदा (for तदा). K1 B9 भारत- (for भरत-).

14 Ś1 missing (cf. v. l. 1). — b) D5 रघु: (for कुरु-). — c) D7 T1 G1. 3 [अ]भिमुखं (for °मुखः).

15 Ś1 missing (cf. v. l. 1). — a) K6 B6. 8 D6 (before corr.) विसान् ; K7 V1 B6. 7 D5. 6. 9 विशान् ; Bo Ds D2. 3 (by corr.) वेगान् ; Da3. a4 विशान् ; Dn1. n4 सा वि- ; D7 T G1. 3 सा तु (for विसान्). K6. 7 निःसरमानं ; B9 °माणस् ; Da3 न सरमाणं (for निःसर°). T G1. 3 तं (for तु). — b) K4 D4 महौजसं. — c) G3 हत्या (for कण्ठे). K6 V1 Bo. 6. 8. 9 Da3. a4 जग्राह कंठे (by transp.) ; Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 जग्राह वध्या. — d) K2 सलग्ना ; Da2 सुमग्ना (for सुलग्ना). G2 विमनाश्च भवत्तदा.

16 Ś1 missing (cf. v. l. 1). — a) K2 स ह (for स हि). — b) K6 V1 Bo. 6-9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 M5-7 ब्रह्मवध्या- (for °हत्या-). K7 [उ]नवे (for भये). — c) V1 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5-8 T G1. 3 M1. 5. 6 नलि(M6 °ळि)न्या (for °न्यां). K6 V1 B9 Da3. a4 D4. 6. 9 बिश- ; Da1 विश- (for बिस-). — d) K4. 6 V1 Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Da4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 उवास (for बभूव). Da3 Dn4 -गुणान् (for -गणान्).

17 Ś1 missing (cf. v. l. 1). — a) M1. 5. 6 अभि- (for अनु-). K7 B8 D4. 9 स यत्नात्तु ; D5. 7 सयत्नस्तु ; T1 G1. 3 [अ]नुयत्नेन ; T2 तु यत्नेन (for तु यत्नात्स). M7 तु (for स). — b) K7 D5. 9 तदा (for तया). — c) K7 V1 Da3. a4 Dn1 D8 (marg. as in text). 4. 9 M7 तया ; T G1. 3 कंठे (for तदा). — d) K4 निश्चेष्टाः ; K6 V1 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3 6. 8 निस्तेजाः (for निश्चेष्टः). K7 D4. 9 निश्चेष्टोथा(D4 °ष्टाप्या)भवत्तु स (K7 °त्तदा).

18 Ś1 missing (cf. v. l. 1). — a) D4 व्यपोहनः ; T1 G1 चापनये. — c) K6 B6. 7. 8 (marg.) Da3. a4 च ; G3 तु (for तां). T1 G1. 3 नाशकर्त्ता तु (G2 हि) देवेशो. — d) K6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5-... वध्यां (for °हत्यां). B1 व्यपोहितां

तया व्यपोहने शक्रः परं यत्नं चकार ह ।
न चाशकत्तां देवेन्द्रो ब्रह्महत्यां व्यपोहितुम् ॥ १८
गृहीत एव तु तया देवेन्द्रो भरतर्षभ ।
पितामहमुपागम्य शिरसा प्रत्यपूजयत् ॥ १९
ज्ञात्वा गृहीतं शक्रं तु द्विजप्रवरहत्यया ।
ब्रह्मा संचिन्तयामास तदा भरतसत्तम ॥ २०
तामुवाच महाबाहो ब्रह्महत्यां पितामहः ।
स्वरेण मधुरेणाथ सान्त्वयन्निव भारत ॥ २१
मुच्यतां त्रिदशेन्द्रोऽयं मत्प्रियं कुरु भामिनि ।
ब्रूहि किं ते करोम्यद्य कामं कं त्वमिहेच्छसि ॥ २२

ब्रह्महत्योवाच ।
त्रिलोकपूजिते देवे प्रीते त्रैलोक्यकर्तरि ।
कृतमेवेह मन्येऽहं निवासं तु विधत्स्व मे ॥ २३
त्वया कृतेयं मर्यादा लोकसंरक्षणार्थिना ।
स्थापना वै सुमहती त्वया देव प्रवर्तिता ॥ २४
प्रीते तु त्वयि धर्मज्ञ सर्वलोकेश्वरे प्रभो ।
शक्रादपगमिष्यामि निवासं तु विधत्स्व मे ॥ २५
भीष्म उवाच ।
तथेति तां प्राह तदा ब्रह्महत्यां पितामहः ।
उपायतः स शक्रस्य ब्रह्महत्यां व्यपोहत ॥ २६

C. 12. 10170
B. 12. 283(2). 28
K. 12. 288. 28

Dn4 °हितं.

19 Ś1 missing (cf. v. l. 1). —[a]) D2 om. from तया up to संचिन्त (in 20[c]). K1. 4 तदा; K7 lacuna; Da4 त्वया; D5. 7 तथा (for तया). M7 गृहीतस्तु तया तत्र.

20 Ś1 missing (cf. v. l. 1). D2 om. up to संचिन्त (cf. v. l. 19). —[a]) Bo Da3 Dn1. n4 Ds D3. 6. 8 स (for तु). V1 ज्ञात्वा शक्रं गृहीतं तं. —[b]) K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 G1–3 M1. 5–7 -वध्यया (for -हत्यया). —[c]) K6. 7 D8 स (for सं-). —[d]) K4 तदा भरतर्षभ (submetric).

21 Ś1 missing (cf. v. l. 1). —[a]) K2 D3 (before corr.) तम् (for ताम्). K7 D4. 5. 7. 9 T G1. 3 महातेजा (for °बाहो). —[b]) K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6 8 G2 M5. 6 ब्रह्मवध्यां (for °हत्यां). K4. 7 B7. 9 Da3 D6 पितामह; G1 °महं (for °महः). —[c]) K2 मध्वरेण (for मधु°). —[d]) Bo. 6 शांत्वयन्.

22 Ś1 missing (cf. v. l. 1). —[a]) K6 त्रिदसेंद्रो. —[b]) K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 भाविनि; D7 G1. 2 भामिनी (for °नि). —[c]) B7 अहं (for अद्य). —[d]) K7 D4. 9 कामं त्वं कम्; B7 Da4 Dn1. n4 D2. 3. 8 कामं किं त्वम्; B8 T2 कामं त्वं किम्; M1. 5. 6 कं त्वं कामम्.

23 Ś1 missing (cf. v. l. 1). K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 G2 M5–7 ब्रह्मवध्या (for °हत्या). —[a]) D4 om. (? hapl.) from त्रिलोक up to प्रीते (in 23[b]). K2. 4 V1 B7. 8 (marg. as in text) Da3. a4 Ds त्रैलोक्य- (for त्रिलोक-). Da3 -पूज्यते (for -पूजिते). K2 T1 देव (for देवे). —[b]) K1 प्रीतं (for प्रीते). K6 -कर्मणि; D5. 7 -भर्तरि (for -कर्तरि). —[c]) Dn1 D6 हि (for [इ]ह). K2 मन्योहं; K4. 6 V1 Bo. 6–9 Da3 a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 मन्यामि (Ds1 °नि); T1 G3 मन्या ह (for °न्येऽहं). D5. 7 कृतं मन्येहमे (D7 °न्ये समे)वेह. —[d]) G1 सु- (for तु). K2. 4 निधत्स्व मे; B9 विधत्सया; D5. 7 वदस्व मे.

24 Ś1 missing (cf. v. l. 1). —[a]) K7 D4. 9 स्थापितेयं सु-; स्थापिता वै सु-; B8 (marg. as in text) स्थापनेयं सु-; T2 G1 °नायै सु-; G3 °नायेह; M1. D4 °ना वै तु; 5. 6 °ना सा सु-; M7 °ना साधु (for °ना वै सु-). K1. 2 —[d]) K1. 2 भुवि; T2 G1 देव (for त्वया). Da4 D5. 7 T G3 प्रकीर्तिता (for प्रव°).

25 Ś1 missing (cf. v. l. 1). —[a]) K1 corrupt. K2 देवेश; B3 D5. 7 धर्मज्ञे; Ds1 स्वपि (for त्वयि). —[b]) K1 सर्वे (for सर्व-). G2 धर्मज्ञः (for °ज्ञ). K2 -देवेश्वरे; K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 T G2. 3 -लोकेश्वर; G1 °श्वरः (for °श्वरे). K1 —[c]) K4. 6. 7 B3 D4. 7. 9 G1 M7 प्रभौ (for प्रभो). Dn4 (marg. as in text) Da3. a4 Ds1 Ds T2 अपि; B3 (marg.) -क्रमिष्यामि (for -गमि°). अयं (for अप-). —[d]) K6 V1 Bo. 6. 7. 9 Da3 Dn1 Ds D2. 3. 6. 8 M1. 5–7 सं-; Da4 lacuna; Dn4 स (for तु). K2. 4 निधत्स्व; K7 D4. 5. 7. 9 वदस्व (for विधत्स्व).

26 Ś1 missing up to 26[ab] (cf. v. l. 1). G1 M1. 5–7 om. the ref. Da3. a4 om. 26[ab]. —[a]) K4 ब्रह्महत्यां; B3 तदा प्राह (by त्वां (for तां).

C. 12. 10171
B. 12. 283[2]. 29
K. 12. 288. 29

ततः स्वयंभुवा ध्यातस्तत्र वह्निर्महात्मना ।
ब्रह्माणमुपसंगम्य ततो वचनमब्रवीत् ॥ २७
प्राप्तोऽस्मि भगवन्देव त्वत्सकाशमरिंदम ।
यत्कर्तव्यं मया देव तद्भवान्वक्तुमर्हति ॥ २८
ब्रह्मोवाच ।
बहुधा विभजिष्यामि ब्रह्महत्यामिमामहम् ।
शक्रस्याद्य विमोक्षार्थं चतुर्भागं प्रतीच्छ मे ॥ २९
अग्निरुवाच ।
मम मोक्षस्य कोऽन्तो वै ब्रह्मन्ध्यायस्व वै प्रभो ।
एतदिच्छामि विज्ञातुं तत्त्वतो लोकपूजित ॥ ३०
ब्रह्मोवाच ।
यस्त्वां ज्वलन्तमासाद्य स्वयं वै मानवः क्वचित् ।
बीजौषधिरसैर्वह्ने न यक्ष्यति तमोवृतः ॥ ३१
तमेषा यास्यति क्षिप्रं तत्रैव च निवत्स्यति ।
ब्रह्महत्या हव्यवाह व्येतु ते मानसो ज्वरः ॥ ३२
भीष्म उवाच ।
इत्युक्तः प्रतिजग्राह तद्वचो हव्यकव्यभुक् ।
पितामहस्य भगवांस्तथा च तदभूत्प्रभो ॥ ३३

---

transp.); T1 G1.3 प्राह ततो. — b) K1.2.4 तदा प्राह; K6 V1 Bo.6-9 Dn1.n4 Ds D2.3.6.8 T2 G2 M5-7 ब्रह्मवध्यां (for °हत्यां). B9 om. (hapl.) from पितामहः up to ब्रह्महत्यां (in 26d). K7 Ds1 D2.6 पितामह. — c) K7 Da3 D4.9 तु (for स). M7 उपायात्तस्य शक्रस्य. — d) K6 V1 Bo.6 (marg. as in text).7.8 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 T2 G1 M5-7 ब्रह्मवध्यां (Da3 °ध्या); K7 °वत्या (for °हत्यां). K1 व्यपोहतु; V1 D5.7 T1 G1.3 M1.5-7 °हितुं; Bo Dn4 °हतः; B6.8 (both marg.).9 °हयत्; T2 °हितु (for °हत).

27 a) K1.2 स्यातस; K7 [अ]ध्यास्ते (for ध्यातस). — b) K7 T1 G1.3 स्वग्निर्; G2 चाग्निर् (for वह्निर्). K1 D2 महात्मनः. D6 तत्र ब्रह्मामिहात्मना. — c) K2 D2 ब्रह्मणम्; Da3 ब्राह्मणम् (for ब्रह्मा°). K7 D4.9 संगत्य (for °म्य). — d) Ś1 K1.2.4 तदा (for ततो).

28 Before 28, K6 B7.8 Da3.a4 ins. अग्निरुवाच. — a) K7 Bo Da3.a4 D6 भगवान् (for °वन्). Ś1 K1.2 अयं प्राप्तोस्मि भगवंस्. — b) K1 अरिंदमं; K6.7 V1 Bo 6.7.8 (marg.).9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2-9 T G1-3 M7 अनिंदित (K6 Da4 D4.9 T1 G3 °तः); M1.5.6 अनिंदितं (for अरिंदम). — c) K2 G1 तत् (for यत्). D6 महादेव; M7 तया देव (for मया देव). — d) D5.7 भवांस्तद् (by transp.). K4.7 Da4 Dn1.n4 Ds D2.4.6-9 G1 अर्हसि (for °ति).

29 b) K6 V1 Bo.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.6.8 T2 M5-7 ब्रह्मवध्याम् (for °हत्याम्). — c) D6 T2 M1.5.6 [अ]स्य (for [अ]द्य). — d) K7 प्री*च्छ; Ds1.s2 (before corr.) D6.7 प्रतीक्ष; M1 प्रयच्छ (for प्रतीच्छ).

30 D5 om. the ref. — a) D6 मोक्षाय (for मोक्षस्य). K1 कौंतो वै; K2.4 कौंतेय; T1.2 (before corr. as in text) G1 कालो वै; G2 तातो वै (sic); G3 कालं वै (for कोऽन्तो वै). — b) Da3.a4 त्रायस्व; D5 ध्यायसि (for ध्यायस्व). B8 T1 G1.3 तत्; T2 M1.5-7 मे (for वै). D6 विभो (for प्रभो). V1 ब्रह्महत्यास्त्वत्प्रभो (sic); B6 (marg.) ब्रह्मंस्तद्याहर प्रभो; G2 ब्रह्मवध्यासु वै प्रभो. — c) Ś1 K1.2.4 [अ]हं (for वि-). D5.7 विज्ञातुमिच्छामि (by transp.). — d) K1 -पूजिताः; K4 Bo.7 Da4 D4.9 -पूजितः (for °त). T G1.3 M7 त्वत्तो लोकप्रपूजित.

31 a) Ś1 K1.2 यस्त्वा; M7 यो वै (for यस्त्वां). G1 यस्त्वांजलिं समासाद्य. — c) M7 बीजौषधै (for °षधि-). — d) K7 B8 Dn4 G1 यक्षति; D5 वक्ष्यति (for यक्ष्यति). Da4 ततो वृतः; D5.7 तमोगतः; G3 °वृतः (as in text).

32 a) K4 तमेषां; Da4 corrupt; D6 तमेषो (for तमेषा). G3 तमेवास्यति क्षिप्रं (submetric). — b) T G1.3 वि-; G2 lacuna (for च). D5.7 निवत्स्यते; G1 -निवत्सति. — c) K6 V1 Bo.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.6.8 T G2 M5-7 ब्रह्मवध्या (for °हत्या). V1 T महाबाहो (for हव्यवाह). — d) M1.5-7 व्यैतु. मनसो (for मा°). D7 व्यथः (for ज्वरः).

33 K2.6.7 Bo.7-9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2-9 T G1-3 M1.5-7 om. the ref. V1 reads it on marg. — a) K1 इत्युक्ताः; K7 D4.9 °क्ते; Da4 °क्तं (for °क्तः). — b) D4 तद्वचा. D6 -कव्यभाक्; G3 °वाक् (for °भुक्). — d) M6.7 तदा (for तथा). K1 प्रभोः; T G1.3 M7 पुरा (for प्रभो).

ततो वृक्षौषधितृणं समाहूय पितामहः ।
इममर्थं महाराज वक्तुं समुपचक्रमे ॥ ३४

ततो वृक्षौषधितृणं तथैवोक्तं यथातथम् ।
व्यथितं वह्निवद्राजन्ब्रह्माणमिदमब्रवीत् ॥ ३५

अस्माकं ब्रह्महत्यातो कोऽन्तो लोकपितामह ।
स्वभावनिहतानस्मान्न पुनर्हन्तुमर्हसि ॥ ३६

वयमग्निं तथा शीतं वर्षं च पवनेरितम् ।
सहामः सततं देव तथा छेदनभेदनम् ॥ ३७

ब्रह्महत्यामिमामद्य भवतः शासनाद्वयम् ।
ग्रहीष्यामस्त्रिलोकेश मोक्षं चिन्तयतां भवान् ॥ ३८

ब्रह्मोवाच ।

पर्वकाले तु संप्राप्ते यो वै छेदनभेदनम् ।
करिष्यति नरो मोहात्तमेषानुगमिष्यति ॥ ३९

भीष्म उवाच ।

ततो वृक्षौषधितृणमेवमुक्तं महात्मना ।
ब्रह्माणमभिसंपूज्य जगामाशु यथागतम् ॥ ४०

आहूयाप्सरसो देवस्ततो लोकपितामहः ।
वाचा मधुरया प्राह सान्त्वयन्निव भारत ॥ ४१

C.12.10185
B.12.283[Ś].43
K.12 288.44

---

34 Ś1 K1.2.4 D4.5.7 om. (hapl.) 34; K7 D3 read it on marg. — [a]) B9 तथा (for ततो). G1 वृक्षोषधि- (for वृक्षौ°). D6 -तृणां (for -तृणं). — [b]) Da4 Ds1 समाहुय; G1 °भूय (for °हूय). K7 D6 M7 पितामह. — [c]) M1.5.6 इदम् (for इमम्): — [d]) T G1.3 एवोप- (for समुप-). — After 34, T G1.3 Kumbh. ed. ins. (= 12. 273. 49):

731* इयं वृत्रादनुप्राप्ता ब्रह्महत्या महाभया ।
पुरुहूतं चतुर्थांशमस्या यूयं प्रतीच्छत ।

[(L. 1) Kumbh. ed. पुत्राद् (for वृ°). T2 ब्रह्मवध्या भयावहा (for the post. half). — (L. 2) T1 G3 पुरुहूताच् (for °हूतं). T1 प्रतीच्छ तं; T2 प्रयिच्छथ (for प्रतीच्छत).]

35 [a]) G1 वृक्षोषधि- (for वृक्षौ°). D6 -तृणां (for -तृणं). — [b]) Ś1 K1.2 यथा तथा; M5.6 यतव्यथं (for यथातथम्). — [c]) K1 व्यधितं; K7 व्यतितं (for व्यथितं). T G1.3 ह्यभवद् (for वह्निवद्).

36 [a]) K4.6 B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.6.8 T G1–3 M5–7 -वध्यायाः; K7 V1 D3–5.7.9 M1 -हत्यायाः (for -हत्यातो). — [b]) Ś1 K1.2 भागो; B9 Dn4 D6 कौते (for कोऽन्तो). — [c]) K1 D4.9 स्वभावनिहितान्; K7 °निहतो; T1 G2.3 M1.5–7 स्वभावाभिहतान्; T2 °वाश्चि° (for °वनिहतान्). K4.6 V1 B0.6.7.9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5–8 दै(D5 दे)वेनाभिहता(B7 °पि हता-; Dn4 °भिमहा)नस्मान्. — [d]) D5.7 त्वं (for न). D6 हेतुम् (for हन्तुम्). D6 अर्हति.

37 [a]) Ś1 K1.2 M6 अग्निस् (for अग्निं). D5.7 सदा दीप्तं (for तथा शीतं). M7 हितं (for शीतं). — [b]) K4 वर्षं च; D5.7 वर्धतं (for वर्षं च).

K6.7 B7.9 Da3.a4 D4.9 T G3 M1.5–7 सहाम (for °मः). K7 सतते (for °तं). D5.7 G2 सहामहे सदा देव. — [d]) Ds1 छेदेन (for छेदन-). K6 V1 B0 Dn1.n4 Ds2 D2.3.5–8 -भेदने (for °नम्). T1 G1 तथा भेदं च (G1 °देन) छेदनं.

38 K4 om (hapl.) 38[c]–39[b]. — [a]) K6 V1 B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.6.8 T G1–3 M5–7 ब्रह्मवध्याम् (for °हत्याम्). — [b]) G2 भगवत्- (for भवतः). — [c]) K2.7 B5–3 Da4 Ś1 K1.2 स्वयं (for वयम्). — [c]) K2.7 B5–3 Da4 D3.6.7 T1 G3 गृहीष्यामस् (T1 G3 °म); K6 V1 D5 ग्रहिष्यामस् (K6 °म) (for ग्रही°). — [d]) K2 मोक्षो (for मोक्षं). D5.7 G2 चिंतय नो (for °यतां). K7 D4.9 तथा छेदनभेदनं (= 37[d]).

39 K4 om. 39[ab] (cf. v. l. 38). — [a]) V1 ब्रह्मकाले; Da3 पूर्वं° (for पर्व°). D4 नु (for तु). G3 संप्राप्तो (for °प्ते) — [b]) Ś1 K1.2.7 D4.9 वश् (for वै). Da4 T2 °न (for K6.7 V1 Dn4 D3.5.7.9 -भेदने; — [d]) Ś1 °नम्). — [c]) T1 G1.3 ततो (for नरो). K1.2.6 B3 T G1.3 एव (for एषा).

40 T2 om. the ref. — [b]) D3 एकम् (for एवम्). M1.6 महात्मनः. — [d]) K7 M1.6.7 उक्ते (for उक्तं). D5.7 यथासुखं (for °गतम्). D4.9 च; Da3 [आ]शुर्.

41 [b]) G2 ब्रह्मा; M1.5.6 स्त्रियो (for ततो). Da4 D3 M7 -पितामह. लोकाः; D5 लोकं (for लोक-). — [d]) B0 D3 शांत्वयन्. — [c]) K7 lacuna for धुरया प्राह.

42 [a]) D3 इदम् (for इयम्). T G1.3 इंद्रम् (for इन्द्राद्). — [b]) K4.6 V1 B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 D3

C. 12. 10186
B. 12. 283[2]. 44
K. 12. 288. 45

इयमिन्द्राद्नुप्राप्ता ब्रह्महत्या वराङ्गनाः ।
चतुर्थमस्या भागं हि मयोक्ताः संप्रतीच्छत ॥ ४२

अप्सरस ऊचुः ।

ग्रहणे कृतबुद्धीनां देवेश तव शासनात् ।
मोक्षं समयतोऽस्माकं चिन्तयस्व पितामह ॥ ४३

ब्रह्मोवाच ।

रजस्वलासु नारीषु यो वै मैथुनमाचरेत् ।
तमेषा यास्यति क्षिप्रं व्येतु वो मानसो ज्वरः ॥ ४४

भीष्म उवाच ।

तथेति हृष्टमनस उक्त्वाथाप्सरसां गणाः ।
स्वानि स्थानानि संप्राप्य रेमिरे भरतर्षभ ॥ ४५

ततस्त्रिलोककृद्देवः पुनरेव महातपाः ।
अपः संचिन्तयामास ध्यातास्ताश्चाप्यथागमन् ॥ ४६

तास्तु सर्वाः समागम्य ब्रह्माणममितौजसम् ।
इदमूचुर्वचो राजन्प्रणिपत्य पितामहम् ॥ ४७

इमाः स्म देव संप्राप्तास्त्वत्सकाशमरिंदम ।
शासनात्तव देवेश समाज्ञापय नो विभो ॥ ४८

ब्रह्मोवाच ।

इयं वृत्राद्नुप्राप्ता पुरुहूतं महाभया ।
ब्रह्महत्या चतुर्थांशमस्या यूयं प्रतीच्छत ॥ ४९

आप ऊचुः ।

एवं भवतु लोकेश यथा वदसि नः प्रभो ।

$D_{2.3.6.8}$ T G_2 M_{5-7} ब्रह्मवध्या (for °हत्या). K_4 वरांगनां; B_7 D_{s1} $D_{3.4.6}$ G_1 °गना (for °गनाः). — [c]) V_1 $D_{5.7}$ तृतीयम् (for चतुर्थम्). $Ś_1$ $K_{1.2.4}$ अस्य; D_6 अस्यां (for अस्या). K_6 $B_{0.6}$ (marg. as in text). $_{7.8}$ (marg.) $D_{a3.a4}$ $D_{n1.n4}$ D_8 $D_{3.6}$ $M_{1.5-7}$ भागांशं; $D_{2.8}$ भागार्थं; G_2 भागं वै (for भागं हि). K_7 $D_{4.9}$ चतुर्थभागमेवं हि; T_1 G_1 °र्थस्यास्य भागं हि. — [d]) V_1 मयोक्तं; B_7 D_{a4} D_4 G_1 °क्ता; D_{n4} G_2 °क्तः (for °क्ताः). V_1 B_6 (marg.). $_8$ D_{n4} D_8 $D_{4.5.7.9}$ T $G_{2.3}$ संप्रतीच्छथ; D_8 संप्रतीक्षती (for °च्छत).

43 [a]) $M_{1.5.6}$ संग्रहे (for ग्रहणे). — [b]) $Ś_1$ $K_{1.2.4}$ भगवं($K_{1.4}$ °वां)स्; D_8 देवेंद्र (for देवेश). B_0 कृत- (for तव). — [c]) K_1 मोक्षे (for मोक्षं). K_4 D_{a4} समयते; B_0 D_{s2} D_8 शमयतो (for सम°). — [d]) D_{a4} पितामहः.

44 [a]) D_{a4} रजस्वलास्तु. K_7 $D_{4.9}$ नारीणां (for °षु). — [b]) K_4 ये (for यो). T $G_{1.3}$ आव्रजेत् (for आचरेत्). — [c]) $Ś_1$ $K_{1.6}$ तमेव (for °षा). K_6 [आ]-यास्यति (for या°). — [d]) K_6 व्यंतु; $M_{1.5-7}$ व्यैतु (for व्येतु). $D_{a3.a4}$ D_5 ते (for वो).

45 [a]) G_2 ततेति. K_1 D_{s1} D_6 -मनसा (for -मनस). — [b]) $K_{2.4}$ उक्ताश्च; $K_{6.7}$ V_1 $B_{0.6-9}$ $D_{a3.a4}$ $D_{n1.n4}$ D_8 D_{2-9} T $G_{1.3}$ इत्युक्त्वा (for उक्त्वाथ). G_2 $M_{1.5.6}$ ऊचुरप्सरसां गणाः. — [d]) $K_{6.7}$ V_1 B_{6-9} $D_{a3.a4}$ $D_{4.5.7.9}$ G_3 $M_{1.5-7}$ पुरुषर्षभ (for भरत°).

46 [a]) G_1 तु (for त्रि°). D_{s1} देव (for देवः). — [b]) $Ś_1$ $K_{1.2.4}$ पितामहः ($K_{1.4}$ °ह) (for महातपाः). — [c]) K_4 आपः. D_{n4} सिंचितयामास (sic). — [d]) $D_{5.7}$ धातास् (for ध्यातास्). $Ś_1$ $K_{1.2.4}$ अपि च; K_7 B_7 D_{a4} T_1 चाप्युप- (for चाप्यथ).

47 [a]) T_1 च (for तु). D_{n1} तथागम्य (for समागम्य). — [b]) M_7 अमितौजसः. — [c]) D_8 घोरं (for राजन्).

48 Before 48, B_6 ins. आप ऊचुः. 48^{ab} is partly damaged in B_6. — [a]) $Ś_1$ $K_{1.2}$ स्मो; T $G_{1.3}$ तु (for स्म). $D_{a3.a4}$ देवं (for देव). — T_1 om. (hapl.) 48^b–49^a. V_1 reads 48^b–49^a on marg. — [b]) K_7 D_9 चतुर्मुखं (D_9 °ख); $M_{1.5-7}$ अनिंदित (for अरिंदम). — [c]) K_6 V_1 $B_{0.6.7.9}$ $D_{a3.a4}$ $D_{n1.n4}$ D_8 $D_{2.3.6.8}$ G_2 $M_{1.5-7}$ लोकेश; D_5 देवस्य (for देवेश). — [d]) K_1 (before corr.) ममाज्ञापय. V_1 D_{s1} D_2 मे (for नो). B_0 $D_{n1.n4}$ $D_{3.5.6.8}$ T_1 $M_{1.5-7}$ प्रभो; D_6 प्रभोः.

49 T_1 om. 49^a (cf. v. l. 48). V_1 reads 49^a on marg. G_1 om. the ref. — [a]) K_1 (by corr.) वृषाद्; T_2 तावद्; $G_{1.3}$ वधाद् (for वृत्राद्). — [b]) D_5 K_2 G_1 पुरुहूत- (for °हूतं). $Ś_1$ $K_{1.2}$ भयावहा; D_5 महाप्रभा; G_2 समाज्ञया (for महाभया). — [c]) $B_{0.7.8}$ D_{a3} $D_{n1.n4}$ D_8 $D_{2.3.6.8}$ G_2 $M_{1.5-7}$ ब्रह्मवध्या (for °हत्या). — [d]) G_1 अस्य यूपं (for अस्या यूयं). V_1 $B_{0.6.8}$ D_{s1} D_{s2} $D_{4.7.9}$ T G_3 $M_{1.6.7}$ प्रतीच्छथ; D_5 °क्षथ; D_6 °च्छता; D_8 °क्षत (for °च्छत).

50 [a]) D_8 T $G_{1.3}$ देवेश (for लोकेश). — [b])

मोक्षं समयतोऽस्माकं संचिन्तयितुमर्हसि ॥ ५०
त्वं हि देवेश सर्वस्य जगतः परमो गुरुः ।
कोऽन्यः प्रसादो हि भवेद्यः कृच्छ्रान्नः समुद्धरेत् ॥ ५१

ब्रह्मोवाच ।

अल्पा इति मतिं कृत्वा यो नरो बुद्धिमोहितः ।
श्लेष्ममूत्रपुरीषाणि युष्मासु प्रतिमोक्ष्यति ॥ ५२
तमेषा यास्यति क्षिप्रं तत्रैव च निवत्स्यति ।
तथा वो भविता मोक्ष इति सत्यं ब्रवीमि वः ॥ ५३

भीष्म उवाच ।

ततो विमुच्य देवेन्द्रं ब्रह्महत्या युधिष्ठिर ।
यथानिसृष्टं तं देशमगच्छद्देवशासनात् ॥ ५४
एवं शक्रेण संप्राप्ता ब्रह्महत्या जनाधिप ।
पितामहमनुज्ञाप्य सोऽश्वमेधमकल्पयत् ॥ ५५
श्रूयते हि महाराज संप्राप्ता वासवेन वै ।
ब्रह्महत्या ततः शुद्धिं हयमेधेन लब्धवान् ॥ ५६
समवाप्य श्रियं देवो हत्वारींश्च सहस्रशः ।
प्रहर्षमतुलं लेभे वासवः पृथिवीपते ॥ ५७
वृत्रस्य रुधिराच्चैव खुखुण्डाः पार्थ जज्ञिरे ।
द्विजातिभिरभक्ष्यास्ते दीक्षितैश्च तपोधनैः ॥ ५८
सर्वावस्थं त्वमप्येषां द्विजातीनां प्रियं कुरु ।

C. 12. 10203
B. 12. 283(2). 61.
K. 12. 288. 62

Ds1 मोक्षे (for मोक्षं). Bo शमयतो ; B7 काम° (for सम°). —^{d}) Ds1 स (for सं-). G1 संचितयतुम् (sic).

51 ^{a}) B8 (marg.) लोकेश (for देवेश). —^{b}) V1 Bo Dn1 Ds D2. 3. 6. 8 G2 M1. 5–7 जगतः परमा गतिः ; Dn4 °तः कारणं प्रभो. —^{c}) K6. 7 V1 B8 Da3. a4 D4. 5. 7. 9 T1 G1. 3 M1. 5–7 प्रसाद्यो (for °दो). —^{d}) Dn1. n4 यन् (for यः). Dn1. n4 नः कृच्छ्रात् (by transp.); G1 कृच्छ्रं न.

52 ^{a}) K1. 2. 4 अल्प इति ; T2 G1 अल्पायिति. Dn1 मतं (for मतिं). —^{d}) K4. 6. 7 Da4 Dn4 D4. 6 °मोक्षति (for °मोक्ष्यति).

53 ^{a}) Ś1 K1. 2. 4 तमेव ; K6 B7–9 Da3. a4 तत्रैषा ; K7 तमेषां ; Bo Dn1. n4 Ds D2. 3 6. 8 तमियं (Dn4 °मं); G2 तमे* (for तमेषा). — Ds1 reads 53^{b} twice. —^{b}) Ś1 तत्र चैव ; K6 सा तत्रैव (for तत्रैव च). B7 विवत्स्यति ; Da4 विनश्यति (for निवत्स्यति). —^{c}) K2 यथा ; D8 D7 T G1. 3 तदा (for तथा). —^{d}) K1 [अ]सत्यं ; D6 सत्त्वं (for सत्यं). K4 G1 च (for वः). Dn4 इति सत्यं ब्रवीद्वचः.

54 Some MSS. om. the ref. —^{a}) G2 देवेंद्रो (for °वेन्द्रं). —^{b}) K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 T G1. 3 M1. 5–7 ब्रह्मवध्या ; G2 °हत्यां (for °हत्या). —^{c}) V1 Bo. 8 (marg. as in text) Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 G2 -विसृष्टं ; B9 -विसृष्टस् (for -निसृष्टं). V7 आवासम् ; Bo. 7 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 T G1. 3 M1. 5–7 तं वासम् । B8 संवासम् ; G3 स्वं वासम् (for तं देशम्). —^{d}) K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 अगमद् ; K7 °च्छेद् ; G2 °च्छन् (for °च्छद्).

55 ^{a}) K2 D5. 7 क्रमेण (for शक्रेण). —^{b}) V1 Bo. 8 (marg. as in text) Da3 Dn1. n4 D3 D2. 3. 6 8 T G1–3 M1. 5–7 ब्रह्मवध्या (for °हत्या). G3 परंतप (for जनाधिप). —^{c}) K7 Da4 D4. 6. 9 अनुप्राप्य ; G2 M1 त्वनुज्ञाप्य (for अनु°). —^{d}) K1. 2 मोप(K2 °चु)मेधम् (sic) (for सोऽश्व°).

56 ^{a}) V1 Bo Dn1. n4 Ds D2. 3. 5–8 M1. 5–7 च (for हि). B8 महाभाग (for °राज). —^{b}) K6 संप्राप्तो (for °प्ता). D5. 7 च (for वै). —^{c}) K6 V1 Bo. 6–9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 T2 M5–7 ब्रह्मवध्या ; G1 °वृध्या (for °हत्या). T1 G1 वृतः ; G3 गतः (for ततः). K2 सिद्धिं (for शुद्धिं). —^{d}) Ś1 K2. 4 सोश्वमेधादवाप्तवान् ; K1 सोश्वमेधमकल्पयत्.

57 ^{a}) K1 श्रिये देहो (for श्रियं देवो). —^{c}) D9 अतुल्यं.

58 ^{b}) Ś1 (by corr.) K2 खर्खंडाः ; Ś1 (sup. lin.) K4. 7 Dn1 n4 D2–4. हि खंडाः ; K1 हिडगंडाः (sic) ; D5. 7 शिखंडीः ; T G1. 3 8. 9 शिखंडाः ; B7 खुक्षुंडाः ; M1 बुकुंडाः (for खुखुण्डाः). K7 Da4 M7 बुद्बुदाः ; यज्ञिरे (for जज्ञिरे). ❀ Ca : खुखुण्डाः, बहिस्थछत्राकाः (sic) ॥ C9 : खुखुण्डाः मयूराः—मयूरो मेचकः कुन्दः खुखुण्डः पलिकस्तया – इति मधुमती । ❀ —^{c}) K7 D3. 9 सुरक्ष्याः (K7 °क्षा)स ; Bo Dn4 अभक्षास. —^{d}) D3 वीक्षितैश्च (for दी°).

59 ^{a}) K1 सर्वावस्थे ; B8 (marg.) T G1. 3 °वस्थः ;

C. 12. 10203
B. 12. 283(2). 61
K. 12. 288. 62

इमे हि भूतले देवाः प्रथिताः कुरुनन्दन ॥ ५९

एवं शक्रेण कौरव्य बुद्धिसौक्ष्म्यान्महासुरः ।
उपायपूर्वं निहतो वृत्रोऽथामिततेजसा ॥ ६०
एवं त्वमपि कौरव्य पृथिव्यामपराजितः ।
भविष्यसि यथा देवः शतक्रतुरमित्रहा ॥ ६१
ये तु शक्रकथां दिव्यामिमां पर्वसु पर्वसु ।
विप्रमध्ये पठिष्यन्ति न ते प्राप्स्यन्ति किल्बिषम् ॥ ६२
इत्येतद्वृत्रमाश्रित्य शक्रस्यात्यद्भुतं महत् ।
कथितं कर्म ते तात किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ ६३

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि त्रिसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७३ ॥

२७४

युधिष्ठिर उवाच ।
पितामह महाप्राज्ञ सर्वशास्त्रविशारद ।
अस्ति वृत्रवधादेव विवक्षा मम जायते ॥ १
ज्वरेण मोहितो वृत्रः कथितस्ते जनाधिप ।

D7 °वस्थां. K4 तुमप्येषां (sic); K7 D4. 9 त्वमेवैषां; Da4 त्वमन्येषां. — b) K6 श्रियं; G3 lacuna (for प्रियं). — c) K1 (before corr.) देहाः (for देवाः). — d) K6 प्रस्थिताः; K7 पृथिताः.

60 a) K7 एव (for एवं). K1 क्रमेण (for शक्रेण). — b) K2 -मोक्ष्यान्; K7 D4. 9 -शौक्ष्म्यान्; Da4 Dn4 -सौक्ष्मान्; D5. 7 -सूक्ष्म्यान्; G1 -सौक्ष्मां; M7 -सौम्यान् (for -सौक्ष्म्यान्). T1 महासुराः. — c) D6 -पूर्वं- (for -पूर्वं). D5. 7 उपायः पूर्वविहितो; T2 उपायान्निहतो युद्धे. — d) V1 वीर्येण (for वृत्रोऽथ). K6 Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6–8 T G2. 3 M1. 5–7 ह्यमित-; V1 G1 अमित-; B3 (orig.) चामित-; D5 [ऽ]प्यमित- (for ऽथामित-). D5 -तेजसः.

61 a) Ś1 K1 त्वाम् (for त्वम्). Bo Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 G1 कौंतेय (for कौरव्य). — b) G1 प्रथिताम् (for पृथिव्याम्). K4 M1 अपराजित. — c) D4 om. (hapl.) from सि up to पठिष्य (in 62c). G1 M1 भविष्यति (for °सि). — d) G1 अमित्रह.

62 D4 om. up to पठिष्य (cf. v. l. 61). — c) V1 Bo. 3 (marg.) Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 T G1–3 M1. 5–7 वदिष्यंति (for पठि°). — d) Da3. a4 प्राप्नोति; Dn4 G1 प्राप्स्यंति; M7 प्राप्यंति. D8 किल्बिषः.

63 Before 63, T1 G3 ins. भीष्म उवाच. — a) G1 वृतम् (for वृत्रम्). T1 आसाद्य; G1 आश्रुत्य (for आश्रित्य). — d) K7 D9 अन्यत् (for भूयः). G1 इच्छति (for °सि).

Colophon. G6 missing: K3. 5 B1–5 Da1. a2 Dn2. n3 D1 G4. 5 M2–4 absent. — *Sub-parvan*: Ś1 K1. 2. 4. 6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5–8 T G1–3 M1. 5–7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name*: Ś1 K1. 2. 4 वृत्रवधोपाख्यानं समाप्तं; K7 D4. 5. 7. 9 वृत्रवधे ब्रह्महत्याविभागः; V1 M1. 5–7 वृत्रवधः; Bo Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 G1 वृत्रवधः समाप्तः; D4. 9 (both also) समाप्तं वृत्रवधोपाख्यानं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B7 106; Dn1 Ds2 D7 T1 G3 108; Dn4 M1. 6. 7 107; D8 102; T2 121; G1 100; G2 123; M5 109. — *Śloka no.*: Da4 Dn1. n4 65; D8 68.

274

☞ This adhy. is missing in G6 (cf. v. l. 12. 259. 1).

1 c) K4 Bo. 9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 T G1. 3 अस्मिन्; M7 अत्र (for अस्ति). D6 क्षत्र- (for वृत्र-). K2 G2 -वधे देव; T G3 -वधे त्वेव; G1 -वधे तात (for -वधादेव). — d) K7 विक्षया; Da4 विवक्ष्या. Da3. a4 D5. 7 समजायते (D5. 7 °त) (for मम जा°). Ś1 K1. 2 विवक्षा मम भारत.

2 a) K1 स्वरेण (for ज्वरेण). Dn4 वृत्र; D8 विप्र (for वृत्रः). — b) Dn4 Ds1 M1. 5. 6 कथितं (for °तस्). — c) Dn4 D7 निहते (for °तो). Ś1 K1 वासवेण. G2 M1. 5. 6 [अ]थ; M7 [आ]ह (for [इ]ह). — d) B3 [ए]व (for [इ]ति). K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 वदा; D5. 7 सदा (for मम).

निहतो वासवेनेह वज्रेणेति समानघ ॥ २
कथमेष महाप्राज्ञ ज्वरः प्रादुरभूत्कुतः ।
ज्वरोत्पत्तिं निपुणतः श्रोतुमिच्छाम्यहं प्रभो ॥ ३

भीष्म उवाच ।

शृणु राजञ्ज्वरस्येह संभवं लोकविश्रुतम् ।
विस्तरं चास्य वक्ष्यामि यादृशं चैव भारत ॥ ४
पुरा मेरोर्महाराज शृङ्गं त्रैलोक्यविश्रुतम् ।
ज्योतिष्कं नाम सावित्रं सर्वरत्नविभूषितम् ।
अप्रमेयमनाधृष्यं सर्वलोकेषु भारत ॥ ५
तत्र देवो गिरितटे हेमधातुविभूषिते ।
पर्यङ्क इव विभ्राजन्नुपविष्टो बभूव ह ॥ ६
शैलराजसुता चास्य नित्यं पार्श्वे स्थिता बभौ ।
तथा देवा महात्मानो वसवश्च महौजसः ॥ ७
तथैव च महात्मानावश्विनौ भिषजां वरौ ।
तथा वैश्रवणो राजा गुह्यकैरभिसंवृतः ॥ ८
यक्षाणामधिपः श्रीमान्कैलासनिलयः प्रभुः ।
अङ्गिरःप्रमुखाश्चैव तथा देवर्षयोऽपरे ॥ ९
विश्वावसुश्च गन्धर्वस्तथा नारदपर्वतौ ।

C. 12. 10218
B. 12. 284(3). 11
K. 12. 289. 11

---

3 a) G1 अथ (for कथम्). D2 महाप्रज्ञ. — b) K6 B6-9 Da3. a4 D5. 7 T G1-3 M1. 5-7 ज्वरः प्रादुर्बभूव ह; K7 V1 Bo Dn1. n4 Ds D2-4. 6. 8. 9 °दुर्बभौ कुतः. — c) ❀ Ca: निपुणतः, भावप्रधानो निर्देशः । नैपुण्यादित्यर्थः । ❀ — d) K2. 7 B6-9 Da3. a4 D4. 9 T1 G1 विभो (for प्रभो).

4 a) K4. 6 V1 Bo. 8 (marg. as in text) Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 [इ]मं; B7 Da3. a4 [ए]व (for [इ]ह). — D7 repeats 4^{cd} after 5^{ab}. — c) T G3 विस्तारं (for विस्तरं). Ś1 K1. 2. 4 चैव; Da4 वास्य (for चास्य). Dn4 वक्षामि. — d) K4. 6. 7 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-6. 7 (both times). 8. 9 T2 G1. 2 M7 यादृशश् (for °शं). G2 M7 चैष (for चैव).

5 St. 5-17 = (var.) Vāyu P., I. 30. 81-93. K2 om. (hapl.) 5. — a) K4 मेरौ (for मेरोर्). K7 महाराजं; T G1. 3 °भाग (for °राज). — b) Dn4 त्रैलोक- (for °क्य-). K6 V1 Bo. 6. 7. 8 (marg.) Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 M1. 5-7 -पूजितं (for -विश्रुतम्). — After 5^{ab}, D7 repeats 4^{cd}. D7 om. (hapl.) 5^{cd}. — c) D5 ज्योतिष्मान् (for °ष्कं). ❀ Ca. p. 8: सावित्रं, सवित्राधिष्ठितम् । ❀ — d) T2 संवं (for सर्व-). — e) K1 अनादृष्यं; D3 °ध्यष्यं. — f) G1 सिद्धं (for सर्व-). B8 -लोकेन (for -लोकेषु). — After 5, T1 G3 ins.:

732* ख्यातमासीत्स्वतेजोभिरावार्यार्कप्रभं स्थितम् ।
[T1 अधिकार्क- (for आवार्यार्क-).]

6 a) K2 गिरिजटे (for °तटे). — b) Da3. a4 -विभूषितं (for °ते). — c) V1 पर्यंकम्. T1 बभ्राजन्; G2 विभ्राजति; M7 वै भ्राजन् (for विभ्रा°). — d) G3 om. ह.

7 a) Ś1 K1. 2 [अ]प्यस्य; Da3 [अ]थास्य; T1 पश्यन्; G3 M7 तस्य (for चास्य). — b) D5. 7 M1 पार्श्वे- (for पार्श्वे). Ś1 K1. 2 बभूव ह; T G1. 3 व्यवस्थिता (for स्थिता बभौ). — c) T1 G3 तत्र; G1 तदा (for तथा). Da4 देवो (for देवा). — d) K1 वासवश् (for व°). K6 V1 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 G2 [अ]मितौजसः (for महौजसः).

8 a) K7 om. च. D6. 7 महाभागाव् (for °त्मानाव्).

9 a) K4. 6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. — b) Bo 6. 8 T G1-3 M1. 5-7 ईश्वरः (for अधिपः). — After 9^{ab}, Da3. a4 D4. 6. 8. 9 कैलाश- (for °स-). — After 9^{ab}, T G1. 3 M7 ins.:

733* शङ्खपद्मनिधी चोभौ ऋद्ध्या परमया सह ।
[T2 G1 M7 -निधिभ्यां च (for निधी चोभौ). T2 G1 M7 लक्ष्मया (for ऋद्ध्या).]

— T G1. 3 M7 cont.: K6. 7 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-9 G2 M1. 5. 6 ins. after 9^{ab}:

734* उपासन्त महात्मानमुशना च महाकविः ।
सनत्कुमारप्रमुखास्तथैव च महर्षयः ।
[= (var.) Vāyu P. I. 30. 85. K7 D4. 9 उपासते; K6 V1 Bo. T2 G1-3 °सत (for °सन्त). G3 उशनाश्. K6 V1 Bo. 6-8 (6. 8 marg. as in text). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 5. 6. 8 T2 महामुनिः; D3 तथा मुनिः (for महाकविः). — (L. 2) M7 तथा चैव (for तथैव च).]

— c) K7 D4. 9 आंगिरः; Da4 अंगिरा-; T2 M1. 5. 6 अंगिर- (for °रः-). Da3 om. प्रमुखा. — d) K7 D4. 9 [ऽ]पि च (for [ऽ]परे).

C. 12. 10219
B. 12. 284(3). 11
K. 12. 289. 11

अप्सरोगणसंघाश्च समाजग्मुरनेकशः ॥ १०
ववौ शिवः सुखो वायुर्नानागन्धवहः शुचिः ।
सर्वर्तुकुसुमोपेताः पुष्पवन्तो महाद्रुमाः ॥ ११
तथा विद्याधराश्चैव सिद्धाश्चैव तपोधनाः ।
महादेवं पशुपतिं पर्युपासन्त भारत ॥ १२
भूतानि च महाराज नानारूपधराण्यथ ।
राक्षसाश्च महारौद्राः पिशाचाश्च महाबलाः ॥ १३
बहुरूपधरा हृष्टा नानाप्रहरणोद्यताः ।
देवस्यानुचरास्तत्र तस्थिरे चानलोपमाः ॥ १४
नन्दी च भगवांस्तत्र देवस्यानुमते स्थितः ।
प्रगृह्य ज्वलितं शूलं दीप्यमानं स्वतेजसा ॥ १५
गङ्गा च सरितां श्रेष्ठा सर्वतीर्थजलोद्भवा ।
पर्युपासत तं देवं रूपिणी कुरुनन्दन ॥ १६
एवं स भगवांस्तत्र पूज्यमानः सुरर्षिभिः ।
देवैश्च सुमहाभागैर्महादेवो व्यतिष्ठत ॥ १७
कस्यचित्त्वथ कालस्य दक्षो नाम प्रजापतिः ।
पूर्वोक्तेन विधानेन यक्ष्यमाणोऽन्वपद्यत ॥ १८
ततस्तस्य मखं देवाः सर्वे शक्रपुरोगमाः ।
गमनाय समागम्य बुद्धिमापेदिरे तदा ॥ १९
ते विमानैर्महात्मानो ज्वलितैर्ज्वलनप्रभाः ।

---

10 ^{a}) Da3 (before corr.) गंधर्वास्र (for °वैस्र).

11 ^{a}) K7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2–9 T1 G1. 3 M1. 5–7 transp. शिवः and सुखः. G2 ववौ वायुः सुखस्पर्शो. — ^{b}) K1 ·गंधवहाः. — ^{c}) K1 सर्वे तु; Ds1 सर्वत्र (for सर्वर्तु). V1 ·सुमनोपेताः (for ·कुसुमो). — ^{d}) K6 V1 Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 6. 8 G2 द्रुमास्तथा (for महाद्रुमाः).

12 ^{a}) D6 सिद्धाः (for चैव). — ^{b}) D6 साध्याश्च (for सिद्धाश्च). Dn4 om. from तपोधनाः up to पिशाचाश्च (in 13^{d}). B6 तपोधनः; Da3 ततो धनाः. — ^{c}) Da4 तद्धा देवः पशुपतिः. — ^{d}) Da4 T2 पर्युपासत. K4 सर्वदा; D5. 7 पांडव (for भारत).

13 Dn4 om. up to पिशाचाश्च (cf. v. l. 12). — ^{b}) The portion from रूपधरा up to B. 12. 321. 76^{d} is lost in Ś1 on missing fol. — ^{c}) D5 om. (hapl.) from महा up to चाश्च (in 13^{d}). B8 (marg.) महाराज (for °रौद्राः). — ^{d}) K1. 2. 4 महोरगाः (for महाबलाः).

14 Ś1 missing (cf. v. l. 13). — ^{a}) G3 बंधुरूप·; T2 बहुकूप· (for °रूप·). K2 ह्यष्टा; B9 कृष्णा (for हृष्टा). — ^{c}) Dn4 दैवस्य (for दे°). — ^{d}) K1. 2 D8 G1 M1. 5. 6 चानि(K2 °नु)लोपमाः; K4 चानलोपम; K7 D4. 9 G3 M7 चा(D4. 9 वा)चलोपमाः; V1 B8 (marg.) ह्यनलो° (for चानलो°).

15 Ś1 missing (cf. v. l. 13). — ^{a}) D8 नंदीश्च (for नन्दी). T1 G1. 3 M1. 5–7 तस्य (for तत्र). — ^{c}) K1. 2. 4 गृहीत्वा (for प्रगृह्य). B9 विपुलं (for ज्वलितं). K1 शून्यं (for शूलं). — ^{d}) K1 दीप्यमानाः; K2. 4 Bo. 6. 8 (marg.). 9 Da3 Dn1. n4 Ds1 D2. 3. 6. 8 °मानः (for °मानं).

16 Ś1 missing (cf. v. l. 13). — ^{a}) K2 गंगां; D4 lacuna. — ^{c}) K1 पर्युपासुश्च; K2 °पास्र च (for °पासत). K7 D4. 5. 7. 9 देवेशं; T G1. 3 M1 तं देवी (for तं देवं). — ^{d}) K1. 2. 4 ·सत्तम (for ·नन्दन).

17 Ś1 missing (cf. v. l. 13). — ^{a}) K6. 7 V1 B6. 8. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds2 D2. 5–8 स एवं (by transp.); B7 Ds1 D3 स एव. — ^{b}) K2 सुरर्षभिः. — ^{c}) K1. 2. 4. 7 D4. 5. 7. 9 दे(K7 D5. 7. 9 दै)वतैश्च (for देवैश्च सु°). K6 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 6. 8 ·महातेजा (for °भागैर्). — ^{d}) D5. 7 [s]प्यतिष्ठत; G3 [s]ध्य° (for व्यति°). — After 17, B6 ins. an addl. colophon [*Sub-parvan*: मोक्षधर्म. — *Adhy. name*: ज्वरोत्पत्तिः].

18 Ś1 missing (cf. v. l. 13). Before 18, B9 ins. भीष्म उवाच. — ^{a}) K4 कर्हिचित् (for कस्य°). — Da4 om. 18^{d}–19^{c}. — ^{d}) K7 यक्ष्यमानो; Bo Dn4 यक्षमाणो. K1. 2 [s]न्वबुध्यत; K6 [s]नुपद्यत; K7 D4 [s]भ्य° (for sन्व°).

19 St. 19–20 = Vāyu P. I. 30. 95–96. Ś1 missing (cf. v. l. 13). Da4 om. 19^{abc} (cf. v. l. 18). — ^{a}) K1. 2. 4. 7 Dn4 D4. 9 मखे; K6 समं (for मखं). G1 श्रुत्वा दक्षस्य तु मखं. — ^{b}) G1 देवाः (for सर्वे). — ^{c}) G1 M1. 5–7 गमने समुपागम्य. — ^{d}) K7 D4. 9 ततः (for तदा). D7 बुद्धिमेतामवेदिरे (sic).

20 Ś1 missing (cf. v. l. 13). — ^{a}) G1 देवैर (hypermetric) (for ते). — ^{b}) B8 (marg. as in

देवस्यानुमतेऽगच्छन्गङ्गाद्वारमिति श्रुतिः ॥ २०

प्रस्थिता देवता दृष्ट्वा शैलराजसुता तदा ।
उवाच वचनं साध्वी देवं पशुपतिं पतिम् ॥ २१

भगवन्क नु यान्त्येते देवाः शक्रपुरोगमाः ।
ब्रूहि तत्त्वेन तत्त्वज्ञ संशयो मे महानयम् ॥ २२

महेश्वर उवाच ।

दक्षो नाम महाभागे प्रजानां पतिरुत्तमः ।
हयमेधेन यजते तत्र यान्ति दिवौकसः ॥ २३

उमा उवाच ।

यज्ञमेतं महाभाग किमर्थं नाभिगच्छसि ।
केन वा प्रतिषेधेन गमनं ते न विद्यते ॥ २४

महेश्वर उवाच ।

सुरैरेव महाभागे सर्वमेतदनुष्ठितम् ।
यज्ञेषु सर्वेषु मम न भाग उपकल्पितः ॥ २५

पूर्वोपायोपपन्नेन मार्गेण वरवर्णिनि ।
न मे सुराः प्रयच्छन्ति भागं यज्ञस्य धर्मतः ॥ २६

उमा उवाच ।

भगवन्सर्वभूतेषु प्रभावाभ्यधिको गुणैः ।
अजेयश्चाप्रधृष्यश्च तेजसा यशसा श्रिया ॥ २७

अनेन ते महाभाग प्रतिषेधेन भागतः ।

C. 12. 10237
B. 12. 284(3). 28
K. 12. 289. 29

---

text) ज्वलद्भिर् (for ज्वलितैर्). K_{1} ज्वलिन- (for ज्वलन-). G_{1} -प्रभैः (for -प्रभाः). K_{6} V_{1} $B_{0.6.7.8}$ (orig.) $D_{a3.a4}$ $D_{n1.n4}$ D_{8} $D_{2.3.6.8}$ G_{2} ज्वलनार्कसमप्रभैः. — ^{c}) K_{2} om. (hapl.) गच्छन्. — ^{d}) $D_{5.7}$ श्रुतं (for श्रुतिः).

21 $Ś_{1}$ missing (cf. v. l. 13). — ^{a}) K_{6} B_{6-9} $D_{a3.a4}$ G_{1} प्रस्थितान्दै(G_{1} °न्दे)वतान्दृष्ट्वा.

22 $Ś_{1}$ missing (cf. v. l. 13). Before 22, B_{9} ins. उमोवाच. — ^{a}) K_{7} D_{6} भगवान्. $D_{5.7}$ कुत्र (for क नु). B_{8} यास्येते; D_{4} पाल्येते. — ^{c}) $K_{1.2}$ G_{2} धर्मज्ञ (for तत्त्वज्ञ). — ^{d}) K_{6} $B_{6.7.8}$ (marg. as in text). $_{9}$ $D_{a3.a4}$ $D_{5.7}$ अभूत् (for अयम्).

23 $Ś_{1}$ missing (cf. v. l. 13). K_{6} om. (hapl.) 23-24. G_{1} om. the ref. T_{1} देव; T_{2} रुद्र; G_{3} देवा; M_{7} ईश्वर (for महेश्वर). — ^{a}) $D_{5.7}$ T_{2} M_{7} महाभागः (for °भागे).

24 $Ś_{1}$ missing (cf. v. l. 13). K_{6} om. 24 (cf. v. l. 23). K_{4} om. the ref. — ^{a}) B_{8} T_{2} एतन्; D_{n4} D_{6} M_{7} एनं (for एतं). K_{7} V_{1} $B_{0.6-9}$ $D_{a3.a4}$ $D_{n1.n4}$ D_{8} D_{2-9} T G_{1-3} महादेव (for °भाग). K_{4} उमा यज्ञे महाभाग (sic). — ^{b}) K_{4} V_{1} $B_{0.6-9}$ D_{a4} $D_{n1.n4}$ D_{8} $D_{2.3.6-8}$ T G_{1-3} नाधि- (for नाभि-). B_{8} (marg.) -नंदति; D_{n4} D_{6} G_{1} -गच्छति (for °सि). — ^{d}) D_{8} $D_{2.8}$ वा (for ते). B_{8} (marg. as in text) रोचते (for विद्यते).

25 $Ś_{1}$ missing (cf. v. l. 13). $D_{5.7}$ ईश्वर; T_{1} G_{1-3} देव; T_{2} रुद्र (for महेश्वर). — ^{a}) T_{1} G_{3} एवं (for एव). — ^{b}) K_{4} B_{7} $D_{n1.n4}$ D_{8} $D_{3.5.7.8}$ पूर्वमेतद्; T_{1} $G_{1.3}$ यन्ममै°; T_{2} धर्ममे° (for सर्वमे°). — ^{c}) $K_{1.2.4}$ G_{2} M_{7} यज्ञेषु मम सर्वेषु; $D_{5.7}$ यज्ञेषु सर्वभूतेषु. — ^{d}) D_{n4} $M_{1.6}$ भागम् (for भाग). $D_{5.7}$ मम भागो न कल्पितः.

26 $Ś_{1}$ missing (cf. v. l. 13). K_{1} om. 26. — ^{a}) B_{8} (marg.) पूर्वोक्तेनोपपन्नेन; D_{n1} सर्वोपायोप°; M_{7} सर्वकालोप°. — ^{d}) K_{2} T_{2} धीमतः; D_{a4} कर्मतः; T_{1} G_{3} धीमंतः; G_{1} धीमता (for धर्मतः).

27 $Ś_{1}$ missing (cf. v. l. 13). — ^{a}) K_{6} -वेदेषु; K_{7} V_{1} $B_{0.6.7.8}$ (marg.). $_{9}$ $D_{a3.a4}$ D_{s1} $D_{4.6.9}$ -देवेषु; D_{5} -देवेभ्यः (for -भूतेषु). — ^{b}) $K_{1.2.6}$ B_{0} D_{n1} G_{2} प्रभवाभ्य(K_{1} °द)धिको गुणैः; K_{4} D_{s1} $D_{5.7}$ प्रभावाप्य°; T $G_{1.3}$ $M_{1.5.6}$ प्रभुरप्य($M_{1.5.6}$ °स्य)धिको गुणैः. — ^{c}) K_{6} V_{1} $B_{0.6.7.8}$ (marg.) $D_{a3.a4}$ $D_{n1.n4}$ D_{s2} $D_{2.3.6.8}$ अजय्यश्च; B_{9} आयस्यश्च; D_{s1} अयज्यश्च (for अजेयश्च). K_{7} $B_{0.6-9}$ $D_{a3.a4}$ $D_{n1.n4}$ D_{8} $D_{3.5-8}$ T_{1} G_{3} चाप्यधृष्यश्च; V_{1} चाप्यदेयश्च (for चाप्रधृष्यश्च). V_{1} reads from धृष्य up to दुःख (in 28^{c}) on marg.

28 $Ś_{1}$ missing (cf. v. l. 13). V_{1} reads up to दुःख on marg. — ^{b}) G_{2} प्रतिषिद्धेन (for °षेधेन). — ^{c}) K_{6} $B_{0.9}$ D_{a4} आपन्नं; D_{n4} उत्पन्नं (for °न्नं). — ^{d}) K_{1} कंपथुश्च (for वेपथुश्च). B_{8} (marg. as in text) महानयं; D_{a4} महानघ (for समा°).

29 $Ś_{1}$ missing (cf. v. l. 13). T $G_{1.3}$ om. the ref. — ^{a}) D_{a4} D_{s1} उक्ता (for उक्त्वा). K_{3} च; D_{4} तु (for तु). — ^{b}) D_{s2} तदा (for देवं). — ^{c}) $K_{1.2.4}$ D_{a4} D_{n4} D_{3} तूष्णी- (for तूष्णीं-). — ^{d}) K_{8}

C. 12. 10237
B. 12. 284(3). 29
K. 12. 289. 29

अतीव दुःखमुत्पन्नं वेपथुश्च ममानघ ॥ २८
भीष्म उवाच ।
एवमुक्त्वा तु सा देवी देवं पशुपतिं पतिम् ।
तूष्णींभूताभवद्राजन्दह्यमानेन चेतसा ॥ २९
अथ देव्या मतं ज्ञात्वा हृद्गतं यच्चिकीर्षितम् ।
स समाज्ञापयामास तिष्ठ त्वमिति नन्दिनम् ॥ ३०
ततो योगबलं कृत्वा सर्वयोगेश्वरेश्वरः ।
तं यज्ञं सुमहातेजा भीमैरनुचरैस्तदा ।
सहसा घातयामास देवदेवः पिनाकधृक् ॥ ३१
केचिन्नादानमुञ्चन्त केचिद्धासांश्च चक्रिरे ।
रुधिरेणापरे राजंस्तत्राग्निं समवाकिरन् ॥ ३२
केचिद्यूपान्समुत्पाट्य बभ्रमुर्विकृताननाः ।
आस्यैरन्ये चाग्रसन्त तथैव परिचारकान् ॥ ३३
ततः स यज्ञो नृपते वध्यमानः समन्ततः ।
आस्थाय मृगरूपं वै खमेवाभ्यपतत्तदा ॥ ३४
तं तु यज्ञं तथारूपं गच्छन्तमुपलभ्य सः ।
धनुरादाय बाणं च तदान्वसरत प्रभुः ॥ ३५
ततस्तस्य सुरेशस्य क्रोधादमिततेजसः ।
ललाटात्प्रसृतो घोरः स्वेदबिन्दुर्बभूव ह ॥ ३६
तस्मिन्पतितमात्रे तु स्वेदबिन्दौ तथा भुवि ।

B8 (marg.). 9 Da3. a4 दूयमानेन; B6 (marg.) जृंभ° (for दह्य°). Dn4 D6 तेजसा (for चेतसा).

30 Ś1 missing (cf. v. l. 13). — a) K1. 2 श्रुत्वा (for ज्ञात्वा). — b) K6 तच् (for यच्). D9 चिकीर्षितं. T1 हृद्गतं किंचिदूर्जितं. — c) T1 तमाज्ञापयामास (submetric). — d) D5. 7 तिष्ठंतम् (for तिष्ठ त्वम्). D5–7 अपि (for इति). V1 नंदिनि; G1 नंदनं (for नन्दिनम्). K1. 2 तिष्ठ त्वं वरवर्णिनि.

31 Ś1 missing (cf. v. l. 13). — a) K1 योगबलाज्; K2 यज्ञबलाज्; K7 योगवरं; D5. 7 योगं बलं (for योगबलं). K1. 2 B8 (marg.) M1. 5. 6 ज्ञात्वा (for कृत्वा). — b) K2 सर्वयोगीश्वरेश्वरः; T G1. 3 M1. 5–7 सर्वलोकमहेश्वरः (G1 °रं); G2 सर्वयोगेश्वरो हरः. — c) Dn1. n4 D6. 8 T1 G1. 3 स (for सु). — d) V1 B7 तथा; D8 (before corr.) T1 सह (for तदा). — e) Ds1 सहस्रा (for °सा). K4 पातयामास; D5. 7 ज्ञापया°; D9 वातया° (for घातया°). — f) K1. 2. 4 पिनाकभृत् (for °धृक्).

32 Ś1 missing (cf. v. l. 13). — a) K1 असुंचंति; K2. 7 न मुंचंत; D4 असुंचंतः; D5. 7 विमुंचंतः; T G1. 3 M1. 5–7 अकुर्वंत (for अमुञ्चन्त). — b) K1. 2. 4 वादांश्च; Da4 कामांश्च; D4. 9 वासांश्च (for हासांश्च). D5. 7 केचिद्धासांसि जह्रिरे. — c) T G1. 3 परे (for [अ]परे). — d) Da4 G1 समवाकिरत्. K4 भीमैरनुचरैस्तदा (= 31^d).

33 Ś1 missing (cf. v. l. 13). — a) Da4 Ds1 D4. 9 समुत्पाद्य; D2. 5. 7 समासाद्य; T G1. 3 समुत्क्षिप्य (for °त्पाट्य). K1. 2. 4 के(K2 किं)चिद्यूपार्थमुत्पाट्य. — b) K4 विभ्रमुर्; K6 बभ्रंसुर्; K7 D4. 9 G2 [illegible]मन्; T G1. 3 M1. 5–7 व्याक्षिपन् (for बभ्रमुर्). K[illegible] विकृता नराः; D5. 7 विकृतात्मनः (for °ननाः). — [illegible]) G1 आस्यैश्चान्ये. T1 G1 चाग्रसंश्च; G2 °संस्तत्र (hypermetric) (for °सन्त). G3 आस्यैरन्यैरग्रसंत. — [illegible]) K1 परिचाकरान्; G1 °चारिकान्.

34 Ś1 missing (cf. v. l. 13). — a) Dn4 D[illegible] D6 G1 नृपतेर् (for °ते). — b) K1. 2. 4 ततस्ततः (for समन्ततः). — d) K6 V1 B0. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5–8 [अ]भ्यगमत्; G2 M1. 5. 6 °द्रवत् (for °पतत्).

35 Ś1 missing (cf. v. l. 13). — a) K1 न (for तं). — K1 reads 35^{cd} on marg. *sec. m.* — c) K[illegible] V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 6. 8 बाणेन; G1 सशरं (for बाणं च). — d) K7 D9 ततो (for तदा). K2 [अ]नुसरत; K6 B0 Ds1 [अ]न्वसरतः; B8 (marg. as in text) चान्वसरत्; B9 [अ]नुसरतः; Ds2 D[illegible] त्वन्वसरत (for [अ]न्व°). K1. 2. 4 M7 प्रभो (for प्रभुः). T1 G1 तमन्वसरत (G1 °तः) प्रभुः.

36 Ś1 missing (cf. v. l. 13). — b) K1 क्रोधादसिततेजसाः (sic). — c) M7 प्रस्तुतो (for प्रसृतो). — d) B8 (marg. as in text) अजायत (for बभूव ह).

37 Ś1 missing (cf. v. l. 13). — a) B9 अस्मिन् (for त°). Ds2 पातित- (for प°). K4 V1 B0. 6–[illegible] K[illegible] Dn1. n4 Ds1 D2. 3. 6. 8 T G1–3 M7 -मात्रे च; Da3. a4 Ds2 -मात्रेण; K7 D4 -मात्रे नु (for -मात्रे तु). — b) D8 श्वेत- (for स्वेद-). K1. 2. 4 V1 B0. [illegible]

प्रादुर्बभूव सुमहानग्निः कालानलोपमः ॥ ३७

तत्र चाजायत तदा पुरुषः पुरुषर्षभ ।

ह्रस्वोऽतिमात्ररक्ताक्षो हरिश्मश्रुर्विभीषणः ॥ ३८

ऊर्ध्वकेशोऽतिलोमाङ्गः श्येनोलूकस्तथैव च ।

करालः कृष्णवर्णश्च रक्तवासास्तथैव च ॥ ३९

तं यज्ञं स महासत्त्वोऽदहत्कक्षमिवानलः ।

देवाश्चाप्यद्रवन्सर्वे ततो भीता दिशो दश ॥ ४०

तेन तस्मिन्विचरता पुरुषेण विशां पते ।

पृथिवी व्यचलद्राजन्नतीव भरतर्षभ ॥ ४१

हाहाभूते प्रवृत्ते तु नादे लोकभयंकरे ।

पितामहो महादेवं दर्शयन्प्रत्यभाषत ॥ ४२

भवतोऽपि सुराः सर्वे भागं दास्यन्ति वै प्रभो ।

क्रियतां प्रतिसंहारः सर्वदेवेश्वर त्वया ॥ ४३

इमा हि देवताः सर्वा ऋषयश्च परंतप ।

तव क्रोधान्महादेव न शान्तिमुपलेभिरे ॥ ४४

यश्चैष पुरुषो जातः स्वेदात्ते विबुधोत्तम ।

C. 12. 10255
B. 12. 284(3).47
K. 12. 289. 47

(marg. as in text) Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 G2 M7 तदा (for तथा). K1. 2. 4 विभो; G1 भुवः (for भुवि).

38 Ś1 missing (cf. v. l. 13). — a) D5. 7 ततस्तु (for तत्र च). — b) Da4 om. (hapl.) पुरुषः. — c) K1, 4 V1 B3 Da4 D5. 7 T2 [ऽ]तिमात्रो; K6 Bo. 6. 7. 9 Da3 Dn1. n4 D8 D2. 3. 6. 8 M7 °मात्रं (for °मात्र-). B9 (marg.) -पिंगाक्षो; G2 M1. 5–7 -रक्तांगो (for -रक्ताक्षो). T1 G1. 3 अतिमात्रोतिरक्ताक्षो. — d) K1 Da4 T1 G1. 3 M5 हरिश्मश्रु-; K6 °श्मश्रूर्. T1 M1. 5. 6 विभूषणः (for विभी°).

39 Ś1 missing (cf. v. l. 13). — a) K6 [ऽ]तिरोमांगः (sic); Ds1 °रोमांचः; T1 G1 °रिक्तांगः (G1 °गे); G2 °रोमा च (for °लोमाङ्गः). — b) K1. 2 Bo Da3 T M1. 5–7 श्येनानू(K1. 2 Bo °लू)कस्; K4 श्येनान्येकस्; K7 D4. 9 स्वेदाज्जातस्; B9 D5. 7 भी(D5 नी)षणांगस्; Da4 शेनातूकस्; G1 श्येनोनूनस्; G2 श्येनानूरुस्; G3 श्येनानीकस् (for श्येनोलूकस्). — Da3. a4 D4 om. (hapl.) 39cd; V1 reads the same on marg. — c) K4 D2. 8 कराल-; T G2. 3 M1. 5–7 कराळः; M1 °ळं (for °लः). G1 -वक्त्रश् (for -वर्णश्).

40 Ś1 missing (cf. v. l. 13). — a) K4. 6 V1 Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 8. G3 सु- (for स). B6 (marg. as in text) M1. 5. 6 महातेजा; G2 °तत्त्वो (for °सत्त्वो). T G1. 3 M7 स तं यज्ञं महातेजा. — b) K6 V1 Bo. 6–9 D8 T G1 दहन् (for ऽदहत्). K1. 2. 4 कक्ष्यम् (for कक्षम्). B8 Ds2 D3. 5. 7 इह (for इव). — After 40ab, K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 6. 8 ins.:

735* व्यचरत्सर्वतो देवान्प्राद्रवत्स ऋषींस्तथा ।

[Bo विचरत्; B3 (marg.) Da4 Ds2 व्यचरन् (for °रत्).]

— c) Da4 देवश्. K6 B6–9 Da3. a4 प्राद्रवन्; K7 D4. 5. 7. 9 M1. 5. 6 व्यद्र°; Dn1 D2. 3. 8 [अ]प्या°; Ds2 T G1. 3 M7 [अ]भ्य° (for [अ]प्य°). — d) G2 भीतो (for भीता).

41 Ś1 missing (cf. v. l. 13). — a) T1 G1. 3 ततस् (for तेन). M7 तस्मिन्विचरता तेन. — c) K7 च चलद्; K4. 6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 6. 8 ह्यचल(Dn1 °र)द् (for व्यच°). — d) G2 अतीव त्वरितं विभो.

42 Ś1 missing (cf. v. l. 13). — b) M7 देवलोके (for नादे लोक-). — For 42ab, K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2–9 G2 subst.:

736* हाहाभूतं जगत्सर्वमुपलक्ष्य तदा प्रभुः ।

[K7 Da4 Dn1 Ds1 D4. 6. 9 उपलभ्य; Dn4 °लक्ष; G2 °वीक्ष्य (for °लक्ष्य). D4 सदा (for तदा).]

— c) K6 Da4 देवदेवं; Ds1 महाबाहुं (for °देवं).

43 Ś1 missing (cf. v. l. 13). Before 43, K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2–9 T G1–3 M7 ins. ब्रह्मोवाच. — a) K1. 2 भवते; D4 °ता (for °तो). T1 G1 वै (for ऽपि). — b) D4 भोगं; T1 G1. 3 भागान् (for भागं). V1 D5. 7 च (for वै). K1 प्रभोः. — d) M1. 5. 6 -लोकेश्वर (for -देवे°). D8 तथा (for त्वया). D5. 7 सर्वदेवेश्वरेश्वर.

44 Ś1 missing (cf. v. l. 13). — a) M7 एतानि (for इमा हि). — b) B9 परंतपः; D5. 7 °तपाः.

45 Ś1 missing (cf. v. l. 13). — a) T1 G1 एव; K2. 4 राजन् (for जातः). — b) M7 देह (for चैष). K4 B3 पुरुषोत्तम; B9 त्रिबु° Ds1 खेदात् (for स्वे°).

C. 12. 10255
B. 12. 284(3). 47
K. 12. 289. 47

ज्वरो नामैष धर्मज्ञ लोकेषु प्रचरिष्यति ॥ ४५
एकीभूतस्य न ह्यस्य धारणे तेजसः प्रभो ।
समर्था सकला पृथ्वी बहुधा सृज्यतामयम् ॥ ४६
इत्युक्तो ब्रह्मणा देवो भागे चापि प्रकल्पिते ।
भगवन्तं तथेत्याह ब्रह्माणममितौजसम् ॥ ४७
परां च प्रीतिमगमदुत्स्मयंश्च पिनाकधृक् ।
अवाप च तदा भागं यथोक्तं ब्रह्मणा भवः ॥ ४८
ज्वरं च सर्वधर्मज्ञो बहुधा व्यसृजत्तदा ।
शान्त्यर्थं सर्वभूतानां शृणु तच्चापि पुत्रक ॥ ४९
शीर्षाभितापो नागानां पर्वतानां शिलाजतुः ।
अपां तु नीलिकां विद्यान्निर्मोकं भुजगेषु च ॥ ५०
खोरकः सौरभेयाणामूषरं पृथिवीतले ।
पशूनामपि धर्मज्ञ दृष्टिप्रत्यवरोधनम् ॥ ५१
रन्ध्रागतमथाश्वानां शिखोद्भेदश्च बर्हिणाम् ।

वित्तम (sic); Da4 Ds1 विबुधोत्तमः (Ds1 °मं); T2 G1 M1. 5–7 विबुधाधिप; G2 °धोपमः (for °धोत्तम). — c) Da4 जरो; D4 ज्वरा; D5. 7 हरो (for ज्वरो). — d) T G1. 3 M1. 5–7 वि- (for प्र-). Dn4 प्रचरिष्यथ.

46 Ś1 missing (cf. v. l. 13). — a) Ds2 (before corr.; marg. as in text) करी-; T1 एष; G1 एकस्य (hypermetric); M1. 5. 6 एक- (for एकी-). Dn1 Ds1 D3 त्वस्य; Dn4 स्वस्य; G1 कस्य; G2 तस्या (for ह्यस्य). M7 नास्य वै एकभूतस्य. — b) K7 धारणा; Dn4 °णं (for °णे). G1 चेतसः (for तेजसः). K7 D9 प्रभोः. — c) K2 समार्था; K7 Da3. a4 G2 समर्थाः; D5. 7 सर्वस्य (for समर्था). — d) K1. 2. 4 सृजताम् (for सृज्य°). K6 G2 इयं (for अयम्).

47 Ś1 missing (cf. v. l. 13). Before 47, B8 ins. भीष्म उवाच. — a) K7 D4. 9 इत्युक्ते (for °क्तो). B9 ब्राह्मणा. — b) D4 वापि; G2 M1. 5. 6 चैव (for चापि). — c) T G1. 3 M7 भगवांस्तु (T2 °वांश्च; M7 °वांस्तत्) (for भगवन्तं). — d) D2. 4 G2 अमितौ-(G2 °ते)जसं.

48 Ś1 missing (cf. v. l. 13). — a) G3 परं (for परां). — b) K1. 2 वत्स्मयन्; K6 G1 विस्मयं; T1 G3 विस्मयंश्च; T2 उत्स्मयं (for °यंश्च). K1. 2. 4 वै (for च). K1. 2. 4 पिनाकभृत्; T2 °धृत. — c) G2 स (for च). B8 M7 तथा; T G1–3 यथा (for तदा). — d) K1. 4 बत; K2 तव; K7 M7 भव; D5. 7 वचः (for भवः).

49 With 49–55, cf. Vāyu Pur. (Bibl. Ind.) I. 30. 296–302. Ś1 missing (cf. v. l. 13). — a) D6 ज्वरश्च. D5. 7 T G1. 3 M7 तु (for च). K2. 6 Da3. a4 -धर्मज्ञ (for °ज्ञो). — b) D5. 7 व्यभवत्; T2 व्यसृजस्; G3 °जन्; M1. 5. 6 [अ]भ्यसृजत् (for व्यसृ°). T2 M7 तथा (for तदा). — c) Da3. a4 सर्वधर्मज्ञ; M7 °सत्वानां (for °भूतानां). — d) Ds1 तं चापि (for तच्चापि). K4 पुत्रकः.

50 Ś1 missing (cf. v. l. 13). — a) K1. 2. 4 शीर्षाभितापौ (K2 °पं); K7 B7 D4. 9 °तितापो; B9 °भिघातो; Da3 शीर्षाभिचापो. — b) K4. 6 V1 B6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D3 D2. 3. 5. 7. 8 G2. 3 शिलाजतु; T1 G1 Cv (gloss: शिखायां विद्यमानं जतुर्लाक्षा) शिखाजतु; T2 शिलाजितु; M7 °जतुं (for °जतुः). — c) K2 हि; G2 च (for तु). Da4 नीलीकां; Ca. n (gloss: Ca, जलमलम्; Cn, शैवालम्) नीलिकां (as in text). K2. 7 D4 विंद्यान्; D6 विद्यां; T G1. 3 M1. 5–7 विद्धि (for विद्यान्). — d) G1 भुजङ्गेषु. ❀ Cs: निर्मोकं नाम दृष्टिप्रत्यवरोधनं कियता कालेन भुजग शरीरात् पृथग्भवति । ❀

51 Ś1 missing (cf. v. l. 13). — a) K1. 2. 4 खो (K4 ख)रकं; K6 T1 G1 M7 खौरकः (T1 G1 °कं); Dn4 कोरकः; Ds1 क्षौरकः; D5 घोरकः; D7 घोरकः; G2 क्षौरसः; Cv क्षौरकं (for खोरकः). K2. 7 M1. 5. 6 सौरभेयानाम्; Ds1 सारमेयानां; D4 सोरनेयाणाम्. ❀ Ca: सौरभेयाणां, गवाम् । खोरकः नीलिकापरपर्यायः ॥ Cn: खोरकः पशूनां पादरोगः ॥ Cs: खोरकः, खुररोगः । ❀ — b) K7 उषरं; B7 मूसरं; B8 (marg.). 9 M1. 5. 6 ऊषरः; Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 8 ऊखरं; Ds1 मुखरं (for ऊषरं). — c) K4. 6 पश्यताम् (for पशूनाम्). D1 धर्मज्ञे (for °ज्ञ). — d) M1. 5. 6 दृष्टिः (for दृष्टि-). V1 -प्रत्यवरोधकं; M1. 5. 6 प्रत्यवरोधनः.

52 Ś1 missing (cf. v. l. 13). — a) K1. 2. 4. 7 D4. 9 रंध्रो (K2 °ध्रे)गतम्; K6 D5. 7 Ca (gloss: रन्ध्रागतम् व्याघ्रजघनभागावसादकृतम्) रंध्रोद्ग (K6 °द्र)तम्; B1 रंध्रगतम्; B9 रक्षा° (for रन्ध्रा°). D6 अपाश्वानां (for अथा°). T G1. 3 M1. 5–7 रंध्रोद्गम (T2 °ग्रह)मनश्वानां; G2 रंध्रोद्गमं तथाश्वानां; Cv रंध्रोद्भवश्च मध्यानां. ❀ Cn. p: रन्ध्रागतं, अश्वगलरन्ध्रगतं मांसखण्डम् । ❀ — b) K1. 2 V1 B6–9 शिरोभेदश्च; M7 शिखोभेदं. — c) K1. 2 V1 B6. 7 Da3. a4 Ds1 D3. 4. 6. 9 नेत्ररागः (for रोगः). K4. 6

नेत्ररोगः कोकिलानां ज्वरः प्रोक्तो महात्मना ॥ ५२
अब्जानां पित्तभेदश्च सर्वेषामिति नः श्रुतम् ।
शुकानामपि सर्वेषां हिक्किका प्रोच्यते ज्वरः ॥ ५३
शार्दूलेष्वथ धर्मज्ञ श्रमो ज्वर इहोच्यते ।
मानुषेषु तु धर्मज्ञ ज्वरो नामैष विश्रुतः ।
मरणे जन्मनि तथा मध्ये चाविशते नरम् ॥ ५४
एतन्माहेश्वरं तेजो ज्वरो नाम सुदारुणः ।
नमस्यश्चैव मान्यश्च सर्वप्राणिभिरीश्वरः ॥ ५५
अनेन हि समाविष्टो वृत्रो धर्मभृतां वरः ।
व्यजृम्भत ततः शक्रस्तस्मै वज्रमवासृजत् ॥ ५६
प्रविश्य वज्रो वृत्रं तु दारयामास भारत ।
दारितश्च स वज्रेण महायोगी महासुरः ।
जगाम परमं स्थानं विष्णोरमिततेजसः ॥ ५७
विष्णुभक्त्या हि तेनेदं जगद्व्याप्तमभूत्पुरा ।
तस्माच्च निहतो युद्धे विष्णोः स्थानमवाप्तवान् ॥ ५८
इत्येष वृत्रमाश्रित्य ज्वरस्य महतो मया ।
विस्तरः कथितः पुत्र किमन्यत्प्रब्रवीमि ते ॥ ५९
इमां ज्वरोत्पत्तिमदीनमानसः

C. 12. 10271
B. 12. 284(3). 63
K. 12. 289. 63

V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-9 कोकिलस्य (for °लानां). —d) V1 महात्मनः ; D5. 7 °त्मनां.

53 Ś1 missing (cf. v. l. 13). —a) D5 reads the portion from नां up to थ (in 54a) twice. K1. 2. 4 क्षरीणां ; K6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D3. 5 (both times). 6-8 T G3 क्षवीनां ; D2 क्षविनां ; G1 क्षावीनां (for अब्जानां). K1. 2. 4 मित्र- ; V1 T G1. 3 M1 चित्र- ; D2. 8 पीत- ; G2 पत्र- ; M1 बीज- (for पित्त-). K6. 7 Da4 D4. 9 तु (for च). —b) K7 न (for नः). V1 श्रुतिः ; D3 श्रुते. —c) T2 शुष्कानाम् (for शुका°). M1. 5. 6 इति (for अपि). D5 (both times). 7 धर्मज्ञ (for सर्वेषां). K7 D4. 9 शुनामपि च धर्मज्ञ. —d) K1 ऊर्छिता ; K2 तर्किका ; K6 हिक्किका ; V1 हिकिक्का ; B9 D4 हिक्किका ; Dn4 D9 हिष्किका ; Ds D6 हिक्काका ; T1 G1. 3 ईहि(T1 °ही)का ; M6 एहिका (for हिक्किका). K1 प्रोद्यते ; D4 प्रोच्यते (for प्रोच्यते). G2 ईहिकाप्येषोच्यते ज्वरः.
❀ Cv : हिक्किका, क्षणे क्षणे मलम् । ❀

54 Ś1 missing (cf. v. l. 13). For the repetition in D5, cf. v. l. 53. —a) B8 च ; T1 G1-3 [अ]पि (for [अ]थ). — M1. 5-7 om. (hapl.) 54bc. —b) D4 इहोद्यते. —c) K6 [अ]नु ; K7 Ds1 D4. 9 च (for तु). K1. 2. 4 राजेंद्र ; K7 D4. 9 सर्वेषु (for धर्मज्ञ). —d) M1. 5-7 श्रमो (for ज्वरो). K6 V1 Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 G2 M1. 5-7 भारत ; T1 विज्वरः (for विश्रुतः). —f) D4 मध्यं (for मध्ये). D4 T1 G1. 3 वा (for च). K1. 2. 4 G2 सदा ; T G1. 3 तथा ; M1. 5-7 नृणां (for नरम्).

55 Ś1 missing (cf. v. l. 13). —a) G1 एतं ; G2 एवं (for एतन्). G3 महेश्वरं (for माहे°). —b) K7 D4. 5. 7. 9 [ए]ष (for सु-). K1. 2 B8 (marg. as in text) महासुरः ; B7 सुदारणः. —c) K4 नमसश्च (for °स्यश्च). K7 सर्वज्ञ ; D4. 5. 7. 9 धर्मज्ञ ; G2 पूज्यश्च (for मान्यश्च).

56 Ś1 missing (cf. v. l. 13). —b) K6 D8 वर. —c) K4 व्यजंभंत ; Dn4 व्यजृंभंत ; D4 व्यजंभत (for व्यजृम्भत). K2 B8 (marg. as in text) T2 तदा (for ततः). K2 Da4 D4 G1 शक्र. —d) T G1. 2 M7 ततो (for तस्मै). K2 अथासृजत् ; K7 T1 G1 समा° ; B8 (marg.) D5. 7 तथासृ° (for अवासृ°).

57 Ś1 missing (cf. v. l. 13). —a) K4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 वज्रं ; Da4 वज्रे (for वज्रो). K4. 6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 च (for तु). T G1. 3 प्रविश्य वृत्रं तु तदा. —b) G2 मारयामास (for दार°). —c) K1. 2 स हि ; M1. 5. 6 चैव (for च स). —d) K1. 4 महासुराः (K4 °र) ; T1 G1. 3 स दानवः. —f) V1 अतुल- (for अमित-).

58 Ś1 missing (cf. v. l. 13). —a) K4 विष्णोर् (for विष्णु-). T G1. 3 -भक्तो (for -भक्त्या). —b) K8 Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 K6 महत् (for अभूत्). Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 तदा (for पुरा). —c) K1. 2. 4 स (for च). —d) D5 अवाप्नुयात् (for अवाप्तवान्).

59 Ś1 missing (cf. v. l. 13). —a) K6 B6. 7. 8 (marg. as in text). 9 एतद् (for एष). —b) Dn1 K1. 2 D4 भयात् ; D5. 7 तथा (for मया). —c) K1 (before corr.) T1 G1. 3 विस्तारः (for विस्तरः). —d) Da4 अन्यत्र ; कथिता ; G1 M7 °तं (for °तः). K1 प्रब्रवीमि. D6 अन्यत्स (for [illegible]).

C. 12. 10271
B. 12. 284(3). 63
K. 12. 289. 63

पठेत्सदा यः सुसमाहितो नरः । लभेत कामान्स यथामनीषितान् ॥ ६०
विमुक्तरोगः स सुखी मुदा युतो

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि चतुःसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७४ ॥

२७५

युधिष्ठिर उवाच ।
शोकाद्दुःखाच्च मृत्योश्च त्रस्यन्ति प्राणिनः सदा ।
उभयं मे यथा न स्यात्तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १

भीष्म उवाच ।
अत्रैवोदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
नारदस्य च संवादं समङ्गस्य च भारत ॥ २

---

60 = Vāyu Pur. (Bibl. Ind.) I. 30. 303. Ś1 missing (cf. v. l. 13). — [a]) D2. 3 इमं (for इमां). D9 अहीन- (for अदीन-). K6 V1 B0. 8 (marg. as in text) M1. 5-7 -चेतनः; Da3. a4 -चेतसः (for -मानसः). — [b]) T G1. 3 तु (for सु-). D4 सुसमाहिता. — [c]) Da4 विमुक्तरोगाः. K6 Dn4 D5. 7 सु-; T2 च (for स). G2 भवेन्; M1. 5-7 लभेन् (for सुखी). — [d]) T2 G2 च (for स). K1. 2 मनसा (for स यथा-). K1. 2 यथेप्सितान्; K7 D4. 9 -समीप्सितान् (for -मनीषितान्). — After 60, M1. 5-7 ins.:

737* कथेयं कथिता पुण्या धर्म्या धर्मभृतां वर ।
किमन्यत्कथयामीह तद्भवान्वक्तुमर्हति ।

Colophon. Ś1 G6 missing: K3. 5 B1-5 Da1. a2 Dn2. n3 D1 G4. 5 M2-4 absent. — *Sub-parvan*: K1. 2. 4. 6. 7 V1 B0. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-9 T G1-3 M1. 5-7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name*: K1. 2. 4. 6. 7 V1 B0. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-9 M5. 6 ज्वरोत्पत्तिः; G2 ज्वरोत्पत्तन्माहात्म्यश्रवणवशात्तच्छमनोपायनिरूपणं. — *Adhy. no.*: (figures, words or both): B7 107; Dn1 Ds2 D7 T1 G1. 3 109; Dn4 M1. 6. 7 108; D8 103; T2 122; G2 124; M5 110. — *Śloka no.*: Da4 Dn1. n4 63; D8 64.

☞ After this adhy., N (Ś1 missing) reads a passage [B 12. 285 [4] = C. 12. 10272-10345 and 10346-10484; = K. 12. 290] omitted in S (G6 missing), which is given as App. I, (No. 28).

— After App. I, (No. 28), N (Ś1 missing) reads a passage [B. 12. 286 [5] = C. 12. 10485-10531 = K. 12. 291] omitted in S (except G2; G6 missing), given in Appendix II (No. 1), which registers the v. l. of the repeating MSS. (along with the v. l. of Bṛhan-Nār. Pur. 44. 21-82) from the constituted text of 12. 187.

275

☞ This adhy. is missing in Ś1 G6 (cf. v. l. 12. 274. 13; 259. 1).

1 [a]) K4. 6 Da3. a4 D4. 9 (by corr. as in text) शोका; D2. 3 (marg.) सुख-; D6 शोको; M1. 5-7 शोक- (for शोकाद्). K1. 2. 4 G1 M1 दुःखाश्च; D3 दुःखश्च (for दुःखाच्च). Dn1. n4 Ds D8 सु(Dn1 सुख) दुःखाच्च सुमृत्योश्च. — [b]) K6 B0. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 त्रसंते; B8 (orig.) प्रस्यंति; B8 (marg.) G2 M1. 5-7 त्रसंति; D5 प्रसंति (for त्रस्यन्ति). — [c]) K6. 7 D4. 9 भ(K6 उभ)यं नोत्र; T G1. 3 तद्भयं नो (for उभयं मे). K1. 2. 4 वै (for मे). G2 भयं (for यथा).

2 [a]) K6. 7 V1 B0. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-9 G2 अत्रापि (for अत्रैव). — [d]) K1. 2. 4 संगमस्य; D5. 7 .सुमंगस्य; T1 G1. 3 स्व(G1 स्वा)गमस्य; T2 संगलस्य (for समङ्गस्य). B8 (marg. as in text) युधिष्ठिर (for च भारत).

3 [a]) K2. 4 तरसे(K2 °मे)व; Ds उरसीव; D7 G1 मनसैव; T1 G3 मनसीव (for उरसेव). K1 प्राणमसे; K2 प्रणमस्ये; G3 प्रणुदसे (for प्रणमसे). ❀ Cn: अन्ये शिरसा नमन्ति, त्वं तु उरसा प्रणमसे, अत्यन्तं विनीतोऽसीत्यर्थः ॥ Cp: उरसा प्रणमसे इव, सर्वदान्तर्दृष्टिरित्यर्थः ॥ Cs: उरसि हृदये प्रणमसे, प्रकर्षेण नतो भवसि, गम्भीर

नारद उवाच ।

उरसेव प्रणमसे बाहुभ्यां तरसीव च ।
संप्रहृष्टमना नित्यं विशोक इव लक्ष्यसे ॥ ३

उद्वेगं नेह ते किंचित्सुसूक्ष्ममपि लक्षये ।
नित्यतृप्त इव स्वस्थो बालवच्च विचेष्टसे ॥ ४

समङ्ग उवाच ।

भूतं भव्यं भविष्यच्च सर्वं सत्त्वेषु मानद ।
तेषां तत्त्वानि जानामि ततो न विमना ह्यहम् ॥ ५

उपक्रमानहं वेद पुनरेव फलोदयान् ।
लोके फलानि चित्राणि ततो न विमना ह्यहम् ॥ ६

अगाधाश्चाप्रतिष्ठाश्च गतिमन्तश्च नारद ।
अन्धा जडाश्च जीवन्ति पश्यास्मानपि जीवतः ॥ ७

विहितेनैव जीवन्ति अरोगाङ्गा दिवौकसः ।
बलवन्तोऽबलाश्चैव तद्वदस्मान्सभाजय ॥ ८

सहस्रिणश्च जीवन्ति जीवन्ति शतिनस्तथा ।
शाकेन चान्ये जीवन्ति पश्यास्मानपि जीवतः ॥ ९

यदा न शोचेमहि किं नु न स्याद्धर्मेण वा नारद कर्मणा वा ।

C. 12. 10541
B. 12. 287(6). 10
K. 12. 292. 10

इत्यर्थः । ❀ — b) Ds T2 C8 चक्षुर्भ्यां (for बाहुभ्यां). K1. 2. 4 उरसेव (for तरसीव). T1 G1. 3 चक्षुर्भ्यां धीर- मीक्षसे. ❀ Cn : बाहुभ्यां तरसीव भवनदीम्, अत्यन्त- संकटेऽपि निरपेक्षोऽसीत्यर्थः ॥ Cs (reading चक्षुर्भ्याम्): यथा जलस्योपरि चरन् तदन्तर्गतं न वेद तथा चक्षुर्भ्यां विष- यान्पश्यन्न तेषां स्वरूपं विवेचयसीत्यर्थः । ❀ — d) K1 लभ्यते; K2. 7 Dn4 D9 लक्षसे (for लक्ष्यसे).

4 a) T2 उद्योगम् (for उद्वेगं). K6 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 G2 M1. 5–7 न हि; D7 T G1. 3 अपि (for नेह). — b) K2. 7 सुशूक्ष्मम्; T2 ससू° (for सुसू°). D5. 7 T1 G1 लक्ष्यते; D9 (by corr. as in text) लक्ष्यये (for लक्षये). — c) K2 D5 इवास्वस्थो. — d) K4 बालकश्च; D5. 7 बाल- वत्सं· (for °वच्च). K6 विचेष्टसि; D4 विवेष्टसे; T2 विशेष्टसे (for विचेष्टसे). ❀ Cs : बालविचेष्टनं क्वचिदपि विषयसङ्गराहित्यम् । ❀

5 V1 reads the ref. on marg. K1 मसंग; K2. 4 संगम; B6 समल; D5 सुमंग; D7 सुमंगल; T1 G1. 3 स्वगम; T2 संगल; G2 समंत (for समङ्ग). — a) V1 भव्यं भूतं (by transp.). K7 D4. 9 भवद् (for भव्यं). K6 V1 B0. 8 (marg.) Dn1 Ds D2. 5–8 T1 G1. 2 भविष्यं च (for °ष्यच्च). Dn4 भूतं भविष्यं भव्यं च. — b) K2 सर्वं तत्त्वेषु; K6 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 सर्वमेतत्तु; K7 D4. 9 T G1. 3 M1. 5–7 सर्व- भूतेषु; V1 B6. 8 (last two on marg.) सर्वंसत्त्वेषु; D6 सर्वमेव तु (for सर्वं सत्त्वेषु). K1. 2. 4 B8 मानतः; K6. 7 B7. 8 (marg.) Ds D4. 5. 9 T G1. 3 नारद (for मानद). G2 सर्वं वेत्स्यनुमानत (sic). — c) K7 D4. 9 एषां (for तेषां). V1 तेषां जानामि तत्त्वानि. — d) T1 G1. 3 ह्यविमना (for न वि°). G1 [अ]स्म्यहं (for ह्यहम्).

6 K2 om. (hapl.) 6. — a) K1 वेदं. — b) K4 Ds1 D2. 8 फलोदयं; Da3 D4 °दयात् (for °दयान्). — c) Dn4 लोके फनिविचित्राणि (sic).

7 a) K2. 4. 7 D4. 5. 7. 9 अ(K4 D7 अं)गाश्चैव; D3 T G1–3 M1. 5–7 C8 अना(Ds1 °गा)थाश्च (for अगा- धाश्च). K1 अगाधात्र प्रतिष्ठाश्च (sic). ❀ Cs : अगाधाः अनुद्यमाः, अप्रतिष्ठाः विद्याद्यभावादबद्धमूलाः ॥ Cn : अगाधा निर्ग्रन्थाः मूर्खाः, गाध प्रतिष्ठालिप्सयोर्ग्रन्थे चेति स्मृतेः । अप्र- तिष्ठाः धनदारादिशून्याः । ❀ — b) K1. 2. 4. 7 D4. 9 शक्ति- मंतश्च; M1. 5–7 गतिमंदाश्च (for °मन्तश्च). K6 B8 (marg. as in text). 9 भारत (for नारद). — c) T G1–3 M1. 5–7 जळाश्च.

8 a) D4 विहितेनेव; G2 इह केचन (for विहितेनैव). — Da4 D2 om. (hapl.) 8b–9a; D8 om. (hapl.) 8b–9c. — b) K1. 2. 4 चारोगांगा; Dn4 D3 आरो°; D5 गतरोगा; D7 नरा रोगाद्; T1 निरोगांगाद् (for अरोगाङ्गा). — c) K7 D4 [ऽ]बलश्च (for ऽबलाश्च). — G2 lacuna for 8d–9d. — d) K6 V1 B0. 6–9 Da3 Dn1. n4 D3. 6 तस्माद् (for तद्वद्). B0 D3 असात्.

9 Da4 D2 om. 9a; D8 om. 9a-c; G2 lacuna for 9 (for all, cf. v. l. 8). — a) K6 V1 B0. 6. 7. 8 (marg.). 9 Da3 Dn1. n4 Ds D3. 6 सहस्रिणोपि (for °णश्च). — c) K1. 2 Dn1 M1. 5–7 शोकेन; K7 D4. 9 स्तोकेन (for शाकेन). K1. 2. 4 [अ]न्ये च (by transp.) D4 वान्ये.

10 a) Da4 T2 M5 तु; G1. 3 M6. 7 नु (for the first न). K1. 2 Dn4 ननु; K4 न नः; K6 V1 B6. 7. 9 Dn1 Ds2 D2. 3. 6 T1 G1. 3 M1. 5. 6 नु नः; Da4 Ds1 तु नः; D8. 9 T2 तु न; G2 तु मे (for नु न). D5. 7 तु नः; ❀ Cn : न यदा न शोचेन्महता घृतिः सा (D5 स्याद्). ❀ — b) K6 B7. 8 शोचेमहि; शोकमूलस्याज्ञानस्याभावात् ।

C. 12. 10541
B. 12. 287(6).10
K. 12. 292. 10

कृतान्तवश्यानि यदा सुखानि
दुःखानि वा यन्न विधर्षयन्ति ॥ १०
यस्मै प्रज्ञां कथयन्ते मनुष्याः
प्रज्ञामूलो हीन्द्रियाणां प्रसादः ।
मुह्यन्ति शोचन्ति यदेन्द्रियाणि
प्रज्ञालाभो नास्ति मूढेन्द्रियस्य ॥ ११
मूढस्य दर्पः स पुनर्मोह एव
मूढस्य नायं न परोऽस्ति लोकः ।
न ह्येव दुःखानि सदा भवन्ति
सुखस्य वा नित्यशो लाभ एव ॥ १२
भावात्मकं संपरिवर्तमानं
न मादृशः संज्वरं जातु कुर्यात् ।
इष्टान्भोगान्नानुरुध्येत्सुखं वा
न चिन्तयेद्दुःखमभ्यागतं वा ॥ १३
समाहितो न स्पृहयेत्परेषां
नानागतं नाभिनन्देत लाभम् ।
न चापि हृष्येद्विपुलेऽर्थलाभे
तथार्थनाशे च न वै विषीदेत् ॥ १४
न बान्धवा न च वित्तं न कौली
न च श्रुतं न च मन्त्रा न वीर्यम् ।

Da3. a4 D5. 7 M1. 5–7 च (for the second वा). — K4 om. 10cd. — c) T1 G1. 3 यथा (for यदा). — d) K7 Dn4 Ds1 G2 वा यं न; B6 D5. 7 यावन्न; T G1. 3 M7 चायांति (for वा यन्न). K7 D4. 9 विकर्षयंति; D8 M6 विह° (for विध°). B7 दुःखानि वा वियासयंतिनि (sic).

11 a) K7 D4. 9 तस्मिन्; V1 D8 T G2. 3 M1. 5–7 यस्मिन्; B8 (marg.) D7 तस्मै (for यस्मै). K6 Bo. 7–9 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 3. 5–8 G2. 3 प्राज्ञाः; V1 B6 Ds2 प्रज्ञाः; Ds1 T M5 प्रज्ञानं; M1. 6. 7 प्रज्ञातं (for प्रज्ञां). G1 यत्प्रज्ञानं (for यस्मै प्रज्ञां). B6 कथयंति. M1. 5–7 मनुष्यं. — b) D2 T G1 प्रज्ञामूलं (for °मूलो). V1 T1 G1. 3 प्रमादः (for प्रसादः). — c) K6 V1 Bo. 6–9 Dn1. n4 D8 D2. 3. 6. 8 तथेंद्रियाणि; K7 D4. 9 G2 च ह्यैं°; Da3. a4 यथें°; D5. 7 न ह्यैं°; T G1. 3 हि रवैं°; M1. 5. 7 महींद्रियाणि (for यदेन्द्रि°). — d) K7 D4. 5. 7. 9 नैव (for नास्ति). T1 G1. 3 मूढेंद्रियाणां (for °न्द्रियस्य).

12 a) D8 T G1. 3 मूढ (for मोह). K2 मूढस्य दर्पः पुनरेव मोहो. — b) T1 G3 चायं (for नायं). K1. 2. 4 प(K4 न प)रो नास्ति (for न परोऽस्ति). — c) Da3. a4 यदा (for सदा). — d) K1 नो (for वा). Da3. a4 G2 लोभ (for लाभ).

13 a) K1. 2. 4 तदात्मानं; K7 Ds1 D4. 9 G1. 3 Cn (Cnp as in text) भवात्मकं; Cp भावा° (as in text). K1. 2. 4 संपरिवर्तमानो. — b) Da4 G2 मादृशं (for मादृशः). B9 T G1. 3 सज्वरं (for संज्वरं). G1 ज्ञातु (for जातु). — c) Dn4 इष्टाञ्जभोगान् (for °न्भोगान्). K1. 2. 4. 6 B6 D5. 7 नानुरुंध्ये (K6 °ध्ये); B8 (marg.) Da3. a4 नानुरुध्ये; T1 न निरुध्ये; G2 नानुरुंध्यन् (for °रुध्येत्). — d) K2 नो (for न). K1. 2. 4. 6 Da3. a4 Ds1 D4. 9 G1. 3 M1 चिंतये (for चिन्तयेद्).

14 a) K1. 2. 4 D7 समागतो; M1. 6 °हिते (for °हितो). K1. 2. 4 Bo. 6. 7. 9 Da3. a4 D5. 7. 9 T G1. 3 स्पृहये. G2 च नैषां (for परेषां). — b) T1 न नागतं; M1. 5–7 क्षना° (for नाना°). K1 B8 (marg.) नाभिनंदे च; K2 न स्पृहये च; K4 D8 नाभिनंदेच्च; K7 B6. 7. 9 चाभिनंदामि; V1 Bo. 3 चाभिनंदेत; Da3. a4 नापि नंदामि; Dn1. n4 Ds2 D2. 6. 8 चाभिनंदेच्च; Dn चाभिनंदेच्च; D4 G2 चाभिनंदेत; D5. 7 नाभिनंदे वा; T2 नाभिनंदेत्र (for नाभिनन्देत). T1 G1. 3 नाभिनंदे किलाहं. — c) D4. 9 T1 G1. 3 चाति- (for चापि). K1. 2 B6. 8 (marg.). 9 Da3. a4 D5. 7 T G1. 3 हृष्ये (for हृष्येद्). K1 विपुलेथ; K6 V1 Bo. 6 (marg.). 8 Da3 विपुलार्थ-; K7 D4 विपुलोर्थ- (for विपुलेऽर्थ-). — d) K1 तथा नाशे; G3 न चार्थनाशे (for तथार्थ°). Bo. 9 Da3. a4 D5. 7 T1 G1. 3 M1. 5–7 न च (by transp.). K1 विषेदेः (corrupt); K2. 4 Bo. 6. 7 Da3. a4 D5. 7 T G1. 3 विषीदे; K6 D2. 6 विसीदेत् (for विषीदेत्).

15 a) G1 बांधवान्. M7 चित्तं (for वित्तं). K4. 7 V1 Dn1. n4 D8 (before corr.). 4. 9 न कौ(D4 को)ल्यं; K6 Bo. 6–9 Da3. a4 D8 D2. 5–8 T1 G1. 3 कुलीनं; D8 (by corr.) न कुलील्यं; G2 न काली (for न कौली). — b) K7 मंत्रार्थ-; T G1–3 M1. 5–7 मंत्रो न (for मन्त्रा न). — c) Da3. a4 दुःखाक्रांतं (for °त्रातुं). — d) K2 om. न. Da4 D4 तु; D5. 7 च (for तु). K7 T यातिः; B8 (marg. as in text) शास्ति (for यान्ति).

दुःखात्त्रातुं सर्व एवोत्सहन्ते
परत्र शीले न तु यान्ति शान्तिम् ॥ १५
नास्ति बुद्धिरयुक्तस्य नायोगाद्विद्यते सुखम् ।
धृतिश्च दुःखत्यागश्चाप्युभयं नः सुखोदयम् ॥ १६
प्रियं हि हर्षजननं हर्ष उत्सेकवर्धनः ।
उत्सेको नरकायैव तस्मात्तं संत्यजाम्यहम् ॥ १७
एताञ्शोकभयोत्सेकान्मोहनान्सुखदुःखयोः ।
पश्यामि साक्षिवल्लोके देहस्यास्य विचेष्टनात् ॥ १८
अर्थकामौ परित्यज्य विशोको विगतज्वरः ।
तृष्णामोहौ तु संत्यज्य चरामि पृथिवीमिमाम् ॥ १९
न मृत्युतो न चाधर्मान्न लोभान्न कुतश्चन ।
पीतामृतस्येवात्यन्तमिह चामुत्र वाभयम् ॥ २०
एतद्ब्रह्मन्विजानामि महत्कृत्वा तपोऽव्ययम् ।
तेन नारद संप्राप्तो न मां शोकः प्रबाधते ॥ २१

C. 12. 10532
B. 12. 287(8). 21
K. 12. 292. 21

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि पञ्चसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७५ ॥

V1 संतः (for शान्तिम्).

16 a) K7 D4.9 अयुक्तानां. — b) K1.2 M5.6 न योगाद्; T1 G1.3 नायोगो (G3 °गे) (for नायोगाद्). K6 V1 B0.6–9 Da3 Dn1.n4 Ds D2.3.6.8 T1 G1.3 विंदते; Da4 विदंते (for विद्यते). — c) K6 बुद्धि-; T2 G1 सत्त्व-; G2 M1.5–7 सम- (for दुःख-). K1.2.6 B3 (marg. as in text).9 Da3.a4 D5.7 T G1–3 M1.5–7 -योगश्च; B6 damaged (for -त्यागश्च). K7 D4.9 धृतिश्च योगदुःखस्था. ❀ Cn: धृतिः, मनःप्राणेन्द्रियक्रियाणां स्तम्भसामर्थ्यम् । ❀ — d) K6 V1 B0.7–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.6.8 [इ]त्युभयं; B6 damaged; T2 [अ]प्युभया (for [अ]प्युभयं). K1 वः; K6 B0.8 Dn1.n4 Ds D2.3.8 तु; K7 D4.9 हि; V1 B6.7.8 (marg.).9 Da3.a4 D5.7 T2 G2 M1.5–7 न; T1 G1.3 वत् (for नः). B0.3.9 Dn1.n4 Ds D2.3.8 सुखं (D3 ससं) नृप; T1 G1.3 सुखावहं (for सुखोदयम्).

17 b) Dn1 Ds D2.5.8 T2 G3 M1.5.7 -वर्धनं. — c) K2 वर्धनाय (for नरकाय). D4 [इ]व (for [ए]व). — d) K6 B0.6.7.9 Da3.a4 Dn1.n4 D2.3 (by corr. as in text).6.8 Cn तान्; D5.7 T G1.3 M5.6 तत् (for तं). K1.2.4 तस्मात्तं परिवर्जयेत्.

18 a) D2 येतां (sic); D5.7 एतत्; G3 ह्रतात्; M7 (sup. lin.) हितान् (for एतान्). K1.2 V1 -भयोद्वेगान्; K7 B8 (marg.) D4.9 °द्विग्नान्; B6 (marg.) Da4 -तमोत्सेकान्; D5.7 -भवो° (for -भयो°). — b) K4 V1 Dn4 मोहनात्; D5 मोहयन् (for मोहनान्). — c) B7 लोको. — d) K7 D4.9 विचेष्टितं; B8 (marg. as in text) विचेतनात्; D5.7 विपर्ययात्; M1.5–7 [अ]-विचेष्टनात् (for विचे°). ❀ Ca: देहस्यास्येति निर्देशो नाहं देह इति निश्चयपूर्वकज्ञानविभावनाय ॥ Cn: देहस्यास्य, आ अस्येति छेदः । अस्य देहस्य आ विचेष्टनादिति संबन्धः । ❀

19 a) D9 अर्थकामौ; T1 G1.3 °मोहं (for °मोहौ). K1 च संत्यज्य; K3 B3 (marg.) परि°; B9 lacuna; D4 नु सं° (for तु सं°). — G1 om. 19cd.

20 a) B0.7 Dn1.n4 Ds D2.6.8 न च मृत्योर् (for न मृत्युतो). K1 तदा; K7 D4.5.7 न वा (for न च). Da3.a4 D4 G1 [अ]धर्मो (for [अ]धर्मान्). K4 न लोभाच्च — b) K1 न लोभश्च; K2 नालोभाच्च; (for °भाच्च). — c) B7 पीतामृतास्य; T2 G1 पिता-मृतस्य (for पीता°). D8 [ए]व; D5 च (for [इ]व). — d) K1.2.4.7 Da4 K7 D4.9 पीत्वामृतमिवात्यंतम्. K6 V1 B0.6–9 Da3.a4 Ds2 D8.9 वामुत्र (for चा°). K7 Ds1 D4 (before corr.).9 चोभयं; D2.3.5.7.8 T1 G1–3 च भयं; M1.5–7 मेभयं (for वाभयम्).

21 a) K7 Ds1 D4.7.9 T G1–3 ब्रह्म; D5 ब्रह्मा M1.5–7 एत (for ब्रह्मन्). K1.2.4 D5 विजानाति. — b) G2 नारद- (for ब्राह्मं विजानीहि (M1 °हि). — c) T G1.3 M1.5–7 संहर्षो (for °प्राप्तो). — d) K1.2 M1.5.6 मा (for मां). Ds1 प्रधावते (for °बाधते). D9 न मां कः प्रतिबाधते.

Colophon. Ś1 G5 missing: K3.5 B1–5 Da1.a2 Dn2.n3 D1 G4.5 M2–4 absent. — *Sub-parvan*: K1.2.4.6.7 V1 B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2–9 T G1–3 M1. मोक्षधर्म. — *Adhy. name*: K1.2.4

२७६

C. 12. 10553
B. 12. 281(7). 1
K 12. 293

युधिष्ठिर उवाच ।
अतत्त्वज्ञस्य शास्त्राणां सततं संशयात्मनः ।
अकृतव्यवसायस्य श्रेयो ब्रूहि पितामह ॥ १
भीष्म उवाच ।
गुरुपूजा च सततं वृद्धानां पर्युपासनम् ।
श्रवणं चैव विद्यानां कूटस्थं श्रेय उच्यते ॥ २
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
गालवस्य च संवादं देवर्षेर्नारदस्य च ॥ ३
वीतमोहक्लमं विप्रं ज्ञानतृप्तं जितेन्द्रियम् ।
श्रेयस्कामं जितात्मानं नारदं गालवोऽब्रवीत् ॥ ४
यैः कैश्चित्संमतो लोके गुणैस्तु पुरुषो नृषु ।
भवत्यनपगान्सर्वांस्तान्गुणाँल्लक्षयाम्यहम् ॥ ५
भवानेवंविधोऽस्माकं संशयं छेत्तुमर्हति ।
अमूढश्चिरमूढानां लोकतत्त्वमजानताम् ॥ ६
ज्ञाने ह्येवं प्रवृत्तिः स्यात्कार्याकार्ये विजानतः ।
यत्कार्यं न व्यवस्यामस्तद्भवान्वक्तुमर्हति ॥ ७

नारदसमंग(K1 °संग· ; K2 °संगम)संवादः ; K6. 7 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-9 M5. 6 स(D7 सु)· मंगनारदसंवादः (Bo adds समाप्तः). — *Adhy. no.* (figures, words or both): K6 11 ; Dn1 112 ; Dn4 Ds2 M5 111 ; D8 106 ; T1 G3 110 ; T2 123 ; G2 126 ; M1. 6. 7 109. — *Śloka no.*: Da4 19 ; Dn1. n4 21.

276

☞ This adhy. is missing in Ś1 G6 (cf. v. l. 12. 274. 13 ; 259. 1).

1 D2 om. 1. — b) K6. 7 Da4 Dn1 Ds1 D6 G1 संततं. D7 संशयात्मनां. — c) ❀ Cn : व्यवसायः, आत्मदर्शनार्थं शमदमाद्यनुष्ठानम् । ❀ — d) Da4 corrupt. G2 M1. 5-7 तन्मे (for श्रेयो).

2 D2 om. the ref. — a) Ds1 D9 गुरुपूजां. ❀ Cn : गुरुपूजा, ईश्वरे चेतःप्रणिधानम् । ❀ — b) ❀ Ca : वृद्धानां, ज्ञानवृद्धानाम् । ❀ — c) K6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 शास्त्राणां (for विद्यानां). — d) K1 कटस्तं ; K2 कुर्यास्तं ; K4 कटस्थं (for कूटस्थं). ❀ Ca : कूटस्थं, सनातनं, सर्वाश्रमस्य साधारण्यात् ॥ Cs : कूटस्थं, प्रधानम् । ❀

3 c) K1 गालकस्य ; Da4 °लस्य. — d) K1. 2 B8 (marg.) Dn1 G1 महर्षेर् (for देव°). — After 3, G2 ins. :

738* स्वाश्रमं समनुप्राप्तं नारदं देववर्चसम् ।

4 a) M7 पीत- (for वीत-). D2 °क्रमं (for °क्लमं). K7 D4. 5 7 9 नित्यं (for विप्रं). — b) K4 Da4 Ds1 D8 जितेंद्रियः. — c) K7 Da4 Ds1 D4. 9 T G1 श्रेयस्कामो. Dn1 सतात्मानं ; D6 नारदं च (for जितात्मानं). — d) D6 गालवो वाक्यमब्रवीत्.

5 Before 5, B8. 9 T G1. 3 ins. गालव उवाच. — a) K4. 7 Bo. 6-8 Da3. a4 Dn1 Ds2 D2. 3 G1. 3 कश्चित्. Dn1. n4 समतो ; D6 समता ; G2 पुरुषो (for संमतो). — b) Dn1. n4 D2. 6 च (for तु). K7 D3 परमो (for पुरुषो). K1 नृप ; K6 Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 मुने ; B8 (orig.) T G1. 3 M1. 5-7 भवेत् (for नृषु). — c) K2 अनपगैः ; Da4 Dn4 °यगान् ; D4 G2 °प(G2 °व)गात् ; T1 G3 उपगतान् (for अनपगान्). — d) V1 Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 लक्षयामहे. T1 G1. 3 गुणान्संलक्षयाम्यहं.

6 a) G2 चैवंविधो. — b) Ds2 D4. 5. 7 अर्हसि. — c) G2 अमूढं. K2 सर्वमूढानां ; K6 चिरमूलानां. — d) B8 (orig.) T1 G1. 3 लोके तत्त्वम् ; B8 (marg.) लोकतंत्रम्. D5. 7 विजानतां (for अजा°). ❀ Cn : लोकतत्त्वम्, आत्मयाथात्म्यम् । ❀

7 a) K1. 2. 4 ज्ञानं (for ज्ञाने). Dn4 D4 G1. 3 ह्येव ; M1. 5-7 [ऽ]प्येवं (for ह्येवं). — b) K2 T1 विजानतां ; K7 D4 [ऽ]वजानतः ; D9 च जानतः (for विजा°). K6 Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 कार्याणामविशेषतः. — c) K2. 6 V1 B8 Da3 T1 G1 M1. 5-7 तत् (for यत्). T1 G1. 3 M1. 5-7 व्यवस्यामि ; G2 व्यपास्यामो ; Cp (gloss : निश्चिनुमः) व्यवस्यामस (as in text). — d) G2 भवाश्चो (for तद्भवान्). K7 T2 अर्हसि.

भगवन्नाश्रमाः सर्वे पृथगाचारदर्शिनः ।
इदं श्रेय इदं श्रेय इति नानाप्रधाविताः ॥ ८
तांस्तु विप्रस्थितान्दृष्ट्वा शास्त्रैः शास्त्राभिनन्दिनः ।
स्वशास्त्रैः परितुष्टांश्च श्रेयो नोपलभामहे ॥ ९
शास्त्रं यदि भवेदेकं व्यक्तं श्रेयो भवेत्तदा ।
शास्त्रैश्च बहुभिर्भूयः श्रेयो गुह्यं प्रवेशितम् ॥ १०
एतस्मात्कारणाच्छ्रेयः कलिलं प्रतिभाति माम् ।
ब्रवीतु भगवांस्तन्मे उपसन्नोऽस्म्यधीहि भोः ॥ ११

नारद उवाच ।

आश्रमास्तात चत्वारो यथासंकल्पिताः पृथक् ।
तान्सर्वाननुपश्य त्वं समाश्रित्यैव गालव ॥ १२
तेषां तेषां तथा हि त्वमाश्रमाणां ततस्ततः ।
नानारूपगुणोद्देशं पश्य विप्रस्थितं पृथक् ।
नयन्ति चैव ते सम्यगभिप्रेतमसंशयम् ॥ १३

C. 12. 10566
B. 12. 286 (7). 14
K 12. 293. 14

---

8 a) Dn4 G2 भगवान्. ❀ Cn : आश्रमाः । नास्ति श्रमोऽनुष्ठानजो यस्मिन्नित्याश्रमं ज्ञानम् । तस्येमे साधका आश्रमाः, शास्त्राणि । ❀ — b) K1. 2 T G1. 3 -दर्श- (G3 °र्शि)नाः; K4 G2 -दर्शनां. — c) K1 इदंश्रेया इदंश्रेया. — d) K6 V1 B6-9 सर्वे (for नाना-). K1. 2. 4 -प्रबाधिताः (K4 °तः); K7 -प्रभाविताः; B0 -प्रवारिताः; D5. 7 G2 -प्रधाविनः (G2 °तः); T G1. 3 M1. 5-7 -विधा गिरः (for -प्रधाविताः). Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 6. 8 इति सर्वे प्रभाविताः (D8 °तां).

9 a) Ds1 तां (for तांस्). K1. 2. 4 स्म विप्रस्थितान्; K7 अतिप्र°; D4. 9 G2 अभिप्र°; T1 G3 तु विप्रद्रुतान्; G1 तु विप्रसृ° (for तु विप्रस्थि°). ❀ Cs : विप्रस्थितान्, विविधमार्गप्रस्थितान् । ❀ — b) K1. 4 शास्त्रैः. K7 D4. 5. 7. 9 M1. 5-7 शास्त्रैः शास्त्राणि निंदितः; V1 °भिर्निंदिनः; B6 (marg. as in text). 7 °भिनं (B6 °ना)दितान्; B9 शास्त्रैः शास्त्रमनिंदितान्. ❀ Cn : शास्त्राभिनन्दिनः, स्वे स्वे शास्त्रे अभिनन्दितुं शीलं येषां तान् । ❀ — c) K4 V1 B6 Da3. a4 Ds D2. 5. 7. 8 G2 परितुष्टाश्च. — d) Dn4 यः श्रेयो नोपभामहे (sic).

10 a) D5 शस्त्रं. G1 न वैदेकं (sic) (for भवेदेकं). — b) K6 V1 B0. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 6. 8 T2 G2 M5-7 श्रेयो व्यक्तं (by transp.); T1 G1. 3 श्रेयोवृत्तं. T G1. 3 M5-7 तदा (T2 °था) भवेत् (by transp.). M1 श्रेयोप्येकतरं तदा. — c) T1 G3 M5-7 तु (for च). T G2 श्रेयो; G1 गृह्यो (for भूयः). M1 भवेच्छास्त्रैस्तु बहुभिः. — d) K1. 2. 4 श्रेयो गुप्तं; D4 गुह्यं श्रेयः (by transp.); T G1. 3 भूयो गुह्यं. T1 प्रवेशितः.

11 a) G1 कारणश्रेयो. — b) K6 केन मां; D4. 5. 9 कतमत्; T G1. 3 M1. 5-7 गहनं (for कलिलं). K6 तत्; K7 V1 B0. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2-4. 6-9 मे; D5 ते; T G1-3 मा (for माम्). ❀ Cn : कलिलं, नानाशङ्काकुलम् । ❀ — c) D4. 9 ब्र (D9 ब्रु)वीत; G3 ब्रवीहि. G3 M7 भगवंस्. T2 तस्मै (for तन्मे). — d) K1. 2 V1 B3 Da3. a4 T2 G1. 2 M7 उ (K2 ह्यु)पपन्नो (for °सन्नो). K1. 2. 4 अधीष्व (for °हि). K4. 6. 7 B3 Dn1. n4 D4. 6. 8. 9 T2 G2 M1. 7 भो.

12 a) Da4 आश्रमं; G2 आश्रमस्. — b) K1 -संकल्पितः; G1 °ल्पितं; G2 -संप्रस्थिताः. — K6 om. (hapl.) 12c-13d. — c) D8 om. from तान्स up to श्रमाणां (in 13b). — d) D5. 7 समास्तुत्य; G1 °श्रुत्य. K6 B0. 8 (marg.). 9 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 6 [इ]ति; B6. 7 Da3. a4 Ds1 [इ]दं; D5. 7 [इ]व (for [ए]व). Dn4 D6 गालवः.

13 K6 om. 13abcd; D8 om. up to श्रमाणां (in 13b) (for both, cf. v. l. 12). — a) D5 om. (hapl.) one तेषां. K1. 2. 4 Dn1 D4. 7. 9 G2 M1. 5-7 यथा (for तथा). K1 D5. 7 G2 हि त्वाम्; K7 D3 तत्त्वम् (for हि त्वम्). B7 तेषां तेषां समाहित्य. — b) D2 om. from ततस्ततः up to श्रमाणां (in 14b); while D3 reads the same portion after श्रमाणां (in 14b). — c) K1. 6 V1 B0. G2 M7 यतस्ततः (for तत°). D5 -गुणो- 7-9 Dn1. n4 D3. 6. 8. 9 T G1-3 नानारूपं. D5 -गुणोद्देशे; G2 गुणोदैशा (sic); M1. 5-7 -गा (M5 -गु)णोद्देशं; D7 नानारूपा गुणोद्देशा. — d) K4 विप्रस्थिते; G2 °स्थितान्. ❀ Cn : विप्रस्थितं, पृथग्विरुद्धेन प्रकारेण प्रस्थितम् । ❀ — e) K6. 7 V1 B0. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D3 (by corr.). 4. 5. 7-9 Cn न यांति; D3 नायंति; G2 नयंती (for नयन्ति). — f) K1 (before corr.) अभिप्रीतिम्; B3 (marg.) °प्रेत्यम्. K1 om. (hapl.) from संशयम् up to चैवा (in 14d). K7 D4. 9 गतिं प्रेत्य न संशयः.

14 For the sequence in D3, cf. v. l. 13. K1 om. up to चैवा; D2 om. up to श्रमाणां (for both, cf. v. l. 13). — a) K4 ऋज्वपश्यंस; K6 V1 B0. 7. 8 (marg.). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds2 D8 अनुप°;

C. 12. 10566
B. 12. 288(7). 14
K. 12. 293. 14

ऋजु पश्यंस्तथा सम्यगाश्रमाणां परां गतिम् ।
यत्तु निःश्रेयसं सम्यक्तच्चैवासंशयात्मकम् ॥ १४
अनुग्रहं च मित्राणाममित्राणां च निग्रहम् ।
संग्रहं च त्रिवर्गस्य श्रेय आहुर्मनीषिणः ॥ १५
निवृत्तिः कर्मणः पापात्सततं पुण्यशीलता ।
सद्भिश्च समुदाचारः श्रेय एतदसंशयम् ॥ १६
मार्दवं सर्वभूतेषु व्यवहारेषु चार्जवम् ।
वाक्चैव मधुरा प्रोक्ता श्रेय एतदसंशयम् ॥ १७
देवताभ्यः पितृभ्यश्च संविभागोऽतिथिष्वपि ।
असंत्यागश्च भृत्यानां श्रेय एतदसंशयम् ॥ १८
सत्यस्य वचनं श्रेयः सत्यज्ञानं तु दुष्करम् ।
यद्भूतहितमत्यन्तमेतत्सत्यं ब्रवीम्यहम् ॥ १९
अहंकारस्य च त्यागः प्रणयस्य च निग्रहः ।
संतोषश्चैकचर्या च कूटस्थं श्रेय उच्यते ॥ २०
धर्मेण वेदाध्ययनं वेदाङ्गानां तथैव च ।
विद्यार्थानां च जिज्ञासा श्रेय एतदसंशयम् ॥ २१
शब्दरूपरसस्पर्शान्सह गन्धेन केवलान् ।
नात्यर्थमुपसेवेत श्रेयसोऽर्थी परंतप ॥ २२

K7 D4.5.7.9 T G3 अपश्यतस्; B6 अन्वपश्यंस्; Ds1 अजपश्यंतैस् (sic); D8 Cn अन्येपश्यंस्; G1 अंन·पश्यत्; G2 ऋजु पश्यास् (for ऋजु पश्यंस्). M1.5–7 पश्यंति ये (for पश्यंस्तथा). K7 D9 तदा (for तथा). — b) D8 परा (Ds2 °रां) गतिः. — c) K2 D8 यं तु; D5.7 अत्र (for यत्तु). Some MSS. निश्रेयसं. — d) K6 Bo.8 (marg.).9 Dn1.n4 D2.3.6.8 तथैव; K7 D4.9 यच्चैव; V1 तदेव (for तच्चैव).

15 ab) Da3.a4 om. (hapl.) मित्राणाम. V1 शत्रूणां चैव (for अमित्राणां च). K7 D4.9 विनिग्रहं (for च नि°). — c) K4 त्रिवर्गश्च; D6 °र्गस्य. — d) K7 D4.9 प्राहुर् (for आहुर्).

16 a) K1 कर्मणा. — b) Da4 पुण्यशीलया; D5 M7 °शीलतः. — c) Ds1 D5.7 समुदाचारं.

17 K7 om. (hapl.) 17. D6 om. (hapl.) 17–18. — a) G2 lacuna for मार्दवं. K6 सर्वभूतेस्य. — b) G2 om. व्यवहारेषु. — c) K4 त्वक् (for वाक्). D5.7 सत्या (for प्रोक्ता).

18 D6 om. 18 (cf. v. l. 17). Bo om. (hapl.) 18–21. D5.7 om. (hapl.) 18. — a) K4 देवताश्च; K6 V1 B6.7.8 (marg.).9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds2 D2.3.8 T2 G1.3 M1.5–7 Cn दै(Dn4 दे)वतेभ्यः; T1 G3 दैवताभ्यः. K1 च पितृभ्यः (by transp.). — c) B8 (marg.) अनुयोगश्च; Da3.a4 अनभ्यासश्च; G2 अनस्याशत्यं (sic); G3 अन्नस्यागश्च; Ca (gloss: ताननतिक्रम्य भोजनाभावः) अनभ्याशश्च (for असंत्यागश्च). G2 om. भृत्यानां. K7 D4.9 अवित्रासश्च भूतानां.

19 =(var.) 3. 203. 42 : B 12. 329. 13. Bo om. 19 (cf. v. l. 18). — a) K7 सत्येभ्यो; Dn4 ससत्य· (for सत्यस्य). T1 चार्जवं (for वचनं). — After 19ab, Da4 erroneously reads सत्यज्ञानं श्रेयः. — b) G1.3 सत्यं (for सत्य·). K1 सु·; V1 B8 D5.7 G2 च (for तु). T1 G1.3 पुष्कलं (for दुष्करम्). — c) K1 भूताहितम्. — d) Da3.a4 सर्वं (for सत्यं). G2 M1.5.7 ते (for [अ]हम्).

20 Bo om. 20 (cf. v. l. 18). — a) T1 G2.3 त्यागं. — b) K2 प्रणवस्य; K7 B9 Dn1.n4 Ds2 D2 (marg. as in text).4.9 M6 प्रमादस्य. K6 संग्रहं; G1 M1.7 निग्रहं. — c) K1 Da3.a4 Dn4 Ds1 G1 चैव (for चैक·). ❀ Cp: एकचर्या, एकाकित्वेनाव·स्थानम् । ❀

21 Bo om. 21 (cf. v. l. 18). — b) Dn1.n4 वेदांतानां (for वेदाङ्गानां). — c) K2.7 B8 (marg.) D2.4.9 वेदार्थानां; K6 V1 B6.7.9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D3.5–8 ज्ञाना(V1 Ds1 D8 °ता)र्थानां (for विद्या°). T1 G1.3 विद्यानामर्थजिज्ञासा. — d) T2 अनुत्तमं (for असंशयम्). Dn4 श्रेय एव तदंशय (sic).

22 a) K4 शब्दरूपमसंस्पर्शान्. — b) K3.4 B8 (marg.) केवलं. — c) K4 अपसेवेत. — d) Ds1 श्रेयः सोर्थी; T G1–3 श्रेयसोर्थं. K6 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.5.6.8 T1 G2 M1.5–7 कथंचन; T2 G1.3 परंतपः.

23 a) K6 Dn4 D3.6 G2 नक्तंचर्या; Da4 Dn1 Ds1 नक्तचर्या; D5 नक्तंचय (sic); D7 T G1.3 नक्तचर्या (for नक्तंचर्या). — b) K2 परं; K4 पदं; T G1.3 महत् (for मदम्). — c) D2 om. (hapl.) योगम·. K1.2.4 V1 Da3.a4 D5.7 अभियोगम् (for अति°). Dn1

नक्तंचर्यां दिवास्वप्नमालस्यं पैशुनं मदम् ।
अतियोगमयोगं च श्रेयसोऽर्थी परित्यजेत् ॥ २३

कर्मोत्कर्षं न मार्गेत परेषां परिनिन्दया ।
स्वगुणैरेव मार्गेत विप्रकर्षं पृथग्जनात् ॥ २४

निर्गुणास्त्वेव भूयिष्ठमात्मसंभाविनो नराः ।
दोषैरन्यान्गुणवतः क्षिपन्त्यात्मगुणक्षयात् ॥ २५

अनुच्यमानाश्च पुनस्ते मन्यन्ते महाजनात् ।
गुणवत्तरमात्मानं स्वेन मानेन दर्पिताः ॥ २६

अब्रुवन्कस्यचिन्निन्दामात्मपूजामवर्णयन् ।
विपश्चिद्गुणसंपन्नः प्राप्नोत्येव महद्यशः ॥ २७

अब्रुवन्वाति सुरभिर्गन्धः सुमनसां शुचिः ।
तथैवाव्याहरन्भाति विमलो भानुरम्बरे ॥ २८

एवमादीनि चान्यानि परित्यक्तानि मेधया ।
ज्वलन्ति यशसा लोके यानि न व्याहरन्ति च ॥ २९

न लोके दीप्यते मूर्खः केवलात्मप्रशंसया ।
अपि चापिहितः श्वभ्रे कृतविद्यः प्रकाशते ॥ ३०

असदुच्चैरपि प्रोक्तः शब्दः समुपशाम्यति ।
दीप्यते त्वेव लोकेषु शनैरपि सुभाषितम् ॥ ३१

मूढानामवलिप्तानामसारं भाषितं बहु ।
दर्शयत्यन्तरात्मानं दिवा रूपमिवांशुमान् ॥ ३२

C. 12. 10563
B. 12. 280. 33
K. 12. 293. 33

°योगश्च. ❀ Ca : अतियोगम् । अतिशयेन योगः प्राणायामादिर्वातगुल्ममेहादिव्याधिद्वारा योगः विग्रहरूप एव ॥ Cp : अतियोगं, प्राणायामादेरत्यन्तसेवनम्, विषये वात्यन्तासक्तिम् ॥ Cs : अतियोगं, कर्मस्वतिप्रसक्तिः । अयोगं, कर्मभ्यो निवृत्तिः । ❀ —[d]) T1 G1. 3 श्रेयोर्थी परिवर्जयेत्.

24 [a]) K4 कर्मोत्कर्षं ; K6 V1 B0. 6–9 Dn1. n4 D3 D1. 3. 6. 8 Cs आत्मोत्कर्षं ; T G2. 3 धर्मो° (for कर्मो°). T1 G2. 3 तु (for न). Da3. a4 आत्मोत्कर्षणमार्गेत (sic). —[b]) K3. 4 B0. 9 D6 परनिंदया ; G1 अप्यनिं°. —[d]) K4 विप्रकर्षात् ; Da4 D4 °कर्ष° ; T2 °कष्टं ; Ca. p (gloss : भेदं [Cp : अत्यन्तभेदं]) °कर्षं (as in text). Ds1 D4. 7 पृथग्जनान्.

25 [a]) K1. 2. 4 निर्गुणेष्वेषु ; K6 B8 (marg.) °णैस्तेषु ; Da1 °णस्त्वेव ; G2 °णांश्चैव. —[b]) K7 B0 Dn1. n4 D3 D2–4. 6. 8. 9 T G1–3 आत्मसंभाविता नराः (G2 °तो नरः); D5. 7 आत्मानं भाविता नृणां. —[d]) D5. 7 °क्षयान्. K1. 2. 4 क्षिपंत्याक्रंदनेच्छया. ❀ Cn : आत्मनो गुणाः, क्षयः ऐश्वर्यम्, तदुभयात् । गुणक्षयादिति समाहारः । ❀

26 [a]) B6. 8 Da3. a4 Dn4 D3 D2. 6. 8 तु (for च). K1. 2. 4 B8 (marg.). 9 D5. 7 अनुद्य(B8 [marg.]. 9 °त्युच्य)मानाश्च (K1 °नश्च ; B9 °नास्तु) पुनस् ; V1 B0. 7 Dn1 D8 G1 M5 Cn (gloss : शिक्षमाणाः) Cv (gloss : अनुकूलतया उच्यमानाः) अनूच्यमानाश्च (B0 °नस्तु ; Dn1 D3 Cn °नास्तु) पुनस् ; G2 अनाद्यमानास्तु पुनस्. —[b]) G1 तं (for ते). D5. 7 नुदंतु (D7 °ति); B0m. B9 मन्यंतु. K1 V1 Dn4 D3 D2. 6. 8. 9 महाजनान् ; B1 °जनाः ; T G1. 3 पृथग्जनाः ; G2 M5.6 महाजने ; M1. 7 °मुने (for °जनात्). —[d]) G2 तेन (for स्वेन). G1 दर्पितः.

27 = (var.) 3. 198. 47. —[a]) Da4 Dn4 D7 अब्रु(Da4 °ब्र)वत्. —[b]) D5. 7 अवर्तयन् (for अवर्ण°). —[c]) G2 गुणसंपन्नं. —[d]) K1. 2. 4 कर्षत्ये(K2 °ते)व ; K7 D4. 9 G2 पश्यत्येव ; G3 प्राप्नोत्येवं.

28 [a]) Da3 G2 नाति° (for वाति). —[b]) D5. 7 गंधं. —[c]) Ds1 यथैव. D5 [अ]भ्याहरन् (for [अ]व्या°). G2 तथैवाभ्याहरज्जाति (sic). —[d]) K1. 2. 4 विमले. Dn4 एव च (for अम्बरे).

29 [a]) D4 वा (for च). —[b]) K2 [अ]परित्यक्तानि (for परि°). —[d]) D2 यांति (for यानि). D5 च ; D9 (orig.) मे ; D9 (marg.) ते (for न).

30 = (var.) 3. 198. 46. K4 om. 30–34. —[b]) B3 K6. 7 D4 °प्रसंशया. —[c]) K7 अति (for अपि). G1 [अ]विहितः (for [अ]पि°). D4 G2 वा (for च). K1 शुभ्रे (sic); K2 लोके ; B0 D5 स्वभ्रे (for श्वभ्रे). ❀ Cs : अपिहितः श्वभ्रे, गर्ते तिरस्कृतः । ❀ —[d]) D4 कृतविद्या ; G2 कृतः सद्यः.

31 K4 om. 31 (cf. v. l. 30). K2 om. 31[ab]. —[a]) Dn1. n4 D3 D2. 3. 5–8 असद् ; M1 हसन् ; Ca (gloss : अयोग्यः) असन् (as in text). K6 इव (for अपि). Dn4 प्रोक्ता°. —[c]) T G1. 3 M1. 5–7 ह्येव (for त्वेव). —[d]) K2 स्वभाषितं.

32 K4 om. 32 (cf. v. l. 30). K2 om. 32[ab]. —[a]) B8 (marg. as in text) T G1. 3 M1. 5–7 मूर्खाणाम् (for मूढा°). K7 D4. 8. 9 अविलि(D8 °लि)प्तानाम् ;

एतस्मात्कारणात्प्रज्ञां मृगयन्ते पृथग्विधाम् ।
प्रज्ञालाभो हि भूतानामुत्तमः प्रतिभाति माम् ॥ ३३
नापृष्टः कस्यचिद्ब्रूयान्न चान्यायेन पृच्छतः ।
ज्ञानवानपि मेधावी जडवल्लोकमाचरेत् ॥ ३४
ततो वासं परीक्षेत धर्मनित्येषु साधुषु ।
मनुष्येषु वदान्येषु स्वधर्मनिरतेषु च ॥ ३५
चतुर्णां यत्र वर्णानां धर्मव्यतिकरो भवेत् ।
न तत्र वासं कुर्वीत श्रेयोर्थी वै कथंचन ॥ ३६
निरारम्भोऽप्ययमिह यथालब्धोपजीवनः ।
पुण्यं पुण्येषु विमलं पापं पापेषु चाप्नुयात् ॥ ३७
अपामग्नेस्तथेन्दोश्च स्पर्शं वेदयते यथा ।
तथा पश्यामहे स्पर्शमुभयोः पापपुण्ययोः ॥ ३८
अपश्यन्तोऽन्नविषयं भुञ्जते विघसाशिनः ।
भुञ्जानं चान्नविषयान्विषयं विद्धि कर्मणाम् ॥ ३९

Dn4 Ds1 अबलि°. — b) T1 G1 आसुरं (for असारं). K1 बहु भाषितं (by transp.). — c) K1 Da3 Dn4 दर्शयंति. T2 अंतरात्मानो. Da4 दर्शयंतं तदात्मानम्; D5, 7 °यंत्यवरात्मानम्. — d) K1, 2, 6 V1 B0, 6, 7, 8 (orig.), 9 Da3, a4 Dn1, n4 Ds D2, 3, 5–8 Cn, p अग्नि-; B8 (marg.) वह्नि-; G2 अभि-; G3 दिव्यं (for दिवा). ❀ Cn (reading अग्निरूपम्): यथा सूर्यः सूर्यकान्तयोगात्स्वस्याग्निरूपं दर्शयति, एवं क्षुद्रोऽपि कुशब्दयोगात्क्षुद्रमन्तरात्मानं दर्शयतीत्यर्थः । ❀

33 K4 om. 33 (cf. v. l. 30). — a) D2 ये तस्मात् (for एत°). K1, 2 M5 प्राज्ञां; Ds1 D2, 3 (before corr.), 8 विद्यां; T G1–3 प्रा(G2 प्र)ज्ञा. — b) K2 D2, 4 पृथग्विधा (K2 °धान्); B8, 9 Da3 T G1, 3 °ग्विधाः. — c) B8 (marg. as in text) लाभानाम् (for भूता°). — d) T2 उत्तमं. K6, 7 B0, 6, 7, 9 Da3, a4 Dn1 Ds D2–9 मे; Dn4 ते; T G1–3 मा (for माम्).

34 = (var.) Manu. 2. 110. K4 om. 34 (cf. v. l. 30). — a) G3 न पृष्टः. Dn4 रूपान् (for ब्रूयान्). — b) K6 B0, 6, 9 Da3, a4 Dn1 Ds1 D2, 3, 5–8 G2 [अ]पि (for च). Dn4 नापश्यायेन; Ds2 नाप्यन्यो येन (for न चान्यायेन). — c) K1, 2 B8 (marg. as in text) T G1, 3 जानन्नपि हि (T G1, 3 च) मेधावी. — d) Dn4 जडवान्; T G1–3 M1, 5–7 जळवल् (for जडवल्). K6 B6, 7, 8 (marg.), 9 Da3, a4 समुपाचरेत्; V1 B0 Dn1, n4 Ds D2, 3, 6, 8 G2 M1, 5–7 समुपाविशेत्; B8 मौनमाचरेत् (for लोकमा°).

35 a) D4 ज्ञसो (for ततो). K4 चासं; Cn वासं (as in text). V1 परीक्ष्येत; Dn1 परिक्षेत. T G1, 3 सदा वासं परीप्सेत; Cal. ed. ततो वा संपरीक्षेत. — b) Ds1 धर्मनिष्ठेषु; G1 °नित्येव. G1 om. (hapl.) साधुषु. — c) K2 धर्मज्ञेषु (for मनुष्येषु). K1, 2, 4 वदन्येषु. — d) K1, 2, 4 सर्वभूतानुकंपिषु; B8 (marg. as in text) साध्वाचारेषु नित्यशः.

36 b) K6 धर्मव्यतिकरे; B0, 6, 7, 9 Da3, a4 Ds D2, 3, 5, 7, 8 T G1, 3 कर्मव्यतिकरो. — c) K6 कुर्वंति; D2 कुर्वीते. — d) K1, 2, 4 श्रेयसोर्थी; K6, 7 श्रेयोर्थी वै; D4, 9 °र्थं वै. V1 च (for वै). B8 कदाचन (for कथं°).

37 With 37, cf. 3. 1. 26. — a) D5 निरारंभो; D6 °लंभो; T1 G1, 2 °लंबो; Cp (gloss: यतिः) °रम्भो (as in text). K1, 2, 4 ह्यहम्; M1, 5–7 ह्ययम् (for ऽप्ययम्). K1, 2, 4 D4, 5, 7, 9 इति (for इह). — b) Da3, a4 -लुब्धोप-. B9 D3, 5, 7 T G1, 3 M1, 5–7 -जीविनः. — c) Da3, a4 पुण्ये; Dn4 पुण्य- (for पुण्यं). B1 G2 विपुलं (for विमलं). — d) Da4 om. पापं. D2 दा (for च).

38 a) D5, 7 T G1–3 M1, 5–7 तथैवेंदोः (for तथे-न्दोश्च). — b) Da3, a4 D5, 7 G1, 2 तथा (for यथा). — c) K1, 2, 7 D4, 9 मन्यामहे (for पश्या°). D2 स्पर्शान्.

39 a) K1, 2, 4, 7 B6 (marg.), 8 D4, 9 अपश्यंश्च; D5, 7 अपथ(D7 °थं)श्च; T G1, 2 अपश्यतो; G3 °श्यन्तो (for °श्यन्तो). K6 V1 B0, 7, 9 Da3, a4 Dn1, n4 Ds D2, 3, 6, 8 Cn, p, s [ऽ]नु-; K7 D9 (before corr.) [अ]न्य-; B6 [अ]नु; Ds1 D5, 7 [अ]न्न; T G1, 2 Cv (gloss: विषयविरोधि दुर्विषयम् ।) न-; G3 [ऽ]स्य; Ca [अ]न (for ऽन्न-). ❀ Cn (reading अनुविषयं): विषयं विषयमनुवर्तत इत्यनुविषयो रसः । तमपश्यन्तः, इदं मधुरमिदं तिक्तमित्यनालोचयन्तः ॥ Cp: अनुविषयं प्रतिविषयम्—अस्य विषयस्यायं रसः, अस्य विषयस्यायं रसः, इति व्यक्तिभेदमनालोचयन्तः । ❀ — b) K1, 2, 4, 7 D4, 5, 7, 9 भुंजानो; B6 भुंजाना; T G1, 3 भुंजानान् (for भुञ्जते). K1 विघसाशयः; K2 D9 Cs °शास(D4 °माश-; D9 Cs °साश)नः; K7 विघशासनः; B9 विषशासिनः (for °साशिनः).

यत्रागमयमानानामसत्कारेण पृच्छताम् ।
प्रब्रूयाद्ब्राह्मणो धर्मं त्यजेत्तं देशमात्मवान् ॥ ४०
शिष्योपाध्यायिका वृत्तिर्यत्र स्यात्सुसमाहिता ।
यथावच्छास्त्रसंपन्ना कस्तं देशं परित्यजेत् ॥ ४१
आकाशस्था ध्रुवं यत्र दोषं ब्रूयुर्विपश्चिताम् ।
आत्मपूजाभिकामा वै को वसेत्तत्र पण्डितः ॥ ४२

यत्र संलोडिता लुब्धैः प्रायशो धर्मसेतवः ।
प्रदीप्तमिव शैलान्तं कस्तं देशं न संत्यजेत् ॥ ४३
यत्र धर्ममनाशङ्काश्चरेयुर्वीतमत्सराः ।
चरेत्तत्र वसेच्चैव पुण्यशीलेषु साधुषु ॥ ४४
धर्ममर्थनिमित्तं तु चरेयुर्यत्र मानवाः ।
नताननुवसेज्जातु ते हि पापकृतो जनाः ॥ ४५

C. 12. 10588
B. 12. 282[7]. 46
K. 12. 293. 46

— ᶜ) K7 V1 Bo G2 भुंजानश्च; B9 Da3. a4 °नाश्च· Ds.7 चांत·; Ca चार्थ· (for चान्न·). K6 B6. 7 Dn1. n4 D3 D2. 3. 6. 8 G1. 3 भुंजानाश्चात्म(B6 °नु·; Ds2 G1 °न्य)विषयान्; B8 °नाश्चान्नविषयं; T1 °नन्यांश्च विषयान्; T2 °नांश्चान्यवि°. — ᵈ) K4. 6 V1 Bo. 6. 7. 9 Da3 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5–8 T2 विषयान्; Da4 lacuna; T1 G1. 3 विषमान् (for विषयं). B6 (marg.) D8 Ca कर्मणा. ❀ Ca: अन्नविषयं रसाद्यपश्यन्ननादरादनालोचयन् यो भुञ्जानः स विघसाशि[? °श]न इव श्रेष्ठः । अर्थविषयांस्तु निरूप्य भुञ्जानो विषयानिव कर्मणा वागादीनाप्नोतीति विद्धि । ❀

40 ᵃ) G1. 3 अत्र (for यत्र). K1. 2. 4 यत्रागमम(K4 °स)मानानाम्; K6 °गमयमज्ञानाम्; D5. 7 °मगममानानाम्. ❀ Cn: आगमं प्रमाणजं ज्ञानमात्मन इच्छताम्, आगमयमानानाम् । क्यजन्तस्य रूपम् ॥ Cp: आगमयमानानां, मुखाद्ब्रह्मेव प्रमाणीकुर्वताम् ॥ Cs: आगमयमानानां, अवगमं कुर्वताम्, ज्ञातुमिच्छताम् ॥ Cv: अगमयमानानाम्, अजानताम् । ❀ — ᵇ) G1 corrupt; G2 असंस्कारेण (for असत्का°). K1 पृच्छतं. — ᶜ) Dn4 ब्रूया यद्; T G1. 3 न ब्रूयाद् (for प्रब्रू°). K6 B6. 7. 8 (marg.). 9 Da3. a4 D5. 7 आत्मनो; V1 Bo. 8 Dn1 D4. 6. 9 T1 G3 M1. 5. 6 ब्राह्मणो. — ᵈ) B9 D5. 7 जेतुं तं (for त्यजेत्तं). — After 40, D5. 7 ins.:

739* दुर्वृत्तोऽपि वरो विप्रो न च शूद्रो जितेन्द्रियः ।
कः परित्यज्य गां दुष्टां दुह्येच्छीलवतीं खरीम् ।
पण्डितस्यापि शूद्रस्य सर्वशास्त्ररतस्य च ।
वचनं तस्य न ग्राह्यं शुनोच्छिष्टं हविर्यथा ।

41 ᵃ) K2 शिष्योपाध्यायका; M1. 5–7 °ध्यायिकी· — ᵇ) G2 यस्य (for यत्र). K1 Bo Dn1 M1. 5 सु(K1 स)समाहितः; B7 M6 °हिताः. — ᶜ) K7 Dn1 D3. 9 G3 °संपन्नः (G1 °न्नं); M1. 5–7 ·संपन्नाः.

42 G1 om. (hapl.) 42–43. — ᵃ) Bo वरं; G2 शुश्रूता (for ध्रुवं). K6 अकोशस्था बुधा यत्र; D4. 6. 7. 9 आकाशस्थो बुधो (D5. 7 ध्रुवो) यत्र; T G3 M1. 5–7 आकाशं (T G3 °रं) गूहमाना ये. ❀ Ca: आकाशस्थाः देवताः ॥ Cn: आकाशस्थाः, निरालम्बनाः । ❀ — ᵇ) D3 T G2. 3 M1. 5–7 दोषान्. D4. 5. 7. 9 ब्रूयाद् (for ब्रूयुर्). B9 विपश्चितं; D5. 7 G2 °श्चितः; M1. 7 °श्चितान्. — ᶜ) K1. 2. 4 ·कामेन; K7 V1 Bo. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1 D2. 3. 5. 7–9 G2 ·कामो वै; B8 (marg. as in text) ·माना वै (for ·कामा वै). T1 G2. 3 M1. 5–7 ये (for वै). — ᵈ) K2. 4 पंडिताः.

43 G1 om. 43 (cf. v. l. 42). — ᵃ) K2 संलोकता; K4 °भिता; T G2. 3 M1. 5–7 संलो(M1. 5–7 °लु)ळिता; Ca (gloss: लङ्घिताः) Cn (gloss: आकुलीकृताः) संलोडिता (as in text). — ᵇ) K4 Bo M1 धर्मसेवतः; Dn4 °संतवः; Ca (gloss: मर्यादाः) °सेतवः (as in text). — ᶜ) G3 प्रदीप्त· K4 Dn1. n4 D3. 8. 9 चैलांतं; K7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 D5. 7 T G2. 3 M7 चेलांतं; D4 M1. 5. 6 वेलांतं (for शैलान्तं). — ᵈ) B8. 9 corrupt; परित्यजेत् (for न संत्य°).

44 ᵃ) K1. 2. 4 धर्मपराशंका(K1 °क)श्च; G2 °मनिःशंकाश्च. — ᵇ) K2 चारीयुर् (sic) (for चरे°). K2. 4 om. (hapl.) from वीत up to चरेयुर् (in 45ᵇ). K1 वीतमत्सरः. — ᶜ) K7 D4. 9 समं तत्र; V1 चरेच्चैव; Da4 वरेत्तत्र; Dn1 D8 D2. 8 भवेत्तत्र; Dn4 त्वरेत्तत्र (for चरे°). — ᵈ) T G1. 3 M1. 5–7 धर्म· (for पुण्य·).

45 K2. 4 om. up to चरेयुर् (cf. v. l. 44). — ᵃ) K1 Bo Da4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 6. 8 G3 (before corr.) च (for तु). — ᵇ) T G3 यदि; G1 विधि (sic) (for यत्र). — ᶜ) K2 उदवसेज्; K7 D9 G2 उप°; Bo अनुवशेज् (for °वसेज्). — ᵈ) B8 ये (for ते). G2 तु (for हि). Da3. a4 पापकृता; G1 °कृते. K1. 2. 4 B8 T1 G1. 3 नराः (for जनाः).

46 ᵃ) K6 पापेण. — ᵇ) K1. 2 Da4 M1. 5. 6 वर्तते. — ᶜ) Bo Ca (gloss: अपसरेत्) व्यवधायेत्; Ds1 व्यपधावेत्; D8 व्यवधाने; M1. 7 विधावेत. K2 तूलं;

C. 12. 10598
B. 12. 288(7). 47
K. 12. 293. 47

कर्मणा यत्र पापेन वर्तन्ते जीवितेप्सवः ।
व्यवधावेत्ततस्तूर्णं ससर्पाच्छरणादिव ॥ ४६
येन खट्वां समारूढः कर्मणानुशयी भवेत् ।
आदितस्तन्न कर्तव्यमिच्छता भवमात्मनः ॥ ४७
यत्र राजा च राज्ञश्च पुरुषाः प्रत्यनन्तराः ।
कुटुम्बिनामग्रभुजस्त्यजेत्तद्राष्ट्रमात्मवान् ॥ ४८
श्रोत्रियास्त्वग्रभोक्तारो धर्मनित्याः सनातनाः ।
याजनाध्यापने युक्ता यत्र तद्राष्ट्रमावसेत् ॥ ४९
स्वाहास्वधावषट्कारा यत्र सम्यगनुष्ठिताः ।
अजस्रं चैव वर्तन्ते वसेत्तत्राविचारयन् ॥ ५०
अशुचीन्यत्र पश्येत ब्राह्मणान्वृत्तिकर्शितान् ।
त्यजेत्तद्राष्ट्रमासन्नमुपसृष्टमिवामिषम् ॥ ५१
प्रीयमाणा नरा यत्र प्रयच्छेयुरयाचिताः ।
स्वस्थचित्तो वसेत्तत्र कृतकृत्य इवात्मवान् ॥ ५२
दण्डो यत्राविनीतेषु सत्कारश्च कृतात्मसु ।
चरेत्तत्र वसेच्चैव पुण्यशीलेषु साधुषु ॥ ५३
उपसृष्टेष्वदान्तेषु दुराचारेष्वसाधुषु ।
अविनीतेषु लुब्धेषु सुमहद्दण्डधारणम् ॥ ५४

D4 तूर्णं. — d) D6 समर्थात्; G3 ससर्प- (for ससर्पात्). Ds1 ससर्पाञ्शरणानिव; T1 G1 सर्पः श(G1 स)रवणादिव.

47 = (var.) 5. 39. 27. — a) Cv खड्गं (for खट्वां). K1 समारूढाः; Cv °रूढं (for °रूढः). ❀ Ca: खट्वां समारूढः, जरसा विकलः ॥ Cn: तीव्रदुःखग्रस्तः ॥ Cp: प्रमत्तः ॥ Cs: निद्रितः । ❀ — b) K6 कर्मणानुशयीत वै. ❀ Ca: अनुशयी, पश्चात्तापान्वितः । ❀ — c) K4 आदित्यस; K6 अर्हतस्. K4 Da4 Dn1. n4 D4 तत्र (for तन्न). ❀ Cv: येन पुरुषेण आदितः खड्गं, खड्गवत्स्थितं वैरं समारूढं, मनसि निहितम् । कर्मणा अनुशयी, अनुकूलः । तदीदृशं गूढकपटं न कर्तव्यम् । ❀ — d) Ds1 (before corr.) D6 T1 G3 भावम्; M1. 7 भुवम्; Ca (gloss: कल्याणं) भवम् (as in text). K4 आत्मजा (for °नः).

48 a) K1 partly damaged. Da3 राज्यं च; Da4 राज्यस्य (for राज्ञश्च). K2. 4 यत्र यत्र नरा राज्ञः (K2 °ज्ञीः). — b) ❀ Ca: प्रत्यनन्तराः, सदृशाः ॥ Cv: प्रतिगृहं अन्तरं, अन्तर्गृहमिति शङ्का नास्ति येषां ते प्रत्यनन्तराः । ❀ — c) T1 G3 M7 कुडुंबिनाम्. T1 G1 अग्रभुजां. — d) T1 G1. 3 देशम्; M1. 5–7 राज्यम् (for राष्ट्रम्).

49 a) K6 त्वग्रं. T1 त्वगृहीतारो; G1. 2 त्व(G2 तु)ग्रहीतारो (for °भोक्तारो). — b) K4 धर्मनित्यः; Ds1 °निष्ठाः. G2 M1. 5–7 तपस्विनः (for सनातनाः). — c) K6 Da4 G1 याजनाध्य(Da4 °ध्या)यने; D6 °ध्यापना. — d) D5. 7 राज्यम् (for राष्ट्रम्). B0 आविशेत्; D7 आचरेत् (for आवसेत्).

50 b) D4 सत्यम् (for सम्यग्). K4 B7 Da3. a4 अवस्थिताः (for अनुष्ठिताः). — c) K4 वर्तव्यं (for वर्तन्ते). — d) D6 [अ]पि चारयन्; G1 विचा°.

51 G2 om. (hapl.) 51–55. — a) K1. 2. 4 क्षु[...]रान्; D8 अशुचीर्. D2 एव (for यत्र). — b) Some MSS. वृत्तिकर्षितान्; K2 °कर्षतान्; T1 °[...]तान्. — c) T G1. 3 M1. 5–7 तत्त्यजेत् (by transp.). K7 B8 D4. 5. 7. 9 T1 आपन्नम् (for आस°). — d) K[...] उपसिष्टम्; B8 अपकृ°; B9 Da4 Dn1 उपसृ° (D[...] °स्प°); Dn4 D3 °सन्नम् (for °सृष्टम्). K3 [...]मिशं. ❀ Ca: उपसृष्टम्, चण्डालादिस्पर्शदूषितम् ॥ C[...] सविषम् । ❀

52 G2 om. 52 (cf. v. l. 51). — a) Some MSS. प्रीयमाना; K4 °माणो. — b) D4 om. from प्रय[...] to कृ (in 53b). D7 प्रपद्येयुर् (for प्रयच्छे°). D[...] अयाजिताः. — c) K6 B3 सुस्थचित्तो. B0 प्रसेत्; B[...] (marg. as in text) भवेत् (for वसेत्). T1 G3 [...] (for तत्र). — d) D6 कृतकृत्यम्; D7 °कृत्या.

53 G2 om. 53 (cf. v. l. 51). D4 om. up to [...] (cf. v. l. 52). — a) D5. 7 दंडी. Dn4 दंडोऽत्र[...]विनीत्रेषु. — b) Ds D2 सत्कारसु- (for सत्कारश्च). — c) Da3 चरतान्न (for चरेत्तत्र). — d) Da3. a4 पु[...] (for पुण्य-).

54 G2 om. 54 (cf. v. l. 51). — a) Da4 corrupt. K2 T1 G6 Ca उपस्पृष्टेषु; K7 °सृष्टेषु (for °सृष्टे°). K1. 4. 6. 7 B0. 7. 9 Da3 Dn1. n4 D2. 8. 9 G1 दान्तेषु; Ds दीसेषु (for [अ]दान्तेषु). ❀ Ca: उपसृष्टेषु, उपहतबुद्धिषु । ❀ — b) G1 दुराचरेषु. K1. 4. [...] B7 Dn1. n4 Ds D2. 3. 7. 8 M7 साधुषु. — c) K[...] अविशीतेषु (for °नीतेषु). Da4 लब्धेषु. — d) D[...] corrupt.

यत्र राजा धर्मनित्यो राज्यं वै पर्युपासिता ।
अपास्य कामान्कामेशो वसेत्तत्राविचारयन् ॥ ५५
तथाशीला हि राजानः सर्वान्विषयवासिनः ।
श्रेयसा योजयन्त्याशु श्रेयसि प्रत्युपस्थिते ॥ ५६
पृच्छतस्ते मया तात श्रेय एतदुदाहृतम् ।
न हि शक्यं प्रधानेन श्रेयः संख्यातुमात्मनः ॥ ५७
एवं प्रवर्तमानस्य वृत्तिं प्रणिहितात्मनः ।
तपसैवेह बहुलं श्रेयो व्यक्तं भविष्यति ॥ ५८

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि षट्सप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७६ ॥

२७७

युधिष्ठिर उवाच ।
कथं नु मुक्तः पृथिवीं चरेदस्मद्विधो नृपः ।
नित्यं कैश्च गुणैर्युक्तः सङ्गपाशाद्विमुच्यते ॥ १

भीष्म उवाच ।
अत्र ते वर्तयिष्यामि इतिहासं पुरातनम् ।
अरिष्टनेमिना प्रोक्तं सगरायानुपृच्छते ॥ २

C.12.10613
B.12.269(8).2
K.12.294.2

---

55 G2 om. 55 (cf. v. l. 51). — a) Dn4 यश्च (for यत्र). D8 धर्मनिष्ठो (for °नित्यो). — b) K7 D3 परिपालयेत्; D4 T G1.3 M1.5–7 पर्युपासते (for °सिता). K6 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.1–8 राज्यं धर्मेण पालयेत्. — c) K2.4 कामेभ्यो; V1 B3 (orig.) °च्छो; B8 (marg.) °षु; T1 G1.3 क्रमशो; Ca (gloss: जितकामः) Cn (gloss: सर्वसंपत्तिमान्) कामेशो (as in text). — d) Dn4 [ऽ]वसत्; Ds1 वंशेत् (for वसेत्).

56 a) Da8 Ds1 यथाशीला; D5.7 तथास्थिता. — b) M1.5–7 सर्वा. — c) G2 Bom. ed. योजयति.

57 a) Ds1 D8 गच्छतस् (for पृ°). T1 G1.3 तत्र (for तात). — c) B9 शक्यते; Da3.a4 हि सत्यं (for हि शक्यं). D8 प्रदानेन; Ca (gloss: प्रतिव्यक्तिदर्शनेन) प्रधा° (as in text). — d) M1.5–7 आत्मना.

58 B9 Da4 om. (hapl.) 58ab. — a) K1.2.4 प्रवदमानस्य (for प्रवर्त°). — b) K1.2.4 Ds1 D3.3 (before corr. as in text).3 T2 वृत्ति-; V1 T1 G1.3 वृत्तिः; B8 (marg.) बुद्धिं (for वृत्तिं). K1 V1 Dn4 D3 D8 Cn (Cnp as in text) प्राणिहितात्मनः; B7 T1 प्राण°; M1.5–7 प्रणिहितात्मना (M1 °नां). — c) Ds2 तपसैवेह; T G1.3 °सा चैव. K2 बाहुलं. — d) D8 [ऽ]व्यक्तं.

Colophon. Ś1 G6 missing: K3.5 B1–5 Da1.a2 Dn2.n3 D1 G4.5 M2–4 absent. — *Sub-parvan:* K1.2.4.6.7 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2–9 T G1–3 M1.5–7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name:* K1.2.4 नारदगालवसंवादः; K6 V1 Bo.6.8.9 Dn1.n4 D8 D2–8 M5.6 श्रेयोवाचिकः (Bo.8.9 D9 D4.5.7 °चिकं; D8 °चकः); K7 श्रेयोबाधिकं; Da3.a4 D9 श्रेयोवाचिको नारदगालवसंवादः; G1 श्रेयोनुवाचकं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B7 T1 G1.3 111; Dn4 M5 112; D8 107; T2 124; G2 127; M1.6.7 110. — *Śloka no.:* Da4 Dn4 D8 58; Dn1 59.

277

☞ This adhy. is missing in Ś1 G6 (cf. v. l. 12. 274. 13; 259. 1).

1 K2 om. the ref. — a) B8.9 Da3.a4 D5.8 तु; T G1.3 वि- (for तु). K7 मुक्तं; V1 Bo.6.7.3 (marg.).9 Da3.a4 Dn1.n4 D2.3.5.7.8 युक्तः; D4 मुक्ता (for मुक्तः). — b) B7.8 (marg.) D4.9 G3 नृपः; B8 (orig.) T2 G3 नरः (for नृपः). K1 चरेदः स द्विजो नृपः (sic); T1 G1 चरेदेवंविधो नरः. — c) K1.2 च कैर् (by transp.); Dn4 G1 कैश्चिद्. B8 (marg. as in text) मुक्तः; D5.7 युक्तं (for युक्तः). — d) K4 हि (for वि-).

2 G1 om. (hapl.) from the ref. of 2 up to वेदितुम् (in 3d). — a) K1.2.4 वर्णयिष्येहम् (K2 °ष्यामि); V1 B3 (marg.).3 कीर्तयिष्यामि; Bo.8 (orig.) Dn1.n4 D8 D3.3.6.8 T1 M1.5–7 वर्तयिष्येहम्

191

C. 12. 10614
B. 12. 285(6). 3
K. 12. 294. 3

सगर उवाच ।

किं श्रेयः परमं ब्रह्मन्कृत्वेह सुखमश्नुते ।
कथं न शोचेन्न क्षुभ्येदेतदिच्छामि वेदितुम् ॥ ३

भीष्म उवाच ।

एवमुक्तस्तदा तार्क्ष्यः सर्वशास्त्रविशारदः ।
विबुध्य संपदं चाग्र्यां सद्वाक्यमिदमब्रवीत् ॥ ४
सुखं मोक्षसुखं लोके न च लोकोऽवगच्छति ।
प्रसक्तः पुत्रपशुषु धनधान्यसमाकुलः ॥ ५
सक्तबुद्धिरशान्तात्मा न स शक्यश्चिकित्सितुम् ।
स्नेहपाशसितो मूढो न स मोक्षाय कल्पते ॥ ६
स्नेहजानिह ते पाशान्वक्ष्यामि शृणु तान्मम ।
सकर्णकेन शिरसा शक्याश्छेत्तुं विजानता ॥ ७
संभाव्य पुत्रान्कालेन यौवनस्थान्निवेश्य च ।
समर्थाञ्जीवने ज्ञात्वा मुक्तश्चर यथासुखम् ॥ ८
भार्यां पुत्रवतीं वृद्धां लालितां पुत्रवत्सलाम् ।
ज्ञात्वा प्रजहि काले त्वं परार्थमनुदृश्य च ॥ ९

(for °यिष्यामि). — ^{b}) B7 पुरा कृतं (for पुरातनम्). — ^{c}) ❀ Ca: तार्क्ष्यनाम्नो मुनेरपत्यं, स एवारिष्टनेमिस्तार्क्ष्यः ॥ Cs: तार्क्ष्य इति कश्यपस्य नामान्तरम् ॥ Cv: अरिष्टनेमिर्गरुडः — अरिष्टनेमिं पृतनाजमाशुं स्वस्तये तार्क्ष्यमिहा हुवेम (Ṛv. 10. 178. 1) इति श्रुतेः । ❀

3 G1 om. 3 (cf. v. l. 2). G2 om. the ref. — ^{b}) B8 (marg.) एधते (for अश्नुते). — ^{c}) T1 नु (for न). D4 शोचन् (for शोचेन्). K1. 2 क्षोभ्येद्; M1. 5–7 क्रुध्येद् (for क्षुभ्येद्).

4 D5. 7 अरिष्टनेमिर् (for भीष्म). — ^{a}) D6 एतद् (for एवम्). D9 उक्ते (for उक्तस्). K7 B6. 8 Ds1 D4. 7 तार्क्षः; T1 [आ]कर्ण्य (for तार्क्ष्यः). — ^{b}) D6 सर्वशस्त्र- (for °शास्त्र-). K6 V1 B0. 6. 8 (marg.). 9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 -विदां वरः; D6 -भृतां वर (for -विशारदः). — ^{c}) K7 D4. 9 विबुद्धि (sic); T2 °द्धः; G1 °ध्यः (for °ध्य). D4 संपदां. K1. 7 D9 चाग्र्यं; D4 वाग्र्यां; G2 चाग्रियां (hypermetric) (for चाग्र्यां). ❀ Ca: अग्र्यां, मोक्षावस्थालभ्याम् ॥ Cs: मोक्षजन्यसुखम् । ❀ — ^{d}) K1 D4 मद्वाक्यम्; K6 Da3. a4 तद्वा°; G2 M1. 5–7 स वाक्यम् (for सद्वा°).

5 Before 5, B8 (orig.) ins. तार्क्ष उवाच; B8 (marg.). 9 T1 G1. 3 M7 अरिष्टनेमिर्; D6 तार्क्ष्य. — ^{a}) D9 सुखे (for सुखं). — ^{b}) K1 लोके; K4 Dn1. n4 Ds D2. 8 मूढो; D4. 5 लोका (for लोको). V1 B8 (marg. as in text) [ऽ]धिगच्छति (for ऽव°). Da4 न च लोका गमिष्यति (sic). — K1. 2. 4 D2 om. 5^{cd}. — ^{c}) Dn4 प्रयुक्तः (for प्रसक्तः). K7 शत्रु- (for पुत्र-). D6 -पशुसु (for °षु). — ^{d}) Da3 om. धन-. D4 -समाकुलाः; D5. 7 °कुलं.

6 ^{a}) Da4 corrupt. K4 शक्त-; G1 सक्तः (for सक्त-). — ^{b}) B7–9 om. स. K4 स शक्यैश्; B0 D5. 7 च शक्यश्; Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 Cn (Cnp as in text) शक्यं तच् (for स शक्यश्). B9 चिकित्सुं (for °त्सितुम्). — ^{c}) K1. 7 -पाशमितो; K6 °स्थितो; Ds -पाशासितो; D8 -पाशशितो; D5. 7 -पाशान्वितो; T1 -पाशैर्हतो (for -पाशसितो). — ^{d}) K1. 2 च (for स).

7 ^{a}) Da4 G1 पश्यान् (for पाशान्). — ^{b}) K1 तन्; Dn4 यान् (for तान्). K1. 2. 4 नृप; B8 (marg.) अपि (for मम). — ^{c}) K1. 2. 4 M1. 7 (sup. lin.) नाक(M1. 7 न क)र्णकेन; T1 G3 सकंटकेन; G1 सकुंदकेन (for सकर्ण°). G2 रजसा (for शिरसा). ❀ Ca. p: सकर्णकेन, अवधानपूर्वकं शुश्रूषुणा शिरसा ॥ Cn: सावधानेन जीवता ॥ Cs: उपदेशश्रवणयुक्तश्रोत्रसहितेन शिरसा । ❀ — ^{d}) K2. 7 B7 Ds D4. 5. 7 T G2. 3 शक्याः; K6 B6 Da3. a4 शक्यं; M1. 5–7 शक्यश् (for शक्याश्). Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 श्रोतुं; G2 जेतुं (for छेत्तुं). B8 (marg. as in text) श्रोतुं शक्यं (for शक्याश्छेत्तुं).

8 ^{a}) D6 संप्राप्य; G2 संभाष्य (for °व्य). D5. 7 वा स्वेन; G2 काले तु (for कालेन). ❀ Cs: संभाव्य, अर्थविद्यादिना योजयित्वा । ❀ — ^{b}) ❀ Ca. p: निवेश्य, विवाह्य ॥ Cn: दारैः संयोज्य । ❀ — ^{c}) D4 समर्थां; T1 G1 M1. 7 °र्थं (for °र्थान्). K4 जीविने (for जीवने). — ^{d}) B9 युक्तश्चर; G2 मुक्ता शक्तिर्.

9 ^{b}) K4. 6 ललितां; G2 M1. 5–7 लाळितां. — ^{c}) K1. 2 प्रजह्यात्; K7 B0 Da3. a4 D4. 9 G3 M1. 5–7 प्रजह; B8 (marg.) प्रहर (for प्रजहि). B1 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 कालेन; M1. 5–7 काले तां (for काले त्वं). — ^{d}) D2. 6 परात्मम् (for °र्थम्). B7. 9 Da3. a4 D5. 7 अनुसृत्य च; V1 °दृश्यत; K1 °सृत्य च (for °दृश्य च). T1 न परार्थमनुद्र च (sic); G1 परमार्थमदृश्य च. ❀ Cn: परार्थं, अन्तिमं पुरुषार्थं, मोक्षम् । ❀

10 ^{b}) D5. 7 सक्तश्; G2 मुक्ताश्. — D5 om.

सापत्यो निरपत्यो वा मुक्तश्चर यथासुखम् ।
इन्द्रियैरिन्द्रियार्थांस्त्वमनुभूय यथाविधि ॥ १०
कृतकौतूहलस्तेषु मुक्तश्चर यथासुखम् ।
उपपत्त्योपलब्धेषु लाभेषु च समो भव ॥ ११
एष तावत्समासेन तव संकीर्तितो मया ।
मोक्षार्थो विस्तरेणापि भूयो वक्ष्यामि तच्छृणु ॥ १२
मुक्ता वीतभया लोके चरन्ति सुखिनो नराः ।
सक्तभावा विनश्यन्ति नरास्तत्र न संशयः ॥ १३
आहारसंचयाश्चैव तथा कीटपिपीलिकाः ।
असक्ताः सुखिनो लोके सक्ताश्चैव विनाशिनः ॥ १४
स्वजने न च ते चिन्ता कर्तव्या मोक्षबुद्धिना ।
इमे मया विनाभूता भविष्यन्ति कथं त्विति ॥ १५
स्वयमुत्पद्यते जन्तुः स्वयमेव विवर्धते ।
सुखदुःखे तथा मृत्युं स्वयमेवाधिगच्छति ॥ १६
भोजनाच्छादने चैव मात्रा पित्रा च संग्रहम् ।
स्वकृतेनाधिगच्छन्ति लोके नास्त्यकृतं पुरा ॥ १७
धात्रा विहितभक्ष्याणि सर्वभूतानि मेदिनीम् ।
लोके विपरिधावन्ति रक्षितानि स्वकर्मभिः ॥ १८
स्वयं मृत्पिण्डभूतस्य परतन्त्रस्य सर्वदा ।
को हेतुः स्वजनं पोष्टुं रक्षितुं वाद्दढात्मनः ॥ १९

C. 12. 10620
B. 12. 285(?). 19
K. 12. 294. 19

(hapl.) 10^c–11^b. — ^c) K1 त्वास्; D5. 7 वा (for त्वम्). — ^d) T G1. 3 यथासुखं (for °विधि).

11 D6 om. 11^{ab} (cf. v. l. 10). — ^a) K4 कृतं; M1. 5–7 गत- (for कृत-). ❀ Ca: कृतकौतूहलः, भुक्तभोगः ॥ Cn: छिन्नौत्सुक्यः । कृ हिंसायां भ्वादिस्तस्य निष्ठायां कृतमिति रूपम् ॥ Cs: कृतकौतूहलः, अकृतान्वेषणः । यथा भुक्तेषु कुतूहलाभावः कर्तुं शक्यः, नाभुक्तेषु तथा । तस्माद्भुक्तेषु भुक्त्वा कुतूहलं मुञ्च । ❀ — ^c) K1. 2. 7 D4. 9 उपपत्त्युपलब्धेषु; Cp °त्त्युपपन्नेषु. ❀ Cs: उपपत्त्योपलब्धेषु, यदृच्छया प्राप्तेषु । ❀ — ^d) B3 (marg.) लाभालाभे; Dn1 D3 D2. 8 लोकेषु च; D3 (before corr.) लोभेषु च (for ला°). K6 समा (for समो). Da1 G2 भवेत् (for भव).

12 ^b) K7 D4 संकीर्तिता. — ^c) K7 मोक्षोर्थो; Da3. a4 मोक्षार्थी. K4. 6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D3 D2. 8 M1 [अ]थ; D6 [अ]र्थं (for [अ]पि). D2 मोक्षार्थो विस्तरे वापि. — ^d) Da3 वक्षामि. B6 (marg.). 8 (marg. as in text) तं; T G1. 3 मे (for तत्).

13 ^a) K1. 2. 4 युक्ता; K7 Da3. a4 D4. 7. 9 T G1. 3 मुक्त-; G2 रक्ता (for मुक्ता). D7 T1 G1. 3 -लोभ- (for वीत-). — ^b) B8 (marg. as in text) T1 G1. 3 जनाः (for नराः). — ^c) K2 सक्तभार्या; K4 सकुमार्या (for सक्तभावा). — ^d) T2 जनास् (for नरास्).

14 ^a) T G1–3 M1. 5–7 आहारसंचये स(G1 श)क्ता. — ^b) D4. 5. 7. 9 T G2. 3 M1. 5–7 यथा (for तथा). Da1 -पिपीलिका; Dn4 °लकाः. — D2 om. 14^c–15^a. — ^d) Da2 [अ]विनाशिनः (for वि°).

15 D2 om. 15 (cf. v. l. 14). — ^a) K7 संयमे (for स्वजने). K7 D4. 5. 7. 9 बुद्धिः (for चिन्ता). — ^b) K7 कर्तव्यो (for °व्या). D5 -बुद्धिजा; G1 -बुद्ध्या (for -बुद्धिना). — ^c) D5 माया- (for मया). V1 Da1 इमे विना मया भूता. — ^d) K1. 2 V1 Bo. 7. 8 (-marg.). 9 D4 T2 G1. 2 नु (for तु).

16 ^b) D6. 7 विपद्यते (for विवर्धते). — ^c) B3 सुखं दुःखं (for सुखदुःखे). Da1 G2 [आ]मृत्यु; D5. 7 वृद्धिं. — ^d) T1 G1. 3 [अ]भि- (for [अ]धि-). G2 om. from धिगच्छति up to पित्रा (in 17^b).

17 G2 om. up to पित्रा (cf. v. l. 16). — ^b) M1. 5–7 मात्रास्वपि (for मात्रा पित्रा). V1 संगतिं; T1 G3 संग्रहः (for °हम्). — ^c) K4. 6 V1 Bo. 7. 8 Da3. a4 Da1 D3 (before corr. as in text) M7 सुकृतेन (for स्व°). T1 G1. 3 [अ]भि- (for [अ]धि-). — ^d) K1. 4. 7 D4. 9 कृतं पुरा; K2 B3 (marg.) पुरा कृतं (for [अ]कृतं पुरा). D5. 7 लोके नान्यत्कृतं पुनः; G2 लोका नास्त्यकृतं पुरा (sic).

18 ^a) M1. 7 धाव्या (for धात्रा). M1. 7 [अ]भिहित- (for विहित-). K7 Bo Dn1 D4 G2 -भक्षाणि; D5 -भक्षानि; D7 वक्षामि (sic) (for -भक्ष्याणि). — ^c) D7 M7 [ऽ]पि (for वि-).

19 ^a) ❀ Cs: मृत्पिण्डभूतस्य, मृत्पिण्डवत्स्वयम-किंचित्करस्य । ❀ — ^b) B3 (marg.) सर्वथा (for °दा). K1 Da1 D5 च (for वा). — ^d) G1 रक्षितं (for °तुं). Dn1 रक्षितं वाढमात्मनः. [अ]दृढात्मना; G2 [अ]कृतात्मनः. ❀ Cs: अदृढात्मनः, अस्थिरस्वभावस्य । ❀

C. 12. 10634
B. 12. 289[8]. 20
K. 12. 294. 20

स्वजनं हि यदा मृत्युर्हन्त्येव तत्र पश्यतः ।
कृतेऽपि यत्ने महति तत्र बोद्धव्यमात्मना ॥ २०
जीवन्तमपि चैवैनं भरणे रक्षणे तथा ।
असमाप्ते परित्यज्य पश्चादपि मरिष्यसि ॥ २१
यदा मृतश्च स्वजनं न ज्ञास्यसि कथंचन ।
सुखितं दुःखितं वापि ननु बोद्धव्यमात्मना ॥ २२
मृते वा त्वयि जीवे वा यदि भोक्ष्यति वै जनः ।
स्वकृतं ननु बुद्ध्वैवं कर्तव्यं हितमात्मनः ॥ २३
एवं विजानल्ँलोकेऽस्मिन्कः कस्येत्यभिनिश्चितः ।
मोक्षे निवेशय मनो भूयश्चाप्युपधारय ॥ २४
क्षुत्पिपासादयो भावा जिता यस्येह देहिनः ।
क्रोधो लोभस्तथा मोहः सत्त्ववान्मुक्त एव सः ॥ २५
द्यूते पाने तथा स्त्रीषु मृगयायां च यो नरः ।
न प्रमाद्यति संमोहात्सततं मुक्त एव सः ॥ २६
दिवसे दिवसे नाम रात्रौ रात्रौ सदा सदा ।
भोक्तव्यमिति यः खिन्नो दोषबुद्धिः स उच्यते ॥ २७

---

20 K1 om. (hapl.) 20. — a) K2, 4, 7 B8 (marg.) D4, 5, 7, 9 T G1, 3 च (for हि). K2, 4 Ds1 T2 G1 यथा; M1, 5–7 यतो (for यदा). K4 मृत्युं (for मृत्युर्). — b) K2 हंते च; Da3, a4 हन्येत; T1 हंत्येवम्. K3 च वि-; K7 B6 Da3, a4 D4, 5, 7, 9 G2 भुवि; V1 परि-; T1 अभि-; T2 इति; G3 [इ]ति वि- (for तत्र). G1 हंत्येवेति विचक्षणः; M1, 5–7 हरत्येवास्य पश्यतः. — d) K3 नानु-; K7 D4, 9 तत्तु; D5, 7 T G1–3 M1, 5–7 ननु (for तत्र). K3 बद्धव्यम्; Da4 G1 बोध°; D5 बोधयम्; T2 योद्धव्यम् (for बो°). Bo Dn4 D5, 7 T1 G3 आत्मनः.

21 K7 D9 om. (hapl.) 21–22. — a) K2 जीवतुम् (for °न्तम्). K4 चैनैनं (for चैवैनं). — b) K3 रक्षिणे; D2 lacuna (for रक्षणे). D4 न रणे रक्षणे नय (sic). — c) D5, 7 असमाप्तौ (for °माप्ते). — d) Dn4 D8 D4–7 G3 M1, 5, 6 मरिष्यति (for °सि).

22 K7 D9 om. 22 (cf. v. l. 21). — a) M1, 5–7 यथा (for यदा). Bo D8 D2, 5, 7, 8 G2 मृतं (for मृतश्च). D8 D2, 8 हि; T1 G1, 3 तं; T2 स्व-; M1, 5–7 सन् (for च). Da3, a4 Dn4 मृतस्य (for मृतश्च). K3 सुजनं; T2 जननं (for स्वजनं). — b) K2 ज्ञासिति; D8 D4, 5, 7 G3 M1, 5–7 ज्ञास्यति (for ज्ञास्यसि). Bo Dn1, n4 D2, 3, 6, 8 कदाचन (for कथं°). — c) Da4 T1 च (for वा). K1, 2, 4 दुःखितं सुखितं चैव (K4 वापि); D5–7 M1, 5–7 सुखिनं दुःखिनं वापि (D5, 7 चापि). — d) K3 नानु-; B8 (marg.) तत्र; Da3, a4 तेन; D4 तत्तु; G2 न तु (for ननु). Da4 Dn4 D4 बोधव्यम्. B8 T1 G1 आत्मनः.

23 a) K6 वापि (for वा). K1, 2, 4, 7 B8 (marg. as in text) D4, 5, 7, 9 यदि; Ds1 स्वपि; T1 स्वथ; G2 स्वति- (for त्वयि). K1, 2, 7 D4, 5, 7, 9 वा जीवे (by transp.); B8 (marg. as in text) [...] T1 जीवेद्वा. — b) K6 V1 Bo, 6–9 Da3, a4 Dn1, n4 D3 D2, 3, 5–8 यदा (for यदि). Dn4 भोक्षति; D3 मोक्ष्यति (for भो°). D8 D2 मनः (for जनः). — c) K6 सु- (for स्व-). G1 न तु (for ननु). K1, 2, 4 M1, 6, 7 बुद्ध्वैव; Ds1 [अ]बुद्ध्वैवं; T2 M5 बुद्ध्वैवं; G1 बोद्धैव (for बुद्ध्वैवं). — d) K4 आत्मना; M6 °नां.

24 a) K4 विजाने; D6 विज्ञात-; G1 विजानाल्लं (for °नल्ँ). — b) Da4 कश्च (for कस्य). K3 विनिश्चितः; B7, 8 (marg. as in text) Da3 D4 [अ]विं; D8 [अ]भिनिश्चयः; T G1–3 M1, 5–7 °संज्ञि(M6 °ज्ञ)तः. — c) D5, 7 संवेशय (for नि°). G2 [आ]त्मानं (for मनो). — d) G2 भूताश्च (for भूयश्च).

25 b) D5, 7 तस्य (for यस्य). — c) K1 मोहाद; K4 मोह- (for मोहः). K7 B8 लोभमोहस्तथा क्रोधः. — d) K1 सततं (for सत्त्ववान्). K6 युक्त (for मुक्त). D5, 7 च (for स-).

26 K7 D6, 9 om. (hapl.) 26. — a) G3 पाते (for पाने). — b) D4 reads from च यो up to सदा (in 27b) twice. G2 तु (for च). — c) D4 (first time) प्रमज्जति; D4 (second time) प्रसज्जति (for प्रमाद्यति). K1, 2, 4 यो (for सं-).

27 For the repetition in D4, cf. v. l. 26. — b) Da4 om. one रात्रौ. K6 V1 Bo, 6, 7, 8 (marg.) Da3, a4 Dn1, n4 D8 D2, 3, 6, 8 पुमान्; K7 B8 (orig.) D4 (both times), 5, 7, 9 T G1, 3 M1, 5–7 तथा (for the first सदा). — c) K1, 2 यत् (for यः). — d) K1, 2, 7 D4, 9 G1 मुच्यते; G2 चाप्यते (for उच्यते).

28 a) B8 (marg.) M7 आत्मभावस्य; Da3, a4 Ca, P (Cap Cpp as in text) °भावे (for °भावं). — b) K1, 2 Ds1 M1, 6, 7 मुक्त; K6 V1 Bo, 6–9 Da3, a4 D3

आत्मभावं तथा स्त्रीषु मुक्तमेव पुनः पुनः ।
यः पश्यति सदा युक्तो यथावन्मुक्त एव सः ॥ २८
संभवं च विनाशं च भूतानां चेष्टितं तथा ।
यस्तत्त्वतो विजानाति लोकेऽस्मिन्मुक्त एव सः ॥ २९
प्रस्थं वाहसहस्रेषु यात्रार्थं चैव कोटिषु ।
प्रासादे मञ्चकस्थानं यः पश्यति स मुच्यते ॥ ३०
मृत्युनाभ्याहतं लोकं व्याधिभिश्चोपपीडितम् ।
अवृत्तिकर्शितं चैव यः पश्यति स मुच्यते ॥ ३१
यः पश्यति सुखी तुष्टो नपश्यंश्च विहन्यते ।
यश्चाप्यल्पेन संतुष्टो लोकेऽस्मिन्मुक्त एव सः ॥ ३२
अग्नीषोमाविदं सर्वमिति यश्चानुपश्यति ।
न च संस्पृश्यते भावैरद्भुतैर्मुक्त एव सः ॥ ३३
पर्यङ्कशय्या भूमिश्च समाने यस्य देहिनः ।
शालयश्च कदन्नं च यस्य स्यान्मुक्त एव सः ॥ ३४

C. 12. 10645
B. 12. 289 [8]. 34
K. 12. 294. 34

T1 G1.2 Cnp (gloss : सङ्गं, भावे निष्ठा) Cp सक्तम्; Ds1 M5 सक्त; D6 युक्तम् (for मुक्तम्). B6.8.9 Da3.a4 Dn1 D5.7 G2 एवं (for एव). — c) T1 यं (for य:). D6 तदा (for सदा). Dn4 मुक्तो (for युक्तो). — d) D5.7 यथावत्सुखमेव च; T1 G1.3 मुक्त एव न संशयः.

29 K4 om. (hapl.) 29–34. D3.8 om. (hapl.) 29. Ds2 reads 29 on marg. K1 repeats 29ab after 29cd. — b) K6.7 यथा (for तथा). — c) D5.7 [ऽ]भि- (for वि-).

30 K4 om. 30 (cf. v. l. 29). — a) B6 वात्र; Dn4 वाढ- (sic); G3 भार- (for वाह-). G1 प्रस्थानं वा सहस्रेषु. ❀ Cn : वाहः, धान्यपूर्णशकटः । प्रस्थं, पुरुषाहार-परिमितं धान्यम् ॥ Cv : वाहसहस्रेषु प्रेष्यमाणेषु सत्सु पतित-तण्डुलादिना स्वस्य प्रस्थं यः पश्येत् । ❀ — b) K1 यथार्थं; K6 B6 (marg. as in text). 7. 8 (marg. as in text). 9 Da3.a4 D3.6.7 Cv वस्त्रार्थं (D3.6 °र्धं); Dn4 पात्रार्थं (for या°). V1 वापि (for चैव). ❀ Cs : अश्वादि-यानकोटिषु स्वस्य यात्रार्थं गमनमात्रप्रयोजनमेकयानं च यः पश्यति ॥ Cv : कोटिषु जीर्णपटखण्डेषु वस्त्रार्थं वस्त्रप्रयोजनं यः पश्येत् । ❀ — c) K1.2 प्रमा(K2 °सा)दे; K7 D4.9 प्रा(D4 प्र)सादान्; T1 G1 °द्- (for °दे). K6 V1 B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D3.5–8 T1 मंचकं; D2 °के (for °क-). D2 G2 स्थाने (for -स्थानं). ❀ Ca : शतहस्तचतुरस्रे प्रासादे चतुर्हस्तमात्रमेव ममोपयोगि । ❀ — d) B8 (marg.) पश्यति (for मुच्यते).

31 K4 om. 31 (cf. v. l. 29). K1.2 om. (hapl.) 31. — a) D2 [अ]भ्याहितं; G1 °गतं (for °हतं). — b) B8 M1.5–7 चापि (for चोप-). — c) T1 G1.3 प्रवृत्ति-कर्षितं; D3 -कर्शितश् (for °तं). — d) K7 D4.9 पश्यति (for मुच्यते).

32 K4 om. 32 (cf. v. l. 29). — a) K6.7 B6 (orig.). 7.9 Da3.a4 D4.9 Cv सुखं; B8 (marg.) स वै; Ds2 समं; G2 M1.5–7 सुखे (for सुखी). K6 B6 (orig.). 8 (marg.). 9 मुक्तो; V1 B7 Da3.a4 युक्तो; D4 तुष्टां; T2 कष्टो (for तुष्टो). B0.8 Dn1.n4 Ds1 D2.3.6.8 यः पश्यति स (B8 स्व-; D3 सु-) संतुष्टो; D5 °ति स तुष्टो हि. — b) K7 D4.9 वा(K7 चा)पश्यंश्च; D7 ह्यपश्यंश्च; Cv नापश्यति (for नपश्यंश्च). ❀ Cn : नपश्यन् इत्येकं पदम् । ❀ — c) K1.2 D5 यथा; D7 तथा (for यश्च). D5 (marg. as in text) [अं]त्येन (for [अ]ल्पेन). Da4 संदुष्टो (for संतुष्टो). K7 D4.9 यथा-ल्पेन सुसंतुष्टो.

33 K4 om. 33 (cf. v. l. 29). G2 om. (hapl.) 33–34. — a) K2 Da4 अग्निषोमाविदं; B0 अग्नीसो°; D5.7 G3 °षोमात्मकं. D8 D2.3 (marg.) विश्वम् (for सर्वम्). ❀ Ca : यच्छरीरधारणादिकारणं तदग्निषोमावेव, क्षुधादिबोधे पुष्ट्यादिहेतुत्वात् ॥ Cn : अग्निर्जाठरो भोक्ता, सोमोऽन्नं भोज्यम् । ❀ — b) D6 ऐंद्रियं वा (for इति यश्च). D8 (marg. as in text) यश्चानुशासति; C8 यत्रानुपश्यति (for यश्चानुपश्यति). D5.7 इति वा(D7 चा)नु प्रपश्यति. ❀ Cs : अग्निशब्दो जीववचनः, नानाविधा योनीर्गच्छतीति कृत्वा । सोमशब्दः प्रकृतिवचनः, सर्वं सूयत इति कृत्वा । तथा चानुगीतासु–यत्र तद्ब्रह्म निर्द्वंद्वं यत्र सोमः सहाग्निना । व्यवायं कुरुते नित्यं धीरो भूत्वा नि[भूतानि]धा-रयन् ॥ (B. 14. 20. 10) इति । यत्रेति हृदयं परामृश्यते । इदं सर्वं प्राणिजातमग्निषोमाविति यः पश्यति, प्रकृतिपुरुषमयं यः पश्यति । ❀ — c) Ds1 om. च. K2 D5 G1 संस्पृ-शते. — d) T1 असुक्तैर्; G1.3 अमुक्तैर् (for अद्भुतैर्). ❀ Cp : अद्भुतैर्भावैः सुखदुःखादिभिरुत्कर्षापकर्षलक्षणैः ॥ Cs : आश्चर्यरूपपदार्थदर्शने यो न विक्रियते । ❀

34 K4 G2 om. 34 (cf. v. l. 29; 33). D5.7 om. (hapl.) 34–36. — b) K1.2.7 D4.9 T G1.3 समाना (for °ने). Dn4 पश्य (for यस्य). — c) K1 शाल-वश्; B7 शालेयाश्; T2 G1.3 शाल्यन्नं (for शालयश्).

C. 12. 10646
B. 12. 269(8). 35
K. 12. 294. 35

क्षौमं च कुशचीरं च कौशेयं वल्कलानि च ।
आविकं चर्म च समं यस्य स्यान्मुक्त एव सः ॥ ३५
पञ्चभूतसमुद्भूतं लोकं यश्चानुपश्यति ।
तथा च वर्तते दृष्ट्वा लोकेऽस्मिन्मुक्त एव सः ॥ ३६
सुखदुःखे समे यस्य लाभालाभौ जयाजयौ ।
इच्छाद्वेषौ भयोद्वेगौ सर्वथा मुक्त एव सः ॥ ३७
रक्तमूत्रपुरीषाणां दोषाणां संचयं तथा ।
शरीरं दोषबहुलं दृष्ट्वा चेदं विमुच्यते ॥ ३८
वलीपलितसंयोगं कार्श्यं वैवर्ण्यमेव च ।
कुब्जभावं च जरया यः पश्यति स मुच्यते ॥ ३९
पुंस्त्वोपघातं कालेन दर्शनोपरमं तथा ।
बाधिर्यं प्राणमन्दत्वं यः पश्यति स मुच्यते ॥ ४०
गतानृषींस्तथा देवानसुरांश्च तथा गतान् ।
लोकादस्मात्परं लोकं यः पश्यति स मुच्यते ॥ ४१
प्रभावैरन्वितास्तैस्तैः पार्थिवेन्द्राः सहस्रशः ।
ये गताः पृथिवीं त्यक्त्वा इति ज्ञात्वा विमुच्यते ॥ ४२
अर्थांश्च दुर्लभाँल्लोके क्लेशांश्च सुलभांस्तथा ।
दुःखं चैव कुटुम्बार्थे यः पश्यति स मुच्यते ॥ ४३

---

35 $D_{5,7}$ om. 35 (cf. v. l. 34). D_{6} om. (hapl.) 35. —^{a}) Da_{4} D_{4} कुशवीरं; T_{1} शरचीरं (for कुश°). —^{b}) $K_{1,2,4,7}$ $D_{4,9}$ G_{2} कौशिकं; Da_{3} कैशेयं; D_{2} कौसेयं. —^{c}) K_{7} क्षविकं. D_{8} Cv (gloss : कार्पासवस्त्रम्) -वसनं; G_{2} च समा (for च समं).

36 K_{6} $D_{5,7}$ om. 36 (for $D_{5,7}$, cf. v. l. 34). —^{a}) G_{2} पंचभूतं (for °भूत-). D_{3} -समायुक्तं; T $G_{1,3}$ -समुत्पन्नं (for -समुद्भूतं). —^{b}) ❀ Cp : सर्वस्य भौतिकत्वाविशेषादुत्कर्षापकर्षौ कुतस्त्याविति यः पश्यति । ❀ —^{d}) D_{8} स्यात् (for ऽस्मिन्).

37 ^{b}) K_{7} $Da_{3,a4}$ लाभालाभे (for °लाभौ). $Da_{3,a4}$ जयाजये; $M_{1,5-7}$ प्रियाप्रियौ (for जयाजयौ). —^{c}) $G_{1,3}$ इच्छाद्वेषे. G_{2} भवेद्वेगौ. —^{d}) $K_{1,2}$ सर्वदा; G_{1} °धा (for °था).

38 ^{a}) T $G_{1,3}$ छर्दि-; G_{2} $M_{1,5-7}$ श्लेष्म- (for रक्त-). K_{1} -मूल-; K_{7} Da_{4} Dn_{4} -मुत्र- (for -मूत्र-). —^{b}) Da_{4} om. दोषाणां. K_{6} $Bo_{6,7,8}$ (marg.). $_{9}$ $Da_{3,a4}$ $Dn_{1,n4}$ $D_{2,3,8}$ संचयां($Da_{3,a4}$ $D_{2,8}$ °या)स्; $D_{5,7}$ संशयं (for संचयं). ❀ Cs : दोषाणां, वातपित्तश्लेष्मणाम् । ❀ —^{c}) T_{2} -बहुळं; G_{2} -बाहुल्यं (for -बहुलं). —^{d}) K_{6} V_{1} Bo_{6-9} $Da_{3,a4}$ $Dn_{1,n4}$ D_{8} $D_{2,3,6,8}$ चैव (for चेदं). D_{5} विमुंचते.

39 ^{a}) K_{1} कली-; K_{4} Da_{4} वली-; G_{1} विली- (for वली-). K_{1} -पतित-; Da_{4} -पलीत-. D_{8} -संसर्गं; D_{7} -संयोगः; G_{1} -संगांगं (for -संयोगं). —^{b}) B_{8} कार्ष्यं; $D_{2,6}$ कार्यं; G_{2} काय- (for कार्श्यं). K_{1} वैकल्पम्; K_{2} वैकल्यम्; Da_{4} वैचर्व्यम् (sic); G_{1} वैवर्णस- —^{c}) K_{1} कुब्जं; K_{2} दुःख-; K_{7} $D_{4,9}$ कुष्ट-; Dn_{4} कक्कु-; G_{1} कुंज- (for कुब्ज-). M_{7} -भावश् (for -भावं). T_{1} जायाया (for जरया). K_{6} B_{9} $Da_{3,a4}$ कुब्जतां चे जरया (Da_{4} रजया). —^{d}) T_{1} $G_{1,3}$ वि- (for स). — After 39, G_{1} reads 42 for the first time, repeating it in its proper place.

40 $D_{5,7}$ om. (hapl.) 40-41. G_{1} om. (hapl.) 40. —^{a}) Da_{4} D_{6} पुंस्त्वापघातं; G_{2} पुंस्त्वोपक्षातं. —^{b}) Dn_{4} दर्शनोपरमस्. —^{c}) $K_{1,2}$ बाधर्यं (sic); D_{4} बाधीर्यं; Dn_{4} बाधिर्य- (for °र्यं). $K_{1,2,4}$ B_{3} (marg. as in text) T_{1} G_{3} घ्राण-; $Da_{3,a4}$ प्राणि- (for प्राण-). —^{d}) T_{1} G_{3} यः पश्यन्स विमुच्यते.

41 $D_{5,7}$ om. 41 (cf. v. l. 40). $K_{1,2,4}$ om. (hapl.) 41. —^{a}) B_{7} $Da_{3,a4}$ D_{4} एतान् (for गतान्). —^{d}) G_{1} वि- (for स).

42 T_{1} om. (hapl.) 42-43. G_{1} reads 42 for the first time after 39. —^{a}) T_{1} G_{3} प्रतापैर् (for प्रभावैर्). B_{3} (marg.) ते तु; Dn_{4} तैश्च; D_{5} lacuna (for तैस्तैः). —^{b}) K_{1} पार्थिवेंद्रः (for °वेन्द्राः). —^{c}) K_{6} यो गता; G_{2} ये गतः. G_{1} (both times) मुक्त्वा (for त्यक्त्वा). —^{d}) $K_{1,2}$ चेति ज्ञात्वा; Dn_{1} [इ]ति तत्त्वज्ञो; $M_{1,5-7}$ तां ज्ञात्वापि (for इति ज्ञात्वा). Da_{4} प्र- (for वि-).

43 T_{1} om. 43 (cf. v. l. 42). $D_{4,5}$ om. (hapl.) 43. V_{1} reads 43 on marg. —^{a}) D_{7} विविधाँस् (for दुर्लभाँल्लॅ). — G_{2} om. (hapl.) 43^{b}-44^{a}. —^{b}) K_{1} Da_{4} सुलभास्; D_{7} विविधांस्. —^{c}) Dn_{1} दुःखं; $M_{1,5,6}$ कुटुंबार्थे; M_{7} दुःखश्. B_{8} (marg.) कुटुंबार्थं; —^{d}) G_{1} वि- (for स).

44 G_{2} om. 44^{abc} (cf. v. l. 43). —^{a}) K_{2} दु(for च). —^{b}) K_{7} $D_{4,5,7,9}$ T $G_{1,3}$ $M_{1,5-7}$ जन(G_{3} ...

...पलानां च वैगुण्यं जनं विगुणमेव च ।
...र्जन्मभूयिष्ठशो लोके को मोक्षं नाभिपूजयेत् ॥ ४४
...शास्त्राल्लोकाच्च यो बुद्धः सर्वं पश्यति मानवः ।
...असारमिव मानुष्यं सर्वथा मुक्त एव सः ॥ ४५

एतच्छ्रुत्वा मम वचो भवांश्चरतु मुक्तवत् ।
गार्हस्थ्ये यदि ते मोक्षे कृता बुद्धिरविक्लवा ॥ ४६
तत्तस्य वचनं श्रुत्वा सम्यक्स पृथिवीपतिः ।
मोक्षजैश्च गुणैर्युक्तः पालयामास च प्रजाः ॥ ४७

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि सप्तसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७७ ॥

२७८

युधिष्ठिर उवाच ।
तिष्ठते मे सदा तात कौतूहलमिदं हृदि ।
तदहं श्रोतुमिच्छामि त्वत्तः कुरुपितामह ॥ १
कथं देवर्षिरुशना सदा काव्यो महामतिः ।
असुराणां प्रियकरः सुराणामप्रिये रतः ॥ २
वर्धयामास तेजश्च किमर्थममितौजसाम् ।

C. 12. 10661
B. 12. 280(89). 3
K. 12. 293. 3

M1. 5-7 धन)वैगुण्यमेव च. — d) B8 (marg. as in text) नाभिनंदति ; G3 चाभिपूजयेत् (for नाभि°).

45 a) K5 शास्त्राल्ँ ; D2 शास्त्र- (for शास्त्राल्). Da4 D6 G2 शास्त्राल्लोकाच्च. K6 T2 बुद्धा ; D5 D8 बुद्ध्या (for बुद्धः). K2 शास्त्राश्च लोकात्यो बुद्धः (sic) ; T1 G1. 3 शास्त्राल्लोकक्षयं बुद्धा. — b) K1 सर्वें ; K2 स वै (for सर्वं). M1. 5-7 मानुषः (for मानवः). — c) Dn1. n4 आसारम् ; D8 M1. 5. 6 अपारम् (for असारम्). T G1. 3 इति (for इव). K1. 2. 4 इदं ह्यसारं मानुष्यं. — d) G1 सर्वधा (for °था).

46 a) G2 वशो (for वचो). — b) K4 मुक्तये (for मुक्तवत्). D4. 9 भवांश्चर विमुक्तवत्. — c) K1 गार्हस्थ्यं ; K2. 7 Da4 °स्थे ; Dn4 °स्थ्यो ; D4 गार्ह्य-स्था ; D3. 7 M1. 5-7 गार्हस्थ्याद् ; D9 °स्थो (for °स्थ्ये). G2 न तु (for यदि). K6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 6. 8 G2 वा (for ते). Ds1 मोक्ष- (for मोक्षे). — d) Dn4 कृत्वा ; G1 कृत- (for कृता).

47 Before 47, B8. 8. 9 T2 ins. भीष्म उवाच. — a) K3 ततस्तद् ; D6 तं तस्य ; M6 तत्तस्या (for तत्तस्य). G3 ज्ञात्वा (for श्रुत्वा). — b) K6 Da3. a4 सम्यक्च ; T1 G1 स सम्यक् (by transp.). — c) K1. 2. 4 मोक्षप्रदैर् ; K7 D4. 9 मोक्षदैस्तद्- (for °जैश्च). K1 युक्ताः. — d) Da4 पाचयामास (for पाल°). K2. 7 D4. 5. 7. 9 वै (for च). K7 D8 प्रजा.

Colophon. Ś1 G6 missing : K3. 5 B1-5 Da1. a2 Dn2. n3 D1 G4. 5 M2-4 absent. — *Sub-parvan* : K1. 2. 4. 6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2-9 T G1-3 M1. 5-7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name* : K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5-8 स(K1 सा)गरारिष्ट(Da3 °रेरिष्ट- ; Da4 °रादिष्टे)नेमिसंवादः ; D4. 9 M5. 6 सगरारिष्टसंवादः ; G2 अरिष्टनेमिसगरसंवादः. — *Adhy. no.* (figures, words or both) : K6 13 ; B7 T1 G1. 3 112 ; Dn1 114 ; Dn4 M5 113 ; T2 125 ; G2 128 ; M1. 6. 7 111. — *Śloka no.* : K4 46 ; Da4 Dn1 47 ; Dn4 48.

278

☞ This adhy. is missing in Ś1 G6 (cf. v. l. 12. 274. 13 ; 259. 1).

1 a) K6 तिष्ठतो (for तिष्ठते). K2 तत्र ; T1 G1. 3 नाथ (for तात). — b) K4 B9 M7 इमं (for इदं).

2 G1 om. (hapl.) 2-3. — a) D5. 7 अथ (for कथं). K1. 2. 4 B7 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 6. 8 G3 उशनाः. — b) T1 [आ]कार्यो (for काव्यो). K1. 2. 4 D8 महामुनिः ; K7 B8 D4. 5. 7. 9 °द्युतिः ; T2 महीपते (for महामतिः). — c) G3 हितकरः (for प्रिय°). — d) T1 G3 स्थितः K7 D4. 9 T G3 चाप्रिये (for अप्रिये). (for रतः).

3 G1 om. 3 (cf. v. l. 2). — a) Da3. a4 तेजस्वी (for तेजश्च). ❀ — b) ❀ वर्धयामास, चिच्छेद । ❀

C.12.10661
B.12.290(89).3
K.12.295.3

नित्यं वैरनिबद्धाश्च दानवाः सुरसत्तमैः ॥ ३
कथं चाप्युशना प्राप शुक्रत्वममरद्युतिः ।
ऋद्धिं च स कथं प्राप्तः सर्वमेतद्ब्रवीहि मे ॥ ४
न याति च स तेजस्वी मध्येन नभसः कथम् ।
एतदिच्छामि विज्ञातुं निखिलेन पितामह ॥ ५
भीष्म उवाच ।
शृणु राजन्नवहितः सर्वमेतद्यथातथम् ।
यथामति यथा चैतच्छ्रुतपूर्वं मयानघ ॥ ६

एष भार्गवदायादो मुनिः सत्यो दृढव्रतः ।
असुराणां प्रियकरो निमित्ते करुणात्मके ॥ ७
इन्द्रोऽथ धनदो राजा यक्षरक्षोधिपः स च ।
प्रभविष्णुश्च कोशस्य जगतश्च तथा प्रभुः ॥ ८
तस्यात्मानमथाविश्य योगसिद्धो महामुनिः ।
रुद्ध्वा धनपतिं देवं योगेन हृतवान्वसु ॥ ९
हृते धने ततः शर्म न लेभे धनदस्तथा ।
आपन्नमन्युः संविग्नः सोऽभ्यगात्सुरसत्तमम् ॥ १०

G2 lacuna for किमर्थम. K1.2 अतितेजसां; K4 इति तेजसं; K6 B6.7.9 Da3.a4 T1 G2.3 M1.5–7 अमित-द्युतिः (B6 Da4 °ति); D6 T2 °तौजसं (for °तौज-साम्). — c) K1.2 G3 नित्य- (for नित्यं). K1 -वैर-निरुद्धाश्च; Da4 वैरनिवृद्धाश्च; T1 G3 वैरानुबद्धा(T1 °बंधा)श्च (for वैरनि°).

4 a) D4 अथ (for कथं). Dn4 D4 वापि; G2 अपि (for चापि). K1 उशनः; K7 उशन; B8 Dn4 D8 D3.6.7 G1.3 उशनाः (for उशना). K6 T G1.3 प्राप्तः; Da3.a4 पापः; D4 प्रवि (sic); D5.7 प्राप्य (for प्राप). — b) T2 शक्रत्वम्. K6 B9 Da3.a4 M1.5–7 अमि(Da4 °सि)त- (for अमर-). — c) G1 M1 ऋषिं (for ऋद्धिं). K6 B8 (marg. as in text) सकलां (K6 °लं) (for स कथं). D5.7 T2 G1.3 प्राप; T1 प्राह (for प्राप्तः). — d) K1.2.4.7 D4.5.7.9 वदस्व (for ब्रवीहि).

5 a) K1.2 V1 D5.7 T1 स च (by transp.). K6 न यातवसतेजस्वी (sic); K7 न याचितसते° (sic). ❀ Cs: न याति चेति । सायं प्रातश्च नभसोन्तर्भागयोर्दृश्यते न कदाचिदपि मध्ये । तच्च कस्मादित्यर्थः । ❀ — b) V1 D5.7.9 (marg.) मध्ये च (for मध्येन). G2 तुनसं (sic) (for नभसः). ❀ Ca: नभोऽत्र मूर्धाकाशं ब्रह्मरन्ध्रम् । ❀ — c) K2 विज्ञात्वं (for विज्ञातुं). — d) K1 D2 G1 पितामहः.

6 V1 पितामह (for भीष्म). — a) M1.5–7 स्वव-हितः (for अव°). — b) D8 एव (for एतद्). K1.2.4 यथा तथा (for यथातथम्). — c) Da4 कथामति- (sic) (for यथामति). B8 D6 तथा (for यथा). K7 D9 T2 चैव; D4 वेव (for चैतत्). — d) B8 T2 G1 श्रुतं (for श्रुत-). Dn4 यथा (for मया).

7 b) Bo.8 (marg. as in text) Da3 Dn1.n4 D8 D2.3.6.8 मान्यो (for सत्यो). — c) K4.6 Bo.6.1.1 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.6.8 सुराणां वि- (for असु-राणां). — d) K1 नडणात्मके (sic); K6 V1 Bo.1 (orig.).7.8 (marg. as in text).9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.6.8 G2 Cn.Cpp (gloss: ईश्वरेच्छा कारणं तदात्मके) Cs (gloss: प्रयोजनविशेषे) का(Da3 क)रणात्मके; B8 (marg.) कुरुणा°; T G1.3 M1.5–7 कारणांतरे; Cp (gloss: आराधनवशात्) करणात्मिके (for करुणात्मके). ❀ Cn: कारणात्मके, कारणा क्रिया तदात्मके । ❀

8 a) K7 D4.9 वरुणो; B8 (marg. as in text) वरदो (for धनदो). T G1.3 राज्ञां (for राजा). ❀ Cs: इन्द्र इति धनदविशेषणम्, पारमैश्वर्ययोगात् । ❀ — b) Da3 om. रक्षो. K7 -रक्षाधिपः (for -रक्षो°). K1.2 तथा; K4.6 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.6.8 T1 सदा; V1 प्रभुः; D5.7 शुचिः (for स च). — c) K1.2.4 लोकस्य; K6 Bo.6–8 Da3.a4 Dn4 D81 D2.3.5.6.8 कोषस्य; G1 कोशश्च (for कोशस्य). — d) K7 G2 यथा प्रभुः; T G1.3 M1.5–7 प्रभुस्तथा (by transp.).

9 a) T2 corrupt. K1.2.4 Da3.a4 तथा (for तस्य). K7 [आ]विश्यं. — b) K1 (by corr. as in text) योगसिद्धिमहामुनेः. — c) K1.7 D4.9 (by corr. as in text) रुद्धा; B9 वद्धा; D81 बुध्वा (sic); — d) K1 G2 क्रुद्धं (for रुद्ध्वा). K1 D4 धनपति-. K7 B8 D4.9 T1 [आ]ह्यतवान् (sic); K6 कृतवान्; हृत°. B8 M1.6 वसुः.

10 a) K7 D4 हृत-; Da4 रुतें (for हृते). K1.4 तदा; K2 तथा (for ततः). — b) K2 ततः; K1.4 V1 Bo.6.9 D8 D3 (by corr. sec. m. as in text).5.6 G1.2 तदा; D1 सदा (for तथा). — c) K7 D4 -मृत्युः (for -मन्युः). G2 संविघ्नः. — d) K1 D8 सोऽभ्यगात्; T2 G1.3 सोन्व° (for सोऽभ्य°). K1.2 सुखसत्तमम्;

निवेदयामास तदा शिवायामिततेजसे ।
देवश्रेष्ठाय रुद्राय सौम्याय बहुरूपिणे ॥ ११
कुबेर उवाच ।
योगात्मकेनोशनसा रुद्ध्वा मम हृतं वसु ।
योगेनात्मगतिं कृत्वा निःसृतश्च महातपाः ॥ १२
भीष्म उवाच ।
एतच्छ्रुत्वा ततः क्रुद्धो महायोगी महेश्वरः ।
संरक्तनयनो राजञ्शूलमादाय तस्थिवान् ॥ १३
क्वासौ क्वासाविति प्राह गृहीत्वा परमायुधम् ।
उशना दूरतस्तस्य बभौ ज्ञात्वा चिकीर्षितम् ॥ १४
स महायोगिनो बुद्ध्वा तं रोषं वै महात्मनः ।
गतिमागमनं वेत्ति स्थानं वेत्ति ततः प्रभुः ॥ १५
संचिन्त्योग्रेण तपसा महात्मानं महेश्वरम् ।
उशना योगसिद्धात्मा शूलाग्रे प्रत्यदृश्यत ॥ १६
विज्ञातरूपः स तदा तपःसिद्धेन धन्विना ।
ज्ञात्वा शूलं च देवेशः पाणिना समनामयत् ॥ १७
आनतेनाथ शूलेन पाणिनामिततेजसा ।
पिनाकमिति चोवाच शूलमुग्रायुधः प्रभुः ॥ १८
पाणिमध्यगतं दृष्ट्वा भार्गवं तमुमापतिः ।
आस्यं विवृत्य ककुदी पाणिं संप्राक्षिपच्छनैः ॥ १९

C. 12. 10677
B. 12. 290(89). 19
K. 12. 293. 19

K4 Da3 सुरसत्तम ; D6 पुरसत्तमं (for सुर°). D4 सोभ्यगाहसुरसत्तं (corrupt).

11 ^{a}) K7 B8 (marg.). 9 D4. 5. 7. 9 T G1–3 M1. 5–7 ततः; Dn4 तथा (for तदा). — ^{b}) Dn4 -तेजसा (for तेजसे). — ^{d}) K1. 2 सोम्याय. Da3 (by corr. as in text) बल- (for बहु-).

12 K1. 2. 4. 6. 7 V1 B0. 7. 8 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D1–7. 9 G1. 2 M1. 5–7 om. the ref. — ^{a}) K1 योगात्मको न; D4 यागात्मकेन (for योगा°). — ^{b}) K4. 7 Da4 रुद्वा (for रुद्ध्वा). K7 Da3 कृतं (for हृतं). — ^{c}) K2 योगे नाम (for योगेनात्म-). K6 B0. 6. 7. 8 (marg. as in text) Da3. a4 Dn1. n4 D8. 5–8 M1. 6. 7 गतं; G2 M6 -कृतं (for -गतिं). ❀ Cs : आत्मगतिं, निःसरणमार्गं रोमकूपादिकम् । ❀ — ^{d}) Da3. a4 निर्गतश्च (for निःसृतश्च). B8 (marg.) सु- (for च).

13 MSS. om. the ref. — ^{a}) G2 reads from ततः क्रुद्धो up to बभौ ज्ञात्वा (in 14^b) twice. B8 वचः (for ततः). D6 शुद्धो (for क्रुद्धो). — ^{b}) K1. 4 मया (sic) (for महा-). — ^{c}) M1 -नयने (for -नयनो). G2 (both times) M1. 5–7 रोषात्; G3 (by corr. as in text) राजा (for राजन्).

14 For the repetition in G2, cf. v. l. 13. — ^{a}) G2 (both times) [अ]याद् (for [अ]सात्र्). — ^{b}) K8 B8 (by corr.) Da3. a4 वरमायुधं; B6 (before corr.) वरमांबरं (for परमायुधम्). — ^{c}) K1. 2. 7 D4. 9 T1 G2 (both times) दूरगस्. — ^{d}) K1. 2 ततो; K7 D4. 9 गतो; T G1. 3 M1. 5–7 ब्रभूज (for बभौ). K1 चिकीर्षितं. ❀ Cn : बभौ, आत्मानं दर्शितवान् । ❀

15 ^{a}) K6 -योगिनं (for -योगिनो). K1 बुद्ध्वा; D7 ज्ञात्वा (for बुद्ध्वा). — ^{b}) D5. 7 रोषं चैव (for तं रोषं वै). — ^{c}) D9 (marg. as in text) मतिम् (for गतिम्). K1. 2 D8 D4. 5. 7. 9 चेति (for वेत्ति). — ^{d}) K1. 2. 4 D4. 5. 7. 9 T G1–3 चेति; Dn1. n4 D8 चैव (for वेत्ति).

16 M1. 5–7 om. 16–17. — ^{a}) K1. 2 Dn4 संचित्य; D4 संवित्य (for संचिन्त्य). K6 B6. 8 (marg.). 9 Da3. a4 D5. 7 मनसा (for तपसा). — ^{c}) K7 D4. 9 -युक्तात्मा (for -सिद्धात्मा).

17 M1. 5–7 om. 17 (cf. v. l. 16). — ^{a}) B7 D8 D3. 5. 7 T1 G1. 3 विज्ञान- (for विज्ञात-). — ^{b}) K7 B0. 8 (marg. as in text). 9 Dn1. n4 D8 D2. 3. 6. 8 -सिद्धोथ (for -सिद्धेन). K1. 2. 4 V1 हेतुना; T G1. 3 चक्षुषा (for धन्विना). — ^{c}) K1 देवेश-; Da3. a4 देवेन; G2 देवेशं (for देवेशः). — ^{d}) K7 B8 (marg.) सममानयत्; Da3 समनानयत्.

18 ^{a}) D6 आगतेन (for आन°). — ^{b}) V1 B6. 7. 9 Da3. a4 पाणिनाना(Da3. a4 °न)मितेन च; T G1. 3 °मापामितौजसः (sic). ❀ Cv : अमिततेजसा पाणिना इति तृतीया सप्तम्यर्थे । ❀ — ^{d}) T1 G1 उग्रायुधं; M1. 5 उद्रायुधः; M6. 7 उग्रायुध- (for °युधः). — After 18, T G3 ins. :

740* स तु प्रविष्ट उशना पाणिं माहेश्वरं प्रभुः ।

[T1 ततः (for स तु).]

19 G1 om. (hapl.) 19^a–20^b. — ^{a}) Ds1 प्राणि- (for पाणि-). D5. 7 पाणिमध्यगतं दृष्ट्वा. — ^{c}) Da4

C. 12. 10678
B. 12. 290(89). 20
K. 12. 295. 20

स तु प्रविष्ट उशना कोष्ठं माहेश्वरं प्रभुः ।
व्यचरच्चापि तत्रासौ महात्मा भृगुनन्दनः ॥ २०

युधिष्ठिर उवाच ।

किमर्थं व्यचरद्राजन्नुशना तस्य धीमतः ।
जठरे देवदेवस्य किं चाकार्षीन्महाद्युतिः ॥ २१

भीष्म उवाच ।

पुरा सोऽन्तर्जलगतः स्थाणुभूतो महाव्रतः ।
वर्षाणामभवद्राजन्प्रयुतान्यर्बुदानि च ॥ २२
उदतिष्ठत्तपस्तप्त्वा दुश्चरं स महाह्रदात् ।
ततो देवातिदेवस्तं ब्रह्मा समुपसर्पत ॥ २३
तपोवृद्धिमपृच्छच्च कुशलं चैनमव्ययम् ।
तपः सुचीर्णमिति च प्रोवाच वृषभध्वजः ॥ २४
तत्संयोगेन वृद्धिं चाप्यपश्यत्स तु शंकरः ।
महामतिरचिन्त्यात्मा सत्यधर्मरतः सदा ॥ २५
स तेनाढ्यो महायोगी तपसा च धनेन च ।
व्यराजत महाराज त्रिषु लोकेषु वीर्यवान् ॥ २६
ततः पिनाकी योगात्मा ध्यानयोगं समाविशत् ।
उशना तु समुद्विग्नो निलिल्ये जठरे ततः ॥ २७

अस्यं; T G3 आस्ये (for आस्यं). V1 ककुदि; T1 G3 M5 भ्रुकुटी; T2 भ्रुकुटिं; M6 कुकटी; Csp (gloss : सृक्कणी) कृकरी (for ककुदी). G2 आस्ये विवृत्याशुकटिं; M1. 7 आस्ये विवृत्याकु(M7 °कृ)कटी. ❀ Ca : ककुदी, ककुदाख्यग्रीवानिकटपृष्ठवंशोन्नतप्रदेशरूपलक्षणवान् ॥ Cn : देवानां पट्टाधिपतिः । ❀ —d) K6 स (for सं·). K4 V1 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5–8 पाणिना (V1 °भ्यां) प्रा(D7 प्र)क्षिपच्छनैः.

20 G1 om. 20ab (cf. v. l. 19). —a) D5. 7 प्रविश्य (for प्रविष्ट). K1. 2 Da3. a4 D3. 7 G3 उशनाः. —b) T1 om. प्रभुः. —c) K1. 2. 4 व्यचरश्चापि (for °च्चापि). — After 20, B6. 8 ins. an addl. colophon [*Sub-parvan* : B6. 8 मोक्षधर्मः. — *Adhy. name* : B8 भवभार्गवसमागमः].

21 a) K2 विचरद्; Ds अच(Ds1 °व)रद् (for व्यच°). —b) K1. 2 Ds1 D2. 4. 7 उशनास् (for उशना). —d) K7 V1 D4. 5. 7 M1. 5. 6 वा (for च). B8 (marg.) T1 G1 महामतिः; D2 °कृतिः; D5. 7 °त्मनः (for °द्युतिः).

22 T1 om. the ref. —a) T1 G1. 8 च (for सो). G1 ·गतजलः (for ·जलगतः). —c) K1. 2 अयुतं (for अभवद्). —d) K1 अन्वधानि (sic) (for अर्बुदानि).

23 b) K7 B7 दुस्तरं; V1 D5. 7 दुष्करं; M7 दुश्चरद् (for दुश्चरं). K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 G2 M5–7 च; B8 (marg.) तु (for स). Da4 G2 महाह्रदान्; T2 °तपाः (for °ह्रदात्). —c) K7 Ds D6. 9 देवाधि·; D7 T G1–3 M1. 5–7 देवादि· (for देवाति·). K1. 2. 7 D4. 9 ·देवं (for ·देवस्). G2 तु (for तं). —d) K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D2–9 ब्रह्मा वै समसर्पत (D5 °सर्प्यत; D7 °तर्पत); Ds T G1. 3 ब्रह्मा चैनं समर्चत (D3 °र्चयत्); G2 तद्ब्रह्मा स्समुसर्पत; M1 ब्रह्माणमुपसर्पत.

24 a) K2 D6 G3 ततो (for तपो·). K1. 2 G1 वृद्धम् (for ·वृद्धिम्). K1. 2. 4 अपृच्छ(K1 °च्छं)श्च; D5. 7 °च्छत्तं; G2 °च्छत्स (for °च्छच्च). —b) Da1 शलभं (for कुशलं). K1 चैतम्; K6 चैव; V1 Dn1. n4 D2. 3. 5. 7. 9 (by corr. as in text) चैवम्; D4 वैवम् (for चैनम्). K6 नव्ययः; K7 Bo. 6. 7 (marg. as in text). 9 Da3. a4 Ds D2–9 अव्ययः (for अव्ययम्). —c) Da1 Dn1 ततः (for तपः). K7 B6 (marg.). 7–9 Da3. a4 M1. संचीर्णम् (for सुची°). M5 एवेति (for इति च). M1. V1 Bo. 7 Ds 6. 7 स तपः सुचीर्णमिति. —d) K1. 2. 4 T2 M1. 5–7 वृषभध्वजं; D4. 6 °ध्वज.

25 a) K6 G2 तं (for तत्-). K6 B3 (marg. as in text) Da3. a4 G2 M1. 5–7 बुद्धिं; K7 वृद्धं; Ca (gloss : अणिमादिप्राप्तिं) वृद्धिं (as in text). K6. 7 D4 वा (for च). —b) K1. 2. 4 V1 B3 D4. 9 T G1. 3 [अ]प्यपश्यत स शंकरः (B8 [marg.] महेश्वरः). —c) D7 Da4 अतिचात्मा (sic) (for अचिन्त्यात्मा). G1 तथा T1 G3 ·रतिः; M1. 5–7 ·तपाः (for ·रतः). (for सदा).

26 a) K6. 7 Da3. a4 Dn4 Ds1 D4. 6. 8. 9 तेनाढ्यो (Dn4 D4 °ढ्या); T G1. 3 °नाभाढ्य (for तेनाढ्यो). —b) K1. 7 V1 D9 च दमेन; K2 चरसेन (for च धनेन). —c) K7 (also as in text) महाभाग (for °राज).

27 b) K1 Dn4 D5. 7 ·योग· (for ·योगं). B7 G1 समाविशत्; D5. 7 ·समाधिना (for समाविशत्). —c)

उदरे च महायोगी देवं तत्रस्थ एव च ।
निःसारं काङ्क्षमाणस्तु तेजसा प्रत्यहन्यत ॥ २८
उशना तु तदोवाच जठरस्थो महामुनिः ।
प्रसादं मे कुरुष्वेति पुनः पुनररिंदम ॥ २९
तमुवाच महादेवो गच्छ शिश्नेन मोक्षणम् ।
इति स्रोतांसि सर्वाणि रुद्ध्वा त्रिदशपुंगवः ॥ ३०
अपश्यमानः स द्वारं सर्वतःपिहितो मुनिः ।
पर्यक्रामद्दह्यमान इतश्चेतश्च तेजसा ॥ ३१
स विनिष्क्रम्य शिश्नेन शुक्रत्वमभिपेदिवान् ।
कार्येण तेन नभसो नागच्छत च मध्यतः ॥ ३२
निष्क्रान्तमथ तं दृष्ट्वा ज्वलन्तमिव तेजसा ।
भवो रोषसमाविष्टः शूलोद्यतकरः स्थितः ॥ ३३
न्यवारयत तं देवी क्रुद्धं पशुपतिं पतिम् ।
पुत्रत्वमगमद्देव्या वारिते शंकरे च सः ॥ ३४

देव्युवाच ।

हिंसनीयस्त्वया नैष मम पुत्रत्वमागतः ।

C. 12. 10693
B. 12. 290[89]. 35
K. 12. 295. 36

K1.2 Da3. a4 उशनास् (for उशना). K6 च; D4 तु (for तु). — d) K4 Da3 Dn1. n4 Ds1 D6 विलिल्ये; D3 G2 M7 नि(M7 न)लिप्ये (for निलिल्ये). K1. 2 जठरे तथा; K7 D4. 9 °रांतरे; V1 °रे रतः; B6 (marg.) °रे पुनः (for °रे ततः).

28 a) K7 D4. 9 तदा (for महा-). — b) T1 G1. 3 रुद्रं (for देवं). T1 G1. 3 कुक्षिस्थ (for तत्र°). K7 D4. 5. 7. 9 सः; B8 हि; G2 ह (for च). — c) K7 D4. 9 निःकाशं; Ds1 निसारं; T G1. 3 निःसरं (for निःसारं). K1. 4 कांक्ष्यमाण(K1 °न)स्; K7 कांक्षमानस् (for °माणस्). K6 B6. 8 च; B0. 7 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 स (for तु). B9 निःसारं कांक्ष्यमाणस्य; Da3. a4 °रणं कांक्षमाणस्. ❀ Ca. p: निःसारं, ऊर्ध्वमार्गेण निःसरणम् । ❀ — d) B6-9 Da3. a4 तेनासौ (for तेजसा). B0 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 M6 तेन स प्रतिहन्यते.

29 a) K1. 2. 4 उशनास्. K6 B6. 8 (marg.) Da3. a4 Dn4 तं; K7 B9 T G1. 3 च; D9 [अ]थ (for तु). K3 Da3. a4 T1 G1. 3 M1. 5-7 तत; B0 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 तथा (for तदा). G2 M1. 5-7 प्राह (for उवाच). — d) D4. 9 G2 अरिंदमः.

30 a) D7 T1 G1. 3 महातेजा (for °देवो). — b) G1 गच्छन् (for गच्छ). D5. 7 छिद्रेण (for शिश्नेन). — c) K6. 7 D4. 9 श्रोतांसि (for स्रोतांसि). B0. 7 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 सर्वाणि स्रो(B0 Dn4 Ds1 D6 श्रो)तांसि (by transp.). — d) K2 दृष्ट्वा; K6. 7 रुद्धा (for रुद्ध्वा).

31 a) D4. 9 अपश्यन्नथ; D5 °श्यमानं (for °श्यमानः). K6. 7 V1 B0. 6. 7. 8 (marg.). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5-8 तद् (for स). — b) K7 D4. 5. 7. 9 -पिहितं; M1. 7 -[s]पिहितं; M5. 6 त्रिहितं (for -पिहितो). — c) K1. 2. 4 अपाक्रामद्; Da4 पर्या°; D5. 7 पर्यक्रमद्; M1 परिक्रामद् (for पर्य°). D7 वाह्यमान (for दह्य°). — d) K1. 2. 4 भारत; Ds2 चेतसा (for तेजसा).

32 a) B0 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 वै; T1 तु (for वि-). — b) K7 प्रति-; B0 इति; D7 अपि; T1 उप- (for अभि-). K7 D4 -पादिवान् (for -पेदि°). — c) G2 न हि सा (sic) (for नभसो). ❀ Cs: कार्येण तेन, धनेश्वरधनापहारेण महेश्वरकोपेनाधःस्रोतोनिःसरणेनेत्यर्थः । ❀ — d) V1 D5. 7 G2 M1. 5-7 न गच्छति (for नागच्छत). K6 V1 B0. 7-9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6 स (for च). K6 G2 मध्यमः (for मध्यतः). D8 T G1. 3 Cn नाध्यगच्छत मध्यतः. — After 32, T2 ins.:

741* तत एव च देवेषु सम्प्रतिष्ठो महामुनिः ।
पौरोहित्यं च दैत्यानां चक्रे तेजोविवृद्धये ।

33 a) K7 D4. 9 इव (for अथ). K6 V1 B0. 6. 7. 8 (marg.). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5-8 विनिष्क्रांतं तु (K6 B3 Da3. a4 च) तं दृष्ट्वा. — b) K6 ज्वलंत (for °तम्). D5. 7 अथ (for इव). — c) G2 रोषः (for रोष-). — d) Ds1 स्मृतः (for स्थितः).

34 Ds2 reads 34ab on marg. (sec. m.). — a) K1 निवारयत; K4 व्यापारयत; B0. 8 (marg.) D8 K8 D2. 3. 6 अवारयत; Dn4 आवा° (for न्यवा°). Ds lacuna; G2 न्यवारयत्ततो देवी. — b) Da4 तया; D5 आगमद्. — d) D7 पतिः (for पतिम्). — c) D5 स्रुति; T1 G1. 3 स च; M1. 5-7 तु सः (for च सः).

35 Da3. a4 om. the ref. — a) K1 D4 हिंस(D4 °म)नीयस्; Da4 सिंहनीयस्; G1 हिंसनीयास् (for °नीयस्). Da4 त्वनैषध्य; Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 त्वया नैव (for त्वया नैष). — b) Ds1 आगतिः; D4 आगताः. — c) T1 G8 किंचिन् (for कश्चिन्). — d) The portion from छंति up to विद्वांश्चाशीलो (in 12. 279. 24c)

C.12.10193 B.12.290(29).35 K.12.295.36

न हि देवोदरात्कश्चिन्निःसृतो नाशमर्छति ॥ ३५

भीष्म उवाच ।

ततः प्रीतोऽभवद्देव्याः प्रहसंश्चेदमब्रवीत् ।
गच्छत्वेष यथाकाममिति राजन्पुनः पुनः ॥ ३६

ततः प्रणम्य वरदं देवं देवीमुमां तथा ।
उशना प्राप तद्धीमान्गतिमिष्टां महामुनिः ॥ ३७
एतत्ते कथितं तात भार्गवस्य महात्मनः ।
चरितं भरतश्रेष्ठ यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ ३८

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि अष्टसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७८ ॥

२७९

युधिष्ठिर उवाच ।

अतः परं महाबाहो यच्छ्रेयस्तद्वदस्व मे ।
न तृप्याम्यमृतस्येव वचसस्ते पितामह ॥ १
किं कर्म पुरुषः कृत्वा शुभं पुरुषसत्तम ।
श्रेयः परमवाप्नोति प्रेत्य चेह च तद्वद ॥ २

भीष्म उवाच ।

अत्र ते वर्तयिष्यामि यथा पूर्वं महायशाः ।
पराशरं महात्मानं पप्रच्छ जनको नृपः ॥ ३

---

is lost in D5 on missing fol. K1 उहति (sic); K2.4.7 B8.9 D4.6.7.9 T G1-3 M1.5-7 अर्हति; Da3 D5 D8 ऋच्छति; Da4 अछति (sic); D2 ऋर्छति (for अर्छति).

36 D5 missing (cf. v. l. 35). MSS. om. the ref. — a) K1 भवेद्; K4.6 V1 B0.6-9 Da4 Dn1.n4 D3.6.8 T2 भवो; G2 महा (for ऽभवद्). K4 Da3 D2.7.8 T2 M1.5-7 देव्या; K6 देव्यां (for देव्याः). K7 D4.9 देव्याः प्रीतस्ततो देवः. — c) K1 Da4 गच्छेत्वेष (for गच्छ°).

37 D5 missing (cf. v. l. 35). — b) B8 देवं (marg. °वी) रुद्रम्; T1 G1 देवदेवम् (for देवं देवीम्). D4 उमा (for उमां). V1 D6 T1 G1.3 तदा (for तथा). — c) K1.2.4 D3 D7 G1.3 उशनाः. T1 G3 तां (for तद्). — d) D7 महामतिः.

38 D5 missing (cf. v. l. 35). — a) K4 तत्र (for तात). — d) Da3 M1.5-7 मा (for मां). K7 D9 परिपृष्ठवान् (for °पृच्छसि).

Colophon. Ś1 D5 G6 missing: K3.5 B1-5 Da1.a2 Dn2.n3 D1 G4.5 M2-4 absent. — *Sub-parvan*: K1.2.4.6.7 V1 B0.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 D3 D2-4.6-9 T G1-3 M1.5-7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name*: K1.2.4 शुक्रोत्पत्तिः; K6 V1 B6-9 Da3 D3 M5.6 भवभार्गवसंवादः; K7 D4.7.9 काव्योपाख्यानं; B0 Dn1.n4 D2.3.6.8 भवभार्गवसमागमः (D6 adds समाप्तः); Da4 भार्गवसंवादः; G2 भार्गवचरितं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K6 14; B7 T1 G1.3 113; Dn1 115; Dn4 Ds2 (marg. *sec. m.*) M5 114; D3 109; T2 126; G2 129; M1.6.7 112. — *Śloka no.*: Da3 Dn1.n4 D8 38.

279

☞ This adhy. is missing in Ś1 G6 (cf. 12. 274. 13; 259. 1).

1 D5 is missing up to विद्वांश्चाशीलो (in 12. 279. 24c) (cf. v. l. 12. 278. 35). — a) K6 ततः (for अतः). — b) K6 V1 B0.6.7.9 Da3.a4 Dn1.n4 D2.3.6.8 G2 ब्रवीहि (for वदस्व). M1.5-7 नः (for मे). — c) K1 तृष्यामि (for तृप्यामि). G1 अत्र तस्यैव (for अमृतस्येव). M1.5-7 [इ]ह (for [इ]व).

2 D5 missing (cf. v. l. 1). — a) K6 किंकर्म (for किं कर्म). K7 पुरुषं. — b) D6 कर्म च (for पुरुष-). — c) G2 शुभं (for श्रेयः). — d) D4 M1 वेह (for चेह).

3 D5 missing (cf. v. l. 1). G3 om. the ref. — a) K1.4 Dn4 (marg.) वर्णयिष्यामि. G3 अत्रैव

किं श्रेयः सर्वभूतानामस्मिँल्लोके परत्र च ।
यद्भवेत्प्रतिपत्तव्यं तद्भवान्प्रब्रवीतु मे ॥ ४
ततः स तपसा युक्तः सर्वधर्मविधानवित् ।
नृपायानुग्रहमना मुनिर्वाक्यमथाब्रवीत् ॥ ५
धर्म एव कृतः श्रेयानिहलोके परत्र च ।
तस्माद्धि परमं नास्ति यथा प्राहुर्मनीषिणः ॥ ६
प्रतिपद्य नरो धर्मं स्वर्गलोके महीयते ।
धर्मात्मकः कर्मविधिर्देहिनां नृपसत्तम ।
तस्मिन्नाश्रमिणः सन्तः स्वकर्माणीह कुर्वते ॥ ७
चतुर्विधा हि लोकस्य यात्रा तात विधीयते ।
मर्त्या यत्रावतिष्ठन्ते सा च कामात्प्रवर्तते ॥ ८
सुकृतासुकृतं कर्म निषेव्य विविधैः क्रमैः ।
दशार्धप्रविभक्तानां भूतानां बहुधा गतिः ॥ ९
सौवर्णं राजतं वापि यथा भाण्डं निषिच्यते ।
तथा निषिच्यते जन्तुः पूर्वकर्मवशानुगः ॥ १०
नाबीजाज्जायते किंचिन्नाकृत्वा सुखमेधते ।
सुकृती विन्दति सुखं प्राप्य देहक्षयं नरः ॥ ११
दैवं तात न पश्यामि नास्ति दैवस्य साधनम् ।

C. 12. 10708
B. 12. 291[90]. 13
K. 12. 296. 13

कथयिष्यामि. — b) G1 महा- (for यथा). — d) K7 पप्रच्छे; Dn4 पपृच्छ. K6 नृप.

4 D5 missing (cf. v. l. 1). Before 4, K6 V1 B1-9 Da3. a4 T G1. 3 ins. जनक उवाच. — a) T G1-3 -लोकानाम् (for -भूता°). — V1 reads 4b–5c on marg. — b) T G1. 3 इह (for अस्मिँल्लॅ). — K2. 4 om. (hapl.) 4c–6b. — c) K1. 6. 7 V1 Bo. 6 (marg). 8 D4. 9 G3 प्रतिकर्तव्यं; M5 °वक्तव्यं (for °पत्तव्यं). — d) K7 तद्भावान्; G1 भगवान् (for तद्भवान्).

5 D5 missing (cf. v. l. 1). K1. 2. 4 om. 5 (for K2. 4, cf. v. l. 4). Before 5, B8. 9 T G1 ins. भीष्मः. V1 reads 5abc on marg. — b) Dn4 -धर्मे (for -धर्म-). G1 -विनाशवित् (for -विधान°). — d) Da4 वचनम् (for वाक्यमथ).

6 D5 missing (cf. v. l. 1). K2. 4 om. 6ab (cf. v. l. 4). Before 6, MSS. ins. पराशर उवाच. — a) K1 M1. 6 परं; D6 M5 परः (for कृतः). K7 M1 श्रेय (for श्रेयान्). — c) K6 V1 B7. 8 (marg. as in text). 9 Da4 D7 T1 G1 धर्माद् (for तस्माद्). T1 G1 अभ्यधिकं; G3 धर्मात्परं (for हि परमं). — d) G2 तथा (for यथा).

7 D5 missing (cf. v. l. 1). — a) D4 नरा (for नरो). K1 धर्मे; K7 धर्मः (for धर्मं). — c) K6 निधिर् (for -विधिर्). D7 T G1. 3 धर्मात्मकं कर्म विद्धि (T1 °संविधिर्). — d) T1 देहानां (for देहि°). — f) T G1-3 M1. 5-7 स्वधर्मानिह (G2 °णि ह) कुर्वते.

8 D5 missing (cf. v. l. 1). — a) V1 Bo. 7. 8 Dn1. n4 D8 D2. 3. 6. 8 लोकेस्मिन् (for लोकस्य). — b) Dn4 विधीयते (for विधी°). — c) M5 एव (for यत्र). K1 M1. 5-7 -तिष्ठंति (for -तिष्ठन्ते). — d) K1. 6. 7 G2 कामान् (for कामात्).

9 D5 missing (cf. v. l. 1). — a) K1 स्वकृतासुकृतं; K2 सुकृतास्वकृतं; B8 स्वकर्मानुकृतं; D7 G1. 3 सुकृता हि कृतं; G2 सुकृतारसुकृतं; M1. 6. 7 सुकृतं सुकृतं (for सुकृतासुकृतं). — b) K6 V1 B6-9 Da3. a4 D6 G3 निषेव्यं. D4 क्रमे (for क्रमैः). — c) D4 दशार्धं- (for दशार्ध-). K1 -विप्रभक्तानां; K6 B8 (marg.) -प्रतिभक्तानां; G3 -प्रविविक्तानां (for °भक्तानां). — d) D8 T1 G1. 3 M1. 5-7 विविधा (for बहुधा). K6 B7. 9 Da3. a4 मतिः (for गतिः).

10 D5 missing (cf. v. l. 1). — a) Da4 सोवर्ण-. K3 D7 T1 G3 रजतं (for राजतं). K6. 7 B1-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds1 D2. 4. 6. 8. 9 चापि; G2 चैव (for वापि). — b) Dn4 तथा (for यथा). K1 निषद्यते; V1 Bo. 7-9 Da3. a4 निषेव्यते; D7 निहन्यते (for निषिच्यते). — c) K1 निषिचते; V1 Bo. 7-9 Da3. a4 निषेव्यते; G2 निषिञ्चते (for °च्यते).

11 D5 missing (cf. v. l. 1). — a) D7 T1 G1. 3 नाबीजं (for °जाज्). G2. 3 जंतुर् (for किंचिन्). — b) K6 नाकृता (sic); G3 न कृत्वा (for नाकृत्वा). — c) K6. 7 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 G2 M1. 5-7 सुकृतैर् (for सुकृती). K1 निंदति; K6. 7 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D1-4. 8 विंदते; D9 विदिते (for विन्दति). K6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-4. 6. 8 सौख्यं (for सुखं). — d) D7 T1 -क्षयान्; D9 -क्षये (for -क्षयं).

12 D5 missing (cf. v. l. 1). — a) K1. 2. 4 देवं; K7 दैवात्; D4 देवात् (for दैवं). Ds1 D2. 3 दैवतं तात पश्यामि; T1 G2. 3 दैवतानि (G1 °नीव; G3 °नि ह)

C.12.10709
B. 12.291(90).13
K. 12.296.19

स्वभावतो हि संसिद्धा देवगन्धर्वदानवाः ॥ १२
प्रेत्य जातिकृतं कर्म न स्मरन्ति सदा जनाः ।
ते वै तस्य फलप्राप्तौ कर्म चापि चतुर्विधम् ॥ १३
लोकयात्राश्रयश्चैव शब्दो वेदाश्रयः कृतः ।
शान्त्यर्थं मनसस्तात नैतद्वृद्धानुशासनम् ॥ १४
चक्षुषा मनसा वाचा कर्मणा च चतुर्विधम् ।
कुरुते यादृशं कर्म तादृशं प्रतिपद्यते ॥ १५
निरन्तरं च मिश्रं च फलते कर्म पार्थिव ।
कल्याणं यदि वा पापं न तु नाशोऽस्य विद्यते ॥ १६
कदाचित्सुकृतं तात कूटस्थमिव तिष्ठति ।
मज्जमानस्य संसारे यावद्दुःखाद्विमुच्यते ॥ १७
ततो दुःखक्षयं कृत्वा सुकृतं कर्म सेवते ।
सुकृतक्षयाद्दुष्कृतं च तद्विद्धि मनुजाधिप ॥ १८
दमः क्षमा धृतिस्तेजः संतोषः सत्यवादिता ।
ह्रीरहिंसाव्यसनिता दाक्ष्यं चेति सुखावहाः ॥ १९
दुष्कृते सुकृते वापि न जन्तुरयतो भवेत् ।
नित्यं मनःसमाधाने प्रयतेत विचक्षणः ॥ २०
नायं परस्य सुकृतं दुष्कृतं वापि सेवते ।
करोति यादृशं कर्म तादृशं प्रतिपद्यते ॥ २१
सुखदुःखे समाधाय पुमानन्येन गच्छति ।

पश्यामि. — [b]) $K_{1.2.4}$ Da_4 D_4 T_1 G_{1-3} देवस्य (for दैवस्य). T_1 G_{1-3} मानुषं (for साधनम्). — [c]) T_1 G_{1-3} [ऽ]पि (for हि). — [d]) D_8 -मानवाः (for -दानवाः).

13 D_5 missing (cf. v. l. 1). — [a]) $K_{1.2}$ ये स्व-; K_4 प्रैत्य (for प्रेत्य). Dn_1 यांत्यकृतं; D_8 (marg.) यांति कृतं (for जातिकृतं). — [b]) G_2 गताः (for जनाः). — [c]) K_2 तैर्; Dn_4 $D_{4.9}$ न (for ते). Ds_1 तस्याः; T $G_{1.3}$ तस्यां (for तस्य). B_8 (marg.) तेनैतस्य (for ते वै तस्य). V_1 फलप्राप्ताः; $D_{4.8}$ °प्राप्तः; G_1 बलप्राप्तौ; G_2 फलं प्राप्ताः; M_6 फलं प्राप्तौ. — [d]) K_6 $D_{4.9}$ T_1 G_1 वा (for च).

14 D_5 missing (cf. v. l. 1). K_7 om. (hapl.) 14^a–15^b. — [a]) T G_{1-3} -सुखस्य (for -श्रयश्च). B_7 $Da_{3.a4}$ T $G_{1.3}$ $M_{1.5-7}$ [ए]ष; B_8 (marg.) [अ]सि; G_2 [ए]षा (for [ए]व). — [b]) B_8 सर्वे- (for शब्दो). K_1 $M_{5.6}$ दैवाश्रयः; K_2 V_1 B_8 (marg. as in text) G_1 $M_{1.7}$ देवा°; D_7 यात्रा°; G_2 वासंशयः (for वेदाश्रयः). — [c]) K_4 शांत्यर्थे. $K_{1.6}$ मनसा (for मनसस्). T_2 तावन् (for तात).

15 D_5 missing (cf. v. l. 1). K_7 om. 15^{ab} (cf. v. l. 14).

16 D_5 missing (cf. v. l. 1). $K_{2.4}$ om. (hapl.) 16–21. — [a]) D_9 निरंतरे. V_1 विश्रब्धं (for मिश्रं च). — [b]) K_1 $M_{1.5-7}$ फलं ते; K_6 V_1 $Bo_{.6-9}$ $Da_{3.a4}$ $Dn_{1.n4}$ $D_{2.3.6.8}$ लभते (for फलते).

17 Quoted in Śaṁkara's Vedāntasūtra-bhāṣya on III. i. 8. D_5 missing (cf. v. l. 1). $K_{2.4}$ om. 17 (cf. v. l. 16). — [b]) $G_{1.3}$ करस्थम् (for कूट°). K_7 V_1 D_4 इति (for इव). K_6 तिष्ठते; B_3 (marg. as in text) पश्यति (for तिष्ठति).

18 D_5 missing (cf. v. l. 1) $K_{2.4}$ om. 18 (cf. v. l. 16). — [c]) Hypermetric. D_8 सुकृत्; G_1 कृत- (for सुकृत-). D_6 -भयाच् (for -क्षयाद्). $Dn_{1.n4}$ D_6 च दुष्कृतं (by transp.); D_3 दुष्कृतश्च. Da_4 सुकृतक्षयदुष्कृतं. — [d]) Da_4 तं (for तद्).

19 D_5 missing (cf. v. l. 1). $K_{2.4}$ om. 19 (cf. v. l. 16). — [a]) G_3 दमं. — [b]) K_1 संतोषाः; D_3 संतोषं. — Da_4 om. 19^{cd}. — [c]) D_4 G_3 व्यवसिता; K_7 G_2 [अ]वनतृता (sic) (for [अ]व्यसनिता). — [d]) G_1 दाक्षं; Dn_4 दाक्षे (for दाक्ष्यं). G_2 चैतद् (for चेति). K_1 B_3 G_2 सुखावहं; D_4 °वहा (for °वहाः).

20 D_5 missing (cf. v. l. 1). $K_{2.4}$ om. 20 (cf. v. l. 16). — [a]) K_7 $D_{4.9}$ सुकृते दुष्कृते (by transp.); D_7 सुकृतं दुष्कृतं; T $G_{1.3}$ $M_{1.5-7}$ दुःखितः सुखितो. V_1 $Bo_{.6-9}$ $Da_{3.a4}$ $Dn_{1.n4}$ D_8 $D_{2.3.6-8}$ च (for वा). $K_{1.7}$ — [b]) K_1 जंतुर्न (by transp.); D_7 न जंतोर्. T $G_{1.3}$ V_1 $Bo_{.6}$ (marg.).7.8 $Dn_{1.n4}$ D_8 $D_{2.3.6.8}$ नि(G_1 नी)यतो; D_7 अपरो (for अयतो). — [c]) D_3 समाधाय; G_1 -समाधेन (for °धाने).

21 D_5 missing (cf. v. l. 1). $K_{2.4}$ om. 21 (cf. v. l. 16). — [a]) D_7 परं च (for परस्य). Da_4 सततं (for सुकृतं). — [b]) K_6 $B_{6.9}$ $Da_{3.a4}$ $Dn_{1.n4}$ D_{3} दुष्कृतं कर्ममेव च. $D_{8.6-8}$ T_1 G_3 च (for वा). V_1

22 D_5 missing (cf. v. l. 1). — [a]) T_2 $G_{1.3}$

...न्येनैव जनः सर्वः संगतो यश्च पार्थिव ॥ २२
...तेषां यदसूयेत न तत्कुर्यात्स्वयं नरः ।
...ो ह्यसूयुस्तथायुक्तः सोऽवहासं नियच्छति ॥ २३
भीरू राजन्यो ब्राह्मणः सर्वभक्षो
वैश्योऽनीहावान्हीनवर्णोऽलसश्च ।
विद्वांश्चाशीलो वृत्तहीनः कुलीनः
सत्याद्भ्रष्टो ब्राह्मणः स्त्री च दुष्टा ॥ २४
रागी मुक्तः पचमानोऽऽत्महेतो-
र्मूर्खो वक्ता नृपहीनं च राष्ट्रम् ।
एते सर्वे शोच्यतां यान्ति राज-
न्यश्चायुक्तः स्नेहहीनः प्रजासु ॥ २५

C. 12. 10722
B. 12. 291(90).26
K. 12. 296. 26

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकोनाशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७९ ॥

...समादाय; G2 °नीय (for °धाय). — b) K4 अप्येन (sic); T1 G1 अर्येन (for अन्येन). — c) K7 D4.9 सर्वेन (for अन्येन). K1 सर्वाः; K7 सर्वं. — d) Da3 D4 संगता (for °गतो). K7 D4.9 यः स; Da4 यस्य (for यश्च). K4.6.7 Bo.6.8.9 Dn1 D2–4.6.8.9 G1 पार्थिवः.

23 D5 missing (cf. v. l. 1). — b) K6 V1 Bo. 6.8 (marg. as in text).9 Da3 D6 तन्न (by transp.); Da4 Ds1 तत्र; D3 तं न. Bo.8 Ds D3.6 जनेश्वर; G2 स्वयं नरं (for स्वयं नरः). — c) K7 Da3.a4 ह्यसूयस्; T1 G1.3 [s]भ्यसूयु(T1 °य)स् (for ह्यसू°). K1.2.4 तथासक्तः; M1.5–7 °युक्तं (for °युक्तः). Dn1 यो ह्यसूयथा युक्तः. — G2 lacuna for 23d–24b. — d) T G1.3 [s]पहासं; M5.7 [s]व(M7 °प)हास्यं (for ऽवहासं). K7 D4.9 T G1.3 M1.5–7 निगच्छति.

24 D5 missing up to विद्वांश्चाशीलो in 24c (cf. v.l. 1). G2 lacuna for 24ab (cf. v. l. 23). Before 24, Dn4 Ds D2.3 (marg. *sec. m.*).3 ins. भीष्म उवाच. — a) V1 भीतो (for भीरू). K1.2.4 B6 Dn1 Ds D2–4.6 -भक्ष्यो; D8 -भैक्ष्यो (for -भक्षो). — b) T1 G1 [s]नीहो (for ऽनीहावान्). — c) K6 B6–9 Da3.a4 दुःशीलो (for चाशीलो). D5.7 T2 हीनवृत्तः (for वृत्तहीनः). Da4 G1 om. कुलीनः. — d) B8 D4.5.7.9 सत्य-; G1.3 सत्त्वाद् (for सत्याद्). K4.7 Bo.7.9 Dn1 Ds1 D2.3.6.8 G2 M8 विभ्रष्टो; Dn4 विभ्रष्टे (for भ्रष्टो). K4.6 Dn4 D2.6.8 T2 G1.2 M1.5–7 ब्रा(M1 ब्र)ह्मण-; K7 D9 धार्मिकः (for ब्राह्मणः).

25 a) Bo.6.9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds2 (by corr. as in text) युक्तः; D7 दुष्टः; M1.5.6 मत्तः (for मुक्तः). K1.4 पाचमानः; K2 Da3.a4 Ds1.s2 (by corr. as in text) पंचमानः; K6 पवमानो (for पच°). K1.2 स्वहेतोर्; K6 [ss]त्मार्थहेतोर्; V1 Bo.6 (marg. as in text) [s]र्थहेतोर् (for ऽऽत्म°). G1.2. पच(G2 °व)मानात्महेतोर्. — b) T1 G1 M7 मूढो (for मूर्खो). K6 -हीनश्; Ds1 D6 lacuna; D7 युक्ता (for वक्ता). K2.7 -मानं (for -हीनं). — c) G3 येते (for एते). Da4 यावि (for यान्ति). T1 (also as in text) येते सर्वे संशोच्यतां यांति राजन्. — d) K1.2.4 G2 च मुक्तः; D4.9 G1.3 M1.5–7 चामुक्तः (for चायुक्तः). B7 प्रजायुः; D6 प्रजावान् (for प्रजासु).

Colophon om. in D6; Ś1 G6 missing: K3.5 Da1.a2 Dn2.n3 D1 G4.5 M2–4 absent. — *Sub-parvan*: K1.2.4.6.7 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2–5.7–9 T G1–3 M1.5–7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name*: K1.2.4.6.7 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 G2 M5.6 पराशर(K7 °शरी°; B6 °सर)गीता; D4.5.7.9 पराश(D4 °स)रगीतासु (D7 °यां) धर्मप्रशंसा; M5.6 पराशरगीतासु श्रेयःसाधनकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K6 15; B7 T1 G1.3 114; B9 D8 110; Dn1 116; Dn4 Ds M5 115; T2 127; G2 130; M1.6.7 113. — *Śloka no.*: Da4 Dn1.n4 26; D8 22.

२८०

C. 12. 10723
B 12. 292 [1]. 1
K. 12. 297. 1

पराशर उवाच ।

मनोरथरथं प्राप्य इन्द्रियार्थहयं नरः ।
रश्मिभिर्ज्ञानसंभूतैर्यो गच्छति स बुद्धिमान् ॥ १
सेवाश्रितेन मनसा वृत्तिहीनस्य शस्यते ।
द्विजातिहस्तान्निर्वृत्ता न तु तुल्यात्परस्परम् ॥ २
आयुर्नसुलभं लब्ध्वा नावकर्षेद्विशां पते ।
उत्कर्षार्थं प्रयतते नरः पुण्येन कर्मणा ॥ ३
वर्णेभ्योऽपि परिभ्रष्टः स वै संमानमर्हति ।
न तु यः सत्क्रियां प्राप्य राजसं कर्म सेवते ॥ ४
वर्णोत्कर्षमवाप्नोति नरः पुण्येन कर्मणा ।

280

☞ This adhy. is missing in Ś1 G6 (cf. v. l. 12. 274. 13; 259. 1)

1 D6 om. from the ref. up to सेवा in (2ᵃ). M6 om. the ref. —ᵃ) M6 om. मनोरथ. K2 lacuna; D4.9 M1.5–7 प्राप्तं (for प्राप्य). —ᵇ) K2.4 चेंद्रियार्थ-; Da3.a4 इंद्रियार्थे; D7 °यार्थं; T G1.3 °याख्य-; M1 °यार्थो; M5 °यात्म- (for °यार्थ-). T G2.3 -हयान्; G1 -हरं (for -हयं). K1 युतः (for नरः). —ᶜ) D5.7 -संयुक्तैर्; T G1.3 -संपातैर् (for -संभूतैर्). —ᵈ) K1 गच्छंति; K7 D8 D4.9 G2 M7 C8 (gloss: नियच्छति) यच्छति (for गच्छति). ❀ Cn: रश्मिभिश्चिन्ताभिर्गच्छति, विषयांश्चिन्मयत्वेनैव पश्यति ॥ Cp: ज्ञानसंभूतैः सारासारविवेचकरूपैः । ❀

2 D6 om. up to सेवा (cf. v. l. 1). —ᵃ) K1 सेव्याश्रितेन; Da4 सेवासितेन; D5.7 °सृतेन; G1 °श्रतेन (for °श्रितेन). ❀ Cn: सेवा, भक्तिध्यानरूपेश्वरप्रणिधानम् । [अ]श्रितेन, यत्किंचिदालम्बनमनाश्रितेन मनसा । ❀ —ᵇ) K1.2 G1 वृत्त-; B9 D5.7 M7 Cp वृत्तिर् (for वृत्ति-). K1.2.4 V1 T2 G3 -हीनेन; T1 G1 -हीनः स (for -हीनस्य). K1 शंस्यते; K2 शाम्यति; K4 शास्यते (for शस्यते). ❀ Cp: हीनस्य शूद्रस्य । ❀ —ᶜ) K2 corrupt; K6 द्विजाते; G2 सजाति- (for द्विजाति-). K1.2.4 Dn4 T G1.3 -हीनान् (for -हस्तान्). K1 न वृत्ता; K2 निवृत्ता; K6 निवृत्तान्; Da4 निर्वृता; Dn4 D5.7 T2 G2 M1.5–7 निर्वृत्तान्; D8 त्रैवृत्तात् (for निर्वृत्ता). ❀ Cn: हे द्विज । अतिहस्तः, अतिक्रान्तकर्मा ब्रह्मवित् । तं प्राप्य निर्वृत्ता निष्पन्ना । ❀ —ᵈ) D4 om. from न तु up to पुण्ये in (3ᵈ). K1 न वै; K2 न च; Da4 G1.3 न तु; Dn4 न*; D8 तं तु (for न तु). K1 तुल्य-; K2.4 V1 तुल्याः; K6 तुल्यान्; G2 Cp (Cpp as in text) तुल्या (for तुल्यात्). K6 V1 B0.6.8.9 Dn1 Ds1 D2.3.6.8 M1.7 Cpp परस्परात्; B7 Da3.a4 परंपरात्; G2 परस्परान् (for °रम्). ❀ Cn: परोक्षज्ञानिनां न परस्परोपदेशेऽधिकारः, किं त्वपरोक्षज्ञान्येव उपदेष्टा युक्त इत्यर्थः ॥ Cp: ते द्विजातयः परस्परं तुल्या न भवन्ति । अतः ब्राह्मणसेवायां संभवत्यां नान्यौ सेवनीयौ । ❀

3 D4 om. up to पुण्ये (cf. v. l. 2). —ᵃ) K1 -सुपुं (sic) (for -सुलभं). K1.2.4 त्यक्त्वा (for लब्ध्वा). —ᵇ) K1 यो वः कर्षेद्; K2.4 योवकर्षेद्; K6 नाव*र्षेद्; B8 T G2.3 M1.5–7 नापकर्षेद्; Da3 नावकार्षेद्; Da4 corrupt; D5.7 नोपकर्षेद्; D9 योप°; G1 नापकर्षे (for नावकर्षेद्). ❀ Cn: न अवकर्षेत्, विषयसेवया नाशयेत् ॥ Cp: पापाचरणेन क्षीणं न कुर्यात् । ❀ —ᶜ) B8 (marg.) Da3.a4 उत्कर्षार्थे; D5.7 °र्षाय (for °र्षार्थं). Ds1 Bom. Cal. ed. प्रयतेत (for °तते). —ᵈ) K1 पुनः (for नरः). Da3 (also as in text) कर्म च (for कर्मणा). — After 3, D7 reads 5ᶜᵈ.

4 D6 om. (hapl.) 4ᵃ–5ᵇ. V1 reads 4ᵃ–5ᵇ on marg. —ᵃ) B0.6.7.8 (marg.) D2.3.8 Da3.a4 Dn1.n4 D8 हि; T2 G2 वि- (for ऽपि). ❀ Ca: वर्णेभ्योऽपि परिभ्रष्टः, वर्णसंकरजो वेत्यर्थः ॥ Cn: वर्णेभ्यो, शुक्लेभ्यः ... गीतासूक्तेभ्यः षड्भ्यः, कृष्णधूम्रनीलरक्तहारिद्रशुक्लेभ्यः, सत्त्वरजस्तमसां ह्रासवृद्धितारतम्यात्कल्पितेभ्यः (cf. 13. 271. 33ff.) । ❀ —ᵇ) K4.6.7 B0.6–9 Dn1.n4 D3 D2.5.7.8 न (for स). D5.7 हि (for वै). K6 सन्मानम्; K7 समानम् (for संमानम्). Da3 न वै स मानमर्हति; Da4 नावसंमानमर्हति. —ᶜ) Da3 D4 G1 न तु; T1 नित्यं (for न तु). G2 यत् (for यः). K1 सात्क्रिया; Da3.a4 स क्रियां (for सत्क्रियां). ❀ Cp: सत्क्रियां, ब्राह्मणसंस्कारम् ॥ Cs: उपनयनादिसंस्कारः सत्क्रिया, ताम् । ❀ —ᵈ) T1 राजस्वं (for राजसं). B6.7.8 (marg. as in text) Da3.a4 लोके सत्कर्म सेवते.

5 D6 om. 5ᵃᵇ (cf. v. l. 4). V1 reads 5ᵃᵇ on marg. K1.2.4.7 D4.9 T1 om. (hapl.) 5ᶜᵈ. D7

दुर्लभं तमलब्धा हि हन्यात्पापेन कर्मणा ॥ ५
अज्ञानाद्धि कृतं पापं तपसैवाभिनिर्णुदेत् ।
पापं हि कर्म फलति पापमेव स्वयं कृतम् ।
तस्मात्पापं न सेवेत कर्म दुःखफलोदयम् ॥ ६
पापानुबन्धं यत्कर्म यद्यपि स्यान्महाफलम् ।
न तत्सेवेत मेधावी शुचिः कुसलिलं यथा ॥ ७
किंकष्टमनुपश्यामि फलं पापस्य कर्मणः ।
प्रत्यापन्नस्य हि सतो नात्मा तावद्विरोचते ॥ ८
प्रत्यापत्तिश्च यस्येह बालिशस्य न जायते ।
तस्यापि सुमहांस्तापः प्रस्थितस्योपजायते ॥ ९
विरक्तं शोध्यते वस्त्रं न तु कृष्णोपसंहितम् ।
प्रयत्नेन मनुष्येन्द्र पापमेवं निबोध मे ॥ १०
स्वयं कृत्वा तु यः पापं शुभमेवानुतिष्ठति ।
प्रायश्चित्तं नरः कर्तुमुभयं सोऽश्नुते पृथक् ॥ ११

C. 12. 10734
B. 12. 292[1].11
K. 12. 297. 11

reads 5^{cd} after 3. Da_4 G_2 read 5^{cd} twice. — ^{c}) V_1 $Bo._{6-9}$ Dn_1 D_8 G_2 (both times) तमलब्ध्वा (Dn_1 °ब्धो); T_2 $G_{1.3}$ $M_{1.5-7}$ जन्म लब्ध्वा ($M_{1\ 5.6}$ °ब्ध्वा) (for तमलब्धा). $D_{5.7}$ दुर्लभं तु पुनर्लब्ध्वा; D_6 दुर्लभं तमलं लब्ध्वा. — ^{d}) B_7 पुण्यात् (for हन्यात्). K_6 V_1 $Bo._{6.7.8}$ (marg.).$_9$ G_2 (both times) पुण्येन (for पापेन). $D_{5.7}$ हंत्यपुण्येन कर्मणा; T_2 $G_{1.3}$ $M_{1.5.6}$ न हन्यात्पापकर्मणा. ❀ Ca: हन्यात्, गच्छेत् प्राप्नुयात् । ❀

6 ^{a}) $D_{5.7}$ अज्ञानाधि-; $G_{1.3}$ अथ बुद्धि- (for अज्ञानाद्धि). — ^{b}) $M_{1.5-7}$ अहिंसा (for तपसा). $Da_{3.a4}$ D_4 [इ]व (for [ए]व). $K_{6.7}$ [अ]पि निर्नुदेत्; B_8 (marg. as in text) $D_{5.7}$ T_1 $G_{1.3}$ [अ]भि(T_1 G_1 [अ]पि)निर्दहेत्; $Da_{3.a4}$ Dn_4 Ds_1 $D_{4.9}$ T_2 G_2 M_7 [अ]भि($Da_{3.a4}$ °ति-; G_2 °हि)निर्नुदे(D_4 °द)त्; D_6 °निर्नुदेत् (for °निर्णुदेत्). ❀ Cs: तपसा, प्रायश्चित्तरूपेण । ❀ — ^{f}) T पाप- (for दुःख-). K_7 फलोदयः; B_3 (marg.) -फलप्रदं (for -फलोदयम्).

7 ^{a}) K_7 $D_{4.9}$ पापानुबंधि; $D_{5.7}$ G_3 °बद्धं (for °बन्धं). D_6 सर्वं च (for यत्कर्म). G_2 $M_{1.5-7}$ पापानुबंधनं कर्म. — ^{b}) K_3 फलोदयं (for महाफलम्). — ^{c}) K_4 $Bo._{7-9}$ Da_3 $Dn_{1.n4}$ D_8 $D_{2.3.5-8}$ तन्न (by transp.). — ^{d}) K_7 D_4 (also as in text).$_9$ हंसः (for शुचिः). K_4 V_1 $Bo._{6-9}$ $Da_{3.a4}$ $Dn_{1.n4}$ D_8 $D_{2.3}$ Cn (gloss: कारुकं चण्डालविशेषम्) कुशलिनं (for कुसलिलं). K_1 तथा (for यथा).

8 ^{a}) K_7 $D_{4.9}$ धिक् (for किं-). ❀ Cn: कुत्सितं च तत् कष्टं च किंकष्टम् ॥ Cs (reading: किं कष्टमनु पश्यामि): कष्टमनु किं पश्यामि, कृच्छ्रमनुकृत्य वर्तमानपापस्य कर्मणः फलं किं पश्यामि, न किमपीत्यर्थः । ❀ — ^{c}) $K_{1.2.4.7}$ $Bo._9$ Dn_4 D_8 $D_{4.5.7.9}$ G_2 प्रत्यासन्नस्य; G_3 °पन्नस्य (sic) (for °पन्नस्य). K_7 मतो; $Bo._{6-8}$ $Da_{3.a4}$ $Dn_{1.n4}$ D_8 $D_{2.3.5-8}$ G_2 ततो; G_1 यततो (hypermetric); G_8 $M_{1.5-7}$ यतो (for सतो). ❀ Ca: प्रत्यापन्नस्य, तत्त्वज्ञानात्संयोगहेतुतो निवृत्तस्य ॥ Cp: प्रत्यापन्नस्य, सर्वतो विरक्तस्य ॥ Cs: प्रत्यापन्नस्य, अनुतापेन पापान्निवृत्तस्य ॥ Cv: प्रत्यापन्नस्य, प्रत्यापत्तिमतः, ज्ञानिन इत्यर्थः । ❀ — ^{d}) T_2 नाम्ना (for नात्मा). K_2 ताबुद्धिरोचते (sic); K_6 Ds_2 D_3 T G_{1-3} तावद्धि रो°; V_1 तावद्धिमुच्यते; Da_4 जाचद्विसेचते (sic); D_4 तावद्विरावते.

9 ^{a}) K_6 D_6 Cp प्रत्याश(D_6 Cp [gloss: संसारात्प्रातिकूल्येन निवृत्तिः, वैराग्यम्] °स)त्तिश्च (for °पत्तिश्च). D_8 प्रत्यापन्नस्य चात्मापि. ❀ Cn: प्रत्यापत्तिः, वैराग्यम् । ❀ — ^{b}) D_4 बालिशश्च (for °शस्य). $D_{5.7}$ तु (for न). D_5 रोचते (for जायते). — ^{d}) ❀ Ca: प्रस्थितस्य, मरणदशापन्नस्य ॥ Cn: प्रस्थितस्य, योगे प्रवृत्तस्य, उत्तरभूम्यलाभात्तापो जायते । प्रस्थितस्य, मृतस्य वा तापो नरकजः ॥ Cs: प्रस्थितस्य, परलोकं गतस्य । ❀

10 ^{a}) K_7 $D_{4.9}$ विरागं (for विरक्तं). Bo सोध्यते (sic); D_7 साध्यते (for शो°). ❀ Cn: विरक्तं, स्वतःशुद्धं तद्विपरीतेन रागेणाक्रान्तम् ॥ Cp: विरक्तं किंचिन्मलिनम् । कृष्णेन अत्यन्तमालिन्येनोपसंहितम् ॥ Cv: विरक्तं, विशेषेण रजसा युक्तम् । ❀ — ^{b}) D_4 न नु (for न तु). $K_{2.4}$ K_6 कष्टोप-; G_3 Cn कृष्णेन (for कृष्णोप-). $K_{2.4}$ -बृंहितं; K_6 G_2 -सेवितं (for -संहितम्). ❀ Cn: कृष्णेन, भल्लातकेन उपसंहितं रक्तं न शोध्यते । ❀ — ^{c}) Ds_1 प्रपन्नेन (for प्रयत्नेन). $K_{1.2.7}$ $D_{4.9}$ G_2 मनुष्येण (for मनुष्येन्द्र). — ^{d}) K_6 B_9 $Da_{3.a4}$ T_2 $G_{1.2}$ $M_{1.5.6}$ एव (for एवं). T_1 निबोधत (for °ध मे).

11 ^{a}) G_2 यं (for यः). — ^{b}) G_3 शुभमेव निबोध मे. — ^{c}) G_2 कृत्सुम् (for कर्तुम्). — ^{d}) $K_{1.7}$ V_1 B_8 फलं $D_{4.5.7.9}$ M_6 अभयं (for उभयं). $K_{1.2.4}$ V_1 B_8 फलं (for पृथक्).

12 ^{a}) $Da_{3.a4}$ अज्ञानत्वे; $D_{5.7}$ °नात्सु-; G_1 अहिंसातु (for अज्ञानातु). $K_{2.6}$ $Da_{3.a4}$ Dn_4 Ds_1 कृता $K_{1.2.4.7}$ $D_{4.8}$ (for कृतां). — ^{b}) Ds_1 अहिंसा.

C. 12. 10784
B. 12. 292(1). 12
K. 12. 297. 12

अज्ञानात्तु कृतां हिंसामहिंसा व्यपकर्षति ।
ब्राह्मणाः शास्त्रनिर्देशादित्याहुर्ब्रह्मवादिनः ॥ १२
तथा कामकृतं चास्य विहिंसैवापकर्षति ।
इत्याहुर्धर्मशास्त्रज्ञा ब्राह्मणा वेदपारगाः ॥ १३
अहं तु तावत्पश्यामि कर्म यद्वर्तते कृतम् ।
गुणयुक्तं प्रकाशं च पापेनानुपसंहितम् ॥ १४
यथा सूक्ष्माणि कर्माणि फलन्तीह यथातथम् ।
बुद्धियुक्तानि तानीह कृतानि मनसा सह ॥ १५
भवत्यल्पफलं कर्म सेवितं नित्यमुल्बणम् ।
अबुद्धिपूर्वं धर्मज्ञ कृतमुग्रेण कर्मणा ॥ १६
कृतानि यानि कर्माणि दैवतैर्मुनिभिस्तथा ।
नाचरेत्तानि धर्मात्मा श्रुत्वा चापि न कुत्सयेत् ॥ १७
संचिन्त्य मनसा राजन्विदित्वा शक्तिमात्मनः ।
करोति यः शुभं कर्म स वै भद्राणि पश्यति ॥ १८
नवे कपाले सलिलं संन्यस्तं हीयते यथा ।
नवेतरे तथाभावं प्राप्नोति सुखभावितम् ॥ १९

[अ]प्यपकर्षति (for व्यप°). D6 व्यपकर्षति ब्राह्मणः; G2 तपः कृत्वापकर्षति. ❀ Cn: अहिंसा, अहिंसया । तृतीयालोप आर्षः । ❀ — K7 om. (hapl.) 12c–13b. — c) K6 ब्रह्मणा; V1 Bo. 6 Ds1 D5. 7 G2 ब्राह्मणः; B7–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds2 D3 M1. 5–7 Cn (gloss: वेदसंबन्धिनः) ब्रह्मगः. D6 शस्त्र- (for शास्त्र-). Da4 -निदेशो (for -निर्देशाद्).

13 K7 om. 13ab (cf. v. l. 12). — a) K6 B7. 8 (marg.) Da4 Cp यथा-; Ds2 तया; M1. 5–7 कथा- (for तथा). Da4 अपकृतं; D2 Cn कर्म कृतं; D5. 7 G1. 8 कामकृतां; T1 कर्मकृतां; Cv कामकृता (for कामकृतं). K4 Bo Dn1. n4 D2. 3. 6. 8 Cn नास्य; D4 वास्य; T1 चापि; G1. 8 चैव; Cnp चास्य (as in text). — b) G1. 8 ह्यहिंसा (for विहिंसा). Da4 D4 [ह्]व (for [ए]व). Bo. 8 (marg.). 9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 [अ]नुकर्षति; D5 [उ]प°; D7 [उ]पपद्यति (for [अ]पकर्षति). ❀ Cp: अपकर्षति, फलतो भ्रंशयति । ❀ — c) Bo Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 ब्रह्मशास्त्रज्ञा (for धर्म°).

14 a) B8 तात (for तावत्). — b) Da4 कथं (for कर्म). K1 यन्विदते; K2 यद्विदते; K6. 7 D5 यद्वर्धते; Da3 D4. 9 यद्वर्तं(D4. 9 °र्तं)ते; T1 -द्वय-कृतं (for यद्वर्तते). K7 D5. 7. 9 शुभं; Da3. a4 पृथक् (for कृतम्). — c) G1 गुणयुक्त-; Cs (gloss: गुणो यथाविध्यनुष्ठानं, तेन युक्तम्) °युक्तं (as in text). K6 V1 Bo. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 D3 (marg. as in text). 6 G2 वा (for च). ❀ Cn: प्रकाशं, बुद्धिपूर्वकं प्रकाश्य, ज्ञात्वा । णमुलन्तमिदम् । ❀ — d) T2 पाशेन (for पापेन). D8 पापमेवानुसंहितं.

15 a) D8 T G1. 3 Cs तथा (for यथा). K7 D9 शूक्ष्माणि. — b) G2 फलवंति (for फलन्तीह). K1. 2. 4 Da4 D4 यथातथा; B8 (marg.) यथासुखं; D[illegible] Cs तथातथं; T1 तथा सुखं (for यथातथम्). — c) K[illegible] D4. 5. 7. 9 बुद्धिपूर्वाणि; T तानि बुद्धानि (T1 °द्धाति) (for बुद्धियुक्तानि). D3 D2 T2 G1. 3 यानि (for तानि).

16 a) K4 Da3 न भवत्यफलं कर्म; B3 (marg. as in text) भवत्यति°; Da4 Ds2 न भवत्यल्पफलं कर्म (hypermetric); D6 भवत्यस्य फ°; G2 फलत्यल्प°. — b) K1 सेवतो; K2 सेवते; G1–3 सेवितुं (for सेवितं). K1 अजस्रलं; T1 G1. 3 उद्धणं (for उल्बणम्). ❀ Cn: नित्यम्, अव्यभिचारिफलम् । उल्बणं, नरकावहम् । ❀

17 a) G2 तानि (for यानि). — b) K1 देवतैर् (for दैवतैर्). — c) Da4 Dn1 न चरेत्; D[illegible] नाचरत् (for नाचरेत्). — d) K2 कृत्वा (for श्रुत्वा). D7 वा (for च). Dn4 कुत्सहेत्; G1 कुत्सये (sic) (for कुत्सयेत्).

18 a) D4 संवित्यं (sic); T1 पूर्वं तु (for संचिन्त्य). D6 तं च संचित्य मनसा. — b) Dn1. n4 शक्यम्; G1. [illegible] शांतिम् (for शक्तिम्). — c) G1. 8 यत् (for यः). K1. 2 कर्माणि [illegible] — d) Da4 सर्वं; D9 सदा (for स वै). [illegible] (for भद्राणि). Da4 पश्यत.

19 ab) K4 न वै; Da3. a4 D8 नरे; D4 नव (for नवे). T2 कपाते (for कपाले). K1. 2. 4 संन्यस्तं सलिलं (by transp.). K6 सदा; T1 G1. 3 तथा (for यथा). — c) Dn4 Ds1 D3. 5. 7 G1–3 Cs च चेतरे (for नवेतरे). K6 B3 (marg. as in text) Ds2 D5. 7 Cs यथाभावं; G2 M1. 5–7 तथाभावात् (for °भावं). ❀ Cn: तथाभावम्, यथा पूर्वस्थं सलिलं स्थितं तथारूपत्वमेव ॥ Cs: इतरे पुराणे संन्यस्तं सलिलं यथा अभावं, हीनत्वं नाप्नोति । ❀ — d) K1. 2. [illegible] करोति; V1 Da4 T G1. 8 नाप्नोति; B6. 9 Da[illegible]

सतोयेऽन्यत्तु यत्तोयं तस्मिन्नेव प्रसिच्यते ।
वृद्धे वृद्धिमवाप्नोति सलिले सलिलं यथा ॥ २०
एवं कर्माणि यानीह बुद्धियुक्तानि भूपते ।
नसमानीह हीनानि तानि पुण्यतमान्यपि ॥ २१
राज्ञा जेतव्याः सायुधाश्चोन्नताश्च
सम्यक्कर्तव्यं पालनं च प्रजानाम् ।
अग्निश्चेयो बहुभिश्चापि यज्ञै-
रन्ते मध्ये वा वनमाश्रित्य स्थेयम् ॥ २२
दमान्वितः पुरुषो धर्मशीलो
भूतानि चात्मानमिवानुपश्येत् ।
गरीयसः पूजयेदात्मशक्त्या
सत्येन शीलेन सुखं नरेन्द्र ॥ २३

C. 12. 10746
B. 12. 292(1). 23
K. 12. 297. 23

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि अशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८० ॥

G1 (marg.) M1. 5-7 आप्नोति (for प्राप्नोति). K7 सुखभाविनं; D5. 7 °भाविते; G2 °भागिति; M1. 5-7 °भाविनः (for °भावितम्).

20 K1. 2. 4 V1 Bo. 6-9 D2. 3. 6. 8 Da3. a4 om. (hapl.) 20ᵃ-21ᵇ. K6 om. 20. — ᵃ) K7 D4. 9 सतोये (for सतोये). G1 तोयेन (for यत्तोयं). — ᵇ) K7 D4. 9 T G1. 3 प्रसिध्यति (T2 °ते) (for प्रसिच्यते). — ᶜ) Dn4 वृद्ध-; D5 वृद्धिं; D7 T2 G1. 2 M1. 5-7 वृद्धि-; T1 G3 तद्वद् (for वृद्धे). Ds वृद्धम् (for वृद्धिम्). — ᵈ) K7 शलिले शलिलं यथा; D4. 5. 7 सलिलं सलिले यथा; T G1-3 M1. 5-7 सलिलं पुरुषर्षभ.

21 K1. 2. 4 V1 Bo. 6-9 D2. 3. 6. 8 Da3. a4 om. 21ᵃᵇ (cf. v. l. 20). — ᵃ) G1. 3 जानीहि (for यानीह). — ᵇ) T2 G1. 2 M1. 5. 6 वृद्धि(M1 °द्ध)युक्तानि (for बुद्धि°). K6. 7 Dn1. n4 Ds D4. 5. 7. 9 पार्थिव (Ds1 °वः) (for भूपते). — ᶜ) K4 न समानो ह हीनाति (sic); K6 न समानि महीपाल; K7 V1 Bo. 6. 8. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 स(D6 सा)मानि (Da4 °नी) चैव यानीह; B7 समा हि चैव जानीह; D4. 5. 7. 9 न समानि न हीनानि; T1 G1. 3 समानानीह (G1 °नि वि-) हीनानि. — ᵈ) K1. 2. 4 नाति-; G2 बहु- (for तानि). K1 V1 च (for [अ]पि).

22 ᵃ) K2. 7 राजा (for राज्ञा). K6 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 3. 5-8 शत्रवश्च (for सायुधाश्च). ❀ Cs: सायुधाः, हिंसापराः । उन्नताः, उत्पथगामिनः । ❀ — ᵇ) B8 हि (for च). G2 द्विजानां (for प्रजानाम्). — ᶜ) K6 Da4 अग्निं (for अग्निश्च). K7 चेज्यो; Da3 चेद्यो; D7 T G1. 3 M1. 5-7 चेतव्यो (for चेयो). D4 यज्ञे- — ᵈ) Da3 Dn1. n4 D2. 6. 8 अंत्ये (for अन्ते). K7 Da4 D4. 9 वाचम् (for वा वनम्). K7 D4. 5. 7. 9 आस्थाय (for आश्रित्य). K1. 2. 4 आसेवितव्यं; Da4 आश्रितस्थे (for आश्रित्य स्थेयम्). B7 स्तेयं; D5. 7 तिष्ठेत्; T1 सेव्यं (for स्थेयम्).

23 ᵃ) Da4 यदन्वितः; Dn4 D5. 7 G1 दया°; G3 यदा° (for दमा°). D7 दानशीलो (for धर्म°). — ᵇ) K1. 2 V1 D5. 7 M1 [अ]नुपश्येन्; Ds1 [अ]नुपश्यत; T2 [अ]भिपश्येत् (for [अ]नु°). — ᶜ) K6 गरीयशः; Da3 °यस्यः (sic); D6 गरीयः (for गरीयसः). K1. 2 पूजयन् (for °येद्). K7 V1 B6. 7 Da3. a4 D4. 5. 7. 9 T G1. 3 M1. 5-7 चात्मशक्त्या; B8 (marg.) चापि शक्त्या (for आत्मशक्त्या). — ᵈ) B9 सुखान्; M6 सखे (for सुखं). Da3. a4 D4. 5. 7. 9 G1 नरेंद्रः; Ds2 नरेंद्रं.

Colophon. Ś1 G6 missing: K3. 5 B1-5 Da1. a2 Dn2. n3 D1 G4. 5 M2-4 absent. — *Sub-parvan:* Dn2. n3 D1 G1. 5 M2-4 ... K1. 2. 4 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-9 T G1-3 M1. 5-7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name:* K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-9 पराशरगीता; T1 पापक्षयलक्षणं; M5. 6 पराशरगीतासु शुभकर्मप्रशंसनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B7 T1 G1. 3 115; Dn1 117; Dn4 Ds2 M5. 6 116; D3 1011 (sic); T2 128; G2 131; M1. 7 114. — *Śloka no.:* Dn4 25

२८१

C. 12. 10747
B. 12. 293(2). 1
K. 12. 298. 1

पराशर उवाच ।
कः कस्य चोपकुरुते कश्च कस्मै प्रयच्छति ।
प्राणी करोत्ययं कर्म सर्वमात्मार्थमात्मना ॥ १
गौरवेण परित्यक्तं निःस्नेहं परिवर्जयेत् ।
सोदर्यं भ्रातरमपि किमुतान्यं पृथग्जनम् ॥ २
विशिष्टस्य विशिष्टाच्च तुल्यौ दानप्रतिग्रहौ ।
तयोः पुण्यतरं दानं तद्द्विजस्य प्रयच्छतः ॥ ३
न्यायागतं धनं वर्णैर्न्यायेनैव विवर्धितम् ।
संरक्ष्यं यत्नमास्थाय धर्मार्थमिति निश्चयः ॥ ४
न धर्मार्थी नृशंसेन कर्मणा धनमर्जयेत् ।
शक्तितः सर्वकार्याणि कुर्यान्नर्द्धिमनुस्मरेत् ॥ ५
अपो हि प्रयतः शीतास्तापिता ज्वलनेन वा ।
शक्तितोऽतिथये दत्त्वा क्षुधार्तायाश्नुते फलम् ॥ ६
रन्तिदेवेन लोकेष्टा सिद्धिः प्राप्ता महात्मना ।
फलपत्रैरथो मूलैर्मुनीनर्चितवानसौ ॥ ७
तैरेव फलपत्रैश्च स माठरमतोषयत् ।

281

☞ This adhy. is missing in Ś1 G6 (cf. v. l. 12. 274. 13; 259. 1).

1 Ds1 om. the ref. — a) D5.7 कस्मै (for कस्य). Dn1 वा (for च). — b) G2 किल (for कश्च). G1 तस्मै (for कस्मै). — d) K1.2.4 B6.9 Ds2 D2 C8 (Csp as in text) आत्मानम् (for °र्थम्). D5.7 T G1.3 आत्मनः (for °ना).

2 a) K2 गौरवेन. — b) K7 B6-8 D3-5.7.9 T1 G3 निस्नेहं. — c) K6 D6.9 सौदर्यं (for सो°). T G1.3 वा सुतम् (for भ्रातरम्).

3 a) Ds1 विसिष्टस्य; Cp त्रिशिष्टाय. K1.2.4 M7 विशिष्टाश्च; Da4 D7 °ष्टश्च; Ds1 विसिष्टाच् (for विशिष्टाच्). — b) G1.3 तुल्य-; G2 तुल्ये (for तुल्यौ). B9 -परिग्रहौ; Da5. a1 -प्रतिश्रयौ; G2 प्रतिग्रहे. — c) D5.7 ततः; G3 तस्य (for तयोः). K7 पुण्येतरं. Da4 गृहौ तयोः पुण्यतरं. — d) K1.2 त (K2 य) द्विधस्य; M1. 5.7 सद्विजस्य (for तद्वि°). K6 प्रयच्छत; B7 °च्छति; D3 T G1.3 M1.5-7 प्रतीच्छतः (for प्रय°).

4 a) K1.2.4 न्यायागतं; K6 न्यायायुतं (for °गतं). Da3 धने (for धनं). K6 B6.7.3 (marg.) Da3. a4 D2.3 G1 वर्णे; Dn1. n4 चैव; Ds1 lacuna; D6 वण्यैर् (for वर्णैर्). — b) G2 विवर्धनं (for °र्धितम्). — c) K7 संरक्ष्य; Da4 Dn4 D2.4.7 °क्ष्यन् (for °क्ष्यं). K7 D4.5.7.9 धर्मम्; G1 यज्ञम् (for यत्नम्). — d) D7 निश्चितः; T1 निश्चयं; G2 निश्चितं (for निश्चयः).

5 a) Da4 corrupt. K7 D9 G2 धर्मार्थं; T धर्माय; Cp °र्थौ (for °र्थी). K6 नृशंस्येन. — b) D7 धर्मणा (for क°). D6 अर्जेति; T2 G1.2 M7 आर्जयेत्. — d) D1.1 कुर्वन् (for कुर्यान्). V1 D7 वृद्धिम्; D5 बुद्धिम्; T1 G1.3 सिद्धिम् (for नर्द्धिम्). K1.2.4 अनुसरन्.

6 a) K1 अहो; K7 Da3 Dn4 Ds1 D6 आपो (for अपो). K1.7 B3 (marg.) D4.9 T G3 M1 [s]पि; G1.2 M6 वि- (for हि). K1.2.4 पूयतः; V1 B9 D5 D5.7 T2 G1.3 प्रयताः; D6 प्रथितः (for प्रयतः). — b) K4 तापित्वा; D4 तोषिता (for तापिता). V1 D5.7 च (for वा). — c) G1 शक्तितोतिथियो दद्यात् (sic). — d) K7 श्रुते (for [अ]श्नुते).

7 For the incident, cf. 12. 226. 17: B. 13. 137. 6: B. 14. 90. 97-98. — a) K7 B9 Da1. a1 D4.5.9 लोकेषु (for °ष्टा). D7 चरंति देवलोकेषु. — b) Dn1 गतिः (for सिद्धिः). — c) K1.2.7 B3 Da4 फलैः (for फल-). G1 -पुत्रैर् (for -पत्रैर्). — d) K6 B6.7.9 Da3. a4 G2 तु सः; V1 B0 Dn1. n4 D3 D1.3 6.8 M1.5-7 च सः (for असौ). D7 मुनिमर्चितमानसौ (sic).

8 b) K1.2.4 D3.6 G2 स मातरम्; V1 B0 D7 8 माचरम्; B9 समां परम्; Da4 समावरम्; T G3 सम्पदे; Ds1 अतो वान् (for स माठरम्). K1 B7 अथोषयत्; G1 षयेत्. K7 D4.9 स साधून्स (K7 °धु स) मतोषयत्; समाठरं, मनुष्यत्वमनुस्मरेत्. ❀ Cn (reading समाठरम्): समाठरं, माठरेण पारिपार्श्विकेण सहितं समाठरं सूर्यम् । माठरः पिङ्गलो दण्डश्चण्डांशोः पारिपार्श्विकाः इत्यमरः (1. 31) ॥ C3: माठरो नाम कश्चिदृषिः । ❀ — c) K7 लाभे; Da3 लोभे; D9 लोक- (for लेभे). K2 D4 पर-; Da4 परि- (for

तस्माल्लेभे परं स्थानं शैब्योऽपि पृथिवीपतिः ॥ ८
देवतातिथिभृत्येभ्यः पितृभ्योऽथात्मनस्तथा ।
ऋणवाञ्जायते मर्त्यस्तस्मादनृणतां व्रजेत् ॥ ९
स्वाध्यायेन महर्षिभ्यो देवेभ्यो यज्ञकर्मणा ।
पितृभ्यः श्राद्धदानेन नृणामभ्यर्चनेन च ॥ १०
वाचः शेषावहार्येण पालनेनात्मनोऽपि च ।
यथावद्भृत्यवर्गस्य चिकीर्षेद्धर्ममादितः ॥ ११
प्रयत्नेन च संसिद्धा धनैरपि विवर्जिताः ।
सम्यग्घुत्वा हुतवहं मुनयः सिद्धिमागताः ॥ १२
विश्वामित्रस्य पुत्रत्वमृचीकतनयोऽगमत् ।
ऋग्भिः स्तुत्वा महाभागो देवान्वै यज्ञभागिनः ॥ १३
गतः शुक्रत्वमुशना देवदेवप्रसादनात् ।
देवीं स्तुत्वा तु गगने मोदते तेजसा वृतः ॥ १४
असितो देवलश्चैव तथा नारदपर्वतौ ।
कक्षीवाञ्जामदग्न्यश्च रामस्ताण्ड्यस्तथांशुमान् ॥ १५
वसिष्ठो जमदग्निश्च विश्वामित्रोऽत्रिरेव च ।

C. 12. 10776
B. 12. 293(2). 16
K. 12. 298. 16

परं). —[d]) K7 शैव्या; V1 सैव्यो; Da4 शैव्या; D7 सैव्यो (for शैव्यो). Da4 G1 पृथिवीपते.

9 [a]) T G1. 3 देवर्ष्यतिथि- (for देवता°). K2 -पित्रे-भ्यः; B6. 9 D9 -भूतेभ्यः; T1 -मर्त्येभ्यः (for -भृत्येभ्यः). —[b]) B0. 7. 8 (marg. as in text) Dn1. n4 D2. 3. 6. 8 च (for ऽथ). D8 पितृभ्यश्च तथात्मनः. — K1 om. 9[c]–10[b]. —[c]) Da4 मर्त्यैस् (for मर्त्यस्). —[d]) G2 corrupt.

10 K1 om. 10[ab] (cf. v. l. 9). —[a]) D5. 7 मनु-ष्येभ्यो; G1. 3 मनीषिभ्यो (for महर्षिभ्यो). —[c]) K2 श्राद्धधानेन; Dn4 श्रद्धधानेन. —[d]) K1 अभ्यचर्येनेन; K6 B3. 9 Da3. a4 °र्चितेन; G2 अध्ययनेन (for अभ्यर्च°).

11 [a]) B6 (marg.). 7. 9 Dn1. n4 M1. 5–7 Cs वाचा; T1 पाक- (for वाचः). K1 corrupt; K2. 4 वाचः श्रेष्ठावहार्येण; K7 D4. 9 वाचा शय्यासनाद्येन; Da4 वाचः शेषसहार्येण; D5. 7 Ca (gloss: शेषापहारेण, प्रतिज्ञातार्थ-निर्वाहकत्वेन) वाचा (D7 Ca °चो-) शेषापहारेण; D6 वाचः शेषोपहार्येण; T2 पाकशेषाप(*sup. lin.* °न्वा)हार्येण; G1 पाकशेषावभार्येण; G2 वाचः शिषोपहर्येण (sic); G3 पाकशेषान्वहार्येण. ❀ Cn: वाचा, वेदशास्त्रमयया, श्रवण-मननादिना। शेषावहार्येण, पञ्चयज्ञशेषेणान्नेन ॥ Cp: वाचा, प्रियवचनेन। शेषावहार्येण, देवतादिशेषभोजनेन। ❀ —[b]) K6 पाणिनेन; M1. 5–7 पाव° (for पाल°). Ds1 आत्मने. K7 D2. 4 वा (for च). ❀ Ca: पालनेन, शरीरधार-णेन ॥ Cp: शरीररक्षया। ❀ —[c]) V1 तथावद् (for यथा°). —[d]) K4 D9 धर्मं; K6 B0. 6 (orig.). 7. 8 (orig.). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 कर्मं; D5 कर्मम् (for धर्मम्). B0 कर्मतः; B6. 7. 9 Da3. a4 D9 °चो(D9 °नो)दितः; D7 आदृतः; T G1. 3 M1. 5–7 आत्मनः; G2 आश्रितः (for आदितः).

12 [a]) K7 D4. 9 तु; D5. 7 सु-; M1. 5–7 [सु]-(for च). Dn1 मे सिद्धा; T1 संसिद्ध्या. —[b]) K1. 4 G2 च (for वि-). D7 विवर्जितः. —[c]) G1 ध्यात्वा (for हुत्वा). D8 सम्यग्घुतवहं हुत्वा.

13 For the incident, cf. B. 13. 3. 6. —[a]) G3 विश्वमित्रस्य. —[b]) V1 reads from गमत् up to भागो (in 13[c]) on marg. ❀ Ca: ऋचीकतनयो गालवः ॥ Cn: ऋचीकतनयोऽगमदित्यत्र अजीगर्तसुतोऽगमदिति पठनी-यम्। ❀ —[c]) K1. 2. 7 V1 D4. 9 T G1. 3 वाग्भिः; Dn1 D8 अग्निं (for ऋग्भिः). D6 तत्र (for स्तुत्वा). G1 om. महा. K6 B0. 6. 7. 8 (marg.). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 महाबाहो; B8 (orig.) °भागान् (for °भागो). —[d]) D4 om. from वान्वै up to मोद (in 14[d]). B0 देवार्थं (for °न्वै).

14 For the incident, cf. 12. 278. 37. D4 om. up to मोद (cf. v. l. 13). —[a]) K6 G3 ततः (for गतः). Dn4 चक्रत्वम् (for शुक्रत्वम्). —[b]) B3 (marg.) महादेव- (for देव°). B7 -प्रसाधनात्; T G1. 3 M1. 5–7 °दृतः (for °दनात्). — B7 reads 14[c]–18[d] on marg. —[c]) K6. 7 V1 B3 (marg.) D5. 7. 9 T G2. 3 M1. 5–7 च (for तु). K7 गमने (for गगने). —[d]) B0 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8. 9 यशसा (for तेजसा). K4 स्मृतः (for वृतः). G1. 3 मोदते स्वेन तेजसा.

15 B7 reads 15 on marg. —[a]) Dn4 आसितो दैव***. —[c]) K1. 7 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds1 D2–5. 8. 9 काक्षीवान्; G1 कुक्षी° (for कक्षी°). —[d]) K1. 2 तंडिस; K4 तुंडिस; Ds1 तांश्च; D4. 5. 7 तंड्यस; G1 ताण्वस (for ताण्ड्यस). K4. 6 B0 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 [आ]त्मवान् (for [अं]शुमान्).

16 B7 reads 16 on marg. —[a]) K6. 7 V1 B6–8 वशिष्ठो. K2 जामदग्निश्; K7 B9 य(K7 *sup. lin.* as in text)म°; T G1. 3 वामदेवश्. —[c]) Dn4 D5. 6 T2 मार-

C. 12. 10778
B. 12. 293(2). 16
K. 12. 292. 16

भरद्वाजो हरिश्मश्रुः कुण्डधारः श्रुतश्रवाः ॥ १६
एते महर्षयः स्तुत्वा विष्णुमृग्भिः समाहिताः ।
लेभिरे तपसा सिद्धिं प्रसादात्तस्य धीमतः ॥ १७
अनर्हाश्चार्हतां प्राप्ताः सन्तः स्तुत्वा तमेव ह ।
न तु वृद्धिमिहान्विच्छेत्कर्म कृत्वा जुगुप्सितम् ॥ १८
येऽर्था धर्मेण ते सत्या येऽधर्मेण धिगस्तु तान् ।
धर्मं वै शाश्वतं लोके न जह्याद्धनकाङ्क्षया ॥ १९
आहिताग्निर्हि धर्मात्मा यः स पुण्यकृदुत्तमः ।
वेदा हि सर्वे राजेन्द्र स्थितास्त्रिष्वग्निषु प्रभो ॥ २०

स चाप्यग्न्याहितो विप्रः क्रिया यस्य न हीयते ।
श्रेयो ह्यनाहिताग्नित्वमग्निहोत्रं न निष्क्रियम् ॥ २१
अग्निरात्मा च माता च पिता जनयिता तथा ।
गुरुश्च नरशार्दूल परिचर्या यथातथम् ॥ २२
मानं त्यक्त्वा यो नरो वृद्धसेवी
विद्वान्क्लीबः पश्यति प्रीतियोगात् ।
दाक्ष्येणाहीनो धर्मयुक्तो नदान्तो
लोकेऽस्मिन्वै पूज्यते सद्भिरार्यः ॥ २३

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकाशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८१ ॥

द्वाजो. K1 हरिश्मरक्षः (sic); K7 °स्मश्रुः. — d) K4 Da4 Dn4 D4 कुंडधारा (Da4 Dn4 °र-); D6 दंडधीरः. K2 श्रुतश्रवा; K4 श्रुतश्रुता; K7 शुचिश्रवा; D4. 9 शुचिश्रवाः; M1. 5–7 श्रुतव्रतः (for °श्रवाः).

17 B7 reads 17 on marg. — a) D8 सप्तर्षयः (for मह°). — b) Da4 Ds2 अग्निः; D5. 7 अग्निं; T1 वारिभिः; G1 ह्यद्भिः (for ऋग्भिः). Ds1 समाहितः. — c) D4. 5. 7. 9 तपसो; T2 °सां (for °सा). K7 D4. 5. 7. 9 वृद्धिं (K7 °द्धिः) (for सिद्धिं). — d) Da4 G1 प्रमादात् (for प्रसा°). G1 तव धीमता.

18 B7 reads 18 on marg. — a) M1. 7 अनार्हाश्च. — b) K1. 2. 4. 7 D4. 5. 7. 9 T1 G1–3 हि; B3 (marg.) च (for ह). — c) G1 ननु (for न तु). B0 बुद्धिम्; T1 G1 Ca (gloss: स्ववर्गपोषणम्) वृत्तिम् (for वृद्धिम्). D5. 7 [अ]न्विच्छन्; D9 [आ]गच्छेत् (for [अ]न्वि°). — d) D9 सुगर्हितं (for जुगुप्सितम्).

19 a) Da4 Ds2 (by corr.) M7 यथा (for येऽर्था). G1 ये (for ते). K6. 7 D4. 9 सेव्या; T1 सार्थो (for सत्या). — b) K6 lacuna; Ds1 वि- (for ये). D6 धिगस्ति (for धिगस्तु). — K2 reads 19c–20b twice. — c) D6 शाश्वते. — d) D4. 9 वन-; T G1. 3 M1. 5–7 वित्त- (for धन-).

20 For the repetition in K2, cf. v. l. 19. — a) Da4 अहिताग्निर्. K1. 2 (both times). 4 च; G2 तु (for हि). — b) K1 याः स; K2 (both times) चः स; B7 Dn4 यः सु°; D8 सदा; D5. 7 यथा; T G3 यश्च; G1 यच्च (for यः स). D5. 7 उत्तमं. — c) K7 D4. 5. 7. 9 T1 G1. 3 देवा (for वेदा).

21 a) K3 न (for स). K6 Da3. a4 अश्यधिको; K7 B6 (marg. as in text) D9 अस्याधिको (for अग्न्याहितो). — b) Da3. a4 क्रियंतेस्य; D5 क्रियाप्यस्या (sic) (for क्रिया यस्य). B3 (marg.) तस्य (for यस्य). — cd) K2 यो यो (for श्रेयो). Da4 om. (hapl.) त्वमग्नि. G2 अनाहिताग्नित्वम् (for ह्यना°). T G1. 3 अग्निहोत्री (for °होत्रं). K2 नष्क्रियं; Dn4 निश्रियं; Ds2 विष्क्रियं; T G3 निष्क्रियः (for °यम्).

22 D5. 7 om. 22. — a) Da4 om. the first च. — d) K1. 2 परिचर्यो; Da3. a4 °चार्या (for °चर्या). K1. 2. 4 D4 G2 यथातथा (for °थम्).

23 a) K6 वृद्धसेवि-. — b) D7 विद्यात् (for विद्वान्). K1 Dn4 T1 G2 M7 अक्लीबः; K7 D4. 9 प्रतीतः; T2 क्लीबं (for क्लीबः). K1 पतितः; Da3. a4 G2 पश्यते (for °ति). D4 om. प्रीति. K6 V1 B5. 7. 9 Da3. a4 T G1–3 M1. 5–7 -योगं (for -योगात्). — c) K1 ❀ Cn: क्लीबः, कामहीनः ॥ Cs: मृदुः । ❀ दाक्षेण (for दाक्ष्येन; K6 दोषेण; V1 B7. 8 Dn4 दाक्षेण (for दाक्ष्येण). K0 B0. 7 Dn1. n4 D8 D3. 8. 5–8 Cn. p हीनो; B3 (orig.) युक्तो (for [अ]हीनो). K1 धर्मे युक्तो; K4. 6 V1 B0. 6–9 Da3. a4 D5–7 T G2 M7 धर्मयुक्ते (for °युक्तो). D6 तु; G3 [ऽ]थ (for न-). G1 -दांते. K7 D4. 9 दोषैर्विहीनो धर्मयुक्तश्च दांतो; Cp Cpp दाक्ष्येण हीनोऽधर्म(Cpp: दाक्षेण हीनो धर्म)युक्तेन दांतः

२८२

पराशर उवाच ।
वृत्तिः सकाशाद्वर्णेभ्यस्त्रिभ्यो हीनस्य शोभना ।
प्रीत्योपनीता निर्दिष्टा धर्मिष्ठान्कुरुते सदा ॥ १
वृत्तिश्चेन्नास्ति शूद्रस्य पितृपैतामही ध्रुवा ।
न वृत्तिं परतो मार्गेच्छुश्रूषां तु प्रयोजयेत् ॥ २
सद्भिस्तु सह संसर्गः शोभते धर्मदर्शिभिः ।
नित्यं सर्वास्ववस्थासु नासद्भिरिति मे मतिः ॥ ३
यथोदयगिरौ द्रव्यं संनिकर्षेण दीप्यते ।
तथा सत्संनिकर्षेण हीनवर्णोऽपि दीप्यते ॥ ४
यादृशेन हि वर्णेन भाव्यते शुक्लमम्बरम् ।
तादृशं कुरुते रूपमेतदेवमवैहि मे ॥ ५
तस्माद्गुणेषु रज्येथा मा दोषेषु कदाचन ।

C. 12. 10778
B. 12. 294(3). 6
K. 12. 293. 6

❀ Cn: दाक्ष्येण स्पन्देन हीनः, आयासशून्यः सन् । नदान्त इत्येकं पदम् । दान आर्जवच्छेदनयोरित्यस्मात् कर्तरि क्तः । तदन्यो नदान्तः, हिंसाशून्य इत्यर्थः ॥ Cv: दाक्ष्येण हीन इत्यत्र दाक्ष्यं कलासु कौशल्यम् । ❀ —^{d}) D8 लोकेऽस्मिन्; D5.7 स वै (D5 om. वै) लोकेस्मिन् (for लोकेऽस्मिन्वै). K7 आर्यते; Da3.a4 G1 आर्याः; T1 आर्यैः (for आर्यः).

Colophon. Ś1 G6 missing: K3.5 B1–5 Da1.a2 Dn2.n3 D1 G4.5 M2–4 absent. — *Sub-parvan:* K1.2.4.6.7 Bo.6.8.9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2–9 T G1–3 M1.5–7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name:* K1.2.4.6.7 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2–9 पराश(B6 D4 °स; B9 °सु)रगीता; T1 क्रियाकांस्येनदोहनं; M5.6 पराशरगीतासु दानप्रशंसा. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K6 17; B7 G1.3 116; Dn1 118; Dn4 Ds M5 117; D3 101; T1 16; T2 129; G2 132; M1.6.7 115. — *Śloka no.:* Da4 Dn1.n4 23; Ds1 14.

282

☞ This adhy. is missing in Ś1 G6 (cf. v. l. 12. 274. 13; 259. 1).

1 ^{a}) G2 वृत्तिं (for वृत्तिः). K1.2.4.6 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Ds1.s2 (also as in text) D3 (marg. *sec. m.*).8 G2 वर्णो (G2 °र्णौ) वै (for वर्णेभ्यस्). T1 परवृत्तिः स्वकाद्वर्णान्. ❀ Ca: अत्र वृत्तिर्वर्तनयोग्यं धनम् ॥ Cn: वृत्तिः जीविका । ❀ —^{b}) T1 नित्या; G1.3 M1.5–7 Cv नित्यं (for त्रिभ्यो). K1.2.4.6 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Ds1.s2 (also as in text) D3 (marg. *sec. m.*).8 G2 हीने वा शोभनेपि (K1 °तेथ; K2.4 °नेथ) वा (G2 च). —^{c}) K2 प्रीत्येपनेता; Dn1 T1 प्रीतोपनीता (for प्रीत्योप°). ❀ Cp: निर्दिष्टा, शास्त्रदेशिता । ❀ —^{d}) K7 D4.5.7.9 G2 धर्मिष्ठं; B3 (marg. as in text) Ds1 D2.8 धर्मिष्ठा; Ds2 धर्मिष्ठात् (for धर्मिष्ठान्). B8 (marg. as in text) श्रयते (for कुरुते). Da3.a4 यथा (for सदा). T G1.3 M1.5–7 भूयिष्ठं कर्म कुर्वतः.

2 ^{a}) K7 D6 नैवास्ति (for चेन्नास्ति). —^{b}) T M1.5–7 शुभा (for ध्रुवा). —^{c}) D5.7 G1 न वृत्ति-; G2 अवृत्तिं (for न वृत्तिं). K4 D5.7.8 T2 G1 मार्गे; Ds2 (by corr. as in text) मार्गः (for मार्गेत्). ❀ Cn: परतः, त्रैवर्णिकसेवाव्यतिरेकेण । ❀ —^{d}) K7 D2 शुश्रुषां; Dn1 शुश्रूषा. K7 D4 नु; G2 तद् (for तु). D2 प्रयोजयत्.

3 ^{a}) G1.3 सह तु (by transp.). K1 संमार्गः; G1 संसर्गं (for संसर्गः). —^{b}) Dn4 ब्रह्म- (for धर्म-). —^{c}) T1 नित्यः; G3 वृत्तिं (for नित्यं).

4 = (var.) Hitopadeśa, Prastāvanā, st. 31. —^{a}) K6 यथौदय-; D2 यथोदयो (for यथोदय-). K6 द्रव्य-; G1.3 दृश्यं (for द्रव्यं). ❀ Cv: द्रव्यं, स्फटिकादि । ❀ — D5.7 om. (hapl.) 4^{cd}. —^{c}) K1 [आ]त्म-; V1 तत्- (for सत्-). K1.2.4 -संनिधानेन (for °कर्षेण). T2 यथा सद्भिर्निकर्षेण. ❀ Cv: संनिकर्षेण, सूर्यादिसंनिकर्षेण । ❀ —^{d}) G2 -वर्णेन (for -वर्णोऽपि). K6 दीव्यते.

5 ^{a}) B8 (marg. as in text) [इ]ह (for हि). —^{d}) K7 D4.9 एवमेतद् (by transp.); T G1.3 एतमेवम्; M7 एतद्देहम्. B9 D4.6.9 G2 अवेहि मे; G1 अमैवहि (sic) (for अवैहि मे).

6 V1 reads 6^{a}–7^{b} on marg. —^{a}) T1 रम्येथा; M7 राज्येथा (for रज्येथा). G1.3 रमथा (G3 °थ); G1 च लोचनं —^{d}) K6 वलावलं; D5.7 बलाबलं; (for चलाचलम्). ❀ Cv: चलाचलम्, शरीरं चलम्,

C. 12. 10775
B. 12. 294(3). 6
K. 12. 299. 6

अनित्यमिह मर्त्यानां जीवितं हि चलाचलम् ॥ ६
सुखे वा यदि वा दुःखे वर्तमानो विचक्षणः ।
यश्चिनोति शुभान्येव स भद्राणीह पश्यति ॥ ७
धर्मादपेतं यत्कर्म यद्यपि स्यान्महाफलम् ।
न तत्सेवेत मेधावी न तद्धितमिहोच्यते ॥ ८
यो हृत्वा गोसहस्राणि नृपो दद्यादरक्षिता ।
स शब्दमात्रफलभाग्राजा भवति तस्करः ॥ ९
स्वयंभूरसृजच्चाग्रे धातारं लोकपूजितम् ।
धातासृजत्पुत्रमेकं प्रजानां धारणे रतम् ॥ १०
तमर्चयित्वा वैश्यस्तु कुर्यादत्यर्थमृद्धिमत् ।
रक्षितव्यं तु राजन्यैरुपयोज्यं द्विजातिभिः ॥ ११
अजिह्मैरशठक्रोधैर्हव्यकव्यप्रयोक्तृभिः ।
शूद्रैर्निर्माजनं कार्यमेवं धर्मो न नश्यति ॥ १२
अप्रनष्टे ततो धर्मे भवन्ति सुखिताः प्रजाः ।
सुखेन तासां राजेन्द्र मोदन्ते दिवि देवताः ॥ १३
तस्माद्यो रक्षति नृपः स धर्मेणाभिपूज्यते ।
अधीते चापि यो विप्रो वैश्यो यश्चार्जने रतः ॥ १४
यश्च शुश्रूषते शूद्रः सततं नियतेन्द्रियः ।

चैतन्यमचलम् । ❀

7 V1 reads 7^{ab} on marg. — c) G1.3 आचिनोति (for यश्चि°). — d) Da3.a4 न; G2 सु- (for स). Dn1 Ds1 वंत्राणीह; T2 G3 हि भद्राणि (for भद्राणीह). G1 सहस्राणीह पश्यति. ❀ Cn (reading तन्त्राणि): तन्त्राणि, शास्त्राणि । ❀

8 a) D8 यः (for यत्). — b) K2 -बलं (for -फलम्). — c) D4 तं (for तत्). — d) T न हि तद्धितमुच्यते; G1.3 न तद्धि तप उच्यते. — After 8, T G1.2 M1.5–7 ins.:

742* धर्मेण सहितं यत्तु भवेदल्पफलोदयम् ।
तत्कार्यमविशङ्केन कर्मात्यन्तसुखावहम् ।
[(L. 2) G1 कर्माण्यन्यं (for °त्यन्त-).]

9 G3 om. 9. — a) K1 हित्वा; K6 कृत्वा; D5.7 G2 Cv हत्वा; T G1 नित्यं; M1.5–7 दद्याद् (for हृत्वा). ❀ Cv: हत्वा, प्रजापीडनं कृत्वा । ❀ — b) M1 ह्रत्वा; M5.6 हित्वा; M7 हत्वा (for दद्याद्). Da4 अरक्षिताः; D6 च दक्षिणा; M1.5–7 ह्यरक्षितः (for अरक्षिता). — d) K2 भास्करः (for तस्करः).

10 a) T G1.3 स्वयंभुर् (for °भूर्). K1 B9 Da3.a4 स्वग्रे; K2.4 अग्रे; K7 D4.9 G1.3 स्वग्रे; B6 (marg.).8 (marg. as in text) D7 T G2 M1.5–7 ह्यग्रे (for चाग्रे). — b) K6 V1 B0.6.7.9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.6.8 G2 -सत्कृतं (for -पूजितम्). — c) K4 धात्रा (for धाता). Ds2 सृजन्; D6 सृजति (hypermetric) (for [अ]सृजत्). G2 योसृजत्पुत्रमेकं वै. ❀ Cn: पुत्रं, पर्जन्यदेवताम् ॥ Cv: पुत्रं, पर्जन्यं धर्मं वा । ❀ — d) K6 V1 B0.6.7.8 (marg. as in text).9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds1 D2.3.5–8 G2 M1.5–7 लोकानां (for प्रजानां). D6 नुतं (for रतम्). Ds2 लोकानां धारणोत्तं.

11 a) G2 वैश्यास्तु. — b) K1 अभ्यंतम्; K2 अत्यंतम् (for अत्यर्थम्). D5.7 ऋद्धिमान् (for °मत्). K7 कुर्यादत्यर्थमूर्तिमत्; D8 °त्यर्थवृद्धिमत्. — c) K4 B8 (marg.) T2 च; Ds2 सु- (for तु). K7 राजन्यो; D4 राजन्ये. — d) K7 D4.9 उपयो(D4 °या)ग्यं; Ds1 °योक्ष्य; T1 M1.7 °योज्य; T2 °योज्या (for °ज्यं).

12 K7 om. (? hapl.) 12^{ab}. — a) K6 अजिह्वैर् (for अजिह्मैर्). K6 असठैः क्रोधैर्; Da4 अशतक्रोधैर्; D8 T G1.3 Cs अजितप्रख्यै(Ds1 °क्षै-; T2 Cs °ज्ञै)र्; D5.7 विगतक्रोधैर् (for अशठ°). ❀ Cn: अशठक्रोधैः, वित्तशाठ्यक्रोधहीनैः । ❀ — c) G1 शूरैर्; M1 शूद्रै (for शूद्रैर्). K7 निर्मज्जनं; T1 धर्मार्जनं (for निर्मा°). ❀ Ca: निर्मार्जनं, भाण्डादीनां प्रक्षालनं तदर्थजलाद्याहरणं वा ॥ Cs: निर्मार्जनमिति शुश्रूषोपलक्षणम् । ❀ — d) T1 दुष्यति (for नश्यति).

13 a) K2 G2 अप्रणष्टे. K1 धर्मो; G2 धर्मं (for धर्मे). — b) K4 सुखितः; K6 B0.8 (marg. as in text) Ca सुखिनः; D7 सुखतः (for सुखिताः). — d) K2 D1 मोदते. K1 (*int. lin.*; *sec. m.*) दिव- (for दिवि).

14 a) K1 रक्षिति. K4.6 G1.2 M1 नृप (for नृपः). — b) D5.7 तद्-; T G1–3 स्व- (for स). K6 [अ]ति-; B6 Dn1.n4 D8 D2.3.6.8 [इ]ति; B3 (marg. as in text) T2 G1.3 ह (for [अ]भि-). K1.2.4 V1 B3 B6.8 (orig.).9 Da3.a4 -युज्यते; B7 -युध्यते; B3 (marg.) -रज्यते (for -पूज्यते). K7 D4.9 प्रजाधर्मसंयुतः. — c) K2 अधीये (for अधीते).

15 a) K7 D4.9 तु (for च). K1.7 शुश्रुषते. Da[illegible] शूद्र (for शूद्रः). — c) K7 B6.8 (marg. as

अतोऽन्यथा मनुष्येन्द्र स्वधर्मात्परिहीयते ॥ १५
प्राणसंतापनिर्दिष्टाः काकिण्योऽपि महाफलाः ।
न्यायेनोपार्जिता दत्ताः किमुतान्याः सहस्रशः ॥ १६
सत्कृत्य तु द्विजातिभ्यो यो ददाति नराधिप ।
यादृशं तादृशं नित्यमश्नाति फलमूर्जितम् ॥ १७
अभिगम्य दत्तं तुष्ट्या यद्धन्यमाहुरभिष्टुतम् ।
याचितेन तु यद्दत्तं तदाहुर्मध्यमं बुधाः ॥ १८
अवज्ञया दीयते यत्तथैवाश्रद्धयापि च ।
तदाहुरधमं दानं मुनयः सत्यवादिनः ॥ १९
अतिक्रमे मज्जमानो विविधेन नरः सदा ।
तथा प्रयत्नं कुर्वीत यथा मुच्येत संशयात् ॥ २०
दमेन शोभते विप्रः क्षत्रियो विजयेन तु ।
धनेन वैश्यः शूद्रस्तु नित्यं दाक्ष्येण शोभते ॥ २१ C. 12 10791 B. 12. 294[3]. 21 K. 12. 289. 22

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि द्व्यशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८२ ॥

---

in text). 9 Da3. a4 G1. 3 ततो (for अतो). Da4 मनुष्येंद्रः. — d) Ds1 परिभूयते.

16 a) Dn1 प्राणासंताप- (for प्राण°). K6 Da4 G3 -निर्दिष्टा; G1 -निर्दिष्टः; M1. 5. 6 -निष्कृष्टाः; M7 -निर्विष्टाः (for -निर्दिष्टाः). ❀ Cs: प्राणसंतापनिर्दिष्टाः, क्षुत्संभवे प्राणसंतापे देहीति याचिताः। यद्वा, प्राणसंतापं सोढ्वापि निर्दिष्टाः, दत्ताः ॥ Cv: कस्यचित्प्राणसंतापे सति निर्दिष्टाः, दत्ताः। ❀ — b) K1. 2. 4. 6 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1 Ds D3. 5–8 Ca काकिन्योपि; T2 कारुण्योपि; G1 काकण्यापि; G2 कारण्योपि; G3 काक° (for काकि°). K2 T2 महाफलः; K4 G1 °बलः (for °फलाः). M1. 5–7 काकण्यपि महाफला. ❀ Ca: काकिनी माषकचतुर्थांशः, पणचतुर्थांशो वा ॥ Cn. 8: विंशतिवराटिकाः। ❀ — c) K1 न्याय्येन. K4 T2 [उ]पार्जितं (for °र्जिता). K4 दत्त्वा; Ds1 दांतां (for दत्ताः). D5. 7 अन्यायोपार्जिता दांता. — d) K1. 2. 4 D4. 5. 7. 9 न परार्थाः (K1 °भूः; D5. 7 °र्घाः); G1. 2 किमुतान्ये (for °तान्याः). D4. 9 सहस्रधा.

17 a) D5 सत्कृत्वा. B0. 7 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 हि (for तु). — b) B0. 6. 7 Dn1. n4 Ds D2–9 T G1. 3 नराधिपः. — c) K6 तादृशं यादृशं (by transp.). — d) K2 फलमर्जितं; D5. 7 °पूजितं; G2 °निर्जितं (for °मूर्जितम्).

18 a) Hypermetric. K1 तुष्ट्वा (for तुष्ट्या). T2 M1. 5–7 च (for यद्). K6 V1 B6–8 Da3. a4 Dn1 Ds D2. 3 (by corr.). 8 अभिगम्य च (B8 तु) तत्तुष्ट्या; K7 Dn4 D2 (before corr.). 4. 5. 7. 9 °म्य च तुष्ट्या यद् (Dn4 D7 तं; D3. 5 च); B0 T1 °म्य ददत्तुष्ट्या; B6. 8 (both marg.). 9 D6 °म्य च तं तुष्ट्या; G1. 3 °म्य तु यद्दत्तं; G2 °म्य दत्ता संतुष्ट्या. — b) K4 ध(ने)-धर्मम्; K7 B6. 7 Dn1 D2–5. 7. 8 दत्तम्; G2 यत्तद्; M5. 6 धर्म्यम् (for धन्यम्). D4 om. (hapl.) from भिष्टुतम् up to तदाहुर (in 19c). — c) K7 Ds1 D9 याचितेन च; D5. 7 °तेषु च (for °तेन तु). — d) B6 Ds1 D6 तम् (for तद्). K1. 2. 4 पदं; T G1–3 M1. 5–7 फलं (for बुधाः).

19 D4 om. up to तदाहुर (cf. v. l. 18). — a) K2 Da3 (by corr. as in text) अवज्ञाया (for °ज्ञया). — b) K6 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D3. 6. 8 वा (for च). — c) K4 Dn1. n4 Ds D2. 6. 8 तम् (for तद्). G1 आह (for आहुर्). K2 मध्यमं; Da3 अधर्मं- (for अधमं). K7 दत्तं (for दानं).

20 a) K1. 2 B0. 8 (marg. as in text) Dn1. n4 D2. 3 (by corr. as in text). 8 अतिक्रामे (K1 Dn4 °क्रमेन् (for °म)न्; K4 अतिक्रा*; K7 B1 Ds D8 Cv °क्रमेन् (for °क्रमे). — b) K7 विविधैस्तु; V1 B0. 6. 8 (marg.). 9 Da3. a4 D4. 5. 7. 9 T °धे तु; D3 °धे च (for °धेन). K1 रतः (for नरः). G1. 3 द्व(G3 वि)विधौ मा(G3 °धैर्मा)-नवः सदा. ❀ Cv: विविधेन नानोपायेन व्यसनार्णवे मज्जमानः यथा अतिक्रमेत्। ❀ — c) V1 तदा. — d) K7 संशयः; B0 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3 (marg. sec. m.). 6. 8 Cn (gloss: गृहपाशात्) संश्रयात्; T G1. 3 M1. 5–7 किल्बिषात् (for संशयात्).

21 a) K1. 2. 4 दानेन (for दमेन). K6 दमेनाशोभते विप्र. — b) K1. 2 B3 Ds G2 M1. 5. 7 च; Da4 च (for तु (for तु). — c) B3 (marg. as in text) च (for तु). K7 धनेन शोभते वैश्यः. — d) K7 शूद्रो (for नित्यं). K7 D6 T2 दाक्ष्येन; B3 Dn1 दाक्षेग (for दाक्ष्येण). ❀ Cs: दाक्ष्येण, वर्णत्रयशुश्रूषायामनालस्येन। ❀

२८३

C. 12. 10791
B. 12. 295 [4]. 1
K. 12. 300. 1

पराशर उवाच ।

प्रतिग्रहागता विप्रे क्षत्रिये शस्त्रनिर्जिताः ।
वैश्ये न्यायार्जिताश्चैव शूद्रे शुश्रूषयार्जिताः ।
स्वल्पाप्यर्थाः प्रशस्यन्ते धर्मस्यार्थे महाफलाः ॥ १
नित्यं त्रयाणां वर्णानां शूद्रः शुश्रूषुरुच्यते ।
क्षत्रधर्मा वैश्यधर्मा नावृत्तिः पतति द्विजः ।
शूद्रकर्मा यदा तु स्यात्तदा पतति वै द्विजः ॥ २
वाणिज्यं पाशुपाल्यं च तथा शिल्पोपजीवनम् ।
शूद्रस्यापि विधीयन्ते यदा वृत्तिर्न जायते ॥ ३
रङ्गावतरणं चैव तथा रूपोपजीवनम् ।
मद्यमांसोपजीव्यं च विक्रयो लोहचर्मणोः ॥ ४
अपूर्विणा न कर्तव्यं कर्म लोके विगर्हितम् ।

Colophon. Ś1 G6 missing: K3.5 B1–5 Da1.a2 Dn2.n3 D1 G4.5 M2–4 absent. — *Sub-parvan*: K1.2.4.6.7 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 D2.3.5–9 T G1–3 M1.5–7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name*: K1.2.4.6 V1 Bo.6–8 Da3.a4 Dn1 Ds D3.6–8 पराशरगीता; K7 D4.9 पराश(K7 °स)रगीतायां स्वकर्मप्रशंसा; D5 पराशरगीताधर्मप्रशंसा; M5.6 पराशरगीतासु चातुर्वर्ण्यवृत्तिकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K6 Ds1 18; B7 T1 G1.3 117; Dn1 119; Dn4 Ds2 M5 118; D8 G2 113; T2 130; M1.6.7 116. — *Śloka no.*: Da4 Dn1.n4 D8 21.

283

☞ This adhy. is missing in Ś1 G6 (cf. v. l. 12. 274. 13; 259. 1).

1 D4 om. the ref. — a) B6 D7 विप्राः; D2 विप्र (for विप्रे). K1.2.7 V1 B6 (marg. in as text) D4–6.9 G2 प्रतिग्र(K7 °गा)हार्जिता (D6 °हरता; G2 °हार्जितो) विप्रे (D6 °प्राः; G2 °प्रः); Da4 Ds2 °ग्रहगता विप्रे; D2 M5 °ग्रहागतं (M5 °तो) विप्रे; M1 °ग्रहाग्रहा विप्रे. — b) D2 क्षात्रियं; D5.7 °याः. V1 Bo.6.7.8 (orig.).9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D3.6.8 T1 G3 युधि; T2 G1 M1.5–7 युद्ध- (for शस्त्र-). G2 क्षत्रियो युद्धनिर्जितः. — K1.2.4 om. (hapl.) 1cd. D7 om. 1cdef. — c) K7 Da4 G2 वैश्यो. B8 (marg. as in text) न्यायगताश्; D6 न्यायागताच्; G2 °र्जितश्. ❀ C3: न्यायार्जिताः, क्रयविक्रयादिषु कूटमानादिराहित्येनार्जिताः । ❀ — d) M1.5–7 शुश्रूषणार्जिताः. G2 शूद्रः शुश्रूषयार्जितः. — e) K1.2.4 अल्पे ह्यर्थाः; B8 अन्येप्यर्थाः; Da3.a4 अल्पा°; D2 G2 स्वल्पा अ(G2 ह्य)र्थाः; D4 T2 स्वल्पेप्यर्थाः; D9 स्वल्पे येर्थाः; G1 स्वल्पे व्यर्थाः (for स्वल्पाप्यर्थाः). Ds1 D2 G2 प्रशंसंते; D6 प्रशस्यंति; T2 °श्यंते. — f) K7 महाफलः. D5 धर्मस्यास्ययसीफलाः (sic).

2 b) V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.6.8 C3 शुश्रूषुः शूद्र उच्यते. ❀ C3: त्रयाणां शुश्रूषुर्द्विजो यो नित्यं नियतं शूद्र उच्यते, शूद्रो भवतीत्यर्थः । ❀ — c) Ds1 (erroneously) reads वैश्यधर्मा twice. G2 क्षत्रधर्मो वैश्यधर्मो. — d) K7 D4.9 ना(K7 नौ-; D9 नो) वृत्तात्; T G1.3 आपत्तौ; G2 M1.5–7 नाप(G2 °वृ)त्तौ (for नावृत्तिः). Bo.7 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 G2 M1.5–7 पतते; T G1.3 यतते (for पतति). — B1 om. (hapl.) 2ef. — e) K4.6 Bo.8 (marg.) Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.6.8 शूद्रधर्मा (for °कर्मा). T G1.3 च (for तु). — f) K1.2 हि पतति (for पतति वै).

3 a) M1 वाणिज्य-. G2 M5–7 पशुपाल्यं. — b) V1 M1.7 -जीविनं; G1 -जीवितं. ❀ Cn: शिल्पं, चित्रलेखनादि । ❀ — G2 M1.5–7 om. (hapl.) 3c–4b; V1 reads the same on marg. K7 repeats 3cd after 4ab. — d) K1.2.4 यथा; D7 तदा (for यदा). K1 G1 वृत्ति; Cn (gloss: सेवारूपा) वृत्तिर् (as in text). D7 अवाप्यते (for न जायते).

4 G2 M1.5–7 om. 4ab (cf. v. l. 3). V1 reads 4ab on marg. — a) K1.2 रक्षावतरणं; K7 रंगावतारणं; Dn4 °वतरसां; Ds2 °नुतरणं. ❀ Ca: रङ्गावतरणं, नृत्यादिरूपोपजीवनम् ॥ Cn: रङ्गे स्त्र्यादिरूपेणावतरणम् ॥ Cv: नाट्यरङ्गावतरणम् । वस्त्रभित्त्यादिषु रङ्गकरणं वा । ❀ — b) D6 -जीविनं. G1 तथा जीवोपजीवितं. ❀ Cn: रूपोपजीवनम्, जलमण्डपिकेति दाक्षिणात्येषु प्रसिद्धं, यत्र सूक्ष्मं वस्त्रं व्यवधाय चर्ममयैराकारैः राजामात्यादीनां चर्या प्रदर्श्यते ॥ Cs: रूपवतीं भार्यां परेभ्यो दत्त्वा जीवनं रूपोपजीवनम् । यद्वा, रामकृष्णादीनां रूपं गृहीत्वा जीवनं रूपोपजीवनम् । ❀ — After 4ab, K7 repeats 3cd. — c) K1.2.4 मद्य-; D8 G1.3 मत्स्य- (for मद्य-). B7 -जीत्रं (for -जीव्यं).

कृतपूर्विणस्तु त्यजतो महान्धर्म इति श्रुतिः ॥ ५
संसिद्धः पुरुषो लोके यदाचरति पापकम् ।
मदेनाभिप्लुतमनास्तच्च नग्राह्यमुच्यते ॥ ६
श्रूयन्ते हि पुराणे वै प्रजा धिग्दण्डशासनाः ।
दान्ता धर्मप्रधानाश्च न्यायधर्मानुवर्तकाः ॥ ७
धर्म एव सदा नृणामिह राजन्प्रशस्यते ।
धर्मवृद्धा गुणानेव सेवन्ते हि नरा भुवि ॥ ८
तं धर्ममसुरास्तात नामृष्यन्त जनाधिप ।
विवर्धमानाः क्रमशस्तत्र तेऽन्वाविशन्प्रजाः ॥ ९
तेषां दर्पः समभवत्प्रजानां धर्मनाशनः ।
दर्पात्मनां ततः क्रोधः पुनस्तेषामजायत ॥ १०
ततः क्रोधाभिभूतानां वृत्तं लज्जासमन्वितम् ।
ह्रीश्चैवाप्यनशद्राजंस्ततो मोहो व्यजायत ॥ ११
ततो मोहपरीतास्ते नापश्यन्त यथा पुरा ।

C.12.10803
B.12.295[4].13
K.12.300.13

—^{d}) K_2 G_1 विक्रियो ; $K_{4.6}$ V_1 $Bo_{.6-9}$ $Da_{3.a4}$ $Dn_{1.n4}$ D_8 $D_{2.3.5-8}$ T_2 विक्रयं ; K_7 विकपो (sic) ; Da_4 विक्रमं (for °यो). $Da_{3.a4}$ लौह°. K_7 $D_{4.9}$ -चर्मणां.

5 B_7 damaged. —^{a}) K_2 अपूर्विता ; K_6 V_1 $B_{6.8}$ (marg.).$_9$ $Da_{3.a4}$ Dn_4 Ds_2 (by corr.) D_8 T_2 C_a (gloss : पूर्वपुरुषासेवितस्वधर्महीनेन) अपूर्वेण ; $D_{5.7}$ शूद्रेणापि ; T_1 अपूर्विकं ; C_p (gloss : पूर्वपुरुषसेवाहीनेन) अपूर्विणा (as in text). ❀ C_s : यस्य वर्णस्य रङ्गावतरणादिकं पूर्वं न विद्यते सोऽपूर्वः । ❀ —^{b}) K_6 सर्व- (for कर्म). K_7 Ds_1 $D_{4.9}$ T G_{1-3} $M_{1.5-7}$ लोक- (for लोके). —^{c}) Hypermetric. $K_{6.7}$ V_1 $Bo_{.6-9}$ $Da_{3.a4}$ $Dn_{1.n4}$ D_8 $D_{2.3.5-8}$ C_{sp} कृत($D_{5.7}$ °तं)पूर्वं ; T कृतकर्मणस् ; M_1 °पूर्वणस्. V_1 च ; G_1 lacuna ; C_{sp} हि (for तु). T_1 द्विजतो (for त्य°). $K_{1.4}$ कृतपूर्वेणस्तु त्यजतां (K_1 °ज्यता) (sic). ❀ C_a : कृतपूर्विणः, पित्रादिभिरापदि सेवितपरधर्मस्य । ❀ —^{d}) K_7 $D_{5.7.9}$ महा- (for महान्).

6 ^{a}) K_7 T_1 G_3 स सिद्धः ; Da_4 Ds_1 C_s (gloss : दुष्कर्मत्वेन प्रसिद्धं) संसिद्धं ; Dn_4 Ds_2 समृद्धः ; Ds_2 (marg.) स शुद्धः. ❀ C_n : संसिद्धः, लब्धान्नवस्त्रादिः । ❀ —^{b}) $K_{1.2.4}$ यदा भवति ; $G_{1.3}$ यो वै चरति (for यदाचरति). $K_{1.7}$ $D_{4.5.7.9}$ पातकं ; $K_{2.4}$ पातकात् (K_4 °कृत्) (for पापकम्). —^{c}) B_8 (marg.) च (for [अ]भि-). K_2 G_1 -प्लुतमना (for °मनास्). —^{d}) B_3 (marg.) तत्तु ; $Da_{3.a4}$ तस्य (for तच्च). D_4 उद्यते (for उच्यते).

7 ^{a}) D_8 D_7 T G_{1-3} M_7 श्रूयते. K_7 $D_{4.7}$ (marg. sec. m.) च ; B_8 (marg.) वै (for हि). K_4 पुराणो वै ; V_1 $B_{8.9}$ $Da_{3.a4}$ G_2 $M_{1.5.6}$ °णेपि ; $Bo_{.7.8}$ $Dn_{1.n4}$ D_8 $D_{2.3.6.8}$ T_2 °णेषु ; B_8 (marg.) °णे हि (for °णे वै). —^{b}) $K_{1.2.4}$ -शासिताः ; $D_{4.9}$ -साधनाः ; T G_1 -शासनात् ; G_2 M_7 -शासनः. —^{c}) $K_{2.4}$ M_1 शांता ; G_1 दांत- (for दान्ता). K_7 धर्मप्रधानश्च ; B_6 °धानाच्. —^{d}) D_4 न्यायधर्में. K_1 -धर्मानुवंतिकाः ; K_2 Da_4 Dn_1 D_3 °नुवृत्तिकाः ; K_4 D_7 °नुवर्तिकाः.

8 ^{a}) $K_{4.7}$ Da_3 $D_{4.9}$ नृणाम्. —^{b}) D_8 इति (for इह). D_7 एव (for राजन्). K_7 प्रपश्यते ; G_2 प्रहस्यते (for प्रश°). —^{c}) K_7 $D_{4.9}$ धर्मवृत्ता ; B_8 (orig.) °वृत्या ; B_8 (marg.).$_9$ $Da_{3.a4}$ $D_{5.7}$ °बुद्ध्या ; Dn_4 °वृद्धान् ; T $G_{1.2}$ $M_{1.5-7}$ °वृद्ध्या (for °वृद्धा). K_6 एवम्. —^{d}) K_6 एवं ते हि नरा युधि.

9 ^{a}) K_6 V_1 $B_{6.7}$ $Da_{3.a4}$ G_1 तद्धर्मं ; K_7 धर्मं तम् (by transp.). —^{b}) K_6 B_6 (marg. as in text).$_9$ $Da_{3.a4}$ नाद्रियंत (K_6 °ते) ; $Ds_{1.s2}$ (marg. by corr.) नामृश्यंत ; G_3 मृष्यंते न. T G_{1-3} $M_{1.5-7}$ नराधिप (for जना°). —^{c}) D_3 विवृद्धमानाः ; G_2 त्रिवर्धमानं. —^{d}) K_2 D_8 T_1 G_{1-3} ते त्वाविशन् ; K_6 ते ह्यावि° ; B_6 (marg. as in text) तेनावि° ; $Da_{3.a4}$ तेष्ववि° ; $D_{5.7}$ तत्रावि° ; D_8 तेथावि° ; T_2 ते न्यवि° (for तेऽन्वावि°).

10 ^{a}) K_6 $Bo_{.6-9}$ $Da_{3.a4}$ $Dn_{1.n4}$ D_8 $D_{2.3.5-8}$ B_9 T_1 G_3 तासां (for तेषां). K_2 धर्पः[र्मः]. —^{b}) G_3 Ds_2 $D_{3.6}$ T_1 $G_{1.2}$ M_7 धर्मशासनः (G_1 °नात्) ; B_8. °नाशनात्. —^{c}) K_1 धर्मात्मानां ; K_6 दर्पात्मनां ; D_7 G_2 °त्मना ; T $G_{1.3}$ $_{8.9}$ $Da_{3.a4}$ दर्पान्मानस् ; T $G_{1.3}$ यथा ; G_2 तदा दर्पो मानस् (for दर्पात्मनां). $Bo_{.7}$ Da_4 $Dn_{1.n4}$ D_8 $D_{2.3.6.8}$ पश्चात् ; (for ततः). Da_3 lacuna (for क्रोधः). —^{d}) $K_{1.4}$ पुनरेषाम् ; $Bo_{.7}$ $Da_{3.a4}$ Dn_1. K_6 $B_{6.8.9}$ तत(B_8 पुन)स्तासाम् ; G_2 $M_{1.5-7}$ तदा तेषाम् n_4 D_8 $D_{2.3.6.8}$ क्रोधस्तासाम् ; (for पुनस्ते°).

11 ^{a}) G_1 -तप्तानां (for -भूतानां). —^{b}) G_2 वृत्ति-. —^{c}) K_1 [अ]- T_1 $G_{1.3}$ च नश्यति ; G_2 -समन्वितां. —^{c}) K_1 [अ]स्यानशद् ; K_2 [अ]भि° ; K_4 [अ]भ्य° (for [अ]प्य°). D_8 corrupt ; $D_{5.7}$ श्रीश्चैतान्व्य(D_7 °ह्य)नशद्राजंस् ; T $G_{1.3}$ $M_{1.5-7}$ ह्री(T G_3 श्री)श्चापि व्यनशद्रा°. —^{d})

C. 12. 10203
B. 12. 293(4).13
K. 12. 300. 13

परस्परावमर्देन वर्तयन्ति यथासुखम् ॥ १२
तान्प्राप्य तु स धिग्दण्डो नकारणमतोऽभवत् ।
ततोऽभ्यगच्छन्देवांश्च ब्राह्मणांश्चावमन्य ह ॥ १३
एतस्मिन्नेव काले तु देवा देववरं शिवम् ।
अगच्छञ्शरणं वीरं बहुरूपं गणाधिपम् ॥ १४
तेन स्म ते गगनगाः सपुराः पातिताः क्षितौ ।
तिस्रोऽप्येकेन बाणेन देवाप्यायिततेजसा ॥ १५
तेषामधिपतिस्त्वासीद्भीमो भीमपराक्रमः ।
देवतानां भयकरः स हतः शूलपाणिना ॥ १६
तस्मिन्हतेऽथ स्वं भावं प्रत्यपद्यन्त मानवाः ।
प्रावर्तन्त च वेदा वै शास्त्राणि च यथा पुरा ॥ १७
ततोऽभ्यषिञ्चन्राज्येन देवानां दिवि वासवम् ।
सप्तर्षयश्चान्वयुञ्जन्नराणां दण्डधारणे ॥ १८
सप्तर्षीणामथोर्ध्वं च विपृथुर्नाम पार्थिवः ।

K1.2.4 लोभो (for मोहो). K2.4 विजायत (for व्य°).

12 [a]) K1.4 D2 तमो- (for ततो). K2 -परेतास्ता; K6 V1 B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds1 D2.3.6.8 -परी- (Dn4 °रि)तास्ता; Ds2 °तास्मा (for °तास्ते). — [b]) Ds2 (by corr.) नापश्यत; T1 °श्यंति. Ds1 -पुरां; T G1–3 M1.5–7 -पुरं. — [c]) K2 परंपरावमर्देन; T1 G1.3 परस्पर(T1 °रं)विम°. — [d]) K1.2 वर्तयंतो; K4.7 V1 D8 D4.5.7.9 G2 वर्धयंतो; K6 B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 D2.3.6.8 वर्धयंत्यो. T G1.3 M1.5–7 विमोहिताः (for यथासुखम्).

13 B6 partly damaged. — [a]) K1 तां; K6 lacuna; V1 ते; B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.6.8 ताः (for तान्). K7 तान्प्राप्य तु संधिग्धो (sic); D5.7 ततः प्राप्य तु धिग्दंडो. — [b]) K7 D9 अथो (for अतो). K1.7 B9 Da3.a4 Ds1 D4 भवेत्; K2 भयं (sic) (for ऽभवत्). — [c]) K1.2.6 V1 Dn4 Ds2 D5 G2.3 [ऽ]भ्यगच्छद्; T1 [ऽ]ध्यगच्छद्. T1 G1.3 वेदां- (G1 °दा)श्च (for देवांश्च). — [d]) D5.7 [अ]वमन्यते; T °मत्य तान्; G1 व्यतिक्रमात्; G2.3 M1.5–7 [अ]वमत्य ह (G3 च) (for °मन्य ह). K2 ब्राह्मणानवमन्य च.

14 [a]) G1 कालेन (for काले तु). — [b]) B8 (marg. as in text) देवपरं (for °वरं). K7 D4.9 G2 देव(G2 °वा)देवं परं शिवं. — [c]) K6 अगमत्; K7 °च्छत्. K4 B7 Da1 D2.5–8 M1.5 धीरं; B6 (marg.) T G1.3 M6.7 देवं; Dn1 D8 धीर; Ds1 वीर (for वीरं). — [d]) K6 V1 B0.6 (marg. as in text).7.9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5–8 T G3 M1.7 गुणाधिकं (T1 °पं); B8 (marg. as in text) गुणात्मकं; G2 (also as in text) पिनाकिनं (for गणाधिपम्).

15 [a]) K1.2.4 V1 तेन स ते च (V1 तेन) गगनाद्. — [b]) K1.2.4 असुराः; K6 D6 सपुरा; Dn1 T1 सपुरः. K1.4.7 D5.7.8 T G1–3 पतिताः. — [c]) K1.2.4 V1 B8 तद्वैव; K6.7 B6.7.8 (marg.).9 Da3.a4 D4.5.7.9 त्रिधैव (for तिस्रोऽपि). In D6, the portion from केन बाणेन up to the end of the Mokṣadharmaparvan is lost on missing folios. T G2.3 M1.5–7 त्रिदे(T G3 °दै)वत्येन बाणेन; G1 त्रिदशेड्येन बा°. — [d]) Ds2 (by corr.) [अ]प्यमित-; G2 [अ]व्यथित- (for [आ]प्यायित-). T1 G1 देवस्यामिततेजसः. ❀ Cn: देवैरिन्द्रियैराप्यायितेन तेजसा संस्कारशेषेण । ❀

16 D6 missing (cf. v. l. 15). V1 reads 16[a]-17[b] on marg. — [a]) T2 G1.3 अपि (for अधि-). Da3.a4 तेषामधिपतिस्वामी. — [b]) Ds1 भीतो; Cs (gloss: भीमनामा) Cv (gloss : महादेवः) भीमो (as in text). B8 (marg.) G2 M1.5–7 भीमको भीमविक्रमः. — [d]) K7 D4.9 (before corr.) सहितः (for स हतः).

17 D6 missing (cf. v. l. 15). V1 reads 17[ab] on marg. — [a]) D4 हतो. K2 तु तं; K4 स्थितं; G1 कथं; G2 [ऽ]थ सद्-; G3 तु स्वं (for ऽथ स्वं). G1 पापं (for भावं). — [b]) K2 मानवः; Ds1 दानवाः; D3 मामकाः. — [c]) K2 प्रवर्तंत; K4.6 प्रावर्त(K6 °र्तं)ते; B0 Da3 Dn1.n4 Ds D2.3.8 प्रापद्यंत (Ds1 °ते). D5.7 [अ]थ (for च). K6 B0.7.8 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 वेदान्वै; D5.7 वेदाश्च; T1 M1 वै देवाः; T2 G1 M1.5.6 वै वेदाः (by transp.). — [d]) D5.7 यथासुखं; G2 M1.5–7 यथापुरं.

18 D6 missing (cf. v. l. 15). — [a]) K6 V1 B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 [ऽ]भिषिच्य; K7 D5.7 T2 G1 M5 [ऽ]भ्यषिंचद् (for °षिञ्चन्). K1.4.7 V1 D4.9 राज्ये च; K2 राज्ये*; D5 राजेंद्र; D7 राजा तु; M1.5–7 राज्ये तु (for राज्येन). — [b]) K2 देवानांधिच (sic); G2 देवा दिवि च (for देवानां दिवि). K7 D4.9 M1 वासवः. — [c]) K6 B6 Da3.a4 चायुज्यंत; M1.5–7 चान्वयुज्यन्; B8 [ऽ]न्वयुज्यंत; B9 [ऽ]नुयुज्यंते; M1.5–7 चाभ्ययुंजन् (for चान्व°). — [d]) K2 B8 (marg.) दंडधारणं; G1 °धारणैः.

राजानः क्षत्रियाश्चैव मण्डलेषु पृथक्पृथक् ॥ १९
महाकुलेषु ये जाता वृत्ताः पूर्वतराश्च ये ।
तेषामथासुरो भावो हृदयान्नापसर्पति ॥ २०
तस्मात्तेनैव भावेन सानुषङ्गेन पार्थिवाः ।
आसुराण्येव कर्माणि न्यषेवन्भीमविक्रमाः ॥ २१
प्रत्यतिष्ठंश्च तेष्वेव तान्येव स्थापयन्ति च ।
भजन्ते तानि चाद्यापि ये बालिशतमा नराः ॥ २२
तस्मादहं ब्रवीमि त्वां राजन्संचिन्त्य शास्त्रतः ।
संसिद्धाधिगमं कुर्यात्कर्म हिंसात्मकं त्यजेत् ॥ २३
न संकरेण द्रविणं विचिन्वीत विचक्षणः ।
धर्मार्थं न्यायमुत्सृज्य न तत्कल्याणमुच्यते ॥ २४
स त्वमेवंविधो दान्तः क्षत्रियः प्रियबान्धवः ।
प्रजा भृत्यांश्च पुत्रांश्च स्वधर्मेणानुपालय ॥ २५
इष्टानिष्टसमायोगो वैरं सौहार्दमेव च ।
अथ जातिसहस्राणि बहूनि परिवर्तते ॥ २६
तस्माद्गुणेषु रज्येथा मा दोषेषु कदाचन ।

C. 12. 10818
B. 12. 295(4). 28
K. 12. 300. 28

---

19 D6 missing (cf. v. l. 15). —a) K6.7 D5 अथोर्द्ध; G1 अधोर्ध्वं. —b) Bo.9 विप्रथुर्; T2 G1 M6.7 विपृथुं; G3 स पृथुर् (for विपृथुर्). T G1 पार्थिवं. K6.7 D4.5.7.9 पृथुर्नाम च पार्थिवः. ❀ Ca: विपृथुः, पृथुरेव विशिष्टो गुणैरित्यर्थः ॥ Cn: विपृथुः, विगतं पृथु प्रथनादवयवोपचयात्पृथु शरीरम्, तद्रहितोऽशरीरः परमात्मा। ❀ —c) K4 क्षत्रियश्च; K7 D4.7 रक्षिणश्च. G1 राजानमभ्यषिंचन्वै. ❀ Cn: राजन्त इति राजानः षट्चक्राधिपाः गणेशाद्याः क्षत्रिया योगविघ्नविनाशिनः। ❀

20 D6 missing (cf. v. l. 15). —a) Da3 संजाता; G1 ये ज्ञाता (for ये जाता). —b) K6 B8 (marg.) Dn1.n4 Ds D2.3.8 वृद्धाः; D5.7 वृत्तं (for वृत्ताः). K1 पूर्वतरश्च; K7 B6.7.9 D4.9 °तरं; D5.7 पूर्वं चरंश्च (for पूर्वतराश्च). Da4 ते (for ये). —c) Da3.a4 Dn1.n4 Ds D3.4.9 अपि (for अथ). —d) Bo.7.8 (marg. as in text) [अ]वसर्पति; Dn4 Ds1 G1 [उ]प°; G2 M1.5-7 [अ]पसर्पत.

21 D6 missing (cf. v. l. 15). —a) K1 च (for [ए]व). —b) K1.2.7 D5.7 G2 पार्थिव; Da3.a4 पार्थिवः. —d) K2 न्यष्वेवन्; K6.7 Bo.6-8 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5-8 M6 °सेवन्; M1.5.7 °षेधन् (for °षेवन्).

22 D6 missing (cf. v. l. 15). —a) K7 V1 D4.5.7.9 T G3 प्रत्यतिष्ठंत; B8 (marg. as in text) प्रतितिष्ठंति; G1 प्रत्यतिष्ठन्न (for °तिष्ठंश्च). M1 तान्येव (for तेष्वेव). K6 प्रत्यतिष्ठंत्व तेष्वेषु (sic). —b) K6 V1 Bo.6.7.8 (marg.).9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 [अ]पि (for च). —c) K7 D4.7 भजंति; T भवंति; G2 M5.6 भुंजंते. K1.2.4 तेन; B6 चापि; T [ए]तानि (for तानि). V1 चान्यानि (for चाद्यापि). —d) K6 V1 Bo.6.7.9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 G2 M1.5-7 बालिशतरा. Dn4 जनाः (for नराः).

23 D6 missing (cf. v. l. 15). —a) V1 इदं (for अहं). K2 T2 M1.5-7 त्वा (for त्वां). —b) T G1.3 राज्यं (for राजन्). —c) V1 Bo.6.7.9 Da3.a4 D5.7.9 T G1-3 M1.5-7 संसिद्धावा(D9 °द्धोधि°; M7 °विद्धात्रा)गमं कुर्यात्. ❀ Cn: संसिद्धो नित्यसिद्ध आत्मा, तदधिगमं आत्मज्ञानं, आसुरभावनिवृत्तये संपादनीयमित्यर्थः। ❀ —d) Ds1 D5 सिंहात्मकं (by metathesis).

24 D6 missing (cf. v. l. 15). —a) K1.2 नासत्कारेण; K6 V1 न शंकरेण; Dn4 निसं°; D8 तरसं° (for न सं°). —b) K6 V1 Bo.6.7.8 (marg.).9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 प्र(B8 [marg.] also प्रा)-चिन्वी(Da3.a4 °न्वि)याद्; D5.7 विचिन्वंति; T G1-3 M1.5-7 °न्वीयाद् (for °न्वीत). —c) V1 B9 Dn4 D4.5.7.9 धर्मार्थं°; G2 धर्मज्ञं. —d) D6 कर्मार्थम्; D7 कामार्थम् (for कल्याणम्). D4 उद्यते (for उच्यते).

25 D6 missing (cf. v. l. 15). —a) K7 D4.9 तत्त्वम्; T2 सत्यम्; G1 सांत्वम्; G2 स तम् (for स त्वम्). —b) K1.6 क्षत्रिय°. Ds1 प्रियबांधव; G1 °बांधवाः. —c) K2 धर्मांश्च (for पुत्रांश्च). K1 प्रजाभ्यर्भ्यांश्च पुत्रौश्च (sic); Dn1 G1 प्रजाः पुत्रांश्च भृत्यांश्च. —d) K1 सु° (for स्व°). D5.7 [अ]नुपालयन्.

26 D6 missing (cf. v. l. 15). —a) K2 °समायो*; V1 Da4 Dn1.n4 D3.8 T2 G1 °योगे; T2 °तमोयोगे (for °समायोगो). —b) T2 वैरसौहृदमेव च. —c) K4 अजाति च (sic); K7 D4.7 अपि जाति° (for अथ जाति°).

27 D6 missing (cf. v. l. 15). D32 reads 27a–28b on marg. —b) Ds D8 दुःखेषु (for दोषेषु). K6 V1 Bo.6.7.8 (marg. as in text) Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 कथंचन (for कदाचन). —c) कथं च नः;

C. 12. 10818
B. 12. 295(4).28
K. 12. 300. 28

निर्गुणो यो हि दुर्बुद्धिरात्मनः सोऽरिरुच्यते ॥ २७
मानुषेषु महाराज धर्माधर्मौ प्रवर्ततः ।
न तथान्येषु भूतेषु मनुष्यरहितेष्विह ॥ २८
धर्मशीलो नरो विद्वानीहकोऽनीहकोऽपि वा ।
आत्मभूतः सदा लोके चरेद्भूतान्यहिंसयन् ॥ २९
यदा व्यपेतहृल्लेखं मनो भवति तस्य वै ।
नानृतं चैव भवति तदा कल्याणमृच्छति ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि त्र्यशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८३ ॥

२८४

पराशर उवाच ।
एष धर्मविधिस्तात गृहस्थस्य प्रकीर्तितः ।
तपोविधिं तु वक्ष्यामि तन्मे निगदतः शृणु ॥ १
प्रायेण हि गृहस्थस्य ममत्वं नाम जायते ।

G2 निर्गुणेन (for °णो यो). K4 ये; Bo. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 [ऽ]पि; B6 स (for यो). Dn4 च (for हि). —d) T1 G1. 8 आत्मना (for °नः). K1. 2. 4 स निवर्तते; K6 V1 B7. 9 Da3. a4 D5. 7 T G1. 8 सो-(V1 शो)तिरिच्यते; Bo. 8 D9 D2. 3 (marg.). 9 सोनि-(Ds2 °तु)रुध्यते; B6 [ऽ]प्यभि(marg. स नि)रुध्यते; B8 (marg.) स विरुध्यते; Dn1. n4 D8 Cn (gloss: अतीव तुष्टो भवति) सोतिर(Dn4 °रि)ज्यते (for सोऽरि-रुच्यते).

28 D6 missing (cf. v. l. 15). Ds2 reads 28ab on marg. —a) K1. 2. 4 D8 मानुष्येषु. —b) Da4 om. धर्मा. K1. 2 धर्मा(K2 °र्मे)धर्म-. K1. 2. 4 -प्रव-र्तकः; K6. 7 प्रवर्तते; G1. 8 °र्तितः. —c) D6. 7 धर्मेषु (for भूतेषु). —d) K1. 2 T G1 मानुष्य-. K2 इव (for इह).

29 D6 missing (cf. v. l. 15). —b) K7 इहको; M7 इहतो (for ईहको). D2 ईहकालीहकोपि वा (sic). —c) ✿ Cv: आत्मभूतः, आत्मनि परमात्मनि भूतः जातः। ✿ —d) D4 [ऽ]चरद्; G1 चर (for चरेद्). Da4 भूयानि (for भूतानि). K2. 4. 7 Bo. 8 (marg. as in text) Dn1. n4 D8 D2. 8. 8 T2 G1. 8 अहिंसया (for °यन्).

30 D6 missing (cf. v. l. 15). K2 om. 30a. —a) Ds2 यथा (for यदा). V1 [अ]प्यपेत-; B6 (marg. as in text). 7 Da3. a4 चापेत- (for व्यपेत-). D9 (by corr. sec. m.) -हल्लासं (for -हल्लेखं). ✿ Cn: हृदि लिख्यत इवेति हृल्लेखा वासना ॥ Cv: हरतीति हृत्, दुःखं, तस्य लेखा कला व्यपेता यस्मात् तत्तथोक्तम्। हृदयं लिखति विदारयतीति हृल्लेखः कामो वा। ✿ —b) K2 om. (hapl.) from तस्य वै up to भवति (in 30c). G1.1 तत्सुखं (for तस्य वै). —c) K1. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn4 D3–5. 7. 9 G1. 2 नानृत(K1 °ता)श्च. G1 हे (for चैव). ✿ Cn: नानृतम्, अनृतमहंकारोऽज्ञानं वा, तद्रहितम्। ✿ —d) K7 V1 Bo. 7–9 Da3. a4 Dn1. n4 D1–4. 8. 9 (by corr.) अर्छेति; D7 इच्छति (for ऋ°).

Colophon. Ś1 D6 G6 missing: K3, 5 B1–5 Da1. a2 Dn2. n3 D1 G4. 5 M2–4 absent. — *Sub-parvan*: K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2–5. 7–9 T G1–3 M1. 5–7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name*: K1. 2. 4. 6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 M5 पराशर-गीता; K7 D4. 5. 9 पराशरगीतासु धर्मप्रसिद्धिः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B7 Ds1 T1 G1. 3 118; Dn1 M5 120; Dn4 Ds2 119; D8 1014 (sic); T2 131; G2 130; M1. 6. 7 117. — *Śloka no.*: Da3. a4 Dn1. n4 D8 31.

284

☞ This adhy. is missing in Ś1 D6 G6 (cf. v. l. 12. 274. 13; 283. 15; 259. 1).

1 a) D5. 7 धर्मं एवंविधस्तात. —b) G2 गृहस्तस्य. G1 -विधिर्वि... —c) D7 ततो (for तपो-). K6 -विधिस्; Dn4 (for -विधिं). K7 नु; T G1. 3 च (for तु). K7 Dn4 विग... वक्ष्यामि. —d) K1. 2 तं (for तन्). दितः (for °दतः).

2 a) K7 Bo Da4 Dn1. n4 D2. 3. 8 च; B8 (marg. as in text) D4. 5. 9 M1. 5–7 [इ]ह (for हि). G1

सङ्गागतं नरश्रेष्ठ भावैस्तामसराजसैः ॥ २
गृहाण्याश्रित्य गावश्च क्षेत्राणि च धनानि च ।
दाराः पुत्राश्च भृत्याश्च भवन्तीह नरस्य वै ॥ ३
एवं तस्य प्रवृत्तस्य नित्यमेवानुपश्यतः ।
रागद्वेषौ विवर्धेते ह्यनित्यत्वमपश्यतः ॥ ४
रागद्वेषाभिभूतं च नरं द्रव्यवशानुगम् ।
मोहजाता रतिर्नाम समुपैति नराधिप ॥ ५
कृतार्थो भोगतो भूत्वा स वै रतिपरायणः ।
लाभं ग्राम्यसुखादन्यं रतितो नानुपश्यति ॥ ६
ततो लोभाभिभूतात्मा सङ्गाद्वर्धयते जनम् ।
पुष्ट्यर्थं चैव तस्येह जनस्यार्थं चिकीर्षति ॥ ७
स जानन्नपि चाकार्यमर्थार्थं सेवते नरः ।
बालस्नेहपरीतात्मा तत्क्षयाच्चानुतप्यते ॥ ८
ततो मानेन संपन्नो रक्षन्नात्मपराजयम् ।
करोति येन भोगी स्यामिति तस्माद्विनश्यति ॥ ९
तपो हि बुद्धियुक्तानां शाश्वतं ब्रह्मदर्शनम् ।

C. 12. 10831
B. 12. 296 (5). 10
K. 12. 301. 10

गृहस्थस्य. — b) D4. 9 समत्वं (for ममत्वं). K7 D4. 9 G1 नाभिजायते (for नाम जा°). — c) K6 Ds1. s2 (by corr. as in text, *sec. m.*) Dn4 D3 समागतं; D5 समागतं (for सङ्गा°). D9 om. (hapl.) from श्रेष्ठ up to नर (in 3d). — d) K1. 2. 4. 6 B0 Dn1. n4 Ds D2. 8. 8 भावै राजसतामसैः.

3 D9 om. up to नर (cf. v. l. 2). — a) K1. 2. 4 B9 Da3 D4. 5. 7 T1 गृहानाश्रित्य. G1 भावश्च (for गावश्च). — b) Da3 विविधानि (for च धनानि). — c) G1. 3 प्रजाश्च (for पुत्राश्च). D6 दारा भृत्याश्च पुत्राश्च; T1 दारान्भृत्यांश्च पुत्रांश्च. — d) B8 (marg.) हि (for [इ]ह). K2 न तस्य (for नरस्य).

4 a) B8 (marg.) -भूत- (for तस्य). — b) K6 पश्यत (for -पश्यतः). — K1. 2. 4 T2 G1 om. (hapl.) 4cd. — c) D5. 7 -द्वेषे; G2 -द्वेषेण (hypermetric) (for -द्वेषौ). Dn1 विवर्धंते; D4 °र्धेत; D5. 7 T1 G3 M1. 5–7 प्रवर्धेते (for विव°). — d) K6 अपश्यत (for °श्यतः). B6. 8 ह्यनित्यमनुपश्यतः; B9 °त्यत्वमनुपश्यतः (hypermetric).

5 a) T2 -भूतश्च; G1 -भूतस्य (for -भूतं च). — b) Da4 -वशानुगः (for -वशानुगम्). T2 नरेंद्रे ह्यवशानुगं. — c) Dn4 -जात- (for -जाता).

6 a) K4 भोगितो. K6 B0. 6–9 कृ(B0. 6. 8 [marg.]. 9 र)त्यर्थं भोगिनां (B0. 6 °नं) त्यक्त्वा; K7 Ds1 D2. 8 (marg.). 8 रत्यर्थं भोगिनस्त्य(K7 °नोस्त्य)क्त्वा; V1 Dn1. n4 Ds2 D3. 5. 7 Cn कृता(V1 °त्य)र्थं भोगिनं मत्वा (D5. 7 त्यक्त्वा); Da3. a4 D4. 9 G2 M1. 5–7 Ca रत्यर्थे (Da3 हत्यर्थे [sic]; D4. 9 कृत्यार्थं; Ca ह्रत्यर्थं) भोगिनो- त्यक्त्वा; T G1 कृतार्थंभागितां (G1 °तं) त्यक्त्वा; G3 रत्यर्थं च धनं त्यक्त्वा. ❀ Ca : भोगिनोत्यक्त्वा, ईश्वरान् सत्यक्त्वा, सेवित्वा । ❀ — c) K1. 2. 4 V1 B8 (marg. as in text) लोभाद्; T2 लाभ- (for लाभं). K7 D4. 9 प्राप्य; G2 ग्रास- (for ग्राम्य-). K1 V1 B8 (marg. as in text) अन्यद् (for अन्यं). — d) D5. 7 रं(D5 र)जितो (for रतितो). Da3. a4 नात्र; D7 जातु (for नानु-).

7 b) K2 संवाद् (for सङ्गाद्). K7 D4. 9 संगाद्वा- रयते ध(D4 ज)नं; D5. 7 संगाद्वा जायते नरः. — c) K1. 2 V1 चापि; B8 चेह (for चैव). K1. 2. 6 B6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da4 D5. 7 तस्यैव; Dn4 तस्येव (for तस्येह). K7 D4. 9 पुष्ट्यर्थं तु ततस्तस्य; Ds °र्थं तस्य चैवेह. — d) Cn (gloss : विक्षिपति, वृद्ध्यर्थं कुसीदव्यापारं करोति) विकीर्षति (for चिकी°).

8 a) D5. 7 T1 G1. 3 संजानन् (for स जानन्). B8 (marg.) चाल्पार्थम्; Ds2 D5. 7 वाकार्यम् (for चाका°). — b) K4 अथार्थं; B8 D5. 7 अर्थार्थी; B8 (marg.) अकार्यं (for अर्थार्थं). G2 M1. 5–7 पुनः (for नरः). — c) B8 Dn1. n4 D3 वालः; M1. 5–7 बाले (for बाल-). — d) D4. 9 -तप्यति (for -तप्यते). K1. 2. 4 तत्क्षयांश्चा- नुपश्यति.

9 a) K1. 4 संसक्तो; K2 °युक्तो; K7 D4. 9 T G1–3 M1. 5–7 °मतो (for °पन्नो). — b) D5. 7 रक्षत्यात्म- (for रक्षन्नात्म-). B3 (marg.) -पराभवं (for °जयम्). — c) K6 B6. 8 (marg.). 9 Da3. a4 D5. 7 मुच्येयम्; K7 मुच्येरन्न (hypermetric); V1 T भोगी स्याद्; D4. 9 मुच्येन्न (sic) (for भोगी स्याम्).

10 T1 reads 10 after 13ab; T2 after 12ef. — a) Dn1 यथा हि; Dn4 D1 तथा हि; D5. 7 ततो हि; T G1 M1. 5–7 तपसा; G2 तेजो हि; Cp तपो- भिर् (for तपो हि). K4 बुद्धिर्; T1 G1 सिद्धि-; Cp वृद्धि- (for बुद्धि-). B0. 9 Ds D2. 3 (marg. *sec. m.*). 8 तपोवृ(B0 °पोबु-; B9 °तो वृ)द्धिप्रयुक्तानां; B6. 7 Da3. a4 तपोभिर्बुद्धियु°; G3 तपःसंसिद्धियु°. — b)

C. 12. 10831
B. 12. 296[5].10
K. 12 301. 10

अन्विच्छतां शुभं कर्म नराणां त्यजतां सुखम् ॥ १०
स्नेहायतननाशाच्च धननाशाच्च पार्थिव ।
आधिव्याधिप्रतापाच्च निर्वेदमुपगच्छति ॥ ११
निर्वेदादात्मसंबोधः संबोधाच्छास्त्रदर्शनम् ।
शास्त्रार्थदर्शनाद्राजंस्तप एवानुपश्यति ॥ १२
दुर्लभो हि मनुष्येन्द्र नरः प्रत्यवमर्शवान् ।
यो वै प्रियसुखे क्षीणे तपः कर्तुं व्यवस्यति ॥ १३
तपः सर्वगतं तात हीनस्यापि विधीयते ।
जितेन्द्रियस्य दान्तस्य स्वर्गमार्गप्रदेशकम् ॥ १४

प्रजापतिः प्रजाः पूर्वमसृजत्तपसा विभुः ।
क्वचित्क्वचिद्व्रतपरो व्रतान्यास्थाय पार्थिव ॥ १५
आदित्या वसवो रुद्रास्तथैवाग्न्यश्विमारुताः ।
विश्वेदेवास्तथा साध्याः पितरोऽथ मरुद्गणाः ॥ १६
यक्षराक्षसगन्धर्वाः सिद्धाश्चान्ये दिवौकसः ।
संसिद्धास्तपसा तात ये चान्ये स्वर्गवासिनः ॥ १७
ये चादौ ब्रह्मणा सृष्टा ब्राह्मणास्तपसा पुरा ।
ते भावयन्तः पृथिवीं विचरन्ति दिवं तथा ॥ १८
मर्त्यलोके च राजानो ये चान्ये गृहमेधिनः ।

B8 (marg. as in text) धर्म- (for ब्रह्म-). K6 V1 B0. 6. 7. 8 (marg.). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 -वादिनां; K7 D4. 9 -दर्शकं; D7 -दर्पणं (for -दर्शनम्). — c) D4 om. from मं up to वेदम् (in 11d). — d) K7 D9 गुणानां (for नराणां). K1 M1. 5–7 नृ(K1 नृ)-णामभ्य(K1 *sup. lin.* °स्य)सतां (M1 °ता) सुखं; K2 नृणां संत्यज°; V1 G2 नृणां स त्यजतां सुखं (G2 शुभं); B8 (marg. as in text) नराणां व्रजतां शुभं.

11 D4 om. up to वेदम् (cf. v. l. 10). — a) D5. 7 -नाशाय (for -नाशाच्च). — b) D5. 7 -नाशाय (for -नाशाच्च). Dn1 पार्थिवः. — K2 lacuna for 11d.

12 a) Ds1 -संमोहः; G1. 2 -संबोधं; M1. 7 -संबोधाः (for -संबोधः). — b) K1 संबोधाः; K2 सततं (for संबोधात्). K2 G1. 3 आत्म- (for शास्त्र-). — After 12ab, T1 reads 10. T1 G1. 3 om. 12cd. — d) K4 D5. 7 तत (for तप). K4 [अ]न्वपश्यति; M1 [अ]नुतप्यते (for °पश्यति). — After 12, T2 reads 10.

13 a) K4 मनुष्येह (for °ष्येन्द्र). — b) K1. 2 V1 B0. 6. 8. 9 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 3. 8 Cp प्रत्यवमर्षवान्; K4 °मर्षनात्; K6 °दर्शवान्; B7 °सर्गवान्; M1. 7 °मर्श-वाक् (for °मर्शवान्) ❀ Ca : प्रत्यवमर्शः, अनुसंधानादि, तद्वान् ॥ Cn : सारासारविवेकवान् । ❀ — c) D5. 7 वाधीय; Cp वा प्रिय- (for वै प्रिय-). K1. 2. 4 B6. 7 प्रिये; G1 M1 प्रियं (for प्रिय-). B0 खिन्नस्; Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 क्षीणस् (for क्षीणे). — d) D7 ततः (for तपः).

14 a) Da4 ततः (for तपः). D7 T G1. 3 स्वर्ग- (for सर्व-). T1 G1. 3 -फलं (for -गतं). — d) D7 फलं स्वर्ग- (for स्वर्गमार्ग-). K4. 7 B0. 8 (marg. as in text) Ds D2. 4. 5. 7–9 T G1. 3 -प्रदर्शकं (T G1 °कः); V1 -प्रवेशकं; B6 -प्रदेशकः; B9 G2 M1. 5–7 -प्रदेशिकं; Dn1. n4 D8 -प्रवर्तकं (for -प्रदेशकम्).

15 b) K1 तपसः; K6 B7 तु तथा (for तपसा). K1. 2 Da3. a4 M1 प्रभुः; K6 (marg.) विधिः (for विभुः). — c) K1 व्रतपरे; K2 चाप्यपरे; Da3 Dn1 Ds2 D8 ब्रह्मपरो (for व्रत°). — d) G1 व्रतानास्थाय (for व्रतान्या°). Da4 T1 पार्थिवः.

16 a) K1 आदित्यवसो[सवो] रुद्रास. — b) B1 M1. 5–7 [अ]श्व्यग्नि-; Dn1 [अ]ग्न्याश्वि-; Ds1 [अ]ग्न्यश्व; D5. 7 [अ]न्ये(D7 °न्य)श्वि-; D8 [अ]ग्न्यपि; T G3 [अ]प्यग्नि-; G1 *ग्निश्च (for [अ]ग्न्यश्वि-). K6 D5. 7 G1 -मारुतः; K7 D4. 9 -वासवाः; T G3 -मारुतौ (for -मारुताः). — c) K2. 4 संख्याः (for साध्याः).

17 a) G2 -रासह- (sic) (for -राक्षस-). — b) K2 Ds1 D2 तथा; Ds2 (by corr. as in text) साध्याश् (for सिद्धाश्). D4 दिवोकसः; G2 दिवौकजः (for °कसः). K4 ये चान्ये च दिवौकसः. — c) K6 तापसास्; Da3. a4 तपसां (for तपसा). D9 ये ते (for तात). T G1. 3 M1. 5–7 संसिद्धास्तात तपसा.

18 a) G2 om. ये चादौ. K1. 2. 4 T2 ब्राह्मणा; K1 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 ब्राह्मणाः (for ब्रह्मणा). K7 स्रष्टा (for सृष्टा). — b) K1 ब्रह्मणास्; K2 Da4 ब्राह्मणा; K6 V1 B0. 6–9 Da3 Dn1. n4 D3 D2. 3. 8 ब्रह्मणा; K7 ब्राह्मणस् (for °णास्). K2 परा. — c) Da3. a4 भापयंतः; Dn4 D5. 7 G3 भावयंति; G1 °यंतीं (for °यन्तः). — d) K4 विचरंत; G1 संचरंति (for विच°). V1 तथा दिवं (by transp.); D5. 7 यदृच्छया; G2 दिवं यथा.

महाकुलेषु दृश्यन्ते तत्सर्वं तपसः फलम् ॥ १९
कौशिकानि च वस्त्राणि शुभान्याभरणानि च ।
वाहनासनयानानि सर्वं तत्तपसः फलम् ॥ २०
मनोनुकूलाः प्रमदा रूपवत्यः सहस्रशः ।
वासः प्रासादपृष्ठे च तत्सर्वं तपसः फलम् ॥ २१
शयनानि च मुख्यानि भोज्यानि विविधानि च ।
अभिप्रेतानि सर्वाणि भवन्ति कृतकर्मणाम् ॥ २२
नाप्राप्यं तपसा किंचित्त्रैलोक्येऽस्मिन्परंतप ।
उपभोगपरित्यागः फलान्यकृतकर्मणाम् ॥ २३
सुखितो दुःखितो वापि नरो लोभं परित्यजेत् ।
अवेक्ष्य मनसा शास्त्रं बुद्ध्या च नृपसत्तम ॥ २४
असंतोषोऽसुखायैव लोभादिन्द्रियविभ्रमः ।
ततोऽस्य नश्यति प्रज्ञा विद्येवाभ्यासवर्जिता ॥ २५
नष्टप्रज्ञो यदा भवति तदा न्यायं न पश्यति ।
तस्मात्सुखक्षये प्राप्ते पुमानुग्रं तपश्चरेत् ॥ २६
यदिष्टं तत्सुखं प्राहुर्द्वेष्यं दुःखमिहोच्यते । C. 12. 10848 B. 12. 196(S). 27 K. 12. 301. 27

19 ^{b}) G1 ग्रहमेधिनः. — ^{c}) K7 D4. 9 -कुले च (for -कुलेषु).

20 ^{a}) Ds2 (before corr. as in text) D7 T G1. 3 M1. 5-7 कौशेयानि (for कौशिकानि). G2 तु (for च). T G1. 3 वासांसि (for वस्त्राणि). — ^{b}) K2 शुभाणि (for शुभानि). — ^{c}) K1. 2 Da3. a4 Ds2 T G1. 3 वाहनानि च (Ds2 स-); K4 विमानानि च; B8 (marg.) वाहनाशन- (for °सन-). B9 D2. 8 -पानानि; Da3. a4 सर्वाणि (for -यानानि). D5 7 वाहनं शयनं यानं (D5 om. यानं). — ^{d}) K1. 2. 4 B9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7 T1 G3 तत्सर्वं (by transp.). D4 तपः फलं (submetric). — After 20, B6 reads 22.

21 B9 om. (hapl.) 21. — ^{a}) G1 (by corr. as in text) मनोनुकूलयाः. — ^{b}) K2 lacuna; K7 D8. 9 रूपवंत्यः (K7 °त्याः) (for °वत्यः). K7 D4. 9 स्वलंकृताः (for सहस्रशः). — ^{c}) G1 वासं (for वासः). K1. 6 M1. 6 प्रसाद- (for प्रासाद-). K1. 2. 7 B9 D4. 9 G1 -पृष्ठेषु (for -पृष्ठे च). — ^{d}) K7 V1 B8 D4. 9 T2 G1. 2 M1. 5-7 सर्वं तत् (by transp.). K1 तपसा. Da3 om. (hapl.) from फलम् up to तपसा (in 23^a).

22 Da3 om. 22 (cf. v. l. 21); B6 reads 22 after 20. B8 reads 22^{ab} twice. — ^{a}) B8 (first time) कामिकानि च वस्त्राणि. — ^{b}) D4 भाग्यानि (for भोज्यानि). D5 वा (for च). — ^{c}) D5 अतिप्रेतानि. G2 कर्माणि (for सर्वाणि). — ^{d}) K6 V1 B9. 6. 7. 8 (marg. as in text) Da4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 T1 G3 शुभ- (for कृत-). B9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 -कर्मिणां (for -कर्मणाम्).

23 Da3 om. up to तपसा (cf. v. l. 21). — ^{a}) B7 G1 न प्राप्यं (for नाप्राप्यं). K6 V1 B9. 6-9 Da4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 तपसः (for °सा). — ^{b}) K6 त्रैलोके (for त्रैलोक्ये). K4 B9 Da4 Dn1 Ds D2. 3. 8 G1. 3 [s]पि; T च (for ऽस्मिन्). K2 त्रैलोक्ये-प्यभवन्नृपः; Dn4 त्रैलोक्यं पितरं तप (sic). — ^{c}) T G1. 3 (also as in text) -परित्यक्तः (for °त्यागः). — ^{d}) D8 D3 -कर्मिणां (for -कर्मणाम्). K6 D9 T G1 3 फलानां कृतकर्मणां. ❀ Cn: अकृतकर्मणां, कृतकृत्यत्वदीनानामनुत्पन्नतत्त्वज्ञानानां तपसः फलानि उपभोगपरित्यागो, वैराग्यम् । ❀

24 ^{a}) B7 प्रत्वेक्ष्य; Da4 अवेक्ष्यं; Dn4 अवेक्ष (for अवेक्ष्य). B9 अवेक्ष्य मनशास्त्रार्थं (sic). — ^{d}) T2 G1 M1. 5-7 बुद्धा (for बुद्ध्या). T1 नरसत्तम.

25 25^{ab} is damaged in K2. — ^{a}) K4. 6 7 V1 B9. 6. 7 8 (marg.). 9 Da3. a4 Dn1 n4 Ds D2-4. 7-9 [s]-सुखायेति; D5 °खी चेति (for ऽसुखायैव). — ^{b}) Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 -संभ्रमः; Cp (gloss: निरङ्कुशतया सर्वतो धावनम्) -विभ्रमः (as in text). — ^{c}) K2 नरस्य; T1 अतोस्य; G1. 3 ततो हि (for ततोऽस्य). — ^{d}) Dn4 विविधाभ्यास-; D5. 7 विद्या चाभ्यास- (for विद्येवा°). K7 -वर्जिताः. Ds1 विद्याभ्यासविवर्जिता.

26 ^{a}) Hypermetric. K1. 2 यदा भाति; K4. 7 V1 B8 D4. 5. 7. 9 G1 यदा च स्यात्; B9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 यदा तु स्यात्; Da4 lacuna; T1 G3 यद्भवति (for यदा भवति). — ^{b}) K1 न्याये; K7 D4 न्याय्यं (for न्यायं). G2 अपश्यति (for न प°). — ^{d}) K4 Da3 उग्र- (for उग्रं).

27 27^{ab} is damaged in K2. — ^{a}) T1 इष्टं; T2 उग्रं (for इष्टं). — ^{b}) K7 G1 द्वेष्यो; Da4 द्वेष्य-; Dn4 द्वेष्य- (for द्वेष्यं). B9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 [इ]-ष्यते (for [उ]च्यते). — ^{d}) K1. 3. 4. 7 V1 D4. 5. 7. 9 पश्य(D9 °श्ये.त; T G1. 3 पश्य(T2 °श्यं)ति (for पश्यस्व). M1. 5-7 यादवः.

C. 12. 10848
B. 12. 296(5). 27
K. 12. 301. 27

कृताकृतस्य तपसः फलं पश्यस्व यादृशम् ॥ २७
नित्यं भद्राणि पश्यन्ति विषयांश्चोपभुञ्जते ।
प्राकाश्यं चैव गच्छन्ति कृत्वा निष्कल्मषं तपः ॥ २८
अप्रियाण्यवमानांश्च दुःखं बहुविधात्मकम् ।
फलार्थी सत्पथत्यक्तः प्राप्नोति विषयात्मकम् ॥ २९
धर्मे तपसि दाने च विचिकित्सास्य जायते ।
स कृत्वा पापकान्येव निरयं प्रतिपद्यते ॥ ३०
सुखे तु वर्तमानो वै दुःखे वापि नरोत्तम ।
स्ववृत्ताद्यो न चलति शास्त्रचक्षुः स मानवः ॥ ३१
इषुप्रपातमात्रं हि स्पर्शयोगे रतिः स्मृता ।
रसने दर्शने घ्राणे श्रवणे च विशां पते ॥ ३२
ततोऽस्य जायते तीव्रा वेदना तत्क्षयात्पुनः ।
बुधा येन प्रशंसन्ति मोक्षं सुखमनुत्तमम् ॥ ३३
ततः फलार्थं चरति भवन्ति ज्यायसो गुणाः ।
धर्मवृत्त्या च सततं कामार्थाभ्यां न हीयते ॥ ३४
अप्रयत्नागताः सेव्या गृहस्थैर्विषयाः सदा ।
प्रयत्नेनोपगम्यश्च स्वधर्म इति मे मतिः ॥ ३५
मानिनां कुलजातानां नित्यं शास्त्रार्थचक्षुषाम् ।

---

28 a) K4 पश्यंत. — b) Ds1 -भुज्यते (for -भुञ्जते). — G1 om. 28c–30d. — c) K1 प्राकास्यं; K2 प्राकास्यं; D7 T1 प्रकाश्यं; G2 प्राकाशं; Cn (gloss: विख्याततां) प्राकाश्यं (as in text).

29 G1 om. 29 (cf. v. l. 28). — a) T1 अप्रियं हि (for °याणि). K2 अवसानांश्च; K7 D4. 9 T G3 अवमानं च; Dn4 °मानाश्च (for °मानांश्च). K1 अप्रियान्यद्गमानाश्च (sic). — Da3. a4 D7 om. (hapl.) 29cd. — c) G2 फलानि (for फलार्थी). K6 सत्पथे; B8 M7 सत्पथं; D8 सत्पथा; T1 सत्फल- (for सत्पथ-). Dn1. n4 D8 T2 फलार्थी तत्फलं (Dn4 T2 सत्फलं; D8 सत्पथं) त्यक्त्वा. — d) K1. 2. 4. 6. 7 D3. 4 G2 विषयात्मकः; T1 °त्मभिः (for °त्मकम्).

30 b) K6 B6. 7. 8 (marg.). 9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D3. 8 Cn (gloss: अविहितकार्यचिकीर्षा) Cpp विधित्सा च; V1 धिद्दिकित्सा (sic); D2 विधिधित्सा च (hypermetric) (for विचिकित्सा). — c) K4. 6 B0. 6. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds1 D2. 3. 8 एवं (for एव).

31 a) B8 (marg.) सुखे वा; Ds2 सुखेति; D3 T1 G1. 3 सुखेपि; D5. 7 सुखेन (for सुखे तु). K2 D5. 7 [ऽ]पि; G2 वा (for वै). — b) V1 B6 Da3. a4 G2 चापि; D5. 7 न च; T G1. 3 [ऽ]पि च (for वापि). K7 D9 T1 नरोत्तमः. — c) K4 B0. 6 Dn1. n4 D8 D2. 8 G1. 2 सु-; G3 स (for स्व-). K6 V1 B0. 6–9 Da3. a4 G3 -वृत्या (for -वृत्ताद्). K6 V1 B0. 6 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 G2 M1. 5–7 चलते.

32 a) G1 इक्षु-; M1 इष्टु- (sic) (for इषु-). B8 (marg.). 9 -प्रस्थान-; Da4 -प्रताप- (for -प्रपात-). K1. 6 B9 (marg.) Da3. a4 Ca -मात्रे; K2 D5. 7 G3 -मात्रा (for -मात्रं). ❀ Ca: इषुप्रपातमात्रे, अत्यल्पकाले । ❀ — b) K1. 2. 4 B8 -योग- (for -योगे). K6 G1 स्मृताः; Da4 सृताः; Ds1 D2. 8 स्पृहा; M1. 5–7 स्मृतः (for स्मृता). — d) M5. 7 [ऽ]पि (for च).

33 b) B0 तत्प्रियात् (for तत्क्ष°). D4 om. from पुनः up to ज्याय (in 34b). — c) B0. 8 (marg. as in text) Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 Cn (Cnp as in text) अबुधा न (for बुधा येन). K7 D9 तं न; D5. 7 तेन (for येन). — d) K7 भोक्तुं (for मोक्षं).

34 D4 om. up to ज्याय (cf. v. l. 33). — a) K2. 6. 7 D9 T2 G3 M7 तपः (for ततः). K7 D9 फलात्तु; T1 फलोत्थाः; T2 G1 फलार्थाः; G3 फलार्थः (for फलार्थं). K6 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D3. 5. 7. 9 T2 G1–3 सर्वस्य; T1 सर्वेभ्यो; Ca चरतः (for चरति). — b) B6. 9 Da3. a4 G2 M1. 5–7 भवति (for भवन्ति). K4 ज्यायसा; V1 M1. 5–7 Ca. p (both, gloss: अधमस्य) [अ]ज्यायसो; B0. 7 Dn1. n4 Ds1 s2 (before corr. as in text) D2. 3. 8 ज्यायसे; Da4 ज्यायशो; D5. 7 [अ]तिशया (D7 °यो) (for ज्यायसो). K4. 7 B6. 9 Da3. a4 D3 G2 M1. 6. 7 गुणः (for गुणाः). — c) V1 B3 T1 G1 M7 -वृद्ध्या (for -वृत्त्या). K1. 2. 4. 7 (marg.) D4. 5. 7. 9 G2 हि (for च).

35 a) K6 सर्वा (for सेव्या). ❀ Cn: अप्रयत्नागताः, प्रारब्धकर्मोपस्थापिताः । ❀ — b) K6 G1 ग्रहस्थैर्; D3 D4. 9 V1 तथा (for सदा). — c) K1. 2. 4. 7 T1 G3 -संगम्य (for -गम्यश्च). Dn4 प्रयत्नैर्नोपनीयश्च; — d) Dn4 प्रयत्ने नापि कर्तव्यः; G1 अप्रयत्नोपभोग्याश्च. G1 स्वधर्मा (for ह्यधर्मे; D8 स्वभाव; D5. 7 धर्मश्च; स्वधर्मे). D5. 7 नो (for मे).

36 b) K7 नित्य- (for नित्यं). K1. 2. 4 -सेविना।

धर्मक्रियावियुक्तानामशक्त्या संवृतात्मनाम् ॥ ३६
क्रियमाणं यदा कर्म नाशं गच्छति मानुषम् ।
तेषां नान्यदृते लोके तपसः कर्म विद्यते ॥ ३७
सर्वात्मना तु कुर्वीत गृहस्थः कर्मनिश्चयम् ।
दाक्ष्येण हव्यकव्यार्थं स्वधर्मं विचरेन्नृप ॥ ३८
यथा नदीनदाः सर्वे सागरे यान्ति संस्थितिम् ।
एवमाश्रमिणः सर्वे गृहस्थे यान्ति संस्थितिम् ॥ ३९

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि चतुरशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८४ ॥

२८५

जनक उवाच ।
वर्णो विशेषवर्णानां महर्षे केन जायते ।
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं तद्ब्रूहि वदतां वर ॥ १
यदेतज्जायतेऽपत्यं स एवायमिति श्रुतिः ।

C.12.10862
B.12.297(6).2
K.12.302.2

Da4 -मानुषां (for -चक्षुषाम्). — c) K6 V1 Bo. 6. 7. 9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 क्रियाधर्मविमु(V1 B6 Dn1. n4 Ds 'यु)क्तानाम्; B8 Da3. a4 D5. 7 G2. 3 M7 धर्मक्रियाविमु- (D5. 7 M7 °भियु·; G2. 3 °नियु)क्तानाम्. — d) K1 अशक्त्यां; Dn1 T2 अशक्या; Dn4 अशक्ता; G1 शंक्यानां; G2 अशक्यं; G3 शक्तानां; M1. 5. 7 नाशक्यं; M6 नाशंक्यं; Cv असन्यं (for अशक्त्या). ❀ Cn: संवृतात्मनाम्, मूढमनसाम् ॥ Cv: सम्यग्वृतः वशीकृतः आत्मा चित्तं येषां ते । ❀

37 a) K1. 2. 4. 7 Ds1 क्रियमानं; Da3. a4 ह्रियमाणं (for क्रिय°). B8 (marg.) यथा (for यदा). — b) Da3. a4 T2 गच्छंति. — c) Da4 नान्यकृते; D6 नान्यरतं; D7 नान्यकृतं (for नान्यदृते). — d) G3 दृश्यते (for विद्यते).

38 a) D8 स्वत्वात्मना (for सर्वा°). Dn4 Ds2 D4. 7 G3 [अ]नु·; Ds1 न (for तु). K6 कुर्वंति (for कुर्वीत). — D8 om. (hapl.) 38b–39c. — b) K1 गृहस्थाः (for °स्थः). M1. 5–7 धर्म· (for कर्म·). Ds1 om. from निश्चयम् up to श्रमिणः (in 39c). — c) V1 B7. 8 Dn4 दाक्षेण. — d) K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D2–5. 7. 9 T G1. 3 स्वधर्मे. K4 विविचेन्; V1 Bo. 6. 8. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 5. 7 G2 M1. 5–7 विचरन्; T2 हि चरेन् (for विचरेन्).

39 = Manu. 6. 90; (var.) Vasiṣṭha Smṛti 8. 15. Ds1 om. up to श्रमिणः; D8 om. 39abc (for both, cf. v. l. 38). — a) K6 सर्वं (for सर्वे). — b) K1. 4. 6 Da4 T2 M1. 7 संस्थितं. — B9 om. (hapl.) 39cd. — c) T1 G1. 3 तथैवाश्रमिणः सर्वे. — d) K1 T2 M1. 7 संस्थितं; B7 संस्थितिः (for संस्थितिम्).

Colophon. Ś1 D6 G6 missing: K3. 5 B1–5 Da1. a2 Dn2. n3 D1 G4. 5 M2–4 absent. — *Sub-parvan:* K1. 2. 4. 6. 7 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–5. 7–9 T G1–3 M1. 5–7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name:* K1. 2. 4. 6 V1 Bo. 6. 8. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8. 9 M1. 6 पराश(K6 Da4 °स)रगीता; K7 D4. 5. 9 M5. 7 पराशरगीतासु तपःप्रशंसा (M5. 7 °शंसनं). (D4 °स)रगीतासु तपःप्रशंसा (M5. 7 °शंसनं). — *Adhy. no.* (figures, words or both): B7 116; Dn1 121; Dn4 Ds2 (marg. *sec. m.*) M5 120; D3 1015 (sic); T1 G1. 3 119; T2 132; G2 135; M1. 6. 7 118 (M7 18). — *Śloka no.:* Da4 39; Dn4 40.

285

☞ This adhy. is missing in Ś1 D6 G6 (cf. v. l. 12. 274. 13; 283. 15; 259. 1.).

1 a) Da4 G2 M1. 5–7 वर्णे; D3 (by corr.). 7 वर्णा (for वर्णो). Ds2 (by corr.) T G1–3 M1. 5–7 विशेषो (for विशेष-). K6 B5. 7. 8 (marg.) Da3. a4 -धर्माणां (B7 °नां) (for -वर्णानां). — c) K3 V1 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 ज्ञातुं (for श्रोतुं). — d) Da4 वरं (for वर).

2 a) K1. 2. 4 यदस्य; G2 य एतज् (for यदेतज्). D3 ज्ञायते (for जायते). K6. 7 V1 B5 (marg. as in text). 7 D4. 5. 7. 9 सत्यं (for ऽपत्यं). — b) Dn4

C. 12. 10862
B. 12. 297. 6). 2
K. 12. 307. 2

कथं ब्राह्मणतो जातो विशेषग्रहणं गतः ॥ २

परशर उवाच ।

एवमेतन्महाराज येन जातः स एव सः ।
तपसस्त्वपकर्षेण जातिग्रहणतां गतः ॥ ३
सुक्षेत्राच्च सुबीजाच्च पुण्यो भवति संभवः ।
अतोऽन्यतरतो हीनादवरो नाम जायते ॥ ४
वक्त्राद्भुजाभ्यामूरुभ्यां पद्भ्यां चैवाथ जज्ञिरे ।
सृजतः प्रजापतेर्लोकानिति धर्मविदो विदुः ॥ ५
मुखजा ब्राह्मणास्तात बाहुजाः क्षत्रबन्धवः ।
ऊरुजा धनिनो राजन्पादजाः परिचारकाः ॥ ६
चतुर्णामेव वर्णानामागमः पुरुषर्षभ ।
अतोऽन्ये त्वतिरिक्ता ये ते वै संकरजाः स्मृताः ॥ ७
क्षत्रजातिरथाम्बष्ठा उग्रा वैदेहकास्तथा ।
श्वपाकाः पुल्कसाः स्तेना निषादाः सूतमागधाः ॥ ८
आयोगाः करणा व्रात्याश्चण्डालाश्च नराधिप ।
एते चतुर्भ्यो वर्णेभ्यो जायन्ते वै परस्परम् ॥ ९

जनक उवाच ।

ब्रह्मणैकेन जातानां नानात्वं गोत्रतः कथम् ।

[अ]हम् (for [अ]यम्). — c) $K_{1.2}$ कथं हि (K_2 वा) ब्राह्मणो जातो.

3 c) $M_{1.5-7}$ तपसस्तु प्रकर्षेण.

4 a) K_1 स्वक्षेत्रश्च; K_2 $D_{5.7}$ सुक्षेत्रश्च; K_6 स्वक्षत्राच्च; D_{s1} D_8 स्वक्षे° (for सुक्षे°). $K_{1.2.4}$ $D_{5.7}$ सुबीजश्च; D_{s1} D_8 स्वबीजाच्च (for सुबी°). — b) T_2 पुंसो; G_3 पुण्ये (for पुण्यो). — c) K_6 V_1 $G_{2.3}$ ततो (for अतो). — d) B_{6-9} $D_{a3.a4}$ G_1 अधरो; G_2 अपरो (for अवरो). G_2 न स्म (for नाम).

5 b) M_1 [अ]भिजज्ञिरे (for [अ]थ ज°). — c) Hypermetric. T_2 सृष्टिः (for सृजतः). K_7 D_9 ब्राह्मणो (for प्रजापतेर्). $B_{6.8}$ (marg. as in text).$_9$ $D_{a3.a4}$ लोका; T $G_{1.3}$ अंगाद् (for लोकान्).

6 a) $K_{1.2}$ मुखतो (for मुखजा). K_2 ब्राह्मणो. K_1 जातौ; K_2 जाता; $D_{5.7}$ तत्र; T_1 $G_{1.3}$ तावद् (for तात). — b) $K_{1.2.4}$ बाहुभ्यां (for बाहुजाः). T G_3 $M_{1.5-7}$ क्षत्रबांधवाः (for °बन्धवः). K_6 B_7 $D_{a3.a4}$ $D_{n1.n4}$ D_8 $D_{2.3.8}$ G_2 बाहुजाः क्षत्रियाः स्मृताः; B_8 क्षत्रिया बाहुजाः स्मृताः. — c) K_1 तरुजा; $K_{6.7}$ D_{a4} D_{n4} उरुजा; D_{s1} उरूजा (for ऊरुजा). B_6 च विशो; T_2 G_1 $M_{1.5-7}$ वणिजो (for धनिनो). — d) $M_{1.5.7}$ पादकाः (M_5 °तः) (for पादजाः). K_2 $B_{0.6.8}$ D_{s2} D_8 T G_8 परिचारिकाः; D_4 °वारकाः; $D_{5.7}$ शूद्रयोनयः (for परिचारकाः).

7 a) $K_{1.2.4}$ इति; B_8 (marg.) अपि (for एव). — b) ❀ C_s : आगमः, उत्पत्तिः । ❀ — c) D_4 corrupt. K_1 $G_{1.8}$ व्यतिरिक्ता; T_1 चाति° (for त्वति°). — d) K_2 G_2 संकारजाः; T_1 $G_{1.3}$ संकीर्णजाः (for संकरजाः). $G_{1.3}$ मताः (for स्मृताः).

8 a) D_{a4} $D_{n1.n4}$ $D_{2.8}$ क्षत्रियातिर्; G_1 क्षेत्रजातिर् (for क्षत्र°). $D_{a3.a4}$ अथोंबष्ठा (for अथाम्बष्ठा). $K_{1.4}$ क्षत्रजातिरथाः सृष्टा. ❀ C_s : क्षत्रजातिरिति मूर्धाभिषिक्तः, ब्राह्मणस्य राज्ञ्यामुत्पन्नः । तथा च वैजयन्ती (Oppert, pp. 72–76) — सवर्णं ब्राह्मणाद्राज्ञी सूते मूर्धावसिक्तकम् । वैश्याम्बष्ठं निषादं तु शूद्रा पारशवश्च सः ॥ वैश्याद्वैदेहकं विप्रा क्षत्रकन्या तु मागधम् । सूतं विप्रा नृपाद्वैश्या माहिष्यं उग्रनश्च सः ॥ चण्डालं ब्राह्मणी शूद्रात्क्षत्रियात्पारधेनुकम् । वैणवं सैव चौर्येण वैश्याच्चायोगवं तथा ॥ विप्रा नापितमम्बष्ठादसिन्क्षारि श्वपाकवाक् । श्वपचश्चैव चण्डालाच्चर्मकञ्चुकजीवनम् । रथकारं तु माहिष्यात्करणी महिषस्यकम् । पुष्कराच्चैव चण्डालात्किरातं पलगण्डुकम् ॥ इत्यादि द्रष्टव्यम् । ❀ — b) T_1 $G_{1.3}$ इतिः C_s (gloss : परशवः) उग्रा (as in text). K_7 V_1 D_{s1} $D_{4.9}$ G_2 वैदेहिकास. $K_{1.2}$ स्मृताः (for तथा). — c) K_1 श्वपाकः; K_2 श्वापकाः (for श्वपाकाः). K_2 पुल्कसः; K_6 पुक्कसाः; K_7 $D_{4.5}$ पुष्कसाः; V_1 पुष्कशाः; $B_{0.6.7.9}$ D_{s1} पुक्कशाः; B_8 पुल्कशाः; D_9 पुष्फसाः (for पुल्कसाः). K_3 स्तेन· (for स्तेना). — d) G_1 निषधाः (for निषादाः).

9 a) $K_{4.6}$ V_1 $B_{0.6-9}$ $D_{a3.a4}$ $D_{n1.n4}$ D_8 $D_{3.7.8}$ T_2 अयोगाः; D_4 अयागाः; D_5 अयोप· (for आयोगाः). $K_{1.2}$ T_1 $M_{1.7}$ कारणा; D_7 $G_{1.3}$ केरला; M_6 कर्मणा (for करणा). — b) $K_{6.7}$ V_1 $B_{6.7.9}$ $D_{a3.a4}$ D_8 $D_{2-5.7.8}$ चांडालाश्च. $K_{1.2.4}$ नराधमाः; D_4 °धिपः (for °धिप). — d) K_6 V_1 $B_{0.6-8}$ $D_{a3.a4}$ D_{n1} D_8 $D_{2.3.8}$ परस्परात् (D_2 °राः).

10 a) D_{s1} D_5 T_2 G_2 Cnp ब्राह्मणा (for ब्र°). $K_{1.2.4}$ $M_{1.5-7}$ ब्राह्मणैः केन जातानां. — b) $K_{1.2.4}$ B_8 गोत्रता (for गोत्रतः). D_5 स्मृतः; D_9 स्मृतं; G_2 पद्मः (for कथम्). — cd) K_7 B_8 D_4 T $G_{1.3}$ बहूनीमानि; $D_{5.7}$ °नि B_8 (marg.) D_{n4} °निह हि; D_{s2} °नीहेह;

बहूनीह हि लोके वै गोत्राणि मुनिसत्तम ॥ १०
यत्र तत्र कथं जाताः स्वयोनिं मुनयो गताः ।
शूद्रयोनौ समुत्पन्ना वियोनौ च तथापरे ॥ ११

पराशर उवाच ।

राजन्नैतद्भवेद्ग्राह्यमपकृष्टेन जन्मना ।
महात्मनां समुत्पत्तिस्तपसा भावितात्मनाम् ॥ १२
उत्पाद्य पुत्रान्मुनयो नृपते यत्र तत्र ह ।
स्वेनैव तपसा तेषामृषित्वं विदधुः पुनः ॥ १३
पितामहश्च मे पूर्वमृश्यशृङ्गश्च काश्यपः ।
वटस्ताण्ड्यः कृपश्चैव कक्षीवान्कमठादयः ॥ १४
यवक्रीतश्च नृपते द्रोणश्च वदतां वरः ।
आयुर्मतङ्गो दत्तश्च द्रुपदो मत्स्य एव च ॥ १५
एते स्वां प्रकृतिं प्राप्ता वैदेह तपसोऽऽश्रयात् ।
प्रतिष्ठिता वेदविदो दमे तपसि चैव हि ॥ १६
मूलगोत्राणि चत्वारि समुत्पन्नानि पार्थिव ।
अङ्गिराः कश्यपश्चैव वसिष्ठो भृगुरेव च ॥ १७
कर्मतोऽन्यानि गोत्राणि समुत्पन्नानि पार्थिव ।
नामधेयानि तपसा तानि च ग्रहणं सताम् ॥ १८

C. 12. 10878
B. 12. 297(6). 18
K. 12. 302. 18

नाम; D9 बहुनामानि; G2 बहूनि खलु (for °नीह हि). K1. 2. 4 transp. लोके वै and गोत्राणि. B8 (marg. as in text) T1 G1. 3 [ऽ]स्मिन् (for वै). Da4 D8 मुनिसत्तमः.

11 a) D4 lacuna; D5. 7 यत्र (for तत्र). ❀ Ca. p: यत्र तत्रेति, अनियतयोनौ । ❀ — b) K1. 2. 4 सुगोत्रं; K6 स्वैयोनिं (sic); Da4 स्वयोनि-; G2 सुयोनिं (for स्व°). K7 यथा; B9 गतः (for गताः). — c) B0. 6–9 Da3 Dn1. n4 D5 D2. 3. 8 शुद्धयोनौ; Da4 शुद्धं योनौ (for शूद्रयोनौ). K1 समुत्पन्नान्; M1 °त्पन्नौ. — d) K1 नियोनौ (for वि°). Dn4 वा (for च). ❀ Cs: वियोनौ, योन्यभावे कलशादौ । ❀

12 a) K1. 2. 6 B6–8 D3. 4 T1 G1. 2 M7 एतद् (for नैं). K6. 7 D4. 9 गुह्यम् (for ग्राह्यम्). — b) K1. 2. 4 क्लिकृष्टेन; K7 D4. 9 अव° (for अप°). V1 कर्मणा (for जन्मना). — c) K1. 6 महात्मानं (for °त्मनां). D5. 7 समुत्पत्ति. — d) G1 भावितात्मनः.

13 ab) K1. 2. 4 transp. मुनयो and नृपते. Ds2 D8 जायेते (for नृपते). K1 हि; T1 वा; G1. 3 ते (for ह). — c) Dn4 त्वेनैव; Ds1 स्वे स्वेनैव (hypermetric); T2 तेनैव (for स्वेनैव).

14 a) G2 corrupt. Ds D8 च वै; D2 चैव (for च मे). ❀ Cs: पितामहः वसिष्ठो वरुणरेतसा कुम्भे जातः । ❀ — b) K1. 2. 4. 6. 7 B0. 6–8 Da3 Dn1. n4. Ds1 D2. 4. 8 ऋष्यशृंगश्च; D9 ऋक्ष° (sic); G1 ऋश्या° (sic) (for ऋश्य°). K6 D5. 7 कश्यपः; G1 कश्यपं. — c) K4 वरस; K6 वद्दु-; K7 B7 वठस; B0. 6. 8 (marg.). 9 Ds D3 बहुस; B8 (also marg.) पठस; Da3. a4 वट-; Dn1 वेदस; Dn4 बहुस; D2. 8 बटुस; D7 वचश्च; T1 G1 वसुस; T2 मनुस; G2 पटस; G3 वस्तुस; M1. 5–7 वटुर् (for वटस्). K1 तड्यः; K2 तुंड्यः; K4 तंड्य-; Dn4 तांद्यः; Ds1 तांड्यः; D4 तांड्य-; D5 चाघः; D7 चाद्याः; G2 तंड्यः; M1. 5–7 यास्काः (for ताण्ड्यः). — d) K1 V1 कांक्षीवत्-; K2 कार्पावत्-; K4 B0. 6–8 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 3. 8 काक्षीवत्-; K7 कांक्षीवान्; B9 D4. 9 काक्षीवान्; D5 कश्यपः; G2 M1. 5–7 कक्षीवत्- (for कक्षीवान्). K1. 2. 4 कवचादयः; Dn4 कर्मवा°; T G1–3 M1. 5–7 कवषा° (for कमठा°).

15 D5. 7 om. 15ab. — a) D9 -क्रीवश्च (for -क्रीतश्च). — b) K1. 2. 4 ददतां (for वदतां). T1 M1. 5–7 वर (for वरः). — c) D2 मतंगो (sic); D4 मतंगा (for मतङ्गो). K6 मत्तश्च; K7 Ds1 D2. 4. 8. 9 दक्षश्च; V1 दांतश्च; D5. 7 मंतुश्च (for दत्तश्च). — d) K2 द्रुपदो; Dn1. n4 D3. 8 द्रुमदो; D4 द्रुपदा (for द्रुपदो). K7 दक्ष; V1 B0. 9 Dn1. n4 D5 D2. 3. 8 मात्स्य (for मत्स्य).

16 a) K6 B7 D5 एतेषां (for एते स्वां). — b) K2 D4 वेदेह (sic); B7 विदेह (for वैदेह). Ds1 D2. 8 B6 T2 [ऽऽ]श्रमात्; (by corr.) तपसा (for तपसो). — d) T1 [ऽ]ग्रहात्; M1. 5–7 बलात् (for ऽऽश्रयात्). — d) K7 V1 B8 D4. 5. 7. 9 G1 M1. 5–7 ह; G3 च (for हि). K6 B0. 6. 7. 8 (marg.). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 हि). दमेन तपसैव ह (B0. 6 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 हि).

17 b) T2 G1 भारत (for पार्थिव). — K2 D4. 7 G2. 3 om. (hapl.) 17c–18b. — c) K6 V1 B0 Dn4 D8. 5 T G1 M1. 5–7 काश्यपश्च. — d) K6. 7 B6. 8 वशिष्ठो (for वसिष्ठो).

18 K2 D4. 7 G2. 3 om. 18ab (cf. v. l. 17). — d) K2 B8 (marg.) यानि; G1. 3 नाम (for तानि).

जनक उवाच ।

विशेषधर्मान्वर्णानां प्रब्रूहि भगवन्मम ।
तथा सामान्यधर्मांश्च सर्वत्र कुशलो ह्यसि ॥ १९

पराशर उवाच ।

प्रतिग्रहो याजनं च तथैवाध्यापनं नृप ।
विशेषधर्मो विप्राणां रक्षा क्षत्रस्य शोभना ॥ २०
कृषिश्च पाशुपाल्यं च वाणिज्यं च विशामपि ।
द्विजानां परिचर्या च शूद्रकर्म नराधिप ॥ २१
विशेषधर्मा नृपते वर्णानां परिकीर्तिताः ।
धर्मान्साधारणांस्तात विस्तरेण शृणुष्व मे ॥ २२
आनृशंस्यमहिंसा चाप्रमादः संविभागिता ।
श्राद्धकर्मातिथेयं च सत्यमक्रोध एव च ॥ २३
स्वेषु दारेषु संतोषः शौचं नित्यानसूयता ।
आत्मज्ञानं तितिक्षा च धर्माः साधारणा नृप ॥ २४
ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्यास्त्रयो वर्णा द्विजातयः ।
अत्र तेषामधीकारो धर्मेषु द्विपदां वर ॥ २५
विकर्मावस्थिता वर्णाः पतन्ति नृपते त्रयः ।
उन्नमन्ति यथासन्तमाश्रित्येह स्वकर्मसु ॥ २६

निग्रहणं (for च ग्र°). G2 सत्तम (hypermetric) (for सताम्). ❀ Cv: ग्रहणं सतां, प्राप्तानीत्यर्थः । ❀

19 G2 om. the ref. — a) D5.7 विशेषधर्मं (for °धर्मान्). — b) Ds1 प्रजा ब्रूहि (hypermetric) (for प्रब्रूहि). B3 (marg.) वदतां वर (for भगवन्मम). — c) B0.8 Dn1.n4 D8 D2.3.8 ततः; B6 damaged (for तथा). Ds1 -धर्मंश्च; D9 -धर्माश्च (for -धर्मांश्च). B3 तु (for च). — d) G1 प्रब्रूहि (for सर्वत्र). Da4 शमलो (for कुशलो).

20 K1 पाराशरा (for पराशर). — a) D7 पालनं (for याजनं). K7 om. च. V1 B6.8 (marg.) Da3.a4 G2 प्रतिग्रहोथ य(Da3 या)जनं. — b) K6 V1 D6.7 [अ]ध्ययनं (for [अ]ध्यापनं). — c) K1.4.6 V1 B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.8 विशेषधर्मा; D6.7 °धर्मं (for °धर्मो).

21 a) K4 Dn1 n4 Ds2 G2 M1 5–7 पशुपाल्यं; K7 पाशुपाल्यश्च; D4 **पाल्यं. D4 om. च. — b) K2 वानिज्यं; D4 वणिजा; D7.9 M1.5.6 वणिज्या (for वाणिज्यं). K1.2.4 विशां प्रभो (K1 °भोः) (for विशामपि).

22 a) D2 om. from धर्मा up to संवि (in 23b). — b) D6 वर्णानां परिकीर्तितः; G2 °नां च प्रकीर्तिताः. — c) Ds1 साधारणं; D4 °णास् (for °णांस्). — d) K6 तत् (for मे).

23 D2 om. up to संवि (cf. v. l. 22). — b) K6 G1 M1.5–7 प्रमादः; K7 D4.5.7 प्रशमः; B8 (marg.) प्रसादः; D9 प्रथमः (for [अ]प्रमादः). K7 T2 G1. M1.5–7 संविभागता (K7 °गिताः); Dn4 सविभागिना (for संविभागिता). K1.2 [अ]प्यप्रमादः स्वकर्मसु; K4 प्रमादः स्वकर्मसु (submetric). — c) K1.2.4 श्राद्धं कर्म; K6 श्राद्धधर्म-; G1 श्रद्धाकर्म (for श्राद्धकर्म). T G1.3 M1 [आ]तिथेयत्वं (M1 °श्च) (for °यं च). — d) B6 वा (for च).

24 b) K4 M5 शौच-; K6.7 D4.6 शौर्यं (for शौचं). K7 D4.9 नित्यानसूयिता; Dn4 Ds1 D2.3 °नुसूयता. — c) Da3.a4 आत्मा ज्ञानं (for आत्मज्ञानं). — d) M1.6 साधारणो (for °णा). Ds2 D2 स्मृताः (D2 °ता) (for नृप). K1.2 Ds1 D6.7.8 T2 G1–3 धर्मः साधारणो (G1 °णे) नृप (Ds1 D8 स्मृतः; D5.7 मतः).

25 a) K1.2.4 ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यस्. — b) D4 reads from त्रयः up to द्विजा (in 28b) twice. — c) K6 यत्र (for अत्र). K6 आधिकारो (for अधी°). ❀ Cn: अधीकारः, उपसर्गे घञ्यमनुष्ये बहुलम् (Pāṇini 6. 3. 22) इति दीर्घः । ❀ — d) K7 Ds1 वरः.

26 For the repetition in D4, cf. v. l. 25. — a) K1.2 D7 विकर्मा चास्थिता; K4 B6.7 Da4 D9 विकर्म चास्थि°; K6 विकर्म वास्थि°; K7 विकर्मा च स्थि°; B3 (marg. as in text) विकर्मसु स्थि°; Da3 D4 (both times) विकर्म वास्थि°; D5 विकर्मा वा स्थि°; T G1.3 M1.5–7 विकर्मणि स्थि°; G2 विकर्मे च स्थि° (for विकर्मावस्थिता). — b) K6 B0.6–8 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.8 पतंते (for पतन्ति). T1 G3 निरये (for नृपते). — c) K1.2 यथा वृत्तम्; B0.8 D5.7 यथासत्वम्; B6.9 T G1.3 M1.5–7 Ca यथासन्नम्; B3 (marg.) यथान्यायम्; D4 (both times).8.9 यथा सत्यम्; G2 यथाविहितम् (for यथासन्तम्). ❀ Cs: यथासन्तं, यथाविहितम् । ❀ — d) D5.7 आवृत्य (for आश्रित्य). Ds2 [इ]व (for [इ]ह). K1 सुकर्मसु; G2 M1.5–7 स्वकर्म

न चापि शूद्रः पततीति निश्चयो
न चापि संस्कारमिहार्हतीति वा ।
श्रुतिप्रवृत्तं न च धर्ममाप्नुते
न चास्य धर्मे प्रतिषेधनं कृतम् ॥ २७
वैदेहकं शूद्रमुदाहरन्ति
द्विजा महाराज श्रुतोपपन्नाः ।
अहं हि पश्यामि नरेन्द्र देवं
विश्वस्य विष्णुं जगतः प्रधानम् ॥ २८
सतां वृत्तमनुष्ठाय निहीना उज्जिहीर्षवः ।
मन्त्रवर्जं न दुष्यन्ति कुर्वाणाः पौष्टिकीः क्रियाः ॥ २९
यथा यथा हि सद्वृत्तमालम्बन्तीतरे जनाः ।
तथा तथा सुखं प्राप्य प्रेत्य चेह च शेरते ॥ ३०

जनक उवाच ।

किं कर्म दूषयत्येनमथ जातिर्महामुने ।
संदेहो मे समुत्पन्नस्तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ ३१

पराशर उवाच ।

असंशयं महाराज उभयं दोषकारकम् ।
कर्म चैव हि जातिश्च विशेषं तु निशामय ॥ ३२

C. 12. 10892
B. 12. 297(e). 32
K. 12. 30 .. 32

च (for स्वकर्मसु). K2 आश्रित्य स्वेषु कर्मसु. ❀ Cn: आश्रित्य, अन्ततरावरवर्णवृत्त्याश्रयणेन । ❀

27 For the repetition in D4, cf. v. l. 25. — a) K1 वा (for च). G2 [अ]ति· (for [अ]पि). D2 शूद्राः. G3 पतितश् (for पतति). K7 न; Da4 G2 ह; G3 च (for [ह्]ति). — b) D4 (both times) वा (for च). K1.2 V1 B6–9 Da3.a4 D2.4 (both times).9 G1 च; Dn4 D5.7 T G1.3 M7 lacuna (for वा). — c) D8 T G1 M1.5–7 श्रुतिप्रयुक्तं; D7 श्रुतप्रवृत्तं; G3 श्रुतिश्च प्रयुक्तं (for श्रुतिप्रवृत्तं). D4 (both times) नव·; D5 च न (by transp.). D5.7 वृत्तम्; T G1.3 कर्म (for धर्मम्). D5 अश्नुते; T G1.3 सोऽश्नुते (for आप्नुते). — d) D4 (both times) तवास्य धर्मे; G2 न ह्यधर्मे (for न चास्य धर्मे). K6 धर्मं; K7 धर्मः; Da4 धर्म· (for धर्मे). K7 प्रतिसाधनं (for °षेधनं). ❀ Cn: धर्मे, आनृशंस्यादि(st. 23–24)त्रयोदशकरूपे । ❀

28 For the repetition in D4, cf. v. l. 25. — a) K7 D3.9 T2 वैदेहिकं; G3 °ह तं (for °हकं). D6.7 वेदं हि शूद्राः समुदाहरंति. ❀ Cn: वैदेहकं, विदेहेषु विदितम् । ये स्थूलं शरीरं त्यक्त्वा लिङ्गमेवात्मत्वेन प्रतिपन्नास्ते विदेहाः । [तेषां] मुक्तिर्जन्मद्वयेन व्यवहिता ॥ Cs: वैदेहेति संबुद्धिः । कशब्दः प्रजापतिवचनः । द्विजाः कं, प्रजापतिं, तत्सदृशब्राह्मणमुदाहरन्ति ॥ Cv: वैदेहकं, वैदेहकः ब्राह्मण्यां वैश्याज्जातः (Amara 2. 10. 3) । ❀ — b) K7 D4.9 गुणोपपन्नाः; D5.7 गुणप्र° (for श्रुतोप°). — c) G1.3 दैवतं (for देवं). — d) T G1.3 M1.5–7 Cs प्रतिष्ठां (for प्रधानम्).

29 a) B9 Da3.a4 G2 वृत्तिम् (for वृत्तम्). K6.7 B0.7.8 Dn1.n4 D8 D3.8.5.8 G1 अधिष्ठाय; Da3.a4 अनुष्ठाप; G2 lacuna (for अनुष्ठाय). — b) K7 Dn1 T2 त्रिहीना; K2.4 Dn1 D2.5.8 G1 निहीनान्; K6 V1 B0.6–8 Da3.a4 नि(B8 marg. त्रि)हीनानि; K7 D4.9 निहीनम्; D7 हीनानपि; G1 त्रिहीनाश्च; G2 *हीनापि; G3 निहीनश्च; M1.5–7 निहीनापि; Cn (gloss: शूद्राः) निहीना (as in text). B6.7.9 Da3.a4 उज्जिहीर्षयेत्; Dn1.n4 Cn (gloss: आत्मानमुद्धर्तुमिच्छवः) उद्दिधीर्षवः (Dn4 °याः); G1.3 च जिगीषवः; Cnp (gloss: कामादीन्दोषानुच्छेत्तुमिच्छवः); Cs (gloss: शूद्रत्वादात्मानमुद्धर्तुमिच्छवः) उज्जिहीर्षव· (as in text). — c) K7 D7 G3 मंत्रवर्जा; B7 Da3 °बद्धा; Da4 °वद्वा; M1.5–7 °वर्ज्यं (for °वर्जं). K2 दुह्यंति; K7 दूष्यंति (for दुष्यन्ति). — d) D2 कुर्वाणां. K6.7 B0.7.9 पौष्टिकी; B3 D7 °कीं; D2 °काः; G1 °क· (for °कीः). B3 D7 क्रियां.

30 a) B7 om. the first यथा. K7 सद्वृत्ताम्; V1 D5.7 आवयद्वृत्तम्; G2 सद्वृत्तिम् (for सद्वृत्तम्). — b) B6.9 Da3.a4 आलंबेदितरो जनः; °तंति (for आलम्बन्ति). G3 आलंबन्नितरे जनाः. — c) K7 प्राप (for प्राप्य). — d) K6 V1 B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 D3 D2.7.3 T G1.3 नंदंति Cn मोदते; M1.5–7 शोभते (for शेरते). प्रेत्य चेह च.

31 a) K6 G2 [ए]तम् (for [ए]नम्). — M1.5–7 om. (hapl.) 31b–34a. — b) K6 V1 B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 D5 D2.3.5.7.8 T1 अथो; T2 G1.3 उक्त· (for अथ). T2 जातिं. — d) K6 B6 (marg. as in text).9 K1 Dn4 Ds1 अर्हति (for अर्हसि). ततो (for तन्मे).

32 M1.5–7 om. 32 (cf. v. l. 81). V1 reads 32–37 on marg. — b) K2 ह्यभयं (for उभयं). K1, 3, 4 V1 B9 Ds2 D5.7 दोषकारणं (for °कारकम्). — c) K1 कर्म (for कर्म). D2 [इ]व; G2 [अ]पि (for [ए]व).

C. 12. 10893
B. 12. 297 (6). 33
K. 12. 302. 33

जात्या च कर्मणा चैव दुष्टं कर्म निषेवते ।
जात्या दुष्टश्च यः पापं न करोति स पूरुषः ॥ ३३
जात्या प्रधानं पुरुषं कुर्वाणं कर्म धिक्कृतम् ।
कर्म तद्दूषयत्येनं तस्मात्कर्म नशोभनम् ॥ ३४

जनक उवाच ।

कानि कर्माणि धर्म्याणि लोकेऽस्मिन्द्विजसत्तम ।
न हिंसन्तीह भूतानि क्रियमाणानि सर्वदा ॥ ३५

पराशर उवाच ।

शृणु मेऽत्र महाराज यन्मां त्वं परिपृच्छसि ।
यानि कर्माण्यहिंस्राणि नरं त्रायन्ति सर्वदा ॥ ३६
संन्यस्याग्नीनुपासीनाः पश्यन्ति विगतज्वराः ।
नैःश्रेयसं धर्मपथं समारुह्य यथाक्रमम् ॥ ३७
प्रश्रिता विनयोपेता दमनित्याः सुसंशिताः ।
प्रयान्ति स्थानमजरं सर्वकर्मविवर्जिताः ॥ ३८
सर्वे वर्णा धर्मकार्याणि सम्य-
क्कृत्वा राजन्सत्यवाक्यानि चोक्त्वा ।
त्यक्त्वाधर्मं दारुणं जीवलोके
यान्ति स्वर्गं नात्र कार्यो विचारः ॥ ३९

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि पञ्चाशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८५ ॥

K1 ह; K2 V1 [इ]ह (for हि). K6 B6. 9 Da3. a4 विजानीहि (for हि जातिश्च). — d) T2 विशेषश्च. D4. 9 तु; D5 T2 च; D7 मे (for तु). Dn4 निशामयः; G3 निरामया (for निशामय).

33 M1. 5–7 om. 33 (cf. v. l. 31). V1 reads 33 on marg. — b) K2. 7 Ds2 D5. 7 G3 दुष्ट-; B6 दुष्टः (for दुष्टं). K6 B7 दुष्टः (B7 °ष्ट-) कर्मा(B7 °र्म)णि सेवते; Dn1. n4 D2. 3. 8 दुष्टं कर्म न सेवते (Dn1 °से). — G2 om. (hapl.) 33cd. — c) G1 यत् (for यः). — d) K2 न करोषं निशामय (sic).

34 M1. 5–7 om. 34abc (cf. v. l. 31). V1 reads 34 on marg. — a) D3 (by corr.) प्रधान- (for °नं). K4 कुर्वाणं (for पुरुषं). — b) V1 निष्ठतं; D5. 7 T1 G3 धिष्ठितं; T2 G1 दुष्कृतं (for धिक्कृतम्). K4 कर्म धिक्कृतं परं (submetric). — c) D5. 7 सं-; T1 तं; T2 G1. 3 कं (for तद्). — d) K1 कर्मैव; K2 कश्चैव; K7 D4. 5. 7. 9 कर्म च; G2 कर्मैव (for कर्म न-).

35 M1. 5–7 om. the ref. V1 reads 35 on marg. — a) G1 यानि (for कानि). K6. 7 Da3. a4 D5. 7 T2 धर्माणि; M1. 5–7 [अ]हिंस्राणि (for धर्म्याणि). — c) D7 हिंसति. K7 D4. 5. 7. 9 हि; T2 ह (for [इ]ह). — d) K1. 2. 6. 7 क्रियमानानि. D5 सर्वशः (for सर्वदा).

36 V1 reads 36 on marg. — a) K6 B6. 7. 9 Da3 D5. 7 G3 तन् (for ऽत्र). B3 (marg as in text) शृणुष्वैतन्महाराज. — b) M1. 6. 7 मा (for मां). M6 [अ]थं (for त्वं). D9 परिपृच्छसि; G1 पर्यपृच्छसि (for परि°). — d) T2 नरान्. Da1 त्राशयंति (sic) (for त्रायन्ति).

37 V1 reads 37 on marg. — a) Da3. a4 Dn4 D9 T2 G2 सन्यस्य (for सं°). T2 G3 [अ]ग्निम् (for [अ]ग्नीन्). K1 corrupt; K2 उपासीनान्; K6. 7 V1 B0. 6–9 Dn1. n4 D3 D2–4. 8. 9 उदासीनाः (D4 °नो); Da3. a4 उदासीनां; D5. 7 उपासीत; M1. 7 °सीता (for °सीनाः). G1 अन्येस्याग्निमुपासीनास् (sic). ❀ Cn: संन्यस्याग्नीन्, पारिव्राज्यं कृत्वेत्यर्थः । ❀ — b) K1. 2. 4 मनसि (K1 °सा) विगतज्वरः (K4 °राः); V1 B7–9 न पश्यंति गतज्वराः; B0 न पश्यंति विगतज्वराः (hypermetric); Da3. a4 T G1. 3 Ca तपस्यंति गत°; D4. 5. 7. 9 G3 M1. 5–7 नमस्व (D5 G2 M1. 5–7 नमस्या; D7 मनस्या) विगतज्वराः (D9 °रः). — c) K6 V1 B0. 6–9 Dn1. n4 D3 D2. 3. 8 Cn (gloss: योगम्) कर्मपथं (for धर्म°). — d) ❀ Cn: यथाक्रमम्, वितर्कविचारानन्दास्मिताख्यासु योगभूमिषु पूर्वपूर्वभूमिकां त्यक्त्वा उत्तरोत्तरभूमिकामारुह्य । ❀

38 a) D5. 7 प्रथिता; Cn (gloss: श्रद्धावन्तः) प्रश्रिता (as in text). K2 विनशोपेता; K4 विनियो°; — b) D3 G2 विनयोपेत-. K7 D4. 9 प्रकृत्या क्षमयोपेता. — b) D3 दमनिष्ठाः (for °नित्याः). K1. 2. 4 D5. 7 M6 सुसंश्रिताः; K7 D4. 9 °वृताः; V1 D2. 8 सुशंसिताः; B7 सुसंशितः; Cn (gloss: अतिसूक्ष्मबुद्धयः) °ताः (as in text). — c) D2 om. from प्रयान्ति up to दारुणं जी in (39c). K7 प्रयाति. D7 अरजं (by metathesis); G1 (before D3 corr.) अचिरं (for अजरं). — d) K2 स्वर्गकर्म-; सर्वकाम- (for °कर्म-). K7 समारुह्य यथाक्रमं (= 37d). ❀ Cp: सर्वकर्मविवर्जिताः, संन्यासिनः । ❀

२८६

पराशर उवाच ।

पिता सखायो गुरवः स्त्रियश्च
न निर्गुणा नाम भवन्ति लोके ।
अनन्यभक्ताः प्रियवादिनश्च
हिताश्च वश्याश्च तथैव राजन् ॥ १

पिता परं दैवतं मानवानां
मातुर्विशिष्टं पितरं वदन्ति ।
ज्ञानस्य लाभं परमं वदन्ति
जितेन्द्रियार्थाः परमाप्नुवन्ति ॥ २

रणाजिरे यत्र शराग्निसंस्तरे
नृपात्मजो घातमवाप्य दह्यते ।
प्रयाति लोकानमरैः सुदुर्लभा-
न्निषेवते स्वर्गफलं यथासुखम् ॥ ३

श्रान्तं भीतं भ्रष्टशस्त्रं रुदन्तं
पराङ्मुखं परिबर्हैश्च हीनम् ।
अनुद्यतं रोगिणं याचमानं

C. 12. 10503
B. 12. 298[7]. 4
K. 12. 303. 4

---

39 D2 om. up to दारुणं जी (cf. v. l. 38). — a) D4 om. (hapl.) from र्याणि up to नात्र का in (39d). — b) K2 कृत्या (sic); Ds1 कृता (for कृत्वा). — c) K6 V1 Bo. 7. 8 Cpp कर्म (Cp धर्मं) (for [अ]धर्मं). — d) K7 D7 याति (for यान्ति). Dn4 स्वर्गं.

Colophon. Ś1 D6 G6 missing : K3. 5 B1–5 Da1. a2 Dn2. n3 D1 G4. 5 M2–4 absent. — *Sub-parvan :* K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–4. 7-9 T G1–3 M1. 5–7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name :* K1. 2. 4. 6 V1 Bo. 6. 8. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D3–5. 8 पराशरगीता; K7 D9 पराशरगीतासु वर्णधर्मः; D2 परा * * गीता. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K6 21; B1 T1 G1. 3 120; Dn1 122; Dn4 Ds2 M5 121; D3 1016 (sic); T2 133; G2 136; M1. 6. 7 119. — *Śloka no.:* Da4 Dn1. n4 D8 39.

286

☞ This adhy. is missing in Ś1 D6 (cf. v. l. 12. 274. 13; 283. 15).

1 G6 resumes. D4 परासर (for °शर). — a) K1. 2. 4. 7 D4. 9 पितामहा (K7 °हो) ये; V1 T G1. 3. 6 पिता सहाया (V1 °यो) (for पिता सखायो). — b) K1 निर्गुणं नाम; K6 B6. 7 Da3. a4 °णानां तु; Dn1 Ds D8 °णानां प्र°; T G1–3. 6 M1. 5–7 °णानां हि (for °णा नाम). ❀ Cn : निर्गुणानाम्, भक्त्यादिहीनानाम् । ❀ — c) K1 अनन्यभक्त्या (for °भक्ताः). — d) D5. 7 वश्याश्च (for हिताश्च). K1 कश्याश्च; K4 G6 वाच्याश्च; D5. 7 गम्याश्च (for वश्याश्च). K1. 2. 4 B8 (marg.) भवंति (for तथैव).

2 a) Da3. a4 पितामहं (for पिता परं). K7 दैवत- (for °तं). K1 नामवानां; G2 lacuna (for मानवानां). — b) K2 विदांतं (for विशिष्टं). D4. 5. 7 T G1. 3. 6 परमं (for पितरं). B7 वदंते. — D4. 9 T1 transp. 2c and 2d. — c) T2 परमाप्नुवंति; G3. 6 परमं स्तुवंति (for °मं वदन्ति). — G2 reads 2d twice. — d) K1 जितेंद्रियार्थः. K6 परमा वदंति; G2 (first time) परमं * वंति (for °माप्नुवन्ति).

3 a) G2 M1. 7 यस्तु; M6 यत्तु (for यत्र). K2 शराय; G1 नराग्नि- (for श°). B3 -संभरे (for -संस्तरे). — b) Dn4 दःमनं (sic); D4 दह्यत; T2 दंह्यते (for द°). — c) G6 M7 प्रयांति. K1 असुरैः; T1 G1–3 अपरैः (for अमरैः). — d) Ds2 तथा सुखं; D4 यथासुखं; T1 G1. 3 सुदुष्करं; T2 G6 M1. 5–7 सुपुष्कलं (for यथासुखम्).

4 a) Da3. a4 Ds1 D2. 8 शांतं (for श्रान्तं). K2 भीरुं; Ds1 भीष्टं; D3 भीमं (for भीतं). B8 (marg. as in text) D5. 1 नष्ट-; T G1. 3. 6 M1. 5–7 व्यस्त- (for भ्रष्ट-). Ds1 नुदंतं; D8 तु° (for रु°). — b) Dn1 Ds D3 Cn पारिबर्हैश्च (for परि°). G2 विहीनः (for च हीनम्). ❀ Ca. p : परिबर्हैः, वाहनादिभिः परिकरैः ॥ ❀ — c) Dn1 Ds2 Cn : पारिबर्हैः, रथाश्वकवचादिभिः । ❀ — c) Dn1 Ds2 D3. 8 अनुद्यंतं; Dn4 अविद्यतं; G5 अनुद्युक्तं (for °द्यतं). K2 Dn4 रोगिनं; K7 रोगिनां; M7 रोहिणं (for रोगिणं). K6 पावमानं (for याच°). — d) Da3. a4 नरो (for न वै). K1. 2 हिंसेद्; Da3 D4 हि स्याद्

196

C. 12.10903
B. 12. 291[7]. 4
K. 12. 303. 4

न वै हिंस्याद्बालवृद्धौ च राजन् ॥ ४
परिबर्हैः सुसंपन्नमुद्यतं तुल्यतां गतम् ।
अतिक्रमेत नृपतिः संग्रामे क्षत्रियात्मजम् ॥ ५
तुल्यादिह वधः श्रेयान्विशिष्टाच्चेति निश्चयः ।
निहीनात्कातराच्चैव नृपाणां गर्हितो वधः ॥ ६
पापात्पापसमाचारान्निहीनाच्च नराधिप ।
पाप एव वधः प्रोक्तो नरकायेति निश्चयः ॥ ७
न कश्चित्त्राति वै राजन्दिष्टान्तवशमागतम् ।
सावशेषायुषं चापि कश्चिदेवापकर्षति ॥ ८
स्निग्धैश्च क्रियमाणानि कर्माणीह निवर्तयेत् ।
हिंसात्मकानि कर्माणि नायुरिच्छेत्परायुषा ॥ ९
गृहस्थानां तु सर्वेषां विनाशमभिकाङ्क्षताम् ।
निधनं शोभनं तात पुलिनेषु क्रियावताम् ॥ १०
आयुषि क्षयमापन्ने पञ्चत्वमुपगच्छति ।
नाकारणात्तद्भवति कारणैरुपपादितम् ॥ ११
तथा शरीरं भवति देहाद्येनोपपादितम् ।

(for हिंस्याद्). M1. 5–7 बालवृद्धे (for °वृद्धौ).

5 a) K2 परिवर्यैः; B8 Dn1 n1 Ds2 D3. 5 पारिबर्हैः (for परि°). K2 समुत्पन्नम्; K4 Bo. 7 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 सुसंयुक्तम्; G2 M1. 5–7 °यत्तम् (for °पन्नम्). — b) K1 असपतं (sic); K2 Ds2 D4. 5. 7 G1 उद्यंतं; Da4 उद्यंतं (for उद्यतं). G3 उद्यतं तुल्यमागतं. — c) T G1. 3. 6 M5. 7 Cp अभि- (for अति-). K6. 7 Da3 D4. 9 -क्रामेत; Bo. 7 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 -क्रमेत्तं; Da4 -कामेत्तं; D5. 7 -क्रामेच्च; Cp (gloss: तेन सह युद्धमीहेत) -कामेत (for -क्रमेत). — d) B9 Da4 क्षत्रियात्मकं.

6 a) K1. 2 श्रीमा(K2 °या)न् (for श्रेयान्). — b) K6 B6 Da3. a4 वेति; D8 नेति; D5 चैव (for चेति). K1. 2 न श्रुतं (for निश्चयः). K7 विशिष्टाच्च नराधिप. — V1 reads 6^c–7^d on marg. — c) K1 विहीनां; K2 Ds1 T G1. 3. 6 M1. 5–7 विहीनात् (for नि°). B8 (marg. as in text) G1 कारणाच्; T2 ग्रहीताच्च (for कातराच्). — d) K6. 7 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3 8 कृपणाद् (for नृपाणां). Bo गर्हिणो (for °तो).

7 V1 reads 7 on marg. — b) K1 : G1. 3. 6 M1. 5–7 विहीनाच्; Da4 निहिनाच् (for निही°). — c) D6 वाध (sic); D7 वाम (for पाप). K4 B9 Dn1. n4 D3. 8 एष; G2 येव (for एव). K2 बुधः; G1 [अ]धमः; G6 विधि- (for वधः).

8 a) K1. 2 D4. 5. 7. 9 G2 त्रायते; Da4 त्राहि वै; Dn4 नाति वै (for त्राति वै). — b) K7 दिष्टांतं; Ds1 दिष्टंत-; Cn (gloss: मृत्युः) दिष्टान्त- (as in text). Da4 -वधम् (for -वशम्). V1 आगमत् (for °तम्). B8 दिष्टांतवशवर्तितं. — c) K6 Bo. 6. 7. 9 Dn1 D3 वापि (for चापि). D4 सावशेषायुधं चापि; D6. 7 सविशेषायुषं वापि; G2 सावसेषाद्भुषं वापि (sic). — d) K1. 2. 4 न कश्चिद्; K6 कश्चिद्दैव; Dn1. n4 Ds2 D3 T G1. 3. 6 M1. 5–7 कश्चिच्चैव; D5. 7 °च्चेह (for °देव). K1 B3 (marg as in text) [अ]व-; B3 (marg.) प्र-; Dn4 [अ]थ (for [अ]प-). K1 -कर्शति.

9 a) G1 समर्द्धैः (for स्निग्धैश्च). K2. 4. 7 क्रियमानानि; K6 ह्रियमाणानि (for क्रिय°). — G2 om. (hapl.) 9^{bc}. — b) D2 कर्मानि. T G1. 3. 6 त्रि-; M1 ह (for [इ]ह). D5. 7 निवर्तयन्; M1. 7 °तैये. — c) V1 सिंहात्मकानि (for हिंसा°). K4. 7 Bo. 8 (marg. as in text) Dn1. n4 Ds D2–4. 8. 9 T G1. 3. 6 सर्वाणि; D5. 7 तान्सर्वा (for कर्माणि). — d) K7 D4. 9 पुरायुषः; T2 परायुषः (for °युषा). ❀ Cp: परायुषा, परं प्राप्य मांसभक्षणेन न स्वजीवनमिच्छेत् ॥ Cv: परायुर्नाशयित्वा स्वयं न जीवेदित्यर्थः । ❀

10 a) K7 D9 T G1. 3. 6 च (for तु). — b) K1 -कांक्षितां. ❀ Cn: विनाशं, बन्धक्षयम् । यद्वा, विः पक्षिः परमात्मा, तेन (इत्थंभावे तृतीया [Pāṇini 2. 3. 21]) परमात्मभावेन, शं परमानन्दमभिकाङ्क्षतामित्यर्थः ॥ Cp: विनाशं, स्वजीवनार्थं परनाशमाकाङ्क्षताम् । ❀ — Da3. a4 om. (hapl.) 10^{cd}. — d) T2 G2 M1. 5–7 पुळिनेषु.

11 a) G2 आयुषी क्षयमापन्नः. — b) D5. 7 अपि (for उप-). — After 11^{ab}, T G1. 3. 6 read 13^{ab}. — c) K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 तथा ह्यकारणाद्भवति (hypermetric); K7 D4. 9 तच्चास्या (D9 न चास्या)कारणाद्भ° (hypermetric); D5. 7 अकारणाद्गवति; G1 T G1. 3 M1. 5–7 यथा ह्यगारं भवति; G1 तथा ह्यकरुणं हंति. ❀ Ca. p [न]आकारणात् (Cp: अकारणात्), प्रयत्नादिविना । ❀ — d) G1 M1. 6 करणैर्; K6 Bo. 6–9 करुणैर् (for कारणैर्). K2 उपसादितं; Da3. a4 Ds1 D2. 3 (before corr. as in text). 5. 7 °पादितः (for °पादितम्). ❀ Ca: कारणैः, ईश्वरादृष्टकालादिभिः,

अध्वानं गतकश्चायं प्राप्तश्चायं गृहाद्गृहम् ॥ १२
द्वितीयं कारणं तत्र नान्यत्किंचन विद्यते ।
तद्देहं देहिनां युक्तं मोक्षभूतेषु वर्तते ॥ १३
सिरास्नाय्वस्थिसंघातं बीभत्सामेध्यसंकुलम् ।
भूतानामिन्द्रियाणां च गुणानां च समागमम् ॥ १४
त्वगन्तं देहमित्याहुर्विद्वांसोऽध्यात्मचिन्तकाः ।
गुणैरपि परिक्षीणं शरीरं मर्त्यतां गतम् ॥ १५
शरीरिणा परित्यक्तं निश्चेष्टं गतचेतनम् ।
भूतैः प्रकृतिमापन्नैस्ततो भूमौ निमज्जति ॥ १६
भावितं कर्मयोगेन जायते तत्र तत्र ह ।
इदं शरीरं वैदेह म्रियते यत्र तत्र ह ।
तत्स्वभावोऽपरो दृष्टो विसर्गः कर्मणस्तथा ॥ १७
न जायते तु नृपते कंचित्कालमयं पुनः ।
परिभ्रमति भूतात्मा द्यामिवाम्बुधरो महान् ॥ १८

C. 12. 10919
B. 12. 29?(7). 18
K. 12. 302. 18

उपपादितं, अर्जितम् ॥ Cn : उपपादितं, हठेन जलप्रवेशादिना संपादितम् । ❀

12 $D_{5.7}$ G_1 om. (hapl.) 12^{ab}. V_1 reads 12^{ab} on marg. —a) B_8 (marg.) यथा (for तथा). Dn_4 शरीरे (for °रं). —b) K_1 देहाश्यो न (sic); K_4 °श्येन (sic); K_6 °थैंन; K_7 Ds_1 $D_{4.9}$ °देव; $Da_{3.a4}$ देहांतेन (for देहाद्येन). Da_4 उपपादिकं (for °पादितम्). $M_{1.5-7}$ करणैरुपपादितं. ❀ Cn : देहात् (ल्यब्लोपे पञ्चमी [Vārttika on Pāṇini 2. 3. 28]) देहं प्राप्य । ❀ — D_9 reads 12^c on marg. —c) B_0 Da_3 a_4 $M_{1.5-7}$ अध्वान- ; G_2 अध्वन- (for अध्वानं). K_4 पतकश्च; K_7 D_4 गतवांश्च; $D_{5.7}$ मृतकश्च; T_1 $G_{1.6}$ च गतश्च; $M_{1.5-7}$ -गतिकश्च (for गतकश्च). D_4 चाय (for चायं). D_9 अध्वानं च तथाध्वानं. ❀ Cs : गतकः, कप्रत्ययः कुत्सायाम् । ❀

13 T $G_{1.3.6}$ read 13^{ab} after 11^{ab}. —a) K_7 $D_{4.9}$ चात्र; T_1 G_6 तात (for तत्र). —b) K_7 $D_{4.9}$ किंचित्तु (for किंचन). K_6 $B_{0.6-9}$ $Da_{3.a4}$ Ds D_2 G_2 नान्यद्विद्यति (Ds_2 °द्येत) किंचन; T $G_{1.3.6}$ $M_{1.5-7}$ किंचिदन्यं न विद्यते. —c) K_7 $D_{4.5.7}$ तं देहं; D_9 दंदेहं (sic) (for तद्देहं). $Da_{3.a4}$ योगिनां (for देहिनां). Cp (gloss : योगेन नियमितं) युक्तं (as in text). B_8 T $G_{2.3}$ $M_{1.5-7}$ तद्देहं देहिना मुक्तं. ❀ Cn: तद्देहम्, क्लीबत्वमार्षम् । ❀ —d) $K_{1.2.4}$ मुख्यं; T $G_{1-3.6}$ $M_{1.5-7}$ पंच- (for मोक्ष-). ❀ Cp : मोक्षभूतेषु जीवन्मुक्तेषु यथा अपेक्षां विनैव शरीरं तिष्ठति, तद्वदन्यस्यापीति भावः । ❀

14 a) $K_{1.4.6.7}$ V_1 $B_{0.6.7}$ $Da_{3.a4}$ $Dn_{1.n4}$ Ds $D_{2.3.5.7-9}$ T_1 G_6 शिरा- ; B_8 (marg. as in text). 9 शिरः- ; G_1 सिर- ; G_3 शिर- (for सिरा-). K_1 -स्नाय्वस्ति- ; K_7 स्नाय्वास्थि- ; B_0 Da_4 -स्नायूस्थि- (for -स्नाय्वस्थि-). B_0 -संहातं (for -संघातं). D_4 शिरास्ना- वस्थितं यातं. —b) D_5 बीभत्स्यामेध्य-. D_8 G_2 $M_{1.5-7}$ -संयुतं (for -संकुलम्). —c) K_7 $D_{4.9}$ तु (for च). —d) $K_{1.2.4}$ भूतानां वशमागतं; D_4 गुणा न तु समागमं. ❀ Cp : समागमं, समाहारम् । ❀

15 a) T_1 त्वग्गतं; G_2 अटतं (for त्वगन्तं). —b) $Da_{3.a4}$ ध्यानचिंतकाः. —c) K_2 परीक्षीणं. —d) K_7 $D_{4.9}$ T $G_{1-3.6}$ $M_{1.5-7}$ मंदतां (for मर्त्यतां).

16 a) Dn_4 शरीरिणां; G_1 °रिणः (for °रिणा). —b) Ds_1 निश्चेष्ट- (for °ष्टं). $D_{5.7}$ निःश्रेयो गतजीवितं. —c) K_7 प्राकृतिम् (for प्र°). B_9 D_4 आपन्ने; $D_{5.7}$ °न्नं (for °न्नैस्). ❀ Cs : प्रकृतिमापन्नैः, महाभूतैः स्वां योनिं प्राप्तैः । ❀ —d) $D_{5.7}$ तथा (for ततो).

17 a) D_4 corrupt. $M_{1.7}$ तापितं (for भावितं). —b) $B_{0.8}$ (marg.) Dn_1 $M_{1.5-7}$ यत्र (for the first तत्र). $K_{1.2.4}$ च; T G_1 हि (for ह). — $K_{1.2.4}$ B_0 $Da_{3.a4}$ T_1 om. (hapl.) 17^{cd}. —c) K_7 शरीर (for °रं). M_7 वैदेहं. —d) Ds_1 T_2 $G_{1.3.6}$ $M_{6.7}$ ध्रियते (for म्रियते). K_6 T_2 G_1 तत्र (for यत्र). $K_{6.7}$ V_1 B_{3-8} Dn_1 Ds $D_{4.5.7.9}$ G_3 यत्र (for तत्र). K_7 $D_{4.5.7.9}$ च; G_2 वः (for ह). —e) K_1 तत्र (for तत्स्व-). $K_{6.7}$ Da_4 $D_{4.9}$ G_3 -प्रभावो (K_6 °व-); V_1 T $G_{1.6}$ $M_{1.5-7}$ -प्रयाते (M_5 °तो) (for -प्रवादो; -स्वभावो). K_6 $Da_{3.a4}$ दृष्ट्वा (for दृष्टो). $B_{6.7.9}$ तत्पुरा- (B_7 तत्प्रसा- ; B_9 तत्प्रवा-)दपरो दृष्ट्वा; $D_{5.7}$ तत्र भात्रः परो दिष्टो. —f) Ds_1 $D_{2.3}$ (marg.). 8 विमर्दः; G_2 निसर्गः (for वि°).

18 a) $K_{6.7}$ $B_{0.3.9}$ $D_{4.9}$ न म्रि(K_6 मृ)यते (for न जायते). —b) $K_{2.6.7}$ B_9 D_4 $G_{2.3.6}$ किंचित् (for तु नृपते). —c) B_8 (marg. as in text) ... K_2 पुनः (for अयं). —d) ... T_1 G_6 दिवीव (for द्यामिव). B_{6-9} नद्याम्; K_5 यामिवांजधरो यथा (sic). $Da_{3.a4}$ D_7 यथा (for महान्).

19 b) $K_{2.4.6}$ प्राप्येव (for °ह). G_2 तनयं (for

C. 12. 10918
B. 12. 298(7). 19
K. 12. 303. 19

स पुनर्जायते राजन्प्राप्येहायतनं नृप ।
मनसः परमो ह्यात्मा इन्द्रियेभ्यः परं मनः ॥ १९
द्विविधानां च भूतानां जङ्गमाः परमा नृप ।
जङ्गमानामपि तथा द्विपदाः परमा मताः ।
द्विपदानामपि तथा द्विजा वै परमाः स्मृताः ॥ २०
द्विजानामपि राजेन्द्र प्रज्ञावन्तः परा मताः ।
प्राज्ञानामात्मसंबुद्धाः संबुद्धानाममानिनः ॥ २१
जातमन्वेति मरणं नृणामिति विनिश्चयः ।
अन्तवन्ति हि कर्माणि सेवन्ते गुणतः प्रजाः ॥ २२
आपन्ने तूत्तरां काष्ठां सूर्ये यो निधनं व्रजेत् ।
नक्षत्रे च मुहूर्ते च पुण्ये राजन्स पुण्यकृत् ॥ २३
अयोजयित्वा क्लेशेन जनं प्लाव्य च दुष्कृतम् ।
मृत्युनाप्राकृतेनेह कर्म कृत्वात्मशक्तितः ॥ २४
विषमुद्बन्धनं दाहो दस्युहस्तात्तथा वधः ।
दंष्ट्रिभ्यश्च पशुभ्यश्च प्राकृतो वध उच्यते ॥ २५
न चैभिः पुण्यकर्माणो युज्यन्ते नाभिसंधिजैः ।
एवंविधैश्च बहुभिरपरैः प्राकृतैरपि ॥ २६
ऊर्ध्वं हित्वा प्रतिष्ठन्ते प्राणाः पुण्यकृतां नृप ।
मध्यतो मध्यपुण्यानामधो दुष्कृतकर्मणाम् ॥ २७
एकः शत्रुर्न द्वितीयोऽस्ति शत्रु-

[आ]यतनं). K1.6 नृपः; B3 (marg. as in text) यथा; T G1.3.6 पुनः (for नृप). — c) ❀ Cp: मनसः परम इति, मनोद्रष्टा इत्यर्थः । ❀

20 a) K6 V1 B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.7.8 T1 G1.3 M7 Cp.8 (gloss : जङ्गमाजङ्गमभेदेन द्विप्रकाराणाम्) विविधानां (for द्विवि°). — b) K7 D4.9 मताः (for नृप). — V1 reads 20cdef on marg. — c) D4 सदा (for तथा). — d) K1 द्विपादः; K2 T1 G1.3.6 M7 द्विपादाः; D4 द्विपदा (for °दाः). K4 परमं. K1.2.4 नृप; B8 तथा (for मताः). — B9 om. (hapl.) 20ef. D5.7 om. (hapl.) 20e–21b. — e) K1.2 T1 G3 M1.6.7 द्विपादानाम् (for द्विप°). V1 द्विपदामेव च तथा. — f) G2 तु (for वै). K1.2 गताः; K4.6.7 D4.9 G2 मताः (for स्मृताः).

21 K1.2.4 D5.7 om. (hapl.) 21ab (for D5.7, cf. v. l. 20). — b) Da4 G2 प्रजावंतः (for प्रज्ञा°). — c) K1.6.7 Dn1 T1 G1 M1.6.7 प्रज्ञानाम् (for प्रा°). Da4 om. (hapl.) संबुद्धाः. D5 -संबुद्धः; D7 °द्धेः (for °द्धाः). — d) D5.7 अमायिनः (for °निनः).

22 a) K7 अन्येति (for अन्वेति). — c) T2 प्रतप्यंति (for अन्तवन्ति). K6 B9 वि· (for हि). — d) D5 सेवते. D8 (marg. as in text) गुणिनः (for गुणतः). K4 प्रजा. ❀ Cp: गुणतः विषयलोभात, रजस्तमोगुणविशेषाद्वा । ❀

23 a) K1 भूतरां (for तूत्तरां). K2 आपन्नेर्थंतुराकाष्ठां (sic); Da3.a4 °न्नमुत्तरां काष्ठां. — b) T G1.2 गतः (for व्रजेत्). D4 सूर्ये याति धनं व्रजेत्. — d) Da3.a4 प्राप्य; T1 G6 पूज्यो (for पुण्ये). Da3 सु· (for स).

24 a) K7 D4.7.9 G3 सं(G3 आ)योजयित्वा (for अ°). — b) K1.2 विप्लाव्य; K6.7 Ds2 (by corr.) D4.5.7.9 T G2.3.6 M1.5.7 प्राप्य च; G1 प्राप्य च (for प्लाव्य च). — c) K1 Dn1.n4 Ds Kumbh. ed. Cs (gloss : भृगुपतनाग्निप्रवेशादिना) [आ]त्मकृतेन; K4 D2.3 (marg.).8 G2 [अ]प्र°; Cv (gloss : पूर्वकर्मस्वभावादागतेन) प्राकृतेन (for [अ]प्रा°). B3 [इ]ति (for [इ]ह). — d) Da4 मृत्युं (for कर्म). B3 T1 G3 तु (for [आ]त्म-). K4 Da3 Dn1.n4 Ds D3.8 -शक्तिभिः (for °तः).

25 a) G1 उद्बणनं (for उद्बन्धनं). K1 चाहो (for दाहो). — b) K7 -हस्तास् (sic) (for -हस्तात्). K1 पशुबुधः (for वधः). — c) D9 T2 दंष्ट्रभ्यश्च. K1 पशुभ्यांश्च; G2 नखिभ्यश्च. Ds1 om. च. — d) T1 G1 मृत्युर् (for वधः).

26 a) Dn4 D4 वा (for च). — b) K4.6 V1 B0.7.8 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 M1.5–7 चाभि-; D5.7 T G1.3.6 स्वभि- (for नाभि-). K4 -संनिजैः; D5.7 -संधितैः (for °जैः). ❀ Ca: अभिसंधिजैः, बुद्धिपूर्वकृतैः । Cs: अभिसंधिकृतैः । ❀ — d) Ds2 अपस्यैः (for अपरैः). Dn4 प्रकृतैर्.

27 a) K6.7 V1 B0.6.7.8 (marg.).9 Da3.a4 Dn1.n4 D2.3.5.7.8 T2 G6 M7 भित्त्वा; B3 (orig.) D5.7 कृत्वा; G1 गत्वा (for हित्वा). Da3 प्रतिष्ठते; K6 V1 B0 प्रपद्यंते. — b) Ds1 पुण्याः (for प्राणाः). K6 V1 B0.6.7.9 Dn1.n4 Ds D2.3.8 G1 पुण्यवतां; T2 °कृतो (for °कृतां). — c) K6 ·गुण्यानाम् (for -पुण्यानाम्).

रज्ञानतुल्यः पुरुषस्य राजन् ।
येनावृतः कुरुते संप्रयुक्तो
घोराणि कर्माणि सुदारुणानि ॥ २८
प्रबोधनार्थं श्रुतिधर्मयुक्तं
वृद्धानुपास्यं च भवेत यस्य ।
प्रयत्नसाध्यो हि स राजपुत्र
प्रज्ञाशरेणोन्मथितः परैति ॥ २९
अधीत्य वेदांस्तपसा ब्रह्मचारी
यज्ञाञ्शक्त्या संनिसृज्येह पञ्च ।
वनं गच्छेत्पुरुषो धर्मकामः
श्रेयश्चित्वा स्थापयित्वा स्ववंशम् ॥ ३०
उपभोगैरपि त्यक्तं नात्मानमवसादयेत् ।
चण्डालत्वेऽपि मानुष्यं सर्वथा तात दुर्लभम् ॥ ३१
इयं हि योनिः प्रथमा यां प्राप्य जगतीपते ।
आत्मा वै शक्यते त्रातुं कर्मभिः शुभलक्षणैः ॥ ३२
कथं न विप्रणश्येम योनितोऽस्या इति प्रभो ।
कुर्वन्ति धर्मं मनुजाः श्रुतिप्रामाण्यदर्शनात् ॥ ३३
यो दुर्लभतरं प्राप्य मानुष्यमिह वै नरः ।
धर्मावमन्ता कामात्मा भवेत्स खलु वञ्च्यते ॥ ३४
यस्तु प्रीतिपुरोगेण चक्षुषा तात पश्यति ।

C. 12. 10935
B. 12. 296[7]. 35
K. 12 303. 35

---

28 a) V1 Bo om. न. — b) B3 (marg.) अज्ञात-; D4 अज्ञान- (for अज्ञान-). — c) M1. 6. 7 [अ]र्थवत् (for [आ]वृतः). T2 G6 घोररूपो (for संप्रयुक्तो).

29 a) D8 प्रबाधनार्थं (for प्रबो°). T G1-3. 6 M7 श्रुत- (for श्रुति-). K6 -कर्म- (for -धर्म-). T G1. 3. 6 -युक्तान् (for -युक्तं). — b) K7 V1 Bo. 8 Da3 a4 Dn1. n4 Ds D2-5. 7. 8 T G1. 3. 6 M5 उपास्य (for उपास्यं). K6 V1 Bo. 8 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 M5 प्र-; D4. 5. 7 [ए]व; T G1. 3. 6 [इ]ह (for च). K7 D4. 5. 7. 9 भवेच्च; Dn4 भवेन; T G1. 3. 6 भजेत; G2 M1. 5-7 भवेत्तु (for भवेत). D3 यश्च; T1 G1 बुद्धं; T2 G2. 6 बुद्धिं (for यस्य). ❀ Ca. p: वृद्धानुपास्य क्रियते यत्कर्म तद्वृद्धानुपास्यमिति तद्धितान्तम् । ❀ — c) K7 D4. 9 -साध्योऽपि; T G1. 3. 6 -साध्येन (for -साध्यो हि). D5 om. हि. K6. 7 V1 B7. 8 (marg.). 9 Da3. a4 Ds D4. 5. 7 राजपुत्रः (for °पुत्र). — d) K2 प्राज्ञा-; D5. 7 प्रज्ञां (for प्रज्ञा-). K7 प्रज्ञाशरैरोन्मथितः. K7 D4 9 परेति; Cp (gloss: अत्यन्तलयं मोक्षं गच्छति) परैति (as in text). ❀ Ca: उन्मथितः, ताडितः । ❀

30 a) Bom. ed. वेदं (for वेदांस्). — b) V1 यज्ञांश्च; Bo प्रज्ञान-; G6 यज्ञं च (for यज्ञान्). K6. 7 V1 Bo. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 संनिगृह्य; D4 °सृष्ट्वा; D7 °सृष्टा (for °सृज्य). Da4 च (for [इ]ह). D5. 7 एव (for पञ्च). — c) K7 D4. 9 वने (for वनं). — d) G2 lacuna for श्रेयश्. K4. 6. 7 Bo. 6 (marg.) Da4 Dn1 Ds D2. 3. 7. 8 -स्थित्वा; Dn4 स्थित्वा; T G1. 3. 6 M1. 5-7 कृत्वा; G3 lacuna (for चित्वा). D5 स्ववंशे. ❀ Cn (reading श्रेयःस्थित्वा) श्रेयोऽर्थं तिष्ठति संनद्धो भवतीति श्रेयःस्थित्वा, मोक्षकामः ।

आतो मनिन्क्वनिब्वनिपश्चेति क्वनिबन्तोऽयं शब्दः (Pāṇini 3. 2. 74) । ❀

31 a) K1 2. 4 अभि-; D5. 7. 9 परि- (for अपि). — b) K6 V1 Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 T G1-3. 6 M1. 5-7 ना(Da4 मा)त्मानं साद(Ds1 °ध)येन्नरः. — c) K6 V1 चांडालत्वे; T1 G2. 3. 6 चंडाळत्वे. — d) D5 सर्वतस्. K6 Bo. 6 (orig.). 7 Da3. a4 Dn4 Ds D3. 8. 8 शोभते; V1 B6 (marg.) Dn1 T2 G1. 2 M1. 5-7 शोभनं (for दुर्लभम्). T1 G3. 6 सर्वथा तच्च (G3 तात) शोभनं.

32 a) G1 योनिं (for योनिः). — b) D4 यं (for यां). K7 पृथिवी- (for जगती-). K1 -पतेः; Ds1 -तले (for -पते). — c) K7 B3 (marg. as in text) D4. 9 M1. 6. 7 ज्ञातुं (for त्रातुं).

33 a) Da3 T2 तु (for न). K1. 2 V1 D5. 7 T1 G1. 6 विप्रण(K1. 2 °न)श्येत; K6 D9 °स्येम; K7. °स्येम; M7 °श्येन्म (for °श्येम). ❀ Cp: विप्रणश्येम, योनिविप्रणाशो वृथाभोगेन निष्फलीकरणम् । ❀ — b) B7 योनिमस्या; D4 यानिचोस्या (sic); D5. 7 योनेस्तस्या (for योनितोऽस्या). — c) Dn4 मनुष्याः (for °जाः). — d) G6 Da3. a4 श्रुतिः; T G1. 3. 6 वेद- (for श्रुति-). G6 -वेदनात् (for -दर्शनात्).

34 b) G2 मानुष्ये; G3 मनुष्यं. K6 Bo. 6. 8. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 T G1. 3. 6 द्विषते; K7 D4. 5. 7 9 सततं; B7 लभते; G2 M1. 5-7 प्रभवं (for इह वै). — c) D5. 7 धर्मात्मा न च कामात्मा. — d) K1. 2. 4 वध्यते; K3 D5. 7 G6 transp. स and खलु. T G1-3. 6 M1. 5-7 वंचितः (for वञ्च्यते). D7 वंचते;

C. 12. 10935
B. 12. 292(7). 35
K. 12. 303. 35

दीपोपमानि भूतानि यावदर्चिर्न नश्यति ॥ ३५
सान्त्वेनानुप्रदानेन प्रियवादेन चाप्युत ।
समदुःखसुखो भूत्वा स परत्र महीयते ॥ ३६
दानं त्यागः शोभना मूर्तिरद्भ्यो
भूयः प्लाव्यं तपसा वै शरीरम् ।
सरस्वतीनैमिषपुष्करेषु
ये चाप्यन्ये पुण्यदेशाः पृथिव्याम् ॥ ३७
गृहेषु येषामसवः पतन्ति
तेषामथो निर्हरणं प्रशस्तम् ।
यानेन वै प्रापणं च श्मशाने
शौचेन नूनं विधिना चैव दाहः ॥ ३८
इष्टिः पुष्टिर्यजनं याजनं च
दानं पुण्यानां कर्मणां च प्रयोगः ।
शक्त्या पित्र्यं यच्च किंचित्प्रशस्तं
सर्वाण्यात्मार्थे मानवो यः करोति ॥ ३९
धर्मशास्त्राणि वेदाश्च षडङ्गानि नराधिप ।

---

35 a) D4 यस्य; G2 स तु; G6 यस्तं (for यस्तु). D8 प्रीतं (for प्रीति-). K2.4 -पुरोगेन; Dn1 Ds1 D2.8 Cn (Cnp as in text) -पुराणेन (Ds1 °णेति) (for -पुरोगेण). ❀ Cn: प्रीतिपुराणेन, प्रीत्या चिरंतनेन। पुरोगेणेति पाठः स्वच्छः। ❀ — b) K1.2.4 चक्षुषा पावयिष्यति; Cp चक्षुषा पारयिष्यति. — c) ❀ Cs: दीपोपमानि, दीपवत्स्नेहाधीनजीवनानि। ❀ — d) D7 यत्तद् (for यावद्). K1.2 B8 (marg.) अवाङ्; K4.6.7 V1 Bo.7 Da4 Dn1.n4 Ds D2-4.8.9 अर्थान्न; B6.9 अध्वा न; B8 (orig.) अर्वाङ्; Da3 अर्थो न (for अर्चिर्न). K4.6.7 V1 B3 Dn1.n4 Ds D2.3.8.9 M1.5-7 पश्यति (M1.7 °सि) (for नश्यति). ❀ Cp (reading यावदर्थोऽनुपश्यति) [Cpp न पश्यति]: यावन्मुक्तिस्तावत्पर्यन्तं तदनन्तरसेन न पश्यतीति केचिद्व्याचक्षते। वस्तुतस्तु, तेन प्रीतिपुरोगेण चक्षुषा सर्वाणि भूतानि योऽनुपश्यति। ❀

36 a) K2 सत्त्वेन; V1 Bo.6 शांत्वेन (for सान्त्वेन). K1.4 V1 Bo.7.8 Dn1.n4 D3.7.8 [अ]न्न-; K6 B6.9 Da3.a4 Ds D2 [आ]त्म-; D5 [अ]त्र (for [अ]नु-). K6 D8 -प्रसादेन (for -प्रदानेन). — b) Ds1 -दानेन; Ds2 -दानैर्न; G2 -वाक्येन (for -वादेन). K6 V1 D5 वा (for च). — c) K7 -सुखे (for -सुखो). — d) K1.2.4 Cpp (Cp as in text) न हीयते (for महीयते).

37 a) K1.2.4 Cpp दाने (for दानं). D5.7 त्यागं (for त्यागः). Cp (gloss: द्रव्यार्जनस्य त्यागः) त्यागोऽदानस्य (for दानं त्यागः). K1.2 G2 M7 शोभनो; T G1.6 शोभनं; G3 स्वमन् (sic) (for शोभना). K1 B6 (marg. as in text) Da3.a4 G1.8 M5-7 मूर्तिमद्भ्यो; K7 D4.9 प्रीतिरद्भ्यो; Dn4 मूर्तिभाय (sic); T1 G6 स्वस्तिमद्भ्यो (for मूर्तिरद्भ्यो). — b) B6 (marg. as in text).7 Da3.a4 नृप; B9 Dn1.n4 Ds D2.3.8 Cn भूप (for भूयः). B6 (marg.) प्राप्य; B8 (marg. as in text) पाव्यं; Da3 प्लाव्य; D4 प्राव्यं; D5.7 ताप्यं; G2 प्राप्यं (for प्लाव्यं). — c) Da3 -नैमिषं; T G1-3.6 M1.5-7 -नैमिश- (for -नैमिष-). — d) K7 चान्ये; D4 चाप्यन्ये; D5.7 चान्ये वा; G1.3 वै चान्ये (for चाप्यन्ये). D4 पुण्यं; D5 गुण- (for पुण्य-). G1 पृथिव्याः.

38 a) G1 ये वा; G2 एषाम् (for येषाम्). G1 व्यसवः; G2 अवसं. — D9 om. 38b-39c. — b) K6 B6 (marg. as in text).7.8 (marg. as in text).9 Da3.a4 T G3 अतो; D2 यथा; D4 अर्थे (for अथो). Bom. ed. अथानिर्हरणं. D4 प्रशस्ते; G1 अप्रशस्तं (for प्र°). — c) V1 यातेन; D4 याने च; D5 यौनेन (for यानेन). K1.2.4 पावनं (K4 °ने) च; T G1.3.6 वाहनं च (G1 °नत्वं) (for प्रापणं च). K6 श्मसाने. — d) K1.2 शौचैर्नूनं; K6 B6.7.9 Da3.a4 श्रौ(B7 श्रो)तेन नूनं; K7 D4 प्राज्ञैर्हितैर्; B3 D5.7 शोचेन्नू(B8 °न्नै)नं; T G1.3.6 शुचौ (G6 °द्धौ) देशे; G2 M1.6.7 शौचैंधनं; M5 शौचं दानं (for शौचेन नूनं). D5.7 विहिताच् (for विधिना). Da4 दाहाः; G1 वाहः (for दाहः).

39 D9 om. 39abc (cf. v. l. 38). — a) K3 इष्टिः; Da4 दष्टिः (sic); G6 इष्टं (for इष्टिः). K7 पूर्तिर् (for पुष्टिर्). — b) K1.2 D5.7 पुण्यानां (D5.7 °नि) वै (for दानं पुण्यानां). G6 °नां K7 om. च. D5.7 प्रयोगाः; K1.2 (for °गः). — c) G2 शक्या (for शक्त्या). यश्च (for यच्च). D5.7 शक्त्या किंचिद्यच्च पित्रोः प्रशस्तं. — d) G1.3 सर्वं हि (for सर्वाणि). K1.2.4 Dn3 D1 आत्मार्थं (for °र्थे). K6 V1 Bo.6.7.9 Da3.a4 यदा; K7 B8 Dn1.n4 Ds D2-5.7-9 यं (for यः).

40 a) K2.7 D4 G6 वेदांश्. — b) Da4 नराधिपः. — d) — e) K2 [ऽ]र्थी; K7 D4.9 [ऽ]र्थं (for ऽर्थे). Ds1 क्लिष्ट- (for [अ]क्लिष्ट-).

41 a) D5.7 च (for वै). — b) G1 असुना (for

श्रेयसोऽर्थे विधीयन्ते नरस्याक्लिष्टकर्मणः ॥ ४०
भीष्म उवाच ।
एतद्वै सर्वमाख्यातं मुनिना सुमहात्मना ।
विदेहराजाय पुरा श्रेयसोऽर्थे नराधिप ॥ ४१

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि षडशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८६ ॥

२८७

भीष्म उवाच ।
पुनरेव तु पप्रच्छ जनको मिथिलाधिपः ।
पाराशरं महात्मानं धर्मे परमनिश्चयम् ॥ १
किं श्रेयः का गतिर्ब्रह्मन्किं कृतं न विनश्यति ।
क्व गतो न निवर्तेत तन्मे ब्रूहि महामुने ॥ २
पराशर उवाच ।
असङ्गः श्रेयसो मूलं ज्ञानं ज्ञानगतिः परा ।
चीर्णं तपो न प्रणश्येद्वापः क्षेत्रे न नश्यति ॥ ३
छित्त्वाधर्ममयं पाशं यदा धर्मेऽभिरज्यते ।
दत्त्वाभयकृतं दानं तदा सिद्धिमवाप्नुयात् ॥ ४

C. 12. 10945
B. 12. 299[8]. 4
K. 12. 304. 4

मुनिना). K4 B9 स (for सु·). K7 B8 (marg. as in text) D4.9 मुनिना धर्म(D4 °र्म्यं)दर्शिना. — c) K2 विधेह· (for विदेह·). — d) K1 [ऽ]र्थो; K7 D4.9 [ऽ]र्थं (for ऽर्थे). K6 V1 B6.7 Da3.a4 जनाधिप (Da4 °पः) (for नरा°).

Colophon. Ś1 D6 missing: K3.5 B1–5 Da1.a2 Dn2.n3 D1 G4.5 M2–4 absent. — *Sub-parvan*: K1.2.4.6.7 B6.7.9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2–5.7–9 T G1–3.6 M1.5–7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name*: K1.2.4.6 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1 Ds D2.3.7.8 M5.6 पराशरगीता; K7 D4.5.9 पराशरगीतासु वैराग्योपदेशः; G6 पाराशरजनकसंवादे कर्मप्रशंसा. — *Adhy. no.*: (figures, words or both): B7 Dn4 Ds2 M5 122; Dn1 123; Ds1 T1 G1.3.6 121; D8 1017; T2 134; G2 137; M1.6.7 120. — *Śloka no.*: Da4 Dn4 41; Dn1 D8 42.

287

☞ This adhy. is missing in Ś1 D6 (cf. v. l. 12. 274. 13; 283. 15).

1 a) K7 D4.9 च (for तु). — b) K6 मिथिलाधिप; D5.7 °पतिः (for °धिपः). — c) K1 पाराशर·.

2 Before 2, MSS. ins. जनक उवाच. — a) ❀ C8: गतिः परमगतिसाधनम्। ❀ — b) Dn1 G2 गतिर् (for कृतं). — c) T G1.3.6 गत्वा; M7 गते (for गतो). K1 विवर्तते; K2 विवर्तेत; K6 T G1.3.6 निवर्तते (for °तेत). — d) K6 Bo.6.7.8 (marg.).9 Da4 Dn1 Ds D2.8 महामते; Da3. पितामह; D8 पराशर; T G1–3.6 M1.5.6 द्विजोत्तम (for महामुने).

3 D4 परासर (for °शर). — b) Da3 om. (hapl.) ज्ञानं. K1.4 ज्ञानाज्ञान·; K7 D4.9 ज्ञानं नाम; M6 ज्ञानं ज्ञानं (for ज्ञानं ज्ञान·). K6 परः; Da4 पराः; D5.7 परं; M1.5–7 वरा (for परा). K2 ज्ञाज्ञा वयोगतिः पुरा (sic); T G1.3.6 ज्ञानं चैव परा गतिः; G2 जानं का न गतिं परा. — c) Da4 चीर्णां; D2 चीर्णे (for चीर्णं). Da4 om. न. K1 प्रनश्येद्; K2 नश्येद्वा (for प्रणश्येद्). — d) K1.4 वास·; K2.7 Bo.8 (marg. as in text) Dn4 Ds1 D2 Cnp बीजः; V1 D5.7 वासः; M1.6 वाचः (for वापः). K2 Ds2 क्षेत्रेण (for क्षेत्रे न). T G1.3.6 संसिद्धो न निवर्तते. ❀ Ca: क्षेत्रे तीर्थादौ, वापो दानम् ॥ Cn.p: वापः दानम्, क्षेत्रे सत्पात्रे (Cn: बीजमिति पाठे बीजमिव न्युप्तम्)। ❀

4 a) T G1.3.6 संगात्मकं (for [अ]धर्ममयं). — b) D3 धर्मेण; D5.7 M1.5–7 न सज्जते (for ऽभिरज्यते). — c) G2 दत्ता· (for दत्त्वा). D5.7 T G1.3.6 यथा (for यदा). D3 धर्मेण; G6 धर्मोभि·; G1 धर्मे हि (for धर्मेऽभि·). — c) G2 दत्ता· (for दत्त्वा). G6 दत्त्वा भूताभयं दानं; Cv दत्त्वाभयं कृतं ज्ञानं. — d) K6 V1 Bo.6.7.9 Da3 Dn1 G1.3.6 तथा (for तदा).

C. 12. 10946
B. 12. 298(c). 5
K. 12. 304. 5

यो ददाति सहस्राणि गवामश्वशतानि च ।
अभयं सर्वभूतेभ्यस्तद्दानमतिवर्तते ॥ ५
वसन्विषयमध्येऽपि न वसत्येव बुद्धिमान् ।
संवसत्येव दुर्बुद्धिरसत्सु विषयेष्वपि ॥ ६
नाधर्मः श्लिष्यते प्राज्ञमापः पुष्करपर्णवत् ।
अप्राज्ञमधिकं पापं श्लिष्यते जतु काष्ठवत् ॥ ७
नाधर्मः कारणापेक्षी कर्तारमभिमुञ्चति ।
कर्ता खलु यथाकालं तत्सर्वमभिपद्यते ।
न भिद्यन्ते कृतात्मान आत्मप्रत्ययदर्शिनः ॥ ८
बुद्धिकर्मेन्द्रियाणां हि प्रमत्तो यो न बुध्यते ।
शुभाशुभेषु सक्तात्मा प्राप्नोति सुमहद्भयम् ॥ ९
वीतरागो जितक्रोधः सम्यग्भवति यः सदा ।
विषये वर्तमानोऽपि न स पापेन युज्यते ॥ १०
मर्यादायां धर्मसेतुर्निबद्धो नैव सीदति ।
पुष्टस्रोत इवायत्तः स्फीतो भवति संचयः ॥ ११
यथा भानुगतं तेजो मणिः शुद्धः समाधिना ।

Ds D2. 3 8 G2 M1. 5-7 अवाप्नुते (for °मुयात्). Da4 Dn4 ततः समभिपद्यते. ❀ Cn: सिद्धिम्, अनिवर्तनं स्थानम् । ❀

5 [b]) B9 यश्च; Da3. a4 अथ (for अश्व-). — V1 reads 5[c]-6[d] on marg. — [c]) K1. 2. 7 D4. 9 M7 यश्च; Da4 स च (for सर्व-). ❀ Cp: अभयदानं संन्यासः। ❀ — [d]) K4 तं दानम्; K6 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1 Ds1 D2 8 T G1 सदा तम्; G2. 3 स दानम् (for तद्दानम्). K6 Bo. 6. 7. 9 Dn1 D2. 8 G2 अभि-; T1 G1 अनु-; M6 इति (for अति-).

6 V1 reads 6 on marg. — [c]) D5. 7 स (for सं-). — [d]) D8 अवसन् (for असत्सु). T1 च (for [अ]पि).

7 [a]) K1 न धर्मः; Ds1 नाधर्मा (for °र्मः). K1. 7 B6 D4. 5. 7. 9 श्लि(D5 [also] क्लि)ष्यति; K2. 4 क्लिश्यति; B1 श्लिस्यति; Da3 D8 क्लिष्यते; T1 G1 इष्यते (for श्लि°). Da4 प्राज्ञ; M1. 6. 7 प्राज्ञे; M6 प्राज्ञैर् (for प्राज्ञम्). — [b]) Bo. 8 (marg. as in text) Dn1. n4 D8 D2. 8. 8 पयः; M1. 5-7 ह्यापः (for आपः). K1. 2 -पत्रवत्; K4 -पत्रवान् (for -पर्णवत्). — [c]) Da3. a4 राजन् (for पापं). — [d]) K4 क्लिश्यते; Da4 श्रिष्यते; G1 श्लिप्यते (for श्लि°). ❀ Ca: जतु लाक्षा, काष्ठे एव सज्जते । ❀

8 [a]) K6 D5. 7 नाधर्म-; M7 न धर्मः. K1. 2. 4. 7 D4. 9 कारणावेक्षी; B8 कारणात्पक्षी; Ds1 D5. 7 करणापेक्षी; G2 कारणप्रेक्षी; G6 °णापेक्षः (for °णापेक्षी). ❀ Cn: कारणा, फलदानात्मिका क्रिया, तन्निर्वृत्त्यपेक्षी ॥ Cs: फलानुभवाख्यं कारणापेक्षित्वम् । ❀ — [b]) K1. 2. 7 D4. 7. 9 अव-; Ds1 अधि-; D5 अनु- (for अभि-). T1 G1 -विंचति; G8 -गच्छति (for -मुञ्चति). — [c]) D5. 7 यथाकाले; G2 °कालं (for °कालं). — [d]) Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 ततः समभिपद्य(B4 D8 °वर्त)ते; G1 तत्तत्समभिपद्यते. — [e]) Da3 भिद्यते; Da4 भिद्यति; D5. 7 विद्यते; G2 हि द्वंद्व- (for भिद्यन्ते). K1. 2 कृतात्मानम्; Ds1 °त्मन (for °त्मान). ❀ Cn: भिद्यन्ते, कर्मफलैर्न क्लिश्यन्ति ॥ Cp: तेषां भेदबुद्धिर्न जायते ॥ Cs: भिद्यन्ते, आत्मस्वरूपतः पृथग्भवन्ति। ❀ — [f]) Da4 -दर्शिनं; G1 -दर्शनः (for -दर्शिनः). K1 आत्मप्रत्ययदर्शिनः.

9 [a]) K1. 2 बुद्धिकर्मक्रियाणां हि; B1 Da3. a4 बुद्धिरा(B7 °द्धिका)र्येन्द्रियाणां हि; Dn1 °कर्मेद्रियाणीह. — [b]) K4 G1 ये (for यो). K1. 2 [ऽ]नुरुध्यते; K4 न रुध्यते; K7 D4. 9 न बुध्यति; G2 [ऽ]वबुध्यते (for न बु°). ❀ Cn: बुध्यते; दुश्चेष्टितमिति शेषः ॥ ❀ — [c]) K1 शुभाशुभेषु. K1. 2. 7 V1 B8 D4. 9 G2 Ca सक्तानां; K4 Dn1. n4 [अ]सक्तात्मा; K6 Bo शक्तात्मा; D5. 7 युक्तानां; G8 सर्वात्मा (for सक्तात्मा). Da3. a4 D8 शुभाशुभे प्रसक्तात्मा. — [d]) D5 स (for सु-).

10 [a]) K6 वीतराजो; D4 °रागे (for °रागो). B1 (marg.) भयक्रोधः (for जित°). — [c]) B9 विषयैर् (for °ये). — [d]) K1. 2 V1 लिप्यते (for युज्यते). B7 न स पापैः स मुच्यते.

11 [a]) K2 B9 मर्यादाया. K1. 2 यथा (for धर्म-). Da3. a4 K6 -सेतुं (for -सेतुर्). — [b]) K6 निर्बधो; Da3. a4 निरुद्धो; Dn4 निर्बद्धो (for निबद्धो). K1. 7 D4. 5. 7. 9 T G1. 3. 6 नाव-; B7 lacuna (for नैव). ❀ Cp: मर्यादायां निबद्धो वर्धत एव ॥ Cv: मर्यादायां रक्षितायाम् । ❀ — 11[cd] is damaged in B7. — [c]) K6 पुष्टास्रोत; K7 Bo पुष्टश्रोत; B9 पुष्टः श्रोत; Da4 पुष्टः स्रोत; D4. 9 पुष्टं श्रोत; D5. 7 पुष्टं स्रोत; G1 ब्रह्मस्रोत; G6 पिष्टस्रोत (for पुष्ट°). K6 V1 Bo. 6. 8. 9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3 T G1-3. 6 इवासक्तः; K7 D4. 8. 9 इवायातः; D5. 7 इवाजातः; Cv (gloss: पुष्टः) इवायत्तः (as in

आदत्ते राजशार्दूल तथा योगः प्रवर्तते ॥ १२

यथा तिलानामिह पुष्पसंश्रया-

त्पृथक्पृथग्याति गुणोऽतिसौम्यताम् ।

तथा नराणां भुवि भावितात्मनां

यथाश्रयं सत्त्वगुणः प्रवर्तते ॥ १३

जहाति दारानिहते न संपदः

सदश्वयानं विविधाश्च याः क्रियाः ।

त्रिविष्टपे जातमतिर्यदा नर-

स्तदास्य बुद्धिर्विषयेषु भिद्यते ॥ १४

प्रसक्तबुद्धिर्विषयेषु यो नरो

यो बुध्यते ह्यात्महितं कदाचन ।

स सर्वभावानुगतेन चेतसा

नृपामिषेणेव झषो विकृष्यते ॥ १५

संघातवान्मर्त्यलोकः परस्परमपाश्रितः ।

कदलीगर्भनिःसारो नौरिवाप्सु निमज्जति ॥ १६

न धर्मकालः पुरुषस्य निश्चितो

C. 12. 10456
B. 12. 293 [3]. 17
K. 12. 304. 17

---

text). —d) K1. 2. 7 B3. 9 Da3 D4. 9 M1. 5–7 स्फीती-; Da4 G3 रिफतिर्; T G1. 3. 6 स्थिरी- (for स्फीतो).

12 a) M7 यदा (for यथा). K1 भानुगते (for °गतं). —b) K6 मर्णि; D2 G1 मुनिः (for मणिः). K1 Da4 Ds D4. 9 G2. 6 शुद्ध-; D5. 7 शुद्धं (for शुद्धः). T1 G1 समाश्रितः (for °धिना). ❁ Cn: समाधिना, नियमेन दृष्टान्ते । दार्ष्टान्तिके तु समाधिना, ध्यानेन ॥ Cp: समाधिना विरजीकरणेन । ❁ —c) K6 -सार्दूल (for °शार्दूल). —d) K6 D5 यथा (for तथा).

13 G2 om. (hapl.) 13. —a) T1 G1. 3. 6 [अ]निलानाम् (for तिला°). K1. 2 V1 इव (for इह). Bom. ed. पुण्य- (for पुष्प-). Dn4 D5. 7 T1 -संश्रयः; M7 -संचयात् (for -संश्र°). —b) D5. 7 यथा (for पृथग्). M1. 7 भाति (for याति). K6. 7 V1 Bo. 8. 9 Da3 a4 Ds D4. 9 T G3 M1. 5–7 गुणोपि; D5. 7 गुणैश्च; G1 गुणोप- (for गुणोऽति-). K6 D2 सौम्यता; K7 शाम्यतां; Da1 D4. 9 T2 G3 Cs (gloss: पुष्पगन्धसमत्वम्) Cv (gloss: एकप्रकारताम्) साम्यतां; Ds2 साम्यं (for -सौम्यताम्). ❁ Cn: सौम्यतां, रम्यताम् । ❁ —c) V1 Bo. 7. 8 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–4. 8 G6 सु वि- (for भुवि). —d) B6. 7. 8 (marg.). 9 Da3. a4 सर्वं-; D6. 7 सत्य- (for सत्त्व-). ❁ Cn: यथाश्रयं, पुनः पुनर्वासनाभ्यासाद्बहुलं, तदभावेऽल्पः । ❁

14 Ds2 reads 14ab on marg. —a) Da4 हाराश्च; G3 राजन् (for दारान्). K6 Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 च जहाति; K7 D4. 9 विजहाति; V1 B8 (orig.) इह याश्च; D5. 7 इहतेपि; T G1. 3. 6 विविधां (T2 G1 °धा) श्च; G2 M1. 5–7 विहितेन (for इहते न). D5. 7 संपदां; G2 M1. 5–7 °दा (for °दः). —b) K1 सदोश्व-; K2 B8 D4. 9 T2 G1 M7 सदश्व; K4 B1 Dn1. n4 D3 पदं च; Bo. 6. 9 Da3. a4 Ds1 D2. 3 सदा च; Ds2 सतश्च (for सदश्व-). Bo. 6. 7. 9 Da3. a4 Ds D3. 8 दानं (for -यानं). K1. 2. 4 Bo. 8. 9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 सत्-; Da3. a4 lacuna (for याः). K6 सदावदानं विविधाश्च सत्क्रियाः. —c) K1 V1 B6–9 त्रिपिष्टपे; G1 M6 त्रिविष्टपो (M6 °पौ) (for °ष्टपे). K1. 2. 4 G1 यथा (for यदा). Dn4 om. नर. —d) K1 T1 G1 तथा (for तदा). T1 G1 सर्पिर् (for बुद्धिर्). K1 G2 बध्यते; Da4 विद्यते (for भि°). K2. 4 तदास्य बुद्धिर्विषयेभिपद्यते. ❁ Cn: भिद्यते, शब्दादिभ्यो व्यावृत्ता भवति । ❁

15 T1 om. 15–16. V1 reads 15ab on marg. —a) K4 प्रसुक्त-; Ds प्रसन्न- (for प्रसक्त-). —b) T2 G1–3. 6 M1. 5–7 विंदते (for बुध्यते). G1 ह्यात्मपदं; G2 °पदा (for °हितं). K6 कदा च नः; Da4 Dn4 कथंचन (for कदाचन). —c) K1. 2. 4 पूर्व- (for सर्व-). —d) K2 नृपामिषेनेव; D5. 7 यथामिषेणैव; T2 नृपामिषेणैव (for नृपामिषेणेव). K1. 2. 4 झषोवकृष्यते; G2 सद्रोपकृ° (for झषो वि°).

16 T1 om. 16 (cf. v. l. 15). —a) Bo संहातवान्; Dn1. n4 D3 T2 G6 Cn संघातवन् (for °वान्). G1 संघातयम्मर्त्यलोकं. ❁ Cn: संघातवत्, देहेन्द्रियादिसमुदायवत् ॥ Cs: काष्ठादिसमूहवत् ॥ Cv: पुत्रमित्रादिसमूहवान् । ❁ —b) K7 Ds2 D4. 9 M5 उपाश्रितः; Da3. a4 अथा°; D5. 7 उपाकृ(D7 °वृ)तः (for अपाश्रितः). K2 परस्परसमाश्रितः. ❁ Cn: अपाश्रितः, उपकारकः । ❁ —c) T2 G2 M7 कदळी- (for °ली-). K1 -गर्तं- (for -गर्भ-). G2 -निःसारे (for °रो). —d) K1. 2 गौरिव; T2 नारीव (for नौरिव). K2 निमज्जते; V1 स मज्जति.

17 a) T1 G1. 3 कर्म- (for धर्म-). K2. 4 Ds2 -कामः (for -कालः). D7 पुरुषश्च (for °स्य). D4 निश्चिता; G2 °ते (for °तो). —b) K1. 2. 4 चाप-; Ds2 वापि (for चापि). —c) K6 V1 Bo. 6. 7. 8 Bo प्रतीक्ष्यते;

C. 12. 10959
B. 12. 291(a). 17
K. 12. 304. 17

न चापि मृत्युः पुरुषं प्रतीक्षते ।
क्रिया हि धर्मस्य सदैव शोभना
यदा नरो मृत्युमुखेऽभिवर्तते ॥ १७
यथान्धः स्वगृहे युक्तो ह्यभ्यासादेव गच्छति ।
तथा युक्तेन मनसा प्राज्ञो गच्छति तां गतिम् ॥ १८
मरणं जन्मनि प्रोक्तं जन्म वै मरणाश्रितम् ।
अविद्वान्मोक्षधर्मेषु बद्धो भ्रमति चक्रवत् ॥ १९
यथा मृणालोऽनुगतमाशु मुञ्चति कर्दमम् ।
तथात्मा पुरुषस्येह मनसा परिमुच्यते ।
मनः प्रणयतेऽऽत्मानं स एनमभियुञ्जति ॥ २०
परार्थे वर्तमानस्तु स्वकार्यं योऽभिमन्यते ।
इन्द्रियार्थेषु सक्तः सन्स्वकार्यात्परिहीयते ॥ २१
अधस्तिर्यग्गतिं चैव स्वर्गे चैव परां गतिम् ।
प्राप्नोति स्वकृतैरात्मा प्राज्ञस्येहेतरस्य च ॥ २२

(marg.). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 G2 सदा; T1 G1. 3 यदा (for क्रिया). V1 [ए]व (for हि). K6 V1 Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 T1 G1. 3 क्रियैव; G2 क्रिया हि (for सदैव). T2 G6 M1. 5–7 स(T2 G6 य)दा हि धर्मक्रिययैव शोभना (T2 G6 °नः). — d) K6 Ds सदा; V1 यथा; T G1. 3. 6 तदा (for यदा). K4 -मुखे नि-; K7 D4 -मुखेव; Dn4 -मुखेधि-; D5. 7 -मुखोभि-; D9 -मुखे वि-; T G1. 3. 6 -मुखाभि-; G2 -मुखेति- (for -मुखेऽभि-).

18 a) M1 यदांधः (for यथान्धः). K7 D4. 5. 7. 9 नित्यम् (for युक्तो). — b) K7 D4. 5. 7. 9 T2 अभ्यासाद्; G1 ह्यत्या° (for ह्यभ्या°). — c) Ds2 D2 यथा (for तथा). G1 महता (for मनसा). — d) D5. 7 धर्मतां (for तां गतिम्).

19 a) K2 T1 G3. 6 M7 प्रोतं (for प्रोक्तं). G2 मरणाज्यंमनिप्रोक्तं (sic). ❀ Cn: जन्मनि, जन्मनिमित्तम् । ❀ — b) K1. 2 जन्म वा मरणाश्रयं; G2 जन्म वै मरणं श्रितं. — c) D2 सुविद्वान् (for अ°). G1 -बंधेषु; G6 -धर्मे च (for -धर्मेषु). — d) G1 बंधो; G2 अंधो (for बद्धो). — After 19, K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 Cn. p read 34^c–35^d for the first time, repeating the same in the proper place.

20 a) K2. 4. 6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 T G1 Cn यथा मृणाला(K2 मृनाला-; T2 मृणाळा-; G1 भ्रनाला)नुगतम्; G2 M1. 5–7 °लोनुगतम्. ❀ Cn (reading मृणालानुगतम्): मृणालेति लुप्तविभक्तिकम् । ❀ — b) ❀ Cp: मुञ्चति, अतिचिक्कणत्वात् । ❀ — c) T1 तदा (for तथा). — d) M7 मनसः (for °सा). B8 प्रति- (for परि-). — e) K2. 4 पुनः (for मनः). K1 प्रणयेत; K6 B8 (marg.) D2 प्राणयते; T2 G1 M1. 5–7 प्रयतते (for प्रणयते). Da3. a4 स्थानं; D5. 7 ध्यानं (sic) (for ऽऽत्मानं). ❀ Cn: प्रणयते, योगोन्मुखं करोति ॥ Cp: स्थूलबुद्धिद्वयेनोपतिष्ठते । ❀ — f) K2 V1 B6 (marg. as in text) Dn4 D5. 7 G1 स एवम्; Ds1 T G1. 3. 6 सदा तम् (for स एनम्). K2. 6. 7 V1 B8 (marg. as in text) D4. 9 Ca अनु-; Ds1 अधि- (for अभि-). B8 -मुंचति; Dn4 -प्रेक्षति; Ds -गच्छति; D5. 7 -मुंजति (sic) (for -युञ्जति). K1 स एवानुमयुंजति (sic). ❀ Ca (reading अनुयुञ्जति): पश्चात्प्रेरयति ॥ Cn: अभियुञ्जति, परस्यां काष्ठायां प्रविलापयति । ❀ — After 20, K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 ins.:

743* युक्तो यदा स भवति तदा तत्पश्यते परम् ।

[Dn4 सदा (for यदा). Bo. 7 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 तं (for तत्). K6 पश्यतं (for °ते).]

21 a) K1. 2. 4 परार्थं (for °र्थे). D5 G3 वर्तमानं (for °मानस्). — b) Bo. 6. 7 Da4 D2. 3. 8 स्वं; G1 स्वे (for स्व-). D5. 7 -कार्ये (for -कार्यं). Dn4 D3 (marg. as in text) न (for यो). T1 G6 [ऽ]ति (for मन्यते; T2 G2 M1. 5–7 [ऽ]तिवर्तते; G1 निवर्तते (for ऽभिमन्यते). G3 स्वकार्याद्यो निवर्तते. — K1. 4 om. (hapl.) 21^{cd}. — c) T2 G3. 6 परकार्येषु (for इन्द्रियार्थेषु). K1 B6. 9 G2 M7 सक्तः स; K6 Da3. a4 [अ]सक्तः स; V1 B7 Dn4 Ds संयुक्तः; Bo संशक्तः; B8 Dn1 Ds D2. 8 संसक्तः; D5. 7 युक्तः स; G1 सक्ता सन् (for सक्तः सन्). — d) Bo Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 -मुच्यते (for -हीयते).

22 a) V1 T1 G6 अथ; D5 आद्यस्; D7 आद्यात्; D3 T1 G1. 3 अथस् (sic) (for अधस्). K2 नतं; — b) G6 गतिश्च; D5. 7 गतश्च; G2 गतं (for गतिं). — c) T K1. 4. 6 V1 Bo. 6. 7 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 G3. 6 सु- (for स्व-). K7 D4. 5. 7. 9 प्राप्नोति सु(D4 स्व)कृतेनात्मा; G1 °ति सुकृतारामा. — d) K1. 2 परस्य (for प्राज्ञस्य). T2 G1. 6 [इ]त्र (for [इ]ह). Ds1

23 a) K2. 6 Ds1 T2 मृणमये (for मृन्मये).

मृन्मये भाजने पक्के यथा वै न्यस्यते द्रवः ।
तथा शरीरं तपसा तप्तं विषयमश्नुते ॥ २३

विषयानश्नुते यस्तु न स भोक्ष्यत्यसंशयम् ।
यस्तु भोगांस्त्यजेदात्मा स वै भोक्तुं व्यवस्यति ॥ २४

नीहारेण हि संवीतः शिश्नोदरपरायणः ।
जात्यन्ध इव पन्थानमावृतात्मा न बुध्यते ॥ २५

वणिग्यथा समुद्राद्वै यथार्थं लभते धनम् ।
तथा मर्त्यार्णवे जन्तोः कर्मविज्ञानतो गतिः ॥ २६

अहोरात्रमये लोके जरारूपेण संचरन् ।
मृत्युर्ग्रसति भूतानि पवनं पन्नगो यथा ॥ २७

स्वयं कृतानि कर्माणि जातो जन्तुः प्रपद्यते ।
नाकृतं लभते कश्चित्किंचिदत्र प्रियाप्रियम् ॥ २८

शयानं यान्तमासीनं प्रवृत्तं विषयेषु च ।
शुभाशुभानि कर्माणि प्रपद्यन्ते नरं सदा ॥ २९

न ह्यन्यत्तीरमासाद्य पुनस्तर्तुं व्यवस्यति ।
दुर्लभो दृश्यते ह्यस्य विनिपातो महार्णवे ॥ ३०

C. 12. 10975
B. 12. 299. [8]-32
K 12. 304. 32

°कें; T_1 G_1 वह्नौ (for पक्के). — [b]) K_6 $B_{6.7}$ Da_3. a_4 त्रि- (for वै). K_7 दृश्यते; $Bo_{.8.9}$ Dn_1. n_4 D_8 $D_{1.3.8}$ Cn न श्यति; B_6 $D_{4.9}$ G_2 $M_{5.6}$ नश्यते; T_1 $G_{1.3}$ शुष्यते; $M_{1.7}$ पश्यते (for न्यस्यते). K_7 $D_{4.9}$ G_1 द्रवं (for द्रवः). ❀ Cn : न श्यति, न क्षीयते न क्षाति इत्यर्थः । श्यतीति शो तनूकरणे इत्यस्य रूपम् । ❀ — [d]) K_6 B_9 Da_3. a_4 $D_{5.7}$ तत्तद्; Dn_4 समं (for तप्तं). ❀ Cv : अतप्तं चेद्विषयमश्नुते, तप्तं चेद्विषयद्रवं मुञ्चतीति दृष्टान्तानुसारी दार्ष्टान्तो द्रष्टव्यः । ❀ ❀ Cn : विषयम्, ब्रह्मलोकम् ॥ Cs : स्वर्गाख्यमपवर्गाख्यं वा सुखम् । ❀

24 [a]) G_6 यत्तु (for यस्तु). ❀ Cn : अश्नुते, आलोक इव व्याप्नोति, प्रकाशयति, साक्षी । ❀ — [b]) Da_3. a_4 सं- (for स). K_6 भोक्षति; D_7 G_3 मोक्ष्यति (for भों°). $G_{2.6}$ असंशयः. ❀ Cv : न भोक्ष्यति, परत्र भोगान्न भोक्ष्यति । ❀ — [c]) $K_{1.2.7}$ V_1 B_6 (marg. as in text) Da_3 $D_{4.5.7.9}$ यस्य (for यस्तु). $D_{5.7}$ भोगं; T_1 $G_{1.3}$ भोग्यं (for भोगांस्). — [d]) Ds_1 सर्वे; G_2 यस्य (for स वै). V_1 भोगं (for भोक्तुं). Cnp विनश्यति (for व्यवस्यति). ❀ Cn : विनश्यतीति पाठे, भोगार्थं जन्मान्तरलाभायैव म्रियते । ❀

25 [a]) Da_3. a_4 [अ]द्रि-; T $G_{1.3.6}$ $M_{1.5-7}$ [इ]व; G_2 [अ]भि- (for हि). ❀ Ca : नीहारेण, अत्यन्तहारिणा मोहेन । ❀ — [b]) Ds_1 शिश्नोदय- (for °दर-). — [c]) G_1 जात्यंत (for जात्यन्ध). K_1 पंथानाम्. — [d]) K_7 $B_{4.6}$ अंतरात्मा; $D_{5.7}$ संवृतात्मा (for आवृ°).

26 [a]) D_5 om. (hapl.) from यथा up to कर्षति (in 31[d]). B_8 D_7 समुद्रे (for °द्राद्). ❀ Cs : समुद्रम्, समुद्रं प्राप्य । ल्यब्लोपे पञ्चमी । ❀ — [b]) K_2 यथार्थं; Cn (gloss : मूलधनानुसारेण) Cs (gloss : स्वमूलधनमनतिक्रम्य) यथार्थं (as in text). B_8 (marg.) दृष्टं (for धनम्). — [c]) Da_3. a_4 यथा (for तथा). T $G_{1-3.6}$ $M_{1.5-7}$ मर्त्यार्णवाज् (for °र्णवे). K_2 lacuna; T $G_{1.3.6}$ जंतुः (for जन्तोः). — [d]) D_7 -विज्ञानको (for °नतो). K_7 $D_{4.7.9}$ T $G_{1.3.6}$ गतिं (for गतिः). ❀ Ca : कर्मविज्ञानतः, कर्मविज्ञानाभ्यां मिलिताभ्याम् । न तु अकर्मणा अशुद्धसत्त्वेन ज्ञानमपीति भावः । ❀

27 D_5 om. 27 (cf. v. l. 26). — [a]) K_7 V_1 $Bo_{.6.8}$ Da_3. a_4 Ds_1 $D_{2-4.7.9}$ -रात्रमयो; Ds_2 -रात्रमयं (for °मये). — [b]) $K_{4.6}$ V_1 $Bo_{.6.9}$ Da_3. a_4 Dn_1. n_4 $D_{3.8}$ संसरन् (for संच°). — [c]) K_2 वसति (for ग्रसति). — [d]) Ds_2 प्लवनं; T $G_{1.3.6}$ प्लवंगं (for पवनं).

28 D_5 om. 28 (cf. v. l. 26). — [b]) K_6 प्रपद्यंते नरः सदा. — [c]) $K_{4.7}$ V_1 $Bo_{.6-9}$ Da_3. a_4 Dn_1. a_4 Ds_2 $D_{2.3.8}$ G_2 $M_{1.5-7}$ नाकृत्वा; K_6 नाकृतिं; Ds_1 न कृत्वा (for नाकृतं). $K_{2.6}$ $D_{4.7.9}$ किंचित्; G_2 केचित् (for कश्चित्). — [d]) K_7 कच्चिद्; Bo कंचिद्; $D_{4.7.9}$ क° (for किं°). Dn_1. n_4 D_3 अस्ति (for अत्र). K_7 प्रियाप्रिये; B_8 (marg.) क्रियाफलं.

29 K_6 D_5 om. 29 (for D_5, cf. v. l. 26). — [a]) K_2 शयनं (for शयानं). K_1 शांतम्; K_4 यातिम्; K_7 यातम् (for यान्तम्). D_7 संधानं पावमानं च. — [b]) G_1 प्रवृत्त- (for °त्तं). — [c]) T $G_{1.3.6}$ यथा (T_2 °दा) कृतानि कर्माणि. — [d]) G_1 रसं (for नरं).

30 V_1 D_5 om. 30 (for D_5, cf. v. l. 26). Bo om. (hapl.) 30-32. — [a]) K_1 न ह्यंतत्; D_7 न ह्ययं; G_2 स ह्यन्यद् (for न ह्य°). ❀ Cs : वेदान्तसांख्ययोगेभ्योऽन्यत्तीरम् । ❀ — [b]) Dn_4 व्यवस्य च (for °स्यति). ❀ Cs : न व्यवस्यति, नार्हति । ❀ — [c]) K_6 $D_{4.9}$ T $G_{1.3.6}$ दुर्बलो; Cs दुर्लभो (as in text). K_7 दुर्बलो ह्यस्य दृश्यते. $G_{1.6}$ ह्यत्र; M_6 यस्य (for ह्यस्य).

31 Bo D_5 om. 31 (cf. v. l. 30, 26). — [a]) T_2

C. 12.10975
B. 12.289(c).33
K. 12.304, 33

यथा भारावसक्ता हि नौर्महाम्भसि तन्तुना ।
तथा मनोऽभियोगाद्वै शरीरं प्रतिकर्षति ॥ ३१
यथा समुद्रमभितः संस्यूताः सरितोऽपराः ।
तथाद्या प्रकृतिर्योगादभिसंस्यूयते सदा ॥ ३२
स्नेहपाशैर्बहुविधैरासक्तमनसो नराः ।
प्रकृतिस्था विषीदन्ति जले सैकतवेश्मवत् ॥ ३३
शरीरगृहसंस्थस्य शौचतीर्थस्य देहिनः ।
बुद्धिमार्गप्रयातस्य सुखं त्विह परत्र च ॥ ३४
विस्तराः क्लेशसंयुक्ताः संक्षेपास्तु सुखावहाः ।
परार्थं विस्तराः सर्वे त्यागमात्महितं विदुः ॥ ३५

यदा (for यथा). K6 B8 Dn1. n4 D8 D2–4. 8. 9 C8 भारा(B8 Dn1 °वा)वसन्ना; B6. 7. 8 (marg.) भावावसक्ता; D7 वातावसिक्ता; G1. 6 M1 भारात्रसिक्ता; Cp भारावसक्ता (as in text). G3 यथा भारावसक्तानि. — b) D7 गच्छति (for तन्तुना). — c) K7 यथा; D4 सतो (for तथा). K2 मनोति·; D4 मनोनि·; D7 मानाभि· (for मनोऽभि-). K1. 2 वा (for वै). ❀ Cv: मनः अभियोगात्, स्नेहात् । ❀ — d) Dn4 G1 शरीरे (G1 °री) (for °रं). K6 B8 (marg. as in text) परिकर्षति; B6 (marg. as in text) Dn1 D8 D2. 3. 8 Cn प्रचिकीर्षति; B7. 9 विप्रकर्पति; Da3 Dn4 D7 प्र(D7 प्रा)-विकर्पति; T G3. 6 प्रतिकृष्यते; G1 विप्रकृष्यते (for प्रतिकर्षति). ❀ Cn (reading प्रचिकीर्षति): अन्तर्भावितण्यर्थोऽयम् । कारयितुमिच्छतीत्यर्थः । ❀

32 B9 om. 32 (cf. v. l. 30). — a) K1 यदा; K2. 6 तथा (for यथा). °T1 आभिप्सुर् (for अभितः). — b) K1. 2 सुस्यूताः; K4 ससूताः; K6 Dn4 D2. 8 Cn सं(Dn4 स)श्रिताः; K7 Ds2 D9 T2 G1. 2 संसृताः; V1 B6–9. Dn1 D3 संस्मृताः; Ds1 संवृताः; D4 संसृताः; T1 असूताः; G3 संसूताः; G6 संस्तुताः; Cp (gloss: संतन्यमानाः) संस्यूताः (as in text). Da4 परितो (for स°). G2 परा:; M7 [ऽ]चराः (for ऽपराः). — c) K1. 2 V1 Ds1 D6. 7 T G3 C8. v तथान्या; K6 Dn4 तथा या; K7 तथा*; B6. 8 (both marg.) तथास्य; D4. 9 G1. 6 तथात्मा; M1. 6. 7 तथा स्यात्; M5 तथाद्य (for °द्या). K2 G1. 6 प्रकृतेर्; D4. 5. 7. 9 °तीर् (for °तिर्). — d) K2 अपि; Dn4 M1 अति- (for अभि-). K2 G2 M1. 5–7 Ca (gloss: जनयति) -संसूयते; K6 -संस्तू°; K7 D4. 9 ·संश्र°; Dn1 ·संश्री°; Dn4 D3 ·संस्पृहते; Ds1 C8 -संबध्यते; Ds2 ·संपद्यते; D2. 8 Cn (gloss: मनसेति शेषः) -संश्रियते; D7 ·संश्रू°; T1 G3 -संसिध्यते; T2 -संसियम्रते (sic); G1 -संक्षिच्यते; G6 ·संसेव्यते; Cp (gloss: संतन्यमाना कार्याकारेण परिणमते) ·संस्यूयते (as in text). D7 परा; T2 तदा (for सदा).

33 a) G1 स्नेहपातैर् (for °पाशैर्). — b) K2 आसंत-; B7 D6 असक्त-; Dn4 आसक्तैर् (for °क्त-). — c) G1 (before corr. as in text) कृतप्रस्था; Cn (gloss: अज्ञानवशाः) प्रकृतिस्था (as in text). K7 D4. 5. 7. 9 T1 G1–3. 6 M1. 5–7 [अ]वसीदंति; Dn4 विशी°; Ds1 [अ]वषीदंति (for विषी°). — d) K2. 7 D4. 9 जडैः (for जले). B7 Dn4 शैकत- (for सै°). K1. 2 -सेतु-वत्; Da3. a4 -रश्मि° (for -वेश्म°).

34 a) Ds1 D4 T G3. 6 ·ग्रह· (for ·गृह-). K4. 7 V1 B6 (marg.). 7 Dn1. n4 D8 D2–5. 7–9 G1. 2 M1. 5–7 ·संज्ञस्य; G3 -संस्थास्य (for ·संस्थस्य). — b) ❀ Cn: शौचमान्तरं भावशुद्धिः, बाह्यं तु प्रसिद्धम् । ❀ — K6 V1 B6. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 Cn. p read 34c–35d for the first time after 19. — c) G1 बुद्धिर्; Cn (gloss: आत्मज्ञानं देवताद्युपासनं वा) बुद्धि (as in text). K6 (first time) B6. 8 (both second time). 9 (first time) Da3. a4 (both both times) D3 (first time) ·मार्गं; K7 -मार्गे (for ·मार्ग·). K1. 2 -प्रवृत्तस्य (for -प्रयातस्य). D6. 7 बुद्धिमार्गानुजातस्य· — G3 om. 34d–36c. — d) B8 (second time) सुखं चेह; T1 सुखित्वे च (for सुखं त्विह). M5 परत्र इ· K1. 2 परत्रेह च (K2 ह) वै सुखं.

35 For the repetition in K6 V1 B6. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 Cn p, cf. v. l. 34. G3 om. 35 (cf. v. l. 34). — a) K1 Dn1 (both times) D8 T G2. 6 M1. 5–7 विस्तारा: (for विस्तराः). ❀ Cn: विस्तराः, वैतानिकान्यग्निहोत्रादीनि । ❀ — b) K2 संक्षेपस्; D6. 7 संक्षिपास् (for संक्षे°). K1. 2 सुखावहः. ❀ Cn: संक्षेपाः, त्यागादयः ॥ Cp: संक्षेपाः, निर्वाहमात्रप्रयोजक परिग्रहाः ॥ C8 संक्षेपाः, कर्मत्यागः । ❀ — c) B8 (marg. as in text). 9 (both second time) D5. 7 T2 G1. 6 परार्था; Da4 (first time) D9 °र्थं; Ds1 (second time) °र्थे; Cp (first time) सर्वार्थं (for परार्थं). — d) B6. 9 Ds1 (all second time) योगम् (for त्यागम्). K1. 2 आत्मसुखं. G1 ता गतात्महितं विदुः (sic).

36 G3 om. 36abc (cf. v. l. 34). — a) D5. 7 — b) संकल्पतो (D7 °नो); D8 °जां (for °जो). D8 D2. 8 C8 K1. 2 कारणात्मकः; Da3. a4 °त्मिकाः; C8. p (gloss: पितृसंबन्धवर्जिताः) क(D2. 8 श)रणात्मकाः;

संकल्पजो मित्रवर्गो ज्ञातयः कारणात्मकाः ।
भार्या दासाश्च पुत्राश्च स्वमर्थमनुयुञ्जते ॥ ३६
न माता न पिता किंचित्कस्यचित्प्रतिपद्यते ।
दानपथ्योदनो जन्तुः स्वकर्मफलमश्नुते ॥ ३७
माता पुत्रः पिता भ्राता भार्या मित्रजनस्तथा ।
अष्टापदपदस्थाने त्वक्षमुद्रेव न्यस्यते ॥ ३८
सर्वाणि कर्माणि पुरा कृतानि
शुभाशुभान्यात्मनो यान्ति जन्तोः ।
उपस्थितं कर्मफलं विदित्वा
बुद्धिं तथा चोदयतेऽन्तरात्मा ॥ ३९
व्यवसायं समाश्रित्य सहायान्योऽधिगच्छति ।
न तस्य कश्चिदारम्भः कदाचिदवसीदति ॥ ४०
अद्वैधमनसं युक्तं रं धीरं विपश्चितम् ।
न श्रीः संत्यजते नित्यमादित्यमिव रश्मयः ॥ ४१

C. 12. 10986
B. 12. 299[e]. 43
K. 12. 304. 43

(gloss: जन्मोपाधिजनितबन्धुभावाः) कारणात्मकाः (as in text). — b) K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 G2 पुत्रश्च; K7 D4. 5. 7. 9 M1. 5–7 दासश्च (for दासाश्च). K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 G3 दासश्च; D4. 5. 7. 9 M1. 5–7 पुत्रश्च (for पुत्राश्च). — d) K6 B9 Da3 T1 G1. 3 M1 समर्थम्; K7 D4. 9 T3 स्वधर्मम् (for स्वमर्थम्). K4 अनुयुंज्यते; K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 G3 Cn उपभुं- (B7. 8 [marg.]. 9 Da3. a4 °युं) जते; M1. 5–7 अनुषज्यते (for °युञ्जते). D6. 7 अकार्यमनुयुज्यते.

37 G1 om. (hapl.) 37–38. — c) Cn. p as in text. K1. 2. 4 दानपथ्याशनो जंतुः; B6. 8 Da3. a4 Dn1 D2. 8 Ca दानपथ्यौदनो जंतुः (B6 [marg. as in text] वस्तु); B9 Ds1 D4 G2 M1. 5–7 °थ्यदनो (Ds1 °ने) जंतुः; D6. 7 °मात्रादनो जंतुः; T G3. 6 °पथ्यशनो जंतुः.

38 G1 om. 38 (cf. v. l. 37). — a) K6 Da3. a4 Dn1 Ds1 पुत्र- (for पुत्रः). — b) K1. 2. 4 बंधु- (for मित्र-). K7 D4. 9 -जनास् (for -जनस्). — c) K1 अष्टादप- (for °पद-). M1. 5–7 -स्थानेषु. — G2 om. 38cd. — d) B3 Dn1. n4 D2. 3. 8 दक्ष-; Ds1 अक्ष-; D6. 7 स्वक्ष-; T1 लाक्षा- (for त्वक्ष-). K2 -मुद्रैव; K6 सूत्रेव; Dn4 D3. 8 -सूत्रेन (D8 °ण) (for -मुद्रेव). K4 नश्यते; K6 Da3. a4 लक्षते; K7 D4. 5. 7. 9 T G3. 6 दृश्यते; V1 Bo. 6–9 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 लक्ष्यते (for न्यस्यते). Cnp दक्षसूत्रेण लक्ष्यते. ❀ Ca: अष्टापदः सारिफलस्तस्य पदस्थाने षड्वा पञ्चकत्रिके स्वक्षत्रिके स्वक्षसूत्रेव चिह्नभूता रेखा॥ Cn: अष्टापदपदं सुवर्णकार्षापणस्तस्य स्थाने, दे दक्ष (v. l. in Cn for त्वक्ष-), यथा मुद्रा रेखाविशेषास्तद्वत्। सर्वोत्तरस्वादृष्टमेव स्वाभ्युदयहेतुः, रेखावद्वान्धवादयो नाममात्रम्। खर्परे रेखैव निर्दैवे मात्रादयो निष्फला इत्यर्थः। दक्षसूत्रेण लक्ष्यते इति पाठे, सूत्रेण सूचकेन मुद्रयेति यावत्। यथा मुद्रया कार्षापणविशेषो लक्ष्यते, एवं मात्रादिना जातिविशेषः इत्यर्थः॥ Cp: अष्टापदं सारिफलं, तस्य पदस्थाने चिह्नस्थाने अक्षमुद्रेव चिह्नरेखेव मात्रादयो लक्ष्यन्ते। न तु हिताय केऽपि समर्था इति भावः॥ Cs: अष्टापदः शरभः, तस्य पदस्थाने, पदन्यासे। अक्षमुद्रेव, द्यूतसाधनविधानकाष्ठवत्, भ्रान्त्या गण्यत इत्यर्थः॥ Cv: अष्टापदपदस्थाने, सुवर्णाश्रयग्रन्थिस्थाने। ❀

39 a) V1 T1 (also as in text) कार्याणि (for कर्माणि). K1. 2. 4 D5. 7. 9 T G1. 3. 6 पुरस्कृतानि (for पुरा कृतानि). — b) D5 om. शुभा. K6 M1. 5. 6 आत्मना (for °नो). K1 यानि; K2. 7 T3 G3 याति; D6 [s]पीति (for यान्ति). T1 जंतुं; G3 जंतुः (for जन्तोः). D7 शुभानि सर्वाण्यात्मनोप्रीतिजंतोः (sic). — c) K3 तपस्थितं; Da4 उपस्तितं; Ds1 °स्थितं (for °स्थितं). — d) Da3 बुद्धिस् (for बुद्धिं). K1. 2 यथा; K7 D4. 9 T G1–3. 6 तदा (for तथा). K6 Cp (gloss: जनयति) वेदयते; D5 नोदयते; D7 चोदयंते (for °यते). T1 रतात्मा (for ऽन्तरात्मा). Da4 बुद्धिस्थिता वेदयते नरात्मा.

40 a) T2 G3 व्यवसायान्; Cn (gloss: उद्योगः) °सायं (as in text). — b) K2 साहायान्; T3 सहायं (for °यान्). Ds1 योति-; T1 नोधि- (for योऽधि-). D6. 7 सहायानुपपृच्छति; G2 स भावोन्योधिग°. — c) Ds2 T1 G3 कस्य (for तस्य). D9 om. (hapl.) from दारम्भः up to विपश्चि (in 41b). D6. 7 G2 आरंभं.

41 D9 om. up to विपश्चि (cf. v. l. 40). — a) K7 D4 G3 M1. 5–7 Cp अद्वैत-; D5 आद्वैध-; T1 अद्वैर- (for अद्वैध-). G3 -मनसा (for °सं). M1. 7 युक्तः (for युक्तं). — b) K6 सूरं; Da3 शूरे (for शूरं). K3. 6 श्री-. K1 Da3 Bo D6. 7 वीरं (for धीरं). — c) K3. 6 श्री-. K1 Da3 Bo D6. 7 वीरं (for धीरं). G1 नीवस् (for निसंत्यज्यते; T3 °जिते (for °जते). G1 नीवस् (for नित्यम्). D6. 7 न च श्रीः संत्यजेन्नित्यम्.

42 a) D3 आस्तिका-; G2 आस्तिक्य- (for आस्तिक्य-). G2 -व्यवसायाद्याम् (for °याम्याम्). — b) Ds3

C. 12. 10937
B. 12. 299(8). 44
K. 12. 304. 44

आस्तिक्यव्यवसायाभ्यामुपायाद्विस्मयाद्धिया ।
यमारभत्यनिन्द्यात्मा न सोऽर्थः परिसीदति ॥ ४२
सर्वः स्वानि शुभाशुभानि नियतं कर्माणि जन्तुः स्वयं
गर्भात्संप्रतिपद्यते तदुभयं यत्तेन पूर्वं कृतम् ।
मृत्युश्चापरिहारवान्समगतिः कालेन विच्छेदिता
दारोश्चूर्णमिवाश्मसारविहितं कर्मान्तिकं प्रापयेत् ॥ ४३
स्वरूपतामात्मकृतं च विस्तरं
कुलान्वयं द्रव्यसमृद्धिसंचयम् ।
नरो हि सर्वो लभते यथाकृतं
शुभाशुभेनात्मकृतेन कर्मणा ॥ ४४

भीष्म उवाच ।

इत्युक्तो जनको राजन्यथातथ्यं मनीषिणा ।
श्रुत्वा धर्मविदां श्रेष्ठः परां मुदमवाप ह ॥ ४५

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि सप्ताशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८७ ॥

धियः; D5 धितः; D7 द्विजः (for धिया). T G1-3. 6 M1. 5-7 उपायान्वि(G2 °यांति)तया धिया. ❀ Cn: विस्मयात्, स्मयो गर्वः, तदभावात् । ❀ — c) B6 T G1. 3. 6 समारभति (for यमा°). K1 2. 4 नित्यात्मा; Da3. a4 T G3. 6 अनिंद्यात्मा (for °द्यात्मा). K7 Dn1. n4 Ds D2-5. 7-9 समारभे(K7 D4. 9 °रंभे°; D6. 7 °रभ्ये)-दनिंद्यात्मा. — d) D6. 7 न सोथ; T G6 न सोर्थं (for न सोऽर्थः). · V1 B9 परिषीदति (for °सीदति).

43 a) K2 सर्वाः स्वानि; B7 Ds1 सर्वंस्वानि; D6. 7 सर्वस्थानि (for सर्वः स्वानि). V1 G1. 6 नियतः; G2 सततं (for नियतं). K6 जंतुस्वजं (sic); Dn4 तंतुः स्वयं. — b) T G1. 3. 6 गर्भस्थः (T1 °स्थं) (for गर्भात्सं-). K1. 2. 6 Bo. 6 (marg. as in text). 7. 8 (marg. as in text). 9 Dn4 Ds D6. 7 G6 M5 (*inf. lin.*) यत्नेन (for यत्तेन). — c) M1. 7 चापरिभारवान् (for °हारवान्). K1. 2. 4 सगतिकः; Da3. a4 समगतिं; Cp सममतिः; Cn (gloss: समा गतिर्यस्य सः, वायुः) समगतिः (as in text). K1. 4 कालो न (for कालेन). K6. 7 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-5. 7-9 T G1. 3. 6 Cn (gloss: जीवननाशकेन) विच्छेदिना (G1 °तो) (for °दिता). — d) K1. 4 G3. 6 दारोचूर्णम्; Da4 °श्चर्णम्; Ds1 D4 G2 दाराश्चूर्णम् (G2 °र्णं·); T2 दारोच्छूर्णम्; G1 दारोः पूर्णम्; M5 (*inf. lin.*) दारुश्चूनर्णम् (for दारोश्चूर्णम्). D4 इयाश्मसार· (sic); G1 इव स्मसार·; G2 ·समानसार-; G6 इवास्मसार- (for °श्मसार·). D5 ·निहतं; D7 -नियतं (for ·विहितं). K2 कर्मांतियत्; G1 कर्मंतिकं; M7 कर्मातिगं; Cn (gloss: दिष्टान्तं विनाशाख्यं) °न्तिकं (as in text). B7. 9 पातयेत् (for प्राप°). ❀ Ca: यथा दारोरश्मसारेण लोहमयेन क्रकचेन पाटने कर्मान्तिकं कर्माध्यक्षं प्रति काष्ठचूर्णं याति, एवं कर्मणा विहितो मृत्युः काले प्राप्ते कर्मकारिणं यात्येव ॥ Cn: दारोः काष्ठस्य चूर्णं अश्मसारविहितक्रकचकृतं, समा शीतोष्णसाम्यवती गतिर्यस्य स समगतिर्वायुः दारुचूर्णमिव मृत्युर्नरं कालेनान्तं प्रापयेदित्यर्थः ॥ Cp: अश्मसारविहितं क्रकचविदारणजनितं दारोः काष्ठस्य चूर्णं यथाध्यक्षं प्रति वायुर्नयति एवं मृत्युरपि ॥ Cs: अश्मसारविहितं, लोहयन्त्रकृतं, कर्मान्तिकं कर्मकारं प्रति तत्संमुखं यथा गच्छति तद्वत् ॥ Cv: अश्मसारेण अयसा, विहितं जलूकाकारेण द्विमुखतया कृतं, दारौ फलकद्वये, [उ]च्छूनं निबद्धं यन्त्रमिव । ❀

44 a) K7 B8 D4. 9 T1 M1. 5. 6 सुरूपताम्; G1 सरू° (for स्वरू°). G1 आमिकृतं; G2 आत्मा° (for आत्म°). K1 विस्तारं; Cn (gloss: पुत्रसंतत्यादिपौष्कल्यम्) विस्तरं (as in text). — b) K1 कुलान्वयौ; K3 B6. 8. 9 Da4 °न्वितं; G3 °न्वय· (for °न्वयं). K1. 2. 4 धर्म·; G1. 6 सर्व- (for द्रव्य-). T1 G1. 3 -समृद्ध· (for ·समृद्धि-). — c) D4 नरा; G2 नरे (for नरो). K2 om. हि. K6. 7 B6 (marg. as in text). 7. 9 Da3. a4 D6. 7 सत्रं; G1 सर्वे (for सर्वो). Da3 यथाकृता (for °कृतं). — d) Da4 शुभाश्वभेन (for °शुभेन). D4 आत्मकृतेव (for °कृतेन).

45 K1. 2. 7 D4. 9 M1. 5-7 om. the ref. — a) V1 इत्युक्तं; D4 °क्ता (for °क्तो). K6. 7 D4. 5. 7. 9 राजा (for राजन्). — b) K4. 7 V1 B6. 8 Da3. a4 Dn1 Ds1. s2 (before corr. as in text) D2-5. 7-9 T1 G1. 6 M6. 7 याथातथ्यं (for यथा°). B8 (marg. as in text) M1. 5-7 महर्षिणा; D4. 5. 9 मनीषिणः (for °षिणा). — c) K1. 2 V1 G2 M1. 5-7 धर्मभृतां (K1 °ता) (for °विदां). K6 G1 श्रेष्ठ. — d) K1 पुरां (for परां). B8 अवाप्तवान्; T1 G1. 3. 6 M1. 5-7 °प च (for °प ह).

Colophon. Ś1 D8 missing: K3. 5 B1-5 Da1. a2 Dn2.

२८८

युधिष्ठिर उवाच ।

सत्यं क्षमां दमं प्रज्ञां प्रशंसन्ति पितामह ।
विद्वांसो मनुजा लोके कथमेतन्मतं तव ॥ १

भीष्म उवाच ।

अत्र ते वर्तयिष्येऽहमितिहासं पुरातनम् ।
साध्यानामिह संवादं हंसस्य च युधिष्ठिर ॥ २

हंसो भूत्वाथ सौवर्णस्त्वजो नित्यः प्रजापतिः ।
स वै पर्येति लोकांस्त्रीनथ साध्यानुपागमत् ॥ ३

साध्या ऊचुः ।

शकुने वयं स्म देवा वै साध्यास्त्वामनुयुज्महे ।
पृच्छामस्त्वां मोक्षधर्मं भवांश्च किल मोक्षवित् ॥ ४

श्रुतोऽसि नः पण्डितो धीरवादी
साधुशब्दः पतते ते पतत्रिन् ।
किं मन्यसे श्रेष्ठतमं द्विज त्वं

C.12. 10996
B.12. 200(259).5
K.12. 305. 5

---

n3 D1 G1.5 M2-4 absent. — *Sub-parvan :* K1.2.4.6.7 V1 Bo.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2-5.7-9 T G1.2.6 M1.5-7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name :* K1.2.4 V1 Bo.6-8 Dn1 Ds2 D2.3.8 T1 G2 M7 पराशरगीता (K1 °ता:; Bo.6-8 D3 °त:) समाप्ता (K1 Bo.6-8 D3 °प्ता:; G2 °प्त:); K6 B9 Da3.a4 Dn4 Ds1 पराशरगीता; K7 D4.5.9 पराशरगीतासु ज्ञानोपदेशः समाप्तः (K7 om. समाप्तः); G1.6 पराशरजनकसंवादे कर्मफलनि(G6 om. नि)वेदनं; M1.5.6.7 (also) कर्मप्रशंसनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K6 23; B7 T1 G1.3.6 122; B8 125; Dn1 124; Dn4 Ds2 M5 123; Ds1 112; D8 118; T2 135; G2 138; M1.6.7 121. — *Śloka no.:* Da4 Dn1 D8 49; Dn4 48.

288

☞ This adhy. is missing in Ś1 D6 (cf. v. l. 12.274.13; 283. 15).

1 [a]) K6 V1 Bo.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3 T G1-3.6 M1.5-7 दमं क्षमां (Da3.a4 °यां) (by transp.); K7 क्षमा दमः; D8 दमः क्षमां. — [b]) K6 Da4 प्रशसंति; K7 प्रसंशंति. — [d]) K1 कथमेतं; K7 कतमेतन् (for कथ°). K1.2.4 मतं मम; T1 G1-3.6 परंतप; T2 G2 (also) M1.5-7 पितामह (for मतं तव).

2 [a]) K1.4 वर्णयिष्येहम्; K2 V1 D5.7 G1 वर्त(K2 °र्ण)यिष्यामि; Dn4 कथयिष्यामि (for वर्तयिष्येऽहम्). — [c]) K1 (*sup. lin.*) सख्यानाम्; K2 स्वाध्यानाम् (for साध्या°).

3 [a]) K1.2 हि (for [अ]थ). K1 सोवर्णस्; B6 सौपर्णस् (for सौव°). — [b]) G2 स्वजो (for त्वजो). D5.7 भूप; T G3 नित्यं (for नित्यः). — [c]) K1 M1 सर्वैः (for स वै). K6 पर्यंति; D9 पर्यंत (for पर्येति). D9 om. त्रीन्. D4.5.7 स वै पर्यपतल्लोकान्. — [d]) G3 स तु (for अथ). D2 om. from मत् up to धीरवा (in 5[a]).

4 D2 om. 4 (cf. v. l. 3). G1 om. the ref. — [a]) K6 Hypermetric. K7 G2 स वयं (by transp.). K6 V1 B3 (marg.).9 Da3.a4 हि; B6 lacuna (for स्म). K7 Da3.a4 देवा; B6 देवाश्च; B8 (marg.) साध्या वै; G2 साध्या (for देवा वै). K1.2.4 वयं स्म देवाः शकुने. — [b]) B8 (marg.) G2 देवास् (for साध्यास्). K7 त्वा; Dn4 त्वम् (for त्वाम्). K4 -युंजहे; K6 D7 -युन्महे; B6 Da3.a4 V1 Bo.7.8 Dn1 D3.8.9 M5.6 -युंक्ष्महे; B9 -युंजते; Dn4 -भुंक्षहे; D8 T2 G3.6 C8 -युंज्महे; M1.7 -युग्महे (for (gloss : शिष्या भवामः) -यामहे; M1.7 -युग्महे (for -युज्महे). T1 स्त्वामनुनयामहे (sic); G1 साध्यास् साम -युज्महे). K1.2 नयामहे. — [c]) G1.3 पृच्छामि (for पृच्छामस्). K1.2 — [d]) Bo शुभांश्च; T1 D4 M1.7 त्वा (for त्वां). — [d]) Bo शुभांश्च; T1 स भवान् (for भवांश्च). M1.5-7 स्म (for च). K1.2.4 खलु (for किल). Dn4 मोक्षवत्.

5 D2 om. up to धीरवा (cf. v. l. 3). — [a]) D5.7 धीरवान्हि (for °वादी). — [b]) K1.2 V1 B8 Ds2 शब्दं- (for (by corr.) T2 साधुः (for साधु-). G1 शब्दं- (for -शब्दः). K6 V1 Bo.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds2 D2.3.8 चरते; Ds1 पतति; G1 पंक्तते (sic); G2 पतसे; G3 प्रथिते (for पतते). T2 प्रपतते (for पतते ते). Da3.a4 Ds1 G1.2 lacuna; M1.5-7 वै (for ते). K7 साधुः स शब्दः पतते; D4.9 साधुः सशब्दः पतसे; D5.7 हीसाधु दांतः पत(D5 तप)से. — [c]) B8

C. 12. 10996
B. 12. 300(299).5
K. 12. 305. 5

कस्मिन्मनस्ते रमते महात्मन् ॥ ५
तन्नः कार्यं पक्षिवर प्रशाधि
यत्कार्याणां मन्यसे श्रेष्ठमेकम् ।
यत्कृत्वा वै पुरुषः सर्वबन्धै-
र्विमुच्यते विहगेन्द्रेह शीघ्रम् ॥ ६
हंस उवाच ।
इदं कार्यममृताशाः शृणोमि
तपो दमः सत्यमात्माभिगुप्तिः ।
ग्रन्थीन्विमुच्य हृदयस्य सर्वा-
न्प्रियाप्रिये स्वं वशमानयीत ॥ ७
नारुंतुदः स्यान्न नृशंसवादी
न हीनतः परमभ्याददीत ।
ययास्य वाचा पर उद्विजेत
न तां वदेद्रुशतीं पापलोक्याम् ॥ ८
वाक्सायका वदनान्निष्पतन्ति
यैराहतः शोचति रात्र्यहानि ।
परस्य नामर्मसु ते पतन्ति
तान्पण्डितो नावसृजेत्परेषु ॥ ९
परश्चेदेनमतिवादबाणै-
र्भृशं विध्येच्छम एवेह कार्यः ।
संरोष्यमाणः प्रतिमृष्यते यः
स आदत्ते सुकृतं वै परस्य ॥ १०

---

7. 8 (marg.). 9 Da3, a4 D6. 7 G6 श्रेष्ठतरं. — d) Da4 यदात्मन् (for महा°).

6 a) K2 तनु:; K4 ततः; Ds1 सन्नः (for तन्नः). D4, 9 कार्यं (for कार्यं). D4 पक्षिवरः; G3 पक्षिराज (for °वर). V1 -प्रवरादिते (for -वर प्रशाधि). — b) M1, 7 यं (for यत्). — d) Dn4 विमुढा ते; D5, 7 प्रमुच्यते (for विमु°). K2 विहगेंद्रो ह; Da4 °गेंद्र (for °गेन्द्रेह).

7 a) Da4 कार्यो (for कार्यम्). K6 Da4 अमृताशा; D4 अमृताश्यः; T1 अमृतांतं; G2 अमृतकार्या; G6 मृतांतं (for अमृताशाः). D8 मुमुक्षवस; T G2, 6 M1, 5–7 शृणुध्वं (for शृणोमि). G1 अमृतं शाशृणुध्वं. D5, 7 इदं कार्याशाममृताशः शृणोमि. ❀ Cn: अमृताशाः, अमृतभुजः । ❀ — b) K2 दमं; G2 शमो (for तपो). K1, 4 T G1, 6 दमं; K2 तपः (for दमः). K1, 2, 4 T1 G1, 6 -गुप्तं; V1 B8 -गुप्तिं (for -गुप्तिः). — c) K1 गंतीन्; D7 T1 ग्रंथीन्; G8 ग्रंथिं (for ग्रन्थीन्). K6 विमुच्यते; G1 आन्मुच्य (for विमुच्य). K1, 2, 4 हृदयस्येह (for °यस्य). K7 सर्वा; Dn1 सर्वाः; G8 सर्वं (for सर्वान्). ❀ Ca, n, p: ग्रन्थीन्, रागादीन् । ❀ — d) D4, 5, 7 प्रियाप्रियं (for °प्रिये). D6, 7 G3 स्व- (for स्वं). K1 आनयते; K2 °येति; K4 °येत; D7 मानयीत (for आन°).

8 With 8, cf. Manu. 2. 161. — a) K4 Dn4 नाहंतुदः; Ds2 अरुं° (for नारुं°). G1 नृशंस्य- (for नृशंस-). ❀ Cn: अरुंतुदः, मर्मच्छित् ॥ Cs: अतिदुर्जनवचनः । ❀ — b) K2, 3, 4 अभ्याददीत ❀ Cn: परम्, शास्त्ररहस्यम् । ❀ — c) K1, 4 Da4 यथा (for यया). K4 परम; D5 परम् (for पर). Ds1 उद्विजेति; D1 °जेच्च (for °जेत). — d) K1, 2, 4 Ds1 रुषतीं; K6 V1 Bo. 7–9 Dn1, n4 D2, 3, 5, 7, 8 Cn. 8 (gloss: अकल्याणीं, अहितकरीम्) उषतीं; B6 Da3 Ds2 (by corr. as in text) T1 G1, 3, 6 उशतीं; Da4 उशीतिं; D4 द्रुमही (sic); G1 उशंतीं (for रुशतीं). D4, 9 -लौक्यां (for -लोक्याम्). ❀ Cn: पापलोक्यां, नरकप्रदाम् ॥ Cs: नरकलोकनिमित्तभूताम् । ❀

9 a) K1 वचनान् (for वद°). M1, 5–7 निष्पतंतो. — b) G2 आहरतः (for आहतः). B6 शोचते. — c) K1, 2, 4 ते मर्मसु; V1 नो म°; T G3, 6 वै म°; G1 वै क°; G2 हा म° (for नाम°). K1, 2, 4 वै (for ते). K7 वदंति (for पतन्ति). M1, 5–7 परस्यान्तां मर्मसु ते पतंति. — d) M1, 5–7 परस्मै (for परेषु).

10 a) K2 G2 परश्छेद्; Dn4 परं चेद्; Ds1 परस्चेद् (for परश्चेद्). Ds2 D8 (marg. as in text) M5–7 अतिविध्येत बाणैर्. — b) K1 विधेत् (for विध्येत्). G1 शमम् (for शम). K7 om. इह. — c) K1, 2 D5, 7 संरोष्यमाणं; G6 संरोषमाणः; Ds1 D4 संरोप्य°; G8 संरोषमाणः (for °माणः). D4, 5, 7, 9 G2 M1, 5–7 परि- (for प्रति-). K2 -मिश्रिते; K4, 6 B7–9 Da3, a4 Dn1, n4 Ds1 D3, 8, 8 -हृष्यते; Bo. 6 -कुप्यते; Ds2 -दुष्यते (for -मृष्यते). Da3, a4 च; G2 ह्यः (for यः). — d) K6 आदत्ते स (by transp.); D5, 7 सोप्यादत्ते. K2 स्वकृतं वै; D1 V1 B8, 9 वै सुकृतं (by transp.). K1, 2, 4 परेभ्यः; D6–8 परेषां (for परस्य).

क्षेपाभिमानादभिषङ्गव्यलीकं
निगृह्णाति ज्वलितं यश्च मन्युम् ।
अदुष्टचेता मुदितोऽनसूयुः
स आदत्ते सुकृतं वै परेषाम् ॥ ११

आक्रुश्यमानो न वदामि किंचि-
त्क्षमाम्यहं ताड्यमानश्च नित्यम् ।
श्रेष्ठं ह्येतत्क्षममप्याहुरार्याः
सत्यं तथैवार्जवमानृशंस्यम् ॥ १२

वेदस्योपनिषत्सत्यं सत्यस्योपनिषद्दमः ।
दमस्योपनिषन्मोक्ष एतत्सर्वानुशासनम् ॥ १३

वाचो वेगं मनसः क्रोधवेगं
विवित्सावेगमुदरोपस्थवेगम् ।
एतान्वेगान्यो विषहत्युदीर्णां-
स्तं मन्येऽहं ब्राह्मणं वै मुनिं च ॥ १४

अक्रोधनः क्रुध्यतां वै विशिष्ट-
स्तथा तितिक्षुरतितिक्षोर्विशिष्टः ।
अमानुषान्मानुषो वै विशिष्ट-
स्तथाज्ञानाज्ज्ञानवान्वै प्रधानः ॥ १५

आक्रुश्यमानो नाक्रोशेन्मन्युरेव तितिक्षतः ।
आक्रोष्टारं निर्दहति सुकृतं चास्य विन्दति ॥ १६

C. 12. 11007
B. 12. 300(299). 16
K. 12. 305. 16

---

11 D4.5 om. (hapl.) 11. V1 reads 11 on marg. — a) K1 क्षेमाभिमानाद्; K6 V1 B8.9 G2 क्षेपावमाण(K6 G2 °न)म्; K7 D9 M5.7 °वमानाद्; Bo.6 (marg.) °पमान(Bo °ण)म्; B6.7 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 Cn (gloss: अधिक्षेपकारिणम्) °यमाणम् (Dn1.n4 Ds1 °नम्); T G1.6 °वमानाद् (for °भिमानाद्). B7 अभिसंग-; Ds1 T G1.3.6 Cs (gloss: पराभवम्) °षंगं (for °षङ्ग-). K1.2.4 V1 T1 -व्यलीक(T1 °का)कान्; K7 D9 -व्यलीके; T2 G1-3 M5-7 -व्यलीकं (for -व्यलीकं). D7 क्षिप्ताभिमानाभिषंगी व्यलीकं; M1 क्षेपावमानाभिषंगं व्यलीकं. ❀ Cn: अभिषङ्गव्यलीकम्, अभिनिवेशवशादप्रियम् । ❀ — b) K6.7 निगृह्णाति. M7 मन्युः. — c) B7 Dn1 D8 T1 अदृष्ट-; G1 अदिष्ट- (for अदुष्ट-). B9 Ds2 मुदितोनसूयः; Ds1 D3 °नुसूयुः; G1 मुदितानुसूर्यः. — d) B8 न (for स). K2 स्वकृतं वै; K7 Da3.a4 वै सुकृतं (by transp.). K6 B7 Da3.a4 परस्य (for परेषाम्).

12 a) K7 आक्रुश्यमाना; Bo आक्रुष्यमानो; Da3.a4 D4.9 आक्रुष्यमाणो; Ds1 D2.8 आक्रुश्य(Ds1 °ष्य)मानो; Ds1 (by corr. as in text) आक्रुष्यमाणो (for आक्रुश्यमानो). — b) T2 क्षिपामि (for क्षमामि). K7 ताम्यमानश्च; D5.7 ताप्य° (for ताड्य°). — c) T G1.3.6 श्रैष्ठ्यं (for श्रेष्ठं). K6 Da3 Dn4 Ds1 D2.8 (by corr.).8 यत्क्षमाम्; K7 D4.9 क्षमिणम्; B8 क्षेमम्; Da4 corrupt; D3 (before corr.) यत्क्षमम्; D5.7 क्षमणम्; T G2.3.6 M7 क्षमम्; G1 M1.5.6 क्षमाम् (for क्षममपि). K7 D4.5.7.9 प्राहुर्. — d) G1 तवैव (for तथैव).

13 c) G2 त्याग (for मोक्ष). — d) K1.2.4 सत्यानुशासनं; G2 M5.7 सत्त्वा° (for सर्वा°).

14 a) Bo वाच्य-; D5 वचो- (for वाचो). K7 G2 मनसा. — b) K4.6 Bo.6 (marg.).7-9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 Cn (gloss: विशिष्टा पिपासा, घेट्ट पाने अस्य रूपम्, तृष्णावेगमित्यर्थः) विधित्सा-; G3 विवत्सा-; Ca (gloss: विदेर्लाभार्थरूपम्, लिप्सा) Cv (gloss: विचारः) विवित्सा- (as in text). — c) K7 om. यो. K6 V1 B7 B6 Da3.a4 Dn1 D2.3 G1 विषहेद्; Bo विहसेद्; B7 विषयेद्; Dn4 Ds1 D8 विसहेद्; Ds2 विहंसेद्; G6 विषह्यति (for °हति). — d) G3 मुनिश्च (for मुनिं).

15 a) K7 B7 अक्रोधन; M7 °धनं (for °धनः). K1.7 B7 क्रुध्यता; Bo क्रोध्यतां; Da4 T G1.3.6 क्रुध्यतो (for क्रुध्यतां). — K6 D5 om. (hapl.) 15bc. — c) K7 मानुषो वै D7 G2 अमानुषाणां (for °नुषान्). — d) Da3 Dn4 Ds1 विशिष्टं; G2 मानुषाश्च प्रधानास्. D5.7 G2 M1.5-7 [अ]ज्ञानां [अ]ज्ञाना; D4 lacuna; V1 Bo.8 (marg.) Dn1.n4 Ds (for [अ]ज्ञानाज्). K1.4 V1 D2.3.8 G1.2 M1.5-7 ज्ञानविद् (for °वान्). K2 Bo.8 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 G1.3.6 M6 (before corr.) वै (G1 यो) विशिष्टः; D5.7 संप्रधानः (for वै प्रधानः).

16 a) K2 आक्रुच्यमानो; K4 आक्रुध्य°; B9 Da4 आक्रुष्यमाणो (B9 °नो); D4.9 आक्रुश्यमाणो; Cs आक्रोश्यमानो (for आक्रुश्य°). K2 नाक्रुच्येन्; K4 Bo.6.9 Dn1.n4 Ds2 D2.3.5.7.8 T1 G3.6 °क्रुश्येन्; Ds1 °क्रुष्येन्; G1.2 °क्रोशे (for °क्रोशेन्). — b) Bo Dn1.n4 Ds1 D2.3.8 एतं; V1 Ds1 (by corr. as in text) V1 B (marg.) तितिक्षति; T2 तितीएवं (for एव).

C. 14. 11008
B. 12. 300(299). 17
K. 12. 305. 17

यो मात्युक्तः प्राह रूक्षं प्रियं वा
यो वा हतो न प्रतिहन्ति धैर्यात् ।
पापं च यो नेच्छति तस्य हन्तु-
स्तस्मै देवाः स्पृहयन्ते सदैव ॥ १७
पापीयसः क्षमेतैव श्रेयसः सदृशस्य च ।
विमानितो हतोऽऽक्रुष्ट एवं सिद्धिं गमिष्यति ॥ १८
सदाहमार्यान्निभृतोऽप्युपासे
न मे विवित्सा न च मेऽस्ति रोषः ।
न चाप्यहं लिप्समानः परैमि
न चैव किंचिद्विषमेण यामि ॥ १९
नाहं शप्तः प्रतिशपामि किंचि-
द्दमं द्वारं ह्यमृतस्येह वेद्मि ।
गुह्यं ब्रह्म तदिदं वो ब्रवीमि
न मानुषाच्छ्रेष्ठतरं हि किंचित् ॥ २०
विमुच्यमानः पापेभ्यो घनेभ्य इव चन्द्रमाः ।
विरजाः कालमाकाङ्क्षन्धीरो धैर्येण सिध्यति ॥ २१

क्षतः (for तिति°). G2 मृत्युरावन्तितिक्षति (sic). — c) K1 Da3 अक्रोष्टारं (for आक्रो°). — d) K4 चाप°; D4. 8 वास्य (for चास्य).

17 a) K4 यो नित्युक्तः (sic); K7 Da4 यो नान्युक्तः; D5. 7 T1 येनात्युक्तः; G1. 2 एनात्युक्तः (G2 °क्तं) (for यो ना°). D5. 7 तूष्णीं (for रूक्षं). Da3. a4 हितं (for प्रियं). D4. 9 रूक्षाप्रियं वा; T1 G1. 6 रुक्षास्तु वाचो; G3 रूक्षां तु वाचं (for रूक्षं प्रियं वा). — b) B8 (marg. as in text) यश्चाहतो; D5 **हतो; M1. 6. 7 यो हतो (for यो वा हतो). G2 वैरात् (for धैर्यात्). — c) D4. 9 तु (for च). K7 प्रति- (for तस्य). T2 G3 हंतुं (for हन्तुस्). — d) K2 स चैव (for सदैव). K4. 6 V1 Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 तस्येह (K6 Bo. 6. 9 Da3. a4 °स्यैव; B8 °स्यै) देवाः स्पृहयंति (K6 B6. 8. 9 °तीह) नित्यं.

18 a) G2 पापीयसं (for °यसः). G1 किमेतैवैः; M1. 6 क्षमवैव (for क्षमे°). K4 पापसंक्षयमेतैव. — c) K7 Dn4 D4 विमानिनो (for °नितो). K1. 2 हतः क्लिष्ट; K6 B6. 7 हताक्रुष्ट; V1 Bo. 8 D3. 5. 7 हतोत्क्रुष्ट; B6. 8 (both marg.) [ऽ]थ वा क्रुष्ट; B9 हताक्लष्ट; Dn1 हतोक्रुष्ट (sic); D8 हतोत्क्रुष्ट; T G3. 6 हतः क्रुष्ट; G1 हताः क्रुष्ट (for हतोऽऽक्रुष्ट). — d) V1 संधिं (for सिद्धिं). K7 B6 D4. 9 गमिष्यसि.

19 a) G3 आर्यं (for आर्यान्). Dn4 निसृतो; M7 निभृत्य; C8 (gloss: निश्चलबुद्धिः) निभृतो (as in text). K7 B8 D4. 9 [ऽ]भ्युपासे; Da3. a4 T2 M1. 5–7 ह्युपासे (for ऽप्युपासे). — b) K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 Cn (gloss: तृष्णा) विधि(Da4 °धी)त्सा (for विवित्सा). K6 महते; K7 D4. 9 महतो; V1 Bo सहते; B6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 Cn (gloss: उल्लसति) [उ]त्सहते (for न च मे). D5. 7 न मे विधि-

धर्महेतोर्न रोषः; T G1–3. 6 M1. 5–7 न मे वि(M6 ति)वित्सा संगतो (T1 °गते; G2 M1. 5–7 °हतो) नोत (G3 नेह) बाधः. ❀ Ca: विधित्सा व्यधेः रूपम्, ताडनेच्छेत्यर्थः । ❀ — c) K4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 8 वा (for च). Da4 [अ]स्यहं (sic); G2 [अ]प्यन्यं; M1 [अ]व्यंगं (for [अ]प्यहं). G1 परैर्वा (for परैमि). D1 नावाप्यह लिप्समानाः परैमि (corrupt.). — d) K7 B8 D4. 9 T G1–3. 6 M1. 5–7 चापि (for चैव). K2 Da3 D7 T G1. 3. 6 विषमे नयामि; K7 B6 Dn1. n4 Ds1 D2. 3 M7 विषयेण यामि; Da4 विषये मे नयामि; Ds1 D5 विषयेन यामि (for विषमेण यामि).

20 a) K1 शस्तः; D2 सप्तः (for शप्तः). Dn1 -यायामि; Ds2 -शप्तासि (for -शपामि). K1. 4. 7 Bo. 6–9 Da3 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 5. 7. 8 कंचिद् (for किंचिद्). — b) K4 D5. 7 धर्मं; K6. 7 D4. 9 शमं; B8 शम°; T1 इमं; G3 दमो; G6 इदं (for दमं). K1. 2. 4 D4. 9 T1 G6 M1. 7 अमृतस्य (for ह्यमृ°). K1. 2. 4 [अ]पि; K6 D3 [इ]व; D8 [ए]व; D4 [अ]हं (for [इ]ह). Dn4 Ds1 वेत्सि; D4 वसि (sic) (for वेद्मि). — c) D5. 7 ब्राह्मं (for ब्रह्म). K1. 4 B8 D2. 8 lacuna; K2 वा; T1 वै; T2 यो (for वो). T2 ब्रवीति (for ब्रवीमि). — d) T G3. 6 मानुष्यात्; G2 मानुषं (for मानुषात्). K6 D4. 9 श्रेष्ठतमं (for °तरं). M6 कश्चिद्.

21 a) K7 V1 Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 5. 7. 8 निर्मुच्यमानः. — b) K7 D4. 9 M1 मेघेभ्य (for घनेभ्य). K4 Da4 M7 चंद्रमा. — c) विरजः (for विरजाः).

22 Before 22, T1 ins. हंसः. — a) D5. 7 ब्रह्मचारी (for ह्यर्चनीय). — b) K6 B5. 9 उत्सेधवान्; K7 D4. 9 G1 उत्सेधने; V1 Bo. 7 Dn1. n4 D3 D2. 3. 8 धन-; B8 °दन-; D5 उत्सेध*; D7 उत्सेधमं;

यः सर्वेषां भवति ह्यर्चनीय
उत्सेचने स्तम्भ इवाभिजातः ।
यस्मै वाचं सुप्रशस्तां वदन्ति
स वै देवान्गच्छति संयतात्मा ॥ २२

न तथा वक्तुमिच्छन्ति कल्याणान्पुरुषे गुणान् ।
यथैषां वक्तुमिच्छन्ति नैर्गुण्यमनुयुञ्जकाः ॥ २३

यस्य वाङ्मनसी गुप्ते सम्यक्प्रणिहिते सदा ।
वेदास्तपश्च त्यागश्च स इदं सर्वमाप्नुयात् ॥ २४

आक्रोशनावमानाभ्यामबुधाद्वर्धते बुधः ।
तस्मान्न वर्धयेदन्यं न चात्मानं विहिंसयेत् ॥ २५

अमृतस्येव संतृप्येदवमानस्य वै द्विजः ।
सुखं ह्यवमतः शेते योऽवमन्ता स नश्यति ॥ २६

यत्क्रोधनो यजते यद्ददाति
यद्वा तपस्तप्यति यज्जुहोति ।
वैवस्वतस्तद्धरतेऽस्य सर्वं
मोघः श्रमो भवति क्रोधनस्य ॥ २७

चत्वारि यस्य द्वाराणि सुगुप्तान्यमरोत्तमाः ।
उपस्थमुदरं हस्तौ वाक्चतुर्थी स धर्मवित् ॥ २८

सत्यं दमं ह्यार्जवमानृशंस्यं
धृतिं तितिक्षामभिसेवमानः ।

C. 12. 11020
B. 12. 300[299] 29
K. 12. 305. 29

T1 G3.6 °वने; T2 °धनैः; Cn (gloss: उत्तम्भन-करः, ब्रह्माण्डमण्डपस्तम्भभूतः) °धनः (for उत्सेचने). K1 उत्सेचरैः त(*sup. lin.* स्त)स्व इवाभिजातः (sic). ❀ Ca: उत्सेचने, जलसारणीसमीपे स्तम्भो, वृक्षः। सति सेके संवर्धते शाखादिमत्त्वात्। ❀ — c) M5–7 तस्मै (for यस्मै). Dn4 वाद्यं; D6 वाचः (for वाचं). K6 V1 B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 G2 सुप्रसन्नां (for °शस्तां). — d) K2 वेदान् (for देवान्). K3 G1 संश°यात्मा (for संयतात्मा).

23 b) K2.4.7 D4.5.7.9 कल्याणं (for कल्याणान्). K1.2.4 पुरुषेतरान्; D4.9 °षे गुणं; D5 °षो जनः; D7 °षे जनाः (for °षे गुणान्). — c) D4 तथैषां; T G6 यथैवं; G1 यथैव (for यथैषां). — d) V1 नैर्गुण्यं पापचेतसः. ❀ Cn: अनुयुञ्जकाः, स्पर्धावन्तः। ❀

24 With 24, cf. Manu. 2. 160. — a) K1 तस्य (for यस्य). D5.7 युक्ते (for गुप्ते). — b) K7 B6 (marg. as in text).7 Da3.a4 सम्यक्शुद्धे च सर्वदा. — d) D5.7 धर्मम् (for सर्वम्). T1 G1.6 इदं सर्वमवाप्नुयात्.

25 a) K1.2.4 अक्रोध(K4 °श)नावमानाभ्याम्; B7.8 Da3.a4 Dn4 Ds D2.3.8 आक्रोशनविमा°; Dn1 आख्यानविमा°; M1.5–7 इहाक्रोशावमा°. — b) K2.4 अबुधाद्; T2 अबुद्धाद्; M5 अबुद्ध्या (for अबुधाद्). M1 धर्मते (sic) (for वर्धते). K1 युधः (sic); K4 बुधः (for बुधः). K6 V1 B0.6–9 Da3 ना(Da3 मा)बुधान्वर्धयेद्बुधः; K7 D4.9 अबुद्धो वर्धयेद्बुधान्; Da4 Dn1 Ds D2.8 (before corr.).8 न(Dn4 [illegible])बुधानबो[illegible]र्धयेद्बुधः; Dn4 D8 नाबुधान्ना(Dn4 °ना)र्हयेद्बुधः; D5.7 अबुद्धो गर्हयेत्परान्; T1 G1.3.6 अ(G3 [before corr.] मा)बुद्धो व(G1 °द्धाद्व-; G3 °धो व)र्तेत बुधः (G1 °द्धाः). — c) Dn4 Ds2 (marg. *sec. m.*) D3 (marg. *sec. m.* as in text).5.7 गर्हयेद् (for वर्ध°). M1.5–7 अन्यान् (for अन्यं). G1 तस्मान्न वध्यते यद्यन्. — d) K6 वा (for च). G1 न हिंसयेत् (for विहिं°).

26 ab) B6 transp. अमृतस्येव and अवमानस्य. B8 अमृतस्यैव (for °स्येव). D4 संपश्येद् (for °तृप्येद्). K1.2.4 वै बुधः; K6 V1 B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 पंडितः (for वै द्विजः). — c) K4 अमवतः; G1 अवमितः (for °मतः). — d) K1.2 योवसंता (for °मन्ता). — After 26, G3 ins. an addl. colophon [*Adhy. no.*: 123].

27 a) B7.9 Da3.a4 D9 यः (for यत्). K3 क्रोशनो (for क्रोधनो). K4 Da4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 M5 यजति; D7 ददते (for यजते). K1 दधाति; Dn4 ददामि (for ददाति). M1 यत्क्रोधनो यजयेद्ददाति. — b) D5.7 यद्यत्तपस; G1 यच्चात° (for यद्वा त°). D5.7 तपते (for तप्यति). — c) K1.2 हरेव (for हरते). Da3 K6 चास्य; D5.7 G1 तस्य (for ऽस्य). — d) K4 V1 B0.6–9 Da4 Dn1.n4 Dn4 Ds1 M7 मोघश्रमो. K7 हि भवति (for भवति). Ds D2–5.7–9 G2 M7 भवति हि;

28 = (var.) 12. 261. 27. — b) K1.4 सुगुप्तानि महात्मनः; D5.7 °न्युत्तरोत्तरं. — c) M1.5–7 उपस्थ (for उपस्थम्). B8 (marg. as in text) जिह्वा (for हस्तौ). — d) T1 च (for स).

29 a) V1 T G3.6 दमस्व (for दमं). K2.7 B6 [illegible]

C. 12. 11020
B. 12. 300(299). 29
K. 12. 305. 29

स्वाध्यायनित्योऽस्पृहयन्परेषा-
मेकान्तशील्यूर्ध्वगतिर्भवेत्सः ॥ २९
सर्वानेताननुचरन्वत्सवच्चतुरः स्तनान् ।
न पावनतमं किंचित्सत्यादध्यगमं क्वचित् ॥ ३०
आचक्षेऽहं मनुष्येभ्यो देवेभ्यः प्रतिसंचरन् ।
सत्यं स्वर्गस्य सोपानं पारावारस्य नौरिव ॥ ३१
यादृशैः संनिवसति यादृशांश्चोपसेवते ।
यादृगिच्छेच्च भवितुं तादृग्भवति पूरुषः ॥ ३२
यदि सन्तं सेवते यद्यसन्तं
तपस्विनं यदि वा स्तेनमेव ।
वासो यथा रङ्गवशं प्रयाति
तथा स तेषां वशमभ्युपैति ॥ ३३
सदा देवाः साधुभिः संवदन्ते
न मानुषं विषयं यान्ति द्रष्टुम् ।
नेन्दुः समः स्यादसमो हि वायु-
रुच्चावचं विषयं यः स वेद ॥ ३४
अदुष्टं वर्तमाने तु हृदयान्तरपूरुषे ।
तेनैव देवाः प्रीयन्ते सतां मार्गस्थितेन वै ॥ ३५

(marg. as in text) G3 M5. 7 चार्जवम्; K6 Da3. a4 T1 G1. 6 स्वार्जं° (for ह्यार्जं°). K2 आनृशस्यं; K6 G1 °शंस्य (for °शंस्यं). — b) K7 G1 धृतिस् (for धृतिं). K6 V1 B0. 7. 8 (marg.). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 अति-; G2 M1. 5–7 इति (for अभि-). D5. 7 -सेव(D7 °व्य)मानं (for °मानः). — c) G1 स्वाध्यानिषिद्धो (sic) (for °यनित्यो). D5 om. from स्पृहयन् up to स्तनान् (in 30b). D7 न स्पृहयेत्; G2 [s]स्वहरः (for ऽस्पृहयन्). — d) K1. 2 -शीलो; T2 -शय्यो (for -शीली). K1. 2 ह्यूर्ध्वं- (for ऊर्ध्वं-). B8 D9 -मतिर् (for -गतिर्). K6 B0. 7. 9 Da3. a4 T2 M1. 5–7 भवेत (for भवेत्सः).

30 Before 30, T1 G1. 6 ins. साध्याः. D5 om. 30ab (cf. v. l. 29). — a) K1 स्वेनान्; K4 V1 B8 स्वेतान्; K6 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 3. 8 चैनान्; B0. 7. 9 D7 चैतान्; T G1. 3. 6 वेदान्; M1. 7 लोकान्; M5. 6 देशान् (for एतान्). K7 B9 परि- (for अनु-). K6 -घरन्; K7 D4. 7. 9 -च(D4 -व)रेद्; T2 -भवन् (for -चरन्). B0 सर्वांस्त्वेतननुचरेन्; G2 सर्वं स्वेताननुचरन्. — c) K1. 6 corrupt; M1. 6. 7 न पावनमतः किंचित्. — d) K1 अध्यगतं; K2 अन्यगमं (for अध्य°).

31 Before 31, T1 G1. 6 ins. हंसः. — a) K7 G1 आचक्ष्ये; G2 °चक्ष्ये (for °चक्षे). K6 मानवेभ्यो; V1 B0. 8. 9 Dn1 Ds1 मानुषे(B8 Dn1 °ष्ये)भ्यो (for मनुष्येभ्यो). — b) T2 M1. 5–7 प्रहितश्चरन्; G1 परिसंचरन् (for प्रति°). — c) K6 B6 (marg. as in text) Da3. a4 संयानं; T2 सौपानं (for सोपानं).

32 a) K1. 2. 4 यादृशः (for यादृशैः). K1 स विवसते; K2. 4 संनिवहते; K7 D4. 9 संविवसते; D5. 7 संनिवसते; T1 G6 -वा संवदते; G1. 3 M1. 5–7 संनिवदते; G2 स विवहते (for संनिवसति). T2 यो यादृशैः संवदते. — b) K1. 2. 4 चैव (for चोप-). — c) K1. 2 इच्छेश्च; K6 D5. 7 इच्छेत (for इच्छेच्च). — d) B9 Da4 पुरुषः.

33 a) K6 V1 B0. 7–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds1 D2. 3. 5. 7. 8 G2 M1. 5–7 सेवति (for °ते). — b) T1 G1. 6 वा यदि वा (for यदि वा). T1 स्तेयम् (for स्तेनम्). D5 एव च (for एव). — c) V1 B0 रंगं; T G1–3. 6 M1. 5–7 राग- (for रङ्ग-). K1 -वसं; T1 -वशः (for -वशं). — d) G1 वयम् (for वशम्).

34 a) K1. 2. 4 V1 यदि; B6 (marg. as in text) यदा; D5. 7 यथा (for सदा). K2 सेवाः (sic); G1. 3 देवः (for देवाः). K1 संह्वंति; K2 संवदंति; K4 संवहंति; K7 V1 D4. 9 संवसंति; B6–8 Da4 °संते; B9 संनमंत; Dn4 संवदंतं; T1 G6 °संतो; G1. 3 °दंतो (for संवदन्ते). — b) Da4 मानुषां (for °षं). D5 याति (for यान्ति). K1. 6. 7 B8 (marg. as in text) D4. 7. 9 दुष्टं; D5 G3 दृष्टं (for द्रष्टुम्). K2 न मानुषो विशति **दुष्टं. — c) K1. 2. 4 इंद्रः; V1 B0. 6–9 Da3. a4 T G1–3. 6 M1. 5–7 नेंद्रः; D5. 7 नरेंद्र- (for नेन्दुः). K1 समाः. K7 D4. 9 असमा हि तस्य; D5. 7 °मो हितः स्याद् (for °मो हि वायुर्). ❀ Cn: इन्दुरमृतमयोऽपि न समः किं तु उपचयापचयधर्मा । तथा वायुरप्यसम एव, मन्दमध्यमतीव्रभेदात् । ❀ — d) K2. 6. 7 D9 यश्च; D5. 7 G2 M1. 5–7 यस्य; Ca यः स (as in text). K7 वेदाः; M1. 5. 7 वेदः (for वेद).

35 a) K4 अनुष्टं; B6 Ds2 G6 अदृष्टं (for अदुष्टं). K7 B6 वर्तमानं; T1 G1. 3. 6 M7 °ते यस (for °माने). K7 तु (for तु). K2 अदुष्टवर्तो माने तु; Ds1 °ष्टं वर्तमानेषु. — b) K7 D4. 9 -पौरुषे; B9 -पुरुषे; Ds1 -पूरुषः (for

शिश्नोदरे येऽभिरताः सदैव
स्तेना नरा वाक्परुषाश्च नित्यम् ।
अपेतदोषानिति तान्विदित्वा
दूराद्देवाः संपरिवर्जयन्ति ॥ ३६

न वै देवा हीनसत्त्वेन तोष्याः
सर्वाशिना दुष्कृतकर्मणा वा ।
सत्यव्रता ये तु नराः कृतज्ञा
धर्मे रतास्तैः सह संभजन्ते ॥ ३७

अव्याहृतं व्याहृताच्छ्रेय आहुः
सत्यं वदेद्व्याहृतं तद्द्वितीयम् ।
धर्मं वदेद्व्याहृतं तत्तृतीयं
प्रियं वदेद्व्याहृतं तच्चतुर्थम् ॥ ३८

साध्या ऊचुः ।

केनायमावृतो लोकः केन वा न प्रकाशते ।
केन त्यजति मित्राणि केन स्वर्गं न गच्छति ॥ ३९

हंस उवाच ।

अज्ञानेनावृतो लोको मात्सर्यान्न प्रकाशते ।
लोभात्त्यजति मित्राणि सङ्गात्स्वर्गं न गच्छति ॥ ४०

साध्या ऊचुः ।

कः स्विदेको रमते ब्राह्मणानां
कः स्विदेको बहुभिर्जोषमास्ते ।
कः स्विदेको बलवान्दुर्बलोऽपि

C. 12. 11032
B. 12. 300(299). 41
K. 12. 305. 41

पे). — ^{c}) G1 प्रीणंते (for प्रीयन्ते). — ^{d}) K1 D5. 7 मार्गं; Ds1 मार्गं (for मार्ग-). Da3. a4 सतां मार्गंति तेन वै.

36 ^{a}) Bo. 8 [ऽ]पि (for ये). K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–5. 7–9 निरताः (for ऽभि°). — ^{b}) K1. 2 B9 Dn4 T2 -पु(K2 -पू)रुषाश्च; Ds1 -परुषश्च (for °षाश्च). — ^{c}) K3 -देवान्; T G1–3. 6 M1. 5–7 -धर्मा (for -दोषान्). ❀ Cn: अपेतदोषान्, प्रायश्चित्तेनेति शेषः। ❀ — ^{d}) Da3. a4 Dn4 दूरा (for दूराद्).

37 ^{a}) T2 G6 -सत्येन (for -सत्त्वेन). T1 om. न तो-. D5. 7 न वै देवा हीनसत्त्वे मनुष्याः. — ^{b}) G1 सर्वाशना-दुष्कृतं कर्मणा वा. — ^{c}) K7 सत्यं (for सत्य-). K1 नरः. — ^{d}) K6 G3 ते (for तैः). K2 सहस्तं (for सह सं-). K7 D4. 9 संवसंति; Da4 Ds संभजंति (Da4 °तं) (for °जन्ते).

38 ^{a}) D5 om. (hapl.) from व्याहृता up to हृतं (in 38^{d}). K6 व्याहृतान्; Dn4 °दात् (for °तात्). G1 अव्याहृतं व्याहृताच्छ्रेयमाहुः. — ^{b}) Dn1 वेदे; G1 वदे (for वदेद्). K1. 4 om. (hapl.) from तद्द्वि up to व्याहृतं (in 38^{d}). G2 om. from तद्द्वि up to चतुर्थम् (in 38^{d}). — K2 om. 38^{cd}. V1 reads 38^{c} on marg. — ^{c}) Ds2 T1 G1. 6 धर्म्यं (for धर्मं). B9 वेदेद् (for वदेद्). Dn4 तृतीये. — ^{d}) Da4 तं (for तच्).

39 ^{a}) K1 corrupt. D4 आवृता (for °तो). — ^{b}) K1 om. केन वा न. — D5 om. (hapl.) 39^{d}–40^{c}.

40 D5 om. 40^{abc} (cf. v. l. 39). K7 om. 40^{a}. V1 reads 40 on marg. — ^{a}) K2 लोके (for लोको). — ^{b}) B7 मात्सर्यान्निःप्रकासते. — ^{c}) D7 त्यजंति. — ^{d}) Da3 केन (for सङ्गात्).

41 The sequence of 41–42 in D4 is: 41^{a}, 42^{b}, 41^{c}, and 42^{d}. V1 reads the ref. on marg. — ^{a}) K1 का स्विद्; K7 Dn4 D4. 5. 7. 9 कश्चिद्; T G1. 3. 6 किं स्विद् (for कः स्विद्). V1 न रमते (for रमते). — D4 om. (hapl.) 41^{b}. — ^{b}) K4 T G1. 3. 6 किं स्विद्; K7 B7 D5. 7 योषम्; Dn4 D5. 7. 9 कश्चिद् (for कः स्विद्). G1 दोषम् (for जोषम्). — G1 om. (hapl.) 41^{c}–42^{b}. — ^{c}) K7 Dn4 D4. 5. 7. 9 कश्चिद्; T G3. 6 किं स्विद् (for कः स्विद्). K6 Bo Da3. a4 T G2. 3. 6 M1. 5–7 एषां (for एको). T G3. 6 वा (for ऽपि). — After 41^{c}, Dn1 reads 42^{d} for the first time, repeating it in its proper place. Dn1 om. 41^{d}. D4 om. 41^{d}–42^{a}. — ^{d}) K1 का स्विद्; K7 Dn4 D5. 7. 9 कश्चिद्; B6 कः स्विद्; Ds1 कं स्विद्; T G3. 6 किं स्विद् (for कः स्विद्). K7 D9 एकः (for एषां). K2 Dn4 नानुवै(Dn4 °वे)ति; K7 D5. 7. 9 नाभ्युपैति; Da3. a4 Ds2 नान्ववेति (for °वैति).

42 For the sequence in D4, cf. v. l. 41. D4 om. 42^{a}; G1 om. 42^{ab} (for both, cf. v. l. 41). G2 om. (hapl.) 42. — ^{a}) Dn4 प्राज्ञम् (for प्राज्ञ). B7 om. ब्राह्मणानां. — ^{b}) K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 चैको (for एको). B7 D5. 7 योषम् (for जोषम्). — ^{c}) Dn4 प्राज्ञम्. K7 V1 B6. 9 Da3. a4

12. 11032
12. 300 [299]. 41
12. 305. 41

कः स्विदेषां कलहं नान्ववैति ॥ ४१

हंस उवाच ।

प्राज्ञ एको रमते ब्राह्मणानां
प्राज्ञ एको बहुभिर्जोषमास्ते ।
प्राज्ञ एको बलवान्दुर्बलोऽपि
प्राज्ञ एषां कलहं नान्ववैति ॥ ४२

साध्या ऊचुः ।

किं ब्राह्मणानां देवत्वं किं च साधुत्वमुच्यते ।
असाधुत्वं च किं तेषां किमेषां मानुषं मतम् ॥ ४३

हंस उवाच ।

स्वाध्याय एषां देवत्वं व्रतं साधुत्वमुच्यते ।
असाधुत्वं परीवादो मृत्युर्मानुषमुच्यते ॥ ४४

भीष्म उवाच ।

संवाद इत्ययं श्रेष्ठः साध्यानां परिकीर्तितः ।
क्षेत्रं वै कर्मणां योनिः सद्भावः सत्यमुच्यते ॥ ४५

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि अष्टाशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८८ ॥

D5. 7. 9 G1 M1. 5–7 एषां (for एको). — D4 om. (hapl.) 42ᶜ. Dn1 reads 42ᵈ for the first time after 41ᶜ. —ᵈ) K1 प्राज्ञा. Dn4 येषां (for एषां). K1 नान्ववंति; K7 D4. 5. 7. 9 नाभ्युपैति; Da3. a4 Dn4 नान्ववेति (for °वैति).

43 G1 om. the ref. —ᵃ) K2 ब्रह्मणानां. K6 वेदत्वं; Dn4 दैवत्वं; G1 देयत्वं (for देवत्वं). —ᵇ) K6. 7 किंचित्; Ds1 किं तु; Ds2 किं नु (for किं च). G1 [अ]साधुत्वम् (for साधु°). B7 किं च साधु प्रमुच्युते. — Ds1 om. (hapl.) 43ᶜ–44ᵈ. D5 reads 43ᶜ–44ᵇ twice. —ᶜ) B7 Dn1. n4 असाधुत्वे (for °त्वं). K2 transp. च and किं. —ᵈ) M1. 7 तेषां (for एषां). K1 मानुष्यं; G1 °षीं (for °षं). T1 G6 व्रतं (for मतम्).

44 For the repetition in D5, cf. v. l. 43. Ds1 om. 44 (cf. v. l. 43). —ᵃ) K1 एषा; Dn4 येषां (for एषां). —ᵇ) Bo D2 एव च (for उच्यते). —ᶜ) Da4 D4 परीवादे; D9 °वाहो (for °वादो). —ᵈ) K1. 4. 6 V1 Bo. 6–8 Da3. a4 D2. 3. 8 T G1. 3. 6 मानुष्यम्; D5. 7 मानुष; M7 °ष्य (for °षम्).

45 After the ref., T G1. 3. 6 M1. 5–7 ins. :

744* इत्युक्त्वा वरदो देवो भगवान्नित्य अव्ययः ।
साध्यैर्देवगणैः सार्धं दिवमेवारुरोह सः ।
एतद्यशस्यमायुष्यं पुण्यं स्वर्ग्यं तु ध्रुवम् ।
दर्शितं देवदेवेन परमेणाव्ययेन च ।

[(L. 1) G6 इत्युक्तो (for °क्त्वा). T2 G1. 3 परमो (for वरदो). — (L. 3) T2 M1. 5–7 च (for तु).]

—ᵃ) Ds1 अहं (for अयं). K6 Ds1 श्रेष्ठ; B7 lacuna (for श्रेष्ठः). T G1. 3. 6 संवादोयमयं (T2 G1 °दोयं नर-) श्रेष्ठः (T2 °ष्ठ). —ᵇ) D4 परिकीर्तिताः. —ᶜ) D5. 7 कर्मणो (for °णां). K2 भूमिः; Da3 योनीः; D5. 7 G1 योनिं (for योनिः). ❀ Ca : क्षेत्रं, शरीरम् ॥ Cn : स्थूलसूक्ष्मभेदेन द्विविधम् । ❀ —ᵈ) K1 संभावः; T2 सद्भावं; G1 सद्भावाः. K6 B9 Da3. a4 D7 सत्त्वम् (for सत्यम्).

Colophon. Ś1 D6 missing : K3. 5 B1–5 Da1. a2 Dn2. n3 D1 G4. 5 M2–4 absent. — *Sub-parvan* : K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2–5. 7–9 T G1–3. 6 M1. 5–7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name* : K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2–5. 7–9 G3 M1. 5–7 हंसगीता (B8 adds समाप्ता); T1 साध्यहंससंवादः; G6 हंससाध्यसंवादः. — *Adhy. no.* (figures, words or both) : K6 24; B7 T1 G1. 6 123; B8 126; Dn1 125; Dn4 Ds2 G3 M5 124; T2 136; G2 139; M1. 6. 7 122. — *Śloka no.* : Da4 Dn1. n4 D8 45.

२८९

युधिष्ठिर उवाच ।
सांख्ये योगे च मे तात विशेषं वक्तुमर्हसि ।
तव सर्वज्ञ सर्वं हि विदितं कुरुसत्तम ॥ १
भीष्म उवाच ।
सांख्याः सांख्यं प्रशंसन्ति योगा योगं द्विजातयः ।
वदन्ति कारणैः श्रैष्ठ्यं स्वपक्षोद्भावनाय वै ॥ २
अनीश्वरः कथं मुच्येदित्येवं शत्रुकर्शन ।
वदन्ति कारणैः श्रैष्ठ्यं योगाः सम्यङ्मनीषिणः ॥ ३
वदन्ति कारणं चेदं सांख्याः सम्यग्द्विजातयः ।
विज्ञायेह गतीः सर्वा विरक्तो विषयेषु यः ॥ ४
ऊर्ध्वं स देहात्सुव्यक्तं विमुच्येदिति नान्यथा ।
एतदाहुर्महाप्राज्ञाः सांख्यं वै मोक्षदर्शनम् ॥ ५
स्वपक्षे कारणं ग्राह्यं समर्थं वचनं हितम् ।
शिष्टानां हि मतं ग्राह्यं त्वद्विधैः शिष्टसंमतैः ॥ ६
प्रत्यक्षहेतवो योगाः सांख्याः शास्त्रविनिश्चयाः ।
उभे चैते मते तत्त्वे मम तात युधिष्ठिर ॥ ७

C. 12. 1:0
B. 12. 30
K. 12. 30

289

☞ This adhy. is missing in Ś1 D6 (cf. v. l. 12. 274. 13; 283. 15).

1 After the ref., G5 reads 12. 290. 1 for the first time, repeating the same in its proper place. G6 om. 1. — ^{a}) K1. 6 Da4 सांख्य- (for सांख्ये). — ^{b}) Da3 D8 अर्हति (for °सि). — ^{c}) K4. 6. 7 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 D5 D2-5. 7-9 धर्मज्ञ (for सर्वज्ञ). — ^{d}) B9 वेदितं; M1. 7 विहितं (for विदितं).

2 ^{b}) D6. 7 योयं (D7 योगं) योगि-; T1 G1-3. 6 योगं योगा (by transp.). — ^{c}) K4 B7 Dn1. n4 D8 D2. 4. 7. 8 कारणं; D3 °ण- (for °णैः). K1. 2. 4 V1 B8 (orig.) Dn1. n4 Ds2 D1. 8. 9 श्रेष्ठं; Bo. 8 (marg.). 9 Da8 श्रेष्ठ्यं; B7 lacuna; Da4 श्रैष्ठ्यः; D4 श्रेष्ठ-; D6. 7 सर्वे (for श्रैष्ठ्यं). — ^{d}) B7 lacuna for स्वपक्षो. K7 D1. 9 स्वपक्षोद्भासनाय; Ds1 स्वयज्ञोद्भावनाय; D5 स्वपक्षोद्भव°; G1 स्वपक्षोदावि°. ❀ Cv (reading भावनाद्भावनाय वै): भावनात्, इहलोकभावनात् ध्यानात्। भावनाय, परलोकभावनाय। ❀

3 ^{a}) K1 अनीश्वरेः; Da4 G8 °श्वरं (for °श्वरः). — ^{b}) K7 एव; B6 एतत् (for एवं). K1. 2 V1 B6. 8. 9 Ds1 -कर्षण (K1 °णः); K4 B7 -कर्षणं; D2 -कर्षन; D1. 9 -कर्शनं; T2 -कर्शनः; G1 -सूदन (for -कर्शन). — D4 om. (hapl.) 3^{c}–5^{d}. V1 reads 3^{cd} on marg. — ^{c}) K4 B9 Dn1 D8 D2. 8. 8 कारण-; Bo. 8 (marg. as in text) Dn4 D5. 7 कारणं (for °णैः). K1 B8 श्रेष्ठं; K2. 6 Da4 श्रेष्ठ्यं; B8 (marg.) श्रेष्ठान्; Dn1 श्रेष्ठं; D5. 7 सांख्यं (for श्रैष्ठ्यं). — ^{d}) K1. 2. 6 B7 योगात्; B6 (marg.) योगान्; D5. 7 T1 G3. 6 योगं; D9 योगे (for योगाः).

4 D4 om. 4 (cf. v. l. 3). M1. 5 om. (hapl.) 4^{ab}. — ^{a}) K6. 7 वेदं; Da4 देवं; G1 ते तु (for चेदं). — ^{b}) K1 सांख्यः; M6. 7 सांख्यं (for सांख्याः). M6 मनीषिणः (for द्विजातयः). — ^{c}) T1 G6 विज्ञायैव (for °येह). K1 गते; K6 Da4 G1 गतिः (for गतीः). G2 विज्ञायांतवतीः सर्वा. — ^{d}) Ds1 विरक्ते; D5. 7 विमुक्तो; M7 विरक्ता (for °क्तो). K6 (before corr. as in text) विषये तु (for °येषु). K4 च (for यः).

5 D4 om. 5 (cf. v. l. 3). — ^{a}) K6 B7. 9 स्व-; K7 D9 सु-; T2 सं- (for स). K2 सुव्यक्तो; Da4 lacuna (for °क्तं). G2 M1. 5-7 ऊर्ध्वं स्वदे(G2 स दे)-हमुत्सृज्य. — ^{b}) K1. 2 विमुच्येतेति नान्यथा; D5. 7 मुच्येदिति मतिर्मम. — D6 om. (hapl.) 5^{d}–7^{a}. — ^{d}) K1 G1 सांख्यो; K2. 4 V1 Bo D9 T2 G2. 6 M1. 5-7 सांख्या (for सांख्यं). G1 योग- (for मोक्ष-). Dn4 -नाशनं; G8 -दर्शिनः (for -दर्शनम्).

6 D5 om. 6 (cf. v. l. 5). — ^{a}) K1. 2. 4. 7 D4. 7. 9 स्वपक्ष- (for °क्षे). K4 D2 -करणं (for का°). — D7 om. (hapl.) 6^{bc}. — ^{b}) K1. 4. 7 D4. 9 समर्थ-; B8 सपक्ष-; Dn1 Ds1 D8 समये; Dn4 समत्वे (for (for °र्थं). K1 हितां; K4 हिते (for हितम्). — ^{d}) D7 G2 तद्विधैः. G1 -संहितैः (for -संमतैः).

7 D5 om. 7^{a} (cf. v. l. 5). — ^{a}) T2 -हेतुतो

c 12.11043
B. 12. 301[300]. 8
K. 12. 305. 8

उभे चैते मते ज्ञाने नृपते शिष्टसंमते ।
अनुष्ठिते यथाशास्त्रं नयेतां परमां गतिम् ॥ ८
तुल्यं शौचं तयोर्युक्तं दया भूतेषु चानघ ।
व्रतानां धारणं तुल्यं दर्शनं न समं तयोः ॥ ९
युधिष्ठिर उवाच ।
यदि तुल्यं व्रतं शौचं दया चात्र पितामह ।
तुल्यं न दर्शनं कस्मात्तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १०
भीष्म उवाच ।
रागं मोहं तथा स्नेहं कामं क्रोधं च केवलम् ।
योगाच्छित्त्वादितो दोषान्पञ्चैतान्प्राप्नुवन्ति तत् ॥ ११
यथा चानिमिषाः स्थूला जालं छित्त्वा पुनर्जलम् ।
प्राप्नुवन्ति तथा योगास्तत्पदं वीतकल्मषाः ॥ १२
तथैव वागुरां छित्त्वा बलवन्तो यथा मृगाः ।
प्राप्नुयुर्विमलं मार्गं विमुक्ताः सर्वबन्धनैः ॥ १३
लोभजानि तथा राजन्बन्धनानि बलान्विताः ।
छित्त्वा योगाः परं मार्गं गच्छन्ति विमलाः शिवम् १४
अबलाश्च मृगा राजन्वागुरासु तथापरे ।
विनश्यन्ति न संदेहस्तद्वद्योगबलादृते ॥ १५

(for -हेतवो). —ᵇ) G3 सांख्य- (for सांख्याः). — B9 Da3. a4 D8 om. (hapl.) 7ᶜᵈ; V1 reads the same on marg. —ᶜ) B0 स्वेते; G2 युक्ते (for तत्त्वे). — Ds1 D5. 7. 8 om. (? hapl.) 7ᵈ–8ᵃ. —ᵈ) G2 om. तात. K1 G2 युधिष्ठिरः.

8 Ds1 D5. 7. 8 om. 8ᵃ (cf. v. l. 7). D2 om. (hapl.) 8ᵃᵇ. —ᵃ) B8 (marg. as in text) उभे चैवं; M7 उभावेते. K4. 6 B7–9 Ds2 D8. 9 ज्ञाते (for ज्ञाने). —ᵇ) M1. 5–7 युक्ते वै (for नृपते). —ᶜ) K1 D5. 7 अनुतिष्ठे; K2. 4 °शिष्टे (for °ष्ठिते). G1 यथा शास्त्रे.

9 ᵃ) D5. 7 सत्यं (for तुल्यं). K1 Dn1 Ds1 D2. 5. 7. 8 तपो(K1 °थो)युक्तं; K2. 4 तयोरुक्तं; K7 D4. 9 तयोर्व्यक्तं; B6. 9 तयोर्ह्युक्तं; B8 (marg.) त्वयोह्युक्तं; T G1. 3. 6 तयोरेका; G2 तयोर्ह्येकं; M1. 5–7 द्वयोरेकं (for तयोर्युक्तं). —ᵇ) K1 यदा (for दया). Dn4 वा (for च). —ᶜ) G1 भूतानां (for व्र°). —ᵈ) K2 यः (for न). Da4 दर्शनं तत्समं तयोः; G1 °नं नाम संतयोः. — After 9, T G1. 3. 6 ins.:

745* तयोस्तु दर्शनं सम्यक्सूक्ष्मे भावे प्रसज्यते ।

[T2 G3 सूक्ष्मभावे; G1 सूक्ष्माभावो (for सूक्ष्मे भावे).]

— After 9, B6 ins. an addl. colophon [*Sub-parvan:* मोक्षधर्म. — *Adhy. name:* योगविधि)].

10 G3 om. the ref. —ᵃ) D4 G2 तुल्य- (for तुल्यं). —ᵇ) G2 यथा (for दया). K4 Dn1. n4 D8 फलं तथा (for पितामह). — K2 B9 om. (hapl.) 10ᶜᵈ. D7 reads 10ᶜᵈ twice. —ᶜ) K4. 6 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 T1 G1. 3. 6 न तुल्यं (by transp.); T2 न तुल्य-. —ᵈ) D8 तयोर् (for तन्मे). T2 महामते (for पितामह).

11 ᵇ) Da3. a4 शमं (for कामं). —ᶜ) G1. 2 योगं (for योगाच्). K1. 2. 4 [अ]हितान्; K6. 7 V1 B7. 9 Da4 Dn1. n4 Ds2 D2. 3 (marg. as in text). 4. 5. 7–9 T1 ततो (for [आ]दितो). —ᵈ) K6 यश्च (for पञ्च). K1. 4 तां; V1 T G1. 3. 6 M1. 5–7 ते; B6. 7. 9 Da3 तान् (for तत्).

12 ᵃ) D7 तथा (for यथा). K1. 2. 6 D4. 5. 7 वा; K4. 7 B0 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 [ए]व (for च). K1. 2 V1 B6–8 Da3. a4 D4. 5. 7. 9 M1. 5. 6 स्थूलं; T2 स्थूलो (for स्थूला). ❀ Ca. n. s.: अनिमिषाः, मत्स्याः। ❀ —ᵇ) B9 स्थित्वा (for छित्त्वा). —ᶜ) B6. 8 T1 G3. 6 तथा योगात्; G1 तपोयोगात् (for तथा योगास्). ❀ Cn: योगशब्दोऽत्र प्रायेण मत्वर्थीयोऽच्प्रत्ययान्तः (Pāṇini 5. 2. 127) योगिपरः प्रकरणाज्ज्ञेयः। ❀ —ᵈ) D5. 7 श्वसंतं; G1 पदवीं (for तत्पदं). K4 Da4 -कल्मषः; K7 D4. 5. 7. 9 -कल्मषं (for -कल्मषाः). G3 पदवीं यांत्यकल्मषाः.

13 ᵃ) D5. 7 यथैव (for त°). K1 वागुरौ; B8 M6 °राश्च; Da1 °रं; M7 °रा (for °रां). ❀ Ca. n: वागुरां, पाशवर्तीं स्नायुरज्जुम्। ❀ —ᵇ) G2 पलायंते (for बलवन्तो). D5. 7 महा- (for यथा). —ᶜ) G1 प्राप्नुवन् (for °युर्). K7 D4. 9 G2 निर्मलं; T2 G1 विमला (for °लं). —ᵈ) K1 गच्छंति; K7 D4. 9 निर्मुक्ताः; M7 विमुक्तः (for °क्ताः).

14 ᵃ) T2 G1 लोहजानि; M1. 5–7 योग° (for लोभ°). —ᶜ) K1. 2 V1 T1 G3. 6 योगात् (for योगाः). —ᵈ) K6. 7 B6. 7. 8 (marg.). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 T G1. 2. 6 M1. 5–7 विमलं; G3 परमं (for विमलाः). V1 भृशं (for शिवम्).

15 ᵃ) G1 यथा (for मृगा). —ᵇ) K7 B8 Da3 D4. 9 T G1. 3. 6 यथापरे (for तथा°). D5. 7 वागुरासु° [illegible] परे. —ᶜ) K... G... विनश्य(K6 °स्यं)ति; D5. 7

बलहीनाश्च कौन्तेय यथा जालगता झषाः ।
अन्तं गच्छन्ति राजेन्द्र तथा योगाः सुदुर्बलाः ॥ १६
यथा च शकुनाः सूक्ष्मं प्राप्य जालमरिंदम ।
तत्र सक्ता विपद्यन्ते मुच्यन्ते च बलान्विताः ॥ १७
कर्मजैर्बन्धनैर्बद्धास्तद्वद्योगाः परंतप ।
अबला वै विनश्यन्ति मुच्यन्ते च बलान्विताः ॥ १८
अल्पकश्च यथा राजन्वह्निः शाम्यति दुर्बलः ।
आक्रान्त इन्धनैः स्थूलैस्तद्वद्योगोऽबलः प्रभो ॥ १९
स एव च यदा राजन्वह्निर्जातबलः पुनः ।
समीरणयुतः कृत्स्नां दहेत्क्षिप्रं महीमपि ॥ २०
तद्वज्जातबलो योगी दीप्ततेजा महाबलः ।
अन्तकाल इवादित्यः कृत्स्नं संशोषयेज्जगत् ॥ २१
दुर्बलश्च यथा राजन्स्रोतसा ह्रियते नरः ।
बलहीनस्तथा योगो विषयैर्ह्रियतेऽवशः ॥ २२
तदेव च यथा स्रोतो विष्टम्भयति वारणः ।
तद्वद्योगबलं लब्ध्वा व्यूहते विषयान्बहून् ॥ २३

C. 12. 110[illegible]
B. 12. 301[illegible]
K. 12. 306[illegible]

निवध्यंति. — d) M1. 6–7 यथा (for तद्वद्).

16 Da3. a4 om. 16ab. — b) K4. 7 Dn1. n4 D2. 4. 8 M6 जालं; M1. 7 बाल- (for जाल-). — c) K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1 Ds D2. 3. 8 वधं; K7 अंतर्; Da4 पृष्ठं (for अन्तं). D3. 4 गच्छति; D5 गच्छंते. D5 om. from राजेन्द्र up to विपद्यन्ते (in 17c). — d) K6 Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 G2 M1. 6–7 योगास्तद्वत् (for तथा योगाः). Ds सुदुर्लभाः; T1 °र्बलात् (for °र्बलाः). V1 योगहीनास्तथा जनाः; D7 तथा योगस्य दुर्लभाः.

17 D5 om. 17abc (cf. v. l. 16). K1 om. (hapl.) 17. — a) K2. 4 D4 T G1. 3. 6 सूक्ष्माः; K7 Da3 शूक्ष्मं; D9 शूक्ष्माः (for सूक्ष्मं). — b) B8 transp. प्राप्य and जालम्. Da3. a4 अरिंदमं. — c) K6 Ds1 शक्ता (for सक्ता). K2 विमथ्यंते; K4 विपश्यति; K7 पद्यंते; Ds2 विषीदंते (for विपद्यन्ते). — d) K2. 4 T2 G1 विमुच्यंते; D5. 7 विपद्यंते (for मुच्यन्ते च).

18 K2. 4 om. (hapl.) 18. — a) K7 T1 G1. 3. 6 बद्धा (for बद्धास्). — b) K1 B8 (marg.) तद्वद्योगः; K7 B8 (orig.) D5. 7 °गात् (for °गाः). K7 Da4 G3 परंतपः. — c) K6 B6 Da3 अबला हि; Dn4 °लायै (for °ला वै). — d) K7 मुच्यते च; B8 T G1–3. 6 M1. 5–7 विमुच्यंते.

19 b) Da4 त्वाह्निः (for वह्निः). K1. 2 चाप्यति (for शाम्यति). Ds2 दुर्लभः; G1 दुर्बला. — c) T G3 आक्रांतम् (for आक्रान्त). T2 G1 बंधनैः; G3 वेधनैः (for इन्धनैः). — d) K1 योगो छला (sic); K1. 6 V1 B6–9 D5. 7 G2. 3 M1. 6. 7 योगबलः; K7 G1 योगोबल (sic); T G6 योगबलं (for योगोऽबलः). K1. 2. 4. 6 B6. 7. 9 Da3. a4 प्रभुः; K1 प्रभोः (for प्रभो).

20 a) B8 एवं (for एव). K1. 2 हि; K7 तु; D4 तु (for च). K2 V1 T G1. 3. 6 M1. 5–7 यथा (for यदा). — b) K7 ज्ञान-; D4 ज्ञात-; G1 ज्यातिर् (for जात-). T2 -बलं (for -बलः). K6 प्रभुः (for पुनः). — c) D4 समीरणे (for °रण-). V1 Bo. 6 7. 8 (marg). 9 Da3 a4 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 8 -गतः (for -युतः). K6 T2 M1. 5–7 कृत्स्नं; Bo. 8 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 क्षिप्रं; B6. 9 Da3 G2 कृत्स्नान्; Da4 G1 कृत्स्ना (for कृत्स्नां). K4 समीरण यथा क्षिप्रं (sic). — d) Bo. 3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 कृत्स्नां; D5. 7 दीप्तो (for क्षिप्रं). K1. 2. 4 V1 B6. 8. 9 Da3. a4 महीमिमां; K6 महीपतिः; D7 °पते (for °मपि).

21 a) Bo जाति- (for जात-). D2 तद्वज्जातो बलयोगा (corrupt). — b) M1. 7 दीप्ततेजो (for °तेजा). K2 महाबलाः. — c) K1 इवादित्याः. — d) K1 कृत्स्नां. K2 संशोचयेज्; B6 शोषयते; G1 संशोधयेज् (for °षयेज्).

22 b) K6. 7 Bo Da3. a4 D4. 9 श्रोतसा (for स्रो°). K2 नेयते; K6 V1 Bo. 7 क्रियते; T G1 ह्रीयते (for ह्रि°). — c) K1 योगी; B8 योगाद्; G2 योगे (for योगो). — d) D7 T G3 ह्रीयते; G1 स्तूयते; G2 स्मृयते (for ह्रियते). Dn1 D1 M6 यशः (for ऽवशः). K7 ह्रियते विषयैर्वशः.

23 a) T1 G1. 6 तथैव; G3 तदैव (for तदेव). K1. 2. 4 B8 (marg.) तु; K7 D4. 9 हि (for च). Dn1. n4 Ds2 D2. 5. 7. 8 T1 G3. 6 महा- (for यथा). K6. 7 Da3. a4 Ds1 D2. 3. 9 श्रोतो (for स्रोतो). — b) K2 विष्टंभयंति; V1 Bo. 6. 8. 9 विष्कंभयति (for विष्टम्भ°). G1 शिष्टं भवति वारणः. — c) K3 B9 D5. 7 योगी; Da3 D4 T1 G3 योगो (for योग-). G3 बद्धा (for लब्ध्वा). — d) K6 D3. 4. 6 गूहते; K1 Ds1 गृहते; B8 व्यूहतो; G1 द्रूहते (for व्यूहते). ❀ Cn: व्यूहते,

C. 12. 11060
B. 12. 30 (300). 24
K. 12. 305. 24

विशन्ति चावशाः पार्थ योगा योगबलान्विताः ।
प्रजापतीनृषीन्देवान्महाभूतानि चेश्वराः ॥ २४
न यमो नान्तकः क्रुद्धो न मृत्युर्भीमविक्रमः ।
ईशते नृपते सर्वे योगस्यामिततेजसः ॥ २५
आत्मनां च सहस्राणि बहूनि भरतर्षभ ।
योगः कुर्याद्बलं प्राप्य तैश्च सर्वैर्महीं चरेत् ॥ २६
प्राप्नुयाद्विषयांश्चैव पुनश्चोग्रं तपश्चरेत् ।
संक्षिपेच्च पुनः पार्थ सूर्यस्तेजोगुणानिव ॥ २७
बलस्थस्य हि योगस्य बन्धनेशस्य पार्थिव ।
विमोक्षप्रभविष्णुत्वमुपपन्नमसंशयम् ॥ २८
बलानि योगे प्रोक्तानि मयैतानि विशां पते ।
निदर्शनार्थं सूक्ष्माणि वक्ष्यामि च पुनस्तव ॥ २९
आत्मनश्च समाधाने धारणां प्रति चाभिभो ।
निदर्शनानि सूक्ष्माणि शृणु मे भरतर्षभ ॥ ३०
अप्रमत्तो यथा धन्वी लक्ष्यं हन्ति समाहितः ।
युक्तः सम्यक्तथा योगी मोक्षं प्राप्नोत्यसंशयम् ॥ ३१

विक्षिपति तुच्छीकरोति ॥ Cv: व्यूहते, विरोधितया तर्कयति । ❀

24 a) K1. 2. 4 Da4 T G1. 3. 6 Ca चावशान्; D4 वावशाः (for चा°). ❀ Cn: अवशाः, स्वतन्त्राः ॥ Cv: अवशाः विष्णुवशाः, मृत्योरवशा वा । ❀ — b) B7. 8 Dn1. n4 Ds2 D3. 5. 7 योगाद्; Da3. a4 G1 योगो; G2 योगं; G6 योगान् (for योगा). D6 ·बलाम्वितः. — c) D5. 7 प्रजापतिर्ऋषिर्देवा· — d) K7 चेश्वरः (for °राः).

25 a) Da3. a4 धर्मो (for यमो). T G1. 3. 6 क्रूरो; G2 कालो (for क्रुद्धो). — b) K2 Da3. a4 Ds1 D4. 9 मृत्यु·; Dn4 मृत्युं (for मृत्युर्). K4 ·विक्रम· — c) K3. 4 एष ते; K7 Ds1 ईशंते (for ईशते). K7 नृपतेः. K1 D9 सर्वो; K3. 4 सर्गो; V1 सर्वं; T1 सत्त्वे (for सर्वे).

26 26–27 quoted in Śaṁkara's Br. Sū. Bhāṣya on 1. 3. 27. — a) K1. 2. 7 Ds2 D5. 7 आत्मानं (for आत्मनां). Br. Sū. Bhāṣya आत्मनो वै शरीराणि. — c) K7 B9 Dn4 D8 D4. 9 T G1. 3. 6 M1. 5–7 योगी; D5 योगे; D7 योगं (for योगः). K1. 2. 4 महीं (for बलं). — d) K6 D4 सर्वे (for सर्वैर्). T2 M1. 5–7 transp. महीं and चरेत्.

27 27ab is damaged in B6. — a) B0 विषयं. K4 V1 B7–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 M5 कश्चित्; K6 lacuna; B0 किंचित्; G2 तैश्च; Śāmkarabhāṣya कैश्चित् (for चैव). — b) T G1. 3. 6 तपश्चोग्रं पुनश्चरेत्; Cn Śāmkarabhāṣya कै(Cn क)श्चिदुग्रं तपश्चरेत्. — c) K4 संक्षिपेश्च; K6 Da3 संहियेच्च; Dn4 संक्षिपे च; G1 संक्षिपेच (for संक्षि°). B0. 7. 8 (marg. as in text) Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 5. 7. 8 तात; Ds1 तानि; M1. 7 प्राप्तः (for पार्थ). — d) K4 B0 Dn4 D5. 8. 9 ·गुणानि च (for ·गुणानिव). Śāmkarabhāṣya सूर्यो रश्मिगणानिव.

28 a) K3 lacuna; K7 D5. 7 तु; D4 नु; G1 च (for हि). — b) D5 lacuna; D8 बंधलेशस्य; T1 G6 बंधने तस्य (for °नेशस्य). D4 पार्थिवः. ❀ Cs: बन्धनेशस्य, कामादिनियमनसमर्थस्य ॥ Cv: बन्धने करणानां विग्रहे, ईशस्य समर्थस्य । ❀ — c) K7 B0. 7 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 T1 G2. 6 विमोक्षे; G1 विमोक्षं (for °क्ष·). — d) K1. 2 D4. 9 न संशयः; K7 असंशयः.

29 a) G1 बलस्य (for बलानि). K6 V1 B0. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 7. 8 G3 योग· (for योगे). B7 Dn1 D8 D2. 3. 8 ·प्राप्तानि (for प्रोक्तानि). — b) K6 मयोक्तानि (for मयैतानि). — c) D5 निदर्शनार्थे; T G1. 6 निदर्शितानि; G3 °र्शनानि (for °र्शनार्थं). D4. 9 शूक्ष्माणि. — D5. 7 om. (hapl.) 29d–30c; V1 reads the same on marg. — d) K6 वक्षामि. K7 D4. 9 [इ]ह (for च). K1. 2. 4 D9 तथा (for तव).

30 D5. 7 om. 30abc (cf. v. l. 29). V1 reads 30abc on marg. — b) K1 V1 B7. 8 (marg.) Da4 Cn धारणा; K2 धारणाः; K6 धारणां; K7 Ds1. s2 (before corr.) G2. 6 M1. 5–7 धारणं; B9 वारणा (for धारणां). K1. 7 D4. 9 चाभिभोः; K2 शाभिभो; K4 या विभौ; K6 नादितां; V1 B6. 7. 9 Da3 a4 भाविता (Da4 °ना); B0. 8 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 वा विभो (for चाभिभो). ❀ Cn: धारणा, नाभ्याद्यन्यतमदेशे चित्तस्य स्थिरीकरणम् । ❀ — c) K1. 3. 4 निदर्शनार्थं (for °नानि). B0 K3 सूक्ष्मानि; D4. 9 शूक्ष्माणि. — d) T2 श्रुणु. B6. 7. 9 Da3. a4 मनुजर्षभ (Da4 °भः).

31 a) K1 om. (hapl.) from धन्वी up to यथा (in 32a). — b) K7 V1 B0. 6. 8. 9 Ds1 D3. 4. 7. 9 T1 G1. 3. 6 M1. 5–7 लक्षं; Da3 वक्ष्यं (for लक्ष्यं). — T1 om. (hapl.) 31c–37b. — c) Ds1 युक्ता (for युक्तः). K6 Da4 तथा (for तथा). — d) K6 आप्नोति (for प्रा°). K2 संशयं; K7 B7 असंशयः.

स्नेहपूर्णे यथा पात्रे मन आधाय निश्चलम् ।
पुरुषो यत्त आरोहेत्सोपानं युक्तमानसः ॥ ३२
युक्त्वा तथायमात्मानं योगः पार्थिव निश्चलम् ।
करोत्यमलमात्मानं भास्करोपमदर्शनम् ॥ ३३
यथा च नावं कौन्तेय कर्णधारः समाहितः ।
महार्णवगतां शीघ्रं नयेत्पार्थिव पत्तनम् ॥ ३४
तद्वदात्मसमाधानं युक्त्वा योगेन तत्त्ववित् ।
दुर्गमं स्थानमाप्नोति हित्वा देहमिमं नृप ॥ ३५
सारथिश्च यथा युक्त्वा सदश्वान्सुसमाहितः ।
देशमिष्टं नयत्याशु धन्विनं पुरुषर्षभ ॥ ३६
तथैव नृपते योगी धारणासु समाहितः ।
प्राप्नोत्याशु परं स्थानं लक्षं मुक्त इवाशुगः ॥ ३७
आवेश्यात्मनि चात्मानं योगी तिष्ठति योऽचलः ।
पापं हन्तेव मीनानां पदमाप्नोति सोऽजरम् ॥ ३८

C. 12.11.. B. 12.30.. K. 12.30..

---

32 With 32, cf. 12. 304. 22–23. K1 om. up to यथा; T1 om. 32 (for both, cf. v. l. 31). — a) Da4 -पूर्वे (for -पूर्णे). ❀ Cn: पात्रे, शिरसि धृते। ❀ — b) B9 निश्चलां; G6 °लः (for °लम्). — c) K4 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1 Ds D2. 3. 5. 7. 8 T2 युक्त; K6 युक्त; Dn4 त्यक्त; D9 यत्न (for यत्त). — d) M1 सोपाना (for °नं). K2 मुक्त- (for युक्त-).

33 T1 om. 33 (cf. v. l. 31). — a) K4. 7 युक्ता; V1 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 युक्तस् (for युक्त्वा). D2 om. from यमात्मानं up to शीघ्रं (in 34c). B8 परात्मानं (for [त]यमात्मानं). K6 मुक्तस्त्वयायमात्मानं. — b) K6 Da3. a4 योगं; K7 D4. 9 T2 G1. 3. 6 योगी; B8 (marg. as in text) योगात् (for योगः). K1 निश्चलाः; K2 निश्चलः; B3 (marg. as in text) निश्चयं (for °लम्). — c) K1 असूलम् (for अमलम्). — d) Da4 -दर्शन.

34 T1 om. 34 (cf. v. l. 31). D2 om. 34abc (cf. v. l. 33). — a) K2 om. च. K7 D4 कौंतेय. — b) K2 समन्वितः (for समाहितः). — c) K1. 2. 4 महार्णवगतं शीघ्रं. — d) K2 निश्चलः; Dn1. n4 Ds D3–4. 8 -सत्तम.; D5. 7 यत्नतः (for पत्तनम्).

35 T1 om. 35 (cf. v. l. 31). — a) K4 -समाधानं; M1. 5–7 -समाधानाद् (for °धानं). — b) K4 Da4 युक्ता; K6 मुक्ता; Da3 मुक्त्वा; Ds1 M1. 5–7 युक्तो; Ds2 युंक्त्वा (for युक्त्वा). Da4 योगो न (for योगेन). K1. 2. 6. 7 V1 Bo. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da3 D4. 5. 7. 9 G2 योगवित् (for तत्त्व°). — c) Dn4 दुर्गम- (for °मं). Da4 आप्स्येति (for आप्नोति). K1 दुर्गंस्थानमाप्नोति; B3 (marg.) दुर्गस्थानमवाप्नोति. — d) K1 मुक्त्वा; M1. 7 भित्त्वा (for हित्वा). Ds1 नृपः.

36 T1 om. 36 (cf. v. l. 31). — a) G1 यदा (for यथा). K4 त्यक्ता; K6 युक्ता; K7 Ds2 युंक्त्वा; D3 मुक्त्वा; G1 युक्तान्; G3 युक्त- (for युक्त्वा). — After 36ab, K7 D4. 9 read 37cd. K2 om. (hapl.) 36c–37b. G3 om. 36c–39d. — d) V1 धनिनं; Bo. 8 (marg.) रथिनं; D5. 7 वेगेन (for धन्विनं). K1. 4 भरतर्षभ (K4 °भः); B7 Dn4 Ds1 D2. 8 पुरुषर्षभं; D5. 7 °र्षभः (for °र्षभ).

37 K2 T1 om. 37ab (cf. v. l. 36, 31). G3 om. 37 (cf. v. l. 36). — a) D2 तथैवं. — b) K1 दारुणासु; M6 धारणं सु- (for °णासु). — K7 D4. 9 read 37cd after 36ab. — c) T G1. 6 परमं (for [आ]शु परं). — d) K1. 2. 4 चाप-; K6 जालान्; V1 Bo. 6. 8 Da4 Dn1 Ds D5. 7. 8 लक्ष्यं; D4 T1 G1. 6 लक्ष-; T2 G2 लक्ष्य- (for लक्षं). K6 B3 (marg. as in text) युक्त; Da4 मुक्तम्; D5. 7 शर (for मुक्त).

38 G3 om. 38 (cf. v. l. 36). — a) V1 Bo. 7 Da3. a4 आविश्य; B8 G1 अवेश्य; Dn1. n4 D3. 5. 7 अवेक्ष्य; Ds D2. 8 Cn प्रवेश्य (for आ°). Da4 om. त्मनि चा. ❀ Cn: आत्मनि आत्मानं प्रवेश्य, वृत्तिसारूप्यं त्यक्त्वेत्यर्थः। ❀ — b) K6 Bo (marg. as in text) Da3. a4 M5. 6 योगस्; M7 योयं (for योगी). M6 तिष्ठंति. K6 B3 (marg. as in text) योचलः; T1 योवलः (for योऽचलः). — cd) B6 (marg. as in text) D5. 7 पाशं; T1 जालं; T2 G1. 6 जलं; Ca पापो (for पापं). K1 हंतीव; K4 Bo Ds D2. 8 हंति च; K6 V1 B7 Da3. a4 D4. 9 हंत्येव; T1 भित्त्वेव; G1 फेनैव (for हन्तेव). Ds मीतानां; T2 G2 M7 मानानां (for मीनानां). K7 Dn1. n4 D3 Cn (gloss: पुनीतानां, पवित्राणां सांख्यानामित्यर्थः) पापं हंति पुनीतानां. Ds सोंतरं; T2 सोजिरं. ❀ Ca: पापो हन्तेव मीनानामिति। यथा पापः पापाचारो हिंसारुचिर्मीनानां पदं स्थानं प्राप्नोत्येकचित्तः। ❀

39 G3 om. 39 (cf. v. l. 36). — a) Da3. a4 पश्चां (for नाभ्यां). K6 V1 B6. 7 Da3. a4 transp. कण्ठे and शीर्षे. T1 कर्णे (for कण्ठे). — b) K1 M1 वक्षसि; Bo. Da3. a4 ... मृत्सु (for वक्षसि). D5. 7

C. 12. 11075
B 12. 301[300]. 39
K. 12. 305. 39

नाभ्यां कण्ठे च शीर्षे च हृदि वक्षसि पार्श्वयोः ।
दर्शने स्पर्शने चापि घ्राणे चामितविक्रम ॥ ३९
स्थानेष्वेतेषु यो योगी महाव्रतसमाहितः ।
आत्मना सूक्ष्ममात्मानं युङ्क्ते सम्यग्विशां पते ॥ ४०
स शीघ्रममलप्रज्ञः कर्म दग्ध्वा शुभाशुभम् ।
उत्तमं योगमास्थाय यदीच्छति विमुच्यते ॥ ४१

युधिष्ठिर उवाच ।

आहारान्कीदृशान्कृत्वा कानि जित्वा च भारत ।
योगी बलमवाप्नोति तद्भवान्वक्तुमर्हति ॥ ४२

भीष्म उवाच ।

कणानां भक्षणे युक्तः पिण्याकस्य च भक्षणे ।
स्नेहानां वर्जने युक्तो योगी बलमवाप्नुयात् ॥ ४३
भुञ्जानो यावकं रूक्षं दीर्घकालमरिंदम ।
एकारामो विशुद्धात्मा योगी बलमवाप्नुयात् ॥ ४४
पक्षान्मासानृतूंश्चित्रान्संचरंश्च गुहास्तथा ।
अपः पीत्वा पयोमिश्रा योगी बलमवाप्नुयात् ॥ ४५
अखण्डमपि वा मासं सततं मनुजेश्वर ।
उपोष्य सम्यक्शुद्धात्मा योगी बलमवाप्नुयात् ॥ ४६

पार्श्वतः (for °योः). — c) K6.7 V1 B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds2 D2.3.8.9 श्रवणे; Cap स्पर्शने (as in text). D2 वापि; T G1.2.6 M1.6–7 चैव; Cap स्नाने (for चापि). K1 दर्शने चक्षुषि घ्राणे; D4 दर्शन-श्रवणे वापि. — d) D8 (marg. as in text) प्राणे (for घ्राणे). K1 Da4 -विक्रमं; K7 V1 Dn1 Ds1 D8 T1 M1.6–7 -विक्रमः (for °म).

40 a) Da3 om. (hapl.) one यो. D9 योगी च (for यो योगी). — b) B9 (marg. as in text) -परायणः (for -समाहितः). ❀ Cs : महाव्रतं, ब्रह्मचर्यम् । यद्वा, महाव्रतानि सनत्सुजातोक्तानि (5. 43. 12), ज्ञानं च सत्यं च तपः श्रुतं चेत्यादीनि । ❀ — c) D5.7 आत्मनं (for °ना). K6 Da3.a4 G1 सूक्ष्म; D4.9 शूक्ष्मम्. — d) K7 Da4 G3 युक्ते; D9 युक्तं; T1 G2.6 युक्त्वा; G1 युते; M1.6–7 युक्तैः (for युङ्क्ते).

41 a) K1.2.4 शीलम् (for शीघ्रम्). K6 V1 B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.7.8 अचलप्रख्यं (Ds1 °स्थं); T G1.3.6 M1.6–7 अनल(G1 °लः)प्रख्यः (M1.7 °ख्यं); G2 अमलप्रख्यं (for °प्रज्ञ.). — b) K4.6 D9 दग्धा; K7 दिग्धो; G2 कृत्वा (for दग्ध्वा). — d) K7 B7 T G6 यदिच्छति; Dn4 यदीच्छंति; Ds1 °च्छसि (for °च्छति). ❀ Cn : यदीच्छतीति योगिनः स्वेच्छया ब्रह्मलोकादौ गमनं, विदेहकैवल्यम्, देहधारणं चेति दर्शितम् ॥ Cp : यदीच्छति तदा विमुच्यते, नोचेत्तान्येव भुङ्क्ते, इति भावः ॥ Cs : कल्पावसानं तस्य जीवितुं शक्तिरस्तीति सूचितम्° । ❀ — After 41, K4 B6 ins. an addl. colophon [*Sub parvan* : K4 B6 मोक्षधर्म. — *Adhy. name* : K4 B6 योगविधिः. — *Adhy. no.* : K4 120].

42 a) T G6 यादृशान् (for की°). K1 आकारां कीसृचां कृत्वा (corrupt). — b) G1 कर्म (for कानि). K2.4 जिह्वा (for जित्वा). D5 कक्षित्वा चैव भारत (sic); D7 काञ्जित्वा चैव भारत. — c) T1 योगो (for योगी). G2 चाप्नोति (for [अ]वा°). G6 यो योगबलमाप्नोति. — d) K1 (*sup. lin.* as in text).7 D4.9 अर्हसि (for °ति).

43 D5 om. the ref. — a) K1.2.4 कर्मणां (for कणानां). K2.4 रक्षणे (for भक्षणे). G1 युक्तं (for युक्तः). — b) K6 V1 B0.6.7.9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 G2 M1.6–7 भारत (for भक्षणे). — c) B8 भक्षणे; Da4 वर्जिने (for वर्जने).

44 K2.4 om. (hapl.) 44–46. G1 reads 44–45 on marg. — a) D4 भुंजाना (for °नो). K6 पावकं (for या°). K1 तूक्षं (for रूक्षं). ❀ Cs : यावकं, यवान्नं, रूक्षं तैलघृतादिरहितम् । ❀ — b) Da4 अरिंदमं. — c) K6 B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 D2.3.8 एकाहारो; V1 Ds °वासो (for °रामो).

45 K2.4 om. 45 (cf. v. l. 44). K1 om. (hapl.) 45. G1 reads 45 on marg. — a) V1 B6 (marg.).9 Ds T G1.3.6 चैव; B0 Da3.a4 Dn1.n4 D2.3.8 चैतान् (for चित्रान्). K7 D4.5.7.9 पक्षं (D4.9 °क्ष-) मासमृतुं चैव. — b) Da3.a4 वत्सरांश्च (for संचरंश्च). K6 गुहां; K7 D4.5.7.9 T G3.6 गृहांस्; B6.7 अहस्; B9 Da3.a4 गुहांस्; G1 ग्रहं; G2 शुभास् (for गुहास्). Dn1.n4 Ds D2.3.8 संवत्सरानहस्तथा. — c) Da3 पयोमिश्रो (for °मिश्रा). — d) Da4 om. योगी.

46 K2.4 om. 46 (cf. v. l. 44). — a) G3 यो (for वा). V1 B0.6.7.9 Dn1.n4 Ds2 D3.5.7 T1 G1.3 M1.7 मांसं (for मासं). — b) B9 तत्र तं; G2 संततं (for सततं). K7 मनुजेश्वरः; Ds1 °श्वरे. — 46cd is

कामं जित्वा तथा क्रोधं शीतोष्णे वर्षमेव च ।
भयं निद्रां तथा श्वासं पौरुषं विषयांस्तथा ॥ ४७
अरतिं दुर्जयां चैव घोरां तृष्णां च पार्थिव ।
स्पर्शान्सर्वांस्तथा तन्द्रीं दुर्जयां नृपसत्तम ॥ ४८
दीपयन्ति महात्मानः सूक्ष्ममात्मानमात्मना ।
वीतरागा महाप्राज्ञा ध्यानाध्ययनसंपदा ॥ ४९
दुर्गस्त्वेष मतः पन्था ब्राह्मणानां विपश्चिताम् ।
न कश्चिद्व्रजति ह्यस्मिन्क्षेमेण भरतर्षभ ॥ ५०
यथा कश्चिद्वनं घोरं बहुसर्पसरीसृपम् ।
श्वभ्रवत्तोयहीनं च दुर्गमं बहुकण्टकम् ॥ ५१
अभक्तमटवीप्रायं दावदग्धमहीरुहम् ।
पन्थानं तस्कराकीर्णं क्षेमेणाभिपतेद्युवा ॥ ५२
योगमार्गं तथासाद्य यः कश्चिद्भजते द्विजः ।
क्षेमेणोपरमेन्मार्गाद्बहुदोषो हि स स्मृतः ॥ ५३

C. 12.1
B. 12.3
K. 12.3

partly damaged in B5. — c) ❀ Ca: उपोष्य, त्यक्त्वा । ❀ — d) K7 फलम् (for बलम्).

47 a) K4 जिह्वा (for जित्वा). G3 यथा (for तथा). — b) Ds1 D5.7 T G1.3.6 शीतोष्णं (for °ष्णे). Dn1 वर्षं. M1.5–7 वा (for च). — c) G1 इयं (for भयं). K6 V1 Bo.6.7.8 (marg.).9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D3.3.8 शोकं (for निद्रां). Da4 M7 श्वास- (for श्वासं). — d) Bo.6.7.8 (marg.).9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 G2 M5–7 Cn.s पौरुषान् (for °षं). K1.2.4 विजयं; B8 (marg. as in text) T G1.3.6 विनयं; D5 विनयांस्; D7 निचयांस् (for विष°).

48 a) Ds1 अरतिर्; D5.7 निर्जित्य; Cv (gloss: तस्मिन् स्त्रीयेषु वा रतिं) स्वरतिं (for अरतिं). K1 दुर्जयं; Da4 °यांश्. ❀ Cp: अरतिम्, आलस्यम् । ❀ — b) B1 कृष्णां; D4 तृष्णा. T G1–3.6 M1.5–7 भारत (for पार्थिव). — c) K6 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.7.8 G3.6 स्पर्शं निद्रां; G2 M1.6.7 स्पर्शाः सर्वे (for स्पर्शान्सर्वांस्). K4.6 तंत्री; K7 Ds1 M1.7 तंद्री; D5.7 G3.6 तंद्रां (for तन्द्रीं). — d) D4 G3.6 M7 दुर्जेया (for °यां).

49 a) D5.7 महात्मानं (for °त्मानः). — b) K6 D9 सूक्ष्मम्. — c) K1.4 वीतराग- (for °रागा). K3.6.7 Bo.7–9 Dn1.n4 Ds D2.4.8.9 G1 महाप्रज्ञा; B8 °प्रज्ञां; D7 °त्मानो (for °प्राज्ञा). Da4 वीतरागान्महा-प्राज्ञा. — d) K1.2.4 दाना(K1 °न)ध्ययन-; K6 धाया°; Ds1 धाता°; D9 ध्यानाध्यायन- (for °ध्ययन-). K7 D4.9 -संगताः; B8 -संपदः; D3 Cs -संस्कृतः (Ds2 Cs °ताः); T G1.3.6 -संमताः (for -संपदा).

50 a) D8 दुर्गास्. D8 त्वेषं (for त्वेष). K1 स यः; K2.4 मयः; Dn1.n4 Ds2 D3 महा-; Ds1 D4 (also as in text) यतः (for मतः). — Da3.a4 om. 50cd. — c) K4.6 V1 Bo.7.8 (marg. as in text) Dn1.n4 Ds D2.3.5.7.8 यः कश्चिद् (for न कश्चिद्). K6 B3.8 (marg. as in text).9 क्षिप्रं (for ह्यस्मिन्). — d) Dn4 क्षेत्रेण (for क्षेमेण). B6 lacuna for भरतर्षभ. G3 शुभे क्षेमेण भारत.

51 K2 om. 51ab. — b) B8 (marg.) -हिंस्र-; D8 -सर्पं (for -सर्प-). D9 -सतीसृपं (for -सरी°). — c) K2 श्वभ्रवत्; K6 स्वभ्र°; B9 श्वोभ्र°; G1 अभ्र° (for श्वभ्र°). D3 तोयहीनञ्च. K4 श्वभ्रवत्तोयहीनं च. — d) K1 दुस्तरं; K2 दुर्लभं; K4 दुर्बलं (for दुर्गमं). K2.4 बल- (for बहु-). T2 कर्णकं (for -कण्टकम्).

52 a) K7 अभक्ष्यम्; Bo अव्यक्तम्; Dn1.n4 Ds D2.4.8.9 M1.5–7 अभक्षम्; D3 अभीक्ष्णम् (for अभक्तम्). G2 अटवि- (for °वी-). — b) Da3.a4 दारुदग्ध (for दाव°) D5 om. मही. — c) K2 corrupt. T1 G6 पंथानं तं दुराकीर्णं. — d) B7 अभिपते (sic); G2 M1.5.7 अतिपतेद् (for अभि°). K1.2.4 नरः (for युवा). K6 क्षेमेणाभिपते च (submetric); Da3.a4 °णाभिप(Da3 °ग)तेषु वा; D5.7 °णाभिद्यते यथा; G1 क्षमेण हि पतेद्युवा; G6 क्षेमेणाभिपतेत वा.

53 Before 53, T2 ins. भीष्मः. — a) K2.4 तथासाध्य; V1 B8 (marg.) समासाद्य; Ds1 D2.3 तथा सोद्य; T2 तथासाध्या (for तथासाद्य). — b) M1.5–7 न (for यः). K6 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 D5 D2.3.8 व्रजते; V1 व्रजति; G2 रुजति (for भजते). K4 M1 द्विज (for द्विजः). K7 D4.5.7.9 कश्चिदेव व्रजेद्विजः. — c) K7 क्षणेन (for क्षेमेण). K2 [ओ]परमेन्; D4 [उ]परमान्; D9 °रामा; T1 °रमे (for °रमेन्). K1.2 B3 G2.3 M7 मार्गं; Da4 T G1.6 मार्गो (for मार्गाद्). — d) K7 स स्मृतां; Da3.a4 संभृतः; Dn4 T2 संस्मृतः (for स स्मृतः). G1 बहुदोषाभिसंस्कृतं.

54 54ab is damaged in B5. — a) K1 स्वस्थेयं; K6.7 B7–9 Da3.a4 D4.9 आ° (for सु°). K7 क्षर-; G1 सुर- (for क्षुर-). — b) Da3.a4 निश्रितासु; D5 निशितासु. Dn°... (for °तासु). — c) T1 धार-

. 12. 11090
. 12. 301(300).54
. 12. 306. 6

सुस्थेयं क्षुरधारासु निशितासु महीपते ।
धारणासु तु योगस्य दुःस्थेयमकृतात्मभिः ॥ ५४
विपन्ना धारणास्तात नयन्ति नशुभां गतिम् ।
नेतृहीना यथा नावः पुरुषानर्णवे नृप ॥ ५५
यस्तु तिष्ठति कौन्तेय धारणासु यथाविधि ।
मरणं जन्म दुःखं च सुखं च स विमुञ्चति ॥ ५६
नानाशास्त्रेषु निष्पन्नं योगेष्विदमुदाहृतम् ।
परं योगं तु यत्कृत्स्नं निश्चितं तद्द्विजातिषु ॥ ५७
　　परं हि तद्ब्रह्म महन्महात्म-
　　　　न्ब्रह्माणमीशं वरदं च विष्णुम् ।
भवं च धर्मं च षडाननं च
　　षड्ब्रह्मपुत्रांश्च महानुभावान् ॥ ५८
तमश्च कष्टं सुमहद्रजश्च
　　सत्त्वं च शुद्धं प्रकृतिं परां च ।
सिद्धिं च देवीं वरुणस्य पत्नीं
　　तेजश्च कृत्स्नं सुमहच्च धैर्यम् ॥ ५९
नराधिपं वै विमलं सतारं
　　विश्वांश्च देवानुरगान्पितॄंश्च ।
शैलांश्च कृत्स्नानुदधींश्च घोरा-
　　न्नदीश्च सर्वाः सवनान्घनांश्च ॥ ६०

णस्य (for °णासु). K7 D4. 5. 7. 9 च (for तु). Dn4 यागस्य (for यो°). — d) Some MSS. दुस्थेयम्; T2 सुस्थेयम् (for दुःस्थेयम्).

55 a) G1 M1. 6. 7 विपन्न- ; G8 विभिन्न- (for विपन्ना). G1 -धारणा (for धारणास्). — b) G3 न यांति (for नयन्ति). D5. 7 G3 च (for न-). K2 नयनभरतर्षभ (sic). — c) K1. 7 Da4 Ds2 D4. 5. 7. 9 G1. 2. 6 नेत्र-हीना ; Ds1 नैत्र° ; M1. 6. 7 नेत्रहीनान् (for नेतृहीना). G1 om. (hapl.) यथा ना. K1. 2 V1 नावं. — d) K1 पुरुषा (for °षान्). D5. 7 पुरुषांतर्भवेन्नृप.

56 a) G1 तिष्ठ तिष्ठेति कौंतेय. — b) D3 G1 यथा विधिः. — cd) K2 -दुःखे (for दुःखं). D5 वा (for च). G2 M1. 5–7 मरणाज्जन्म दुःखाच्च सुखं हि (M6 च) स विमुच्यते.

57 a) D5. 7 -शस्त्रेषु (for -शा°). K2 निष्पन्ने ; Dn4 निध्यंतं (for निष्पन्नं). — b) G2 लोकेषु (for योगेषु). K1. 2 T2 G2 एवम् (for इदम्). — c) K1. 2. 4 योगं च ; K6 V1 Bo. 6. 7 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 8. 3 योगस्य ; B8 योगेषु (for योगं तु). K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 8. 8 कृत्यं ; K7 D4. 9 सूक्ष्मं (for कृत्स्नं). — d) B7 स (for तद्).

58 a) K7 G1 यद् ; D4 ते ; M1. 7 तं (for तद्). Bo. 8 Dn1. n4 D8 D2. 8. 8 G1 ब्रह्ममयं ; D5 M1. 6. 7 ब्रह्म महान् ; G8 ब्रह्म ** (for ब्रह्म महन्). K2 महात्म ; Da4 M5–7 महात्मा ; D5 lacuna (for °त्मन्). ❀ Cv (reading परं महद्ब्रह्म महन्महात्मन्) : हे महात्मन् युधि-ष्ठिर, परम् उत्तमम्, तद् योगकौशलाख्यं ब्रह्म वेदः । योगस्य वेदसारत्वाद्वेदत्वम् । ❀ — b) D5. 7 ब्रह्मण्यम् (for ब्रह्मा-णम्). — c) K2 भवे ; G1 वरं ; G6 भयं (for भवं). G2 om. (hapl.) धर्मं च. K7 V1 D4. 5. 7. 9 सनातनं (for षडाननं). K4 भवेदधर्मं च सुताडनं च. — d) V1 B7 Da3 Dn1. n4 D2. 3. 5. 7. 8 यद् ; G1 तद् (for षड्-). V1 महानुभावाः ; Da4 Ds1 T2 °भावात् ; D5. 7 °भावं (for °भावान्). K7 षडाननं यच्च महानुभावान्. ❀ Cs : षड्ब्रह्मपुत्राः, मरीच्यत्र्यङ्गिरसपुलस्त्यपुलहक्रतुरिति संभवपर्व-ण्युक्ताः (1. 59. 10) । ❀ ❀ Cn : महानुभावान्, ऋषभक-पिलादीन् । ❀

59 a) D2 तमश्च- ; D7 तमस्व- (for °श्च). D5. 7 रजस्व (for रजश्च). — b) K1 शुद्धिश्च ; K2 च शुद्धिः ; Da3 Dn1. n4 Ds2 D3 Cn विशुद्धं ; D5 G3. 6 M1. 6. 7 च शुद्धिं ; D7 *शुद्धिं ; G1 विशुद्धिं (for च शुद्धं). K1 T2 पराश् (for परां). — c) D5 देवी (for देवीं). K1 पत्नी. ❀ Cp : वरुणस्य पत्नीम्, वरुणायत्तां सिद्धिम् । ❀ — d) K1. 2. 4 Ds1 G1 सु(K1 स्व)महश्च (for °च्च). K1. 2. 4 D5. 7 शौर्यं ; D4 धैर्यं ; T G3. 6 सूर्यं ; G1 वीर्यं (for धैर्यम्).

60 a) K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 8. 8 खे (for वै). K2 B8 (marg.) सुतारं ; G3 वै सतारं (for सतारं). — b) K7 विश्वोश्च- ; D4 G1 विश्वाश्च ; M1. 7 विश्वे च (for विश्वांश्च). G2 असुरान् (for उरगान्). Da4 B7 च पितॄन् (by transp.). — c) K1. 2 सर्वान् ; K6 घोरां. रत्स्नान् (for कृत्स्नान्). K1. 2 उदधीश्. — d) K2 G1. 2 नदींश् (for नदीश्). K1. 2. 4 सवरान् ; Ds2 सनदान् ; D4. 9 सनदा ; T G1–8 सवना (for °नान्). V1 लयाश्च ; D4 घनाश्च ; D8 वनांश्च (for घनांश्च). K6 नदी सपर्वा सबलान्घनांश्च ; K7 नदींश्च घोरान्सदा घनांश्च ; D5. 7 नदीश्च सर्वोपवनान्वनांश्च.

नागान्नगान्यक्षगणान्दिशश्च
गन्धर्वसंघान्पुरुषान्स्त्रियश्च ।
परस्परं प्राप्य महान्महात्मा
विशेत योगी नचिराद्विमुक्तः ॥ ६१

कथा च येयं नृपते प्रसक्ता
देवे महावीर्यमतौ शुभेयम् ।
योगान्स सर्वानभिभूय मर्त्या-
न्नारायणात्मा कुरुते महात्मा ॥ ६२

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकोननवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८९ ॥

२९०

युधिष्ठिर उवाच ।
सम्यक्त्वयायं नृपते वर्णितः शिष्टसंमतः ।
योगमार्गो यथान्यायं शिष्यायेह हितैषिणा ॥ १
सांख्ये त्विदानीं कार्त्स्न्येन विधिं प्रब्रूहि पृच्छते ।

C. 12. B. 12. K. 12.

---

61 a) K1.6 नागान्नागान्; Da3. a4 °नुगान् (for °न्नगान्). K2 G2 यक्षगणा; K7 D4.9 पक्षिगणान्; Da4 पक्ष° (for यक्ष°). — b) K7 -यक्षान्; G1 -सर्वान् (for -संघान्). K2 पुरुषांद्रियश्च (sic); K7 पुरुषं स्त्रियं च. — c) K1.4 V1 B9 परं परं; K7 D4.9 पारं परं; T1 G1.3.6 परावरं; T2 G2 Cv परात्परं (for परस्परं). K7 V1 Da3 D4.9 M1.5-7 महन् (for महान्). T1 G3.6 महात्मन् (for °त्मा). K2 परां परां प्राप्य महात्मनात्मा. — d) T2 विजेत; G2 विशेत्तु (for °त). K2 योगे; Ds1 योगान् (for योगी).

62 a) K1 D5.7 यथा (for कथा). K1.2 मयेयं; K7 D4.9 चेयं; D5.7 च येषां; T G1.3.6 M1.5.7 च सेयं; M6 स चेयं (for च येयं). Da4 नृपतेः. K6 B3.9 Da4 प्रयुक्ता; K7 सुप्रसक्ता; D5.7 प्रसक्तो (for °क्ता). ❀ Cn: कथा, जगत्कर्तृकादिनिरूपणात्मिका । ❀ — b) Ds1 देवैर् (for देवे). T G1.3.6 -वीर्यतमे; G2 वीर्यमता; M1.5-7 °मते (for °मतौ). T G1.6 स्त्विमां यः (for शुभेयम्). K1.2.4 दैवी नृपे वीर्यपतौ शुभेयं; K7 D4.9 देवैर्मता वीर्यमतः (D9 °तौ) शु°. — T G1.3.6 transp. 62c and 62d. — c) K1.2 योगाश्च; K4.6 Bo.6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds2 D2.3.8 योगी; G1 M1.5-7 लोकान्; G3 योगात् (for योगान्). K1.2.7 D4.7.9 च; K6 G2 lacuna (for स). K6 V1 Bo.6-9 Da3. a4 अभिभूयेह; T1 G1.3.6 अतिभाति; G2 अहिप्येह (for अभिभूय). K1.2 D5.7 T G1.3.6 M5 मर्त्यो; K4 मर्त्यौ (for मर्त्यान्). — d) K7 D4.9 स भवेन् (for कुरुते). ❀ Cv: नारायणात्मा; नारायणः आत्मा

चित्तं यस्य सः, योगं कुरुते इति योजना । ❀

Colophon. Ś1 D6 missing: K3.5 B1-5 Da1. a3 Dn2. n3 D1 G4.5 M2-4 absent. — *Sub-parvan:* K1.2.4.6.7 V1 Bo.6-9 Da4 Dn1. n4 D8 D2-5.7-9 T G1-3.6 M1.5-7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name:* K1.2.4.6.7 V1 Bo.6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-5.7-9 M5.6 योगविधिः; G6 योगकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K6 25; B7 T1 G1.6 124; B8 127; Dn1 126; Dn4 Ds2 G3 M5 125; Ds1 114; D8 121; T2 137; G2 140; M1.6.7 123. — *Śloka no.:* Da4 Dn1 62; Dn4 D8 61.

290

☞ This adhy. is missing in Ś1 D6 (cf. v. l. 12. 274 13; 283. 15).

1 Ds1 reads 1-3 twice. — a) K6 [अ]यं नृपतिर्; G1 यज्ञपतेर्. — b) K2 -संपदः; Bo -संमितः; Da4 संमताः (for -संमतः). — c) K1 योगमार्गं; Da4 °मार्गं (for °मार्गो). — d) G1 शिष्टायेह; G3 शिष्यायैह. G2 हितैषिणः.

2 For the repetition in Ds1, cf. v. l. 1. — a) B6 (marg. as in text). 8 T2 G1 सांख्यं (for सांख्ये). — b) G1 वृद्धं (for विधिं). B1 तद् (for प्र-). K6 प्रच्छते. — c) K1 om. य. G1 विज्ञानं (for यज्ज्ञानं).

C. 12. 11099
B. 12. 301(1). 2
K. 12. 307. 2

त्रिषु लोकेषु यज्ज्ञानं सर्वं तद्विदितं हि ते ॥ २
भीष्म उवाच ।
शृणु मे त्वमिदं शुद्धं सांख्यानां विदितात्मनाम् ।
विहितं यतिभिर्बुद्धैः कपिलादिभिरीश्वरैः ॥ ३
यस्मिन्न विभ्रमाः केचिद्दृश्यन्ते मनुजर्षभ ।
गुणाश्च यस्मिन्बहवो दोषहानिश्च केवला ॥ ४
ज्ञानेन परिसंख्याय सदोषान्विषयान्नृप ।
मानुषान्दुर्जयान्कृत्स्नान्पैशाचान्विषयांस्तथा ॥ ५
राक्षसान्विषयाञ्ज्ञात्वा यक्षाणां विषयांस्तथा ।
विषयानौरगाञ्ज्ञात्वा गान्धर्वविषयांस्तथा ॥ ६
पितॄणां विषयाञ्ज्ञात्वा तिर्यक्षु चरतां नृप ।
सुपर्णविषयाञ्ज्ञात्वा मरुतां विषयांस्तथा ॥ ७
राजर्षिविषयाञ्ज्ञात्वा ब्रह्मर्षिविषयांस्तथा ।
आसुरान्विषयाञ्ज्ञात्वा वैश्वदेवांस्तथैव च ॥ ८
देवर्षिविषयाञ्ज्ञात्वा योगानामपि चेश्वरान् ।
विषयांश्च प्रजेशानां ब्रह्मणो विषयांस्तथा ॥ ९
आयुषश्च परं कालं लोके विज्ञाय तत्त्वतः ।
सुखस्य च परं तत्त्वं विज्ञाय वदतां वर ॥ १०

— ^{d}) D5. 7 तु (for तद्).

3 For the repetition in Ds1, cf. v. l. 1. G3 om. the ref. — ^{a}) M1 त्वद् (for त्वम्). K1. 7 D4. 9 T G6 इमं (for इदं). Dn1. n4 Ds1 (both times). s2 D2. 3. 8 सूक्ष्मं; T G1–3. 6 M1. 5–7 कृत्स्नं (for शुद्धं). — ^{c}) K6 Ds2 D5. 7 T G1. 3. 6 विदितं (for विहितं). D2 यातिभिः; D5. 7 विहितैर्; G2 यदिदं (for यतिभिर्). K2 त्वद्धैः (sic); K4 बद्धैः; K6 B9 Da3. a4 वृद्धैः; B0 पूर्वैः; Dn1 D8 सर्वैः; Dn4 Ds1 (both times). s2 D2. 3 सर्वैः; T G1. 3. 6 मुक्तैः (for बुद्धैः).

4 K7 reads 4 on marg. — ^{a}) K2. 4 सविभ्रमाः (for न विभ्रमाः). — ^{b}) K1. 2. 4. 7 D4. 5. 7. 9 मनुजाधिप; T1 G6 भरतर्षभ (for मनुज°). — ^{c}) D4 om. from गुणाश्च up to विष (in 5^{b}). T1 तस्मिन् (for य°). D5. 7 गुणाश्च बहवो यस्मिन्. — ^{d}) Ds2 केवलं; G1 °ला:. ❀ Cs: केवला, कृत्स्ना । ❀

5 D4 om. up to विष (cf. v. l. 4). — ^{a}) K2 ·सांख्यान; G1 ·संख्याये (for °य). — ^{b}) K2 स्वदोषान्. T G1. 3. 6 दोषान्विषयजान्नृप. — D5. 7 om. (hapl.) 5^{c}–7^{b}. — ^{c}) G1. 3 मानुष्यान् (for °षान्). G1. 3 M1. 5–7 विषयान् (for दुर्जयान्).

6 D5. 7 om. 6 (cf. v. l. 5). T1 om. (hapl.) 6^{a}–8^{b}. — ^{a}) Dn4 राजसान् (for राक्ष°). — G1 om. 6^{b}. — ^{b}) K6 यज्ञानां (for यक्षाणां). — K1. 2. 4 om. (?hapl.) 6^{c}–7^{b}. K7 B9 Da3. a4 D2. 4. 9 om. (hapl.) 6^{cd}. G2 om. (hapl.) 6^{c}–7^{d}. G6 om. (hapl.) 6^{c}–8^{b}. — ^{c}) T2 चौरगान् (for औौर°). — D8 reads 6^{d}–8^{a} on marg. — ^{d}) K6 T2 G3 M1. 5–7 र्गा(G3 र्ग)धर्वान्; B0 गंधर्व-; G1 ब्रह्मर्षि· (for गान्धर्व·).

7 K1. 2. 4 D5. 7 om 7^{ab} (cf. v. l. 6, 5). T1 G2. 6 om. 7 (cf. v. l. 6). D3 reads 7 on marg. — ^{a}) K6 D4. 9 पितृणां; Da3. a4 देवर्षि- (for पितॄणां). — ^{b}) K7 D4. 9 T2 M1. 5–7 तिर्यक्च; G1 °क्लं- (for °क्षु). K6 चरता; Ds1 चरतो. Da4 नृपः. — B8 transp. 7^{cd} and 8^{ab}. — ^{c}) Da4 D7 सुवर्ण- (for सुपर्ण-). — K2. 4 om. (hapl) 7^{d}–8^{c}. — ^{d}) K7 D4. 9 मारुतान् (for मरुतां). D5 om. विषयां.

8 K2. 4 om. 8^{abc} (cf. v. l. 7). T1 G6 om. 8^{ab} (cf. v. l. 6). D5. 7 om. (hapl.) 8-9. B8 transp. 7^{cd} and 8^{ab}. — ^{a}) T2 G3 आसुरान् (for राजर्षि-). — ^{c}) T2 G3 देवर्षि· (for आसुरान्). — K6 om. (hapl.) 8^{d}–9^{a}. — ^{d}) G1 तिर्यक्संचरतां नृप (cf. 7^{ab}).

9 K6 om. 9^{a}; D5. 7 om. 9 (for both, cf. v. l. 8). — ^{a}) T2 G3 राजर्षि-; G1 सुपर्व- (for देवर्षि-). — ^{b}) D4 यागानाम्; T1 G1. 3. 6 योगि° (for योगा°). — ^{c}) K1. 2 V1 B0. 7. 9 G2 M1. 5–7 प्रणाशांतान्; K6 T2 प्रशांतानां; Da3. a4 प्रशांतात्मा; G1 प्रसक्तानां; G3. 6 प्रशस्तानां (for प्रजेशानां). B0. 8 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 प्रजापतीनां विषयान्. — ^{d}) G3 ब्राह्मणो (for ब्र°).

10 ^{a}) D7 आयुषं. M7 कायं (for कालं). ❀ Cs: परं कालं, अवसानकालम् । ❀ — ^{b}) T1 G6 योगी (for लोके). K2 विज्ञात- (for विज्ञाय). — ^{c}) G1 सुखं तस्य (for सुखस्य च). ❀ Cs: सुखस्य परं तत्त्वं, मोक्षस्य परमानन्दरूपत्वम् । ❀ — ^{d}) V1 वरः (for वर). — After 10, K7 reads 12^{c}–13^{b}.

11 Da4 om. (hapl.) 11^{bc}. — ^{b}) B0. 7–9 Dn1. n4 D8 D2–4. 8 सततं; D5. 7 G3 यततां (for प°). ❀ Cs: यततां, विषयान्विजयाय तत्र तत्र धावताम् । ❀ — ^{c}) K6

प्राप्ते काले च यद्दुःखं पततां विषयैषिणाम् ।
तिर्यक्च पततां दुःखं पततां नरके च यत् ॥ ११

स्वर्गस्य च गुणान्कृत्स्नान्दोषान्सर्वांश्च भारत ।
वेदवादे च ये दोषा गुणा ये चापि वैदिकाः ॥ १२

ज्ञानयोगे च ये दोषा गुणा योगे च ये नृप ।
सांख्यज्ञाने च ये दोषास्तथैव च गुणा नृप ॥ १३

सत्त्वं दशगुणं ज्ञात्वा रजो नवगुणं तथा ।
तमश्चाष्टगुणं ज्ञात्वा बुद्धिं सप्तगुणां तथा ॥ १४

V1 B0. 6-9 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 तिर्यक्षु; G2 तिर्यंकु (for तिर्यक्च). — d) B9 Ds1 D5. 7 नरकेषु (for °के च). Da4 यः; D5. 7 च (for यत्).

12 For the sequence in K7, cf. v. l. 10. Ds1 om. 12ab. — a) K1 सुर्गस्य (for स्व°). K1. 2. 4. 7 D9 T G1. 3. 6 तु; D4 तु (for च). — b) M1. 5-7 पार्थिव (for भारत). K1. 2. 4 दोषांश्च भरतर्षभ. — After 12ab, Kumbh. ed. ins (with var.) the second line of 746*. K7 reads 12cd twice. — c) K2. 4 वेदवादं (for °वादे). B0 Da3 Dn1. n4 D2. 3. 8 येपि (for च ये). B9 Ds Cs वेदवादेषु ये दोषा. ❀ Cs: दोषाः, बहुव्ययायाससाध्यकर्मविधानादयः । ❀ — d) K2. 4 वैदिकः. ❀ Cs: गुणाः, अधीतमात्रेण सकलप्रदत्वादयः । ❀

13 For the sequence in K7, cf. v. l. 10. K1. 4 D4. 9 transp. 13ab and 13cd. — a) K4 ज्ञाने (for ज्ञान-) Ds2 -वेदे च; M1. 5-7 -योगेन (for -योगे च). ❀ Cs: ज्ञानोपायभूतवेदान्ते द्वैताद्वैतसाधारण्यादयो दोषाः । ❀ — K7 repeats 13b after 13c. — b) K7 (both times) D9 ज्ञान-; V1 ज्ञाने (for गुणा). M1. 5-7 योगेन (for योगे च). D7 यो (for ये). K7 (both times) V1 B3 (marg.) D4. 9 T G1-3. 6 M1. 5-7 गुणाः (for नृप). K1. 2. 4 तथैव च गुणा नृप. ❀ Cn: गुणाः अद्वेष्टृत्वादयः ॥ Cs: आत्मस्वरूपोपदेशादयो गुणाः । ❀ — Da3. a4 om. (hapl.) 13cd. — c) G1. 2 सांख्यो; M1. 7 सांख्या (for सांख्य-). M1. 5. 6 -ज्ञानेन (for -ज्ञाने च). ❀ Cn: सांख्यज्ञाने दोषाः विद्वत्त्वाभिमानादयः ॥ Cs कर्मत्यागविधानादयो दोषाः । ❀ — K7 reads 13d on marg. — After 13, T G1. 3. 6 Cs Kumbh. ed. ins.:

746*
इतरेषु च ये दोषा गुणास्तेषु च भारत ।
परिसंख्याय संख्यानं मत्वा सांख्यं गुणाधिकम् ।

[(L. 1) T1 G3. 6 गुणांस्. — Kumbh. ed. ins. line 2 after 12ab. — (L. 2) Kumbh. ed. परिसंख्यान- (for °य). Kumbh. ed. सत्त्वं सांख्यगुणात्मकम् (for the post. half).]

14 a) K1 सत्त्वे (for सत्त्वं). Ds2 दशगुणैर् (for °गुणं). ❀ Ca. p: सत्त्वस्य दश गुणाः — प्रसादलाघवप्रकाशानभिष्वङ्गप्रीतिकरुणाधृतिशौचसत्यसंतोषाः । यद्वा, मार्दवार्जवसद्वृत्तयमनियमधृतिसत्यज्ञानसुखवैराग्याणि दश । यद्वा, सेश्वरसांख्यप्रक्रियायां, सिद्धयोऽष्टौ प्रकाशश्च चैतन्यं च गुणा दश । यद्वा, ज्ञानवैराग्यमैश्वर्यं तपः सत्यं क्षमा धृतिः । स्वच्छत्वमात्मसंबोधो (Cp: °सद्बोधो) ह्यधिष्ठातृत्वमेव च । एतान्सत्त्वाश्रितानाहुर्गुणान्दश मनीषिणः ॥ Cn. p (also): आनन्दः प्रीतिरुद्रेकः (Cp: °रुद्रेकः) प्राकाश्यं पुण्य(Cp: गुण)-शीलता । संतोषः श्रद्धधानत्वमार्जवं त्यागशीलता । ऐश्वर्यं चेति सत्त्वस्य गुणा दश निसर्गजाः ॥ Cs: प्रहर्षः प्रीतिरानन्दः सुखं संशान्तचित्तता । ज्ञानवैराग्यसत्यानि क्षमा च धृतिरेव च । इति दश ॥ Cv: सत्त्वगुणस्य तत्त्वज्ञानमेकः साधारणगुणः, तदुपयुक्ताः शमदमविषयोपरमद्वंद्वसहिष्णुताः चित्तसमाधानं गुरूपसत्तिः श्रवणं मननं ध्यानं चेति नव । ❀ — b) K2 नवगुणस्; B7 नवं गुणं. ❀ Ca. p: रजसो नव — मोदनधारणध्वंसनबीभत्सादैन्यगौरव(Cp: °चाञ्चल्य)शान्तिक्रोधभयानि । यद्वा, रागक्रोधलोभमानपरपरीवादनित्यासंतोषनिकृतिपरेर्ष्या(Cp: °पारुष्य)प्रवृत्तयो नव ॥ Cn (also in Ca. p): आस्तिकत्व(Ca: अनाशत्व-; Cp: अनाशित्व)-मकार्पण्यं सुखदुःखोपसेवनम् । भेदः परुषता चैव कामक्रोधौ मदस्तथा । दर्पद्वेषातिवादाश्च नवैते राजसा गुणाः ॥ Cs: अतुष्टिः परितापश्च शोको लोभो क्षमा दमः । कामः क्रोधश्च मात्सर्यं रजो नवगुणं स्मृतम् ॥ Cv: रजसः संशयोऽसाधारणगुणः, तदुपयुक्ताः विशेषाज्ञानं कदाचित्सत्संगमः कदाचिद्दुःसंगमः, कदाचित्सच्छास्त्रश्रवणं कदाचिद्दुःशास्त्रश्रवणं, विषयाभिलाषः धनलौल्यं इरावत्यादिलौल्यं चेत्यष्टौ गुणाः । ❀ — K2 om. (hapl.) 14cd. D7 om. (hapl.) 14c-15b. — c) ❀ Ca. p: भयविवाद(Cp: °विषाद)नास्तिक्यस्त्रीव्यसननिन्दा-(Cp: °निद्रा)लस्यनैर्घृण्यशौचवर्जनान्यष्टौ तामसा गुणाः ॥ Cn (also in Ca. p): तमो मोहो महामोहस्तामिस्रश्चान्धपञ्चमः । निद्रा प्रमाद आलस्यमित्यष्टौ तमसो गुणाः ॥ Cs: अविवेकस्तथा मोहः प्रमादः स्वमतन्द्रिता । अभिमानो विषादश्चाप्यरतिश्च तमोगुणाः ॥ Cv: तमसो मिथ्याज्ञानमसाधारणगुणः । तदुपयुक्ताः विष्णुद्वेषः असत्सेवा दुःशास्त्रश्रवणं क्रोधः प्रमादः निद्रा आलस्यं चेति सप्त ॥ ❀ — d) M1. 6. 7 नभः (for बुद्धिं). G2 सत्यं (for सप्त-). K7 B9 -गुणांस्; Da4 Ds1 G2 M1. 5-7 -गुणं (for -गुणां). K1 ततः (for तथा). ❀ Ca. p: इष्टानिष्टसंकल्पोऽव्यवसायसमाहितत्वसंशयप्रतिपत्तिरभिमान इति सप्त गुणाः बुद्धेः । Ca (also): सुखदुःखे[illegible]हंकारा इति बुद्धिगुणाः ॥ Cn: बुद्धिं सप्तगुणां, महदहंकारपञ्चतन्मात्ररूपाम् ॥ Cs: सप्त-

C. 12. 11112
B. 12. 302(1). 15
K. 12. 307. 15

षड्गुणं च नभो ज्ञात्वा मनः पञ्चगुणं तथा ।
बुद्धिं चतुर्गुणां ज्ञात्वा तमश्च त्रिगुणं महत् ॥ १५
द्विगुणं च रजो ज्ञात्वा सत्त्वमेकगुणं पुनः ।
मार्गं विज्ञाय तत्त्वेन प्रलये प्रेक्षणं तथा ॥ १६

ज्ञानविज्ञानसंपन्नाः कारणैर्भाविताः शुभैः ।
प्राप्नुवन्ति शुभं मोक्षं सूक्ष्मा इव नभः परम् ॥ १७
रूपेण दृष्टिं संयुक्तां घ्राणं गन्धगुणेन च ।
शब्दे सक्तं तथा श्रोत्रं जिह्वां रसगुणेषु च ॥ १८

गुणां, स्वरूपेण मनोरूपेण पञ्चेन्द्रियरूपैश्च । ज्ञानं चैतन्यं संकल्पाध्यवसायसत्त्वरजस्तमोभिरिति केचित् ॥ Cv: बुद्धेश्च निश्चयोऽसाधारणगुणः षडिन्द्रियजन्यं षाड्विधं ज्ञानं साधारणगुणाः । ❀

15 D7 om. 15ab (cf. v. l. 14). — a) B7 यड्गुणं (for षड्गुणं). Dn1. n4 D5 D8 T G1. 3. 6 Cv मनो (for नभो). M1. 5–7 बुद्धिं च (M6 [*inf. lin.*] मनश्च) षड्गुणं ज्ञात्वा. ❀ Ca. p: व्यापित्वसुषिरप्रकृतित्वशब्दाश्रयत्वानालम्बनत्वाप्रतिघाताः षडाकाशगुणाः [(also) नभोऽत्राहंकारः । तस्य पञ्चेन्द्रियाणि मनश्चेति षड्गुणाः] ॥ Cn: मनः श्रोत्रादिपञ्चकेन षड्रूपं । नभः वियदादिपञ्चकरूपम् ॥ Cs (reading मनः in both pādas): आचार्यमतान्तरेण गुणसंख्यानमाह—दूरगं बहुधागामि प्रार्थनासंशयात्मकम् । क्षणिकं च मनो ... । ❀ — b) Da3 Dn1. n4 D3 नभः (for मनः). K2 पंचगुणस्. ❀ Ca p: शब्दादिप्रकाशनं बहिरन्तःसुखादिवेदनमध्यवसायः संकल्पो देहान्तःसंचरणमिति मनसः [Ca (also): अहंकारत्वादिन्द्रियाणां मनः पञ्चगुणम् । पञ्चेन्द्रियाण्येव गुणाः । तेषां मनःसंबन्धेनैव विषयोपनायकत्वात्] ॥ Cn: मनः श्रोत्रादिपञ्चकेन सह षड्रूपम् ॥ Cs: मनः षाड्गुण्यम् स्वरूपेण पञ्चेन्द्रियरूपैश्च । दूरगमनबहुधागमनप्रार्थनासंशयक्षणिकत्वदुर्ग्रहत्वादिभिरित्येके ॥ Cv: मनसः स्मरणमसाधारणगुणः पञ्चेन्द्रियजन्यं पञ्चविधं ज्ञानं साधारणगुणाः । ❀ — K2. 4 om. 15c–16b. — c) K1 D8 (before corr.) T2 G1 चतुर्गुणं (for °र्गुणां). K1 कृत्वा (for ज्ञात्वा). ❀ Ca: बुद्धिरुपलब्धिर्ज्ञानं प्रत्यय इति चित्ररूपात्मरूपविषयोपगतत्वाध्यवसायरूपभेदाच्चतुर्धा [also: विषयबोधाहंकारधर्माधर्मा इति] ॥ Cn: संशयनिश्चयगर्वस्मरणरूपा ॥ Cp: बुद्धिं चतुर्गुणां, संकल्पाध्यवसायाभिमानस्मृतिगुणाम् ॥ Cs: सत्त्वरजस्तमोध्यवसायैश्च । धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्यैरिति केचित् । ❀ — K6 om. (hapl.) 15d–16a. — d) D5. 7 रजश्च् (for तमश्च्). Bo. 8 Dn1. n4 D5 D2. 3. 8 T G1. 3. 6 M1. 5–7 तथा; D5. 7 पुनः (for महत्). ❀ Ca: दुःखावरणगौरवैस्त्रिभिः कार्यैर्युक्तं तमः [also कायसंकल्पाहंकाराश्रयः] ॥ Cn: त्रिगुणं, अप्रतिपत्तिविप्रतिपत्तिविपरीतप्रतिपत्तिरूपम् ॥ Cp: तमस्त्रिगुणं, निद्रालस्यप्रमादगुणम् ॥ Cs: अविद्यामोहाज्ञानैस्त्रिगुणं तमः । ❀

16 K2. 4 om. 16ab; K6 om. 16a (for both, cf. v. l. 15). — a) G2 M1 त्रिगुणं (for द्वि°). D5. 7 तमो (for रजो). ❀ Ca: द्विगुणम् । रागद्वेषौ ॥ Cn: प्रवृत्तिदुःखरूपम् ॥ Cp: दुःखासङ्गौ रजसो गुणौ ॥ Cs: रागप्रवृत्तिभ्यां द्विगुणं रजः । ❀ — b) K7 स्मृतं (for पुनः). ❀ Ca: प्रकृतिविवेकात्मप्रकाश एवैकः सत्त्वगुणः ॥ Cn: सत्त्वं प्रकाशरूपम् ॥ Cp: एकगुणं, ज्ञानगुणम् ॥ Cs: एकगुणं च सत्त्वं ज्ञानेन । पुनःशब्देन मतान्तरमेतदिति सूचितम् । ❀ — c) K1. 2. 4 B8 Ca सर्वं; K7 D4 सर्ग-; D5. 7. 9 T G1. 3. 6 M1. 5–7 सर्गं; G2 सर्गा; Cn. p (gloss: निःसरणपथम्, येन मार्गेण यत्तत्त्वं कारणान्निष्क्रामतीत्यर्थः) मार्गं (as in text). K4 तत्त्वं न (for तत्त्वेन). — d) K1. 2 D4. 9 प्रलय-; K6 Bo. 6. 7 प्रलयं; G1 प्रळय-; M1. 5–7 प्रळयं (for प्रलये). K1. 2. 4 G2 M1. 5–7 -प्रेक्षणा(K4 °मा)त्मना; K7 D4. 9 -प्रेक्षणात्मनः; Cp (gloss: तदैक्षतेति श्रुत्युक्तं प्रेक्षणं) प्रेक्षणं तथा (as in text). B3. 9 Da3. a1 प्रलयक्षेप(B8 [marg.] 9)णं तथा; Dn1. n4 D5 D2. 3. 8 प्रलये प्रेक्षणे तथा; T G1. 3. 6 प्रलये प्रे(T2 °ळयं प्रे-; G1 °लयान्प्रे)क्ष्य चात्मनः (T1 °नां).

17 a) K2 G2 -संपन्नः; K7 °न्ना (for °न्नाः). ❀ Ca: ज्ञानविज्ञानसंपन्नाः, ग्रन्थतोऽनुभवतश्च । Cp: शास्त्रोक्तं परोक्षरूपं ज्ञानम्, विज्ञानमनुभवः । ❀ — b) K2 करणैर्; M6 कर्मभिर्; Cn (gloss: मोक्षोपयोगिभिः सात्त्विकैर्भावैः) कारणैर् (as in text). K2 भवितैः; K6 G2 भावितैः; K7 Da1 °तां; Cp (gloss: शोधिताः) °ताः (as in text). K6 सुभैः; Bo Dn4 D5 D2. 3. 8 शुभाः (for शुभैः). Dn1 कारणैर्भावितात्मनः. ❀ Cs: ज्ञानकारणभूतैरमानित्वादिभिरात्मगुणैर्भाविताः । — c) B8 (marg. as in text) परं (for शुभं). — d) Da2. a1 ततः (for नभः). D5. 7 सूक्ष्मांते नभसः परं. ❀ Cn: सूक्ष्माः, रविरश्मयो वायवो वा ॥ Cp: सूक्ष्माः, लघवः ॥ Cs. v: सूक्ष्माः त्रसरेणवः (Cv: वायवो वा) । ❀

18 a) K1 दृष्टं; K4 वृष्टिं; Ds1 G1 दृष्टि- (for दृष्टिं). K1. 2. 4 संपन्नां; D5. 7 संसक्तां (for संयुक्तां). K7 रूपे च दृष्टिसंशक्ता; D4. 9 रूपे च दृष्टिः संसक्ता; Cp रूपेणोत्पादितां दृष्टिं. ❀ Cs: रूपेण संयुक्तां, रूपतन्मात्राश्रयां दृष्टिमित्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि न्यायः । ❀ — b) K7 V1 D4. 5. 7. 9 -गुणेषु (for -गुणेन). — c) K1 शब्दः; Bo शब्द- (for शब्दे). V1 -शक्तं; T1 G6 व्यक्तं (for सक्तं). Bo यथा (for तथा). — d) K2. 4. 7 Bo Da3

तनुं स्पर्शे तथा सक्तां वायुं नभसि चाश्रितम् ।
मोहं तमसि संसक्तं लोभमर्थेषु संश्रितम् ॥ १९
विष्णुं क्रान्ते बले शक्रं कोष्ठे सक्तं तथानलम् ।
अप्सु देवीं तथा सक्तामपस्तेजसि चाश्रिताः ॥ २०
तेजो वायौ तु संसक्तं वायुं नभसि चाश्रितम् ।
नभो महति संयुक्तं महद्बुद्धौ च संश्रितम् ॥ २१
बुद्धिं तमसि संसक्तां तमो रजसि चाश्रितम् ।
रजः सत्त्वे तथा सक्तं सत्त्वं सक्तं तथात्मनि ॥ २२
सक्तमात्मानमीशे च देवे नारायणे तथा ।
देवं मोक्षे च संसक्तं मोक्षं सक्तं तु न क्वचित् ॥ २३

Dn1. n4 Ds D2–4. 8 जिह्वा (for जिह्वां). B9 Dn1 T G1. 3. 6 ·गुणेन (for ·गुणेषु).

19 a) K4 Ds1 D7 तनु-; K7 D4. 9 T G1. 3. 6 M1. 5–7 Cp त्वचं (for तनुं). G1 सर्पे (for स्पर्शे). B8 (marg. as in text) [s]थ सं· (for तथा). K1 Ds1 सक्तं (for सक्तां). — b) G1 M1. 6 वायुर् (for वायुं). K1. 2. 4 संश्रितं; B0 चाश्रितः; B7 चान्वितं; Da4 वाश्रितं; D5. 7 संसृतं; G1 चाश्रुतं (for चाश्रितम्). K7 V1 D4. 9 कामं (K7 °म·) रजसि संसृ(V1 °श्रि)तं. ❀ Cs : वायुं प्राणापानादिकम्, नभसि उदराकाशे । ❀ — After 19^{ab}, B7 reads 22^{cd} for the first time, repeating it in its proper place. Ds2 D5 G2 om. (hapl.) 19^{cd}. — c) G3 मोक्षं (for मोहं). K1 तपसि; K6 नभसि; Cs (gloss : अज्ञाने) तमसि (as in text). K6 V1 B0. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 3. 7. 8 T G1. 3. 6 संयुक्तं (for संसक्तं). — K2. 4 om. (hapl.) 19^{d}–21^{a}. — d) K1 भयम् (for लोभम्). K7 Da3. a4 D7 सर्वेषु; Cs (gloss : विषयेषु) अर्थेषु (as in text). K7 D4. 7. 9 संसृतं; B7 चाश्रितं; G1 संश्रुतं (for संश्रितम्).

20 K2. 4 om. 20 (cf. v. l. 19). — a) Da4 D2. 3 (by corr.) विष्णु· (for विष्णुं). K6 चले (for बले). K7 Ds D4. 9 T G1–3. 6 M1. 5–7 Cs विष्णौ (K7 T1 G1. 4. 6 °ष्णोः) क्रांतं बलं शक्रे (Ds1 शक्रं; G1 चक्रे); D5. 7 विष्णुं (D7 °ष्णु·) क्रांतबले स(D7 श)क्तं. ❀ Cn. p : क्रान्ते, पादविक्षेपे । बले, हस्तेन्द्रिये (Cp : सामर्थ्ये वा) । ❀ — b) K1 काष्ठे (for कोष्ठे). D2. 7 शक्तं; G2 सर्वं (for सक्तं). K1 तथानिलं; Da3 तथामलं; Da4 तथा हं*; D8 तथा नभं (for तथानलम्). — c) K1. 7 T1 देवी; K6 B8 (marg. as in text). 7. 9 देवान्; Dn4 देवा; Cn. p (gloss : पृथ्वीम्) देवीं (as in text). K1. 6 V1 B0. 6. 7. 8 (marg. as in text) Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3 (before corr.). 5. 7. 8 T2 G1–3. 6 समासक्ताम् (K6 B8 [orig.] 7 °क्तान्); B9 समायुक्तान्; T1 समासक्ता; Ca तथा सक्ताम् (as in text). — d) K1. 7 V1 B0. 6 Da4 Dn4 Ds1 D5. 7 T2 G6 M7 Ca आपस्; T1 आपस्; G1 तपस् (for अपस्). K6 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 संश्रिताः; D6 चाश्रिताः (for चा°). G3 आपस्तेजःसमाश्रिताः.

21 K2. 4 om. 21^{a} (cf. v. l. 19). — a) Dn1 तेजौ; G1 ते च (for तेजो). K1 T G1. 2 M5–7 सूक्ष्मे च; K7 सूर्येषु; B3 वायौ च; D4. 7. 9 G3. 6 M1 सूर्ये च (for वायौ तु). T G1–3. 6 M1. 5–7 संयुक्तं (for संसक्तं). — b) B0 Dn1 Ds D3 T1 G1. 6 M7 वायुर् (for वायुं). K1. 4 संश्रितं; K7 D4. 9 चासृतं; B0 Dn1. n4 Ds D3. 8 T1 G6 चाश्रितः; Da4 वाश्रितं (for चा°). — K1 om. (hapl.) 21^{c}–22^{b}. K2 G1 om. (hapl.) 21^{cd}. V1 reads 21^{cd} on marg. — c) D7 नभसि; T G3. 6 मनसि; Cn. p (gloss : महति, महत्तत्त्वकार्ये अहंकारे) महति (as in text). K6 V1 B3 M6 संसक्तं (for संयुक्तं). — d) T G3. 6 मनो (for महद्). M5 बुद्ध्या; Cn. p (gloss : बुद्धौ महत्तत्त्वे [Cp adds अहंकारे]) बुद्धौ (as in text). K6 संश्रितां; K7 D4. 9 संसृतं; T G3. 6 संस्थितं (for संश्रितम्).

22 K1 om. 22^{ab} (cf. v. l. 21). G2 om. (hapl.) 22^{ab}. — a) K6 Da3. a4 Ca. p रजसि (for तमसि). K4. 6 V1 B5. 7. 9 Da3. a4 T1 G1. 3. 6 संयुक्तां; D5. 7 संलीनां (for संसक्तां). ❀ Cp : बुद्धिं रजसि, तत्कृतत्वात्परिणामस्य । ❀ — b) D2 om. from चाश्रितम् up to मो (in 23^{d}). Cp रजस्तमसि (for तमो रजसि). K4. 6 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D3. 5. 7. 8 संश्रितं; K7 D4. 9 संसृतं (for चाश्रितम्). ❀ Cp : रजस्तमसि, तत्कृतत्वादवष्टम्भस्य । अन्यथा रजःस्थैर्यमेव न स्यात् । ❀ — B7 reads 22^{cd} for the first time after 19^{ab}. — c) K2 तथा सक्तां; K6 B6. 9 Da3. a4 D5. 7 समासक्तं; T G6 तथा सत्त्वं (for तथा सक्तं). ❀ Cp (reading तमः सत्त्वे) : तत्कृतत्वात्प्रकाशस्य । बुद्धिं तमसि संयुक्तां, तमो रजसि संश्रितम् । रजः सत्त्वे सक्तमिति पाठे, तामसत्वं बुद्धेर्यंद विवेचनत्वं तमसः परिणामः । ❀ — d) D5. 7 सत्त्वं सत्त्वे; G3 M1. 5–7 सक्तं सत्त्वं (by transp.). T G3. 6 अथ (for तथा). ❀ Cn : आत्मनि, जीवे त्वंपदार्थे । ❀

23 D2 om. up to मो (cf. v. l. 22). — a) K4 शक्तम् (for सक्तम्). K2 ईशं (for ईशे). — b) Da4 नारायणस् (for °णे). K6 यथा (for तथा). — c)

C. 12. 11121
B. 12. 302(1). 24
K 12. 307. 24

ज्ञात्वा सत्त्वयुतं देहं वृतं षोडशभिर्गुणैः ।
स्वभावं चेतनां चैव ज्ञात्वा वै देहमाश्रिते ॥ २४
मध्यस्थमेकमात्मानं पापं यस्मिन्न विद्यते ।
द्वितीयं कर्म विज्ञाय नृपते विषयैषिणाम् ॥ २५
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थांश्च सर्वानात्मनि संश्रितान् ।
प्राणापानौ समानं च व्यानोदानौ च तत्त्वतः ॥ २६
अवाक्चैवानिलं ज्ञात्वा प्रवहं चानिलं पुनः ।
सप्त वातांस्तथा शेषान्सप्तधा विधिवत्पुनः ॥ २७
प्रजापतीनृषींश्चैव मार्गांश्च सुबहून्वरान् ।
सप्तर्षींश्च बहूञ्ज्ञात्वा राजर्षींश्च परंतप ॥ २८
सुरर्षीन्महतश्चान्यान्महर्षीन्सूर्यसंनिभान् ।
ऐश्वर्याच्च्यावितान्ज्ञात्वा कालेन महता नृप ॥ २९

K1 देवे; Ds2 D3.7 दैवं (for देवं). V1 Bo Ds मोक्षं; Dn4 क्षेत्रं (for मोक्षे). T2 G1-3 संयुक्तं (for संसक्तं). ❀ Cn : मोक्षे, तत्पदार्थे कैवल्ये निर्विकल्पे वस्तुनि॥ Cp : मोक्षे, निरुपाधिस्वरूपे । ❀ — ^{d}) K1 मोक्षं संतं; D6 मोक्षसक्तं; M1.5-7 सक्तं मोक्षं (by transp.). K2 कुत्र; K6 B6.8 Da3.a4 D4.5.7.9 न च; V1 Bo.7.9 च न; T G1.3.6 न तु (by transp.).

24 ^{a}) K7 सत्त्वं; Da4 सक्त-; D5 सप्त- (for सत्त्व-). K1 -युते; K6 Bo.6 (marg. as in text).7.8 (marg.).9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.7.8 G2 M1 Cn (gloss : देहबुद्धिसत्त्वमयं स्वाप्नं शरीरम्) -गुणं (for -युतं). — ^{b}) K1 Da4 वृते; T1 वृत्तं (for वृतं). ❀ Cp : षोडशभिर्गुणैः, पञ्चभूताकाशेन्द्रियरूपैः । ❀ — ^{c}) K1 D4 G1.2 स्वभाव- (for °वं). D5 स्वभावं चैव च ज्ञात्वा. ❀ Cp : स्वभावं, प्राक्कर्म । ❀ — ^{d}) D5 om. (hapl.) ज्ञात्वा. D6.7 देहं समाश्रिते (for वै देहमाश्रिते). K6 V1 Bo.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3 ज्ञात्वा देहसमाश्रिते; K7 B8 (marg.) D4.9 विज्ञात्वा देहमाश्रितः (B8 °ते); T G1.3.6 ज्ञात्वा देहं समाश्रितौ. ❀ Cp : देहसमाश्रिते, लिङ्गदेहसमाश्रये । ❀

25 ^{a}) K2 मध्यस्थे (for °स्थम्). D5.7 एवम् (for एकम्). K6 V1 Bo.6.7.8 (marg.).9 Da3.a4 मध्यस्थमेव चात्मानं. ❀ Ca : मध्यस्थं, रागद्वेषास्पृष्टम् ॥ Cp.s उदासीनम् । ❀ — ^{b}) G2 यस्मै (for यस्मिन्). K7 D4.9 परं यस्मान्न विद्यते. — ^{c}) K1 द्वितीयां (for °यं). ❀ Cs : द्वितीयमात्मानं विषयैषिणां कर्म विज्ञाय, कर्मिणं ज्ञात्वा । ❀ — ^{d}) K1.4 Dn1 नृपते विजयैषिणां; K7 D4.9 °ते विषयैषिणा.

26 ^{a}) K7 इंद्रियानि. K6.7 D4.9 G1 [इं]द्रियार्थाश्र. — ^{b}) D6.7 एतान्; G1 सर्वम् (for सर्वान्). K1 संश्रितं; D9 °तात्. ❀ Cp : संश्रितान्, अविद्याध्यारोपितान् । ❀ — After 26^{ab}, K6 V1 Bo.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.7.8 editions ins.:

747* दुर्लभत्वं च मोक्षस्य विज्ञाय श्रुतिपूर्वकम् ।

[Da4 सप्तधा; D6.7 ज्ञात्वा च (for विज्ञाय). Da4 विज्ञात्वा विधिवत्पुनः (for the post. half).]

— ^{c}) Da4 समानां (for °नं). — ^{d}) K4 Ds G3 व्यानोदानं; D5.7 °दाने (for °दानौ). D7 सत्त्वतः (for त°).

27 ^{a}) K4 Bo.7 Dn1.n4 D2.3.8 Cn.s अधश्चैव; K7 V1 B3 Ds D4.9 Cs आ(B8 अ)वहं च (for अवाक्चैव). T G1.3.6 मत्वा (for ज्ञात्वा). ❀ Cn : अधश्चैव, यः प्राणादीन्पञ्च एकीकृत्याधो नयति सोऽधोऽनिलः षष्ठः ॥ Cs : सप्तानां वायुमार्गाणामधश्चरति स आवहः । ❀ — ^{b}) Ds1 G3 प्रवाहं; D5 प्रवरं; D7 प्रचरं; Cn (gloss : ऊर्ध्वनेता सप्तमः) प्रवहं (as in text). K1.2.4.7 D4.9 तथा (for पुनः). Da3.a4 सप्तधा विधिवत्पुनः. ❀ Cs : उपरितनमार्गचारी प्रवहः । ❀ — ^{c}) Da3.a4 वाहांस्; Ds1 वातास्. K1 श्रेष्ठान्; K6 Bo.6.7.9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.7.8 ज्ञात्वा (for शेषान्). ❀ Cs : उद्वह-आवह-निवह-परिवह-परावह-नामानोऽन्ये पञ्च वायवः । ❀ — ^{d}) M1 सप्तता (for °धा). K1.7 D4.9 विविधं; B7.8 Dn1.n4 Ds D2.3.8 विहितान् (for विधिवत्). Bo सप्तधा विहितात्मनः; D5 ज्ञात्वा सप्तविधान्पुनः; D7 सप्तथा वितथात्पुनः.

28 ^{a}) D9 प्रज्ञापतीन् (for प्रजा°). B1 Da3 Dn1.n4 D3.8 M1.5.6 चैव (for चैव). ❀ Cs : प्रजापतीन्, दक्षादीन्मन्त्रद्रष्टॄन् । ❀ — ^{b}) K7 मार्गाश्च; Dn4 lacuna (for मार्गांश्च). K4 V1 B8.9 Da3 Dn1 Ds D2.3.8 चैव; Dn4 lacuna (for च सु-). K2 बहून्; D5.7 वसून् (for वरान्). ❀ Cs : मार्गान्, लोकसेतुप्रवर्तकान् श्वेतकेतुप्रभृतीन् । ❀ — ^{c}) D5.7 सु- (for च). — D5.7 om. (hapl.) 28^{d}–29^{c}. — ^{d}) K6 राजर्षींश्च. Da4 परंतपः.

29 D5.7 om. 29^{abc} (cf. v. l. 28). — ^{a}) K2 सप्तर्षीन् (for सुर°). — ^{b}) K4.6 V1 Bo.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 Cs ब्रह्मर्षीन् (for मह°). — ^{c}) K1 च्यावित्वान्; K2 चावितां; G2 चापितान् (for च्यावितान्). K6 V1 Bo.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 दृष्ट्वा; T1 G1-3.6 श्रुत्वा (for ज्ञात्वा). T2 ऐश्वर्याच्च्यावितान्श्रुत्वा. — ^{d}) K6 D5.7 पुनः (for नृप).

महतां भूतसंघानां श्रुत्वा नाशं च पार्थिव ।
गतिं चाप्यशुभां ज्ञात्वा नृपते पापकर्मणाम् ॥ ३०
वैतरण्यां च यद्दुःखं पतितानां यमक्षये ।
योनीषु च विचित्रासु संसारानशुभांस्तथा ॥ ३१
जठरे चाशुभे वासं शोणितोदकभाजने ।
श्लेष्ममूत्रपुरीषे च तीव्रगन्धसमन्विते ॥ ३२
शुक्रशोणितसंघाते मज्जास्नायुपरिग्रहे ।
सिराशतसमाकीर्णे नवद्वारे पुरेऽशुचौ ॥ ३३
विज्ञायाहितमात्मानं योगांश्च विविधान्नृप ।
तामसानां च जन्तूनां रमणीयावृतात्मनाम् ॥ ३४
सात्त्विकानां च जन्तूनां कुत्सितं भरतर्षभ ।
गर्हितं महतामर्थे सांख्यानां विदितात्मनाम् ॥ ३५
उपप्लवांस्तथा घोराञ्शशिनस्तेजसस्तथा ।
ताराणां पतनं दृष्ट्वा नक्षत्राणां च पर्ययम् ॥ ३६
द्वंद्वानां विप्रयोगं च विज्ञाय कृपणं नृप ।
अन्योन्यभक्षणं दृष्ट्वा भूतानामपि चाशुभम् ॥ ३७

C. 12. B. 12. K 12.

30 a) K2 -संपन्नां; D5.7 -संघातं (for -संघानां). — b) K2.4 नाशे (for नाशं). — c) K1.2.4 अपि; K6 चैव; D5.7 चाथ (for चापि). K2 शुभं; D5.7 शुभां (for [अ]शुभां). — d) B0.7 Dn4 Ds D2.3.5.7.8 -कर्मिणां (for -कर्मणाम्).

31 a) K2 वैतारण्यां; Ds1 D4 वैतरिण्यां. — b) K6 धनक्षये (for यम°). — c) K2 corrupt. K6 Da1 Ds1 योनिपु (Da1 °सु) (for योनीषु). — d) Ds1 संभारान् (for संसा°). G1 च्चाशुभांस्. D5 तदा (for तथा).

32 a) D4 T G1.3.6 वा (for च). V1 T G1-3.6 M1.5-7 [अ]शुभं (for °भे). — b) K1.4 G1 -भोजने; K2 शोभने (for -भाजने). — d) D5.7 तीव्रगंधि- (for -गन्ध-).

33 a) D4.9 श्लेष्म-; T G1-3.6 M7 शुक्र- (for शुक्र-). B0 -संहाते (for -संघाते). — b) K1.6 मज्ज- (for मज्जा-). K2 -परिगृहे. — c) K1.2.4.6.7 V1 B0.7-9 Da3.4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.8 शिराशत-; D4.9 शरा°; M6 सिराशित- (for °शत-). — d) Dn1 Ds1 T2 G1 नवद्वार- (for °द्वारे). Da1 om. (hapl.) पुरे. K1 पुरे शुचौ; D4.7 पुरेषु वै; M1 [ऽ]शुचौ पुरे (by transp.). G3 नवद्वारे नवद्वारे शुचौ (sic).

34 a) K1.2.4.6 V1 B0.7-9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 हितम् (for [अ]हितम्). — b) K7 D4.9 भोगांश्च; D5 योनिश्च; D7 योनीश्च; T G1.3.6 रोगांश्च (for योगांश्च). Ds M1.6.7 विहितान् (for विविधान्). — c) K2 M6 तमसानां; T2 ताप° (for ताम°). B6.9 Da4 हि; M1.7 तु (for च). — K1.2.4 V1 D3.5 G2 transp. 34[d] and 35[b]. — d) D3.5 रमणीयादृ- (D5 °स्तृ)तात्मनां; G3 °यं वृतात्मनां. ❀ C3: रमणीयावृतात्मनाम्, रमणीयो विषयो, विषयभोगः । ❀

35 ab) M1.5-7 भूतानां (for जन्तूनां). — K1.2.4 V1 D3.5 G2 transp. 34[d] and 35[b]. ❀ Cp: सात्त्विकानामपि कुत्सितं फलं, दुःखमिति यावत् ॥ C3: सात्त्विकानां देवादीनां कुत्सितं जननमरणादिपरत्वं विज्ञाय । ❀ — K6 repeats, and B8.8.9 Da4 read, 35[cd] after 48. — c) D4 गर्हितं. D3 (marg.; before corr. as in text) मिहिताम् (for महताम्). D5.7 सांख्यानां च महात्मनां. ❀ C3: अर्थे, विषये गर्हितं, गर्हणम् । ❀

36 a) K7 D4.9 शश्वत् (for घोरान्). K6 उपस्वर्वाक्स्तथा घोरान् (sic); D5.7 उपप्लवात्तथा घोरात्. ❀ Ca: स्वरूपान्यथाहेतून् राहुप्रभृतीन्वा ॥ Cn: उपरागान् । ❀ — b) K7 D4.5.7.9 तेजसां (for °सस्). K7 शिवा (for तथा). — Dn1 lacuna for 36[c]-37[b]. — c) K4 तारानां; G1 नराणां (for ता°). T1 G1 पतितं (for पतनं). — After 36[ab c], K6 B6 Da4 read 37[d] for the first time, repeating it in its proper place. K1 om. (hapl.) 36[d]-37[c]. K6 B6 Da4 om. 36[d]. — d) Dn4 स्व-; D5.7 G1 वि- (for च). D5 पर्ययान् (for °यम्). ❀ C3: पर्ययं, युगान्तेषु नाशः । ❀

37 K1 om. 37[abc]; Dn1 lacuna for 37[ab] (for both, cf. v. l. 36). — a) K2 दन्त्रानां; T G1.3.6 बंधूनां; Cn (gloss: दम्पतीनाम्) द्वंद्वानां (as in text). K6 विप्रियोगं. — b) K2 कृपनं; V1 करुणं; Dn4 कृपणान्; C3 (gloss: कार्पण्यं) °णं (as in text). B8.8 तथा (for नृप). — c) Ds1 अन्यायं (for अन्योन्य-). D8 -लक्षणं (for -भ°). — K6 B8 Da4 read 37[d], for the first time, after 36[c]. — d) Da1 (first time) वा (for च).

38 Ds2 reads 38[ab] on marg. — a) K1 बाह्य-; Da4 बाह्ये; D5.7 बाह्यं; G3 बाह्ये (for बाह्ये). T1 नविज्ञाय (for च वि°). — b) K2 क्षये; K7 क्षेत्रे;

C. 12. 11135
B. 12. 307(1).38
K. 12. 307. 38

बाल्ये मोहं च विज्ञाय क्षयं देहस्य चाशुभम् ।
रागे मोहे च संप्राप्ते क्वचित्सत्त्वं समाश्रितम् ॥ ३८
सहस्रेषु नरः कश्चिन्मोक्षबुद्धिं समाश्रितः ।
दुर्लभत्वं च मोक्षस्य विज्ञाय श्रुतिपूर्वकम् ॥ ३९
बहुमानमलब्धेषु लब्धे मध्यस्थतां पुनः ।
विषयाणां च दौरात्म्यं विज्ञाय नृपते पुनः ॥ ४०
गतासूनां च कौन्तेय देहान्दृष्ट्वा तथाशुभान् ।
वासं कुलेषु जन्तूनां दुःखं विज्ञाय भारत ॥ ४१
ब्रह्मघ्नानां गतिं ज्ञात्वा पतितानां सुदारुणाम् ।
सुरापाने च सक्तानां ब्राह्मणानां दुरात्मनाम् ।
गुरुदारप्रसक्तानां गतिं विज्ञाय चाशुभाम् ॥ ४२
जननीषु च वर्तन्ते ये न सम्यग्युधिष्ठिर ।
सदेवकेषु लोकेषु ये न वर्तन्ति मानवाः ॥ ४३
तेन ज्ञानेन विज्ञाय गतिं चाशुभकर्मणाम् ।
तिर्यग्योनिगतानां च विज्ञाय गतयः पृथक् ॥ ४४
वेदवादांस्तथा चित्रानृतूनां पर्ययांस्तथा ।
क्षयं संवत्सराणां च मासानां प्रक्षयं तथा ॥ ४५
पक्षक्षयं तथा दृष्ट्वा दिवसानां च संक्षयम् ।
क्षयं वृद्धिं च चन्द्रस्य दृष्ट्वा प्रत्यक्षतस्तथा ॥ ४६
वृद्धिं दृष्ट्वा समुद्राणां क्षयं तेषां तथा पुनः ।

G1 lacuna (for क्षयं). D4 G1 (also as in text) वा (for च). D5.7 क्षयं देह(D7 °हे)शुभाशुभं; G3 देहस्य च शुभाशुभं. — c) B8 G3 राग- (for रागे). K2 रागे मोहं च संप्राप्ता. — d) K1.2 उपाश्रितं; K6 प्रतिष्ठितं; B6.9 Da4 समाहितं (for °श्रितम्).

39 a) T2 G1.3 नरं कं(G1 किं)चिन्; G2 नराः केचिन् (for नरः कश्चिन्). — b) B9 मोक्षे; G1 मोक्षं (for मोक्ष-). K7 D4 G1 -बुद्धि- (for -बुद्धिं). K6 समाहितः; T2 G1.3 °श्रितं; G2 °श्रितां (for °श्रितः). — d) M7 विज्ञान- (for °य). K1 D4 om. (hapl.) from श्रुति up to विज्ञाय (in 40^{d}).

40 K1 D4 om up to विज्ञाय (cf. v. l. 39). B9 om. (hapl.) 40^{ab}. — a) K2 अलब्धे च; K7 D9 अलुब्धेषु; Da3 lacuna (for अल°). — b) Da4 lacuna; Ds1 M7 लब्ध-; D9 लुब्धे (for लब्धे). G1 मध्यस्थितां. — c) K6 दौरात्मं; Cp (gloss : बन्धकत्वम्) Cs (gloss : दुर्लभत्वं मोहनत्वादिकम्) दौरात्म्यं (as in text).

41 c) K6 कुले च (for कुलेषु). K1.2.4 विज्ञाय (for जन्तूनां). — d) B6 (marg.) तत्त्वतः (for भारत). K1.2.4 जंतूनां भरतर्षभ.

42 a) K1.2 Da4 ब्रह्मज्ञानां (for °घ्नानां). K2 गत्वा; K7 D4.5.7.9 दृष्ट्वा (for ज्ञात्वा). — b) K1.2.7 D4.9 च (for सु-). K2 B8 Da4 G1 -दारुणं (for °णाम्). — c) G2 -पानेषु (for -पाने च). B8 (marg.) प्र- (for च). — d) K1.2 ब्रह्मणानां (for ब्रा°). — f) K2 G1 चाशुभं.

43 a) K1 lacuna; K7 D4.9 [उ]प-; D5.7 प्र- (for च). — b) K1 om. ये. B9 T1 च (for न). Da4 G2 युधिष्ठिरः. — c) G2 तदेवकेषु (for सदे°). K2 लोके ये (for लोकेषु). K1.4.7 B8 (marg. as in text) D4.5.7.9 T G1.3.6 सदे(G6 °दै)वके देवलोके. — d) K7 D4.5.7.9 वर्तंते ते न मानवाः.

44 a) K1.2.4 V1 T G1.3.6 तेषां; K7 D4.9 ते वै (for तेन). G2 om. ज्ञानेन. — d) K1.2.4 तु गतीः; T2 G3 च गतिं (for गतयः). T1 G6 प्रभो (for पृथक्). K7 D4.5.7.9 विज्ञाय विपरीततां; Da4 विज्ञया स पृथक्पृथक्.

45 a) K2 -वादस्; Da4 -वेदांस् (for -वादांस्). D5.7 विप्रान् (for चित्रान्). — b) K1 (*sup. lin.* as in text) ऋतूणां; D5.7 जंतूनां; D9 ऋतुनां. K1 पवयांस् (sic); Da4 पर्ययास्. — cd) K6 B0.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 T G1.3.6 M6 च (for प्र-). K1 -क्षयान् (for -क्षयं). ❀ Cn : संवत्सरक्षयो बृहस्पतेर्मध्यमराशिभोगयोरन्तराले सूर्यस्य द्विरेकराशिसंक्रमे भवति । मासक्षयो दर्शयोरन्तराले सूर्यसंक्रान्तिद्वयम् । ❀

46 K7 D4.9 om. (hapl.) 46^{ab}. — a) K4 G1 पक्षद्वयं (for °क्षयं). T2 तदा (for तथा). K1.2.4 ज्ञात्वा (for दृष्ट्वा). ❀ Cn : पक्षक्षयः सार्धचतुर्दशदिनमध्ये पर्वद्वयं, यदा त्रयोदशभिर्दिनैः पक्षो भवति । ❀ — b) ❀ Cn : दिवसक्षयः सूर्योदययोरन्तराले तिथित्रयस्पर्शः । ❀ — c) K7 क्षय- (for क्षयं). K2 तंत्रस्य (for चन्द्रस्य).

47 a) K4 बुर्द्धिं; G1 वृष्टिं (for वृद्धिं). — b) K7 पुनः (for तथा). B8 [पु]न च (for पुनः). — c) K1.4 T G1.3.6 वनानां; K2 वसूनां (for धनानां).

क्षयं धनानां च तथा पुनर्वृद्धिं तथैव च ॥ ४७
संयोगानां क्षयं दृष्ट्वा युगानां च विशेषतः ।
क्षयं च दृष्ट्वा शैलानां क्षयं च सरितां तथा ॥ ४८
वर्णानां च क्षयं दृष्ट्वा क्षयान्तं च पुनः पुनः ।
जरामृत्युं तथा जन्म दृष्ट्वा दुःखानि चैव ह ॥ ४९
देहदोषांस्तथा ज्ञात्वा तेषां दुःखं च तत्त्वतः ।
देहविक्लवतां चैव सम्यग्विज्ञाय भारत ॥ ५०
आत्मदोषांश्च विज्ञाय सर्वानात्मनि संश्रितान् ।
स्वदेहादुत्थितान्गन्धांस्तथा विज्ञाय चाशुभान् ॥ ५१

युधिष्ठिर उवाच ।
कान्स्वगात्रोद्भवान्दोषान्पश्यस्यमितविक्रम ।
एतन्मे संशयं कृत्स्नं वक्तुमर्हसि तत्त्वतः ॥ ५२
भीष्म उवाच ।
पञ्च दोषान्प्रभो देहे प्रवदन्ति मनीषिणः ।
मार्गज्ञाः कापिलाः सांख्याः शृणु तानरिसूदन ॥ ५३
कामक्रोधौ भयं निद्रा पञ्चमः श्वास उच्यते ।
एते दोषाः शरीरेषु दृश्यन्ते सर्वदेहिनाम् ॥ ५४
छिन्दन्ति क्षमया क्रोधं कामं संकल्पवर्जनात् ।

C. 12.
B. 12.
K. 12.

K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 दृष्ट्वा च (for च तथा). K7 D4. 5. 7. 9 क्षयं धनानि गच्छंति. — d) B8 (marg.) च भारत (for तथैव च). K7 D4. 5. 7. 9 वृद्धिं चा(D4 वा)पि पुनः पुनः.

48 K1 om. 48. V1 reads 48b–49a on marg. — b) K7 D4. 9 वियोगानां (for युगानां च). T G1. 3. 6 क्षयं पुनः (for विशेषतः). — c) K2. 7 V1 D4. 5. 7. 9 T G1. 3. 6 transp. च and दृष्ट्वा. — d) D5. 7 सरितां च क्षयं तथा. — After 48, K6 repeats and B6. 8. 9 Da4 read 35cd.

49 V1 reads 49a on marg. — a) K2 वर्धानां (for वर्णानां). K4 अक्षयं (for च क्षयं). M1. 5–7 बलानां च (for क्षयं दृष्ट्वा). — b) K7 D4. 9 क्षयांतांश्च; B8 (marg.) संक्षयं (for क्षयान्तं). — c) K1. 6 V1 Bo. 6. 7. 9 Da3 D5. 7. 9 जरां मृत्युं; B8 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 जरामृत्युस्; Da4 जरां मृत्युस्; T G2. 3. 6 M1. 5–7 जरामृत्यू (for जरामृत्युं). — d) B6 Ds T1 G1 हि (for ह).

50 Ds1 reads 50ab twice. — a) K2 देहदोषं; Ds1 (first time) D5. 7 आयुस्तेषां. — b) K7 D4. 9 दोषं; Ds1 (first time) दुःखश्च (for दुःखं). — c) V1 B8 Da3. a4 G2 M1. 5–7 -वैक्लव्य(M6 °स्य)तां; T2 G1 -विक्लवतां (for °वतां). — d) K4. 6 V1 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 तत्त्वतः (for भारत).

51 D4 reads 51 twice. — a) K7 आत्मदोषश्च (for °दोषांश्च). — b) M1. 5–7 सत्त्वान् (for सर्वान्). K1 संश्रितं; K7 D4 (both times). 7. 9 सं(K7 स)स्रुतान् (for संश्रि°). — c) K6 स्वदेहान् (for स्वदेहाद्). Da3. a4 दुःस्थितान् (for उत्थितान्). Da3. a4 दोषांस् (for गन्धांस्). — d) K1 चाशुभं; K6 D4 (second time) वाशुभान्; D4 (first time) G2 भारत (for चाशुभान्). — After 51, T G1. 3. 6 M1. 5–7 Kumbh. ed. ins.:

748* मूत्रश्लेष्मपुरीषादीन्स्वेदजांश्च सुकुत्सितान् ।

[T G6 श्लेष्ममूत्र- (for मूत्रश्लेष्म-).]

while B6. 8 ins. an addl. colophon after 51 [*Sub-parvan*: B6. 8 मोक्षधर्म].

52 a) D5. 7 च (for स्व-). K2 Ds2 (before corr.) -गोत्रोद्भवान् (for -गात्रो°). — b) Da3. a4 पश्यामि; D6. 7 गं(D7 गां)गेय (for पश्यसि). K2 मित-; K7 अमिति- (for अमित-). K7 Ds1 -विक्रमः. — c) K1 एतां; K2 G2 एतं; K7 एतान् (for एतन्). K7 स- (for मे). K6 संसयं. T G1. 3. 6 सर्वं (for कृत्स्नं). — d) Bo अर्हति (for °सि).

53 a) D5. 7 यथा चैते (for प्रभो देहे). T2 पंच देहोद्भवान्दोषान्. — c) K1 स्वर्गज्ञः; Ds D2. 3 (marg.). 8 योगज्ञाः (for मार्गज्ञाः). K2. 6. 7 Da3 Ds2 (before corr.) D5 T2 M7 कपिलाः (for का°).

54 a) T2 कामः (for काम-). T2 G3 क्रोधो; G1 -क्रोध- (for -क्रोधौ). Da4 Dn1 D5 T निद्रां (for निद्रा). — b) M1. 7 पंचमं (for °मः). — d) K1. 2 वर्तंते (for दृश्यन्ते).

55 a) K4 Da4 छिंदेति; K7 Ds1 D4 छिंदंति (for छिन्दन्ति). K1. 2. 4 कोपं (for क्रोधं). — b) G2 -सर्जनान् (for -वर्जनात्). — c) Ds1 सत्त्वं (for सत्त्व-). K1. 2. 4 Bo. 7–9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 T G1. 3. 6 [illegible] D4 निद्रा (for निद्राम्).

C. 12. 11153
B. 12. 302(1). 57
K. 12. 307. 57

सत्त्वसंशीलनान्निद्रामप्रमादाद्भयं तथा ।
छिन्दन्ति पञ्चमं श्वासं लघ्वाहारतया नृप ॥ ५५
गुणान्गुणशतैर्ज्ञात्वा दोषान्दोषशतैरपि ।
हेतून्हेतुशतैश्चित्रैश्चित्रान्विज्ञाय तत्त्वतः ॥ ५६
अपां फेनोपमं लोकं विष्णोर्मायाशतैर्वृतम् ।
चित्तभित्तिप्रतीकाशं नलसारमनर्थकम् ॥ ५७
तमः श्वभ्रनिभं दृष्ट्वा वर्षबुद्बुदसंनिभम् ।
नाशप्रायं सुखाद्धीनं नाशोत्तरमभावगम् ।
रजस्तमसि संमग्नं पङ्के द्विपमिवावशम् ॥ ५८
सांख्या राजन्महाप्राज्ञास्त्यक्त्वा देहं प्रजाकृतम् ।
ज्ञानज्ञेयेन सांख्येन व्यापिना महता नृप ॥ ५९
राजसानशुभान्गन्धांस्तामसांश्च तथाविधान् ।
पुण्यांश्च सात्त्विकान्गन्धान्स्पर्शजान्देहसंश्रितान् ।
छित्त्वाशु ज्ञानशस्त्रेण तपोदण्डेन भारत ॥ ६०
ततो दुःखोदकं घोरं चिन्ताशोकमहाह्रदम् ।
व्याधिमृत्युमहाग्राहं महाभयमहोरगम् ॥ ६१

— d) K2 B8 अप्रसादाद् (for °मादाद्). K1 भये (for भयं). — e) K1.2 D4 छिंदंति. K2 परमाश्वासं; K6 परमं श्वासं; K7 पंचमाश्वासं (for °मं श्वासं). — f) K6 V1 B0 6.7.8 (marg. as in text).9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.8 G2 अल्पाहारतया; D7 लब्ध्वा° (for लघ्वा°). K1.2 लघ्वाहारस्तथा नृप.

56 a) Da3.a4 -गतान् (for -शतैर्). T2 G1.3.6 गुणैर्गुणशतान्ज्ञा(T2 G6 °तं ज्ञा)त्वा. — b) Da4 दोषात्. K7 गुण-; Da3.a4 क्रोध- (for दोष-). K6 -गुणैर्; (for -शतैर्). K1.2.4 B3 (marg.) T G1.3.6 तथा (for अपि). — c) K1.2 तत्त्व- (for हेतु-). K2 छिद्रैश्; K6 lacuna (for चित्रैश्). — d) D5.7 विद्वान्; G1 चिरान् (for चित्रान्).

57 a) K1 Ds1 फेणोपमं; Ds2 फेनोपमां (for °पमं). K2.4 लोके (for लोकं). — b) K7 घृतं; B3 (marg.) Da4 D6.7 G2 Cv कृतं; T G1.3.6 M1.5-7 चितं (for वृतम्). ❀ Cv: माया, माङ्माने इति धातोः, रचनाकौशल्यम्, अन्यथा चित्रदृष्टान्तायोगात् । ❀ — c) K1 छिंविचित्र- (sic); K2 B0.8.9 भित्तिचित्र-; K6 Da4 चित्रभित्त- (for चित्तभित्ति-). — d) K1.2 न तु; K6 तमः-; K7 D4.9 तम-; B0 नव-; Ds1 मल-; D5.7 तूल-; T G1-3.6 M1.5-7 नळ- (for नल-). K6 अनर्थकृत् (for °कम्). ❀ Cn: नलसारं, नलतृणवदन्तःसारहीनम् । ❀

58 a) K1 शुभ्रनिभं; K2 श्वभ्र°; K6 श्वभ्रमितं; B9 °विष्टं; D5.7 स्वप्ननिभं; T2 च भूनिभं; G1 च भूमिपं; G2 श्वभ्रनिभं; G6 च भूतिहं (for श्वभ्रनिभं). B8 ज्ञात्वा (for दृष्ट्वा). — c) T G2.3.6 M1.5-7 क्लेशप्रायं; G1 कोश° (for नाश°). K1 G1 सु(G1 °सु)-खाद्धीनां; K6.7 D4.9 सुखाधानं; Da4 G2 °धीनं; D5.7 °सीनं (for °द्धीनं). — d) Da3.a4 नाशांतरम्; G2 नामंतरम् (for नाशोत्तरम्). K4 अभागत्रं; B8 (marg. as in text) Dn1.n4 D8 D2.3.8 G1 इहावशं; D5.7 अभावनं (for °वगम्). — e) K1.2 B8 (marg. as in text) संलग्नं; K6.7 D4.5.7.9 संस(D7 °सि)क्तं; Da4 सं**; T2 संपन्नं; G1 संविग्नं (for संमग्नं). — f) B8 (marg. as in text) आवृतं (for अवशम्). G1 पंके द्वीप इवावहं.

59 a) T1 G6 सांख्यं (for सांख्या). D4 om. from महा up to शुभान् (in 60a). K6 B6 Dn1.n4 महाप्रज्ञास्; T1 °प्राज्ञस (for °प्राज्ञास्). — b) K6 Da4 D9 त्यक्ता (for त्यक्त्वा). K6 V1 B0.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.8 स्नेहं (for देहं). — c) G2 ज्ञानं (for ज्ञान-). K1.2.4.6 V1 B0.6.7.8 (marg. as in text).9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.8 -योगेन; T2 -ज्ञायेन (for -ज्ञेयेन). D2 संख्येन; G2 सांख्यानां (for सांख्येन). D5.7 ज्ञानाद्विज्ञाय सांख्येन. — d) K7 D9 T2 G1 व्यापिता (D9 °तो); B0 ध्यायिना; B9 ज्ञानिना; D7 T1 व्यापिनां; G2 °नं (for °ना). B8 (marg. as in text) सहसा; D5.7 G2 M7 महतां (for °ता). Da4 नृपः; D5.7 अपि.

60 a) Da3.a4 सत्त्वांस्; T2 बद्धांस्; G1.3.6 बंधांस् (for गन्धांस्). — M1.5-7 om. (hapl.) 60bc. — b) G2 तथैव च (for तथाविधान्). — c) T2 G3.6 बंधान् (for गन्धान्). — d) K1 -संश्रितं; V1 D5 -संश्रितान्; G1 -संश्रुतान् (for -संश्रि°). G3 स्पर्शजान्देहमाश्रितान्. — e) K7 D4.9 छित्त्वात्म-; Da4 D7 छित्त्वा सु- (for छित्त्वाशु). K1.2 -शास्त्रेण (for -शस्त्रेण). — f) K1.2 तमोदंडेन (for तपो°).

61 a) D8 T G1.3.6 दुःखोदधिं (for °दकं). — b) D5 चिंताशोकं (for °शोक-). K6 -महागदं (for °ह्रदम्). — d) D8 महाभूत- (for °भय-). K7 D4.9 -महार्णवं (for -महोरगम्). D5.7 मोहसत्त्वसमाकुलं; G2 M1.5-7 महाभयमनार्यं (G2 M7 °कं).

तमःकूर्मं रजोमीनं प्रज्ञया संतरन्त्युत ।
स्नेहपङ्कं जरादुर्गं स्पर्शद्वीपमरिंदम ॥ ६२
कर्मागाधं सत्यतीरं स्थितव्रतमिदं नृप ।
हिंसाशीघ्रमहावेगं नानारसमहाकरम् ॥ ६३
नानाप्रीतिमहारत्नं दुःखज्वरसमीरणम् ।
शोकतृष्णामहावर्तं तीक्ष्णव्याधिमहागजम् ॥ ६४
अस्थिसंघातसंघाटं श्लेष्मफेनमरिंदम ।
दानमुक्ताकरं भीमं शोणितह्रदविद्रुमम् ॥ ६५
हसितोत्क्रुष्टनिर्घोषं नानाज्ञानसुदुस्तरम् ।
रोदनाश्रुमलक्षारं सङ्गत्यागपरायणम् ॥ ६६
पुनराजन्मलोकौघं पुत्रबान्धवपत्तनम् ।
अहिंसासत्यमर्यादं प्राणत्यागमहोर्मिणम् ॥ ६७
वेदान्तगमनद्वीपं सर्वभूतदयोदधिम् ।
मोक्षदुष्प्रापविषयं वडवामुखसागरम् ॥ ६८

C.12.1 B.12.3 K.12 3

62 ^{a}) K1 ततः (for तमः-). ❀ Cs: तमःकूर्मं, कृष्णवर्णत्वसाम्यात् । रजोमीनं, चञ्चलत्वसाम्यात् । ❀ —^{b}) K1.2.7 Ds2 D1.9 T G1.2 संतरति; D3 संभवंति. —^{c}) Ds1 G1.2 M7 ·पंक· (for ·पङ्कं). K3 जरादुःखं (for °दुर्गं). —^{d}) K6 स्पर्शं; K7 B7 Dn1. n4 Ds2 D2-5.7-9 ज्ञान- (for स्पर्श-). D5.7 ·दीपम्; T1 G1 M1.5-7 ·द्विपम् (for ·द्वीपम्). ❀ Cs: स्पर्शद्वीपम्, विश्रमस्थानत्वात् । ❀

63 V1 reads 63^{ab} on marg. —^{a}) B9 Da4 G2 कर्मगाधं; G1 कर्मग्रसं; M7 कर्मागारं (for °गाधं). D5.7 सत्यतीर्थं (for °तीरं). — 63^b is damaged in B3. —^{b}) K1.2.4.7 B8 Ds1 D4.9 T1 G1.3.6 स्थिर·; B9 स्थितं (for स्थित-). K2 T1 G3.6 ·वृत्तम् (for व्रतम्). K6 Bo.7.9 Da3.a4 Dn1.n4 D2.3.8 T1 G3.6 मरिंदम; K7 D1.9 इमं नृप; Ds इदं तथा (for इदं नृप). —^{c}) K3 सिंहाशीघ्र-; Ds2 हिंस्रा°; D2.3 G2 M1.5.6 हिंसाशीघ्रं; T2 हिंसा शीघ्रा (for हिंसाशीघ्र-). K1 ·महावेग·; K3 °वेगो (for °वेगं). —^{d}) K4 V1 Bo.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 G1 Cs ·समाकरं; D5.7 ·महारवं; G3 ·महोरगं; M1 ·महारसं (for °करम्).

64 ^{a}) M1.6.7 नानाप्रीत- (for °प्रीति-). B3 (marg. as in text) ·समारत्नं; T2 G1 ·महारक्तं (for °रत्नं). —^{b}) T G1.3.6 M1.5-7 दुःखद्वार- (for °ज्वर-). — K1 om. 64^c-65^a. —^{c}) Da3 om. शोक. V1 ·समावर्तं; G1 ·महावक्रं (for °वर्तं). —^{d}) Ds1 D8 तीव्र-; G1 तृष्णा- (for तीक्ष्ण-). K2.4 ·महार्णवं; K7 D4.5.7.9 T G1-3.6 M1.5.7 ·महारुजं (D7 °जः); V1 ·महांतरं; B8 (marg. as in text) ·महोरगं; Ds1 Cs ·महाहिंस्रं; M6 ·सकारुजं (for ·महागजम्).

65 K1 om. 65^a (cf. v. l. 64). G3 om. 65-66. —^{a}) Bo ·संहार·; D9 ·संघाटं; G1 ·संघाट· (for °त-). K2 ·संघातं; K4.6.7 V1 Bo.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.5.7.8 Cs ·संघट्टं; D9 च तथा; G1 lacuna (for ·संघाटं). — K1 reads 65^b, followed by the repetition of 65^c-66^a, after 66^a. —^{b}) K6 इमश्रु- (for श्लेष्म-). B8 (marg. as in text) ·फेनसमन्वितं (for °मरिंदम). —^{c}) K1 (both times).2 मेदो· (for दान-). B8 ·मुक्ताफलं (for °करं). K6 V1 Bo.6.7.9 Da3.a4 Ds D2.3.8 घोरं (for भीमं). —^{d}) D5 G1 शोणितं (for °त-). K3 ·रद·; G1 ·ह्रत· (for ·ह्रद·). B7 ·विक्रमं (for ·विद्रुमम्).

66 For the repetition in K1, cf. v. l. 65. G3 om. 66 (cf. v. l. 65). —^{a}) T1 G6 हसितोद्घोष·; T2 °द्रुष्ट·; G1 सहितोत्क्रुष्ट· (for हसितो°). —^{b}) B7 ·विदुस्तरं (for ·सुदु°). — 66^{cd} is damaged in B6. —^{c}) K1.2 T G1.6 M1.5.7 रोदनास्त्र· (K1.2 °स्रु·) (for °श्रु·). D4.9 ·मदक्षारं; T1 G1.6 ·जल° (for ·मल°). B9 Da3.a4 Dn4 रोदनाश्रुमलंकारं; D5.7 °श्र· (D7 °स)मलं घोरं.

67 ^{a}) K6 ·तोयौघं; V1 Bo D5.7 G3 ·नौकौघं; G1 ·लोकोयं; G2 ·लोकाघं (for ·लोकौघं). K7 D4.9 पुनर्जन्ममलाघौघं; Da3.a4 पुत्रदारजलौकौघं. —^{b}) Da3.a4 D2.8 मित्र· (for पुत्र-). K2 ·बंधव·; K7 ·मित्रं च (for ·बान्धव-). K1.2.4 ·बंधनं; K7 D4.3.9 ·पन्नगं (for ·पत्तनम्). —^{d}) M1.7 प्राणत्यागं (for °त्याग-).

68 ^{a}) K1.2.4.7 D4.5.7.9 वेदांत (K2.7 D4.9 °ता)·गमनक्षीरं (K4 °नं क्षीरं); T G1-3.6 M1.5-7 °नोत्तारं. —^{b}) B8 G1.2 M5.7 सर्वभूतो (for °भूत-). K7 Da3 D4.9 ·पयोनि (Da3 °द)धिं; D8 ·दयानिधिं; T G1.3.6 दयोदकं (for °दधिम्). —^{c}) Da4 मोह·; D7 मोक्षं (for मोक्ष-). K6 Da3.a4 ·दुर्लभ·; V1 D5.7 ·दुष्प्राप्य·; Bo Ds ·दुर्लभ·; B6-9 Dn1.n4 D2.3.8 T G1.3.6 दुर्लभ·; G2 ·दुर्लभ्य·; M1.5-7 ·दौर्लभ्य· (for ·दुष्प्राप·). K7 D4.9 ·समयं (D4 °य·); G3 M1.6 ·विषय· (for ·विषयं). —^{d}) Some MSS. बडवामुख·. ❀ Cs: सर्वभूतभक्षकत्वात्संसारो वडवामुखमुच्यते । ❀

C. 12. 11168
B. 12. 302(1). 72
K. 12. 307. 72

तरन्ति मुनयः सिद्धा ज्ञानयोगेन भारत ।
तीर्त्वा च दुस्तरं जन्म विशन्ति विमलं नभः ॥ ६९
ततस्तान्सुकृतीन्सांख्यान्सूर्यो वहति रश्मिभिः ।
पद्मतन्तुवदाविश्य प्रवहन्विषयान्नृप ॥ ७०
तत्र तान्प्रवहो वायुः प्रतिगृह्णाति भारत ।
वीतरागान्यतीन्सिद्धान्वीर्ययुक्तांस्तपोधनान् ॥ ७१
सूक्ष्मः शीतः सुगन्धी च सुखस्पर्शश्च भारत ।
सप्तानां मरुतां श्रेष्ठो लोकान्गच्छति यः शुभान् ।
स तान्वहति कौन्तेय नभसः परमां गतिम् ॥ ७२
नभो वहति लोकेश रजसः परमां गतिम् ।
रजो वहति राजेन्द्र सत्त्वस्य परमां गतिम् ॥ ७३
सत्त्वं वहति शुद्धात्मन्परं नारायणं प्रभुम् ।
प्रभुर्वहति शुद्धात्मा परमात्मानमात्मना ॥ ७४
परमात्मानमासाद्य तद्भूतायतनामलाः ।
अमृतत्वाय कल्पन्ते न निवर्तन्ति चाभिभो ।
परमा सा गतिः पार्थ निर्द्वंद्वानां महात्मनाम् ॥ ७५

---

69 ^{a}) K1 चरंति (for तरन्ति). K6 V1 Bo.6.7.9 Da3 Dn1.n4 Ds2 D2.3.5.7.8 यतयः; K7 D4.9 च तपः-; Da4 Ds1 पतयः (for मुनयः). — ^{b}) K6 V1 Bo.6.7.8 (marg.).9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 G2 -यानेन; K7 D4.5.7.9 -पोतेन (for -योगेन). — K2 om. (hapl.) 69^{c}–71^{b}. — ^{c}) G2 M1 तीर्था (for तीर्त्वा). K1 B8 T G1–3.6 M1.5–7 सु-; Da3 Dn4 D2 [अ]ति-; D5.7 तु (for च). G2 M1.5–7 राजन् (for जन्म).

70 K2 om. 70 (cf. v. l. 69). — ^{a}) B7.8 Dn1 D8 तत्र (for ततस्). K7 Ds2 D4.9 सुकृतान्; Da4 °तिं (for °तीन्) K1 संख्यां; K6 B6.8 (marg. as in text).9 D5.7 ज्ञात्वा; B7 Da3.a4 कृत्वा (for सांख्यान्). ❀ Ca: सुकृतीन्, शोभना कृतिर्येषां तानमलप्रज्ञान् । ❀ — ^{b}) K6 सूर्यें वहति रस्मिभिः. — ^{c}) G2 पदं (for पद्म-). K6 आश्रिश्य; V1 B6.7.8 (marg. as in text).9 Da4 D5.7 आश्रित्य (for आविश्य). ❀ Cs: पद्मतन्तुवदिति, सूक्ष्मनिर्मलैः सुषुम्णादिरश्मिभिराविश्य । ❀ — ^{d}) T G1.3.6 M1.5–7 प्रसह्य; G2 प्रवाहं (for प्रवहन्). K7 D4.9 प्रवातविषयं नृप.

71 K2 om. 71^{ab} (cf. v. l. 69). — ^{a}) B6.7 Da3.a4 तद्रथान्; D5.7 तत्र स्वान्; T G1.3.6 Ca ततस्तान् (for तत्र तान्). K1 G2 M6 प्रावहो; K6 प्रभवो; G1 प्रसहो (for प्रवहो). ❀ Cn: तत्र, तस्मिन्हार्दे व्योम्नि । ❀ — V1 reads 71^{c}–72^{b} on marg. — ^{c}) K1 corrupt. Da3 om. यतीन्. B6 वीतरागमतीन्सिद्धान्. — ^{d}) K1 तपोधनं; G2 °न्वितान्.

72 V1 reads 72^{ab} on marg. — ^{a}) K6 B6.7.9 Da3.a4 D5.7 G2 सुगंधश्च; T1 G6 °धिश्च (for °गन्धी). — ^{b}) K1 om. सुख. — ^{d}) G1 M6 गच्छंति. — K4 om. 72^{e}–92^{b}. — ^{e}) K1 सप्तान्; K7 D4.9 स तां (for स तान्). G1 अतीत्य (for वहती). — ^{f}) K6.7 D4.7.9 तमसः; T G1.3.6 मनसः; G2 रजसः (for नभसः). K2 परमा.

73 K4 om. 73 (cf. v. l. 72). K1 G2 om. (hapl.) 73. M5 om. (hapl.) 73^{ab}. — ^{a}) K6.7 D4.8.9 ततो; Ds T G1.3.6 Cs मनो (for नभो). M6 वहंति. K7 D4.9 लोकेषु (for °श). — ^{b}) K7 T G3.6 तमसः; G1 तपसः (for रजसः). K2 परमा. — After 73^{ab}, T G1.3.6 Kumbh. ed. ins.:

749* तमो वहति राजेन्द्र रजसः परमां गतिम् ।

[G1 महति (for व°). G3 कौंतेय; Kumbh. ed. लोकेश (for राजेन्द्र).]

— K2 Dn4 D5.7 om. (hapl.) 73^{cd}. — ^{c}) D4 om. (hapl.) from राजेन्द्र up to वहति (in 74^{c}).

74 K4 om. 74 (cf. v. l. 72). D4 om. up to the second वहति (cf. v. l. 73). — ^{a}) K1 T2 G1–3 M1.5.7 शुद्धात्मा; D5.7 तान्शुद्धान् (for शुद्धात्मन्). — ^{b}) K2 परो; B8 (marg. as in text) T1 G1.6 हरिं (for परं). Da4 G1 प्रभुः (for प्रभुम्).

75 K4 om. 75 (cf. v. l. 72). — ^{b}) B8 (marg.) यद्- (for तद्-). K2 अमला. K7 D4.9 T G1–3.6 M1.5–7 Cv (gloss: तस्मिन्, परमात्माभिधे नारायणे) तद्भूता यतयो(G1.2 °तो)मलाः. — ^{c}) K7 कल्पते; M7 कल्पांते (for कल्पन्ते). K2 अस्य तत्त्वाय कल्पांते. — ^{d}) K1.2.7 D4.9 निवर्तंते न; Dn1 न विवर्तंति; T G1.3.6 न चावर्तंति (for न निवर्तन्ति). K1.7 D9 चाभिभोः; K6 वा प्रभो; Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.7.8 वा विभो; G2 चाहिभो (for चाभिभो). — ^{e}) T G1.6 M7 परमात्मा (for °मा सा). G3 om. सा. D9 मतिं; Da3 गतिं (for गतिः). — After 75, K6 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.7.8 editions ins.:

युधिष्ठिर उवाच ।

स्थानमुत्तममासाद्य भगवन्तं स्थिरव्रताः ।
आजन्ममरणं वा ते स्मरन्त्युत न वानघ ॥ ७६
यदत्र तथ्यं तन्मे त्वं यथावद्वक्तुमर्हसि ।
त्वदृते मानवं नान्यं प्रष्टुमर्हामि कौरव ॥ ७७
मोक्षदोषो महानेष प्राप्य सिद्धिं गतानृषीन् ।
यदि तत्रैव विज्ञाने वर्तन्ते यतयः परे ॥ ७८
प्रवृत्तिलक्षणं धर्मं पश्यामि परमं नृप ।
मग्नस्य हि परे ज्ञाने किं नु दुःखतरं भवेत् ॥ ७९

भीष्म उवाच ।

यथान्यायं त्वया तात प्रश्नः पृष्टः सुसंकटः ।
बुद्धानामपि संमोहः प्रश्नेऽस्मिन्भरतर्षभ ।
अत्रापि तत्त्वं परमं शृणु सम्यङ्मयेरितम् ॥ ८०
बुद्धिश्च परमा यत्र कापिलानां महात्मनाम् ।
इन्द्रियाण्यपि बुध्यन्ते स्वदेहं देहिनो नृप ।
कारणान्यात्मनस्तानि सूक्ष्मः पश्यति तैस्तु सः ॥ ८१ C. 1 B. 1 K. 1

750* सत्यार्जवरतानां वै सर्वभूतदयावताम् ।

[Bo समार्जव- (for सत्या°). K6 Da4 च (for वै). V1 सत्य- (for सर्व-).]

— After the above, B6 ins. an addl. colophon [*Sub-parvan* : मोक्षधर्म].

76 K4 om. 76 (cf. v. l. 72). — a) Da3. a4 ज्ञानम् (for स्थानम्). — b) K1. 2. 7 V1 B6. 8 Da4 D8 D4. 9 भगवंतः (for °वन्तं. K2 स्थिरव्रतां (for °व्रताः). ❀ Cn : भगवन्तं, षड्गुणैश्वर्यसंपन्नं परमात्मानमेव परं मोक्षाख्यं स्थानम् । ❀ — c) K7 D4. 9 किं ते; V1 वा न; B8 (marg. as in text) चापि (for क्व ते). ❀ Ca : आजन्ममरणम्, अनेकजन्ममरणान्ते । ❀ — d) G2 स्मरति. K7 B9 तव; Bo मम; T1 नरा (for न वा). V1 स्मरंत्युत न चानघ; D5. 7 संस्मरंत्यथ वानघ.

77 K4 om. 77 (cf. v. l. 72). — a) K1. 2 D4. 5. 7. 9 T G1. 3. 6 तत्त्वं; K7 वृत्तं; B8 (marg. as in text) पथ्यं (for तथ्यं). K7 तत्त्वं त्वं; T G1. 3. 6 तत्सर्वं (for तन्मे त्वं). — b) Bo अर्हति. K7 तन्मे वक्तुमिहार्हसि. — c) K1. 2. 6 V1 B6. 9 Da3. a4 T G1. 3. 6 त्वाम् (for त्वद्). B7 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 पुरुषं (for मानवं). — K2 om. (hapl.) 77d–80a. — d) G2 कौरवा.

78 K2. 4 om. 78 (cf. v. l. 77, 72). K7 om. 78ab. — a) K6 B7–9 Da3 Dn1 T G3. 6 मोक्षे; D5. 7 मोक्षो; G1 मोक्षं (for मोक्ष-). K1 -योगो; D4 -दोषा; G2 -दोषे (for -दोषो). — b) M1. 5–7 प्रति- (for प्राप्य). B9 Da3 Dn1. n4 D82 D2. 3 G1 M1. 5–7 सिद्धि- (for सिद्धिं). B9 -गताम् (for गतान्). V1 गता नृपाः. — cd) K6 विज्ञातुं (for °ने). D81 पुरे (for परे). ❀ Cs : विज्ञाने वर्तन्ते, दुःखात्मकजननमरणस्मरणे वर्तन्ते । ❀

79 K2. 4 om. 79 (cf. v. l. 77, 72). — a) K1 मात्रस्य; D8 मग्नस्य; Ca (gloss : तत्रैव व्यसनवत्प्रसक्तस्य) मग्नस्य (as in text). K1 वि-; G3 च (for हि). Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 परं ज्ञानं (for परे ज्ञाने). — d) K6 तद्; K7 B7–9 D2. 3. 7 न; Bo Da4 Dn1 D82 T G6 तु (for नु). D5. 7 दुःखं परं (for दुःखतरं). K7 D4. 9 महत् (for भवेत्). ❀ Ca : किं नु दुःखतरं ततोऽन्यत्, अपि तु तदेव दुःखतरं रागातिशयेन सेव्यमानकर्मत्वादित्याशयः । ❀ — After 79, K1 ins. an addl. colophon [*Sub-parvrn* : मोक्षधर्म. — *Adhy. name* : सांख्ययोगविधिः].

80 K2 om. 80a (cf. v. l. 77). K4 om. 80 (cf. v. l. 72). — ab) K1 यथा न्याय्यं. T G1. 3. 6 transp. तात प्रश्नः and पृष्टः. D9 तावत् (for तात). K1. 2 सुसंकटं. — c) Bo. 6–8 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 7. 8 T G1. 3. 6 बुधानाम् (for बुद्धा°). D5 om. from संमोह up to कापि (in 81b). G2 M1. 5–7 संदेहः (for संमोहः). — e) K2. 7 D4. 9 तत्र; T G1. 3. 6 M1. 5–7 तथा (for अत्र). K7 सत्त्वं परमं; Da4 D7 T G1. 3. 6 परमं तत्त्वं (by transp.).

81 K4 om. 81 (cf. v. l. 72). D5 om. up to कापि (cf. v. l. 80). — a) K2 परस्या; K7 °या (for °मा). D7 तत्र (for यत्र). — b) Da3. a4 कपिलानां. — c) K6 D82 D3 एव; V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D81 D2 अन्न-; D8 अत्र; T G1–3. 6 न (for अपि). K7 बुध्यते (for बुध्यन्ते). — d) K6 V1 B7 Da4 D5 स्वं देहं; K7 Bo. 8. 9 Da3 Dn1. n4 D8 D2–4. 8. 9 G2 M1. 5–7 स्वदेहे (for °हं). K6. 7 Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2–5. 7–9 देहिनां (for °नो). — K2 om. 81e. — e) K7 B8 (marg.) D4. 9 M1. 5. 6 C8 करणानि (for का°). T M1. 7 मात्मन (M1 °सं)स्थानि (for °स्तानि). K1 तात (for तानि). — f) K1 सूक्ष्म; K7 D4. 9 सूक्ष्मं (for सूक्ष्मः). Da4 पश्यंति.

C. 12. 11184
B. 12. 302(1). 87
K. 12. 307. 87

आत्मना विप्रहीणानि काष्ठकुड्यसमानि तु ।
विनश्यन्ति न संदेहः फेना इव महार्णवे ॥ ८२
इन्द्रियैः सह सुप्तस्य देहिनः शत्रुतापन ।
सूक्ष्मश्चरति सर्वत्र नभसीव समीरणः ॥ ८३
स पश्यति यथान्यायं स्पर्शान्स्पृशति चाभिभो ।
बुध्यमानो यथापूर्वमखिलेनेह भारत ॥ ८४
इन्द्रियाणीह सर्वाणि स्वे स्वे स्थाने यथाविधि ।
अनीशत्वात्प्रलीयन्ते सर्पा हतविषा इव ॥ ८५
इन्द्रियाणां तु सर्वेषां स्वस्थानेष्वेव सर्वशः ।
आक्रम्य गतयः सूक्ष्माश्चरत्यात्मा न संशयः ॥ ८६
सत्त्वस्य च गुणान्कृत्स्नान्रजसश्च गुणान्पुनः ।
गुणांश्च तमसः सर्वान्गुणान्बुद्धेश्च भारत ॥ ८७
गुणांश्च मनसस्तद्वन्नभसश्च गुणांस्तथा ।
गुणान्वायोश्च धर्मात्मंस्तेजसश्च गुणान्पुनः ॥ ८८
अपां गुणांस्तथा पार्थ पार्थिवांश्च गुणानपि ।
सर्वात्मना गुणैर्व्याप्य क्षेत्रज्ञः स युधिष्ठिर ॥ ८९

---

82 K4 om. 82 (cf. v. l. 72). — a) K1, 2, 6, 7 D8 D4, 5, 7, 9 G2 विप्रहीनानि. — b) K7 D4, 9 ह (for तु). — d) K6 (before corr.), 7 (*sup. lin.* as in text) Ds1 G1 फेणा; B7, 9 वेला (for फेना). ❀ Cn: यथा फेनो जलेन विना स्वयं निरात्मैव, सारमत्त्वेन दृष्टोऽपि तेन विना न तिष्ठतीति । ❀

83 K4 om. 83 (cf. v. l. 72). — b) K6, 7 V1 B7 Da3 Dn4 Ds2 D2 G2 M7 ·तापनः (for °न). — c) G2 सूर्यश्च (for सूक्ष्मश्च). K7 D4, 9 शूक्ष्मश्चरति भूतात्मा. — D5, 7 om. 83d–84c. — d) G2 नभसी च समीरिणः.

84 K4 om. 84 (cf. v. l. 72). D5, 7 om. 84abc (cf. v. l. 83). — a) M1, 5–7 सं· (for स). K1, 2 यथा न्यायं. — b) K2 स्पर्श्यान्; D9 स्पृशन्; G2, 3 स्पर्शं; Ca (gloss: विषयान्) स्पर्शान् (as in text). K1, 2 पश्यति (for स्पृशति). K1 D9 चाभिभोः; K6 V1 B0, 6–9 Da3, a4 Dn1, n4 D8 D3, 8 वा विभो; T G1, 3, 6 च प्रभो (for चाभिभो). — 84cd is partly damaged in B6. — c) K2 बुद्धिमानो (for बुध्य°). K7 D4, 9 यथा शूक्ष्मस्; M5 यथान्यायम्; Cn (gloss: जाग्रद्वत्) °पूर्वम् (as in text). — d) D5, 7 निखिलेन (for अ°). K2 अखिलेन महारत.

85 K4 om. 85 (cf. v. l. 72). — a) V1 B0, 6, 7, 8 (marg.), 9 Da4 Ds1 D3 G2 हि; G1 च (for [इ]-ह). — b) K7 यथा विधिः. — c) K2 corrupt; G1 अनिशत्वात्. D5, 7 प्रणा(D7 °णी)यंते; T1 G3 प्रली°. — d) M7 हुतविषा (for हत°).

86 K4 om. 86 (cf. v. l. 72). — a) K7 D4, 9 हि; D7 च (for तु). — b) K2 स्वस्थानेस्वेव; K6 B6, 7, 9 D5, 7 °ने ष्वेव (for °नेष्वेव). V1 reads from सर्वशः up to सर्वान् (in 87c) on marg. — c) K1 ·अक्रम्य; K6 अक्रम्ये (for आक्रम्य). K1, 2 V1 तु गतीः; K7 D4, 5, 7, 9 [इ]ह गतीः; Ds1 यतयः (for ग°). K6 Ds2 T G1, 6 सूक्ष्मश्च; K7 D4, 9 शूक्ष्माश्च; Da3, a4 सर्वाश्च; G3 सूक्ष्मं (for सूक्ष्माश्च). — d) K7 चरंति. B9 आत्मनि (for आत्मा न). D5, 7 विचरन्मान·सेशयः.

87 K4 om. 87 (cf. v. l. 72). V1 reads up to सर्वान् on marg. — a) T2 सत्यस्य (for सत्त्वस्य). K7 कृच्छ्रान्; D8 सूक्ष्मान् (for कृत्स्नान्). — 87bcd is damaged in B6. — b) K7 तेजसश्च (for र°). — Ds2 reads 87c–88d on marg. — c) Ds2 चैव (for सर्वान्). — d) K2 बंधेश्च (sic); Da3 बुद्धिश्च; Da4 बद्धश्च; D4, 9 बुद्धाश्च; D5, 7 बुध्येत (for बुद्धेश्च). G1 नरर्षभ (for च भारत).

88 K4 om. 88 (cf. v. l. 72). Ds2 reads 88 on marg. — a) K6 D7 गुणाश्च; Da4 गुणाद्ध. B3 D5, 7 G1 नभसस् (for मनसस्). K6 V1 B0, 6, 7, 9 Da3, a4 Dn1, n4 Ds1 D2, 3, 8 चापि; Ds2 चैव; G1 सत्त्वं (for तद्वन्). — b) D5, 7 मनसश्च (for नभसश्च). K7 D4, 9 G3 पुनः; B0 Dn1, n4 D8 D2, 3, 8 च सः (for तथा). K1, 2 गुणांश्च नभसस्तथा. — G3 om. (hapl.) 88cd. — c) K2 बाहोश्च (for वायोश्च). B8 धर्मज्ञ; Da4 Ds2 धर्मात्मा; D5 lacuna (for धर्मात्मंस्). — d) K6 V1 B0, 6–9 Da3, a4 Dn1, n4 D8 D2, 3, 5, 8 स्तेज·जांश्च; T G1, 2, 6 M1, 5–7 ते(M1, 5–7 तै)जसां च (for तेजसश्च). K1, 2 V1 तथा (for पुनः). K7 D4, 9 गुणां·स्तेजोभवांस्तथा.

89 K4 om. 89 (cf. v. l. 72). — a) G2 अपान् (for अपां). K7 गुणस्; Da4 गुणास्. — c) K6 B6, 9 Da4 D5, 7 सर्वनिव; K7 D9 सर्वात्मनो; B0 धर्मनिव; B7, 8 K4 Da3 Dn1, n4 D8 D2, 3, 8 सर्वाण्येव (for °त्मना). K1 चापि; T G1, 3, 6 व्यासः; G2 व्यापः; M1, 5–7 वाप्यः (for व्याप्य). — d) K6 B0, 6–9 Da3, a4 Dn1, n4 D7

आत्मा च याति क्षेत्रज्ञं कर्मणी च शुभाशुभे ।
शिष्या इव महात्मानमिन्द्रियाणि च तं विभो ॥ ९०
प्रकृतिं चाप्यतिक्रम्य गच्छत्यात्मानमव्ययम् ।
परं नारायणात्मानं निर्द्वंद्वं प्रकृतेः परम् ॥ ९१
विमुक्तः पुण्यपापेभ्यः प्रविष्टस्तमनामयम् ।
परमात्मानमगुणं न निवर्तति भारत ॥ ९२
शिष्टं त्वत्र मनस्तात इन्द्रियाणि च भारत ।
आगच्छन्ति यथाकालं गुरोः संदेशकारिणः ॥ ९३
शक्यं चाल्पेन कालेन शान्तिं प्राप्तुं गुणार्थिना ।
एवं युक्तेन कौन्तेय युक्तज्ञानेन मोक्षिणा ॥ ९४
सांख्या राजन्महाप्राज्ञा गच्छन्ति परमां गतिम् ।
ज्ञानेनानेन कौन्तेय तुल्यं ज्ञानं न विद्यते ॥ ९५
अत्र ते संशयो मा भूज्ज्ञानं सांख्यं परं मतम् ।
अक्षरं ध्रुवमव्यक्तं पूर्वं ब्रह्म सनातनम् ॥ ९६
अनादिमध्यनिधनं निर्द्वंद्वं कर्तृ शाश्वतम् ।
कूटस्थं चैव नित्यं च यद्वदन्ति शमात्मकाः ॥ ९७

C. 12. B. 12. K. 12.

D2.3.8 क्षेत्रज्ञेषु (for °ज्ञः स). T2 च (for स). D6 युधिष्ठिरः.

90 K4 om. 90 (cf. v. l. 72). T G1.3.6 read 90 after 92. — a) T G1.3.6 मनोनु (G1 मनो न); M1.5-7 आत्मानु- (for आत्मा च). Dn1 n4 D8 Bom. Cal. ed. Cn (gloss : व्याप्नोति) व्याति ; Ca याति (as in text). — b) V1 Bo Ds2 कर्मणीव ; D5 °णा च ; T2 G1 कर्माणि च. D4 om. (hapl.) शुभा. — Da4 om. 90cd. — d) K1.2 विभुं ; K6 V1 Bo. 6-9 Da3 Dn1. n4 D8 D2.3.8 प्रभो (for विभो).

91 K4 om. 91 (cf. v. l. 72). — a) D4 वा ; Cn (gloss : चात् इन्द्रियाणि, कार्योपाधिं प्रकृतिं कारणोपाधिं) च (as in text). G1 अनुक्रम्य (for अति°). D5.7 प्रवृ(D7 °कृ)तिं च व्यतिक्रम्य. — b) K7 D4.9 गच्छंति. — K7 om. (hapl.) 91c–92b. — c) D5.7 यत्तं (for परं). K6 परं नराणामात्मानं ; T G1.3.6 परं नारायणं देवं. — d) Da4 प्रकृतैः.

92 K4.7 om. 92ab (cf. v. l. 72, 91). — a) B6.7.8 (marg.).9 Da3.a4 सर्व- (for पुण्य-). — b) M1.5-7 प्रवेष्टा (for प्रविष्टस्). K2 प्रविष्टस्य ममन्मयं (corrupt); K6 °ष्टस्तमसामयं. — d) K1.2 निवर्तेत ; D5.7 T2 °र्तति ; G2 °र्तत ; M1.7 °र्तेति (for °र्तति). G1 अनिर्वर्तति भारत. — After 92, T G1.3.6 read 90.

93 Ds1 om. (hapl.) 93ab. — a) Ds2 शिष्टस् ; D5.7 सृष्टास् ; G2 शिष्टास् (for शिष्टं). K6.7 V1 Bo. 6-9 Dn1. n4 Ds2 D2-5.7-9 M1 editions तत्र ; T G3.6 चात्र (for त्वत्र). M5 (*inf. lin.*) मनःकर्म (for मनस्तात). ❀ Cv : शिष्टं स्वस्वरूपचिन्मात्रदेहेनावशिष्टम् । अतः शिष्टं, विशिष्टमुत्तमम् । तत्र, मुक्तौ । ❀ — c) K2 Da4 D8 आगच्छति ; M5 (*inf. lin.*) Cv अनुयांति. K2 यथाकाले ; G1.3 °काल्यं ; M5 (*inf. lin.*) °कामं (for °कालं). ❀ Cv : अनुयान्ति, अनुकूलतयैव यान्ति, न तु कदापि दुःखं प्रापयन्ति । ❀ — d) K3 गुरु- (for गुरोः). Da3 संदेह- (for संदेश-). ❀ Cn : गुरोः संदेशकारिणः । प्रारब्धकर्मानुसारिणी ईश्वरप्रेरणा, तां कर्तुं शीलं येषां ते । ❀

94 a) K1 शक्रं ; K6 शक्त्याद्य ; Bo. 6.9 शक्या ; D5.7 शक्त्या (for शक्यं). G1 om. चाल्पेन. — b) K1 शांति ; B8.9 Da3.a4 D8 G2 M5 शांतिः ; G1 शक्तिं (for शान्तिं). K7 D4.9 आप्तुं ; G2 प्राप्य ; M1.7 प्राप्तिं (for प्राप्तुं). G2 M1.6.7 गुणाधिकाः (G2 °का) (for °र्थिना). ❀ Cp : गुणार्थिना, आत्मविवेचनमेव गुणस्तदर्थिना । ❀ — c) K4 Dn1. n4 D8 D2.3.8 G1 उक्तेन (for युक्तेन). — D4.5 om. (hapl.) 94d–95c. — d) K6 युक्तो ; Da3.a4 मुक्त- (for युक्त-). K3 मोक्षणा.

95 D4.5 om. 95abc (cf. v. l. 94). — a) D7 संख्या ; G3 सांख्ये (for सांख्या). K1 T2 G1 महाप्राज्ञ ; K6 °प्रज्ञा (for °प्राज्ञा). — V1 reads 95c–96b on marg. — c) G2 तेन (for [अ]नेन). T1 G1.3.6 सांख्यज्ञानेन कौंतेय. — d) K4 G8 तुल्य- (for तुल्यं). D5.7 ज्ञाने (for ज्ञानं).

96 D4 om. 96. V1 reads 96ab on marg. — a) K1 तु (for भूज्). — b) B8 (marg. as in text) एतद् (for सांख्यं). — Da4 om. (hapl.) 96cd. — c) G3 परम् (for ध्रुवम्). K6 Bo. 6-9 Da3 Dn1. n4 Ds1 D2.3.5.7.8 एवोक्तं (for अव्यक्तं). K4 अक्षरांकवमव्यक्तं (sic). — d) K7 D9 सूक्ष्मं ; B6-9 Da3 Dn1. n4 D8 D2.3.8 T1 G3.6 पूर्णं ; M1.7 पूर्वं- (for पूर्वं).

97 a) Ds1 -रहितं (for -निधनं). — b) T2 ब्रह्म (for कर्तृ). K4 शास्वतं. K1 निर्द्वंद्वो कर्तु शाश्वतं (sic); D7 °द्वं कीर्तिताश्च तं. — d) Da3 repeats from शमा up to विक्रियाः (in 98a) after तथा (in 99b).

C. 12. 11200
B. 12. 302 [1]. 103
K. 12. 307. 103

यतः सर्वाः प्रवर्तन्ते सर्गप्रलयविक्रियाः ।
यच्च शंसन्ति शास्त्रेषु वदन्ति परमर्षयः ॥ ९८
सर्वे विप्राश्च देवाश्च तथागमविदो जनाः ।
ब्रह्मण्यं परमं देवमनन्तं परतोऽच्युतम् ॥ ९९
प्रार्थयन्तश्च तं विप्रा वदन्ति गुणबुद्धयः ।
सम्यग्युक्तास्तथा योगाः सांख्याश्चामितदर्शनाः १००
अमूर्तेस्तस्य कौन्तेय सांख्यं मूर्तिरिति श्रुतिः ।
अभिज्ञानानि तस्याहुर्मतं हि भरतर्षभ ॥ १०१

द्विविधानीह भूतानि पृथिव्यां पृथिवीपते ।
जङ्गमागमसंज्ञानि जङ्गमं तु विशिष्यते ॥ १०२
ज्ञानं महद्यद्धि महत्सु राज-
न्वेदेषु सांख्येषु तथैव योगे ।
यच्चापि दृष्टं विविधं पुराणं
सांख्यागतं तन्निखिलं नरेन्द्र ॥ १०३
यच्चेतिहासेषु महत्सु दृष्टं
यच्चार्थशास्त्रे नृप शिष्टजुष्टे ।

K2 शमात्मकः; V1 Bo. 6. 7. 9 G3 समात्मकाः; Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 मनीषिणः; D5. 7 शमात्मनः (for °त्मकाः).

98 For the repetition in Da3, cf. v. l. 97. V1 reads 98 b on marg. —b) D8 सर्गाः (for सर्ग-). D7 T G1-3. 6 -प्रळय- (for -प्रलय-). K1 -विक्रयाः. —c) K1 ये च; K2. 6 V1 Bo. 8. 9 Da4 यं च; K4 D5. 7 पंच (for यच्च). K1. 6 संसंति; K2 D7 शंसति; K7 संशति; Bo D5 T2 संशंति (for शंसन्ति). G2 M1. 5. 7 शास्त्राणि; M6 मार्गाणि (for शास्त्रेषु). —d) K6 वर्तंत; B6. 8 (marg.) वर्तंते (for वदन्ति).

99 For the repetition in Da3, cf. v. l. 97. —a) K1. 2. 4. 7 B8 D4. 9 देवाश्च विप्राश्च (by transp.); K6 B6 D5. 7 G2 M5-7 विप्राश्च वेदाश्च. T G1. 3. 6 सर्वे वेदाश्च देवा(T1 वेदा)श्च. —b) Da3 om. from गम up to मन (in 99 d). K4. 6. 7 B6-8 Da4 Dn1. n4 D8 D2-4. 8. 9 तथा शम-; Bo. 9 तथा सम-; T G1-3. 6 M1. 5-7 तथा शास्त्र- (for तथागम-). —c) K2 ब्राह्मं*; K4 ब्राह्मण्यं; M7 ब्रह्मण्य-; Cn (gloss: ब्रह्मजातिहितम्); Cp (gloss: ब्रह्मणि वेदे प्रतिपादितम्) ब्रह्मण्यं (as in text). —d) K1 D5. 7 अनंत- (for अनन्तं). K1 परमोच्युतं; K6 Bo. 6-8 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 3. 5. 7. 8 M5 °मच्युतं; V1 B9 D8 °मव्ययं (for °तोऽच्युतम्).

100 a) G1 ये (for तं). D5. 7 प्रार्थयंतीश्वरं विप्रा. —b) T G1. 3. 6 M1. 5-7 शुभ- (for गुण-). —c) K7 B8 D4. 5. 7. 9 T2 उक्तास् (for युक्तास्). K2 यथा; T2 सदा (for तथा). —d) K2 सांख्यश्च; G1 सांख्यांश्च. K1 चासित- (for चामित-). K2. 4 -दर्शनः; V1 D5. 7 -विक्रमाः.

101 a) B7. 9 Da3 अमृतं (for अमूर्तेस्). —b) K2 Bo D8 D5. 7 G6 M1. 7 सांख्य-; B6. 7. 9 Da3. a4 T1 Cpp सांख्या; Cp ज्ञानं (for सांख्यं). K2. 4 श्रुतेः; K7 lacuna; G1 श्रुतिं. —c) K2 अवि-; D5. 7 अपि; T G1-3. 6 M6. 7 अति- (for अभि-). D8 -ज्ञानामि; D4. 5. 7. 9 -ज्ञानेन (for -ज्ञानानि). —d) K1. 2. 6 D5. 7 G2 मतिर्हि; K7 D4. 9 मतिभिर्; Ds1 मार्वं हि; T2 मतं वा (for मतं हि). Da3. a4 पुरुषर्षभ (for भरत°). ❀ Ca (reading मतीर्): दूरश्रवणदर्शनाद्याहितमतयो, ब्रह्मणि ज्ञाते, ज्ञापकानि ॥ Cn: मतं, ज्ञानम्। मनज्ञाने अस्माद्भावे निष्ठा (Pāṇini 3. 2. 188 and 3. 3. 114)। निर्विषयघटादिज्ञानमेव परं ब्रह्मेत्यर्थः। ❀

102 a) G1. 2 विविधानि (for द्विवि°). K2 हि (for [इ]ह). —b) D4 om. पृथिव्यां. —c) B8 (marg. as in text) जंगमाजंगमानीह; T G1. 3. 6 °माख्यानि; G2 °जंगसंज्ञानि (sic). —d) B8 (marg. as in text) जंगमस्. K1. 2. 4 विशां पते; D7 (marg. as in text) विधीयते (for विशिष्यते).

103 a) T2 G2 विद्धि (for यद्धि). B8 (marg. as in text) जातं (for राजन्). —b) G3 देवेषु (for वेदेषु). K7 D4. 9 सांख्ये च; Da4 lacuna (for सांख्येषु). —c) K1 T2 यश्चापि. Bo विविधः; Dn1 विबुधं (for त्रिविधं). K4. 6 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn4 D8 D2. 3. 8 T G1-3. 6 पुराणे (for °णं). —d) D7 om. (hapl.) from तन्निखिलं up to सांख्यागतं (in 104 d). G3 तं च खिलं (for तन्निखिलं).

104 D7 om. up to सांख्यागतं (cf. v. l. 103). —a) G2 यच्चैषु भावेषु (for यच्चेतिहासेषु). B3 महत्स्व (for °त्सु). D5 यच्चेतिहासोपनिषत्सु दृष्टं. —b) K1 यच्चार्थ-; K2 यश्चार्थ-; D5 यत्त्वर्थ- (for यच्चार्थ-). —c) -शास्त्रं (for -शास्त्रे). Da4 जुष्ट- (for शिष्ट-). M1. 5-7 K7 D4. 9 विज्ञानतो वै (for ज्ञानं च लोके). K7 अस्ति योगे (for लोके). K1. 2 तद् (for यद्). —d) (for अस्ति). D5 ज्ञानं च लोकेषु यदस्ति किंचिद्. K1. 2 G1 तच्च; D5. 7 तत्त्व-; G3 तं च (for तच्च).

ज्ञानं च लोके यदिहास्ति किंचि-
त्सांख्यागतं तच्च महन्महात्मन् ॥ १०४
शमश्च दृष्टः परमं बलं च
ज्ञानं च सूक्ष्मं च यथावदुक्तम् ।
तपांसि सूक्ष्माणि सुखानि चैव
सांख्ये यथावद्विहितानि राजन् ॥ १०५
विपर्यये तस्य हि पार्थ देवा-
न्गच्छन्ति सांख्याः सततं सुखेन ।
तांश्चानुसंचार्य ततः कृतार्थाः
पतन्ति विप्रेषु यतेषु भूयः ॥ १०६
हित्वा च देहं प्रविशन्ति मोक्षं
दिवौकसो द्यामिव पार्थ सांख्याः ।
ततोऽधिकं तेऽभिरता महार्हे
सांख्ये द्विजाः पार्थिव शिष्टजुष्टे ॥ १०७
तेषां न तिर्यग्गमनं हि दृष्टं
नावाग्गतिः पापकृतां निवासः ।
न चाबुधानामपि ते द्विजातयो
ये ज्ञानमेतन्नृपतेऽनुरक्ताः ॥ १०८
सांख्यं विशालं परमं पुराणं
महार्णवं विमलमुदारकान्तम् ।

C. 12. 11211
B. 12. 302[1]. 11
K. 12. 307. 114

K7 D4.9 मतं; D5 महान् (for महन्). K2.4 महात्मना (K4 °नां); B8 (marg. as in text) महार्थं (for °त्मन्).

105 ^{a}) B0.9 समश्च; T1 G1.6 शमं (for शमश्च). D5 lacuna; D7 स (for च). B6 (marg. as in text) जुष्टः (for दृष्टः). — ^{b}) M1.5–7 ज्ञानस्य (for ज्ञानं च). K1 T G1.6 सांख्यं; K2 सांख्यश्च; K6 V1 B8.9 सौख्यं; K7 D4.9 शूक्ष्मं; B0.6.7 G2 M1.5–7 सौक्ष्म्यं; Da3.a4 सौक्ष्मं; Ds1 सूक्ष्मे; G3 संख्यं (for सूक्ष्मं). — ^{c}) G1 तमांसि (for तपांसि). K6 सूक्ष्मानि; K7 D4.9 शूक्ष्माणि; M7 सौक्ष्म्याणि (for सूक्ष्माणि). D5 चैवं (for चैव).

106 ^{a}) T1 G6 यस्य (for तस्य). Da4 हितार्थं (for हि पार्थ). K1 देवा (for देवान्). ❀ Cn: विपर्यये, किंचित्साधनवैकल्यात् ज्ञानानुत्पत्तौ ॥ Cp: विपर्यये, विघ्नेनाभिभवे ॥ Cv: विपर्यये, मोक्षविपरीते प्रवृत्तिकर्मणि सति । ❀ — ^{b}) G1 तस्याः (for सांख्याः). D8 reads from सततं up to सांख्याः (in 107^{b}) on marg. — 106^{cd} is damaged in B8. — ^{c}) K6 -संवार्य; Da4 -सांचार्य; Ds1 -संधार्य; G2 -संचर्य (for -संचार्य). — ^{d}) K2 Da3.a4 गतेषु; K7 D4.9 च तेषु; Ds1 यतेत (for यतेषु). K6 जितेषु विप्रेषु पतंति भूयः.

107 D8 reads 107^{ab} on marg. — ^{a}) K1 om. च. K1 प्रविश्यंति; K2 D4 °शति. Dn1.n4 D8 D2.3.8 देवं; D5.7 दैवीं (for मोक्षं). — ^{b}) K1 दिवौकसो; D4 °कसौ (for °कसो). K4 संख्या; Da4 संख्याः; D7 सारैः (for सांख्याः). — ^{c}) K6 V1 B0.6.7.8 (marg.).9 Da3 Dn1.n4 D8 D2.3.5.7.8 T G2.3 अतो (for ततो). K7 D4.5.7.9 M1.5–7 ये (for ते). K6 रमता (sic); Da4 निरता; G2 हि रता (for ऽभिरता). K1.2 महर्षे; K6 B6.7.9 Da3.a4 महात्मन्; K7 D4.5.7.9 °र्हाः; T G2.3.6 M1.5–7 °र्थे (for °र्हे). — ^{d}) Da3.a4 सांख्या; M7 सांख्य- (for सांख्ये). K1 द्विजः; Da4 द्विजा; M1.5–7 स्थिताः (for द्विजाः). K6 शिष्टपुष्टे (for °जुष्टे).

108 ^{a}) K1 च; D8 M1.5.6 हि (for न). K7 मननं; D7 दमनं; T1 जननं; G6 जजनं (for गमनं). K6 lacuna; D5.7 न (for हि). — ^{b}) K1 नावं; K2 D8 D9 G3 न वाग्-; K4 B6.9 Da3 Dn1.n4 D2.3.5.7.8 T2 नार्वाग्-; G2 नापां (for नावाग्-). K2 -कृतं निवासः; K4 G1 -कृता नि°; B0 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.8 -कृताधिवासः; D5.7 -कृतां निवासं (for -कृतां निवासः). — ^{c}) K4.6 B9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.5.7.8 वाप्रधाना; V1 B0.6–8 T1 चाप्रधाना (T1 °नाम्); D4 G3 वाबुधानाम्; G2 वायुधाराम्; G2 चाबुधानो (for चाबुधानाम्). K1 अहितो; K2 T G3.6 अहिते (G3 °ता); G1 अहते (for अपि ते). K2 द्विजातये; G2 न सिद्धा. — 108^{d}–109^{a} is damaged in B8. — ^{d}) K1.2 D4 यज् (for ये). Ds2 एकं; D5.7 एवं; T2 एव (for एतन्). K1 [ऽ]नुरक्तः; B7 न रक्ताः; T1 G6 तु जाताः; T2 [ऽ]नुजाताः (for °रक्ताः).

109 109^{ab} is damaged in B8. — ^{a}) V1 B0.7.9 G1 सांख्या (for सांख्यं). — ^{b}) K1.2.4 B7.9 D4.9 T G1–3.6 M7 विपुलम्; D5.7 विष्णुम् (for विमलम्). T G1.3.6 M1.5–7 उदाहरंति (for उदारकान्तम्). — ^{c}) K6 नृपतेर् (for °ते). K2 महात्मना; D5.7 °त्मन् (for °त्मा). — ^{d}) K1 [illegible] Dn1 T G3.6 M1.5–7

C. 12. 11211
B. 12. 302[1]. 114
K. 12. 307. 114

कृत्स्नं च सांख्यं नृपते महात्मा
नारायणो धारयतेऽप्रमेयम् ॥ १०९
एतन्मयोक्तं नरदेव तत्त्वं
नारायणो विश्वमिदं पुराणम् ।
स सर्गकाले च करोति सर्गं
संहारकाले च तदत्ति भूयः ॥ ११०

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि नवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९० ॥

२९१

युधिष्ठिर उवाच ।
किं तदक्षरमित्युक्तं यस्मान्नावर्तते पुनः ।
किं च तत्क्षरमित्युक्तं यस्मादावर्तते पुनः ॥ १
अक्षरक्षरयोर्व्यक्तिमिच्छाम्यरिनिषूदन ।
उपलब्धुं महाबाहो तत्त्वेन कुरुनन्दन ॥ २
त्वं हि ज्ञाननिधिर्विप्रैरुच्यसे वेदपारगैः ।
ऋषिभिश्च महाभागैर्यतिभिश्च महात्मभिः ॥ ३
शेषमल्पं दिनानां ते दक्षिणायनभास्करे ।
आवृत्ते भगवत्यर्के गन्तासि परमां गतिम् ॥ ४
त्वयि प्रतिगते श्रेयः कुतः श्रोष्यामहे वयम् ।

[ऽ]प्रमेयः (for °मेयम्).

110 K1. 2. 4 om. 110^{ab}. — ^{b}) K6 B6. 8. 9 नारायणाद्; Dn4 Ds1 G6 °यणे (for °यणो). M1. 6–7 इमं (for इदं). — ^{c}) K7 D4. 9 G1 सं-; Ds1 lacuna (for स). G2 सर्जकाले (for सर्ग°). — ^{d}) K2 संसार- (for संहार-). K1. 2. 4 तमेति; K7 D4. 9 तमेव; Bo तदेव; G1 वदंति (for तदत्ति). — After 110, Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 editions ins.:

751* संहृत्य सर्वं निजदेहसंस्थं
कृत्वाप्सु शेते जगदन्तरात्मा ।

Colophon. Ś1 D6 missing: K3. 5 B1–5 Da1. a2 Dn2. n3 D1 G4. 5 M2–4 absent. — *Sub-parvan:* K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–5. 7–9 T G1–3. 6 M1. 5–7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name:* K1. 4. 6 सांख्यप्रशंसा (K1. 4 add समाप्ता); K2 सांख्यप्रश्नः; K7 D4. 5. 9 सांख्याध्यायः; V1 D7 सांख्ययोगः; Bo. 6. 9 Da3. a4 Dn1 Ds D2. 3. 8 सांख्यं; B8 सांख्यवर्णनं; T1 G6 सांख्यज्ञानं; G2 सांख्यरीतिकथनं; M5. 6 सांख्यज्ञानविधिः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K6 26; B7 T1 G1. 6 125; B8 128; Dn1 127; Dn4 Ds2 G3 M5 126; D8 122; T1 138; G2 141; M1. 6. 7 124. — *Śloka no.:* Da4 Dn4 113; Dn1 D8 116.

291

☞ This adhy. is missing in Ś1 D6 (cf. v. l. 12. 274. 13; 283. 15).

1 Ds2 reads 1–2 on marg. — ^{a}) G1 किंचिद् (for किं तद्). — ^{b}) G1 तस्मान् (for य°). — K1. 2. 4 Da3 Dn1 Ds1 D4 G1. 2 M6 om. (hapl.) 1^{cd}. — ^{c}) K6 किंचित् (for किं च).

2 Ds2 reads 2 on marg. — ^{a}) K4 व्यक्ति; Bo. 6 व्यक्तं (for व्यक्तिम्). — ^{b}) K4. 6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 पृच्छामि (for इ°). B8 रिपु- (for अरि-). K1. 2. 4. 7 Bo. 8. 9 D2 M5–7 -निसूदन (for -निषू°). — ^{c}) K6 Da4 D5. 7 उपलब्धं; G1 °लुब्धं (for °लब्धुं). B7 repeats from बाहो up to नन्दन (in 2^{d}) after भागैः (in 3^{c}). — ^{d}) K1. 2. 4 तत्त्वेन भरतर्षभ.

3 For the repetition in B7, cf. v. l. 2. — ^{a}) G2 स (for त्वं). — ^{b}) K7 D4. 9 प्रोच्यसे; G3 उच्यते (for °से). M1. 7 देव- (for वेद-). B7 -पारगैः (for °गैः).

4 ^{a}) V1 Ds2 अल्प- (for अल्पं). Bo T G6 दिनांते तु (Bo च) (for दिनानां ते). — ^{b}) K6 दक्षणायन- (for दक्षिणा°). Da4 -भास्करैः (for °रे). — G1 om.

कुरुवंशप्रदीपस्त्वं ज्ञानद्रव्येण दीप्यसे ॥ ५
तदेतच्छ्रोतुमिच्छामि त्वत्तः कुरुकुलोद्वह ।
न तृप्यामीह राजेन्द्र शृण्वन्नमृतमीदृशम् ॥ ६

भीष्म उवाच ।

अत्र ते वर्तयिष्येऽहमितिहासं पुरातनम् ।
वसिष्ठस्य च संवादं करालजनकस्य च ॥ ७
वसिष्ठं श्रेष्ठमासीनमृषीणां भास्करद्युतिम् ।
पप्रच्छ जनको राजा ज्ञानं नैःश्रेयसं परम् ॥ ८
परमध्यात्मकुशलमध्यात्मगतिनिश्चयम् ।
मैत्रावरुणिमासीनमभिवाद्य कृताञ्जलिः ॥ ९
स्वक्षरं प्रश्रितं वाक्यं मधुरं चाप्यनुल्बणम् ।
पप्रच्छर्षिवरं राजा करालजनकः पुरा ॥ १०
भगवञ्श्रोतुमिच्छामि परं ब्रह्म सनातनम् ।
यस्मान्न पुनरावृत्तिमाप्नुवन्ति मनीषिणः ॥ ११
यच्च तत्क्षरमित्युक्तं यत्रेदं क्षरते जगत् ।
यच्चाक्षरमिति प्रोक्तं शिवं क्षेम्यमनामयम् ॥ १२

C. 12. 11225
B. 12. 302(2).
K. 12. 303. 12

4[c]–6[b]. — [c]) K2. 4. 6 Da3 Dn1. n4 Ds1 D2. 8 M5 आवृते; K7 आगते; B9 आवर्ते (for आवृत्ते). K4 अर्थे (for अर्के).

5 G1 om. 5 (cf. v. l. 4). — [b]) D7 om. (? hapl.) from श्रोष्यामहे up to त्वत्तः (in 6[b]). K2 श्रेष्ठामहे (for श्रोष्या°). — [c]) K2 Da4 T2 -प्रदीप त्वं (for °पस्त्वं). — [d]) K6 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 5. 8 -दीपेन; Ds1 -शीषेन (sic) (for -द्रव्येण). K4 T2 दीप्यते; Ds1 दिप्यसे.

6 G1 om. 6[ab] (cf. v. l. 4). D7 om. up to त्वत्तः (cf. v. l. 5). — [a]) D5 अतस्त्वत् (for तदेतत्). M1. 5–7 ज्ञातुम् (for श्रोतुम्). — [b]) K1. 2. 4 -पितामह; B9 -कुलोद्भव (for °द्वह). — [c]) K2 न तृप्यसि हि राजेन्द्र; K7 B8 (marg.) D4. 5. 7. 9 न हि तृप्यामि रा°; B8 (orig.) न तृप्यामि महाराज. — [d]) G6 पिबन् (for शृण्वन्). G3 ईश्वरं (for ईदृशम्). K6 शृण्वतोमृतमीदृशं. — After 6, K2. 4 ins. an addl. colophon [*sub-parvan*: K2 मोक्षधर्म].

7 [a]) T G1. 3. 6 एतत् (for अत्र). K1 वर्णयिष्येहम्; K2. 6 V1 B0. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 G2 वर्त(K2 °र्ण)यिष्यामि (for °यिष्येऽहम्). — [b]) K6. 7 B9 वशिष्ठस्य. — [d]) K2 कलाल-; D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 कराळ- (for कराल-). D9 ह (for च). ❀ Ca. n. p: करालनामा जनकः, करालजनकः । ❀

8 [a]) K6. 7 B8. 8. 9 वशिष्ठं. — G2 om. (hapl.) 8[b]–9[c]. — [b]) K1. 2. 4. 7 B8 (marg.) D4. 9 मुनीनां (for ऋषीणां). Da3. a4 -द्युतिः (for -द्युतिम्). — [c]) K7 पप्रच्छ. K7 D4. 9 राजन् (for राजा). — G1 om. (hapl.) 8[d]–10[c]. — [d]) K4 ज्ञाने; D4 lacuna (for ज्ञानं). K6. 7 Da4 Ds1 D4. 9 T2 M7 नैश्रेयसं. K7 परं (for परम्).

9 G1 om. 9; G2 om. 9[abc] (for both, cf. v. l. 8). — [a]) K1 आद्यात्म-; K2 आध्यात्म- (for अ°). — [b]) K1. 2. 4 -निश्रितं; D5. 7 -चिंतकं; G6 (before corr.) -निश्चलं (for -निश्चयम्). — [c]) K1. 7 Da4 D4. 9 T2 मैत्रावरुण(Da4 °णी)म् (for °वरुणिम्). ❀ Cn: मैत्रावरुणिं, मित्रावरुणयोर्दीक्षितयोरुर्वशीमप्सरसं दृष्ट्वा वासतीवरे कुम्भे रेतोऽपतत्ततोऽगस्त्यवसिष्ठावजायेतामिति बह्वृचानामनुक्रमणिकायां तस्य मैत्रावरुणित्वमुक्तम् । ❀ — [d]) D5. 7 कृतांजलिं.

10 G1 om. 10[abc] (cf. v. l. 8). — [a]) K7 V1 B0. 7. 8 D4. 5. 7. 9 प्रसृतं; Da4 प्रतिमं; D8 प्रथितं (for प्रश्रितं). K6 B9 Da4 G2 चैव (for वाक्यं). M1. 5–7 स्वक्षरं प्रश्रितवचो (M7 °यो). — [b]) Da4 D4 वा (for च). K1 D4. 9 अनु(K1 °न)त्वगं; B7 अनुंदगं; T1 G3. 6 अनुद्धणं (for °ल्बणम्). ❀ Ca: अनुल्बणं, कुतर्कहीनम् । ❀ — [c]) K2. 7 प्रपृच्छ (for पप्रच्छ). G2 पप्रच्छ ऋषिपं राजा. — [d]) T2 G1. 2 M1. 5–7 कराळ- (for कराल-).

11 Before 11, B0 ins. भीष्म उवाच; B6. 7 T G3. 6 जनक उवाच; B8 करालजनक उवाच. — [a]) M1. 5. 6 ज्ञातुम् (for श्रोतुम्). — [d]) K7 D4. 5. 7. 9 प्राप्नुवंति (for आप्नु°). — After 11, K1 ins. an addl. colophon [*Sub-parvan*: मोक्षधर्म].

12 V1 reads 12[a] on marg. — [a]) K1. 2. 4 यश्च (for यच्च). — [b]) K1. 2. 4 तत्रेदं; B0 यथेदं; T1 G6 यथैतत्; T2 G3 यये(G3 °थै)दं; G1 यथैतं (for यत्रेदं). K2. 4 जरते (for क्ष°). D4 om. (hapl.) from ते जगत् up to क्षर (in 13[b]). — [c]) K1. 2. 4 यश्च; Da4 यत्र (for यच्च). — [d]) Da4 T G1. 3. 6 क्षेमम् (for क्षेम्यम्).

13 D4 om. up to क्षर (cf. v. l. 12). K6. 7 V1

C. 12. 1 725
B. 12. 303(2). 13
K. 12 308. 13

वसिष्ठ उवाच ।
श्रूयतां पृथिवीपाल क्षरतीदं यथा जगत् ।
यन्न क्षरति पूर्वेण यावत्कालेन चाप्यथ ॥ १३
युगं द्वादशसाहस्रं कल्पं विद्धि चतुर्गुणम् ।
दशकल्पशतावृत्तं तदहर्ब्राह्ममुच्यते ।
रात्रिश्चैतावती राजन्यस्यान्ते प्रतिबुध्यते ॥ १४
सृजत्यनन्तकर्माणं महान्तं भूतमग्रजम् ।
मूर्तिमन्तममूर्तात्मा विश्वं शंभुः स्वयंभुवः ।
अणिमा लघिमा प्राप्तिरीशानं ज्योतिरव्ययम् ॥ १५
सर्वतःपाणिपादान्तं सर्वतोक्षिशिरोमुखम् ।
सर्वतःश्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति ॥ १६
हिरण्यगर्भो भगवानेष बुद्धिरिति स्मृतः ।
महानिति च योगेषु विरिञ्चि इति चाप्युत ॥ १७
सांख्ये च पठ्यते शास्त्रे नामभिर्बहुधात्मकः ।
विचित्ररूपो विश्वात्मा एकाक्षर इति स्मृतः ॥ १८
वृतं नैकात्मकं येन कृत्स्नं त्रैलोक्यमात्मना ।

B6. 7. 9 वशिष्ठ (for वसिष्ठ). — b) K1 क्षरते यं; K7 Da3. a4 क्षरं ही(K7 क्षरंती)दं (for क्षरतीदं). — c) K1. 2 V1 B6. 7 Da4 G2 यत्तत्; D6. 7 एतत् (for यन्न). ❀ Cs: पूर्वेण, अतीतेन कालेन । ❀ — d) K1. 2. 4 भारत; K6 Bo Da3 Dn1. n4 Ds1 D2–4. 8 G2 वाप्यथ; Da4 चाप्यर्थ; G1 च व्यथः (for चाप्यथ). ❀ Cn: यावत्कालेन, कृत्स्नेनापि कालेन ॥ Cs: यावत्कालेन, भविष्यत्कालेन च । ❀

14 a) G1–3. 6 युग- (for युगं). Da4 -साहस्रे (for °स्रं). — b) K1 V1 Bo. 8 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 G1 M6 (*inf. lin.*) Cv चतुर्युगं (for °र्गुणम्). — c) M1. 7 दशाकल्प- (for दश°). K1 -शतावृतं; K2. 4. 7 V1 D4. 9 °वर्तं (for °वृत्तं). — d) K1. 4. 7 B8 (orig.) तदहन्; K6 V1 Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 अहस्तद् (by transp.); G2 तदहो. K7 ब्राह्मयम् (for ब्राह्मम्). — G3 om. (hapl.) 14ef. — e) Bo रात्रीश्. K7 D4. 5. 7. 9 T G1. 6 M1. 5–7 तावता (for एतावती). — f) Ds Cs तस्यांते (for यस्यान्ते).

15 a) K1. 2. 7 D4. 9 G2 सृजन्ननंत- (for सृजत्य°). B8 (marg. as in text) -कर्माणि (for °णं). ❀ Cs: अनन्तकर्माणम्, असंख्येयानां सृज्यानां कर्तारम् । ❀ — b) K1 अग्रणं; K2. 4. 6 अव्ययं (for अग्रजम्). — K2. 4 om. (hapl.) 15cdef. — c) B9 तस्य मूर्तिम्; Da4 D4 मूर्तिमतम्. K1 Ds1 T2 G1. 3 M1 5–7 अमूर्त्यात्मा; B8 (marg.) °र्तीयो (for °र्तात्मा). — d) K1 विश-; K6 V1 B6 D4. 9 G2 विश्वः; D5. 7 विष्णुः; Cs. v विश्वं (as in text). B9 Ds T G3. 6 Cs शंभुं; Cv शंभुः (as in text). K6 Ds D4. 9 T G3. 6 Cs. v स्वयंभुवं (for °भुवः). G1 विश्वेशं विश्वशंभवं. ❀ Cs: स्वयंभुवं, अव्यक्तात्स्वयमेवान्यव्धानेन जातम् ॥ Cv (reading विश्वं शंभुः स्वयंभुवं): शंभुः नारायणः ॥ ❀ — B3 reads 15ef twice. — e) K1. 7 B8 (second time) अनिमा;

D4. 9 अणिमां (for °मा). D9 लघिमां; T2 महिमा (for लघिमा). K7 D4. 9 G2 प्राप्तिम् (for प्राप्तिर्). ❀ Cn: अणिमाद्या यत्र स्वयंभुवः, नित्यं स्वतःसिद्धाः, न तु हिरण्यगर्भादिष्विव तपसा आविर्भूताः । ❀ — f) K1 ईषाणं; K7 D4. 9 G6 Cp (Cpp as in text) ईशानो; D7 °नः; M1 °ना; M7 °नां (for °नं). M7 ज्योतिम्. K1 D4. 9 अव्ययः.

16 = (var.) 6. 35. 13: 12. 231. 29; B. 12. 285 [4]. 75c–76a; 12. 300. 14: B. 13. 14. 418c–419b: B. 14. 19. 49; 40. 4; Śvetāśvatara Up. 3. 16. — a) K2 -पादांतं; K6 D7 -पादं तं; K7 D4. 9 -पादांतः; B8 Dn1. n4 T G1–3. 6 M1. 5–7 -पादं तत् (for -पादान्तं). — b) K7 D4. 9 -मुखः (for -मुखम्). — c) K7 D4. 9 -श्रुतिमाल्लँ (for °मल्ल). K1 लोकः; K6 M1. 6 लोकं (for लोके). — d) K1 विष्टितं; Da4 वृष्टति (for तिष्ठति). K2 सर्वमावृत्य धिष्ठितं; M7 सर्वामाहृत्य तिष्ठति.

17 b) G1 एक- (for एष). K6 श्रुतिः; B9 स्मृतिः (for स्मृतः). — G1 om. 17cd. — c) G2 महाग्नि*चा योगेषु. — d) K4. 7 Bo. 6 (marg.). 7–9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 विरिंचिर्; V1 विरंचिर्; D5. 7 विरंचम् (for विरिञ्च). K7 Bo. 3 (marg.) Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 चाप्यजः; V1 चाव्ययः; D4. 5. 7. 9 T G3. 6 M1. 5–7 चाप्यथ (for चाप्युत).

18 a) G1 सांख्यैश्च (for सांख्ये). Ds1 पच्यते (for पठ्यते). T2 शास्त्रं (for शास्त्रे). — b) M1. 5–7 बहुलात्मकः (for °धात्मकः). — c) K2 -रूपे (for -रूपो). — d) D8 एकोक्षर; D7 एकाक्षरम्. ❀ Cs: एकाक्षरः, अभिन्नाक्षरः आत्मसमान इत्यर्थः । ❀

19 K1 Da4 Ds om. (hapl.) 19. — a) K6. 7 B6–8 Da3 D4. 9 Cp धृतम्; Ds2 वृत्तं; G3 M1. 5. 7 कृतं (for वृतं). K7 D4. 9 एकात्मकं; G2 एवां (for

तथैव बहुरूपत्वाद्विश्वरूप इति स्मृतः ॥ १९
एष वै विक्रियापन्नः सृजत्यात्मानमात्मना ।
अहंकारं महातेजाः प्रजापतिमहंकृतम् ॥ २०
अव्यक्ताद्व्यक्तमुत्पन्नं विद्यासर्गं वदन्ति तम् ।
महान्तं चाप्यहंकारमविद्यासर्गमेव च ॥ २१
अविधिश्च विधिश्चैव समुत्पन्नौ तथैकतः ।
विद्याविद्येति विख्याते श्रुतिशास्त्रार्थचिन्तकैः ॥ २२
भूतसर्गमहंकारात्तृतीयं विद्धि पार्थिव ।
अहंकारेषु भूतेषु चतुर्थं विद्धि वैकृतम् ॥ २३
वायुर्ज्योतिरथाकाशमापोऽथ पृथिवी तथा ।
शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसो गन्धस्तथैव च ॥ २४
एवं युगपदुत्पन्नं दशवर्गमसंशयम् ।
पञ्चमं विद्धि राजेन्द्र भौतिकं सर्गमर्थवत् ॥ २५
श्रोत्रं त्वक्चक्षुषी जिह्वा घ्राणमेव च पञ्चमम् ।
वाक्च हस्तौ च पादौ च पायुर्मेढ्रं तथैव च ॥ २६
बुद्धीन्द्रियाणि चैतानि तथा कर्मेन्द्रियाणि च ।

C. 12. 11241
B. 12. 303[2]. 2
K. 12. 308. 28

नैका°). — 19^{ba} is partly damaged in B6. — ^b) K2.4 B3 Dn1. n4 D8 D2.3 T G3.6 कृतं; G1 कृतस्; G2 M5.6 वृतं; M1.7 ह्रतं (for कृत्स्नं). G1.3 आत्मनः. — V1 reads 19^c–20^b on marg. — ^d) D7 विश्वरूपम्. K2.4 V1 च स (for इति). B0.9 Dn4 D8 D2.3 M5–7 श्रुतः; T2 स्मृतं; G2 (also as in text) M1 श्रुतिः (for स्मृतः).

20 V1 reads 20^{ab} on marg. — ^a) D5.7 विक्रियापन्नं (for °पन्नः). — ^b) K1.2 सृजता (K2 °त्वा)-त्मानम्. — ^c) K7 D4.9 प्रजापतिर् (for अहंकारं). K6.7 Ds1 महातेजा. — ^d) T1 G1.3.6 प्रजापतिर् (for °पतिम्). K1 अहंगतं (for °कृतम्). K4 प्रजापतिमहाकृतो. ❀ Cs: अहंकृतम्, यः प्राणिनां हृदये स्थित्वा अहमित्यभिमत्य संसारे पुरुषं प्रवर्तयति तमहंकारम् । ❀

21 K2.4 om. (hapl.) 21^{ab}. — ^a) K7 D4.9 अव्यक्तं (for °क्ताद्). K6 B0.6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2.3.8 आपन्नं (for उत्पन्नं). — ^b) K7 D4.9 विद्यासर्गे; B1 Dn4 D3.5.7 °संगं (for °सर्गं). D5 lacuna; G1 मे (for तम्). — ^c) T G1 M1.5.7 महतश्च; G2 महत्तं; Cn (gloss: समष्टिं, चात् व्यष्ट्यहंकारं) महान्तं (as in text). K1.2.4 अपि; D9 वापि (for चापि). — ^d) K6 -स्वर्गम्; B7 Dn4 D8 -संगम्; D5.7 G1 °सर्गं; G3 -सर्वं (for -सर्गम्). G2 lacuna for मेव च.

22 ^a) K1.2.4 B6 Da3. a4 Ca अचिरि (Da4 °र)श्च चिरि (Da4 °र)श्चैव; Dn1 अविधिं च विधिं चैव; T G1.3.6 Cv अप (T2 °क्ष)रश्च प (T2 क्ष)रश्चैव; G2 M1.5–7 अविदि (G2 °रि)श्च विदि (G2 °रि)श्चैव. ❀ Ca: अचिरिरचिरस्थायीति छान्दसम्। चिरिश्चिरस्थायीति ॥ Cn (reading as in text): तत्तदुपास्तिविधानमविद्या, सिद्धवस्तुकथनं विद्या ॥ Cv: परः महत्तत्त्वाभिमानी ब्रह्मा, अपरः अहंकारतत्त्वाभिमानी रुद्रः, एकस्मान्नारायणात् ॥ ❀ — ^b) K2 समुत्पन्नस्; K7 D9 °त्पन्ना (for °त्पन्नौ). D4 T G1–3.6 M1.5–7 अथ (for तथा). ❀ Cs: एकतः, ज्ञानस्वरूपत्वात् । ❀ — ^c) K6 चाख्यातौ; B6.9 Da4 चाख्याते; Dn1 विख्यातं (for °ते). — ^d) K1.2 D4.9 T2 G1 M1.5–7 श्रुतिश्च; K4 श्रुतश्च; T1 G3.6 श्रुती-; G2 श्रुत्या (for श्रुति-). K1.2.4 D4.9 T G1.3.6 M1.5–7 चाध्यात्म-; G2 चैवात्म- (for -शास्त्रार्थ-).

23 ^a) K1.2.6.7 V1 D4.9 G3 अहंकारं; Cpp अहंकारात् (as in text). — ^c) T G1.3.6 अहंकारं च; M5 (*inf. lin.* as in text) °काराच्च (for °कारेषु). K4.7 B0.7.8 Dn1. n4 D8 D2.3.8 M5 (*inf. lin.*) Cn (gloss: सात्त्विकराजसतामसेषु) Cs Cv (gloss: वैहारिकतैजसतामसाहंकारेषु) सर्वेषु (for भूतेषु). M1.6.7 अहंकारात्मभूतेषु. — ^d) ❀ Cv: वैकारिकतैजसाभ्यां यत्कृतं तच्चतुर्थं विद्धि । ❀

24 ^a) K7 B9 वायु- (for वायुर्). K2 V1 तथा (for अथ). — ^b) K1 आपश्च; B6.7.9 पयोथ; Da4 यथोथ; G1 अपोत (for आपोऽथ). — ^c) K1.6.7 B7 Da4 Ds1 T2 G1 M5 शब्द- (for शब्दः). K1 स्पशाश्च; K7 B7 D5.7 T1 G1 स्पर्श (for स्पर्शश्च). Da4 M1.7 रूपश्च (for रूपं).

25 ^a) T2 G1.3.6 M1.5–7 एतद् (for एवं). G2 उत्पन्न- (for °न्नं). T1 एतद्युगसमुत्पन्नं. — ^b) M1.7 दर्श- (for दश-). — ^c) T1 पंचविंशति राजेंद्र. — ^d) B7 संगम्; G1 सर्वम् (for सर्गम्). K2 अर्थवित् (for °वत्).

26 K7 om. 26^{ab}. — ^a) D4 G1 श्रोत्र- (for श्रोत्रं). D7 च (for त्वक्). — ^b) D5 प्राणस् (fo घ्राणम्). K1.2.4 G2 M1.5–7 घ्राण एव च पंचमः. — ^c) D8 बाहू (for वाक्च). — ^d) K4 पायान्; Ds2 G1 पायु- (for पायुर्). K7 D4 मेढ्रस्; D9 मेढ्रास् (for मेढ्रं).

27 ^a) K7 D4.9 सर्वाणि (for चैतानि). — ^c) Ds1

C. 12. 11241
B. 12. 303(?). 28
K. 12. 308. 29

संभूतानीह युगपन्मनसा सह पार्थिव ॥ २७
एषा तत्त्वचतुर्विंशा सर्वाकृतिषु वर्तते ।
यां ज्ञात्वा नाभिशोचन्ति ब्राह्मणास्तत्त्वदर्शिनः ॥ २८
एतद्देहं समाख्यातं त्रैलोक्ये सर्वदेहिषु ।
वेदितव्यं नरश्रेष्ठ सदेवनरदानवे ॥ २९
सयक्षभूतगन्धर्वे सकिंनरमहोरगे ।
सचारणपिशाचे वै सदेवर्षिनिशाचरे ॥ ३०
सदंशकीटमशके सपूतिकृमिमूषके ।
शुनि श्वपाके वैणेये सचण्डाले सपुल्कसे ॥ ३१
हस्त्यश्वखरशार्दूले सवृक्षे गवि चैव ह ।
यच्च मूर्तिमयं किंचित्सर्वत्रैतन्निदर्शनम् ॥ ३२
जले भुवि तथाकाशे नान्यत्रेति विनिश्चयः ।
स्थानं देहवतामस्ति इत्येवमनुशुश्रुम ॥ ३३
कृत्स्नमेतावतस्तात क्षरते व्यक्तसंज्ञकम् ।
अहन्यहनि भूतात्मा ततः क्षर इति स्मृतः ॥ ३४
एतदक्षरमित्युक्तं क्षरतीदं यथा जगत् ।

ह (for [इ]ह).

28 a) M1.6.7 त्वेव (for तत्त्व-). B6 (marg.) Da3.a4 T2 G1.3.6 -चतुर्विंशत्; B8 Cnp °विंशी; Cn.p °विंशा (as in text). K1.2.4 एष तंतु(K1 तत्त्व)श्चतुर्विंशत्; K7 D4.5.7.9 चतुर्विंशतिरेवैषा (D5 °ति चैतेषां; D7 °ति वैतेषां). — b) K1.2 विद्यते; K4 बुध्यते (for वर्तते). — c) K1.2.4 Da4 यं; M5 तां (for यां). D4 गत्वा (for ज्ञात्वा). G2 M1.5-7 नानु- (for नाभि-). — d) G1 ब्राह्मणाः सत्त्वदर्शनाः.

29 a) K7 D4.9 G2 M1.5-7 देहे; B8 (marg. as in text) देवं; Cn (gloss: क्लीबत्वमार्षं) देहं (as in text). Da3 D8 समाख्यानं (for °ख्यातं). — b) K1.2 त्रैलोक्य-; Ds1 °के (for °क्ये). K1.2 -देहिनां; D5 lacuna (for -देहिषु). — d) K1 सुदेव-; K6 सदेवे; Ds2 T2 G3 सदैव (for सदेव-). K4.7 V1 Dn4 D5.7 T1 G1-3.6 M1.6.7 -दानवैः (for °वे).

30 a) K7 Da3.a4 -गंधर्व-; D5.7 T1 G1.2.6 M7 -गंधर्वैः (for °र्वे). — b) D5.7 T1 G1.2.6 -महोरगैः (for °रगे). — c) K7 सकिंनर- (for सचारण-). Da4 T2 पिशाचे च; D5.7 °चैर्वा; T1 G1.3.6 °चैश्च; M1.5-7 -पिशाचौघे (for °चे वै). — d) D5.7 T1 G1.6 -निशाचरैः (for °चरे).

31 a) K2.4 -मषके; Da4 -मटके (sic); D5.7 T1 G1.6 -मशकैः (for -मशके). — b) K1 सुपूर्ति; D5.7 सभूमि-; T1 G1.8 सल्लूति-; G6 सल्लूता-; M5 सवृत्ति-; M7 सपुत्ति- (for सपूति-). K1.2.4 B7 -क्रिमि-; Da4 G1 -क्रम- (for -कृमि-). V1 Bo.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 D2-4.8 -मूषिके; D5.7 T1 G6 -मूषिकैः; G1 -मूलिकैः (for -मूषके). — c) K1.2 श्वनि; K7 शुने; T2 G1.3 सह (for शुनि). K1.2.4 वैनेये; K6 Bo.6-8 Da3 Dn1.n4 D2.3.7.8 चैणेये; K7 D4.9 वैदेहे; Ds1 णेवैये; T2 G1.3 सशुनि; G2 वैणे च; M1.5-7 वैणे च (for वैणेये). T1 G6 सह श्वपाकैः सशुनैः. — d) K1 om. स. K6 Bo.6-9 Da3.a4 Dn4 Ds D2-5.7.9 G1 सचांडाले (Ds °ल-). K1 सहक्कसे; K2.4 सपल्कसे; K6.7 Ds1 सपुक्कसे; V1 Bo.6.7.9 स(V1 च)पुक्कशे; Da3.a4 पुल्कशे; D4.5.7-9 सपुष्कसे (for °ल्कसे). T1 G6 सचंडालैः सपुल्कसैः.

32 b) Kumbh. ed. सवृके (for सवृक्षे). K1 G2 हि (for ह). — For 32ab, T G1.3.6 subst.:

752* सहस्त्यश्वे सशार्दूले सऋक्षगवि चैव हि ।

[T1 G3 सहस्त्यश्वैः सशार्दूलैः (for the prior half). G1 सभक्षा (for सऋक्ष-). T1 G3 -गवयैश्च हि (for -गवि चैव हि).]

— c) K1.2 यश्च (for यच्च). T2 पूर्तिमयं (for मूर्ति°). — d) K7 सर्वत्रैव; D9 सर्वं वैतन्; T G6 सर्वमेतन् (for °त्रैतन्).

33 a) K1 जलौ (for जले). — b) T G1-3.6 M1.5-7 नान्यथेति (for °त्रेति). K1.2.4 V1 B9 नान्यत्रें(K4 °त्रें)द्रियनिश्चयः (K4 °य). — c) G1 दानं (for स्थानं). K4.6 Bo.6.7.8 (marg.).9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 T1 G6 आसीद् (for अस्ति). — d) Ds1 ह्यनुशुश्रुमः. K1.2.7 D4.5.7.9 T2 G1-3 M1.5-7 [इ]त्येवं समनुशुश्रुमः (K1.2 M5 °म).

34 a) K2 एतावता; B7 °वतं (for °वतस्). D5.7 कृत्स्नमेतदयं सूते. — b) K6 क्षरंति; K7 B6-9 Da3.a4 D5.7.9 क्षरति; G1 रक्षसे (for क्षरते). K7 D4.5.7.9 [अ]व्यक्त- (for व्यक्त-). K1 T2 G2 -संज्ञिकं; Bo.8 (marg.) Da4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 -संज्ञितं (for -संज्ञकम्). — c) Da3 महांश्चैवाग्रजो नित्यं. — d) Da4 स्मृताः; D4.9 स्मृतिः. ❀ Ca: देहस्य क्षरणादात्मन्यौपाधिकोऽयं क्षरशब्दः, अत एव भूतात्मेत्युक्तम् । भूतोपहित आत्मा भूतात्मा । ❀

जगन्मोहात्मकं प्राहुरव्यक्तं व्यक्तसंज्ञकम् ॥ ३५
महांश्चैवाग्रजो नित्यमेतत्क्षरनिदर्शनम् ।
कथितं ते महाराज यस्मान्नावर्तते पुनः ॥ ३६
पञ्चविंशतिमो विष्णुर्निस्तत्त्वस्तत्त्वसंज्ञकः ।
तत्त्वसंश्रयणादेतत्तत्त्वमाहुर्मनीषिणः ॥ ३७
यदमूर्त्यसृजद्व्यक्तं तत्तन्मूर्त्यधितिष्ठति ।
चतुर्विंशतिमो व्यक्तो ह्यमूर्तः पञ्चविंशकः ॥ ३८
स एव हृदि सर्वासु मूर्तिष्वातिष्ठतेऽऽत्मवान् ।
चेतयंश्चेतनो नित्यः सर्वमूर्तिरमूर्तिमान् ॥ ३९
सर्गप्रलयधर्मिण्या असर्गप्रलयात्मकः ।

C. 12. 1125[?]
B. 12. 303[?]
K. 12. 308.

35 a) K7 D4. 9 T2 G1. 3. 6 क्षरम्; D5. 7 च क्षरम्; T1 क्षणम् (for अक्षरम्). — b) B6. 9 Da3. a4 क्षरं चेदं; D8 क्षरतीति; G1 °तीतं (for °तीदं). K6 B9 Da3 तथा (for यथा). — c) K2 मोहात्मके (for °त्मकं). — d) K2. 4 अव्यक्त-; Bo. 6. 8 (marg.) Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 M1. 5–7 °क्ताद् (for °क्तं). K1. 4 B8 (marg.) D3 -संज्ञितं; T2 G2 -संज्ञिकं (for -संज्ञकम्). V1 अव्यक्तं व्यक्तमेव च.

36 a) D5. 7 महीं; M1. 7 मोहांश्च (for महांश्च). K2 चैवाग्रजे; B9 चैकाग्रजो; Da4 D5. 7 T1 G1. 3 चैवाग्रतो (for °ग्रजो). — b) K7 D4. 9 T G2. 3. 6 क्षेत्र-; G1 क्षेम- (for क्षर-). — c) D7 च (for ते). — d) M6 सर्वान् (for यस्मान्). K1 यः सा न वर्तते पुनः; K7 Bo. 8 Dn1. n4 D8 D2–5. 7–9 यन्मां त्वं परि(B8 त्वमनु)-पृच्छसि (D9 °ति).

37 a) K4 T G1–3. 6 -विंशतमो; K6 B6 Da3. a4 M7 (inf. lin.) -विंशतिको (for °तिमो). B3 विष्णो; Da4 विष्णुं; D5. 7 जीवो (for विष्णुर्). ❀ Cn: पञ्चविंशतिमः, तकारलोप आर्षः। ❀ — b) K2. 4 निस्तत्वास्; K7 D4. 9 निर्द्वंद्वस्; B9 निस्तत्वं; D5. 7 निःसत्वः; T1 G1. 3. 6 विततस्; Ca (gloss: गुणातीतत्वात्) निस्तत्त्वस् (as in text). D5. 7 सत्व- (for तत्व-). K1. 2. 4 Bo. 8 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 -संज्ञितः; T2 -संज्ञिकः (for -संज्ञकः). ❀ Cs: ननु पञ्चविंशो जीवः षड्विंशः परमात्मेति सर्वशास्त्रप्रसिद्धिः। अत उक्तं निस्तत्वः, तत्त्वेभ्यो निष्क्रान्तः, तत्त्वसंज्ञितः अंशेन चतुर्विंशतितत्त्वानुप्रसिद्धः। ❀ — c) K1. 2. 6. 7 V1 Bo. 6. 7. 8 (also as in text). 9 D5. 7 M1 सत्व- (for तत्व-). K2 -संश्रवणाद् (for °यणाद्). K1 (also as in text). 4. 7 D4. 5. 7. 9 एष; T G1. 3. 6 M1. 5–7 एवं (for एतत्).

38 a) K1. 2. 4 Da3. a4 यदमूर्त्या; K6 यन्मूर्त्यं च; K7 Bo यन्मूर्त्यम्; B3 (marg. as in text) यन्मूर्तिर्; Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 यन्मर्त्यम्; T G1. 3. 6 इदं मूर्तिं; G2 यद्यमूर्तम् (for यदमूर्ति). — b) K6 [अ]धितिष्ठितं; B7 अवतिष्ठति (for अधि°). K1. 2 तत्तं मू(K2 °तन्मू)-र्त्याधितिष्ठति; K7 D4. 5. 7. 9 तन्मूर्ति(K7 D4 तन्मूर्त-; D7 स मूर्तिं)मधि°; Da4 तत्त्वमूर्त्यावं; G2 corrupt; M7 तर्कसूर्त्यधि°. — c) K1. 2. 4 तयोर्विंशतिमो; Da3. a4 पंचविं°; T G1. 3. 6 M1. 5–7 पंचविंशतिको (T2 °गो); G2 °तमो (for °तिमो). — d) D5. 7 T2 ह्यमूर्तिः; T1 G1. 6 ह्यव्यक्तः (for ह्यमूर्तः). D7 पंचविंशतिः (for °विंशकः).

39 a) K7 D4. 9 T1 G2. 6 M1. 5–7 एष (for एव). Bo सर्व- (for हृदि). — b) Cs as in text. Dn4 वृत्तिं वा (for मूर्तिषु). K1. 2 V1 महान्; K6 [ऽ]र्थवान्; Da3. a4 पुमान् (for ऽऽत्मवान्). D4. 5. 7. 9 T G1. 3. 6 मूर्तिष्वात्मावतिष्ठते. — K2 om. (hapl.) 39cd. — c) Bo चेतनश्च; Da3. a4 चेतया(Da4 °यां)श्च; Dn1. n4 Ds1 D2. 5. 7. 8 केवलश्च; Ds2 D3 चेतना (for चेतयंश्च). G2 M7 चेतना; M6 °नं (for °नो). K6 Bo. 6. 8 (marg.). 9 Da3. a4 नित्यं (for नित्यः). K1. 4. 7 V1 B8 (orig.) D4. 9 चेतयंश्चे(K7 °नं चे-; B8 °नश्चे)-तनायुक्तः; T G1. 3. 6 चेतनोचेतनो नित्यं (T2 G3 °त्यः). — d) K6. 7 D4. 9 सर्वमूर्तिष्वमूर्तिमान्; D3 °मूर्तिषु मूर्तिमान्; T G1. 6 सर्वज्ञत्वादमूर्ति(T2 °बुद्धि)मान्; G3 सर्वमूर्तावमूर्तिमान्.

40 a) K4 G1 -प्रत्यय-; D5. 7 -प्रणय- (for -प्रलय-). D4. 9 Cp -धर्मिण्याम् (D4 °ण्यम्) (for °ण्या). K1 T G2. 3. 6 M1. 5–7 सर्गप्रत्ययधर्मिण्याम्; K2 सर्गप्रतियधर्माणम् (sic). — b) K4. 6. 7 V1 B6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 8 G1 स सर्ग-; Bo D3. 5. 7 संसर्ग-; M7 असर्गः (for °र्ग-). K1. 2. 4 B7. 9 D5. 7 T G1. 3. 6 M1. 5–7 -प्रत्ययात्मकः (K1. 2 °कं); K7 D4. 9 -प्रलयात्मकं (for °त्मकः). — c) Da3 गोचरो (for °रे). Ds1 नित्य-; D5 नित्ये (for नित्यं). ❀ Cp: सर्गप्रत्ययात्मकः, सर्गस्य सृज्यमानपदार्थस्य, प्रत्ययो भासक एव सर्गप्रलयधर्मिण्यां मूर्तौ प्रविश्य गोचरे विषयवर्गे वर्तते, विषयाभिमुखो भवति। गोचरे, अहमित्यादिप्रत्यक्षादिगोचरे वा। ❀ — d) Bo. 8 Da3 Dn1 Ds1 D3. 8 निर्गुणं; Dn4 Ds2 D2 G1 M7 निर्गुणे (for °णो). M7 गणि- (for गुण-). K2. 4 -संज्ञिकः; K6 Bo. 7. 9 Da3. a4 -संज्ञितः; Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 -संज्ञितं; (Dn4 °ज्ञ)तं; T1 G3. 6 -संज्ञके; T2 G1 -संज्ञिके (for -संज्ञकः).

C. 12 11254
B. 12. 303[2] 41
K. 12. 308. 41

गोचरे वर्तते नित्यं निर्गुणो गुणसंज्ञकः ॥ ४०
एवमेष महानात्मा सर्गप्रलयकोविदः ।
विकुर्वाणः प्रकृतिमानभिमन्यत्यबुद्धिमान् ॥ ४१
तमःसत्त्वरजोयुक्तस्तासु तास्विह योनिषु ।
लीयतेऽप्रतिबुद्धत्वादबुद्धजनसेवनात् ॥ ४२
सहवासो निवासात्मा नान्योऽहमिति मन्यते ।
योऽहं सोऽहमिति ह्युक्त्वा गुणाननु निवर्तते ॥ ४३
तमसा तामसान्भावान्विविधान्प्रतिपद्यते ।
रजसा राजसांश्चैव सात्त्विकान्सत्त्वसंश्रयात् ॥ ४४

शुक्ललोहितकृष्णानि रूपाण्येतानि त्रीणि तु ।
सर्वाण्येतानि रूपाणि जानीहि प्राकृतानि वै ॥ ४५
तामसा निरयं यान्ति राजसा मानुषांस्तथा ।
सात्त्विका देवलोकाय गच्छन्ति सुखभागिनः ॥ ४६
निष्कैवल्येन पापेन तिर्यग्योनिमवाप्नुयात् ।
पुण्यपापेन मानुष्यं पुण्येनैकेन देवताः ॥ ४७
एवमव्यक्तविषयं क्षरमाहुर्मनीषिणः ।
पञ्चविंशतिमो योऽयं ज्ञानादेव प्रवर्तते ॥ ४८

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९१ ॥

---

41 a) K7 B3 (marg. as in text) D4. 5. 7. 9 एष एव; Da3 a4 Ds1 G2 3 M1. 5–7 एवमेव (for °ष). — b) K1. 2 4 V1 T G1–3. 6 M1. 5–7 -प्रत्यय- (for -प्रलय-). K4 -कौविदः; B6. 9 D5. 7 G2 M1. 5–7 Cp -कोटिशः (for -कोविदः). — c) T1 G1 6 अक्षरक्षरमात्मानम्. — d) G1 -मज्जति (for -मन्यति). K1. 2 बुद्धिमान् (for [अ]बु°). K7 V1 Da4 Dn4 D5. 7 अभिमन्यत (V1 Dn4 °न्य च; D5. 7 °न्य स) बुद्धिमान्; Ds1 °मत्य**मान्.

42 a) K2. 4 T G1. 6 ततः; G3 अथ (for तमः-). K1 -रयोयुक्तस्. — b) G3 तासां (for तासु). — c) K6 Ca नीयते; G1 स्थी° (for ली°). Ds1 G1 -बुद्धित्वाद् (for -बुद्ध°). — d) K6 G2 अबुद्धि- (for °द्ध-). Da4 अबुद्धिद्धिजसेवनात् (sic).

43 a) T G1–3. 6 Cv सहवासान् (for °वासो). K6 सहवासविवासार्थी; K7 D4. 9 °वासे वसन्नात्मा; V1 B6 (marg.) Da4 Ds °वासनिवास(Ds °सि)त्वान्; Bo. 6 (orig.). 7–9 Da3 Dn1. n4 D2. 8. 8 °वास(Dn1 °सं)विनाशि(Bo. 6. 7 °श)त्वान्. — b) K2 नान्ये (for नान्यो). K6 मन्यसे (for °ते). — c) K2 यं हं; K6 सोहं; T2 M1. 5. 7 योयं (for योऽहं). D4 योहम्; M1 योगम् (for सोऽहम्). K2. 4 D5. 7 त्यक्त्वा; K7 D4. 9 T G1. 8. 6 M1. 5–7 [इ]त्युक्त्वा; Da4 ह्युक्ता (for ह्युक्त्वा). — d) K6 V1 Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 Cv एवानु- (D7 °ति-); K7 एव तु (for अनु नि-). B8 G2 विवर्तते (for नि°).

44 a) K1. 2. 4 तमसस् (for °सा). — c) K1. 2 Ds2 D4 रजसो (for °सा). Da4 राजसाश्च. — d) K1. 6. 7 M1. 5. 6 -संश्रयान् (for °यात्).

45 a) K6 -कल्पानि; Dn4 -कृष्णाभि- (for °नि). C3 शुक्रशोणितकृष्णानि. — b) K6 रूपानि (for °णि). K7 D4. 9 च; D5. 7 [उ]त; M1 षट् (for तु). — c) K6 B6. 9 Da3 T G1–3. 6 M1. 6. 7 अन्यानि (for एतानि). — d) K1. 2. 4 Bo. 8 Dn1. n4 Ds D2. 8 यानीह; T G1–3. 6 जातानि (for जानीहि). K1 प्रवृत्तानि; K2. 4 G3 M5 प्रकृ° (for प्राकृ°). K1. 2. 4 तु (for वै).

46 a) Da3 तमसा; Da4 तपसा (for तामसा). V1 Bo. 6 D4 याति. — b) Da3 D5. 7 T1 रजसा (for रा°). K4. 6. 7 B8 T G1–3. 6 M7 मानुषास् (for °षांस्). V1 Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 अथ (for तथा). — d) K1 गच्छति. Ds1 -भागिणः (for °नः).

47 G3 om. (? hapl.) 47a–48b. — a) K2 निष्कैवल्ये नु; B7 °वलेन; G2 निष्केवल्येन. ❀ Cv: निष्कैवल्येन, नितरां केवलभावो यस्य । केवलपापेनेत्यर्थः ॥ ❀ — d) K1 M7 पुण्यैनैकेन; K4 पुण्येनैकं न. K1. 2. 4. 7 T2 देवतां; K6 देवता; T1 G1. 2. 6 दैवतं (for देवताः).

48 G3 om. 48ab (cf. v. l. 47). — c) K4 T2 -विंशतितमो; M1. 7 °तिको; Cv °तिगो (for °तिमो) K1. 2. 4 योसौ; G2 सूर्य (for योऽयं).

२९२

वसिष्ठ उवाच ।
एवमप्रतिबुद्धत्वादबुद्धमनुवर्तते ।
देहाद्देहसहस्राणि तथा समभिपद्यते ॥ १
तिर्यग्योनिसहस्रेषु कदाचिद्देवतास्वपि ।
उपपद्यति संयोगाद्गुणैः सह गुणक्षयात् ॥ २
मानुषत्वाद्दिवं याति दिवो मानुष्यमेव च ।
मानुष्यान्निरयस्थानमानन्त्यं प्रतिपद्यते ॥ ३
कोशकारो यथात्मानं कीटः समनुरुन्धति ।
सूत्रतन्तुगुणैर्नित्यं तथायमगुणो गुणैः ॥ ४
द्वंद्वमेति च निर्द्वंद्वस्तासु तास्विह योनिषु ।
शीर्षरोगेऽक्षिरोगे च दन्तशूले गलग्रहे ॥ ५
जलोदरेऽर्शसां रोगे ज्वरगण्डविषूचिके ।

C. 12. 11266
B. 12. 304[3]
K. 12. 303. 6

Colophon. Ś1 D6 missing: K3.5 B1–5 Da1.a2 Dn2.n3 D1 G4.5 M2–4 absent. —*Sub-parvan:* K1.4.6.7 V1 B6.7.9 Da3.a4 Dn1 n4 Ds D2.3.5.7.8 T G1–3.6 M1.5–7 मोक्षधर्म. —*Adhy. name:* K1.4 करालजनकवसिष्ठसंवादः; K2 D2.3.8 करालजनकसंवादः; K6 B6.8.9 Da3.a4 Dn1 वशि(B8 Da3.a4 Dn1 °सि)ष्ठकरालजनकसंवादः; K7 D4.9 करालवसि(K7 °शि)ष्ठसंवादे सं(D9 स्व)भावानुवर्गः; V1 Bo.7 वसि(V1 °शि)ष्ठजनकसंवादः; Dn4 G2 वसिष्ठकराल(G2 °ळ)संवादः; D8 करालजनकवाक्यं; D5.7 करालजनकसंवादे अक्षरप्रभाववर्णनं; G1.6 कराळजनकवसिष्ठसंवादे क्षराक्षरविभागयोगः (G1 om. योगः); M5 वसिष्ठकरालजनकसंवादे क्षरमार्गकथनं; M6 वसिष्ठजगसंवादे (sic) क्षरमार्गकथनं. —*Adhy. no.* (figures, words or both): K6 27; B7 M1.6.7 125; B8 T1 G1.6 126; Dn1 128; Dn4 Ds2 G3 M5 127; Ds1 116; D8 123; T2 139; G2 142. —*Śloka no.:* Da4 D3 48; Dn1 49; Dn4 47.

292

☞ This adhy. is missing in Ś1 D6 (cf. v. l. 12. 274. 13; 283. 15).

1 K6 युधिष्ठिर; K7 V1 B7.9 वशिष्ठ (for वसिष्ठ). —[a]) K6 एव सुप्रतिबुद्धत्वाद्. —[b]) G1 अबुद्धिम्. K1 corrupt; B6 Da3.a4 T2 G1.2 M1.5–7 अनुवर्तनात्. T1 G3.6 अबुद्धजनवर्तनात्. —[c]) T G1.3.6 देही (for देहाद्). —[d]) T G1.3.6 सदा; M1.5–7 देही (for तथा). K1 D4 corrupt; B7 (marg. as in text) समभिपच्यते; D5.7 °वर्तते (for °पद्यते).

2 [a]) D5.7 -सहस्राणि (for -सहस्रेषु). T G1.3.6 M1.5–7 तिर्यग्योनि(T G1.3.6 °नौ)मनुष्यत्वे. —[b]) D5.7 देवतासपि; G2 दैवतेष्वपि. —[c]) K7 D4.9 उपपद्यते हि; V1 उपपद्यते (for °द्यति). K6 V1 Bo [अ]संयोगाद्; K7 संयोगो; G2 [अ]संबाधाद् (for संयोगाद्). D5.7 उपपत्त्या(D5 °त्त्य)भिसंयोगा. —[d]) K1 गुणक्षयं (for °यात्). ❀ Ca. p: गुणक्षयात्, गुणगृहात्, प्रकृतेरित्यर्थः (Cp: षष्ठ्यर्थे पञ्चमीयम्) ॥ Cn: गुणक्षयात्, गुणसामर्थ्यात् । क्षिक्षयैश्वर्ययोरित्यैश्वर्यार्थस्य क्षिधातोः रूपम् ॥ Cs: गुणक्षयात्, ज्ञानवैराग्यादिस्वाभाविकगुणतिरस्कारात् । ❀

3 [a]) Ds2 मानुष्यत्वाद्; G3 मनुष्य° (for मानुष°). K2.6.7 V1 Bo.6.8 Da3.a4 Dn4 Ds D2.8 G2 यांति (for याति). —[b]) K6.7 V1 Da3.a4 D4.9 M1.5–7 देवो; D5 दिवा (for दिवो). D7 दिवो तु. K1.2 B9 मानुषम् (for °ष्यम्). K1.7 V1 B8 D4.5.7.9 M1.6.7 एति (for एव). —[c]) D4.9 निरयं स्थानम्; G1 M7 निरयस्थान- (M7 °नाम्). —[d]) Da4 आनंतं; D5.7 अन्यत्तत्; G1 मानवं; M1.5–7 अनंतं (for आनन्त्यं). B8 (marg as in text) आनंत्यायोपपद्यते.

4 [a]) V1 Bo.6–8 Da3.a4 Dn4 D2.8 Ca कोषकारो. T2 यदा (for यथा). ❀ Ca: कोषकारः कृमिविशेषः, स्वनिर्मिततन्तुभिरात्मवेष्टकः । ❀ —[b]) K6 कीटं. K6 Bo.6.7.9 Da3.a4 Dn1 n4 D2.3.8 G3 समव(K6 B9 °भि)रुंधति (Da4 °ते); D5.7 °नुबुध्यते; T1 G1.2.6 °व(G1.6 °नु)रुध्यति (for °नुरुन्धति). —[c]) K1.2.4.7 D4.9 तत्र; K6 सूत्रं; D5.7 यत्र; T1 G6 स्यूत-; T2 G1.8 सूक्ष्म- (for सूत्र-). K4 G1 -तंतुर्; K7 D4.5.7.9 तत्र (for तन्तु-). Da3.a4 नित्यस्; D8 युक्तं (for नित्यं). —[d]) K6 यथा (for तथा). B9 अगुणा; Da4 अगुरो; Ds2 अगुणौ (for अगुणो). K1.2.4 तथासमगुणो गुणैः.

5 [a]) K2 द्वं त्वम् (for द्वंद्वम्). V1 आयाति (for एति च). G2 निर्द्वंद्वं. ❀ Cn: निर्द्वंद्वः, सुखदुःखादिहीनः ॥ ❀ —[c]) K1 corrupt; B3 शीर्षरोगा. —[d]) K6 दंतशूल-; D5.7 दंतशूले (sic) (for दन्त°). V1

C. 12. 11268
B. 12. 284[3]. 6
K. 12. 309. 6

श्वित्रे कुष्ठेऽग्निदाहे च सिध्मापस्मारयोरपि ॥ ६
यानि चान्यानि द्वंद्वानि प्राकृतानि शरीरिषु ।
उत्पद्यन्ते विचित्राणि तान्येषोऽप्यभिमन्यते ।
अभिमन्यत्यभीमानात्तथैव सुकृतान्यपि ॥ ७
एकवासाश्च दुर्वासाः शायी नित्यमधस्तथा ।
मण्डूकशायी च तथा वीरासनगतस्तथा ॥ ८
चीरधारणमाकाशे शयनं स्थानमेव च ।
इष्टकाप्रस्तरे चैव कण्टकप्रस्तरे तथा ॥ ९
भस्मप्रस्तरशायी च भूमिशय्यानुलेपनः ।
वीरस्थानाम्बुपङ्के च शयनं फलकेषु च ॥ १०
विविधासु च शय्यासु फलगृद्ध्यान्वितोऽफलः ।
मुञ्जमेखलनग्नत्वं क्षौमकृष्णाजिनानि च ॥ ११

Ds2 D6 गलेग्रहे (for गलग्रहे).

6 a) K1 मलोदरे; K2 जलोदरम्; Da3. a4 जलोदर-; G3 M1 गलोदरे (for जलो°). K1. 2. 4. 6 V1 Bo. 6–9 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 7. 8 तृषा(Ds2 °ष्ण)रोगे; Da3. a4 -तृषावर्ते; T G2. 3. 6 प्लीहरोगे; G1 पीतरोगे (for ऽर्शसां रोगे). — b) K2 ज्वरगंडविषेचके; K4 Ds1 D2. 4. 8 °शूचिके; K6 B6. 9 Da3. a4 D9 °सूचिके; V1 °चर्षिके; Bo °पूचिते; B7 Dn1. n4 Ds2 D3. 5. 7 ज्वर-(D5. 7 °रे)गंडे विषूचि(B7 °सूचि-; Dn1 °पूच-; Dn4 °शूचि)के; G1 ज्वरगंडविभूषिके; G2 °गंधविपूचिके. — c) K4 V1 चित्रे; K6 श्रिते; Bo. 8 Da3 Dn4 श्वित्र-; B7 श्विति-; Da4 D4 श्वित्रे (sic); Ds1 श्वेत्रे; D5. 7 चित्र- (for श्वित्रे). K2 कोष्ठे; Ds2 कूटे (for कुष्ठे). K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2–5. 7–9 T G1–3. 6 [ऽ]ग्निदग्धे (for ऽग्निदाहे). — d) M7 हिध्मा- (for सिध्मा-). G1 सिध्मापस्माररोपि च (sic). ❀ Cn: सिध्मा, कासश्वासः। ❀

7 a) G1 चात्मानि (for चान्यानि). Ds1 om. (hapl.) द्वंद्वानि. K7 D4. 9 द्वंद्वानि यानि चान्यानि. — b) K2. 7 D4. 9 G2 प्रकृतानि; T G1 (by corr.). 3. 6 स्वी- (T2 सु-; G3 स्व)कृतानि (for प्राकृ°). — d) K1. 2. 4 अप्येषो; K6 एव यो; D5. 7 T2 एषाम्; M1. 5–7 एवैषो (for एषोऽपि). K1. 2. 4. 7 D4. 9 T2 अभिपद्यते; B9 अतिमन्यते (for अभि°). ❀ Cn: अभिमन्यते, अहमेव दुःखी रोगी चेति। ❀ — After 7cd, K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 3. 5. 7. 8 ins.: -

753* तिर्यग्योनिसहस्रेषु कदाचिद्देवतास्वपि ।

[K6 च (for [अ]पि).]

— K2. 4 D7 om. 7cd. — e) K7 D4. 9 अभिपद्यति (for °मन्यति). K1 [अ]भीमानं (for °नात्). — f) D6 स्वकृतानि (for सुकृ°).

8 a) K1. 2. 4. 6 V1 Bo Da4 Dn1. n4 D8 D3. 8. 8 G3 शुक्लवासश्च (for एकवासाश्च). K6. 7 Dn1 Ds2 च दुर्वासा; Bo. 7–9 Da4 Ds1 D4. 5. 7 चतुर्वासाः (Ds1 D5 °सा); T G1. 3. 6 च दिग्वासाः; M1. 5–7 चीरवासाः (for च दुर्वासाः). — b) G1 अथस् (sic) (for अधस्). M1. 5–7 अधःस्थंडिलशायिकः. — V1 reads 8cd on marg. — c) T G1. 3. 6 M1. 5–7 तथासंडूकशायी च. ❀ Cn: मण्डूकवत्पाणिपादं संकोच्य न्युब्जः शेते इति मण्डूकशायी॥ Cp: मण्डूकवद्वृदाशयः॥ Cs: मण्डूकवत्सदा जलशायी। ❀ — d) K1. 2 वीरासनन(K2 °त)स्तथा; K7 D4. 9 G1 °रतस्तथा; B9 °गतास्तथा ❀ Ca. p: वीरासनं, चिरमुपविष्टेन स्थानम्। ❀

9 K1. 2. 4 om. (hapl.) 9. — a) K7 B7 वीरधारणम्; Ds1 T2 G1 चिर°; D7 वीरा° (for चीर°). M1. 5–7 जलस्थितिरथाकाशे. ❀ Cn: आकाशे, निरावरणस्थाने॥ Cs: अनावृतदेशे। ❀ — Ds1 om. 9cd. — c) K7 Ds2 D4. 9 इष्टिका- (for इष्टका-). B8 -स्तरे (for -प्रस्तरे). — d) B7 कंटकाप्रस्तरे; B8 कंटकस्तरे; Da4 कटकप्र°; G1 कंडक° (for कण्टक°). B9 मंडूरप्रस्तरेषु च.

10 a) B7 -प्रस्तार-; B8 -स्तर-. — b) K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 भूमिशय्यातलेषु च (K6 B6. 7 °ले पुनः); G1 चंद्र ** नुलेपनः. — c) B7 -पंके तु; D5. 7 -पंकेषु (for -पङ्के च). K6 वीरस्थानां तु पंके च; T G3. 6 M5. 7 °नें(M5. 7 °नों)बुपंके च. ❀ Ca. p: वीरस्थानं, चिरमूर्ध्वंतोऽवस्थानम्। ❀ — d) K1. 2. 4 शयानः; M1. 5. 7 शयानं. D5. 7 फलके तु (for °केषु).

11 D8 reads 11 on marg. — b) K2 फलगृद्ध्यान्वितेफलः; K4 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 °गृद्ध्यान्वितस्तथा (K4 °तोफलैः); K6 °वृद्ध्यान्वितस्च; D4. 9 T1 G1. 3. 6 M1. 5–7 °गृद्ध्या(T1 G1. 6 °गृद्ध्य-; G3 °गृद्ध्या-; M1. 5–7 °ग्रंथ्या)न्वितोफलः (T1 [before corr.] °पि सः; G1 °बलः). ❀ Ca: फलगृद्ध्या, फलभोगेन॥ Cn: फलाशा मुञ्जमेखलेति कौपीनवस्त्रं लक्ष्यते। ❀ — c) K7 T2 मुंजि-; G2 मुंच-; M7 मुंछ- (for मुञ्ज-). -नग्नश्च; D4 -मग्नत्वं; D5. 7 -सन्नत्वक् (for -नग्नत्वं). — d) K7 D7 क्षोम- (for क्षौम-). K6 -कृष्णाजिनस् (for °नानि).

शाणीवालपरीधानो व्याघ्रचर्मपरिच्छदः ।
सिंहचर्मपरीधानः पट्टवासास्तथैव च ॥ १२
कीटकावसनश्चैव चीरवासास्तथैव च ।
वस्त्राणि चान्यानि बहून्यभिमन्यत्यबुद्धिमान् ॥ १३
भोजनानि विचित्राणि रत्नानि विविधानि च ।
एकवस्त्रान्तराशित्वमेककालिकभोजनम् ॥ १४
चतुर्थाष्टमकालश्च षष्ठकालिक एव च ।
षड्रात्रभोजनश्चैव तथैवाष्टाहभोजनः ॥ १५
सप्तरात्रदशाहारो द्वादशाहार एव च ।
मासोपवासी मूलाशी फलाहारस्तथैव च ॥ १६
वायुभक्षोऽम्बुपिण्याकगोमयादन एव च ।
गोमूत्रभोजनश्चैव शाकपुष्पाद एव च ॥ १७
शैवालभोजनश्चैव तथाचामेन वर्तयन् ।
वर्तयञ्शीर्णपर्णैश्च प्रकीर्णफलभोजनः ॥ १८

C. 12. 11282
B. 12. 304(3)
K. 12. 309. 2

12 [a]) K6 B9 Da3. a4 शाणिवाल-; K7 D4. 9 शाणी°; D5. 7 G1 शण°; T1 G6 शा(G6 श)णफाल- (for शाणीवाल-). Da4 -परिधानो; D4 -परा°; M6 -पाधीनो (for -परीधानो). ❀ Cn: वालेत्याविककम्बलो लक्ष्यते ॥ Cv: शाणी 'सणत्रु' इत्यपभ्रंशभाषा । बालः, बाला-द्यतृणगुल्मम् । ❀ — [b]) K1 व्याघ्रचर्मापरिच्छदाः; T G1. 3. 6 M1. 5-7 °मोत्तरच्छदः. — After 12, K6 V1 B0. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 Ca. n editions ins.:

754* फलकं परिधानश्च तथा कण्टकवस्त्रधृक् ।

[K6 V1 Bo. 7 Da3. a4 Dn1 Ds1 D2. 8 फलक- (B7 °कः); B9 कटकं (for फलकं). K6 B3 (marg.) परिधानं. ❀ Cn: फलकं, भूर्जत्वगादि निपिटकाछं वा । ❀ B9 फलक-; Da4 Cnp कटक- (for कण्टक-). ❀ Cn: कण्टकवस्त्रं शाल्मल्यादितूलजम् । कटकेति पाठे, तृणमयः कटः । ❀]

13 K4 om. (hapl.) 13[ab]; Dn1 reads it on marg. — [a]) K6 कीटकीवसनश्च; K7 B8 D4. 9 G2 कीटिका°; D7 कटका° (for कीटका°). Dn1 तथा पाठ-जवासाश्च; T G1. 3. 6 कीटकार्पासवसनश्च. ❀ Ca: कीट-कावसनः, कौशेयवस्त्रः ॥ Cn: पट्टसूत्रजवस्त्रः । ❀ — [b]) Dn1 कीटकावसनस्तथा (= 13[a]); M1. 5-7 दर्भचीरव-(M5 °राव्व)तस्तथा. — [d]) K7 Ds2 D4. 5. 7. 9 [अ]भिम-न्येत (for °न्यति). K1. 2. 7 Ds2 D4. 5. 7. 9 (marg. as in text) बुद्धिमान् (for [अ]बु°). — After 13, M1. 5-7 read 25[cd] for the first time, repeating the same in its proper place.

14 M1. 5-7 om. 14[ab]. — [b]) G1. 2 व्रतानि (for रत्नानि). — [c]) K6. 7 V1 Bo. 6. 8. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds1 D2-4. 8. 9 एकरात्रांतराशित्वम्; B7 D5. 7 एकरात्रांत-राशी च (B7 °वाशित्वम्). ❀ Cs: एकवस्त्रं अन्तरं मध्यं यथा भवति तथा योऽश्नाति, एकाहान्तरिताशित्वमित्यर्थः। ❀ — [d]) K1. 2. 4. 7 D4. 9 एकमेकांत(K7 D4. 9 °त्र)भोजनं (K1. 2. 4 °नः); D5. 7 तथैकांतरभो°; D9 (by corr.) एकमेकसभो°; T G1-3. 6 M1. 5-7 एकमेकाहभो°.

15 [a]) Da4 -काले; D5. 7 -कालं; G3 -कालाश्च (for -कालश्च). K6 B9 चतुर्थाष्टककालश्च. — [b]) D5. 7 -काल-कम्; G1 -कालक (for -कालिक). — [c]) D5. 7 -भोजनं. — [d]) K7 D4. 9 तथा सप्ताहभोजनः (K7 °नाः); D5. 7 तथा चाष्टाह(D7 °ष्टम)भोजनः.

16 [a]) D5. 7 G1 सप्तरात्रं. ❀ Cn: दशाहारो, दशा-हाहारः । एको हाकारो लुप्तः । दशाहेन आहारो यस्येत्यर्थः । ❀ — [b]) K6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 द्वादशाह्निकभोजनः; D5. 7 °ह्निक एव च. — After 16[ab], K1 reads 17[c]. K2. 4 G2 om. (hapl.) 16[cd]. D5. 7 om. (hapl.) 16[c]-17[b]. T1 G6 om. 16[c]-24[d]. — [d]) D2 फलहारस्; T2 G1 M1. 5-7 जला° (for फला°).

17 D5. 7 om. 17[ab]; T1 G6 om. 17 (for both, cf. v. l. 16). — [a]) G1 वात- (for वायु-). K7 D4. 9 -भक्षश्च; B9 Da3 a4 -पिण्याकी (for -पिण्याक-). — [b]) K2 -गोमयादश (sic); K7 °योदनम्; T1 °यान्नाद; G1 °यादय; G2 °यादान; G3 °याहार (for °यादन). K6 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 दधिगोमय(K6 °पम)भोजनः; V1 दधिगोमयाद एव च (hypermetric); M1. 5-7 गोमयं दारुपेषणं. — D2 om. (hapl.) 17[cd]. K1 reads 17[c] after 16[ab]. — [c]) M1 -भोजनं (for °नश्च). — [d]) K1. 2. 4 शाकपुष्पाश(K2 °क); K6 शाकं पुष्पाद; B8. 9 Da3. a4 D5. 7 G1 काशपुष्पाद (for शाक°).

18 T1 G6 om. 18 (cf. v. l. 16). G1 cm. (hapl.) 18-20. V1 reads 18 on marg. — [a]) K1. 2. 4 B9 D4. 9 -शेवाल-. K2 -भोजनाश्च; M1 -भोजनं. — [b]) K7 Da4 Ds1 वर्तयेत् (for °यन्). ❀ Cn. p: आचामेन, भक्तमण्डेन (Amara: 2. 9. 49) । ❀ — [c]) K2. 4. 6 Da4 शीलपर्णैश्च; T2 G2. 3 M7 जीर्ण° (for शीर्ण°). — [d]) K6 प्रकीर्णं; M1. 5-7 प्रशीर्ण- (for प्रकीर्ण-). D5. 7 -भोजनैः.

C. 12. 11282
B. 12. 304(3) 20
K. 12. 309. 20

विविधानि च कृच्छ्राणि सेवते सुखकाङ्क्षया ।
चान्द्रायणानि विधिवल्लिङ्गानि विविधानि च ॥ १९
चातुराश्रम्यपन्थानमाश्रयत्याश्रमानपि ।
उपासीनश्च पाषण्डान्गुहाः शैलांस्तथैव च ॥ २०
विविक्ताश्च शिलाछायास्तथा प्रस्रवणानि च ।
विविधानि च जप्यानि विविधानि व्रतानि च ॥ २१
नियमान्सुविचित्रांश्च विविधानि तपांसि च ।
यज्ञांश्च विविधाकारान्विधींश्च विविधांस्तथा ॥ २२
वणिक्पथं द्विजक्षत्रं वैश्यशूद्रं तथैव च ।
दानं च विविधाकारं दीनान्धकृपणेष्वपि ॥ २३
अभिमन्यत्यसंबोधात्तथैव त्रिविधान्गुणान् ।
सत्त्वं रजस्तमश्चैव धर्मार्थौ काम एव च ।
प्रकृत्यात्मानमेवात्मा एवं प्रविभजत्युत ॥ २४
स्वधाकारवषट्कारौ स्वाहाकारनमस्क्रियाः ।

---

19 T1 G6 om. 19 (cf. v. l. 16). G1 om. 19 (cf. v. l. 18). — a) D4 corrupt. D5. 7 विचित्राणि (for च कृच्छ्राणि). — b) Ds2 D8 सेवंते. K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 T1 सिद्धि(T2 फल)कांक्षया (for सुख°). — c) K2 चंद्रायणानि. — d) ❀ Cs: लिङ्गानि, आश्रमलिङ्गानि कषायधारणादीनि । ❀

20 T1 G6 om. 20 (cf. v. l. 16). G1 om. 20 (cf. v. l. 18). — a) K2. 4 G3 चतुराश्रम(K2 °स्य)पंथानम्. — b) D5. 7 आश्रयेत (for °यति). K1. 6. 7 D4. 9 G2 आश्रयानपि (K1 °णि च; K6 °ण्यपि); K2. 4 °मांस्तथा; Da3. a4 °मादपि; Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 अपथानमपि; T2 G3 आश्रमाणि च (for °नपि). — c) D5. 7 उपासतश् (for °सीनश्). K1. 2 पाषांडान्; T2 G2. 8 पाषाणान् (for पाषण्डान्). K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 8 उपाश्रमान्प्यपरान्; Ds1 युपपातक * परान् (sic). ❀ Cn (reading उपाश्रमान्): पाशुपतपाञ्चरात्राद्युक्तदीक्षायोगान् । ❀ — d) K7 D4. 9 गुहाशीलांस्; D5. 7 G3 M7 गुहाशैलास् (for गुहाः शैलांस्). K2 शैलस्; K4 शैलास् (for शैलांस्). K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 पाषंडान्विविधान(K6 °न्य)पि.

21 T1 G6 om. 21 (cf. v. l. 16). — a) K7 D9 शिलाश्छायास्; G1 °स्थायास् (for °छायास्). — b) K4. 6. 7 V1 B8 D2. 4. 5. 8 प्रश्रवणानि (for प्रस्र°). — After 21^{ab}, K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 ins.:

755* पुलिनानि विविक्तानि विविक्तानि वनानि च ।
देवस्थानानि पुण्यानि विविक्तानि सरांसि च ।
विविक्ताश्चापि शैलानां गुहा गृहनिभोपमाः ।

[Ds2 om. lines 1–2. — (L. 1) D5. 7 विचित्राणि (for the first विविक्तानि). B8 om. (hapl.) the second विविक्तानि. — (L. 3) B8 (marg.) विविधाश्चैव (for °क्ताश्चापि). K6 Da4 गृहा (for गुहा). ❀ Cn: गृहेषु ये निभाः, नितरां भान्ति ते, दिव्यगृहोपमा इत्यर्थः । ❀]

— V1 reads 21^{cd} on marg. — c) Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 M1. 5. 6 विविक्तानि (for °धानि). — d) K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 G2 व्रतानि विविधानि (by transp.).

22 T1 G6 om. 22 (cf. v. l. 16). — a) K6 V1 B6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 विविधांश्चापि; K1 D4. 5. 7. 9 च विचित्रांश्च; Bo विषयांश्चापि; B8 (marg.) विविधांश्चैव (for सुविचित्रांश्च). — b) V1 तपांसि विविधान्यपि. — c) T2 यज्ञांश्च विविधान्कृत्स्नांश्; G1 यज्ञाश्च विविधाकाराश्. — d) K1 Ds1 विधीश्च; T2 G1. 3 चिकीर्षन् (for विधींश्च). Da4 D4 M7 विविधास्. B6 (marg. as in text) अपि (for तथा). V1 B8 विविधाश्च विधींस्तथा.

23 T1 G6 om. 23 (cf. v. l. 16). — a) K6. 7 Bo. 7–9 M1. 5. 6 द्विजक्षेत्रं; Da3 Dn1. n4 D5. 7 द्विजं क्षत्रं; T2 G2 द्विजक्षत्र- (for °क्षत्रं). — b) K7 D4. 9 वैश्यशूद्रौ; Dn1. n4 G2 °शूद्रांस्; Ds D2. 3. 8 °शूद्रास्; D5. 7 T2 G1. 3 M5 वैश्यं शूद्रं. — c) K2 Da4 G1 विविधाकारां (G1 °रान्). — d) K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 -कृपणादिषु; T2 G2 °णेषु च (for °णेष्वपि).

24 T1 G6 om. 24^{abcd} (cf. v. l. 16). — a) K1. 7 अभिमन्यस्य(K7 °त)संबोधात्; Da4 °त संरोधात्. — b) Bo तत्र (for तथा). D7 त्रिगुणान् (for त्रिविधान्). — d) K7 D4. 9 M5 काममेव (for काम एव). — T G1. 3. 6 read 24^{ef} after 26. — e) K1. 2. 4 प्रकृत्यात्मैव चात्मानं; G2 °त्मान एवात्मा. — f) D5. 7 G2 प्रविभजंत्युत.

25 a) K1. 2 V1 स्वाहाकार- (for स्वधा°). K1. 2 -वषट्कार-; D4 °कारः; T G1. 3. 6 °कारान् (for °कारौ). — b) K1. 2 स्वधाकार-; T G1. 3. 6 स्वाहाकारान् (for °कार-). K6. 7 V1 Bo Dn4 Ds2 D2. 3. 5. 8 G3 -नमस्क्रिया; B6. 7. 9 Da3. a4 °स्क्रिये; D7 °स्कृतान्; T1 G1. 6 °स्क्रियां

याजनाध्यापनं दानं तथैवाहुः प्रतिग्रहम् ।
यजनाध्ययने चैव यच्चान्यदपि किंचन ॥ २५

जन्ममृत्युविवादे च तथा विशसनेऽपि च ।
शुभाशुभमयं सर्वमेतदाहुः क्रियापथम् ॥ २६

प्रकृतिः कुरुते देवी महाप्रलयमेव च ।
दिवसान्ते गुणानेतानभ्येत्यैकोवतिष्ठति ॥ २७

रश्मिजालमिवादित्यस्तत्कालेन नियच्छति ।
एवमेषोऽसकृत्सर्वं क्रीडार्थमभिमन्यते ॥ २८

आत्मरूपगुणानेतान्विविधान्हृदयप्रियान् ।
एवमेव विकुर्वाणः सर्गप्रलयकर्मणी ॥ २९

क्रियाक्रियापथे रक्तस्त्रिगुणस्त्रिगुणातिगः ।
क्रियाक्रियापथोपेतस्तथा तदिति मन्यते ॥ ३०

C. 12. 1129
B. 12. 304[3
K. 12. 309.

(for °स्क्रियाः). — c) D4 om. from याजना up to मृत्यु (in 26^{a}). K1.2.4 G2 M7 या(K2 य)जनाध्यापने; K6 B6.7 Da3.a4 य(K6 या)जनाध्ययने; V1 T G3.6 यजनाध्ययनं; D5.7 G1 यजनाध्यापनं. — d) T2 G6 [अ]हं-; G1 हि (for [आ]हुः). Da4 प्रदक्षिणं (for प्रतिग्रहम्). — M1.5–7 read 25^{ef} for the first time after 13. — e) K1 6 Da3 Ds2 D5.7 याजनाध्ययने; V1 B6.7 Dn1 T G1.3.6 M1.5–7 (last four first time) या(Dn1 G1 य)जनाध्यापने. —25^{f}–26^{b} is damaged in B7. — f) K1 2 तथा (for यच्च). K6 किंच नः. G1 यच्चादपि कथंचन (sic); M1.5–7 (all first time) यच्चान्यदुपजीवति.

26 D4 om. up to मृत्यु (cf. v. l 25). 26^{ab} is damaged in B7. T G1.3.6 transp. 26^{ab} and 26^{cd}. — a) B6.8 (marg.) Da3.a4 -विवादौ; D5.7 G2 M1.5–7 -विवाहे (for -विवादे). — b) ❀ Cn: विशसने, संग्रामे । ❀ — c) G1 शुभाशुभमिदं; M1.5–7 °मतं (for °मयं). K1 सर्वे (for सर्वम्). — d) K1.2 एतम् (for एतद्). T G1.3.6 क्रियाफलं (for °पथम्). – After 26, T G1.3.6 read 24^{ef}.

27 a) T G1–3.6 प्रकृतौ (G2 °तिं). K4 corrupt; D5.7.9 दैवी; T1 G6 देहे; T2 G3 देहो; G1 देवो (for देवी). — b) K6.7 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds1 D2.3.8 सर्वं; Ds2 D5.7 भयं; T G1.3.6 महत् (for महा-). D4.9 -प्रलय (for -प्रलयम्). — d) K1 corrupt; K2 अद्येत्यैकेच तिष्ठति; K6 B9 D5.7 अभ्येत्यैकोचतिष्ठते; K7 °त्येकैवतिष्ठते; Ds2 °त्यैको न तिष्ठते; D4.9 अभ्यत्यैके(D9 °भ्येत्यैकै)वतिष्ठति; T G1.3.6 M7 आवृत्यैको(G3.6 °त्यैको-; M7 °त्यैका)वतिष्ठते (M7 °ति); G2 अभ्येत्येकावतिष्ठते; M1.5.6 °त्यैकावतिष्ठति.

28 B7 om. (? hapl.) 28^{ab}. — b) K6 त*त्काले; V1 Bo.6.8.9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 G2 M1.5–7 वत्तत्काले (for तत्कालेन). — Da3 om. 28^{cd}. — c) K6 G2 एषा; T1 G1.3.6 M1.5–7 एव (for एषो). K4 B8 Dn1.n4 Ds D2.3.8 पूर्वं; K7 D4.5.7.9 कृत्स्नं; G1 सर्वान् (for सर्वं). — d) T2 G2 M1.5–7 क्रियार्थम् (for क्रीडार्थम्). K7 D4.9 अभिगम्यते; Dn1 इति मन्यते (for अभिम°).

29 a) K6 T2 M7 आत्मा रूप-; Da3 दिवसांते (for आत्मरूप-). — c) G3 एष (for एवम्). K1.2 एते; K4.6 V1 B6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 एतां; K7 Bo D4.9 T G1.6 एषो; D5.7 एतैर् (for एव). K1.2.4 Ds1 विकुर्वाणाः; V1 B3.8 °र्वाणां; B3 (marg) °र्वाणान्. — d) B9 सर्गः (for सर्ग-). K4 -कर्पणे; K6 V1 Bo.6–9 Dn1 D8 (before corr) -धर्मिणीं; Dn4 Ds D2.3 (by corr.).8 -धर्मिणां (Dn4 °णी; D8 °णः); Da3.a4 D5.7 -कर्मणा; T G1.3.6 M5–7 °णि (for °णी).

30 G2 reads 30^{ab} twice. — a) K6 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 क्रियां क्रिया- (for क्रियाक्रिया-). G2 (first time) -फले; G2 (second time) -पथो (for -पथे). K2.4 सक्तस्; K6 B3.7 Da3.a4 रक्तां; B3 (marg.) रक्तं; Dn4 कर्म; G2 (second time) [उ]पेतस्; M5 युक्तस् (for रक्तस्). — b) K2 Ds1 D2 G2 (first time) त्रिगुणास्; K6 V1 B7.8 Da3.a4 Ds2 D8 °णांस्; Dn1 °णां (for °णस्). K6 V1 Bo.6–9 Da3 Dn1.n4 Ds D2.3.5.7.8 त्रिगुणाधिपः (B9 °प); Da4 °धिकाः; T1 G1.3.6 °धिकः; T2 °गतिः (for °तिगः). — c) K4.6 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 क्रियां (for the first क्रिया-). K1.2.4 -पथोपेतं; K6 -पंथोपेतस् (for -पथोपेतस्). — d) K2 [अ]मन्यते. T G3.6 तदा तमभिमन्यते; G1.2 M7 तदा (M7 °था) तदभि°. — After 30, K1.2.4.6.7 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2–5.7–9 editions ins.:

756* प्रकृत्या सर्वमेवेदं जगदन्धीकृतं विभो ।
रजसा तमसा चैव व्याप्तं सर्वमनेकधा ।

[(L. 1) K1.2.4 [ए]तज् (for [इ]दं). K1 अन्वीकृतं; D8 वंची° (for अन्धी°). K6 D5.7 प्रभो; B7 विभोः (for विभो). — (L. 2) K6 प्राप्तं (for व्याप्तं). K2 अनेकदा (for °कधा).]

C. 12. 11297
B. 12. 304(3). 36
K. 12. 309. 36

एवं द्वंद्वान्यथैतानि वर्तन्ते मम नित्यशः ।
ममैवैतानि जायन्ते बाधन्ते तानि मामिति ॥ ३१
निस्तर्तव्यान्यथैतानि सर्वाणीति नराधिप ।
मन्यतेऽयं ह्यबुद्धित्वात्तथैव सुकृतान्यपि ॥ ३२
भोक्तव्यानि मयैतानि देवलोकगतेन वै ।
इहैव चैनं भोक्ष्यामि शुभाशुभफलोदयम् ॥ ३३
सुखमेव च कर्तव्यं सकृत्कृत्वा सुखं मम ।
यावदन्तं च मे सौख्यं जात्यां जात्यां भविष्यति ॥ ३४
भविष्यति च मे दुःखं कृतेनेहाप्यनन्तकम् ।
महद्दुःखं हि मानुष्यं निरये चापि मज्जनम् ॥ ३५
निरयाच्चापि मानुष्यं कालेनैष्याम्यहं पुनः ।
मनुष्यत्वाच्च देवत्वं देवत्वात्पौरुषं पुनः ।
मनुष्यत्वाच्च निरयं पर्यायेणोपगच्छति ॥ ३६
य एवं वेत्ति वै नित्यं निरात्मात्मगुणैर्वृतः ।

---

31 ^{a}) T_1 $G_{1-3.6}$ $M_{1.5-7}$ मम; T_2 मह (for एवं). K_6 $B_{6.7.8}$ (marg.) $_9$ Da_1 $D_{5.7}$ अतीतानि (for अथै°). — G_1 om. (hapl.) 31^b–32^a. — ^{b}) T_1 $G_{3.6}$ वर्तते. T $G_{3.6}$ $M_{1.5.6}$ मयि (for मम). K_6 B_6 $D_{5.7}$ G_2 समं (G_2 मम) वर्तंति नित्यशः; V_1 $B_{0.7-9}$ Da_3 a_4 Dn_1. n_4 D_8 $D_{2.3.8}$ समा(V_1 B_9 °म)वर्तंति नि°. — T $G_{3.6}$ om. 31^{cd}. — ^{c}) K_1 समेवैतानि; $K_{2.6}$ B_8 ममैव तानि; K_7 समैवैतानि; D_4 मम वै तानि; $D_{5.7}$ ममैतानि च; D_9 मम चैतानि (for ममैवैतानि). V_1 om. from यन्ते up to सेवनात् (in 12. 293. 11^d). K_6 जायंत; K_7 D_4 जायते (for जायन्ते). — ^{d}) $K_{1.7}$ B_9 Dn_1. n_4 D_8 $D_{2.3.8.9}$ धावंते; B_7 वायंते (sic); Da_3 lacuna; G_2 बाधान्ये (sic) (for बाधन्ते). $K_{1.2.4.7}$ अपि (for इति). K_6 $D_{4.9}$ धावंत्येतानि मामपि (K_6 °मिति).

32 V_1 om. 32; G_1 om. 32^a (for both, cf. v. l. 31). — ^{a}) K_1 निस्तीर्तव्यानि; $Da_{3.4}$ निव°; G_3 निवर्तवानि (for निस्तर्तव्यानि). T_2 [अ]धीतानि (for [अ]थै°). $K_{2.4}$ विस्तीर्णवान्यथैतानि. — ^{b}) G_3 सर्वाणि च (for °णीति). — ^{c}) K_6 Ds_1 मन्यंते; B_6 (marg.) D_7 T $G_{1-3.6}$ $M_{1.5-7}$ मन्यति. Instead of ह्यबुद्धित्वात्तथैव सु, Dn_4 reads 34^a, repeating the same in its proper place. K_7 $B_{6.7}$ $Da_{3.4}$ Dn_1 Ds_2 $D_{2-5.8.9}$ $M_{1.5-7}$ ह्य(K_7 $D_{4.5.9}$ अ)बुद्धत्वात्.

33 V_1 om. 33 (cf. v. l. 31). — ^{a}) Dn_4 **व्यानि; D_7 गोप्तव्यानि (for भोक्त°). K_6 तथैतानि (for मयै°). — ^{c}) D_7 G_3 चैव; G_2 चैतद्; M_5 चैवं (for चैनं). — ^{d}) D_6 -फलोदये.

34 V_1 om. 34 (cf. v. l. 31). For the first occurrence of 34^a in Dn_4, cf. v. l. 32. — ^{a}) D_7 T $G_{1.3.6}$ $M_{1.5-7}$ पुण्यम् (for सुखम्). Ds_1 D_2 एवं (for एव). K_6 $B_{0.6.7.9}$ $Da_{3.4}$ Dn_1. n_4 (both times) D_8 $D_{3.8}$ G_2 तु (for च). — ^{b}) B_8 (orig.) महत्कृत्वा; B_8 (marg.) सुकृ°; D_7 यत्कृत्वा च; T $G_{1.3.6}$ तत्कृत्वा सु-; $M_{1.5-7}$ तत्कृत्वा च (for सकृत्कृत्वा). D_5 समं (for मम). G_2 नाकृत्वा सुखमेधते. — After 34^{ab}, K_7 $D_{4.9}$ ins :

757* सुखार्थी च त्यजेद्दुःखं सुखदुःखविपर्ययम् ।
[K_7 त्यज्यते (for च त्यजेद्).]

— ^{c}) D_9 यच्चेद् (for यावद्-). K_4 -अंते च; K_7 $D_{4.9}$ -अंतस्य; Ds_1 -दत्तं च; T_1 $G_{1.3.6}$ दानस्य; T_2 आर्तस्य (for -अन्तं च). $K_{1.2.4}$ वै (for मे). — ^{d}) K_2 जात्या जात्यं; Da_4 जात्यां **; T_1 $G_{1.6}$ जात्यां (G_1 °त्या) मम (for जात्यां जात्यां).

35 V_1 om. 35 (cf. v. l. 31). — ^{a}) K_7 $B_{0.6.8}$ (marg.) $Da_{3.4}$ D_5 न (for च). D_5 दुःखे (for दुःखं). — ^{b}) $K_{1.2.4}$ G_1 [अ]नंतरं (for [अ]नन्तकम्). D_5 कृते मे वाप्यनंतकं. — ^{c}) K_6 $B_{0.6.7}$ $Da_{3.4}$ Ds_2 D_5 सुखदुःखे (Ds_2 °खं); B_8 (marg.) सुखे दुःखे; G_1 $M_{1.5-7}$ मम दुःखं (for महद्दुःखं). B_8 (marg. as in text) $G_{2.3}$ च (for हि). G_2 मनुष्यं; $M_{1.5-7}$ मानुष्ये. — K_1 om. 35^d–36^c. Ds_2 om. (hapl.) 35^d–36^a.

36 V_1 om. 36 (cf. v. l. 31). K_1 om. 36^{abc}; Ds_2 om. 36^a (for both, cf. v. l. 35). — ^{a}) $K_{2.4}$ निरयश्च (for °याच्). — ^{b}) $K_{2.4}$ कालेनेहामि (sic); B_7 $D_{3.7}$ T $G_{2.6}$ काले नेष्यामि; G_1 कालयेष्यामि (sic); G_3 काले नेच्छामि (for कालेनैष्यामि). — ^{c}) K_2 D_7 T $G_{1.3}$ मानुष्य(G_1 °ष)त्वाच्. — K_7 $D_{4.9}$ om. 36^{cd}. — ^{d}) K_1 M_7 देवतात् (for °त्वात्). D_8 मानुषं (for पौरुषं). — ^{e}) $K_{1.2.4}$ G_3 मानुष्यत्वाच् (K_1 °श्च); $D_{6.7}$ T $G_{1.6}$ मानुषत्वाच्. — ^{f}) K_2 परयेन (sic); K_6 पर्यायेन; Da_4 पर्ययेण (for पर्या°). K_7 $D_{4.9}$ [ए]वं गच्छति; D_5 [अ]भिग° (for [उ]पग°). — After 36, K_7 $D_{4.9}$ ins. :

758* एवं पर्यायशो दुःखं पुनरेष्याम्यहं सुखम् ।

37 V_1 om. 37 (cf. v. l. 31). — ^{a}) $K_{1.4}$ T_1

तेन देवमनुष्येषु निरये चोपपद्यते ॥ ३७
ममत्वेनावृतो नित्यं तत्रैव परिवर्तते ।
सर्गकोटिसहस्राणि मरणान्तासु मूर्तिषु ॥ ३८
य एवं कुरुते कर्म शुभाशुभफलात्मकम् ।
स एव फलमश्नाति त्रिषु लोकेषु मूर्तिमान् ॥ ३९
प्रकृतिः कुरुते कर्म शुभाशुभफलात्मकम् ।
प्रकृतिश्च तदश्नाति त्रिषु लोकेषु कामगा ॥ ४०
तिर्यग्योनौ मनुष्यत्वे देवलोके तथैव च ।
त्रीणि स्थानानि चैतानि जानीयात्प्राकृतानि ह ॥ ४१
अलिङ्गां प्रकृतिं त्वाहुर्लिङ्गैरनुमिमीमहे ।
तथैव पौरुषं लिङ्गमनुमानाद्धि पश्यति ॥ ४२
स लिङ्गान्तरमासाद्य प्राकृतं लिङ्गमव्रणम् ।
व्रणद्वाराण्यधिष्ठाय कर्माण्यात्मनि मन्यते ॥ ४३
श्रोत्रादीनि तु सर्वाणि पञ्च कर्मेन्द्रियाणि च ।
वागादीनि प्रवर्तन्ते गुणेष्वेव गुणैः सह ।
अहमेतानि वै कुर्वन्ममैतानीन्द्रियाणि च ॥ ४४

C. 12. 11312
B. 12. 304(3). 50
K. 12. 309. 50

G1.6 यद्देवं; K2 ये देवं; K7 य एनं; D7 यदैव; T2 G3 यद्देव (for य एवं). K6 B0.6–9 Da3.4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 G2 नित्यं वै (by transp.). —b) G1 नरात्मा (for निरात्मा). G2 न गुणैर्; Ca (gloss: रजःप्रभृत्यात्मोपघायकैः) Cn (gloss: चेतनत्वसत्यत्वसुखत्वैः) [आ]त्मगुणैर् (as in text). D7 T1 G6 M7 वृतं (for वृतः). ❀ Cn: निरात्मा, निःस्वरूपश्चिदाभासविशिष्टो देहेन्द्रियादिसंघातः ॥ Cs: निर्गतः आत्मा नियामको यस्य स निरात्मा । ❀ —c) D5 न च (for तेन). —d) K7 D2.4.9 निरयं (for निरये). K7 D4.9 न; Ds1 वा (for च).

38 V1 om. 38 (cf. v. l. 31). —a) K1 Da3.4 ममत्वं न (for °त्वेन). —b) D5 तत्रैव प्रतिपद्यते. —c) K1.2.4.7 D4.9 सर्गकोटी°. K6 om. टिसहस्राणि. —d) K1 मरणार्तासु; K6 रमणांतासु (for मरणान्तासु). T G1.3.6 M1.5–7 योनिषु (for मूर्तिषु).

39 V1 om. 39 (cf. v. l. 31). —a) K1.2 एव (for एवं). —b) D5 -फलात्मिकं. — D7 om (hapl.) 39c–40b. —c) B7 Dn1.n4 Ds D2.3.8 T1 M1.6.7 एवं (for एव). K7 आश्रित्य; Da3.4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.8 आप्नोति (for अश्नाति). —d) G3 om. (hapl.) लोकेषु. D5 om. (hapl.) from मूर्ति up to लोकेषु in (40d).

40 V1 om. 40 (cf. v. l. 31). D5 om. up to मूर्ति; D7 om. 40ab (for both, cf. v. l. 39). K1 T2 om (hapl.) 40ab. —a) K2.4 प्रकृतेः (for प्रकृतिः). Da4 पुरुषे; D8 क्रियते (for कुरुते). G1 धर्मं (for कर्म). —b) K2.4 -फलोदयं (for -फलात्मकम्). —c) K7 स प्रकृतिश्च (hypermetric). G1 तदाश्नाति; M1.5–7 तथा° (for तद°). —d) K1 मूर्तिमान्; D2.7.8 G3 कामगं (D7 °गः); G1 कामगां (for कामगा).

41 41ab = 12. 293. 2cd. V1 om. 41 (cf. v. l. 31). —a) K6 B0.6.7 Da3.4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.8 G2 M1.5–7 -योनि-; K7 D4 -योनिर्; D9 -योनिं (for -योनौ). K4 Da3 Dn4 D2.8 G2 -मनुष्यत्वं; Da4 -मनुष्येषु (for मनुष्यत्वे). —c) G6 वा (for च). —d) K1 प्रकृतानि; K2 प्रकृत्यानि (for प्राकृतानि). K1.2 B3 हि; B9 D7 T2 G3.6 च; D5 तु (for ह).

42 V1 om. 42 (cf. v. l. 31). G1 om 42a–43b. —a) G2 आलिंगं (for अलिङ्गां). K1.2.4 B3 (marg. as in text) Ds1 प्राहुर्; Da4 T G2.3.6 M1.5–7 चाहुर् (for त्वाहुर्). D5.7 अलिंगात्प्रकृतित्वात्तु. ❀ Cn: अलिङ्गां, नित्यानुमेयां, न तु वह्निवत्कदाचित्प्रत्यक्षाम् ॥ Cp: अलिङ्गां, व्यक्तधर्मरहिताम् ॥ Cs: प्रत्यक्षेण नोपलभामहे अत आह अलिङ्गामिति ॥ Cv: अलिङ्गां, अतीन्द्रियत्वात् दृश्यचिह्नरहिताम् । ❀ —b) B9 अनुमिमीयते (for °महे). K7 D4.5.9 लिंगैरेवानुमीयते. — Da3 om. from 42c up to the end of this adhy. —c) K6 पुरुषं (for पौरुषं). ❀ Cv: पौरुषं, जीवसंबन्धि, अन्वातन्त्र्याख्यं लिङ्गम् । ❀ —d) K6 B0.6.7.9 Da4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 G2 M1.5–7 मन्यते; D5 लक्ष्यते; D7 T G3.6 गम्यते (for पश्यति).

43 V1 om. 43 (cf. v. l. 31). Da3 om. 43; G1 om. 43ab (for both, cf. v. l. 42). —a) ❀ Cn: लिङ्गान्तरं, पुर्यष्टकम् । ❀ —b) K2 G6 प्रकृतं; G2 प्रकृतिं (for प्राकृतं). K7 D4.9 M1.5–7 अव्रणः. —c) K2 Ds T1 G3.6 प्राणद्वाराणि (for व्रण°). K1 G1 व्रणद्वाराण्यधिष्ठाय. —d) K1.2.4.6 B0.6–9 Da4 Dn1.n4 Ds D2.5.8 G2 कर्मणात्मनि (for कर्माण्या°). D7 T G1.3.6 M1.5–7 पश्यति (for मन्यते).

44 V1 Da3 om. 44 (cf. v. l. 31, 42). —a) K1.2.7 D4.5.9 च (for तु). —b) K6 B0.6–9 Dn1.n4 Ds D2.3.8 G2 [अ]थ (for च). — D5 om. (hapl.) 44def. —d) Da4 गुणेषु (for गुणेषु). K1.2 M1.5–7

C. 12. 11313
B. 12. 304(3). 50
K. 12. 309. 50

निरिन्द्रियोऽभिमन्येत व्रणवानसि निर्व्रणः ।
अलिङ्गो लिङ्गमात्मानमकालः कालमात्मनः ॥ ४५
असत्त्वं सत्त्वमात्मानमतत्त्वं तत्त्वमात्मनः ।
अमृत्युर्मृत्युमात्मानमचरश्चरमात्मनः ॥ ४६
अक्षेत्रः क्षेत्रमात्मानमसर्गः सर्गमात्मनः ।
अतपास्तप आत्मानमगतिर्गतिमात्मनः ॥ ४७
अभवो भवमात्मानमभयो भयमात्मनः ।
अक्षरः क्षरमात्मानमबुद्धिस्त्वभिमन्यते ॥ ४८

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि द्विनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९२ ॥

[अ]थ; K6 Bo 6-9 Da4 Dn4 D2. 8. 8 [इ]इ; Dn1 [इ]व (for [ए]व). — c) K2. 4 अप्रमेतानि (sic) (for अह°). K7 D4. 9 कुर्वे; Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 सर्वं; M1. 7 कर्म; M5. 6 कुर्मि (for कुर्वन्). — f) K4 समेतानि; Dn1. n4 Ds2 D2. 3 8 मय्ये°; Ds1 मयैतान् (for ममैतानि). K6. 7 B6. 8 (marg. as in text) Dn1. n4 Ds D2-4. 3. 9 T2 ह; B7 [अ]पि; M1. 5-7 तु (for च).

45 V1 Da3 om. 45 (cf. v. l. 31, 42). — a) K4 निरिंद्रियो. K6 [ऽ]सि मन्येत; K7 Bo. 6-9 Da4 Dn1. n4 Ds D2-5. 8. 9 हि मन्येत (for ऽभिम°). — b) Ds1 ब्रह्मणवान् (hypermetric); G2 प्राणवान् (for व्रण°). K1 निव्रणः; Ds2 नव्रणः; G2 निर्घृणः (for निर्व्रणः). — c) ❀ Cn: अलिङ्गः, लिङ्गादन्यः । ❀ — G2 om. (hapl.) 45^{d}–48^{c}. — d) T1 अकालं (for अकालः). K7 B8 (marg. as in text) D4. 9 अगतिर्गतिमात्मनः; D5 अबुद्धिर्मोभिमन्यते.

46 V1 Da3 G2 om. 46 (cf. v. l. 31, 42, 45). K1 G1 om. (hapl.) 46^{a}–48^{b}. — a) B7-9 Da4 T1 (by corr.). 2 G3. 6 M7 असत्त्वः; T1 (before corr.) अतत्त्वस् (for असत्त्वं). T1 (before corr.) तत्त्वम् (for सत्त्वम्). K2 असत्त्वासत्त्वमात्मानम्; D5 अतत्त्वास्तत्त्व°; D7 अभवो भव आत्मानम्. — Ds1 reads 46^{b}–47^{c} twice. — b) K6 B6. 9 Da4 T G3. 6 अतत्त्वस्; M1. 5-7 °थ्यस् (for अतत्त्वं). M7 तथ्यम् (for तत्त्वम्). K2 असर्गः सर्गमात्मनः; K7 B8 D4. 7. 9 अभयोभय°; D5 अमृत्यु ** मात्मनः. — K2. 4 D5 om. (hapl.) 46^{cd}–47^{b}. B6 om. (hapl.) 46^{cd}. — c) K6 मृत्युर् (for मृत्युम्). — d) Da4 आत्मानश्चरमात्मनः; D7 T G3. 6 M1. 5-7 Cs (gloss: तमः, ग्लानिम्) अतम (Cs °मा) स्तम आत्मनः.

47 For the repetition in Ds1, cf. v. l. 46. V1 Da3 G2 om. 47 (cf. v. l. 31, 42, 45). K1 G1 om. 47 (cf. v. l. 46). K2. 4 D5 om. 47^{ab} (cf. v. l. 46). — a) D4 अक्षत्रं; D9 अक्षेत्रं (for अक्षेत्रः). — b) D9 असर्गं (for असर्गः). — c) K7 D4. 7. 9 अतपस् (for °पास्). K7 Bo तपम् (for तप). D5 अतत्त्वास्तत्त्वमात्मानम्. — d) K2 अत्रयोत्रयमात्मनः; K7 D4. 9 अकालः काल°; D5 अतपास्तपमात्मनः; T2 अमतिर्मति°.

48 V1 Da3 om. 48 (cf. v. l. 31, 42). K1 G1 om. 48^{ab} (cf. v. l. 46). G2 om. 48^{abc} (cf. v. l. 45). K2. 4. 7 D7. 9 om. (hapl.) 48^{ab}. — a) K6 अभावा; D4 T1 G6 अभावो (for अभवो). T1 G6 भावम् (for भवम्). Da4 आत्मानः (for °नम्). D5 अकालः कालमात्मानम्. — b) B8 (marg. as in text) D4 अतत्त्वस्तत्त्वमात्मनः. — After 48^{ab}, D7 T G1. 3. 6 M1. 5. 7 Kumbh. ed. (G1, after 45^{cd}) ins.:

759* अकर्ता कर्तृ चात्मानमबीजो बीजमात्मनः ।

[D7 कर्तृतात्मानम्; M1. 5. 7 चैव कर्तृत्वम् (for कर्तृ चात्मानम्). D7 बीज आत्मनः (for बीजमा°). T1 बीजो बीजमिवात्मनः (for the post. half).]

— c) B7 अक्षर· (for अक्षरः). Da4 आत्मानः. D5 अतत्त्वस्तत्त्वमात्मानम्; G1 अरक्षः रक्ष°. — d) K1. 2. 4 अभिमन्यते (for त्वभि°). D5 अक्षरं क्षरमात्मनः; D7 अबुद्धिं स्वभिमन्यते; M1. 5-7 अबुद्धास्त्विति म°.

Colophon om. in V1 Da3.; Ś1 D6 missing: K3. 5 B1-5 Da1. a2 Dn2. n3 D1 G4. 5 M2-4 absent. — *Subparvan*: K1. 2. 4. 6. 7 Bo. 6-9 Da4 Dn1. n4 Ds D2. 4. 5. 7 8 T G1-3. 6 M1. 5-7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name*: K1 D8 करालजनकसंवादः; K2. 4. 6 B6-9 Da4 Dn1. n4 Ds2 वसिष्ठकरालजनकसंवादः; K7 D4. 9 करालजनकवसिष्ठ (D4 om. वसिष्ठ) संवादे अनित्यतोपदेशः; Bo D2. 8 G3 वसिष्ठकरालसंवादः; Ds1 वसिष्ठकरालणां (sic); D5. 7 वसिष्ठकरालजनकसंवादे अनित्यतोपदेशः; T1 बुद्धिलक्षणं; G1. 6 करालजनकवसिष्ठसंवादे बुद्धिलक्षणं; M5. 6 वसिष्ठजनकसंवादे देहाभिगमनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B7 M1. 6. 7 126; B8 130; Dn1 129; Dn4 Ds2 G3 M5 128; Ds1 117; D8 124; T1 G1. 6 127; T2 140; G2 143. — *Śloka no.*: Da4 Dn1 D8 54; Dn4 56.

२९३

वसिष्ठ उवाच ।
एवमप्रतिबुद्धत्वादबुद्धजनसेवनात् ।
सर्गकोटिसहस्राणि पतनान्तानि गच्छति ॥ १
धाम्ना धामसहस्राणि मरणान्तानि गच्छति ।
तिर्यग्योनौ मनुष्यत्वे देवलोके तथैव च ॥ २
चन्द्रमा इव कोशानां पुनस्तत्र सहस्रशः ।
लीयतेऽप्रतिबुद्धत्वादेवमेष ह्यबुद्धिमान् ॥ ३
कलाः पञ्चदशा योनिस्तद्धाम इति पठ्यते ।
नित्यमेतद्विजानीहि सोमः षोडशमी कला ॥ ४
कलायां जायतेऽजस्रं पुनः पुनरबुद्धिमान् ।
धाम तस्योपयुञ्जन्ति भूय एव तु जायते ॥ ५
षोडशी तु कला सूक्ष्मा स सोम उपधार्यताम् ।

C. 12. 11322
B. 12. 303(4). 6
K. 12. 310. 6

293

☞ This adhy. is missing in Ś1 D6 (cf. v. l. 12. 274. 13; 283. 15).

1 V1 om. up to सेवनात् (in 11^d) (cf. v. l. 12. 292. 31). Ds1 om. the ref. K6.7 B7.9 D4 वशिष्ठ (for वसिष्ठ). — ^{a}) Da4 -बहुत्वाद्; G1 -बुद्धित्वाद् (for -बुद्धत्वाद्). — ^{b}) D7 अबुद्धिर्; G1 अबुद्धि- (for अबुद्ध-). — Da4 reads 1^{cd} twice. — ^{c}) K1.2.4.7 B3.9 D4.5.9 सर्गकोटी- (for °कोटि-). — ^{d}) T G1.3.6 मरणांतानि गच्छति.

2 V1 om. 2 (cf. v. l. 1). K7 D9 om. (hapl.) 2^{ab}. — ^{a}) K2 corrupt; K6 Bo.6.8.9 Da3.a4 Dn4 Ca.p (gloss: धामस्य इत्यर्थे) धाम्नां; Ds D7 T G1-3.6 M1.5-7 Cs धाम्नो; Cn (gloss: षोडशी कलेति श्रुतिप्रसिद्धया प्रकाशरूपया चित्कलया) धाम्ना (as in text). K6 धामः; T2 धाम्नः (for धाम-). ❀ Cs: धामशब्देन गुह्यस्थानीयं शरीरमुच्यते ॥ Cv: धाम्ना, एकैकदेहेन । धाम, धामत्वेन मन्यमानं कलापञ्चदशकम् । ❀ — ^{b}) ❀ Ca: मरणान्तानि, न मोक्षफलानि । ❀ — 2^{cd} = 12. 292. 41^{ab}. — ^{c}) K6.7 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3 G2 M1.5-7 तिर्यग्योनि- (for °योनौ).

3 V1 om. 3 (cf. v. l. 1). — ^{a}) K2 शोकानां; K6 Bo.6.8 कोषाणां; K7 D3.5.9 G3 कोशेषु; Dn1.n4 Ds D2.3.8 M5 Cv (also) भूतानां; Cv (gloss: दिने दिने जातानाम्) हुतानां (for कोशानां). — ^{b}) G1 पुरस् (for पुनस्). — ^{c}) K7 Bo Da3 Dn4 D3 नीयते (for लीयते). Da3 om. from ऽप्रतिबुद्धत्वाद् up to अबुद्धिमान् (in 3^d). ❀ Cv: अप्रतिबुद्धत्वात्, नश्वरपञ्चदशकला मदीया नेति बोधरहितत्वात् । ❀ — ^{d}) D1.9 एवमेव; D7 G3 एष एव (for एवमेष). D5 देवाद्देवाश्च बुद्धिमान्; G2 एवं मानुष्यबुद्धिमान् (sic).

4 V1 om. 4 (cf. v. l. 1). D4 om. (hapl.) 4^a–5^b. — ^{a}) K1.2.4 G1 काला:; Cs (gloss: कलाशब्दो महाभूतज्ञानकर्मेन्द्रियवचनपरः) कलाः (as in text). K1 यामा; K2.4 या वै (for योनिस्). K6.7 D5.9 कलाः पंचदशायामस्; Bo.8 Dn1.n4 Ds D2.3.8 कला पंचदशी (Ds1 °शां) योनिस्; B6.7.9 Da3.a4 योनिः पंचदश कलास्. ❀ Cp: पञ्चदश कला आयामे विस्तारे यस्य । ❀ — ^{b}) K1 शुद्धाम (for तद्धाम). K1 इति पश्य(*sup lin.* as in text)ते; K7 Ds D9 प्रतिपद्यते; Bo Da3 Dn1 n4 D2.3.8 प्रतिबुध्यते; B7 इति पच्यते; B9 परिपठ्यते; Da4 परिपम्यते (sic); D5 परिपच्यते; D7 T G1.3.6 M1.5-7 इति मन्यते (for इति पठ्यते). — ^{c}) T G1.6 एतं; G3 एवं (for एतद्). G2 विजातीभिः (for विजानीहि). — ^{d}) M1.6.7 सोमं (for सोमः). K1.2.4 कलां; G2 कलाः (for कला). K6 Bo.6-9 Da3 a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.8 सोमं वै षोडशीं कलां; D7 T G1.3.6 सोमं षोडशमीं (D7 °मं) कलां. ❀ Cp: षोडशी कला, मूलप्रकृतिरूपा । ❀

5 V1 om. 5 (cf. v. l. 1). D4 om. 5^{ab} (cf. v. l. 4). — ^{a}) B8 Ds1 D3.9 T G1-3.6 M1.5-7 कलया; B9 Ds2 कलाया (for कलायां). K1.2.4 तस्यां; T G2.3.6 जन्यः (for ऽजस्रं). — ^{b}) M1.5.6 अबुद्धिमान् (for अबुद्धि°). — ^{c}) B6 यस्य (for तस्य). K1.2.4.6 -युंजानो; K7 D4.9 -युंजीत; G1.6 Cp -भुंजंति (for -युञ्जन्ति). T1 तामसस्योपभुंजंति. ❀ Cp: धाम, कोषं स्थूलदेहं च, उपभुञ्जन्ति, जनयन्ति । ❀ — ^{d}) K1.2.4.6 एव न; Bo.7.8 Dn1.n4 Ds D2.3.8 Cn एवोप- (for एव तु). G2 दिवौकसः (for तु जायते). M1.7 पितृदेवगणाः पुनः. ❀ Cn: उपजायते, एकवचनमार्षम् । ❀

6 V1 om. 6 (cf. v. l. 1). — ^{a}) Da4 षोडशीं (for °शी). B8 D9 T1 [इ]ति (for तु). K7 D4.9 शूक्ष्मा; D7 शूक्ष्माः (for सूक्ष्मा). — ^{b}) Da4 सोमम्; D9 सौम्य (for सोम). Dn4 -धार्यते; Ds1 -धार्यंती

C. 12. 11322
B. 12. 305[4]. 6
K. 12. 310. 6

न तूपयुज्यते देवैर्देवानुपयुनक्ति सा ॥ ६
एवं तां क्षपयित्वा हि जायते नृपसत्तम ।
सा ह्यस्य प्रकृतिर्दृष्टा तत्क्षयान्मोक्ष उच्यते ॥ ७
तदेवं षोडशकलं देहमव्यक्तसंज्ञकम् ।
ममायमिति मन्वानस्तत्रैव परिवर्तते ॥ ८
पञ्चविंशस्तथैवात्मा तस्यैवा प्रतिबोधनात् ।
विमलस्य विशुद्धस्य शुद्धानिलनिषेवणात् ॥ ९

अशुद्ध एव शुद्धात्मा तादृग्भवति पार्थिव ।
अबुद्धसेवनाच्चापि बुद्धोऽप्यबुधतां व्रजेत् ॥ १०
तथैवाप्रतिबुद्धोऽपि ज्ञेयो नृपतिसत्तम ।
प्रकृतेस्त्रिगुणायास्तु सेवनात्प्राकृतो भवेत् ॥ ११

करालजनक उवाच ।

अक्षराक्षरयोरेष द्वयोः संबन्ध इष्यते ।
स्त्रीपुंसोर्वापि भगवन्संबन्धस्तद्वदुच्यते ॥ १२

(for -धार्यताम्). — ^{c}) K1 न भूप; K7 D4 ननूप- (for न तूप). D4 देवे; Cn. s (gloss: इन्द्रियैः) देवैर् (as in text). ❀ Cp: प्रकृतिपक्षे, देवैरिन्द्रियैः। ❀ — ^{d}) K1. 2 सः; Da4 या (for सा). ❀ Cv: भक्षित-कलारूपेण स्थितांस्तान्देवान् शुक्लपक्षे उपयुनक्ति। ❀

7 V1 om. 7 (cf. v. l. 1). — ^{a}) K1. 4 एवं सं-; B3 (marg. as in text) एवं तत्; D7 T1 G1. 3. 6 नैव तां (D7 तान्); T2 दैवतां (for एवं तां). K6 Da4 तु (for हि). K3 एवं संक्षेपयित्वा हि; K7 Dn1. n4 D2-4. 8. 9 एता(K7 D4. 9 °व)मक्षपयित्वा हि (K7 °त्वापि); Cnp (described as गौडपाठ) (as in text). — ^{b}) Dn4 जायंते (for जायते). B9 Ds2 नृपसत्तमः (for °त्तम). M1. 5-7 भूय एव न जायते. — ^{c}) Da4 त्वस्य; D7 G1. 6 तस्य (for ह्यस्य). K1 दृष्ट्वा; K6 B3. 9 Da3 Dn4 G6 दुष्टा; D9 दिष्टा (for दृष्टा). T1 समा हि यस्य प्रकृतिस्.

8 V1 om. 8 (cf. v. l. 1). — ^{a}) K6 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 M1. 6 तदेव; T2 तदेतं (for तदेवं). K2 B7 -कलां; T1 -कले (for -कलं). D5 तदेव वै षोडशकं; G6 तं देवं षोडशकले. — ^{b}) D5 देवम् (for देहम्). — ^{d}) D1 तत्रेव; D5 तथैव (for तत्रैव).

9 V1 om. 9 (cf. v. l. 1). — ^{a}) Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 महानात्मा (for तथैवात्मा). — ^{b}) K2. 4 B3 तथैव; D5 तत्रैव (for तस्यैव). B6 D3 D3. 7 T1 G1-3. 6 M1. 5-7 प्रतिबो(D7 T G1-3. 6 °सा)धनात् (for आ प्रति°). — ^{c}) D7 G1 इमं वक्ष्यसि (G1 °ति) शुद्धस्य. — ^{d}) K4 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 3. 5. 8 शुद्धाशुद्ध-; D3 D7 T G1-3. 6 M1. 5-7 शुद्धामल-. Some MSS. -निषेवनात्; D7 M1. 5-7 °वर्णं. ❀ Cp: शुद्धानिलनिषेवणात्, प्राणायामपरी-पाकात्। ❀

10 V1 om. 10 (cf. v. l. 1). — ^{a}) M1. 5-7 विशुद्ध (for अशुद्ध). T1 इव (for एव). — ^{b}) K7 D4. 5. 9 पुरुषः; T1 G6 सत्तम (for पार्थिव). D7 G1 तादृक्पार्थिवसत्तम. — ^{c}) D7 T G1. 3. 6 M1. 5-7 चैव (for चापि). — ^{d}) K2 बुद्धेपि; K7 B3 D4. 9 G3 M1. 5-7 बुधोपि; Ds1 शुद्धोपि (for बुद्धोऽपि). K3 अबुध्यतां; K4 Bo Dn1. n4 Ds1 D3. 8 T G1 अबुद्धतां (for अबुधतां).

11 V1 om. up to सेवनात् (cf. v. l. 1). — ^{a}) D7 G1 अथैव (for तथैव). T1 G3. 6 प्रतिबुद्धो (for [अ]प्रति°). ❀ Cn: अप्रतिबुद्धः, प्रतीपो बोधः प्रतिबोधः, तद्रहितो विपर्ययहीनः। ❀ — ^{b}) D5 भरत- (for नृपति-). G2 -सत्तमः (for -सत्तम). K6 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 T2 G2 M1. 5-7 विज्ञेयो नृपसत्तम. — ^{c}) K6 प्रकृतिस्; D4 प्रकृत- (for प्रकृतेस्). — ^{d}) K2 प्रकृतो; K4 प्रकृतिर्; K6 Bo 6. 7. 8 (marg.). 9 Da4 Dn1. n4 Ds D2. 3 5. 8 G2 M1. 5-7 त्रिगुणो (for प्राकृतो). — After 11, K6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 3. 8 Ca n. p ins. an addl. colophon [*Sub-parvan.*: K6 V1 Bo. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 3 मोक्षधर्म. — *Adhy name*: V1 B6 D3 करालजनकसंवादः; Bo 7-9 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 8 वसिष्ठकरालजनकसंवादः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B7 127; B8 131; Dn1 130; Dn4 129; D3 125. — *Śloka no.*: Da4 12; Dn1. n4 D3 11.]

12 B3 om. the ref. K6. 7 V1 Bo. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-5. 7-9 T G1. 3. 6 M1. 5-7 जनक (for करालजनक). — ^{a}) D7 T1 G1. 6 इव (for एष). — ^{b}) T G1. 3. 6 M1. 5-7 उच्यते (for इष्यते). — After 12^{ab}, D5 reads 14^{ab} for the first time, repeating it in its proper place. — ^{c}) K7 D3. 9 चापि; G3 वाथ (for वापि). K1 Da4 G1. 3 भगवान् (for भगवन्). K2. 4 B3 T1 G2. 6 स्त्रीपुंसयोर्वा भगवन्. ❀ Cp: वाशब्द उपमायाम्। ❀ — ^{d}) Da3 संपन्नस् (for संबन्धस्). Da4 संप्रवक्ष्यत उच्यते; G3 तयोः संबंध उच्यते.

support of all Sanskritists, and of all who are interested in the furtherance of this supremely important work, which none could do better than he. . . . In every respect, therefore, this monumental work will reflect the utmost credit on its editor and his assistants, and on the great Indian people who may justly regard it as a matter of national pride. . . . When completed, this edition of the Mahābhārata will occupy a place in the history of Sanskrit scholarship with which only one other work—the lexicon of Boehtlingk and Roth—can hope to vie in magnitude and importance." —Professor Dr. FRANKLIN EDGERTON (Yale University, New Haven).

His Excellency Sir ROGER LUMLEY, Late Governor of Bombay: "Since its foundation more than a quarter of a century ago, the Bhandarkar Oriental Research Institute has rendered great service to the cause of Oriental learning, and deeply enriched the tradition of Indian Scholarship. As President of the Institute, I am proud of the noteworthy contributions which have been made to the study of India's literary heritage under its auspices. . . . I give my best wishes to the Institute for the future, and I shall look forward in particular to the day when its great work for the Mahābhārata has been successfully completed."

His Excellency LORD WILLINGDON, Late Viceroy of India: "With the recollection of the close association which I had with the early fortunes of the Bhandarkar Institute in years gone by and of my personal friendship with that great scholar and gentleman Sir Ramkrishna Bhandarkar during the years I was Governor of Bombay, I am grateful for this opportunity of sending my warmest greetings to all those who have laboured so well to bring it to its present state of efficiency.

As its first president, I am proud to feel that it is fully justifying the hopes and aspirations of its founder, and is proving a worthy memorial to a great citizen, a great student of Oriental Research and above all to one who spent his life working for the educational advancement of his fellow countrymen.

I much hope before long to come and see for myself the practical evidence of its progress, and in the meantime wish the Bhandarkar Oriental Research Institute all possible success in the coming years".

Sir JOHN FORSDYKE K. C. B., Director and Principal Librarian, BRITISH MUSEUM, London: "The British Museum sends its warmest congratulations to the Bhandarkar Oriental Research Institute. The founding of the Institute was a landmark in the development of Oriental studies in India, and during these 25 years great enterprises have been planned and rapidly carried towards completion. First among these is the monumental edition of the Mahābhārata, without doubt the most important advance in Sanskrit scholarship in this period, and a model for the critical treatment for which the bulk of Sanskrit literature still waits."

Resolutions of the Indian Section of the 17th International Congress of Orientalists at Oxford (1928): 1. "That this Congress is gratified to find that the preparation of a critical edition of the Mahābhārata, a work of such tremendous importance for the future of Sanskrit research, has been undertaken by the Bhandarkar Oriental Research Institute, and congratulates the Institute on the first fruits of its labours, the first fascicule of the critical edition, which was published in July 1927."

2. "That in view of the eminently satisfactory manner in which the work is being done by the Institute, this Congress is of opinion that the MS. collations made and the funds collected for the critical edition of the epic planned by the Association of Academies be now utilized for purposes of the critical edition being prepared in India, without prejudice to the original project of the Association of Academies."

3. "That this Congress therefore recommends that: (*a*) such collations of the Mahābhārata text as have already been prepared by the Association of Academies be placed, on loan, at the disposal of the Bhandarkar Oriental Research Institute, and (*b*) such funds as were collected by the Association of Academies for Mahābhārata work be now utilized for doing further collation from the Mahābhārata MSS. preserved in the European libraries, these collations being in due course likewise made available for the purposes of the work of the critical edition undertaken by the Bhandarkar Oriental Research Institute."

☞ It is in the spirit of this resolution that the Trustees of the Mahābhārata Fund in Great Britain have made from the Fund donations of £ 2,490.

C. 12. 11322
B. 12. 305[4]. 6
K. 12 310. 6

न तूपयुज्यते देवैर्देवानुपयुनक्ति सा ॥ ६
एवं तां क्षपयित्वा हि जायते नृपसत्तम ।
सा ह्यस्य प्रकृतिर्दृष्टा तत्क्षयान्मोक्ष उच्यते ॥ ७
तदेवं षोडशकलं देहमव्यक्तसंज्ञकम् ।
ममायमिति मन्वानस्तत्रैव परिवर्तते ॥ ८
पञ्चविंशस्तथैवात्मा तस्यैवा प्रतिबोधनात् ।
विमलस्य विशुद्धस्य शुद्धानिलनिषेवणात् ॥ ९

अशुद्ध एव शुद्धात्मा तादृग्भवति पार्थिव ।
अबुद्धसेवनाच्चापि बुद्धोऽप्यबुधतां व्रजेत् ॥ १०
तथैवाप्रतिबुद्धोऽपि ज्ञेयो नृपतिसत्तम ।
प्रकृतेस्त्रिगुणायास्तु सेवनात्प्राकृतो भवेत् ॥ ११

करालजनक उवाच ।

अक्षराक्षरयोरेष द्वयोः संबन्ध इष्यते ।
स्त्रीपुंसोर्वापि भगवन्संबन्धस्तद्वदुच्यते ॥ १२

(for ·धार्यताम्). — c) K1 न भूप; K7 D4 ननूप- (for न तूप). D4 देवे; Cn. s (gloss: इन्द्रियैः; देवैर् (as in text). ❀ Cp: प्रकृतिपक्षे, देवैरिन्द्रियैः । ❀ — d) K1. 2 सः; Da4 या (for सा). ❀ Cv: भक्षित-कलारूपेण स्थितांस्तान्देवान् शुक्लपक्षे उपयुनक्ति । ❀

7 V1 om. 7 (cf. v. l. 1). — a) K1. 4 एवं सं-; B3 (marg. as in text) एवं तत्; D7 T1 G1. 3. 6 नैव तां (D7 तान्); T2 दैवतां (for एवं तां). K6 Da4 तु (for हि). K2 एवं संक्षेपयित्वा हि; K7 Dn1. n4 D2-4. 8. 9 एता(K7 D4 9 °व)मक्षपयित्वा हि (K7 °त्वापि); Cnp (described as गौडपाठ) (as in text). — b) Dn4 जायंते (for जायते). B9 Ds2 नृपसत्तमः (for °त्तम). M1. 6-7 भूय एव न जायते. — c) Da4 त्वस्य; D7 G1. 6 तस्य (for ह्यस्य). K1 दृष्ट्वा; K6 B3. 9 Da3 Dn4 G6 दुष्टा; D9 दिष्टा (for दृष्टा). T1 समा हि यस्य प्रकृतिस्.

8 V1 om. 8 (cf. v. l. 1). — a) K6 B0. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 M1. 6 तदेव; T2 तदेतं (for तदेवं). K2 B7 -कलां; T1 -कले (for -कलं). D6 तदेव वै षोडशकं; G6 तं देवं षोडशकले. — b) D6 देवम् (for देहम्). — d) D4 तत्रेव; D6 तथैव (for तत्रैव).

9 V1 om. 9 (cf. v. l. 1). — a) B0. 6. 7. 8 (marg.). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 महानात्मा (for तथैवात्मा). — b) K2. 4 B3 तथैव; D6 तत्रैव (for तस्यैव). B6 Ds D3. 7 T1 G1-3. 6 M1. 6-7 प्रतिबो(D7 T G1-3. 6 °सा)धनात् (for आ प्रति°). — c) D7 G1 इमं वक्ष्यसि (G1 °ति) शुद्धस्य. — d) K4 B0. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 3. 5. 8 शुद्धाशुद्ध-; Ds D7 T G1-3. 6 M1. 6-7 शुद्धामल-. Some MSS. -निषेवनात्; D7 M1. 6-7 °वणं. ❀ Cp: शुद्धानिलनिषेवणात्, प्राणायामपरीपाकात् । ❀

10 V1 om. 10 (cf. v. l. 1). — a) M1. 6-7 विशुद्ध (for अशुद्ध). T1 इव (for एव). — b) K7 D4. 5. 9 पुरुषः; T1 G6 सत्तम (for पार्थिव). D7 G1 तादृक्पार्थिवसत्तम. — c) D7 T G1. 3. 6 M1. 6-7 चैव (for चापि). — d) K2 बुद्धेपि; K7 B3 D4. 9 G2 M1. 6-7 बुधोपि; Ds1 शुद्धोपि (for बुद्धोऽपि). K2 अबुध्यतां; K4 B0 Dn1. n4 Ds1 D3. 8 T G1 अबुद्धतां (for अबुधतां).

11 V1 om. up to सेवनात् (cf. v. l. 1). — a) D7 G1 अथैव (for तथैव). T1 G3. 6 प्रतिबुद्धो (for [अ]प्रति°). ❀ Cn: अप्रतिबुद्धः, प्रतीपो बोधः प्रतिबोधः, तद्रहितो विपर्ययहीनः । ❀ — b) D6 भरत- (for नृपति-). G2 -सत्तमः (for -सत्तम). K6 B0. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 T2 G2 M1. 6-7 विज्ञेयो नृपसत्तम. — c) K6 प्रकृतिस्; D4 प्रकृत- (for प्रकृतेस्). — d) K2 प्रकृतो; K4 प्रकृतिर्; K6 B0 6. 7. 8 (marg.). 9 Da4 Dn1. n4 Ds D2. 3 5. 8 G2 M1. 6-7 त्रिगुणो (for प्राकृतो). — After 11, K6 V1 B0. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 3. 8 Ca. n. p ins. an addl. colophon [*Sub-parvan.*: K6 V1 B0. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 8 मोक्षधर्म. — *Adhy name*: V1 B6 D3 करालजनकसंवादः; B0 7-9 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 8 वसिष्ठकरालजनकसंवादः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B7 127; B8 131; Dn1 130; Dn4 129; D3 125. — *Śloka no.*: Da4 12; Dn1. n4 D3 11.]

12 B8 om. the ref. K6. 7 V1 B0. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-5. 7-9 T G1. 3. 6 M1. 6-7 जनक (for करालजनक). — a) D7 T1 G1. 6 इव (for एष). — b) T G1. 3. 6 M1. 6-7 उच्यते (for इष्यते). — After 12ab, D6 reads 14ab for the first time, repeating it in its proper place. — c) K7 D4. 9 चापि; G3 वाथ (for वापि). K1 Da4 G1. 3 भगवान् (for भगवन्). K2. 4 B3 T1 G2. 6 स्त्रीपुंसयोर्वा भगवन्. ❀ Cp: वाशब्द उपमायाम् । ❀ — d) Da3 संपन्नस् (for संबन्धस्) Da4 संपन्नस्तद् उच्यते; G3 तयोः संबंध उच्यते.

support of all Sanskritists, and of all who are interested in the furtherance of this supremely important work, which none could do better than he. . . . In every respect, therefore, this monumental work will reflect the utmost credit on its editor and his assistants, and on the great Indian people who may justly regard it as a matter of national pride. . . . When completed, this edition of the Mahābhārata will occupy a place in the history of Sanskrit scholarship with which only one other work—the lexicon of Boehtlingk and Roth—can hope to vie in magnitude and importance." —Professor Dr. FRANKLIN EDGERTON (Yale University, New Haven).

His Excellency Sir ROGER LUMLEY, Late Governor of Bombay: "Since its foundation more than a quarter of a century ago, the Bhandarkar Oriental Research Institute has rendered great service to the cause of Oriental learning, and deeply enriched the tradition of Indian Scholarship. As President of the Institute, I am proud of the noteworthy contributions which have been made to the study of India's literary heritage under its auspices. . . . I give my best wishes to the Institute for the future, and I shall look forward in particular to the day when its great work for the Mahābhārata has been successfully completed."

His Excellency LORD WILLINGDON, Late Viceroy of India: "With the recollection of the close association which I had with the early fortunes of the Bhandarkar Institute in years gone by and of my personal friendship with that great scholar and gentleman Sir Ramkrishna Bhandarkar during the years I was Governor of Bombay, I am grateful for this opportunity of sending my warmest greetings to all those who have laboured so well to bring it to its present state of efficiency.

As its first president, I am proud to feel that it is fully justifying the hopes and aspirations of its founder, and is proving a worthy memorial to a great citizen, a great student of Oriental Research and above all to one who spent his life working for the educational advancement of his fellow countrymen.

I much hope before long to come and see for myself the practical evidence of its progress, and in the meantime wish the Bhandarkar Oriental Research Institute all possible success in the coming years".

Sir JOHN FORSDYKE K. C. B., Director and Principal Librarian, BRITISH MUSEUM, London: "The British Museum sends its warmest congratulations to the Bhandarkar Oriental Research Institute. The founding of the Institute was a landmark in the development of Oriental studies in India, and during these 25 years great enterprises have been planned and rapidly carried towards completion. First among these is the monumental edition of the Mahābhārata, without doubt the most important advance in Sanskrit scholarship in this period, and a model for the critical treatment for which the bulk of Sanskrit literature still waits."

Resolutions of the Indian Section of the 17th International Congress of Orientalists at Oxford (1928): 1. "That this Congress is gratified to find that the preparation of a critical edition of the Mahābhārata, a work of such tremendous importance for the future of Sanskrit research, has been undertaken by the Bhandarkar Oriental Research Institute, and congratulates the Institute on the first fruits of its labours, the first fascicule of the critical edition, which was published in July 1927."

2. "That in view of the eminently satisfactory manner in which the work is being done by the Institute, this Congress is of opinion that the MS. collations made and the funds collected for the critical edition of the epic planned by the Association of Academies be now utilized for purposes of the critical edition being prepared in India, without prejudice to the original project of the Association of Academies."

3. "That this Congress therefore recommends that: (*a*) such collations of the Mahābhārata text as have already been prepared by the Association of Academies be placed, on loan, at the disposal of the Bhandarkar Oriental Research Institute, and (*b*) such funds as were collected by the Association of Academies for Mahābhārata work be now utilized for doing further collation from the Mahābhārata MSS. preserved in the European libraries, these collations being in due course likewise made available for the purposes of the work of the critical edition undertaken by the Bhandarkar Oriental Research Institute."

☞ **It is in the spirit of this resolution that the Trustees of the Mahābhārata Fund in Great Britain have made from the Fund donations of £ 2,490.**

The Critical and Illustrated Edition of

THE MAHĀBHĀRATA

VOLUMES ALREADY PUBLISHED

	Deferred Prices ‡ Non-members Rs.	Members Rs.
Vol. I - ĀDIPARVAN (1), Ed. V. S. Sukthankar; Fasc. 1-7; pp. CXVIII + 996	36-8	33-0
Vol. II - SABHĀPARVAN (2), Ed. F. Edgerton; Fasc. 13-14; pp. LXVII + 517	14-8	12-0
Vol. III & IV - ĀRAṆYAKAPARVAN (3), Ed. V. S. Sukthankar; Fasc. 11-12; pp. XLII + 1117	20-8	18-0
Vol. V - VIRĀṬAPARVAN (4), Ed. Raghu Vira; Fasc. 8; pp. LX + 362	13-0	11-0
Vol. VI - UDYOGAPARVAN (5), Ed. S. K. De; Fasc. 9-10; pp. LIV + 739	22-0	19-4
Vol. VII - BHĪṢMAPARVAN (6), Ed. S. K. Belvalkar; Fasc. 15-16; pp. CICV + 802	20-8	18-0

VOLUMES IN PRESS OR IN PREPARATION

	Non-members Rs.	Members Rs.
Vol. X - KARṆAPARVAN (8), Ed. P. L. Vaidya; pt. 1, Fasc. 20, out	20-8	18-0
Vol. XIII - ŚĀNTIPARVAN (12), Ed. S. K. Belvalkar; Rājadharma, Fasc. 18, 19 out	42-0	37-0
Vol. XIV - ŚĀNTIPARVAN (12), Ed. S. K. Belvalkar; Āpaddharma, Fasc. 21 out	14-0	11-0
Vol. XV - ŚĀNTIPARVAN (12), Ed. S. K. Belvalkar; Mokṣadharma, Fasc. 22, 23 out	36-8	33-0
Vol. XVI - SĀNTIPARVAN (12), Ed. S. K. Belvalkar	24-0	22-0
Vol. XII - SAUPTIKAPARVAN (10), Ed. H. D. Velankar and STRĪPARVAN (11), Ed. V. G. Paranjpe	10-0	9-0
Vol. VIII & IX - DROṆAPARVAN (7), Ed. S. K. De	36-0	32-0
Vol. XI - ŚALYAPARVAN (9), Ed. R. N. Dandekar	17-8	15-0
Vol. XVIII - ĀŚVAMEDHIKAPARVAN (14), Ed. R. D. Karmarkar	16-8	14-0
Vol. XVII - ANUŚĀSANAPARVAN (13)	32-0	28-0
Vol. XIX - ĀŚRAMAVĀSAPARVAN (15), MAUSALAPARVAN (16), MAHĀPRASTHĀNIKAPARVAN (17), and SVARGAPARVAN (18)	13-0	
Vol. XX and XXI - PRATĪKA INDEX	23-8	2[illegible]

* * * * * * * * *

§ Vol. XXII and XXIII - HARIVAMŚA	48-0	42-0
§ Vol. XXIV - EPILOGUE	40-0	36-0

‡ *Bound Volumes at Rs. 3 to 6 extra each.*

RATES OF SUBSCRIPTION*

Kind of Binding	For Non-members		For Permanent Members	
	Advance Payment (i)	Deferred Payment (ii)	Advance Payment (iii)	Deferred Payment (iv)
Cloth	Rs. 425	Rs. 475	Rs. 375	Rs. 425
Paper	Rs. [illegible]	Rs. 400	Rs. 300	Rs. 350

N. B.— Subscribers on the Deferred Payment Plan have to deposit Rs. 25/- out of the price for registration of the order. — *Postage extra in all cases.*

* Parts not sold singly, except the Bhagavadgītā portions from Vol. VII : Price (Paper) Rs. 7-8.

† Concessions to trade at 20% on the deferred price charged to non-members (but at 12½% on the advance price charged to permanent members).

§ The two Harivaṁśa Volumes and the Volume of Epilogue fall outside the above set.

☞ *This current price-list cancels all previous lists.*

Printed and Published by The Bhandarkar Oriental Research Institute Press, Poona 4.